

ISSN 1728-5461

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Abai Kazakh National Pedagogical University,

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК BULLETIN

«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы
Серия «Исторические и социально-политические науки»
Series «Historical and socio-political sciences»

№4(63), 2019

Алматы

**Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Abai Kazakh National Pedagogical University,**

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК BULLETIN

**«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы
Серия «Исторические и социально-политические науки»
Series «Historical and socio-political sciences»**

№4(63), 2019

Алматы 2019

Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті

ХАБАРШЫ

«Тарих және саяси-әлеуметтік
ғылымдар» сериясы,
№4(63), 2019

Шығару жиілігі – жылына 4 нөмір.
2000 ж. бастап шығады

Бас редактор
т.ғ.д. **Ғ.Қ. КЕНЖЕБАЕВ**

Редакция алқасы:
т.ғ.д., проф. **М.Қ. Қойгелдиев**
(бас ред. орынбасары),
т.ғ.к., доц. **Р.Р. Оспанова**,
т.ғ.к., доц. **Т.Т. Далаева**,
(жауапты хатшылар),
т.ғ.д., проф. **Х.М. Әбжанов**,
т.ғ.к., проф. **Б.С. Жұмағұлов**,
PhD, проф. **Вирджиния Мартин**
(АҚШ),
PhD, проф. **Клаудиа Чанг** (АҚШ),
т.ғ.д., проф. **Қара Әбдізақ**
(Түркия),
т.ғ.д., проф. **О.Д. Осмонов**
(Қырғыз Республикасы),
т.ғ.д., проф. **В.М. Козьменко**
(Ресей Федерациясы),
т.ғ.д., проф. **Қ.Т. Жұмағұлов**,
проф. **М.Майер** (Германия),
т.ғ.д., проф. **К.Р. Несіпбаева**,
т.ғ.д., проф. **А.Б. Соколов**
(Ресей Федерациясы),
т.ғ.д. **Томохико Уяма** (Жапония),
т.ғ.д., проф. **Т.Ходжаоглы**
(Түркия)

© Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті, 2019

Қазақстан Республикасының
мәдениет және ақпарат
министрлігінде
2009 жылы мамырдың 8-де тіркелген
№10102 - Ж

Басуға 9.12.2019 қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/8 Көлемі 54,5 е.б.т.
Таралымы 300 дана. Тапсырыс 105.

050010, Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 13.
Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университетінің
«Ұлағат» баспасы

МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ
SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

Абдирайымова А.С., Утешова А.С. Ұлы Отан Соғысы жылдарында казактардың қосқан үлесі.....	9
Abdiraimova A.S., Uteshova A.S. Contribution of kazakhs to the Great Patriotic War	
Акрамова А.С., Жүсіп Э. Исторический аспект становления и формирования национальной и гражданской идентичности туркоч-месхетинцев, проживающих на территории Казахстана.....	14
Akramova A., Zhusip E. Historical aspect of formation and formation of national and civil identity of turkes-meskhetians residing in the territory of Kazakhstan	
Балахметова Г.К. Некоторые проблемы подготовки педагогических кадров Казахстана в 70-80-е годы XX века.....	19
Balakhmetova G.K. Some problems of training of pedagogical personnel of Kazakhstan in 70-80-ies of XX century	
Жүгенбаева Г.С. 1916 жылғы ұлттық бас көтеру және Мұхамеджан Тынышбаев қызметі.....	23
Zhugenbaeva G.S. National opposition in 1916 and the activities of Mukhamedzhan Tynyshpayev	
Ибраев Е.Е. Кинематограф Казахстана в период независимости: самобытность и заимствования.....	30
Ibraev E.E. Kinematograph of Kazakhstan during the independence: identity and borrowings	
Габдулина А.Ж. К истории развития спичечного производства и мукомольных мельниц в Восточном Казахстане в конце XIX - начале XX вв.....	33
Gabdulina A.Zh. On the history of the development of match production and flour mills in East Kazakhstan the second half XIX - early XX centuries: Plescheev dynasty	
Еримбетова К.М. Миграционные процессы в Казахстане (1991-2004 гг. по архивным документам).....	38
Yerimbetova K.M. Migration processes in Kazakhstan (1991-2004 years, according to archival documents)	
Камалджанова Т.А. Некоторые аспекты социально-трудового положения спецпоселенцев (чеченцев и ингушей) и причины их оттока из Восточного Казахстана в 1955-1959 гг.....	43
Kamaljanova T.A. Some aspects of the social and labour situation of special settlers (Chechens and Ingush) and the reasons for their outflow from East Kazakhstan in 1955-1959.	
Каримова А.Е. История развития сельского хозяйства Павлодарской области в 60-80-х годах XX века.....	53
Karimova A.E. History of agricultural development of Pavlodar region in 60-80-ies of XX century	
Шуршитбай Б. Шетелдегі қазақ диаспорасының отанына оралу тарихы.....	58
Shurshitbay B. History of the return of the kazakh diaspora abroad to historical homeland	
Мустафин Ф.М. Казахско-ойратские отношения в XV-XVI века.....	65
Mustafin F.M. Kazakh-oirat relations in the XV-XVI centuries	
Нурбекова Р.К., Бұлғынбаева А.К. Қазақ тарихындағы «Айқап» журналының алатын орны.....	71
Nurbekova R.K., A.K. Bulgunbaeva Role of “Aykap” magazine in kazakh history	
Саурыкова Ж. Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін: ерекшеліктері мен проблемалары.....	75
Saurykova Zh. Political repression in Kazakhstan: features and problems	
Айтмұхамбетов А.А., Нурушева Г.К. Развитие партийной системы образования в Казахстане в 20-30-е годы XX века.....	79
Aitmukhambetov A., Nurusheva G. Development of the party education system in Kazakhstan in the 20-30-s of the twentieth century	

Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ВЕСТНИК

Серия «Исторические и социально-политические науки», №4(63), 2019

Выходит с 2000 года.
Периодичность – 4 номера в год

Главный редактор
д.и.н. Г.К. КЕНЖЕБАЕВ

Редакционная коллегия:
д.и.н., проф. М.К. Койгелдиев,
(зам. гл. редактора),
к.и.н., доц. Р.Р. Оспанова,
к.и.н., доц. Т.Т. Далаева,
(ответ. секретари),
д.и.н., проф. Х.М. Абжанов,
к.и.н., проф. Б.С. Жумагулов,
PhD, проф. Вирджиния Мартин
(США),
PhD, проф. Клаудиа Чанг (США),
д.и.н., проф. Кара Абдиукап
(Турция),
д.и.н., проф. О.Д. Осмонов
(Кыргызская Республика),
д.и.н., проф. В.М. Козьменко
(Российская Федерация),
д.и.н., проф. К.Т. Жумагулов,
проф. М.Майер (Германия),
д.и.н., проф. К.Р. Несипбаева,
д.и.н., проф. А.Б. Соколов
(Российская Федерация),
д.и.н., Томохико Уяма (Япония),
д.и.н., проф. Т.Ходжаоглы (Турция)

© **Казахский национальный педагогический университет имени Абая, 2019**

Зарегистрировано
в Министерстве культуры и информации Республики Казахстан
8 мая 2009 г. №10102-Ж

Подписано в печать 09.12.2019.
Формат 60x84 1/8.
Объем 54,5 уч.-изд.л.
Тираж 300 экз. Заказ 105.

050010, г. Алматы,
пр. Достык, 13. КазНПУ им. Абая

Издательство «Ұлағат»
Казахского национального педагогического университета имени Абая
Abay Kazakh National Pedagogical

Шукеева А.Т. Солтүстік Қазақстандағы 1954-1964 жж. білім беру ісіндегі өзгерістердің түрлі ұлт өкілдерінің күнделікті мәдени-рухани өміріне әсері..... 84
Shukeeva A.T. 1954-1964 yy in the Northern Kazakhstan. effectively timeline of daily troops in daily cultural religious life
Далаева Т.Т. Административно-политические реформы XIX века Российской империи в казахской степи: организация волостного управления (материалы открытого занятия)..... 92
Dalayeva T. Administrative and political reforms of Russian Empire in the kazakh steppe in the XIX century: organization of volost management (materials of the open lecture)

ЖАЛПЫ ТАРИХ
ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ
GENERAL HISTORY

Сайлан Б. Ауғанстан: кеңес әскері Кабулды қалай қайырды?..... 100
Sailan B. Afghanistan: how did soviet troops attack Kabul?
Жумагулов К.Т., Садыкова Р.О. Стратегия Японии в Центральной Азии: формирование и развитие (90-е гг. XX вв. – нач. XXI века)..... 105
Zhumagulov K.T., Sadykova R.O. Japan's strategy on Central Asia: its formation and development (90s of the XX century – the beginning of XXI century)
Жаңабай А.П., Беделова Г.С. Түріктердің Константинопольге шабуылы және Византия империясының құлауының негізгі себептері..... 112
Zhanabai A.P., Bedelova G.S. Siege by the Turks of Constantinople and the main causes of the fall of the Byzantine Empire
Әбдіхан Л., Мухажанова Т.Н. Мажар (Мадияр) тарихының өзекті мәселелері..... 118
Abdikhan L., Mukhazhanova T.N. Topical (Madiar) problems of the history of Majar
Мийманбаева Ф.Н., Сагындык М.А. Начало становления профессионального изобразительного искусства в Центральной Азии (20-30-е гг. XX в.)..... 122
Miimanbayeva F.N., Sagyndyk M.A. The Beginning of the Formation of Professional Fine Arts in Central Asia (20-30s of XX Century)

САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ
ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ
POLITICAL AND SOCIAL HISTORY

Алияров Е.К. Конституционные основы института президентства в РК и роль в становлении института президентства Академика С.С. Сартаева..... 130
Aliyarov E.K. Constitutional bases of the institute of the presidency in the Republic of Kazakhstan and the role in the formation of the institute of the presidency Academician S.Sartayev
Амирбек А.А., Ануарбекұлы А., Захан Н. Казахстанско-Китайские международные отношения в 90-е годы XX века..... 137
Amirbek A.A., Anuarbekuly A., Zahan N. Kazakh-chinese International relations in the 90s of XX century
Абдурахманов Н.А., Бахтибаев А.А., Купбаева Р.М., Кадирғалиева А.Т. Түркістан өңірінің киелі жерлері мен қасиетті орындарына тарихи көзқарас..... 141
Abdurakhmanov N.A., Bahtybaev A.A., Kopbaeva R.M., A.T.Kadyrgaliev A historical sight for the sacred places of Turkestan region
Мырзалы С.Қ., Канагатов М.К. Релятивизация этических принципов и ее последствия..... 146
Murzaly S. K., Kanagatov M.K. Relativization of ethical principles and its consequences
Баймырзаев К.М., Байғабатова Н.К. Формирование и укрепление гражданской идентичности молодежи – приоритетная задача государства..... 150
Baimyrzaev K.M., Baigabatova N.K. The formation and strengthening of civil identity of youth is a priority task of the state
Мовкебаева Г.А., Бимагамбетова Ж.Т., Тоғузбаева А.К., Юрлова Д.А. Әлеуметтік зерттеу нәтижелері бойынша ЕАЭО аясындағы энергетикалық ынтымақтастық (Ресей мен Қазақстан мысалында)..... 155
Movkebayeva G.A., Bimagambetova Zh.T., Toguzbayeva A.K., Yurlova D.A. Әлеуметтік зерттеу нәтижелері бойынша ЕАЭО аясындағы энергетикалық ынтымақтастық (Ресей мен Қазақстан мысалында)

<p>University</p> <p>BULLETIN</p> <p>Series «Historical and socio-political sciences» №4(63), 2019</p> <p>Periodic – 4 issues/year Published since 2000</p> <p>Editor-in-chief: <i>doctor of historical sciences</i> G.K. KENZHEBAYEV</p> <p>Editorial staff: Koigeldiyev M.K. <i>doctor of historical sciences, professor</i> (editorial-in-chief's assistant), Ospanova R.R. <i>candidate of historical sciences, associate professor,</i> Dalaeva T.T. <i>candidate of historical sciences, associate professor,</i> (responsible secretary), Abzhanov Kh.M. <i>doctor of historical sciences, professor,</i> Zhumagulov B.S. <i>candidate of historical sciences, professor,</i> Virginia Martin. <i>professor, PhD (USA),</i> Claudia Chang <i>professor, PhD (USA),</i> Kara Abdiyakap <i>doctor of historical sciences, professor (Turkey),</i> Osmonov O.D. <i>doctor of historical sciences, professor (Kirgistan),</i> Kozmenko B.M. <i>doctor of historical sciences, professor (Russian Federation),</i> Zhumagulov K.T. <i>doctor of historical sciences, professor,</i> Mayer M. <i>doctor of historical sciences, professor (Germany),</i> Nesipbayeva K.R. <i>doctor of historical sciences, professor,</i> Sokolov A.B. <i>doctor of historical sciences, professor (Russian Federation),</i> Tomokhiko Uyama <i>doctor of historical sciences (Japan),</i> Khodjaogly T. <i>doctor of historical sciences, professor (Turkey)</i></p> <p>Abai Kazakh National Pedagogical University, 2019</p> <p>Registered in the Ministry of culture and information of the Republic of Kazakhstan, May, 8, 2009 №10102-ZH</p> <p>Signed for print 09.12.2019 Format 60x84 1/8 Volume 54,5 уч.-изд.л. Issue 300. order 105.</p> <p>050010, Almaty Abai KazNPU, 13 Dostyk av. «Ulagat» publishing house Abai Kazakh National Pedagogical University</p>	<p>Movkebayeva G.A., Bimagambetova Zh.T., Toguzbayeva A.K., Yurlova D.A. Energy cooperation within the EAEU based on the results of a sociological study (on the example of Russia and Kazakhstan)</p> <p>Taichikova K.T. Central Asia in the system of international relations..... 161</p> <p>Тайчикова К.Т. Центральная Азия в системе международных отношениях</p> <p>Джолдыбаева У.М. К истории решения проблем трансграничного водопользования Центральноазиатских государств в постсоветский период..... 164</p> <p>Dzholdybaeva U.M. On the history of solving the problems of transboundary water use of the Central Asian states in the post-Soviet period</p> <p>Джумадуллаева А.Н., Зұлпыхарова Э.Ө. Низам әл-Мүліктің патшаның мәртебесі және мемлекетті басқару туралы идеялары: бағыттары мен тұжырымдамалары..... 170</p> <p>Dzhumadullaeva A., Zulpykharova E. The status of king Nizam al-Malik and his ideas of government: directions and concepts</p> <p>Жаркынбаева Р.С., Садыкова А.Б. Формирование понятия «гражданин» в истории античной общественно-политической мысли..... 174</p> <p>Zharkynbaeva R.S., Sadykova A.B. Formation of the concept of "citizen" in the history of ancient socio-political thought.</p> <p>Кенжебаева З.С., Калиева А.А., Тойганбаева А.Е. Открытое информационное общество и современное образование..... 179</p> <p>Kenzhebayeva Z.S., Kaliyeva A.A., Toyganbayeva A.E. Open information society and modern education</p> <p>Зұлпыхарова Э.Ө., Джумадуллаева А.Н. Түрік және исламдық білім беру тарихындағы Низамие медреселерінің маңыздылығы..... 184</p> <p>Zulpykharova E., Dzhumadullaeva A. The role and significance of Nizamiya medrese in the history of Turkish and Islamic education</p> <p>Уразаева А.Т. Публичная дипломатия – современный инструмент продвижения имиджа страны..... 188</p> <p>Urazayeva A. Public diplomacy as a modern tool for promoting the country's image</p> <p>Амирбек А.А., Ануарбекұлы А., Дуисебай М. Dış Politika Analizi: Neoklasik Realizm Örneği..... 194</p> <p>Амирбек А.А., Ануарбекұлы А., Дүйсебай М. Неоклассикалық реализм теориясы тұрғысынан сыртқы саясатты талдау</p> <p>Амирбек А.А., Ануарбекұлы А., Кулмырза М. Siyasi Yönetim ve Siyasi Rejim: Teorik Açidan Analiz..... 197</p> <p>Амирбек А.А., Ануарбекұлы А., Құлмырза М. Саяси басқару және саяси режим: теориялық тұрғыдан талдау</p> <p>Тұлбасиева С.К. Латын әліпбиіне көшу – рухани тәуелсіздікке жасалған жарқын кадамымыз..... 201</p> <p>Tulbasieva S.K. Transition to latin graphics - made step to spiritual independence</p> <p>Емин Атасой, Есенгабылова А., Қасымова А., Сапарова А. Исследование научно-методических основ транспортной инфраструктуры в сфере туризма Республики Казахстан..... 206</p> <p>Emin Atasoy, Yessengabylova A., Kassymova A., Saparova A. Research of scientific and methodical bases of transport infrastructure in the sphere of tourism of the Republic of Kazakhstan</p> <p>Сағатова А.С., Нурлигенова З.Н. Қазақстан Республикасында жоғары білім беруді дамытуға интернационалдандырудың әсері..... 212</p> <p>Sagatova A.S., Nurligenova Z.N. Influence of internationalization on the development of higher education in the Republic of Kazakhstan</p> <p style="text-align: center;">ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ SOURCE AND HISTORIOGRAPHY</p> <p>Абдуразаков М.Ф. Қазақстандағы қалалардың даму динамикасы (XX ғасырдың екінші жартысы – 90 жылдардың басы)..... 219</p> <p>Abdurazakov M.F. Dynamics of urban development in Kazakhstan (the second half of the twentieth century - 90s of XX century)</p> <p>Егізбаева М.Қ. Алтай-Тарбағатай қазақтарының зерттелуіне байланысты мәселелер..... 226</p> <p>Egyzbaeva M.K. Problems related to researches of kazakh altai-tarbagataya</p> <p>Иманбекова А.А. Проблема типологии скотоводства в советской литературе в 50-70-е гг. XX в..... 231</p>
---	--

Imanbekova A.A. The problem of typology of cattle breeding in Soviet literature in the 50-70s of the 20th century	
Қоскеева Ә.М. XX ғасырдың II жартысындағы шығармашылық интеллигенцияның зерттеулеріндегі әл-Фараби.....	245
Koskeyeva A.M. Al-Farabi in the studies of the qazaq intelligensia of the second half of the twentieth century	
Кушенова Г.И., Мухаметжанова Н.А. Тарихи антропологияның ғылыми зерттеу бағыты ретінде қалыптасуы мен дамуы.....	251
Kushenova G.I., Mukhametzhanova N.A. Formation and development of research in historical anthropology	
Нурбекова Р.К., Бұлғынбаева А.К. ҰОС жылдарындағы тылдағы Шығыс қазақстандықтардың майданға көмегі туралы материалдарды зерттеудегі мұрағаттың рөлі.....	256
Nurbekova R.K., Bulgunbaeva A.K. The role of the archive in the study of materials on assistance to the front of the east kazakhstan people in the rear during the Great Patriotic War.	
Калиева К.С., Ильясова З.С. История переписей населения Казахстана 1897-1926 гг.: историографический обзор.....	261
Kaliyeva K.S., Ilyassova Z.S. Historiography of the history of the population censuses of Kazakhstan in 1897-1926.	

АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ
ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY

Абдурахманов Н.А., Омарова Р.А., Шекербекөв Қ.М. Моңғолиядағы қазақ диаспорасының қалыптасу тарихы мен даму үдерісі.....	268
Abdurakhmanov N.A., Omarova R. A., Shekerbekov K.M. The development process and the history of the kazakh diaspora in Mongolia	
Алексеевко А.Н., Ж.С. Аубакирова, Э.О. Столярова. Истоки социальной модернизации Казахстана: особенности демографического и этнокультурного развития в 60-80 гг. XX века.....	273
Alekseenko A.N., Aubakirova Zh.S., Stolyarova E.O. The sources of social modernization of Kazakhstan: peculiarities of demographic and ethnocultural development in 60-80 XX century	
Аширбекова Ж. Б., Қайпабаева А.Т. Сақ-ғұн дәуіріндегі рухани-моральдік ережелерге негізделген дала заңы.....	278
Ashirbekova Z.B., Kaipbaeva A.T. Spiritual and moral principles of the laws of the steppes of the saxon-hun era	
Рахимов М.И., Алпысбес М.А., Батталов Қ.Қ. Ертіс өңірінің киелі географиясы: Қалмаққырылған.....	283
Rakhimov M.I., Alpyshes M.A., Battalov K.K. Sacred geography of Irtysh: Kalmakkyrylgan	
Дүйсенбай М.Д. Кемер және денмент белдіктер туралы.....	287
Duisenbay Medet. Kazakh traditional belt types (Kemer and denment)	
Идрышева Ж.Қ. БҰҰ құжаттарындағы ұлттық азшылықтар мәселесі.....	295
Idrysheva Zh.K. The problem of national minorities in UN documents	
Жанғалиев У.К., Мусабалина Г.Т. Қазақтың дәстүрлі құрылымында әлеуметтік топтардың қазақ қоғамында алатын орны. 18-19 ғасыр.....	300
Zhangaliev U.K., Musabalina G.T. The role of social groups in the kazakh society in the traditional structure of the kazakhs. 18th-19th century	
Есимова А.Б., Сугирбаева Г.Д. Городское население Южного Казахстана (по переписи 1920 года).....	304
Yessimova A.B., Sugirbaeva G.D. Urban population of South Kazakhstan (according to the 1920 census)	
Turova L.P., Gersonskaya V.V. Archives of East Kazakhstan and their contribution into local lore activities in the XX century.....	309
Турова Л.П., Герсонская В.В. Шығыс Қазақстанның мұрағаттары және олардың XX ғасырдағы өлкетану қозғалысына қосқан үлесі.	
Шерьязданова Г.Р., Абдильдина Х.С., Кульжанова Ж.Т. Роль авторитета в традиционной культуре казахов.....	315
Sheryazdanova G.R., Abdildina H.S., Kulzhanova J.T. The role of authority in the traditional culture of the kazakhs.	
Mussakhanova M., Mussakhanova Z. Restoration of printed heritage (on the example of the quran of the XX century).....	320
Мусаханова М.З., Мусаханова Ж.М. Баспа мұрасының қайта жаңғыруы (XX ғасырдың құраны мысалында).	

Сыздықова Г.М., Исабек Б.Қ., Алдабергенова М.К. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы отбасылық-некелік қатынастар.....	325
Syzdykova G.M., Issabek B.K., Aldabergenova M.K. Family and marital relations in traditional Kazakh society	
Подзубан Е.В. Техничко-типологическая характеристика каменного инвентаря стоянки Дузбай-9.....	331
Podzuban E.V. Technical and typological characteristics of the stone inventory of the Duzbay-9 site	
Тарина Г.Қ. Топонимы, основанные на материальной культуре казахского народа (на примере Уланского района, Восточно-Казахстанской области.....	348
Tarina G.K. Relevance against cybercrime	
Калдыбаева Г.А. Историографический обзор изучения орнаментальных мотивов средневековых городов Жетысу.....	352
Kaldybaeva G. A. Historiographic review of ornamental motives reseaches on the territory of Zhetysu medieval cities	

ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ TEACHING HISTORY

Бәйнеш Ш.Б., А.С. Акрамова. Цели и содержание методической подготовки студентов педагогических специальностей.....	356
Bainesh Sh., Akramova A. Goals and content of methodological training of students of pedagogical specialties	
Сманқұлова Ж.Е., Сейтказиев Р. Қазіргі заман білім беру технологияларын тарихи білім беруде пайдалану.....	363
Smankulova Zh.E., Seitkaziyeu R. The use of modern educational technologies in historical education.	
Айтқалиева Р.А., Сманқұлова Ж.Е. Қазақстан Республикасындағы заманауи білім беру жағдайындағы архивтану мамандарын даярлау ісі.....	367
Aitkaliyeva R.A., Zh.E. Smankulova Archive expert training in the Republic of Kazakhstan in conditions of the modern education	

ЖЕКЕ ТҮЛҒАЛАР ПЕРСОНАЛИИ PERSONALITY

Абдулина А.Т. Великие имена великой степи: Озбекали Жанибеков.....	374
Abdulina A.T. Great Names of the great step: Ozbekali Zhanibekov	
Бегалиева А.К., Косанбаев С.К. Личности рожденные временем (по материалам Туркестанского сборника).....	378
Begalieva A.K., Kosanbaev S.K. Personalities born time (based on Turkestan collection)	
Давлетьярова Б., Е.Исибаева. Судьба С.Мендешева как отражение политических процессов 20-х-30-х годов 20 века.....	383
Davletyrova B., Isibaeva E.I. The fate of S.Mendeshev as a reflection of the political processes of the 20s-30s of the 20th century	
Қозғамбаева Г.Б., Қалиасқарова М. Тұрар Рысқұловтың Моңғолиядағы қоғамдық қызметінің бір қыры.....	391
Kozgambayeva G.B. Kaliaskarova M. One side of Turar Ryskulov's public activity in Mongolia.	
Алиакбарова А.П., Дүкенбаева З.О. Халифа Ғақыпұлы Алтайдың өмірі мен тұлғалық бейнесі.....	396
Aliakbarova A.P., Dukenbaeva Z.O. Khalifa Altay's life and the image of his identity	
Чекетаева Р.С., Б.Шуршитбай Құмаш Нұрғалиевтің кәсіби мұрасы.....	401
Cheketayeva R.S., Churchitbay B. Professional heritage of Kumash Nurgaliyev	
Нурбекова Р.К., Булгынбаева А.К. XX ғасырдың 30-40 жылдары Қытайдан Шығыс Қазақстан өңіріне халықтың қайта оралу жағдайлары.....	406
Nurbekova R.K., Bulgynbaeva A.K. Conditions of the population returning from china in the East Kazakhstan region in the 30-40s of the XX th century	
Балтабаева К.Н. Абулхайр Бахадур-хан – выдающаяся историческая личность XVIII века.....	410
Baltabayeva K.N. Abulkhair Bakhadur-khan – an outstanding historical personality of the XVIII th century	

Кенжебаев Ғ.К. Қазақстан Республикасындағы жоғары білім беру: тәжірибесі мен даму үрдістері.....	418
Kenzhebaev G.K. Higher education in the Republic of Kazakhstan: experience and development processes	

**ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS**

Омарбекова А.О. Қазақтың дәстүрлі қыз бала тәрбиесі.....	424
Omarbekova A.O. Kazakh traditional upbringing of girls	
Оспанова Р.Р., Муратқазин М.М. Ер Топқанбет батырдың ерліктері ұрпаққа өнеге.....	430
Osranova R.R., Muratkazin M.M. The exploits of the hero Topnet batyr as an example to future generations	
Серкебай Д.М., Мухажанова Т.Н. Ұлы Отан Соғысы жылдарында неміс басқыншыларына қарсы кеңес халқының патриоттық қозғалысы.....	435
Serkebai D., Mukazhanova T.N. Patriotic movement of the soviet people against the german invaders during the Great Patriotic War	
Ағыбаев Б.Қ. Өлкетанудағы жаңа цифрлық мүмкіндіктер: Бәйдібек ауданы тарихын өлкетану бағытында жаңаша зерттеу.....	439
Agibaev B.K. Innovative studies in the field of local history on the example of the Baidibek district of Turkestan region	
Ағыбаев Б.Қ. Шаян өңірінің саяси қоғамдық өмірін айғақтайтын бір құжат табылды.....	442
Agibaev B.K. A new document describing the political public life of the Shayan region has been found	
Сәбетова Ә.Ж., Л.Х. Тулешова БАӘ қазіргі экономикалық жағдайы және даму ерекшеліктері.....	445
Sabetova A.Zh., L.H. Tuleshova Current state and features of economic development in the uae	
Жуандықова А.Д., Садықова Р.К. Иран Ислам Республикасына қарсы санкциялар: өткені мен бүгіні.....	450
Zhuandykova A.D., Sadikova R.K. Sanctions against the islamic Republic of Iran: past and Present	
Korganova S.S., Taubayeva M.E. Challenges in Russian-Turkish bilateral relations in the middle east: the example of the Syrian conflict.....	454
Қорғанова С.С., Таубаева М.Е. Таяу Шығыстағы Ресей-Түрік екіжақты қарым-қатынастарындағы сын-қатерлер: Сирия қақтығысы мысалында	
Оспанова А.Н., Канатбекқызы А., Болысбекова М.К., Дюсенова А.Т. Внешняя политика Республики Казахстан в контексте развития Евразийского экономического союза (ЕАЭС).....	460
Osranova A.N., Kanatbek kyzy A., Bolysbekova M.K., Dyusenova A.T. Foreign policy of the Republic of Kazakhstan in the context of development of the Eurasian economic union (EAEU)	

Білім және ғылым саласында қадағалау және аттестациялау жөніндегі комитеттің 2005 ж. №476 «Диссертациялардың негізгі ғылыми нәтижелерін жариялайтын басылымдар тізбесіне» 2003 ж. 26 маусымдағы №433-3 ж бұйрығына толықтыру енгізу туралы бұйрығы негізінде Абай атындағы ҚазҰПУ тарихи ғылымдары бойынша (07.00.00. мамандығы) Хабаршы БҒСҚАК тізіміне енгізілген.

На основании приказа Комитета по надзору и аттестации в сфере образования и науки за №476 от 2005 г. о внесении дополнений в приказ от 26 июня 2003 г. №433-3 ж "Об утверждении Перечня изданий для публикации основных научных результатов диссертаций" Вестник КазНПУ им. Абая по историческим наукам (специальность 07.00.00) внесен в Перечень КНАСОН

On the basis of the decision of Committee for control in the sphere of education and science (order №433-3. from June, 26, 2003) Bulletin of Abai Kazakh national pedagogical university, series «Historical and socio-political sciences» is included into the list of issues to publish the basic scientific results of dissertations on historical sciences (speciality-0700 00).

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

УДК 947.085
ББК 63.3(2)62

А.С. Абдирайымова ¹, А.С. Утешова ²

¹ тарих ғылымдарының кандидаты, доцент. М.Тынышбаев атындағы ҚазККА
Қазақстан, Алматы. e-mail: ard_69@mail.ru

² тарих ғылымдарының оқытушысы-ассистент. М.Тынышбаев атындағы ҚазККА
Қазақстан, Алматы. e-mail: uteshova86@mail.ru

ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНДА ҚАЗАҚТАРДЫҢ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Аңдатпа

Мақала Ұлы Отан соғысының ауыр тауқыметімен оған қатысқан қазақтардағы ауыр да қиын тағдыры баяндалды. Соғыс зардаптары адамдардың ұлтына бөлінбей барлығына ортақ қасіретке айналғаны анық. Мұрағат материалдары, соғыс жылдарындағы мерзімді басылымдар арқылы соғыс жылдарындағы қазақтардың еңбегінің рөлі ашылып көрсетіледі. Авторлар соғысқа қатысқан қазақтардың ерліктері мен олардың қосқан үлестеріне талдау жасауға тырысты. Соғыс жылдарында халықтың еңбек жағдайы мен тұрмысы өте ауыр жағдайда болды, бірақ соған қарамастан азаматтарымыз Жеңіс үшін барлық қиындықтарға шыдады. Соғыс жылдары күнделікті өмір тарихының жаңа беттерін ашуға мүмкіндік береді, сонымен қатар қазақтардың Ұлы Отан соғысына қосқан ерлігі мен өздерін құрбан етуінің маңызын ашып көрсетеді.

Кілт сөздер: Ұлы Отан соғысы, миграция, депортация, эвакуация, Қызыл Әскер, дивизия, майдан.

Абдирайымова А.С.¹, Утешова А.С.²

¹ кандидат исторических наук, доцент. КазАТК им М.Тынышбаева.
Казахстан, Алматы. e-mail: ard_69@mail.ru

² магистр, ассистент-преподавателя. КазАТК им М.Тынышбаева.
Казахстан, Алматы. e-mail: uteshova86@mail.ru

ВКЛАД НАСЕЛЕНИЯ КАЗАХСТАНА В ПОБЕДУ В ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ

Аннотация

В статье на основе анализа архивных материалов, периодических изданий и опубликованных источников рассматривается вклад казахского народа в Великую победу в Отечественной войне. Очевидно, что последствия войны стали общей трагедией для всех казахстанцев. Несмотря на десятилетия великих испытаний, выпавших на долю народа перед войной, они проявили чудеса героизма, для них честь оказалась выше всех ценностей общества. Невзирая на чрезвычайно тяжелые условия труда и быта, местное население совершило подлинный героизм, отдавая все силы на обеспечение фронта военной продукцией и Казахстан стал одним из арсеналов фронта.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, миграция, депортация, эвакуация, Красная Армия, дивизия, фронт.

Abdiraiymova A.S.¹, Uteshova A.S.²

¹ Candidate of historical science, Associate Professor.

Kazakh Academy of Transport and Communications named after M.Tynyshpayev, Kazakhstan, Almaty.
e-mail: ard_69@mail.ru

² Assistant - teacher of historical sciences. Kazakh Academy of Transport and Communications named after M.Tynyshpayev, Kazakhstan, Almaty. e-mail: uteshova86@mail.ru

CONTRIBUTION OF KAZAKHS TO THE GREAT PATRIOTIC WAR

Annotation

The article tells about the difficult fate of the Kazakhs who participated in the Great Patriotic War. Obviously, the consequences of the war became a common tragedy for all people, not being separated from the nation. The role of Kazakh labor during the war is revealed with the help of archival materials, periodicals of the war. The authors tried to analyze the heroic deeds of the Kazakhs who participated in the war, and their contribution. During the war, the working and living conditions of the population were very difficult, but our citizens survived all the difficulties for victory. During the war years, you can open new pages of everyday life, as well as reveal the importance of the heroism of the Kazakhs during the Great Patriotic War.

Keywords: The Great Patriotic War, migration, deportation, evacuation. Red Army, division.

Ағымдағы жылы біз еліміздің мемлекеттік мерекесі – Ұлы жеңістің 75 жылдығын атап өкелі отырмыз. Осыдан 25 жылдан астам уақыт бұрын «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» конституциялық заң қабылданғаннан кейін еліміздің дамуында жаңа өзгерістер басталып, тарихымыздың жаңа кезеңдерінің беттері ашылды. Тарихты зерттеудің жаңа жолдары ұсынылып, бұрынғы тарихымыз түбегейлі қайтадан қарала бастады.

Атап айтсақ, 1941-1945 жылдары болған соғысты «Отан соғысы деп атауға болмайды, КСРО қазақтардың отаны емес» деген көзқарастар көптеп туындағанымен, тарихшы ретінде айтарымыз, әр адам өз дәуірінің тұлғасы болып келеді. Біздің ойымызша, қазір қатары азайып бара жатқан ардагерлеріміздің отаны – КСРО болғандықтан, бұл атауды сол ардагерлер үшін сақтап қалуымыз керек. Себебі, ол дәуірдің адамдарының саны да, санасы да қазір кезде жаңа дәуірде өзгерістерге ұшырағанымен, тарихтың 50 млн. астам адамның қанымен жазылған бұл «қаралы парағын» санадан жыртып тастау мүмкін емес.

Бүгінгідей кең байтақ жері бар, терең тарихы бар қазақ елі шын мәнінде осы ардагерлерімізге қарыздар халық. Қазақ халқы ертеден өршіл, батыр мінезді халық екені анық. Ұлы отан соғысына дейінгі кезеңдерде, қазақ халқы өз тарихында ұлт ретінде талай мәрте жойылып кете жаздап, тағдырдың талай ащы зары мен тауқыметін тартты. Бүгінгі тәуелсіздікке дейінгі аралықта халқымыздың сан ғасырлық аумалы-төкпелі тағдыры, арманы мен болашаққа ұмтылысы, арпалысқа толы күресі жатыр. Тәуелсіздік жолындағы күресте іштей булыққан бұлқынысы мен өкініші, жеңістері мен жеңілістері қатар жүрді.

1941 жылы 22 маусым күні гитлершілер біздің еліміздегі социалистік өмірдің бейбіт құрылысын бұзып, жердің алтыдан бір бөлігінде жаңа өмір орнату ісінің орындалып жатқан ұлы жоспарын үзіп, Кеңес Одағының халқын социализмнің бейбіт құрылысынан неміс басқыншыларына қарсы ұлы отан соғысына көшуге мәжбүр етті.

Бұл күн қазіргі замандағы адам баласының тарихындағы ең ірі екі мемлекеттің арасында тек соғыс әрекеттерінің басталған күні болып қана қоймайды. Сонымен қатар, 22 маусым күні неміс фашистері соңында қанға, құлдыққа және адам баласын жек көрушілікке негізделген гитлеризмді құртып жіберуге әкеліп соқтыратын өзінің тағдырымен байланысты, ең үлкен қате жасады. Гитлердің сегіз жыл бойы неміс халқына қанды үстемдік құруынан пайда болған, Еуропа мен бүкіл дүние жүзінің төбесіне төніп келген үлкен қауіптен азат болуын келешекте адам баласы осы күннен бастап санамақ.

Гитлер мен неміс-фашистік армияның командованияесі ССРС-ке қарсы соғыс әрекетін бастағанда, бұл соғыс өздерінің Европа халықтарына жасаған жазасыз кеткен зұлымдықтарының жалғасы болады деп жобалады, олар және де өздерінің шығыс науқаны деп аталатын кезекті соғыс науқанын, өткендерге қарағанда, едәуір қиын, едәуір ұзақ болуы мүмкін, бірақ қайткен күнде де неміс армиясының күші арқасында, табыспен аяқталады деп жобалады.

Гитлер дүние жүзі халықтарының байлығын қолдарына жиып алып, екі миллиардтан астам адам баласын мыңдаған жылдар бойы немістің қаржы иелерінің, фабриканттары мен барон-помещиктерінің бағынышты құлы етіп қалдыратын строй жасауды көздеді.

Бірақ соңғы алты ай ішіндегі оқиғаның шын беталысы «Гитлер және оның сыбайластарынан» шыққан бұзықтар мен шулерлердің жобалағанынан мүлде өзгеше болып шықты. Соғыстың бастапқы айлары совет – герман майданындағы істің жағдайын негізінен өзгертіп жіберді. Қызыл армия майданның бірқатар басты участкелерінде қызу қорғанудан жауға шабуыл жасауға көшті. Қызыл армияның бұл шабуылы соғыс искусствосының ең ірі үлгісі болып саналады.

Дұрысында да солай. Майданның бірқатар участкелерінде кеңес әскерлерінің жасаған шабуылының тек бір айының ғана ішінде, біздің бөлімдеріміз Яхромадан Старицаға дейін (150 километр), Михайловтан Людиноваға дейін (300 километр) ілгеріледі. Немістер соғыстың соңғы айларындағы сәтсіздіктерін біресе орыс ауа райының неміс солдаттына жақпайтындығымен, біресе «қысқы квартираларға ауысумен», біресе «майдан линиясын шағындап, түзулеудің» қажеттілігімен, біресе жайлап «позициялық соғысқа» көшумен түсіндіргісі келетіні белгілі.

Дегенмен фактылар Гитлердің сандырағын тапжылтпай жоққа шығаруда. Совет Информбюросы Қызыл Армия бөлімдерінің шабуыл жасаған тек бір айы ішінде ғана неміс оккупанттарынан бірнеше мың село, ондаған басты қалалардың азат етілгенін хабарлады. Соңғылардың ішінде Дондағы Ростов, Тихвин, Елец, Рогачев, Клин, Яхрома, Солнечногорск, Истра, Венев, Сталиногорск, Михайлов, Ефремов, Калинин, Калуга, Старица және т.б. көптеген қалалар бар.

Соғыстың бастапқы кезеңінде біздің бөлімдеріміз 4801 зеңбірек, 2071 миномет, 8 мыңға шейін пулемет, 15 мыңға шейін автомат, 90 мыңнан астам винтовка, 2766 танк, 300-ден астам брономашина, 33640 автомашина, 102 радиостанция, 2 миллион снаряд, 30 миллионнан астам винтовка патроны, 200 мыңнан астам мина қолға түсіріп және құртып жіберді. Осы уақыттың ішінде 1100-ден астам неміс самолегі құртылды [1].

1940 жылы 18 желтоқсандағы фашистік Германияның «Барбаросса» жоспарында – КСРО-ға соғыс ашып, соғысты 1941 жылдың күзінде аяқтау көзделді. Германия билеушілері КСРО-ны көп ұлтты жасанды тұрақсыз бірлестік, ішкі бірліктен жұрдай этностық конгломерат деп санап, оның территориясын бірнеше рейхкомиссариатқа бөлуді жоспарлайды: Остланд, Беларусь, Балтық жағалауы, Украина, Москва және Кавказ, Еділ-Орал, Түркістан (Гросс Түркістан). «Арбайтегемайншафт Туркестан» атты неміс жоғары барлау мектебі болашақтағы «Үлкен Түркістан» отары картасының жобасына – Қазақстан, Орта Азия, Солтүстік Кавказ, Қырым, Шыңжаң, Ауғанстанның солтүстік бөлігі енгізілді» деген фактілердің артында сұм соғыстың қаншама қайғылы зардаптары тұр.

Өздерінің сөйлеген сөздерінде кеңестік жүйе билеушілері В.В. Молотов (22 маусымда) пен И.В. Сталин (3 шілдеде) «Отан соғысы» кейіннен «Ұлы Отан соғысы» деп атаған жойқын алапатқа 1 млн. 200 мың ұл-қыздарын аттандырған Қазақстанның жеңіске қосқан зор үлесі әр тарапты [2].

Қазақстанның соғыс жылдарында бүкіл Кеңес Одағының аса ірі тірек арсеналына айналғаны белгілі. Бірден әскери бағытқа көшірілген республика экономикасының даму қарқыны туралы төмендегі деректер нақтылы мәліметтер береді.

Донбастың жау қолында қалуына байланысты Қарағанды көмір бассейнінің рөлі артқаны мәлім. Төрт жыл ішінде олар 34 млн. тонна көмір шығарды, бұл бассейнің бүкіл өмір бойы шығарғанынан 3 млн. тонна артық еді. Орал – Ембі мұнайлы ауданының кәсіпорындары сұйық отын шығаруды 39 пайыз арттырды, электр қуатын өндіру екі есе дерлік өскен. Республика мыс (35 пайыз), қорғасын (85 пайыз) өндірудегі жетекші орнын сақтап қалады. Шығыс Қоңырат молибден, Жезді марганец, Текелі полиметалл комбинаттары салынды.

1941-1945 жж. барлығы 460 зауыт, фабрика, кеніш, шахта бой көтереді. Бұлардың қатарына көшіріп әкелінген, оның ішінде металл өңдейтін және машина жасайтын зауыттар қосылды, олар машиналар, снарядтар, торпедо, бомбалар, огнеметтер, радиостанциялар басқа да әскери техникалар шығарған. Қазақстан индустриясының жалпы өнімінде металл өңдеу мен машина жасау саласының үлесі 1940 жылғы 16 пайыздан 1945 жылы 35 пайызға дейін өседі.

Ауыл шаруашылығы 1941-1945 жж. майдан мен елге 5829 мың тонна астық, 734 мың т. ет және басқа азық-түлік, өнеркәсіпке шикізат берген.

Соғыс темір жол транспортының алдына үлкен міндет жүктейді. Темір жол әскери жүктерді үзіліссіз жеткізу, майданға әскери эшелондарды, әскери техниканы, ал қорғаныс өнеркәсібіне шикізат пен отынды, басқа да халық шаруашылығының жүк тасымалын атқарады.

Мұндай өте жауапты, ауыр міндеттерді орындау үшін темір жол транспортының жұмысын әскери жағдайға бейімдеп қайта құру қажет болды. Сондықтан 1941 жылы 24 маусымда поездардың жүрісін реттеу үшін айрықша әскери график бекітілді.

Түріксіб депосының соғыс жылдарында 314 паровоз дайындалып, майдан жолдарына жіберілген. Түріксібілдердің тылдағы отбасылары майдан жексенбіліктерін өткізіп, одан түскен қаржылар, түрлі сәлемдемелер қорғаныс қорына түсті. Елдің жаудан азат етіле бастаған аймақтарын қалпына келтіруге де теміржолшылар үлесі зор. 1943-1944 жылдары тек Түріксібтің өзі елдің батыс өңірін қалпына келтіру жұмыстарына 20 мыңнан астам адам жіберген.

Бұл соғысқа әлем халықтарының 80 пайызы қатысып, 61 мемлекет тартылып, 40 елдің жерін соғыс өрті шарпып, 110 млн адам қолына қару алды. Ал Кеңес Одағы бойынша 35 млн. адам қатысып, 27 млн. астам адам опат болды. Соғыс 1418 күнге созылды, сонда әр 4 сек сайын 1 адам қаза болды деген сөз.

1941-1945 жылдардың арасында болған отан соғысы қазақ халқы үшін аса ауыр болды. Осы аралықта 1 млн. астам қазақстандықтың өмірін жалмаған соғыс құрбандарының жарты млн. қазақ ұлтының өкілдері еді.

Сұрапыл соғыс, тек соғыс батырларын тудырып қана қойған жоқ, сонымен қатар тыл жұмыстарының ерлерін жарыққа шығарды. Қазақ халқы соғысқа материалдық және рухани жағынан үлкен көмек көрсеткен ұлттың бірі екені анық. Жұмыс күні 12 сағатқа созылып, қарттар мен жастардың шуақты күндерін ұрлап әкеткен болатын. Таңның атысы мен күннің батысына қарамай, масақ теріп, мал жайып, егін еккен қазақ халқы бір мезет болса да мызғыған жоқ. Жас балалардың жастық шағы соғыстың көлеңкесінде қалып қойып, жастардың жалынды кезеңдерінің отты шақтары соғыстың суымен өшірілген болатын. Бірақ, қазақ халқы өз болмысын, өр кеуделі рухы мен табиғи болмысын сақтап қала білді. Сондықтан да, бүгінгі тәуелсіздігімізге отан соғысының тыл және соғыс ардагерлерінің қосқан үлестері салмақты, еңбектері көлемді.

Ұлы Отан соғысына тартылған қазақстандықтар санына тоқталайық. Соғыстың алдында Қазақстанда 6,2 млн. адам тұрды. Соғыс жылдары қолына қару алып, майданға 1,9 млн. адам аттанды. Сталиндік тәртіп 1916 жылғы патша үкіметінің тәжірибесін пайдаланып, арнайы құрылыс батальондарын да құрды. Бұл батальондар Орта Азия және Қазақстанның жергілікті халқынан және құғын-сүргінге түскен халықтардан жасақталды. Қазақстаннан әскери комиссариат арқылы еңбек армиясына 700 мың адам жіберілді. Олар соғыс шебіне жақын аудандарда оқ астында қорғаныс объектілерінде еңбек етті. Осылайша әрбір төртінші қазақстандық қорғаныс және майдан объектілеріне тартылған. Республиканың мобилизациялық деңгейі тіпті Германиядан да жоғары болды, Германия халқының 12% мобилизацияланса, Қазақстанда халықтың 24% мобилизацияланған. Мобилизацияланған халықтың 50-60% қазақ ұлтынан еді. Қорғаныс, көмір, ауыр өнеркәсіп жұмысшылары соғысқа тартылудан босатылса, Қазақстан тұрғындары түгелімен дерлік армияға шақырылды. Өйткені Қазақстанда шаруалар басым болды.

Ұлы Отан соғысы майдандарында қаза болған қазақстандықтар санына байланысты түрлі пікірлер бар. Кейінгі жылдардағы мәліметтерде соғыстан оралмаған қазақстандықтардың саны 601 000-ға дейін жетіп отыр, оның 350 мыңнан астамы қазақтар. Бұл қолға қару алып, ұрыс даласында қаза тапқандардың саны. Егер осы тұстағы халықтың жалпы саны мен соғыста қаза тапқан өкілдердің санына шағатын болсақ, қазақтардың шығыны көршілес өзбек, татар, азербайжан, грузиндерден анағұрлым жоғары. Бұл пайыздық шығын жағынан қазақ халқы өз жерінде соғыс қимылдары болған орыстармен, украиндермен, белорустермен деңгейлеседі.

Кеңестер Одағының құрамдас бөлігі ретінде жаумен шайқаста қазақстандықтар үлкен ерлік көрсетіп, жеңіс күнін жақындатуға өз үлестерін қосты. Майдандағы ерлігі үшін 520 қазақстандықтың, оның ішінде 100-ден астам қазақтың Кеңес Одағының Батыры атағын алуы – ортақ Отанын қорғауда қазақ ұлтының суырылып алға шыққанын көрсетеді.

Соғыстың алдында Қазақстанда 6,2 млн. халық тұратын еді. Соғыс жылдары республикадан 1196164 адам майданға аттанды, ал еңбек әскеріне 700 мың адам жіберілді сонда барлығы 1900 мың адам сапқа тұрған. Соғыс жылдары ерлігі үшін орден және медальдармен марапатталғандардың ішінде 96638 қазақ жауынгері болды. 142 қазақ Даңқ орденінің толық иегері болды. 497 қазақстандық Кеңес Одағының батыры атағын алды, оның 97 қазақ.

1941 жылы 22 маусымда басталып 1945 жылдың 9 мамырына дейін, созылған соғысқа айналып, барша халыққа зардап әкелген, талай жанның өмірін қиған Ұлы Отан соғысы кезеңі ұмытылмас қасірет болып қала бермек. Қолына қару ұстап, фашистер басқыншылығына қарсы күресте Қызыл Армияның қатарында сапқа тұрып, ерлік көрсеткендердің үлесінде қазақстандықтар алдыңғы орында тұрды.

Алматы қаласының мұрағаттар мен құжаттама Басқармасы және Орталық мемлекеттік мұрағатының басшылығымен Сталинград соғысына қатысқан тұлғаларға арнап 2005 жылы «Великий подвиг Ваш история хранит ...» атты кітап жарыққа шығарды. Сонымен қатар осы мұрағатта соғыс ардагерлері мен

тылда еңбек еткен тұлғаларға арнап «1941-1945 жылғы Ұлы Отан соғысындағы ерен еңбегі үшін» медалімен марапатталғандардың анықтамалары құрастырылады. Жоғарыда аталған кітап ішінде мұрағаттың жеке қор жасаушылары Сейітов Зұлқарнай Сейітұлы, Сұрағанов Құдайберген Мағзұмұлы, Қалдыбаев Ибраим, Әмен Қайдар Әбжанұлы, Алданазаров Асқанбек Сапарұлдарының өшпес ерліктері де жазылған. Мұрағат материалдары ішінде соғысқа қатысқан ағаларымыз, әкелеріміздің, қилы-қилы тағдырларын көрсететін өмірбаяндары да кездеседі [3].

Ұлы Отан соғысы тарихындағы «ақтаңдақтардың» бірі соғыстағы адам шығыны болғаны бәрімізге мәлім. Бүгінде ол жөнінде әр түрлі мәліметтер айтылып жүр. Қазақстандықтардың шығыны туралы да әр түрлі деректер кездеседі. Демографтардың болжамы бойынша майданнан 350 мың қазақ оралмаған. Қазақстан тарихы оқулықтарындағы соңғы мәліметтер бойынша қазақстандықтардың жалпы шығыны 410 мың [4].

Оған республикадан тыс жерлерде жүріп соғысқа кеткендер, еңбек армиясынан оралмағандар, соғыс жаракатынан кейінірек қайтыс болғандар еңбеген. Сондықтан демограф Мақаш Тәтімұлының есебі бойынша қазақстандықтардың шығыны 500 мың болса [Егемен Қазақстан, 2005, 1 қаңтар], академик Манаш Қозыбаевтың соңғы есебі бойынша майданнан оралмағандар саны 601 мың адам, оған бір қала мен 7 аудан көрсеткіші еңбеген. Бұл Қазақстан халқының 11,2%. Соғыс жылдары халықтың саны күрт төмендеді. 1940 жылғы өсіммен есептегенде 592 мың бала кем туды. Сонда Қазақстанның тура және жанама шығыны (еңбек майданынан оралмағандарды есептемегенде) 1 202 000 адам. Бүкілресейлік құжат және мұрағаттық ғылыми зерттеу институтының берген соңғы мәліметі бойынша, Қазақстан 1941-1945 жж. 602939 адамнан айырылған [5].

Соғыс қарсаңындағы халықтың жалпы саны мен соғыста қаза тапқан өкілдерінің санын шағатын болсақ, қазақтардың шығыны өзбек, татар, әзірбайжан және грузиндермен салыстырғанда анағұрлым жоғары. Қазақ халқы бұл проценттік шығын жағынан соғыс қимылдары тікелей өз жерлерінде өткен орыстармен, украиндармен және белорусстармен деңгейлеседі. Біздің ойымызша оның басты себебі, жоғарыда атап өткеніміздей соғыстың алғашқы екі жылында майданға Қазақстаннан көп адам алынып, олардың дені соғыстың кенес армиясы үшін сәтсіздіктері тұсында қаза болды, немесе тұтқынға түсті. Деректерге жүгінер болсақ соғыстың алғашқы жарты жылында Қазақстаннан майданға 200 мыңдай адам шақырылса, 1942 ж. 632 134 адам алынып, 1943 ж. бастап республикамызда әскерге шақыру жоспары орындалмай, майданға адам жіберу үлкен науқанға айналған [6].

Қорыта айтқанда, тарих қойнауына жаңа ғана кеткен XX ғ. осы тұрғыдан алғанда адамзаттың ғылым мен техниканы жетілдірудегі таңғаларлық жетістіктерімен қатар сан-алуан теңдесі жоқ әлеуметтік апаттарға әкелгенін біз жақсы білеміз.

Ұлы Отан соғысының ауыр зардаптары мен оның салдары ауыр және қиын болды. Соған қарамастан, Ұлы Отан соғысы жылдарындағы «ел басына күн туған» шақта Қызыл Әскер құрамына алынған жігіттеріміз майдан қажеттілігін өтеу үшін мүмкін болған жерлердегі мамандықтарды игеріп, майдан мүддесіне қызмет етті.

Тәуелсіздік жолындағы осындай әрекет-ұмтылыстардың бәрі ел тарихының ең қастерлі «парақтары» ретінде әрқашан жадымызда мәңгі сақталатыныны сөзсіз. Сондықтан да аталардың аманаты мен ел еркіндігі үшін қыршын кеткен боздақтардың, ата-бабаларымыздың рухы алдында әрқашан тағзым етеміз.

Жеңістің 75 жылдығына орай, Ұлы Отан соғысының тарихын зерттеу, ақиқатты ашу, тарихты түгендеу тек қана тарихшылардың ғана жұмысы емес, болашақ өскелең жастардың да басты міндеті.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Александров Г. Ұлы Отан соғысының қазіргі жағдайы туралы. Қазақтың біріккен мемлекеттік баспасы. – Алматы, 1942. – 65 б.
2. Құнапина Қ., Құмғанбаев Ж., Махаева А. Қазақстан тарихынан әдістемелік – анықтамалық нұсқау. – А., 2009. – Б.166-167.
3. Сәкенқызы А. Ұлы Отан соғысының ардагерлері // Алматы қаласының мұрағат қызметі хабаршысы ақпараттық-әдістемелік басылым №1 (6), 2010. – Б 45-50.
4. Қазақтан тарихы. Очерктер. – А., 1994. – 34 б.
5. Егемен Қазақстан, 2009, 30 қыркүйек
6. Қозыбаев М., Қ.Алдажұманов. Күркіреп күндей өтті зой соғыс // Егемен Қазақстан, 1993. – 8 мамыр.

УДК 734.18
ГРНТИ 377: 371

Акрамова А.С.¹, Жүсіп Э.²

¹к.п.н., доцент Университета Алматы

²магистр исторических наук Университета Алматы

ИСТОРИЧЕСКИЙ АСПЕКТ СТАНОВЛЕНИЯ И ФОРМИРОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ И ГРАЖДАНСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ ТУРКОВ-МЕСХЕТИНЦЕВ, ПРОЖИВАЮЩИХ НА ТЕРРИТОРИИ КАЗАХСТАНА

Аннотация

В статье рассматривается исторический аспект переселения турков-месхетинцев в годы массовых репрессий на территорию Казахстана, процесс становления и формирования их национальной и гражданской идентичности. Авторы раскрыли сущность понятий этническая, национальная и гражданская идентичность; дали характеристику национальной идентичности турков-месхетинцев, выявили исторические предпосылки проживания турков-месхетинцев на территории независимого Казахстана. В статье представлены особенности процесса переселения турков-месхетинцев на территорию Казахстана в годы репрессии. В статье проведен анализ факторов в формировании и становлении турков-месхетинцев на территории Казахстана; осуществлен подход к определению национальной и гражданской идентичности турков-месхетинцев, проживающих на территории независимого Казахстана; проведен анализ имеющихся механизмов привязки национальной идентичности турков-месхетинцев под влиянием процессов детерриториализации и ретерриториализации.

Ключевые слова: турки-месхетинцы, репрессии, национальная идентичность, гражданская идентичность.

Ә.С. Акрамова¹, Э.Жүсіп²

¹педагогикалық ғылымдар кандидаты, доцент

²ғылым магистрі

ҚАЗАҚСТАН АУМАҒЫНДА ТҰРАТЫН ТҮРК-МЕСХЕТИНДЕРДІҢ ҰЛТТЫҚ ЖӘНЕ АЗАМАТТЫҚ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ ТАРИХИ АСПЕКТІСІ

Аңдатпа

Бұл мақалада Қазақстан аумағында жаппай қуғын-сүргін жылдары месхетин түріктерінің қоныс аударуының тарихи аспектісі, олардың ұлттық және азаматтық сәйкестігін қалыптастыру және қалыптастыру үдерісі талқыланды. Авторлар этникалық, ұлттық және азаматтық өзіндік ұғымдардың мәнін анықтады; Месхетин түріктерінің ұлттық сәйкестігін сипаттап, тәуелсіз Қазақстанның аумағында тұратын месхетин түріктерінің тарихи даму тарихын ашты. Мақсатта қуғын-сүргін жылдары Месхетин түріктерінің Қазақстан аумағына қоныс аудару процесінің ерекшеліктері келтірілген. Мақалада Қазақстандағы месхетин түріктерінің қалыптасуы мен қалыптасуындағы факторлар талданады; тәуелсіз Қазақстанның аумағында тұратын месхетин түріктерінің ұлттық және азаматтық сәйкестігін анықтауға бағытталған қадам жасалды; Месхетин түріктерінің ұлттық сәйкестігін десерритаризациялау және қайта реторитаризациялау процесінің әсерінен байланыстырудың қолданыстағы тетіктерін талдау жүргізілді.

Кілтгі сөздер: түріктер-месхетиндер, ұлттық сәйкестік, азаматтық сәйкестік.

A.Akramova¹, E.Zhusip²
¹candidate of Pedagogical Sciences, Associate professor
²master of Historical sciences

ИСТОРИЧЕСКИЙ АСПЕКТ СТАНОВЛЕНИЯ И ФОРМИРОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ И ГРАЖДАНСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ ТУРКОВ-МЕСХЕТИНЦЕВ, ПРОЖИВАЮЩИХ НА ТЕРРИТОРИИ КАЗАХСТАНА

Annotation

The article considers the historical aspect of the resettlement of Meskhetian Turks during the years of mass repression on the territory of Kazakhstan, the process of formation and formation of their national and civic identity. The authors revealed the essence of the concepts of ethnic, national and civic identity; described the national identity of the Meskhetian Turks, revealed the historical background of the Meskhetian Turks living in the territory of independent Kazakhstan. The article presents features of the process of resettlement of Meskhetian Turks to the territory of Kazakhstan during the years of repression. The article analyzes the factors in the formation and formation of Meskhetian Turks in Kazakhstan; an approach was taken to determine the national and civic identity of Meskhetian Turks living in the territory of independent Kazakhstan; The analysis of the existing mechanisms for linking the national identity of the Meskhetian Turks under the influence of the processes of deterritorialization and retritorialization has been carried out.

Key words: Meskhetian Turks, national identity, civil identity.

История Независимости Казахстана – это история стабильности, дружбы и согласия народов, проживающих на её территории. За годы становления и независимости Республики Казахстан создана эффективная правовая база межэтнического и межконфессионального равенства. Ее составляют законы о свободе вероисповедания, языках, созданная и активно действующая Ассамблея народа Казахстана. «Обеспечение межэтнического и межконфессионального согласия, гражданского единства является важным условием развития Казахстана, реализации стратегических задач социально-экономической и политической модернизации страны» указано в принятой Доктрине национального единства [1].

На протяжении веков на исторической земле казахов перекрещивались судьбы многих народов - носителей различных культур, религий и традиций. Вместе с казахами мирно живут представители 140 этносов и 40 конфессий [2]. Судьба каждой народности, нации и этноса, проживающего на территории Казахстана, имеет свою историю, порой написанную слезами и пролитой людской кровью. История турков-месхетинцев относится к числу таких судеб народа. И именно казахская земля стала для них второй родиной, где они обрели поддержку казахского народа, принявшего турков-месхетинцев, наряду с другими репрессированными народами в годы сталинских репрессий. Горести и тяготы того времени перенесли вместе с казахским народом разные народности, прибывшие на землю казахов, не утратив при этом человечности, сострадания. Более того, в результате сложилась уникальная ситуация, когда длительное совместное проживание различных этносов сформировало устойчивые традиции толерантности. А земля казахов стала для многих народов родной и близкой.

Турки-месхетинцы (от турецкого *Ahıska Türkleri*)- тюркоязычный народ, корни которого происходят из грузинской области Месхетия. Сегодня данный народ рассеян по всему миру. Вероисповедование турков-месхетинцев — ислам, они являются [ами](#). Турки-месхетинцы называют себя «Ахыска» [3]. С целью понять национальную особенность, этническую принадлежность турков-месхетинцев, процесс этнической идентичности, следует раскрыть понятия, необходимо дать определения таким понятиям, как идентичность, этническая, национальная и гражданская идентичность.

Национальная идентичность – осознание себя человеком той, или иной национальности. Отношение себя к той или иной национальной культуре. Характеризует степень развития личности.

Гражданская идентичность – осознание принадлежности к сообществу того или иного государства, имеющие для индивида значимый смысл [4].

Этногенез турок-месхетинцев состоит из двух компонентов-племени месхов (Грузия) и тюрков. Тюрки распространились на территории Малой Азии и Закавказья к XI веку. В 1892 году Ахалцихский регион, который был в составе Грузии, присоединился к России. Мусульмане-месхетинцы были меньшинством населения; однако, затем их численность возросла от 1/3 до 2/5 населения.

Небольшая группа месхетинцев жила на востоке Аджарии и северо-востоке современной Турции. Во второй половине XIX века месхи-мусульмане разговаривали на турецком языке.

Карта «Месхетинские села в Грузии» (Ахыска)

Национальные костюмы турков-месхетинцев

Рисунок 1 – Карта «Месхетинские села в Грузии» и национальные костюмы турков-месхетинцев

К концу 1930-х годов у месхетинских мусульман имелся общий этноним «турки-месхетинцы».

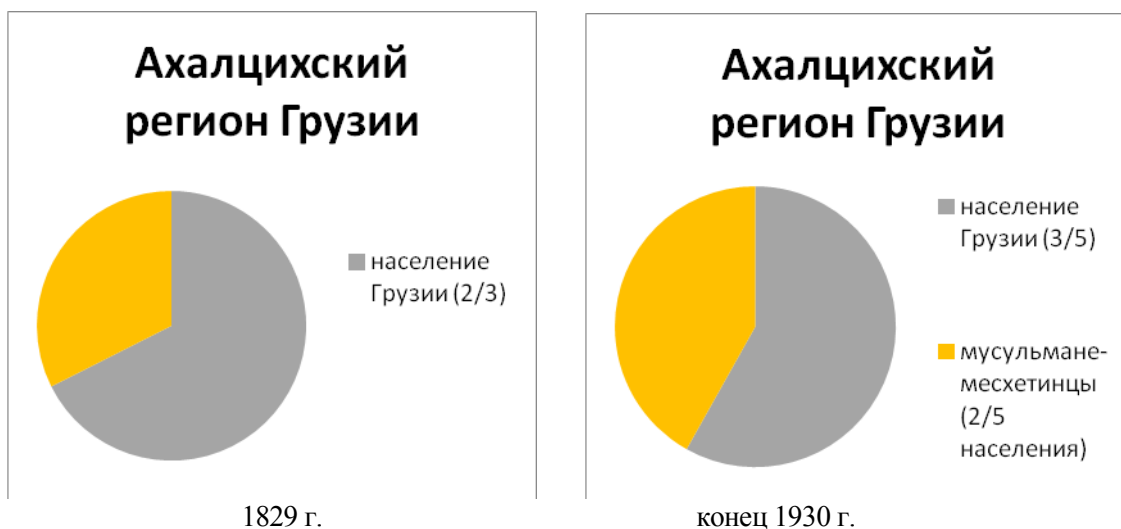

Рисунок 2 – Количественный состав мусульман – месхетинцев в Ахалцихском регионе Грузии в 1829 г. и на конец 1930 г.

В 1944 год турки-месхетинцы по постановлению ГКО СССР № 6279 выселены из Грузии в Казахстан, Киргизию и Узбекистан. Депортация всех народов проходила в условиях жесткой карательной политики сталинизма. Причин насильственной депортации несколько.

Рисунок 3 – Причины депортации турков-месхетинцев

С конца 1943 г. в Казахстан начали прибывать большие группы депортированных народов. На 1 октября 1943 г. их было 120 858 человек.

На территорию Казахстана с августа того же года стали депортировать и турков-месхетинцев, курдов, хемшилов и частично крымских татар.

Рисунок 4 – Фотодокументы о принудительном переселении турков-месхетинцев в годы массовых репрессий

Несмотря на репрессии и суровую долю, выпавшую на народ, турки-месхетинцы отважно сражались на фронтах Великой Отечественной войны, вносили свой вклад в общую Победу. Парадокс состоял в том, что депортация турок Ахыска проводилась в то время, когда мужчины этого народа воевали на фронтах Великой отечественной войны. Из 43 тыс. турок-месхетинцев, ушедших на фронт 26 тысяч погибли. Девяти туркам-месхетинцам было присвоено звание Героев Советского Союза.

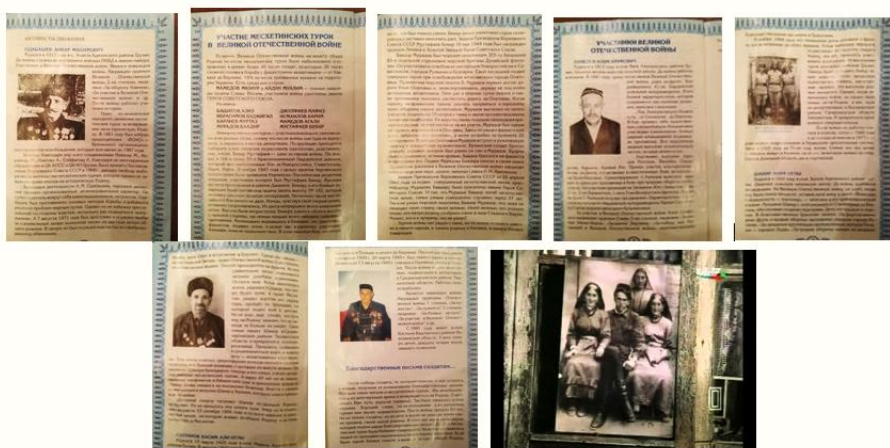

Рисунок 5 – Фотоматериалы о турках-месхетинцах, участниках ВОВ

Лишь после 1956 г. большая часть спецпереселенцев вернулась на историческую Родину, сохранив самые добрые чувства к казахстанцам.

На территории Казахстана турки-месхетинцы получили все гражданские права и свободы, можно говорить о том, что произошёл процесс ретерриториализации турков-месхетинцев, которые стали считать Казахстан своей родиной и землёй, которая даёт им спокойствие и благополучие.

Сегодня, когда турки-месхетинцы обрели на территории Казахстана свою вторую родину, факты, говорящие о нежелании покидать турками-месхетинцами обжитых мест в Республике Казахстан, можно утверждать о формировании как национальной, так и гражданской идентичности турков-месхетинцев.

О благоприятных условиях проживания турков-месхетинцев на территории Казахстана говорит и тот факт, что численность населения за время переселения в Казахстан увеличилась почти в 4 раза.

Сегодня, как и много лет назад турки-месхетинцы не планируют переезд ни на свою историческую родину, ни в другие страны. Живя в стабильной стране, чувствуя поддержку со стороны государства, турки-месхетинцы не ощущают претеснений и не желают покидать Казахстан. Многие турки-месхетинцы высказали желание в освоении государственного языка, освоении его детьми дошкольного и школьного возраста.

Тюркология турков-месхетинцев прослеживается в языке, схожести с казахским языком.

Таблица 3– Названия предметов быта

Названия предметов быта	у казахов	у турков–месхетинцев
сундук	«сандык»	«зандух»
кастрюля	«казан»	«казан»
ковер	«килем»	«килим»

Освоившись на новом месте турки-месхетинцы, как народ, издревле занимающийся земледелием и скотоводством, стали возделывать садоводство, виноградарство на территории Казахстана, разводить домашний скот. Почтительное отношение к труду делает этот народ достойным уважения.

Много схожего в традициях и обычаях казахов и турок-месхетинцев. Интересен свадебный обряд. В дом к невесте отправляются сваты (эльчилик). Гостям накрывают стол. Затем проводятся обряд «Бей», «Кессим кесмек».

Самое главное – по обычаю, невеста не только не имеет права показывать лицо, но и не должна открывать взглядом ладони. Поэтому у нее руки должны быть сжаты в кулачки, пока не снимут с ее лица фату.

У турков Ахыска нет калыма. Однако сторона жениха передает невесте деньги, на которые невеста может купить приданое («джеиз»). До свадьбы проводятся «Кына геджеси» (девичник), «Меслехет» (распределение ролей). В день свадьбы сторона жениха едет за невестой «гелин гетирмек».

Турки-месхетинцы, так же как и казахский народ, любит детей. Когда ребенку исполняется 40 дней проводятся обряд «40 гунь», на который приглашаются мужчины и женщины. По окончании обряда родители ребенка раздают подарки. Колыбелька для младенца точь-в-точь похожа на казахскую люльку «бесик», ее даже можно было прикрепить к седлу коня, чтоб переехать на другую стоянку.

Мальчикам до 12 лет проводят обряд «суннет». Мальчика одаривают подарками, деньгами. Считается, что мальчик становится мужчиной.

Перед принятием и окончанием принятия пищи, перед началом важного дела турки–месхетинцы по мусульманским обычаям воздают молитву в знак благодарности, надежды на успех предпринятого дела.

Таким образом, традиции и обряды турков-месхетинцев схожи с традициями и обычаями казахского народа. Это говорит о единстве исторических тюркских корней двух дружеских народов.

Эта дружба народов, проверенная тяжелыми испытаниями, скрепила незримыми узами людей, близких по духу, образу жизни, взглядами на мир и человеческую жизнь, судьбу. У турков-месхетинцев, также как и у казахов глубоко укоренились нравственные ценности, почитание старших, уважение к институту семьи, традиции гостеприимства. Все это способствуют укреплению взаимопонимания и дружбы граждан различной этнической и религиозной принадлежности.

Этническая политика Республики Казахстан направленная на достижение консолидации общества, формирует общегражданскую идентичность и ответственность казахстанского народа за сохранение политической стабильности и межнационального согласия.

Список использованной литературы:

- 1 Доктрина национального единства Казахстана. [Электронный ресурс].-2009.-URL: <https://www.zakon.kz/152641> (дата обращения 23.05.2019).
- 2 Национальный совет по государственной политике при Президенте Республики Казахстан. Концепция формирования государственной идентичности Республики Казахстан. – Алма-Ата, 1996. – С. 25-26.
- 3 Википедия. [Электронный ресурс].-2018.-URL: <https://ru.wikipedia.org/wik> (дата обращения 25.05.2019).
- 4 Люббе Г. Историческая идентичность // Вопросы философии. 1994. – № 4. – С.65-71.

УДК 375.11
ГРНТИ 03.01

Балахметова Г.К.¹

¹старший преподаватель кафедры Международных отношений КазНПУ имени Абая, к.и.н
Республика Казахстан, г. Алматы. e-mail, g_bal_01@mail.ru

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПОДГОТОВКИ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ КАЗАХСТАНА В 70-80-Е ГОДЫ XX ВЕКА

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы материально-технической базы педагогических учебных заведений в семидесятые-восемидесятые годы XX века. Автор отмечает, что была проведена работа по значительному улучшению материально-технической базы. В целом произошло ее расширение и укрепление. Однако остаточный принцип финансирования системы образования привел к значительной диспропорции в оснащении педагогических вузов современным учебным и научным оборудованием по сравнению с вузами других отраслевых министерств

Ключевые слова: образование, педагогические кадры, педагогические институты, педагогические училища, материально-техническая база, долгострой, учебные корпуса, общежитие.

Г.К. Балахметова¹

¹Абай атындағы ҚазҰПУ-ның тарих және құқық институты директорының орынбасары, т.ғ.к.,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: g_bal_01@mail.ru

XX ҒАСЫРДЫҢ 70-80-ЖЫЛДАРЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ КАДРЛАРЫН ДАЯРЛАУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада XX ғасырдың жетпісінші-сексенінші жылдары педагогикалық оқу орындарының материалдық-техникалық базасы мәселелері қарастырылады. Автор атап өткендей, материалдық-техникалық базаны айтарлықтай жақсарту бойынша жұмыстар жүргізілді. Жалпы оның кеңеюі мен нығаюы орын алды. Алайда, білім беру жүйесін қаржыландырудың қалдық қағидаты басқа салалық министрліктердің жоғары оқу орындарымен салыстырғанда педагогикалық жоғары оқу орындарын қазіргі заманғы оқу және ғылыми жабдықтармен жарактандыруда айтарлықтай сәйкессіздікке әкелді

Түйін сөздер: білімі, педагог кадрларды, педагогикалық институттар, педагогикалық училищесінің, білім беру жүйесі, кадрлардың тұрақтамауы, ауылдық мектеп, білім, педагогикалық кадрлар, педагогикалық институттар, педагогикалық училищелер, материалдық-техникалық база, ұзақ мерзімді, оқу корпусары, жатақхана.

Balakhmetova G.K.¹

¹ the deputy director of institute of history and the law of KAZNPU of a name of Abay. Republic Kazakhstan.
Almaty. e-mail: g_bal_01@mail.ru

SOME PROBLEMS OF TRAINING OF PEDAGOGICAL PERSONNEL OF KAZAKHSTAN IN 70-80-IES OF XX CENTURY

Annotation

The article deals with the issues of material and technical base of pedagogical educational institutions in the seventies-eighties of the twentieth century. The author notes that work has been carried out to significantly improve the material and technical base. In General, it has been expanded and strengthened. However, the residual principle of financing the education system has led to a significant disproportion in the equipment of

pedagogical universities with modern educational and scientific equipment in comparison with universities of other sectoral ministries

Keywords: teaching staff, teacher training schools, education, the education system, educational institutions, staff turnover, rural schools, education, pedagogical personnel, pedagogical institutes, pedagogical schools, material and technical base, long-term construction, educational buildings, hostel.

Материально-техническая база вузов воздействует на все стороны их деятельности, во многом определяет количество подготовки специалистов. Без специального оборудованных аудиторий, лабораторий, без создания соответствующих фондов и проведения капитальных затрат невозможно само функционирование учебных заведений.

Вместе с тем, остаточный принцип финансирования образования, выделение финансовых, материальных ресурсов вузов по их фактическим затратам за год, а не по потребностям, несовершенство сложившейся финансовой структуры привели к тому, что педагогические вузы и училища по техническому оснащению и обеспечению учебно-лабораторной площадью значительно отставали от других отраслевых институтов. Главным образом, прежде всего финансировались вузы I категории и не оказывалась своевременная, практическая помощь вузам III более слабым в материально-техническом отношении. Кроме того, в плане развития вузов не в полной мере учитывались социально-экономические особенности развития областей, а также региональная направленность вузов.

Все это говорит об отсутствии комплексного подхода к решению сложных взаимообусловленных вопросов духовного и материального воспроизводства в обществе.

В начале 70-х годов 20 века наблюдается рост числа студентов в педагогических учебных заведениях, однако, материальная база вузов была не готова к такому наплыву обучающихся. Так в Кокчетавском педагогическом институте на одного студента приходилось 1,7 кв.м. учебной площади. [1]

Главным образом, это было связано с тем, что многие педагогические институты и училища располагались в непригодных для проведения учебных занятий помещениях. Так, Гурьевский педагогический институт в 1973/74 учебном году размещался в трех ветхих, совершенно не пригодных для учебной работе помещениях. В следствие чего, занятия проводились в 2-3 смены. [2]

С середины 70-годов положение постепенно стало улучшаться. В 1977 году был введен в эксплуатацию учебный корпус Усть-Каменогорского педагогического института, общежития для Актюбинского, Джамбулского, Кызыл-Ординского педагогических институтов, Целиноградского педагогического училища жилой дом для сотрудников Уральского педагогического института. Полностью были освоены капиталовложения на строительство учебных корпусов Аркалыкского и Кустанайского педагогических институтов. [3]

За 1976-1986 годы значительно ускорилось строительство учебных корпусов, спортивных залов и общежитий. Учебная и материальная база педагогических учебных заведений пополнилась зданиями и сооружениями с общей учебно-лабораторной площадью 71,6 тысяч кв.м. и студенческими общежитиями на 10362 мест. Это позволило обеспечить общую площадь на одного студента до 6,6 кв.м. Соответствующее улучшение произошло и в педагогических училищах. Однако этот показатель значительно отставал от общесоюзного уровня, где на одного студента приходилось 8-9,5 кв.м. площади. [4]

Постановлением Совета Министров Казахской СР от 12 января 1982 года № 16 «О мерах по дальнейшему укреплению учебно-материальной базы детских домов и специальных школ-интернатов» было утверждено задание на строительство учебных зданий педагогических учебных заведений общей площадью 6,0 тысяч кв.м., студенческих общежитий общей площадью 19,0 тысяч кв.м., жилых домов для профессорско-преподавательского состава – 7,5 тысяч кв.м. на 1982-1985 годы.

В целях усиления строительства в г. Алма-Ате объектов высших учебных заведений и Академии наук Казахской ССР, было принято постановление ЦК компартии Казахстана от 12 августа 1980 года № 101 о создании на базе Главалматастрой «Университетстрой», «Академстрой» и специальный строительный трест № 15. [5] Несмотря на принятые меры, строительство педагогических учебных заведений велось с большим отставанием. Так, план капитальных вложений за 1981 год был выполнен на 72%. Был сорван ввод в действие общежитий Аркалыкского педагогического института на 400 мест, Уральского пединститута на 216 мест, Карагандинского педучилища на 360 мест. Повторно был сорван ввод в действие 40 квартир КазПИ имени Абая в 64-х квартирном доме. [6]

Педагогические учебные заведения на местах слабо контролировали ход строительства и выполнения плана капитальных вложений. В ряде учебных заведениях за строящимися объектами не закреплялись

ответственные работники, инженерно-технический персонал технического надзора. Министерством просвещения республики ежегодно передавались облисполкомам до 1 миллиона рублей капитальных вложений по долевному участию жилых домов для преподавательского состава вузов. Однако, постоянно наблюдалась тенденция не до получения жилищных площадей, так в 1982 году педагогические институты вместо 4,8 тысяч кв.м. жилья получили лишь 2,4 тысяч кв.м.

Одной из причин несистематического выполнения планов строительства является долгострой, который был вызван неудовлетворительным состоянием производственно-технической базы строительных организаций. Распыленность средств, слабые строительные тресты, высокий процент незавершенного строительства – все это порождено жесткой централизацией, диктатом плана. К концу 1985 года в среднем на одно подрядное строительное подразделение приходилось около 325-350 рабочих, тогда как строилось в республике около 400 новых крупных предприятий, цехов, производств, не считая культурно-бытовых жилищных объектов. Таким образом на одну стройку приходилось 10-12 человек. В итоге только за 1976-1985 годы в Казахстане строительными организациями было не достроено 4,2 млрд. рублей капитальных вложений. Не введено 14 млн. кв.м. жилья, 12,1 тысяч школьных мест, 67 тысяч учебных мест профессионально-технических училищ, 49,5 тысяч мест в дошкольных учреждениях. [7]

Кроме этого, причинами также являлось неудовлетворительный объем финансирования, неразвитость сети промышленных предприятий, обслуживающих учебные заведения по вопросам поставок оборудования, техники и т.д. Многие строительные организации считали объекты просвещения второстепенного значения и своевременно не обеспечивали их необходимыми материальными ресурсами и рабочей силой. Необходимо также отметить, что министерству просвещения материалы и оборудование для ремонтных нужд учебных заведений не выделялись, а планировались Госпланом, Госснабом Совета Министров республики и облисполкомами. Заявки на строительные материалы обеспечивались на местах крайне неудовлетворительно. Хотя министерство постоянно обращалось в Минтяжстрой и Минсельстрой с просьбой ускорить процесс строительства.

Одной из проблем было обеспечение педагогических учебных заведений учебно-методической литературой и учебниками, особенно на казахском языке. В соответствии с постановлением ЦК КПСС и Совета министров СССР от 24 ноября 1977 № 1029 «О переходе на бесплатное пользование учебниками учащимися общеобразовательных школ» в 1983 году был завершен первый цикл фондирования учебников. В данном постановлении указывалось о принятии мер по использованию высвободившихся в результате создания школьных фондов учебников, ресурсов бумаги направить на увеличение выпуска учебно-педагогической, учебно-методической литературы.

Однако анализ показывает, что количество выпускаемой учебно-методической литературы на казахском языке не удовлетворял растущие потребности вузов. Так в 1976-1983 годы обеспеченность учебной литературы педагогических институтов составляло не более 60-65%, а педагогических училищ – 55-60%. Особенно педагогические институты испытали нехватку учебников и учебных пособий по филологическим, психолого-педагогическим и физико-математическим дисциплинам, а педагогические училища не располагали стабильными учебниками и учебными пособиями по педагогике и психологии. Крайне недостаточно было учебников для студентов-казахов, обучающихся по специальности «Педагогика и методика начального обучения», «Педагогика и психология дошкольная» и другие.

В целом за изучаемый период сложилась отсталая структура основных фондов. Низка их оснащенность современными техническими средствами обучения, особенно средствами вычислительной техники, новыми учебно-лабораторными, научным оборудованием. Ее активная часть по темпам своего развития значительно отставала от роста ее пассивной части, что отрицательно сказывалось на организации учебно-воспитательных и научно-исследовательских процессов. Рост в сторону увеличения стоимости оборудования в педагогических учебных заведениях наметились лишь в 80-е годы.

Внутри самой системы высшей педагогической школы наблюдалась большая дифференциация по многим показателям. Даже крупные педагогические институты резко отличались друг от друга по степени технической оснащенности. Так в Кокчетавском педагогическом институте, имеющееся учебное оборудование использовалось кафедрами в учебное время, для организации СРС во внеурочное время. Была создана фильмотека по всем общественным наукам. В то же время в Аркалыкском педагогическом институте кафедры испытывали недостаток демонстрационных приборов, предназначенных для постановки лекционной демонстрации. Кроме этого почти отсутствовало специальное оборудование, предназначенных для проведения научных исследований преподавателями. [8]

С 1971 года были увеличены капитальные вложения в строительство общежитий. На 1 октября 1985 года жилая площадь общежитий составила 233300 кв.м. против 110117 кв.м. в 1981 году. За 1981-1985 годы было введено в эксплуатацию общежитие для студентов Кустанайского, Аркалыкского, Уральского, Павлодарского, Чимкентского педагогических институтов, учащихся Актюбинского, карагандинского, Уральского педагогических училищ. На октябрь 1983 года жилая площадь студенческих общежитий составила 6,9 кв.м. на иногороднего студента, а в училищах соответственно 7,0 кв.м. [9] Однако многие компоненты общежитий были заняты под классные комнаты. Поэтому обеспеченность жильем составляла лишь 75,5 %. В ряде институтов студенческие общежития были наполовину заняты преподавателями. Наблюдалась низкая обеспеченность посадочных мест в столовых студентов. Так, этот показатель составил 49,6% в Целиноградском и Джамбульском пединститутах, 12,5% в Гурьевском и 21,4% в Уральском педучилищах. [10]

Медицинское обслуживание осуществлялось здравпунктами, городскими и студенческими поликлиниками. Однако, здравпункты не были укомплектованы квалифицированными кадрами, поэтому медицинская помощь ограничивалась формальным медицинским осмотром вместо профилактических мероприятий. В большинстве медпунктов не был налажен точный учет дисциплинарных больных и контроль за их лечением, не анализировались заболеваемость студентов с временной нетрудоспособностью. Медицинские работники мало уделяли внимание за гигиеной питания в студенческой столовой и буфетах.

Таким образом, в рассматриваемый период были увеличены капитальные вложения в строительство общежитий и других фондов вузов. Заметно ускорилось строительство учебных корпусов, спортивных залов, общежитий. Однако остаточный принцип финансирования системы образования привел к значительной диспропорции в оснащении педагогических вузов современным учебным и научным оборудованием по сравнению с вузами других отраслевых министерств и ведомств.

Тенденция скорейшего и необходимого расширения и укрепления материально-технической базы относительно к педагогическим учебным заведениям определялось, во-первых, тем, что происходило возрастание роли и все большего влияния высшей школы на развитие социально-экономической базы страны, во-вторых, требованиями народного хозяйства, к дальнейшему совершенствованию подготовки высококвалифицированных специалистов.

В 70-80 годы XX века была проведена работа по значительному улучшению материально-технической базы. В целом произошло ее расширение и укрепление. Но быстрый рост педагогических учебных заведений на много опережал развитие материально-технической и учебно-научной базы.

Список использованной литературы:

1. ЦГА РК, ф.1692, оп.2, д. 2188, л.132.
2. ЦГА РК, ф.1692, оп.2, д. 2186, л.98.
3. АП РК, ф.708, оп.79, д. 129, л.2.
4. Жалин В.А., Костянян С.Л., Розов В.К., Усанов В.Н. Экономика народного образования. – М.: Просвещение, 1986. – С. 155.
5. АП РК, ф.708, оп.89, д.70, л.15.
6. ЦГА РК, ф.1982, оп.2, д. 2688, л.7
7. Коваль В.И. Механизм торможения и социально-экономическое развитие в 70-80 годы//»О прошлом для будущего» некоторые актуальные проблемы истории коммунистической партии Казахстана в свете гласности (сборник статей). – Алма-Ата: Казахстан, 1990. – С. 237
8. ЦГА РК, ф.1692, оп.2, д. 2188, л.135
9. ЦГА РК, ф.1692, оп.2, д. 3974, л.41
10. ЦГА РК, ф.1692, оп.2, д. 4514, л.

ӘӨЖ 67.01
ГРНТИ03.20

Г.С. Жүгенбаева¹

¹т.ғ.д., Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және Этнология институтының
Тарихнама, деректану және тарих методологиясы бөлімінің меңгерушісі,
Алматы қ., Қазақстан

1916 ЖЫЛҒЫ ҰЛТТЫҚ БАС КӨТЕРУ ЖӘНЕ МҰХАМЕДЖАН ТЫНЫШБАЕВ ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа

Мақала бірінші дүниежүзілік соғыстың Қазақстанға тигізген зардаптарына арналған. Архив материалдары негізінде ұлттық интеллигенцияның көзқарасы мен қызметі, қазақ қоғамының күрделі тарихи кезеңдегі көңілкүйіне талдау жасалынады. 1916 жылғы көтерілістің себебі, барысы мен салдары кеңінен қарастырылады. Мақалада Жетісу көтерілісінің куәгері, Уақытша үкіметтің Түркістан комитетінің мүшесі Мұхамеджан Тынышбаев мұралары зерттеледі. Ол 1916 ж. 25 маусымдағы жарлық себебінен болған халық толқуының алдын-алуға тырысты. Алайда түрлі тарихи себептерден тоқтату мүмкін болмаған саяси конфликт – қантөгіске ұласып және халықтың Қытайға босуына апарды. Кейіннен М.Тынышпаев 1916 ж. көтерілістің зардаптарын жоюға көп күш жұмсады. Оның бұл бағыттағы іс-әрекеті өзі мүше болған Уақытша үкіметтің Түркістан комитеті құрамындағы кезімен байланысты. Қолындағы қызметтік құзыретінің мәнісі еркіндік сүйгіш қырғыз-қазақтарды Қытайдан қайтару деп санады.

Ол 1916 жылғы азаттық көтерілістің басты себебін патша үкіметінің әділетсіз саясаты негізінде туған жер мәселесі екендігін жан-жақты қарастырып, ғылыми тұрғыдан талдап және халықтың ауыр жағдайы туралы құнды мәліметтері бар жазбасын қалдырды.

Кілтті сөздер: 1916 ж. көтеріліс, Алаш, ұлт зиялылары, Жетісу, М.Тынышбаев, отарлық саясат, Ресей империясы.

Жүгенбаева Г.С.¹

¹д.и.н., зав.отдела Историографии, источниковедения и современной методологии института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, г. Алматы, Казахстан

НАЦИОНАЛЬНОЕ ПРОТИВОСТОЯНИЕ В 1916 г. И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МУХАМЕДЖАНА ТЫНЫШПАЕВА

Аннотация

Статья освещает исторические последствия Первой мировой войны для Казахстана. На основе архивных материалов дается анализ взглядов и деятельности национальной интеллигенции, раскрыта панорама настроений казахского общества и состояние, в котором оно оказалось в тот сложный отрезок истории. Дан разносторонний разбор событий 1916 года: причины, ход, последствия. В статье анализируются материалы Мухамеджана Тынышпаева (1879-1938), свидетеля восстания в Семиречья и члена Туркестанского Комитета Временного Правительства. Он пытался предотвратить волну народного возмущения, непосредственным поводом которому послужил указ от 25 июня 1916 года. Однако вооруженный конфликт, который был неизбежен в силу ряда исторических причин, обернулся всеобщей народной трагедией – кровавыми расправами и бегством населения края в Китай. Позже М.Тынышпаев приложил немало усилий для устранения последствий событий 1916 года.

Деятельность в этом направлении тесно связана с работой в Комитете Временного правительства Туркестана, в состав которого он входил. Пользуясь имеющимися полномочиями, основной смысл своей работы видел в том, чтобы вернуть из Китая свободолюбивых киргизов-казахов на родину. Он, всесторонне изучив и научно обосновав, доказал, что основной причиной освободительного движения 1916 года является земельный вопрос, порожденный несправедливой политикой царского самодержавия, и в подтверждение представил в письменном виде бесценные сведения о бедственном положении народа.

Ключевые слова: восстания 1916 г., Алаш, национальная интеллигенция, Семиречья, М.Тынышпаев, колониальная политика, Российская империя.

G.S. Zhugenbaeva¹

¹Doctor of Historical Sciences, Head of the Department of Historiography, Source Studies and Modern Methodology of the Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov, Almaty, Kazakhstan Zhugenbaeva@list.ru 87019091100

NATIONAL OPPOSITION IN 1916 AND THE ACTIVITIES OF MUKHAMEDZHAN TYNYSHPAYEV

Annotation

The article covers the historical consequences of the First world war for Kazakhstan. On the basis of archival materials the analysis of views and activity of national intellectuals is given, the panorama of moods of the Kazakh society and a condition in which it appeared in that difficult period of history is opened. A comprehensive analysis of the events of 1916 is given: causes, course, consequences. The article analyzes the materials of Mukhamedzhan Tynyshpayev, a witness of the uprising in Semirechye and a member of the Turkestan Committee of the Provisional Government. He tried to prevent a wave of popular indignation, the immediate cause of which was the decree of June 25, 1916. However, the armed conflict, which was inevitable for a number of historical reasons, turned into a universal people's tragedy – massacres and flight of the population of the province to China. Later M. Tynyshpaev made a lot of efforts to eliminate the consequences of the events of 1916.

Activities in this direction are closely related to the Work of the Committee of the Provisional government of Turkestan, of which he was a member. Using the existing powers, the main meaning of his work was to return freedom-loving Kyrgyz-Kazakhs from China to their homeland.

He thoroughly studied and scientifically proved that the main reason for the liberation movement of 1916 is the land issue, generated by the unjust policy of the tsarist autocracy, and in confirmation presented in writing invaluable information about the plight of the people.

Key words: 1916 uprising, Alash, national intelligentsia, Semirechye, M.Tynyshpayev, colonial policy, Russian Empire

Бірінші дүниежүзілік соғыстың ауыр зардабы Ресей империясының отаршылдық саясатын одан әрі күшейтті. Метрополияның шеткергі аймақтарға қатынасының ауырлығы осы кезеңде анық байқалды. Қазақ өлкесі отар ретінде соғыстың барлық ауыртпалықтарына жегілді. Мұның ең ауыры және зорлық-зомбылыққа толы күрделісі атақты 1916 жылғы көтеріліске әкелген Маусым жарлығы болды. Тарихнамада түрлі методологиялық талдауларға түскен тарихи кезең туралы жазба деректерде сан қилы. Ғылыми айналымдағы архив құжаттары негізінен патша әкімшілігінің ресми іс-қағаздары екені белгілі. Алайда, көтерілістің басты жанды деректері әлі де болса зерттеушілер назарына тереңдей ене қойған жоқ. Сол көтеріліске қатысушылар және оның куәгерлері ұлт зиялыларының мұралары бұл бағыттағы деректердің негізін қалары сөзсіз. Көтеріліске Алаш зиялылары белсене қатысты. Әсіресе Жетісу өңіріндегі көтеріліс тарихын Алаш зиялысы Мұхамеджан Тынышбаев(1879-1938) жазбаларынсыз тұтастай қалпына келтіру мүмкін емес. Кеңестік саяси қуғын-сүргін тұсында зиялыларға таңылған айыптаулардың қатарында осы көтерілісте көрсетілді [1].

Біздің зерттеуімізде қазақ зиялыларының мұралары, қазақ мерзімді баспасөзі «Қазақ» газеті және мұрағат қорларындағы құжаттық материалдар мен қазақстандық зерттеушілер еңбектері пайдаланылды. Бұл деректер тәуелсіздігі жоқ аз халықтар трагедиясының ауыр шындығын көз алдымызға келтіріп, тарих сабағынан үйренуге шақырады. Кезінде Алаш (қазақ) мүддесін шамаларының жеткенінше, отарлық билік алдында қорғауға тырысқан зиялылардың өздері де қуғындауға ұшырағанын жаздық. Екі үстем биліктің, империялық Ресейдің және кеңестік тоталитарлық жүйенің жазалау аппаратының қысымына душар болды. Соған қарамастан ұлт мүддесі, халық, әлеумет ісі үшін түрлі жолмен, демократиялық құндылықтарды насихаттап, заңдық негізде күресуге тырысты.

Мәселе, алдымен бірінші дүниежүзілік соғысқа қазақтардан әскер алудан туғаны белгілі. Өйткені, қазақтар 1731 жылдан Ресейге бодан болғаннан бастап, бұл міндеткерліктен босатылған. Сондықтан әскери қызмет қазақтар үшін күтпеген жағдай болып қобалжытары анық еді.

Кезінде бұл мәселе осы себептерге байланысты Алаш зиялыларын қатты толғандырды. «Қазақ» газеті бетінде бұл тақырыпқа байланысты сан алуан мақалалар жарық көрді. Мысалы, газеттің 1915 жылдың желтоқсанынан бастап, 166, 178, 179, 184 нөмірлері қазақтан әскер алынуы жайында материал-

дар басты. Мақалалар мазмұны соғысты халықтың түсіністікпен қабылдағанын байқатады. Олар мұны әр халықтың басында болып тұратын қалыпты құбылыс ретінде қабылдағанын куәгер, Алаш қозғалысының қайраткері Мұхамеджан Тынышбаев (1879-1938) көрсетті [2]. Негізінен, қазақтарды әскери қызметтің қай түріне (атты не жаяу әскер) алынатындығы ғана ойландырғанын жаза келе, былай дейді: «Қазақтардың көпшілігі (оның ішінде мен де) казак-орыспен теңесіп, жерімізді сақтау мақсатында атты әскер қатарында қызмет етудің тиімділігін жақтадық. Қазақтардың тек азғана бөлігі жаяу әскер құрамында болуды қалады». Алайда қазақ халқында туу туралы куәліктің болмайтыны, мұның өзі жағдайды ауырлататыны ескерілді. Сондықтан жақын арада қазақтарды әскери қызметке тарту мүмкін еместігін түсіндіре келіп автор, «бұл мәселе іске асқан жағдайда, аса қиындық болатынын, оны зиялылардың күні бұрын болжап білгендерін» айтты.

Осындай шешілуі қиын мәселені орталық үкіметке хабарлау үшін қазақ зиялыларынан Әлихан Бөкейханов бастаған өкілдер Петербуртта болып қайтады. Сапардың барысы туралы жазып тұрған «Қазақ» газеті, қазақтан әскер алу кейінгі қалдырылғаны туралы хабарлады. М.Тынышбаев соған қарамастан қазақтарға әскери қызметтің қайсысы қолайлы деген пікір маусым айына дейін толастаған жоқ деп жазды [3,99-б.].

Бірақ қазақтар майданға алынатын болды. Ол туралы 1916 жылы 25 маусымда патша жарлығы шықты. Қазақтардың, Орта Азия халқымен бірге майданның қара жұмысына 19-43 жас аралығындағылары жедел шақыртылатыны көрсетіледі.

Үкімет жарлығы өте асығыс жарияланды. Алдын-ала еш дайындығы болмаған халық түкке де түсінбеді. Қазақ зиялысы мемлекеттік дәрежедегі мұндай маңызды шара ешбір әзірліксіз жүргенін көрсеткен болатын. Жарлыққа байланысты ел арасында түрлі алып-қашпа әңгімелер шықты. Әсіресе келімсек-орыстар айтқан түземдіктерді әскерлердің алдына қалқан болу үшін алады деген дақпырт қырда тез тарайды. Қазақтарға доңыз етін беріп, кейін Ресейде қалдырады екен, оларды шоқындыратын көрінеді деген болжамдар да жасалып жатты.

Шілденің алғашқы жартысында қазақ өлкесінің барынша орыс переселендері қоныстанған аймағы Жетісу өңірінде әскери губернатор Фольбаумның бұйрығы жарияланады. Онда да жергілікті халық әскерге емес, қара жұмысқа алынатындығы хабарланды. Бұрынғы болжам, өсек-аяндар енді мүлдем күшейіп, халықтың одан сайын үрейін ұшыра түсті. Қазақ инженері халықтың үрейге толы сұрауларына қалай жауап берерін білмей қиналғандарын жазады [4,41-б.]. Осы кездегі халықтың көңіл-күйін мына бір дерек нақты көрсете алады. Құжат М.Тынышбаевтың кеңесімен және оның қол қойып растауымен Верный уезінің қазақтары атынан жазылған. Түркістан генерал-губернаторына арналған өтініште: «енді окоптар әскердің алдынан, не артынан қазылады, бұдан жұмысшыларға келетін қатер әлдеқайда қауіпті. Өйткені солдаттар қаруланған, әрі окопта отырады, тек қажет жағдайда ғана шығады. Ал жұмысшылар қарусыз және үнемі окоп қазатындықтан жаудың көзіне бірден түседі деген әңгімелер тарады. Қорқыныш үдей түсті» [5,43-44 pp.].

Мұндай әңгімелердің аңқау, қараңғы халықты оңай нандыратыны түсінікті. М.Тынышбаев тауып айтқандай «аз санды қазақ зиялылары екі оттың ортасында қалды...» [6,42-б.].

Халық толқыды. Патша жарлығын орындауға жедел кіріскен үкіметтің кей жерлерде күш жұмсап жіберулері оған себеп болып жатты. Пайда ойлаған, қолында билігі барлардың да жағымсыз іс-әрекеттері наразылықты күшейте түсті.

Ұлт зиялылары елді сабырға шақыруға тырысты. Олар үкімет жарлығына қарсы шығудың орны толмас өкінішке әкелетінін халыққа түсіндірді. 11-шілде күні «Қазақ» газеті бетінде, «Алаш азаматтарына!» атты үндеу жарияланады. Көрнекті қазақ зиялылары Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов және М.Дулатов қол қойған үндеуде: «Көнбейміз деушінің сүйенгені жан тәттілік болса салыстырып қаралық: ...Көнгенде - шаруаға кемшілікте келер, барған жігіт қазаға да, бейнетке де ұшырар, бірақ елдің іргесі бұзылмас (қазаға ұшырар деп ауру-сырқаудан болған қазаны айтамын, әйтпесе солдат қылып алмайды, соғыстан өлмейді). Көнбегенде көретін ауырлық – бағынбай үкіметтің жарлығынан бас тартсақ, жау жағадан алғанда, бас қорғап үйде қаламыз деп, мемлекетке қамшымыздың ұшын бермесек, үкімет бізге құр өкпелеп қоймас, күш жұмсар, ол күшті законға сүйеніп істер» [7] – деп жазылды. Бұл сол кезеңдегі ауыр жағдайға байланысты қабылданған шешім еді. М.Тынышбаев, «Қазақ» газетінің осы үндеу жарияланған саны, аса маңызды хабар жеткізуші нөмір ретінде тез тарап кеткенін көрсетеді. «Оқыған азаматтар газеттің осы нөмірінің бірнешеуін жаздырып алып, халық арасына үлестірген».

М.Тынышбаев барынша көтерілістің алдын алуға болдырмауға тырысты. Ол қаруланған үкіметке бас көтеру халыққа тек қайғы-қасірет әкелетінін жақсы түсінді. Бұл пікірге келу себебін кейіннен КСРО

Біріккен Мемлекеттік Саяси Басқармасына төмендегідей етіп жеткізді. «...менің қазақтар мен қырғыздардың 1916 жылы патша үкіметіне қарсы көтерілісін қолдамауым, патшалық билікке деген сүйіспеншіліктен емес, қазақ пен қырғыздың көтерілістен зардап шегуінен қорыққандықтан еді» [8,187 б.].

Алайда қазақ оқығандарының көтеріліске байланысты пікірі екі түрлі болды. М.Тынышбаев тәрізді «Қазақ» газетінің көзқарасын ұстанған зиялыларға қарсы, елді көтеріліс жасауға үгіттеген оқыған қазақтар да табылды. Мысалы, Жетісуда үкіметке қарсы бас көтеруге үгіттеуші Тоқаш Бокин еді.

Мұндай үгіт-насихат, жоғарыдағыдай үрейлі әңгімелер, жергілікті билік орындарының жағымсыз әрекеттері, халықтың онсыз да үкіметке қарсы наразылығын күшейтті. Отқа май құйды. Ақыл, сабыр кейінде қалды. Халықты ешбір басу сөз тоқтата алмады. Стихиялы түрде басталған халық толқуы біртіндеп ашық көтеріліске ұласады. Ол бірден ұлтаралық қақтығысқа айналды.

Тамыз айында Жетісу өңірінің көп бөлігі көтеріліс құшағына тартылды. М.Тынышбаев генерал Куропаткин қабылдауында болғаннан кейін, Пішпек қырғыздарын сабыр сақтауға шақырады. Сөйтіп ол соңғы сәтке дейін халыққа болашақты ойлаудың қажеттігін түсіндіріп бақты. Алайда көп кешікпей оның өзі тұтқынға (үй тұтқыны) алынады [9, 35-б.]. Оны үкімет көтеріліске қатысты деп айыптады.

Көтеріліс жергілікті қазақтар мен орыс переселендері арасындағы өзара қақтығыстармен жалғасты. Әсіресе, биліктің өздерін қолдайтынын сезінген орыс қоныс аударушыларының түрлі іс-әрекеттері қазақтарды қорлауға негізделген. Мұрағаттық деректердің айғақтарын келтірейік: Қапал уезінде (Жетісу обл.) казак-орыстар қазақтардың қарсы шығуына да мұрша бермеді. Олар қазақ пышағы мен ескі қылышты пайдаланған ұстаны бүлік ұйымдастырғалы жүр деген желеумен, жолдарында кезіккен екі қазақты қосып алып, Қарабұлақ станциясына алып келеді. Бұларға тағы да 11 қазақты қосып алып, бәрін қолдарын артына қайырып байлап, еш себепсіз атып тастайды [10,205-206-пп.].

Алтын Емелде де осылай кінәсіз 30 қазақ өлтірілген. Келімсектердің көтеріліске қосылуға ниеті жоқ кейбір болыстардың қазақтарын әдейі арандатып, олардың мекен-жайларын тартып алғанын көрсететін фактілер де жеткілікті. Самсы болысы қазағы өз арызында тамыз айында Пішпек уезінің көшпелі болыстарында наразылық басталғанда, бүлікшілер өздерін күшпен қосып алар деген қауіппен, көрші орыстарды бірге қорғануға шақырғандарын айтады. «...Олар аманат үшін адам талап етті. Біз екі үйелмен 12 адамды және болыс басқарушысын жібердік. Өзіміз бүліктен аман Покровка селосына көрші қоныстас болуға жинақталып жаттық. Бірақ таң ата өлімші болып жараланған 12 адамның бірі эзер келіп, қалған 11 адамның болыс басқарушысымен қоса орыстардың қолынан өлтірілгенін айтты». Бірге қорғанамыз деп орыстарға үміт артқан қазақтар осылай да жазықсыз құрбан болды. Арыз иесі, одан әрі казак-орыстармен бірге келген орыс шаруаларының өздеріне келіп, ойран салғанын баяндайды:

«Бізді ессіз қорқыныш, үрей билеп, бүлік басылғанша бола тұрамыз деген оймен жазғы жайлауымызға, Александров асуына қарай қаша жөнелдік. Бүлікке қатыспасақта, келімсектер өздерінің айуандық әрекеттерін ақтау үшін бізді бүлікшілер деп айыптады». Сөйтіп, келімсектер қырғыздардың астықты алқапта орналасқан үлесті жерлерін өздері иемдену үшін осындай қатігездіктерге барған. Арыз иесі өтінішінің соңында «...бізге барар жер қалған жоқ. Ашыққан кедейлер өз егіндеріне барып орыстар жинап әкеткенен қалған масақтарын теруге барса, казак-орыстар оларды ұрып-соғып өлтіріп кетуде» [11], - деп жазады.

Үкімет көтерілісті басуға жедел кірісті. Жетісу өңіріне жазалау отрядтары шығарылады. Зеңбірек, пулеметпен мұздай қаруланған жазалаушылар қарусыз халықты қырып-жоюды іске асырды. Түрмелер көтерілісшілерге толды.

М.Тынышбаевтан орыс үкіметі жауап алды. Қазақ зиялысы Верный округтық соты прокуроры бұйрығымен тергеушіге көтеріліске қатысты өзінің көзқарасын, пікірін жазып берді [12,16-25-пп.]. Жауабының көшірмесін Түркістан генерал-губернаторына ұсынды. Оның жауабы шын мәнінде, патша билігінің қазақ жерінде жүргізген тағылық саясатын әшкерелейтін бірден-бір тарихи құжаттардың қатарына қосыла алады. Қазақ зиялысы көтерілістің ең басты себебі – отаршылдық саясат, оның салдарының бірі – осы 1916 жыл оқиғасы болғанын көрсетеді.

Оның жауабы Жетісу өлкесіндегі орыс отаршылдығы тарихына арналған зерттеу болады. Өлкенің отарға айналуынан бастап, соңғы уақытқа дейінгі саяси, әлеуметтік-экономикалық жағдайына қысқаша тоқталды. Қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі атақты Столыпин реформасынан кейін қатты өзгеріске ұшырағанын дәлелдейді.

1905 жылы Верный қаласында Қоныс аудару мекемесі құрылады. Қазақтардың тағдырына ерекше әсер еткен үшінші кезеңнің басталғанын көрсететін мекеменің қызметіне жауап беруші төмендегідей баға береді. «Қоныс аудару мекемесін тәжірибелі, Жетісу жағдайымен жақса таныс түркістандық

О.А. Шкапский басқарды. Ол Пішпек уезінің бірқатар жеріне экономикалық зерттеу жүргізіп, 1905 жылдың күзінде жер шаруашылығы мен жерге орналастыру басқармасының меңгерушісі Шванебахқа Жетісуда басы артық жер жоқтығы туралы баяндама жасайды. Шванебах, Шкапскийдің қазақтардың жақсы жерлерін қандай жолмен болса да алуы үшін тағайындалғанын айтып, оны 1906 жылы жұмысынан шығарып жібереді. Орнына 1914 жылға дейін С.Н. Велецкий болды». Содан бастап жер мәселесі келімсектер пайдасына түпкілікті шешіледі.

«Велецкий келісімен Верный уезінің Шамалған болысынан ірі жер үлесін қазақтардан заңсыз тартып алды. 1908 жылы Лепсі уезінде 3016 десятина жер кесіліп алынды. Алайда бұл жердің тұрғындарының шағымдарымен кесінді жер қазақтарға қайтарылды. 1909 жылы бұл жер қайта кесіледі. 1910 жылы Лепсі уезінде 61 мың десятина жер кесіліп алынды. Мұндай жағдайлар облыста өте көп. Мысалы, мен 1910 жылы Жетісу облысы үстімен өтіп бара жетіп Қарабалтадан Пішпекке дейін, одан әрі Константиновкаға дейінгі, шамамен 75 шақырым аралығындағы почта станциялары, өзара тұтас келімсектер поселкелерімен жалғасқанын көрдім. Пішпек уезін поселкелер жауып кеткен. Пішпектің «Жұмақ жері» туралы Чернигов, Орел және басқа алыс губерниялардың мұжықтары айтып арман етті [13,35-б.]» – деп жазады. М.Тынышбаев тек Пішпек уезі ғана емес, Верный, Қопал және әсіресе Лепсі уезінің жағдайы бұдан да ауыр болғанын көрсетеді. Ол Қоныстандыру мекемесінің шенеуніктері заңды аяусыз бұрмалайтынын, өз ойларына келгендерін істейтіндерін де ашық айтты. Қазақтардың мұндай әрекеттерге қарсы күресіп шамалары жетпегендерін айта келіп автор сондықтан да облыста мал шаруашылығының мүлде құлдырап, жақсы жерлер тартылып алынғаннан кейін егін шаруашылығының төмендеп кеткенін көрсетеді. 7 жылдың (1907-1914 жылдар аралығында) ішінде облыстың адам танығысыз өзгергенін айта келе, «... жоғарыда келтірілген мәліметтерден кейін көтеріліс болуына себеп көп екені көрінеді, ал соған сылтау болған жергілікті мазмұндағы жағымсыз оқиғалардың өрістеуінен» деп көрсетті. Одан әрі болған жайттың жалпы көрінісінен хабардар ету үшін, өзіне белгілі кейбір оқиғаларды хронологиялық тәртіппен келтіреді. Оқиғалардың әрқайсысын жеке атаумен, мәселен «Қызылбөрік ісі», «Ботбаев ісі», «Пішпек уезіндегі оқиғалар», «Лепсі уезіндегі толқулар», «Әулиеата уезіндегі оқиғалар» және т.б. деп атап, арнайы тоқталады. Бұл жазбалардан жұмысшы алуды сылтауратқан патша шенеуніктерінің жүгенсіздігі өз алдына, сондай-ақ баюды мақсат етіп, бас пайдаларын көздегендер мен жекелеген адамдардың да ескі жаулықтары көтерілістің тұтануына ұшқын болғаны көрінеді. Мысалы, Лепсі уезіндегі оқиғаның себебі Мақаншы-Садыр болысының басқарушысы Қасым Жақамбаев, оның сыбайластары халық соты Оқыш Омаров пен Жексембек Кінәзовтың дүниеқарлықтарынан болған. Парақорлар ауылдастарын ақша, мал алып, жұмысшы тізіміне кіргізбейді. Бұған наразылық білдірген басқа қазақтарды, үкімет жарлығына қарсы деп айыптап әскер шақырттырады. Лепсі уезінде қазақтардың жазықсыз қаны төгілуіне бірден-бір осы жемқорлар себепші болды.

Империяның «бөліп ал да, билей бер» деген жымсық саясатының қазақ даласында толықтай жүргізіліп отырғанында осынау жазба дәлелдейді. «1868 жылғы Ереже қазақтарды адастырғаны соншалық, енді сайлау мен партиялық дау-шар кезінде тіптен жерден қысылу қайғысы жайына қалып, бірде-бір сайлау орасан зор парасыз, сатып алусыз өтпейтін болды» [14,35-б.]

Мұндай әккі саясаттың жемісі көтеріліс кезінде де қылаң беріп жатты. «Ботбаев ісі» оқиғасы дәлел болса керек. Болыс басқарушысы Ә. Құрбанғалиев жұмысшы тізімін жасауды, өз партиясынан ешкімді кіргізбей, қарсыласы Бейсебай (фамилиясы белгісіз) жағынан барлық адамды кіргізуінен оқиға басталады. Бұған наразылық білдірген қазақтардың шағымын арнайы шақыртылған пристав Гилев тындамайды. Құрбанғалиев, Бейсебай қазақтарды көтеріліске дайындап жүр деген жалған хабар береді. 6-тамызда Гилев Самсы станциясына 20 әскермен келіп, 12 қазақты өлтіріп кетеді. Ал Верный уезіне қарайтын Қызылбөрік болысындағы оқиға, патша шенеунігі Хлыновскийдің кінәсінен болған.

3-4 тамызда аталмыш болыста мал санағы әдеттегідей жүріп жатады. 3-тамызда мұнда әскермен уезд бастығы міндетін атқарушы Хлыновский келеді. Ол келгенге дейін болыста ешқандай бүлік болмағанын көрсетеді. Хлыновский түскі үзіліс кезінде, еш себепсіз қазақтарға 5 сағат ішінде майданға алынатын жұмысшылар тізімін жасауды тапсырады. Және беделді қазақтарды киіз үйге қамап тастайды. Қазақтарға жұмысшы алу тәртібі анық белгілі болмаған. Олар Хлыновскийден тізім жасайтын адамдарды тұтқыннан босатуды, оларсыз жұмыс бітпейтінін айтады. Мұны Хлыновский қаперіне де алмайды. Дағдарған қазақтар қайтадан Хлыновскийге барғанда, ол оларды тындамастан аспанға оқ атып, нәтижесінде қазақтардан адам өледі [15,205-п.]

Маңызды мәселенің жүзеге асырылуы халықтың қайғы-қасіретке ұшырауымен бірге жүргенін, оған жергілікті басқару жүйесінің жауапсыздығы әсер еткенін М.Тынышбаев осылай көрсетіп отырды. Бұл

жазбалар сондықтан әкімшілікке ұнаған жоқ. Жоғарыда келтірілген шенеуніктердің теріс қылықтары көп жағдайда қайғылы оқиғалардың себепшісі болғанын «қайдағы бір инженер-түземдіктің» ашық айтуы оларды намыстандырды. Ресми орындар М.Тынышбаевты айыптай бастағанын қазақ инженерінің Сырдария облысының әскери губернаторына жазған хатынан [16,1-3-пп.] байқаймыз.

М.Тынышбаев тамыз айында уезд басшысының көмекшісі, подполковник Тризнаға аудармашы болып, Әулиеата, Пішпек уездерін аралап қайтады. Осы сапардан өзінің көрген-білгенін, көңілге түйгенін Сырдария облысының әскери губернаторына жазып береді. Мұнда да жарлыққа халықтың ешбір дайындығы, оны мүлде түсінбеуі, ресми үкіметтің халыққа түсіндіру жұмыстарын жүргізбегені айтылады. Жазықсыз халықтың қаны төгілуіне әкелгенін көрсеткен хаттың қысқаша мазмұны мынадай: Қара жұмысқа алу туралы алып-қашпа сөздерге сенген Мерке маңындағы және Әулиеатадан солтүстікке қарай отырған қазақ ауылдары қыстауларын, дүние-мүліктерін тастап, Шуға қарай көшіп кетеді. Осы кезде (тамыз айының басы) Пішпек уезінен үрейге толы хабарлар естіле бастайды. Онда қазақтардың келімсектерге шабуыл жасап жатқаны белгілі болды. Бұл хабардың растығын тексермеген үкімет орыстарды қаруландыруға кіріседі. Сонымен бірге қарулы үкімет әскерлері келіп жетеді. Осындай астаң-кестенде қаруларына сенген орыс шаруалары, жұмысшы тізімін беріп, тыныш отырған «бейбіт» қазақтарды тонауға кіріседі. Қорыққан қазақтар беті ауған жаққа қаша жөнеледі; бала-шаға, қарт адамдарынан айрылады. Бұларды өз болыстарына қайтару қажет болды. Сөйтіп, Пішпек уезінің приставы, олардың арасынан 500 қазақты түсініктеме алуға шақырды. Белые Воды поселогына келген бұл 500 қазақты, қарулы орыс шаруалары атып өлтіреді.

Қыркүйектің ортасында Асаның приставы 25 солдатпен 25 қарулы келімсек шаруаларды ертіп, әлдеқашан жұмысшы тізімін берген болыстарды арауға шығады. Мұны естіген қазақтар тағы да қаша жөнеледі. Иесіз қалған ауылды жанындағы әскерімен орыс шаруаларына тонатқан пристав Әулиеатаға кері қайтады.

Хат иесі Әулиеата уезіндегі оқиғалардың тууына 1) Маусым жарлығының мәнісін үкіметтің алдынала түсіндірмеуі; 2) Жергілікті әкімшіліктің дұрыс әрекет жасай алмауы; 3) Шенеуніктердің теріс шешімдері; 4) Орыс шаруаларының қазақ ауылдарын тонаған қылмыстық әрекеттері себеп болды деп қорытынды жасайды [17,3-қ.п.].

Подполковник Тризнаның қасына бірде-бір қарулы жасақ ертпей тек аудармашымен (М.Тынышбаевпен) ғана барып, ел үшінде түсіндіру жұмыстарын жүргізуі, уезд халқының қорқынышын басып, көңілдерін жайландырады. Шу, Әулиеата, Мерке аудандарының қазақтары қоныстарына қайтып келеді.

М.Тынышбаевтың бұл хаты жауапсыз қалмады. Генерал-адъютант Куропаткин бұйрығымен Әулиеата уезінде тексеру жүргізіледі [18,1-п.]. Мұны жүргізген уезд бастығы Кастальский мынадай қорытынды жасайды: «...үкіметке қарсы Жетісу облысында ашық түрде үгіт жүргізілмегенімен Қытаймен шекаралас уездерде Германия, Түркия эмиссарларының орыстарға қарсы насихаты болуы әбден мүмкін».

Уездің орыс халқы ішкі Ресейдің бұзақы, маскүнемдерінен тұрғанымен олардың қару-жарақтары жоқ. Тіпті көтеріліс бола қалған күнде алдымен зиян шегетін болғандықтан, олар көтеріліске қосыла алмайды. Ал қазақтардың өліміне олардың өздері кінәлі. Мысалы, қазақтар Мерке участогында Новотроицк селосы жанында, Кузьминка селосы маңында орыстарды өлтіріп, олардың хуторларын тонағаннан кейін ғана, орыс шаруалары оларға қарсы шыққан. М.Тынышбаев бұл фактілерді ескермеген».

Кастальский, қазақ зиялысының Тризнамен бірге, халыққа түсіндіру жұмыстарын жүргізгеннен кейін, елдің қоныстарына қайтып келгендерінде басқаша түсіндірді. Оның ойынша, облыста көтеріліс жеңілгесін орыс үкіметінің күшін қазақтар мойындап, қоныстарына өз еріктерімен келген болып шықты. Сөйтіп, инженер қазаққа өздерінің сапарларын жарнамалаудың қажетсіздігін айтады. Кастальский хаттағы басқа да деректердің бәрін осылайша бұрып көрсетіп, не мүлде жоққа шығарады. Оның пікірінше, барлық қантөгіске тікелей қазақтардың өздері, ал келімсектер тек қорғанған болып шықты.

Ол одан әрі қазақ зиялысының фактілерді өзгертіп, өлкенің бас басшысы алдында уездің бүкіл әкімшілігін қаралауына келіспейтінін де айтады. Кінәлі қазақтарды инженердің жанын сала қорғауы тек ұят қана емес деп білген ол, хат иесінің сот алдында жауапқа тартылуын сұрайды. «Немесе Тынышбаев әкімшілік жолмен айыпқа тартылуы тиіс» [19,5-9-пп.], деген Кастальский отарлық биліктің саясатына адалдығын танытты.

Көтеріліс қазан айында аяусыз басылды. Жазалаушы патша жендеттері жолында кездескен қазақ-қырғызды қырып-жойып, 1916 жылдың қанды оқиғасын, жергілікті халық жуық арада ұмытпайтындай етті. Көтерілістің орны толмас шығыны болды және 200000-нан астам (облыстағы қазақ халқының 20

проценті) халық, қазан айында қарлы тау арқылы жат елге (Батыс Қытайға) босып кетті [20, 4-10-пп.]. Онда оларды аштық пен құлдық күтіп алды. Үкімет жұмысшы алуға одан әрі жедел кірісе бастады.

1914 жылғы дүние жүзі соғысының зардабы қазақтар үшін осындай қасіретпен тарихта қалды. М.Тынышбаев мұндай жауыздықтардан кейін, «Түркістан өлкесінің орыс тұрғындарының 99 проценті айтып жүрген ең жақсы жолға қойылған «түрік-герман» үгітінің өзі, біз куә болып отырған нәтижеге жете алмас еді» [21,47-п.] - деп ашық айтты.

М.Тынышбаевтың осы көтеріліске қатысты бірнеше жазбалары бар. Жоғарыда айтқан, «Верный округтық соты прокуроры бұйрығымен тергеушіге берген жауабы», «Жетісу және Сырдария облыстарындағы көтерілістің себептері туралы ресми орындарға жазған мәліметтері», «Сырдария облысының әскери губернаторына арналған көтеріліс туралы мәлімдемесі» және т.б. [22, 1-25 пп.]. Кейін Қытайға босқан халықты Уақытша үкімет кезінде елге қайтару жұмыстарын М.Тынышбаевтың өзі бастап айналысты [23,34-56 б.] Ол бұл кезде Уақытша үкіметтің Түркістан комитетіне мүше болған еді [24,2-п.].

Қорыта айтқанда, империялық билік тұсындағы ұлттық бас көтерудің шешуші сәті ретінде тарихи орны бар 1919 жылғы көтерілістің әлі де зерттелмеген, тереңдей қарастыруды қажет ететін тұстары баршылық. Ұлт зиялыларының халық үшін, елдің амандығы үшін жүргізген күрестері, жанпидалық іс-әрекеттері ұрпаққа үлгі болып қала береді. Осы кезеңге қатысты сан алуан жазба құжаттық деректермен қатар, зиялылар мұраларын естелік деректер ретінде арнайы қарастыру мәселесі де өзектілігін сақтап отыр. Тарихымыздың күрделі кезеңін сан алуан тарихи деректердің толықтай қатысуы негізінде тереңдей тануға, баға беруге мүмкіндік аламыз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. – Алматы: Ататек, 1995. – 256 б.
2. Жүгенбаева Г. Мұхамеджан Тынышбаевтың өмірі мен қызметі. – Алматы: Бастау, 2000. – 226 б.
3. Брайнин С., Шафиро Ш. Очерки по истории Алаш-Орды. – Алма-Ата: Казқрайиздат, 1935. – 148 с.
4. Тынышпаев М. История казахского народа. – Алма-Ата: Қазақ университеті, 1993. – 224 с.
5. ҚР ПМ (Қазақстан Республикасы Президентінің мұрағаты). 811-қ., 20-т., 756-іс, 43-44-пп.
6. Тынышпаев М. История казахского народа. – Алма-Ата: Қазақ университеті, 1993. – 224 с.
7. Байтұрсынов А., Дулатов М. Алаштың азаматтарына! // Қазақ. – 1915. – 11 шілде.
8. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. – Алматы, 1995. – 187 б.
9. Жүгенбаева Г. Мұхамеджан Тынышбаевтың өмірі мен қызметі. – А., 2000. – 35 б.
10. ҚР ПМ. 811-қ., 20-т., 755-іс, 205-206-пп.
11. Бедствия киргиз // Туркестанские ведомости. – 1917. – 9 августа.
12. ӨР ОММ (Өзбекстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағаты). II-I-қ., 31-т., 1186-іс, 16-25-пп.
13. Тынышпаев М. История казахского народа. – Б.35.
14. Сонда, – Б.36.
15. ҚР ПМ. 811-қ., 20-т., 755-іс, 205-п.
16. ӨР ОММ. II-I-қ., 31-т., 1200-іс, 1-3-пп.
17. Сонда, 3-қ.п.
18. Сонда, 1-п.
19. Сонда, 5-9 пп.
20. РФ ММ (Ресей Федерациясы мемлекеттік мұрағаты). 1701 қ., 1-т., 35-іс, 4-10-пп.
21. Тынышпаев М. История казахского народа. – А-А., 1993. – 47 с.
22. Жүгенбаева Г. Мұхамеджан Тынышбаевтың өмірі мен қызметі. 32-б.
23. Тынышпаев М. Избранное. – Алматы: Арыс, 2001. – 235 с.
24. ӨР ОМА.Р-1044-қ., 1-т., 37-іс., 2-п.

УДК 930.85
ГРНТИ 03.20

Ибраев Е.Е.¹

¹PhD, доцент Костанайского государственного университета им. А.Байтурсынова
г. Костанай, Казахстан

КИНЕМАТОГРАФ КАЗАХСТАНА В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ: САМОБЫТНОСТЬ И ЗАИМСТВОВАНИЯ

Аннотация

В статье на основе художественных лент и научных исследований Казахстана рассматривается процесс формирования казахского национального кинематографа в 1990-2000-е годы. По результатам изучения сюжетного содержания и идейного наполнения кинопроизведений было выявлено, что, несмотря на засилье западной кинопродукции и творческих метаний кинохудожников, ко второму десятилетию XXI века казахстанское кино встало на собственный путь развития и достойно продемонстрировало специфику и уникальность казахского народного духа, менталитета, культуры и традиций в целом.

Ключевые слова: кинематограф, национальное кино, авторский взгляд, независимость, история, идеология.

Ибраев Е.Е.¹

¹PhD, доценті, Қостанай мемлекеттік университет атындағы А.Байтұрсынова
Қостанай қаласы, Қазақстан

ТӘУЕЛСІЗДІК ҚАЗАҚСТАННЫҢ КИНЕМАТОГРАФИЯСЫ: СӘЙКЕСТЕНДІРУ ЖӘНЕ БАСҚА ЕЛДЕРДІҢ ТӘЖІРИБЕСІ

Аннотация

Көркемдік таспалар мен Қазақстанның ғылыми зерттеулеріне сүйене отырып, мақалада 1990-2000 жылдардағы қазақ ұлттық киносының қалыптасу процесі туралы айтылады. Фильмдік сюжеттердің сюжеттік мазмұны мен идеялық мазмұнын зерделеу нәтижелеріне сүйене отырып, батыс киноөндірісінің үстемдігіне және режиссерлердің шығармашылық лақтыруына қарамастан, ХХІ ғасырдың екінші онжылдығына қарай қазақ киносы өзінің даму жолын алып, қазақтың ұлттық рухының, менталитетінің, мәдениеті мен өзіндік ерекшелігі мен бірегейлігін дәлелдеді. жалпы дәстүрлер.

Кілт сөздер: кино, ұлттық кино, автордың пікірі, тәуелсіздік, тарих, идеология.

Ibraev E.E.¹

¹PhD, Associate Professor of Kostanay, State University named after A.Baitursynova
Kostanay city, Kazakhstan

KINEMATOGRAPH OF KAZAKHSTAN DURING THE INDEPENDENCE: IDENTITY AND BORROWINGS

Annotation

Based on art tapes and scientific research of Kazakhstan, the article discusses the process of formation of the Kazakh national cinema in the 1990-2000s. Based on the results of studying the plot content and ideological content of the film productions, it was revealed that, despite the dominance of Western film production and creative throwing by filmmakers, by the second decade of the 21st century, Kazakh cinema took its own development path and adequately demonstrated the specificity and uniqueness of the Kazakh folk spirit, mentality, culture and traditions in general.

Key words: cinema, national cinema, author's opinion, independence, history, ideology.

Последнее десятилетие XX века и первое для независимого Казахстана имело яркие отличительные черты для отечественного кинематографа. Если в 1980-е казахское кино искало новые формы выражения на ощупь, часто натываясь на сюрреализм и абстракции, то кино 1990-х достаточно прямо и недвусмысленно показывало историческую действительность, как прошлого, так и настоящего.

В первую очередь были освещены следующие события – установление советской власти в Казахстане, политика коллективизации, Великая Отечественная война, сталинские репрессии, тотальный контроль властей над послевоенным обществом, стирание национальной самобытности народов СССР. Эти сюжетные темы можно проследить в фильмах «Суржекей - ангел смерти», «Жизнеописание юного аккордеониста», «Людоед». История юного аккордеониста была снята в 1994 году, режиссером С.Нарымбетовым. Сюжет повествует о переживаниях мальчика: очарование и разочарования, первая любовь и столкновения с суровой реальностью. Место действия – послевоенный рудничный поселок в южном Казахстане, где взрослые живут своей нелегкой жизнью. Двумя годами тюрьмы заплатил отец юного героя за то, что пригласил в гости голодных японских военнопленных. Но, несмотря на огорчения и постоянные драки, юный Ескин находит свой духовный путь в игре на аккордеоне.

Авторы фильма документально демонстрируют нам жизнь казахской глубинки в послевоенные сталинские годы. Мы видим, как уникальна и удивительна картинка села в Средней Азии во время царствования режима Сталина вдали от центра власти. Здесь, в забытой богом деревне местное население живет бедно и голодно, как и все население периферий СССР в послевоенные годы. В то же время идеи и дух сталинизма пронизывает буквально каждый момент маленькой жизни каждого жителя. Помимо местного населения, в селе проживают и те люди, волею судьбы и результата политического террора оказавшиеся на далекой чужбине: японцы в плену, еврейский мальчик - сын врага народа, сосланный с матерью в Казахстан. Фильм не оставляет за кадром и такие стороны режима, как доносы на частную жизнь местным представителям власти, аресты и преследования, клевета.

Кроме событий советского периода кинематографисты Казахстана уделяли внимание отображению средневековой и новой истории казахской степи. Появившаяся в годы независимости возможность запечатлеть на пленке известные казахские эпосы и жизнеописания национальных героев, была воплощена в фильмах «Гибель Отрара», «Батыр Баян», «Юные годы Абая», «Козы Корпеш и Баян Сулу», «Юность Жамбыла» и другие. Разумеется, фильмы об этих событиях и людях снимались и в советскую эпоху, но теперь кинематографисты могли избежать обязательного присутствия в сюжетах тем «классовой борьбы», «коллективного духа» и прочих, сосредотачиваясь на более достоверных сторонах жизни казахского народа [1, с.102].

Поставленный в 1991 году фильм Ардака Амиркулова «Гибель Отрара» (другое название – «Тень завоевателя») повествует о судьбе знатного юноши Унжу, кыпчака по происхождению, волею судьбы оказавшегося в центре политической интриги, которая в конечном итоге привела к гибели кыпчакского ханства. Это государство, до уничтожения армией Чингисхана, оставило мощный след в культуре кочевых и оседлых народов Степи и Центральной Азии.

Неподдельная натуралистичность картин смерти, обилие в фильме крови и жестокости делает его не слишком характерным для советских картин о прошлом Средней Азии. Сцены с убийством монгольских посланцев и казнью правителя Отрара – Гайир-хана поставлены с ошеломительной точностью и жутким реализмом.

Роль Чингисхана блестяще сыграл немолодой уже к 1991 г. талантливый киргизский актер Болот Бейшеналиев («Первый учитель», «Последняя охота», «Белый шаман», «Золотая баба», «Профессия – следователь»), и в его исполнении «Потрясатель Вселенной» выглядит не столько талантливым полководцем и мудрым государственным деятелем, сколько внушающим к себе благоговение «степным шаманом», неким земным воплощением Небесного Бога-Отца Тенгри.

Схожие мотивы имеет поставленная в 1993 году лента «Батыр Баян» Сламбека Тауекел. Батыр Баян - реальное историческое лицо, один из легендарных героев 200-летней войны казахского народа против могущественной Джунгарии за независимость, территориальное и политическое единство Казахского ханства. Завязка сюжета о трагической любви батыра к юной пленнице-джунгарке, словно намекает на то, что вековая вражда двух кочевых народов вызвана, прежде всего, историческими обстоятельствами и геополитическим положением казахов и ойратов, а вовсе не стремлением поработить и уничтожить соседнее государство.

В начале 1990-х годов активно идет поиск национальной идентичности, поэтому так часто в кино заявляется мотив бегства, нескончаемой дороги. Последствия многолетнего диктата КПСС, в том числе в области культуры и просвещения, хорошо заметны в фильме Д. Омирбаева «Кардиограмма» (1995 г.). Место действия ленты – Южный Казахстан, середина 1990-х годов. У двенадцатилетнего мальчика Жасулана, сына чабана, большое сердце. Его матери, никогда прежде не отпускавшей мальчика от себя

далеко, приходится отправить сына в санаторий. Мальчик из привычной среды попадает в совершенно незнакомый мир. И, что самое парадоксальное, данный мир находится в его родной стране. Здесь казахи разговаривают лишь на русском языке, совершенно уже не понимая свою родную речь. Жасулан как чужестранец в своей стране, которая утратила свою культуру, опираясь лишь на опыт советского прошлого.

Однако, параллельно с пессимистическим взглядом на жизнь постсоветской страны, со второй половины 1990-х годов набирает ход другое направление, которое условно можно назвать позитивным. Известный искусствовед Г.Абикеева, отмечает, что «...начиная с 1998 года, в казахстанском кинематографе наблюдается очевидный поворот к установлению в кино позитивных ценностей, отображению формирования семьи и стабилизации ситуации в обществе в целом»[2, с. 186].

Начиная с 1998-1999 годов, в казахстанских фильмах стали формироваться положительные образы страны, малой Родины, а также дома и семьи [3]. Режиссеры намеренно переносят место действия из больших городов в аулы и небольшие поселения, где, согласно замыслу авторов человеку трудно почувствовать свою чужеродность и оторванность от времени и эпохи. Здесь, персонажи фильмов открываются с новой стороны и находят в себе некое духовное начало («Шиза», «Баксы», «Шал», «Кемпир» и др.). Стало общепринятым использовать в качестве музыкального сопровождения традиционную казахскую музыку, снимать долгие сцены с пейзажами бескрайней степи и трудом сельских жителей.

В то же время в других фильмах и параллельно в указанных кинолентах, мы по-прежнему наблюдаем образы потерянного поколения, несчастных молодых людей, не имеющих духовной опоры, и, как правило, заканчивающих свою жизнь трагически. Авторы словно намекают, что минувшее «черное» десятилетие (1990-е годы) не ушло окончательно, оставив после себя след душевной пустоты, обреченности, ненависти людей, чье детство и взросление пришлось на период кризиса. Такие образы можно увидеть в фильмах, преимущественно на криминальную тему – «Рэкетир», «Братья», «Сказ о розовом зайце», «Шиза» и другие ленты, где главные герои видят смысл жизни лишь в легком способе добывания денег, красивой жизни, наполненной дорогими автомобилями, ресторанами, казино, женщинами [4].

Перестроечные годы и повсеместный кризис 1990-х годов, безусловно, отразились на казахстанском кино. Художники самого массового из искусств совместно с коллегами из других республик искали новые формы отображения действительности на экране. Выходили фильмы со значительным содержанием абстракции и сюрреализма, что было ответной реакцией на происходившее в некогда могущественной стране. Этот процесс продолжался вплоть до конца XX столетия, когда в новом кино независимого Казахстана общие социальные темы и мотивы уступили место рыночным. В стране стал формироваться довольно пестрый фильмофонд, состоящий как из легких жанров для массового зрителя, так и из сугубо авторских лент, предназначенных для весьма узкой аудитории и международных фестивалей [5, с. 190].

Эволюция современного кинематографа Казахстана не обошлась без влияния довольно спорных тенденций. Речь идет о повальном заимствовании казахстанских режиссеров приемов и стиля западного кинематографа, в котором очень популярны жанры криминальных драм, бессмысленных молодежных комедий, и которому в целом присуще недоверие к человеку и обществу. Сомнительно, что западное видение роли кинематографа в социуме применимо к казахстанской культуре. К тому же, отечественные кинодеятели как правило заимствовали из западного кино самые простейшие и низкосортные формы выражения, избегая по настоящему качественных свойств того же голливудского кино.

Однако, некоторые фильмы казахстанских режиссеров, причем молодых, дают надежду на скорое восстановление репутации отечественного кино. Их картины успешны как на знаменитых кинофестивалях мира, так и среди широкой зрительской аудитории Казахстана и других стран. Такой двойной успех должен стать критерием для оценки качества выпускаемых лент в кинематографе современного Казахстана.

Список использованной литературы:

1. Ибраев Е. *Кинематограф Казахстана: историческая ретроспектива*. – Костанай, 2017. – 240 с.
2. Абикеева Г. *Нациостроительство в Казахстане и других странах Центральной Азии, и как этот процесс отражается в кинематографе*. – Алматы: ЦЦАК, 2006. – 255 с.
3. Абикеева Г. *Образ семьи в кинематографе Центральной Азии в контексте формирования культурной идентичности в регионе*. – Алматы, 2010. – 213 с.
4. Ногербек Б. *Кино Казахстана*. – Алматы: НПП, 1998. – 236 с.
5. *Рождение казахского киноискусства. Сборник*. – Алматы, 2013. – 198 с.
6. *Кино Казахстана: Киносправочник*. – Алматы, 2000. – 392 с.

УДК 94(574.42):323.328(045)
МРНТИ: 03.20

Габдулина А.Ж.¹

¹к.и.н., ст. преподаватель кафедры истории Казахстана, КАТУ им. Сакена Сейфуллина,
Нұр-Сұлтан, ainur2005@mail.ru

К ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ СПИЧЕЧНОГО ПРОИЗВОДСТВА И МУКОМОЛЬНЫХ МЕЛЬНИЦ В ВОСТОЧНОМ КАЗАХСТАНЕ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.

Аннотация

Автор в статье рассматривает исследования и материалы истории купеческой промышленности в Казахстане в конце XIX – начале XX вв., на примере династии Плещеевых, излагает историю эволюции отечественного спичечного производства, паровых мельниц и, вместе с тем, трудностей, с которыми столкнулись купцы в это время, так как эти промыслы имели для региона первостепенное значение, а мельницы являлись единственным источником обеспечения населения хлебопродуктами. Проведенные исследования показали, что XIX-XX вв. торговая сфера Восточном Казахстане однозначно преобладала над мукомольными секторами, в первую очередь по количеству заведений. Изучение видов деятельности торговых и промышленных заведений также однозначно свидетельствует о бурном развитии Восточно - Казахстанской экономики в конце XIX начале XX в. Но Первая Мировая война, социально-экономический кризис, спад производства, к тому же, назревавшие революционные события, как следствие, закрытие заводов привели к банкротству.

Ключевые слова: история, купечество, промышленность, промыслы, спичечное производство, мукомольный промысел, вальцовая паровая мельница

А.Ж. Габдулина¹

¹Т.ғ.к., аға оқытушы С.Сейфуллин ат. Қазақ Агротехникалық университеті
Қазақстан тарихы кафедрасы
Нұр-Сұлтан,

XIX Ғ. II ЖАРТЫСЫ-XX Ғ. БАСЫНДАҒЫ ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ СІРІККЕ ӨНДІРІСІ МЕН ҮН ЗАУЫТТАРЫНЫҢ ДАМУ ТАРИХЫ: ПЛЕЩЕЕВ ӘУЛИЕТІНІҢ МЫСАЛЫНДА

Аңдатпа

Мақалада XIX ғ. II жарт. – XX ғ. басындағы Қазақстандағы өнеркәсіп және көпестік сауданың дамуы көпес Плещеев отбасының мысалында қарастырылады. Сауда-өнеркәсіпті зерттеу Қазақстандағы капиталистік қатынастардың тарихи шығу тегін және XIX ғасырдың екінші жартысында – XX ғ. Басында өлкедегі халықтың қоғамдық, сана-сезімінің өзгеруін зерттеуде маңызды орын алады. Отандық сірікке өндірісімен, бу диірмендерінің және сол уақытта сатушылар кездестірген қиындықтардың тарихын баяндайды, өйткені бұл қолөнер бұйымдары аймақ үшін маңызды болып, ал диірмендер халық үшін жалғыз нан көзі болған.

Түйін сөздер: тарих, саудагерлер, өнеркәсіп, қолөнер бұйымдары, сіріккелер өндірісі, үн тарту, бұғылық иермен

A.Zh. Gabdulina¹

¹S.Seifullin Agro Technical University Kazakhstan history Department
Candidate of Historical science, Senior Lecturer Nur-Sultan

ON THE HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF MATCH PRODUCTION AND FLOUR MILLS IN EAST KAZAKHSTAN THE SECOND HALF XIX – EARLY XX CENTURIES: PLESCHEEV DYNASTY

Annotation

The study of trade and industrial development is one of important places in history to genesis of capitalist relations to Kazakhstan and transformation of socio-political consciousness of population the region in the second

half of XIX - early XX centuries. The article deals with the history of development merchants and industry to Kazakhstan, on the example of Pleshcheyev family. Studies have shown that the XIX-XX centuries. the trade sphere in Kazakhstan clearly prevailed over the milling sectors, primarily in the number of institutions. The study of the activities of trade and industrial institutions also clearly indicates the rapid development of the East Kazakhstan economy in the late XIX-early XX century. But the First World war, the socio-economic crisis, the decline of production, in addition, the brewing revolutionary events, as a consequence, the closure of factories led to bankruptcy.

Key words: history, merchants, industry, trade, Pleshcheev, history, merchants, industry, crafts, match production, flour milling, roller mill.

Первым промышленным предприятием, который построил и руководил 20-летний потомственный, почетный гражданин Прокопий Федорович Плещеев, была паровая спичечная фабрика, открытие которой состоялось в 1895 году, в коллективе которого начало работать 14 рабочих. [1]

Участок земли, арендованный Прокопием Плещеевым в 1894 году «находился ниже города, по правую сторону дороги в г. Павлодар». Но просуществовало это производство недолго. 2 апреля 1897 года ее управляющий – отставной надворный советник, врач Гизлер, сообщил городской думе, что в настоящее время фабрика эта переведена и арендованное место с 1896 года, с осени, остается без всякого пользования». [2]

Таким образом, фабрика, практически не начав производство официально прекратила свое существование с 1898 года. [3]

В это время по распоряжению Правительства была закрыта не только Плещеевская спичечная фабрика, но и многие другие предприятия по производству фосфорных спичек. Какой урон Казахстану, Российской экономике нанесло это закрытие, можно судить по описаниям русских ученых и путешественников, находившихся в это время в Китае:

«...в начале 90-х годов распоряжением властей было воспрещено производство фосфорных спичек, известных под названием «серянок», которые в огромном количестве привозились в Туркестанский край и Семиречье, откуда они в большом количестве сбывались на рынки в городах Кашгарии, Илийского края, Чугучака в городах Синь-Цзянской провинции (Урумчи, Манас, Турфан, Гучень, Баркуль и Хами). С запретом производства «серянок», наши торговцы в Китае много потеряли и теперь получилось нечто довольно неприятное для самолюбия человека: на рынках появились серные и фосфорные спички японского и австрийского производства. Мало того, эти спички имеют некоторую склонность, благодаря своей дешевизне, проникнуть и на рынки наших окраин...

...Говорю это потому, что я сам лично видел, правда, как редкость, эти спички в употреблении в нескольких домах наших дунган в Семиречье, куда они проникли, конечно, только контрабандой...

...Другое было бы дело, если бы у нас дома, спички эти были изъяты из употребления, но не было бы прекращено, по крайней мере, на окраинах их производство – включительно для сбыта за границу. Тогда не потребовалось бы закрывать небольшие фабрики серных спичек, существовавшие в Семиреченской и Семипалатинской областях исключительно сбытом этого товара в приграничные китайские города. А между тем спички эти проникали очень далеко в Китай. Их возили не только в города Синь-Цзянской провинции, но их можно было встретить в любой лавчонке всей провинции Ганьсу, а, может быть, и дальше. Вероятно, благодаря удалению с рынков Китая наших спичек, - Австрия и Япония улучшили качество своих однородных товаров, повысив соразмерно и их стоимость...

...Теперь всюду в Ганьсу и в Синь-Цзянской провинции продаются исключительно австрийские и японские «серянки», которые по своему качеству далеко уступают нашим серным спичкам, которые еще можно, найти в казахском крае» [4].

«...В сравнении с 1905 годом почти вдвое сократился ввоз в округ наших спичечных фабрик: Е.Кухтерина в Томске, Ворожцева и Логинова в Тюмени и П.Ф. Плещеева в Семипалатинске. Это объясняется наплывом в Синь-цзян за последние годы японских спичек, которые успешно конкурируют с нашими изделиями этого же рода...Этот факт говорит о том, что спичечная фабрика Плещеева в 1905 года существовала, но если это так, то не на территории Семипалатинской области, так как в отчетах губернатора о ней больше не упоминается...». [5]

Спичечная фабрика была возведена в широких размерах с многочисленными и самыми усовершенствованными машинами. Но ровно через год Прокопий Плещеев монтировал установленное оборудование и в этом же здании 20 февраля 1898 года заложил новую вальцовую паровую мельницу, которая стала второй в городе после мельницы Красильникова. Видимо получаемая Красильниковым

прибыль, значительно превосходила доходы со спичечной фабрики. «С начала августа месяца паровая мельница купцов Плещеевых (Федоровская) приступила к делу, мельница устроена образцово, со всеми новейшими техническими приспособлениями и производит помола до 2500 пудов в сутки. Мука сразу подешевела на 20 коп., на пуд, так как до сих пор была только одна паровая мельница, которая ввиду отсутствия конкуренции драла за муку что хотела». [6]

В обзоре области за 1902 год, фамилия Плещеев уже значилась в числе одних из самых крупных промышленников региона. «За последние десять лет значительно развилась в Семипалатинске хлебная торговля и связанная с этим обрабатывающая промышленность. В городе имеются значительные паровые мельницы (Красильникова, Плещеева, Мусина), вырабатывающие на 704 тыс. руб., и винокуренный завод) Плещеева, вырабатывающий более 150 тыс. ведер сорокоградусного спирта; кроме того, имеются три дрожжевых завода и один водочный.

Из других крупных заводов следует назвать шерстомойный с производством на 153 тыс. руб., четыре кожевенных, вырабатывающих на сумму 134 тыс. руб., а также несколько мелких салотопенных, мыловаренных и кирпичных заводов».

Что из себя представляли паровые мельницы и как был устроен на них быт рабочих, хорошо представлено в материалах исследования проведенного на всех трех городских паровых мельницах в 1906 году (к этому времени начала работать третья паровая мельница – Мусина).

Правление Общества взаимопомощи работающих в заводских и ремесленных заведениях г. Семипалатинска и его предместий одной из первых своих задач поставило произвести подробное исследование быта всех семипалатинских рабочих.

Разумеется, для надлежащего выполнения этой задачи необходимо было произвести, при помощи статистических карточек и бланков, личный опрос всех рабочих каждой отрасли труда. Однако этот единственно правильный прием работы пришлось отложить до более или менее близкого будущего. Правление не рассчитывало, с одной стороны, получить разрешение на такое исследование, а с другой опасалось, что и сами рабочие, по крайней мере, часть их, в виду новизны дела, отнесутся к опросам недоверчиво. Поэтому решено было произвести пока предварительное исследование, путем опроса нескольких лиц из каждой отрасли труда. Такое исследование начато с быта мельничных рабочих.

В Семипалатинске три паровых мельницы:

1. Товарищество «М.С. Мусин сыновьями и К».
2. Товарищество «М.А. Красильников и К».
3. Торгового Дома «П.Плещеев и К».

Мельницы расположены: Мусина – во второй части (татарской) г. Семипалатинска, Красильникова – в 1 части, обе на берегу Иртыша, и Плещеева – в 6 1/2 части вер. от Семипалатинска, около винокуренного завода того же торгового дома.

Здания двух первых мельниц каменные (кирпичные), последней – полукаменное. Этажей в зданиях шесть. На мельнице Мусина четыре отделения: мельничное, обоечное, элеваторное и машинное, у Красильникова и Плещеева элеваторного отделения нет.

В обычное время на мельнице Мусина переламываются до 3000 п. зерна, Красильникова – тоже и Плещеева до 4000 п.

Мельницами непосредственно заведуют особые управляющие, получающие от 1 1/2 до 3 тыс. руб. жалованья, при готовой квартире, отоплении и освещении. Им, кроме рабочих, подчинены конторы.

Управляющий мельницей торгового дома «П.Плещеев и К» заведует одновременно и принадлежащим этому торговому дому винокуренным заводом. Контора для мельницы и завода также общая...

...Все рабочие Плещеева пользуются хозяйской квартирой, отоплением, освещением.

Собственно мельничные рабочие, кроме крупчатника, машиниста и выбойщиков, работают посменно: от 4 ч. утра до 12 ч. дня, от 12 ч. дня до 8 вечера до 4 утра. Каждая треть рабочих, одну неделю работает в утренней смене, другую в дневной, следующую в ночной и т.д. Такой порядок введен на мельнице Плещеева с 25 сентября т.г., Мусина и Красильникова с 1 октября. До этого времени на всех мельницах существовали две смены: от 6 час утра до 6 час вечера до 6 час утра...

Ребята не производится по воскресеньям «дванадцатым праздникам»... На мельнице Мусина не работают, кроме русских праздников, 4 магометанских...

Сверхурочные работы существуют на всех мельницах...

На мельницах Красильникова и Плещеева за работу в праздники доплачивается по 5 коп. с каждого получаемого рубля. На последней мельнице сверхурочные работы с 7 ч. вечера до 11 ч. вечера оплачивается как за 1/2 дня, с 7 ч. До 2 ч. ночи – как за целый день...

Отказываться от праздничных работ, в случае приглашения, никто не может.

Во время работы, без всякой остановки их, разрешается в свободные минуты чаепитие. Курение табаку не преследуются. В общем же, в течение 8 – часовой смены никакого отдыха не полагается.

За неявку на работу, без уважительных причин, производился вычет из жалования: штрафов, сверх такого вычета, ни на одной мельнице нет. В случае болезни первоначальная медицинская помощь оказывается бесплатно.

На произвольное увольнение в настоящее время рабочие не жалуются. Стремление уменьшить число рабочих и увеличить интенсивность труда замечается только на мельнице Мусина.

На мельницах Мусина и Красильникова большая часть рабочих – жители г. Семипалатинска, у Плещеева – выписанные из Европейской России. Все рабочие – русские, кроме небольшого числа киргиз, занимающих места, главным образом, кочегаров. Преобладающий возраст средний, холостых мало...

...На мельнице Плещеева полы деревянные, лестницы деревянные; есть одна винтовая железная; внешняя спасательная лестница прямая, железная; освещение электрическое, достаточное; помещение зимой не вентилируется, холодно.

Во всех мельницах страшная мучная пыль, которая набивается в ноздри, глаза рабочих и делает их одежду и платье белыми. Как следствие этой пыли рабочие указывают на частые у них боли в груди и глаз. Утром глаза режет, они гноятся.

Большой мускульной силы требует только работа выбойщиков, насыпающих муку в мешки, и кочегаров. Занятия остальных рабочих требуют за то неустанного внимания, которое под конец смены сильно притупляется. Чтоб быть бодрыми, рабочие моются водой и снегом, курят. Устают тоже ноги, так как приходится во время работы постоянно ходить. Тяжело действует то обстоятельство, что каждую неделю приходится изменять время для работы, отдыха, сна и т.п. Самой тяжелой считается смена от 8 часов до 4 утра.

Как администрация, так и высшие рабочие обращаются с подчиненными без церемоний. На мельнице Плещеева устраивается для рабочих на средства владельца, библиотека - читальня, для которой отведено особое здание, где рабочие намерены устроить даже смену для любительских спектаклей.

Заводских лавок нет. Продукты покупаются рабочими в городе, в мельничных лавках, на пристани, недалеко от мельницы, из-за этого приходится переплачивать по сравнению с городскими ценами.

Из приведенных данных понятно, какую значительную часть дохода рабочих составляет плата за квартиру и дрова. Поэтому положение рабочих Плещеева лучше, чем Красильникова и Мусина.

Положение рабочих на всех мельницах значительно улучшилось после всеобщей рабочей забастовки, бывшей в Семипалатинске в июле 1906 года...

Интерес к общественным вопросам, прежде очень слабый, значительно усилился среди рабочих в самые последние годы, в особенности с лета 1906 года, после предвыборных собраний. Некоторые не только читают популярные книги, но и покупают их...

Надо отметить, что на всех трех мельницах Плещеева, Мусина, Красильникова уже в 1906 году было электрическое освещение. На заводской сцене на Безымянном хуторе Прокопия Плещеева с января 1907 года ставились любительские спектакли, помещение, где располагалась сцена, освещалось тоже электричеством.

В 1908 году Прокопий Плещеев основывает «Акционерное общество Семипалатинских паровых мельниц», главами которого становятся местные предприниматели: П.Ф. Плещеев, В.Н. Ядрышников, А.П. Сафронов, С.А. Рольщиков. В 1910 году в этом акционерном обществе работало два паровых двигателя в 125 л.с., занято было в производстве 90 рабочих, а годовой перемол составил 935 тыс. пудов. [7]

Основано в 1908 году крупчатые вальцевые мельницы. нарицательная стоимость акции 250 руб. Операционный год с октября. Общее собрание в декабре. дивиденды – 4%. [8]

С увеличением числа паровых мельниц, увеличивалось поступление средств в бюджет города, росло число рабочих мест, но вместе с тем резко выявился и главный отрицательный фактор – с каждым годом уменьшалась древесная растительность вокруг города, так как отопление паровых предприятий производилось исключительно дровами, проявляя заботу о сохранности пригородных лесов, Семипалатинское мещанское общество обратилось 27 декабря 1907 года в городскую думу с протестом: «более десяти лет тому назад, как открылась первая мукомольная крупчаточная вальцовая мельница в Семипалатинске – под именем Первоникольская, владельцем которой был купец Красильников и К», которому при разрешении на устройство этой мельницы было поставлено в обязательство условие отапливать мельницу торфом или каменным углем, но не дровами.

Другие купцы, увидев выгоду, стали пайщиками, такие как Хабаров, Никитин, Медведев, а Мусин, Плещеев, Ядрышников к тому же устроили три мукомольные паровые крупчаточные мельницы. Они же и являлись местной властью – Главой города – Плещеев, Березницкий – кандидат на главу города,

Красильников, Мусин, Медведев и др. – гласные думы, они обошли городское постановление и начали отапливать все эти четыре мельницы, так и винокуренный и спиртоочистительные заводы дровами и, кроме того, есть четыре пивоваренных завода также отапливаемыми дровами и, в общем получается уничтожение на эти мельницы и заводы одноколенных дров в сутки около 200 сажень. Давно уже вблизи города дров не стало, так начали доставлять их пароходами за 75 верст из Долонского войскового бору и сплавом по реке Иртыш за 50 верст Шульбинского Алтайского Горного округа. В результате получилось 3-4 рублей за сажень, как это было в минувшие годы до 1905 года, в настоящее время за дрова платят 6,7 рублей и 8 руб., за одноколенную сажень или 3,3 руб. 50 коп. – 4 руб. за один ввоз. Оказавшись в безвыходном положении при отоплении каждым из жителей мещан своих домов, приходилось просить на помощь к гражданам города, запретить отопление мельниц и всех заводов дровами...»

Городская Дума поддержала это заявление и подтвердила постановлением прекратить отопление древесным материалом...». [9]

Это постановление подтолкнуло промышленников искать новые пути отопления.

В 1910 году братья Плещеевы начали поиск, организовав вместе с сыном Николаем товарищество «Семен Плещеев и К», которые занимались размолот зерна на мельнице. Размер уставного капитала составлял 230 тыс. руб., в т.ч. собственного 150 тыс. руб., но никакой конкуренции Прокопию они не составили, эта мельница не была такой производительной. [10]

Первая Мировая война, социально-экономический кризис, спад производства, к тому же, назревавшие революционные события, как следствие, закрытие винокуренного завода привели к банкротству Прокопия Плещеева и всего его торгового дома.

После революции, с приходом Советской власти все паровые мельницы, кожевенный завод и др., а также электрическая станция, типография, да весь капитал с недвижимым имуществом был объявлен собственностью РСФСР.

Список источников и литературы:

1. Перечень фабрик и заводов. – СПб., 1897.
2. ЦГА РК, Ф. 434, оп. 1, Д.35, л. 38
3. Обзор Семипалатинской области за 1898
4. Капляк В.Н. Семипалатинское купечество. – Семей, 2013. – Стр.132-133.
5. Известия ИРГО, т. XIV, 1908. Вып. VI, СПб, с. 372-373 – Н. Кротков. Урумчиский консульский округ и русская торговля в нем в 1906 году; Известия ИРГО, т. XXXVIII, 1902, вып. IV, СПб, с. 409-410 – Ладыгин В.Ф. Некоторые данные о положении торговли в Ганьсу, Тибете и монголии, собранные во время экспедиции 1899-1902 гг. снаряженной императорским Русским Географическим обществом в Центральную Азию.
6. Сибирская жизнь, 1898, №210, 3 октября
7. Капляк В.Н. Семипалатинское купечество. – Семей, 2013. – Стр.138-140.
8. Статистика Акционерного дела в России, Пг, 1916.
9. Статистика Акционерного дела в России, Пг, 1916.
10. ЦГА РК, Ф. 434, оп. 1, д.46, лл.31-32.

УДК 316.346+314.15(574)
ГНТИ 03.20.11

Еримбетова К.М.¹

¹Ведущий научный сотрудник, к.и.н., Института истории государства КН МОН РК
г. Нур-Султан, erimbet99@mail.ru

МИГРАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ В КАЗАХСТАНЕ (1991-2004 гг. по архивным документам)

Аннотация

В статье рассматриваются законодательные основы миграционной политики Республики Казахстан, интенсивность и направления миграционных процессов, миграция с государствами ближнего зарубежья и внутриобластные перемещения, привлечение иностранной рабочей силы, механизмы регулирования и контроля нелегальной трудовой миграции. Поскольку социально-экономическая ситуация в стране меняется нормально, она основана на выводах о том, что новые миграционные маршруты, от сельской к традиционной городской миграции, могут привести к переходу с юга в северные регионы. Автор предложил создать условия для свободного передвижения рабочей силы в рамках Содружества и в таких случаях, принять согласованные меры для регулирования общих вопросов национального рынка труда и усовершенствования национальных законодательств, контролирующих движение населения.

Ключевые слова: миграция, репатрианты, незаконная миграция, международная соглашение, рабочая сила, иммиграция, эмиграция, естественный рост, трудовой договор.

Қ.М. Ерімбетова ¹

¹ҚР БҒМ Ғылым комитеті Мемлекет тарихи институтының жетекші ғылыми қызметкері, т.ғ.к.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КӨШІ-ҚОН ПРОЦЕСТЕРІ (1991-2004 жж. архив құжаттары бойынша)

Аңдатпа

Мақалада Қазақстан Республикасының көші-қон саясатының заңнамалық негіздері, көші-қон процестерінің қарқындылығы мен бағыттары, көрші елдермен көші-қон және аймақаралық қозғалыс қатынастары, шетелдік жұмыс күшін тарту, заңсыз еңбек көші-қонын реттеу және бақылау тетіктері қарастырылады. Елдегі әлеуметтік-экономикалық жағдай қалыпты өзгеріп отырғандықтан, ол жаңа көші-қон маршруттары ауылдан дәстүрлі қалалық көші-қонға дейін оңтүстіктен солтүстік өңірлерге көшуі мүмкін деген қорытындыға негізделген. Автор Достастық шеңберінде жұмыс күшінің еркін қозғалуына жағдай жасауды және мұндай жағдайларда ұлттық еңбек нарығының жалпы мәселелерін реттеу және халықтың қозғалысын бақылайтын ұлттық заңнаманы жетілдіру үшін келісілген шаралар қабылдауды ұсынды.

Кілт сөздер: көші-қон, репатрианттар, заңсыз көші-қон, халықаралық келісім, жұмыс күші, иммиграция, эмиграция, табиғи өсім, еңбек келісімі.

Yerimbetova K.M.¹

¹Leading Researcher, State History Institute Committee of Science, Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, Candidate of Historical Sciences

MIGRATION PROCESSES IN KAZAKHSTAN (1991-2004 YEARS, ACCORDING TO ARCHIVAL DOCUMENTS)

Annotation

The article discusses the legislative foundations of the migration policy of the Republic of Kazakhstan, the intensity and directions of migration processes, migration with neighboring countries and intraregional movements, the attraction of foreign labor, mechanisms of regulation and control of illegal labor migration. Since the socio-economic situation in the country is changing normally, it is based on the findings that new migration

routes, from rural to traditional urban migration, can lead to a transition from the South to the Northern regions. The author proposed to create conditions for the free movement of labor within the Commonwealth and, in such cases, to take concerted measures to regulate the General issues of the national labor market and improve national legislation that controls the movement of the population.

Keywords: migration, repatriation, illegal migration, international agreement, labor force, immigration, emigration, natural increase, and employment.

Концепция миграционной политики Республики Казахстан представляет собой систему основных принципов, приоритетов, механизмов, задач и методов упорядочения и регулирования миграционных процессов. Миграционная политика основана на Конституции Республики Казахстан, общепризнанных принципах и нормах международного права, международных договорах Республики Казахстан, Законах Республики Казахстан и иных нормативных правовых актах. Концепция учитывает отечественный и зарубежный опыт регулирования миграционных процессов [1].

Иммиграционные процессы. В начале 1990-х годах резко возросли интенсивность, объем и направления миграционных процессов как внутри республики, так и за ее пределами. Только в 1991 году из других государств и зарубежных стран прибыло в Казахстан 3214 семей лиц коренной национальности, из них 2480 семей из Республики Монголия [2].

В целях создания благоприятных условий для пребывания на территории республики представителей зарубежной казахской диаспоры, совершающих ознакомительную поездку, прибывших на работу по трудовым контрактам, для налаживания экономического сотрудничества и благотворительной деятельности, посещения родственников и поступления на учебу, была утверждена Постановление Кабинета Министров Республики Казахстан «Об обеспечении социально-экономических льгот представителям зарубежной казахской диаспоры в период пребывания в Республике Казахстан» от 23 сентября 1992 года № 791.

А также было поручено: а) Министерству здравоохранения Республики Казахстан определить порядок пользования представителями зарубежной казахской диаспоры лечебно-профилактической помощью в период пребывания их на территории республики, обеспечения санаторно-курортным лечением на общи основаниях с гражданами республики; б) Министерству туризма, физической культуры и спорта Республики Казахстан совместно с заинтересованными организациями разработать специальные туристические маршруты для ознакомительных поездок зарубежных соотечественников по регионам республики с учетом национально-этнических интересов; в) Министерству иностранных дел Республики Казахстан разработать меры по выдаче в установленном порядке представителям зарубежной казахской диаспоры виз для въезда на территорию и оформлению документов для получения гражданства республики в соответствии с Законом «О гражданстве Республики Казахстан»; г) Министерству внутренних дел Республики Казахстан принять соответствующие меры по своевременной регистрации прибывших представителей зарубежной казахской диаспоры и оформлению документов на проживание и передвижение по территории республики. Обеспечить оформление необходимых документов лицам, получившим разрешение на постоянное жительство и изъявившим желание принять гражданство Республики Казахстан в соответствии с Законом «О гражданстве Республики Казахстан» [3].

В Министерство труда Республики Казахстан за период с начала 1992 года обратились с письмами и заявлениями более 100 семей граждан КНР казахской национальности, об оказании содействия по возвращению их на историческую родину – Республики Казахстан [4].

В 1993 году основными в миграционном потоке явились миграция с государствами ближнего зарубежья и внутриобластные перемещения: миграция с государствами дальнего зарубежья (14,0% в общем миграционном потоке), с государствами ближнего зарубежья (41,9%), межобластная миграция (17,1%), внутриобластная миграция (27,0%).

В целом же разными видами миграции было охвачено 4,1 % постоянного населения Казахстана (683,5 тыс. чел.) в том числе (вне учета прибывших из стран дальнего зарубежья): миграция с государствами дальнего зарубежья (0,6%), с государствами ближнего зарубежья (1,4%), межобластная миграция (0,8%), внутриобластная миграция (1,3%). В целом численность населения на 1.01.94 г. составила 16 853,4 тыс.чел. (предварительные расчетные данные), что на 60,3 тыс. меньше по отношению к аналогичному периоду 1993 года из-за отрицательного сальдо миграции. Естественный прирост за истекший период составил 0,96%, а по казахам примерно 0,5% к общей численности. Удельный вес казахов за 1993 год согласно расчетным данным увеличился на 1,6%, из них 0,7% прироста казахов связано с общереспубликанским миграционным потоком, а 0,5% за счет более высоких темпов естественного прироста.

Анализ сальдо миграции со странами ближнего и дальнего зарубежья показывает, что отток преимущественно произошел из городских поселений (данные в %)

	город	село
русские	84,0	16,0
украинцы	78,3	21,7
белорусы	75,3	24,7
немцы	51,7	48,3

В целом не находит подтверждения стереотипы об оттоке населения преимущественно из северных регионов. К примеру, сравнение показателей показывает что значение сальдо миграции в городе Ленинке превышает показатели в Западно-Казахстанской, Северо-Казахстанской, Тургайской областях. Наиболее высокое отрицательное значение сальдо Карагандинской области объяснимо существенным уровнем миграции немецкого населения (без их учета этот показатель составил бы – 6,3%). Среди основных этнических групп, значение сальдо миграции со странами зарубежья имеют региональные различия. а) Русское население. Наиболее высокие отрицательные показатели сальдо миграции русского населения в Южном регионе (Алматы, Алматинская, Талдыкорганская, Жамбылская, Южно-Казахстанская области), а также в Карагандинской и Мангистауской областях (-) 71,9 тыс. чел., что составляет 58,1% от общего количества русских уехавших в страны дальнего и ближнего зарубежья. б) У второй по численности эмигрантов этнической группы – немцев отъезд осуществлялся преимущественно из регионов компактного проживания – Карагандинской, Акмолинской, Костанайской, Кокшетауской, Жамбылской областей [5].

Указами Президента Республики Казахстан в 1994 году принято в гражданство нашей страны 876 человек, а также их дети, не достигшие совершеннолетия, в количестве 1057 человек. Из них 854 человека – лица казахской национальности. В первом полугодии 1995 года в гражданство Республики Казахстан принят 731 человек, а также их несовершеннолетние дети в количестве 800 человек. Из числа принятых в гражданство 714 человек являются казахами [6].

Принятые в гражданство Республики Казахстан прибыли на постоянное жительство в республику по межгосударственным соглашениям из Исламской Республики Иран и Турецкой Республики, а также из Китайской Народной Республики. Например, 7 июля 1995г. в Департаменте миграции Министерства труда Республики Казахстан состоялась встреча представителей отдела гражданства Министерств иностранных дел, внутренних дел с участием Временного поверенного в делах Монголии в Республике Казахстан Зардыханом Кинаятулы, на которой рассматривался вопрос выхода монгольских граждан, проживающих в Республике Казахстан, из гражданства Монголии. Для выхода из гражданства Монголии репатриантам (60 700 граждан) было необходимо через Посольство Монголии в Республике Казахстан обратиться к Президенту Монголии с ходатайством о выходе из гражданства, приложив соответствующие документы, заполненные на монгольском языке (ходатайство, анкета, копии свидетельств: о браке, о рождении детей, справки, фотографии и т.д.).

В соответствии с постановлением Президента Республики Казахстан от 18 июля 1995 г. № 2366 «О квоте иммиграции на 1995 год» Департаментом миграции Министерства труда в сентябре-октябре т.г. осуществлено организованное переселение 193 семей (872 чел.) репатриантов, в том числе: из Монголии 37 семей, Исламской Республики Иран 99 и Турецкой Республики 57 семей. Из прибывших 872 чел. Репатриантов 803 являются лицами без гражданства, а 69 гражданами Монголии [7]. На примере Павлодарской области: в мае 1998 года расселено более 1800 семей (около 9 тыс. человек) переселенцев из Монголии, из них 7025 человек приняты непосредственно областью. Остальные 400-450 семей переехали из других регионов Казахстана. Кроме того, областью принято 603 семьи (1607 человек) переселенцев из стран СНГ, в основном из России. Семьям, прибывшим после 1993 года выплачивалось единовременное государственное пособие, представлялось жилье, по возможности решались вопросы трудоустройства [8].

Во исполнение Указа Президента Республики Казахстан «О квоте иммиграции на 1998 год», область 31 июля и 1 августа т.ч. приняла 31 семью переселенцев из Монголии, вместо 30, предусмотренных по квоте. Они были доставлены в Павлодар 3-мя пассажирскими и 3-мя грузовыми самолетами. В аэропорту была организована торжественная встреча с соблюдением национальных обычаев и традиций, которая широко освещалась в средствах массовой информации. В течении 4-х дней прибывшие переселенцы проживали в общежитии ПТУ № 2, где для них было организовано бесплатное питание, выплачены единовременные государственные пособия, проведена регистрация и распределение по местам проживания. 3 августа семьи были доставлены в места их заселения.

С января 2000 года Департаментом миграционной полиции МВД Республики Казахстан рассмотрено 1387 материалов на 3800 бывших граждан Монголии, из которых 3367 человек были приняты в гражданство Республики Казахстан.

По итогам перерегистрации выяснилось, что в Мангистауской области по состоянию на 01.01.2001 года проживают 26000 человек оралманов, из них получили гражданство 10133 совершеннолетних, отказавшихся принять гражданство не зарегистрировано, 15281 человек трудоспособного возраста, 5584 трудоустроены, количество пенсионеров – 1597 человек, детей дошкольного возраста 3520 человек, детей школьного возраста – 4675. С начала 2000 года и по 26.01.2001 года на предприятия г. Актау трудоустроено 31 репатриантов, 6 оралманов принимали участие на временных общественных работах по благоустройству и озеленению города. На профессиональное обучение по специальности портной с последующим трудоустройством направлены 6 женщин-оралманок из Ирана, а также 25 оралманов из дальнего зарубежья направлены на профобучение по специальности слесарь-ремонтник с гарантированным трудоустройством в организации города Актау. Всего совместными усилиями аппарата акима области и управления миграции и демографии за период с 1995 года трудоустроены около 300 оралманов в различные предприятия и организации области [9].

Эмиграционные процессы. За период с 1993 по 1-полугодие 1998 года из Казахстана в Россию выехало 1 млн. 169 тыс. человек, в том числе 854 тыс. русских. А из России в Казахстан выехало более 218 тыс. человек, в том числе около 36 тыс. казахов. Абсолютное сальдо миграции составило минус 951 тыс. человек. Удельный вес русских в Казахстане снизился с 35,7% в 1993 году до 31,4% в 1998 году. Причинами эмиграции отъезжающих раньше называли необходимость выбора гражданства в связи с распадом СССР, желание вернуться на свою историческую родину, воссоединиться с родственниками, а также отсутствие работы из-за остановки производства. Начиная с 1995 года, называемые причины эмиграции несколько изменились. Это – снижение уровня жизни, продолжающаяся безработица, отсутствие перспектив в работе, неуверенность в будущем своих детей, повышение возраста выхода на пенсию. 54% от всех эмигрантов составляют лица русской национальности. Отток населения из республики происходит, в основном из промышленных областей – Карагандинской, Северо-Казахстанской, Восточно-Казахстанской, Костанайской. Наименее подвержены эмиграции Атырауская, Кзылординская область. Социальный портрет эмигранта следующий: 64% находятся в трудоспособном возрасте, 22% - моложе трудоспособного возраста, 14% - люди старше трудоспособного возраста, 61% - городские жители [10]. Доля выезжающих с высшим образованием имеет тенденцию роста. Она увеличилась с 9% в 1993 году до 21% в 1997 году. В 1997 году на одного прибывшего в трудоспособном возрасте приходилось свыше 7 человек, покинувших нашу страну. Уезжали в основном те у кого больше шансов обустроиться на новом месте. Не всем это удается, часть из них возвращается в Казахстан. В начале 2000 года сокращалось массовые эмиграционные процессы.

Незаконная миграция и пути их решения. На заседании Мажилиса Парламента Республики Казахстан было рассмотрено по законопроекту «О ратификации Соглашения о сотрудничестве государств-участников Содружества Независимых Государств в борьбе с незаконной миграцией». Сотрудничество в борьбе с незаконной миграцией, как одно из важных направлений регулирования миграционных процессов на территориях сторон и в целях осуществления совместных мер по предотвращению незаконной миграции государства-участники СНГ подписали Соглашение. Незаконная миграция представляет собой серьезную угрозу общественной и национальной безопасности, экономической стабильности, способствует осложнению криминогенной обстановки на территориях стран СНГ. Соглашение предусматривает въезд граждан третьих стран, лиц без гражданства и граждан Сторон на территорию одной из Сторон при условии выполнения ими требований ее национального законодательства о правилах въезда, выезда, пребывания и транзитного проезда, а также международных договоров, участницей которых она является. В Соглашении отражены основные направления взаимодействия Сторон в области борьбы с незаконной миграцией. Это: миграционный контроль; учет граждан третьих государств, лиц без гражданства и граждан Сторон, незаконно пересекающих границы государств, незаконно пребывающих на территориях Сторон, а также лиц, которым запрещен въезд на территорию одной из Сторон; выработка механизма по депортации незаконных мигрантов; гармонизация национального законодательства Сторон в области ответственности для незаконных мигрантов и для всех категорий лиц, оказывающих содействие незаконной миграции; обмен информацией о незаконной миграции.

В исполнительном комитете СНГ (г. Минск) 4-6 октября 2005 года состоялось заседание Совместной комиссии государств – участников Соглашения о сотрудничестве государств – участников СНГ в борьбе с незаконной миграцией от 6 марта 1998 года. В работе заседания участвовали полномочные представители от правительств Республики Армения, Республики Беларусь, Кыргызской Республики, Республики Молдова, Российской Федерации, Республики Таджикистан, Украины, а также Туркменистана (в качестве наблюдателя). Совместная комиссия решила: Просить правительства государств-участников Совместной комиссии: рекомендовать к использованию проект Модельного соглашения о взаимодействии компетентных органов в сфере миграции приграничных регионов сопредельных

государств-участников СНГ в борьбе с незаконной миграцией; рекомендовать обсудить проблемные вопросы, возникающие в процессе оформления документов на приобретение (выход из) гражданства, во время проведения двухсторонних консульских консультаций с привлечением представителей заинтересованных министерств и ведомств; Просить Правительство Республики Казахстан обеспечить участие Полномочного представителя Правительства Республики Казахстан в последующих заседаниях Совместной комиссии; В целях повышения оперативности в подготовке обобщенных материалов ввести в практику работы Совместной комиссии предоставление Секретарю Совместной комиссии информации по обсуждаемым вопросам повестки дня в письменной форме и на электронных носителях [11].

Заключение. За период с 1991 года по 2004 год прибыло всего 97761 семей оралманов. 298 тыс. человек получил гражданство Республики Казахстан. Кроме того, материалы на 23 тыс. человек на рассмотрении в органах внутренних дел, 10 тыс. человек получил вид на жительство. Появились положительные сдвиги в трудоустройстве оралманов. Так, из проживающих на территории республики оралманов 192956 человек трудоспособного возраста, трудоустроено 118684 человек (61,5%), тогда на начало 2000 года эта цифра составляла лишь 32%. Обзавелись подсобными хозяйствами 23298 семей оралманов, в том числе 20261 семей имеют земельные участки и в содержании личных хозяйств. В соответствии с Указом Президента Республики Казахстан № 1508 27 декабря 2004 года «О квоте иммиграции оралманов на 2005-2007 годы» квота на город Алматы утверждена в количестве 110 семей из КНР, Монголия, Кыргызская Республика, Турмениястан, Узбекистан, Российская Федерация и других стран. Фактически принято 83 семьи (404 человек) из КНР, Монголия, Кыргызская Республика, Туркменистан, Узбекистан, Российская Федерация, Латвия, Украины. Из числа прибывших лица трудоспособного возраста составляют 214 человек или 53%, дети – 40%, пенсионеры – 7%. Высшее и незаконченное высшее образование имеют – 64%, среднее специальное – 22% и среднее общее – 14%. В соответствии с данным постановлением всеми службами города прибывшим семьям оралманов оказано помощь в оформлении документов и получении гражданства, предоставлена бесплатная медицинская помощь и лечение, решены вопросы по обучению детей в учреждениях образования. Большинство оралманов трудоустроены [12]. В целях защиты внутреннего рынка труда в соответствии с Законом Республики Казахстан «О занятости населения» ежегодно Правительством Республики Казахстан устанавливается квота на привлечение иностранной рабочей силы для осуществления трудовой деятельности на территории Республики Казахстан. На 2004 год квота была утверждена в размере 0,21% к экономически активному населению. Так как установленная квота на 2004 год не обеспечивала заявки работодателей в высококвалифицированных иностранных специалистах постановлением Правительства Республики Казахстан от 8.11.2004г. № 1215 квота на привлечение иностранной рабочей силы на 2004 год увеличена до 0,28% к экономически активному населению [13].

Увеличение количества привлеченных иностранных работников связано с интенсивным развитием отраслей экономики (строительной, горнодобывающей, нефтегазовой), внедрением инновационных технологий. За первое полугодие 2005 года в Республику Казахстан прибыло по квоте 11298 иностранных граждан. В сравнении с показателем аналогичного периода прошлого года их больше на 4831 человек. Рост числа иностранной рабочей силы, привлеченных за отчетный период в сопоставлении с данными на 1 июля 2004 года произошел во всех регионах страны, за исключением Восточно-Казахстанской, Западно-Казахстанской, Северо-Казахстанской областей.

Лидирующие страны-импортеры рабочей силы, привлекаемой в республику: Турция, Китай, Великобритания, Индия, Югославия, Италия, США, Румыния, Филиппины. На 1 июля 2005 года доля граждан Турции составляла 32,4% от общего числа иностранных специалистов по республике. Из стран СНГ наибольшая численность иностранных специалистов прибыла из России, Кыргызстана, Узбекистана. Численность специалистов, прибывших из стран СНГ за первое полугодие 2005 года составила 2918 человек или 25,8% к общему числу иностранной рабочей силы по республике. Из них наибольшее число это граждане Кыргызстана – 1943 человек или 66,6% от общего числа специалистов из стран СНГ. Основной поток лицензированного вывоза рабочей силы из Казахстана в страны СНГ приходится на Российскую Федерацию и Южную Корею. В 2004 году выехало за границу – 1744 человек, из них в страны дальнего зарубежья – 1218 человек (Южная Корея – 1210 чел.); в страны ближнего зарубежья – 526 человек (Россия) [14].

В региональном аспекте преобладала ввоз иностранной рабочей силы в Атыраускую и Алматинскую области, города Алматы и Астана. Наибольшая доля лиц, привлеченных из стран дальнего зарубежья на Атыраускую область – 30,5%, Алматинскую – 18%, города Астана – 14,4%, Алматы – 9,9%. С целью усиления контроля за соблюдением законодательства о занятости населения, территориальными подразделениями Министерства совместно с подразделениями миграционной полиции проводятся проверки организаций на предмет соблюдения установленного порядка привлечения работодателями

иностранной рабочей силы. Одним из наиболее эффективных механизмов регулирования и контроля незаконной трудовой миграции является заключение межгосударственных двусторонних и многосторонних соглашений о трудовой миграции.

В республике создана определенная международно-договорная база, регулирующая вопросы трудовой миграции в многостороннем формате.

Список использованной литературы:

1. [http://adilet.zan.kz/rus/docs/P000001346_\[06.08.2019\]](http://adilet.zan.kz/rus/docs/P000001346_[06.08.2019]).
2. (АП РК. Ф.5Н.Он.1.Д.45.Л.8-9.Копия.)
3. (АП РК. Ф.5Н.Он.1.Д.2568.Л.1, 1 об..Копия.)
4. (АП РК. Ф.75-Н.Он.1.Д.249.Л.38.Копия.)
5. АП РК. Ф.5Н. Он.1. Д.3502 Л.2-4. Копия.
6. АП РК. Ф.5Н.Он.1.Д.5514.Л.7-8.Копия.
7. АП РК.Ф.5Н.Он.1.Д.5514.Л.16.Копия.
8. Государственный архив Павлодарской области. Ф. 1701. Он. 1.Д.6.ЛЛ.1-2.Копия.
9. Государственный архив Мангистауской области. Ф. 568.Он.1.Д.41ЛЛ.10-11.Копия.
10. (НА ПРК. Ф.53.Он.1.Д.15.ЛЛ.161-162.Копия.).
11. Национальный Архив Республики Казахстан. Ф.53.Он.1.Д.287.Л.15-19.Копия.
12. Национальный архив Республики Казахстан. Ф.53.Он.1.Д.264.ЛЛ.14-15.Копия.
13. Национальный Архив Республики Казахстан. Ф.53.Он.1.Д.285.Л.91,95.Копия.
14. Национальный архив Республики Казахстан.
15. Ф.53.Он.1. Д.287.ЛЛ.8-11.Копия.

УДК 378
МРНТИ 03.20

Камалджанова Т.А.¹

*¹к.и.н., и.о. доцента кафедры Международных отношений
Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева,
г. Нур-Султан, Казахстан*

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ СОЦИАЛЬНО-ТРУДОВОГО ПОЛОЖЕНИЯ СПЕЦПОСЕЛЕНЦЕВ (ЧЕЧЕНЦЕВ И ИНГУШЕЙ) И ПРИЧИНЫ ИХ ОТТОКА ИЗ ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА В 1955-1959 гг.

Аннотация

В статье анализируется проблема социального развития спецпоселенцев, преимущественно из числа чеченского и ингушского народов. Известно, что прибывших спецпереселенцев в годы войны (1941-1945 гг.) закрепляли в местах их поселения и по месту работы. Их жилищно-бытовые условия в эти годы находились на разном уровне. Некоторые спецпоселенцы-чеченцы и ингуши работали в промышленном секторе Восточно-Казахстанской области, поэтому их социальные условия были лучше. Но, основная их масса была сосредоточена в колхозах и совхозах, соответственно, работала в сельской отрасли развития, и их уровень развития был крайне низким. Нехватка жилья, одежды и продовольствия создавала напряженную ситуацию среди спецпоселенцев и нередко приводила к конфликтам и разногласиям. Партийные организации проводили планомерную работу по их закреплению и созданию благоприятных условий для проживания, но безрезультатно. После снятия некоторых ограничений в правовом положении спецпоселенцев начинается их массовый отток из Восточного Казахстана. Основная цель исследования рассмотреть некоторые вопросы, касающиеся социального развития спецпоселенцев из числа чеченцев и ингушей и причины их отъезда из области в 1955-1959 гг.

Ключевые слова: депортация, спецпоселенцы, эмиграция чеченцев и ингушей в 1950-е гг., социально-трудового положения спецпоселенцев, трудоустройство спецпереселенцев, жилищно-бытовые условия спецпоселенцев.

Т.А. Камалджанова¹

¹т.ғ. к., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Халықаралық қатынастар кафедрасының доцент м.а.,
Нұр-сұлтан қ., Қазақстан

1955-1959 жж. ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАННАН ҚОНЫС АУДАРУШЫЛАРДЫҢ (ШЕШЕНДЕР МЕН ИНГУШТЕРДІҢ) ӘЛЕУМЕТТІК ЖӘНЕ ЕҢБЕК ЖАҒДАЙЫ ТУРАЛЫ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада, негізінен шешен және ингуш халықтарынан шыққан, арнайы қоныстанушылардың әлеуметтік даму проблемалары талданады. Соғыс жылдары (1941-1945 жж.) арнайы қоныс аударушылар келіп қоныстанған жерлері және жұмыс орнындары бойынша тіркелді. Осы жылдар ішінде олардың тұрмыс жағдайы түрлі деңгейде болды. Шығыс Қазақстан облысының индустриалды секторында кейбір шешен және ингуш қоныс аударушылары жұмыс істеді, сондықтан олардың әлеуметтік жағдайы жақсарды. Бірақ олардың басым бөлігі колхоздарға және совхоздарға шоғырланған, тиісінше ауылдық жерлерде жұмыс істеді, ал олардың даму деңгейі өте төмен болды. Тұрғын үй, киім-кешек және азық-түлік жетіспеушілігі арнайы қоныстанушылар арасында шиеленісті жағдайды туғызды және көбінесе қақтығыстар мен келіспеушіліктерге әкелді. Партиялық ұйымдар оларды қамтамасыз ету және өмір сүрудің қолайлы жағдайларын жасау үшін жүйелі жұмыс жүргізді, бірақ ешқандай нәтиже көрмеді. Арнайы қоныстанушылардың құқықтық мәртебесінде кейбір шектеулер алынып тасталғаннан кейін олардың Шығыс Қазақстаннан жаппай кетуі басталады. Зерттеудің негізгі мақсаты – 1955-1959 жылдары шешендер мен ингуштардан тұратын арнайы қоныс аударушылардың әлеуметтік дамуына және олардың аймақтан кету себептеріне байланысты кейбір мәселелерді қарау.

Кілт сөздер: депротация, арнайы қоныстанушылар, 1950 жылдардағы шешендер мен ингуштердің қоныстануы, арнайы қоныстанушылардың әлеуметтік және еңбек жағдайы, арнайы қоныстанушылар жұмысқа орналасуы, тұрмыс жағдайы.

Т.А. Kamaljanova¹

¹Candidate of Historical Sc. of International Relations Department
of L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, Kazakhstan

SOME ASPECTS OF THE SOCIAL AND LABOUR SITUATION OF SPECIAL SETTLERS (CHECHENS AND INGUSH) AND THE REASONS FOR THEIR OUTFLOW FROM EAST KAZAKHSTAN IN 1955-1959

Annotation

The article analyzes the problem of social development of special settlers, mainly from among the Chechen and Ingush peoples. It is known that the arriving special settlers during the war years (1941-1945) were fixed in the places of their settlement and at the place of work. Their living conditions during these years were at different levels. Some Chechen and Ingush special settlers worked in the industrial sector of the East Kazakhstan region, so their social conditions were better. But most of them were concentrated on collective and state farms, respectively, worked in the rural sector of development, and their level of development was extremely low. The shortage of housing, clothes and food created a tense situation among the special settlers and often led to conflicts and disagreements. Party organizations carried out systematic work to secure them and create favourable living conditions, but to no avail. After the removal of some restrictions in the legal status of special settlers, their mass outflow from Eastern Kazakhstan begins. The main objective of the study is to examine some issues relating to the social development of special settlers from among Chechens and Ingushes and the reasons for their departure from the region in 1955-1959.

Keywords: deportation, special settlers, emigration of Chechens and Ingushes in the 1950s, the social and labour status of special settlers, the employment of special settlers, the living conditions of special settlers.

1955-1959 гг. составляют особую страницу в социальном развитии спецпоселенцев. Реализуя постановления ЦК КПСС от 29.06.1955 г. и ЦК КП Казахстана от 01.10.1955 г. по вопросу закрепления спецпоселенцев в местах их поселения [1; Л.28], обком КП Казахстана и областная партийная организация стали проводить планомерную работу со спецпоселенцами. Основной задачей обкома партии являлось: закрепления их по месту работы, создание нормальных жилищно-бытовых условий, улучшения политико-воспитательной работы и строжайшего соблюдения закона о труде [2].

Следует отметить, что в пер

печати появились публикации о жертвах тоталитарного режима” [3, с.101].

казахстанской историографии была рассмотрена такими исследователями как А.Амановой [4], К.Алдажумановым и Г.Анес [5], Л.Бургарт [6] и др.

Не менее важным в плане изучения депортации чеченского и ингушского народов является работа Ермекбаева Ж.А. «Чеченцы и ингуши в Казахстане. История и судьбы», в которой автор на основе широкого пласта архивных материалов и свидетельствах очевидцев рассматривает историю депортации и расселения спецпереселенцев ингушей и чеченцев на территории Казахстана [7]. Интересные сведения также содержатся в исследованиях Орымбаева А.Т. «Депортация чеченского и ингушского народов в Казахстан в годы Великой Отечественной войны и их положение в послевоенные годы» [8]; Арапхановой Л.Я. «Спецпереселенцы. История массовых репрессий и депортация ингушей в XX веке» [9]; Абуова Н.А. «Некоторые аспекты депортации чеченцев и ингушей в Казахстан. На материалах Северо-Казахстанской области» [10] и др.

В эту же группу можно включить коллективный труд известных ученых Н.В. Алексеенко, А.Н. Алексеенко, И.В. Ерофеевой, Н.Э. Масановым [11] и др., где представлены результаты научных исследований по истории демографии, миграциям, быту, хозяйству и культуре этносов, населяющих Казахстан. Работа отличается широтой привлеченных источников, стремлением авторов исследовать демографические последствия депортации народов (корейцев, поляков, немцев, чеченцев, ингушей, калмыков, турков-месхетинцев, крымских татар и др.).

Исследование Омарова М. и Какен А. «Познание себя (к вопросу о несостоявшейся немецкой автономии в Казахстане)» [12], посвященная проблеме немецкой диаспоры. Авторами особо выделяются 1930-1940-е гг. как период «насильственного переселения народов». Исследователи пытаются выяснить причины всех этих процессов, приводят факты из истории депортации различных этнических групп (корейцев, чеченцев, поляков, немцев), поднимают проблему последствий процессов массовой депортации, в том числе и проблему насильственного переселения немецкого населения.

В этой же связи следует назвать работу Штрека В.К. «Немцы» (Страницы истории и сегодняшний день), опубликованную 1999 г. [13], где представлены основные нормативные акты, в соответствии с которыми осуществлялось насильственное переселение немецкого населения и дана документальная хроника событий, начиная с Великой Отечественной войны и до наших дней.

Наиболее полная характеристика о спецпоселенцах и их социально-трудовом развитии в 1950-е гг. содержатся в архивных документах РК. Важные сведения были получены нами при работе в ГАВКО. Особый интерес представляют фонды ИП – Восточно-Казахстанский областной комитет Компартии Казахстана. В этом фонде содержатся важные сведения об общих чертах депортации немецкого, чечено-ингушского населения в Казахстан, их размещению по областям, приеме на местах и социальном положении в 1949-1959 гг.

Таким образом, из краткого историографического и источниковедческого обзора видно, что вопрос о спецпоселенцах все еще требует комплексного социального исследования.

По состоянию на 25 мая 1956 г. в городе Усть-Каменогорске проживало 1683 спецпоселенцев, депортированных из Северного Кавказа (чеченской национальности), в том числе мужчин составляло – 773, женщин – 919, из них 747 человек были заняты в различных отраслях производства: в промышленных предприятиях, на стройках и учреждениях города.

Из общего количества занятых на производстве, работали по специальности: шоферами – 72 человек, каменщиками – 33, слесарями – 23, бригадирами – 19, мастерами – 3, бетонщиками – 10 и т.д.

На свинцово-цинковом комбинате работали - 136 человек, в том числе на цинковом производстве - 56 человек, на свинцовом - 48 человек, остальные работали на серноокислотном производстве, в продснабе, подхозе и в других вспомогательных цехах [13].

Все они добросовестно работали на производстве и не только. Как отмечает казахстанский исследователь Ермекбаев: поселенцы работали в различных отраслях народного хозяйства. «Они строили, пахали, пасли скот, трудились на промышленных предприятиях металлургической, цветной, нефтяной и других отраслей промышленности. Их использовали везде, где требовались рабочие руки. Горцам приходилось осваивать порой совершенно незнакомые для них профессии» [7, с.139].

Подавляющее большинство трудоспособных спецпереселенцев работали в колхозах и совхозах. В сельском хозяйстве и промышленности имелись много стахановцев из спецпереселенцев, которые перевыполняли нормы и систематически премировались. По Вотсочному Казахстану в целом насчитывалось свыше 1200 стахановцев, которые в своей работе имели хорошие показатели: бурщик Березовского рудника Буркаев С. Систематически сменное задание выполняет на 1500-2000%; колхозники Гушаев, Базаев и многие другие вырабатывали по 700-800 трудодней, которые за качественную работу премировались подарками, скотом, хлебом и др. [8, с.58-59]. Многие из них награждались медалями, грамотами и прочими наградами. Так, например, за хорошие показатели в работе на «Доску почета» Белоусовского рудника были занесены имена чеченцев: бурильщика Апри Окаева, перекидчика Махмуда Барзаева, крепильщика Абдулла Джандарова и др. [14, Л.19]. За трудовые успехи каменщик ЖКО свинцового комбината А.К. Каимов также был занесен на доску почета [2, Л.14].

В Лениногорском полиметаллическом комбинате 60-ти чеченцам было присвоено звание «Лучшего рабочего по профессии», 24 из которых получили повышение по должности [2, Л.3].

Крепильщик участка горно-капитальных работ на Белоусовской шахте тов. Тазабаев, за высокие производственные показатели и активное участие в общественной работе, был награжден «Почетной грамотой» обкома комсомола. Бетонщик Ибрапилов – «Похвальным листом» райкома комсомола [14, Л.19].

Известно, что одним из основных факторов, удерживающих людей в любой местности, является наличие работы и заработная плата.

Средний заработок квалифицированного рабочего свинцово-цинкового комбината составляло, примерно, одну тысячу рублей. Средний заработок неквалифицированного рабочего - 600-800 рублей. Тогда, как каждый рабочий, занятый в горнорудной промышленности в среднем зарабатывал примерно 2-2,5 тысячи рублей [2, Л.4].

Для наглядности и сравнения была взята заработная плата рабочих за июль 1956 г. Самой высокой оказалась зарплата бурильщика Абдула Четаева, который получал 4230 рублей. Самую низкую заработную плату получали рабочие по хозяйственной части в размере – 982 рублей [2, Л.18].

Из этого следует вывод, что в промышленности, особенно в горнодобывающей отрасли, были созданы вполне удовлетворительные условия. Как показала неоднократная проверка бытовых условий и производственной деятельности чеченцев: «большинство из них выражали удовлетворение своим нынешним положением и не проявляли стремления уйти с промышленных предприятий» [2, Л.4].

При проверке условий жизни и трудовой деятельности чеченцев на селе, выяснилось, что многие из них стремятся уйти из колхоза в промышленность. Это и понятно. Ведь в промышленном секторе, социальные условия для спецпоселенцев были намного лучше, чем в сельской местности. Так, за январь-февраль 1956 г. из Верх-Убинского района выбыло 61 трудоспособных чеченцев [2, Л.4], из Белоусовского рудника - 14 человек [14, Л.1].

В связи с резким сокращением и увольнением спецпоселенцев, за пределы области всего выбыло 157 человек, в том числе из Белоусовского рудника - 105 человек, из поселка «Глубокое» - 28 чел., из Верх-Березовского рудника – 24 чел. В рамках внутриобластной миграции, из Белоусовского рудника выбыло – 48 человек. Многие из них уезжали с целью «соединения с родственниками» [14, Л.1-2].

В докладной записке от 21 апреля 1956 г. №4/1 – 1375 имелись данные, когда руководители колхозов: «без всяких на то оснований исключали спецпоселенцев из колхоза». В марте 1956 г. из колхоза им. Сталина было исключено 6 семей, из колхоза им. Буденного – 5 семей. Из 11 семей спецпоселенцев, проживающих на территории колхоза «Красный пахарь» - 10 семей были исключены без оснований [1, Л.28].

В связи с этим, Бюро РК КПК от 29 апреля 1956 г. потребовало от председателей колхозов в двухдневный срок «разобраться в причинах ухода спецпоселенцев из колхозов, приняв при этом все меры по возвращению их на прежнее место и закреплению по месту их постоянного местожительства» [1, Л.29].

На 1956 г. по Восточно-Казахстанской области числилось 22121 чеченцев. Из них занятых трудовой деятельностью насчитывалось – 6323 человек, детей старше 18 лет – 12309, детей-подростков – 9812, женщин-домохозяек – 3346, престарелых (старше 55 лет) – 1898, инвалидов – 521, трудоспособных, но не занятых общественно-полезным трудом – 222, состоящих на спецучете – 11085 человек [2, Л.2-3].

После XX съезда КПСС от 25 февраля 1956 г., разоблачившего культ личности и сталинские беззакония против своего народа, начинается массовая эмиграция из Казахстана многих депортированных еще в годы войны северокавказских народов, которые возвращаются на свою историческую родину. Особенно массовой была эмиграция чеченцев и ингушей [11, с.394-395].

За первое полугодие 1956 г. из г. Лениногорска Восточно-Казахстанской области выехало 45 семей в количестве 124 человек [2, Л.11].

По состоянию на 5 сентября 1956 г. по городу Лениногорску подлежащих снятию с учета чеченцев, ингушей и карачаевцев числилось 3227 человек. Из них 2778 человек ознакомились с Указом Президиума Верховного Совета СССР от 16 июля 1956 г., в котором говорилось, что в случае их отъезда, они не будут претендовать на свое бывшее хозяйство и подписали расписки в документах. Этим лицам были выданы справки для обмена паспортов. Остальные 449 человек, узнав о содержании Указа, отказались ставить подписи и обменивать паспорта.

В персональных беседах, «эта группа граждан предъявляла претензии на возврат своего конфискованного при выселении имущества и разрешения выезда на Кавказ. Заявляя, что с Кавказа их выселили незаконно и поэтому правительство должно разрешить им выезд обратно и вернуть имущество» [15, Л.39].

Некоторые из чеченцев заявляли: «Нас должны вернуть на Родину, поскольку мы выселены неправильно, это признало само правительство. Мы будем настаивать на возвращении нас на прежнее местожительство, и на воссоздание нашей республики» [14, Л.36], и «восстановления автономной чеченской области, с организованным за счет государства, переездом чеченцев в эту область (на Кавказ). Чеченцы настолько убеждены в таком Правительственном акте, что интересуются, как в таком случае Правительство поступит с имеющимся у чеченцев имуществом: личным скотом, домами и т.п. Будут ли они сдавать его в советские организации здесь на месте? Будет ли вообще заниматься государство этим вопросом?» [15, Л.40].

Так, спецпоселенцы Исмамулов, Мухтаров, Шамаев говорили, что «Сталин и Берия выселили чеченцев за то, что в период Октябрьской революции и после установления Советской власти, жители горных районов: чеченцы и ингуши части воровали скот у грузин, а иногда устраивали драки с ними. Теперь нас должны освободить» [14, Л.36-37].

Такого рода заявлений со стороны спецпоселенцев было множество. Большинство чеченцев и ингушей выражая свое недовольство, заявляли, что подписывать расписки им нет никакого интереса, так как выезд на Кавказ им не разрешается, а в Лениногорске они проживут и без получения справок и обмена паспортов [15, Л.41-42]. Поэтому многие из них вынуждены были оставаться в области на временное или постоянное местожительство.

В целях предотвращения самовольного выезда спецпоселенцев, Восточно-Казахстанский обком партии, обязал горкомы и райкомы партии усилить агитационно-массовую, разъяснительную работу среди чеченцев, а также «... всячески содействовать спецпоселенцам в устройстве на работу, в создании им необходимых культурно-бытовых условий» [2, Л.13].

В связи с этим, партийные и комсомольские организации начали проводить подготовку для их вступления в партию и в комсомол. По Шемонаихинскому району в 1956 г. в члены КПСС было принято 2 человека, в комсомолы – 5 человек [14, Л.42]. По Кировскому району в члены ВЛКСМ было принято 8 человек. Из числа коммунистов и комсомольцев насчитывалось 45 человек [14, Л.14]. По Южно-Убинскому району числилось: членов КПСС – 57 чел., комсомольцев – 38, агитаторов – 36, политдокладчиков – 16 [14, Л.]. В Усть-Каменогорском горкоме партии на учете состояло 8 коммунистов, в том числе 2 человека были приняты в члены КПСС, 48 человек в члены ВЛКСМ [2, Л.15].

В целом, в течение 1956 г. в партию было принято 83 человека, из числа чеченцев [16, Л.3] коммунистов – 62 человека, кандидатами в члены КПСС – 19 чел. и др. [17, Л.2]. Из числа чеченской молодежи - 334 человек были вовлечены в ряды ленинского комсомола [14, Л.6].

Райкомы партии совместно с партийными организациями решали вопросы о выдвижении активных чеченцев на руководящие должности. В 1956 г. в Шемонаихинском районе 2 чеченца получили должности: бригадира сплаврейда и прораба строительства высоковольтной электролинии [14, Л.43]. Из

числа грамотных чеченцев, преимущественно, коммунистов и комсомольцев создавали агитколлективы [2, Л.5], с помощью которых Обком партии осуществлял ряд мероприятий: «по закреплению спецпоселенцев в местах поселения, повышению трудовой активности и воспитанию их в духе преданности социалистической родине, советского патриотизма и дружбы народов СССР» [14, Л.34].

В области из числа молодых комсомольцев работали: агитаторами - 59 чеченцев, лекторами - 14, пропагандистами – 5 [2, Л.6]. Они проводили семинары, читали лекции на темы: «Итоги работы XX века», «О международном положении», «Стройки Казахстана в 6-ой пятилетке» [14, Л.43], «О задачах массово-политической работы» и др. [14, Л.41]. Причем семинары проводились на чеченском языке. Так, чеченец Т. Сорокаев, имеющий высшее образование, перевел на чеченский язык лекцию «О международном положении». Такого рода лекции были организованы и проведены в ряде районов: Белоусовском, Кировском, в колхозе им. Куйбышева и др. [2, Л.8].

Несмотря на проделанную работу со стороны парторганизаторов, настроения спецпоселенцев относительно «их освобождения со спецпоселения и возвращения имущества, оставленного на Кавказе» не изменилось. Некоторая часть чеченцев открыто высказывала недовольство тем, что их освобождают со спецпоселения позже немцев [2, Л.12].

Действительно, немцы были сняты с учета спецпоселения от 30 декабря 1955 г., когда был издан Указ Президиума Верховного Совета СССР «О снятии ограничения в правовом положении с немцев и членов их семей, находящихся на спецпоселении» [13]. Они получили право переезжать в другие районы страны, за исключением мест, где они жили до войны. В указе 1955 года подчеркивалось, что речь не идет о возвращении немцам конфискованного при переселении имущества или об их возвращении в места, откуда они были выселены.

Спецпоселение закончилось, но хомут, удерживающийся на немцах, остался, возвращение в родные края было запрещено [12, с.105]. Только в ноябре 1972 г., когда был издан Указ Президиума Верховного Совета СССР «О снятии ограничения в выборе места жительства, предусмотренного в прошлом для отдельных категорий граждан» немцы могли беспрепятственно возвращаться в родные места [13, с.40-41].

Однако, на 1956 год, практически все спецпоселенцы из числа немецкой, ингушской, чеченской и др. национальностей находились в режиме спецпоселения и не имели право выбирать местожительство.

С получением постановления бюро ЦК КП Казахстана «О мерах по реализации постановления Президиума ЦК КПСС от 24 ноября 1956 года «О восстановлении национальной автономии калмыцкого, карачаевского, балкарского, чеченского и ингушского народов»» [19, Л.3], многие из них, в особенности чеченцы стали требовать возвращения их на свою родину.

Данный вопрос был рассмотрен на бюро РК КПК и намечены конкретные мероприятия по выполнению этого постановления [16, Л.1].

В связи с этим, в горкоме партии г. Лениногорска от 10 декабря 1956 г. было проведено совещание с коммунистами из числа чеченцев [19, Л.3], которые в свою очередь должны были в дальнейшем провести совещание среди всего чеченского населения по поводу разъяснения данного постановления. В декабре того же года было проведено 5 собраний, на которых присутствовало от 35 до 40 человек.

Как отмечают данные архива: «Собрания и совещания проходили с большим политическим подъемом. Выступавшие на них чеченцы от имени всего народа благодарили партию и правительство за принятое постановление, выражали свою благодарность и давали обещания оправдать оказанное им доверие».

Выступая на одном из собраний, бывший инвалид гражданской войны Ибрагимов, заявил: «Мы от всей души приветствуем постановление Центрального Комитета коммунистической партии. Мы осознаем, что, переселяясь на свою родину, встретим большие трудности, но постараемся оправдать оказанное нам доверие партии и правительства, будем честно трудиться» [19, Л.4].

Инвалид труда – Юсупов от имени присутствующих на собрании чеченцев так же обратился с просьбой к правительству: «Благодарим партию и правительство за восстановление прав чеченского и ингушского народов. Мы просим правительство скорее отправить нас из Лениногорска домой, здесь нам теперь очень трудно. Из 133-х семей, проживающих в так называемом «чечен-городке», в 55-ти семьях главы семей, бывшие горняки, сейчас инвалиды труда, живут с семьями только на одной пенсии. Мы даем слово, что, как только приедем домой, будем активно трудиться в колхозах и совхозах» [19, Л.5-6].

С аналогичными просьбами в адрес правительства, на собраниях обращались и другие чеченцы: старик – Бисултанов: «Мы знаем, что многие оставленные на Кавказе наши дома не сохранились, поэтому просим Советское правительство, как можно скорее, не дожидаясь 1960 года, отправить нас на Кавказ за счет государства и оказать помощь в восстановлении домов» [19, Л.5-6].

Исходя из настроений, высказанных на собраниях, можно сделать вывод, что все чеченцы, проживающие в г. Лениногорске желали вернуться на свою историческую родину и просили отправить их туда как можно скорее.

На наш взгляд, мотивы, высказанные чеченцами (в необходимости их быстрейшего выезда из г. Лениногорска) вполне основательны.

Как отмечают документы: в г. Лениногорске действительно климат для них суровый. Среди чеченцев имелись много больных силикозом и туберкулезом, семьи которых проживали в трудных условиях. Инвалиды, женщины и старики, в условиях города, не могли найти себе работу. На предприятиях г. Лениногорска, в связи с внедрением новой техники образовался излишек рабочей силы. В 1957 г. намечалось большое сокращение. Поэтому будут затруднения с их трудоустройством. «В связи с этим, просим возбудить ходатайство перед оргкомитетом о том, чтобы проживающих в г. Лениногорске чеченцев отправить на Кавказ в первую очередь». Это даст возможность безболезненно провести сокращение рабочей силы на предприятиях. Разгрузить город от большого количества нетрудового населения, так как более половины взрослых чеченцев не работали [19].

Помимо этого, многие чеченцы просили передать Правительству просьбу, чтобы семьям чеченцев была оказана помощь. И расходы по переселению государство взяло на себя. Они это мотивировали тем, что: «Мы переживали очень тяжелые условия, но все же о нас не забывали. В трудные годы Правительство выдавало нам пособия, продукты. Теперь мы очень благодарим Правительство за то, что оно показало перед всем миром справедливость, восстановив нашу республику. Мы просим скорее отпустить нас домой, оказать нам помощь, так как есть семьи, у которых нет средств на переезд. Просим также завести в нашу республику больше продуктов и строительных материалов, чтобы мы быстрее восстановили и построили дома и могли трудиться» [19, Л.9].

Таким образом, из вышеприведенных выступлений чеченцев видно, что большинство из них желали вернуться «домой», а также просили об оказании материальной помощи на местах прибытия. В свою очередь, обком партии продолжали проводить разъяснительную работу по предотвращению массовой эмиграции спецпоселенцев-чеченцев из области. Однако, безуспешно. По данным на 17 декабря 1956 г. из г. Лениногорска выехали 3 семьи [19, Л.8].

В целях приостановления оттока чечено-ингушского населения, Обком партии от 10 июня 1957 г. создает специальную комиссию в составе 5-ти человек во главе с зам. председателя облисполкома т. Васиным В.А. На него была возложена обязанность: «немедленно приступить к трудовому и бытовому устройству чечено-ингушского населения».

Комиссия разработала развернутый план неотложных мероприятий по выполнению постановления бюро ЦК КП Казахстана.

13 июня этого же года при обкоме партии было проведено совещание с секретарями: парторганизаций, руководителями промышленных предприятий, строек и госучреждений, где ранее работали чеченцы по вопросу немедленного их трудоустройства и обеспечения жильем. 14 июня при облисполкоме было созвано совещание: «с коммунистами, комсомольцами и стариками-чеченцами (авторитетами), получившими удостоверения на право выезда в ЧИ АССР».

На совещании был поднят вопрос о том, чтобы этот актив провел разъяснительную работу среди чечено-ингушского населения о причинах временного прекращения их выезда на Северный Кавказ» [20, Л.6].

Из докладной записки №268 от 3 июня 1957 г. известно, что: «несмотря на проведенные совещания в течение 2-х суток нам не удалось добиться каких-либо существенных изменений по вопросу возвращения их на производство».

Кроме того, 15 июня в обком партии и в облисполком поступил сигнал о том, что в г. Усть-Каменогорске готовится демонстрация женщин-чеченок с детьми с требованием отправить их немедленно на Родину.

В связи с этим, 15 июня во всех 9-ти районах и городах области, где проживало чечено-ингушское население, была проведена разъяснительная работа о причинах временного прекращения их выезда на Кавказ.

В результате проведенных мероприятий, предусмотренных планом областной комиссии, была предотвращена попытка организации демонстрации женщин-чеченок в г. Усть-Каменогорске и «большая часть чеченского населения правильно поняли создавшееся положение и причины, вызвавшие временное приостановление их выезда в ЧИ АССР и начали определяться на работу» [20, Л.7].

Из архивных данных следует, что: «работа по трудоустройству, обеспечению жильем, огородами, возвращению домов, скота продолжается и будет завершена примерно к 10 июля 1957 года».

По состоянию на 1 июля 1957 г. из 455 не выехавших семей по удостоверениям были: трудоустроены – 368 глав семей, обеспечены жильем – 383 семей, возвращено домов – 69 семьям, предоставлены квартиры – 314 семьям, выделены огороды – 53 семьям, возвращен скот – 54 семьям, выделено участков под застройку домов – 73 семьям. Остальные семьи пока проживали у родственников и знакомых. Денежная помощь этим гражданам пока не оказывалась, в связи с их поздним поступлением.

Согласно проведенному учету, местными советскими органами в Восточно-Казахстанской области проживало – 4914 семей-чеченцев в количестве – 22249 человек. Для их выезда на постоянное местожительство на 1957 год в ЧИ АССР оргкомитетом было выделено 727 удостоверений. Из которых выдано 711 удостоверений на 8659 человек.

В связи с тем, что отправка чечено-ингушского населения из области производилась не эшелонами, а небольшими группами в отдельных товарных и пассажирских поездах, скопления семей на железнодорожных станциях не было [20, Л.8].

В ходе отправки чеченцев и ингушей на Кавказ, с их стороны высказывались многочисленные претензии в адрес оргкомитета ЧИ АССР и местных партийных органов. Большинство этих претензии были совершенно оправданы.

Так например: «по заявлениям многих чеченцев, представитель оргкомитета ЧИ АССР Х. Дукузов еще до выдачи удостоверений на право выезда, в беседах с чечено-ингушским населением заверял, что все граждане этой национальности выедут в 1957 г. за счет государства. В пути будет организовано трехразовое бесплатное питание, а по приезду на место, каждый из них получит единовременное пособие для строительства дома» [20].

Поверив их словам, многие чеченцы не дожидаясь получения удостоверений, увольнялись с работы, продавали дома, скот и другое домашнее имущество по низким ценам и выезжали без разрешений на Северный Кавказ. Только с одного Березовского рудника, Предгорненского района выехало 150 семей, в то время когда на весь район было выдано 80 удостоверений.

В Восточно-Казахстанской области удостоверения на право выезда выдавались, как правило, передовикам производства по представлению: райкомов, горкомов партии, горисполкомов и райисполкомов.

В связи с этим, многие чеченцы высказывали справедливую обиду на недопустимую медлительность с выдачей 711 удостоверений, которая продолжалась в течение 1,5 месяца.

В результате этих мероприятий, 453 семьи, получивших удостоверения не успели выехать. Еще 153 семьи, которые отправили свои вещи в контейнерах и в вагонах с проводниками, остались без теплой одежды, постельной принадлежности и предметов домашнего обихода. Это категория людей настойчиво требовало немедленной их отправки на Северный Кавказ [20, Л.9]. Как показывают документы: «настроения у большинства чеченцев, которые продали дома, отправили вещи – подавленное, а запрет в передвижении их внутри области и республики они расценивали как грубое нарушение законных прав граждан СССР» [20, Л.10-11].

В целях недопущения в дальнейшем подобных ошибок, облисполком постановил:

1) производить отpravку чеченцев и ингушей эшелонами, установив очередность по городам и районам. Это даст возможность освободить их с работы незадолго до выезда;

2) срочно решить вопрос о соединении семей, которые были расчленены в результате неорганизованной отправки имея ввиду, что в области очень много семей-чеченцев нетрудоспособных (престарелых, главы семей инвалиды труда – силикозники), для оказания им материальной помощи просим дополнительно выделить 75 тысяч рублей;

3) ускорить возвращение отправленных вещей контейнерами и багажом, а также разрешить выезд в г. Грозный тем главам семей, у которых вещи были отправлены в вагонах и разгружены на станциях назначения [20, Л.10-11].

Однако, несмотря на принятые меры, произведенной проверкой обкомом партии на 1958 г. установлено 2 случая самовольного выезда чеченцев в ЧИ АССР и 6 случаев отправки контейнеров с домашними вещами начальником железно-дорожной станции г. Усть-Каменогорска т. А.Г. Кошелевым. В связи с этим, товарищу Кошелеву за невыполнение указания Правительства «о порядке выезда чеченцев в Северный Кавказ и за нарушение распоряжения администрации Туркестано-Сибирской железной дороги» обком партии объявил строгий выговор и освободил от занимаемой должности [21, Л.1].

На протяжении с 1 марта по 1 апреля 1958 г. 11 чеченцев пытались самовольно выехать на Кавказ.

В целях предотвращения самовольного выезда отдельных семей и одиночек в ЧИ АССР на станциях железных дорог, аэропортов было установлено 7 заградительных постов и 37 работников милиции.

В соответствии с указанием ЦК КП Казахстана и решением обкома партии, в период с 15 марта по 10 апреля 1958 г. в городах: Усть-Каменогорска, Зырянска, Лениногорска, в Шемонаихинском, Таврическом Кировском, Верх-Убинском и Уланском районах была проведена работа по учету неработающих чеченцев и трудоустройству их на производстве. Как утверждают документы: «в настоящее время проводится новый, более тщательный учет чеченцев; к категории, самовольно бросивших работу, будут применены соответствующие меры ...» [21, Л.1-3].

Также, обком партии обязал руководителей предприятий, учреждений и организаций области принять меры по возвращению уволенных чеченцев и обеспечить их жильем и трудоустройством [21, Л.1-3].

По неполным данным на 15 марта 1958 г. в Восточно-Казахстанской области числилось 2013 семей чечено-ингушской национальности с общим количеством 8395 человек. Из них 1200 человек работали в промышленных предприятиях, в колхозах, совхозах и др. [21, Л.1] Социальное положение спецпоселенцев квалифицировалось как среднее.

Следует отметить, что низкий уровень жизни наблюдался не только среди спецпоселенцев, но и в целом по области: «из-за отсутствия средств пограничные районы благоустраивались очень медленно, строительство культурно-бытовых объектов и жилья не осуществлялось». Как отмечают данные архива: «в городе (Зайсан) нет водопровода, канализации, благоустроенных улиц. Большинство жилых домов пришло в ветхое, непригодное для дальнейшей эксплуатации состояние. Школы, культурно-просветительные, лечебные и коммунальные учреждения размещены в приспособлениях совершенно не отвечающих необходимым требованиям» [21, Л.6]. Во многих районах уровень бытового обслуживания населения не отвечало возросшим требованиям. Значительная часть предприятий бытового обслуживания не выполняло установленных заданий по оказанию необходимых услуг населению.

Неудовлетворительно производилась подготовка квалифицированных кадров; не хватало мастеров по ремонту технически сложных предметов; недостаточно было мастеров по пошиву одежды, обуви и т.д. В целях устранения этих и других недостатков, вопрос «о состоянии и мерах по улучшению бытового обслуживания населения и производства товаров народного потребления» был обсужден на сессии областного Совета депутатов трудящихся от 26-27 октября 1959 г. [22, Л.13].

По данным 1959 г., в области числилось 11088 чеченцев и ингушей. Они в основном расположились в трех промышленных городах и 8-ми районах Восточно-Казахстанской области: в том числе в г. Усть-Каменогорске – 2877 чел.; Лениногорске – 1766; Зырянске – 1426; в Верх-Убинском районе – 1061; Кировском – 1796; Шемонаихинском – 854; Предгорнинском – 850; Таврическом – 341; Уланском – 70; Катон-Карагайском – 29; Бухтарминском – 18 человек [22, Л.5].

Несмотря на принятые меры ЦК КП Казахстана «О мерах по закреплению и трудовому устройству чечено-ингушского населения в республике» от 15 апреля 1959 г. полностью устранить социальную проблему не удалось. Из 1074 трудоспособного и трудоустроенного чечено-ингушского населения имели собственные дома – 529 человек, обеспечены квартирами 398 человек. Нуждающихся в жилплощади оставалось 16 человек, в том числе на Иртышском полиметаллическом комбинате – 5 человек, в Зырянском свинцовом комбинате – 4 человек, в тресте «Свинец-шахстрой» – 7 человек. На предприятиях и стройках Восточно-Казахстанского Совнархоза из 11088 чечено-ингушского населения всего трудоустроено 1074 человек, в том числе 863 мужчин и 211 женщин [23, Л.32].

В то же время за 4 месяца 1959 года подверглись увольнению 224 человек. Причины тому разные: по собственному желанию – 138 человек, за прогул – 18, самовольный уход – 14, по состоянию здоровья – 14, на заслуженный отдых (на пенсию) – 9, по сокращению штатов – 21, выезд на Кавказ – 2, по другим причинам – 3. Имело место увольнение по сокращению штатов: на Зырянском свинцовом комбинате – 6 человек, в Иртышском полиметаллическом комбинате – 7 человек и т.д. В то же время, правительством было дано указание: «уволненных по сокращению штатов рабочих чечено-ингушской национальности трудоустроить». В этих целях проводились мероприятия в форме индивидуальных и групповых бесед по закреплению чечено-ингушского населения «остаться на постоянное место жительства в Казахстане. Это стимулировалось выдачей ссуды для чеченского населения на постройку собственных домов и на хозобзаведение [21, Л.33].

Но это не остановило процесса оттока населения. За 1959 г. из области выехало 180 семей чечено-ингушского населения [22, Л.6]. По переписи 1959 года общее количество чеченцев по Восточно-Казахстанской области составило 11317 человек [24, с.128].

Таким образом, социально-трудовое и жилищно-бытовое положение спецпоселенцев в 1950-е гг. находилось на разном этапе своего развития. Многие из числа этнических немцев, чеченцев и ингушей работали на предприятиях и в промышленности г. Усть-Каменогорск, Зырянск и др. и их положение лучше. Однако, большинство из них были заняты в сельской области, в совхозах и колхозах и их уровень социального развития был низким. Недовольства спецпоселенцев своим положением явились одной из причин их эмиграции из области.

После XX съезда КПСС от 25 февраля 1956 г., разоблачившего культ личности и сталинские беззакония против своего народа, миграционный отток спецпоселенцев из Восточного Казахстана усиливается. Наиболее высокой была эмиграция чеченцев и ингушей [11].

На современном этапе сокращается численность всех традиционно больших этнических групп Казахстана (русской, украинской, немецкой, белорусской, татарской и др.).

По мнению многих исследователей, сокращение численности населения Казахстана – это лишь «видимая сторона Луны», результат предшествующего демографического развития, следствие тех социально-демографических проблем, которые имели давнюю историю, но наиболее явно проявились в условиях социально-экономического, политического кризиса, а также в условиях смены поведенческих и культурных стереотипов.

Список использованной литературы

1. ГАВКО (Государственный архив Восточно-Казахстанской области) Ф. 1П. Оп.1. Д. 7262. Л.29.
2. ГАВКО Ф. 1 П. Оп.1. Д. 7397. Л.18.
3. Мамаева Г.Е. Тема депортации чеченского и ингушского народов на территории Казахстана в современной казахстанской историографии [Электрон. ресурс]. - Исторические науки. – 2016. - С. 101-104. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/tema-deportatsii-chechenskogo-i-ingushskogo-narodov-na-territoriyu-kazahstana-v-sovremennoy-kazahstanskoy-istoriografii>. (дата обращения: 17.04.2016).
4. Аманова А. Динамика численности и география расселения депортированных народов в Казахстане // Поиск. - 2006. - № 3. – С. 141-145.
5. Алдажуманов К.С., Анес Г.И., Валиханов Э.Ж. Депортированные в Казахстан народы: история и судьбы. – Алматы: Арыс. - 1998. – 436 с.
6. Бургарт Л.А. Немцы в Восточном Казахстане в 1941-1956 гг.: депортация и положение в условиях режима спецпоселения// канд. ист. наук. дисс. - Усть-Каменогорск, 2000. – 151 с.
7. Ермекбаев Ж.А. Чеченцы и ингуши в Казахстане. История и судьбы. – Алматы: Дайк-пресс, 2009. – 532 с.
8. Орымбаев А.Т. Депортация чеченского и ингушского народов в Казахстан в годы Великой Отечественной войны и их положение в послевоенные годы. - Астана, 2006. - 84 с.
9. Арапханова Л.Я. «Спецпереселенцы. История массовых репрессий и депортация ингушей в XX веке». – Москва: Андалус, 2004. – 319 с.
10. Абуов Н.А. Некоторые аспекты депортации чеченцев и ингушей в Казахстан На материалах Северо-Казахстанской области //Вестник КарГУ. – 2007. - URL: <https://articlekz.com/article/5249>
11. Алексеенко Н.В., Алексеенко А.Н., Ерофеева И.В., Масанов Н.Э. История Казахстана народы и культура. – Алматы: Дайк-Пресс, 2000. – 680 с.
12. Омаров М., Какен А. Познание себя к вопросу о несостоявшейся немецкой автономии в Казахстане. – Алматы: Аль-Фараби, 1998. – 122 с.
13. Штрек В.К. Немцы (страницы истории и сегодняшний день). – Алматы: Білім, 1999. – 148 с.
14. ГАВКО Ф. 1 П. Оп.1. Д. 7338. Л.42.
15. ГАВКО Ф. 1П. Оп.1. Д. 7230. Л. 42.
16. ГАВКО Ф. 1П. Оп.1. Д.7553. Л.3.
17. ГАВКО Ф. 1П. Оп.1. Д.7288. Л.2.
18. ГАВКО Ф. 1 П. Оп.1. Д. 7070. Л.55.
19. ГАВКО Ф. 1П. Оп.1. Д.7264. Л.3.
20. ГАВКО Ф. 1 п. Оп.1 Д. 7538. Л. 6.
21. ГАВКО Ф. 1П. Оп.1. Д.7815. Л.1.
22. ГАВКО Ф. 1П. Оп.1. Д.8077. Л.13.
23. ГАВКО Ф. 1П. Оп.1. Д. 8078. Л.32.
24. Итоги всесоюзной переписи населения на 15 январь 1959 года. ЦСУ Население Казахской ССР. – Алма-Ата: Госстатиздат, 1960. – С. 128

УДК 94(574.25)
МРНТИ:03.20

Каримова А.Е.¹

¹к.и.н., доцент высшей школы гуманитарных наук ПГПУ,
г. Павлодар, Казахстан, email: ake073@mail.ru

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА ПАВЛОДАРСКОЙ ОБЛАСТИ В 60-80-х ГОДАХ XX ВЕКА

Аннотация

В статье рассмотрена история развития сельского хозяйства Павлодарской области в годы, так называемого, «развитого социализма». Предпринята попытка дать объективную картину развития сельскохозяйственной отрасли Павлодарской области в 60-80-х годах прошлого столетия.

Автор на основе архивных статистических данных и опубликованных материалов специалистов обозначенной отрасли анализирует государственную политику советского правительства в области сельского хозяйства и выявляет причины перекосов государственной политики в вопросах закупа и сбыта продукции, размещения материально-технических ресурсов на селе. Также уделено внимание подготовке кадров в региональном аспекте, их социальной обустроенности.

Ключевые слова: сельское хозяйство, Павлодарская область, «развитой социализм», сельскохозяйственные училища, зерновое земледелие, мясомолочное скотоводство, тонкорунное овцеводство.

А.Е. Каримова¹

¹ПМПУ гуманитарлық ғылымдар Жогары мектебінің доценті, т.ғ.к.,
Павлодар қ., Қазақстан, email: ake073@mail.ru

XX ҒАСЫРДЫҢ 60-80-ЖЫЛДАРЫ ПАВЛОДАР ОБЛЫСЫНЫҢ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ДАМУ ТАРИХЫ

Аңдатпа

Мақалада "дамыған социализм" деп аталған тарихи уақыттағы Павлодар облысының ауыл шаруашылығының даму тарихы қарастырылған. Өткен ғасырдың 60-80 жылдары Павлодар облысының ауыл шаруашылығы саласын дамытудың объективті көрінісін беруге әрекет жасалды.

Автор мұрағаттық статистикалық деректер мен белгіленген сала мамандарының жарияланған материалдары негізінде ауыл шаруашылығы саласындағы кеңес үкіметінің мемлекеттік саясатын талдайды және өнімді сатып алу және өткізу, ауылда материалдық-техникалық ресурстарды орналастыру мәселелерінде мемлекеттік саясаттың ауытқуының себептерін анықтайды. Сондай-ақ, өңірлік аспектіде кадрларды даярлауға, олардың әлеуметтік жабдықталуына назар аударылды.

Түйін сөздер: ауыл шаруашылығы, Павлодар облысы, "дамыған социализм", ауыл шаруашылығы училищелері, астық егіншілік, етті-сүтті мал шаруашылығы, биязы қой шаруашылығы.

Каримова А.Е.

Ph. D., associate Professor of the higher school of Humanities PSPU,
Pavlodar, Kazakhstan, email: ake073@mail.ru

HISTORY OF AGRICULTURAL DEVELOPMENT OF PAVLODAR REGION IN 60-80-ies OF XX CENTURY

Annotation

The article describes the history of agricultural development of Pavlodar region in the years of "developed socialism". An attempt to give an objective picture of the development of the agricultural sector of Pavlodar region in the 60-80 - ies of the last century has been made.

The author analyzes the state policy of the Soviet government in the sphere of agriculture on the basis of archival statistical data and published materials of specialists of the mentioned industry and identifies the causes of distortions of state policy in the purchase and sale of products, providing material and technical resources in rural areas. Attention to the training of personnel in the regional aspect, as well as their social infrastructure has been paid.

Key words: agriculture, Pavlodar region, "developed socialism", agricultural schools, grain farming, meat and dairy cattle breeding, fine-wool sheep breeding.

В настоящее время государство уделяет много внимания приоритетным программам развития. Одной из таких программ является принятая 9 сентября 2016 года на расширенном заседании Правительства Республики Казахстан «Концепция Государственной программы развития АПК на 2017–2021 годы».

В условиях новой глобальной реальности в мире возникает несколько стратегически важных вопросов государственной безопасности, и одним из них, является вопрос продовольственного обеспечения и стабильности. Приоритетным данный вопрос звучит и в ежегодных Посланиях народу Казахстана. Первый Президент Казахстана Н.А. Назарбаев очень часто упоминал о необходимости ускоренного развития аграрного сектора: «В ближайшие пять лет производство и переработка сельхозпродукции должны стать основным источником диверсификации и драйвером экономического роста» [1]. Новые экономические реалии на селе обуславливают рост интереса к изучению социально-экономических проблем эпохи «развитого социализма». В связи с этим представляется особенно интересным проследить эти процессы в регионах, в частности, в Павлодарской области, которая является важнейшим сельскохозяйственным регионом страны.

Аграрный сектор в любом государстве всегда служил основой жизнедеятельности населения, и правильное управление им является одним из компонентов обеспечения стабильности экономики страны. Кроме того, сельское хозяйство представляет собой целую макросистему производственных и социально-культурных отношений, различающихся в зависимости от региона и природно-географических условий. Современная динамическая урбанизация, обусловленная штрихами постиндустриальных тенденций, вносит свои коррективы, несущие различные изменения в рассматриваемой сфере. При таком положении вещей, необходимо правильно, на научной основе, определить основные направления развития современного села и его перспектив, для чего и необходим исторический опыт развития. Аграрная история республики полна противоречивых моментов, в настоящее время трактуемых по-разному в зависимости от общественно-политического взгляда на историю советского государства. Проведенные исследования показывают, что в освещении истории области в целом были достигнуты определенные успехи, в частности по периоду средневековья и нового времени. Однако до сих пор малоизученными остаются вопросы развития сельского хозяйства области, его отраслей и жизни тружеников села в советский период.

В условиях реализации программы приоритетного развития сельского хозяйства, а также существования проблемы продовольственной безопасности страны, научный и практический интерес представляет исследование аграрной политики государства во второй половине XX в.

Особого внимания среди документальных изданий заслуживают, подготовленные в рамках празднования юбилейных дат, сборники документов. Так, в сборнике «Павлодарской области – 70 лет» представлены постановления, статистические данные, отчеты, свидетельства о выведении новых пород овец, о применении новых систем орошения и т.д. [2].

Следующую группу составляют публикации о социально-экономическом развитии в рассматриваемый период в целом по всему Казахстану. Влияние научно-технической революции на сферы жизнедеятельности села освещено в работах Зорина В.И. «Сельскохозяйственный рабочий класс Казахстана», Косьмина А.Д. «Индустриальные грани села», Сдобнова С.И. «НТР и сближение двух форм собственности» и др. [3].

Особый интерес представляет диссертационное исследование Берденовой Л.И., которое дает возможность исследователю проследить историю развития сельского хозяйства в рассматриваемый период в целом по стране [4]. Обстоятельный теоретический анализ социально-экономической ситуации в период «застоя» проведен Абылхожиным Ж.Б. в монографии «Очерки социально-экономической истории Казахстана. XX век» [5].

В 2003 г. коллективом Павлодарского областного архива был издан сборник документов «Павлодарская область: страницы истории» [6]. Сборник включает документы с 1938 по 2003 годы, такие как обобщающие документы партийных, государственных учреждений; нормативные документы

(инструкции, циркуляры, положения), организационно-распорядительные материалы (протоколы, докладные записки), отчетно-информационные документы (отчеты, доклады, обзоры, сводки, статистические сведения). В комплексе они объективно показали реализацию решений партии и правительства в данном вопросе. В этом же году ведущим специалистом в аграрном секторе, занимавшим должность руководителя управления области К.А. Жумабековым, была издана книга мемуарного характера, содержащая значительные статистические и фактические данные по состоянию сельского хозяйства в Павлодарской области в рассматриваемые годы [7]. Примечательно, что в данной работе дана адекватная оценка социально-экономической ситуации в регионе в годы «застоя» и в постперестроечный период. Автор обращает внимание на стагнацию в экономике и указывает на необходимость новых подходов в условиях перехода от плановой к рыночной экономике.

Историографический анализ трудов о развитии сельского хозяйства республики в 1946-1985 гг. проведен Кадысовой Р.Ж., Азербайевым А.Д. в работе «Историография сельского хозяйства Казахстана в послевоенный период (1946-1985 гг.)» [8]. Дан критический анализ и сопоставление концептуальных основ историографий двух «эпох», до 1991 года и после, что способствует объективности рассмотрения каждого из аспектов исследования.

На мартовском Пленуме ЦК КПСС 1965 г., предопределившем поворот к нововведениям были определены основные направления аграрной реформы, началась реализация широкомасштабных преобразований в аграрном производстве.

Ведущими отраслями сельского хозяйства Павлодарской области были зерновое земледелие, мясомолочное скотоводство, свиноводство и тонкорунное овцеводство. С середины 60-х годов в результате укрупнения материально-технической базы колхозов и совхозов развернулись новые прогрессивные процессы, повлекшие переход сельского хозяйства на индустриальный путь развития. На основании Постановления ЦК Компартии Казахстана и Совета Министров Казахской ССР от 1 октября 1964 г. №675 «Об организации в республике производства яиц и мяса птицы на промышленной основе» организовались птицефабрики – Ермаковская, Павлодарская, «Авангард» Павлодарского района [9].

Реформы 1965 г. оказали положительное влияние на динамику экономических процессов, сыграв роль катализатора, однако, в силу серьезных недостатков в самой реформе и механизмах ее осуществления, процесс «взбадривания» экономики оказался недлительным. Уже с 1970 г. вновь возобладали деструктивные, дестабилизирующие тенденции экономического развития инструменты административного воздействия [10].

Положительные сдвиги были достигнуты животноводами области. На основании Постановления ЦК Компартии Казахстана и Совета Министров Казахской ССР от 2 августа 1968 г. №482 «О мерах по улучшению племенного дела и дальнейшему развитию племенного животноводства в республике» была создана сеть племенных заводов. Это заводы в с. Песчанном, Качирского района, в с. Бескарагайский, Лебяжинского района и ряд племенных совхозов – Экибастузский, Краснокутского района; Павлодарский, Павлодарского района; №499 Павлодарского района; Ермаковский, Ермаковского района [11]. В Павлодарском Прииртышье существовало четыре типа специализации хозяйств по производству молока и говядины – специализированные хозяйства молочного направления, мясомолочного направления, племенные, хозяйства по дорастиванию и откорму молодняка и взрослого скота. Эти формы работ проводились на научной основе, потому как в рассматриваемое время достижения научно-технической революции внедрялись не только в промышленность, но также успешно в сельское хозяйство. Так, откормочная база колхоза им.Панфилова, Успенского района, возглавляемая В.Я. Рудько и колхоз 10-летия Казахстана, руководитель К.К. Какимов были признаны образцовыми, а их опыт распространялся по всей области [7, с.30].

Не менее важным направлением было овцеводство, которое благодаря научным нововведениям также носило высокопродуктивный характер. В 1975 году зоотехником Бескарагайского овцеплемзавода А.К. Кусаиновым под руководством академика А.К.Еламанова была выведена новая порода тонкорунных овец – североказахстанский меринос [2, с.158]. Благодаря высоким показателям по выработке шерсти и мяса, данная порода овец получила широкое распространение во всех северных регионах Казахстана и граничащих с нами, регионах России. Росту поголовья скота сопутствовало несколько факторов, это наличие богатых луговых пастбищ и пойм, создание систематизированной научной основы развития животноводства, богатая кормовая база, и конечно же, ответственное отношение работников сельской сферы к своим трудовым обязанностям. Положительные результаты давало и присутствие такого мотивирующего подхода как социалистическое соревнование среди работников сельскохозяйственной

отрасли. В 1963 году постановлением Совета Министров Казахской ССР за №762 был установлен порядок присвоения звания «Мастер овцеводства» [12]. Не только у животноводов, но и в обслуживающих их структурах были свои стимулирующие труд труженика села, рычаги. Ярким примером служит месячник по заготовке кормов в совхозах и колхозах Павлодарской области [13].

В период с 1971 по 1975 годы в области наблюдается наибольшая численность поголовья крупного рогатого скота, овец и лошадей, однако, высокая продуктивность от них, как показывают архивные материалы, приходится на 1981 – 1985 годы.

Пятилетка	Годы	КРС	Овцы	Свиньи	Лошади	Птицы
8	1966-1970	402,0	928,2	114,7	61,9	270,9
9	1971-1975	588,4	1593,0	105,5	96,9	784,0
10	1976-1980	471,0	1424,0	71	58,1	1490,0
11	1981-1985	512,0	1418,0	71,6	64	2470,6

Таблица – Поголовье скота и птицы в среднем по пятилеткам [14, 5]

В мае 1982 года Пленум ЦК КПСС одобрил Продовольственную программу до 1990 года, и в целом все сельхозпредприятия были объединены в Агропромышленные комплексы [15, с.19]. В Павлодарской области совхозы и колхозы создавали своего рода продовольственный пояс вокруг городов мясомолочного и овощеводческого снабжения. Так, совхозы Пригородный, Гагарина Ермаковского района, Черноярка, колхоз им. Тельмана, Павлодарского района были овощеводческими, а колхозы «30 лет Казахской ССР», имени Кирова, совхоз «Новотроицкий», имени Потанина были мясомолочными.

Следующим доходным направлением было растениеводство. Рост посевных площадей выдвигал на передний план перед руководством области вопрос о создании оросительной системы с использованием воды реки Иртыш и артезианских колодцев. Первая такая система была создана в селе Черноярка. Она была рассчитана на 5000 гектар. Орошение артезианскими водами 2,3 тысяч гектаров плодородных земель на богаре позволило колхозу «30 лет Казахской ССР» получать в любые годы не менее 360 центнеров с гектара бобово-злаковых трав, а зеленой массы кукурузы – до 700 центнеров с гектара [2,159].

Вся посевная площадь в 1970 году составляла 3 117 300 га, а в 1980 году – 3 431 184 га [16]. Наглядную картину о том, какие виды культур засеивались в области можно увидеть из нижеприведенной таблицы, содержащей сведения и о площади засева культур в сравнительном отношении [17]:

Основные виды культур	1970 год	1980 год
Пшеница яровая	1230095	1023937
Ячмень	208337	547104
Овес	54583	54726
Просо	241743	223195
Гречиха	122350	110965
Кукуруза	241710	208826
Картофель	19236	13404

Данные из таблицы свидетельствуют о том, что в экономике 70-80-х годов XX века незаметно, но системно наблюдался спад, который был обусловлен не отсутствием рабочей силы и энтузиазма с их стороны, а являлся показателем несовместимости плана и новых форм хозяйствования. Примечательно, что именно в это время в Павлодарской области берет свое начало промышленное садоводство. Так, в Лебяжинском районе, где преобладает песчаная почва, начали заниматься товарным бахчеводством, в основном, это выращивание арбузов. Сопутствующим направлением являлось пчеловодство, обусловленное расширением посевов гречихи. Впервые гречиха была засеяна в совхозе «Бобровский» Качирского района в 1967 году [18, с.47]. Однако, урожайность была не высокой. Рентабельность производства сельхозпродукции в немалой степени зависела от соблюдения хозяйствами необходимых агротехнических мероприятий, постоянной заботы о хлебном поле. Поэтому агроном данного села Петрушкин В.С. со своей командой разработали собственную технологию производства данной культуры, обеспечив высокие показатели урожайности в последующие годы.

Колоссальные ассигнования в сферу сельского хозяйства кардинально преобразили, разнообразили, улучшили культурно-бытовую жизнь на селе. Строительство сети новых школ и больниц, учреждений

соцкультбыта, закрепление на селе специалистов с высшим образованием, инженеров, врачей, учителей, организация художественной самодеятельности, книжная обеспеченность и многое другое превратили жизнедеятельность в сельском хозяйстве в довольно развитый сегмент индустриальной цивилизации. Интенсивно развивающемуся сельскому сектору нужны были квалифицированные кадры. Эту проблему государство решало через сеть специализированных государственных профессионально-технических училищ и техникумов. Так, в июле 1963 года в селах Лебяжье и Майское согласно распоряжению Совета Министров Казахской ССР были открыты сельскохозяйственные училища [19]. В области целую армию специалистов для села подготовил совхоз-техникум села Кенжеколь, ныне вошедший в состав Красноармейского аграрно-технического колледжа. Первым директором которого был видный аграрий Ашимбетов К.К., который в короткие сроки создал условия не только для учащихся данного учебного заведения, но и для преподавателей, мастеров. Данное учебное заведение обучало не только теоретическим азам, но и имело хорошую практикоориентированную площадку, в виде механизированного животноводческого комплекса, механизированной откормплощадки, стригального комплекса и зверофермы.

Сельский рабочий класс состоял из аграрных рабочих (рабочие совхозов, подсобных и прочих производственных предприятий), промышленных рабочих (рабочие промышленных предприятий, расположенных в сельской местности), рабочих непромышленной сферы (предприятия торговли, бытового обслуживания, инфраструктуры и т.д.).

В период развитого социализма помощь рабочего класса в производственном преобразовании села еще больше усиливалась. Повсеместно создавались машиностроительные заводы, выпускающие продукцию для механизации сельского хозяйства, строились предприятия химической отрасли, был налажен процесс снабжения сельхозпредприятий химическими удобрениями, велось строительство оросительных и осушительных систем с целью мелиорации земель. Для реализации всех вышеозначенных задач, конечно же, требовались специалисты с нужным уровнем квалификации.

К 1979 году из 129 директоров совхозов высшее профессиональное образование в Павлодарской области имели 114 человек и только 15, среднее. Из 27 председателей колхозов 16 имели высшее образование и 11 среднее. Главные специалисты хозяйств имели в основном высшее образование. Полностью было укомплектовано специалистами среднее звено. В это время на селе работало около 15 тысяч трактористов и комбайнеров и свыше 8 тысяч шоферов, подготовленных в училищах и на курсах в хозяйствах [2, с.161].

Благоприятная на первый взгляд картина, к сожалению, сменялась сохранением консерватизма и превалированием административно-бюрократического аппарата. Декларирование властями серьезных перемен в аграрной сфере так и осталось нереализованным. В результате, как отмечал руководитель управления сельского хозяйства области К.А. Жумабеков: «За 35 лет производственно-хозяйственной деятельности совхозы и колхозы области только 8 лет закончили с прибылью, а остальные годы – с убытками, и то из них 5 лет за последние годы – за счет повышения государственных закупочных цен, начиная с 1979 года» [7, с.78].

Таким образом, закупочные цены на сельхозпродукцию поднимались несопоставимо медленно, более быстрыми темпами увеличивались издержки хозяйств. Реалии плановой системы предусматривали ускоренное развитие всех отраслей народного хозяйства, поэтому приоритетным было внедрение результатов научно-технического прогресса. Однако не всегда просчитывалась эффективность данного новшества, что свидетельствовало о противоречивости в деятельности государственных органов в вопросах строительства животноводческих комплексов, оросительных систем. Господствующая экономическая концепция была основана на противопоставлении плана и рынка, на отчуждении тружеников от производства, порождавшем бесхозяйственность и несамостоятельность.

Список использованной литературы:

1. Назарбаев Н.А. «Новые возможности развития в условиях четвертой промышленной революции» / *Послание Главы государства от 10 января 2018 года.* - <http://www.akorda.kz/ru>
2. Павлодарской области – 70 лет. – Павлодар: ТОО «Дом печати», 2008. – 336 с.
3. Зорин В.И. *Сельскохозяйственный рабочий класс Казахстана.* – Алма-Ата: «Казахстан», 1972. – 168 с.; Косьмин А.Д. *Индустриальные грани села.* – Алма-Ата: «Кайнар», 1979. – 136 с.; Сдобнов С.И. *НТР и сближение двух форм собственности.* – М.: Мысль, 1980. – 168 с.

4. Берденова К.А. История развития сельского хозяйства Казахстана в 60–80-е гг.: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02 – Отечественная история. – Алма-Ата, 1992. – 45 с.
5. Абылхожин Ж.Б. Очерки социально-экономической истории Казахстана. XX век. – Алматы: «Юнат», 1997. – 360 с.
6. Павлодарская область: страницы истории: Сб. документов 1938 – 2003 гг. – Павлодар: ТОО НПФ «ЭКО», 2003. – 717 с.
7. Жумабеков К.А. Годы – как вехи. – Павлодар: ТОО НПФ «ЭКО», 2003. – 131 с.
8. Кадысова Р.Ж., Азербаяев А.Д. Историография сельского хозяйства Казахстана в послевоенный период (1946-1985 гг.): учебно-методическое пособие. – Павлодар: Кереку, 2011. – 175 с.
9. ГАПО. – Ф. 646. Оп.15. Д.141 – Л.12
10. Сактаганова З.Г. Реформы в аграрном секторе казахстана во второй половине 1960-х годов// Вестник КарГУ. – 2004 – С. 12 - 18
11. ГАПО. – Ф. 646. Оп.15. Д.167. Л.294
12. ГАПО. – Ф. 646. Оп.11. Д.158. Л.315
13. ГАПО. – Ф. 1016. Оп.4. Д.1230. Л.386
14. ГАПО. – Ф. 646. Оп.18. Д.162. Л.1-5
15. Болтина В. Очерк по истории колхозов и совхозов Павлодарской области (1929-1991 гг.) // Архивы Казахстана. – 1997 - №3 – С. 18-23
16. ГАПО. – Ф. 909. Оп.11. Д.1537. Л.18
17. ГАПО. – Ф. 909. Оп.12. Д.1580. Л.21
18. Время созидания. 1950 – 1990 гг. – Павлодар: ТОО НПФ «ЭКО», 2003. – 164 с.
19. Павлодарская область в цифрах и фактах прошлого: Справочник. – Павлодар: ТОО НПФ «ЭКО», 1999. – 556 с.

ЭОЖ 94 : 325 (574)

МРНТИ 13.09

Б.Шуришитай¹

¹т.ғ.к., С.Аманжолов атындағы ШҚМУ, аға оқытушысы,
Өскемен қ., Қазақстан

ШЕТЕЛДЕГІ ҚАЗАҚ ДИАСПОРАСЫНЫҢ ОТАНЫНА ОРАЛУ ТАРИХЫ

Аңдатпа

Мақалада шетелдегі қазақ диаспорасының отанына оралу тарихы қарастырылады.

Саяси-этникалық Қазақстанның тәуелсіздігінің нығаюына оның өркениетті, демократиялық мемлекет ретінде дамуына – халқының рухани қайта жаңғыруы, (консолидациясы) негізгі себепкер болып табылады. Бұл бірлік тағдыр жазуымен тарихи Отанынан шеттеп қалған біздің Отандастарымызбен өмірдің барлық салалары бойынша тығыз байланыс жасауға жағдай жасамақ.

Қазақ ирредентасы және диаспорасының өмір сүріп жатқан мемлекеттерімен қатынас жасау біздің мемлекетіміздің сыртқы саясатында маңызды компоненттердің бірі болып табылады. Қазақстанның сол мемлекеттерімен өзара қарым-қатынасы басқа ұлттық ортада қазақтардың аз ұлттылық ретіндегі жағдайына ықпал етеді.

Қазақ диаспорасының тарихы және қазіргі кезеңдегі проблемаларын зерттеу – әлемдік қауымдастықтың тәуелсіз мүшесі болған Қазақстан Республикасының егемендігі және ұлттық қауіпсіздігі, ұлттық қайта жаңару проблемаларымен байланысты қазақ ұлтының ұлттық бірігуі үшін қажет.

Тірек сөздер: қазақ диаспорасы, Қазақстан Республикасы, шетелдегі қазақ диаспорасы, отанына оралу, тарихы

Шуршитбай Б.¹

¹к.и.н., Восточно-Казахстанский государственный университет им. С.Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан

ИСТОРИЯ ВОЗВРАЩЕНИЯ КАЗАХСКОЙ ДИАСПОРЫ ЗА РУБЕЖОМ НА ИСТОРИЧЕСКУЮ РОДИНУ

Аннотация

В статье рассматривается история возвращения казахской диаспоры за рубежом на историческую родину. В настоящее время казахская диаспора является резервным запасом людских ресурсов для Республики Казахстан. А еще представителей казахской национальности, проживающих в дальнем и ближнем зарубежье многие рассматривают как хранителей культурного наследия казахского народа. Этому есть свои объяснения: ведь на протяжении многих десятков лет казахские семьи, проживающие за пределами Республики Казахстан, сохраняли свои традиции, обычаи, язык.

При этом обособленное компактное проживание казахских семей за рубежом и практически отсутствие связей с исторической родиной позволило им сохранить ту самобытность культуры казахского народа, которая в самом Казахстане за многие годы подверглась ассимиляции и наполнилась многими новшествами несвойственными казахской культуре, языку, традициям коренного населения республики. При этом миграционные настроения на первых этапах распространялись в основном по двум направлениям – азиатском и европейском. К азиатскому направлению относился следующий маршрут миграции: из Казахстана в Китай, государства Центральной Азии, Афганистан, Турцию и Иран и далее. К европейскому направлению можно отнести путь в Россию, страны Европы и США. Изучение истории и проблем казахской диаспоры необходимо для национального единства казахского народа, связанного с суверенитетом и национальной безопасностью Республики Казахстан и проблемами национального переустройства.

Ключевые слова: казахская диаспора, республика казахстан, казахская диаспора за рубежом, возвращение на родину, история

B. Shurshitbay ¹

¹ Ph.D., East Kazakhstan State University them. S. Amanzholova,
Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

HISTORY OF THE RETURN OF THE KAZAKH DIASPORA ABROAD TO HISTORICAL HOMELAND

Annotation

The article discusses the history of the return of the Kazakh diaspora abroad to their historical homeland. Currently, the Kazakh diaspora is a reserve of human resources for the Republic of Kazakhstan. And many representatives of Kazakh nationality living in the near and far abroad are considered as guardians of the cultural heritage of the Kazakh people. There are explanations for this: after all, for many decades, Kazakh families living outside the Republic of Kazakhstan maintained their traditions, customs, and language. Cooperation with the Kazakh emigrants and diaspora countries is one of the most important components of our country's foreign policy. Relations with these countries of Kazakhstan influence the situation of Kazakhs as a minority in other national environments.

Studying the history and problems of the Kazakh Diaspora is necessary for the national unity of the Kazakh people connected with the sovereignty and national security of the Republic of Kazakhstan and the problems of national reconstruction.

Keywords: Kazakh diaspora, the Republic of Kazakhstan, the Kazakh diaspora abroad, the return to their homeland, history

Статистикалық мәліметтерге жүгінсек, дүние жүзінде 3000-нан астам ұлт-ұлыстар өмір сүретін көрінеді. Қоғамның мешеу дамыған формацияларында ұлттар мен ұлыстар бір-бірімен араласпай, дербес өмір сүргені тарихтан белгілі. Үнемі өсіп-өркендеу, қозғалыс, өмір сүрудегі қажеттілік барысында диалектикалық заңдылыққа сәйкес, әуелі көрші рулар бір-бірімен араласып, алыс-беріс жасап, қоғамдық

қатынасқа түссе, заман өте келе бұл үрдіс кең етек алып, араластық, жалпылық сипатқа ие болды. Бұған адамзат арасындағы экономикалық қарым-қатынас негіз болды. Ал саясат адамзаттың бір-бірімен аралас-құралас болуына одан да күшті әсер етті. Басқаны айтпағанда жарты әлемді жаулап алған Шыңғысхан бастаған XIII ғасырдағы Моңғол шапқыншылығы Азия мен Еуропаның қаншама ұлт-ұлыстарын бір-біріне араластырып, бір-біріне тәуелді еткені тарихтан белгілі. Ал әлемге жаһандану үрдісін мықтап орнықтырған XX ғасыр дүниенің әр түкпіріндегі сан мыңдаған ұлыс, ұлттарды мидай араластырып жіберді. Бір-біріне тәуелді етті. Бүгінгі таңға өзгеге тәуелсіз құралып, жеке дара өмір сүріп жатқан бірде-бір ел жоқ. Қай елде болмасын негізгі ұлттың сыртында ұлттық диаспоралар бірге өмір кешіп жатыр. Бұған жоғарыда айтқанымыздай саяси-қоғамдық, экономикалық факторлар әсер еткені даусыз. Қазақ халқы да осы бір жаһандық үрдістен тысқары қалған жоқ.

Әрине, әр ұлт өкілдері қатар өмір сүріп жатқан қоғамдық ортада өзекті мәселелер туындамай тұру да мүмкін емес. Соның ішінде монғолдар құрған Алтын Орда, Ақ Орда мемлекеттерінің ыдырауы нәтижесінде, сонау XV ғасырдың ортасында Жәнібек, Керей хандарының бастауымен дербес мемлекет құрған қазақ хандығы басынан сол заманнан бергі бірде-бір дәуірде қиындықтан арылмағанын тарихтан жақсы білеміз. Бұл мәселелердің күшейе түсуі XVII ғасырдан басталған Жоңғар шапқыншылығы дәуірі болса, XVIII ғасырдан басталған Ресейдің отаршылдық саясаты қазақ халқының басындағы қиыншылықты шарықтау шегіне жеткізді. Қазақ бас бостандығынан толықтай айырылып, Ресейге бодан болды. Байырғы ата-бабаларымыздың мекен етіп, тіршілік кешкен жерінен айырылды. Алмағайып заманда қалған жеріне де толық қожалық ете алмады, аты қазақтың жері болғанымен, заты басқаның билігіне көшіп, отаршылдар баса көктеп кіріп, шұрайлы алқаптарды бауырына басты. Қазақтың барлық шұрайлы жерлерін қарашекпенді орыс мұжықтарына тартып берді. Олар үнемі менмендік, өктемдік, басқыншылық көрсетіп, қарапайым қазақ халқын басып жаншыды. Ол аз болғандай екі ұлы держава орыс пен қытай қазақ даласының көп бөлігін өз территорияларына біржолата кіргізіп алды [1].

Осылайша мәселелердің бірі аяқталды-ау дегенде, екіншісі туындап отырды. Күллі әлемді дүр сілкіндіріп, назарын өзіне аударған Ресейдегі 1917 жылғы Қазан төңкерісінен соң сорлы қазақ халқы енді көзіміз ашылар деп ойлап еді. Өйткені кедей-кепшікке теңдік беруді ұрандатқан Кеңестік қызыл коммунистер пролетарлық интернационализм, Лениндік ұлт саясаты деген сияқты сырты бүтін, іші түтін зұлым саясатпен аз халықтарды, соның ішінде байтақ жері бар, қойыны кенге, қойнауы малға толы қазақ даласын біржолата отарға айналдырып, ұлт ретінде жойып жіберудің астыртын саясатына көшті.

Халық отарлаудың бұл астыртын саясатын түсінген жоқ. Заман өзгерді, тынышталды деп ойлаған кезінде шетел асып кеткен немесе Кеңестер Одағының Қазақстаннан тыс жерлерінде қалған қазақтардың кейбір бөлігі атажұрты Қазақстанға оралуға ниет танытты. Сөйтіп, шетелдегі қазақ диаспорасының отанына оралуы Кеңестік дәуірде басталды. Мәселен 1916 жылы ұлт-азаттық көтеріліс кезінде Жетісуда босқын болған 300 мыңдай қазақ-қырғыз Қытайға өтіп кеткен. Кейін патша өкіметі құлап, Ақпан және Қазан төңкерістері жеңіске жеткен соң, көбі қайта оралды. Бұл шетелдегі қазақ диаспорасының бір бөлігінің кеңестік дәуірде атажұртына оралғандардың алғашқы легі еді.

Бірақ Кеңестер одағының астыртын отарлау саясаты 1931 жылдан басталған ашаршылық, күштеп ұжымдастыру, халық жауы ретінде қуғындау (1937 жылы) қазақ халқының бір бөлігін тағы да шетелге және басқа да республикаларға кетуге мәжбүрледі. 1931-1933 жылы күштеп ұжымдастыру, жаппай ашаршылық жағдайында Ресей, Өзбекстан, Қырғызстанға біршама халық ауа көшті. Ал, 1934 жылдары бұларды кері қайтаруға арналған шаралар қолданылды. Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік мұрағаты дерегіне жүгінсек «1934 жылы республика аралық көші-қон кезінде Халық комиссарлар кеңесінің қаулысымен Қарақалпақстанға көшіп кеткен 7000 шаруашылықты Қазақстан жеріне көшіру туралы» қаулы қабылданған [2].

Алдын ала жасалған жоспар бойынша олардың көпшілігі Оңтүстік Қазақстан облысына орналастырылды. Әулие-Атаға – 200, Жаңақорғанға – 300, Арысқа – 150, Келеске – 800, Сайрамға – 200, барлығы – 1650 шаруашылық бөлінген. Ал, Алматы облысының Іле, Талдықорған, Қаратал, Еңбекші қазақ аудандарына – 200 шаруашылық жіберілді. Одан кейін Ақтөбе облысының Арал, Шалқар, Ақбұлақ, Степной, Ключевой, Темір аудандарына барлығы – 1200 шаруашылық бөлініп берілді.

Бұл кеңестік дәуірде шетелдегі қазақ диаспорасының отанына оралған екінші легі болатын.

Алайда, шетелдегі қазақтардың бір бөлігі Қазақстанға қайтып жатқанда, екінші бөлігі түрлі нәубет салдарынан Кеңес Одағының өзге аймақтарына, тіпті алыс, жақын шетелдерге ауып жатты. Жалпы халық ішінде кезінде нәубеттен кеткендердің басым көпшілігі Қытайды паналаған деген түсінік қалыптасқан. Шын мәнінде Қытайды паналғандардың біршамасы 1955-1962 жылдар арасында «кеңестік азамат» деген

ат алып, қытайдағы Кеңес Одағы елшілігінен төлқұжат алып кері қайтқаны белгілі. Тарихшылардың зерттеуіне сүйенсек, нәубеттен Отанына қайта оралмай қалғандардың көпшілігі Ресей мен Орта Азия елдерінде 1931 жылдың күзінен бастап, Қазақстандағы Ф.Голощекин тәртібінен Батыс Сібір өлкесіне кетушілер байқалған болса, 1932 жылдың алғашқы айларында аш-жалаңаш босыған қазақтардан Батыс Сібір елді-мекендері аяқ алып жүргісіз болды. Батыс Сібір Өлкелік партия комитетінің хатшысы М.Зайцевтің айтуына қарағанда, босқындар негізінен колхозшылар болды да, тек олардың шамалы ғана бөлігі бай-қулақ элементіне жатты. Қазақ даласына келген босқындардың қаншалықты көлем алғанын Батыс Сібірдің Қазақстанмен шекаралас көрші Славгород ауданындағы қазақтардың 10000 адамға көбейгенінен, ал олардың 6000-ы Славгород қаласының өзінде ғана орналасқанынан да байқауға болатын еді. Батыс Сібірдің басқа аудандарындағы қазақтар да босқындар есебінен шұғыл өсті. Мысалы, Баевск ауданында 1300 босқын қазақ есепке алынған. Сондай-ақ, авторлар мұрағат мәліметтерінен 1932 жылға дейін қазақ босқындары Сібірдің Қазақстанмен шектескен аудандарына ғана орналасқан болса, ал 1932 жылдың алғашқы айларында олардың Сібір жеріне тереңдеп кеткенін, шалғай жатқан Новосибирск жері тәрізді аудандарда да «қоныстана» бастағандығын айтады.

Бұл еңбектегі деректерге жүгінсек, қазақ босқындарының Орта Азия елдеріне де көптеп паналаған. Авторлар 1931 жылдың 5 тамызына дейін Қазақстанның тек 27 ауданынан ғана (қалған 47 ауданының мәліметтері есептелмеген) Орта Азия жеріндегі көрші республикаларға және Қытайға көптеген қазақ шаруалары көшіп кеткен. Оның ішінде, Өзбекстанға – 3436, Түркменстанға – 7371, Тәжікстанға – 1767, Қырғызстанға – 1031, Қарақалпақстанға – 2355, Қытайға – 563 қожалық көшкен.

Сол жылдардағы нәубеттен шетелдерге бас сауғалағандардың алды, тіпті Моңғолияға дейін жеткен. Бұл жөнінде тарих ғылымының докторы Зардыхан Қинаятұлы «Жылаған жылдар шежіресі» [3] атты еңбегінде былайша баяндайды: «1937 жылы көктемнен бастап партия белсенділері ішкі істер жансыздарының тікелей араласуымен, қазақ арасынан ұсталатын адамдардың жасырын тізімі жасалғандығын, оған ірі молдалар, байлар мен билер, үкімет белсенділері және наймандар саяси қырғынға ұшырады, ақсүйек байы да, молдасы да емес, тек наймандар үшін қырғын болған деп атап өткен. Тәуекел ауылы (наймандар) 1917 жылы қазан төңкерісінен қашқан деген сылтаумен 16 танымал азаматтарын атқа теріс мінгізіп айдап әкеткен. Айдалған 16 адамның 14-і оралған жоқ», - дей келе, 1937-1938 жылдары саяси жазамен 3270 қазақ атылған. 1937 жылы Моңғолияда 23229 қазақ болғанын ескерсек, әрбір жетінші немесе алтыншы қазақтың бірі «саяси құрбандыққа ұшырады» – деп көрсетеді [4]. Алысқа бармай-ақ, өзімнің атам Тарлаубай ағайындарымен Қытайға өтіп кеткен. Қытай үкіметі бір қазақ ауылын түгел қырып өлтіргенін естіп, өздеріне келе жатқан Қытай әскерінен қашып Моңғолияны паналады.

1931-1937 жылдар арасындағы нәубет аяқталған соң, Қытайдан 1944 жылы да біршама қандастарымыз Қазақстанға қайта оралған. Мұрағат деректеріне қарағанда 1944 жылы тамыз айында Қытайдың Шыңжаң өлкесінің «Кобук» (Қобық) деген жерінен 451 шаруашылық Тарбағатай ауданына көшіп келген. Осы Қытайдан ауған қазақтардың басшысы, әрі беделдісі Ағыбай Мәсәлимов екендігі айтылады. Елді бастап көшіп келгендегі себеп – Қытайдың империялық отарлық саясатына қарсы тұру болған. Осы тұлғамен қоса, беделді үш адам аталады. Олар: Наби Рысжанов, Асқар Қоңыров, Ғабидулла деген азаматтар. Бұлар – ауыл басылар. Осылар Ағыбай Мәсәлимовтың туысқаны зәңгі (старшын) Тұрысбек Шүмековке бағынған. Сондай-ақ, ру ішіндегі судья (би) Хажыбай есімі аталады. Демек, қазақтардың бұл тобы 1928-1929 жылғы тәркілеу науқанында Қытай ауған наймандар болатын. Бұл шетелдегі қазақ диаспорасының бір бөлігінің кеңестік дәуірде үшінші рет атажұртына оралуы еді. Бірақ, кезінде қуғын-сүргін көріп, шетел асуға мәжбүр болған қандастарымыздың отанына жоғарыдағы айтқанымыздай, Кеңес үкіметі тұсында қайта оралуы онша ауқымды болған жоқ. Әрі мемлекет тарапынан жүргізілген нақты саясат негізінде емес, шеттегі ағайындарымыздың өздерінің топтасып, ұйымдасуы негізінде жүзеге асты. Тарихта көмескі қалып, зерттеушілердің назарына онша іліге бермеуі де сондықтан.

Ал, халқымыздың тарихтан жақсы білетін, әрі ұйымдасқан алғашқы көші 1955-1962 жылдар арасында қытайдан атажұртына ат басын бұрғандар. Бұл жылдары Қытайдан Қазақстанға қоныс аударылғандардың саны 200 мыңнан асты. Оларды барлық ресми құжаттарда шартты түрде «Кеңес азаматтары» деп атады, себебі: «1945 жылы қаңтарда Шығыс Түркістан ислам мұхтариаты (республика) құрылғаннан соң, Шәуешек, Алтай және Қашқардағы кеңес консулдықтарының жанынан құрылған «Кеңес мұғаджарлар қоғамының» өкілдері мен олардың сенімді адамдары (агенттері), Кеңес үкіметіне қайтамын деген адамдарға, Кеңес Одағы азаматтығының төлқұжаттарын үлестірген. Олардың арасында көтеріліс, аштық жылдары шекара асқан ұйғыр, дүнген, өзбек тағы басқа ұлттар болғанымен көбі қазақтар болды». Бұл шетелдегі қазақ диаспорасының бір бөлігінің кеңестік дәуірде төртінші рет атажұртына оралуы еді.

Осылайша кеңестік дәуірде шетелдегі қазақ диаспорасының бір бөлігі әлденеше рет атажұртына оралғанымен қарапайым халықтың жақсы білетіні осы 1955-1962 жылдар арасында «Кеңес азаматтары» деген атпен Қазақстанға Қытайдан оралған қандастарымыздың тарихы ғана десек артық емес [5].

Әр тұста отаршылдардың саясаты өзгеріп, болмашы мүмкіндіктер туған сәттерде тағдыр тәлкегімен жат жұрттық болып кеткен қандастарымыздың белгілі бір бөлігі туған жерлеріне қайта оралып отырды.

Жалпы, әр дәуірде түрлі себептермен жатжұрттық болып қалған қандастарымыздың Қазақстанға қайта оралуын арнайы зерттеген еңбектер жоқтың қасы. Мәселен, сан реткі отаршылдық пен басқыншылық, нәубет салдарынан алыс шетелдерге босып кеткен қандастарымызбен өз жерінде отырып-ақ алпауыт державалардың салдарынан жерімен қоса, шекара сыртында қалған отандастарымыз жайлы, ол жерлердің қазақтың байырғы мекені екендігі, ондағы қазақтар байырғы ата қонысында отырғаны жайлы кеңестік тарихшылар сөз қозғамады. Керісінше, әр жылдары Қазақстанға Кеңес Одағының басқа республикаларынан күштеп қоныс аударылғандар мен басқа да жақын шетелдерден көшіп келгендер тарихы тереңірек зерттеліп келді.

Бұдан шығатын түйін шетелдегі қазақ диаспорасы өкілдерінің тарихи отанына қайта оралуы тек тәуелсіздіктен соң ғана жүзеге асты десек, тарихқа терең үңілмеуден туындаған қателік болар еді. Біздің зерттеуіміз бойынша кеңестік дәуірде одақтас республикаларға, шетелдерге кеткен қазақтар топ-тобымен төрт рет оралған.

Керісінше қазақтардан кеңестік дәуірде одақтас республикаларға, шетелдерге кетушілер де аз болған жоқ. Сталиннен бастап, Голощекин қостап Қазақстанға билік жүргізген шовенисттер қазақ халқын аштыққа әдейілеп ұшыратты, ел иесі, жер иесі қазақтарды, әсіресе осы даланың қазақікі екенін, ешкім еншілес бола алмайтынын дәлелдеп, ұлты үшін, ел-жері үшін күресуге қабілетті бас көтерерлерін, басқаша айтқанда, сүт бетіндегі қаймағы болған озық ойлы, зиялы тобын қуғын-сүргінге ұшыратты. Түрлі нәубеттерге ұшыраған талай арыстарымыз алыс шет елдерге бас сауғалауға тура келді. Тіпті қарапайым халықтың шекараға жақын орналасқан бөліктері үдере көшіп, жат жерді паналады.

Ал қазақтардың бір бөлігінің шетелдік болып қалуы Қазақстан жерінің белгілі бір аймақтарын басқа республикаларға бөліп беруі арқылы да жүзеге асты. Ол өлкелерде отырған қазақтар да жерімен бірге сол кездегі ұғым бойынша шет елдік болмаса да, жат елдік болып кете барды. Мысалы 1924 жылғы Орта Азия республикаларында жүргізілген аумақтық қайта бөлісте Қазақстан біраз жерінен қол үзіп қалса, кейінірек Өзбекстанға Қарақалпақстан, Тамды аймағы, Достық, Бостандық ауданы, Мырзашөл алқабындағы жерлер берілді [6].

Кейіннен Д.А. Қонаевтың басшылығымен Киров, Жетісай, Мақтаарал аудандары Қазақстанға қайтарылғанымен, негізінен қазақтардың атамекенінде 300 мың халқы бар жаңа құрылған 3 аудан мен 5 мал кеңшары (Шымқорған, Темирязов, Қызылқұм, Арнасай, Амангелді) Өзбекстанда қалып қойды. Сөйтіп, қазақ-жоңғар соғысында, XIX ғасырдағы және 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі, Кеңес заманындағы 1918-1920 жылғы азамат соғысы және шетел интервенциясы, 1921 жыл және 1931-1933 жылдардағы ашаршылық, Ұлы Отан соғысы кезіндегі тұтқындалу және т.б қайғылы-қасіретті оқиғалар салдарынан көп қазақ өз Отанынан ауа көшіп, шетелдерге кеткені рас.

Осындай ел басынан өткен әлденеше реткі нәубет салдарынан қазіргі есеппен дүниежүзіндегі 15 миллиондай қазақ ұлтының 60 пайыздан астамы ғана Қазақстанда өмір сүріп жатыр. Қалған 40 пайызы дүниежүзінің 40-тай мемлекетінде тарыдай шашылып жүр. Олардың дені Өзбекстан, Қытай, Ресей елдерінде өмір сүріп жатқаны белгілі. Осылайша шетке кеткен қазақтар атажұртын аңсаумен жүздеген жылды артқа тастап, әлденеше ұрпақ ауысты.

Қазақтың атажұртында қалғандарының өзі ұлттық рухтан айырылды. 1980-жылдардың соңында Кеңестік Қызыл Империяның осындай отаршылық саясаты қазақ халқының тілінен, ұлттық салт-сана, дәстүрінен біржолата айырылудың сәл-ақ алдында тұрғаны белгілі.

Кеңестік дәуір тұсында қазақтардың өз елінде азшылық болуына әсер еткен бірінші фактор жоғарыда айтқанымыздай түрлі нәубет салдарынан жергілікті қазақтардың шетелдерге бас сауғалауға мәжбүр болуы болса, екінші фактор кеңес одағының түкпір-түкпірінен басқа ұлттардың Қазақстанға қоныс аударуы болды. Қазақстанның кең-байтақ даласын отарлау, орыстандыру саясатын жүзеге асыру мақсатында тың игеру, жер қойнауын байлықтарын игеру деген желеумен миллиондаған отбасы басқа республикалардан көшіріліп әкелінді. Алайда аса кең көлемдегі бұл шараны саясат тұрғысында көші-қон емес ұйымдасқан түрдегі шара ретінде ғана баға беріп келді. Тың игеру барысында Қазақстан демографиялық, экономикалық, экологиялық зардап шекті. Осылайша, Қазақстанға өзге республикалардан көшіп келушілер саны 1960 жылдардың ортасына дейін қарқынды жүрілуі нәтижесінде елімізде жұмыс

күші молайды, бірақ бұл үрдіс елдің экономикасын өркенделуге елеулі түрде жағымды әсер еткенімен қазақтың ата жұрты, байырғы тұрғындары қазақтардың байырғы салмағы азаюына әкеп соқты. 1954-1962 жылдары ҚазКСР-на 2 млн астам славян ұлттары көшіп келді, қазақтардың жалпы саны 1962 жылғы санақ бойынша 29 пайыз болды. Басқа ұлттардың, әсіресе орыс ұлтының саны артып қазақтар өз жерінде азшылыққа айналды. Бұл Қазақстанда қазақ ұлтының салт-дәстүр, тілінен айырылуына әкеп соқты. Барлық жерде мектептер мен бала бақшалар орыс тіліне көшті. Бұған Республика астанасы Алматы қаласының өзінде 1980 жылдар соңында қазақ тіліндегі екі ғана мектеп қалуы дәлел бола алады. Әрі қазақ мектептерін ұлттық рухынан айыру үшін А.Байтұрсынов жасаған төте араб әліпбиі мектептерден алынып тасталды. «1936-1941 жылдары «жаңа алфавит» орыс графикасына енгізу арқылы өзінің ұлтсыздандыру саясатына даңғыл жол ашып алды. Енді саяси – идеологиялық тұрғыдан ауытқығандарды қаулы-қарарлар мен мерзімді басылымдардың күшімен-ақ реттеп отыратын мүмкіндікке қол жеткізді» [7].

Өзге ұлттың сыбағалы салмағының өсу үрдісі жұмыс күшінің құрамында да мықтап орын алды. Қазақстанның табиғи байлығын игеру міндеттерін орындау көбінесе негізінен сол тұста демографиялық басымдыққа ие болған славян халықтары есебінен жүзеге асырылды. Бұл саясатты империя өркениеттен қалыс қалған дамуы төмен аймақтарды өркенге жеткізу, ұлы ұлттың «кіші ұлтқа» көрсетіп отырған бауырмалдық көмегі, жомарттығы ретінде түсіндірілді. Қазақстанға орталықтан шеткі аймақтарға ұйымдасқан түрде қоныс аударудың басты мақсаты орталық жерлерде саяси белсенді, басқаша ойлайтын немесе қарапайым басы артық халықтан арылу болып табылады. Алайда, Республика аралық көші-қондағы Қазақстанға ағылу 1960 жылдардың ортасы, 1970 жылдардың басында тоқтады деуге болады. Демографтардың есебі, статистика мәліметтері бойынша 1957-1961 жылдар аралығында Қазақстанға бұрын әкімшілікпен, әдейілеп көшіріліп әкелінген 10 мың жанұя кері көшіп кеткен.

Сол жылдардан бастап Қазақстанға көшіп келушілерден гөрі көшіп кетушілер басым бағыт алды. Алайда көшіп келушілер саны ауылдық жерлерден ойлағанға қалалық жерлерде әлдеқайда басым болды. 1960 жылдардың соңы, 1970 жылдардың басында Қазақстанда көші-қонның теріс сальдосы қалыптасты. Жұмыс күші кеміді. Осылайша кері көшу нәтижесінде Қазақстан 1970 жылдары халықтың өсімінің 28%-ын, (Бұл кезде табиғи өсім 2356 мың адам болған), 1980 жылдары тиісінше 38%-ын жоғалтты. Ал 1979-1989 жылдары санақ аралық кезең бойынша Қазақстанға 513112 адам келді. Яғни, халықтың жалпы санының 3,5%-ын құрады. 2160739 адам көшіп кетті (3,1%). Жалпы көші-қон өсімі 52373 адамды немесе 0,4%-ын құрады. 1975 жылдан бастап, Қазақстан тәуелсіздік алған 1991 жылға дейін осы себепке байланысты, жылына шамамен 100 мың адамды жоғалтып отырған. Республикада көші-қонның кері сальдосы 1994 жылы 400 мың адамнан асып түсті. Тек 2003 жылдан кейін ғана біртіндеп төмендей түсті. Бірақ көші-қон үдерісі тоқтаған жоқ, керісінше кері көшудің жаңа себептері пайда болды. Міне, еліміздегі демографияның осындай тұсында тәуелсіздігін алған жас мемлекет өзінің алғашқы Ата заңы аясында көші-қон үдерісін реттейтін базаны қалыптастыра бастады. Әрі бұл жұмыс жедел қолға алынып, аз жылдың ішінде осы салаға қатысты көптеген заң, құқықтық актілер әзірленіп, қолданысқа енді. Бұған әсер еткен негізгі фактор бастапқы жылдарда Кеңес Одағы құрамындағы 15 республиканың көпшілігі өздерінің тәуелсіздігін алған тұста, бұрын жоғарыдағыдай түрлі себептермен Қазақстанға қоныс аударып, тұрақтап қалған, көбі бірнеше ұрпаққа жалғасып, Қазақстан туған отаны болып кеткен ұлттық топтар өзінің этникалық байырғы отанына қайта бастады. Бұл Қазақстанда сол тұста жұмыс күшінің айтарлықтай әлсіреуіне әкеліп соқты. Мысалы 1993 жылы Астанадан 12 мың, Жамбыл облысынан 10,5 мың, Оңтүстік Қазақстаннан 10,6 мың, Алматы қаласынан 15 мың орыс ұлтының өкілдері өздерінің тарихи отанына қоныс аударды. Бұл аралықта шетте жүрген ағайындар да атажұртына орала бастады.

1989-1999 жылдары эмиграция нәтижесінде Қазақстан Республикасы көлемінде орыстардың саны 1,6 миллионға, соның ішінде Шығыс Қазақстан облысында 219 мыңға (24 %) Қарағанды облысында 2003 мыңға (25%), Алматы облысында 178,3 мыңға (24%) жетті. Тарихи отанына қайту үдерісінде орыстардан кейінгі екінші орында немістер иеленді. Атап айтқанда осы он жыл ішінде Қарағандылық немістердің саны 102 мың адамға (65%), Ақмола облысында 86,6 мыңға (62%), Алматы облысында 75 мыңға (80%) төмендеді. Осындай эмиграциялық үрдіс 1999 жылға дейін өте қарқынды жүрді. 1994 жылы Қазақстан көлемінде 480,8 мың адам (қазақ емес ұлт өкілдері) өзге елдерге қоныс аударды. Керісінше миграция баяу жүрді. Сол жылы небәрі 70,7 мың адам Қазақстанға көшіп келді. Тек 1995 жылдан бастап эмиграциялық үрдіс сәлде болса бәсеңсіді. Ал одан кейінгі жылдарда керісінше миграция үрдісі белең алды деуге болады. Бұған әсер еткен бірінші жағдай Қазақстан республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың көреген саясаты негізінде түрлі себептермен шетел азаматы болып қалған қазақтардың байырғы отанына қайта оралуы болса, екінші жағдай өтпелі дәуірде экономикалық үдеріс күрт төмендеп кеткен жаңа тәуелсіз

мемлекеттер (ТМД) ішінен 1995 жылдан кейінгі мезгілде біздің еліміздің эконо-микасы тың серпінге ие болып, көтеріле бастауы болды. Сондықтан шетелдерден әсіресе ТМД елдерімен жұмыс іздеп келушілер саны күрт өсті. Бірақ бұл екінші жағдай елімізде жергілікті ұлттың басымдыққа ие болуына кедергі. Сондықтан мемлекетіміз бұл үрдіске барынша шектеу қоя білді. Керісінше, кезінде түрлі себептермен шекара асып кеткен немесе өз жерінде отырып отарлау саясаты салдарынан жатжұрттық болып қалған шетелдегі қазақ диаспорасының тарихи отанына оралуына жағдай жасауды мықтап қолға алды.

Бірнеше ғасырға жалғасқан қазақ даласын отарлау саясаты өз шегіне жетті. Соның ішінде 70 жылдан астам салтанат құрған Кеңестік қызыл Империяның отаршылық саясаты салдарынан қазақ халқы тілінен, ұлттық салт-сана, дәстүрінен біржолата айырылу алдында тұрды. Мәселен, Кеңес Одағының белгілі бес республикасының бірі өндірісі өркендеген, атағы таудай Қазақ ССР-нің астанасы Алматы қаласында бір ғана қазақ мектебінің қалуын айтсақ та жетіп жатыр. Сондай-ақ, статистикалық мәліметтерге жүгінсек Қазақстанда осы жердің негізгі халқы қазақтардың саны жалпы халықтың тең жартысына да жетпей қалды. (40% шамасында) [8].

1986 жылғы Желтоқсан оқиғасы осы басқыншылықтың шегіне жеткенін, бұдан ары мұндай құлдыққа шыдау мүмкін еместігін көрсеткен дүмпу болды.

Сөйтіп, заман ағымына сай 1980 жылдардың соңында Кеңес үкіметінің тамыры шіріп, шаңырағы шайқалды. Одақтас басқа республикалардың қатарында Қазақстан да 1990 жылы 25 қазанда егемендігін, 1991 жылы 16 желтоқсанда тәуелсіздігін жариялады. Тәуелсіз Қазақстан қоғамының әр саласында елдік дербестікті қорғауға нығайтуға бағытталған іс-шараларды қолға алды.

Кез келген халық егемендікке қол жеткізген соң, оны сақтап қалуға қажетті мемлекеттік құрылымдарды нығайтып, ең басты құндылықтарды қалпына келтіруді қолға алары сөзсіз. Қазақстан мемлекеті үшін де тәуелсіздігін алғаннан кейінгі ең өзекті мәселе осы тәуелсіздікті сақтап қалудың тетігі бола алатын құндылықтарды айқындау болды. Ол үшін бірінші кезекте Қазақстан Республикасында өмір сүріп отырған ұлттар мен ұлыстардың татулығын, береке бірлігін сақтау, барлық ұлттарды тең көру, олардың өз тілдерін мәдениеттерін, салт-дәстүрлерін сақтап қалуына жағдай жасау мәселесі тұрса, екінші кезекте мемлекеттің негізіне айналған байырғы, негізгі ұлт қазақтардың мүддесін қорғау, кеңестік дәуірде ұлт ретіндегі нақты болмысынан ажырап, дінін, тілін, жоғалтып мәңгіртене бастаған халықтың рухын көтеру болды. Тек кеңестік дәуірдегі отаршылдық саясаты ғана емес, дүниежүзілік сипаттағы әлеуметтік экономикалық кеңістіктің біртұтас интеграциясы жаһандану үрдісін одан бетер үдете түскен бүгінгі дәуірде ұлтымыз өзіндік этникалық келбетін жоғалтпай, рухын биік ұстап, ұлттық болмысын толықтай қалпына келтіру жолындағы іс-қимылдарды күшейтудің маңызы зор екені анық. Мұндай мақсатқа қол жеткізудің ішкі мүмкіндігі ұлттық идеология қалыптастырып, халқымыздың рухын көтеру, ұлттың табиғи өсімін жеделдететін демографиялық жағдайлар жасау, шаралар белгілеу, маңызын жоғалтып бара жатқан тілін, дінін, салт-дәстүрін қалпына келтіру, ол үшін қазақ тіліне мемлекеттік тіл мәртебесін беру, қазақ балабақшалары мен мектептерінің санын көбейту болса, сыртқы мүмкіндік шет елдердегі қазақ диаспорасын өзіне тарту болды. Сөйтіп, Қазақстан Республикасы дүниенің әр түпкіріне тарыдай шашылып кеткен қандастарына есігін айқара ашты, «Қайт, қазақ, Отанына!», - деп Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың өзі бастап жар салды [9].

Бұл күнге дейін шетелдердегі қазақтар, әсіресе, Қытайдағы, Түркиядағы, Моңғолиядағы, Ауғанстан, Ирандағы қазақтар атажұртын, ондағы қалған ағайындарды бір көруге зар болып келген еді. Сондықтан да, шетелдегі қазақ қандастырымыздың да аңсары Қазақстанға ауды. Бүгінге дейінгі қазақтың соңғы, ұлы көшін Моңғолиядағы қазақтар бастап, атажұртқа ағылды.

Шетелдегі қандастарымызды тарихи отанына шақыру біріншіден, тәуелсіз Қазақстанның адам факторы, ұлт факторы мәселесі, экономикалық қуатты мемлекет болу үшін адам ресурстары тапшылығын болдырмаудың жолы болса, екіншіден, тағдырдың тәлкегімен әлемнің әр шалғайына тарыдай шашылып кеткен қандастарымызға қамқорлық жасау жөніндегі Елбасы идеясынан туындағаны анық. Бұл егеменді елге, оның шетте жүрген өкілдеріне деген әділеттілікті қалпына келтіру болып табылатындығында сөз жоқ.

Бұл ретте ұлттығымызды сақтап қалудың ішкі мүмкіндігі бірінші орында тұруы заңдылық. Әрине, соңғы 300 жылға жалғасқан отарлау саясаты, 70 жыл санамызды улаған кеңестік коммунистік идеология қазақ халқының ұлттық рухын, салт-дәстүрін, тіпті, тілі мен дінін санамыздан өшіру үшін барлық айла-тәсілдерді қолданса да, дегеніне жете алмағаны белгілі. Ғасырларға жалғасқан отаршылдық саясат заманында да халқымыздың ұлттық рухы өлген жоқ. Өзгеге тәуелді болса да, атажұртында отырған қабырғасы қалың ел күні ертең бар қазақтың басы қосылып, тәуелсіз тұрғыда бір шаңырақ астына жиналатын күннің туарынан үміттерін үзбей, санадағы рухты ұрпақтан-ұрпаққа жалғастырып бүгінге жетті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Нормативные правовые документы // ҚРОММ. 53-қор, 1-т, 2-іс.
2. Махат Д., Баспасөз: сталиншілдіктің Қазақстанда орнығуы (1925 – 1956 жж.). – Астана: «Ана тілі – Ата тарих», 2007. – 54 б.
3. Қинаятұлы З., Жылаған жылдар шежіресі (тарихи көркем публицистика). – Алматы: Мерей, 1995. – 106-107-бб.
4. Қобландин Қ.И., Меңдіқұлова Г. М., Өзбекстандағы қазақтардың тарихы және бүгінгі дамуы. – Алматы: ДҚҚҚ, 2009. – 29 б.
5. Енсенов Қ.А., Қазақстандағы көші-қон процестері және оның зерттелуі (1926-1959): канд...дис.автореф. – Алматы, 2007. – 19 б.
6. 3. Заханқызы С., Дәрбетханқызы Б., Ұрпақтар тоғасы. – Астана: Елорда, 2001. – 71 б.
7. Нормативные правовые документы // ҚРОММ. 53-қор, 1-т, 171-іс.
8. Миграция: сборник нормативных правовых актов РК. – Алматы: Юрист, 2007. – 128
9. Назарбаев Н.Ә., «Қайт, қазақ, отаныңа», // Егемен Қазақстан. – 2008. – 6 наурыз. – 2 б.

УДК 93/94
МРНТИ: 03.20

Мустафин Ф.М.¹

¹докторант АРГУ имени К.Жубанова
Казахстан, Ақтобе, E-mail: Farhad.m.m@bk.ru 87016555768, 87472439895

КАЗАХСКО-ОЙРАТСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В XV-XVI ВЕКА

Аннотация

В данной статье автор рассматривает вопросы об отношениях между казахами и ойратами в XV-XVI вв. Выделено 2 этапа в этих отношениях. Первый период (вторая половина XV – первая половина XVI вв.) характеризуется почти полным отсутствием больших конфликтов между казахами и ойратами. В этот исторический период времени устанавливаются первые эпизодические контакты, которые носили в основном разбойничий характер с обеих сторон. Основные военные действия ойратов были направлены против Моголистана и восточных монголов. Казахы же в это время были заняты войной с Шайбанидами. Второй период (середина и вторая половина XVI в) охарактеризовалась нарастанием казахско-ойратских конфликтов, которая складывалась не в пользу ойратов. Испытывая давления со стороны тумэтских монголов Алтын-хана ойраты вынуждены были отступить на запад, где им пришлось вступить в борьбу с казахами, отстаивающие свои пастбищные территории.

Ключевые слова: ойраты, казахы, монголы, Казахское ханство, Моголистан, Ак-Орда, Абилкаир, Уз-Тимур тайша, шайбаниды.

Ф.М. Мустафин¹

¹Қ.Жұбанов атындағы Ақтобе өңірлік мемлекеттік университеті
Қазақстан, Ақтобе, E-mail: Farhad.m.m@bk.ru 87016555768, 87472439895

XV-XVI ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚ-ОЙРАТ ҚАТЫНАСЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада автор XV-XVI ғғ. қазақ пен ойраттардың арасындағы қарым-қатынастар туралы мәселені қарастырады. Осы зерттеуде автор қазақ-ойрат қарым-қатынастарын екі кезеңін белгілейді. Бірінші кезең (XV екінші жартысы – XVI ғғ. бірінші жартысы) қазақ пен ойраттар арасындағы үлкен қақтығыстардың болмауымен сипатталады. Бұл тарихи кезеңде екі жақта бір-біріне қарақшылық сипатта болатын байланыстар орын алды. Ойраттардың негізгі әскери әрекеттері Моғолстан мен шығыс моңғолдарға қарсы бағытталған. Ал дәл осы кезде қазақтар Шайбанидтермен соғысып жүрген. Екінші кезең (XVI в ортасы мен екінші жартысы) қазақ-ойрат жанжалдарының өсуімен сипатталды. Тумэт-

моңғолдарының билеушісі Алтын-ханның әскери қысымына қарсы тұралмай ойраттар, батысқа қарай шегінуге мәжбүр болды. Мұнда олар қазақтармен күрес жүргізуге тура келді.

Кілт сөздер: ойраттар, қазақтар, моңғолдар, қазақ хандығы, Моғолстан, Ақ-Орда, Әбілқайыр, Уз-Тимур тайша, шайбанидтер.

Mustafin F.M.¹

¹*K.Zhubanov Aktobe Regional State University, Ph. Doctorant
Kazakhstan, Aktobe, E-mail: Farhad.m.m@bk.ru 87016555768, 87472439895*

KAZAKH-OIRAT RELATIONS IN THE XV-XVI CENTURIES

Annotation

In the article the author considers the question about the relationship between the Kazakhs and Oirats in the fifteenth and sixteenth centuries. Selected 2 stages in this relationship. The first period (the second half of XV – the first half of XVI centuries) is characterized by almost complete absence of big conflicts between Kazakhs and Oirats. In this historical period of time, the first episodic contacts are established, which were mainly of a robber nature on both sides. The main military actions of the Oirats were directed against Mogolistan and the Eastern Mongols. The Kazakhs at this time were busy with the war with the Shaibanids. The second period (the middle and the second half of the XVI century) was characterized by the growth of the Kazakh-Oirat conflicts, which developed not in favor of the Oirats. Experiencing pressure from the tumet Mongols Altyn Khan Oirats were forced to retreat to the West, where they had to fight with the Kazakhs, defending their territory.

Key words: Oirats, Kazakhs, Mongols, Kazakh khanate, Moghulistan, AK-Orda, Abilkair, Uz-Timur Taisha, the Shaybanids.

Введение. Исторический период времени с XV-XVI вв. занимающий особый этап в истории казахского народа. Он связан с зарождением и укреплением Казахского ханства. Вопросы взаимоотношения Казахского ханства с соседними народами и государствами остаются малоизученными и дискуссионными.

Материалы и методы. Теоретическая и методологическая основа данной статьи основывается на междисциплинарном подходе. Применение этого подхода в исторической науке вызвано различными факторами. Во-первых, это позволяет более качественно обработать и проанализировать исторические источники и извлечь из них максимум информации. Во-вторых, сочетание исторических методов с методами других наук дает возможность более углубленно исследовать прошлое.

При исследовании трудов современных историков по казахско-ойратским отношениям XV-XVI вв. использовались различные методы. В частности, типологический метод, который заключается в познании по принципу от единичного к особенному, а затем – к общему. Он предполагает способность распознать индивидуальное через принадлежность к общему, и, напротив, увидеть общую закономерность в разрозненных проявлениях единичного.

А также историко-системный метод, с помощью которого получили цельный, комплексный подход к изучаемой проблеме. Историко-системный метод направлен на изучение объектов и явлений прошлого как целостных исторических систем: анализ их структуры и функций, внутренних и внешних связей (морфологии), а также динамических изменений (генезис).

Материалами исследования послужили научные труды историков советского периода, а также современных историков: казахстанских и российских. Использовались опубликованные исторические источники архивов. Обращение к научным трудам историков позволяет выявить отличия в методологических подходах, зависящее от различных факторов. Их работы показывают точку зрения ученого на проблему.

При написании статьи сделана попытка применения комплексного инновационного подхода. Соблюдается хронологический принцип и принцип историзма. Хронологический метод – метод позволяющий в полной мере проследить логическое развитие проблемы и наиболее эффективно извлекать практический опыт. Принцип историзма требует любое историческое событие изучать в развитии и с учетом конкретной ситуации.

Основной целью данной работы является комплексное изучение политических событий в Центральной Азии, XV-XVI вв. Исходя из цели работы и учитывая слабую изученность темы, автор поставил перед собой следующие задачи:

- Показать основные политические события и международные отношения в Центральной Азии;
- Осветить политические события калмыцкой истории, особенно те, которые до сих пор остаются дискуссионными;
- Дать представление о конкретной международной политической обстановке в Центральной Азии в XVI в.

Обсуждение. В обсуждении вопроса казахско-ойратских отношений можно четко выделить три этапа: дореволюционный, советский и постсоветский. При этом постсоветский период можно поделить на отечественную, российско-калмыцкую и зарубежную.

В дореволюционном периоде особое место в исторической науке XVIII в. занимают работы В.М. Бакунина. Среди изучаемых авторами XIX в. исторических проблем, особое место занимала история взаимоотношений казахов с ойратами и другими народами и государствами Центральной Азии. Безусловной заслугой исследователей дореволюционного периода стало накопление нового исторического материала и введение его в научный оборот, что создавало базу для последующих более глубоких и масштабных исследований.

К дореволюционным исследователям можно отнести крупных российских и отечественных ученых занимающихся изучением истории международных отношений в Центральной Азии в XV-XVI вв., Н.Я. Бичурина, А.М. Позднеева, В.Л. Котвича, В.В. Бартольда, А.И. Левшина, В.В. Радлова, Ш.Ш. Валиханова и др.

В советской историографии немаловажное значение имеют труды П.С. Преображенского, М.Л. Кичикова, У.Э. Эрдниева, И.Я. Златкина, Б.П. Гуревича и В.А. Моисеева.

В постсоветский период к изучению вопроса международных отношений в Центральной Азии в XV-XVI вв. историки-исследователи как М.М. Батмаев, В.П. Санчиров, А.Г. Митиров, В.И. Колесник, А.В. Цюрюмов, С.Д. Асфендиаров, М.С. Муканов, Х.А. Арынбаев, Н.Г. Апполова, В.Я. Басин, Ш.М. Сабитов, Ж.Б. Кундакбаев.

Анализ исторических исследований свидетельствует о том, что история казахско-ойратских отношений, в XV-XVI вв. хотя и затрагивались интересующие нас вопросы в отдельных работах, но так и не стала предметом специального научного исследования и не получила глубокого и системного изучения.

Основная часть. К концу XIV века территория Монголии состояла из нескольких небольших государственных образований, которые обладали полной независимостью в проведении внутренней и внешней политики. Особое место среди них занимали ойратские политические объединения, правители которых хотя и враждовали с восточномонгольскими правителями, но до сих пор не могли окончательно отделиться от монголов Восточной Монголии [1, с. 211].

В результате деления страны на восточную и западную части Монголии в XIV-XV веках две родственные монгольские этнические группы - собственно монголы и ойраты, которые имели определенное общее происхождение, экономическую активность, традиционную культуру, язык, религию и ментальную структуру. Более того, каждая из национальностей осознавала себя как отдельный этнос [1, с. 211].

Для ойратского общества, как и для всей Монголии, была характерна политическая раздробленность, вызванная обширным, естественным характером кочевого скотоводческого хозяйства. Отсутствие внутренних рынков и прочные экономические связи, как между отдельными владениями, так и между частями страны, способствовали усилению сепаратистских устремлений монгольских и ойратских владетелей и способствовали ослаблению центральной власти [2, с. 68].

В этих условиях попытки преодолеть раздробленность и создать единое государство, независимо от субъективных намерений их инициаторов, были прогрессивными, но менее продуктивными. Однако все углубляющаяся раздробленность страны и размалывание улусов, внутренние раздоры и войны между монгольскими и ойратскими владетелями создали непреодолимое препятствие для объединения всей Монголии в рамках единого государства [1, с. 214].

После свержения монгольской династии Юань в Китае Тогон-Темир хана (1333-1368 гг.) в Монголии началась междоусобная война за власть. Монголия распалась на два политических независимых друг от друга самостоятельных владения: Восточная Монголия, находилась под контролем потомков юаньских

императоров и Западную Монголию, контролируемая ойратами. Периоды правления у ойратов Тогон тайши (1434-1438 гг.) и затем его приемника Есен тайши (1439-1455 гг.) ознменовался внешнеэкономическая активность в восточном направлении, выразившаяся в борьбе против восточных монголов и походами в Минский Китай. После смерти Есен тайши ойраты не всилах были влиять на Восточную Монголию, и вынуждены были поменять вектор своей внешнеполитической активности на запад, и оказали влияние на события происходившие в этом регионе [2, с. 68].

Столкновение интересов с правителями государств на территориях Казахстана и Средней Азии привело к началу враждебным отношениям.

Продвигаясь на западном направлении, ойраты в середине XV столетия столкнулись с правителями Моголистана [2, с. 68].

Государство Моголистан образовалось в результате распада улуса Чагатаидов в Центральной Азии в середине XIV века. Основатель государства - Тоглук-Тимур (1347-1362 гг.). Территория Моголистана - это Жетису, Восточный Туркестан и северо-восточная часть Центральной Азии. Границы государства менялись на протяжении всего его существования. Они простирались «на 7-8 месяцев пути» от Ташкентского и Туркестанского вилайетов на западе до озера Баркуль и города Хами на востоке; от Балхаша, Тарбагатай и Черного Иртыша на севере до Ферганы и сельскохозяйственных оазисов Кашгарии на юге. Столицей был город Алмалык.

Первый хан Моголистана, Тоглук-Тимур (1347-1362 гг.), чтобы укрепить и централизовать свою власть и государство, провел ряд административных, политических и экономических реформ, Ислам был использован как инструмент власти. В 1361 году Тоглук-Тимур покорил весь Мавераннахр.

Когда в Моголистане начинается сын Тимура Илиас-Ходжа Тоглук (1362-1380 гг.), начинается период фрагментации. Илиас-Ходжа пытался усилить власть чагатаидов, но усиление междоусобной войны эмиров привело к распаду государства на отдельные владения - в Жетису правили эмир Дулат Камар ад-Дин, в Илийской долине и Таргатате, а племена канглы и карлуки оставались независимыми от центральной власти государства [2, с. 68].

В 70-80-е годы XIV века правитель Мавераннахра эмир Тимур совершил множество грабительских набегов на Моголистан. 1371-1372 годы Тимур лично прошел по Моголистану, достигнув Сегиз-Агача на озере Иссык, захватив большое количество пленных, вернулся с богатой добычей. В 1375 году эмир Тимур достиг реки Или через город Сайрам, долину Таласа проник вглубь Жетису. В 1377 году армия Тимура Камар-ад-Дина была разбита дважды: впервые в предгорьях Каратау; вторая - в ущелье Бочам, по дороге из долины Чуйской к озеру Иссык.

К концу 80-х годов сформировался военно-политический союз правителей Моголистана и Ак Орды против эмира Тимура. В ответ на объединение сил против него эмир Тимур предпринял две грабительские кампании: в 1389 году - в Моголистан и в 1390-1391 годы - в Ак Орду и Золотую Орду. В результате изнурительной борьбы против агрессии эмира Тимура Моголистан развалился на части. Моголистанский хан Кызыр-кожа (1380-1399 гг.) был вынужден признать себя вассалом эмира Тимура. В первой половине XV века фрагментация усилилась, и тимуриды продолжали претендовать на территории Жетису и Кашгарии.

Ситуация была укреплена при сыне Кызыр-Кожы Мухаммед-хане (1408-1416 гг.). Под его правлением Моголистан стал независимым от Тимуридов и сумел вернуть территорий в долинах рек Таласа и Чу. Какое-то время междоусобное волнения утихли. Мухаммед Хан настойчиво насаждал ислам как государственную религию.

В первой половине XV века грабительские рейды ойратских войск начались на восточных границах Моголистана. Борьба с ними была организована Уайс-ханом (1418-1428 гг.). Ему пришлось перенести свою главную ставку из Турфана в город Илибалык в Жетису.

Свои первые набеги на Моголистан ойраты совершили в конце XIV века, а в первой половине XV века вторжения ойратов на восточные границы Моголистана приняли систематический характер [4, с. 121].

Свои грабительские походы в середине XV века ойраты также совершали и в степи Дешт-и Кыпчака. В первой половине XV века степях Дешт-и Кыпчака в условиях ослабления в Ак Орде власти потомков Орда-Ежена, а также вследствие вторжений эмира Тимура, Абилкайру (1428-1468 гг.) потомку Шайбана удалось узурпировать и удерживать власть в течение сорока лет. Территория ханства Абилкайра простиралась от реки Яик на западе до озера Балхаш на востоке, от среднего течения реки Сырдария и Аральского моря на юге до среднего течения рек Иртыша, Есиля и Тобола на севере. [4, с. 148].

Первый набег в, Дешт-и Кыпчак ойраты совершили в 1457 году. Ойратские войска под предводительством Уз-Темир тайши нанесли жестокое поражение войскам кочевых узбеков. Хан Абилкаир потерпев под Сыгнаком жестокое поражение вынужден был заключить с ними мир на тяжелых условиях [2, с 60].

После этого поражения в середине XV века часть кочевого народа во главе с потомками Орда-Ежена султанами Кереем и Жанибеком отложились от хана Абилкаира, откочевали в Моголистан. Правитель Моголистана хан Есен-Буга выделил им земли западной части Жетису, поймы рек Шу, Талас и Козы-Басы, где и в 1465 году основали Казахское ханство [4, с. 312].

Первым ханом нового государства становится Керей (1465-1474 гг.), который вскоре начинает борьбу с Абилкаиром. В 1468 году, во время похода на казахов Жетису хан Абилкаир умирает, и казахи без препятственно захватывают всю территорию бывшей Ак-Орды кроме присырдарьинских городов. Но уже при хане Бурундуке, (1480-1511 гг.) присырдарьинские города вошли в состав Казахского ханства. При Касыме хане (1511-1521 гг.), меньшая часть кочевых узбеков под предводительством Мухамеда Шайбани в начале XVI века ушла в Маверанахр, большая часть кочевых племен Дешти-Кыпчака признала власть потомков Орда-Ежена. При хане Касыме численность населения Казахского ханства превысила миллион человек [4, с. 319].

Ханы Моголистана, не заинтересованные в укреплении складывавшегося государства Абилкаира, оказывали казахским султанам некоторую помощь надеясь использовать силы казахов в войнах против ойратов. Автор сочинения «Бахр ал Асрар» Махмуд бен Эмир Вали писал «прикочевавшие с Жанибеком и Кереем узбеки в Жетису, «проводили время в набегах на калмыков и кыргызов и грабежах их и на окраинах областей занимались разбоем и к этому народу пристало имя «казак» [6, с. 352].

В последующие годы казахские ханы из-за необходимости концентрации всех сил и средств для борьбы против шайбанидов за присырдарьинские города объясняет тот факт, что с другими своими соседями в том числе и с ойратами они в то время старались поддерживать мирные и добрососедские отношения. С которыми почти целое столетие не были омрачены конфликтами [3, с. 146].

На рубеже XV-XVI веков Шайбаниды овладели оседлыми районами Маверанахра, где в дальнейшем сложились и получили развитие различные ханства. Казахско-Шайбанидская борьба продолжалась в течение всей второй половины XV и весь XVI века. В этой борьбе важнейшее значение имело стремление сторон захватить, закрепить за собой присырдарьинские города Сыгнак, Сайрам, Сауран, Созак, Туркестан и другие, являвшиеся центрами меновой торговли кочевников с оседлыми земледельцами и ремесленниками Средней Азии. Жизненная необходимость обеспечения бесперебойного обмена излишков скотоводческой продукции на продукты земледелия и городского ремесла подогревала стремление казахских правителей к овладению этими городами данного региона. Но их усилия наталкивались на сопротивление шайбанидских владетелей, не желавших допускать казахов на рынки указанных городов [2, с. 50].

Но если между казахскими правителями и Моголистаном, с одной стороны, казахскими правителями и ойратами, с другой в течение второй половины XV и первой трети XVI в. сохранялись мирные отношения, то этого нельзя сказать о взаимоотношениях ойратов и Моголистана, который в середине XV века разделился на восточную часть с центром в Турфане и западную с центром в Кашгаре; они фактически были друг от друга независимы, часто враждовали и объединялись только для борьбы против общего противника – складывавшегося Шайбанидского государства в Маверанахре. В этой обстановке ойраты были той силой, к помощи которой прибегали боровшиеся политические группировки в Моголистане, облегчая ойратским тайшам достижению их собственных целей, сводившихся к овладению торговыми путями и военной добыче за счет грабежа соседних стран [2, с. 46].

Как мы уже отмечали, взаимоотношения Казахского ханства и западно-монгольскими племенами в течение почти целого столетия были мирными. Положение резко изменилось в 30-х годах XVI века, когда началась борьба между ойратскими и казахскими правителями, продлившаяся более чем два столетия. Причиной конфликта предположительно считают стремление обеих сторон расширить свои пастбищные территории за счет соседа, так и стремление ойратских владетелей захватить в свои руки среднеазиатские города и подходы к ним. В пользу этого предположения говорит свидетельство известного английского купца и путешественника Дженкенсона, который в 1557 г. пытался проехать из Средней Азии в Китай, но не смог этого сделать из-за войны между казахами и ойратами. По словам этого путешественника, причиной войны был спор из-за обладания Ташкентом. Известно лишь, что в середине и второй половине XVI века казахи получили перевес в борьбе против ойратов, ослабленных

поражениями, понесенными от ханов Восточной Монголии, и внутренними раздорами. Русский посол Данила Губин, отправленный в 1535 году Иваном IV в ногайские улусы, доносил в Москву, что, по полученным сведениям, казаки весьма сильны и колмаки им передались, и Ших Мамай и Исуп и иные мырзы кои с ними кочуют, стоят на заставе за Яиком на реке Еме всю зиму, берегутся от Казатцкой Орды [5, с. 67].

Быстрое укрепление Казахского ханства в конце XV – начале XVI вв. за счет притока родственных кочевых племен бывшего узбекского улуса, активная внешняя политика казахских ханов, стремившихся к расширению своей территории неизбежно привели к столкновению с ойратами. Наиболее раннее известия о военных столкновениях между Казахским ханством и ойратами приводит турецкий историк XVI века Сейфи Челеби в своем труде «Тарих»: «По ту сторону от страны Кашгар обитает народ называемый казаками у них нет ни городов, ни селений. Это кочевой народ. Их 200 000 кибиток. Их хана зовут Тауекель (ханом в то время был Хак-Назар, Тауекель был султаном). Они (однажды) ограбили какую-то местность страны калмаков и вернулись обратно». Ойратские тайши организовали погоню, которая преследовала до Ташкента. Эти события имели место в период между 1551-1556 годами [7, с. 14].

Набег казахского султана Тауекеля на ойратские улусы был совершен в 1552 году. В этот период усиливается давление на Казахское ханство со стороны ойратских владетелей, которые потерпели поражение от тумэтских монголов Алтын-хана и вынужденены были отступить на запад [7, с. 14].

Казахские ханы активно вмешивались в междоусобную войну в Моголистане, поддерживая сепаратистские стремление правителей Шалыша и Турфана, где им часто приходилось сталкиваться с ойратами [7, с. 14].

В годы правления Хак-Назара (1538-1580 гг.) в результате укрепления Казахского ханства, казахи приостановили продвижение ойратов на запад. Об этом свидетельствует побывавший в 70-х годах XVI века в ногайских улусах посол Московского государства Данила Губин сообщал в Москву что, «казаки ... добре сильны и колмаки им передались, а сказывают государь, Ташкен воевали и ташкенские царевичи, сказывают, сними дважды бились, а казаки их побивали» [5, с. 73].

Конец XVI века в период правления в Казахском ханстве хана Тауекеля (1582-1598 гг.) характеризуется нарастанием борьбы в между казаками и ойратами. Борьба шла с переменным успехом. Казахские ханы не смотря на занятость с среднеазиатскими делами в конце XVI века, казахам удалось нанести ойратам ряд существенных поражений. Ойраты были вынуждены снова признать зависимость от Казахского ханства. Казахский посланец прибывший в это время в Москву, именовал хана Тауекеля «царем казацким и колмацким» [5, с. 137].

Таким образом, в казахско-ойратских отношениях в XV-XVI вв. можно выделить два этапа. Первый период (вторая половина XV – первая половина XVI вв.) характеризуется почти полным отсутствием больших конфликтов между казаками и ойратами. В этот период устанавливаются первые эпизодические контакты, которые носили в основном разбойничий характер с обеих сторон. Основные военные действия ойратов были направлены против Моголистана. Казахи же были заняты войной с Шайбанидами. Второй период (середина и вторая половина XVI в.) охарактеризовалась нарастанием казахско-ойратских конфликтов, котрая складывалась не в пользу ойратов.

Список использованной литературы:

1. *История Калмыкии. Элиста, АПП «Джангар». 2009. Т. 1. – С. 215.*
2. *Тепкеев В.Т. Ойраты в начале XVII века. Элиста, АПП «Джангар». 2015. – С. 198.*
3. *Златкин И. Я. История Джунгарского ханства. – М., «Наука». 1983. – С. 330.*
4. *История Казахстана с древнейших времен до наших дней. Том 2. – Алматы, «Атамұра», 2010. – С. 637.*
5. *История Казахстана в русских источниках. Том 1. – Алматы, «Дайк-Пресс», 2005. – С. 721.*
6. *Махмуд бен Эмир Вали. Бахр ал Асрар. – Алма-Ата, 1969*
7. *Моисеев В.А. Джунгарское ханство и казахи в XVII-XVIII вв. – Алматы, «Галым», 1991. – С. 238*
8. *История Казахстана в русских источниках. Том 2. – Алматы, «Дайк-Пресс», 2005. – С. 445.*

ӘӘЖ 574 (03.11)
ГРНТИ 03.20.09

Р.К. Нурбекова¹, А.К. Бұлғынбаева²

¹С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университетінің доценті, т.ғ.к.

²С.Аманжолов ат. ШҚМУ, Қазақстан тарихы кафедрасының аға оқытушысы, тарих магистрі

ҚАЗАҚ ТАРИХЫНДАҒЫ «АЙҚАП» ЖУРНАЛЫНЫҢ АЛАТЫН ОРНЫ

Аңдатпа

Мақалада ХХ ғасырдың басында шыққан қазақтың тұңғыш қоғамдық – саяси және әдеби журналы – «Айқап» журналының қазақ тарихында алатын орны жайлы баяндалған. Ал, өткен ғасыр басында осы тәуелсіздікті аңсап кеткен қазақ перзенттерінің бірегейі Мұхаматжан Сералин Ресей жеріндегі Троицк қаласында «Айқап» атты журналын жарыққа шығарғанына ағымдағы жылдың қаңтар айында 100 жыл толды.

Қазақ баспасөз тарихында «Айқап» журналының алатын орны – ерекше. Троицк қаласында 1911-1915 жылдар аралығында шығып тұрған «Айқап» қазақ халқының саяси-әлеуметтік, мәдени-шаруашылық өмірінің көптеген түйінді, көкейтесті мәселелерін көтергендігіне куә боламыз. Шын мәнінде қазақ баспасөзін зерттеп зерделеу еліміздің тәуелсіздік алуымен бірге басталды. Ал тәуелсіздігіміздің 20 жылдығы қарсаңында «Айқап» журналының 100 жылдығын атап өту – ұлтымыз үшін биік мәртебе болуы тиіс. Бұл ғылыми жобаның құндылығы да сонда.

Түйін сөздер: Айқап, қоғамдық сана, қазақ зиялылары, интеллигенция, әлеуметтік - саяси мәселелер, ұлт, мәдениет, тап

Нурбекова Р.К.¹, Бұлғынбаева А.К.²

²к.и.н., доцент, Восточно-Казахстанский государственный университет им. С.Аманжолова

²магистр, Восточно-Казахстанский государственный университет им. С.Аманжолова

РОЛЬ ЖУРНАЛА «АЙҚАП» В КАЗАХСКОЙ ИСТОРИИ

Аннотация

В статье описывается место первого казахского политического и литературного журнала «АЙҚАП» в истории Казахстана в начале двадцатого века. А в начале прошлого века Мухаматжан Сералин, один из казахских тещ, мечтающих о независимости, опубликовал свое 100-летие в журнале «АЙҚАП» в Троицке, Россия. В истории казахской прессы журнал «АЙҚАП» – это уникальное место. «АЙҚАП», возникший с 1911 по 1915 год в Троицке, стал свидетелем многих важных вопросов политической, социальной, культурной и экономической жизни казахского народа. На самом деле изучение казахской прессы началось с независимости нашей страны. И празднование 100-летия журнала Айкар в канун 20-летия нашей независимости - большая честь для нашего народа. И это ценность исследовательского проекта.

Ключевые слова: Айқап, общественное сознание, казахская интеллигенция, общественно-политические проблемы, национальность, культура, класс.

R.K. Nurbekova¹, A.K. Bulgunbaeva²

¹k.h.s., associate professor of the S. Amanzholov East Kazakhstan State University

²master of the S. Amanzholov East Kazakhstan State University

ROLE OF “AYKAP” MAGAZINE IN KAZAKH HISTORY

Annotation

The article describes the place of the first Kazakh political and literary magazine “AYKAP” in the history of Kazakhstan at the beginning of the twentieth century. And at the beginning of the last century, Muhamatzhan Seralin, one of the Kazakh mother-in-law, dreaming of independence, published his 100th birthday in the AYKAP magazine in Troitsk, Russia. In the history of the Kazakh press, AYKAP magazine is a unique place. AIGAP, which arose in Troitsk from 1911 to 1915, witnessed many important issues of the political, social, cultural and economic life of the Kazakh people. In fact, the study of the Kazakh press began with the independence of our country. And the celebration of the 100th anniversary of Aikap magazine on the eve of the 20th anniversary of our independence is a great honor for our people. And this is the value of a research project.

Keywords: Ауқап, public consciousness, Kazakh intelligentsia, socio-political problems, nationality, culture, class.

Тарихилық-қоғамдық сананың ең басты бөлігі, яғни, өмірде болған оқиғаны сол қалпында шындыққа шіркеу түсірмей бейнелеу.

Қазақ халқының мәдени өмірінде ХХ ғасырдың бас кезінде болған елеулі оқиғалардың бірі қазақтың тұңғыш қоғамдық - саяси және әдеби журналы – «Айқап» журналының шығуы. ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басында Ресей халықтарының соның ішінде Қазақстанның экономикалық, саяси-мәдени өмірінде үлкен өзгерістер болды. 1905 жылғы революция Ресейдің барлық халықтарын сілкітіп, артта қалған шеткі аймақтардағы ұлттық халықтарды оятты. Орталықтағы сияқты, шет аудандағы барлық топтар, әлеуметтік топтар, өздерінің таптық мүдделерін бейнелейтін талаптарын ұсынды. Осы кезеңде Қазақстан жағдайында кезек күттірмейтін мәселе ұлт-азаттық қозғалыс болды. Оянып, қозғалысқа келген бұратана ұлттар, олардың оқығандары өз тілдерінде түрлі кітаптар, газет-журналдар шығаруға кірісті. Осы кезеңде кітаптар мен кітапшалардың үлкен саны, қазақ тілінде «Серке», «Қазақ», «Қазақстан» газеттері және «Айқап» журналы шыға бастады. Баспасөз басылымдарының орталықтары Қазан, Орынбор, Троицк, Семей, Омбы қалалары болды.

Қазақ баспасөзінде осы кезеңде әлеуметтік - саяси мәселелер басым орын алды және осы салада қызмет еткен қазақ зиялылары ойларының өткірлігі, әртүрлілігі жағынан сол кезеңдегі қазақ қоғамының даму тарихында ерекше орын алды.

Қазақстандағы баспасөз тарихы сансыз көп үлгілермен әшкереленді, патша цензурасы сияқты және әкімшілік адамдары, оянып келе жатқан қоғамдық ойларды қазақ халқының көркем шығармашылығын тұншықтыруға тырысты. Журнал басылымының ұйымдастырушылық және техникалық жағы өте күрделі еді. Араб шрифтің іздеу, жинақтаушылар, қағаздар типографиялық база қажет болды. Маңызды мәселелерді шешуде М.Сералинге орыс революциялық социал-демократтары Ф.Сыромолотов, С.С. Ужгин, Зиссер, Юдин көмектесті [1, 197].

М.Сералин «Айқаптың» бірінші санында жазған бас мақаласында: «Газет һәм журнал, деп жазды ол, халық үшін пайдалы екендігіне бұл заманда шек етуші жоқ. Халықтың қай дәрежеде алға кеткендігі халық арасында таралған газет, журнал һәм кітаптардан білінеді» – деп көрсетті [2, 1].

Қазақстандағы демократиялық-ағартушылық бағыттың өкілдері Мұхаметжан Сералин, Сәбит Дөнентаев, Испандияр Көбеев, Әкрам Галымов, Бекет Өтетілеуов, Әріп Тәңірбергенов және басқалар, Абай Құнанбаевтың, Ыбырай Алтынсариннің жақсы дәстүрлерін жалғастырды [3, 86].

Қазақ демократиялық публицистикасының дамуында 1911-1915 жылдары «Айқап» журналының жарыққа шығуы, Қазақстанның қоғамдық-саяси өміріндегі қазақ баспасөзінің пайда болуындағы байсалды жетістіктердің бірі болып табылады.

1911 жылы «Айқаптың» негізі қаланды. 1910 жылы 18 қаңтарында баспасөз істері бас басқармасына Орынбор губернаторының канцеляриясынан хат түседі. Онда былай деп хабарланады: «Қостанай уезі №5 Шұбар болысының қазағы Мұхаметжан Сералинге, оның жауапкершілігімен Троицк қаласында ай сайын «Эй-каф» журналын төмендегідей бағдарлама бойынша басып шығаруға рұқсат берілді: алдыңғы қатардағы мақалалар, шетел жаңалықтары, мұсылман өмірінің мәселелері, хабарлар, фельетондар мен өлеңдер, библиография және ғылыми мақалалар, аралас және редакцияға келген хаттар.

«Айқап» журналының ұйымдастырушысы және редакторы жазушы-демократ М.Сералин болды. Журналдың төңірегіне М.Сералиннің пікірлестері – қазақ мәдениетінің көрнекті қайраткерлері топтасты. Журналдың 1911-1912 жылдарда хатшысы Акрам Галимов, 1913-1914 жылдары Сұлтанмахмұт Торайғыров болды. «Айқаптың» қызметкерлері мен тілшілері сол кездегі белгілі жазушылар мен ақындар – Сәбит Дөнентаев, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Бейімбет Майлин, Сәкен Сейфуллин болды. Журналға оның әйгілілігі туралы айтып, Қазақстанның әр түрлі бұрышынан адамдар жазды. Журналды Б.Қаратаев, Ж.Сейдалин, татар қайраткерлері Х.Шелоба, Т.Мұхамадияров белсенді түрде қолдады. «Айқап» дербес журнал деп аталды, мықты қаржылық негізі болмады, журнал жазылушы халықтан, негізінен интеллигенциядан жиналған қаржыға басылды. Өзінің аталуы, мақсаттары жағынан журнал келесідей түсініктеме береді. Журналдың өз аты «Ай, қап» барлық қазақ халқының мәдени артта қалушылығына өкінішпен бейнелеуге тиісті» – деген сияқты [4, 1].

«Айқап» сол кездегі көкейтесті мәселелерге жауап беруге, халықтың қоғамдық-саяси өмірін ойландыратын өзекті жағдайларға айрықша көңіл бөлуге тырысты. Журналды тұрақты шығару жұмыстарына С.Торайғыров, М.Кәшімов қатысқан. Сонымен қатар М.Көпеев, Ш.Әлжанов, С.Ғаббасов, М.Жолдыбаев, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ш.Құдайбердиев, Б.Майлин, Б.Өтетілеуов, С.Көбеев, Н.Құлжанов, М.Малдыбаев сияқты белгілі жазушылар мен ұлт зиялылары да белсенді қызмет атқарып, басылымның тартымды болуына елеулі үлес қосты.

«Айқап» журналы алғашқы санынан бастап халықты оқу-білімге, өнер-ғылым жолына түсуге шақырды. Қазақ елінің экономикасы мен саяси жағдайлары туралы мағлұматтар, шаруашылық, мемлекет пен құқық мәселелерін, әйелдердің жағдайы, отырықшылыққа көшу, қоныстандыру, қазақ халқының тарихы, археологиясы және этнографиясы туралы мағлұматтар, тұрмыс әдет-ғұрыптары, мәдениеті, оқу-ағарту саласы, тіл мен әдебиет, көркем әдебиет, баспасөз, денсаулық, дін мәселелері жайында материалдар жариялап, осы тақырыптар төңірегінде пікір алмасып, ойлары мен тұжырымдарын ашық айтуды сұрады. «Айқап» қазақтың тұңғыш журналы бола отырып, сол кездегі қоғамдағы өзгерістерді оқырмандарына өз нақышында жеткізуге тырысты. Журнал көшпелі қазақ арасында отырықшы өмір сүруді насихаттады.

Ғабдол Жәмилов өзінің «Айқаптың» атының маңызы» атты мақаласында: «Айқап» – орындалмаған мақсаттарға, армандарға өкіну» - деген еді [5. 4]. «Айқап» қоғамдық сипаттағы алғашқы қазақ журналы, ол қазақтардың арасына ғылыми білімдер таратты, өзінің беттерінде өзекті мәселелер көтерді.

«Айқап» жаңа революцияның көтерілуінің қарсаңында шыға бастады. Бірақ журнал елде болып жатқан ереуілдер және революциялық толқулар жайлы ашық түрде айта алмады. Өйткені, қатал патшалық цензура әрекет етуін жалғастырды. Осыған қарамастан оның беттерінде бай езушілерге, шенеуніктік аппаратқа қарсы бағытталған мақалалар пайда болды. «Айқап» беттерінде патшалық басқару жүйесі де сынға ұшырады.

Алғашқы екі жылда журнал айына 1 рет, соңғы 3 жылда 2 аптада 1 рет шығып тұрды.

1913 жылы «Оренбургский край» газетінде: «Қазақтың екі апталық қоғамдық саяси журналы «Айқап» өзін жоғары дәрежедегі дербес басылым ретінде көрсетеді, ал осы аталған басылымның редакторы байырғы қыр қазағы М.Сералин дарынды болмыс, ұйымдастырушылық талант қосқан, публицист және рухани көсем. Бұл рухы және қанымен қазақ» – делінген [6, 1].

Авторлар өздерінің ойлары жағынан өзгешеленді, мұнда дін иелерінің өкілдері ұлтшылдар да болды. Бірақ жетекші күш авторлардың прогрессивті тобында болды. Оларға М.Сералин, Ж.Сейдалин, Б.Қаратаев, Ш. Әлжанов, С.Торайғыров және басқалар кірді. Журналдағы Қазақстанның экономикалық дамуы жөніндегі мәселелерін Омар Қарашев, Мақыш Қалтаев қолдады.

«Айқап» бес жыл бойы қазақ даласының прогрессивті ойларының трибунасы болды, әлеуметтік шындықтағы жағымсыз көріністерді сынады, халықтың ақылшысы болды, оны әлеуметтік прогресс жолына бағыттауға тырысты. «Менде ешқашан материалдардың жеткіліксіздігі болған емес, мен бүгін білмеймін ертең журналға не жинап өткізілу керектігін, міне пошта келді және бірден толы материал болады» – деп жазды М.Сералин.

«Айқап» өзінің мақалаларымен заңсыздықтарды, ауылдағы қазақ феодалдарының іс-қылықтарын әшкерелеп, езілушілерді, қорланушыларды қолдап, солардың сөзін сөйледі. «Айқап» өз беттерінде: «Біздің журналдың пайда болуы атаққа ие болу емес, Қазақстан тариханда із қалдыру. Ағарту ісін және мәдениетті таратуға байланысты алып сату емес, халыққа қызмет ету» – деп жазды.

Қазақ даласындағы экономикалық қайта құрулар мәселелері М.Сералиннің «Қазақ халқының мұқтаждығы», «Біздің бұрынғы һәм қазіргі халіміз», «Келешек заманымыздың қамы», «Жер әңгімесі» тағы басқа мақалалары жарық көрді.

Қазақ халқы ағартуға, білімге және мәдениетке шақыра отырып, М.Сералин сол кездегі ескі әдет-ғұрыптарды және дәстүрлерді өткір сынады. М.Сералин 1912 жылы «Троицк қаласы» атты мақаласында мемлекеттік думаға қазақ депутаттарының қатыспауына өкінеді. Ол: «5 жылда мемлекеттік думада Түркістанда таратылған көптеген қазақ жобалары қаралды. Осы заң жобаларын тексеру кезінде бірде-бір депутат қазақ болмады. Ол сол кезде уақыт туады, оның қоғамдық саяси қызметінің жарығы мен көлеңкесіне тарихшылардың объективті түрде қарайтындығына үміт артқанды. Қазақ тарихында М.Сералин, оның «Айқап» журналы алтын әріптермен жазылады.

«Айқаптың» соңғы саны 1915 жылдың 28 тамызында шықты. Мұнда редакция өзінің оқырмандарына, материалдық базаның жоқтығынан және басқа да себептермен журнал қызметінің тоқтатылғандығын хабарлайды.

Журналдың пайда болуы және қызметі екі түрлі факторды анықтайды: әлеуметтік-тарихи; цензуралық.

Ол қазақ қоғамының ішкі және сыртқы дамуына байланысты дүниеге келді. «Айқап» жариялылық түрдегі баспа болды, бірақ ол арнайы орган болған жоқ. Ол «жат» баспа ретінде қатал цензуралық бақылауда болды.

«Айқап» журналына көптеген мақалаларын жариялаған Ғабдулғазиз Мұсағалиев (1880-1933) сол кездегі білімді адамдардың бірі болды. Каир университетінің заң факультетін бітірген, 1909-1910 жылдары Индонезия, Үндістан, Пәкістан және Жапонияда болды. Сегіз шет тілінде сөйледі. Шығыс халықтарының тарихы мен философиясын өте жетік білді [7, 11].

«Айқап» журналының әр авторларының өзіндік ерекшеліктері болды. «Айқап» осындай қазақ халқының алдыңғы қатарлы күштерін өзіне тартқан орталық еді.

«Айқап» әлеуметтік салада алғаш рет, қазақ әйелдерін азат ету мәселесін көтерді. «Айқап» журналы қазақ әйелдерінің жағдайына, олардың әлеуметтік бостандыққа және отбасындағы күндіктен босату жолдарына үлкен көңіл бөлді. Патшалықтың қатал езгісі, сол сияқты жергілікті езушілердің қанаушылардың езгісі, әйелдердің құлдық жағдайларын күшейтті. Әйел үш жақты езгі көрді: ұлттық, таптық және отбасылық - тұрмыстық. Көп әйел алу, қызды сатқанда қалың мал алу, әйелдерді мұраға беру, сабау, алып қашу, өлтіру және тағы басқа – мұның бәрі қанаушы құрылыспен заңдланып, дін басыларымен жарықтандырылған, езуші топтың қызметінде тұрған ескі әдеп-ғұрып, қызды туа салысымен бақытсыздық деп қарауы еді.

«Айқап» беттерінде Сақыпжамал Тілеубаева сияқты қазақ қыздары өз мақаласында: «Қазақ еркектерінің арасынан, әйелдердің қайғы қасіретін көретін адам табыла ма, сіздер өз 13-14 жастағы қыздарыңызды 50-60 жастағы қартаңдарға, олардан мал алу үшін бересіздер, Бұл дұрыс па? Екеуі тең бе? Егер дұрыс деп есептесеніздер, неге 13-14 жастағы ұлдарыңызға 50-60 жастағы кемпірді неге үйлендірмейсіздер? Бұл менің ғана емес, бүкіл қазақ қыздарының сұрағы» - деп жазды [8, 11].

Қазақ қоғамының алдыңғы қатарлы адамдары демократиялық интеллигенцияның өкілдері үнемі қазақ әйелдерін қорғап сөйледі, олардың теңдігі үшін күресті. Әйелдерге білім алу, шариғат бойынша қажетсіз және зиян нәрсе деп айтылған. Сондықтан қазақ әйелдерін ағарту ісі үшін күреске «Айқап» журналы ерекше көп назар аударды.

«Халық, сіздер білесіздер ме?» – деді журнал оқырмандарына, алты-жеті миллион қазақтың жартысының әйелдерден тұратынын. Біздің халқымыздың жартысын надан әйелдер құрайды. Осылай бола тұра, біз өркениетті халықтар қатарына қосыла аламыз ба? Ол үшін артқа жүрмес үшін, қанеки, қыздарды, әйелдерді оқытайық. Олар біздің ұлтымыздың анасы болып табылмай ма?» [9, 1].

Қазақстанда XX ғасырдың басында 1900-1917 жылдар аралығында қазақ тілінде 200 кітап басылды. Жоғары оқу орындарында 1912-1913 жылдары қазақ балаларына 9 орын ғана бөлінді. Оқу орындарында оқуға ықпалас білдірген кедей балалары патша өкіметі тарапынан кедергіге кезікті [10, 73].

Қазақ халқының білім алудағы кедергі жасау саясатын, «Айқап» төмендегі жайттармен көрсетеді.

Омбыда көптеген қазақтар әр түрлі мамандықтар бойынша оқиды, оқушылардың саны: «Омбы гимназиясында 1, әйелдер гимназиясында 1 қазақ оқыды және 1 жылға оқуға 100 сом төлейді» [11, 13].

Әр жерлерде төте оқуда қазақ балалары оқытылып жатты. Қазақ балаларының ішінде оқуға ынталылылар өте көп болған. Бірақ өкінішке қарай мектепке қабылдау белгіленген мөлшерде өте төмен дәрежеде болған. Мысалы, Қостанайдағы педагогикалық сыныпқа 30 баланың орнына 8 бала ғана алынған. Қазақтар арасында кедейлер жоқшылықтан оқи алмаса, кейбір ауқатты адамдар жылына оқуға 12 сом алатын мектепте, әкесінің 12 сомды ауыр санап мектепке жібермеген жағдайлар да болған.

Қазақ мектеп, медреселерінде құнды білім беру, оқу-ағарту ісіне қыз балаларды тарту, баланың үйренгендігін емтихан ұйымдастыру арқылы тексеру, мұқтаж оқушыларға қаржылай көмек беру жайы және осы салада өткізілген мәдени іс-шаралар барысымен оқырмандарын таныстыруға тырысты. Қазан, Уфа, Троицк сияқты ірі қалалардағы мектеп, медреселерде оқыған қазақ жастарын да тарта білді. Оларға қызығушылық тудыратын тақырыптағы материалдарды басып, қазақ шәкірттерінің пікірлерімен санасып, оларды өз бастарына түскен қиыншылық мәселесімен бөлісуге шақырды. Жастарға, әсіресе оқу орындарында оқып жатқан тұрмысы нашар шәкірттерге қаржылай көмек көрсетуді ұйымдастырды. «Айқап» бірқатар халық ауыз әдебиетінің шығармаларымен бірге шығыс, орыс және еуропа әдебиетінің туындыларын жариялауды да қолға алды.

«Айқап» қалың елдің қоғамдық санасын оятып, қазақ жастарын білімге, өнерге жетелеген, өмірге жаңаша көзбен қарауға жол бастаған басылым болды. Қазақ зиялыларының көзі ашық, оқыған азаматтардың қолдауымен және тікелей араласуымен өз оқырмандарын мәдени тұрғыда байытты. Сондықтан «Айқап» журналында жарияланған материалдар сол кезеңдегі тарихымыздың, әдебиетіміздің әлі де болса анықталмай жатқан кейбір тұстар айқындауды, XX ғасыр басында қалыптасқан ұлттық интеллигенция өкілдерінің тұлғалық ғұмырын толықтыруға септігін тигізеді. Сол сияқты белгілі себептермен тарих бетінде аттары беймәлім күйде қалып кеткен азаматтардың есімдерін қалпына келтіруге көмек берері сөзсіз.

«Айқап» XX ғасырдың басындағы қоғамдық ой-пікір мен мәдениеттің дамуына қомақты үлес қосты, қазақ қоғамын бастаған демократияшыл идеялардың жаршысы болды. «Әй, қап» деп басталған бұл журнал, төрт жылғы ғұмырында қазақ халқының тарихындағы өзекті мәселелерді батыл көтере білді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бекхожин К. Қазақ баспасөзінің даму жолдары. – Алматы, 1964. – 197 б.
2. Сералин М. Газет һәм журнал. //Айқап. 1911. №1. 1 б.
3. Кенжебаев Б. Қазақ халқының XX ғасырдың басындағы жазушы-демократтары. – Алматы, 1958. – 86 б.

4. Сералин М. «Ай, қап». //Айқап. 1911. №1. 1 б.
5. Жәмилов Ф. «Айқаптың» атының маңызы. //Айқап. 1913. №6. 4 б.
6. Оренбургский край. 1912.12 шілде. 1 б.
7. Зиманов С.З. Даулетова С.О. Исмагулов М.Ш. Казахский отдел народного комиссариата по делам национальностей РСФСР. – Алма-Ата, 1975. – С.182.
8. Тілеубаева С. Қазақ қыздарының ата-аналарына //Айқап. 1911. №7. 11-б.
9. Халық, сіздер білесіздер ме. //Айқап. 1912. №8. 1 б.
10. Сембаев А.И. Хропченко Г.М. Очерки истории школ Казахстана. (1901-1917) // Науч.ред. Е.И.Шехтермана. – Алматы, 1962. – С. 73.
11. Айқап мәліметтері. //Айқап. 1913. №8. 13 б.

УДК 94(574)“1930/38”

МРНТИ 03.20.03

Ж.Саурыкова¹

Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық Институтының докторанты
Алматы қ. Қазақстан E-mail: zhanarsaurykova@mail.ru

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІН: ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Аңдатпа

30-шы жылдары тоталитарлық тәртіп барлық қоғамдық-саяси ортада орнады, ол Қазақстанда өзгеше теріс тәртіпте байқалды. Республикаға одақ мәртебесін беру, әртүрлі қоғамдық өзгерістер тоталитарлық тәртіптің қатаң үстемдігімен өтетін. 30-шы жылдың екінші жартысы саяси қуғын-сүргіннің бұқаралық сипаттама алған, жаңа толқынымен есте қалды. Сталиннің жеке басқа табынушылығының күшеюі және түрлі-түрлі басқаша көзқарастарға төзімсіздік, елдің дамуына барлық қиыншылықтар әрекеті қызметтерінің нәтижесін «халық жауы»деп атап, ол күштілер құрған оппозициялар басқарушы тәртіптегі және оның ішінде көптеген ұлыстар өкілдерін«халықтың ұнамсыз санатынан» бастап беделді көшбасшыларына дейін жоюға алып келді. Сталиндік жаппай қуғын-сүргінді зерттеу қазіргі таңда кеңінен таралған тақырып дәрежесінен түпкілікті ғылыми іргелі зерттеуге ауысқан. Алайда, мұрағаттағы мәліметтер түсініксіздігі себебінен ғылыми әдебиеттерде толық бейнеленілмеген, бірқатар мәселелер бар.

Түйінді сөздер: тоталитарлық тәртіп, қуғын-сүргін, төрешілдік, социализм, сталиндік

Ж.Саурыкова¹

¹Докторант Института Истории и права КазНПУ им. Абая,
г.Алматы, Казахстан. E-mail: zhanarsaurykova@mail.ru

ПОЛИТИЧЕСКАЯ РЕПРЕССИЯ В КАЗАХСТАНЕ: ОСОБЕННОСТИ И ПРОБЛЕМЫ

Аннотация

В 30-е годы тоталитарный режим утвердился во всех сферах общественно-политической жизни. Его сущность в Казахстане проявилась в особо уродливых формах. Придание республике статуса союзной, различные общественные преобразования проходили под жестоким диктатом тоталитарного режима. Вторая половина 30-х годов ознаменовалась новой волной политических репрессий, принявших массовый характер. Укрепление культа личности Сталина и нетерпение всяческого инакомыслия, попытки все трудности развития страны объявить результатом деятельности «врагов народа» привели к физическому устранению от «неудобных категории населения» до влиятельных лидеров, могущих составить оппозицию правящему режиму и включая представителей многих этносов. Изучение сталинской массовой репрессий в настоящее время окончательно перешло из разряда популярных тем в разряд научных фундаментальных исследований. Однако существует ряд вопросов, которые не нашли полного отражения в научной литературе по причине недоступности архивных материалов

Ключевые слова: тоталитарный режим, репрессия, бюрократия, социализм, сталинизм

Zh.Saurykova¹

¹PhD doctoral student of the Institute of History and Law KazNPU named after Abai
Almaty, Kazakhstan E-mail: zhanarsaurykova@mail.ru

POLITICAL REPRESSION IN KAZAKHSTAN: FEATURES AND PROBLEMS

Annotation

In the 1930s, the totalitarian regime became firmly established in all spheres of social and political life. Its essence in Kazakhstan manifested itself in particularly ugly forms. Giving the republic status of the union, various social transformations were under the brutal dictatorship of the totalitarian regime. The second half of the 30s was marked by a new wave of political repression, which became widespread. Strengthening the personality cult of Stalin and the impatience of every kind of dissent, attempts to declare all the difficulties of the country's development as the result of the activities of the "enemies of the people" led to a physical elimination from the "undesirable population" to influential leaders who could form opposition to the ruling regime and including representatives of many ethnic groups. The study of Stalin's mass repression is now finally transferred from the category of popular topics to the category of basic scientific research. However, there are happy questions that are not fully reflected in the scientific literature due to the inaccessibility of archival materials.

Keywords: totalitarian regime, repression, bureaucracy, socialism, Stalinism

Тарих ғылымының жеткіліксіз зерттелген қыры кеңестік дәуір адамдарының тағдырындағы асқан қаһарлы қоғамдық-саяси құбылыс – тоталитаризм болып табылды. Кеңестер Одағында тоталитаризм орныққан 1920-1930 жж. байлар мен кулактарды тап ретінде жою шаралары және ауыл шаруашылығын ұжымдастыру саясаты жүзеге асырылып, қазақ халқы алапат ашаршылық пен босқыншылықты бастан кешті. **Кеңестік тоталитаризм ұлттық зиялы қауым өкілдерінің бір бөлігін өзіндік саяси ұстанымдарына орай «тап жасаулары», «жат пікірдегілер» және «әлеуметтік қауіпті элементтер» ретінде қудалады.** А.Байтұрсынов, Ә.Бөкейханов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, Ә.Байділдин, Д.Әбілов, М.Тынышбаев, Т.Рысқұлов, т.б. қазақ қайраткерлері кеңестік тоталитаризмнің құрбаны болды. 2-дүниежүзілік соғыстан кейінгі кезеңде де тоталитаризм қысымшылығын Е.Бекмаханов, Б.Сүлейменов, Б.Кенжебаев, М.Әуезов, Ә.Қоңыратбаев, Ә.Марғұлан, Қ.Сәтбаев сияқты қазақ зиялылары бастан кешті. Сонымен қатар Кеңестік тоталитаризмнің аса ауыр қылмысының бірі халықтардың этноәлеуметтік және территориялық тұтастығын күштеп бұзуға алып келген жер аудару үдерісі болды. XX ғасырдың 30-50-жылдарындағы кеңестік қоныстандыру саясаты мәжбүрлеу әдісімен жүзеге асырылғандығы белгілі. Бұл үдеріс алғашында әлеуметтік, одан кейін ұлттық белгілер бойынша жүргізілді. 20-30-жылдары КСРО-ның орталық өңірлерінен Қазақстан, Орал, Орта Азия аумағына «тақтан түсірілген таптың», дінбасылардың, сондай-ақ күштеп ұжымдастыру барысында ауқатты шаруалардың өкілдері жаппай тәртіпте айдауылмен күштеп көшірілді. Соғысқа дейінгі жылдары әртүрлі сылтаулармен кәрістер, ирандар, курдтар және т.б. тұрақты тұрғылықты жерлерінен күштеп көшірілді. Екінші дүниежүзілік соғыс басталысымен Балтық маңынан, Батыс Украинадан, Батыс Белоруссиядан, Бессарабиядан «ұнамсыз элементтерді» жер аудару басталып, бұл әрекет мемлекеттің қауіпсіздігін нығайту қажеттігімен түсіндірілді. Ұлттық-аумақтық автономияға ие тұтас халықтар да Ұлы Отан соғысы жылдары жер аударуға ұшырады. Олардың негізгі бөлігі Қазақстанға жер аударылды. **Тоталитарлық тәртіп Қазақстанды КСРО-ның әртүрлі өңірлерінен жүздеген мың адам жер аударылған алып резервацияға айналдырды.** Халықтарды жер аудару жаңа тіршілік ортасына енгізілген қазақ халқының тарихында ұзаққа созылған теріс салдар қалдырды. Сонымен 1930 жылдардың аяғында КСРО-да партиялық мемлекеттік бюрократия, жаппай репрессия мен қорқыту, лагерлер мен түрмелер үстемдік еткен сталиндік социализм орнайды. Қазақ ұлты қатігез геноцидтке тап болып, ауыр кезеңдерді бастан өткереді. **Тоталитарлық тәртіпті нығайту үшін арнайы мекемелер «желісі» қажет болды.** Әсіресе Қазақстанның табиғи-географиялық ерекшелігі мұндай «желілер» құруға сәйкес келді. Сондықтан да болу керек 1939 жылдың аяғына қарай КСРО-да 600-ден аса жалпы және ішкі түрмелер болса, соның ішінде Қазақстанда 23 жалпы және 11 ішкі түрмелер орналасты, соның ішінде Қарлағанды лагері. Д.Шаймұхановтың пікірінше, Қарлаг сталиндік саяси қуғын-сүргіннің адам айтқысыз аюандықпен жүргізілген азалы тарихы: *«Қарағанды лагері сол 1931 жылдан бастап 1956 жылға дейін Қарлаг болып келді. 1956 жылдан бастап лагерлер қалды, бірақ, Қарлаг деп аталмайтын болды. Ең алғашқы 1932 жылдың басында 22 мың адам болды мұнда. 22 мың адамның 87 проценті қазақтар болды. Кейін Қарлагтың тұтқындарының саны өсе бастады. 1931-1956 жылдар арасында Қарлагта 1,5 миллион*

адам болып кетті. Мен өзім көп жерді аралаған адаммын. Бухенвальдті көрдім, Освенцимді көрдім. Бұлардың тәртібі осы Карлагтың тәртібімен бірдей болды ғой. Мысалы, қой бағып жүрген әйелдерге қасқыр шапқандағы, бір екі-үш қойды жарып кеткен. Сол үшін лагердегі бүкіл әйелдерді жинап әкеп, жаңағы әйелдерді солардың көзінше атып тастаған. Мінеки, бір қой үшін, екі қой үшін. Освенцимдегі, Бухенвальдтағы озбырлықтардың бір түрі деген сөз бұл» [1].

АЛЖИР (Акмолинский Лагерь Жән Изменников Родины – Отан сатқындары әйелдерінің Ақмола лагері) – сонау 1937-ші жылы ПХК-ның арнайы бұйрығымен салынған Ақмола халық жаулары әйелдерінің лагері, кейін баршаның аузында АЛЖИР аталып кеткен азап орталығында 20 мыңға дейін нәзік жандар қамауда болған. Қарағанды лагерінің 17-ші бөлімшесінің артынан 26-шы нүкте болып құрылған осынау тозақ орталығында небір ел жайсандарының зайыптары, қыздары мен қарындастары жазықсыздан-жазықсыз жапа шекті. Ең сұмдығы – мұнда бойына нәресте біткен аналарға да мейірімділік жасалмады. Нәтижесінде темір тордың ар жағында 1 мың 507 нәресте дүниеге келіп, олардың басым көпшілігі аштық пен суықтың құрбаны болды. Ол Қарағанды лагерінің («Карлаг») 26 бөлімшесі ретінде қазіргі Астана қаласының оңтүстік батысында, Төңкеріс (Малиновка) елді мекенінде КСРО Ішкі Істер Халық Комиссариатының (НКВД) 1937 ж. 5 тамыздағы №00486 бұйрығы негізінде құрылған. КСРО ОАК-нің 1934 ж. 8 маусымдағы қаулысына сәйкес «отанын сатқандардың» отбасы мүшелеріне 5 жылдан 10 жылға дейін бас бостандығынан айыру немесе 5 жылға Сібірдің аудандарына жер аудару жазасы берілген. Алжир лагері 30 -мың га жерді алып жатты. Оның Қарағанды, Ақмола өңірінде бірнеше бөлімшелері болды. Алжир тұтқындары егін екті, мал бақты, құрылыс жұмыстарымен айналысты. Ұлы Отан соғысы жылдары Алжирде 8 мыңнан астам тұтұын әйел ұсталды. Лагерде КСРО мемлекетінің басшыларының, әскери қолбасшылардың әйелдері мен жақын туыстары, Қазақстан басшы қызметкерлерінің әйелдері мен балалары, жақын туыстары жапа шекті. Онда С.Сейфуллиннің әйелі Гүлбахрам, Б.Майлиннің әйелі Күнжамал, Т.Рысқұловтың әйелі Күлэндам, С.Мендешовтың әйелі Рәзия, Т.Жүргеновтың әйелі Дәмеш, С.Асфендияровтың әйелі Рабиға Майнұр Сармолдаева, сонымен қатар Елизавета Садуақасова, Мария Есқараева, Мәриям Тоғжанова, Әйіш Құлымбетова, Бибіжамал Сырғабекова, Сағадат Таштитова, Шәкітай Тәгімова, Айша Қабылова, Кира Нұрмағамбетова (лагерьде атылды), Жанбике Шанина, Хадиша Мусина, Сақыпжамал Назарова (Зарап Темірбековтың әйелі), Уәзипа Күленова, Мағрипа Рүстемова, Әсма Шоманова, Зағипа Тінәлина, Баршын Қалменова, Мәдина Оразова, Мәрияш Есенгелдина және т.б. көптеген қазақ азаматтарының әйелдері, аяулы аналар «жазасын өтеді». Осылай Қазақстан ГУЛАГ жүйесінің бір бөлігіне айналады.

Тоталитаризм мәселесі бастапқы кезде батыс зерттеушілерінің жұмыстарында айтылды, өйткені Кеңестер елінде социалистік қоғам құру идеясы адамзат тарихында оң құбылыс ретінде ғана түсіндіріліп, кеңес тарихшылары ресми идеология шеңберінде қарастырылды. Тіпті «тоталитаризм» термині ғылыми әдебиеттерде ХХ ғасырдың 30-жылдарының соңында қолданыла бастады. Батыстық әлеуметтік-философиялық ілімнің өзіндік классикасына айналған тоталитаризм тарихы туралы алғашқы жұмыстардың бірі Ф.А. Хайектің «Дорога к рабству» атты еңбегі болды [2]. Оның авторы, социализмнің экономикалық негіздерін талдай келе, әлеуметтік өмірді ұйымдастырудың екі балама тәсілінің – либерализм мен тоталитаризмнің (автор тоталитаризм ретінде социализмді түсінді) ерекшеліктерін зерттеді. Тоталитаризмнің мәні 50-60-жылдары тоталитаризм ретінде мемлекеттіктің жаңа нысанын түсінген және жалпы өзіндік белгілерді, атап айтқанда, адам құқықтарын бұзу үдерісін талдаған батыс зерттеушілерінің жұмыстарында егжей-тегжейлі талданды [3, 99-112 бб.]. ХХ ғасырдың 70-80-жылдары Дж.Армстронг, У.Локер және т.б. сияқты бірқатар батыс ғалымдары тоталитаризмнің критерийлерін, оның өзіне тән негізгі сипаттарын анықтауға тырысты.

Р.Конквестің «Большой террор» деп аталатын жұмысында КСРО-дағы тоталитарлық режимнің шындығын ашып көрсету қуғын-сүргіннің ауқымы туралы пікірталастарға бастау болды. Алайда, ол келтірген деректер автор негізінен эмигранттық баспасөзді пайдаланғандықтан, асырылып айтылды. Р.Конквестің пікірінше, мұндай зерттеулерді батыс ғалымдары ғана жүргізе алуы мүмкін, өйткені Кеңес Одағында бұл проблеманы қозғауға тыйым салынған болатын [4].

ХХ ғасырдың 80-жылдарының соңы мен 90-жылдарының басында КСРО-да алғаш рет батыс зерттеушілері – Р.Слассер «Сталин в 1917 г.: Человек, оставшийся без революции» [5, 320 б.]; Л.Беллади мен Т.Краус «Сталин» [6, 318 б.] және т.б. сияқты еңбектері жарық көре бастады. Бұл еңбектер салмақты ғылыми базасымен және негізділігімен ерекшеленді. Мұнда авторлар батыс және кеңес дереккөздерін, құжаттарын, зерттеулерін, публицистикалық көркем шығармаларын көптеп пайдаланған.

Отандық тарих ғылымында ХХ ғасырдың 80-жылдарынан бастап қана елімізде басталған демократиялық үдерістерге байланысты баспасөз беттерінде сталинизмнің мәні туралы жарияланымдар көптеп көріне бастады. Бұл кезең ішінде жаппай қуғын-сүргіннің ауқымы туралы ақпаратты ақтарған

бірқатар жинақтар, мақалалар мен монографиялар жарияланды. 30-жылдардағы саясаттың әлеуметтік-экономикалық және теориялық негізділігі және сталинизмнің алғышарттары туралы мәселелер Д.Волгогонов, О.Лариц, А.Ципко, Б.Курашвили сияқты зерттеушілердің еңбектерінде қарастырылды. Маңызды тарихи еңбектердің бірі Р.Медведевтің «Сталин и сталинизм: Исторические очерки» атты алғашқы кеңестік жарияланымы болды [7].

КСРО ыдырағаннан кейін тоталитаризмнің әртүрлі аспектілерін зерттеудің жаңа дәуірі басталды. Бұл тақырып Э.Баталов [8], Ю.Борисов, А.Голубев және т.б. [9, 110-119 бб.] сияқты зерттеушілердің мұқият назарына ілікті. Сонымен қатар атап кететін «Дела ЦДУМ»: «Цепь Корана» и репрессии против мусульманской элиты в СССР (1940 год)» атты Гусева Ю.Н. дінге деген қоғамдық көзқарастарды, сол кезде қалыптасқан діни ахуалдарды нақтылайды [10, 85-103 бб.].

Тарих ғылымындағы зерттелмеген аталған мәселелерге қарамастан, Қазақстан Республикасының тәуелсіздік жылдары отандық тарих ғылымы республикамыздың тарихының, оның ішінде біз қарастырып отырған тоталитаризм проблемасын зерттеуге Қазақстан ғалымдары да айтарлықтай үлес қосты. 90-жылдардан бастап қарастырылып отырған проблеманың әртүрлі аспектілеріне К.С. Алдажұманов, М.К. Баймаханов, С.Дильманов, М.Р. Қозыбаев, А.Н. Нысанбаев және т.б. ғалымдардың еңбектері арналды. Осы тұрғыдан К.Нүрпейісовтің «Народ не безмолвствует» атты кітабы үлкен қызығушылық тудырды [11, 305 б.].

Тоталитаризмнің зардаптары ғылыми-теориялық конференцияларда, «дөңгелек үстелдер» мен семинарларда баяндалды. Тарих ғылымының дереккөздік қоры айтарлықтай баюда, зерттеушілердің мұрағаттық құжаттарға қол жеткізуі жеңілдетілді, мемлекеттік мұрағаттарда бұрын жабық болған қорлар мен істердің құжаттары құпиясын ашуда. Осы орайдағы проблемаларды зерттеушілер қатары мен олар қарастыратын мәселелер аясы айтарлықтай кеңеюде. Зерттеушілер қандай да бір проблеманы шешуде жаңа концептуальды әдіс-тәсілдерді ойлап табуда. Тарихи жарияланымдардың маңызы артып келеді, бүгінгі күнде академик Қойгелдиев М.Қ. еңбектерін атап кетсе болады [12, 447 б.]. Соның ішінде «Сталинизм и репрессии в Казахстане 1920-1940-х годов» атты кітабында қазақ ұлты зиялыларының сол жылдарындағы кеңестік идеологиясының репрессиясына, қуғын-сүргініне, ату-асу, өртеу, өлтіру науқанында қалай аяусыз ұшыратылғанын құжаттық негізде ашып көрсеткен. Бұл науқанда мұсылман руханиятының репрессияға кең көлемде ұшырауы да нақты фактілермен көрсетеді.

Тоталитаризм проблемасының кейбір қырлары әлі де болса тереңірек зерттеп, жаңа ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізуді қажет етеді, мысалы қазақ даласын атақты және адал азаматтарынан айырған саяси репрессия тақырыбы, репрессияның жүргізу әдісі, реабилитация мәселесі және т.б. Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан кейін, Қазақстан Республикасының 1993 жылғы 14 сәуірдегі *«Жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы»* Заңы орасан зор саяси маңызына қарамастан, ол нақты адамдарға қатысты болғандықтан, жалпы қуғын-сүргінге ұшыраған халықтарды ақтау проблемасын толық шеше алмады. ҚР Президентінің *«1997 жылды Жалпыұлттық келісім және саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жылы жеп жариялау туралы»* Жарлығымен келісімді нығайту мен өткен режимнің құрбандарын еске алып құрметтеудің құқықтық негізі жасалды. Бұл тарихи құжаттың басты идеясы – қоғамды шоғырландыруға арналған жүйелі іс-қимылды жандандыру, тоталитарлық режим кезеңінде жүзеге асырылған ұлттық мәселені шешу тәсілін түпкілікті және дәл айыптау. Оның негізгі бағыты – тарихи шындықты қалпына келтіру, мемлекеттік қолдаумен және барлық халықтың елімізде өмір сүретін барлық ұлттық топтардың кеңінен қатысуымен егемен Қазақстан Республикасының даму жағдайында жүргізіліп отырған ұлттық саясатты парасатпен пайымдау. Еске алу және келісім жылының жалғасы ресми түрде Халықтық біртұтастық және ұлттық тарих жылы болып жарияланған 1998 жыл болды. Тоталитарлық режимнің құрбандарын ақтау үдерісі әлі де аяқтала қойған жоқ, ондаған жүздеген іс қайта қаралып жатыр. *«31 мамыр - Саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу күні»* болып ресми түрде жарияланды. Бұл жас ұрпақ бойына отаншылдық сезімін ұялатуға, тарихтың «ақтандақ беттерін» зерделей отырып, өшкенді жаңғырту, қоғамдық жүйені парасаттылық тұрғысынан пайымдау үлгілерін танытуға мүмкіндік береді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 Азаттық радиосы, Тұрарұлы Т. Карлаг – сталиндік қуғын-сүргіннің азалы тарихы 21 шілде, 2005 ж.*
- 2 Хайек Ф. Дорога к рабству // Вопросы философии, 1999. № 10-12.*
- 3 Баллестрем К.Г. Апокрии теории тоталитаризма // Вопросы философии. 1992. № 5. – С.16-28; Капелюшников Р.И. «Дорога к рабству» или «дорога к свободе»: полемика Ф.А. Хайека с тоталитаризмом // Вопросы философии. 1990. № 10. – С.99-112.*
- 4 Конвест Р. Большой террор // Нева. 1990. № 1-10.*

- 5 Слассер Р. Сталин в 1917 г.: Человек, оставшийся вне революции. – М.: Прогресс, 1989. – 320 с.
6 Белади, Ласло, Краус, Тамаш. Стали: перевод с венгерского. – М.: Политиздат, 1989. – 318 с.
7 Медведев Р.О. Сталин и сталинизм: Исторические очерки // Знамя. 1989. № 1-4.
8 Баталов Э. Тоталитаризм живой и мертвый // Свободная мысль. 1994. № 4.
9 Борисов Ю., Голубев А. Тоталитаризм и отечественная история // Свободная мысль. 1994. № 4. – С.110-119.
10 Гусева Ю.Н. Мрачное эхо «Дела ЦДУМ»: «Цепь Корана» и репрессии против мусульманской элиты в СССР (1940 год). Новый исторический Вестник (The new historical bulletin). 2017, №2 (52). – С. 85-103. На базах данных Russian Science Citation Index на платформе Web of Science и данных European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences (ERIH PLUS).
11 Нурпейсов К. Народ не безмолвствует. – Алматы, 1996. – 305 с.
12 Койгелдиев М.К.«Сталинизм и репрессии в Казахстане 1920-1940-х годов». – Алматы, 2009. – 447 с.; «Красный террор» сборник документальных материалов политических репрессий 20-5-х годов XX века. – Алматы, 2008. – 306 с.

УДК 314.148
ГРНТИ 03.20

Айтмухамбетов А.А.¹, Нурушева Г.К.²

¹д.и.н., профессор, Костанайский государственный университет имени А.Байтұрсынова
г. Костанай, Казахстан

²докторант 3 курса, Костанайский государственный университет имени А.Байтұрсынова
г. Костанай, Казахстан

РАЗВИТИЕ ПАРТИЙНОЙ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ В 20-30-Е ГОДЫ XX ВЕКА

Аннотация

В данной статье рассматривается вопрос развития партийного образования в Казахстане в 20-30-е годы XX века. В указанный период партийные идеологи уделяли повышенное внимание политико-просветительской работе, вводилась единая унифицированная модель образования, при этом подчеркивалась высокая ответственность всех государственных и профессиональных органов. Автор на основе архивных материалов наглядно продемонстрировал изменения методов работы от кружковой секции к школьным принципам партийного просвещения.

Ключевые слова: просветительская работа, пропаганда, план, модель, формирование, молодежь.

А.А. Айтмухамбетов¹, Г.К. Нурушева²

¹ т.ғ.д., профессор, Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті
Қостанай қ., Қазақстан

²3 курс докторанты А.Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті
Қостанай қ., Қазақстан

XX ҒАСЫРДЫҢ 20-30-ШЫ ЖЫЛДАРЫНДА ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ПАРТИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ДАМУЫ

Аннотация

Бұл мақалада XX ғасырдың 20-30-ы жылдары Қазақстанда партиялық білім беруді дамыту мәселесі қарастырылады. Аталған кезеңде партиялық идеологтар саяси-ағартушылық жұмысқа жоғары көңіл бөлді, білім берудің бірыңғай біріздендірілген моделі енгізілді, бұл ретте барлық мемлекеттік және кәсіби уәкілдердің жоғары жауапкершілігі атап өтілді. Автор мұрағаттық материалдар негізінде үйірме бөлімінен партиялық ағартудың мектеп қағидаттарына жұмыс әдістерінің өзгеруін көрсетті.

Кілтті сөздер: ағарту жұмысы, насихаттау, жоспары, моделі, қалыптастыру, жастар.

Aitmukhambetov A.¹, Nurusheva G.²

¹ doctor of historical Sciences, professor, Kostanay state University named A.Baitursynov
Kostanay, Kazakhstan

doctoral student 3 courses, Kostanay state University named A.Baitursynov
Kostanay, Kazakhstan

DEVELOPMENT OF THE PARTY EDUCATION SYSTEM IN KAZAKHSTAN IN THE 20-30-s OF THE TWENTIETH CENTURY

Annotation

This article discusses the development of party education in Kazakhstan in the 20-30-s of the twentieth century. During this period, party ideologists paid special attention to political and educational work, introduced a single unified model of education, while emphasizing the high responsibility of all state and professional bodies. The author on the basis of archival materials demonstrated changes in working methods from the club section to the school principles of party education.

Key words: educational work, propaganda, plan, model, formation, youth.

В середине 1920-х годов фиксируется наплыв казахской молодежи в краевые учебные заведения. По данным статистики значительная часть учащихся молодежи характеризовались как неподготовленные к процессу обучения. Поэтому крайком актуализировал ряд фундаментальных задач реализация которых в ближайшей перспективе должна была способствовать повышению результативности обучения: 1. Формирование подготовительных отделений для казахской молодежи при некоторых учебных заведениях; 2. Создание планов по практической работе вне школы и новых образовательных программ; 3. Улучшение материального положения студентов [1, Л.158].

Осуществление подобных положений логически способствовало увеличению численности учащихся казахской молодежи и усилению роли партии. В дальнейшем акцентировалась целевая установка по проведению специальных конференций по данной проблеме в 1926 году. Партийные идеологи уделяли повышенное внимание политико-просветительской работе в аграрном секторе на основе единого строго согласованного плана. Таким образом, вводилась единая унифицированная модель образования, при этом подчеркивалась высокая ответственность всех государственных и профессиональных органов. В течение 1924-1925 гг. единый план обучения являлся предметом изучения на межведомственных совещаниях и на краевом совещании заведующим Агитационно-пропагандистского отдела Центрального комитета. Накануне 1926 года данный план не удалось осуществить по ряду объективных факторов, а именно: относительная слабость аппарата, как в центре, так и на местах; дефицит финансовых ресурсов; центробежные тенденции; ряд учреждений и организаций, которые оказались пассивными в осуществлении плана [1, Л.158].

Характерно отметить, что одним из пунктов реализации плана массовой политико-просветительской работы являлось использование потенциальных возможностей учебных заведений в период летних каникул. В частности, представители казахской молодежи которые в практической деятельности имели возможность получить необходимый опыт. Поэтому проводилась массовая подготовительная работа со студенчеством, по данным ЦК этот опыт оказался результативным на примере отдельных студентов. Официальные лица признавали летний период как наиболее подходящее время для массовой политико-просветительской работы среди казахской молодежи. Подтверждением соответствующего тезиса являются результаты таблицы:

Таблица 1

Общее количество рассмотренных вопросов	Общие вопросы Агитпропроботы	Доклады с мест	Пропаганда			Агитация		Руководство различными учреждениями			Школьное просвещение			Работа среди Нацмен	Вопросы печати
			Ленинский призыв	Внутрипартийной пропаганды	Массовая пропаганда	Основные кампании	Массовая агитационная работа	РЛКСМ и юные пионеры	Женотдел	Красная Армия КПС, общественные организации	Совпартшколы	Советские школы	Командированные в ВУЗы и прочие		
304	34	6	5	9	17	6	21	12	3	22	21	41	50	14	43 [1, Л.159]

Согласно данным результатов зафиксированы определенные показатели. В целом молодежь готовили по следующим критериям: 1. По внутрипартийной пропаганде, сюда же относятся вопросы внутрипартийного просвещения, ленинского набора послано циркуляров. 2. По массовой пропаганде, о работе учреждений, организаций по проведению различного рода «дней», антирелигиозной пропаганды – 14 циркуляров. 3. О школьном просвещении, комплектовании учебных заведений, курсах, ликвидации неграмотности – 9 циркуляров. 4. По вопросам проводимых кампаний – 13 циркуляров.

Местные органы крайкома практиковали модель вызовов заведующих Агитационно-пропагандистских отделов ГК для заслушивания отчетов о проведенной работе и резюмированных заключений. Таким образом, было заслушано 6 докладов. Работники на местах применяли инструктаж крайкома, с целью изучения эффективности агитпропроботы на местах, используя метод товарищеских писем. В 1924 году руководители крайкома инициировали краевое совещание заведующих АПО ГК, по итогам которого резюмировались выводы о достижении определенной стабильности.

Итак, за хронологический период первой половины 1920-х годов в системе партпросвещения произошли изменения методов работы от кружковой секции к школьным принципам партийного просвещения. В целом партийные аналитики выделяют три периода в организации и методике партийного просвещения. Первый период охарактеризован слабостью организационного начала, доминированием кружковой работы, многообразием программ. Второй период – фактически страховал Ленинский набор. В этот период функционировали школы – Ленина, произошла трансформация модели обучения от кружковщины к школьной системе. Третий период – отличался распространением школьных принципов на всю систему партпросвещения, которое охватило город и деревню, возникли сокращённые и нормальные школы политграмоты, школы-передвижки [1, Л.160].

Соответствующая модель функционировала дисперсно на территории края и характеризовалась недостаточной оснащённостью во вновь присоединённых областях. В остальных регионах республики в старых границах система партпросвещения отличалась слаженностью и действовала на основе постановления XIII партийного съезда, программ и методов, которые рекомендовал ЦК. Подтверждением соответствующего умозаключения являются фактологические данные, материалы статистики по количеству и специализации школ за 1924-1925 годы.

Динамика сети городских школ распределяется в следующем виде: На 1-е июля 1924 г. было – 121 школа с охватом слушателей – 2068; на 1-е января 1925 г. -160 с числом слушателей -5350 человек и на 1-е марта 1925 г. -125 школ с 5150 слушателей, без Оренбургской и Сырдарьинской губернии, в том числе: членов и кандидатов РКП-3376, комсомольцев - 368 и беспартийных -1008. В целом в этих школах обучалось свыше 5 тысяч слушателей, из них слушателей казахской национальности насчитывалось – 536. Сопоставительный анализ количества учащихся по годам явно демонстрирует увеличение их динамики [1, Л.161].

Однако следует выделить некоторые диспропорции, на которые обратили внимание аналитики исследуемого периода. По их признанию развертывание сети школ в аграрном секторе происходило гораздо медленнее не только с развитием количества городских школ, но и в сельской среде. Фиксировалась положительная тенденция, например на 1 июля 1924 года, численность школ передвижек составляло 7 штук, а на 1 января 1925 года -50. Через несколько месяцев, вначале марта месяца количество достигло показателей – 60 единиц. Общая численность учащихся составляло 3188, из них одна треть или 1033 слушателя являлись казахами по национальности. В ряде губерний в летний период работали передвижные школы по обучению казахской молодёжи. ГК признавал этот опыт положительным. В некоторых губерниях действовали курсы – съезды, охват которых составил 165 слушателей.

Таким образом, руководство партпросвещения пережило 3 стадии: в начальный период по директивам Крайкома проводился процесс реализации плана ленинского набора с расчетом создания школ Ленина для массового обучения. Крайком ставил задачи создания сельских школ передвижек. На стартовом периоде закладывались основы создания бесперебойной сети аграрных и городских школ на базе директив ЦК XIII партийного съезда. Второй период охарактеризован наличием апрельского Пленума, который по сути своего содержания и принятых решений задал тональность всей системе обучения, партучебы и его закреплению, усилением на основе устранения организационных и программно-методических недочетов, и в заключении расширения сети партпросвещения среди казахской национальности, используя как опыт, летний период. Третий период представлен подготовкой к партийной учебе на 1925-1926 учебный год [1, Л.162].

Краевым комитетом был составлен ориентировочный план партийного просвещения на 1925-1926 учебный год с учетом достижений и недочетов. По статистическим данным сетью школ политграмоты в 1924-1925 учебном году было охвачено – 9756 партийных работников, что составляло 43% от общего числа членов и кандидатов РКП (б) Казахской организации. В 1925-1926 учебном году Крайком утвердил сеть городских и деревенских школ в количестве 293, из них школ нормального типа – 60, сокращенного -127 и передвижек – 106, с охватом 15404 человек, что составляет 67,5% от общего числа партийных работников Краевой организации. Краевой комитет ставил перед собой задачу полностью ликвидировать техническую неграмотность и поднять политический уровень членов через организуемые школы начального партийного просвещения [1, Л.164].

Таким образом, ориентировочный план партийной учебы на 1925-1926 учебный год являлся началом большой и важной работы по претворению задач по ликвидации технической и политической неграмотности включающей в себя все остальные вопросы агитпропаганды парторганизации Казахстана.

В 1930 году формируется учетный сектор для осуществления работы по учету и распределения партийных кадров. До октября 1930 года соответствующие функции выполнял один служащий, с осени 1923 года штат состоял из 4 служащих: заведующий, два учетчика и технический работник. Общее количество учитываемых и утверждаемых работников составляло цифровой отметки 6400 человек. Учетный сектор синхронно проводил учет специалистов 25 тысячников, всего 1300 человек. На всех работников, которые составляли номенклатуру, и специалистов заводилась документация: личный листок по учету кадров, должностная карточка, алфавитная карточка, контрольный и квалификационный лист, на 25 тысячников заводилась карточка по форме выпущенной Колхозцентром. Соответствующую документацию рекомендовал учетный сектор ЦК ВКП (б). Отдел кадров обкома сохранил для районных партийных организаций старую форму учета по причине их ограниченного состава. Перечень документов для районных партийных организаций состоял из следующих документов: личные карточки, и списки на номенклатурных работников. В районных партийных организациях, которые отличались большим штатом работников, вводилась форма учета аналогичная обкомовской за исключением личных дел [2, Л.1].

Во всех областных организациях и учреждениях вводилась унифицированная система, личные листки в ведомствах заводились только на ответственные группы работников, остальные работники фиксировались в трудовых списках. Для осуществления связи с районами действовали внештатные инструкторы. Обязанности инструкторов заключались в наблюдении за выполнением задач по иерархической вертикали. Внештатные инструкторы являлись членами бюро РК. На них возлагалась повышенная ответственность и относительно широкие полномочия. Внештатные инструкторы для отражения более точно информации имели право использовать формы №12 и 13 [2, Л.2]. Согласно которым возможно был проследить изменения в составе номенклатурных работников. Внедрение унифицированной системы производства определило способность руководящих структур своевременно выявлять изменения в кадровом составе на периферии .

Таким образом, внештатные инструкторы прикреплялись к четному сектору. Эти внештатные структуры выполняли обязанность учетных работников областных организаций. Своей деятельностью они способствовали упорядочению учета, ежемесячно проводились совещания внештатных инструкторов. На подобных совещаниях отрабатывались вопросы применительно учету. Проработанные вопросы рассматривались на совещании отдела кадров. Инструкторы по факту проведения обследований по указаниям учетных секторов докладывали на совещаниях о постановке учета в ведомствах. Инструкторы оказывали помощь учетному сектору в подготовке материалов для секретариата и бюро обкома.

Отдел кадров обкома имел 6 секторов: советско-административный, торгово-кооперативный, транспортный, учетный, профессионально-промышленный и сельскохозяйственный кооперативно-союзный МТС. Эти сектора контролировали ведомства по отраслевому принципу. Во главе них действовали заведующие кадрами соответствующих ведомств. Эти служащие являлись внештатными инструкторами отдела кадров по своим секторам. Соответствующие сектора функционировали аналогично учетному сектору и осуществляли делопроизводство такими методами как: инструктирование, совещания, проработка вопросов обследования, подготовка и переподготовка кадров, изучение и комплектование работниками по своим отраслям, вопросы резерва, расстановки и распределения работников.

Ежедневно практиковался метод технических совещаний заведующими секторами. Во время совещаний выступающие докладывали от проделанной работе в течение суток, получали новые задания и корректировали собственные действия, по мнению реформаторов системы делопроизводства, подобная процедура позволяла достигнуть определенных результатов. Во-первых, каждый сектор в курсе работы другого сектора, во-вторых – представлялась возможность планомерно проводить свою работу, в-третьих, разгружали заведующих отделов от частых посещений заведующих секторами для разрешения вопросов, возникающих в практической работе дня.

Итак, учетный сектор выполнял поручения отдела кадров и подготавливал все официальные документы, направленные на работу заседаний бюро и секретариата, обработку информации, представление справок на работников. Учетный сектор и отдел кадров имели материалы на все кадры отделов и обкомов. Параллельно функционировала структура под названием организационный инструктор и культпром, которые самостоятельно ввели учет своих кадров. Поэтому заведующий учетным сектором обкома ВКП (б) ЦЧО Г.Зорин предлагал ликвидировать подобный синхронизм во избежание путаницы и перегрузки райкомов [2, Л.3].

По его мнению, система учета кадров в представленной модели позволяла быстро и эффективно получить необходимую информацию. Все должностные карточки распределялись по отраслям, личные дела находились в порядке квалификационного листка. Все работники квалифицировались по наибольшему практическому стажу.

Итак, отдел кадров напрямую курировал работу учетного сектора. С целью эффективной работы отдела кадров и подотчетного ему учетного сектора был сформирован резерв из номенклатурных и не номенклатурных работников. Состав резерва формировался секторами отдела кадров. На соответствующие персоналии формировались резервные карточки. Ведомства обязывались ежемесячно информировать кадровую службу по работе не номенклатурных работников. В целом в составе резерва насчитывалось 1200 человек [2, Л.4].

Таким образом, в исследованный период учетный сектор находился в стадии организации. Поэтому в 1932 году руководящие службы не имели возможность оценить эффективность работы соответствующих нововведений в работе отдела кадров. По мнению заведующего учетным сектором обкома ВКП (б) ЦЧО Г.Зорина сохранилось множество недостатков. В частности до конца не была проведена работа по закреплению работников по районам, что не позволяло зафиксировать их текучесть. Отмечалось общая слабая работа районных инструкторов. Со стороны райкома в недостаточной мере уделялось внимание вопросам учета и изучения работников. По мнению Г.Зорина для рациональной деятельности учетного сектора требовались соответствующие директивы с разъяснением со стороны учетного сектора ЦК. Поэтому он инициировал предложение, о созыве совещания областных и краевых учетных работников для подготовки унифицированного руководящего материала в работе и взаимнообмене наработанным опытом.

Таким образом, в 20-30-е годы XX века в Казахстане существовали свои особенности развития партийной системы образования, функционирования государственных и партийных учреждений, которые отражались на общем состоянии государственного строительства.

Список использованных источников

- 1. Архив Президента Республики Казахстан. Ф.141. Оп.1. Д.243. Л.158,159,160,161,162,164.*
- 2. Архив Президента Республики Казахстан. Ф.141. Оп.1. Д.5689. Л.1,2,3,4.*

ӘӨЖ 11-98
ҒТАМПП 03.20.00

А.Т. Шукеева¹

¹Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетінің
PhD докторанты. Қазақстан, Көкшетау қ. E-mail: ainur_shukeeva@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-3607-8427>

СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1954-1964 ЖЖ. БІЛІМ БЕРУ ІСІНДЕГІ ӨЗГЕРІСТЕРДІҢ ТҮРЛІ ҰЛТ ӨКІЛДЕРІНІҢ КҮНДЕЛІКТІ МӘДЕНИ-РУХАНИ ӨМІРІНЕ ӘСЕРІ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстанның солтүстік өлкесінде ел халқының тарихи негізін құрап отырған қазақ халқы өкілдерін ұлтсыздандыру үдерісі қалай жүргені сипатталады. Қазақстандағы «тың көтеру» науқаны таза экономикалық акция немесе туысқан республикаға «интернационалдық көмектен» гөрі астарында отарлау пиғылы басым болғандығы айқындалады.

Қазақ тілінде оқытатын мектептер мен бала-бақшалар тек бірыңғай қазақтар тұратын ауылдарда ғана ішнәра сақталып қалды. Оқу үдерісі орыс тіліне көшірілген мектептердің мұғалімдері жұмыссыз қалған жағдайлардың жие кездескендігі туралы сол дәуірдің адамдарының естеліктері арқылы білеміз. Қазақстандағы мектептер Қазақ ССР министрлігіне қаратылғанымен ондағы оқу бағдарламасы Ресей федерациясының стандарттарына сай жасалынып, қазақ тілі мен тарихы факультативті сабақтарға айналдырылып, көбіне іс жүзінде оқу бағдарламасынан шығарылып тасталды.

Тың өлкесіндегі жергілікті халықтың рухани-мәдени дағдарысты басынан кешіруге, қолайсыз жағдайда қалуына әкеліп соқты. Қазақ мектептерінде сабақ беретін қазақ тілді мұғалімдердің, қазақ тілінен орыс мектептеріне сабақ жүргізетін ұстаздардың сағатының қысқартылуы, кейде мүлде пән ретінде қазақ тілін мектеп бағдарламасынан алып тастауы себепті қаншама мұғалім-ұстаздар жұмыссыз қалып, тағдыр тәлкегіне ұшырауы да осы кезеңде жие кездесті.

Кілт сөздер: Солтүстік Қазақстан, тың игеру, білім беру, мектептер, ұлт, қазақ тілі, күнделікті өмір.

Shukeeva A.T.¹

¹PhD student of the Ch. Valikhanov Kokshetau State University.
Kazakhstan. Kokshetau city. E-mail: ainur_shukeeva@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-3607-8427>

1954-1964 yy IN THE NORTHERN KAZAKHSTAN. EFFECTIVELY TIMELINE OF DAILY TROOPS IN DAILY CULTURAL RELIGIOUS LIFE

Annotation

The article describes how the process of nationalization of the representatives of the Kazakh people, which is a historical basis of the nation's people in the northern part of Kazakhstan. It is established that the «raising up» campaign in Kazakhstan is a purely economic move, or rather than a friendly country, rather than a «international aid».

Schools and kindergartens in the Kazakh language were preserved only in rural areas where only Kazakhs live. Teachers of the schools where the learning process has been translated into Russian know the cases of unemployment from the memories of the people of that era. While schools in Kazakhstan are oriented to the Ministry of Education of the Kazakh SSR, the curriculum is designed according to the Russian Federation standards, and the Kazakh language and history have become an optional lesson, and almost excluded from the curriculum.

The local population in the virgin land region has been affected by the spiritual and cultural crisis, the discomfort remains intact. In Russian schools reduced the number of hours of Kazakh language. Many teachers lost their jobs due to the abolition of the Kazakh language from the school curriculum.

Keywords: North Kazakhstan, virgin land mastering, education, schools, nation, Kazakh language, everyday life.

Шукеева А.Т.¹

¹ PhD докторант Кокиятауского государственного университета им. Ч.Валиханова.
Казахстан, г. Кокиятау. E-mail: ainur_shukeeva@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-3607-8427>

ВЛИЯНИЕ ИЗМЕНЕНИЯ В ОБРАЗОВАНИИ НА ПОВСЕДНЕВНУЮ КУЛЬТУРНО-ДУХОВНУЮ ЖИЗНЬ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ РАЗНЫХ НАЦИОНАЛЬНОСТЕЙ СЕВЕРНОГО КАЗАХСТАНА В 1954-1964 гг.

Аннотация

В статье характеризуется ассимилированный процесс казахского народа в северной части Казахстана, который является исторической основой народов Казахстана. Кампания «поднятия целины» в Казахстане является чисто экономическим шагом, а не дружественной или «интернациональной помощью». Это было своего рода советской колонизацией.

Школы и детские сады с казахским языком обучения сохранились только в сельской местности, где живут только казахи. Воспоминания очевидцев той эпохи доказывают, что в русских классах учителя школ остались без работы. В то время как школы в Казахстане ориентированы на Министерство образования Казахской ССР, учебная программа была разработана в соответствии со стандартами Российской Федерации, а казахский язык и история стали факультативным уроком и практически исключены из учебной программы.

Местное население в регионе нетронутых земель пострадало от духовного и культурного кризиса, дискомфорт остается нетронутым. В русских школах сокращено количество часов казахского языка. Многие учителя потеряли работу из-за исключения казахского языка из школьной программы.

Ключевые слова: Северный Казахстан, освоение целинных земель, образование, школы, нация, казахский язык, повседневная жизнь.

Кіріспе

Тың көтеру жылдарындағы КСРО-ның Батыс облыстарынан келген миграциялық тасқынның үдемелі сипатта жүруі республиканың түпкілікті халық – қазақ ұлтының мәдениеті мен тілінің сақталып, онан әрі өркендеп дамуына объективті түрде зор қауіп-қатер тудырды. Тынгерлер қарасы молайған сайын жаңа мектептер ашу қажеттіліктері әсіресе Солтүстік және Орталық Қазақстан облыстарында тек қана арта берді.

Тың өлкесіндегі қазақтардың адамгершілік-моральдық ахуалы осы жылдары аса ауыр психологиялық жағдайларға душар етілді. Қазақ мектептерінен орыс мектептеріне көшірілген оқушы қазақ баласы орыс тілін білмейді, қазақ тілінде оқытатын мектептің білім деңгейі төмен деген стереотипті пікір қоғамда әдейі қалыптастырылып, қазақ балаларын орыс тілді мектепке алған жағдайда екі сыныпқа дейін шегертіліп мектепке қабылдаған оқиғалар кездесті. Әрине, осындай әрекеттердің жас балаларға аса ауыр, психологиялық соққы болып тигені бір бөлек, сонымен қатар олардың бойында кембағалдық сезім психологиясын тудырды.

Тақырыптың өзектілігі қазіргі кезде «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында отандық тарихымызда күнделікті өмірге қатысты мәселе қолға алынып жатқандықтан, басқа ұлт өкілдерінің күнделікті өміріне білім саласындағы өзгерістердің қалай әсер еткенін көрсетумен анықталады деп санаймыз.

Тарихнамалық шолу

Кеңестік дәуірде Қазақстан тарихнамасында білім беру ісінің негізінен кеңестік мектептің жалпы тарихын қарастырумен шектелінді. Ол кезеңдегі тарих ғылымы толықтай кеңестік идеологияның бақылауында болғанына қарамастан Қазақстандағы білім мен мектеп жүйесінің дамуына қатысты кең көлемді деректік – эмпирикалық материалдардың жинақталуымен ерекшеленді. Соғыстан кейінгі кезеңдегі Қазақстандағы білім беру ісі тақырыбына арналған іргелі зерттеудің бірі ол А.И. Сембаевтың еңбегі болып табылады (Сембаев А.И., 1962: 367). Автор осы көлемді зерттеу еңбегінде негізінен ұлттық мектептің дамуына баса назар аударып, қазақ тілді мектептердің кеңестік дәуір кезеңінде жүріп өткен қайшылықты жолына жалпы шолу жасай отыра, ұлттық мектептегі бағдарламалар, оқулықпен, мұғалім кадрлармен қамтамасыз етілуі, оқу және тәрбие процесін ұйымдастыру, мектептердегі политехникалық білімді енгізу сияқты көптеген мәселелерді қарастырады. Кеңестік кезеңдегі білім беру саласын зерттеуші ғалымдарға тән сипат ол Қазақстандағы білім беру саласындағы жетістіктерді социалистік мәдени революцияның жемісі салтанат құруы ретінде қарастыруында болатын. Осы сипаттағы зерттеулер

қатарына Г.Сапарғалиевтың «Советское государство в борьбе за развитие социалистической культуры в Казахстане» еңбегін жатқызамыз (Сапарғалиев Г., 1957: 143). Бұл монографияда білім беру саласын жетілдіруге бағытталған құқықтық заң нормаларының енгізілуіне басымдық берілгендіктен білім беру ісінің көптеген мәселелері зерттеуші назарынан тыс қалды. Қазақстандағы мәдени құрылыс білім беру ісінің дамуының ерекшеліктерін зерттеуде А.К. Қанапиннің 1953-1962 жж. зерттеуінде осы жылдардағы мектеп реформасы мәселелерін қарастыруымен құнды. Осы еңбек 1968 ж. толықтырылған нұсқада қазақ тілінде – «Қазақстан мәдениеті жаңа кезеңде» жарық көрген болса (Қанапин Ә., 1968: 410), онан кейінгі «Социалистическая культура Казахстана в годы семилетки (1959-1965 гг.)» атты зерттеу мақаласы «Культурная революция в СССР. 1917-1965 гг.» деген жинақта басылып шықты. А.К. Қанапин осы еңбегінде Қазақстандағы білім беру жүйесі жоғары деңгейге жетті, себебі осы кезеңде сегіз жылдық білім беруге көшу аяқталды және осы уақыт ішінде оқушылар мен мұғалімдер саны 1,6 есе көбейді деген тұжырым жасалынды (Қанапин А.К., 1967: 423).

Методология

Тақырыпты ашу мақсатында осы бағытта арнайы зерттеулер жүргізген зерттеушілердің еңбектері жүйеленіп, оларға сын көзбен қарау арқылы деректік мәліметтер алу жұмыстары жүргізілді. Жалпы кеңестік кезеңдегі білім беру ісін зерттеудің методологиясындағы Батыс ғылымындағы мәдениеттанушылық, әлеуметтанушылық тұжырымдамалар мен теориялардың зерттеу жұмысында қолданылмауы, зерттеуге рұқсат етілмеген «жабық» тақырыптардың болуы бүтіндей ұлттық-мәдени қауымдастар мен ұлттардың күнделікті рухани тұрмыс-тіршілігін айқындайтын көптеген мәселелердің зерттелмей ашық қалуына алып келді. Сондай қатардағы тақырыптың бірі білім беру ісіндегі реформалық өзгерістердің, КСРО саяси орталығының Қазақстанға қатысты жүргізген түрлі саяси-экономикалық, мәдени өмір саласындағы іс-шаралардың түрлі ұлт өкілдерінің күнделікті мәдени-рухани өміріне тигізген әсер-салдары мәселесі болып табылады. Сонымен қатар нақты тарихи талдау, сараптау, салыстырмалы талдау әдістері қолданылды.

Негізгі бөлім

Зерттеуші М.Т. Утеубаевтың жұмысында келтірілген дерекке сүйенсек, тек қана Қазақ ССР Министрлер Советінің 1954 ж. 31 шілдеде қабылданған №511 шешіміне сәйкес 61 бастауыш, 20 жетіжылдық мектеп ашу көзделінді. Оның ішінде Ақмола облысының 27 совхозында барлығы 954 оқушысы бар 23 мектеп ашу жоспарланса, Қостанай облысының 19 совхозында 360 оқушысы бар 17 мектеп, Көкшетау облысының 25 совхозында 376 оқушысы бар 23 мектеп, Солтүстік Қазақстан облысының 12 совхозында 280 оқушысы бар 12 мектеп, Павлодар облысының 4 совхозында 126 оқушысы бар 3 мектеп ашылды (Утебаев М.Т., 2010: 36). Бір айта кететін жағдайы осы мектептердің барлығы дерлік орыс тілді мектептер болып ашылды. Олардың басым көпшілігі оқу жасындағы балалардың бастапқыдағы аз санына байланысты әдепкіде бастауыш мектеп ретінде ашылып, кейіндері олардың түгелге жуығы орта мектептерге айналдырылды. Осы жерде Қ. Әбуовтың тың игеру кезеңіндегі Мәскеулік орталықтың Қазақстанға қатысты жүргізіп жатқан саясатының мән-мазмұнын ашуды кеңейте түсетін мына бір пікірін келтірсек: «Қазақстанда тың көтеру идеясы тек қана экономикалық қажеттіліктен туындамаған еді. Ол бір кездегі патша үкіметінің отарлау саясатының жалғасы болатын. Ол турасында Кеңестер үкіметінің сол кездегі басшысы Н.С. Хрущев «тың эпопеясының» негізгі мақсаты жөнінде былай деген еді: «Егер, патша ұзақ уақыт ішінде осы территорияны (Қазақстанды) орыстармен толтыра алмаған болса, мен оны қысқа мерзімде-ақ жүзеге асырдым» (Әбуов К., 1994: 96-97). Демек, Мәскеудің тыңды желеу етіп, миграциялық қоныстануды мақсатты түрде ұйымдастыруының нәтижесінде оның аса ауқымды масштабта жергілікті халық-қазақтар үшін ерекше әлеуметтік-мәдени зардабының зор болғандығын көрсетеді.

Келесі кезеңде қазақ тілінің қолдану аясының тарыла түсуіне байланысты байырғы қазақ тілді мектептер орыс тіліне жаппай ауыстыру науқанының әсіресе «Тың өлкесі» құрылған сәтте қарқынды, күштеу, мәжбүрлеу жолымен жүргізілуі жергілікті ұлт өкілдерінің ұлттық-мәдени идентификациясына кері әсерін тигізіп, рухани саладағы қайшылықты мәселелерді туындатты.

Осындай іс-шаралар нәтижесінде қазақ тілінің қолдану аясы Солтүстік облыстарда жәй ғана қысқарып қана қойған жоқ, рухани-мәдени апатты жағдайларға осы кезеңде ұшыраған болатын. Сол себепті де Солтүстік Қазақстан өңіріндегі 50-60 шы жж. білім беру ісінің бірқатар ерекшеліктері «тың көтеру» науқанымен тығыз байланысты деген тұжырымға келеміз. Тыңға дейінгі кезеңде Солтүстік өлкедегі және оған көршілес қазақтар мекендеп отырған РСФСР-дің Омбы облысы сияқты өлкелерде қазақ тілінде оқытатын мектептер 50-ші жылдардың соңына дейін сақталып келген болса, тың көтеруге байланысты қазақ тілінің қоғамдағы маңызы мен орнына деген көзқарас түбегейлі өзгерістерге ұшырады.

Тың арқылы жасалған миграция Солтүстік өлке тұрғындарының құрамындағы онысыз да азшылықты құрап отырған қазақтардың үлес салмағын яғни демографиясын онан әрі құлдыратып жіберді. Осы қалыптасқан демографиялық жағдай қазақ мектептерін орыс тіліне көшірудің бір сылтау-аргументіне «негіздеме» қалыптастырылды.

Еліміздің Солтүстік облыстарындағы қазақ тіліндегі мектептер санының қысқаруы, 700-дей мектептің оқыту тілі орыс тіліне көшірілуі осы кезеңге жатады. Қазақстандағы білім мен мәдениет тарихын зерттеуші Х.М. Әбжановтың пікіріне сүйенсек: «Ең ауыры – барша қазаққа тән дүниетанымдық, менталитеттік, рухани, этникалық сәйкестік бұзылып, «біз» және «олар» ұғым-түсінігінің аражігін ажырата алмайтын халге жеткізген мектептердің саны жылма-жыл арта берді (Абжанов Х.М., 1993: 47-50).

Этнология ғылымы тұрғысынан қарастырсақ, белгілі бір ұлтты бағындыру, оны ұлттық-менталдық санадан айырудың бірден бір оңтайлы жолы ол оқу мен тәрбие жүйесін сол мемлекетте үстем етуші ұлттың тіліне көшіру, немесе діни миссионерлерді пайдалану арқылы жою болып келді (Таватов Г.Т., 2011: 33-34). Соңғысы Латын Америкасындағы үндіс халықтарын католик дініне аудару арқылы жүзеге асырылды. Ал, КСРО – атеистік ел болғандықтан қазақ халқын ұлтсыздандыру, қазақы мәдени құндылықтардан бездіру үшін КСРО-дағы зайырлы мектеп пен балабақша жүйесін мейлінше пайдаланды. Алаш қайраткерлері негізін қалап кеткен ұлттық мектеп жүйесі мақсатты түрде қиратыла бастады. Петропавл мен Көкшетаудағы қазақ мектептері үшін мұғалімдер дайарлап келген педучилищелер жабылып, ол оқу орындарының профильдері өзгертіліп тасталды. Тыңда құрылған көркемөнепаздар байқаулары келімсек халықтың өнері мен шығармашылығын дәріптеді, қазақ халқының аса бай өнер мұрасы «интернационализм» дақыртының көлеңкесінде қалдырылды. Қазақтың ұлттық аспаптары, соның ішінде, домбыра мансұқталынды. Облыстық, өлкелік деңгейде өткізілетін байқаулар тек орыс тілінде жүргізіліп, қазақ әні мен домбырасының үні шықпай қалуының өзі сол бір заман ағымының бір кереғар көрінісі еді. Этнологиядағы ғылыми концепцияны негізге алсақ, ұлтты жойып, өзге ұлтқа, өзге мәдени-қауымдастыққа сіңіріп яғни ассимиляция жасаудың екі сатысы бар біріншісі ол мәдени-рухани сатысы, екіншісі физикалық сатысы. Қазақстанда «тың көтеру» науқаны кезіндегі мектеп реформалары оқу-тәрбие ісін басқа тілге көшіріп, ұлттық мәдени құндылықтардан саналы, мақсатты түрде шеттетуден бастау алды. Ақпарат-насихат құралдары арқылы саясаттың объектісіне айналған халықтың ұлттық санасын мейлінше сансыратып, бүтіндей ұлт өкілдерін мейлінше «тобырландыру» жүзеге асырылды. Солтүстік қазақтары ендігі жерде бірінші кезекте өз балаларын, «өз еркімен» қазақ мектептеріне бермей, орыс тілінде оқытуға көшіріп жіберді. Мәселен, Көкшетау сияқты облыс орталығындағы қалаларда балабақшалар тек орыс тілі мен дәстүрінде КСРО ыдырай бастағанға дейін бірыңғай тәрбиелеп келді. Кеңес дәуірінің соңына дейін Көкшетау, Павлодар, Қостанай, Ақмола, Қызылжар сияқты облыс орталықтарының бірде-бірінде қазақ тілді бала-бақша болды деген деректі архив құжаттарынан кезіктіре алмадық.

Осы жылдар ішінде өздері тұрып жатқан ел мен жердің тарихынан, мәдени-ұлттық құндылықтарынан тыс қалған бірнеше ұрпақ өсіп-жетілді. Сол кезеңде Қазақстанға жер аударылып келген неміс пен поляк, кавказ халықтары өкілдерінің балаларының мектеппен қамтылуын билік орындары өз бақылауында ұстады. Қазақстан халқының осы бір контингенттерінің барлығы дерлік өз балаларын орыс тілінде оқытуға ниет білдірген. Осы мәселені арнайы зерттеген жергілікті билік орындар тіпті тұрғындар құрамында 90% құрап отырға Көкшетау облысының Келлер ауданы немістері де оқуды орыс тілінде болсын, неміс тілі – мектепте ана тілі пән ретінде оқытылсын деген «тілектерін» айтып келген. Ол турасындағы жағдайды Көкшетау облысы обкомының архив құжатында көрініс тапқан келесі деректер айғақтайды: Көкшетау обкомы облыста ұлттық аудандар, совхоздар мен колхоздар ұйымдастырудың қажеттілігі жоқ деп санайды, екіншіден неміс, ингуш, шешен, балқар ата-аналарының пікіріне сүйене отырып, осы ұлттардың тілдерінде мектеп ашуды керек емес деп есептеді (ГАО.714 қ. 2 тізім. 29 іс. 28 б.).

Ақмола қаласында бір ғана қазақ мектебі сақталынып қалған болса, Көкшетау қаласындағы №3 мектепте біртіндеп қазақ сыныптары қысқартылып, ақырында тек 9-10 сынып оқушылары ауылдан келіп оқитын балалар есебінен ғана қазақ тілінде оқытылды. Ұлты қазақ қала тұрғындары өз балаларын қазақ мектебіне беруді бұл кезеңде мүлде дерлік тоқтатып тастаған болатын. Осылайша, Солтүстік өңірдегі қазақ тілі қалалық тіл болу мәдениетін дамыту мүмкіндігінен айырылып, ол ауыл тұрғындарының, нақтылап айтсақ, Солтүстік өңірдегі дисперсті жағдайда шашырай орналасқан қазақ анклавтарының тіліне айналды. Егер де 1954 ж. бас кезінде архив құжаттары дәлелдеп отырғандай Көкшетау облысының Зеренді аудандық партконференциясында жиналыс екі тілде өтіп, жиналыста арнайы аудармашы қызмет жасап отырған көреміз (Жарыссөздегі аудармашы Жакупов А.) және онда қазақ колхоздарының басшылары мен

қызметкерлері қазақ тілінде еркін сөйлеу мүмкіндігіне ие болған болса, 50-ші жылдардың аяғына қарай бұл практика тоқтатылып тасталғанын көреміз (ҚР ПА. Т.1. 708 қ. 27 т.293 іс. 44 б.).

Қазақ ауылдарынан келген оқушылар облыстық мектеп-интернаттарда оқытылатын болды (Әбуов К., 1994: 94). Ал мұрағат дерегіне сүйенсек, 1954 жылдың қаңтарында, яғни тың науқаны басталмай тұрғанда Көкшетау облысында барлығы бастауыш, жетіжылдық және орта мектепті қоса есептегенде 526 мектеп болса, оның ішіндегі 143 бастауыш, 38 жетіжылдық, 2 қалалық орта мектеп, 6 ауылдық орта мектеп және Көкшетау қаласындағы 184 студент оқып жатқан қазпедучилищеде оқу үдерісі қазақ тілінде жүргізіліп келген болатын (ҚР ПА, 708 қ. 288 т.113 іс. 76 б.). Айыртау ауданында 1956 ж. 4 орта 15 жетіжылдық және 25 бастауыш мектеп жұмысшы жастарға арналған екі мектеп жұмыс жасап тұрды. Тыңға жіберілген жастардың көпшілігінің нақты бір ауылшарушылығы мамандықтары болмағандықтары белгілі. Мәселен 1959 ж. 8-ші қаңтарында «Айыртауский колхозник» аудандық газетінде жарияланған К.Казбековтың «Создать условия для учащейся молодежи» атты мақаласында аудан орталығындағы №80-ші механизация мектебінде 150 жас мамандар оқыған, олар үшін жатаханадан орын бөлініп, жатын керуеттермен, төсек-орындармен қамтамасыз етілген, аптасына бір рет монша да ұйымдастырылған. Алайда, мақала авторы оқушы-жастардың жатаханасындағы санитарлық-гигиеналық жағдайлардың қызмет көрсетуші персонал тарабынан жасалмағандығын, оқуға қажетті орындық пен стол тәрізді жиһаздар жетімсіздігін, асханадағы ас мәзірінің жұтаңдығын санитарлық талаптарға сай еместігін және тамақтанушыларға қызмет көрсету мәдениетінің төмендігіне назар аударады.

Осы жылы 10-шы сыныпта оқып жатқан оқушылар саны 186 адам. Жұмысшы-жастар мектебінде ірістен қол үзбей оқып жатқандар 231 адам. 1956 ж. Айыртау совхозында типтік мектеп салынды. Аудандағы мектептердің көпшілігі типтік ғимараттармен қамтамасыз етілуі төмен деңгейде қала берді. Ол турасында Качиловка жетіжылдық мектебінің директоры Ж.Борамбаев «Мектепке көмек керек» деген мақаласында Качиловка жетіжылдық мектебінде 145 оқушы екі ауысымда оқуға мәжбүр екендігін, оқушыларға парталар жетіспей үш баладан отыратындықтарын, мектеп оқушылары үш ғимаратқа бөлініп оқитындығын, оқушылардың қалыпты жағдайда білім алуы үшін жаңа мектеп ғимаратын салу керек деген пікірін білдіреді. Алайда, мектеп құрылысы 1959 жылы да басталмағандығын алға тартады (Айыртауский колхозник, 1959). Шағын ауылдардан мектептерге балаларды тасып жеткізуге байланысты мәселелер де туындап отырды. 1958 ж. оқу жылында мектеп политехникалық оқу, оқушыларды күнделікті өмір-тіршілікте еңбекке баулу мәселесі көтерілді. Қол еңбегі сабақтарында балаларға түрлі тұрмыстық заттарды жасатуды үйретіп, балалар өз қолдарымен оқу құралдары мен еңбек құралдарын жасады. Қазан аудандық мектептің 6-шы сынып оқушылары Шыңғысов пен Оспанов өз қолдарымен балға, балта сабын дайындап, ағашпен жұмыс жасау негіздерін игерді. Мектептерде слесарьлық және токарьлық істің бастамаларына үйрету, жоғары сыныптарда автомашина жүргізу негіздерін оқыту осы уақытта оқу бағдарламасына енгізілді. Мектеп оқушылары мектеп жанындағы жер телімдері мен шаруашылықтан бөлінген жерлерде түрлі овощ дақылдары: картоп, қырыққабат, т.б. егіп күтуге тиісті етілді. Ол турасында аудандық, өңірлік газеттер өздерінің айқарма беттерін арнады (Знамя коммунизма, 1959, 9 января).

Тың аудандарына 1958 ж. кезнегі рет Н.С. Хрущевтың бастамасымен Кеңес әскерлерінің санын қысқарту реформасына байланысты Қазақстан тыңына әскерилер де келгені белгілі, солардың бір тобы, 16 бұрынғы әскери қызметкер Қазан ауданына келген болатын. Олардың арасында кіші сержант Похомов Ленинград облысынан, қатардағы жауынгер Якушин Донбастан, Ромашевский Новгород облысынан, Шамсудинов Дағыстан АССР-нен, Маньюшас Литвадан, Рябко Украинадан яғни, сол кездегі КСРО-ның әр қиырынан әскери қызметке шақырылғандар екендігін көреміз. Олардың барлығы аудан орталығында ұйымдастырылған қысқа мерзімді шоферлік курстарға оқуға орналастырылып, қажетті жағдайлары жасалынды (Знамя коммунизма 1958 ж. 12 қаңтар). Үш айлық механизаторлар курсы Каменноброд МТС базасында ашылып онда 39 курсант білім алған. Оларға тәжірбелі механизатор-мамандар Сухоробрик, трактор-егіс бригадасы директоры Вахтель Давыд, Бас агорном Архипенколар сабақ жүргізген. Курсанттарға 140 сом степендия тағайындалып, 25 еңбек күн жазылған (Обухов Б., 1958).

Айыртау өңіріндегі біз қарастырып отырған уақыттағы іргелі қазақ орта мектебінің бірі Шұқыркөл орта мектебі еді. Мектеп жанындағы интернат пен осы ауылға көрші ауылдан келіп оқитын оқушылар саны мол болды. Осы мектепті тәмәмдаған Фрунзе колхозының 23 оқушысы бүгінде мал шаруашылығы саласында еңбек етуде, оның ішінде 14 оқушы малшы, малға азық дайындаушы болып орналасқан, ал 4 қыз атап айтқанда: Жанұзақова Галя, Шерязданова Зоя, Қинаятова Сайран, Жанұзақова Бәдиша сауыншы мамандығын игеріп, сауын сибірларды қабылдап алған. Бос уақыттарында кітап оқып, жоғары оқу орындарына түсуге емтихан тапсыруға дайындық үстінде Зоя дәрігерлік мамандықты таңдаса, Бәдиша мен Сайран

аграном болуды қалайды деп жазды жергілікті тілші Н.Орловский (Орловский Н., 1958). Осы мақалада аты-жөндері аталған таза қазақ ауылы Фрунзе колхозы «Жанасу» ауылында дүниеге 40-шы жж. дүниеге келген ата-аналары өткен ХХ ғ. басында немесе ХІХ ғ. аяғында дүниеге есігін ашып, бір ауыз орысшаны дұрыс білмейтін қазақтардың өз қыздарының есімінің Галя немесе Зоя қоюы мүмкін емес еді. Ол қазақ халқының мәдениеті мен ұлттық ерекшеліктерін көпе-көрнеу елемеу, невиліровка жасауға бағытталған саяси конъюктура ықпалындағы тілші Орловскийдің жазу стилімен ғана түсіндіре аламыз (Знамя коммунизма. 1958. 16 января). Осы мақаладағы Шерьязданова кезінде Ресей императорының арнайы жарлығымен титулды мұраға қалдыруға құқық беретін дворян атағын алған аға сұлтан Зілқара Байтоқаұлының шөбере-шөпшегі еді. Оның фамилиясын тілші Жерязданова деп жазып жіберген. Сондықтан Галя деп отырғаны – Галя, Зоя деп отырғаны Зия немесе Зайра болуы әбден мүмкін. Бұл да сол кезеңдегі заман лебі мен мінезінен хабар береді. Айтпақшы орыс кластарында оқыған қазақ балаларының есімдерін әдейі бұрмалап, Толик немесе Серіктің орнына Саша деп жазылған табельдерді де көруге болатын еді.

Тың өлкесінде халық санының күрт өсуіне байланысты мұғалім кадрлар жетіспеушілігі туындады. Бұрынғы Қазан ауданына қарасты Кириловка орта мектебінде 1957-1958 оқу жылында химия пәнінің оқытушысы болмағандықтан, мемлекеттік емтихан тапсырушылар үшін проблема туындап мектеп директоры Жармұхамедов аудандық оқу бөлімі меңгерушісі Радионов жолдасқа қанша рет өтініш жасағанымен химия мұғалімі әлі тағайындалмай және қашан тағайындалатыны да белгісіз болып отыр деп ата-аналар да алаңдаушылық білдірген. Себебі химия пәні емтиханынсыз мектеп бітірушілер атестат алу мүмкіндігіне қауіп төнген. Сол кезеңдегі білім беру ісіндегі тенденцияларды білдіретін мынандай бір штрихты мысалға келтіруге болады. Новосолев жетіжылдық мектебінің директоры Жиряков «Знамя коммунизма» газеті бетінде 1958 ж. желтоқсанында мектептегі персоналды қайта құрылымдау арқылы үнемделген қаржыны орыс тілі мен математика пәндері мұғалімдері жалақысын көтеруді ұсынған пікірін Қазан орта мектебінің оқу-ісі меңгерушісі К.Ашетов мектептің материалдық ресурстары мен қаржысын бақылайтын бухгалтерді, іс-жіргізуші штаттарын қысқартуды тиімсіз деп біліп, керсінше орыс тілі сағаттары жүктемесін қысқарту арқылы химия, биология сабақтары сағаттарын ұлғайтуды ұсынады. Дәл осы кезеңде орыс тілді мектептегі қазақ тілі сабақтарын қысқарту немесе оны факультатив сабаққа жатқызу науқаны жүріп жатты. Орыс тілі пәнінің сабақ жүктемесін көбейту Солтүстік облыстардағы қазақ тілді мектептерді 1960 жж. басындағы орыс тіліне көшірудің қоғамдық өмірдегі орыс тілі мен мәдениетінің онысыз да басымдығын біржола бекіте түсудің бастамасы болатын. Ал, 1954 ж. қыркүйек айындағы мәлімет бойынша облыс орталығы Көкшетау қаласында 6 орта мектеп оның біреуі ғана қазақ тілінде, 1 жетіжылдық мектеп және 5 бастауыш мектеп жұмыс істеп онда барлығы 5705 оқушы білім алған. Мұның үстінде жұмысшы-жастар мектебі мен үлкендерге арналған екі кешкі мектеп жұмыс жасап тұрған. Қаладағы механизация мектебі мен медицина мектептері негізінде екі орта арнаулы оқу орны – механизация және медицина училищелері осы 1954 ж. бастап мамандар дайындай бастаған, сөйтіп казпедучилищемен қоса санағанда қаладағы орта арнаулы оқу орнының саны үшке жеткен (ҚР ПА. 708 қ. 27 т. 293 іс.157 б.).

Көкшетау қаласында 1962 ж. Көкшетау пединститутының ашылуы білім беру ісінің Солтүстік өңірдегі дамуының бір белесі болды.

Көкшетау облысындағы тың көтеру жж. ауылдық жердегі мектептер саны

Барлық типтегі мектептер	Жылдар бойынша саны					
	1954/1955	477	1955/1956	505	1956/1957	529
Бастауыш		268		278		301
Жетіжылдық		175		190		183
Орта мектептер		34		37		45

Осы жылдары КСРО бойынша жетіжылдық мектептен 8-жылдық білім жүйесіне ауысу реформасы жүзеге асырылды. Жалпы алғанда мектептердің материалдық-техникалық жағы Солтүстік облыстарда жақсара түсті ұсақ комплектілі мектептер қысқартылып, бірыңғай типтік мектептер құрылысы өрістеді. Мәселен, осы жылдары Қостанай облысында 33,4 мың оқушы орнына арналған типтік мектептер салынып, онан өзге балаларға арналған 9,4 мың орындық мекеме құрылысы жүргізілді (ГАРФ Ф. 7709. Оп. 24.Д.22. Л.86).

Қостанай облысы бойынша тың көтеру жж. ауылдық жердегі мектептер саны

Барлық типтегі мектептер	Жылдар бойынша саны					
	1954/1955	810	1955/1956	849	1956/1957	891
Бастауыш		552		556		610
Жетіжылдық		207		233		218
Орта мектептер		51		60		63

Ақмола облысының 1954 ж. жаңадан ұйымдастырылған совхоздарындағы балаларды білім беру мекемелерімен толықтай қамту мәселесі қарастырылып, 19 бастауыш, 6 жетіжылдық мектептер ашылып онда тыңгерлердің 526 баласы оқыды. Осы мектептер тиісті педагог кадрлармен қамтамасыз етілді. Мектептер үшін және мұғалімдерге пәтерге ғимараттар бөлінген. Мектептер үшін оқу мен құрал жабдықтары жетіжылдық мектептердің әрқайсысы 4 мың сомға, әр бастауыш мектеп 600 сомға, ал мектеп кітапханалары 19 мың сомға кітап сатып алынды. Оның сыртында 228 парта мен 60 тақта алынған. Мектептерді оқуға керекті жарақтармен қамтамасыз ету үшін облыстық сауда бөлімі автолакалар шығарып, олар елді – мекендердегі мектеп оқушыларына керекті тауарларды жеткізіп берген.

Оқушы саны жетпеген елді-мекендердің оқу жасындағы балалары Есіл мен Ново-Черкасқиде орналасқан мектеп-интернаттарға орналастырылды. Әрине, бұл мектептердің 100% тыңға қоныстанып жатқандардың әртүрлі ұлт өкілдері болғанына қарамастан КСРО-да ортақ тіл деп танылған орыс тілінде жүргізілді. Бұл мектептердің оқу бағдаламасы Қазақстан сияқты Одақтағы ірі ұлттық Республика болғанына қарамастан онда жергілікті елдің реалды жағдайлары өз дәрежесінде ескерілмеді. Тың көтерілген облыстардағы мектеп-интернат оқушыларының негізгі контингентін тыңгер қоныстанушылардың балалары емес, мал шаруашылығымен айналысатын, ата-аналары қысы-жазы мал соңында жүрген байырғы халық өкілдері құрады.

Ақмола облысының Молотов ауданының «Калининский» совхозында балабақша және жеті жылдық мектеп ашылып, онда 1-7 сыныптарда 62 оқушы оқыды (ҚРПА.т 1.708 қ. 27 т. 1110 іс. 99-100 бб.).

Ақмола облысы бойынша тың көтеру жж. ауылдық жердегі мектептер саны

Барлық типтегі мектептер	Жылдар бойынша саны					
	1954/1955	539	1955/1956	578	1956/1957	666
Бастауыш		310		340		414
Жетіжылдық		199		205		211
Орта мектептер		30		33		41

Солтүстік Қазақстан облысы тың көтеру жж. ауылдық жердегі мектептер саны

Барлық типтегі мектептер	Жылдар бойынша саны					
	1954/1955	533	1955/1956	525	1956/1957	546
Бастауыш		324		308		336
Жетіжылдық		177		180		168
Орта мектептер		32		37		42

Осы кестелерде көрсетілген көрсеткіштер «Тың өлкесіндегі» мектеп, бала-бақша басқа да оқу-тәрбие орындарының жылма-жыл халық санының өсуіне байланысты өсіп отырғанын байқаймыз. Алайда, тың көтеру жылдарындағы Солтүстік өлкеде ашылған мектептердің абсолют көпшілігі ұлтына, тіліне қарамастан орыс тілді оқу орындары болып ашылғандығын көреміз. Қазақ тілді оқу орындарының жаппай жабылуы мен қысқаруы салдарынан Солтүстік өлкедегі қазақ ұлты өкілдерінің дәстүрлі рухани мәдеғниеті мен тілінен жаппай айырыла бастау үдерісі осы тарихи кезеңде үлкен қарқынмен жүре бастағандығын көреміз.

Қорытынды

Демек, тың көтеру кезіндегі қазақ мектептері санының біртіндеп қысқаруы Қызылжардағы, Көкшетаудағы бастауыш сынып мұғалімдерін арнайы дайындап келген тамаша оқу орындары болып қалыптасып үлгерген педучилищелерді қысқартып, жауып тастауға желеу болғанын көреміз. Осы оқу орындарындағы тамаша ұстаздар ұжымы мұғалімдері үшін, жалпы қазақ тілінде бала оқытып келген ұстаздар үшін аса ауыр моралдық-психологиялық жағдай қалыптасты. Олардың біразы өз мамандықтарын өзгертуге не жұмыс іздеп Қазақстанның басқа аймақтарына қоныс аударуға мәжбүр етілді. Бұл тың көтеру дәуірінде жүргізілген білім-беру саласындағы үдемелі-қарқынды сипат алған «орыстандыру» саясатының көрінісі болатын.

Қазақ ССР тарихы мен тілінің оқытылуы мәселесі көбіне субъективті факторға барып тірелді, яғни ол мектеп директорының білімі мен адамгершілігіне байланысты болып не оқытылды, не оқытылмады. Қазақ тілі мен әдебиеті, Қазақстан тарихы пәні тартымсыз, керексіз болашағы бұлыңғыр пәндер қатарына енді.

Список использованной литературы:

- 1 Айыртауский колхозник (1959). 15 января.
- 2 Абжанов Х.М. (1993). «Белые пятна» культурного строительства //Қазақ тарихы. – № 3. – 47-50 бб.
- 3 АПРК. Т. 1. Ф. 708. Оп. 27. Д. 293. Л. 44.
- 4 АПРК. Т. 2. Ф. 708. Описание 288. Д. 113. Л. 76.
- 5 АПРК. т. 1. Ф. 708 Оп. 27. Д. 1110. Л. 99-100.
- 6 АПРК. Т. 1. Ф. 708. Оп. 27. Д. 293. Л. 157.
- 7 Әбуов К. (1994). Қазақстан тарихының «ақтаңдақ» беттерінен. – Алматы: Қазақстан, 96-97 бб.
- 8 ГАРФ Ф. 7709. Описание 24. Д. 22. Л. 86.
- 9 ГААО. Ф. 714. Оп. 2. Д. 29. Л. 28.
- 10 Казбекова К. (1959). Создать условия для учащейся молодежи // Айыртауский колхозник. 8 января.
- 11 Знамя коммунизма. 1958. 9 января.
- 12 Знамя коммунизма. 1958. 12 января.
- 13 Знамя коммунизма. 1958. 12 января.
- 14 Знамя коммунизма. 1958. 16 января.
- 15 Знамя коммунизма. 1958. 12 декабря.
- 16 Кананин А. К. (1967). Социалистическая культура Казахстана в годы семилетки (1959-1965 гг.) // Культурная революция в СССР. 1917-1965 гг. [Отв. ред. М. П. Ким]. – Алма-Ата: Наука. – 423 с
- 17 Қананин Ә.Қ. (1968). Қазақстан мәдениеті жаңа кезеңде. – Алматы: Қазақстан. – 410 б.
- 18 Обухов Б. (1958). Каменноброд МТС-і партия ұйымы хатшысы «Готовят механизаторов» // Знамя коммунизма. 23 января.
- 19 Сембаев А.И. (1962). История развития советской школы в Казахстане. – Алма-Ата: Казучпедгиз. – 367 с.
- 20 Сапарғалиев Г. Советское государство в борьбе за развитие социалистической культуры в Казахстане. – Алма-Ата: Академия наук Казахской ССР, 1957. – 143 с.
- 21 Тавадов Г.Т. (2011). Этнология. Современный словарь-справочник. – М., 2011. – С. 33-34.
- 22 Утебаев М.Т. (2010). Языковая проблема в казахстанском образовательном пространстве: история и перспективы Республика Казахстан. Автореферат на соискание канд. ист. наук. – Павлодар.

ГРНТИ 03.20

УДК 94(574):«1822-1891»:372.893

Далаева Т.Т.¹

¹к.и.н., доцент кафедры истории Казахстана им.ак. Т.С. Садыкова
Казахского национального педагогического университета имени Абая
Республика Казахстан, г. Алматы, E-mail: tenliktd@mail.ru

АДМИНИСТРАТИВНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ РЕФОРМЫ XIX ВЕКА РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В КАЗАХСКОЙ СТЕПИ: ОРГАНИЗАЦИЯ ВОЛОСТНОГО УПРАВЛЕНИЯ (Материалы открытого занятия)

Аннотация

В данной статье предложен вариант проведения лекции по теме «Административно-политические реформы XIX века Российской империи в Казахской степи: организация волостного управления» по дисциплине «Новая история Казахстана» для бакалавриата специальности «история».

Методика проведения лекции основана на применении компетентностного подхода. Автор уделит внимание вопросу организации деятельности студентов на занятии. Для организации деятельности студентов были даны задания по применению PEST- анализа к материалам организации волостного и аульного управления в результате введения административно-хозяйственных реформ 1867-1868, 1886 и 1891 гг. Выводы и заключение по теме лекции студенты под руководством преподавателя сделали на основе SWOT- анализа.

В лекционном занятии были использованы материалы исследования по научному проекту МОН РК по теме «Институт волостных в системе управления Казахской степью XIX-начало XX вв. (2015-2017), научный руководитель – д.и.н., профессор Султангалиева Г.С. Автор статьи была исполнителем проекта. Материал статьи будет полезен молодым преподавателям.

Ключевые слова: административные реформы 1867, 1868, 1886, 1891 гг., волостное управление, волостной управитель, волостные выборные, волостные съезды, Казахская степь, Российская империя, методика лекционного занятия, PEST- анализ, SWOT- анализ

Dalayeva T.¹

¹Candidate of Historical Sciences, Associate professor of Abai KazNPU,
Republic Kazakhstan, Almaty, E-mail: tenliktd@mail.ru

ADMINISTRATIVE AND POLITICAL REFORMS OF RUSSIAN EMPIRE IN THE KAZAKH STEPPE IN THE XIX CENTURY: ORGANIZATION OF VOLOST MANAGEMENT (Materials of the open lecture)

Annotation

This article proposes the option of holding a lecture on the topic "Administrative and political reforms of the 19th century of the Russian Empire in the Kazakh steppe: the organization of volost management" in the discipline "Modern History of Kazakhstan" for the undergraduate specialty "history".

The lecture technique is based on the application of a competency-based approach. The author paid attention to the organization of students in the class. To organize the activities of students, assignments were given on the application of PEST analysis to the materials of the organization of volost and aul administration as a result of the introduction of administrative and economic reforms of 1867-1868, 1886 and 1891. The students made conclusions on the topic of the lecture based on the SWOT analysis.

In the lecture lesson, research materials were used on a scientific project of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan on the topic "Institute of Volosts in the Kazakh Steppe Management System of the 19th – early 20th centuries (2015-2017), supervisor of studies - doctor of historical sciences, professor G. S.Sultangalieva. The author of the article was the executor of the project. Article material will be useful to young lecturers.

Key words: administrative reforms of 1867, 1868, 1886, 1891, volost management, volost governor, vybornye (electors) in the volosts, volost congresses, Kazakh steppe, Russian Empire, lecture lesson technique, PEST analysis, SWOT analysis

Т.Т. Далаева¹

¹т.ғ.к., академик Т.С. Садықов атындағы Қазақстан тарихы кафедрасының доценті
Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қаласы, Қазақстан
E-mail: tenliktd@mail.ru

РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ХІХ ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ ӘКІМШІЛІК ЖӘНЕ САЯСИ РЕФОРМАЛАРЫ: БОЛЫС БАСҚАРУДЫҢ ҰЙЫМДАСТЫРУЫ (Ашық сабақ материалдары)

Аңдатпа

Бұл мақалада «Тарих» мамандығы үшін «Қазақстанның жаңа заман тарихы» пәні бойынша «Ресей империясының ХІХ ғасырдағы әкімшілік және саяси реформалары: болыс басқарудың ұйымдастыруы» тақырыбында дәріс өткізу нұсқасы ұсынылған.

Дәріс әдісі күзінеттілікке негізделген тәсілді қолдануға негізделген. Автор сабақта студенттердің белсенді жұмысын ұйымдастыруға назар аударды. Студенттердің іс-әрекетін ұйымдастыру үшін 1867-1868, 1886 және 1891 жылдардағы әкімшілік-экономикалық реформалардың нәтижесінде болыс және ауыл әкімшілігін ұйымдастыру материалдарына PEST талдауын қолдану туралы тапсырмалар берілді. Студенттер SWOT талдауы негізінде дәріс тақырыбы бойынша қорытындылар жасады.

Дәріс сабағында Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің ғылыми жобасы бойынша «ХІХ-ғасыр мен ХХ-ғасырдың басындағы Қазақ даласындағы басқару жүйесіндегі болыс институты» (2015-2017) тақырыбындағы ғылыми материалдар пайдаланылды. Осы ғылыми жобасының ғылыми жетекшісі - тарих ғылымдарының докторы, профессор Г.С. Сұлтанғалиева. Мақала авторы осы ғылыми жобаның орындаушысы болды. Мақала материалдары жас мұғалімдерге пайдалы болады.

Кілт сөздер: 1867, 1868, 1886, 1891 жылдардағы әкімшілік реформалар, болыстық басқарма, болыс, болыс сайлаушылары, болыс құрылтайы, Қазақ даласы, Ресей империясы, дәріс сабағының әдістемесі, PEST талдау, SWOT талдау

В данной статье предложен вариант проведения лекции по теме «Административно-политические реформы ХІХ века Российской империи в Казахской степи: организация волостного управления» по дисциплине «Новая история Казахстана» для бакалавриата специальности «история». Даны план проведения занятия, цель и задачи лекции, рекомендуемый для студентов список литературы и интернет-источников, тезисы лекции, формы PEST и SWOT анализа.

Цель лекционного занятия – на основе анализа опубликованных источников и архивных материалов рассмотреть особенности административного деления Степных областей и Туркестанского края по реформам второй половины ХІХ века и практики управления на местном уровне (волости и аулы)

Задачи:

учебные:

– научить студентов давать характеристику основным комплексам исторических источников по истории административных реформ Степных областей и Туркестанского края второй половины ХІХ века: архивные материалы, опубликованные сборники документов, законодательные документы, исследования казахской интеллигенции, исследования российских администраторов;

исследовательские:

– научить студентов умению искать и систематизировать найденный материал по проблеме, применять сравнительно-исторический метод исследования;

развивающие:

– научить владеть приемами и методами научного анализа и критики источников по теме занятия, работать с таблицами, SWOT анализ;

– овладеть приемами коммуникативного диалога (дискуссионная деятельность);

– развивать познавательные способности студентов бакалавриата.

дидактические:

– формирование и развитие коммуникативных и эвристических умений на основе знаний по дисциплине «Новая история Казахстана», составление таблиц PEST анализа.

воспитательные:

– формирование познавательной активности; формирование навыков самообразования, самореализации студентов, потребности в развитии творческих способностей у студентов.

Учебное оборудование занятия: компьютер, мультимедийный проектор, экран, доска, исторический атлас.

Методическое обеспечение занятия: дидактический материал (сборники документов, карточки с таблицами), слайд-презентация.

Методы: технологии студентоцентрированного обучения, методы монологического и диалогического изложения; эвристической беседы, компетентностный подход.

Источники и литература:

Источники:

- Бөкейхан Ә. Тандамалы – Избранное. 1 книга. – Алматы: «Өлке» баспасы, 2002. – 248 б.

- Бөкейхан Ә. Тандамалы. 2- кітап. – Алматы: «Өлке» баспасы, 2003. – 224 б.

- Валиханов Ч.Ч. Записка о судебной реформе (1864 г.) // Древний мир права казахов. Материалы, документы и исследования: В 10-т. – Т. 6. – Алматы: Жеті жарғы, 2005.

- Волости и волостные управители XIX – начало XX вв. Сборник документов и материалов. Алматы, 2018. отв. редактор: Султангалиева Г.С., составители: Султангалиева Г.С., Далаева Т.Т., Удербаяева С.К., Маликов Б. – Алматы: «Қазақ университеті», 2018. – 298 с.

- Гейнс А.К. Объяснительная записка к положению и штатам военно-народного управления Семиреченской и Сыр-Дарьинской областей (Приложение к "Проекту положения об управлении в Семиреченской и Сыр-Дарьинской областях". – СПб., 1867.

- Институт волостных в системе управления Казахской степью XIX – начало XX вв. Монография в документах. Часть 2. отв. редактор: Султангалиева Г.С., составители: Султангалиева Г.С., Далаева Т.Т., Маликов Б., Тулешова У. – Алматы: «Қазақ университеті», 2018. – 396 с.

- Добросмыслов А.И. Тургайская область. Исторический очерк. – Оренбург, 1901. Т.3. – 524 с.

- Казахско-русские отношения в XVIII-XIX веках (1771-1867 годы). Сборник документов и материалов. Ч.2. – Алма-Ата: издательство «Наука», 1964.

- Казахские чиновники на службе Российской империи. Сборник документов и материалов. Составители: Султангалиева Г.С. (отв.ред), Далаева Т.Т., Удербаяева С.К. – Алматы: Изд-во КазНУ, 2014.

- Материалы по истории политического строя Казахстана. Сост. М.Г.Масевич Т.І. – А.-А.: Изд-во АН Каз.ССР, 1960.

- Материалы по казахскому обычному праву: научно-популярное издание / Сост. Т.М. Культелеев, М.Г. Масевич, Г.Б. Шакаев. – Алматы: Жалын, 1998.

- Положение об управлении Туркестанским краем от 2 июня 1886 г. // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ РИ). Собрание 3. Т. 6. № 3814.

- Положение об управлении Акмолинской, Семипалатинской, Семиреченской, Уральской и Тургайской областями от 25 марта 1891 г. // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ РИ). Собрание 3.Т. 11. № 7574.

- Россия и Центральная Азия. Конец XIX – начало XX века.: сборник документов и материалов /ответств. Ред. Д.А. Аманжолова. – М.: Новый хронограф, 2017. – 592 с.

Литература:

- Абдрахманова Б.М. История Казахстана: власть, система управления, территориальное устройство в XIX веке. – Караганда, 2010. – 242 с.

- АртыкбаевЖ.О. Казахское общество в XIX веке: традиции и инновации. – Караганда: Полиграфия, 1993. – 330 с.

- Далаева Т.Т. Волостные съезды в Степном крае (кон. XIX - нач. XX вв.): практика проведения, участники и основные решения // Вестник КазНПУ им.Абая. Серия «Исторические и социально-политические науки» – 2016. – №3 (50). – С. 32-40.

- Джампеисова Ж. Казахское общество и право в пореформенной степи: Научное издание. – Астана, 2006.

- Жиренчин К.А. Политическое развитие Казахстана в XIX – начале XX веков. – Алматы: Жеті жарғы, 1996. – 352 с.

- Зиманов С.З. Казахский суд биев – уникальная судебная система. – Алматы: Атамұра, 2008. – 224 с.

- Зиманов С.З. Политический строй Казахстана конца XVIII и первой половины XIX веков. – А.: Изд-во АН КазССР, 1960.

- Зиманов С.З. Политический строй Казахстана первой половины XIX века и Букеевское ханство. 2 изд. – Алматы: Изд-во «Арыс», 2009. – 496 с.

- Ибрагимов Р.М. Взгляд генерал-губернатора Степного края Г.А.Колпаковского на основы управления «туземным» населением региона [50-80-е гг. XIX в.] // Степной край Евразии. Историко-культурные взаимодействия и современность: междунар. Евраз. форум: тез., докл и сообщ. III науч. конф. – Астана, 2003. – С. 52-53

- История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Том 3. Казахстан в новое время. – Алматы: «Атамұра», 2000.

- Касымбаев Ж.К. Города Восточного Казахстана (социально-экономический аспект). – Алма-Ата, 1990.

- Мәшімбаев С.М. Патшалық Ресейдің Қазақстандағы мемлекеттік басқару мекемелерінің тарихы. – Алматы, 2000.

- Новая и новейшая история Казахстана : Курс лекций. КНИГА 2/ Каз.нац.ун-т им.аль-Фараби; Под ред. К.С. Каражана. – Алматы: Қазақ университеті, 2005.

- Оразбаева А.И. Қазақ қоғамындағы билер институты: тарихи бастаулары, орны және ролі (XVIII ғасыр). – Алматы, 1998. – 167 с.

- Почекаев Р.Ю. Основные этапы эволюции казахского суда биев (XV – начало XX вв.) // Зангер. Апрель 2008. № 4 (81). – С. 51-58.

- Тынысов Б.А. Расселение казахов на территории Омского Прииртышья (конец XIX – первая треть XX в.) // Вестник археологии, антропологии и этнографии. – № 4 (19). – 2012. – С. 142-149.

- Сайфулмаликова С.С. Жетісу, Сырдария областарындағы болыстарды құрылу тарихынан: казак қоғамындағы рулық қоғамды жою бағытындағы 1844, 1867 ж. Ережелерді әлеуметтік салдары. // ҚазМУ хабаршысы. Тарих сер. – 2012. - № 4. – 18-22 б.

- Султанғалиева Г.С. Волости Актюбинского уезда во второй половине XXв.: образование, географическая траектория. // Материалы научно-теоретической конференции "Б.Бекмаханов және тарихи тұлғаларды тану мәселелері", посвященной 100-летию со дня рождения д.и.н., профессора Е.Б.Бекмаханова. 20-21 февраля 2015 года. – Алматы: «Қазақ университеті», 2015. – С. 62-65.

Интернет-ресурсы:

Библиотека восточной литературы // <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/m.asien.html>

Словари // <http://www.slovoedia.com/>

Мир энциклопедий // <http://www.encyclopedia.ru/>

[Устав о сибирских киргизах \(казахах\) 1822 г. // http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php?regim=4&page=417&part=177](http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php?regim=4&page=417&part=177)

[Положение об управлении Туркестанским краем от 2 июня 1886 г. // http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php?regim=4&page=318&part=1493](http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php?regim=4&page=318&part=1493)

[Положение об управлении Акмолинской, Семипалатинской, Семиреченской, Уральской и Тургайской областями от 25 марта 1891 г. // http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php?regim=4&page=133&part=1597](http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php?regim=4&page=133&part=1597)

План проведения лекционного занятия:

1. Организационный момент. Приветствие. Определение отсутствующих.

2. Целеполагание и мотивация.

2.1 Постановка целей занятия перед студентами.

2.2 Объяснение порядка работы на занятии.

2.3 Просмотр слайд-презентации.

3. Актуализация знаний.

3.1 Определение и краткая характеристика источников и опубликованных исследований, изложение тезисов лекции.

3.2 Работа с таблицами PEST анализа.

3.3 Выявление примеров из источников по волостному управлению и заполнение карточки SWOT анализа.

4. Осуществление сопоставительного анализа текстов источников.

Проверка знания материала.

4.1 В лекции - сравнение сведений из источников по волостному делению в Туркестанском крае и в Степном крае.

4.2 Характеристика практик распределения территорий и землепользования в кочевых и оседлых волостях.

4.3 Определение особенностей выборов на должность волостных управителей.

4.4 Вопросно-ответная беседа по содержанию источников.

5. Закрепление полученных навыков и компетенций.

5.1 SWOT анализ сравнения Положений об управлении 1867, 1868, 1886, 1891 гг.

5.2 выводы по теме лекции.

5.3 формулировка исследовательского вопроса по итогам лекции.

6. Заключение

6.1 Оценка итогов занятия.

6.2 Задание на следующее занятие (Силлабус - тема 13.).

Тезисы лекции:

Содержание Проекта Положения об управлении в Семиреченской и Сырдарьинской областях от 11 июля 1867 г.

Анализ Временного Положения об управлении в Уральской, Тургайской, Акмолинской и Семипалатинской областях от 21 октября 1868 г.

Сравнительный анализ Положения об управлении Туркестанского края от 2 июня 1886 г. и Положения об управлении Акмолинской, Семипалатинской, Семиреченской, Уральской и Тургайской областями от 25 марта 1891 г.: изменения в поземельном устройстве кочевого и оседлого населения.

Волостная система управления впервые была введена согласно «Уставу о сибирских казахах» (1822). На основе объединения родов с сохранением мест зимних кочевок были постепенно организованы волости в составе восьми внешних округов, которые в 1854 году с образованием Семипалатинской области и оформлением территориальных границ Области сибирских казахов были разделены между этими двумя областями в составе Западно-Сибирского генерал-губернаторства.

Включение всей территории Казахской степи в середине 1860-х гг. в состав Российской империи поставило задачу разработки новых положений по административному делению и управлению всей территорией края. Необходимо было организовать местное управление и территориальное распределение с учетом деления местного населения на кочевое и оседлое в зависимости от хозяйственной деятельности и образа жизни. Как отмечал А.К. Гейнс, участник законодательной комиссии по устройству степей 1865 г.: «...для административных целей и принимая в соображение, что существующее у киргизов (на территории внешних округов речь идет о казахах, однако на территории Семиречья были кочевые волости казахов и кыргызов, которых в Российской империи именовали киргизами – Т.Д.) Западной Сибири подразделение на волости и аулы вполне применено к волостным и сельским обществам в России, Комиссия признала полезным, для управления киргизами в Туркестанском генерал-губернаторстве, образовать волости и аулы, тем более, что все вообще киргизы по понятиям и образу жизни имеют много общего между собою, а следовательно, если в Сибири деление на волости принесло благоприятные результаты, то нет повода предполагать, чтобы здесь то же самое могло иметь неудовлетворительные последствия» [1, с. 18-19].

Завершающим этапом оформления административного деления Казахской степи в составе Российской империи явились реформы 1886, 1891 г. Окончательное юридическое закрепление территории было осуществлено по Положениям 1886 и 1891 г. В частности, в Положении 1891 г. было сказано: «занимаемые кочевьями и все принадлежности сих земель в том числе и леса, признаются государственной собственностью... и остаются в бессрочном пользовании кочевников на основании обычаев и правил сего Положения» [2, с. 395]. Вся территория Казахской степи была распределена в состав Степного и Туркестанского генерал-губернаторств. Население в Туркестанском крае было представлено тремя видами поселений, и, следовательно, волостей: а) кочевое, б) оседлое туземное, в) селения, заселенные русскими и лицами, не принадлежащие к туземному населению. В Степном крае по Положению 1891 г. для населения было организовано два вида административного управления, с разделением оседлых поселений: 1) кочевое; 2) оседлое: а) русские поселения; б) управление дунган и таранчей.

В начале XX века после введения в 1902 г. должности крестьянских начальников волости были разделены на участки.

Для анализа принципов распределения территорий в составе образуемых волостей по реформам 1867-1868, 1886 и 1891 гг. студентам в качестве предварительного задания было предложено сделать PEST анализ.

PEST анализ чаще применяется для выявления политических (Political), экономических (Economic), социальных (Social) и технологических (Technological) аспектов внешней среды в деятельности компаний, но нами было предложено адаптировать этот инструмент для анализа реализации административно-территориальных реформ на территории Казахстана в XIX веке.

Ниже предлагаем в качестве иллюстрации примеры сделанных студентами PEST анализа: рис. 1.

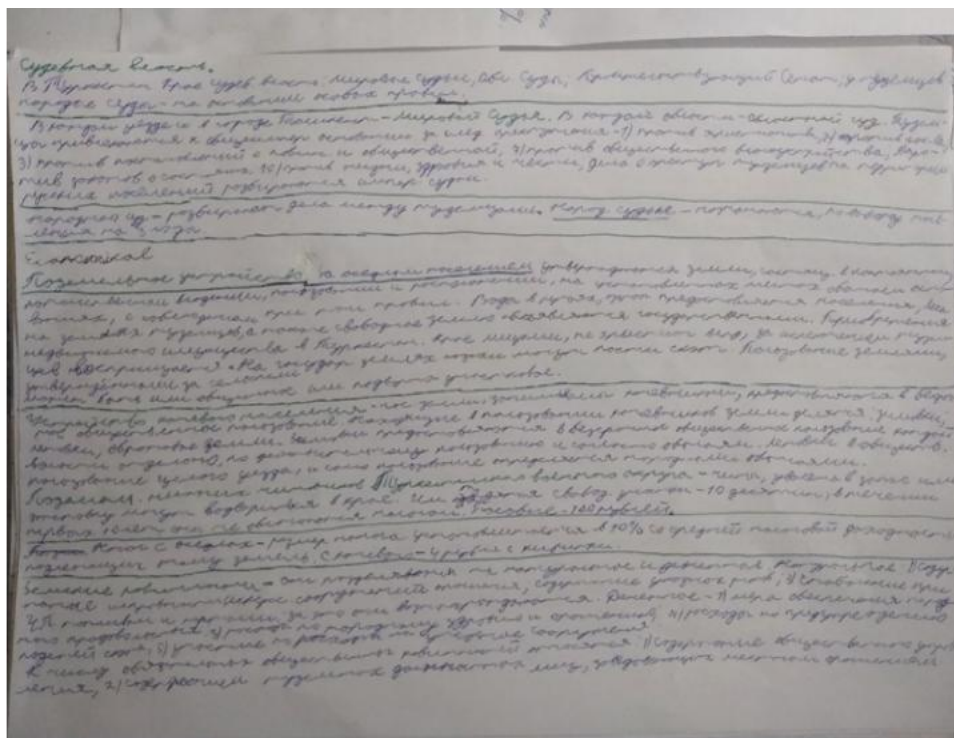

Таблица 1. PEST анализ

Political – кратко дать характеристику политических изменений в структуре административного управления и судебной системы	Economic – охарактеризовать виды хозяйственной деятельности населения в волостях в зависимости от образа жизни
Social – описать социальные изменения в результате проводимых реформ управления (например, к какому сословию было отнесено казахское население кочевых волостей, какие социальные группы были представлены в уездных городах и др.)	Technological – проанализировать как эти реформы повлияли на развитие промышленности в Степном и Туркестанском генерал-губернаторствах

Волостные сьезды:

Во Временном положении об управлении степными областями от 21 октября 1868 г. было уделено отдельное внимание организации и проведению волостных сьездов. Волостные сьезды представлены двумя видами: 1) волостные сьезды выборных и 2) волостные сьезды биев [3, с. 34].

Из Временного Положения 1868 г.:

§ 67. Выборы должностных лиц по волостям и аулам производятся отдельно.

§ 69. Выборы волостного управителя производятся в присутствии уездного начальника или его помощника, которые наблюдают за порядком, не вмешиваясь однако же в направление выборов.

§77. Волостные сьезды выборных определяют содержание волостному управителю и аульным старшинам. Содержание волостному и на наем ему письмоводителя назначается не менее 300 руб.; содержание всем аульным старшинам в волости полагается одинаковое, по соображению волостных выборных.

§ 78. Приговоры о содержании составляются волостными съездами выборных, до производства выборов, и представляются на утверждение уездного начальника.

§ 170. Показания о числе кибиток в волости составляется на избирательных волостных съездах волостными выборными, которые представляют ведомость о числе кибиток в волости, за общим подписанием или с приложением своих тамг, русскому чиновнику, присутствующему на съездах.

§ 179. Приговоры волостных съездов о раскладке кибиточного сбора по аулам вносятся в волостные шнуровые книги. [2, с. 327, 328, 334, 335]

Изменения в процедуре и содержании волостных съездов выборных были внесены в Положении об управлении степными областями от 25 марта 1891 г.,

Относительно волостных съездов выборных были сохранены прежние нормы времени и места созыва в компетенции уездного начальника, состав выборных также определялся аульными съездами: «по одному на каждые пятьдесят кибитководельцев», но были уточнены следующие процедуры: «68. Волостной съезд считается состоявшимся, если на нем присутствует не менее двух третей всего числа выборных; 69. Волостной съезд избирает двух кандидатов: одного – в должность волостного управителя, а другого – в кандидаты к нему. Лица сии представляются уездным начальником, с его заключением на утверждение военного губернатора. 70. Военному губернатору предоставляется утвердить или не утвердить выборы. В последнем случае губернатор либо назначает новые выборы, либо замещает должности волостного управителя и кандидата к нему по собственному усмотрению» [2, с. 392]. Были определены рекомендуемые нормы денежного содержания волостным управителям и их аппарату управления.

По Положению 1891 г. в введение волостного съезда выборных были включены вопросы: «избрание народных судей и назначение и раскладка общественных сборов и повинностей, относящихся до нескольких аульных обществ» [2, с. 392]. Кроме того, были расписаны порядок раскладки кибиточной подати через решения волостных съездов, в круг обязанностей волостных выборных входило распределение зимних пастбищ между родовыми подразделениями на уровне аулов: «§215. Распределение зимовых стойбищ между аулами производится волостными съездами выборных, причем принимается во внимание размер хозяйства и количество скота. Распределение это вносится в особую книгу, которая хранится у волостного управителя» [2, с. 337].

Таким образом, волостные выборные в период созыва и проведения волостного съезда принимали участие в решении ряда важных для исполнительной местной власти вопросов [4]. Хотелось бы отметить тот факт, что только во Временном положении об управлении степными областями 1868 г. волостным выборным было предусмотрено денежное вознаграждение: «§ 194. Из поступившего с каждой волости кибиточного сбора, в первый год каждого трехлетия, 10% отделяется на вознаграждение волостных выборных; сумма эта распределяется между выборными поровну. §195. Порядок выдачи означенных денег волостным выборным предоставляется по усмотрению областного начальства» [2, с. 336]. В проекте об управлении областями Туркестанского генерал-губернаторства 1867 г. и в Положениях об управлении 1886 г. и 1891 г. – данный пункт уже отсутствовал. Пункт о единовременном денежном вознаграждении волостных выборных во Временном положении 1868 г. ставил их примерно на ту же ступень исполнения властных функций, как и должностных лиц волостного и аульного управления, но его отмена в последующих Положениях об управлении 1886 г. и 1891 г. показала, что волостных выборных не относят к должностным лицам местной власти.

Разделение волостей на участки между крестьянскими начальниками после 1902 г. повлияло на порядок и утверждение выборов волостных управителей. Теперь, съезды крестьянских начальников в уездах рассматривали утверждение приговоров съезда волостных выборных о выборе волостного управителя, народных судей и кандидатов к ним.

Вместо Заключения было предложено сделать SWOT- анализ:

Таблица 2. SWOT- анализ

<i>S - достоинства</i> Достоинства предлагаемой административно-территориальной системы волостного деления по реформам Российской империи с точки зрения официальной власти и местного населения	<i>W - недостатки</i> Недостатки предлагаемой административно-территориальной системы волостного деления по реформам Российской империи с точки зрения официальной власти и местного населения
<i>O - возможности</i> для дальнейшего экономического и социокультурного развития развития Степного и Туркестанского генерал-губернаторств по реформам Российской империи с точки зрения официальной власти и местного населения	<i>T – угрозы</i> для дальнейшего экономического и социокультурного развития развития Степного и Туркестанского генерал-губернаторств по реформам Российской империи с точки зрения официальной власти и местного населения

Обсуждение результатов SWOT- анализа можно перенести на семинарское занятие, чтобы дать возможность студентам аргументировать сделанные ими выводы и заключение. При таком обсуждении преподавателю будет понятно: как был усвоен материал лекции.

Целесообразно по итогам проведения лекции с изложением нового материала в качестве заключения предложить студентам сформулировать проблемные вопросы по теме.

Например, по данной теме: 1) каков был характер распределения земельных угодий в кочевых и оседлых туземных и переселенческих волостях? 2) было ли территориально определены границы казахских аулов в составе волостей? 3) каким образом распределение родовых подгрупп в казахских аулах и волостях могло влиять на порядок проведения выборов должностных лиц местного управления?

Список использованной литературы:

1. Гейнс А.К. Дневник 1866 г. Путешествие в Туркестан. // Собрание литературных трудов. – СПб: Типография М.М. Стасюлевича, 1898. – Т.II. – 743 с. – Т.2.
2. Материалы по истории политического строя Казахстана. Т.1. – Алма-Ата: Издательство АН КазССР, 1960. – 441 с.
3. Далаева Т.Т. Волостные съезды в Степном крае (кон.XIX – нач. XX вв.): практика проведения, участники и основные решения // Вестник КазНПУ им.Абая. Серия «Исторические и социально-политические науки». – 2016. - № 3. – С.32-40.
4. Далаева Т.Т. Выборные (выборщики) в казахских волостях (вт. пол. XIX в. – нач. XX в.): функции и специфика деятельности // Международный электронный научный журнал «e-history.kz» (edu.e-history.kz). – 2017. - № 4 (12). <http://edu.e-history.kz/ru/publications/view/743>

ЖАЛПЫ ТАРИХ ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ GENERAL HISTORY

УДК 94 (574): 316. 34
ГРНТИ 03.09.03

Б.Сайлан¹

*¹т.ғ.д., аль-Фараби атындағы ҚазҰУ-ның
«Қазақстан тарихы» кафедрасының профессоры, Ауған соғысының ардагері
Алматы қ., Қазақстан*

АУҒАНСТАН: КЕҢЕС ӘСКЕРІ КАБУЛДЫ ҚАЛАЙ ҚАЙЫРДЫ?

Аңдатпа

Бұл мақалада 1979 жылы 27 желтоқсанда кеңес әскерлерінің Ауғанстан астанасы Кабулда жүргізген алғашқы соғыс операцияларына басты назар аударылады. Сәуір төңкерісінен кейінгі Ауғанстандағы ахуал, билікке жаңадан келген «Ауғанстан халықтық демократиялық партиясының» тығырыққа тірелуі және кеңес әскерінің Ауғанстанға кірген топ құрамы көрсетіледі. Кеңес әскерінің Ауғанстан басшысы Х.Амин резиденциясы орналасқан Таджи-Бек сарайына жасаған шабуылы және жауынгерлік қимыл барысында қаза тапқан жауынгерлердің аты-жөндері анықталады. Одан кейінгі жүзеге асырылған әскери операциялар сарапталып, кеңес әскерінің Кабулдағы режимді толығымен жойғандығы айтылады. Мәскеудің толық сеніміне кірген Бабрак Кармальдың билікке келуі қарастырылады.

Түйін сөздер: Армия, операция, жауынгерлік қимыл, оппозиция, кеңес әскері, провинция.

Сайлан Б.¹

*¹д.и.н., профессор кафедрасы «История Казахстана» им. аль-Фараби, ветеран афганской войны
г. Алматы, Казахстан*

АФГАНИСТАН: КАК СОВЕТСКИЕ ВОЙСКА ШТУРМОВАЛИ КАБУЛ?

Аннотация

Эта статья посвящена первой военной операции советских войск в столице Афганистана Кабуле 27 декабря 1979 года. Ситуация в Афганистане после апрельской революции находит свое отражение в конфликте между вновь прибывшими "народно-демократическими партиями Афганистана" и составами групп советских войск в Афганистане. Во время нападения советских войск на дворец Таджи-Бек, где расположена резиденция главы Афганистана Х.Амина, во время боевых действий определяются имена павших в сражении солдат. Затем проанализировав проведенные военные операции говорится, что советские войска полностью уничтожили режим в Кабуле. Предполагается, что к власти придет Бабрак Кармаль, вошедший в полное доверие Москвы.

Ключевые слова: Армия, операция, боевые действия, оппозиция, советская войска, провинция.

Sailan B.¹

*¹D.h.s. professor of the department «History of Kazakhstan» them. al-Farabi, veteran of the afghan war
с. Almaty, Kazakhstan*

AFGHANISTAN: HOW DID SOVIET TROOPS ATTACK KABUL?

Annotation

This article focuses on the first military operations conducted by Soviet troops on December 27, 1979 in the Afghan capital Kabul. The situation in Afghanistan after the April revolution will be reflected in the confrontation between the newly arrived "people's Democratic party of Afghanistan" and the Union of the groups of Soviet troops in Afghanistan. During the attack of the Soviet troops on the Taji- Bek Palace, where the residence of the

head of Afghanistan H. Amin is located, the names of the soldiers killed in the fighting will be determined. Then the military operations carried out were analyzed, it is said that the Soviet troops completely eliminated the regime in Kabul. It is assumed, that Babrak Karmal, who entered the full confidence of Moscow, will come to power.

Keywords: Army, operation, hostilities, opposition, soviet troops, province.

1978 жылы 27 сәуірде Ауғанстан Халықтық Демократиялық Партиясына (АХДП) мүше-офицерлер өз бөлімшелерімен президент сарайына шабуыл бастап, М.Дауд режимін құлатты. Бұл оқиға тарихта «Сәуір төңкерісі» деген атпен қалды. Әскери-революциялық кеңес 29 сәуірде елдегі билікті Н.М. Тараки басқаратын Революциялық кеңеске берді. 30 сәуірде АХДП өздерінің бірінші мәжілісінде Орталық Комитеттің Бас хатшысы қызметіне Н.М. Таракиді, орынбасарлыққа Бабрак Кармальды сайлады. Осы күні елді Ауғанстан Демократиялық Республикасы (АДР) деп жариялады [1].

Бірақ Сәуір төңкерісі нәтижесінде билікке келген АХДП ел тізгінін ойдағыдай алып жүре алмады. Ел ішінде жүргізілген реформалар халық тарапынан қолдау таппады. Оған қоса АХДП арасында алауыздық пайда болып Б.Кармаль мен оның жақтастары эмиграцияланды. Н.Тараки мен Х.Амин арасында текетірес басталды.

АДР үкіметіне қарсы құрылған оппозициялық партиялардың күшімен Пәкістан аумағында қарулы отрядтарды даярлау лагерлері мен базалары құрылды. Ол отрядтар Кабулға қарсы әскери іс-қимылдар жасау үшін Ауғанстан аумағына жөнелтіліп отырды. 1979 жылдың аяғына таман Пәкістан аумағында орналасқан қарулы отрядтарды даярлауға арналған 23 лагерде 35 мың адам даярлықтан өтті. Оған қоса Ауғанстанмен көршілес елдерде 100-ден астам оқу орталықтары жұмыс істей бастады, ал олардағы бүлікшіл күштер 100 мың бандиттер мен жалдамалыларға дейін өсті [1].

Мемлекеттік билік пен армиядағы ішкі алауыздықты, сондай-ақ жерді пайдалануға шаруалардың барған сайын көңілі толмауын пайдалана отырып, моджахедтер 1979 жылғы наурыз айының ортасына қарай, қаруды белсенді пайдалануға көшті. Хост, Гардез, Герат, Желалабад гарнизондарында ірі бүліктер ұйымдастырылды. Мамыр айының аяғында моджахедтердің осындай қарулы іс-әрекеттерінің арқасында Ауғанстанның 22 провинциясы соғыс жағдайына көшті. Соғыс қимылдары Пактия, Газни, Бамиан провинцияларында белсенді түрде етек алды.

1979 жылғы наурызда өткен Гераттағы үлкен бүліктен кейін Н.Тараки КСРО-ға әскер кіргізу жөнінде алғашқы өтінішін айтты. Мәскеу оған қарсы жауап бергенмен 1979 жылы мамыр айының басында Орта Азиялық республикалардың түкпілікті ұлтынан жасақталған арнайы мақсаттағы батальон құру жөнінде шешім қабылдады. Арнайы мақсаттағы батальон үшін әскери құрама Түркістан және Орта Азия әскери округінің «мұсылман» ұлты өкілдерінен, әсіресе барлаушылар, атқыштар және танкішілер бөлімшелерінен таңдалынып алынды. Шығыс тілін білу және қайратты болу – басты талап болды. Ол арнайы екі топқа бөлінген бес ротадан тұрды. Саны –500 адамнан сәл артық болды. Бұл батальон Хафизулла Амин сарайын алуға қатысты [2, с. 82].

Ауғанстанға әскер кіргізу жөніндегі соңғы саяси шешім 1979 жылы желтоқсанның 12 күні түс ауа шағын ғана кеңес басшыларының тобымен қабылданды. Бұл топта Брежнев, Сулов, Андропов, Устинов және Громыко болды. Ауғанстанның заңды үкіметінің өтінішін ескеріп және 1978 жылғы 5 желтоқсандағы Шартты, сондай-ақ БҰҰ Жарғысының мемлекеттердің өзін-өзі қорғау құқығы туралы 51-бабын алға тартып, КСРО Ауғанстанға қарулы күштерін кіргізуге келісті [3, с. 110].

1979 жылы 25 желтоқсан күні Мәскеу уақыты бойынша сағат 15.00-де (жергілікті уақыт 17.00) КСРО Қорғаныс министрінің берген бұйрығымен әуеде де, жерде де мемлекеттік шекараны кесіп өтті. Ауғанстанға кеңес әскерлерін кіргізу басталды.

1979 жылдың 26 желтоқсанында Ауғанстан территориясына түсірілген дивизияның міндеттері анықталып, соғыс операцияларына дайындалу жұмыстары басталды. Соғыс қимылдарының алғашқы нысанасына: «АДР жетекшісі Х.Амин орналасқан Тәжі-Бек сарайы, Бас штаб орналасқан ғимарат, Кабулдағы Радио және телевидение үйі, қала ортасында орналасқан Әскери корпусстың штабы, Пули Чархидегі түрме, Баграмда орналасқан зенитшілер мен авиациялық гарнизон» алынып, бұл объектілерді басып алу бұйырылды.

Кеңес әскерлерінің ең алғашқы соғыс қимылы 27 желтоқсанда Хафизулла Аминнің көзін жоятын жауынгерлік операциядан басталды. Ал бұл күні кеңес әскерлерінің Ауғанстанға кіргізілгеніне және өз мақсатына жеткеніне дән риза болған Х.Амин, күндіз өзінің сарайында Саяси бюро мүшелерін, министр-

лерін жанұяларымен қоса шақырып, түскі тамақ берді. Бұған себеп, біріншіден, жақтаушыларына өзінің жаңа резиденциясын көрсету болса, екіншіден, кеңес әскерлерінің Ауғанстанға келе бастағанын айтып лепіру еді. Бірақ кенеттен түскі тамақ ішу барысында Х.Аминнің өзі де, қонақтары да бойларын жаман сезінді. Кейбіреулері есінен айырылды. Х.Амин толық есін жоғалтты. Ал бұл оқиға кеңестік Мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің бастамасымен болып жатқан операцияның іс-әрекеттері еді. Операция жетекшілерінің ойы – Х.Аминді тамағын улау арқылы көзін құртып, тез арада Тәжі-Бек сарайын басып алу деген ұйғарым еді.

Ауған Қарулы күштерінің Жоғарғы саяси басқарма бастығы М.Экбал Вазири өтініші бойынша, Кабулда орналасқан кеңестік дәрігерлер тобы сарайға шақырылды. Бұл операция құпия түрде жүріп жатқандықтан дәрігерлерге ескертілмеген болатын, сондықтан да олар тапсырманы орындауға кедергі де келтірді. Кеңестік дәрігерлер сарайға келісімен тамақтың жаппай уланғанын анықтады. Осы уақытта ауғандық дәрігер Велоят жүгіріп келіп, Х.Аминнің ауыр халде жатқанын айтып, кеңестік дәрігерлердің жәрдем көрсетуін өтінді. Ал дәрігерлер Х.Аминнің бөлмесіне кіргенде ол ес-түссіз жатыр еді. Дәрігер полковниктер В.Кузнеченков пен А.Алексеев оны жуынатын бөлмесіне апарып, су шашты және асқазанын шайды. Сосын демалатын бөлмесіне әкеліп укол, система және екі қолының тамырына инелер салды. Сөйтіп оны аман алып қалды. Бірер сағат өткен соң ол есін жиып, бұл жағдай неге менің үйімде болды, мұны кім істеді, кездейсоқ болды ма, әлде қастандық па? – деп аласұрды.

Ал Тәжі-Бек сарайын алу операциясы кешкі 19 сағат 30 минутта «Дауыл-333» белгісі бойынша басталды. Сарайды басып алу операциясына МҚК-нің полковнигі Г.И. Бояринов жетекшілік етті. Оған: 50 адамнан тұратын МҚК-нің офицерлер тобы, капитан В.А. Востротин бастаған 9-рота десантшылары, 345-жеке жаяу десантшылар полкының бір взводы және бұрыннан дайындықта жүрген майор Х.Т. Халбаевтың арнайы мақсаттағы мұсылмандық батальоны қарады. Бұлардың бәрі ауғандық әскери формада киінді [4].

Шабуыл жалпыға ортақ белгі бойынша басталды. Жауынгерлік қимыл қараңғы кезде басталғандықтан кеңестік жауынгерлердің қолына ақ шүберек байланды, ал бас киімдеріне ақ лента жапсырылды. Мұның бәрі Х.Аминнің қарауылдарымен шатасып қалмау үшін жасалған белгі еді.

Сарайды басып алу соғысы 30-40 минутқа созылды. Осы уақыт ішінде МҚК-нің арнайы тобы Х.Амин орналасқан бөлмеге де басып кірді. Атыс барысы кезінде осы топ офицерінің қолынан Х.Амин қаза тапты. Асыға күткен кеңес әскерлері Х.Аминнің өзінің көзін жойды. АДР басшысының өлігі кілемге оралды. Негізгі тапсырма орындалды. Шабуыл барысында кеңестік жауынгерлерден 11 адам шейіт болды. Майор Халбаевтың батальонынан 6 адам, десантшылардан 4 адам және осы операцияға жетекшілік жасаған МҚК-нің полковнигі Г.И. Бояринов қаза тапты. 38 адам әртүрлі жарақат алды [5, б3-б.].

«Дауыл-333» соғыс операциясының құрамында және Тәжі-Бек сарайына шабуыл жасаған арнайы мақсаттағы мұсылмандық батальон қатарында біздің қазақстандық жерлестеріміз де болды. Оның бірі қатардағы жауынгер Расульметов Құрмантай Мұратұлы еді (Қызыл Жұлдыз орденімен марапатталды. Шымкентте жерленді). Әскери тапсырма мен бұйрықты орындау үшін соғыс қимылына кіріскен К.Расульметов отырған бронялы машина (БТР) кенеттен душмандар зеңбірегінің көзіне ілікті. Душмандар қолымен көздей отырып атылған зеңбірек оғы, бронялы машинада орналасқан К.Расульметов пен оның жолдастарын мәңгілікке көз жұмдырды [6, с. 17]. Сөйтіп қорғанысы мықты Тәжі-Бек сарайына шабуылдау барысында бірнеше жауынгер өз борышын өліммен есептесіп, мәңгілікке қош айтысты. Күзеті өте күшті сарай біріншіден, оқ өтпейтін дуалдармен қоршалса, екіншіден, арнайы орындарға орналасқан «Шилка» атты зениттік қондырғы аузынан айдаһарша от шашты, үшіншіден, сарай биіктікте орналасып ашық айналаға қарай оқ жаудыруға қолайлы болды. Ал шабуылға шыққан десантшылар тобы көзге айқын көрініп, оларды жайрату оңайға түсті. Әйтсе де шабуылға көшкен МҚК-нің қызметкерлері мен десантшылар тобы болмайтын істі болдырып, сарайды алды. Өйткені бұйрықтың аты – бұйрық еді.

Х.Амин резиденциясы орналасқан Кабулдағы Тәжі-Бек сарайы. 1979 жыл.

Кабулда басып алуға көзделген келесі нысана «Бас штаб ғимараты» негізінен жоспарланған тапсырмаға сай жүзеге асты. Орталық телеграфтағы жарылыс Якуб (Бас штаб бастығы, подполковник) пен оның жақтастарының алынғандығы жөнінде берілген белгі еді. Бірақ штаб ғимаратындағы жарылыстар мен атыстың басталуы үрей туғызып, қарсы жақтан оқтың жаудырылуына әкеліп соқты. Десантшылар тобының шабуылының арқасында ғимарат толық басып алынды. Артынша штаб офицерлері мен ондағы күзетшілер толығымен қарусыздандырылды.

Танкішілер ротасы күзеткен Кабулдағы Радио және телевидение үйін басып алу операциясын аға лейтенант А.В. Попов басқарған 345-дербес парашютші-десантшылар ротасы жүзеге асырды. 27 желтоқсан күні операцияны бастауға 15-20 минут қалғанда рота телевидение үйіне жылжып, шабуылға дайындалды. Шабуыл белгісін алғаннан кейін барлаушылар гранотаметпен күзетші танкілерді аяусыз атқылауды бастап, телевидение үйіне кіре бастады, бірақ оларды ішкі күзетшілер оқ жаудыру арқылы қарсы алды. Ұрыс қимылы шапшаң жүрді, бір барлаушы ауыр жараланды. Бәрі аяқталған соң орталықтың қызметшілері азат еткені үшін (олардың сөзімен Х.Амин қанауынан) барлаушыларға өз алғыстарын айтты. Телевидение және радио орталығы америка елшілігінің қасында орналасқан еді. Елшілікте істейтін ауғандықтардың айтуы бойынша, телевидение үйіндегі соғыс, елшілік қызметшілері үшін тосаттан болып, қатты үрей туғызды. Елшілікке қарай оқ жаудырылған кезде қызметшілердің көпшілігі кереуеттің, столдың және үй астына тығылды. Десантшылар атқылаған танкілер таң атқанша жанды, олардың ішіндегі снарядтар жарылып, Кабулдағы жақын маңайда тұратын тұрғындардың зәресін ұшырды.

Пули-Чархидегі түрме парашютші-десантшылар батальоны және өздігінен жүретін-артиллериялық дивизион күшімен басып алынды. Х.Аминге берілген екі танкішілер бригадасының түрмеге жақын тұруы тапсырманы орындауды қиындатып жіберді. Түрмені алуды бастамас бұрын, оларды тырп етпейтіндей қоршап алу керек еді. Бірақ шабуылды созуға тағы да болмады, өйткені саяси тұтқындарды азат етіп үлгермесе көзін жойып жіберуі мүмкін еді. Десантшылар бұл тапсырманы да табысты орындады. Танк экипаждарын машиналар тұрған орынға жете алмайтындей етіп, казармада қоршап алды. Бұл қоршаудан шығуға әрекет еткен кез-келген ұмтылысты пулемет оқтары күтіп тұрды. Шабуыл десантшылардың броняланған машина пушкалары арқылы атқылауынан кейін басталды. Десантшылар түрме территориясына бұза-жара кіріп, жарты сағат ішінде барлық күзетшілерді қарусыздандырды. Саяси тұтқындарды табу мен азат ету МҚК-і офицерлерінің және олардың ауғандық көмекшілерінің ісі болды.

Кабулдағы басқа объектілерді басып алу шығынсыз және аса қиындықсыз жүзеге асты. Түнгі сағат 24-те негізінен операция жұмысы бітті. Сөйтіп, жарияланбаған соғыстың алғашқы сөткелері аяқталды.

Бұл ұрыс барысында 10 десантшы және 8 арнайы мақсаттағы жауынгер, оған дейін 37 адам әуе апатынан қаза болды. Одан басқа 20 десантшы және 37 арнайы мақсаттағы жауынгер жараланды [7, 124-б.].

Артынан алғашқы құрбан болған жауынгерлердің аты-жөндері анықталды. 345-дербес парашютші-десантшылар полкынан қаза болғандар: кіші сержант А.С. Дворников, қатардағы жауынгерлер: О.П. Головня, А.Ш. Гельмагометов, М.В. Шелестов, В.В. Савоськин, В.Н. Очкин, В.В. Поволознюк, В.Ю. Кашкин.

103-ші Әуе-десантшылар дивизиясының артиллериялық полкынан қатардағы жауынгер Р.З. Яхин. 347-парашютші-десантшылар полкынан жарақат салдарынан 13 қаңтарда қатардағы жауынгер А.А. Ануфриев қаза болды. Майор Х.Халбаевтың арнайы мақсаттағы мұсылмандық батальонынан: кіші сержант М.А. Шербаков, ефрейтор А.Мамаджанов, қатардағы жауынгерлер К.Расульметов, Х.Кусанов, К.Курбанов, А.Бакадыров қаза тапты [5, 64-б.].

27 желтоқсан күні барлығы 1700 адам тұтқынға алынды. Келесі күні таңертең кеңестік қолбасшылар орналасқан бекетке МҚК-і офицерлері мен елшілік қызметкерлері бір топ ауғандық азаматтарды алып келді. Бұл топты болашақ жаңа үкіметтің жетекшісі және Ауғанстан халықтық демократиялық партиясының (АХДП) көшбасшысы Бабрак Кармаль бастап келді. Дәл осы күні 27 желтоқсанда кеңестік жауынгерлердің Тәжі-Бек сарайына шабуыл жасап Х.Аминнің көзін жойғаннан кейін, Ауғанстан халқына Б.Кармалдың ұнтаспаға жазылған үндеуін Кабул радиостанциясы жариялады. Бұл үндеуінде ол: «Біздің мыңдаған отандастарымызды, бауырларымыз бен іні-қарындастарымызды мерт еткен Х.Амин және оның жендеттерінің зорлық-зомбылық әрекеттері бұзылды» – деп хабарлады [7, 43-б.].

*Ауғанстанға территориясына кірген кеңес әскерлері
27 желтоқсан 1979 жыл.*

Бабрак Кармаль Кабулға Кеңес одағы әскерлерінің ізінше келді. Парчамшылар көсеміне КСРО басшылары аминдік тәртіптің қалдықтарын жою туралы нақты міндеттер қойды. Партияның жаңа көсеміне тек қана қателіктерді жою емес, революцияның әлеуметтік базасын кеңейту мен ауған халқының басым бөлігін АХДП жағына тарту міндеттері де қойылған еді. Сондықтан да Б.Кармальға партия ішіндегі қарама-қайшылықтардың үдеуін тоқтатып, революцияның жауларына қарсы күресте халықты біріктіру керек еді. Мәскеу Б.Кармалдың ұрандары мен мүмкіндіктері бұған толық жетеді және елдегі ахуалды өз жағына бұру қолынан келеді деп санады. Бірақта оқиға Мәскеу ойлағандай сценаримен емес, керісінше елді тығырыққа тыққан жолмен жүрді.

1980 жылы қаңтар айында 40-армия қолбасшысы генерал-лейтенант Ю.В. Тухаринов жетекшілігімен кеңестік әскерлер елдің маңызды аудандарына орналасты. Ауғандық армиямен бірлесіп әкімшілік орталықтарды, қажетті объектілерді, әуежайларды және Хайратон-Кабул, Кушка-Герат-Кандагар, Кабул-Желалабад, Пули-Хумри-Кундуз-Файзабад автомагистралдарын қарауылдауға алды. Оған қоса кеңестік

мамандар мен кеңесшілер орналасқан және кеңес-ауған бірлескен объектілеріне мықты қарауыл күзетін орнатты (Жарқұдық және Шибарған газөнеркәсібінде, Сурибу, Наглу, Пули-Хумри, Кабул электростанциясында, Мазари-Шарифтегі зауытта, Саланг жерасты жолында). Кеңестік әскерлер барлығы 21 провинцияны, тоғыз әуежайды (Кабул, Баграм, Шинданд, Кандагар, Кундуз, Желалабад, Гардез, Герат, Файзабад) қамтамасыз етті.

Осылайша 1979 жылғы 25 желтоқсанда Ауғанстан территориясына кірген кеңес әскері 2-3 күннің ішінде Кабулды толық қайырып, Бабрак Карьмалдың қолына салып берді. Х.Аминнің көзі жойылып, оның режимі толық құлатылды. Мұндай ауқымды әскери операцияның мазмұнды өтуіне Мәскеу мықтап дайындалған еді. Бүгінгі күні 40-армияның Ауғанстан шекарасын аттағанына аттай 40 жыл толып отыр. Уақыт өткенмен жауынгерлеріміздің жүрегінен Ауған жарасы сірә кете қоймас деген ойдамын.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Сайлан Б.С. *Ауғанстан: Сәуір төңкерісі бастаған соғыс // Егемен Қазақстан. – 2009. – 28 қаңтар.*
2. Ляховский А. *Трагедия и доблесть Афгана. – Москва, 1995. – 650 с.*
3. Корниенко Г.М. *Как принимались решения о вводе советских войск в Афганистан и их выводе // Новая и новейшая история. – 1993. – №3. – 107-118 с.*
4. Норин Е. *Как советский спецназ дворец Амина брал: идеальная операция // Жизнь. – 2018. – №2. – 10-16 января.*
5. Сайлан Б. *Кабул қалай алынды // Қазақ тарихы. – 2000. – №3. – 62-65 бб.*
6. Барт А.И. *О павших в Афганистане: Книга памяти. – кн. 6-я (Южно-Казахстанская обл.) Москва: Раритет, 2000. – 288 стр.*
7. Сайлан Б. *Біз болған соғыс. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 508 б.*

**УДК 94 (327)
ҒТАМІ 11.25.15**

Жумагулов К.Т.¹, Садыкова Р.О.²

¹*д.и.н., профессор, академик, директор РНИЦ по изучению Всемирной истории, факультет истории, археологии и этнологии, КазНУ им. аль-Фараби*

e-mail: kalkaman.zhumagulov@kaznu.kz

²*к.и.н., и.о. ассоциированный профессор, факультет истории, археологии и этнологии,*

КазНУ им. аль-Фараби

e-mail: raikhan.sadykova@gmail.com

СТРАТЕГИЯ ЯПОНИИ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ: ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ (90-е гг. XX вв. – нач. XXI века)

Аннотация

Страны Центральной Азии уже на начальном этапе становления своей государственности столкнулись с многочисленными трудностями экономического и социально-политического характера, самостоятельное преодоление которых за счет только внутренних ресурсов республик выглядело весьма проблематичным. Особый интерес молодые государства проявили к Японии как к ведущему финансовому донору стран третьего мира. С этого времени Япония стала на первых позициях по объему экономической помощи странам Центральной Азии. Но в связи с изменениями геополитической ситуации в регионе и в целом международными событиями Япония усилила свое присутствие в регионе, сформировав внешнеполитическую стратегию страны в этом регионе.

В связи с этим в данной статье авторы на основе анализа значимых внешнеполитических документов японского руководства и научных статей предприняли попытку показать формирование и развитие внешнеполитической стратегии Японии в отношении стран Центральной Азии с начала 90-х годов до настоящего времени.

Ключевые слова: стратегия, Центральная Азия, Япония, «евразийская дипломатия», «программа Великого Шелкового пути».

Zhumagulov K.T.¹, Sadykova R.O.²

¹prof., Dr., academician, Director of the Republic scientific-research center on World history studies,
Department of History, archeology and ethnology, al-Farabi Kazakh National University
e-mail: kalkaman.zhumagulov@kaznu.kz

²Candidate of historical sciences, Associate professor, Department of History, archeology and ethnology,
al-Farabi Kazakh National University
e-mail: raikhan.sadykova@gmail.com

JAPAN'S STRATEGY ON CENTRAL ASIA: ITS FORMATION AND DEVELOPMENT (90s of the xx century – the beginning of XXI century)

Annotation

The countries of Central Asia already at the initial stage of the formation of their statehood faced numerous difficulties of an economic and socio-political nature, the independent overcoming of which at the expense of only the internal resources of the republics seemed very problematic. Because of such kind necessity young states showed particular interest in Japan as a leading financial donor of third world countries. Since that time, Japan has become the first in terms of economic assistance to the countries of Central Asia. But in connection with the changes of the geopolitical situation in the region and general international events, Japan strengthened its presence in the region, having formed the country's foreign policy strategy in Central Asia.

In this regard, in this article, the authors, based on an analysis of significant foreign policy documents of the Japanese leadership and scientific articles, attempted to show the formation and development of Japan's foreign policy strategy towards Central Asian countries from the beginning of the 90s to the present.

Keywords: strategy, Central Asia, Japan, “Eurasian diplomacy”, “Great Silk Road program”

Қ.Т. Жұмағұлов¹, Р.О. Садықова²

¹т.ғ.д., профессор, академик, Дүниежүзі тарихын зерттеу бойынша Республикалық ғылыми-зерттеу орталығының директоры, Тарих, археология және этнология факультеті,
ал-Фараби ат. Қазақ ұлттық университеті
e-mail: kalkaman.zhumagulov@kaznu.kz

²т.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Тарих, археология және этнология факультеті,
ал-Фараби ат. Қазақ ұлттық университеті
e-mail: raikhan.sadykova@gmail.com

ЖАПОНИЯНЫҢ ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ СТРАТЕГИЯСЫ: ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ДАМУЫ (XX ғ. 90-шы жж. – XXI ғ. басы)

Аңдатпа

Орталық Азия мемлекеттері тәуелсіз ел ретінде құруылуының бастапқы кезеңінде экономикалық және әлеуметтік-саяси сипаттағы түрлі қиындықтарға кезікті. Оларды тек республикалардың ішкі ресурстарының есебінен шешу мүмкін емес еді. Осы тұрғыда жас мемлекеттер үшінші әлем елдерінің жетекші қаржы доноры Жапонияға ерекше қызығушылығын білдірді. Бұл кезеңнен бастап Жапония Орталық Азия мемлекеттеріне экономикалық көмек көрсету көлемі бойынша алдыңғы орыға шықты. Бірақ аймақтағы геосаяси жағдайдың және жалпы халықаралық жағдайдың өзгеруіне байланысты жапон елі өзінің аймақтағы қатысуын күшейтіп, маңызды сыртқы саяси стратегиясын қалыптастырды.

Осындай маңызды мәселелерді ескере отырып, авторлар ұсынылған мақалада жапон басшылығының маңызды құжаттары мен ғылыми мақалаларды талдау негізінде XX ғ. 90-шы жылдарынан бастап бүгінгі уақытқа дейінгі Жапонияның Орталық Азияға қатысты сыртқы саяси стратегиясының қалыптасуы мен дамуын көрсетуге тырысты.

Түйін сөздер: стратегия, Орталық Азия, Жапония, «еуразиялық дипломатия», «Ұлы Жібек жолы бағдарламасы».

Кіріспе

«Қырғи-қабақ соғыс» аяқталғаннан бергі кезеңде халықаралық қатынастарда елеулі өзгерістер орын алды. Биполярлық әлем тәртібінің орнына жаңа әлемдік тәртіпті қалыптастыру мақсаты қойылды. XX ғасырдың 80-ші жылдарының соңынан басталған бұл тәртіп қазір көпполярлық әлемдік жүйеге ұласты.

Бүгінгі уақытта АҚШ пен Ресеймен қатар, аймақтарға ықпалы бар жетекші геосаяси ойыншылар өз белсенділігін байқатуда. Осындай мемлекеттердің қатарында Жапонияны ерекше атап өтуіміз қажет.

Қазіргі уақытта Жапония Азия-Тынық мұхиты аймағындағы аймақтық жетекші мемлекет болуымен қатар, әлемдік экономикалық жүйеде де елеулі орны бар ойыншыға айналды. XX ғасырдың екінші жартысынан басталған Жапонияның экономикалық өсуі оның 70-ші жылдары АҚШ президенті Дж.Картердың «Бесполярлық жүйесінде» басты экономикалық бір полюс мәртебесіне ие болуына әкелді. XX ғасырдың 90-шы жылдарындағы Азия елдеріндегі дағдарыстан да жапон елі тез оңалып, экономикалық даму жолына қайта түсті. Әсіресе, осы тұста Жапонияның сыртқы саяси стратегиясында жаңа бағыттар қалыптасты. Олардың ішінде ең маңызды бағыттың бірі ретінде Орталық Азия мемлекеттерін атап өту қажет.

Жапонияның Орталық Азия мемлекеттері алдында құрметке бөленгендігінің айқын дәлелі – жақында ғана, 2019 жылдың қазанында болған Жапония императорының инаугурациясында елбасы Н.Ә. Назарбаевтың қатысуы. Осы тұрғыдан алғанда Жапонияның Орталық Азиядағы сыртқы саяси стратегиясына арналған бұл ғылыми мақаланың өзектілігі күмән тудырмайды.

Жапонияның Орталық Азияға қатысты стратегиясы: сарапшылардың қарама-қайшы пікірлері

Кеңес Одағы ыдырап, посткеңестік кеңістікте жаңа тәуелсіз мемлекеттердің пайда болуы әлем назарын аударды. Осы аймақтың маңыздылығы артқаны соншалық, бұрынғы кеңестік мемлекеттерден Кавказ елдері, Орталық Азия сияқты жаңа геосаяси орталықтар қалыптасты. Әсіресе, әлемнің жетекші мемлекеттері, солардың қатарында Жапонияны энергетикалық ресурстарға бай Орталық Азия аймағы ерекше қызықтырды.

Жапонияның Орталық Азияға қатысты сыртқы саяси стратегиясы XX ғасырдың 90-шы жылдарынан-ақ қалыптаса бастады. Дегенмен, стратегия деген мәселеде ғалымдар әр түрлі көзқарасты ұстануда. Жапония-Орталық Азия, Жапония-Қазақстан тақырыбына қатысты еңбектердің ішінен екі бір-біріне қарама-қайшы көзқарасты атап көрсетуге болады. Бірінші топқа Жапонияның Орталық Азияға, соның ішінде Қазақстанға қатысты қандай да бір стратегиясы болмағандығын дәйектейтін сарапшылар кіреді. Екінші топта Жапонияның Орталық Азияға қатысты стратегиясы бар дейтін сарапшылар шоғырланған [1].

Уяма Томохико сияқты жапондық ғалым бастаған бірінші топтағы зерттеушілердің көзқарасы бойынша Жапонияның Орталық Азияға қатысты мемлекеттік мүдделестігі жоқ немесе осы аймақтағы қауіпсіздікті сақтауға қажеттілігі болмай отыр. Уяманың жазуынша, «стратегия» түсінігі айрықша мүдделердің болуын көздейді. Ал классикалық үлгісінде Жапонияның Орталық Азияға қатысты стратегиясы жоқ, яғни өмірлік маңызды экономикалық пен өзіне жақын аумақта қауіпсіздікті сақтау мүдделестігі болмай отыр. Сонымен бірге, ресми түрде армиясы болмаған мемлекет ретінде Жапония өзінен шет аумақтардағы қауіпсіздік мәселелерін шешуге қатыса алмайды. Жапония басқа алып мемлекеттермен өзінің ықпал ету аймақтарын кеңейту үшін бәсекелестікке түсетін супердержава емес және болуға да ұмтылмайды. Сондықтан Жапонияның Орталық Азияға қатысты стратегиясы бар ма деген сұраққа жауап біржақты. Жапонияның мұндай стратегиясы жоқ және оған қажеттілік те болмай отыр [2].

Жапонияның Орталық Азияға қатысты стратегиясы бар екендігін қолдайтын екінші топтағы сарапшылар да өз дәлелдерін келтіреді. Осы топтағы зерттеушілер қатарында Дэвид Уолтон, Мурат Лаумулин, Кристофер Лен, Эсен Усубалиев, Тимур Дадабаевтың еңбектері аса маңызды. Мысалы Кристофер Ленның сараптауынша, экономикалық стратегия Жапонияның Орталық Азияға қатысты саясатында басты назарға алынады. 1993 жылы Жапон Ұлттық Мұнай корпорациясы мұнай мен газдың кешенді өндірісін жүргізу туралы жариялады [3]. Ал жапондық ғалым Тимур Дадабаев: «Жапонияның премьер-министры Р. Хасимото 1997 жылы ұсынған «Ұлы Жібек жолы» дипломатиясы Орталық Азия елдерімен Жібек жолын қайта жаңғырту мақсатында ұсынылған алғашқы халықаралық дипломатиялық бастамалардың біріне айналды» деп атап өтеді. Оның пікірінше, кейіннен, 2002 жылдың шілдесінде премьер-министр Рютаро Хасимото «Ұлы Жібек Жолының энергетикалық миссиясын» жіберді, 2004 жылдың тамызында «Орталық Азия плюс Жапония» атты аймақтық бастаманы ұсынды, өзі 2006 жылы Орталық Азия мемлекеттеріне іс-сапармен барды. Соңғы жылдары да, яғни 2015 жылы премьер-министр Синдзо Абэ барлық Орталық Азия мемлекеттеріне іс-сапармен болып қайтты. Бұл бастамалар Орталық Азияның Азиядағы Жапониямен «шекаралас» ел екендігін білдіреді және бұл аймақта оның қатысуы кеңеюі мүмкін. Орталық Азия аймағындағы Жапонияның белсенділігі Ресейлік пен қытайлық қатысуының арасалмағын сақтап қалу үшін жасалынууда [4].

Қазақстандық сарапшылар да Жапонияның Орталық Азияға қатысты экономикалық мүдделестігінің болғандығына ерекше атап өтеді. Мәселен, Мурат Лаумулин өзінің Орталық Азияға арналған кешенді

бірнеше томдық еңбегінде: «Жапон үкіметі үшін бұл аймақтағы одақтастардың саяси ойындары маңызды емес. Оған стратегиялық шикізатты өндеуге қатысу нәтижесінде табыс тапқысы келіп отырған өз елінің іскерлік топтарының жобаларын жүзеге асыру аса маңыздырақ болып отыр. Каспийдан басқа, теориялық тұрғыда салыстырмалы тұрғыда төмен деңгейдегі тәуекелмен Иран, Ирак пен Сахара шөлінде (Алжир, Ливияда) жаңа концессияларға ие болу мүмкіндіктері бар. Бірақ ол бағытқа жол саяси кедергілермен шектеліп отыр. Сондықтан табиғи ресурстардың ірі импортерларының бірі Жапонияның бұл табиғи байлықтарға бай аймақтағы мұнайдың өндірісі мен бөлінісінде бақылауға қатысуға тікелей өз мүддесі бар екені анық [5].

Жапонияның 90-шы жылдардағы Орталық Азиядағы саясаты

Ресейлік ғалымдардың атап өтуінше, ХХ ғасырдың 90-шы жылдарында Жапонияның Орталық Азияға қатысты стратегиясының дамуында 3 маңызды кезеңді атап өтуге болады.

Бірінші кезең – Орталық Азия мемлекеттерінің тәуелсіздік алуынан бастап уақытқа сәйкес келеді. Бұл кезеңде Жапония Азия-Тынық мұхиты аймағының көшбасшы мемлекеті мәртебесіне ұмтылған ел ретінде осы аймақтағы бейбітшілікті сақтау мен тұрақтылығы мәселелеріне алаңдаушылығын туғызды. КСРО құлағаннан кейінгі жылдары Орталық Азия мемлекеттерінде жағдай әлі тұрақсыз болғандықтан, Тәжікстандағы азаматтық соғыс т.б. сияқты оқиғалар белең алғандықтан, әр іске ұстамдылықпен кірісетін жапон үкіметі бастапқы уақытта инвестициялық капиталдарды салуға асықпады. Аймақ елдерімен қарым-қатынас дамыған және дамушы мемлекеттер үлгісінде дамыды. Тіпті көп жағдайда Жапонияның белсенді қолдауымен 1993 жылдың 1 қаңтарынан орталықазиялық елдердің барлығы Экономикалық ынтымақтастық пен даму ұйымының дамуға көмек бойынша Комитетімен дамушы мемлекеттер қатарына қосылды. Бұл өз кезегінде аймақ мемлекеттерінің сырттан көмек алуына жол ашты.

Жапон үкіметі 90-шы жылдардан бастап Орталық Азия мемлекеттеріне «Даму қажеттіліктеріне арналған ресми көмек» арқылы қолдау көрсете бастады. 1991 жылдан бастап Жапонияның үшінші әлем елдеріне ұсынылатын экономикалық көмектің көлемі бойынша Экономикалық ынтымақтастық пен даму ұйымының Дамуға көмек бойынша Комитетінің мүшелері арасында тұрақты түрде бірінші орында болғандығын атап өту қажет.

Ресми статистикаға сүйенетін болсақ, 1999 жылға дейін Орталық Азия мемлекеттері жапон үкіметінің несиелерін келесі дей мөлшерде алды. Қазақстан – шамамен 690 млн. долл., Өзбекістан – 405 млн. долл., Қырғызстан – 240 млн. долл., Түркіменістан – 123 млн. долл. Осылайша жалпы несиенің көлемі шамамен 1,5 млрд. долларды құрады [6].

Сонымен қатар, Жапония үкіметтік деңгейдегі техникалық ынтымақтастыққа жауап беретін ресми ұйым Халықаралық ынтымақтастық бойынша Жапон агенттігін (Japan International Cooperation Agency - JICA) құрды. Бұл агенттік 1994 жылдан Орталықазиялық мемлекеттерге экономиканың әр түрлі салаларында даму бойынша зерттеулерді жүргізуге кеңес беру, өзара мамандармен алмасу сияқты техникалық көмекті көрсетеді.

Жапонияның Орталық Азиядағы саясатының *екінші кезеңі* аймақ елдерінде орын алған экономикалық дағдарыстың орын алуынан басталды. Бұл өз кезегінде аймақ елдеріне әкелетін Жапонияға келетін экспорт көлемінің күрт төмендеуіне әкелді. Сондықтан жапон үкіметі аймақ елдерінің сыртқы саудасын және экономикалық реформаларын белсендету үшін кедендік тарифтерде жеңілдіктер жүйесін енгізді. 1995 жылдың көктемінде Жапония жеңілдік режимын табиғи байлықтың кең көлемді қорларына ие Қазақстан мен Түркіменістанға орнатты.

Осы кезеңде Орталық Азия мемлекеттеріне әр түрлі деңгейдегі көптеген жапон делегацияларының келуі нәтижесінде жапон басшылығы аймақтағы елдердегі саяси биліктің тұрақсыздығына қауіп азайды. Олар бұл аймақта өз қатысуын күшейтуге болатынын ұғынды. Сонымен бірге, осы уақытта американдық пен еуропалық бизнес те жас тәуелсіз мемлекеттердің экономикаларында біртіндеп өз позицияларын нығайта бастап еді. Сұндай жағдайда Жапония Орталық Азияға қатысты стратегия қажеттілігін түсінді.

Жапонияның Орталық Азия елдерімен қарым-қатынастарының *үшінші кезеңінде* жапон басшылығы аймаққа қатысты сыртқы саяси стратегияны жариялап, оны жүзеге асыруымен сипатталды.

ХХІ ғасырдағы Жапонияның Орталық Азия мемлекеттеріне қатысты стратегиясының негізін қалаған алғашқы стратегиялық құжат дүниеге келді. Ол «еуразиялық дипломатия» деген атауға ие болды. 1997 жылы сол уақыттағы Жапонияның премьер-министрі Рютаро Хасимото «еуразиялық дипломатия» концепциясын ұсынды.

Атап өтерлік жайт, XX ғасырдың 90-шы жылдары азия мемлекетерінде әсіресе еуразиялық идея кеңінен таралды. Себебі Еуразия құрлығында өмір сүрген халықтарды біріктірген еуразиялық бастамалар ежелгі кезеңнен бастау алады.

Мәселен, Қазақстанда еуразиялық идея экономикалық, саяси және мәдени интеграцияның да негізіне айналды. Әсіресе, еліміздің аумағында еуразиялық интеграцияның негізгі идеялары мәдени салада жүзеге асты. Мұндай деңгейдегі мәдени интеграция тек қана XX ғасырдың еншісі ғана емес. Біздің аймақтың өмір сүруі уақытынан бері Еуразияда мәдени интеграция, өзара әрекеттесу орын алды. Қазақстан аумағында өмір сүрген және біздің аймақ арқылы өткен барлық тайпалар еуразиялық мәдениетті қалыптастыруға өз үлесін қосқан. Сақтар, үйсіндер, ғұндар, түркілер және басқа да тайпаларды атап өтуіміз керек. Қытай және Ресеймен көршілес болуы да еуразиялық мәдениеттің қалыптасуына өз ізін қалдырды. Кеңес Одағы кезеңінде де еуразиялық халықтар өзара жақындасты [7].

XX ғасырдың 90-шы жылдарында жапон басшылығы да еуразиялық концепцияны өз сыртқы саясатында басшылыққа алды. «Еуразиялық дипломатия» – бұл Жапонияның Орталық Азия, Ресей, Қытай мен Кавказ маңы мемлекеттеріне қатысты сыртқы саяси стратегиясы. Тұжырымдаманың бастамашысы – парламентаралық лиганың төрағасы, жапон парламентінің өкілдер палатасының депутаты М.Судзуки. Алайда ресми деңгейде осы тұжырымдама 1997 жылы шілдеде премьер-министр Р.Хасимотоның «Кэйдай Доюкай» атты экономикалық серіктестердің жапондық қоғамының өкілдерінің алдында сөйлеген сөзінде жария болды. Осы концепция бойынша Еуразия аумағына кіретін Орталық Азия мемлекеттерімен қарым-қатынастарды дамытудың негізгі бағыттары анықталды:

- өзара сенім мен түсіністікті нығайту мақсатындағы саяси диалог;
- экономикалық ынтымақтастық және табиғи ресурстарды игеру саласындағы ынтымақтастық;
- ядролық қаруды таратпау, демократияландыру және тұрақтандыру нәтижесінде аймақтағы бейбітшілікке қол жеткізу [8].

Премьер-министр Р.Хасимотоның «еуразиялық дипломатия» концепциясы Жапонияның Орталық Азия мемлекеттерімен аймақтық деңгейдегі және екіжақты деңгейдегі байланыстарының негізін қалады. Бұл концепцияның жүзеге асуының көрінісі ретінде «Ұлы Жібек Жолы» дипломатиясы бойынша іс-әрекеттердің Бағдарламасын қарастыруымызға болады. Ол 1998 жылдың қаңтарында Жапонияның министрлер кабинетімен қабылданды. Бағдарлама бойынша Орталық Азия және Күнгей Кавказ республикаларымен кең ауқымды саяси байланыстарды және жан-жақты экономикалық ынтымақтастықты дамыту қарастырылды. Экономикалық ынтымақтастық ең алдымен, Жапонияның бұл аймақтардағы республикалардың инфрақұрылымдарын жетілдіруде қатысуы мен табиғи қорларды игеруде көмек көрсетуді қамтыды.

Осылайша, XX ғ. 90-шы жылдарының соңында осындай маңызды құжаттар негізінде Жапонияның Орталық Азияға қатысты стратегиясы қалыптасып, ол Орталық Азия аумағында өз белсенділігін арттырды. Әсіресе, бұл байланыстар экономикалық байланыстар сипатында қарқынды дамыды. Орталық Азия мемлекеттерімен қарқынды қарым-қатынас XXI ғасырда да өз жалғасын тапты.

Алайда XXI ғасырдың басында Жапонияның Орталық Азия мемлекеттеріне қатысты стратегиясына өзгерістер енгізу қажет болды. Ең алдымен, мұндай өзгерісті енгізу қажеттілігі 2001 жылғы 11 қыркүйектегі АҚШ-тағы лаңкестік оқиғалармен байланысты болды. Ауғанстаннан төнетін лаңкестік қаупі, Орталық Азияның геосаяси ойынында АҚШ, Қытай мен Ресей сияқты мемлекеттердің белсенділік таныта бастауы жапон басшылығының назарынан тыс қалмады. Өзбекстандағы Әндіжан оқиғаларынан кейінгі Шанхай Ынтымақтастық ұйымының іс-шаралары Жапонияның Орталық Азияда тек экономикалық қатысуы ғана емес, қауіпсіздік мәселелерін бірлесіп шешуде өз белсенділігін көрсету қажеттілігін көрсетті.

Сарапшы Эсен Усубалиевтың өзінің кешенді диссертациялық жұмысында атап өткендей, Жапонияның Орталық Азияға қатысты негізгі басымдылықтары 2002 жылы анықталды. Жапон елінің сыртқы саяси ұстанымдарының өзгерісінің алғашқы белгілері 2002 жылдың 12 сәуірінде Қытайдың Бао қаласындағы Азиялық форумдағы Дз. Коидзумидың баяндамасында көрініс тапты [9].

Сол уақыттағы премьер-министр Дз. Коидзуми «Орталық пен Батыс Азияны қамтитын кеңейген ынтымақтастық аумағын энергетика, қоршаған орта, валюта мен қаржы, сауда мен инвестициялар, дамуға ықпалдастық жасау сияқты бес салада» құруға шақырды.

Премьер-министр Дз.Коидзуми өзінің осындай бастаманы ұсынуға әкелген келесі себептерге де тоқталды:

- 1) азиялық аумақтағы экономиканы дамыту тұрақты энергия тасымалын қажет етеді;
- 2) әлем бойынша энергия тасымалдаушыларға сұраныс артуда, әсіресе, экономикалық өсу байқалып отырған Азияда айрықша сұраныс туып отыр.

3) Азия елдері Таяу Шығыстан келетін мұнай тасымалына бағынышты. Бұл жағдайда бүкіл Азия аймағының энергетикалық қауіпсіздігін сақтаудың күрт қажеттілігі туындап отыр. Осы мәселені шешу үшін Жапония өз тәжірибесі мен технологиясымен бөлісуді ұсынады.

Ұсынылған осындай тезистеріне сәйкес Коидзуми зор энергетикалық әлеуеті бар Орталық Азиямен ынтымақтастықты дамытуға шақырды. Ол баяндамада аталған бағыттар бойынша ынтымақтастықты белсендету мақсатында Жапонияның өнеркәсіп өкілдері, үкімет мүшелері мен ғылыми эксперттерінен құралған «Жібек жолының энергетикалық миссиясын» жіберуге ниеттілігін жариялады [10].

Кодзуми осы уақыттан бастап «энергетикалық дипломатияны» жүзеге асыру үшін Орталық Азия мемлекеттерімен байланыстарды күшейтті. 2002 жылдың 28-31 шілдесінде жапон үкіметінің шақыруымен бұрынғы президент И.Каримовтың Жапонияға сапары болды. Сапар барысында екі маңызды құжат: Достық, стратегиялық әріптестік пен ынтымақтастық туралы Біріккен мәлімдеме, Экономикалық ынтымақтастықты дамыту мен Өзбекстандағы экономикалық реформаларды қолдау туралы Біріккен мәлімдемеге қол қойды. Ең маңыздысы тараптар «Жібек Жолының энергетикалық миссиясын» жүзеге асыру шеңберінде энергоресурстар саласында ынтымақтастықты жүзеге асыруға келісті.

Осы кезеңде Жапонияның Тәжікстанмен де қарым-қатынастары белсенді дамып, тәжік елінің мемлекет басшысы он жылда алғашқы рет Жапонияға іс-сапармен келді.

Жапонияның «Орталық Азия плюс Жапония» диалогы 2004 жылы Астанада ұсынылды. Оның құрылуы Жапонияның Орталық Азия аймағында үлкен рөлге ие болуға тырысқандығын көрсетеді.

XXI ғасырдағы Жапонияның жаңа стратегиялық бағыты премьер-министр Дз.Коидзуми әкімшілігімен, басым жағдайда оның сыртқы істер министрлері болған Юрико Кавагучи мен Таро Асо, Экономика, сауда және индустрия министрі Акира Амари және т.б. саясаткерлердің көмегімен дайындалды. Кавагучи 2004 жылдың жазындағы Орталық Азия мемлекеттеріне іс-сапарында «Жапония плюс Орталық Азия» диалогын ұсынды [11]. Мұндай бастаманың ұсынылуы Қытайдың Шанхай Ынтымақтастық ұйымы шеңберіндегі белсенділігі, аймақтағы энергиялық ресурстарды басқаруға ұмтылуы мен Ресейдің Еуразиялық экономикалық қауымдастық шеңберіндегі белсенді қызметімен де байланысты. Осындай геосаяси өзгерістер орын алып жатқанда энергия көздеріне мүдделі әрі АҚШ-тың одақтасы болып табылатын Жапония Орталық Азияда өз қатысуын жаңа диалог арқылы күшейтуге шешім қабылдады.

2004 жылдың тамыз айындағы Жапонияның Сыртқы істер министрі Кавагучидің Қазақстанға жасаған сапары барысында екі ел арасында жаңа келісімдерге қол жеткізілді. Сапар барысында Орталық Азия мемлекеттері арасындағы интеграцияға ықпал ету және аймақтағы мемлекеттермен екі жақты қатынастарды дамыту мақсатында жапон тарапының бастауымен ұйымдастырылған «Орталық Азия плюс Жапония» диалогы бойынша Сыртқы істер министрлерінің бірінші кездесуі болып өтті.

«Орталық Азия мен Жапония» диалогының құрылу мақсаты - лаңкестік, есірткі тасымалы, су және энергия ресурстары сияқты ортақ мәселелерді шешудегі ішкіаймақтық ынтымақтастықты орнату. Халықаралық ынтымақтастық бойынша Жапон агенттігі осы аталған диалогта белсенді рөлге ие болатын еді. Сондай-ақ, Жапония «Орталық Азия плюс Жапония» бастамашылығы арқылы тек қана Орталық Азия емес, сонымен бірге Еуразия аумағында да маңызды геосаяси рөлге ие болуға ұмтылып отырғандығы туралы да пікірлер бар.

Жапонияның сыртқы саясатындағы бұл өзгеріс Кавагучидің ізбасары сыртқы істер министрі Таро Асоның кезінде де жалғасын тапты. Таро Асоның 2006 жылғы маусымдағы баяндамасында атап өткеніндей, Жапонияның Орталық Азияға қатысты қызығушылығының артуының себептері келесідей:

Біріншіден, Жапония үшін негізгі мәселе елдің қауіпсіздігін қамтамасыз ету болып табылады. Жапония – өзінің мемлекет ретіндегі көркеюі тек қоршаған айналасы ғана емес, жалпы тұтастай алғандағы әлемдегі бейбітшілік пен тұрақтылыққа байланысты ел. Сондықтан осы аймақтан туындайтын этникалық пен діни сипаттағы қауіптер Жапонияның қауіпсіздігіне қауіп төндіруі мүмкін. Басқаша айтқанда, Орталық Азиядағы тұрақты жағдайға көп нәрсе байланысты болады.

Екіншіден, Жапонияны ең алдымен, Орталық Азия аумағында қажетті пайдалы қазбалар мен мұнай, газ қорларының көп мөлшерде болуы ерекше қызықтырады. Жапонияның сыртқы істер министрі Таро Асо 2004 жылғы мәлімдемесінде осы аймақтағы мұнай мен газ өндірісінің көлемдерін көрсетіп, іс жүзінде орталықазиялық әрбір мемлекетте алтын орналасқан деп атап өтті;

Үшіншіден, Жапония мен Орталық Азия елдерінің көптеген ұқсастықтары бар. Егер XIX-XX ғасырларға көз салар болсақ, осы мемлекеттердің ұзақ уақыт бойы басқа мемлекеттің ықпалында болғысы келмеген көзқарасында ұқсастығы барын байқаймыз. Біз бір-бірімізден үйренуіміз керек;

Төртіншіден, Жапония жетекші мемлекеттердің бірі ретінде орталықазиялық аймақ елдерімен өз қарым-қатынастарын белсендетуге тырысады. Жапонияны назардан тыс қалдырмау керек жаңа атмо-

сфералық жағдай қалыптасты. Осы ортада Жапония Орталық Азия мемлекеттерімен қарым-қатынастарды тереңдету үшін барлық дипломатиялық ұмтылыстарын салуға тырысады [12].

Жапония ұсынған «Орталық Азия плюс Жапония» диалогы құрылған уақыттан бастап өзін еуразиялық аймақта саяси және экономикалық байланыстарды тереңдетудің механизмы мен ұжымдық ынтымақтастықтың тиімді формасына айналды.

Осылайша Жапония ұсынған диалог «Орталық Азия плюс Жапония» диалогы жапон үкіметінің жаңа сыртқы саяси стратегиясын айқындады. Бұл диалогтың қызметінен-ақ, жапон басшылығының аймақта мүддесі бар деп толық негізбен айта аламыз. Диалог негізінде екіжақты байланыстар да қарқынды дами бастады. Мәселен, 2006 жылдың 28-29 тамызында сол жылдардағы премеер-министр Дз.Коидзумидың Қазақстанға іс-сапары болды. Кездесу барысында «Біріккен мәлімдеме» және «Атом энергиясын бейбіт пайдалану саласындағы ынтымақтастықты дамыту туралы Меморандумға» қол қойылды. Кездесу басында-ақ Дз.Коидзуми бұл іс-сапар Жапонияның Орталық Азияға қатысты белсенді саясатының дәлелі болып табылады және ол стратегиялық маңызды аймақ деп атап өтті. Жапон басшылығының осындай мәлімдемесі Жапонияның сыртқы саясатындағы Орталық Азия аймағының ролін артқандығын көрсетеді.

2019 жылдың тамызында «Орталық Азия плюс Жапония» диалогының құрылғанына он бес жыл болды. Осының өзі оның маңыздылығы және Жапония мен Орталық Азия елдері арасында әріптестікті қалыптастыруда үдерісіндегі тиімділігін көрсетеді. Танака, Кавато сияқты сарапшылардың пікірінше, диалог Орталық Азия үшін Корея, Еуропалық Одақ немесе басқа да халықаралық әріптестерімен жасалынған байланыстарға негізі болған ерекше платформаға айналды [11].

Жапония мен Орталық Азия мемлекеттерінің арасындағы байланыстардың маңызды екенін екіжақты экономикалық байланыстардың көрсеткіштерінен де байқауға болады. Мәселен, 2018 жылдың қаңтар-қарашасы аралығында ғана Қазақстан Республикасы мен Жапония арасындағы өзара сауда айналымы 1,73 млрд. долларды (экспорт – 1,3 млрд. АҚШ доллары, импорт – 447 млн. АҚШ доллары) құраған [13].

Қорытындылайтын болсақ, Жапонияның Орталық Азия аймағына мүдделестігі ХХІ ғасырда арта түсті. Кейбір сарапшылардың Жапонияның Орталық Азияға қатысты стратегиясы жоқ деуіне қарамастан, іс жүзінде жапон басшылығының маңызды стратегиялық құжаттарының мысалын 90-шы жылдардан бастап байқауымызға болады. Хасимотоның «еуразиялық дипломатиясы», «Ұлы Жібек Жолы бағдарламасы» осының айқын дәлелі. Жапония ХХ ғ. 90-шы жылдары Орталық Азия аймағына байқағыштық және ұстамдылықпен қарады, себебі аймақ мемлекеттерінде әлі саяси режимдер тұрақсыз еді. ХХІ ғасырда лаңкестік қаупі, Қытайдың ШЫҰ және Ресейдің ЕуразЭҚ арқылы экономикалық күшеюі Жапонияның назарынан тыс қалмай, енді оның Орталық Азия аймағында барынша белсенді болуы талап етті. Сондықтан Дз.Коидзумидың әкімшілігі басқаруы кезеңіндегі Кавагучи, Таро Асо сияқты СІМ-і тұсында Жапонияның Орталық Азияға қатысты стратегиясы «Орталық Азия плюс Жапония» диалогын құру және екіжақты ынтымақтастықты күшейту сияқты маңызды іс-шаралармен сипатталды. Жапония аймақта екіжақты саясат жүргізуде. Біріншіден, ол АҚШ-тың одақтасы ретінде Орталық Азия аймағындағы геосаяси ықпал ету үшін бәсекелестікте жәрдемдеседі. Екіншіден, ол Арияның жетекші мемлекеті ретінде аймақ елдерімен экономикалық байланыстарды күшейтуге, энергетикалық ресурстарға деген сұраныстарын қамтамасыз етуге тырысады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Nurgaliyeva L. *Strategic cooperation between Japan and Kazakhstan: a new stage in the strengthening of the strategic partnership* // *US-China Law Review*, Vol. 12, p. 365.

2. Уяма Томохико. *Политика Японии в отношении Казахстана: есть ли «стратегия»? / В кн. Стратегические перспективы: ведущие державы, Казахстан и центральноазиатский узел. Под. ред. Роберта Легвольда. – С. 222.*

3. Christopher L. *Understanding Japan's Central Asian Engagement, in Japan's Silk Road Diplomacy: Paving the Ahead. Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, 2008, p. 32.*

4. Dadabaev T. *Central Asia: Japan's New 'Old' Frontier. Asia-Pacific issues. No. 136, February 2019.*

5. Лаумулин М. *Стратегия Японии в Евразии. В кн. Центральная Азия в зарубежной политологии и мировой геополитике. Т. V. Центральная Азия в XXI столетии. – С. 190.*

6. Комиссина И. *Япония и Центральная Азия: партнерство набирает силу // http://www.cac.org/journal/cac-03-1999/st_10_komissina.shtml*

7. Жумагулов К.Т. Идея евразийства Н.А. Назарбаева в свете современных интеграционных процессов// Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 10-летию столицы «Астана: Триумф Казахстана и его лидера». (Алматы, 23 июня 2008 г.). – Алматы: «Қазақ университеті», 2008. – С. 219-222

8. Address by Prime Minister Ryutaro Hashimoto to the Japan Association of Corporate Executives// <http://russia.shaps.hawaii.edu>

9. Усубалиев Э. Центральнаазиатское направление внешней политики Японии [электронный ресурс] 1991-20097 Дисс. ... канд. ист. наук. – М.: РГБ, 20057

10. Asia in a New Century – Challenge and Opportunity. Speech by Prime-Minister of Japan, Junichiro Koizumi at the Bao Forum for Asia. <http://www.mofa.go.jp/region/asia-paci/china/boao0204/speech.html>

11. Dissyukov A. “Central Asia Plus Japan Dialogue”: From Idea to Implementation // Journal of International and Advanced Japanese Studies, Vol. 11, February 2019, p.2.

12. Speech of minister of foreign affairs of Japan T. Aso before the Press-club. <http://www.mofa.go.jp/region/Europe/speech0606.html>

13. Экономическое сотрудничество. <http://mfa.gov.kz/ru/tokyo/content-view/ekonomiceskoe-sotrudnicestvo>

14. Dadabaev T. The evolution of Japanese diplomacy towards Central Asia since the collapse of the Soviet Union.

УДК: 94(100) “12/14”

ГРНТИ 03.20.

А.П. Жаңабай¹, Г.С. Беделова²

¹ Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, дүние жүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының 2 курс магистранты, Алматы қ., Қазақстан

² Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, дүние жүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының аға оқытушысы, тарих ғылымдарының кандидаты Алматы қ., Қазақстан

ТҮРІКТЕРДІҢ КОНСТАНТИНОПОЛЬГЕ ШАБУЫЛЫ ЖӘНЕ ВИЗАНТИЯ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ҚҰЛАУЫНЫҢ НЕГІЗГІ СЕБЕПТЕРІ

Аңдатпа

Шығыс пен Батыстың алтын диллемасына айналған Византия өзге де супер державалар сынды дамудың циклдық формуласына ұшырай отырып, терең дағдарысқа душар болды. Ұзаққа созылған дағдарыс әлеуметтік-экономикалық сипатқа байланысты болып, алғашында уақытша мемлекеттің өмір сүруін тоқтатқан болса, артынша толықтай дерлік тарих сахнасынан тыс қалдырды. Мақалада түріктердің Константинопольға шабуылының барысын ғана емес, Византия империясының құлауының хронологиясын, негізгі себептерін де білуге болады. Мақалада аталмыш империя дамыған және кейінгі орта ғасырлық кезеңде үлкен дағдарыс пен тоқырауға душар болғандығы және оның себептері талданған. Себебі әр түрлі халықтар мен әлеуметтік топтардан құралған елдің орталықтандырылған билігіне перифериялық аймақтың өкілдері қарсы шығып, азаттық пен теңдіктің күресін ұйымдастырып отырды.

Тірек сөздер: Византия, Константинополь, империя, Осман империясы.

Жанабай А.П.¹, Беделова Г.С.²

¹магистрант 2 курса

кафедры всемирной истории, историографии и источниковедения, КазНУ им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан

²к.и.н., старший преподаватель

кафедры всемирной истории, историографии и источниковедения, КазНУ им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан

ОСАДА ТУРКАМИ КОНСТАНТИНОПОЛЯ И ОСНОВНЫЕ ПРИЧИНЫ ПАДЕНИЯ ВИЗАНТИЙСКОЙ ИМПЕРИИ

Аннотация

Византия была государством, обречённой на исчезновение в силу многих факторов, страной, неспособной на перемены, с полностью разложившимся чиновничьим аппаратом и в добавок к этому окружённой внешними врагами со всех сторон. Из описываемых событий в статье можно кратко узнать не только подробности взятия турками Константинополя, хронологию распада Византийской империи до её полного поглощения Турецкой империей, но и основные причины исчезновения этого государства. В статье анализируется крупный кризис и застой в империи и его причины. Из-за централизованной власти народов разных наций и социальных групп представители периферийного региона выступили против и организовали борьбу за свободу и равенство.

Ключевые слова: Византия, Константинополь, империя, Османская империя.

A.P. Zhanabai¹, G.S. Bedelova²

¹ 2-nd year MA student of Department of world history, historiography and source study,
Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

² candidate of historical sciences, senior teacher of Department of world history, historiography and source study,
Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

SIEGE BY THE TURKS OF CONSTANTINOPLE AND THE MAIN CAUSES OF THE FALL OF THE BYZANTINE EMPIRE

Annotation

Byzantium was a state doomed to disappear due to many factors, a country incapable of change, with a completely decomposed bureaucratic apparatus and, in addition to this, surrounded by external enemies from all sides. From the events described in the article, one can briefly learn not only the details of the capture of Constantinople by the Turks, the chronology of the collapse of the Byzantine Empire to its complete absorption by the Turkish Empire, but also the main reasons for the disappearance of this state. The article analyzes a major crisis and stagnation in the empire and its causes. Due to the centralized power of peoples of different nations and social groups, representatives of the peripheral region opposed and organized the struggle for freedom and equality.

Keywords: Byzantium, Constantinople, Empire, Ottoman Empire.

Византия империясы ең алып елдердің бірі ретінде адамзат баласына белгілі. V ғасырдың аяғында Рим империясы екіге бөлініп, батысы кәрі құрлықтың құл иеленушілік қоғамын жойып, феодалдық қатынастарға жол ашты. Ал шығысы төрткүл дүниеге мәшһүр болып, мыңжылдан астам уақыт ғұмыр кешті.

Шығыс пен Батыстың алтын дилемасына айналған Византия өзге де супер державалар сынды дамудың циклдық формуласына ұшырай отырып, терең дағдарысқа душар болды. Ұзаққа созылған дағдарыс әлеуметтік-экономикалық сипатқа байланысты болып, алғашында уақытша мемлекеттің өмір сүруін тоқтатқан болса, артынша толықтай дерлік тарих сахнасынан тыс қалдырды.

Аталмыш империя дамыған және кейінгі орта ғасырлық кезеңде үлкен дағдарыс пен тоқырауға душар болды. Себебі әр түрлі халықтар мен әлеуметтік топтардан құралған елдің орталықтандырылған билігіне перифериялық аймақтың өкілдері қарсы шығып, азаттық пен теңдіктің күресін ұйымдастырып

отырды. Әсіресе, Балқан түбегінің серб-болгарлық жасақтары әйгілі «гайдуктер» қозғалысын ұйымдастырды. Мұндай ішкі талас-тартыс алып империяның әлсіздігін өзге елдерге көрсетіп отырды.

Византияның ішкі тұрақсыздығымен қатар сыртқы жағдайы XV ғасырдан бастап мүлдем нашар күйге түсті. Сөзімізді дәйектейтін болсақ, кресшілердің 1444 жылы 10 карашада Варна маңында мұсылмандардан жеңілуі Еуропадағы түріктерге қарсы коалицияға тиген соққы болды. Ұрыс алаңында кресшілер көсемі – король Владислав мен кардинал Джулиано Чезарини бастаған әскердің барлық жауынгерлері қазаға ұшырады. Бұл қырғыннан кейін Еуропадағы түріктерге қарсы құрылған коалиция ыдырап, тарих қойнауына енді [1, с.109].

Біріккен интеграциялық күштен айырылып қалған Византия Осман империясына жалғыз қарсы тұруға мәжбүр болды. Орын алған қалтқысын жағдайда қарт император VIII Иоанн сұлтанына қымбат сыйлықтар беріп, алдап-арбауға тырысты. Императордың бұл әрекетінің бос әурешілдік екенін түсіне тұрып, Мореяның басшысы Константин барлық Грекияны біріктіріп, оны жауға қарсы күреске дайындауға кірісті. Бірақ оның бұл ойын жүзеге асыруына түріктер мүмкіндік бермеді [2, с.296].

Әскери техникасы мығым Осман Империясы Византиямен қатар, Пелопонесс түбегіне де жойқын шабуыл жасауға кірісті. Яғни түрік мемлекетінің сұлтаны II Мұрадтың 1446 жылғы Грекияға жорығы жеңіспен аяқталып, грек жерін тонаушылыққа ұшыратып, 60 мыңға жуық адамын тұтқындады. Ал Морея елі көп салық арқылы уақытша тәуелсіздігін сақтап қалды. Константинмен бітім жасаса салып, II Мұрад өзінің негізгі қарсыласы Янош Хуньдиге қарсы аттанды. 1448 жылғы қазанда мажар және түрік әскерлері Косово алаңында тағы кездесіп, алғашқы 1389 жылғы шайқас сияқты, бұл жолы да түріктер қарсыластарын қырып салды. Янош Хуньяди түрік сұлтанының билігін мойындады. Сербтер де тізе бүкті, Тек Скандербек бастаған албандықтар мейлінше қарсыласып бақты [3, с.111].

1448 жылғы 31 қазанда Константинопольде VIII Иоанн қайтыс болды. Оның орнына II Мұрадтың қолдауымен Мореяның басшысы XI Константин таққа отырды. Тәж кию салтанаты 1449 жылы 6 қаңтарда Драгашта өткізілді. Жігерлі жаңа император XI Константин Палеолог барлық күш жігерін түріктерге қарсы шешуші соғысқа дайындыққа бағыттады, 1451 жылы ақпанда сұлтан II Мұрад дүние салды. Түрік тағына оның жас, әрі жігерлі баласы - сұлтан II Мехмед Фатих отырды (1451-1481). Ол өте білімді, бірақ қатыгез болатын [4, с.298]. Таққа отырысымен, Византия империясын толық жаулап алуға тырысты. Бұл мақсатына жету үшін ең алдымен, Батыстағы көршілермен бейбіт бітім шарттарын жасады. Сонымен Батыстағы қауіпсіздігін қамтамасыз еткен соң әскерін шығысқа қарай, Кіші Азиядағы Эмир Қараманға қарсы аттандырды. 1452 жылдың басында жеңіске жетіп, Қараманмен өте ұтымды келісім жасап, II Мехмед Византияға қарсы соғысқа дайындығын күшейтті.

1452 жылғы наурызда түріктер Босфор бұғазының жағасында қамал сала бастап, оны тамыз айында бітірді. Нәтижесінде түріктер Босфор Бұғазын толығымен өз қолдарына алып, Константинополь соғыс алаңына айналды [5, с.150].

Византиялықтар түрік елінің агрессиялық толқынының алдын алу мақсатында қорғанысқа күш жұмылдырды. Әсіресе, император Константин астананың бекінісін нығайтуға көп көңіл бөлді. Ақсүйектер өкілдері болса Кәрі құрлыққа қарай қаша бастады. Ал XI Константин православие шіркеуінің қарсылығына қарамастан Рим престолымен жаңа келісім бастады.

1452 жылғы карашада Константинопольге V Николай папаның елшісі – кардинал Исидор келді. Дегенмен оның бастамасымен Италиядан келген көмек мардымсыз еді. Патша Исидорды салтанатты түрде қабылдап, 1452 жылғы желтоқсанда келісім жасалды [6, с.252].

Православиелік партия халықты бұл келісімге қарсы көтерді. Монахтар қысымына душар болып отырған халық бұқарасы монастырға келді. Партия басшысы Геннадий қалың бұқара алдына шықпай, жасырын түрде өзінің жазбаша үндеуін жариялады. Аталмыш үндеуде Константинопольдің ақырының таяп қалғаны және оның себебі егістік көзқараспен түсіндірілді. Яғни елдің деградациялық ахуалы қудайдың Католик шіркеуімен келісім үшін жіберген жазасы ретінде сипатталды. Мұндай манифест Константинополь тұрғындарының арасына жік түсіріп, Византияның билеуші топтары әр түрлі фракцияға бөліне бастады. Кейін орын алған мұндай алауыздық империяның тағдырына үлкен зиян келтірді.

Одақ жасалған соң түрік жақтастары бас көтерді, олар астана тұрғындары арасындағы қарама-қайшылықтарды өз пайдасына пайдаланып қалуға тырысты. Астанадағы түркофилдердің және Византия флотының қолбашысы Лука Нотара болатын. Ол рим-католик шіркеуімен одақ жасалып жатқанда "латын тиарасынан гөрі қалада түрік чалмасының үстемдігін көрген артық" деген еді [7, с.146]. Оның бұл тілегі қабыл болып, сонша жік туғызған одақтың пайдасы болмады.

Ал Батыс Еуропа мемлекеттері Византияға көмек беруге мүдделілік танытпады, тіпті, олар әлсіреген империяны өздеріне қосып алуды көздеді. Византияны шын ықыласымен құтқарып қалуга тек Генуя мен Венеция ғана мүдделі болды. Бірақ олардың өзара бақталастықтары түріктерге қарсы күш біріктіруге кедергі жасады. Тек Константинопольдің қоршалуы алдында Джованни Джустинианидің басшылығымен 700 генуялық жасақ көмекке келді. Алдында көмекке келуге асықпағанымен, кейінірек Венеция да Моросинидің басшылығымен 2 кемені көмекке жіберді.

Соңғы императордың туыстары Дмитрий мен Фома да өзара жан-жалдасуының нәтижесінде ағасына уақтысында көмекке келіп үлгере алмады. Түріктер олардың арасындағы жанжалды әдейі қоздыра түсті. Империяның басына түскен бұл күннен-күнге күшейе берді. 1453 жылдың басында екі жақ соғысқа қызу түрде дайындық жүргізе бастады. Түрік сұлтаны күндіз-түні Константинопольді және оның бекіністерін жақса білетін мамандармен мәжіліс құрды. Адрианополь қаласында күндіз-түні зеңбіректер жасалып жатты. Сұлтан византиялықтарға қызмет етіп жүрген дарынды зеңбірек жасау шебері венгр Урбанды өз жағына тартып алды [8, с.76].

1453 жылы наурыз айының басында II Мехмед халық арасынан жаппай әскерге алу жөнінде бұйрық шығарды. Жарты айдың ішінде 200 мыңға жуық әскер жиналды. Константинопольді басып алудың алдында II Мехмед Византияға қарасты Месамврияны, Анхиалар, Визаны бағындырды.

1453 жылы сәуірде түрік әскерінің алдыңғы тобы Византияның қабырғасына келіп жетті. Аз уақыт ішінде түріктер қаланы құрлықтан қоршап алып, басқа әлеммен қатынасын үзді. Мәрмәр теңізіне 30 әскери, 330 жүк тасушы кемелерден тұратын түрік эскадрасы, ал бір аптадан соң мұнда түріктердің Қара теңіздегі 76 кемесі де келіп жетті. Константинополь қабырғасында сұлтан өз кемелерінің байқауын өткізді. Кемелер саны төрт жүзден асты. Нәтижесінде Константинополь құрлықтан да, теңізден де қоршауға алынды.

Екі жақтан да үлкен қоршауға алынған мемлекеттің жағдайы мүлдем нашарлап, сыртқы агрессиялық күштің алдын алуға қауқарсыз болды. Түріктер әскері византиялықтардан бірнеше есе көп еді. Сондай-ақ Византия империясының әскери-техникалық әлеуеті түріктермен салыстырғанда өте төмен болатын. Мәселен, Константинополь тұрғындарының 5000-ға жуығы ғана қару ұстауға жарайтындар болды. Оған қоса 2 мың жалдамалылар бар еді. Ал алтын мүйізді қоршаған Византия мен оған көмекке келген кемелер саны 25-тен аспады. Дегенмен бұл күштің сапасы жоғары болатын: византия кемелері "грек отымен" қаруланған еді. Бірақ түрік кемелерінен саны жағынан 20 есе аз болды [9, с.21].

Византиялықтар барлық үміттерін Константинопольдің берік қамалдарына артты. Бірақ ол қабырғаларды қорғауға адами ресурс жетіспеді: әрбір қорғаушыға жаудың 20 жауынгерінен келді. Сондықтан II Мехмед үшін әскерін ұлтрақтай жерге ғана теңіз бен қабырғалар арасындағы құрлыққа орналастыру бас қатыратын мәселе болса, қорғанушылар үшін қабырғалар бойына қоятын адамдардың жетіспеуі қиыншылық туғызды.

II Мехмедтің басшылық орны әулие Роман қақпасына қарсы бетке жайғасты. Оны 15 мыңдық таңдамалы әскер қорғап тұрды. Византиялықтар барлық үміттерін Джустиниани басқарған итальяндық жалдамалы әскер жасағына артты. Ол жасақ та әулие Роман қақпасының алдана орналасты. Аталмыш жасақ маңында ағайынды гректер Павел, Антоний, Трилдың әскерлері, олардан кейін – византиялықтар мен латындықтардың аралас қалың қолы Федор Каристийскийдің, Иоанн Немецкийдің, Леонард Генуэзскийдің басшылығымен шайқасып жатты. Солатта Феофыл Палеолог пен Мануил Генуэзскийдің отряды тұрды. Ал барлық флот пен Алтын мүйіз қорғанысын Лука Нотара басқарды.

1453 жылдың сәуірінде түріктер қаланы атқылай бастады. Қоршау екі айға жуық созылды. Алдымен түріктер қаланы құрлықтан қорғап тұрған қабырғаларды атқылап, бұзып кіруге тырысты. Бекіністердің кейбір жерлері бұзылғанымен, қорғаныс әскері жау шабуылына тойтарыс беріп отырды.

Түріктер қала бекіністерін жағалай қазылып, сумен толтырылған арықты топырақпен көміп тастауға тырысты, оны түнімен византиялықтар қайтадан тазалап, су жіберіп отырды. Түріктердің қабырғалар астынан жерді қазып, қалаға кіру әрекеттері де сәтсіз болып шықты. Керісінше қала тұрғындары жерді қазып жасаған жолдар арқылы түріктердің әскери қостарына жетіп, оларды жарылған оқ-дәрімен талқандап отырды. Қорғаныс жасағы кейде қаладан шығып, жаумен қолма-қол соғыс жүргізді.

Сұлтанды теңіздегі сәтсіздіктері қатты қапаландырды. Түрік кемелерінің Алтын мүйізге ену әрекеттерінен түк шықпады. 20 сәуір күні ең алғашқы үлкен теңіз шайқасы болды. Онда византиялықтар мен олардың одақтастары толық жеңіске жетті. Осы күні Хиос аралынан төрт генуя, бір византия кемелері әскері және қару-жарағымен көмекке келді. Алтын мүйізге кіре берісте бұл кішкентай эскадра 150 кемеден тұратын түрік флотымен ашық айқасқа түсті [10, с.412].

Византиялықтар мен генуялықтардың теңізде жүзу тәжірибесінің молдығы және кемелердің сапасының жоғарылығы арқасында император кемелері таңғажайып жеңіске жетті. Шайқасты византиялықтар да, түріктер де өте қатты қобалжи тұрып бақылады. Шайқастың ең қиын кезінде түріктердің сәтсіздігіне әбден ашуланған II Мехмед атымен теңізге түсіп, кемелеріне жүзіп барып, жауынгерлеріне дем берді, рухтарын көтерді. Түрік жауынгерлері жан-тәнін сала ұрысқанымен жеңіске жете алмады. Византиялықтар мен олардың одақтастарының кемелері түрік кемелерін «грек отымен» өртеп жіберіп отырды. Бұл шайқаста түріктер бірнеше кемелері мен 12 мыңнан астам теңізшілерінен айрылды [10, с.515]. Түнге қарай византиялық кемелер қорғаныс жаққа кіргізіліп, өте жуан сымдармен гаванға кіре беріс бекітілді. Сұлтан түрік флотының қолбасшысы бұлғарлық-ренегат Палда-оғлыны өз қолымен сабап, орнынан түсірді, барлық байлығын янычарларға таратып бергізді [10, с.518].

Теңіз шайқасындағы бұл жеңіс қорғанушыларды құлшындыра түсті, бірақ жағдайды өзгерте алған жоқ. Сәтсіздікке ұшыраған II Мехмед кемелерін дереу Алтын мүйізге кіргізіп, қаланы тек құрлықтан ғана емес, теңізден де тікелей атқылауды жоспарлады. Бұл ойын жүзеге асыру үшін түрік кемелерін Босфор бұғазынан Алтын мүйізге құрғақ жер арқылы сүйреп шығаруға бұйрық берілді. Бұл аралық бірнеше шақырымды қамтыған болатын. 1453 жылдың 22 сәуірінде түріктер әулие Устьеден Алтын мүйізге дейін тақтай, бөренелер төседі. Ол бөренелер жақсылап майланған соң, кемелерді шығарып, бір түннің ішінде барлық түрік кемелері Алтын мүйізге жетті.

Византиялықтардың түрік кемелерін өртеп жіберу жоспарлары генуездіктердің опасыздығынан жүзеге аспай қалды. Түрік кемелеріне түнде жүзіп келген ержүрек византиялықтарды генуялықтардың сатқындығының арқасында түріктер қолға түсіріп, қырып тастады. Бұған жауап ретінде XI Константин тұтқындағы 260 түрік жауынгерлерін өлтіртіп, бастарын қорғаныс қабырғаларына іліп қойғызды [10, с.520].

Көп ұзамай түріктер жеңіске жете бастады. Мажарлардың кеңесі арқасында түрік артиллериясы Константинопольдің қорғаныс қабырғаларының бірнеше жерін бұзып шықты. Бұл кезде қорғанушылардың қиыншылықтарының үстіне азық-түліктің таусылуы келіп қосылды. Константинопольдің жағдайы тек мұнымен ғана емес, қорғанысшылар қатарында бірауыздылықтың болмауынан да қиындай түсті. XI Константин жеке ерлігімен көзге түсіп, басқаларға үлгі болғанымен, барлық үмітін италиялықтарға артты. Оның шетелдіктерге соншалықты құрметпен қарауы қала тұрғындарының наразылығын тудырып, толқуға әкеліп соқты. Оның үстіне, византиялық ірі ақсүйектердің бір тобы сатқындық жолына түсті. Сарай еңбеккерлерінің жеңістен үміт үзгендігі, селкостығы туралы Нестор Искандер ашына жазады [7, с.121]. Ол XI Константиннің жақын нөкерлері мен патриарх, генуялық жалдамалы жасақтың басшысы императорға қаланы жауға беру туралы кеңес бергендігін айтқан болатын. Иагарис пен Неофит Родосский сынды өкімет мүшелері Константинополь қорғанысы үшін бөлінген қаржыны жасырып қойды. Мегдука Лука Нотара көп байлықты (алтын, күміс, бриллиант) қолға түсіріп, кейін өмірін сақтап қалу үшін түрік сұлтанына сыйға тартқан болатын [7, с.124].

Византия империясының түрік ықпалына түсуінің тағы бір элементі Византиялық ірі дінбасылары батырлықпен отанына берілгендік үлгісін таныта алмады. Олар шіркеу байлығын қорғаныс мұқтажы үшін сыпырып алған императорға наразы болды. Кейбір дінбасылары ел басына зор қауіп төнген қысылтаяң кезеңде халықтың өкімет басшыларына қарсы наразылығын қоздырып отырды. Толқулар Константинопольдегі италиялықтар арасында да орын алып отырды. Бұрыннан бірін-бірі жақтырмайтын бақталас генуялықтар мен венециялықтар бір-бірімен қақтығысып, қан төгіс болып тұрды. Мұның бәрі қорғанысшылар лагерін әлсіретті.

Ұзаққа созылған сәтсіз шабуылға ашуланған сұлтан 28 мамырда барлық күшті қала қабырғаларының түбіне әкелді. Шешуші шабуыл 29 мамырға белгіленді. II Мехмед пен дінбасылары түрік жауынгерлерін «кәпірлерді» құртуға, олардың байлықтарын басып алуға шақырды. Шайқаста қаза тапқандарды Алла-тағала о дүниеде жұмаққа шығарады деп уәде берді [6, с.222].

Шешуші шабуыл алдында түрік кемелерінде жарқырап от жанып тұрды. Константинопольдіктер түріктер жағында өрт шыққан екен деп ойлады. Бірақ көп ұзамай түріктердің шабуылға дайындалып жатқандығын түсінді. Бұл кезде сұлтан II Мехмед әскерді аралап, жеңіске жеткен соң жауынгерлер жалақысын 2 есе көбейтуге, «кәпірлер» байлығын үлестіріп беруге уәде беріп жүрді. Жауынгерлер сұлтанды қуанышты, шаттық үнмен қошеметтеп жатты.

Ал қорғанысшылар арасында тыныштық орнады. Бірақ олар да ұйықтаған жоқ. Қорғанысшылар да айқасқа қызу дайындалып жатты. XI Константин де қала бекіністерін аралап онда тұрған қорғанысшыларға дем беріп, көңілдерін көтеруге тырысты. Дегенмен қала тұрғындары өздерінің алдағы шайқаста жеңілетіндерін айқын сезініп, бір-бірімен қоштасып жатты.

1453 жылы 29 мамырда таңға жуық түрік әскері шабуыл бастады. Ең алдымен шабуылға жаңа алынған жауынгерлер жіберілді. Византиялықтар олардың бетін қайтарып тастаған соң, енді шабуылға түріктердің негізгі әскері шықты. Қантөгіс айқас 2 сағатқа созылды. Алғаш басымдық қорғанысшылар жағында болды. Сұлтанның өзі бастаған өкімет басшылары жауынгерлерді бір жерде алдап-арбап, бір жерде қорқытып алға қарай айдап салып отырды.

Түріктер қалаға басып кірді. Қала тұрғындары қасық қаны қалғанша аянбай қарсыласып бақты. Император XI Константиннің өзі шайқаста ерлікпен қаза тапты. Сұлтан оның киіміндегі ерекшеліктері арқылы өлігін іздеткізіп, Константиннің басын кескізіп, оны қала ортасындағы алаңға ілгізіп қойды.

Түріктер қаланы басып алғанын көрген италиян және грек флоттары қашуға дайындалды. Теңіз жағасына көп халық жиналып, қашатын кемелерге жармасты. Түріктер қаланы үш күн бойы талан-гаражға салды. Қаланың көптеген тұрғындары әулие София храмына барып тығылып, тірі қалуға үміттенді. Олардың әруақтарға, әулиеге артқан үміті ақталмады. Түріктер храмда қорғаушыларды қырып салды.

Қала тұрғындары қырылды, аман қалғандары түріктерге тұтқынға түсті. Византияны талқандаған соң Түрік мемлекеті ортағасырлық әлемнің ең күшті мемлекетіне айналды. Константинополь қаласы Стамбул деген жаңа атқа ие болып, Осман империясының астанасына айналды.

Қорыта айтқанда, ел басқарудағы қателіктер мен кемшіліктер, әлеуметтік-экономикалық қарама-қайшылықтар Византия империясының құлауына әкеп соқты. Орын алған мұндай келеңсіз құбылыстарды төмендегідей белгілеуге болады:

1. Византия империясында діни қайшылықтар өте жоғары деңгейде болды. Католиктік – православиелік шіркеу халықтың арасында діни алауыздықты күшейтіп отырды;
2. Билік аппараты перифериялық аймақтың көзқарасымен санасуға толыққанды қарсы болып, отарлық езгіні жауыздықпен байқатып отырды;
3. Интеграциялық толқын әлсіз болды, өйткені Византия империясы оқшауланған күйде ғұмыр кешіп, көршілес мемлекеттермен алауыздықта тұрған болатын;
4. Әскери-техникалық база мен шебер әскери жасақ болмады. Жасақтың негізін жалдамалы жауынгерлер құрағандықтан, оларда Отанды қорғауға деген рухани байлық болмады. Қарапайым оқ-дәрімен күрделі техникалық жетістіктерге қарсы тұру мүмкін емес болатын;
5. Билікке талас-тартыс, локальді аймақтардағы шонжарлардың халыққа деген өшпенділігі - ел басқарушы императордың басқару қабілетінің әлсіздігін көрсетті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жигалова Н.Э. *Битва при Варне 1444 года и ее исторические последствия (по материалам польских и сербских источников)* /Н.Э. Жигалова// *Славянский сборник*. – 2014. – Вып. 12. – С. 107–113.
2. Рансимен С. *Падение Константинополя в 1453 г.* /С.Рансимен; пер. с англ., предисл. И.Н. Петросяна, К.Н. Юзбабяна. – М.:Издательство Сретенского монастыря, 2008. – 416 с.
3. Диль Ш. *Византийские портреты* /Ш. Диль. – М.: Издательство Сретенского монастыря, 2011. – Т. 2. – 744 с.
4. Медведев И.П. *Падение Константинополя в греко-итальянской гуманистической публицистике XV в.* /И.П. Медведев // *Византия между Западом и Востоком*. – СПб.: Алетейя, 1999. – С. 293–332.
5. Петросян Ю.А. *Османская империя. Могущество и гибель* /Ю.А. Петросян. – М.: Наука, 1990. – 280 с.
6. Сильвестр Сиропул. *Воспоминания о Ферраро-Флорентийском соборе (1438–1439): В 12 частях* /Сильвестр Сиропул; пер. с греч. А. Занемонца. – СПб.: Издательство Олега Абышко, 2010. – 352 с.
7. *Византийские историки о падении Константинополя в 1453 году* / под ред. Я. Н. Любарского. – СПб.: Алетейя, 2006. – 192 с.
8. Жигалова Н.Э. *Записки о янычарах: византийские писатели о турецкой системе девишirme* / Н.Э. Жигалова // *Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: История. Политология*. – 2017. – № 15 (264). – Вып. 43. – С. 70–77.
9. Beihammer A. *Orthodoxy and Religious Antagonism in Byzantine Perceptions of the Seljuk Turks (Eleventh and Twelfth Centuries)* / A. Beihammer // *Al-Masāq*. – 2011. – Vol. 23 (1). – P. 15–36.
10. Philippides M., Hanak W.K. *The Siege and the Fall of Constantinople in 1453: Historiography, Topography, and Military Studies* / M. Philippides, W. K. Hamak. – Burlington: Routledge, 2011. – 816 p.

94(574) “11/13”

Л.Әбдіхан¹, Т.Н. Мухажанова²

¹ Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
Тарих, археология және этнология факультетінің 2 курс магистранты (6M011400-Тарих),

² Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
Тарих, археология және этнология факультетінің аға оқытушысы т.ғ.к.

МАЖАР (МАДИЯР) ТАРИХЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада V ғасырдың алғашқы жартысынан бастап Дунайдың орта ағысы шығыстан ауа көшкен көшпелі тайпалардың (вестгот, остгот, ғұндар, гепидтер, аварлар) шығу тегі, этногенезі талданған. IX ғасырда Еуропаның тарих сахнасына шыққан мажарлардың этногенезі мен саяси тарихы, олардың Дунай мен Тисса алқабына қоныстанып, қуатты мемлекетке айналуы қазіргі кезде ортағасырлар тарихының өзекті мәселелерінің біріне айналып отыр. Мақалада зерттеушілердің түрлі пікірлері келтіріліп, оларға қорытынды жасалаған.

Кілт сөздер: мажарлар, мадияр, этногенез, этноним, түркілер.

Әбдіхан Л.¹, Мухажанова Т.Н.²

¹ магистрант 2 курса факультета истории, археологии и этнологии,
Казахский национальный университет им. Аль-Фараби
(6M011400-История),

² кандидат исторических наук, Старший преподаватель факультета истории, археологии и этнологии,
Казахский национальный университет им. Аль-Фараби

АКТУАЛЬНЫЕ (МАДИЯР) ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ МАЖАРОВ

Аннотация

В статье анализируются происхождение и этногенез кочевых племен (вестгот, остгот, гуннов, гепитов, аварцев), которые первой половины V перемещались с востока на Дунай. Этногенез и политическая история венгров, которые отправились в Европу в девятнадцатом веке, став мощным государством в долинах Дуная и Тиссы, сегодня являются одной из самых актуальных проблем в истории средневековья. В статье приводятся разные мнения исследователей и выводы.

Ключевые слова: мажары, мадияры, этногенез, этноним, тюрки.

Abdikhan L.¹, Mukhazhanova T.N.²

¹ magrant student of the 2nd year faculty of history, archeology and ethnology,
Kazakh National University Al-farabi
(6M011400-History),

² Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer, Faculty of History, Archeology and Ethnology,
Kazakh National University Al-farabi

TOPICAL (MADIAR) PROBLEMS OF THE HISTORY OF MAJAR

Annotation

The article analyzes the origin and ethnogenesis of nomadic tribes (visigoths, ostrogoths, hunns, hepits, avars), who moved from the east to the Danube in the first half of V. Ethnogenesis and the political history of the Hungarians, who went to Europe in the nineteenth century, having become a powerful state in the Danube and

Tissa valleys, are today one of the most pressing problems in the history of the Middle Ages. The article provides different opinions of researchers and conclusions.

Keywords: majars, madiyars, ethnogenesis, ethnonym, Türks.

Кіріспе:

Мажарлардың шығу тегі мәселесі күрделі зерттеуді талап ететін, тың мәселелердің бірі. Мажарлардың Шығыс Еуропада қалыптасуына түрткі болған ерте орта ғасырлардан бастап түркі тілдес тайпалық бірлестіктердің шығыстан – батысқа қоныс аударуы. Жазба деректер негізінде 895 жылы Орта Дунай далалық алқаптарына келе бастаған мадиярлар тілдік жағынан финугорлық топтың оралдық семьясына жатады. Мадияр тілінің пайда болуы орал тіл тобының бөлінуіне алып келді. Бұл шамамен б.э.д. 1000-500 жж. шамасына келеді. Болжамдар бойынша б.э.д. 1000 жылдары ежелгі мадиярлар Еуразия даласында терімшіліктен көшпелілікке өткен. Ал, IX ғасырдың 70 жылдарынан бастап жартылай көшпелілікке ауысып, жер шаруашылығын игере бастады.

Мадиярлардың Кам өңірінен Орта Дунайға ауыса бастауы кейінгі жазба деректерде және мадияр тілі тарихының мәліметерінде сақталған. Оған басым көпшілігі түркілік, шығыс славяндық, ирандық (аландық) тілдік ықпалдардың болуы кезеңдеуге мүмкіндік береді. Соңғы гипотезалар бойынша ежелгі мадиярлар 300-400 жж. Башқұртстан территориясында өмір сүрген. 700-800 жж. мадиярлар Еділдің орта ағысындағы түркі-болгарлармен тығыз қарым-қатынаста болған. IX ғасырдың 30 жылдарына дейін мадияр тайпалары Хазар (Батысүрік) қағанатында болды. 839 жылы мадиярлардың бір бөлігі Төменгі Дунайға келеді. 854 жылы мадияр тайпалары печенегтердің шабуылына ұшырайды. 860 жылдары мадиярлардың бір бөлігі Қырымда жүреді. 862 жылы мадиярлар алғаш рет Орта Дунайға келеді. 886-889 жж. мадиярлар хазарлармен бірге Дон және Азов теңізі алқаптарында мекендеді. 889 жылы печенегтер мадиярларды Днепр мен Днестрге қарай ығыстырды. IX ғасырда мадиярлар ығыс славян халықтарымен жан-жақты қарым-қатынасқа түсе бастайды [1, с. 90].

Ұзақ уақыт тұрақты жерге қоныстанбай көшіп жүрген жартылай көшпелі мадиярлардың тайпалық бірлестігі құрылды. Мадиярлардың Дунайдың орта ағысына келерден бұрын шамамен 500 мың ғана адамнан тұратын халқы болды.

Деректерде 900 жылдың жазында Дунайдың теріскейінде мадияр әскері Ұлы Моравия князі тарапынан қарсылыққа ұшырайды. Ұлы Моравия князі Дунайдың теріскейіндегі шығыс маркасына мүдделі болды. 902 жылы мадияр әскері Ұлы Моравия княздігінің тәуелсіздігін жою үшін әрекет етті. Алайда мадиярлар бұл өлкеде тұрақтамады. 894 жылы мадиярлар Ұлы Моравия княздігімен одақтас болуға келісімге келіп, ол 902 жылы Карпат бассейнінде бекітіледі. Осы жылы күзде олар баварлық феодалдармен қақтығысады. Келесі жылы баварлар мен моварлардың одағы құрылады. Бұл әрекеттер мадиярлардың Ұлы Моравияға шабуылдауына алып келеді. Нәтижесінде мадиярлар княздік билікті жойып, моравиялықтарды мемлекеттіліктен айырады.

Еуропа төрінде мекен етіп отырған венгрлердің тілдік жағынан қарастыратын болсақ, угро-фин тобына жатса, ал мәдени ерекшелігіне қарасақ еуропалық халық емес.

Мажарлардың этногенезі мен этникалық тарихындағы түркілік компонент XVII ғасырларға дейінгі олардың құрамындағы ассимиляциялық үрдістерге половецтер мен түркі жаулаушыларына дейін қалыптасып қойған.

Мадиярлардың этникалық құрамы Хонфоглалашаға (Отанды алу) дейін белгілі болды. Яғни IX ғасырдың аяғынан бастап [Шушурин]. Сол кездегі басты жеті тайпаның ішінде угорлық (медьер, ньек, кер); түріктік (тарьян – тархан; ене – ени – жана; кесе - кесек) сияқты этнонимдер болды. Сонымен қатар, угорлыққа да түркілікке де түсініксіз сөздер кездесті. Мүмкін бұл этнонимдердің шығу тегі Қара теңізге дейінгі уақытта билігінде болған хазарлардан ауысқан болуы ғажап емес. Мысалы, хазарлар қарамағында болғанда мажарларда «дюла» - билеуші, «кенде» - князь, патша, «тарьян» - тайпа, «тархан» - билеуші титулы және басқа да сөздер кездескен.

Сонымен қатар, бұл тайпалардан басқа Дунайға мадиярлар келген кезде олардың құрамында үш түркілік тайпа болды. Олар: кабарлар (хазарлар, сабирлар) және берцелдер немесе барсылдар болуы мүмкін. Бұл этнонимдер 860 жылдары Венгрияға қосылған Солтүстік Қара теңіз маңының топонимикасында көрініс тапқан. Дунайда жағалауы Паннонияда мадиярлар қалған аварларды өзіне сіңіре бастайды.

1000 жылы мадиярлар көсемі Гезаның ұлы Стефан билікке келгеннен кейін тайпалық бөлініске тиым салды. Христиандық кең тарап, ресми тіл латыншаға ауысты. Басқыншылықта жатқан славян және германдықтармен араласа бастады. (Венгр тіліндегі «тот» сөзі түріктердің «тат» - бөтен сөзінен алынған. Бұл

татарлар мен Әзербайжан және Ирандағы тагтардың этнонимдерінен көрінеді). Өзіне жақындасқан түркі тайпалармен бірігіп венгр этносының негізі қаланды. Шамамен 450-500 түрік сөзі венгрлердің әдеби тіліне енді. Венгрлік белгілі лингвист З. Гомбоцтың айтуынша, оның 75 % чуваш тілімен параллель келеді.

Венгр атауы батысеуропалық тілдерде латыншадан «hungarus», өз кезегінде бұлғарлардың оногур (түрікше 10 тайпа) тайпасының этнонимінен шыққан. Бұл мадиярлардың бұлғарлармен араласып жатқандығын көрсетеді. Дунайға келместен бұрын Франк империясы, одан кейін Германдықтардың Круммен және Омартагпен – Дунай Бұлғариясымен соғысты. Оның үстіне мадиярлар арасында бұлғар-хазарлық «кабарлар» болды. Араб және византиялық авторлар мадиярларды түріктер ретінде санады. Мысалы, 10 ғасырда әл-Масуди және Константин Багрянородный осындай деректер келтірген болатын. Ал, шығыс славяндар оларды «угорлар» деп атады, қазіргі славяндар оларды мадиярлар деп атады. XI ғасырда Венгрияға шығыстан жаңа далалықтар келе бастайды. Яғни, печенегтер мен уз (торктер - орыс деректерінде) келе бастайды. Әсіресе печенегтердің көп келгені байқалады. Сол кездегі Венгрия картасында печенегтерге байланысты 103 этнопоним көрсетілген екен. Ал, 51 этнопоним бұлғарларға тиесілі. Константин Багрянородныйдың пікірінше печенегтердің сегіз тайпасының үшеуі – «кангарлар», «түріктер» және т.б. тұрды. Яғни қалғандары угорлықтар болды. Олар мадиярларға туыс болып келді. Олардың қоныстану жүйесі әртүрлі болды, кейбір жерлерде ықшамдалып қоныстанды. Көпшілігінде олар Дунаутуледе қоныс тепті [1, с. 119-121].

XII ғасырда түркі тайпаларының Венгрия территориясында араласуы жалғаса берді. Солтүстік Қара теңіз жағалауындағы половецтердің одағы батысқа қарай жылжып, печенегтерді ығыстырды. 1139 жылы 30 мың адамнан тұратын половецтердің ордасы Киев княздігіне Венгриядан қайтып келді.

Осы ғасырларда венгр деректерінде половецтер (византиялық деректерде «кумандар», «Венгрлер амалында» «Кундер», 1200 жылы Анонимде де осылай келеді) жөнінде мәліметтер келе бастайды. Алайда половецтер жөнінде алғашқы шынайы деректер 1099 жылы Киев князінің одақтастары ретінде келеді. Жалпы, XII ғасыр Венгрияның этникалық тарихы үшін тыныш заман болды. Батыс Еуропадан оның ішінде Германиядан жаулаушылар, Шығыстан шағын топтармен көшпелілер келіп, бірте-бірте венгрлерге сіңісіп кетіп жатты [2].

Ең маңыздысы XIII ғасырда Венгрия үшін арпалыс заман болды. Солтүстік Қара теңіз жағалауынан половецтердің ағыны күшейді. Әсіресе 1223 жылы Қалқа бойындағы орыс-половец іскерлерінің жеңілісінен кейін үдей түсті. 1239 жылы моңғол-татар шапқыншылығынан кейін Венгрияға Батыс Дешті Қыпшақ ханы Күтеннің ордалары көшіп келіп, король Бела 4 пана сұрады. Венгрияны паналап барғаннан кейін Күтен мен венгр феодалдары арасында жанжалдар туындай бастайды. Бұл оның 1241 жылы қаза табуына алып келді. Корольдіктегі половецтердің бір бөлігі Болгария территориясына көшіп кетті. Половец Күтенді паналату 1242 жылы моңғолдық әскер Бату ханның Венгрияға басып кіруіне себеп болды. Бату хан Венгрия тұрғындарын 1241-1242 жж. аралығында жартысына жуығын азайтты. Алайда, моңғолдар Венгрияның тәуелсіздігіне нұқсан келтірместен қайтып кетті. Бірақ елдің шығыс комитаттары Алтын Орданың шағын әскери күштерінің шабуылдарына ұшырап тұрды. Моңғол шапқыншылығынан кейін Венгрияға Солтүстік Қара теңіз жағалауынан половецтердің соңғы легі келді. Оның құрамында алты половецтік (кундар) және бір аландық (ясылар) болды. Оның басшылығында Алпар және Узур (Ұзын) атты хандар болды. 1242-1246 жж. келген бұл половецтер 1246 жылғы төрт жорықтарында кездеседі [3, с. 87-89].

Венгрияға ең ауыр соққы болғаны 1526-1698 жж. Осман империясының жаулаушылығы болды. Одан кейін тәуелсіздіктен айырылу және халықтың көп бөлігінің азаюына әкелді. Оңтүстік Альфельді территориясында мекендейтін адам қалмады. Осы олқылықты толтыру үшін ХҮІІІ ғасырда Венгрияның басқа бөлігінен және көрші елдерден адам көшіріп алып келуге мәжбүр болды. Венгриядағы түркі халықтары шығынын Терексентмиклош және Туркевте түріктер орнын толтыруға тырысты.

Осылайша венгрлер құрамындағы түркілік этникалық компонент ежелгі мадияр заманынан ХІ-ХІІІ ғғ. Қара теңіз жағалауынан келген жаңа мигранттар есебінен жүргізілді. Олар венгр халқының этногенезінде, тілінде, шаруашылықтың кейбір элементтері мен дәстүрлі мәдениетінде айтарлықтай рөл атқарды [4, с. 54-58].

Қазіргі кезде Венгрияда екі түркі этникалық тобы өмір сүреді. Біріншісі палощтар (Ноград, Палощаг облысында, Балашадьярмат қалалары) және кундар (Яс-Надкун-Солнок, Надкуншаг облысы, Карцаг қаласы). Палощейлердің шығу тегі дау тудыруда. Кейбір венгрлік зерттеушілер олардың ата бабалары кабарлар (хазар) десе, (Палощагта казар деген этноним кездеседі) екінші бөлігі олардың ата тектері половецтерге ұласады, деп топшылайды. Кундардың шығу тегіне байланысты дау-дамай жоқ. Олар алты

половецтік тайпаның ұрпақтары болып келеді. Ол ар Венгрияға XIII ғасырдың екінші жартысында келді. Олардың этникалық тарихы мен венгрлерге сіңісуі тарихи деректерде нақты көрсетіледі. Отырықшылыққа ХУ ғасырда үйрене бастады. Байырғы тілдері кумандық, бұл тіл ХҮІ ғасырда қолданыстан шығып қалды. Ясалармен бірігіп «гусарларды» атты әскерді құрып 1745-1867 жж. автономия болып тұрды [5, с. 15-17].

Кейбір деректерде қазіргі кундардың ұрпақтары венгрлерден бет әлпеті жағынан ерекшеленеді және олардың тегтері: Акбура, Арток, Болмац, Бутак, Кошкор, Кухан, Кун, Талмаш, Текеш, Шикмаш және т.б. болып келеді.

IX ғасырда Еуропаның тарих сахнасына шыққан мажарлардың этногенезі мен саяси тарихы, олардың Дунай мен Тисса алқабына қоныстанып, қуатты мемлекетке айналуы қазіргі кезде ортағасырлар тарихының өзекті мәселелерінің біріне айналып отыр. Бұл еуропалық мемлекеттің көшпелілік тамырының біртекті мәдениетте көне қыпшақтармен байланысты болуы көпшілік зерттеушілерді қызықтырады.

Мажарлар тарихына үңілетін болсақ, олардың Дунай жағалауына қоныстана бастауы тарихтың бұралаң тұстарында көптеген этникалық мәселелерді қалыптастырды. Яғни, мажарлардың этнос ретінде қалыптасуы тарихнамалық мәселеде көптеген пікірлер мен көзқарастарды қалыптастырды. Зерттеушілердің соңғы пайымы мажарлардың финно-угорлық халық болған деп анықтаған. Алайда, олардың өз мәдениетін дала қыпшақтарымен байланыстыра қарастыруы Еуропа тарихы үшін күрделі мәселелерді туғызды. Қалыптасып отырған бұл көзқарастар мажарлардың Еділ мен Оралдан көшіп, Карпатқа, одан өтіп Дунайға қоныстануы халықтың миграциялық толқыны ғана емес, сонымен қатар, мәдени алмасулармен түсіндіріледі [6, с. 154 -172].

Сонымен қатар, мажарлардың шығу тегіне немесе этногенезіндегі түркілік компоненттер жөнінде зерттеушілер арасында қызу талқы қалыптасқан. Бұл мажарлардың Дунайға қоныс аудару барысында басқа да түркілік және германдық тайпаларды өзіне сіңіре барғанының көрінісі ретінде қарастырса болады. Алайда, аз ғана уақыт ішінде Дунай мен Тисса өзендері алқабын бағындырған мажарлар өз ата тектерін аварлар мен ғұндармен байланыстырды [7, с. 15]. Себебі, мажарлардың Карпатта жүрген кездегі сақталған аңыздарында ғұндардың тарихы көрініс табады. Соған сүйенген кейбір зерттеушілер олардың түркілік тегі бар екендігін көрсетеді. Дегенмен, келесі бір зерттеушілер тобы мажарлардың ғұндардың аңыздарына сүйенуін олардың аварлардан үйреніп алғандығын алға тартады.

Ал, басым көпшілік зерттеушілердің пікірі бойынша мажарлар тілдік жағынан фин-угорлық болғанымен мәдени жағынан көшпелі түркілерге өте ұқсады. Қазіргі кезде Венгрлердің қолданыстағы тілінде 450-500 ге жуық сөздер көне түркі сөздері болып табылады. Сонымен қатар, кейбір венгрлердің тектерінде де түркілік мағына қалып қойған. Ғалымдары бұл үрдісті мажарлардың Дунай жағалауына келген кезде көптеген түркі тайпаларымен бірге келгенін айтады. Сондай-ақ олардың қалыптасып болғаннан кейін де шығыстан келген түркі тектес халықтар Еуропаға ағылып жатты. Соның негізінде мажарлар кумандармен тікелей сабақтасып жатуы әбден мүмкін.

Қорытындылай келе, мажарлардың этногенезі фин-угорлық халық болғанымен түркі көшпелі мәдениеттің өкілдері болып табылады. Олардың шығу тегі Еділ бойы бұлғарларымен де астасып жататын кездері болған. Яғни Оралдан бөлініп шыққан көшпелілердің бір бөлігі Карпатқа келесі бөлігі Еділ бойында қалып, қазіргі башқұрт этносының негізін қалаған. Карпаттан ауа көшіп Тисса мен Дунайға барған мажарлар Панониядағы көшпелі аварлық қағандықтың ізбасары ретінде қарастыруға болады. Алайда, мажар билеушілерінің христиан дінін қабылдауы олардың дәстүрлі мәдениет пен көшпелі билік жүйесінен бас тартуға алып келді. Нәтижесінде Еуропа төрінде ат тұяғын дүбірлеткен мажарлар отырықшылыққа үйреніп, қала салып, еуропалық үлгідегі мемлекетке айналды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Левцикий Т. «Мадьяры» у средневековых арабских и персидских географов и Восточная Европа в древности и средневековье: сборник статей. – М.: Наука, 1978
2. Матузова В.И. Английские средневековые источники IX-XIII вв. – М., 1979. – С. 201-202.
3. Краткая история Венгрии. – М.: Наука, 1991. – 608 с.
4. Народы Западной Сибири. Ханты. Манси. Селькупы. Ненцы. Эңцы. Нганасаны. Кеиы. – М., 2005. – С. 179–181.
5. Айвенхальд А.Ю., Петрухин В.Я., Хелимский Е.А. К реконструкции мифологических представлений финно-угорских народов // Балто-славянские исследования 1981. – М., 1982. – С. 162–192.

6. Ассман Я. Культурная память. Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. – М., 2004. – С.25, 30, 77-79.

7. Султанов Т.Н. Кочевые племена Приаралья в XV-XVII вв. (Вопросы этнической и социальной истории). – М.: Наука, 1982.

94(574+575) “1920/30”:75,03

ГРНТИ 03.09.03

Мийманбаева Ф.Н.¹, Сағындық М.А.²

¹к.и.н., доцент, e-mail: m.fialka58@mail.ru

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

²магистрант 2 курса КазНУ им. аль-Фараби, e-mail: sm912@bk.ru

НАЧАЛО СТАНОВЛЕНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ (20-30-е гг. XX в.)

Аннотация

В статье рассматривается становление и развитие профессионального изобразительного искусства в Центральной Азии, проблемы в формировании новых профессиональных форм искусства. Уделено большое внимание отдельным республикам Центральной Азии: Казахстану, Узбекистану, Кыргызстану, Туркмении и Таджикистану. Рассмотрен первый период развития изобразительного искусства народов Центральной Азии после Октябрьской революции. Выделены основные направления деятельности художников, их вклад в развитие профессионального изобразительного искусства, а также влияние и помощь русских художников, живших в республиках Центральной Азии в создании национального искусства.

Ключевые слова: Казахстан, республики Центральной Азии, изобразительное искусство, национальное искусство, художники, живопись, профессиональное искусство.

Ф.Н. Мийманбаева¹, Сағындық М.А.²

¹т.ғ.к., доцент, e-mail: m.fialka58@mail.ru

Әль-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қаласы, Қазақстан

²Әль-Фараби атындағы ҚазҰУ 2 курс магистранты, e-mail: sm912@bk.ru

ОРТА АЗИЯДА КӘСІБИ БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ БАСТАЛУЫ (XX ғасырдың 20-30-шы жж.)

Аңдатпа

Мақалада Орта Азиядағы кәсіби бейнелеу өнерінің қалыптасуы мен дамуы, жаңа кәсіби өнер нысандарын қалыптастыру мәселелері қарастырылады. Орталық Азияның жекелеген республикаларына: Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Түркіменстан және Тәжікстанға үлкен көңіл бөлінді. Қазан төңкерісінен кейінгі Орталық Азия халықтарының бейнелеу өнерінің дамуының алғашқы кезеңі саналады. Суретшілердің негізгі бағыттары, олардың кәсіби бейнелеу өнерінің дамуына қосқан үлесі, сондай-ақ Орта Азия республикаларында өмір сүрген орыс суретшілерінің ұлттық өнердің қалыптасуына ықпалы мен көмегі көрсетілген.

Түйін сөздер: Қазақстан, Орта Азия республикалары, бейнелеу өнері, ұлттық өнер, суретшілер, кескіндеме, кәсіби өнер.

Miimanbayeva F.N.¹, Sagyndyk M.A.²

¹As. Prof., Docent, e-mail: m.fialka58@mail.ru

Al-Farabi Kazakh national University, Kazakhstan, Almaty

²2nd year undergraduate KazNU. al-farabi

THE BEGINNING OF THE FORMATION OF PROFESSIONAL FINE ARTS IN CENTRAL ASIA (20-30s of xx century)

Annotation

The article considers the formation and development of professional fine art in Central Asia, the problems in the formation of new professional forms of art. Great attention was paid to the individual republics of Central Asia: Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, Turkmenistan and Tajikistan. The first period of the development of the fine arts of the peoples of Central Asia after the October Revolution is considered. The main directions of the artists, their contribution to the development of professional fine art, as well as the influence and assistance of Russian artists who lived in the republics of Central Asia in the creation of national art are highlighted.

Keywords: Central Asia, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Turkmenistan, Tajikistan, visual arts, national art, artists, painting, professional art

Введение

История искусства Центральной Азии и его процесс развития тесно связаны с историей народа. Живопись, скульптура и прикладное искусство Центральной Азии представляются крупным художественным явлением. Во все эпохи Центральная Азия была узлом, в котором скрещивались крупнейшие на Азиатском материке художественные культуры. Главные маршруты Великого Шелкового пути из Китая в страны Средиземноморья проходили через Центральную Азию. Эта трансазиатская магистраль сыграла огромную роль во взаимодействии художественных культур Востока и Запада.

В 20-30-е годы XX века, в связи с образованием советских республик встала задача создания новой советской культуры, возникла острая необходимость в подготовке специалистов. С помощью представителей интернациональной профессиональной интеллигенции стали практиковаться творческие поездки, которые стали зародышами будущих учреждений культуры в республиках Центральной Азии. Уже в 30-х годах в республиках были созданы Союзы художников, а также открыты художественные училища, учреждены музеи изобразительного искусства.

Целью исследования является комплексное изучение становления и развития изобразительного искусства в Центральной Азии в 20-30-е гг. XX в.

Источниковую базу статьи составили материалы фонда отдела искусств Национальной библиотеки Республики Казахстан. Здесь находятся книги по искусству, живописи, графике, скульптуре, архитектуре, прикладному искусству, музыке, театру, кинематографии, хореографии и др.

Основным методологическим принципом данной статьи является принцип историзма и искусствоведческий подход к изучению формирования и развития изобразительного искусства в Центральной Азии, к характеристике произведений живописи. Для решения поставленных задач был использован комплекс методов исследования, позволившие обеспечить достаточный уровень детализации анализа исследуемой проблемы: синтез; теоретико-искусствоведческий анализ; сравнительно-сопоставительный анализ.

В государственных музеях изобразительного искусства, художественных галереях, выставочных залах накоплен огромный массив произведений изобразительного искусства, которые одновременно являются и визуальными источниками. В советское время визуальные источники становятся средством пропаганды и агитации, воспитания народных масс в духе социалистических преобразований, а нередко – единственным источником информации о том или ином событии в СССР. Заметим, что как отдельный тип эту группу свидетельств о прошлом выделяют такие крупнейшие исследователи как И.Д. Ковальченко, Л.Н. Пушкарев [1]. С.О. Шмидт прямо говорит о том, что «исторический источник становится собственно историческим источником лишь тогда, когда рассматривается как объект исторического (или специально источниковедческого) изучения. Потому-то допустимо выделение такой категории, как потенциальный исторический источник, или «предысточник». В примерной схеме типологической классификации источников исторического происхождения, он приводит такие типы: 1. вещественные источники; 2. Изобразительные источники: а. Художественно-изобразительные (*произведения изобразительного искусства, искусства кино и фотографии*). 3. Словесные источники; 4. Конвенциональные источники [2].

Очевидно, что проблема выявления и всестороннего изучения визуальных источников, находящихся в государственных и частных собраниях приобретает для современных исследователей все большее значение. Многочисленные фонды визуальных источников, содержащие ценные сведения по истории советского искусства, требуют тщательного анализа и ввода их в научный и практический оборот.

Значение советского искусства определяется его неразрывной связью с национальным искусством [3, с.5]. Богатое историческое прошлое Средней Азии находило отражение в художественной культуре населявших ее народов. После революции, в условиях сотрудничества всех народов Советского Союза,

развивается искусство узбеков, таджиков, туркмен, казахов, киргизов и других народов Средней Азии. Новое искусство развивалось на основе критического освоения как мирового, так и своего национального, художественного наследия [4, с.5-6].

В научной литературе историю советского искусства принято начинать с периода 1917-1920 годов. Советское искусство непосредственно является отражением жизни народов, входивших в СССР. Как развивалось искусство в Центральной Азии? Какие яркие представители изобразительного искусства появились в советский период в республиках Центральной Азии? Каковы национальные особенности искусства народов Центральной Азии? Почему в советские годы изобразительное искусство играло важную роль в становлении социализма и коммунизма? Было ли искусство средством пропаганды и агитации? Отражены ли подлинные события в работах советских художников? Все эти вопросы служат объектом исследования.

Изобразительное искусство народов Центральной Азии получило свое развитие после Великой Октябрьской социалистической революции. Прежде, скованная религиозными запретами ислама и отсталым кочевым укладом жизни, богатая художественная одаренность народов Азии находила выражения лишь в изделиях народно-прикладного искусства. Украшая орнаментом жилище, одежду, утварь, безымянные мастера и мастерицы создавали подлинные произведения искусства. К Октябрьской революции они пришли с разным опытом, уровнем и традициями. Важнейшей вехой на пути развития художественной культуры народов Центральной Азии явилось образование в 1922 году Союза Советских Социалистических Республик. Советское искусство стало развиваться как многонациональное и вместе с тем единое по своей идейно-общественной сути, на основе взаимовлияния и взаимообогащения своеобразных художественных культур, при ведущей роли русского искусства [3, с.6].

Уже в самом начале 20-х годов в среднеазиатских республиках появились неизвестные до революции в творчестве среднеазиатских народов живопись и графика. Новое искусство создавалось и развивалось в борьбе с догматизмом ислама, преодолевая старые, тормозившие развитие изобразительного творчества феодально-религиозные традиции и попытки буржуазных националистов сорвать национально-художественное строительство. Самый факт возникновения в Центральной Азии национальной живописи и графики явился одним из проявлений огромных революционных сдвигов в жизни народов. Идеи, принесенные на Восток революцией, требовали обогащения средств художественного выражения, создания новых видов изобразительного искусства. За годы революции в республиках Средней Азии появились и выросли кадры молодых национальных художников – живописцев и графиков [4, с.146].

Новое национальное искусство развивалось не изолированно, а в тесном контакте с искусством остальных братских республик СССР. Это проявляется в постоянном обмене творческим опытом (выставки, творческие командировки и т.п.), в обучении молодых национальных художников в Москве, Ленинграде и других городах. В плане взаимной творческой помощи следует рассматривать также работу в национальных республиках русских художников, армян и др. Некоторые русские художники еще до революции работали в Ташкенте, Самарканде и других крупных среднеазиатских городах.

Развитие изобразительного искусства всегда отражало исторические судьбы народа. Сам характер культуры определялся прежде всего социально-экономическим укладом, бытом, образом жизни народа. И здесь следует в первую очередь сказать, что становление реалистического изобразительного искусства Казахстана целиком связано с победой Великой Октябрьской социалистической революции, породившей новую историческую формацию, новое мировоззрение, вызвавшей к жизни неиссякаемый родник народного творчества, объединившей все народы страны в единую братскую семью.

Революция пришла в Казахстан из России, и оттуда же пришла помощь в создании национального искусства – в лице ряда талантливых русских художников, переселившихся на время или навсегда в Среднюю Азию и связавших свою судьбу с искусством Казахстана и среднеазиатских республик [5, с.6].

Значительную роль в становлении профессионального изобразительного искусства в Казахстане сыграло творчество русского художника-живописца Николая Гавриловича Хлудова (1850-1935). Приехав в 1877 году в Казахстан, Н.Г. Хлудов навсегда связал с ним свою жизнь, деятельность, интерес и творчество. Хлудов много и упорно изучал быт и природу Казахстана, являлся членом Туркестанского кружка любителей археологии, учредителем Семиреченского отдела Русского географического общества, принимал активное участие в экспедициях И.В. Игнатъева и И.В. Мушкетова по изучению Казахстана. Путешествуя, изучая жизнь и природу Казахстана, Хлудов писал пейзажи, портреты, делал зарисовки бытовых сцен, которые послужили ему основой для создания многочисленных живописных полотен, посвященных жизни казахского народа. Из живописных произведений Хлудова наибольший интерес

представляют картины бытового жанра. Его полотна, зафиксировавшие традиционные народные празднества, игры, обряды и обычаи дореволюционного Казахстана, носят по преимуществу этнографический характер («Байга», «Стрижка овец» - 1912, и др.) [6, с.15].

Начиная с 1918 года и почти до самой смерти Хлудов занимался плодотворной педагогической деятельностью. В юности Хлудов получил профессиональные навыки в Одесском училище, а затем в частной студии художника Гоголинского в Петербурге, которые старался в последствии передать своим ученикам [7, с.6].

В двадцатых годах, когда первые шаги делают литература и искусство Казахстана, крупным событием в культурной и художественной жизни республики этих лет явилось открытие первой художественной студии для детей и взрослых в Алма-Ате (1921 г.) и создание мастерской Н.Г. Хлудова, который много времени и внимания уделял преподавательской деятельности. Его учениками были первые казахстанские художники А.Кастеев, А.Бортников, Н.Соловьев и другие. В 20-е годы в Казахстан приезжают Н.Крутильников, Ф.Болкоев, В.Каптерев, А.Пономарев, М.Гайдукевич. Каждый из них внес определенную лепту в становление искусства республики [8, с.15].

Важным событием этих лет была передвижная выставка художественных произведений, сформированная в 1928 году в Семипалатинске. Эта выставка экспонировалась затем в крупнейших индустриальных центрах Казахстана: Петропавловске, Кургане, Лениногорске, Кызыл-Орде, Корсакае. Организаторам выставки вместе с экспонатами часть пути, за неимением других средств передвижения, пришлось проделать на верблюдах, но все трудности искупались интересом, которые проявляли к выставке трудящиеся массы. По пути следования экспозиция пополнялась произведениями местных художников. Активными участниками выставки 1928 года были художники Н.Хлудов, Н.Крутильников, В.Уфимцев (в последствии народный художник Уз. ССР), З.Назыров, А.Михеев, Ф.Болкоев. Знаменательным явлением было участие в выставке юного художника-казаха А.Исмаилова, работы которого, оставаясь на уровне самодельности, были ценной попыткой освоить станковые формы изобразительного искусства [7, с.7].

К тридцатым годам отряд художников Казахстана пополнился молодыми и интересным живописцами и графиками (Г.Брылов, Л.Гербановский, А.Ненашев, В.Антощенко-Оленев, А.Риттих и др.). Многие из них имели специальное художественное образование. Они несли с собой в среду казахстанцев знание лучших образцов русского, советского и западного искусства, что расширяло кругозор художников, повышало их профессиональную культуру, помогало им обрести свое индивидуальное творческое лицо.

В 1933 году в Казахстане был организован Союз советских художников, объединивший вокруг себя небольшие художественные силы республики. К этому времени Союз насчитывал лишь 16 человек. Следствием активной деятельности художников в эти годы явилось устройство регулярных художественных выставок в Алма-Ате и других городах Казахстана, приуроченных, как правило, к годовщинам Великой Октябрьской социалистической революции, установлению Советской власти в Казахстане и другим юбилейным датам. Художественную жизнь республики активизировали некоторые события культурной жизни: например, открытие Казахской государственной художественной галереи имени Т.Г. Шевченко (1935 г.) и Театрально-художественного училища (1938 г.), организация тематических художественных выставок союзного и республиканского значения (выставка «Индустрия социализма» в Москве, 1937 г.).

Росту профессионального мастерства и идейной зрелости казахстанцев способствовали командировки художников в промышленные районы Караганды, Балхаша, Риддера, творческие поездки в Москву, а также выставки казахстанских художников в Москве.

В тридцатых годах в изобразительном искусстве Казахстана были созданы живописные полотна, представляющие значительный интерес как к характеру исполнения, так и по выбору тематики. К этому времени относятся многие произведения народного казахского художника Абылхана Кастеева, который уже в эти годы показал себя искренним и вдохновенным певцом своего народа и родной природы. Уже к концу тридцатых годов А. Кастеев создает многочисленные портреты, пейзажи, а также бытовые сцены из жизни дореволюционного и Советского Казахстана. В этих работах художник брался за темы и сюжеты, которые были ему знакомы и близки. Многие свои ранние живописные полотна А.Кастеев посвящал изображению жизни казахского аула до революции. С большой любовью и знанием, детально и подробно художник изображает сцены перекочевок аула, традиционные игры, обычаи, повседневные занятия и дела казахских женщин («Доение кобылиц», «Козлодрание»). Уже в этих ранних работах

Кастеева проявились характерные черты искусства художника – подробное, неторопливое повествование об увиденном, поэзия в изображении бытовых сцен, любовь к родной природе. В тридцатых годах Кастеев создает многочисленные, поэтические по настроению, пейзажи, в которых с тонким проникновением отражает красоту и своеобразную прелесть природы Казахстана. В жанровых, композиционных и пейзажных работах художник отражал замечательные преобразования в облике родного края, в традициях и привычках казахского народа, горячо откликался на многообразные явления культурной и хозяйственной жизни республики, противопоставляя старый и новый быт народа.

К концу тридцатых годов А.Кастеев создает целый ряд интересных произведений, объединенных серией «Старый и новый быт». Некоторые темы этой серии были сделаны художником в технике акварели («Сбор муллами податей», «Бедный и богатый у колодца»), которые имели самостоятельное художественное значение, а иногда служили Кастееву своеобразными эскизами для живописных композиций. Тогда же художник написал полотна: «Сенокос», «Колхозная ферма» и некоторые другие [6, с.17-19]. В произведениях Кастеева привлекают правдивость, любовь ко всему увиденному, эмоциональное восприятие красоты и своеобразия родной природы, наполняющие его работы настоящей искренностью и лиричностью, а повествовательный тон, цветовые ритмы, общий оптимистический характер его творчества сближают полотна художника с произведениями народного эпоса и прикладного искусства. В целом серия «Старый и новый быт» в эти годы была значительным художественным явлением в изобразительном искусстве Казахстана благодаря большому тематическому диапазону серии и тому поэтическому отношению художника к изображаемым сценам, персонажам, природе, делавшему его картины понятными и близкими широкому зрителю.

Наиболее крупными произведениями этих лет, близко стоящими к серии по содержанию, были картины, посвященные изображению унижительных обычаев похищения и купли-продажи невест, бытовавших в дореволюционном Казахстане: «Насильственный увоз девушки» (1937), «Купленная невеста» (1938), а также произведения, отражающие социалистический быт Советского Казахстана («Колхозный той», 1937, «Колхозный ток», 1940 и другие работы).

Картина «Насильственный увоз девушки» изображает сцену грабежа и похищения невесты в старом казахском ауле. Ночь. На первом плане трое мужчин. Они волокут по земле девушку. Вблизи стоят оседланные лошади, готовые умчать их в необозримые степи. Выразительность этой картины прежде всего в драматичности самого сюжета, и поэтому все в произведении художник строит на детальном повествовании, на обыгрывании и пересказе различных частных трагического события в ауле. Колорит картины А.Кастеев решает на сочетании холодных синевато-голубых красок, передающих ощущение лунного света. На всем лежат густые тени, по небу плывут плотные облака, освещенные луной. Все персонажи написаны динамично, в выразительных позах, отражающих то отчаяние, то страх, то решительность. Картина, несмотря на погрешности в рисунке, в колорите, несмотря на наивность детального повествования, подкупает зрителей непосредственностью, с которой художник осуждает страшный обычай старого быта [6, с.17-20].

Много полотен в тридцатых годах Кастеев посвятил современному Казахстану, новым явлениям в труде и быте казахов, как, например, «Колхозная молочная ферма» (1936), «Колхозный той» (1937), «Колхозный ток» (1940). Все эти произведения имеют много общих характерных деталей: действие в них разворачивается на фоне казахстанского пейзажа, степного или горного, но всегда выразительного по настроению - то интимно-лирического, то обобщенно-эпического. Почти во всех полотнах Кастеева можно прочесть детальный, подробный, любовно написанный рассказ о жизни народа. Таковы картины, изображающие процесс доения кобылиц, приготовление кумыса, национального кушанья – бешбармака, или широкие картины общественного труда и народного праздника («Колхозный той», «Колхозный ток»). Картина «Колхозный той» Кастеева, рисующая праздник урожая, вылилась в радостную песнь труду. Художник передал национальный облик и характер колхозников, их новый быт, труд, своеобразие казахстанского пейзажа.

В конце тридцатых годов Кастеев, который начал свою жизнь в искусстве с несмелых попыток отразить в детальных пересказах все виденное, написал целый ряд жанровых, реалистических по своему существу композиций, много портретов, лирических, эмоционально-тонких пейзажей родного края, в которых он с большим мастерством и искренностью воспел красоту родной казахстанской природы [6, 23-25].

Новое национальное реалистическое искусство в 20-30-е гг. XX в. развивалось и обогащалось, осваивая интернациональное художественное наследие и творческий опыт искусства соседних братских

республик. Основная масса художников успешно боролась за овладение методом социалистического реализма в искусстве [4, с.147]. При всей разности творческих манер художники Казахстана решают одну идейно-творческую задачу – создание художественных произведений, достойно отражающих действительность, воспроизведение образа советского человека, созидателя и творца.

Искусство Кыргызстана до революции развивалось в виде народного декоративно-прикладного творчества. Современное профессиональное изобразительное искусство республики - детище Великой Октябрьской социалистической революции, результат глубоких социально-экономических преобразований общества. Зарождение и формирование изобразительного искусства происходило с помощью русских художников, навсегда связавших свою судьбу с Кыргызстаном. В результате национально-государственного размежевания Средней Азии в 1924 г. была создана Киргизская автономная область, которая в 1926 г. преобразована в автономную республику, а в 1936 г. – в Киргизскую Советскую Социалистическую Республику. Это открывало грандиозные перспективы для дальнейшего политического, экономического и культурного развития кыргызского народа.

В республике произошла культурная революция, которая привела к созданию своей письменности, ликвидировала неграмотность, способствовала развитию современной науки. Кыргызский народ от сплошной неграмотности пришел к высотам общемировой культуры. В республике сформировалась национальная интеллигенция.

В 20-х гг. начался процесс интенсивного формирования профессиональной литературы и искусства кыргызского народа. 30-е годы стали периодом успешного формирования в Кыргызстане таких новых видов художественной культуры, как профессиональная литература, театральное и музыкальное искусство, профессиональное изобразительное искусство, способных в художественных образах сложно и разнообразно отражать реальную действительность. Их формирование с самого начала проходило при самом активном участии деятелей русской культуры.

В 1936 г. в г. Фрунзе была организована изостудия. Художники советской Киргизии показали свои лучшие произведения на выставке, организованной в Москве во время декады киргизского искусства. В Киргизской ССР стали известны произведения молодых национальных живописцев: Г.Айтиева («Отдых колхозников», портреты) и С.Акылбекова («Колхозная отара», пейзажи). Историческое прошлое и счастливое настоящее республики нашли отражение в многочисленных произведениях заслуженного деятеля искусств Киргизской ССР С.А. Чуйкова. Следует также отметить портреты А.И. Игнатьева, А.Майорова, пейзажи А.Евдакова и др.

Новые мощные стимулы для развития получают после революции традиционные виды народного декоративного творчества: вышивки, ковры, резьба по дереву, декоративные росписи и др. [4, с.160]

Наибольшего размаха художественная деятельность в области живописи и графики достигла в Узбекской ССР. Молодые кадры художников готовило Ташкентское художественное училище и Самаркандский художественный техникум.

В Узбекистане – в Ташкенте, в Самарканде, Коканде и других городах – работало более сотни художников, среди которых значительную, хотя еще недостаточную по количеству группу составляли молодые национальные живописцы. Ряд молодых художников Узбекистана, отталкиваясь от традиций национального художественного наследия, принес в живопись струю своеобразного красочного декоративизма. В некоторых ранних произведениях этот декоративизм приводил к условной и схематичной трактовке образа. Для примера можно указать на полотно «Свадьба», написанное художником А.Сиддыки в 1932 г. Картина состоит из ряда самостоятельных изображений, связанных между собой только последовательностью сюжетов, показывающих различные моменты свадьбы. Изображения трактованы плоско и очень условно.

Стремление к декоративности сильно сказалось в некоторых работах талантливого художника У.Тансыкбаева. Урал Тансыкбаев, казах по национальности, работал в Узбекистане. Еще в 20-х годах, обучаясь в Ташкенте в студии и в Пензенском художественном техникуме, он начал работать над портретом и сюжетами социалистической перестройки жизни советского Востока. Одно из ранних его произведений – «Портрет узбека» - показывает стремление художника правдиво передать национальный тип портретируемого, выражение его лица, характерную позу, костюм. В последующих, очень разнообразных по тематике, картинах, написанных в начале 30-х годов («В родном ауле», «Привод басмача», «Кочевье» и др.), в трактовке образа усиливается момент декоративности. Эти картины очень интересны в живописном отношении. Тонко продуманы композиция и красочные сочетания, придающие произведению большую эмоциональность; но обобщенность форм и цвета часто вносят в эти картины

значительную долю условности. В «Кочевье» некоторые детали трактованы настолько плоскостно, что теряют свою реальную, осязаемую глазом форму. Недостатки излишне декоративной, условной и обобщенной трактовки сказывались и в ранних работах Н.Карахана, А.Подковырова и некоторых других молодых художников Узбекистана [4, с.148].

Художник Л.Л. Бурэ, 30-летний творческий юбилей которого был отмечен в 1936 г. персональной выставкой в Самарканде, используя огромный накопленный им материал (зарисовки с натуры, этюды и т.п.), создал ряд ценных полотен на исторические темы («Зиндан», «Казнь в эмирской Бухаре» и др.). Большими живописными достоинствами отличался ряд работ О.Татевосьяна («Сумерки», «Дынный базар» и др.). П.Беньков, особенно известный своими написанными в несколько импрессионистической манере картинами на темы Средней Азии, в 1933-1936 гг. создал ряд крупных произведений на современные ему сюжеты: «Шелкомотальная фабрика Худжум в Самарканде», «8 марта на Регистане» и др. [4, с. 152].

В мае 1938 г. состоялся I съезд советских художников Узбекской ССР. Специальное постановление СНК Узбекской ССР и ЦК КП(б) Узбекистана от 20 мая 1938 г. по вопросам искусства поставило перед художниками задачу создания произведений, отражающих крупнейшие явления исторического прошлого и социалистического строительства республики [4, с.153].

Молодое, новое искусство республик может служить одним из тех многочисленных в наши дни примеров, которые показывают пробуждение и расцвет творческих способностей прежде угнетенных народов.

Одним из интереснейших национальных художников, несомненно, является Бяшим Нурали (Туркменистан). Дехканин по происхождению, он еще в начале 20-х годов начал учиться в художественной студии, организованной в Ашхабаде Политотделом 1-й Армии.

Его первая, написанная в годы учебы, самостоятельная работа «Праздник» очень сильно отражает перенесенные в живопись традиции декоративной плоскостной трактовки образа. На картине показана группа туркменских женщин на фоне построек аула, юрт и мечети. Сюжет трактуется художником статично. Композиция картины построена кулисно, плоскостными, отдельными, мало связанными один с другим планами. В 1927-1928 гг. Б.Нурали впервые берется за тематику Советской Туркмении. За эти и последующие годы он написал картины: «Сбор хлопка», «Старый туркменский быт», «Новый туркменский быт», «В мечтах об учебе» и др. В новых работах художника чувствовалось стремление откликнуться на актуальные темы современности, отразить их преломление в жизни туркменского народа. Интересное сопоставление делает Б. Нурали в картинах «Старый туркменский быт» и «Новый туркменский быт». Художник противопоставляет еще живые в туркменской действительности контрасты старого и нового быта, особенно подчеркивая принесенное революцией раскрепощение женщины.

Из остальных художников Туркменской ССР отметим С.Н. Беглярова (армянина по национальности), который ряд лет руководил изобразительным отделением Художественного техникума в Ашхабаде. Реалист по творческим установкам, он создал много интересных работ, передающих различные национальные типы («Портрет курда», «Предаулсовета», «Кипчак», «Туркменки» и др.). Бегляров написал ряд тематических произведений: «Погрузка каравана», «Танец белуджей», «Музыканты» [4, с.156-157].

Первоначально в Ташкенте и Самарканде издавались местные плакаты для Туркестана, которые призывали к созидательному труду и созданию больших культурных ценностей. В ряду первых профессиональных плакатистов стояли Л.Бурэ, В.Ерёмин, Г.Никитин, Азамхони Сидики, В.Солодов, Р.Рождественский, А.Николаев, Усто Мумин и др. Они являлись членами ТАХ (Ташкентской артели художников) и АХРР (Ассоциации художников революционной России).

В процессе культурного строительства в Таджикистане на базе лучших художественных традиций таджикского народа появились произведения станкового искусства живописи, графики и скульптуры. Главной целью художников тех лет было воссоздание идеологической канвы искусства с отражением революционных и социальных преобразований в жизни общества. Важную роль в формировании изобразительного искусства сыграли иллюстрации в журналах «Рохбари дониш», «Овози тоҷик» и т.п. Они носили не только агитационный характер, но и приобщали широкие массы населения к восприятию нового реалистического изображения человека.

В 1932 году ЦК ВКП(б) принял решение о переустройстве творческих организаций, способных ускорить процесс развития таджикской литературы и искусства. В 1932 году в Душанбе с целью пропаганды изобразительного искусства был создан Государственный историко-краеведческий музей и музей изобразительных искусств им. Бехзода. Здесь экспонировались историко-археологические находки и размещалась картинная галерея.

Значительный кадры художников выросли в Таджикской ССР. На 3-й республиканской выставке в Сталинобаде в 1937 году были представлены работы целого ряда живописцев и графиков: Хош-Мухамедова и Ашурова, С.Жданов, М.Новик и др. [4, с.158].

В среде работников, занимавшихся кустарной художественной промышленностью Центральной Азии, существовала националистическая «теория», которая базировала развитие народного художественного ремесла только и исключительно на подражании старому орнаментальному искусству. Эта теория снимала вопрос о критическом освоении национального художественного наследия и в то же время препятствовала обогащению народного творчества новым содержанием и новыми формами. К сожалению, эта теория находила отражение в работе некоторых среднеазиатских учреждений и тормозила процесс развития искусства, но впоследствии она была разбита практикой народного творчества, народные художники стремились использовать богатейший опыт декоративного искусства прошлого, по-новому его перерабатывая.

В целом изобразительное искусство в республиках Центральной Азии в 20-30-е гг. развивалось в тесном сотрудничестве с искусством остальных братских республик.

Список использованной литературы:

1. Ковальченко И.Д. *Методы исторического исследования*. – М.: Наука, 2003. – 486 с.; Пушкирев, Л.Н. *Классификация русских письменных источников по отечественной истории*. – М.: Наука, 1975. – 281 с.
2. Шмидт С.О. *О классификации исторических источников // Вспомогательные исторические дисциплины*. – Л.: Наука, 1985. – С.16.
3. *Изобразительное искусство Казахской ССР*. – Москва.: Советский художник, 1974. – 194 с.
4. Веймарн Б.В. *Искусство Средней Азии*. – М.: Искусство, 1940. – 191 с.
5. Чагодаев А.Д. *Художники – графики Узбекской, Казахской, Киргизской, Таджикской, Туркменской ССР*. – Москва.: Советский художник, 1962. – 64 с.
6. *Изобразительное искусство Казахстана*. – Алма-Ата.: Академия наук Казахской ССР, 1963. – 380 с.
7. *Изобразительное искусство Казахской ССР*. – Москва: Советский художник, 1957. – 230 с.
8. *Изобразительное искусство Советского Казахстана*. – Алма-Ата: Онер, 1990. – 264 с.

САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ POLITICAL AND SOCIAL HISTORY

УДК 32.328
МРНТИ 11.15.27

Алияров Е.К.¹

¹доктор политических наук, профессор, Президент Казахстанского центра гуманитарно-политической конъюнктуры, г. Алматы, Казахстан

КОНСТИТУЦИОННЫЕ ОСНОВЫ ИНСТИТУТА ПРЕЗИДЕНТСТВА В РК И РОЛЬ В СТАНОВЛЕНИИ ИНСТИТУТА ПРЕЗИДЕНТСТВА АКАДЕМИКА С.С. САРТАЕВА

Аннотация

Институт президентства в Казахстане и в постсоветских странах во многом связан с его значением ответственности, идеологической ролью и в качестве главы всего государства. Особенность научной и общественно-политической литературы заключается в том, что каждый ученый, исследователь рассматривает данное понятие с позиции собственных, субъективных оценок, идеалов и научного опыта. Различия в определениях института состоят в политических, административных целях, задачах деятельности президента, социальных, экономических функциях, идеологической, психологической роли в качестве руководящего органа государственной власти. Особенную роль в становлении института президентства и казахской государственности играли ученые, которые внесли огромный вклад развитию отечественной науки. Одним из них является видный деятель казахской государственно-правовой системы, доктор юридических наук, профессор, академик НАН РК, патриарх юридической науки, наставник многих ученых, заслуженный деятель науки РК Султан Сартаевич Сартаев. Роль Сартаева С.С. в формировании государственности Казахстана, укреплении суверенитета, разработке научно-теоретических основ независимости бесценна.

Ключевые слова: государство, институт президентства, президент, форма правления, Конституция, реформа, модернизация.

Е.К. Алияров¹

¹саясаттану ғылымдарының докторы, профессор,
Қазақстан гуманитарлық және саяси конъюнктура орталығының президенті
Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ПРЕЗИДЕНТ ИНСТИТУТЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ ЖӘНЕ ПРЕЗИДЕНТ ИНСТИТУТЫНЫҢ ҚҰРЫЛУЫНДАҒЫ АКАДЕМИК С.С. САРТАЕВТЫҢ РӨЛІ

Аңдатпа

Президенттік институты Қазақстанда және посткеңестік елдерде көп жағдайда оның жауапкершілігінің маңыздылығымен, идеологиялық рөлімен және мемлекет басшысы ретінде байланысты. Ғылыми және қоғамдық-саяси әдебиеттің ерекшелігі әрбір ғалым, зерттеуші осы ұғымды жеке, субъективті бағалау, идеалдар мен ғылыми тәжірибе тұрғысынан қарастырады. Институт анықтамаларындағы айырмашылықтар саяси, әкімшілік мақсаттарға, Президент қызметінің міндеттеріне, әлеуметтік, экономикалық функцияларға, мемлекеттік биліктің басқарушы органы ретінде идеологиялық, психологиялық рөлге ие. Президенттік институт пен қазақ мемлекеттілігінің қалыптасуына отандық ғылымның дамуына зор үлес қосқан ғалымдар ерекше рөл атқарды. Олардың бірі қазақ мемлекеттік-құқықтық жүйесінің көрнекті қайраткері, заң ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, заң ғылымының патриархы, көптеген ғалымдардың тәлімгері, ҚР ғылымына еңбегі сіңген қайраткер Сұлтан Сартайұлы Сартаев. С.С. Сартаевтың Қазақстан мемлекеттілігін қалыптастырудағы, егемендікті нығайтудағы, тәуелсіздіктің ғылыми-теориялық негіздерін әзірлеудегі рөлі баға жетпес.

Түйін сөздер: мемлекет, президенттік институт, президент, басқару түрі, Конституция, реформа, жаңғырту.

E.K. Aliyarov¹

¹Doctor of Political Sciences, Professor

*President of the Kazakhstan Center humanitarian and political situation
Almaty, Kazakhstan*

CONSTITUTIONAL BASES OF THE INSTITUTE OF THE PRESIDENCY IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN AND THE ROLE IN THE FORMATION OF THE INSTITUTE OF THE PRESIDENCY ACADEMICIAN S.SARTAYEV

Abstract

The institution of the presidency in Kazakhstan and in the post-Soviet countries is largely associated with its importance of responsibility, ideological role and as the head of the state. The peculiarity of scientific and socio-political literature is that every scientist, researcher considers this concept from the perspective of their own, subjective assessments, ideals and scientific experience. The differences in the definitions of the Institute are in the political, administrative goals, objectives of the President, social, economic functions, ideological, psychological role as a governing body of state power. A special role in the establishment of the Institute of presidency and Kazakh statehood was played by scientists who made a huge contribution to the development of domestic science. One of them is a prominent figure in the Kazakh state legal systems, doctor of legal Sciences, Professor, academician of NAS RK, the Patriarch of legal science, a mentor of many scientists, honored worker of science of Kazakhstan S.S. Sartayev. The role of S.S. Sartayev in the formation of statehood of Kazakhstan, strengthening of sovereignty, development of scientific and theoretical foundations of independence is priceless.

Keywords: state, presidency institution, President, form of government, Constitution, reform, modernization.

На пути к XXI веку оставались считанные годы и перемены, когда произошел крах Союза Советских Социалистических Республик, который был стержнем социализма и коммунистической партийной власти, и стал самым историческим событием конца XX века. Мировая политическая карта внесла коррективы многих независимых стран и развитию новой страницы истории. Нужно было новое и сверхъестественное созидание новых идей, которая была бы опорой нового независимого государства – Казахстан. После обретения государственного суверенитета, перед Казахстаном стал вопрос дальнейшего становление и глубоких процессов развития независимого государства. Этот процесс обусловил потребность выработки отечественной модели формы правления государства и власти. Стратегический характер реформирование системы государственного управления изначально предполагало создание новой нормативно-правовой базы для успешного проведения реформ, причем такой законодательной базы, которая в полной мере отвечала бы требованиям времени. Следует отметить, что в конце XX века были приняты нормативно-правовые акты, политические документы, связанные трансформацией в политической и экономической сфере советского государства и общества.

Наиболее острой проблемой в развитии становлении государственности после приобретения независимости для Казахстана было реализация принципа разделения государственной власти на законодательную, исполнительную и судебную. Согласно «Декларации о государственном суверенитете Казахской ССР», принятой 25 октября 1990 г., в систему советского государственного управления впервые внедрялся принцип разделения власти на три ветви, до этого, как известно, отвергавшийся руководством СССР по идеологическим причинам [1]:

во-первых, особенными чертами системы государственного управления в 1990-1993 гг. являлись дублирование функций, подмена одной ветви власти другой, отсутствие должного контроля со стороны судебной власти;

во-вторых, некомпетентность и низкий уровень профессионализма большинства государственных служащих, в особенности в вопросах формирования рыночных отношений, демократического и правового государства. Данный фактор объясняется отсутствием профессионального опыта в условиях транзитного периода.

С принятием Закона от 20 ноября 1990 г. № 334-ХІІ «О совершенствовании структуры государственной власти и управления в Казахской ССР и внесении изменений и дополнений в Конституцию (Основной Закон) Казахской ССР» в систему государственного управления и структуру органов государственной власти вносятся первые структурно-организационные изменения. Реорганизациям в

основном подверглась исполнительно-распорядительная ветвь власти, ответственная за переход к рыночным отношениям.

Закон устанавливал, что Президент, являющийся главой исполнительно-распорядительной ветви власти, наделен правом образовывать Кабинет Министров и включать в его состав государственных советников, руководителей других органов и организаций республики. Аппараты Президента Казахской ССР и Совета Министров Казахской ССР были преобразованы в единый аппарат Президента Казахской ССР [2]. Этот процесс дал эффективного внедрения президентской формы, и сконцентрировало значительную часть государственной власти в руках президента. В государственном аппарате были учреждены такие важные должности, как Вице-президент, который избирался Верховным Советом Казахской ССР по представлению Президента, также посты Премьер-министра и государственных советников Казахской ССР по основным направлениям государственного, хозяйственного, социального и культурного строительства [2, Пп. 2,5.]. Таким образом, данный Закон вносил существенные изменения в систему государственной власти, изменяя взаимосвязи, принципы соподчиненности и ответственности внутри самой властной структуры страны. Президент приобретал больше полномочий воздействовать на формирование системы государственного управления в лице Кабинета министров, объединенного Аппарата Президента. Однако важно отметить, что и Верховный Совет сохранял за собой право влиять на формирование состава Кабинета Министров: «Премьер-министр и состав Кабинета Министров Казахской ССР утверждался Верховным Советом Казахской ССР по представлению Президента Казахской ССР» [2, П.7.]. Следовательно, Верховный Совет оставлял за собой право отчасти регулировать деятельность Кабинета Министров, назначать выборы в Верховный Совет КазССР, по предложению Совета Министров КазССР образовывать и упразднять министерства и государственные комитеты КазССР, ратифицировать и денонсировать международные договоры КазССР и осуществлять другие полномочия, установленные Конституцией и законами КазССР.

Историческая ценность и традиция казахской государственности, и новейшая развивающаяся модель правления требовала выработки и выбор президентской формы правления, в которой Президент является главой государства и определяющим лицом во внешней и внутренней политике. Аргументация становления президентской формы правления обосновывались на научные подходы, которые учитывали бы социальные, культур-философские, политико-экономические, территориальные, правовые, исторические и другие особенности развития современного Казахстана. Сегодняшняя президентская форма правления Республики Казахстан, установленная Конституцией 1995 г., отвечает реалиям переходного времени и способствует стабильности политического курса модернизации страны.

Институт президентства в Республике Казахстан — это особый вариант развития президентской формы правления, объясняется объективными причинами и факторами, которые повлияли на современный тип и пример президентства в государстве. Роль института президентства как основного элемента государственной политической системы управления Казахстана возрастает по мере внедрения и реализации политических реформ, демократических, экономических, социальных изменений в обществе. Переход от тоталитаризма к открытому обществу, трансформация командной системы в рыночную экономику, внедрение ценностей и идеалов индивидуализма, обеспечение межнационального мира и согласия, строительства многопартийности, развития местного самоуправления, - все эти изменения требуют и не могут быть окончательно осуществлены без внимания, поддержки, контроля и управления института президентства. Это связано с тем, что общество воспринимает институт президентства как единственный, наиболее легитимный и признанный институт государственной власти, способны провести масштабные реформы за короткий промежуток времени. Кроме того, институт президентства обладает широким доверием, признанием со стороны населения, политических лидеров, элиты, оппозиции, политических партий, международного сообщества. Институт президентства в Казахстане являет собой уникальный и самостоятельный пример элемента политической системы.

Особенную роль в становлении института президентства и казахской государственности играли ученые, которые внесли огромный вклад развитию отечественной науки. Одним из них является видный деятель казахской государственно-правовой системы, доктор юридических наук, профессор, академик НАН РК, патриарх юридической науки, наставник многих ученых, заслуженный деятель науки Республики Казахстан Султан Сартаевич Сартаев. Роль Сартаева С.С. в формировании государственности Казахстана, укреплении суверенитета, разработке научно-теоретических основ независимости бесценна. Он один из разработчиков проекта Декларации о государственном суверенитете Казахстана. В разработке Основного Закона страны в 1995 году академик Сартаев С. принял активное участие. Особую

значимость имели и положения Декларации о государственном суверенитете, закрепившие идеи гарантированности и защиты прав и свобод личности. Представителям всех наций и народностей, проживающим в Казахстане, гарантировались все конституционные права и свободы, а также правовое равенство и равные возможности во всех сферах общественной жизни. С его подачи в Конституцию были внесены многие важные предложения о земле и недрах Казахстана, о наших национальных символах. А также, он сыграл важную роль в становлении президентской формы правления в системе государственной власти.

25 октября 1990 год – день принятия Верховным Советом Казахской ССР Декларации «О государственном суверенитете Казахской ССР», - несомненно, относится к неординарным страницам новейшей истории Казахстана. Именно этот документ является вехой нового суверенного государства с его богатой историей. Первый исторический документ, наложивший путь к новому становлению «современной» казахской государственности. Декларация «О государственном суверенитете Казахской ССР» «была не просто «Декларацией намерений», как справедливо отмечает академик Г.С. Сапаргалиев, - а имела нормативный правовой характер» [3].

Будучи одним из разработчиков проекта Декларации о государственном суверенитете Казахстана академик С.С. Сартаев отмечает, что Декларация о государственном суверенитете Казахской ССР знаменует начало юридического оформления подлинно независимого развития Казахстана, является «важнейшим источником правовой системы государства. С ее принятием существенно обновляется законодательная база суверенного государства, на основе которой осуществлялись кардинальные преобразования» [4].

Говоря о научно-теоретических основах государственности укрепления независимого Казахстана, этот документ «Декларация о государственном суверенитете Казахстана», является предпосылкой осуществления собственного государственного строительства и в частности, первый шаг становлению президентской формы правления в Республики Казахстан. С этого момента начинается президентская форма унитарной республики. Так как, Главой республики стал президент, который обладал высшей исполнительной властью.

Пост президента был учрежден Законом Казахской ССР от 24 апреля 1990 года. В нем указывалось, что президент является главой Казахской Советской Социалистической Республики. После учреждения поста Президента Казахской ССР, следующим шагом, становления и укрепления президентской формы правления требовала внесения изменения и дополнения в Конституцию (Основной Закон) Казахской ССР. Из доклада члена комиссии Президиума Верховного Совета Казахской ССР по подготовке законопроекта депутата и ученого-юриста С.С. Сартаева, мы видим, что, будучи президентской республикой, Казахстан, в Основном Законе страны укрепляется модель президентской формы государственной власти. С.С. Сартаев в своем докладе отмечал: «...Предлагается ввести в Конституцию республики специальную главу «Президент Казахской ССР», в которой определены его полномочия, а также системы противовесов, призванные не допустить перерастания президентской власти в режим личной власти. Специально выделены статьи, предусматривающие гарантии деятельности Президента Казахской ССР... Важным является предоставляемое Президенту право принимать участие в работе Верховного Совета Казахской ССР, его Президиума и Совета Министров. Таким образом, он становится важным звеном, связывающим законодательную и исполнительную деятельность, и мы приобретаем дополнительные гарантии реализации законов и других решений законодательного органа республики. И, наконец, следует отметить, что президент обладает правом неприкосновенности» [5]. Значит, учреждение поста Президента республики, безусловно, становится ключевым этапом на пути к созданию нового суверенного государства, в котором будут органически связаны законодательная, исполнительная власть. И завершая доклад, академик С.С. Сартаев выражает, важность и уверенность в том, что предлагаемые изменения Конституции Казахской ССР встретят поддержку народных депутатов республики, всех трудовых коллективов и граждан и их усилиями будут превращены в реальность. В этом залог успешного решения сложных задач, стоящих перед республикой [5]. Из этого, мы видим важную роль академика С.С. Сартаева в укреплении и становлении президентской формы правления.

24 апреля после присяги первого Президента Казахской ССР через 100 дней были подведены итоги новой президентской формы правления. В это время академик Султан Сартаевич Сартаев, был членом Президентского совета, который все это время проработал рядом с Президентом Республики Казахстан. 1 августа 1990 года М. Кельберг записал беседу С.С. Сартаевым (Сто дней у президентства). В этой беседе академик С.С. Сартаев говорит о важном периоде становления президентской формы: «Президентский

пост, который, на наш взгляд, по праву занимает Н.А. Назарбаев, на сегодняшний день является высшим органом государственной власти, который возглавляет всю исполнительную власть в нашей республике. Будучи избранным на первой сессии Верховного Совета Казахской ССР, он дал торжественную клятву, где сказал: «Торжественно клянусь служить народу нашей многонациональной республики, строго следовать Конституции Казахской Советской Социалистической Республики, гарантировать права и свободы граждан, добросовестно выполнять возложенные на меня высокие обязанности Президента Казахской Советской Социалистической Республики». И вот сегодня, по истечении определенного срока с того дня, вполне закономерен вопрос: как же выполняется клятва, данная народу республики? Должен сказать, что во всех странах, имеющих президентскую форму правления, есть традиция спустя 100 дней подводить итоги президентской деятельности. Этот отрезок времени является как бы испытательным сроком для президента. На мой взгляд, этот испытательный срок с успехом выдержан нашим Президентом» [6]. Из чего можно заключить что, первые сто дней президентского срока были оптимально стабильными, и чтобы вывести нашу страну на должный политический, экономический и социально-культурный уровень на внутренней и международной арене президент сделал первые шаги. В это время не совсем были простые отношения постсоветских государств, политика центра не удовлетворяла национальное образование. Нужно были новые подходы, и непонимание как бы разделялась. Отвечая на этот вопрос, С.С. Сартаев в то время отмечал: «В Союзе ССР, на мой взгляд, сейчас больше слов, нежели дела в отношении экономической реформы. Не секрет, что ее проекты, идущие от центра, не во всех республиках приобрели популярность. Позиция РСФСР, Украины, Узбекистана, не говоря уже о прибалтийском регионе, более, чем ясна. Исходя из этого, становится очевидным, что без нового союзного договора не обойтись. Об этом неустанно повторял и повторяет Н.А. Назарбаев. Поэтому он поручил группе юристов разработать свой проект союзного договора. Что и было сделано. Мы сейчас готовы этот свой проект представить на любом уровне... Сегодня Президент Казахской ССР считает, что Республика, которая производит сырье, просто экономически ущемлена. Изменить это можно лишь пересмотром цен на продукцию, и, самое главное, он считает, что нашей упорной работе по достижению экономического суверенитета особенно будут способствовать рыночные отношения» [6].

С апреля того года С.С. Сартаев был в штате Президентского совета. Впечатления сложившиеся, о первом Президенте Н.А. Назарбаеве, академик делится: «Это человек со всеми чертами, присущими современному человеку. Он коммуникабельный. Вступает при необходимости в тесный контакт с любым работником своего аппарата. На заседаниях Президентского совета он создал такую обстановку, что каждый член совета свободно выступает и высказывает свое мнение по конкретным проблемам. Характерной его чертой как политика является гибкость, умение находить конструктивные решения и умение быть готовым в необходимых случаях к деловому консенсусу. Он завоевал авторитет не только в нашей республике, в Союзе, но и за рубежом...» [6]. Мнение академика доказывает, что первый Президент РК, являлся и является тем человеком, который был рожден для преобразования новой суверенной и правовой государственности в трудный период исторического и политического возрождения казахской государственности.

16 октября 1991 года глава государства подписывает Закон о выборах Президента Казахской ССР, согласно которому были проведены первые всенародные выборы главы страны. Спустя сорок шесть дней, т.е. 1 декабря 1991 года были проведены первые выборы президента, в ходе которых Н.Назарбаев получил поддержку 98,7 % избирателей. 16 декабря провозглашена государственная независимость республики, и Казахская Советская Социалистическая Республика переименована в Республику Казахстан. Н.А. Назарбаев подписал Конституционный Закон РК «О государственной независимости Республики Казахстан».

Провозглашение государственного суверенитета Казахстана стало шагом, открывшим для Казахстана возможность самостоятельно определять пути развития своей системы государственного управления. В Декларации была установлена юридическая норма, согласно которой Казахстан получил возможность разработки новой Конституции и других законодательно-правовых актов, реализующих статус Республики как суверенного государства [7]. После принятия Закона «Об учреждении поста Президента Казахской ССР и внесении изменений и дополнений в Конституцию (Основной Закон) Казахской ССР» последующие годы деятельность системы государственного управления контролировалась двумя важнейшими политическими институтами государства – Президентом и Верховным Советом, что позднее вылилось в противостояние между ними; с другой – рассмотренные

нормативно-правовые акты отражают переломный период в выборе конституционного строя и модели государственного управления. Согласно Указу Президента РК от 9 июня 1993 г. «О перечне центральных органов государственного управления» центральными органами государственного управления были установлены 23 министерства, 9 государственных комитетов, 1 государственная комиссия, 3 комитета, 4 управления, 3 агентства и др. [8].

30 августа 1995 года на общереспубликанском референдуме была принята новая Конституция Республики Казахстан. Этот день является государственным праздником – Днём Конституции Республики Казахстан. Принятию основного закона страны предшествовало широкое обсуждение проекта Конституции населением страны. При разработке нового текста Конституции РК Президент Н.А. Назарбаев поставил задачу не копировать чью-то Конституцию, а на основе анализа опыта других государств, исходя из реалий Казахстана, подготовить проект Основного Закона, максимально отвечающего нашим общественно-политическим, духовно-нравственным, общенациональным ценностям. В общей сложности состоялось около 33 тысяч коллективных обсуждений проекта, в которых приняли участие более 3 млн. граждан. Во время обсуждений было внесено почти 30 тысяч предложений и замечаний. В 55 статей были внесены более 1100 поправок и дополнений [9]. Были предложены и альтернативные проекты Конституции к ныне действующей. Так, профессором КазНУ имени аль-Фараби Н.Масановым, председателем казахстанско-американского бюро по правам человека Е. Жовтисом и депутатом последнего Верховного Совета В.Севрюковой, совместно с зарубежными экспертами, в июле 1995 года был предложен альтернативный проект. Главным отличием от официального проекта является первичность прав народа, делегирующего полномочия властям в строго определенных в проекте рамках. Свой проект авторам не удалось довести до большей части электората, а власть его проигнорировала. С принятием Конституции 30 августа 1995 г. Казахстан окончательно закрепил выбор своего будущего развития как демократического, светского, правового государства с президентской формой правления.

21 мая 2007 года в Конституцию РК были внесены изменения и дополнения. Из Основного закона был исключен конституционный запрет о слиянии общественных и государственных институтов, а также на государственное финансирование общественных объединений. Согласно поправкам в Конституцию, смертная казнь устанавливается законом как исключительная мера наказания за террористические преступления, сопряженные с гибелью людей, а также за особо тяжкие преступления, совершенные в военное время, с предоставлением приговоренному права ходатайствовать о помиловании. Санкционирование ареста и содержание под стражей допускается лишь с санкции суда. Большие изменения претерпел раздел Конституции, посвященный Президенту Республики. В частности, исключена норма о приостановлении Президентом Республики деятельности в политической партии на период осуществления своих полномочий. Срок президентских полномочий сокращен с семи до пяти лет, при этом Главой государства может быть избран гражданин Казахстана, проживающий в стране последние пятнадцать лет. Принята поправка, предложенная депутатами о нераспространении на Первого Президента Республики Казахстан ограничения об избрании более двух раз подряд. Новеллой Конституции является назначение на должность Премьер-Министра Республики после консультаций с фракциями политических партий и с согласия Мажилиса. Закрепляется конституционный статус Ассамблеи народа Казахстана, которая образуется Президентом. В соответствии с поправками, Президент наделяется правом законодательной инициативы и может вносить на рассмотрение Парламента проекты законов. Кроме того, Президент Республики после консультаций с Премьер-Министром и председателями Палат Парламента вправе распустить Парламент или Мажилис Парламента, однако они не могут быть распущены в период чрезвычайного или военного положения, в последние шесть месяцев полномочий Президента, а также в течение одного года после предыдущего отпуска. Дополнено положение о назначении Главой государства на должность акимов областей, городов республиканского значения и столицы. Теперь они могут назначаться только с согласия соответствующего маслихата. Не менее важные изменения имеются и в разделе о Парламенте Республики Казахстан. Увеличено количество депутатов в каждой из палат Парламента. В частности, количество депутатов Сената, назначаемых Президентом, увеличено с семи до пятнадцати депутатов. При этом часть из них будет назначаться после соответствующих консультаций с Ассамблеей народов Казахстана. Здесь надо отметить, что ни одном государстве необъятных этнических групп населения, этносов проживающих в государстве не имеет аналогов, которое есть в Казахстане, где представители этносов через Ассамблея народов могут напрямую общаться с главой государства и лоббистские влияние в Парламенте в количестве девяти депутатов, которые избираются согласно изменениям в Законе в Парламент. То есть,

этносы, проживающие в Казахстане, имеют право напрямую обращаться и к Главе государства, и в Законодательную власть по отстаиванию своих прав насущных проблем.

Основополагающими принципами деятельности казахстанского государства являются общественное согласие и политическая стабильность, экономическое развитие на благо всего народа, казахстанский патриотизм, решение наиболее важных вопросов государственной жизни демократическими методами, включая голосование на республиканском референдуме или в парламенте. Республика Казахстан является унитарным государством с президентской формой правления. В Казахстане признаются идеологическое и политическое многообразие, не допускается слияние общественных и государственных институтов, создание в государственных органах организаций политических партий, а также незаконное вмешательство государства в дела общественных объединений и общественных объединений в дела государства, возложение на общественные объединения функций государственных органов, государственное финансирование общественных объединений. В Казахстане признаются и равным образом защищаются государственная и частная собственность.

Надо отметить, что реформирования политической системы Республики Казахстан происходит за все годы независимости Казахстана. И чтобы объективно оценить достигнутое, учитывая, что процесс политических преобразований идет одновременно с созданием основ государственности Казахстана и коренным реформированием экономики страны.

Сегодня Казахстан стоит на рубеже нового этапа политической модернизации. И на новом этапе основная цель осуществлении реформирования в Казахстане политических реформ изначально была направлена на строительство демократического государства с развитым гражданским обществом, которые, также, возможны лишь на основе эффективно функционирующей рыночной экономики.

Подытоживая аспекты становления президентской формы правления в РК, нужно отметить, что Первый Президент Н.А. Назарбаев в строительстве нового правового государства всегда опирался на научную элиту Казахстана. В становлении независимой государственности Казахстана внесли огромный вклад ученые-академики, как Г.С. Сапаргалиев, С.З. Зиманов, М.К. Козыбаев, З.Л. Федотова, Ж.М. Абдильдин, С.С. Сартаев, Е.К. Нурпеисов и др. В данной статье рассмотрели вклад ученого-юриста академика С.С. Сартаева, который внес безмерный вклад в развитии казахской государственности. Дальнейшие идеи академика только укрепляли роль института президентства. Человек, посвятивший всю жизнь во благо укрепления государственности и научную деятельность всегда имеет свою отличительную черту, который связывает его с Родиной и будущим поколением. Именно путь скромнейшего научного деятеля определяет его особенность в кругу современников, и прикрепляет собой мысль, которая останется навсегда в сердцах многих людей. И в эти годы, не смотря на свой возраст, академик С.С. Сартаев работает во благо воспитания молодежи, ученых и будущих граждан Казахстан в служении своей Отчизне. Целенаправленно и скрупулезно продолжает свою научную деятельность по дальнейшему становлению и укреплению института президентства в современных реалиях мирового геополитического развития. Этого требует само время и быстроразвивающиеся отношения нашего государства со странами мирового сообщества.

Список использованной литературы:

1. *Органы государственной власти Республики Казахстан (16 декабря 1991 г. – 1 января 2001 г.). Справочник. – Астана – Алматы: ДП «Эльдевейс», 2004. – С.4-5.*
2. *Закон КазССР № 334-ХІІ «О совершенствовании структуры государственной власти и управления в Казахской ССР и внесении изменений и дополнений в Конституцию (Основной Закон) Казахской ССР» от 25 ноября 1990 г. Разд. 1, пп. 1, 6,8*
3. *Сапаргалиев Г. Конституционное право Республики Казахстан: Академический курс. – Алматы: Жеті жарғы, 2002. – С. 65.*
4. *Сартаев С.С., Назаркулова Л.Т. Становление Конституции Республики Казахстан: проблемы и перспективы. – Алматы, 2002. – С.27, С.32.*
5. *Об учреждении поста Президента Казахской ССР и внесении изменений и дополнений в Конституцию (Основной Закон) Казахской ССР. Доклад члена комиссии Президиума Верховного Совета Казахской ССР по подготовке законопроекта депутата С.С. Сартаева, «Казахстанская Правда», 25 августа 1990 г.*
6. *Сто дней президентства. М. Кельберг, 1 августа 1990 года «Ленинская смена».*

7. Декларация о государственном суверенитете КазССР от 25.10.1990 года. // СПС «Юрист». – 1990. – С.5

8. Указ Президента Республики Казахстан № 1220 «О перечне центральных органов государственного управления» от 9 июня 1993 г. (внесены изменения в соответствии с указами Президента РК от 18 апреля 1994 г и от 18 марта 1995 г.).

9. История конституционализма в Казахстане // Казахстан: 20 лет независимости / Под общ. ред. Б.К. Султанова. – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2011. – С.10-16.

УДК 327
МРНТИ 11.25.91

Амирбек А.А.¹, Ануарбекулы А.², Захан Н.³

¹PhD, декан гуманитарно-экономического факультета, Silkway международный университет.

²докторант PhD, Специальность «Государственное управление»,
Университет имени Анкара Хаджы Байрам Вели.

³Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, магистрант кафедры
Международные отношения.

КАЗАХСТАНСКО-КИТАЙСКИЕ МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ В 90-е ГОДЫ XX ВЕКА

Аннотация

XXI век – мир нового мирового порядка и международного соотношения сил. Биполярная политическая структура человеческого сообщества сошла с исторической арены и мир переживает эпоху борьбы идеологий однополярности и многополярности. Политическим выражением этой борьбы является, с одной стороны, снижение влияния на мировой арене одних государств, а с другой – повышение значимости других. Казахстан занимает геостратегическое пространство между Россией и Китаем. В соответствии с теорией баланса сил, перевес в какую-либо сторону во внешней политике Казахстана означал бы перемещение центров сил на всем континенте, а нарушение геополитического равновесия создал бы реальную угрозу возникновения различных конфликтов. Поэтому Казахстану необходимо было проводить политику лавирования между державными государствами мира. Казахстан придерживаясь именно такой политики в экономическом плане мирно процветал и добивался внешнеполитических целей.

Ключевые слова: Казахстан, КНР, безопасность, внешняя политика, ШОС, мировой порядок.

А.А. Амирбек¹, А.Ануарбекұлы², Н.Захан³

¹PhD, доцент м.а., Silkway халықаралық университеті, Әлеуметтік-құқықтық пәндер кафедрасы.

²PhD докторанты, Мемлекеттік басқару мамандығы, Анкара Хаджы Байрам Вели университеті.

³Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Халықаралық қатынастар кафедрасының магистранты

XX ҒАСЫРДЫҢ 90-ЖЫЛДАРЫНДА ҚАЗАҚСТАН-ҚЫТАЙ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРЫ

Аңдатпа

XXI ғасыр – жаңа әлемдік тәртіп пен жаңадан қалыптасқан күш теңдігі ғасыры деп болжанған болатын. Халықаралық аренада биполярлық жүйе күйреп, әлемдік сахнада АҚШ-тың үстемдігі басым бірполярлық және көпполярлық жүйелер арасында бәсекелестік пен саяси күрес ұшығуда. Бұл күрестің саяси көрінісі бір жағынан кейбір мемлекеттердің халықаралық аренадағы ықпалын әлсіретуде, екінші жағынан басқа да мемлекеттердің ықпалы кеңейуде. Қазақстан мемлекеті Ресей мен Қытай сияқты алып елдердің орналасқан геостратегиялық маңызы бар геосаяси кеңістікте орын алуда. Күштер теңдігі теориясына сәйкес Қазақстан көпбағытты сыртқы саяси стратегиясына сәйкес алып елдердің мүдделерін ескеріп, салмақты әрі тең дережелі дипломатиялық қатынастар орната білді. Қазақстанның одан әрі

экономикалық тұрғыдан гүлденуі аталмыш сыртқы саяси стратегияны жалғас-тыруына тікелей тәуелді. Сондықтан еліміз халықаралық саясатқа ықпалы басым алып елдермен тіл табысып, ұлттық мүддеге негізделген сыртқы саяси стратегиясына басымдық беру арқылы сыртқы саяси мақсаттарына қол жеткізе алады.

Түйін сөздер: Қазақстан, ҚХР, қауіпсіздік, сыртқы саясат, ШЫҰ, әлемдік тәртіп.

*Amirbek A.A.¹, Anuarbekuly A.², Zahan N.³
PhD, Dean of the Faculty of Humanities and Economics,
Silkway International University.
²PhD Student, Division of Public Administration,
Ankara Hacı Bayram Veli University.
Master's Student of the Department of International Relations,
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University.*

KAZAKH-CHINESE INTERNATIONAL RELATIONS IN THE 90s OF XX CENTURY

Annotation

The XXI century is a world of new world order and international balance of power. The bipolar political structure of the human community has left the historical arena and the world is experiencing an era of struggle between the ideologies of unipolarity and multipolarity. The political expression of this struggle is, on the one hand, a decrease in the influence of some states on the world stage, and, on the other hand, an increase in the importance of others. Kazakhstan occupies the geostrategic space between Russia and China. According to the theory of the balance of power, the preponderance in any direction in the foreign policy of Kazakhstan would mean the movement of the centers of powers throughout the continent, and the violation of the geopolitical balance would create a real threat of various conflicts. Therefore, Kazakhstan needed to pursue a policy of maneuvering between the great powers of the world. Kazakhstan adhering to this policy in economic terms peacefully prospered and achieved foreign policy goals.

Keywords: Kazakhstan, China, Security, Foreign Policy, SCO, World Order.

Азиатско-Тихоокеанский вектор казахстанской внешней политики успешно развивается. Грядущий век обещает быть веком Азиатско-Тихоокеанского региона (АТР). Поэтому внешнеполитической целью Казахстана является органически вписаться в создаваемое там сейчас экономическое сообщество на основе демократических приоритетов. Исходя из этого, сотрудничество между Республикой Казахстан и странами АТР приобретает долгосрочный характер и является важным фактором в осуществлении национально-государственных интересов. Наглядный тому пример - расширяющиеся в последнее время отношения между Казахстаном и Китайской Народной Республикой (КНР). Колоссальное население, возрастающий экономический потенциал, мощная государственная идеология обеспечивают сегодня КНР солидные позиции на международной арене. На протяжении всей нашей истории отношения с "Поднебесной империей" были вопросом номер один.

КНР – один из основных внешних факторов, влияющих на национальную безопасность и экономическое развитие суверенного Казахстана. Протяженность общей границы между Казахстаном и Китаем составляет около 1700 км. В настоящее время Китай представляет собой одно из могущественных государств мира, имеющих ядерное оружие, в то время как Казахстан после подписания "Лиссабонского протокола" в мае 1992 г. отказался от статуса ядерной державы. По данным государственного статистического управления КНР 2006 года, население Китая составляет 1 миллиард 300 миллиона человек и наблюдается быстрый рост экономики [1]. Но все же главной проблемой развития экономики КНР является огромный разрыв между развитыми восточными и отсталыми западными районами страны. Воспользовавшись распадом СССР, КНР в рамках своей долгосрочной программы преодоления разрыва между восточными и западными районами страны открыла доступ Центрально-Азиатским и Восточно-Европейским деловым кругам в западные районы страны. Поэтому в политических и экономических аспектах, по мнению многих руководителей КНР, Центральную Азию в особенности Казахстан, называют «воротами на Запад». Плюс ко всему КНР также является мостом для налаживания связей Казахстана со странами Тихоокеанского региона, который служит своего рода «воротами на Восток».

Поэтому налаживание связей с КНР стала таким же приоритетным направлением внешней деятельности Казахстана, как и поддержание добрососедских отношений с Российской Федерацией.

Центральная Азия, в частности Казахстан, традиционно являлась сферой геополитических интересов Китая. Первые дипломатические контакты с КНР состоялся еще в июле 1991 г., когда Президент Казахстана Н.А. Назарбаев впервые посетил с официальным визитом эту страну. Встретившись с Председателем КНР Цзян Цзэмином и с Премьер-министром Ли Пэном Президент Казахстана подписал ряд важных договоров, которые являются гарантом стабильности и спокойствию на Евразийском континенте [2]. После этого Казахстану удалось открыть все торговые пути и за полтора года товарооборот между двумя государствами увеличился в десятки раз. Но все же на первой стадии дипломатических отношений КНР беспокоило, что провозглашение независимости Центрально-Азиатскими государствами, в частности Казахстан, могло привести в движение часть сепаратистки настроенных национальных меньшинств Китая. К тому же это могло повлечь распространению исламского фундаментализма и пантюркизма на северо-западе страны, что поставило бы местную администрацию в весьма затруднительное положение. Поэтому Китай при установлении дипломатических связей с Казахстаном и поддержании с ним дружественных отношений выдвинул особые условия, такие как предотвращение распространения вышеупомянутых течений, борьба со всякими национал-сепаратистскими движениями и признание правительства Китая единственной законной властью [3]. Казахстан признал все условия Китая и дипломатические контакты между двумя государствами стали развиваться. В феврале 1992 года Премьер-министр С.Терещенко посетил с официальным визитом КНР. По результатам переговоров в Пекине был подписан ряд важных документов, которые являются правовой базой двухсторонних дипломатических отношений, из которых можно выделить следующие;

– Соглашение о создании межправительственной комиссии по торгово-экономическому и научно-техническому сотрудничеству;

– Соглашение о взаимных поездках граждан, предусматривавшее безвизовый режим для владельцев всех видов паспортов, направляющихся в поездки по служебным делам; а также соглашение об открытии пунктов пропуска через государственную границу [4].

После подписания выше перечисленных документов Казахстан уже становился основным Центрально-Азиатским партнером КНР. Но руководители Казахстана и КНР понимали, что диалог на высшем уровне нуждается в продолжении. С этой целью в 18 октября 1993 г. Президент Казахстана Н.А. Назарбаев посетил с официальным визитом КНР. В ходе визита Н.А. Назарбаев и Цзян Цзэмин подписали первый официальный документ, определяющий принципы взаимоотношений двух государств - «Совместная Декларация» об основах дружественных взаимоотношений между Казахстаном и КНР. Стороны подтвердили, что все спорные вопросы будут решать дипломатично, каждая из сторон отказывалась от участия в каком-либо военно-политическом союзе, направленном против другой стороны, от заключения с третьей страной какого-либо договора или соглашения, ущемляющего интересы государственного суверенитета и национальной безопасности другой стороны [5]. В апреле 1994 г. Премьер Госсовета КНР Ли Ион посетил Казахстан. В результате переговоров, состоявшихся в Алматы, Н.А. Назарбаев и Ли Пэн подписали ряд важных межправительственных документов, в том числе Соглашение между Р.К. и КНР о Казахстане ко-Китайско и государственной границе. 24 сентября 1997 года было подписано Дополнительное Соглашение между Республикой Казахстан и КНР о Казахско-Китайской государственной границе, завершившее процесс ее окончательной делимитации. Соглашение о делимитации границы является серьезным успехом казахстанской дипломатии. Этот документ исключает предъявление каких-либо территориальных претензий к нашему государству. Надо также отметить что КНР предоставил в феврале 1995 гарантий безопасности Казахстану, что привело прочному укреплению казахстанско-китайских отношений. Между Казахстаном и Китаем на регулярной основе поддерживаются политические контакты, включая встречи на высшем и высоком уровнях. Председатель КНР Цзян Цземинь дважды (в 1996 и 1998 гг.) посетил РК, а Президент Казахстана Н.А. Назарбаев совершил четыре официальных визита в Китай. В общей сложности к концу 2000 года между РК и КНР подписано около 80 различных межправительственных и межведомственных соглашений.

Казахско-Китайские отношения развиваются в рамках Шанхайской Организации Сотрудничества (ШОС), образованной 15 июня 2001 года. На данный момент для Казахстана наиболее перспективными направлениями сотрудничества с Китаем в рамках ШОС являются совместная борьба с международным терроризмом, религиозным экстремизмом, национальным сепаратизмом, нелегальным оборотом наркотиков и оружия и нелегальной миграцией [6].

Казахско-Китайские отношения также развиваются в сфере экономике (Таблица 1). За короткий период времени было принято большое количество договоров и соглашений, способствующих развитию промышленного и экономического секторов - Соглашения между КНР и Казахстаном об открытии на территории Казахстана китайских магазинов, о государственном кредите для поставок оборудования и товаров из КНР в Казахстан и о создании Межправительственной Казахско-Китайской комиссии по торгово-экономическому и научно-техническому сотрудничеству от 26 февраля 1992 года.

Таблица 1

**Динамика межгосударственной внешней торговли КНР
с Республикой Казахстан (млн. долл.)**

Показатели	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Товарооборот	369.1	434.73	335	391	459	527.4	636
Экспорт	227.93	171.69	138	75.447	95.306	94.6	205
1 Импорт	141.17	263.04	196	316	364	432.78	431
Изменение в %		+18%	-23%	+28,6%	+17,6%	+14,6%	+20%

Источник: Краткий статистический ежегодник Казахстана. – Алматы, 1992-1999. – Стр. 149, 157.

Надо также отметить, что Казахстан придерживается многовекторной внешней политики и поддерживает строительство нефтяных трубопроводов. В геополитическом плане проекты поддерживаемые Казахстаном дают возможность увидеть особенности установления осей в рамках нефтяной политики нашей страны [7]. Их можно перечислить ниже следующими:

- 1 ось: Казахстан-Россия-Черное море;
- 2 ось: Казахстан-Китай;
- 3 ось: Казахстан-Азербайджан-Турция;
- 4 ось: Казахстан-Туркменистан-Юго Восточная Азия;
- 5 ось: Казахстан-Иран-Юго Восточная Азия.

15 декабря 2005 года на станции Атасу состоялась церемония пуска скребка (очистного устройства) по нефтепроводу Казахстан (Атасу) - Китай (Алашанькоу). В ходе церемонии вице-президент CNPC Чжоу Цзипин и президент АО «НК КазМунайГаз» У.Карабалин открыли задвижку №1 нефтепровода Атасу – Алашанькоу. Кроме того, на церемонии У. Карабалин открыл монумент, посвященный окончанию строительства нефтепровода. Протяженность нефтепровода составит 988 км, диаметр трубы - 813 мм, пропускная способность – 10 млн. тонн в год на первом этапе, с дальнейшим увеличением до 20 млн. тонн на втором этапе реализации проекта [8].

XXI век – мир нового мирового порядка и международного соотношения сил. Биполярная политическая структура человеческого сообщества сошла с исторической арены и мир переживает эпоху борьбы идеологий одно полярности и многополярности. Политическим выражением этой борьбы является, с одной стороны, снижение влияния на мировой арене одних государств, а с другой – повышение значимости других. Ссылаясь на политическую теорию российского политолога Э.Позднякова, существует принцип баланса сил, то есть каждое государство должно быть препятствием для другого отдельного государства в его естественном стремлении к расширению своего влияния [9]. Казахстан занимает геостратегическое пространство между Россией и Китаем. В соответствии с теорией баланса сил, перевес в какую-либо сторону во внешней политике Нур-Султана означал бы перемещение центров сил на всем континенте, а нарушение геополитического равновесия создает реальную угрозу возникновения различных конфликтов. Поэтому Казахстану необходимо проводить политику лавирования между державными государствами мира. Только в этом случае наша страна в экономическом плане может мирно процветать и добиваться внешне-политических целей

Список использованной литературы:

1. *Central Asia Monitor* (общественно-политическая газета), 2006 г., 20 января, № 3.
2. Назарбаев Н.А. *На пороге XXI-века.* – Алматы: Атамұра, 1996 г., 288 с. /221-222/.
3. Чжен Кун Фу. *Геополитика Казахстана: между прошлым и будущим.* – Алматы: Жеті жарғы, 1999 г. – 416 с./281-282/.
4. Токаев К. *Дипломатия Республики Казахстан.* – Астана: Елорда, 2001 г., 552 с. /120-123/.
5. Калиева Р.М. *Республика Казахстан и современный мир.* – Астана: Елорда, 2000 г., 284 с. /112-115/.
6. Дюсембаев Р.Ч. *Казахстанско-Китайские отношения.* // *Суверенный Казахстан на рубеже тысячелетий: Сборник научных статей.* – Астана: Елорда, 2001 г., 272 с. /241/.
7. Амирбек А.А. *Халықаралық ұйымдар мен мемлекеттер одақтары.* – Шымкент: Жебе, 2006 ж., 122 б. /75-77/.
8. Мынбаева М. *Казахстан в современной геополитической ситуации.* // *Евразийское сообщество, 1999 г. (июль-сентябрь), № 3.*
9. *Баланс сил в мировой политике; теория и практика. Сб. статей.* / Под ред. Позднякова Э.А. – М., 1993. – С. 66-91.

ӘОЖ 94(574):9-05
МРНТИ:03.20

Н.А. Абдурахманов¹, А.А. Бахтибаев², Р.М. Купбаева³, А.Т. Кадирғалиева³

¹т.ғ.к., АӘИУ, Шымкент қ., Қазақстан

²т.ғ.к., АӘИУ, Шымкент қ., Қазақстан

³аға оқытушы, АӘИУ Шымкент қ., Қазақстан

⁴аға оқытушы, АӘИУ, Шымкент қ., Қазақстан

ТҮРКІСТАН ӨНІРІНІҢ КИЕЛІ ЖЕРЛЕРІ МЕН ҚАСИЕТТІ ОРЫНДАРЫНА ТАРИХИ КӨЗҚАРАС

Аңдатпа

Ұлттың рухани құндылықтарын сақтау, оны өскелең ұрпаққа мейлінше дәріптеу – аса маңызды міндет, перзенттік парызымыз. Өйткені рухани қуатын, ұлттық болмысын сақтап қалған ел ғана жаһандық сын-қатерлер қаупі басым бүгінгі алмағайып заманда өркениет көшінен кейін қалып қоймай, кемел келешекке, жарқын болашаққа нық қадам басатын болады. Осыған орай, мақалада Түркістан өңіріндегі киелі орындар мен қасиетті жерлер, олардың зерттелу тарихы баяндалады. Сондай-ақ осындай тарихи ескерткіштерді, киелі орындарды насихаттаудың жас ұрпақты жаңа қазақстандық патриотизм рухында тәрбиелеудегі маңыздылығы, «Қазақстанның киелі жерлер географиясы» жобасын жасаудағы айтарлықтай ықпал-әсері атап көрсетіледі.

Кілттік сөздер: өлкетану, рухани жаңғыру, тарихи сана, киелі жерлер, қасиетті орындар, Түркістан өңірі.

Абдурахманов Н.А.¹, Бахтибаев А.А.², Купбаева Р.М.³, Кадирғалиева А.Т.³

¹к.и.н., РСИУ, г. Шымкент, Қазақстан

²к.и.н., РСИУ, г. Шымкент, Қазақстан

³ст. преподаватель, РСИУ

⁴ст. преподаватель, РСИУ, г. Шымкент, Қазақстан

ИСТОРИЧЕСКИЙ ВЗГЛЯД НА САКРАЛЬНЫЕ МЕСТА И СВЯТУЮ ЗЕМЛЮ ТУРКЕСТАНСКОГО КРАЯ

Аннотация

Сохранение духовных ценностей нации и ее обогащение важнейшая задача и наш долг перед подрастающим поколением. Ведь только страна, сохранившая духовную мощь и национальную самобытность может устоять перед угрозой глобальных вызовов, не остаться позади цивилизации, а идти вперед в светлое будущее. В связи с этим в статье освещаются и дается исторический взгляд на святыне места Туркестанского края и история их изучения. Также отмечается важность пропаганды таких

исторических памятников, святых мест в воспитании молодого поколения в духе нового казахстанского патриотизма и помогает для исследования по проекту «География святых мест Казахстана».

Ключевые слова: краеведение, духовное возрождение, историческое сознание, святые места, Туркестанский край.

N.And. Abdurakhmanov¹, A.A. Bahtybaev², R.M. Kopbaeva³, A.T. Kadyrgalieva⁴

¹Ph. D., RSIU, Shymkent, Kazakhstan

²Ph. D., RSIU, Shymkent, Kazakhstan

³Senior lecturer, RSIU, Shymkent, Kazakhstan

⁴Senior lecturer, RSIU, Shymkent, Kazakhstan

A HISTORICAL SIGHT FOR THE SACRED PLACES OF TURKESTAN REGION

Annotation

The preservation of the spiritual values of nation and its enrichment is crucial task for us and to save it for the younger generation is our duty. After all, only that country which preserved spiritual power and national identity can withstand facing the threat of global challenges, does not stay behind civilization, but go forward to a bright future. In this regard, the article covers and gives historical view of the holy places of Turkestan region and their history studying. The importance of promoting such historical monuments, holy places in the education of the young generation and in the spirit of the new Kazakhstan patriotism helps for research on the project "Geography of the holy places of Kazakhstan."

Keywords: local history, spiritual revival, historical consciousness, holy places, Turkestan region.

Тәуелсіздік дәуірінде жасампаз жұртымыздың, «Мәңгілік Ел» болуды мәңгілік мұрат көріп отырған мемлекетіміздің жеткен жемісті жетістіктері де, толағай табыстары да жетерлік. Мұны «Мәңгілік Ел» идеясы аясында Болашағы Біртұтас Ұлтты сомдауға батыл кіріскен Қуатты Қазақстанымыздың бүгінгі бет-бейнесінен-ақ анық көруге болады.

«Байырғы ұлы бабаларымыздың ұрпағы ретінде, біреудің шайнап бергенін малдану бізге жараспайды. Сондықтан да өткенімізге, бүгініміз бен болашағымызға жалтақсыз жанар тіктейтін мезгіл жетті» деп Тұңғыш Президентіміз тәмсілдегендей, зар замандар мен талайлы кезеңдерді бастан кешіп, тәуелсіздік жолында талай тар кезеңдерден өткен халқымыздың, дана бабаларымыздың арман-аңсарын өмір шындығына айналдыру, киелі тәуелсіздігімізді көзіміздің қарашығындай сақтау баршамыздың қасиетті борышымыз болуы тиіс.

Шындығында өнеркәсібі тұралаған елдің, білім мен ғылымы биікке шықпаған жұрттың экономикасының қарыштап дамуы, әлеуметтік хал-ахуалының түзеліп кетуі қиындау. Ал бұл маңызды міндетті мінсіз жүзеге асыру үшін ең алдымен мемлекетіміздің ең басты байлығы – адами капитал сапасын арттыру аса маңызды.

Кезінде әдебиетіміздің классигі Мұхтар Әуезов: «Алтын анам, Отаным, сенен аяр жаным жоқ, сенен іркер күшім жоқ, - деп ер қайратыңа мін дағы, өрге бас» деп өз замандастарының намысын қайраса, Баубек Бұлқышев: «Адал адам Отанын сүйеді. Адал, ақ жүрекке – Отан анасындай. Отанның дегенін істеу - қуаныш, мақтаныш» деп Отан ұғымының қаншалықты қастерлі екенін ұғындыруға тырысып бағады. Ал бүгінгі табыстарымызға байыппен тереңірек үңілер болсақ, патриотизм ұғымының ұлтты ұйыстырудағы маңызды ұстын-тірекке, басты темірқазыққа айналып отырғанын аңғармау мүмкін емес. Тіпті Тұңғыш Президентіміз Н.Назарбаев өзінің қай Жолдауында, қайсыбір Үндеуінде болмасын жаңа қазақстандық патриотизмді қалыптастырудың маңыздылығын басты назарға алып отырды. Сондықтан да азаттықтың ақ таңында қоғам сұранысына сай Елбасы тарапынан ұсынылған «ұлттық патриотизм», «жалпыұлттық патриотизм», «жаңа қазақстандық патриотизм» ұғымдары бүгінде қоғамды алға тартар маңызды күшке, жетекші факторға айналды, өміршеңдік тапты десек, ол артық айтқандық, ауа жайылғандық емес.

Өйткені осы жылдар бедерінде, яғни тәуелсіздік дәуірінде ұлттық бірегейліктің нақты үлгісі жасалып қана қойған жоқ, Болашағы Біртұтас Ұлтты сомдауға да зор мүмкіндік ашылды. Бұл жайында ертеректе Елбасымыз Н.Назарбаев «Тарих толқынында» атты кітабында да: «... қазақ халқы тәуелсіз дамуының тәжірибесін жинақтап, ұлттық нығаю жолында шындалып, бірегей этникалық санасын қайта түлетуі қажет. Өзінің төл қазақтық этникалық санасын ұштап, нығаюы керек. Бұл – күмән тудырмайтын табиғи жол», - деп

атап көрсетіп [1], сол кезеңнен бері еліміздегі дінаралық диалог пен этносаралық татулыққа, ұлттар бірлігіне, бейбітшілік пен тұрақтылыққа сызат түсірмеуге бар қажыр-қайратын сарп етіп-ақ келеді.

Демек, біз жоғарыда тілге тиек еткен жаңа қазақстандық патриотизмді ұрпақ санасына сыналап сіңірудің берері көп. Расында да 2017 жылдың басынан бастап еліміздің Біріккен Ұлттар Ұйымы Қауіпсіздік Кеңесінің мүшелігіне қабылдануы, «ЭКСПО–2017» халықаралық көрмесін табысты өткізуіміз, 2050 жылға қарай әлемдегі алдыңғы қатарлы 30 мемлекеттің қатарынан табылуға ұмтылып отырғанымыз – баршасы да Елбасымыздың өз сөзімен айтқанда Мәңгілік Елді басты бағдар етіп, мызғымас идеологиялық тұғырынан айнымаған жас та жасампаз мемлекетіміздің жемісті жетістіктері. Олай болса, жас буынға ұлтжандылықты, патриотизмді ұдайы насихаттаудың да маңызы ерекше деп білеміз.

Бүгінгі желісі үзілмеген рухани жаңғыру үдерісінің де, Ұлы даланың жеті қырын танып-білмекке деген талпынысымыздың да, жаңғыру мен жасампаздықты басты мұрат тұтқан тәуелсіз мемлекетіміздің де көздегені осы. Яғни, бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ жолында ел болып еңсе тіктеп, ұлт болып ұйысу үстіндеміз.

Ертеректе академик Манаш Қозыбаев: «Тәуелсіздік жолы – азаматтық жол. Егемен елдің азаматы – арлы, зейінді, пейілді, патриот жан. Қазақ елінің перзентіне өз Отанын қорғау парызы екенін ұл мен қыздың қанына сіңіретін ғылым – ата тарихың, ағайын!»

Біз тәуелсіздіктен ұлтаралық үйлесімді, татулықты, халықаралық бейбітшілікті күтеміз» [2], - деп ел ертеңіне алаң көңілмен қарап отырғанын жасырып-бүкпей, төтесінен ақтарыла айтқан болса, Елбасымыз осы қысылтаяң кезеңде, сын сағатта ел тізгінін тайсалмай ұстап, күдік-күмәннің бәрін тұтасымен сейілтп, ұлтқа тұтқа болар тұлға екендігін толық дәлелдеп шықты.

Мұны бүгінде «Назарбаев феномені» ұғымының ел ішінде ғана емес, алдыңғы қатарлы озық мемлекеттердің саяси қайраткерлеріне де етене таныстығымен түсіндіруге болар. Былайша айтқанда, «Билік дегеніміз – бұл, ең алдымен, жауапкершілік» деп ақтарыла айтқан Мемлекет басшысы: «Ұлттық жаңғыру, мемлекеттілікті қалпына келтіру әрдайым оп-оңай жүзеге аса бермейді ...

Бұрынғы КСРО-ны көксеу сезімі жаңа Қазақстан мемлекеттілігінің азаматтығын сезінумен алмасты. Экономика да өзгеріп жатыр. Енді біз күш-жігерімізді экономикалық реформа мен демократияны дамытуға шоғырландыра аламыз. Қазақстан мемлекеттілігінің қайта өрлеуі демократия мен нарық экономикасына мықты тірек болары сөзсіз» [3], - деп ұлт тағдырының ендігі жауапкершілігін өз мойнына ала отырып, мемлекетіміздің келешектегі жан-жақты өркендеуінің берік іргетасын қалап беріп кетті. Демек бұдан шықты дара тұлғаның Қазақстанның үшінші жаңғыруы аталып жүрген бұл рухани қайта түлеуімізге қосқан сүбелі үлесіне лайықты баға берер күн де алыс болмаса керек. Тіпті арғыны айтпағанда, күні кеше ғана билік тізгінін ұстаған ел Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың өз мақаласында Елбасы Жолдауында тарқата талданған бұл маңызды мәселеге қатысты: «...Президент «Санамыз ісімізден озып жүруі, яғни одан бұрын жаңғырып отыруы тиіс» деп, рухани сананың жаңғыруын нәтижелерге қол жеткізудің басты кепілі ретінде ұсынып отыр. Оның ең негізгісі – ұлттың терең тамырынан бастау алатын рухани ұстынды сақтап қалу.

Президент рухани жаңғырудағы ұлттық сана-сезім көкжиегін кеңейтуде екі нәрсенің басын нақты ашып беріп отыр. Оның бірі – ұлттық код, ұлттық мәдениет сақталмаса, ешқандай жаңғырудың болмайтындығы. Екіншісі – алға басу үшін ұлттың дамуына кедергі болатын өткеннің керітартпа тұстарынан бас тарту. Мұндағы басты идея-болашақ пен өткенді үйлесімді сабақтастыра білу [4]», - деп орнықты пікір білдіруі де жайдан-жай емес. Олай дейтініміз, ұлттық сананы күшейтуді көздейтін мұндай маңызды қадамдарға бару уақыт талабынан, қоғам қажеттілігінен туындап отыр.

Жалпы Тұңғыш Президентіміздің «Жаһандық заманауи қазақстандық мәдениет», «Қазақстандағы 100 жаңа есім» т.б. жобаларының, «Ұлы даланың жеті қыры», «Туған елге» ұласатын «Туған жер» сияқты т.б. баянды бағдарламалардың ұлттық рухани құндылықтарымызға деген ықылас-құрметімізді одан әрі арттыра түсетініне күмән келтіре алмайсыз. Өйткені осы ұлт үшін аса маңызды қадамдар арқылы біз кейінгі толқынның көкірегіне үміт сәулесін жағып, кешегісіне құрметпен қарайтын, бүгінгісін бағамдап-бағалай білегін, болашағына зор сенім артатын ұжданды ұрпақ тәрбиелеуге қол жеткізе аламыз.

Осы тұрғыдан келгенде өңіріміздегі киелі жерлер мен қасиетті орындарды өскелең ұрпаққа кеңінен насихаттаудың маңызы зор. Отан тарихын танудың ең алдымен өлке тарихын зерделеуден басталатыны да баршаға аян. Елбасымыздың «Бүгінгі күнді түсініп-түйсіну үшін де, болашақтың дидарын көзге елестету үшін де кешегі кезеңге көз жіберуіміз керек» дейтіні де содан. Бұл жерде біз өлке тарихының ұлт тарихының бір тармағы бола тұра толыққанды зерттеу нысанына айналмай отырғанын да айта кету керекпіз. Яғни бұл мәселеде жаңаша көзқарас, жүйелі зерттеу, тың серпін керек екені анық болып тұр.

Былайша айтқанда, туған өлкенің әлеуметтік-экономикалық, саяси, тарихи және мәдени дамуын анықтауда өлкетану ғылымын өркендетудің берері көп екенін ұмытпауға тиіспіз.

Ал «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласының аясында «Қазақстанның киелі жерлерінің, географиясы» жобасының қолға алынуы өте құптарлық-ақ бастама. Тіпті күні кеше ғана жарық көрген «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында Ұлт Көшбасшысы: «Тәуелсіздік жылдарында халқымыздың өткенін зерттеуге қатысты ауқымды жұмыстар атқарылды. Еліміздің тарихи жылнамасындағы ақтаңдақтарды қайта қалпына келтіруге жол ашқан «Мәдени мұра» бағдарламасы табысты іске асырылды. Сонымен қатар, жаңа облыс орталығы ретінде Түркістанды дамыту барысында оның халықаралық аренадағы беделін жүйелі түрде арттыру қажет. Қазақстанның ежелгі астанасы халқымыздың рухани орталығы ғана емес, сондай-ақ, бүкіл түркі әлемі үшін киелі орын болып саналады» [5], - деп ұлттық рухани құндылықтарымызды, әсіресе киелі орындарымызды мейлінше дәріптеуге және сол арқылы ішкі туризмді дамытуға баса мән беруге шақырғаны жадымызда.

Расында да біздің Түркістан облысы аумағында көне кесенелер, киелі орындар жетерлік. Бүгінде өңірімізде тарихи-мәдени маңызы бар 1281 ескерткіш есепке алынған болса, соның ішінде ЮНЕСКО-ның Дүниежүзілік мұра тізіміне 2003 жылы енген Қожа Ахмет Ясауи кесенесінен басқа Жуантөбе, Қараспантөбе, Күлтөбе, Сидак, т.б. тарихи жәдігерлерді де енгізу қолға алынууда. Түркістанды былай қойғанда, өңіріміздің аудан-ауылдарында да киелі орындар көп-ақ. Мәселен, Төлеби ауданында Бекасыл әулие, Дүзелбай-Данай, Жаныс баба, Көзді ата әулие секілді орындар бар. Көзді ата Төле би ауданы, Ақбастау ауылында. Өлке тарихын зерттеушілер Көзді ата әулиенің Ақбастау маңындағы үңгірдің алдына өз өсиеті бойынша жерленгенін айтады. Қазір де бұл орынға жанына шипа іздегендер жиі келеді. Өйткені әулиенің өзі жарық дүниемен хош айтысарда ұрпағына аманаттап: «...Шын ниетімен келген пәнденің ниеті қабыл болады. Алладан жанарынан айырылғанға көз, әруақтан мешел болғанға аяқ, бала көтермеген әйел затына перзент сұрап беремін» [6], - деп айтып кеткен көрінеді. Дегенмен қазіргі таңда Көз ата бұлағының кемері бұрынғысынан әлдеқайда тартылып кеткен [7]. Солай бола тұра көнекөздер 104 жыл ғұмыр кешкен деп жүрген Көзді атаның, яғни Сейіткерім қаридің бейітіндегі халықтың әлі де кие тұтып, күмәнсіз сеніп, зиярат етіп келе жатқаны да жасырын емес.

Сонымен қатар бұл ауданда «Ғайып ерен, қырық шілтен» қасиетті орны да көпке белгілі. Өңгір ата ауылының маңындағы осынау киелі жерде шұрық бастау, өңеш бастау және көз бастау атты үш бұлақ бар. Бірқатар зерттеушілер бұл орынның ертеректе Шілтен ата деп аталғанын айтуда. Бұл тарапта олар «шіл» сөзінің парсы тілінде «қырық» деген мағынаны беретіндігін де алға тартады. Яғни бұл әулиелі орын әлі де тереңірек зерттеуді қажет етеді. Осы аудандағы Киелітас ауылы атауының осы жердегі тастардың ерекшелігіне байланысты қойылған болса, Сұлтан Рабат елді мекені кезінде шекаралық бекет болған.

Ал Қазығұрт ауданында, кеме қалған көне тау маңайында «Қазығұрт ата шоқысы», «Қазығұрт қорасы», «НКВД белгісі», «Тесік тас», «Сырғыма су тас», «Тоқтама су», «Тобылғы беткей», «Алмалы койнауы», «Доланалысай», «Пайғамбар тоқтаған», «Пайғамбар саусағы», «Үңгірлі алқап», «Тамшы бастау», «Суық бұлақ», «Айна бұлақ», «Пайғамбар атының су ішкен жері» деген сияқты тарихи орындар бар. Олар туралы ел аузында түрлі аңыздар айтылады.

Қазығұрт айналасында қасиетті саналатын орындар аса мол. Олардың қатарына Ақбура әулие, Тесік тас, Алып үңгір, Ордабектің бауы, Өңгір ата, Көкібел т.б. кіреді. Сондай-ақ Кеме қалған мүйісінің етегінде, 5-6 шақырымдай жерде орналасқан кеуделерін биікке созып жатқан Ата тас пен Ана тас мүсіндерінің де керемет тарихи жәдігер екендігі де күмәнсіз. Шындығында зиярат етудің де сан ғасырдан бері қалыптасқан өзіндік дәстүр-қағидасы бар. Мысалы, Түркістанға зиярат етуге келіп жатқан кісілердің маршруты былай тізбектеледі: Шымкент – Шілтер Ата – Сайрам – Отырар – Арыстан баб – Түркістан.

Ал Түркістан облысы Арыс ауданында да киелі орындар аз емес және Байыркұмның қасиетті жерлері айтарлықтай зерттеліп те келеді. Бұл қатарға Арыс өзені өз бастауын алған Шақпақ тауын, Ақын-Жақып әулие мазарын жатқызуға әбден-ақ болады. Өйткені жергілікті жұрттың аузынан «Жақыпқа түне, Ақыннан тіле» деген тәмсілді әлі де жиі естуге болады [8].

Дегенмен бұл екі тұлға туралы бізге жеткен мәлімет аз. Ақын бабаның шын ныспысы – Сағындық. Ол шамада 1803 жылдар бедерінде дүниеге келіп, Бұқарада білім алған, ислам дінін терең меңгерген әулие кісі болыпты. Күллі Арыс атырабына аты мәшһүр Ақын әулие Ақдалада жерленсе, Жақып әулиенің сағанасы да осы маңайда. Монтайтас маңындаы Монтай әулие де сөз етуге тұрарлық көпшілік тәу ететін, ел пір тұтатын әулиелердің санатынан болған. Монтай әулиенің зираты Шағыр стансасының оңтүстік-батысындағы тасты қыратта болғандықтан, ел-жұрт кейін келе бұл мекенді Монтайтасқа айналдырып алған көрінеді [9].

Елімізде «Мұңлық – Зарлық» жырын білмейтін жан кемде-кем болса керек. «Мұңлық-Зарлықтың» ел арасына тараған ауызша нұсқаларымен қатар қолжазбалары Мәскеу, Санкт-Петербург, Қазан, Алматы қалаларының мұрағаттары мен кітапхана қорларында сақтаулы. Мұңлық моласы осы Байыркұм ауыл әкімшілігіне қарасты Аққала елді мекенінен бір шақырымдай оңтүстік-шығысындағы ескі қорымда орналасқан болса, Зарлықтың зираты Жиделі ауыл әкімшілігінен 4,5-5 шақырым жерде. Көнекөз қариялар, шежіре ақсақалдар Мұңлық пен Зарлық мұнарасының бір жағынан тым ерте заманда тұрғызылғандығын, бүгінде мәдени-рухани құндылық ретінде қорғауға алынбай, күтім көрмегендіктен де қирандысы ғана қалғандығын айтса, екінші жағынан оның қам қыштан тұрғызылғандығы да кезінде ескерілмеген. Дегенмен зиярат етушілер әлі де мұнара орнына барып түнеп жүр. Ал Арыс қаласында Мұңлық-Зарлыққа арнап салынған символикалық ескерткіш бой көтерді.

Мұнан бөлек Задария ауылдық округіне қарайтын Шөгірлі елді-мекенінің атауы да негізінен тарихи атау. Ол орналасқан жері орталықтан 60 шақырым жерде, «Мұңлық-Зарлық» қиссасында айтылғандай, Шөгірлі тоғайының жанында болғандықтан да ауыл Шөгірлі аталған [10].

Бүгінде бұл аймақта ішкі және сыртқы туризмді дамытуға баса мән беріліп, қалпына келтіруді қажет ететін киелі орындарда жүйелі жұмыстар жасалынуда.

«Мұңлық-Зарлық» кесенесін қайта қалпына келтіру мәселесі де орынды қозғалып, сонымен қатар «Жекен-Шайқ» кесенесі толық ағымдағы жөндеуден өткізілді. Жекенсаяқ әулие кесенесі (1714-1782) Арыс өзені бойында. Бұл әулие хақында да ауыздан-ауызға, ұрпақтан-ұрпаққа тараған әңгіме көп. Бір анығы-оның ескіше оқыған, білімді, көреген, діндар кісі болғандығы. Өмірінің соңында жыл сайын сонау Жетісу өлкесінен Арыстанбаба келіп түнеп, Түркістаннан тікелей келеді екен. Осындай жол сапарға алтыншы рет шығып, қайтып бара жатқан жерінде Арыс өзені бойында қайтыс болады.

Туған өлкенің тарихын тану, әсіресе көне қалалар өркениетін кейінгі жас буынға үлгі-өнеге ету, оны мейлінше насихаттау – рухани жаңғыру жолына түскен мемлекетіміздің басты міндеттерінің бірі. Қалай дегенде де туған жерінің тарихын жетік білген жанның ұлтына қорған болар ұжданды азаматқа айналатыны еш күмән тудырмайды. Кең-байтақ қазақ топырағының қай қиыры болмасын тұнып тұрған тарих, қасиетті орындарға, көне кесенелерге аса бай. Мұндай өркениет ошақтары мен киелі жерлер, көне қалалар мен байырғы елді мекендер бүгінгі Түркістан облысы аумағында да жетерлік.

«Өткенді тану, тарихты терең пайымдап, оған әділ баға беру-үлкен парасаттылық пен жауапкершілікті талап етеді», - деп Елбасымыз Н.Назарбаевтың өзі баса айтқандай, бүгінде қызу қолдау тауып отырған «Туған жер» секілді баянды бағдарламалардың атқарар миссиясы өте ауқымды, маңызы да алабөтен.

Дегенмен бұл өңірдегі киелі орындарды, өзендер мен тауларды, жергілікті топонимдерді, өсімдіктер мен жануарлар дүниесін мұнан да тереңірек зерттеу - алдағы күндердің еншісіндегі іс. Өйткені бұл біздің бүгінгі рухани жаңғыруымыздың басты негіздерінің бірі. Сондықтан да өлке тарихын ұрпаққа таныту қашанда басты мақсат болып қала береді.

Қорытынды. Түйіндей айтқанда, рухани жаңғырудың ең басты шарты – ұлттық кодымызды сақтай отырып, өскелең ұрпақ бойына жалпыұлттық қасиетті орындар ұғымын сіңіру екендігін ескере отырып, өңіріміздегі қасиетті орындар мен киелі жерлерді насихаттау үдерісін жандандыру арқылы ішкі және сыртқы туризмді дамытуымыз керек. Яғни Тұңғыш Президентіміз атап көрсеткендей, «Қазақстанның қасиетті рухани құндылықтары», «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасының аясында табиғи және мәдени нысандар, зайырлы және діни сәулет ескерткіштері, халық арасынан шыққан көрнекті тұлғалардың кесенелері мен қорымдары мейлінше насихатталатын болады. Жалпы алғанда жастарымыздың ұлттық санасын киелі нысандар арқылы жаңғырту – ортақ міндетіміз. Сондықтан да киелі жерлердің рухани маңызы зор екендігін қашанда жадымызда ұстағанымыз жөн.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н. *Тарих толқынында.* – Алматы: Атамұра, 2003. – 188-189 бб.
2. Қозыбаев М. *Киелі тәуелсіздік.* – Алматы: Баспалар үйі, 2009. – 201 б.
3. Назарбаев Н. *Ғасырлар тоғысында.* Алматы: Атамұра, 2003. – 125-134 бб.
4. Тоқаев Қ. *Рухани жаңғыру: озығын алып, тозығын тастау // Айқын, №55.14 сәуір, 2017ж.*
5. Назарбаев Н. *Ұлы даланың жеті қыры // Егемен Қазақстан, 21 қараша, 2018 жыл.*
6. Ерғөбеков Қ. *Түркістан облысы әулие-әмбиелері.* – Ш., 2018. – 141 б.
7. Кембаев Ә. *Төлеби ауданы: анықтамалар мен мағлұматтар.* – Ш., 2011. – 225-226 бб.
8. *Оңтүстік Қазақстан облысындағы жер-су, елді мекен атауларының қысқаша тарихы.* – А., 2009. – 18 б.
9. *Сонда.* 24-25 бб.
10. *Сонда.* 23 б.

УДК 17.037:1
ГРНТИ 00.09 .11

Мырзалы С.Қ.¹, Канагатов М.К.²

¹ доктор философских наук, профессор КазАТК им. М.Тынышпаева
² магистр гуманитарных наук, старший преподаватель КазАТК им. М.Тынышпаева

РЕЛЯТИВИЗАЦИЯ ЭТИЧЕСКИХ ПРИНЦИПОВ И ЕЕ ПОСЛЕДСТВИЯ

Аннотация

В данной статье рассматривается тенденция к релятивизации морали, которая может привести к негативным последствиям. Разрушить устоявшиеся моральные ценности выработанные длительной историей развития человеческого духа тем более когда на первый план выходят материальные ценности и дух потребления. Перед человечеством возникает угроза все большего отчуждения и потери единства как формы человеческого общения и существования.

Ключевые слова: мораль, релятивизация морали, духовно-нравственные ценности.

С.Қ. Мырзалы ¹, М.К. Канагатов²

¹ философия ғылымдарының докторы, профессор М.Тынышбаев ат. ҚазККА
² гуманитарлық ғылымдар магистрі, М.Тынышбаев ат. ҚазККА аға оқытушысы

ЭТИКАЛЫҚ ҰСТАНЫМДАРДЫҢ САЛЫСТЫРМАЛЫҒЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ САЛДАРЛАРЫ

Аңдатпа

Қоғамның рухани өмірінің өзегін моральдық сана құрайды. Оның талаптары қарапайым және әрбір адамға түсінікті. Соның арқасында жер бетіндегі адамдар бір-бірімен қарым қатынасқа түсіп бейбіт өмір сүреді. Моральдық сананы релятивті (салыстырмалы) деп есептеу – неше түрлі заңсыздықтарға жол ашып, адамдарды бір-бірінен алшақтатады. Сондықтан, ондай үдерістерді тоқтатқан жағдайда ғана, бүгінгі адамзатты шарпып кеткен рухани дағдарыстан шығуға болады.

Түйінді сөздер: мораль, моральдың релятивтілігі, рухани-адамгершілік құндылықтар

Myrzaly S.K.¹, Kanagatov M.K.²

¹ Doctor of Philosophy, professor of KazATC named after M.Tynyshpayev
² Master of Humanities, Senior Lecturer KazATC named after M.Tynyshpayev

RELATIVIZATION OF ETHICAL PRINCIPLES AND ITS CONSEQUENCES

Abstract

This article discusses the tendency to relativize morality, which can lead to negative consequences. Morality, at the core of the spiritual life of society, is the highest achievement of mankind. Its requirements are equally clear to all the peoples of the earth, thanks to it there is peace and mutual understanding of people. Relativization of morality destroys the morality of society, alienates people from each other, deepens the further spiritual crisis of society. Human moral values (not the material body of society, which is constantly changing) should become the main regulator of human relations in both domestic and foreign policy. Only in these conditions it is possible to stop in front of the abyss and ensure the survival of mankind.

Keywords: morality, relativization of morality, spiritual and moral values

Как следует жить человеку в этом мире? – Данный сакраментальный вопрос, возникший еще в глубокой древности, волнует людей до сегодняшнего дня. Однако, вместо приближения к его решению, нам кажется, что человечество все более отдаляется от него. В эпоху Европейского Ренессанса была создана гравюра, где стадо свиней, обуюнных дьявольским наваждением, толкая друг друга, стремглав мчатся по узкой горной тропе... к обрыву. Не напоминает ли Вам сюжет о современном человечестве, которое движется на грани очередной Мировой войны, где различные государства сталкиваются друг с

другом в борьбе за обладание все более уменьшающимися ресурсами Земли? Не случайно журналисты американскую войну в Ираке назвали «первой грязной нефтяной войной XXI века». Современный Ирак, когда-то бывшей колыбелью человеческой цивилизации, страна – открытый музей, был разбомблен, древние памятники стали руинами, – разве это не пример т.н. «цивилизованного варварства», не говоря уже о сотнях тысяч погибших и миллионах беженцев? Однако, сказанного, видимо, достаточно для вопроса о том, «в чем причины этого?».

Среди множества причин, как одну из важнейших, нам хотелось бы выделить духовно-нравственный кризис, сопровождаемый релятивизацией морали [1 с.149]. Суть его заключается в том, что каждый человек, будь это преступник, шулер, олигарх и т.д. пытается оправдать себя с моральных позиций, исходя из принципа «у каждого своя мораль». В международной политике это проявляется в «двойных стандартах», когда Запад закрывает глаза на любые авторитарные режимы, если они оказывают им какие-то услуги, идут в фарватере их политических установок, а если нет – то объявляется на весь мир о нарушениях прав человека в этой стране. Таким образом, мораль превращается в средство манипулирования общественным мнением, оправдания тех или иных угодных решений, отвечающих интересам «власть держащих» в тех или иных странах.

Релятивизация морали имеет долгую историю. Начиная с эпохи Возрождения, когда Западная цивилизация вырвала историческую инициативу, много усилий было затрачено на выработку новых жизненных ориентаций, соответствующих быстро изменяющейся реальности. «Порча» началась, на наш взгляд, когда Н.Кузанский объявил человека «Humanus Deus» (Человеческий Бог) [2, с. 259], ибо, если Бог благодаря своей творческой мощи сотворил Мир, то и человек также творит прекрасные вещи, которых не было до этого. Дж.Манетти восхитился телесной красотой человека и его универсализмом, П.делла Мирандолла вдохновенно писал о том, что благодаря божественному дару свободы, человек является мостом между Небом и Землей, а Л.Валла окончательно реабилитировал телесные интенции человека, объявив, что человек прекрасен не только духом, но и телом [3, с. 507-514]. Дальше – больше. Уверовав в силу науки и технического прогресса, в способность человека покорить и преобразовать мир, обуюнные гордыней, западные мыслители подвергли ожесточенной критике христианство, при этом особенно постарались французские просветители (Монтескье, Вольтер, Дидро и др.) которые разбили вдребезги христианскую мифологию [4, с. 534, 549]. Вслед за этим Ф.Ницше декларировал о том, что «Бог умер. Бог мертв» [5.]. А в XX веке М.Фуко заявил о смерти субъекта. . .

В этом месте наших рассуждений мы подошли к проблеме Бога. Наиболее приемлимый ответ на данный вопрос, на наш взгляд, дал великий И.Кант, который заявил, что научным путем нельзя доказать ни присутствие, ни отсутствие Бога. Но он окольным путем доказал его наличие, указав на то, что он нуждается в Боге, а если это так, то Он - есть. На наш взгляд, ошибкой просветителей было отождествление всевозможных мифов (Чудес), которые есть во всех богооткровенных религиях, с сутью религии. Их особенно много в христианстве. Например, притча о том, что Иисус Христос накормил пятью хлебами пять тысяч человек, что он прошел как по земле по морским волнам, оживил мертвого человека и т.д. Смысл этих и других мифов состояла в обосновании всемогущества Бога как творца этого мира. С позиции развивающейся науки просветителям нетрудно было показать несостоятельность данных чудес. Между тем, глубинной сутью любых религий является проповедь тех моральных максим, которые объединяют людей, того, что сегодня мы называем общечеловеческими ценностями. Без них невозможно сотрудничество людей, народов, ибо они одинаково понятны всем. Потому что все религии мира содержат те нравственные заповеди, благодаря которым регулируются человеческие отношения, происходит взаимопонимание народов Земли. Идея Бога родилась в свое время в головах пророков вследствие того, что человек не может быть критерием морали, ибо нравственные нормы призывают не к тому что есть, а к тому, что **должно быть**. Поэтому необходимо исходить из некоего идеала, который и только может быть критерием морали. Вот почему Конфуций считал чувство долга перед другими непрременным качеством добродетельного человека, а Кант оценивал долг как прекрасное лучезарное слово. Все пророки, исповедывали свои моральные максимы от имени Бога, потому что они понимали свою ограниченность. Что же касается мифологии, то разве сегодняшняя наука в своих предельных обобщениях не мифологична? Разве «Теория Большого взрыва», которая пытается нам объяснить происхождение Космоса из сингулярного состояния материи не мифологична? Или же проблема темной материи? На вопрос о том, что взорвалось, нам отвечают: – первоначальный ген. А что это такое – находится в тумане. Ведь любая вещь в этом Мире не вполне совпадает со своим понятием. Вот почему мы считаем Платона великим, потому что он впервые в мировой философии открыл «Мир идей». Даже

рассуждая пантеистически, можно утверждать, что породив человека «Ее Величество Природа» может быть «хотела» через человека, наделенного разумом, достичь той гармонии, к которой она стремилась миллиарды лет!

Констатировав духовно-нравственный кризис человечества, теперь перейдем к тем модернизационным процессам, которые происходят в громадном Евразийском пространстве. Дело в том, что начиная с реформ Петра I, последние 300 лет, Россия, затем Советский Союз всегда были ориентированы на Западное мироустройство жизни. Запад всегда казался нам неким маяком, образцом самых передовых достижений человечества, в том числе и в культуре. Несмотря на закрытость общества, молодежь всегда стремилась к образцам западной культуры в одежде, музыке и поведении. В 60-е годы Билл Хейли с его рок-н-роллом, музыкальные композиции группы «Биттлз», записанные нелегально на использованных медицинских пленках, где были видны человеческие ребра, покупались и проигрывались со всем скрежетом, которые они издавали. Молодые люди отдавали половину месячной заработной платы за пластинку с популярными музыкальными композициями «Биттлз». Громадное Евразийское пространство тяготело к Западу. Это в культурологическом плане.

Что же касается других факторов, то, на наш взгляд, было отставание экономики, выпуск некачественных товаров, неудовлетворенность людей материальными условиями своего бытия. В свою очередь, это объяснялось тотальным огосударствлением всех ресурсов общества, установлением в стране централизованной плановой экономики. Плановая экономика, крайне эффективная в периоды кризисов, войн и т.д., оказалась не конкурентноспособной в обычные периоды жизни общества. У людей, которые «сидели» на жестко установленных окладах, не было мотивов высокопроизводительного труда. Ведь сама «матушка Природа» не любит однообразия, она любит многообразие, многоцветье. К сожалению, вырождающаяся партократия, которая начиная с эпохи т.н. «застоя» занялась обустройством своего быта через обогащение (контролирование деятельности подпольных цеховиков, а также торговли, где через создание искусственного дефицита товаров и их перепродажи по завышенным ценам аккумулировались целые состояния) мечтала о легализации своих богатств. К этим факторам следует добавить миллионы активных людей страны, которые были недовольны своим положением «простого винтика» в громадном государственном хозяйстве. Несмотря на закрытость советского общества и идеологизированность его населения, так называемая «социологическая пропаганда» делала свое дело. В завозимых из-за рубежей товарах народного потребления люди видели более лучшие стандарты, которые указывали и без всякой пропаганды на другие страны, где существуют благоприятные условия для жизни людей. Таким образом, миллионы активных людей «снизу», заинтересованные в творческой самореализации, бывшая партийная номенклатура «сверху», оказавшаяся у руля управления государством, которая мечтала о легализации своих богатств, взорвали социалистическую плановую экономику.

Что же касается системы духовно-нравственных ценностей советского общества, в советское время была сделана поистине громадная работа по просвещению людей, начиная от ликвидации неграмотности, кончая созданием широкой сети высших учебных заведений, театров, библиотек и т.д. Страна Советов стала самой читающей и образованной страной в мире. Как отмечал в свое время лорд У.Черчилль, страна поднялась от сохи до выхода в космос. Особо следует сказать о нравственном возрождении общества, где основной упор был сделан на принцип эгалитаризма, равенство возможностей, постепенную ликвидацию социальных различий между людьми. Миллионы людей были вытащены из подвалов и хижин в благоустроенные квартиры, право на труд стало реальной нормой жизни людей, у людей появилась уверенность в завтрашнем дне. Однако, к сожалению, миллионы лекций о новом человеке, которые читались в трудовых коллективах, не дали сколько-либо заметных результатов, несмотря на то, что у советских людей была своя собственная гордость.

В идеале при выборе путей дальнейшего развития нужно было сохранить все то положительное, что было достигнуто в рамках советской цивилизации, в то же время перенимая передовые достижения развитых стран. Здесь многое зависело от выбора бывшей метрополии, которая встала на путь т.н. «шоковой терапии» к которой подключился и Казахстан. С одной стороны, необходимо было перевести страну на путь рыночной экономики, которая совпала с корыстным интересом бывшей партийно-государственной номенклатуры, перед которой открылись благоприятные беспрецедентные в мировой истории условия для быстрой приватизации госсобственности в условиях «шоковой терапии». «Розово-романтические» иллюзии относительно быстрого построения «рыночного рая», завезенные из-за океана, так же оказали свое воздействие. Заклучая сказанное, следовало бы предположить, что тот путь, который был пройден страной, был в какой-то мере неизбежным в различных его вариациях. Вместе с тем, в

глубинных своих основаниях либерализм оказался **несовместимым** с духовно-нравственным кодом евразийских народов и, тем самым, не привел к надлежащим результатам. Прежде всего надо отметить духовно-нравственный кризис, захлестнувший те страны СНГ, которые избрали либерально-демократический курс модернизации. Экзистенциальный вакуум, отчуждение, рост преступности, насилия, суицидов – наиболее яркие примеры неприятия существующего ныне положения дел.

Здесь возникает сложный вопрос о том, что же является сердцевинной, ядром духа? На наш взгляд, таковой является мораль, которая незримо присутствуя в каждой клетке общества, стягивает все явления духовной жизни в единое целое. Собственно говоря, быть человеком – это значит быть нравственным существом, прислушиваться к голосу совести – этому внутреннему Богу человека. Центральное место морали в духовной жизни объясняется тем, что ее императивы всегда выходят **за пределы сиюминутных выгод**, ибо быть в обществе означает быть взаимосвязанным с другими людьми, стало быть, **учитывать и их жизненные устремления**. Во-вторых, мораль всеохватна, в силу этого все стороны жизни общества подвергаются нравственной оценке. Жизненный опыт многих поколений в истории развития человечества показывает, что без высоких духовных принципов и нравственных норм поведения личности государство не способно к социальным преобразованиям, осуществлению глубоких демократических, экономических и политических реформ. Отсюда необходимость создания в обществе ауры **порядочности, доброты, справедливости, великодушия, человечности и веры**.

В казахском языке есть понятия «каганат» и «канагат», что означают «государственность» и «удовлетворенность малым», тем, что имеешь. Ахилессовой пятой кочевников были всего лишь две проблемы: «**жер дауы**» и «**жесір дауы**», что означает «тяжба по земле» и «вдовья тяжба». Первая объяснялась тем, что между племенами и родами происходили постоянные стычки за пастбища. Вот почему кочевники старались решить данный вопрос через объединение под крылом создания единой государственности, понимаемой в гегелевском духе как «действительности нравственной идеи», справедливого распределения и без того скудного общественного продукта в условиях кочевого хозяйства. Как известно апофеозом этого было создание Чингиз-ханом беспрецедентной в мировой истории империи, простиравшегося от Китая до Балкан и Ближнего Востока, где сотни народов научились сотрудничать друг с другом, обмениваться передовыми достижениями. Что же касается второй тяжбы, то кочевник, в пять лет играя на гриве коня, став юношей, говоря современным языком, становился «мастером спорта» по стрельбе из лука на скачущей лошади. Поскольку шла постоянная борьба за пастбища, он погибал в раннем возрасте на Майдане, оставляя за собой молодую жену с несколькими малышами. Отсюда возникала «вдовья тяжба», когда род или племя должны были взять под опеку данных людей.

Что же касается принципа «**канагат**», то в современных условиях он приобретает, можно сказать, вселенское значение, когда «потребительское общество» переживает глубочайший кризис, превращая людей в «раковую опухоль» на живом теле Земли.

Таким образом, задача очередного этапа модернизации общества заключается в возвращении к своим истокам, но обогащенной предыдущим опытом. Моральные ценности как высшее достижение человечества, (а не материальное тело общества, которое постоянно меняется) должны стать основным регулятором человеческих взаимоотношений как во внутренней, так и во внешней политике. Только в этих условиях возможно остановиться перед бездной и обеспечить выживание человечества.

Список использованной литературы:

1. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С.Хантингтон / Пер. с англ. Т.Велимеева. Ю.Новикова. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.
2. Кузанский Н. Перевод /Общ. ред. и вступит. статья З.А. Тажуризиной. – М.: Мысль, 1979. – 488 с.
3. История эстетики. Памятники мировой эстетической мысли В 5 томах, Издательство. – М.: Искусствот.1. – М., 1962.
4. Антология мировой философии. Европейская философия от эпохи Возрождения до эпохи Просвещения. – М.: АН СССР, Ин-т философии, Мысль, 1969-1972. – 3185 стр.
5. Ницше Ф. Веселая наука. Сочинения в двух томах, том первый. – М.: Мысль, 1990. – С.592.

УДК 37.032
МРНТИ 14.35.05.

Баймырзаев К.М.¹, Байгабатова Н.К.²

¹ д.г.н., профессор, ректор Жетысуского государственного университета им. И.Жансугурова
г. Талдыкорган, Казахстан

² к.и.н., и.о. ассоциированного профессора, директор научно-образовательного центра
«Рухани жаңғыру» ЖГУ им. И.Жансугурова
г. Талдыкорган, Казахстан

ФОРМИРОВАНИЕ И УКРЕПЛЕНИЕ ГРАЖДАНСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ МОЛОДЕЖИ – ПРИОРИТЕТНАЯ ЗАДАЧА ГОСУДАРСТВА

Аннотация

В статье рассматривается понятие гражданской идентичности и подчеркивается необходимость государственной политики формирования казахстанской идентичности молодого поколения страны. На основе программных документов Республики Казахстан показано, что формирование и укрепление гражданской идентичности и патриотизма молодежи является одной из приоритетных задач государства на современном этапе развития. В условиях модернизации общественного сознания формирование казахстанской идентичности на принципе гражданства является необходимым условием динамичного развития государства.

Ключевые слова: гражданская идентичность, молодежь, Казахстан, государство, патриотизм

К.М. Баймырзаев¹, Н.К. Байгабатова²

¹ д.г.д., профессор, I. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің ректоры,
Талдықорған қ., Қазақстан

² т.ғ.к., қауымдастырылған профессор м.а., I. Жансүгіров атындағы ЖМУ
«Рухани жаңғыру» ғылыми-білім беру орталығының директоры
Талдықорған қ., Қазақстан

ЖАСТАРДЫҢ АЗАМАТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖӘНЕ НЫҒАЙТУ – МЕМЛЕКЕТТІҢ БАСЫМДЫҚ МІНДЕТІ

Аңдатпа

Мақалада азаматтық бірегейлік тұжырымдамасы қарастырылып, елдің жас ұрпағының қазақстандық бірегейлігін қалыптастыру үшін мемлекеттік саясаттың қажеттілігі айтылған. Қазақстан Республикасының бағдарламалық құжаттарына сүйене отырып, жастардың азаматтық бірегейлігі мен патриотизмін қалыптастыру мен нығайту мемлекеттің қазіргі даму кезеңіндегі басым міндеттерінің бірі болып табылатындығы көрсетілген. Қоғамдық сананы жаңғырту жағдайында, азаматтық қағидат негізінде қазақстандық бірегейлікті қалыптастыру мемлекеттің қарқынды дамуы үшін қажетті шарт болып табылады.

Түйін сөздер: азаматтық бірегейлік, жастар, Қазақстан, мемлекет, патриотизм

К.М. Baimyrzaev¹, N.K. Baigabatova²

¹ doctor of Geographical Sciences, professor, Rector of Zhetysu State University named after I.Zhansugurova,
Taldykorgan, Kazakhstan

² candidate of Sciences in History, acting associate professor, Head of the scientific and educational center
«Rukhani zhangyru» of Zhetysu State University named after I.Zhansugurov, Taldykorgan, Kazakhstan

THE FORMATION AND STRENGTHENING OF CIVIL IDENTITY OF YOUTH IS A PRIORITY TASK OF THE STATE

Annotation

The article discusses the concept of civic identity and emphasizes the need for a state policy to form the Kazakhstani identity of the young generation of the country. Based on the program documents of the Republic of Kazakhstan, it is shown that the formation and strengthening of civic identity and patriotism of youth is one of the

priority tasks of the state at the present stage of development. In conditions of modernization of public consciousness, the formation of Kazakhstani identity on the principle of citizenship is a necessary condition for the dynamic development of the state.

Keywords: civic identity, youth, Kazakhstan, state, patriotism

Казахстан как государство с полиэтничной и поликонфессиональной общественной структурой стремится к созданию единой идеологии, основанной на патриотизме, любви к своей земле. Это достаточно сложная задача, требующая последовательности, целостности и сохранения единства и общественного согласия в стране. К тому же современные геополитические условия, в которых необходимо существовать казахстанскому государству, актуализируют проблему гражданской идентичности личности и патриотизма.

В этой связи на современном этапе развития государства предпринимаются активные действия по формированию и укреплению казахстанской идентичности на принципе гражданства. Во всех основных программных документах страны последовательно и настойчиво проводится стержневая идея трансформации общественного сознания в предстоящие десятилетия – формирование казахстанской идентичности как необходимого условия развития в XXI веке и вхождения в тридцатку ведущих стран мира [1]. Для реализации этой масштабной задачи принята и успешно реализуется Концепция укрепления и развития казахстанской идентичности и единства, обозначившая главные принципы, базовые ценности и магистральные направления работы государственных органов и общественных организаций до 2025 года [2]. Государственная идеология Казахстана ставит целью сформировать казахстанскую нацию, куда бы включились все граждане. Новая концепция национальной идентичности акцентирует не этническое происхождение, а гражданские чувства принадлежности к стране.

В апреле 2017 года была опубликована статья первого Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» на основе которой была разработана и реализуется в настоящее время государственная программа «Рухани жанғыру». Основная цель этой программы – «изменить общественное сознание, чтобы стать единой Нацией сильных и ответственных людей» [3]. В первую очередь, реализация «Рухани жаңғыру» нацелена на молодых людей, поскольку сформировать понятия и убеждения легче, чем изменить уже устоявшиеся. Поэтому, видимо, не случайно 2019 год в Казахстане объявлен Годом молодежи. Ведь молодежь представляет собой инновационный потенциал любого общества, поэтому формирование ее гражданской идентичности и патриотизма является одной из приоритетных задач современного государства [4].

За период, прошедший с распада Советского союза, на свет появилось не одно поколение казахстанцев. Молодежь сегодняшнего дня серьезно отличается от своих родителей, которые выросли в иной социально-политической формации. Изменилась среда, изменились жизненные ориентиры и ценности. Во многих случаях произошел отказ от того, что прежде считалось идеалом. Неудивительно, ведь даже самые старшие из тех, кого в Казахстане относят к молодежи, в сознательной жизни не видели социализма и всех его атрибутов, а их взросление пришлось на эру интернета. Старшее поколение часто говорит об отсутствии идеологии, низком уровне морали, необдуманных поступках, иногда о лени и странности культурных предпочтений молодых людей. Однако конфликт «отцов и детей» был всегда, и противоречие между поколениями не является новым явлением.

Кроме того, открытость к новому и высокий уровень мобильности, которые свойственны молодым людям, могут быть источником социально-экономического и духовного возрождения страны. В то же время представители этого же поколения могут быть также движущей силой разного рода конфликтов, а в некоторых случаях оказываются более подверженными криминалу, наркомании и другим девиациям. В этой связи изучение содержания и устойчивости основных идеологем и представлений о гражданской идентичности, совместимость или несовместимость ее с этнической идентичностью у молодежи остается актуальной проблемой сегодняшнего дня.

Поэтому, на наш взгляд, вместо стереотипов важнее объективно изучить установки представителей нового поколения по отношению к самим себе, обществу, государству, их понимание текущих проблем в стране и взоры в будущее. Понять, чем живут вчерашние дети важно не только для взрослых, государственной власти, различных общественных институтов, но и для самой молодежи.

Научный интерес к молодежи, особенностям ее вхождения во взрослую жизнь появился давно. Проблема новых поколений рассматривается через призму социологии, психологии, культурологии,

политологии, педагогики и других наук. Чаще всего молодежь рассматривается как группа населения, которую объединяет возраст и особые ценностные ориентиры.

На фоне развертывания активных процессов нациестроительства в Казахстане, научное сообщество столкнулось с проблемой осознания того факта, что вопросы механизмов формирования социальной идентичности, и прежде всего, государственно-гражданской, остаются слабоизученными. В последнее десятилетие в стране наблюдается рост распространения этнорелигиозных идентификаций в среде казахстанской молодежи. Казахстанское общество столкнулось с проблемой, когда эти тенденции могут обернуться угрозой утраты национальной и культурной идентичности. Особое значение здесь в перспективе обретает решение проблем в сфере образования и воспитания, предотвращение маргинализации и радикализации подрастающего поколения. Кроме того, усиление этнического самосознания становится проблемой для успешного формирования и укрепления общенациональной государственно-гражданской идентичности.

Однако изучение международного опыта обнаруживает, что в современном мире нет единых стандартов в сфере укрепления и развития гражданской идентичности и единства. Более того, в эпоху глобализации одной из важнейших проблем становится сохранение этнической самобытности (родного языка, культуры, религии и пр.). А для полиэтнических и поликонфессиональных государств, каковым является Казахстан, огромное значение имеет то, чтобы граждане страны (к какой бы они этнической группе не принадлежали, какого бы вероисповедания и идейных убеждений ни придерживались и т. д.) осознавали себя частью данного общества, чувствовали свою сопричастность к происходящим в стране событиям и имели активную гражданскую позицию.

Современные исследователи, занимающиеся исследованием гражданской идентичности, полагают, что она является компонентом, составной частью социальной идентичности личности (наряду с другими ее разновидностями, например, этнической и политической) и предпринимают попытки выделить присущие только ей особенности. Однако проблема анализа сущности гражданской идентичности усложняется разнообразием терминов, которые используются различными авторами: гражданская, общегражданская, государственная, национальная идентичности. Понятие «национальная идентичность», кроме всего прочего, осложняется осмыслением понятий «нация» и «национальность», как в качестве категории анализа, так и в категории практики, причем не только обывателями (например, лицами, участвующими в социологических опросах), но иногда и самими исследователями.

В Казахстане «...представители этнических объединений, как и прежде отождествляя нацию и национальность, опасаются, что казахстанская нация будет означать постепенное стирание этнокультурных различий, и, в конечном счете, исчезновение этносов. Исходя из неверного отождествления нации и этноса следует жесткая альтернатива «или или». Или казахстанская нация или казахская нация. И именно поэтому ими столь огромное значение придается тому, как будет называться нация в Казахстане» [5]. В данном контексте использование словосочетания «казахстанская идентичность» в процессе нациестроительства представляется, на наш взгляд, более корректным и ясным.

Кроме того, в ряде работ подчеркивается необходимость различения государственной и гражданской идентичностей, при этом критериями данного различения выступают географический (территориальный) аспект и современное понимание гражданства как устойчивой политико-правовой связи индивида и государства. По мнению, известного российского ученого В.А. Тишкова, государственная идентичность складывается проще и быстрее, чем гражданское самосознание [6, с.117].

В научной литературе существует противопоставление гражданской и государственной идентичности. В то же время, на наш взгляд, государственная идентичность не может быть сведена к восприятию субъектом своей географической или территориальной принадлежности, что следует из разделения гражданской и государственной идентичности, поскольку она является сложным комплексным познавательным ценностным образованием, в структуру которого включены представления о ценностях, нормах, представления личности о своем социальном статусе, правах и обязанностях и других атрибутах принадлежности к данной общности. Поэтому гражданскую идентичность можно определить как интегративное качество, являющееся результатом осознания личностью политико-правовой принадлежности к сообществу граждан какого-либо государства и выражающееся в ценностно-ориентированной общественной деятельности.

Понятия гражданства и гражданской идентичности являются центральными в политической теории и политической психологии. По мнению ряда американских исследователей, имеются различные значения гражданской идентичности и ее концепция лучше всего понимается как имеющая субъективные,

этические и политические аспекты. Гражданская идентичность рассматривается ими в конструкциях гражданства для понимания современных дебатов, касающихся глобализации и иммиграции [7].

Вместе с тем, несмотря на то, что проблемы гражданского воспитания и образования находятся в поле внимания многих исследователей, вопросы формирования у молодежи, в том числе и студентов, чувства гражданской идентичности практически не разработаны. Именно поэтому современное образование одной из своих задач ставит формирование умения современного студента соотносить себя с гражданским обществом, его нормами и ценностями. Это позволяет молодым людям осознавать себя полноправными гражданами своей страны, чувствовать свою принадлежность к определенной гражданской общности. В то же время необходимо помнить о том, что формирование национальной идентичности любого общества – процесс сложный, занимающий иногда продолжительное историческое время.

В данном контексте образование и воспитание учит «жить сообща» с людьми, принадлежащими к другим культурам, имеющими различные взгляды и убеждения, находить справедливый компромисс между этими культурами и ее приверженцами.

Однако даже самые опытные педагоги, целенаправленно стремящиеся сформировать у обучающихся верное представление о гражданской общности, об идентичности, о великодушии и благородстве, толерантности и др., а также умение вести себя в этом обществе и сотрудничать с другими людьми, не всегда в совершенстве владеют нужными методами, осуществление которых на практике обеспечивает достижение студентами нужного результата. Поэтому формирование и укрепление у молодежи чувства гражданской идентичности как формы личностного образования является одним из реальных способов разрешения вышеуказанных противоречий. Недавние исследования по гражданскому обучению показывают, что гражданская идентичность студентов – чувство того, кем они являются по отношению к нации – определяется их жизненным опытом. Тем не менее, усилия по интеграции гражданского обучения в учебную программу по общественным наукам, как правило, не основываются на этом понятии. Для проверки этой идеи был разработан курс истории США для средней школы. В этом проекте команда преподавателей и исследователей рассмотрела вопрос о том, как государственный курс по истории США может быть превращен в возможность эффективного гражданского обучения и формирования гражданской идентичности американских школьников [8].

В этой связи, важно отметить, что гражданская идентичность выполняет несколько функций, в числе которых интегративная функция, состоящая в формировании чувства «Мы», объединяющего человека с конкретной общностью; функция самореализации и самоактуализации личности в социально значимых и социально оцениваемых видах деятельности; защитная функция, благодаря которой реализуется аффилиативная потребность индивида в принадлежности к группе, позволяющая человеку преодолевать страх и тревогу в изменяющихся условиях, обеспечивая тем самым уверенность и стабильность личности [9].

Анализ работ по проблеме исследования показал, что в науке сложилось несколько основных направлений относительно понимания сущности и структуры гражданской идентичности личности. В исследовании за основу взято понимание, что формирование гражданской идентичности протекает в трех аспектах: эмоционально-ценностном, когнитивном и деятельностно-поведенческий. На основе анализа широкого спектра источников определено понятие гражданской идентичности как ключевого социокультурного и мировоззренческого качества личности, проявляющееся в сознательном принятии личностью своей принадлежности к определенному государству, его социально-правовой системе и культуре, к самоотжествлению себя с носителями определенного мировоззрения, нравственных принципов, образа мышления и поведения.

Молодежь является той группой, изучение которой позволяет с известной корректировкой строить прогнозы состояния общественного сознания. Выявить реальные тренды в гражданской идентичности студенческой молодежи важно не только потому, что по ним можно судить о тенденциях в содержании идентичностей, но и потому, что сами они будут в дальнейшем участвовать в формировании самосознания будущего поколения. Будучи динамичным социально-демографическим образованием, молодежь выполняет в обществе важную функцию смены поколений, принимает непосредственное участие в преобразовании всех сфер жизнедеятельности социума. С другой стороны, характер и содержание деятельности молодежи в обществе как субъекта социального развития напрямую зависят от объективных особенностей социальной среды, предполагающих определенные модели ее социализации. Условия становления гражданского общества, сопровождающиеся процессами распада прежней системы ценностей, идеалов, существующих моделей социализации и поисками новых, не могли не оказать влияние на личностное формирование и развитие молодежи. Это влияние закономерно носит

противоречивый, сложный характер, что обуславливает широкий круг молодежных проблем, требующих многоаспектного анализа.

В целом, мы можем констатировать, что современный этап формирования гражданской идентичности казахстанской молодежи характеризуется осознанием существования объединяющих ценностей, основанных на принципах патриотизма, духовности, правовой культуры; признанием активной роли государства в процессе структурирования гражданской сферы общества; формированием личности, обладающей социальной зрелостью. В этой ситуации появилась настоятельная необходимость в выработке новых механизмов формирования гражданской идентичности молодежи благодаря созданию новых возможностей посредством гражданского общества. Гражданское общество является неременным условием гармоничности процессов социализации и самоопределения современной личности, т.к. именно общественные организации, структуры гражданского общества во многом способствуют вовлечению молодежи в социально значимую деятельность.

Таким образом, во всех основных программных документах страны последовательно и настойчиво проводится стержневая идея трансформации общественного сознания в предстоящие десятилетия – формирование казахстанской идентичности как необходимого условия развития человека и общества в XXI веке. В условиях модернизации общественного сознания формирование гражданской идентичности молодежи позволит укрепить общеказахстанское гражданское самосознание, гармонизировать межэтнические отношения, а также обеспечить правопорядок и политическую стабильность в обществе.

Список использованной литературы

1. Стратегия «Казахстан-2050» // http://www.akorda.kz/ru/official_documents/strategies_and_programs
2. Концепция укрепления и развития казахстанской идентичности и единства. Утверждена Указом Президента Республики Казахстан от 28 декабря 2015 года № 147 // <https://assembly.kz/ru/ank/ofitsialnye-dokumenty/ob-utverzhdanii-kontseptsii-ukrepleniya-i-razvitiya-kazakhstanskoy-identichnosti-i-edinstva/>
3. Назарбаев Н.А. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания // http://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya
4. Закон Республики Казахстан от 9 февраля 2015 года № 285-V «О государственной молодежной политике» (с изменениями по состоянию на 06.05.2019 г.). Опубликовано: «Казахстанская правда» от 11 февраля 2015 г. № 27 (27903); Ведомости Парламента Республики Казахстан, 2015 год, февраль, № 3 (2676), ст.12.
5. Мустафаев Н. Найти себя: иерархия идентичностей в Казахстане // <http://www.dialog.kz/?lan=ru&id=81&pub=1872>
6. Тишков В.А. Российский народ. История и смысл национального самосознания. – М.: Наука, 2013. – 650 с.
7. Handbook of Identity Theory and Research. Schwartz S.J., Luyckx, K., Vignoles, V. L. (Eds.). Springer. doi: 10.1007/978-1-4419-7988-9_25.
8. Rubin B. C. Youth Civic Identity Development in the U.S. History Course // Social Education. – May-Jun, 2010. – V.74. – №3. – pp.144-147.
9. Hart D., Richardson C., Wilkenfeld B. Civic Identity // Handbook of Identity Theory and Research. Schwartz S.J., Luyckx, K., Vignoles, V. L. (Eds.). Springer. doi: 10.1007/978-1-4419-7988-9_25. – p. 771.

УДК 339.929:061.1ЕС(470)(574)

УДК 574.98

МРНТИ 44.01.17

Г.А. Мовкебаева¹, Ж.Т. Бимагамбетова², А.К. Тогузбаева³, Д.А. Юрлова⁴

¹т.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ халықаралық қатынастар және әлемдік экономика кафедрасының профессоры, Еуразия зерттеулер орталығының директоры,

Қазақстан, Алматы қ., e-mail: gmovkebaewa@mail.ru

²ф.ғ.к., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ дипломатиялық аударма кафедрасының доцент м.а,

Қазақстан, Алматы қ., e-mail: bimzhibek@gmail.com

³әл-Фараби атындағы ҚазҰУ «Халықаралық қатынастар» мамандығының 2 курс докторанты

Қазақстан, Алматы қ., e-mail: alia_8783@mail.ru

⁴әл-Фараби атындағы ҚазҰУ «Аймақтану» мамандығының 1 курс магистранты

Қазақстан, Алматы қ., e-mail: yurlova-diana@mail.ru

ӘЛЕУМЕТТІК ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ БОЙЫНША ЕАЭО АЯСЫНДАҒЫ ЭНЕРГЕТИКАЛЫҚ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ (РЕСЕЙ МЕН ҚАЗАҚСТАН МЫСАЛЫНДА)¹

Аңдатпа

Бүгінгі таңда энергетикалық ынтымақтастық және оның негізгі нәтижелері мемлекет экономикасының дамуының маңызды көрсеткіштері болып табылады. ЕАЭО шеңберіндегі өзара тиімді қатынастардың қарқынды дамуына қарамастан, энергетикалық қауіпсіздіктің кейбір мәселелері де бар. Осы процестердің жағымсыз салдарын азайту және экономиканы сенімді энергиямен қамтамасыз ету және энергетикалық қауіпсіздік мәселелерін шешу үшін мемлекеттердің интеграциясын және энергетикалық сектордағы интеграциялық бірлестіктердің тығыз өзара іс-қимылын дамыту қажет екендігі айқын болады. Осыған орай, мақала әлеуметтанулық зерттеу нәтижелері бойынша Ресей мен Қазақстан арасындағы ынтымақтастық мысалында Еуразиялық экономикалық одақтағы энергетикалық интеграцияны қарастыруды мақсат етеді.

Тұтастай алғанда, негізгі салалардағы ынтымақтастықты дамытуға көңіл бөлу, біздің ойымызша, қазіргі уақытта энергетика саласының барлық секторларындағы ынтымақтастыққа, ұлттық экономикаларды түбегейлі құрылымдық қайта құру бағытында келісілген іс-шараларды жүзеге асыруға ерекше назар аудару қажет.

Социологиялық зерттеу нәтижелері Қазақстан мен Ресей арасындағы энергетикалық ынтымақтастықты тереңдетудің тағы бір перспективасы бағыты екі елдің транзиттік әлеуетін тиімді пайдалану, мұнай мен газды тасымалдау инфрақұрылымын дамыту және үшінші елдерге мұнай мен газ жеткізудің экспорттық мүмкіндіктерін кеңейту болып табылатындығын көрсетті.

Кілт сөздер: Қазақстан, Ресей, ЕАЭО, энергетикалық ынтымақтастық, мұнай-газ саласы, әлеуметтік зерттеулер.

¹ Мақала Қазақстан Республикасы Білім және Ғылым Министрлігі Ғылым Комитетінің 2018-2020 жж. ғылыми зерттеулерді гранттық қаржыландыру аясында (№АР05135081 "Энергетикалық қауіпсіздік мәселелері және ЕАЭО энергетикалық саясатының қалыптасуы") жарияланды.

Мовкебаева Г.А.¹, Бимагамбетова Ж.Т.², Тогузбаева А.К.³, Юрлова Д.А.⁴

¹д.и.н., профессор кафедры международных отношений и мировой экономики КазНУ имени аль-Фараби, директор Центра евразийских исследований, Казахстан, г. Алматы, e-mail: gmovkebaewa@mail.ru

²к.ф.н., и.о. доцента кафедры дипломатического перевода, КазНУ имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: bimzhibek@gmail.com

³докторант 2 курса специальности «Международные отношения» КазНУ имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: alia_8783@mail.ru

⁴магистрант 1 курса специальности «Регионоведение» КазНУ имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: yurlova-diana@mail.ru

ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО В РАМКАХ ЕАЭС ПО РЕЗУЛЬТАТАМ СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ (НА ПРИМЕРЕ РОССИИ И КАЗАХСТАНА)

Аннотация

Сегодня как никогда энергетическое сотрудничество и его основные результаты являются важными показателями развития экономики государства. Несмотря на интенсивное развитие взаимовыгодных отношений в рамках ЕАЭС, зафиксированы некоторые проблемы энергобезопасности. Становится очевидным, что для минимизации негативных последствий указанных процессов и решения задач надежного энергообеспечения экономики и энергобезопасности необходимы развитие интеграции государств и тесное взаимодействие интеграционных объединений в энергетической сфере. В связи с этим в статье поставлена цель – рассмотрение энергетической интеграции в Евразийском экономическом союзе на примере сотрудничества России и Казахстана на основе результатов социологического исследования.

В целом, обращая внимание на развитие кооперации в ключевых отраслях, на наш взгляд, в настоящее время особое внимание необходимо уделить сотрудничеству во всех секторах энергетики, осуществлению согласованных действий в направлении коренной структурной перестройки национальных экономик.

Результаты социологического исследования показали, что еще одним перспективным направлением углубления энергетического сотрудничества между Казахстаном и Россией является эффективное использование транзитного потенциала двух стран, развитие инфраструктуры транспортировки нефти и газа и расширение экспортных возможностей поставок нефтегазовых ресурсов в третьи страны.

Ключевые слова: Казахстан, Россия, ЕАЭС, энергетическое сотрудничество, нефтегазовая сфера, социологическое исследование.

G.A. Movkebayeva¹, Zh.T. Bimagambetova², A.K. Toguzbayeva³, D.A. Yurlova⁴

¹doctor of History, Professor of International Relations and World Economy Department, Director of the Eurasian Studies Center, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: gmovkebaewa@mail.ru

²Candidate of Philology, acting associate Professor of the diplomatic translation Department, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: bimzhibek@gmail.com

³PhD of «International relations», Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: alia_8783@mail.ru

⁴MA degree of «Regional Studies», Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: yurlova-diana@mail.ru

ENERGY COOPERATION WITHIN THE EAEU BASED ON THE RESULTS OF A SOCIOLOGICAL STUDY (ON THE EXAMPLE OF RUSSIA AND KAZAKHSTAN)

Annotation

Today, more than ever, energy cooperation and its main results are important indicators of the development of the state's economy. Despite the intensive development of mutually beneficial relations within the EAEU, some problems of energy security have been fixed. It becomes obvious that in order to minimize the negative consequences of these processes and solve the problems of reliable energy supply of the economy and energy

security, it is necessary to develop the integration of States and close cooperation of integration associations in the energy sector. In this regard, the article aims to consider energy integration in the Eurasian economic Union on the example of cooperation between Russia and Kazakhstan on the basis of the results of sociological research.

In General, paying attention to the development of cooperation in key sectors, in our opinion, special attention should now be paid to cooperation in all sectors of energy, the implementation of concerted actions in the direction of fundamental structural adjustment of national economies.

The results of the sociological study showed that another promising direction of deepening energy cooperation between Kazakhstan and Russia is the effective use of the transit potential of the two countries, the development of infrastructure for the transportation of oil and gas and the expansion of export opportunities for the supply of oil and gas resources to third countries.

Key words: Kazakhstan, Russia, EAEU, energy cooperation, oil and gas sector, sociological research.

Кіріспе

Қазіргі әлемдік жүйенің геосаяси шындықтары – бұл ғаламдық әлемнің әртүрлі субъектілерінің өзара байланысының және олардың өзара әрекеттесу тенденцияларының көп қабатты және көп қырлы кешені. Бұл мақала зерттеліп отырған тақырып аясында ерекше қызығушылық тудыратын екі ел арасындағы энергетикалық қауіпсіздік туралы жүргізілген зерттеу негізіне сүйенілді. Әлемдік және аймақтық дамудың жоғарыда көрсетілген аспектілерін ескере отырып, Ресей мен Қазақстан арасындағы энергетикалық ынтымақтастықтың маңыздылығын асыра бағалау қиын. Бүгінгі таңда Қазақстан мен Ресей көмір өндіруден бастап электр энергиясын өндіруге және сатуға негізделген маңызды мемлекетаралық вертикальді интеграцияланған құрылымдар құруда. Мұнай-газ және мұнай өңдеу саласындағы ынтымақтастық тереңдей түсуде. Осыған байланысты, тұйық циклді өндірістерді құруға үлкен мүмкіндіктер ашылады.

ЕАЭО елдері аясында Қазақстан мен Ресей арасында энергетикалық ынтымақтастық жөніндегі кеңестердің құрылуын талдау

Ресей ЕАЭО елдері арасында табиғи газды өндіру, тұтыну және экспорттау саласындағы сөзсіз көшбасшы болып табылады, ол өндіріс пен экспорттың 95% қамтамасыз етеді. ЕАЭО мүше мемлекеттер арасындағы екіжақты газ саудасының көлемі 2018 жылы 50,6 млрд м³ құрады. Ресейлік «Газпром» монополиясы ЕАЭО-ның барлық елдерінде жұмыс істейді, Қазақстаннан басқа - бұл компания Армения, Беларусь және Қырғызстандағы газ құбырлары желісіне иелік етеді (Bergsten, 2016: 545-565). ЕАЭО-да өзара газ саудасы екі жақты форматта дамып келеді: ресейлік газ экспорттаушы ресейлік газ экспорттаушысы екені белгілі және Қазақстанмен ынтымақтастық бағытында оның транзиттік маршруттарын неғұрлым аз пайдалануды қарастырады. Сонымен қатар, Қазақстанның энергетикалық ресурстарын мүмкіндігінше арзан сатып алу және Батыс елдеріне өзі белгілеген бағамен сату жоспарлануда. Сонымен қатар, Ресейден табиғи газ жеткізіліміне тәуелділік ЕАЭО елдерінде әр түрлі болады. Мәселен, Беларусь Ресей газына тәуелді, ал Қазақстан өз энергетикалық саласын дербес дамытуға ұмтылуды, ал ЕАЭО басқа елдерімен салыстырғанда оның тәуелділігі өте аз. Бұл негізінен Қазақстанда табиғи газ өндірісінің қол жетімділігіне байланысты, онда ресейлік газ тек оңтүстік өңірлердегі газбен жабдықтау жүйесінің техникалық сипаттамаларына байланысты жеткізіледі.

ЕАЭО-дағы газ индустриясының екінші ерекшелігі – газды шығару көлемі оны тұтырудан едәуір асып кететіндіктен, сыртқы нарыққа газды экспорттаудың нақты бағыты болып табылады. Бұл газ өндіруші елдердің (Ресей, Қазақстан) үшінші елдерге экспортқа жоғары тәуелділігіне әкеледі. Осыған байланысты транзиттік қызметті жүзеге асыратын Қазақстан мен Ресейдің өзара ынтымақтастығының ерекше маңыздылығын атап өткен жөн. Ресей мен Қазақстан ортақ энергетикалық нарықты қалыптастыру және ЕурАзЭЖ пен Біртұтас экономикалық кеңістік аясында бірнәрсеге энергетикалық кеңістікті құрудың негізгі қозғаушы күштерінің бірі болып табылады (Андреева, 2017: 17-31).

Бүгінде бір жеке мемлекет үшін, айтарлықтай энергетикалық база болса да, оны энергиямен қамтамасыз ету өте қиын екендігі белгілі. Сондықтан Ресей мен Қазақстан арасында ортақ энергетикалық нарықтың құрылуы энергетика саласындағы өзара тиімді экономикалық қатынастардың дамуына ықпал етеді, ішкі нарықты арзан энергия ресурстарымен қамтамасыз етеді, олардағы тұтынушылардың қажеттіліктерін қанағаттандырады және энергия ресурстарын үшінші елдерге экспорттау мүмкіндіктерін кеңейтеді. Соған қарамастан Ресей мен Қазақстанның ұлттық экономикаларын дамытуда энергетикалық сектордың рөлін және екі елдің қарым-қатынасын тек бір жақты жақсы қырынан қарауға болмайды, ол белгілі бір қайшылықты сипатымен ерекшеленеді. Осылайша, көмірсутек шикізаты, бір жағынан, елдеріміздің экономикалық әл-ауқатының маңызды факторы болса, екінші жағынан экономикалық тәуелділіктің

қауіпті көзі және экономиканың артта қалған моделін сақтау болып табылады. (Ethier, 2018: 1214-1245). Мұнай бағасының құлдырауын және ірі мұнай кен орнын игерудің кейінге қалдырылған жобасын ескере отырып, Қазақстанның ұстанымы тұрақсыз. Қазақстан үкіметінің ресми болжамына сәйкес, 2018 жылдан бастап сұйық көмірсутектерді өндіру көлемі 2,6%-ға немесе 12,2 млн тоннаға дейін азайды, ал 2020 жылдан бастап өндіріс көлемі біртіндеп төмендейді. 2040 жылы ол жылына шамамен 9 миллион тонна болады (Eurasian Economic Commission, 2019). (Eurasian Economic Commission, 2019). Мұнай-газ саласына байланысты себептермен қатар, Қазақстанның экономикалық өсуінің баяулауының негізгі көздерінің бірі оның Ресеймен, оның ішінде Еуразиялық экономикалық одақ шеңберіндегі тығыз экономикалық және саяси байланыстары болды. Бір уақытта дерлік мұнай бағасының және ресей рублінің төмендеуі байқалды, ал рубль әрдайым қолдау көрсететін қазақстандық теңгенің құнсыздануы Ресей валютасының тұрақсыздығының тікелей нәтижесі болды. 2015 жылы теңгенің долларға шаққандағы 87% құнсыздануы және ұлттық валютаның одан да әлсіреуі айтарлықтай экономикалық тоқырауға әкелуі мүмкін (Guliyev..., 2017: 209-2016). Бұл жағдайда күш-жігерді тез үйлестіру және Еуразиялық экономикалық одақ аясында тартымды жобаларды іске асыру өте қажет шара болып табылады. Еуразиялық жобаларға қатысушы елдердің артықшылықтары кемшіліктерден асып кетуі керек, әйтпесе ЕАЭО бәсекеге қабілетсіз болады. Посткеңестік кеңістікке бағдарлау Одаққа мүше елдер үшін дамудың жалғыз бағыты емес, еуразиялық интеграция ЕАЭО елдерінің басқа халықаралық жобаларға қатысуын қамтамасыз ете алады.

Ресей мен Қазақстан арасындағы энергетикалық нарықтағы нақты бәсекелестік жағдай ресейлік қысымға жауап ретінде Қазақстанды мәжбүрлеп, ресейлік-қазақстандық серіктестіктің динамикасына теріс әсер ететін көмірсутегі экспортын әртараптандыру тәсілдерін іздеуі керек, тауарға тәуелділікке қатысты бірлескен күш-жігерді ынталандыруы керек. ЕАЭО аясында бұл бағытта ортақ стратегия болғаны жөн. Бұл Ресей үшін де, Қазақстан үшін де, сондай-ақ екі ел үшін де экономиканы модернизациялауды талап етеді, бұл өнеркәсіптік өндіріс саласында да, тұтастай алғанда экономика ауқымында да құрылымдық сипаттағы ортақ экономикалық проблемалардың болуы. Дамудың индустриалды-инновациялық кезеңіне өтудің төмен технологиялық құрылымға негізделген басым экономикалық модельдің ерекшеліктері кедергі келтіруі мүмкін (Gurova..., 2018).

Қорытындылай келе, орта мерзімді перспективада отын-энергетикалық кешен салалары елдердің халықаралық мамандануын айқындауды жалғастырады деп айтуға болады. Ресейге де, Қазақстанға да тән жағдайларда экономиканың шикізаттық бағыты экспортты қолданыстағы экспорттық бағдарлау негізінде дамытады деп айтуға толық негіз бар.

ЕАЭО елдерінің энергетикалық әлеуетінің болжамы және Қазақстан мен Ресей арасындағы ынтымақтастықты дамыту перспективалары

Бүгінгі таңда ЕАЭО елдері әлемдік мұнай қорының 8% және оны өндіру мен экспорттың 15%, табиғи газ қорының 18% және оның әлемдік экспортының 25%, көмірдің әлемдік қорының 18% және әлемдік өндірістің 6%, әлемдік электр энергиясының 5% құрайды (REN21, «Renewables 2018 Global Status Report 2018»). ЕАЭО елдеріндегі көмірсутек қорларының географиялық таралуы келесідей: минералды шикізат пен өндірілген отын қорларының негізгі бөлігі Ресейде шоғырланған, Қазақстан табиғи ресурстардың айтарлықтай қорларына ие. Сонымен бірге Армения мен Қырғызстанда көмірсутектердің дәлелденген қорлары іс жүзінде жоқ. Айта кету керек, Қырғызстандағы көмірсутек кен орындарын игеру геологиялық ерекшеліктеріне, сондай-ақ нашар дамыған инфрақұрылымға байланысты қиын. Осы тұрғыдан алғанда, Қазақстан мен Ресейдің ұстанымдары басым екені анық. 2016 жылы ЕАЭО-да мұнай өндіру 624,7 млн тонна, газ - 671,9 млрд м³, электр энергиясы - 1238,46 млрд кВт құрады. Сонымен бірге, ЕАЭО елдерінің энергетикалық ресурстарының экспорты негізінен үшінші елдерге бағытталған, ал өзара сауданың үлесі әлдеқайда төмен (Institute for Economics, 2017).

Қазіргі уақытта Қазақстан мен Ресейдің мұнай-газ саласындағы ынтымақтастығының басым бағыттары мыналар болуы керек: тепе-теңдік негізде газ, мұнай және мұнай өнімдерін халықаралық нарықтарға шығару; газ, мұнай және мұнай өнімдерінің индикативті баланстарын әзірлеу және өзара тең шарттар жасасу. ЕАЭО мүше мемлекеттердің шаруашылық жүргізуші субъектілерінің газ, мұнай және мұнай өнімдерін тасымалдау жүйесіне кедергісіз қол жеткізуін қамтамасыз ету; газ, мұнай және мұнай өнімдеріне арналған нормалар мен стандарттарды біріздендіру; мұнай және газ ресурстарын жеткізу және тұтыну үшін ақпарат алмасу жүйесін құру.

Газ саласындағы ынтымақтастықтың негізгі бағыттарының бірі, ЕАЭО мүше мемлекеттердің өкілдері мыналарға назар аударуы керек: мүше мемлекеттердің аумақтары арқылы газ тасымалдау; газ құбыр-

ларын, жер асты газ қоймаларын, сондай-ақ басқа да газ тасымалдау инфрақұрылымын салу, реконструкциялау және пайдалану; газдың ішкі қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін қажетті қызметтер ұсыну.

Қазіргі таңда Қазақстан мен Ресей индустрия мен энергетиканы инновациялық негізде модернизациялау арқылы ЕАЭО кеңістігіндегі экономикалық салада «ойын ережелерін» бірлесіп айқындау үшін интеграциялық бірлестіктердің мүмкіндіктерін тиімді пайдалануға тырысуды. Қазақстан мен Ресейдің географиялық орны мен ресурстық позициялары ЕАЭО-да көлік және энергетикалық архитектураның қалыптасуында шешуші рөл атқарады. Ресей мен Қазақстан арқылы жүк транзиті басқа сауда бағыттарымен салыстырғанда арзан. Біз әлемдік экономиканың екі қуатты орталығы туралы айтып отырмыз: Азия мен Еуропа арасындағы жүк тасымалы. Мұндай көліктік және транзиттік жобалар үлкен перспективалар ұсынады және, әрине, ЕАЭО-ға интеграцияның жоғары деңгейіне, тауарлардың, қызметтердің, капитал мен жұмыс күшінің еркін қозғалысына әкеледі (*British Petroleum*).

Әлеуметтік зерттеулердің нәтижелері

Бүгінгі таңда жаһандану және интеграциялық процестер маңызды рөл атқаратындығы жөнінде түсінік бар, мұны аймақтық ынтымақтастық пен түрлі мәселелерді шешуде елдердің бірігуі растайды.

Ресей мен Қазақстанның жетекші сарапшылары, осы мәселемен айналысатын шетелдік зерттеушілер, сонымен қатар әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің халықаралық қатынастар факультетінің оқытушылары, докторанттары мен магистранттары арасында жүргізілген социологиялық зерттеудің нәтижелері энергетика саласындағы ынтымақтастық ЕАЭО интеграциясының басты бағыттарының бірі болып табылатындығын көрсетеді.

Айта кету керек, респонденттердің 85% -ы тұтастай алғанда еуразиялық кеңістік елдерінің интеграциясына оң баға беріп, оң сипаттамасын береді, сонымен қатар энергетика саласындағы интеграция туралы жеткілікті білім деңгейін көрсетеді және энергетикалық интеграцияны, энергетикалық саясатты және энергетикалық қауіпсіздікті алға жылжыту қажет деп санайды. Әрі қарай, әлеуметтанулық зерттеуге қатысушылардың 56% -ы ЕАЭО елдерінің энергетикалық интеграциясын энергетика саласындағы елдердің өзара іс-қимылы (ынтымақтастығы), 23% -ы келісілген энергетикалық саясатты жүзеге асыру ретінде, 21% -ы энергия ресурстарын бөлудегі бірыңғай мемлекеттік саясат ретінде анықтайды.

Алайда ғалымдар мен сарапшылар (15%) ЕАЭО-дағы энергетикалық саясат пен интеграцияның болашағы туралы күмән келтірді, мұны энергетикалық нарықтағы ойыншылардың мүдделеріндегі айырмашылық, қажетті құрылымдардың жоқтығы, бірқатар елдердегі саяси және экономикалық механизмдердің ашықтығы, қатысушы елдердің ұлттық нарықтарының әлсіз ырықтандырылуы және т.б. түсіндірді.

"Орталық Азия" жобасының менеджері Владимир Парамонов терең интеграция, ең алдымен, Ресейдің қазіргі даму стратегиясымен түбегейлі өзгерген жағдайда мүмкін болады деп санайды. Өз кезегінде ОА сарапшысы Эрика Марат ЕАЭО-да энергетикалық бағыттарды әртараптандыру өте баяу жүріп жатқанын айтады, өйткені елдер энергетикалық салада әлі де Ресейге «байланулы». Сондықтан энергетикалық қауіпсіздік туралы айтуға әлі ерте. Сонымен қатар, негізгі проблемалар осы елдер үкіметінің авторитарлық, болжанбайтын, жабық шешімдерінде жатыр. Қазақстандық менеджмент институтының профессоры Наргис Қасенова сонымен қатар қарулы қақтығыстар мен террористік шабуылдар Еуразиядағы энергия тасымалы қауіпсіздігінің басты қатері екенін атап өтті. Неміс сыртқы саясат қоғамының энергетика мәселелері бойынша маманы Марсель Витор: Интеграциялық процестің әлсіздігі - бұл заңдылықтың, саяси тұрақтылықтың болмауы және аймақтағы жаңа серіктестердің сенімділігі туралы белгісіздік деп көрсетеді. Eurasia Energy Observer бас редакторы Андрей Тибольдтың пікірінше, соңғы онжылдықта транзиттік елдердегі саяси толқулар көмірсутектерді қауіпсіз тасымалдауға ең үлкен қауіп төндірді. Бұл негізінен ресейлік газды Еуропаға тасымалдау қауіпсіздігі туралы.

Бір қызығы, энергетикалық интеграцияның перспективалары, мүмкіндіктері мен болашағы туралы сұрақтарға жауап берушілердің негізгі пікір қатысушы елдердің энергетикалық тәуелсіздігі мен энергетикалық қауіпсіздігін қамтамасыз ету деп санайды. Сонымен қатар, энергетикалық интеграция энергетикалық ресурстардың еркін қозғалысын қамтамасыз етеді (респонденттердің 84%-ы осылай дейді), энергетика саласында бәсекелес орта құру (65%), энергетикалық нарық инфрақұрылымын бірлесіп дамыту және келісілген тарифтік саясатты іске асыру (78%), жаңа салаларды дамыту саласындағы ынтымақтастықты терендету, энергетикалық ресурстар, оларды өңдеу, тасымалдау, сондай-ақ мүше мемлекеттердің транзиттік әлеуетін кеңейту (66%). Қатысушылардың қалған 51%-ы ЕАЭО-дағы энергетикалық интеграция энергетикалық сектордағы өндірістің күшті өсуіне, ЕАЭО аясындағы

инвестициялық ағымды жеделдетуге, тұтынушылар үшін энергияның қол жетімділігін арттыруға және ҒЗТҚЖ ынталандыруға әкелетініне күмән келтірмейді.

Сонымен қатар энергетикалық ынтымақтастыққа әсер ететін жағымсыз факторларды атап өтпеуге де болмайды. Бір жағынан, респонденттердің көпшілігінің пікіріне сәйкес (78%), ортақ энергетикалық саясатты құру мен жұмыс істеудің негізгі проблемасы ЕАЭО елдерінің саясатының әлсіз үйлестірілуі және энергетикалық стратегиялардың болмауы болып табылады. Сонымен бірге, біздің зерттеуімізден ең басты мәселелер – үшінші елдерге энергия жеткізуді реттеу интеграциялық процестерден тыс болып табылады, және бұл ЕАЭО елдерінің энергетикалық ынтымақтастықтың ең даулы мәселелеріне икемді көзқарасын білдіреді.

Қорытындылай келе, респонденттердің едәуір бөлігі энергетикалық өнімдердің жалпы нарықтарын қалыптастыру ЕАЭО елдеріне қолда бар ресурстық әлеуетті тиімді пайдалануға (58%), мүше мемлекеттердің рыноктарына кемсітусіз қол жетімділікті (50%) қамтамасыз етуге, жеткізілімнің сенімділігін (69%) арттыруға және экспорттық мүмкіндіктерді кеңейтуге, транзиттік ағындарды оңтайландыруға (45%), энергетикалық қауіпсіздікті жақсартуға (75%) мүмкіндік беретіндігін мойындайды.

Сонымен қатар, пайдалы қазбалар мен өнеркәсіптік шикізаттың біркелкі бөлінбеуі мен қол жетімділігі (қорлардың көп бөлігі Ресейде, ал Армения мен Қырғызстанда олар жоқ дегендей) деп санайтын респонденттердің саны энергетика саласындағы ынтымақтастықты қиындатады деп есептейді, олардың көрсеткіші 86% құрайды. Демек, нарық Ресей нарығының динамикасына байланысты болуы мүмкін.

Қорытынды

Осылайша, әлеуметтанулық зерттеу нәтижелері бойынша ресурстық, экономикалық, ғылыми-техникалық әлеуетті біріктіру арқылы біртұтас энергетикалық кеңістікті құру сөзсіз интеграциялық процестерді тереңдетуге, ЕАЭО елдерінің сыртқы нарықтардағы бәсекеге қабілеттілігін арттыруға, сонымен бірге осыған байланысты Интеграциялық одақтағы энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге ықпал етеді деп айтуға болады.

Қазіргі сыртқы саяси жағдай ЕАЭО елдерінің сауда құрылымын өзгерту үшін бастапқы нүкте болуы керек. Бүгінгі таңда ЕАЭО елдерінің экономикасын дамыту үшін шикізатты пайдалануға негізделген инновациялық индустриялық қосымшаларға көшудің ерекше мүмкіндігі бар. Ұзақ мерзімді перспективада энергетика мұнай мен газдан түсетін кірістерді соңғы технологиялық тауарлардың қосылған құнына ауыстыра отырып, ЕАЭО елдерінің өндірістік кооперациясының негізі бола алады.

Бес жылдық Еуразиялық экономикалық одақтың қалыптасуы мен дамуының тәжірибесі оның құрылуы посткеңестік кеңістіктегі интеграциялық процестерге, экономикалық әлеуеттің өсуіне, ЕАЭО елдерінің халықтың өмір сүру деңгейін жақсарту мүддесінде орнықты әлеуметтік-экономикалық дамуына ықпал ететін перспективалы жоба болып табылатындығына сенімді дәлел болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Андреева Т.Н. Сигналы к переменам (ранние предупреждения о близящейся смене миропорядка). // *Мировая экономика и международные отношения*. - 2017. - №2.

2. *British Petroleum*, «BP Statistical Review of World Energy, June, 2016» [Электрон.ресурс]. - 2016. - URL: <https://www.bp.com/content/dam/bp/pdf/energy-economics/statistical-review-2016/bp-statistical-review-of-world-energy-2016-full-report.pdf>. (дата обращения: 15.09.2019)

3. Bergsten, C.F. *Open regionalism. The World Economy*. - 2018. - 20(5).

4. Ethier, W.J. *Regionalism in a multilateral world* // *Journal of Political Economy*. - 2018. - 106(6).

5. *Eurasian Economic Commission. Eurasian Economic Integration: Facts and Figures*. Available from [Электрон.ресурс]. - 2019. - URL: <http://www.eec.eaeunion.org>. (дата обращения: 05.11.2019)

6. REN21, «Renewables 2016 Global Status Report 2016», *Key Findings*. - [Электрон.ресурс]. - 2016. - URL: http://www.ren21.net/wp-content/uploads/2016/10/REN21_GSR2016_KeyFindings_en_10.pdf. (дата обращения: 07.07.2019)

7. Guliyev, I.A., Mekhdiev, E.T., Litvinyuk, I.I., Bondarenko, A.V., Yanguzin, A.R. *Global refining industry in retrospect, and evaluation of Russia-European union petroleum products' trade perspectives. International Journal of Energy Economics and Policy*. - 2017. - 7(5).

8. Gurova, I.P., Platonova, I.N., Maksakova, M.A. (2018), *The level of trade integration in the Institute for Economics and Financial Analysis* // «China's Global Renewables Expansion». - January, 2017. - s.2. - [Электрон.ресурс]. - 2017. - URL: http://ieefa.org/wp-content/uploads/2017/01/Chinas-Global-Renewable-Energy-Expansion_January-2017.pdf

УДК 908
МРНТИ 07.00.03

К.Т. Таичикова¹

¹c.h.s., professor of International Educational Corporation

CENTRAL ASIA IN THE SYSTEM OF INTERNATIONAL RELATIONS

Annotation

The formation of new states in Central Asia after the collapse of the Soviet Union created many problems both within and outside the region. Internal economic and political contradictions had a significant impact on the formation of integration institutions in Central Asia. For 25 years, the region has experienced several formats of cooperation, which look more like institutional regressive forms of integration than mutually beneficial cooperation. The formation of integration is greatly influenced by large geopolitical forces, each of which has its own interest, which runs counter to the benefits of the Central Asian states. The increasingly deepening contradictions between the superpowers contribute to the intensification of disagreements between the states of the region, their inability to prevent or neutralize global and regional challenges of a geopolitical and economic nature.

Key words: Strategic geographical location, the Central Asian region, hydrocarbons, oil and gas reserves, international terrorism, illegal migration.

Таичикова К.Т.¹

*¹к.и.н., ассоц.профессор Международной образовательной корпорации,
г. Алматы, Казахстан*

ЦЕНТРАЛЬНАЯ АЗИЯ В СИСТЕМЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЯХ

Аннотация

Образование новых государств в Центральной Азии после распада Советского Союза создало много проблем как внутри, так и за пределами региона. Внутренние противоречия экономического и политического характера оказали существенное влияние на формирование интеграционных институтов в Центральной Азии. За 25 лет регион испытал на себе несколько форматов сотрудничества, которые больше выглядят как институционально регрессивные формы интеграции, нежели взаимовыгодное сотрудничество. На формирование интеграции большое влияние оказывают крупные геополитические силы, каждый из которых имеет свой интерес, идущий вразрез выгодам центральноазиатских государств. Все более углубляющиеся противоречия между супердержавами способствуют усилению разногласий между государствами региона, их неспособности предотвратить или нейтрализовать глобальные и региональные вызовы геополитического и экономического характера.

Ключевые слова: стратегическое географическое положение, регион Центральной Азии, углеводороды, запасы нефти и газа, международный терроризм, нелегальная миграция.

К.Т. Таичикова¹

¹т.ғ.к., Халықаралық білім беру корпорациясының профессоры

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР ЖҮЙЕСІНДЕГІ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ

Аңдатпа

Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін Орталық Азияда жаңа мемлекеттердің пайда болуы аймақта да, одан тыс жерлерде де көптеген проблемаларды тудырды. Ішкі экономикалық және саяси қайшылықтар Орталық Азиядағы интеграциялық институттардың қалыптасуына айтарлықтай әсер етті. 25 жыл ішінде аймақ өзара тиімді ынтымақтастыққа қарағанда интеграцияның институционалды регрессивті формаларына ұқсайтын бірнеше аймақтық ынтымақтастық форматын бастан кешірді. Интеграцияның қалыптасуына үлкен геосаяси күштер әсер етеді, олардың әрқайсысының өз мүддесі бар, ол Орталық Азия мемлекеттерінің өзара тиімділігіне кері әсерін тигізеді. Алдыңғы қатарлы державалардың арасындағы күн

сайын тереңдей түсетін қайшылықтар аймақ мемлекеттері арасындағы келіспеушіліктің күшеюіне, олардың геосаяси және экономикалық сипаттағы жаһандық және аймақтық сынақтарды алдын алуға бейтараптандыруға ықпал етеді.

Түйінді сөздер: стратегиялық географиялық орналасуы, Орталық Азия аймағы, мұнай және газ қорлары, халықаралық терроризм, заңсыз көші-қону.

The countries of Central Asia are young states; the processes of establishing the institutional structure and system of international organizations, as well as the search for cultural and political identity have not yet been completed. The region is characterized by internal contradictions, significant variability of cultural practices and identities, as well as a wide range of interpretations of the historical heritage. It should also be noted that the development of the CARs is going on against the background of the advancement of diverse, conflicting integration projects, behind which stand powerful geopolitical forces. A distinctive feature of the countries of Central Asia is the presence here of different combinations of challenges and threats of different levels. The situation is aggravated by the competition of external forces and the lack of cooperation between the Central Asian states themselves, which nullify attempts to neutralize existing risks through international cooperation. Central Asia has become hostage to the growing global uncertainty, its dependence on the structures of world politics is a long-term problem, and therefore the balance of forces at the global level, the set of political, economic, geopolitical, military interests between key external players is constantly changing [1, p. 17].

After the collapse of the Soviet Union, the strategic geographical location of the Central Asian countries in the center of the Eurasian continent, as well as the concentration of significant natural resources, primarily hydrocarbon, in the region, acquire strategic importance. Resources are becoming the most important factor in the national development of the Central Asian republics. They are turning into a foreign policy tool that Central Asian countries are striving to use to the maximum. The main regional resources are the energy resources of the Caspian basin, gold and uranium deposits in Uzbekistan, Kyrgyzstan, Kazakhstan, as well as a rich palette of mineral raw materials, rare earth and noble metals such as mercury, antimony, lead. According to expert estimates, about 4% of the world's proven oil reserves and more than 4% of the world's proven gas reserves are concentrated in Central Asia and the Caspian region. Three of the five Central Asian states have significant energy resources. In terms of oil and natural gas reserves, Kazakhstan is one of the largest in the world; it is among the top ten countries. Turkmenistan and Uzbekistan mainly have natural gas reserves. Moreover, gas reserves of Turkmenistan and Uzbekistan are considered the fifth and eighth largest in the world, respectively. Most of the proven oil reserves in the region are located in Kazakhstan. According to Kazakhstan itself, recoverable oil reserves amount to 5 billion tons, gas - 3 trillion. cc the total geological reserves of hydrocarbons in the Kazakhstan sector of the Caspian Sea amount to 12–17 billion tons (2/3 of all hydrocarbon resources of the Caspian Sea) [2]. Kazakhstan exports the bulk of its oil through the Tengiz-Novorossiysk pipeline of the Caspian Pipeline Consortium (CPC). Gas reserves in the Central Asian region are distributed between Turkmenistan, where there are most of them, Uzbekistan and Kazakhstan. Natural gas is exported from Central Asian countries to the west through the Central Asia-Center and Bukhara-Ural Soviet pipeline systems.

Neither Russia nor other countries after the collapse of the USSR could establish control over the natural resources of the Central Asian states. Today, the world's largest powers, the United States and China, as well as such a powerful integration grouping as the EU, are interested in gaining access to the region's hydrocarbon reserves. They seek to participate in the extraction and transportation of energy resources in Central Asia, which, among other things, makes it possible directly to exert political influence on the situation in the region.

Due to its geographic location, Central Asian countries have a high transit potential, which creates opportunities for communication between the most important regions of the world. Central Asia is located at the crossroads of global transport routes, at the junction of Eurasian transport corridors. Several powerful gas and oil pipelines pass through the Central Asian countries. The Central Asian republics are an important part of the so-called "Silk Road" connecting the rapidly developing countries of East Asia with Western Europe. In particular, the transcontinental Eurasian highway passes through the territory of the countries of Central Asia. It connects the Pacific coast of China (port Lianyungang) through the railway network of Kazakhstan, Russia, Eastern and Central Europe with the Atlantic coast of Western Europe (Rotterdam, the Netherlands). The North-South transport system passes through the territory of Central Asia, which connects Russia with Iran and India. Central Asian countries are also included in the Europe-Caucasus-Asia transport corridor route (TRACECA). TRACECA originates in the countries of Eastern Europe, passes through the Black Sea, the South Caucasus, the Caspian Sea, and then follows to the countries of Central Asia.

The region of Central Asia is a center for the illegal production of local drugs (primarily in Fergana). To an even greater degree, the countries of Central Asia represent the largest transit route along which, after the collapse of the USSR and the overthrow of the pro-Soviet government in Afghanistan, drugs of Afghan production began to be delivered to Russia and further to the EU countries. Part of the Afghan drugs is exported through Iran and Pakistan, and more than half through the so-called “northern route” of drug trafficking, that is, the countries of Central Asia. This is due to the fact that, in contrast to the Central Asian republics, Iran uses extremely tough measures to combat smuggling and drug use. Drug smuggling takes place mainly through the territory of Tajikistan, as well as Uzbekistan. Then the drugs go to Kyrgyzstan and Kazakhstan, then to Russia and the EU countries. Drug trafficking in Central Asia is closely associated with extremist organizations, primarily the Islamic Movement of Uzbekistan (IMU), which controlled up to 70% of the Central Asian drug trafficking in the late 1990s [3, p. 90].

The factor of geographic proximity of the countries of Central Asia to Afghanistan gained particular importance in connection with the start of the military operation against the Taliban in 2001. The Central Asian states were identified as a “bridgehead” for fighting terrorism in Afghanistan. In view of the strategic location of the countries of the region, the armed forces of the United States and its allies in the anti-terrorist coalition were deployed on their territory. Military bases were established in Kyrgyzstan, Uzbekistan and Tajikistan. Subsequently, the governments of Uzbekistan and Tajikistan refused to further provide the territory of their states for the deployment of military bases.

Pakistan and Iran are in close proximity to the countries of Central Asia, which gives another important dimension to the geopolitical position of the region. At the same time, the conflict between Pakistan and India, especially given the fact that both states are nuclear powers, as well as the prospect of the appearance of nuclear weapons in Iran and clear signs of radicalization of the ruling regime in this country represent a challenge to stability in Central Asia.

Russia's interests in the region are based on the desire to maintain special relations with the Central Asian countries in the political, economic, humanitarian and military spheres. The countries of the region with Russia have many connections with centuries-old traditions. They are united by the economic interconnectedness of a number of branches of national economies, transport and pipeline networks. Russian is still the language of interethnic communication in the republics of Central Asia. Russia's economic interests in the countries of Central Asia are quite broad. Some of them are directly related to the import and export of traditional goods, others are closely intertwined with foreign policy and geopolitical interests - the oil and gas sector, transport, the nuclear industry [4, p. 117-118]. The stable political situation in the region is extremely important for Russia. Russia highlights the problems of population migration, drug trafficking, and the conflict potential of Central Asia as challenges that directly affect the country's security.

The revitalization of US policy in Central Asia is associated with the start of a military campaign in Afghanistan. One of the main goals of the long-term US presence in the region is the ability to control the situation in Iran and Pakistan in a certain way. The US also has economic interests in the region, which consist in developing projects in the Caspian Sea and building alternative pipelines. In order to access the hydrocarbon resources of Kazakhstan, the US administration is seeking to join the Baku-Ceyhan oil pipeline, which was built without Russian participation, and passes from Azerbaijan through the territory of Georgia and Turkey. US policy in Central Asia is aimed at containment the influence of Russia and China in the countries of the region, supporting democratic reforms, combating Islamic extremism, international terrorism, and drug trafficking.

In the early 2000s, the presence of China, which sought to become the second political and military force in the region after Russia, became noticeably stronger in Central Asia. The most important strategic task of China was to limit the capabilities of the Western powers, first of all the United States, to acquire and expand their military-strategic positions in the countries of Central Asia. The Central Asian republics began to acquire great economic importance for China. The rapid growth of the Chinese economy in the 1990s was accompanied by a rapid increase in energy consumption and various types of mineral raw materials. In order to meet the rapidly growing needs of its economy, China is in search of additional sources of energy resources that the countries of Central Asia can become for it. In addition, the priority task of China is to ensure security in the areas bordering with the countries of Central Asia, primarily in the north-west of the country. China assumes that political instability in the Central Asian republics affects the security of northwest China [5, p. 156]. China's policy is aimed at preserving its territorial integrity and preventing the independence of Xinjiang - Uygur Autonomous Region (XUAR). For this, China needs the support of the Central Asian republics.

The countries of Central Asia for quite a long time were not of particular interest to the European Union. The EU's dependence on external energy resources and the need to improve its energy security have led the EU to concentrate more and more on the Central Asian region. A new stage in the Central Asian policy of the European Union began in 2007, when the EU adopted the strategy of a "new partnership" in relation to the states of Central Asia. In it, the European Union recognizes that Central Asia, with its significant hydrocarbon reserves and convenient geographic location for transport routes to European markets, will play an important role in ensuring energy supplies to Europe. The strategic objectives of the EU policy in Central Asia are to ensure stability and security in the region, to assist in the elimination of poverty and improve living standards, and to promote regional cooperation, especially in the fields of energy, transport, higher education and the environment [6]. One of the priorities of the EU policy in Central Asia is to promote the democratic development of the countries of the region. The European Union insists on the adherence of Central Asian countries to democratic values, human rights and a market economy as a necessary condition for ensuring stability in the region. An important place in the EU's Central Asian strategy is occupied by the fight against security threats, among which the European Union highlights drug trafficking, international organized crime, international terrorism, and illegal migration.

Thus, Central Asia is a strategically important region of the world, open to international competition, for the influence in which leading countries are fighting.

References:

1. Братерский М.В. Россия, Китай и США в Центральной Азии / М.В. Братерский, Д.В. Суслов // США – Канада: экономика, политика, культура. 2015. № 4. С. 17
2. 11-я Московская Международная выставка «Нефть и газ» [Электронный ресурс] // URL: <http://www.mioege.ru/RU/world/kioge/>
3. Богатуров А.Д., Дундич А.С., Троицкий Е.Ф. Центральная Азия: «отложенный нейтралитет» и международные отношения в 2000-х годах. – С. 90
4. Кузьмина Е.М. Особенности внутривосточной и международной ситуации в Центральной Азии // ПОЛИТЭКС. 2009. №3. – С. 117-135
5. Лаумулин М.Т. Центральная Азия в зарубежной политологии и мировой геополитике. В 5 т. Т 5. Центральная Азия в XXI столетии. – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2009. – С.156
6. European Community Regional Strategy Paper for Assistance to Central Asia for the period 2007-2013 [Electronic resource] // URL: http://eeas.europa.eu/central_asia/rsp/07_13_en.pdf

УДК 679-03
ГРНТИ 03.09.11

У.М. Джолдыбаева¹

¹ кандидат исторических наук, доцент кафедры История Казахстана КазНУ им. Аль-Фараби

К ИСТОРИИ РЕШЕНИЯ ПРОБЛЕМ ТРАНСГРАНИЧНОГО ВОДОПОЛЬЗОВАНИЯ ЦЕНТРАЛЬНОАЗИАТСКИХ ГОСУДАРСТВ В ПОСТСОВЕТСКИЙ ПЕРИОД

Аннотация

В статье рассматриваются некоторые вопросы истории решения проблем использования водных ресурсов трансграничных рек Центральной Азии в постсоветский период. Учитывая взаимную зависимость центральноазиатских государств в отношении водоснабжения и гидроэнергетического комплекса, особую актуальность приобрел вопрос взаимовыгодного решения проблем водопотребления трансграничных рек региона. Общая проблема водопользования в регионе заключается в распределении энергетической и ирригационной специализации между государствами.

Ключевые слова: история международных отношений, история использования трансграничных водных ресурсов, международные правовые документы, межгосударственные отношения в водохозяйственном и энергетическом комплексе.

У.М. Джолдыбаева¹

¹ т.ғ.к., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің Қазақстан тарихы кафедрасының доценті

КЕҢЕСТІК КЕЗЕҢНЕН KEЙІНГІ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ МЕМЛЕКЕТТЕРІНІҢ ШЕКАРАРАЛЫҚ СУ ҚОРЛАРЫН ТИІМДІ ПАЙДАЛАНУДЫҢ KEЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІН ШЕШУ ТАРИХЫНАН

Аңдатпа

Мақалада автор Кеңестік кезеңнен кейінгі Орталық Азия мемлекеттерінің шекараралық су қорларын тиімді пайдаланудың кейбір мәселелерін шешу жолдарын қарастырады. Өңір мемлекеттерінің су энергетикалық қорлары мен суды пайдалану жолдарын қарастыруда және бірлесіп шешуде өзара тиімді мемлекетаралық келісімдер, халықаралық құқықтық құжаттар қабылданатыны мәлім. Жалпы, аймақтағы суды пайдалану мемлекеттер арасындағы су шаруашылығы мен энергетикалық кешендердегі мемлекетаралық қатынастарды, ирригациялық су жүйелеріндегі бөлінісін реттеу арқылы жүзеге асырылады. Қазіргі таңда Орталық Азия аймағында орналасқан республикалардың шекараралық су қорларын тиімді пайдаланудың маңызы күннен-күнге артуда.

Ключевые слова: халықаралық қатынастар тарихы, шекараралық су қорларын тиімді пайдалану, халықаралық құқықтық құжаттар, су шаруашылығы мен энергетикалық кешендердегі мемлекетаралық қатынастар.

*Dzholdybaeva U.M.*¹

¹ candidate of historical sciences, assistant professor of the History of Kazakhstan
KazNU named after Al-Farabi

ON THE HISTORY OF SOLVING THE PROBLEMS OF TRANSBOUNDARY WATER USE OF THE CENTRAL ASIAN STATES IN THE POST-SOVIET PERIOD

Annotation

The article deals with some issues of the history of solving the problems of water resources use of transboundary rivers of Central Asia in the post-Soviet period. Taking into account the mutual dependence of the Central Asian States in relation to water supply and hydropower complex, the issue of mutually beneficial solution of water consumption problems of transboundary rivers of the region has acquired particular relevance. The common problem of water use in the region is the distribution of energy and irrigation specialization among States.

Keywords: history of international relations, history of use of transboundary water resources, international legal documents, interstate relations in the water and energy complex.

Позиция Республики Казахстан в международных отношениях в сфере водопользования с сопредельными государствами определяется его значительной зависимостью от стока рек из соседних стран, которые приносят в пределы страны 44% поверхностных водных ресурсов. В бассейнах рек Сырдарья, Чу, Талас и Каркара, где проживает более 3 млн. человек, имеются значительные площади орошаемых земель. Также необходимо отметить, что Республика Казахстан особенно заинтересована в сохранении и улучшении природно-экологических и социально-экономических условий в этих регионах, так как водная система Казахстана испытывает реальную угрозу от трансграничного поступления загрязненной воды.

Центральная Азия является крупнейшим регионом Евразии с площадью территории 4,006 млн кв.м и населением 58,7 млн чел. В том числе наибольшей площадью обладает Казахстан (68%), а наибольшая численность населения принадлежит Узбекистану (42,7%). На долю Кыргызстана приходится 4,9% площади и 8,8% от общей численности населения. Запасы поверхностных водных ресурсов на территории Центральной Азии в целом составляют 150 куб.км и формируются в следующих соотношениях: в Республике Таджикистан – 45,6%, в Кыргызской Республике – 27,2%, Республике Казахстан – 19,3%, в Республике Узбекистан – 6,0%, в Туркменистане – 1,9%. Коэффициент трансграничной зависимости водных ресурсов, т.е. доля речного стока, поступающего извне) составляет в Республике Казахстан – 42%, Республике Узбекистан – 77%, Туркменистана – 94%, что свидетельствует о необходимости проведения государствами Центральной Азии согласованной политики по рациональному их использованию. Водные ресурсы, как правило, используются преимущественно на жизнеобеспечение населения, в

том числе для обеспечения его питьевой водой, для сельскохозяйственных нужд и в целях обеспечения электроэнергией и топливной энергией [1].

Энергетические ресурсы в Центральной Азии также неравномерно распределены по странам: преобладающий объем запасов углеводородного топлива приходится в основном на Казахстан – 77,4%, в Узбекистане их 12,7%, в Туркмении – 6,7%. Как видим, эти страны являются энергоизбыточными. Кыргызстан и Таджикистан, наоборот, топливodefицитные – они на 40-50% зависят от их импорта по мировым ценам. Гидроэнергетический потенциал сосредоточен в основном в Таджикистане – свыше 300 млрд кВт.ч и в Кыргызстане – свыше 142 млрд кВт.ч. Объем вырабатываемой на гидроэлектростанциях электроэнергии составляет более 30% от общего ее объема, в том числе: в Кыргызстане – 83,5% и в Таджикистане – 92,7%.

К трансграничным источникам воды в регионе относятся реки Сырдарья и Амударья, которые берут свои истоки в горах Памира и Тянь-Шаня. Сырдарья течет из Киргизии через Таджикистан в Узбекистан (в том числе через густонаселенную Ферганскую долину) и Казахстан, Амударья из Таджикистана в Узбекистан и Туркменистан. Водные ресурсы Сырдарьи, среднемноголетней сток которой равен 37 км³, распределяются следующим образом: 74% приходится на Киргизию, 14% – на Узбекистан, 9% – на Казахстан и 3% – на Таджикистан. Более 80% стока Амударьи, среднемноголетний сток которой равен 78 км³, формируется на территории Таджикистана, 6% – на территории Узбекистана, 2,4% – в Киргизии, 3,5% – в Туркменистане и Ираном) и 7,9% – в Афганистане. Основную проблему в международных отношениях между странами верхнего течения трансграничных рек (Таджикистан, Киргизия) и их нижнего течения (Казахстан, Туркменистан, Узбекистан) составляет режим водостока. Необходимо отметить, что Казахстан и Узбекистан являются наиболее промышленно развитыми странами, обладающими крупными запасами нефти, газа и другими ресурсами, а также имеют наибольшую численность населения среди государств региона. Будучи расположенными в нижнем течении рек, они ощущают сильную зависимость от тех стран, которые находятся в верхних течениях трансграничных рек – Киргизии и Таджикистана, наиболее обеспеченных водными ресурсами, которые фактически контролируют основные водотоки [2].

Регулирование стоков Сырдарьи и Амударьи осуществляется Токтогульским водохранилищем в Кыргызской Республике и Нурекским – в Республике Таджикистан, которые работают в многолетнем водно-энергетическом режиме, а также параллельной работой объединенных энергосистем стран Центральной Азии: объединенным диспетчерским центром «Энергия», бассейново-водохозяйственными объединениями «Сырдарья» и «Амударья», расположенными в Ташкенте (Республика Узбекистан). Таким образом, вододелиние в Центральной Азии основывается на водно-энергетическом режиме каскада водохранилищ в бассейнах рек Сырдарья и Амударья и установлении лимитов на объемы водопотребления для каждого государства по бассейнам трансграничных рек согласно Соглашения о сотрудничестве в сфере совместного управления использованием и охраной водных ресурсов межгосударственных источников, подписанного министрами водного хозяйства в г. Ашхабад 18 февраля 1992, закрепленных еще во время СССР, так как единая водно-энерго-топливоснабжающая система Центральной Азии складывалась десятилетиями.

Как подчеркивают многие исследователи, со времени обретения независимости и суверенитета странами региона и до сих пор попытки внедрения принципов международного водного права и опыта по использованию водных ресурсов не принесли каких-либо значимых результатов. Напротив, наблюдается дезинтеграция со стороны отдельных государств Центральной Азии вследствие отсутствия энергетической дипломатии и несовпадения приоритетов и национальных интересов стран, что отражается не только в собственно водно-энергетической сфере, но и в связанных с ней отраслях экономики. Основной проблемой во взаимоотношениях между странами является несбалансированная система эксплуатации водных ресурсов в гидроэнергетическом режиме, когда зимой преобладают паводки, а в период вегетации основных сельскохозяйственных культур – дефицит воды.

Общая проблема водопользования в регионе заключается в распределении энергетической и ирригационной специализации между государствами, где Кыргызстану и Таджикистану достались крупные каскады ГЭС и водохранилища, а Узбекистану, Казахстану и Туркменистану – разветвленная система мелиорации с искусственными регуляторами воды. Эти отраслевые сегменты национальных экономик в различной степени зависимы друг от друга. Страны, лежащие в зоне формирования водостока трансграничных рек, нуждаются в развитии гидроэнергетики, являющейся для них практически главным стратегическим ресурсом. В нижнем течении, где традиционно используется поливное земледелие, вода

остаётся жизненной основой для сельскохозяйственной деятельности крупных центральноазиатских оазисов. Данная специализация в использовании водных ресурсов породила различные подходы к решению проблемы: Кыргызстан и Таджикистан, основываясь на принципе, провозглашенном международной Дублинской конференцией (1992), рассматривают воду как товар, обладающий стоимостью. Эта позиция государств базируется на стремлении не только компенсировать потери в период вегетации, когда гидроэлектростанции производят холостые сбросы воды, но и покрыть затраты на обслуживание и амортизацию оборудования в процессе эксплуатации гидросооружений. Однако в регионе не разработана законодательно-правовая база продажи воды, а без законодательного урегулирования такое решение явно вызовет решительный отпор со стороны других стран региона.

Тем не менее, Кыргызстан все чаще выступает инициатором экономического подхода к водной проблеме. Это объясняется тем, что забор воды в Кыргызстане на гидроэнергетические нужды в основном влияет на бассейн реки Сырдарья, естественный сток которой практически полностью зарегулирован Нарын-Сырдарьинским каскадом водохранилищ. Любые изменения водохозяйственного комплекса и режима его функционирования на территории Кыргызстана оказывают существенное воздействие на потребление водных ресурсов в Узбекистане, Таджикистане и Казахстане. В связи с этим вопрос расширения гидроэнергетического потенциала Кыргызстана требует коллективного подхода, в рамках которого кыргызское правительство намерено ввести определенные правила, касающиеся распределения воды. Таджикистан не заявляет о возмещении затрат на содержание гидроэнергетической инфраструктуры в открытой форме. Актуальным для этой страны стало наращивание энергетического потенциала посредством строительства в стране ряда ГЭС и ЛЭП, которые в перспективе должны стать эффективным ресурсом для позиционирования республики на международном уровне.

Наиболее существенной угрозой процессу интеграции в Центральной Азии является проведение независимой энергетической политики энергодостаточными странами: Казахстаном, Узбекистаном и Туркменией, несмотря на то что эти страны испытывают дефицит водных ресурсов для сельскохозяйственных целей, а это в свою очередь является угрозой их продовольственной безопасности. Однако несмотря на это ими продолжается отказ от принципов совместной работы энергосистем в параллельном режиме в объединенной энергетической системе Центральной Азии и уклонение от импорта электроэнергии в вегетацию от ГЭС Токтогульского и Нурекского водохранилищ многолетнего регулирования стока рек бассейна Сырдарья и Амударья.

Так, например, Узбекистан направил свою энергетическую политику на обеспечение энергетической независимости и на создание дорогих пиковых мощностей на действующих тепло-энергостанциях, работающих на природном газе, что в условиях союзной энергосистемы было недопустимым и наказуемым. Пользуясь тем, что Каскад Токтогульских ГЭС вынужден был работать в зимнее время в энергетическом режиме для покрытия потребности Кыргызской Республики в энергии, что породило превышение объемов попусков воды из водохранилища относительно проектных значений, Правительство Узбекистана в 2004 г. в целях обеспечения водной безопасности страны приняло решение о строительстве в Ферганской долине новых водохранилищ для сезонного перераспределения стока Сырдарьи. Данное решение было принято без урегулирования межгосударственных отношений с соседними странами. По официальной информации Европейской экономической комиссии (ЕЭК) ООН от 2007 г., в бассейне Аральского моря на территории Узбекистана были построены и ныне действуют 54 большие плотины (по определению Международной комиссии по большим плотинам) с водохранилищами с полезным объемом воды более 100 куб. км. Узбекистан в 2008 г., забрав себе достаточное количество воды, нанес значительный ущерб сельскому хозяйству Южного Казахстана и Северного Таджикистана. В частности, только в Таджикистане на площади более 6 тыс. га был потерян весь урожай, а Казахстан, которым была достигнута договоренность о выделении воды с территории Кыргызской Республики, не получил даже половину запланированного ее объема из-за перехвата воды Узбекистаном в Ферганской области. В условиях суровой зимы 2011-2012 гг. крайний дефицит энергетической мощности был пополнен несанкционированным забором электроэнергии из энергосистемы Казахстана, вследствие чего в декабре 2012 года был подписан Протокол об импорте электроэнергии из энергосистемы Кыргызской Республики в объеме 500 млн кВт.ч. Кроме того, Узбекистан дополнительно к существующим водохранилищам, в 2012-2013 годы инициировал в Наманганской области, являющейся зоной жесткой нехватки трансграничных водных ресурсов, строительство водохранилищ «Кенгулисой», «Жийдали, которые наполняются из Нарына и Сырдарьи. Ситуация усугубилась тем, что Узбекистан подолгу затягивал подписание очередных годовых

Соглашений об использовании водно-энергетических ресурсов Нарын-Сырдарьинским каскадом водохранилищ. Также в летний период Узбекистан несанкционированно забирает воду, отпускаемую Кыргызской Республикой на нужды орошения для южного Казахстана в соответствии с подписанными двусторонними ежегодными Протоколами по использованию водно-энергетическим каскадом Нарын-Сырдарьинских водохранилищ [3].

Впоследствии, Узбекистан перешел на оформление двусторонних Протоколов, однако они также с трудом подписываются и зачастую не выполняются, из чего вытекает практический отказ узбекской стороны от импорта электроэнергии из кыргызской энергосистемы. Узбекистан ввел в эксплуатацию несколько электростанций: Ново-Ангренская ГРЭС на угле с реконструкцией сетей 220 кВ, линии 500 кВ на Сурхандарьинскую энергосистему, что позволило стране покрыть дефицит в Ферганской и Сурхандарьинской областях.

Тем не менее, в официальных заявлениях Узбекистана подчеркивается необходимость осуществлять совместное управление водными ресурсами трансграничных рек с учетом интересов всех стран бассейна на основе норм и принципов международного права и действующей международной правовой базы в сфере водопользования и экологии. В частности, можно назвать Конвенцию ЕЭК ООН по охране и использованию трансграничных водотоков и международных озер от 1992 г. и Конвенцию ООН о праве несудоходных видов использования международных водотоков от 1997 г. Следует отметить, что Правительство Республики Узбекистан внесло предложение о приостановлении строительства водохранилищ и ГЭС на международных реках Кыргызской Республики и Таджикистана до проведения независимой международной экспертизы проектов либо об отказе от их строительства вообще (Рогунской ГЭС, Камбаратинской ГЭС-1, Яванской ГЭС на реках Амударья, Нарын, Зерафшон). В то же время Узбекистан продолжает выступать против вмешательства третьих стран в вопросах водопользования в регионе.

В свою очередь, Таджикистан основывает трансграничное водопользование на новых принципах международного сотрудничества, стремясь должным образом удовлетворять водные потребности народного хозяйства. В использовании воды правительство старается исходить из принципа справедливости, соблюдая необходимый режим работы водохранилищ. В этой связи в международно-правовом направлении инициирована разработка и принятие многостороннего регионального документа по водным отношениям с целью интегрированного управления водными ресурсами трансграничных рек всеми государствами региона. В пределах своей территории Таджикистан развивает орошаемое земледелие и строительство нескольких перспективных гидроузлов с мощными гидроэлектростанциями.

Также следует подчеркнуть стремление казахстанской стороны к энергонезависимости от Кыргызстана. Так, например, в 2011 г. построена Мойнакская ГЭС мощностью 300 МВт, а также проектируются Булакская ГЭС (80 МВт), Кербулакская ГЭС (50 МВт) и несколько малых ГЭС. В связи с этим в ходе долгих межправительственных казахстанско-кыргызских переговоров на протяжении нескольких лет (с 2009 по 2014 годы) казахстанская сторона сочла нецелесообразным сооружение ЛЭП-500 кВ «Кемин-Алматы». Кроме того, в перспективе намечается строительство Балхашской ГЭС, исходя из чего теряется значимость каскада Токтогульских гидроэлектростанций в Объединенной энергетической системе Центральной Азии. На основе переговоров правительство предпринимает меры политического и практического содержания по созданию выгодных условий в данной сфере. В рамках VII Астанинского экономического форума прошла панельная сессия «Решение проблем в вопросах адаптации сельского хозяйства к изменяющемуся климату», в ходе которой Министр сельского хозяйства Казахстана А.Мамытбеков заявил о важности согласованного использования водных ресурсов странами Центральной Азии. «Важно не только развитие технологий в сельском хозяйстве, современных методов орошения, но и использование самих ресурсов в разрезе периодов года», — сказал А.Мамытбеков, отметив значимость рационального использования вод Сырдарьи и необходимости «поднимать вопросы внедрения современных технологий, например, выравнивания рисовых чеков или хлопковых полей, или использование вертикальных и горизонтальных дренажей». Министр сельского хозяйства Казахстана отметил, что важно согласованное использование водных ресурсов странами Центральной Азии в разрезе различных периодов года [4].

Очень важно отметить, что Астанинский экономический форум проводится с 2008 года по инициативе Президента Казахстана Н.А. Назарбаева. Это крупнейшая международная площадка, где обсуждаются ключевые вызовы и проблемы глобальной финансово-экономической системы, вырабатываются конкретные рекомендации по ее укреплению и развитию. Площадка ежегодно собирает тысячи делегатов из ряда стран мира, включая первых лиц государств, ведущих политиков, лауреатов

Нобелевской премии, известных ученых, журналистов и представителей бизнес элиты. Миссией Форума является обсуждение проблем и возможностей долгосрочного стабильного развития мировой экономики и государств, содействие определению и укреплению роли Казахстана в международном сообществе, также поиск решений по борьбе с основными экономическими и социальными вызовами современности. Первый Астанинский экономический форум на тему: «Современные аспекты экономического развития в условиях глобализации» прошел 27 июня 2008 года в Астане. В нем приняли участие около ста ведущих ученых-экономистов, видных политических деятелей и представителей бизнеса из 40 стран ближнего и дальнего зарубежья. В очередном VII Астанинском экономическом форуме, прошедшем в 2014 году в г. Астане обсуждались основные перспективы энергоэкологического комплекса. Всего в работе VII АЭФ участвовали 10 тыс делегатов из 150 стран мира. В их числе представители государственных органов 143 государств-членов ООН (включая государства-члены АБР, без АБР 114 стран).

Идея о создании АЭФ выдвинутая Н.Назарбаевым, стала одним из значимых интеграционных проектов на Евразийском континенте. Расширился диапазон дискуссий в содержательном отношении он, по сути, становится ретранслятором широкого «евразийского взгляда» на проблемы глобального развития. Это особенно важно в условиях начала успешной деятельности новой геоэкономической реальности XXI века. В заключении можем отметить, что эффективное распределение водных ресурсов трансграничных рек для сельскохозяйственных и промышленных нужд является одним из актуальных и не решенных вопросов истории международных отношений центральноазиатского региона. В целом, решение данной проблемы зависит от определенных природных, экономических и социальных факторов, в том числе от создания политически взвешенной позиции всех стран региона. «Справедливое распределение водных ресурсов в Центральной Азии играет важную роль в поддержании стабильности в регионе, - отметил вице-министр сельского хозяйства РК Е.Нысанбаев в ходе национальной подготовительной встречи к 23-му экономико-экологическому форуму ОБСЕ и году воды в Казахстане, который прошел в г.Астане, в июле, 2015 года. «Учитывая, что Казахстан сегодня имеет 48% воды с трансграничных рек, такие региональные мероприятия очень важны. Важны в плане сотрудничества именно через справедливое распределение воды для стабильности в регионе. Сегодня, как никогда, вода становится очень важной позицией в политике любой центральноазиатской страны. Для нас такие региональные встречи в таком формате играют большую роль», - сказал вице-министр сельского хозяйства Е.Нысанбаев [5].

Необходимо отметить, в расширении сотрудничества страны ЦА достигли определенного уровня: формируется нормативно-правовая база, создан институциональный механизм взаимодействия государств, реализуются международные программы по улучшению экологической и социально-экономической ситуации в регионе. Вместе с тем, сохраняется ряд проблемных моментов, сдерживающих развитие сотрудничества на данном направлении. Сегодня страны ЦА должны осознать, что национальные планы вне рамок общерегиональной стратегии совместной эксплуатации водных резервов, нельзя реализовать без соответствующих экономических, социальных и экологических последствий для других государств речного бассейна. Эффективное применение стратегии устойчивого развития несомненно, повысит роль политических переговоров для совершенствования межгосударственных соглашений, а также усилит поддержку межгосударственных организаций. Одна республика, или институциональная структура не в силах «разблокировать» выгодным образом от трансграничного сотрудничества. Большую роль имеет финансирование трансграничного управления гидроресурсами, создание общего доступа к информации, для оценки степени эффективности программ.

Список использованной литературы:

1. Касымова В.М. Вода, энергия, экология. – Б., 2000. – 19 с.
2. Гончаренко А. Использование ресурсов трансграничных вод: состояние и перспективы // Мировая экономика и международные отношения. 2002 . №5. – С. 83-91
3. VII Астанинский экономический форум: век новой парадигмы, изменения полюсов экономического роста [ИА ЗАКОН.KZ](#), 2014 г.
4. Согласовывать использование трансграничных рек призвал Казахстан страны ЦА [ИА «NewTimes.kz»](#).
5. Нысанбаев Е. Справедливое распределение водных ресурсов важно для стабильности в ЦА [BNews.kz](#). 2 июля 2015.

ӘӨЖ789
ГРНТИ03.20.09

А.Н. Джумадуллаева¹, Э.Ө. Зұлтыхарова²

¹т.ғ.к., доцент, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
²т.ғ.к., доцент, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

НИЗАМ ӘЛ-МУЛІКТІҢ ПАТШАНЫҢ МӨРТЕБЕСІ ЖӘНЕ МЕМЛЕКЕТТІ БАСҚАРУ ТУРАЛЫ ИДЕЯЛАРЫ: БАҒЫТТАРЫ МЕН ТҰЖЫРЫМДАМАЛАРЫ

Аңдатпа

Низам әл-Мүліктің ойынша мемлекет пен дін «екі бауыр» сияқты. Патша дін заңдары мен ережелерін өте жақсы білуі керек. Өйткені дінді білсе дін әділ және орынды шешімдер шығаруға көмектеседі. Бұл ұсыныстарға қарамастан Низам әл-Мүлік, дін мен дәстүр арасындағы бір-біріне қарама-қарсы жағдайларда кейбір ежелгі дәстүрлерге мойынсұнудан құтыла алмады. Патша сол қоғамдағы тұрақтылықты және тыныштықты сақтаған кейін, «аты мәңгілікке өшпеу үшін артына әлемдегі ең таңдаулы шығарма қалдыруға тырысады». Мемлекет осы кезеңде инфрақұрылым қызметтері топрақтың құнарлылығын артыруға шаралар жаңа қалалар, қорғандар және осыған ұқсас құрылыстар, білім беру үшін медреселер салғандығын деректер дәлеледеуде.

Кілт сөзі: патша, мемлекет, билік, уәзір, қызмет, халық, сарай, дін, дәстүр, қызметкер

Джумадуллаева А.Н.¹, Зұлтыхарова Э.У.²

¹к.и.н., доцент, Международный казахский-турецкий университет им. Х.А. Ясауи
²к.и.н., доцент Международный казахский-турецкий университет им. Х.А. Ясауи

СТАТУС ЦАРЯ НИЗАМ АЛЬ-МУЛИКА И ЕГО ИДЕИ УПРАВЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВОМ: НАПРАВЛЕНИЯ И КОНЦЕПЦИИ

Аннотация

По мнению Низама аль-Мулика, государство и религия как «две печени». Царь должен очень хорошо знать законы и правила религии. Потому что, если вы знаете религию, религия помогает выработать справедливые и разумные решения. Несмотря на эти предложения Низаму не удалось избежать признания некоторых древних традиций в противоположных друг другу условиях между религией и обычаями. Сохраняя стабильность и мир в этом обществе, король стремится оставить позади лучшие из произведений в мире, чтобы избежать вечной жизни. В то же время государство утверждает, что данные об услугах инфраструктуры позволили повысить плодородие почвы за счет строительства новых городов, курганов и подобных зданий, медресе для образования.

Ключевое слово: царь, государство, власть, Вавилон, служение, народ, дворец, религия, традиции, служение

Dzhumadullaeva A.¹, Zulpykharova E.²

¹dr.docent, International Kazakh-Turkish University. H.A. Yasavi
²dr.docent, International Kazakh-Turkish University. H.A. Yasavi

THE STATUS OF KING NIZAM AL-MALIK AND HIS IDEAS OF GOVERNMENT: DIRECTIONS AND CONCEPTS

Annotation

According to Nizam al-Maliki, the state and religion as "two livers". The king must know very well the laws and rules of religion. Because if you know religion, religion helps to make just and reasonable decisions. In spite of these suggestions, Nizam could not avoid recognizing some ancient traditions in the opposite conditions between religion and customs. Preserving stability and peace in this society, the king seeks to leave behind the best of the works in the world in order to avoid eternal life. At the same time, the state claims that data on

infrastructure services have improved soil fertility through the construction of new cities, barrows and similar buildings, and madrassas for education.

Keyword: king, state, authority, Babylon, Ministry, people, Palace, religion, traditions, Ministry

Низам әл-Мүлік мемлекеттің қажеттілігі және патшаның орналасқан жері туралы сөз еткен. «Аллах әр ғасыр және әр уақытында халықтың ішінен біреуін таңдап оны патшалық қабілетімен ерекшелендіреді және мақталады. Әлем істерінен және құлдарының тыныштығына жауапты етеді».

Ең бірінші биліктің негізі заң бойынша іске асады. Патша, дарынды әрі бойында әртүрлі ерекшеліктерге ие болуы қажет, «Аллах» тарапынан және халық арасынан «таңдалады». Басқаша айтқанда патшаның билікке келуі, Аллахтың әмірімен болады. Керсінше айтар болсақ, патша болатын адам Аллахқа борыштар. Патшаның саяси орналасқан жеріне жақындау саяси күштің, иллахи күштің және бір негізге сүйенеді. Бұл пікір басқа қоғамдарда биліктің негізіне дәстүрлі пікірге сай болады.

Тіпті Орхан-Енесей жазуларында патшалардың басқару билігін бірден бір «Көк тәңіріден» алғандығын жазған. Бір жағынан Емевилерден тұрақтанған ислам саяси пікіріне ұқсайтын бір пікірге келеміз. Қорқытып тартып алған билікті Емевилер, әкеден баласына өткен патшалық дәуірін жүргізген Исламда тағдырына жазылғандығына сене отырып, әрі әмір беруші ретінде ақтап отырған.

Осы айтылғандардан түсінгеніміз бойынша күш әлеуметтік қажеттілік. Осыған сәйкес қоғамда тыныштықты сақтайтын, келеңсіздіктерді және анархияны жою үшін басқа бір билік керек. Мемлекетті патша басқару керек. Айтылған бөлімнің соңында мемлекеттің өмірімен ұлылығын арасында байланыс құрылған. Осылайша дерексіз бір ұғым беретін мемлекет, деректі бір адаммен яғни патшамен танылады. Бас уәзірдің мемлекетке жүктелген қызметі тек қана қоғам үшін тұрақтылық шегі емес, осыны ұстап тұру үшін мемлекет басқа нәрселерді де жасауға мәжбүр.

Патша қоғамдағы тұрақтылықты және тыныштықты сақтаған соң «аты мәңгілікке өшпеу үшін артына әлемдегі ең таңдаулы шығарма қалдыруға тырысады». Мемлекет осы кезеңде инфрақұрылым қызметтері топрақтың құнарлылығын артыруға шаралар жаңа қалалар, қорғандар және осыған ұқсас құрылыстар, білім беру үшін медреселер салған. Патша бұл істердің сауабын арғы дүниеде алатыны сияқты халықта өзін ұмытпайтынын жақсы жағынан еске алады. Осы істерден соң мемлекет және патша арасы бір-бірімен тығыз қарым-қатынаста болады. Тіпті бұл істерде атының мәңгіге және болашақта да жақсы жағынан еске алуы үшін жасаған.

Низам әл-Мүлік патшаны еске ала отырып сойлеу мәнері мен, көзқарасын жайлы айтқан. «Алған лақап аттары адамның тұрғылықты жерін білдіреді» жайлы айтқан. Бас уәзір, патшаны екі түрде атайды. Алағашқысы патша, «Әлемнің мырзасы». Осыған орай «Сұлтан барлық әлемнің иесі болғандықтан оның билігі, басқа патшаларға қарағанда үстем болу керек». Басқа жерде былайша айтқан: «Әлемде мырзамыздан асқан ұлы падишах жоқ. Басқалардың жері оның топрағынан үлкен емес». Аллахқа мың алғыс, осы өлкеде қару-жарақ және қару-жарақ сақтайтын қойма, адамгершілік, атақ, алдын болжай алатын қасиет, ұлылық билігін жүргізу үшін не керек болса барлығы бар».

Екіншіден Бас уәзір, падишахқа «Дін және мемлекеттің сұлтаны» атағын беруі қажет. Селжұқтарда падишах, тек қана мемлекетті емес, бір мезгілде діни атақта алған. Осы жағдай мемлекеттің екі жақты мінез-құлқын білдіргісі келген. Басқа жағынан мемлекеттің заңдылығын сақтаған ең маңызды идеологиялық негізі болып табылады.

Падишахтың лауазымын түсіндіруде басқа бір жағы, оның халықтың алдындағы бейнесі. Халық және Низам әл-Мүліктің пікірінше патша «отбасы мүшелерінің айнасы». Бас уәзір, патша халық алдындағы бейнесі. Тіпті патшаның халық алдындағы бейнесі жағымды (маңғаз және ұлы) болса, дұшпандарына үрей тудырады әрі халықтың сүйіктісіне айналады және осылайша мемлекет дәуірін сүреді.

Бір падишахтың сарайындағы салтанатты жиындарды, оның көмегі, парасаттылығының, дәулетті екендігінің көрінісі және белгісі; осы себептен салтанатты жиындар қорғалуы қажет және сақ болуы керек.

Патша, барлық қарым-қатынас әрекеттерінде «пікірдің ортасын» ұстануы қажет. Патшаның тұрақсыз және есепсіз әрек етуі, халқының алдында құрметін және атағына сын келеді.

Әдепті уәзірлер және серіктестерден басқа, падишахқа қызмет ететін құлдар және лауазымды адамдар бір жерде көп отырмауы қажет, тіпті бұлардың арыздануы патшаның атағына зиян келуі мүмкін және жұмсақ әрекет етулеріне себеп болуы мүмкін.

Халық және лауазымды адамдар, патшаға жолыға алады. Бұл үшін жиі-жиі қабылдау рәсімдерін ұйымдастырып отыру қажет. Егер мұндай қабылдау рәсімдері жиі ұйымдастырылмаса, халықтың

жағдайы нашарлай бастайды, қастандықтарға жол ашады, қарапайым халықтың жағдайлары білінбейді. Бұл да сарайдың тыныштығын қашырады.

Сарай кеңесінде және патша атына маңызды емес хат және қаулылар шықпауы қажет. Көп айтылған нәрселерден беделі төмендейді және құрмет көрсетілмейді. Жоғары кеңес қатаң заңдар шығаруы қажет, бұларға ешкім тіл және қол созалмауы қажет. Кеңестен шыққан әр қаулылар халық арасында құрметпен қабылдауы керек.

Патша беделін арттыру үшін осыларды ескеру керек. Өйтпесе, патшаның парасаттылығы, сарай және кеңес алқасы азаяды және нәтижеде патшаның өлкесі және жаны қауіпке әкеп соғады.

Низам әл-Мүлік падишах адамдар арасынан Аллаһ тарапынан сайланған және олардан «жоғары» тұрумен ерекшеленген. Осылайша бір адам табиғи түрде ерекше қасиеттерге ие болуы қажет. Осыған орай патша мінсіз қабілеттерге ие болуы қажет.

1. Падишахтың жақсы қасиеті діндар болуы. Өйткені дін және патшалық екеуі егіз тәрізді.

2. Падишах білім және ғалымдармен дос болуы қажет және олармен бірге жақын қарым-қатынаста болуы қажет.

3. Падишах ақылды, мықты және зерек болуы қажет.

4. Падишах, кеңес беру және пікір алмасуда құрмет көрсету керек және асығыс шешім қабылдамауы керек. «Өйткені патша үшін дұрыс шешім, мықты әскерден де артық».

5. Патша, жұмыстарының жүргізілуінде, өзінен алдыңғы патшалардың әдет және рәсімдерін зерттеуі, оларды пір тұтуы қажет.

6. Патша әрекеттерінде және істерінде әрдайым «орта тарапты» ұстануы қажет. Мысалыға, сараң да ысырапқор да болмау қажет. Үнемі күлімдеп немесе қатулы жүрмеуі қажет. Мемлекетке және падишахқа жүктелген міндеттер ұқсас. Низам әл-Мүліктің пікірінше патша мемлекетпен тең дәрежеде және тек қана мемлекеттің өкілі одан басқа ештеме емес. Сондықтан, падишахтың ең бірінші міндеті, қоғамда тыныштықты қамтамасыз етуі; шығын және залалдардың алдын алуы қажет. Екінші орында ғана жерін гүлдендіруге атсалысу керек.

1. Патша, маңызды бір істі ешкімге сеніп тапсырмау қажет. Халықтың жағдайынан хабары болуы керек және шамасы келгенше астыртын немесе ашық түрде халықтың жағдайын зерттеп біліп отыру керек.

2. Аптаның екі күнінде әділет кеңесін құруы қажет, залымдардан опық жеген адамдардың есесін қайтару керек әрі қылмыскерлерді жазаландыру керек.

3. Салық қызметкерлері және уәзірлерден бастап құлдарға дейін әр сатыдағы қызметкерлерден зерттеу жүргізу және қадағалау керек. Ісіне жеңіл қарайтын және халыққа қысым көрсететін мемлекет қызметкерді көріп қалса бұл іске дереу тоқтау қоюы қажет.

4. Жаяу әскерлерге бос жерлерді мемлекет қызметі үшін береді, мемлекетте атты жаяу әскерлерді халыққа қалай әрекет жасайтынын тексеріп отырады. Жағымсыз жағдайларды жою қажет.

5. Қызметке сауатты және адамгершілігі бар адамдарды таңдалуы қажет.

6. Дін және әлем жаңалықтарынан хабары болуы үшін және діни тақырыптарды зерттеп білім иесі болуы керек.

7. Мемлекет игілігі үшін жансыздар, ақпарат беруші және тіпті ақпарат алу орталықтары құрып, ішкі және сыртқы өзгерістерге уақтылы хабар беріп отыруы қажет.

8. Ғалымдармен кеңесіп отыруы және олардың кеңесіне құлақ асуы қажет.

9. Елшілермен жақсы қарым қатынаста болуы және олардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін алдын ала шара қолдануы қажет. Тіпті, «елшінің қызметі туралы ашық түрде білдіруі керек».

10. Халықпен ашық түрде кездесіп, олармен қарым-қатынастарын үзіп алмауы қажет.

11. Сарайдағы қызметшілерді керек кезінде сияқы тағайындауы, қылмыс жасағанда жазаландыруы керек. Марапат және жаза істерінің сипаты.

12. Өлкесінде және мемлекет істерінде ойланып және кеңесе отырып шешім қабылдау керек.

13. Істерінің әділ және жүйелі жүргізу үшін алдыңғы патшалардың дәстүрлерінен пайдалануы әрі білуі қажет.

14. Барлық мемлекет қызметкерлеріне уақытында айлық беруі қажет өйткені олардың пара алмауларына, сыбайлас жемқорлыққа қол созбауларының алдын алады.

15. Барлығына шамасы жететін әрі қолынан келетін өнеріне қарай іс берілуі керек.

16. Мемлекетке және қарсы оппозициялық күштерге мұрсат бермей және бұлардың істерінен хабардар болуы қажет.

Низам әл-Мүлік, дәстүрлі қағаз бетіне идеал мемлекет және патша пішінін салуда. Патша халықтың алдында тек қана беделді болмауы қажет, халықтың мәселелеріне де қызығушылық таныту керек. Тек қана осылай әрекет жасай отырып халықтың алдында беделін және мәртебесін қорғай алады. Низам әл-Мүліктің мемлекет және саясат тақырыптарында қандай түсінікке ие болғанын ашық ортаға салуда. Бәрінен бұрын ол, өз кезеңінің керектіліктері мен көзқарастарына сәйкес «күшті» бір мемлекет жобалауда және мұндай күшті мемлекетті құрудың жолы тек «әділ» және «діндар» бір патшамен, жақсы дайындалған азаматтық және әскери бюрократиядан өтетініне сенуде. Патша, мемлекеттің мүддесін қорғай алу үшін жақсы білімге ие болуы керек және бюрократияның тізгінін қолға алуы керек. Мемлекет, бірінші болып мемлекетті сенім және тыныштықпен қамтамасыз етуі керек, мемлекеттің тұрақтылығын сақтау үшін мемлекетті басынан соңына дейін абаттандыру керек. Низам әл-Мүліктің ойындағы мемлекет тек күшті болып қалмай сонымен бірге «патерналист» бір мемлекет болу керек. Яғни оның ойынша патша немесе мемлекет, халықтың әкесі болып табылады. Әке балаларына қызмет етеді; балалар болса әкеге тәуелді болады. Бұл контекстте мемлекет, халық үшін «нан және жұмыс» есігі. Егер мемлекет пен патша халықтың талаптарына жауап бермесе, абыройы түсіп нәтижеде қиын жағдайға түседі.

Низам әл-Мүліктің ойынша мемлекет пен дін «екі бауыр» сияқты. Патша дін заңдары мен ережелерін өте жақсы білуі керек. Өйткені дінді білсе дін әділ және орынды шешімдер шығаруға көмектеседі. Бұл ұсыныстарға қарамастан Низам әл-Мүлік, дін мен дәстүр арасындағы бір-біріне қарама қарсы жағдайларда кейбір ежелгі дәстүрлерге мойынсұнудан құтыла алмады.

Оның бұл тақырыптағы әрекетін түсіну үшін кезінде мемлекеттің өту кезеңін басынан өткізгенін білу керек. Қорытындылайтын болсақ; Низам әл-Мүлік, күшті, патерналист және дінге бағынышты бір мемлекет пен саясат түсінігіне ие. Бұл түсінік, бір қарағанда дәстүрлі мемлекет және саясатқа дейін жақындауы да маңызды мөлшерде көрсетілуде. Түрік мемлекет дәстүріне әсері тиген Низам әл-Мүлік тің мемлекет түсінігінің іздері бүгін де саяси мәдениетімізде және дәстүрімізде қалып қалмағанын зерттеу керек. Менің ойымша, мемлекет түсінігі, Түрік саясат және мемлекет түсінігінде және қоғам ұжданыда үстем болып жалғасуда.

Меверді, Юсуф Нас Насиб және Низам әл-Мүлік жазған шығармалары сол заманның саяси көз қарастары жайлы айтқан, мемлекет ұғымы мемлекеттің мақсаттарын, басқару тәсілдерін, қоғамдық тәртіптің болуына арналған басқарма тәртібі және әділділігі, мемлекет басшысында болуы қажет негізгі қасиеттер туралы айтқан және олардың пікірлері жайлы, өзінен кейінгілерге жол көрсетіуші болған.

Мемлекеттің өмір сүруінің себептерін оның қасиеті жайлы сөз қозғаған. Маверді де Низам әл-Мүлік те діни және дүниелік мүдделерін қорғай отырып дамытуын мемлекеттің мүмкіндіктерін қажет ететін негізгі мақсаттар екендігін айтқан.

Қысқасы Сиясет-намеде және Құтты Білік шығармаларында патшаның ортақ және әр түрлі ерекшеліктерін былайша қарастырсақ болады.

Патшада болуы қажет ерекшеліктер

1. Текті рудан болуы қажет.
2. Ақылды және Білімді болуы қажет.
3. Әділ болуы, залым болмауы және орынсыз жерде қан төкпеуі қажет.
4. Батыл, күшті және батыр болуы қажет.
5. Ақылды және зерек болуы қажет.
6. Шыншыл және шындықтан қашпауы және жақсылық жасауы қажет.
7. Сабырлы және шешіміне сенімді, асығыстық жасамауы қажет.
8. Нәпсісіне ие болуы қажет.
9. Тақуа болуы қажет.
10. Мейірімді және жақсы мінезді болуы қажет.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. *Yeni Rehber Ansiklopedisi, "Nizamülmülk" Maddesi, İhlas Gazetecilik, İstanbul 1993.*
2. *Abdullah Necip, "Nizamülmülk", Sızıntı Dergisi, Ağustos 1981, Sayı:31.*
3. *Canatan Kadir, "Geleneksel Siyaset Ve Devlet Felsefesinin Bir Yorumu Olarak "Siyasetname" -Büyük Devlet Adamı Nizamülmülk'ün Devlet Ve Siyaset Anlayışı Üzerine-" Turkish Studies Dergisi 2009, Sayı:7. – S.195-220.*
4. *Evin Esmen, Kısakürek, Arda Kısakürek, Bizimkiler 1030-1100 Selçuklular, cilt: 9, Ankara 2003.S.231*

5. Mustafa Şahin, "Büyük Selçuklu Devleti Vezîri Nizâmü'l-Mülk'ün Siyasal, Sosyal, Dinî Ve Kültürel Hayattaki Rolü (1018-1092)", *History Studies International Journal Of History, Volume: 5, Issue: 6, Special Issue On Balkan Wars, November 2013.* s. 225-245,
6. Osman Turan, *Selçuklular Tarihive Türk-Islam Medeniyeti, Ötüken Yayınları, İstanbul 2010.* S. 542
7. M. Esad Cosan, "Nizamülmülk'e Göre Devlet idaresinde Manevi Güçlerin Rolü", *Diyânet Gazetesi, 15 Kasım 1976, sayı. 153, sayfa, 4.*
8. Özyayın Abdülkerim, "[Bir Ramazan Şehidi: Nizâmü'l-mülk Hasan B. ali B. ishak](#)", *Nesil, 1979. Sayı 35 s.36*

УДК678.23
ГРНТИ 03.03.09

Жаркынбаева Р.С.¹, Садыкова А.Б.²

¹д.и.н., профессор кафедры Всемирной истории, историографии и источниковедения
КазНУ им. аль Фараби
²магистрант I курса факультета «Истории, археологии и этнологии»

ФОРМИРОВАНИЕ ПОНЯТИЯ «ГРАЖДАНИН» В ИСТОРИИ АНТИЧНОЙ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ МЫСЛИ

Аннотация

На современном этапе развития общества, для которого характерен процесс демократических преобразований, возникших еще в период древнего мира, в период античности, продолжает быть актуальным процесс изучения понятия «гражданин».

В данной статье рассмотрены некоторые вопросы изучения процесса формирования понятия «гражданин» в трудах мыслителей античного мира и развитие античной демократии как образа жизни граждан. Также рассматривается понятие «гражданин» в различных трудах античных ученых в Древней Греции, раскрываются особенности понятия «гражданин» в Древнем Риме и на основе сравнения античных представлений о гражданине, делаются выводы о том, что возникнув в греческих полисах и приобретя особые очертания в рамках правовой системы Древнего Рима это понятие, возродившись в эпоху нового времени, продолжает прогрессировать на современном этапе, сохраняя свое первостепенное значение.

Ключевые слова: гражданин, демократия, полис, гражданское общество, античность, республика, политика, государство.

Р.С. Жаркынбаева¹, А.Б. Садыкова²

¹т.ғ.д., профессор, дүниежүзілік тарих, тарихнама және деректану кафедрасы, әл-Фараби ат. ҚазҰУ
²«Тарих, археология және этнология» факультетінің I курс магистранты

ЕЖЕЛГІ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ОЙ ТАРИХЫНДАҒЫ «АЗАМАТ» ҰҒЫМЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Аңдатпа

Ежелгі әлем кезеңінде пайда болған демократиялық қайта құрулар процесі тән қоғам дамуының қазіргі кезеңінде "азамат" ұғымын зерделеудің өзекті процесі болып табылады. Бұл мақалада Ежелгі әлем ойшылдарының еңбектерінде "азамат" ұғымын қалыптастыру процесін зерделеудің кейбір мәселелері және антикалық демократияны азаматтардың өмір салты ретінде дамыту қарастырылған.

Сондай-ақ ежелгі Грециядағы антикалық ғалымдардың әртүрлі еңбектерінде "азамат" ұғымы қарастырылады, ежелгі Римдегі "азамат" ұғымының ерекшеліктері ашылады және азамат туралы антикалық ұғымдарды салыстыру негізінде грек полистерінде пайда болып, Ежелгі Римнің құқықтық жүйесі шеңберінде ерекше кескіндерді ала отырып, бұл ұғым жаңа заман дәуірінде қайта жаңғырып, өзінің бірінші дәрежелі маңызын сақтай отырып, қазіргі кезеңде өршуін жалғастыруда.

Түйін сөздер: азамат, демократия, полис, азаматтық қоғам, көнелік, республика, саясат, мемлекет.

Zharkynbaeva R.S.¹, Sadykova A.B.²

¹PhD in history, professor of the Department of the World History, Historiography and Source Studies of KazNU named after Al Farabi

²1st year master's degree student of the faculty of "History, Archeology and Ethnology"

FORMATION OF THE CONCEPT OF "CITIZEN" IN THE HISTORY OF ANCIENT SOCIO-POLITICAL THOUGHT

Annotation

At the present stage of the development of society, which is characterized by a process of democratic transformations that arose even in the period of the ancient world, in the period of antiquity, the process of studying the concept of "citizen" continues to be relevant.

This article discusses some issues of studying the process of formation of the concept of "citizen" in the works of thinkers of the ancient world and the development of ancient democracy as a way of life of citizens. Also, the concept of a citizen is considered in various works of ancient scholars in Ancient Greece, the features of the concept of a citizen in Ancient Rome are revealed and based on a comparison of ancient representations of a citizen, conclusions are drawn about what arose in Greek cities and acquired special outlines within the legal system of Ancient Rome is a concept reborn in the era of modern times, continues to progress at the present stage, maintaining its paramount importance.

Key words: citizen, democracy, polis, civil society, antiquity, republic, politics, state.

Важнейшую, определяющую все стороны общественной жизни черту античной государственности составлял ее общинный характер. Сравнительно небольшие размеры первоначальных античных городов, возникших для охраны от соседей собственных земельных угодий, определяли ценность для общества каждого его члена. Поэтому существовала целая система взаимных прав и обязанностей между обществом и личностью. Важнейшими из этих взаимосвязанных прав-обязанностей были а) право на земельную собственность, б) участие в защите родных рубежей и в) участие в политической жизни, то есть в управлении обществом. Человек, обладавший этими правами, считался *гражданином*. Как и полис, античный гражданин был един в трех лицах: собственник, воин и обладатель политических прав (*политика* от слова «полис»). Права гражданина были и его обязанностями, пренебрежение ими могло повлечь за собой лишение гражданства или другое наказание, связанное с поражением в правах. *Гражданский статус* — одно из высочайших достижений античной цивилизации, повторенное лишь западноевропейским обществом нового времени. В других обществах древности и средневековья степень приобщения населения к собственности, военному делу и управлению была обусловлена жестко фиксированным сословным статусом или приобщенностью к государственному аппарату. Поэтому там единство общества отступало перед сословно-классовым делением. В античном гражданском коллективе само общество выступало в роли аппарата управления, сословное деление было лишь намечено, а равенство членов гражданской общины (то есть их *единство*), наоборот, подчеркивалось правом и общественной психологией. Небольшие размеры полисов позволяли сделать соблюдение прав и обязанностей внутри гражданского коллектива достаточно эффективным. Сословно-классовое деление было, как бы выведено за пределы гражданского общества. [1]

В полисах сформировались взаимосвязанные противоположные силы, тенденции: частный и общий интересы полиса. С одной стороны, в полисах существовала общая система землевладения и землепользования на определенной территории, совместная ее защита в межполисных конфликтах. С другой — установилась определенная система землевладения на основе частновладельческого принципа: гражданин — владелец части территории полиса, надела, являвшегося гарантией его политических прав — участия в общеполисном собрании и доступа к магистратурам. В результате диалектики интеграционных и дифференцированных факторов возникала объективная необходимость сочетания борьбы, соревновательного духа, конкуренции с приверженностью к одному и тому же сообществу, с потребностью в единстве и социально-политической унификации. Граждане имели не только права, но и гражданские обязанности. Так, гражданин находился в таком же отношении к государству, в каком моряк на судне — к остальному экипажу. Хотя «они и не одинаковы, все же их задача заключается в спасении составляемого ими община, а общением этим является государственный строй». [2] Гражданская добродетель неизбежно обуславливается задачей гражданина защищать свой государственный строй.

Она, то есть добродетель гражданина, заключается в способности и умении властвовать над свободными людьми и быть подвластным.

В каждом виде государственного устройства свое понимание гражданина. Поскольку существовало несколько видов государственного устройства, было и несколько разновидностей гражданина. Но если исходить из общего для всех полисов понимания гражданина, то им «по преимуществу является тот, кто обладает совокупностью гражданских прав... Гражданин только тот, кто стоит в известном отношении к государственной жизни, кто имеет или может иметь полномочия в деле попечения о государственных делах или единолично, или вместе с другими» [3]. По господствующей идеологии полисного мира, что нашло отражение и в древнегреческой философии, высшая добродетель есть гражданственность, то есть героическое служение отечеству и законопослушание. Итак, по Аристотелю, критерии гражданства первоначально определялись традициями, а позже законами полиса. Гражданином являлся преимущественно коренной житель данного полиса, родившийся от обоих родителей-граждан и занимавший активную позицию в государстве, то есть в полной мере реализующий свои права и обязанности гражданина. *Какими правами обладают граждане, свободные лица иностранного происхождения?* Граждане обладали правами владения и наследования собственностью, участия в политической и общественной жизни, защиты своих прав в судебном порядке. Иностранец в любом греческом государстве не имел гражданских прав и не мог приобрести их посредством натурализации, что обычно в современном праве европейских народов.

Он не мог заключать законного брака с женщиной из другого полиса. Не могли иностранцы и завещать собственность и получать по завещанию, свидетельствовать в суде.

Приобретение демократией своей первой определенности породило познавательный интерес к себе. Первый рационально-критический анализ демократии, и соответственно ее первое понятие, встречается в диалогах Платона. Несмотря на его негативное отношение к демократии, на анализ демократии на уровне явления и на то, что он демократию сводит только к государственному устройству, Платон впервые выделил некоторые основные признаки демократии. Таковыми, согласно его рассуждениям, являются: 1) равенство и свобода всех граждан, 2) право всех граждан на участие в государственном управлении, 3) естественно-историческая необходимость демократической формы государственного устройства как форма разрешения противоречий олигархии» [4].

По мнению Платона, высказанному им в трактате «Государство», главной основой идеального государства является справедливость. Она состоит в том, чтобы каждому гражданину было отведено особое занятие, наиболее соответствующее его натуре, т.е. справедливость, есть соответствие реальной вещи своей идее, ведь государство тогда является идеальным (отвечающим идее государства), когда каждый гражданин действует в согласии со своей собственной сущностью. А поскольку между людьми существуют индивидуальные различия, Платон предлагает деление общества на сословия: философов - правителей, воинов - стражей и ремесленников - производителей. Эти сословия Платон отождествляет с тремя началами в человеческой душе, а именно: разумным, яростным и вожделеющим». [5]

Основой понятия гражданин и у Аристотеля и у Платона является то, что оно объединяет как общественные, так и личные интересы людей, объединенных добродетелью, особенностями полисной системы управления, включающее в себя экономическую, политическую и военную функции.

1. Особенности понятия «гражданин» в Древнем Риме.

Примерно в то же время, когда в древнегреческих полисах формировалась система непосредственной демократии, «демократии участия» «гражданских правительств», такая же система правления появляется и на Апеннинском полуострове, в Риме. Древнеримская демократия имела ряд своих особенностей, отличающих ее от древнегреческой демократии. Однако в обеих демократиях были одинаковы: и в греческих полисах, и в Риме демократия проявлялась как образ жизни свободных граждан. И полисная Греция, и Рим, начиная со времен правления первых царей, формировались и развивались на базе античной гражданской общины. Весь ее строй предопределял шкалу основных ценностей двух античных миров. К таким ценностям принадлежали:

- идея значимости и изначального единства гражданской общины при неразрывной связи блага отдельной личности с благом всего коллектива, служить которому было долгом каждого гражданина;
- идея верховной власти народа и закона, ставящей античный город на недостижимую высоту по сравнению с теми государствами, где правит царь, а все остальные жители – его рабы;
- идея свободы и независимости как для города, так и для граждан (при всем различии в толковании свободы она всегда противопоставлялась рабству);

• идея теснейшей связи гражданской общины с ее богами и героями, как бы тоже бывшими ее членами, заботившимися о ее делах, подающими знаки своей воли, требующими почитания, но не воспринимавшимися как верховные грозные боги других народов.

Однако сходство отнюдь не означало тождества. Прежде всего, с самого начала своего существования Рим вел постоянные войны со своими соседями, что в основном и определило его организацию, образ жизни и нравы граждан.

Железная воинская дисциплина требовала воинских добродетелей – мужества, верности, стойкости, суровой непреклонности, гордого достоинства, несовместимого с проявлением шумного веселья, допускавшегося в виде исключения лишь на некоторых праздниках. «Древнеримский гражданин – это солдат и политик» [6]. «Любовь к родине у римлян – религиозное чувство в такой же мере, как и политическое; их боги – римляне и живут на земле». [7] У древних римлян город, религия и государство «соединились в одном, в государстве. Оно было городом; ему приносили в жертву семью; оно сливалось с религией; сердце и мысль человека всецело принадлежали его отечеству, и с какой бы стороны мы ни заглянули в душу римлянина, всегда мы найдем в нем только гражданина» [8].

В Древнем Риме понятие «гражданин» тесно увязывалось с правами (привилегиями) и обязанностями, то есть с тем, что составляет правовой статус человека в государстве. В последующем понятие «гражданин» изменяется, его собственно правовая основа частично замещается социально-нравственной. Гражданином называют того, кто проявляет общественную активность. По мнению правоведа Л.В. Лазарева: «Гражданин – это тоже человек, но уже рассматриваемый как участник политической и правовой жизни общества... К человеку как к гражданину данного государства адресуются правовые установления, законы этого государства. Именно как гражданин он обладает правами, свободами и несёт обязанности, предусмотренные конституцией, законами. Именно как гражданин он получает право на защиту со стороны государства внутри и за пределами своей страны. Таковы правовые последствия принадлежности лица к государству» [9].

2. Демократия как образ жизни граждан античного мира.

Первоначальная историческая форма демократии, благодаря небольшому размеру государственных образований наподобие полисов, носит непосредственный характер, выступает как образ жизни граждан полиса. Аристотель усматривает известную связь между ростом правоспособной гражданской массы и видоизменением политических форм – переходом от патриархальной царской власти через аристократию, олигархию и тиранию к демократии. Последняя и признается наиболее естественным видом государственной организации для современных философу разросшихся полисов. Здесь обыденная, гражданская жизнь не отделена от политической жизни; последняя выступает как бы непосредственным продолжением первой. Гражданский коллектив (не тождественный всему населению) представляет собой одновременно и государственный аппарат полиса. Древнегреческий город с его городской площадью и рынком (агора) – местом народных собраний, с его храмами, общественными учреждениями и мастерскими ремесленников был центром экономической, политической и культурной жизни полиса. Гражданин полиса мыслил государство, отечество и свои функции в нем не абстрактно... В классической Греции жизнь общества как единого целого покоилась на взаимодействии гражданина и полиса, на полисном патриотизме: полис существует для граждан, а граждане – для полиса. Кровнородственные, профессиональные и иные объединения могли существовать, но не играли роли промежуточного звена между гражданином и государством. Связь между тем и другим была непосредственной. Для древних греков было обычным представлением о том, что полис ограничивается только гражданским коллективом, основу всех политических концепций составляла идея об идентичности полиса и коллектива граждан. В этом отношении особо значима полисемантичность термина *politeia*, означавшего одновременно и гражданский коллектив, и право гражданства, и конституцию полиса.

Для гражданина Рима доступным демократическим институтом являлись народные собрания, которые созывались для избрания магистратов и принятия законов. Так как большая численность граждан проживала за границами Рима, собрания практически постепенно преобразовались в протопредставительные учреждения. Некоторые вопросы решали куриальные собрания представителей аристократии, другие – собрания по трибам, куда включались лишь плебеи, но решения триб являлись общеобязательными. Часть вопросов разрешалась на общих собраниях плебеев и патрициев – центуриальных комициях. Богатейшие центурии имели больший вес, чем бедные. Сенат, готовивший повестку дня для народных собраний, избирался преимущественным образом из числа патрициев. После принятия собраниями решений, сенат утверждал их, строго наблюдая за соответствием традициям и

законам Рима. Плебс – народные трибуны, обладавшие правом вето на любые решения, которые противоречат, по их мнению, интересам части незнатных граждан. Одних исполнительных лиц избирали центурии, иных – трибы. В сравнении с греческой демократией, римская республика являлась сложной системой сдержек и противовесов, которые защищают права и интересы разных категорий граждан. Отличаясь от греков, римляне признавали ценность закона и необходимость в защите прав и интересов любого гражданина. Республиканцы, как и греческие демократы, соглашались, что наилучшей политикой представляется та, чьи граждане в более важных аспектах являются равными. Например, являются равными перед законом или в том, что отсутствует зависимость одного гражданина от иного, как зависимость от хозяина слуги. Республиканская доктрина придерживается того, что политическая система не может являться легитимной, если она лишает людей прав на участие в управлении.

3. Заключение.

Основной формой социальной организации в Древней Греции был полис – гражданская община, основанная на античной форме собственности. Гражданином полиса мог стать только грек по рождению, он должен быть свободным (не рабом) и иметь собственность. Полис состоял из города-центра и прилегающей к нему сельскохозяйственной округи. Вся земля находилась в собственности полиса. Стать владельцем земельного участка мог стать только гражданин полиса. Основными занятиями были земледелие (садоводство, виноградарство), скотоводство (овцеводство, свиноводство), ремесло. Для полиса было характерно натуральное хозяйство, которое строилось на принципе автаркии. Полис жил по своим законам. Нормы поведения и жизни в полисе постепенно складывались в гражданское право. Полис считался главной ценностью. Благо каждого гражданина зависело от благополучия полиса. Все граждане полиса были формально равны и обладали определенными политическими (гражданскими) правами, которые позволяли участвовать им в управлении полисом.

В Риме гражданин по своему социальному, политическому, экономическому и правовому положению, как я заметила, был схож с гражданином греческого полиса. Римские граждане (квириты) – пользовались всеми правами. При известных обстоятельствах, гражданства можно было лишиться (например, переехав на территорию, где действовало латинское право). Латинские граждане – первоначально были жителями италийских территорий, завоёванных Римом, в 49 г. до н. э. все италийцы стали обладателями римского гражданства. Позднее латинское право распространялось на обитателей царств и римских союзников, а ещё позднее – и провинций. По сравнению с римскими гражданами, носители латинского гражданства были гражданами второго сорта, не имевшими права голоса и военной службы. Принадлежность к римскому гражданству означала для субъекта возможность пользования рядом прав и одновременно обременение публичными обязанностями. Публичная правоспособность наступала с 17 лет, с 60 лет гражданин мог быть освобожден от личных повинностей; освобождало от повинностей также исполнение обязанностей должностного лица и некоторых жреческих функций.

К публичным правам римского гражданина относились: право обжалования решений должностных лиц в установленных народных собраниях – либо непосредственно, либо через трибунат; право собраний и ассоциаций, в том числе соседских сходок, – не нарушая публичных правил и только в дневное время (собственно, первоисходное самонаименование римских граждан – «квириты» – означавшее собрание мужчин для мирных и военных трудов в *ko-wiria*, одну из курий позднее); право участия в собраниях государственного значения под руководством магистратов, пассивное право-обязанность исполнять функции должностного лица при соответствующем имущественном цензе.

Что касается демократии, при которой граждане и Древней Греции и Рима, обладали широкими гражданскими правами и свободами, через которые и раскрывается понятие «гражданин» в античном мире, характеризовались определенными особенностями. Римская государственность начиналась под влиянием демократических преобразований в Афинах. Демократия в Греции была наиболее развитой и лучшей формой государственного строя, установленной в этой стране до момента полного покорения Греции Риму. Особая заслуга в этом принадлежит Эфиальту и Периклу, которые своими реформами добились того, что сегодня в качестве главного достоинства Афинской демократии мы отмечаем ее непосредственный характер, поскольку верховный орган управления – Народное собрание – состояло из тех граждан, которые так или иначе влияли на ход политических дел, непосредственно участвовали в разрешении всех вопросов.

Необходимо сказать, что и установление в Римском государстве республики – это результат длительного процесса демократизации общественно-политического строя; то, за что всегда выступал городской и сельский плебс. Хотелось бы заметить, что различия между Грецией и Римом основываются

главным образом, на уровне менталитета. Уже в древности мыслители понимали различие между национальным гением греков и римлян. Преобладающей чертой первых является творчество в сфере искусства и поэзии, науки и философии, преобладающей чертой других – творчество в области государственного управления.

Таким образом, понятие «гражданин» возникшее в период античности, вобравшее в себя основные черты демократического развития исторических процессов того периода, сохранило свою сущность до наших дней. Возникнув в греческих полисах и приобретя особенные очертания в рамках правовой системы Древнего Рима это понятие, возродившись в эпоху нового времени, продолжает прогрессировать на современном этапе, сохраняя свое первостепенное значение.

Список использованной литературы

1. Коптев А.В. Проблемы эволюции общественного строя и международных отношений в истории западноевропейской цивилизации. – Вологда. Русь, 1997. – С.11-30.
2. Аристотель. Политика: кн. 1–8 / пер. С.А. Жебелева // Древнегреческая философия: От Платона до Аристотеля: [сочинения]: пер. с древнегреч. – М., 1999. – С. 448. – (Библиотека античной литературы).
3. Аристотель. Политика: кн. 1–8 / пер. С.А. Жебелева // Древнегреческая философия: От Платона до Аристотеля: [сочинения]: пер. с древнегреч. – М., 1999. – С. 450. – (Библиотека античной литературы).
4. Аристотель. Политика: кн. 1–8 / пер. С.А. Жебелева // Древнегреческая философия: От Платона до Аристотеля: [сочинения]: пер. с древнегреч. – М., 1999. – С. 452. – (Библиотека античной литературы).
5. Платон. Государство: Сократ, Главкон, Полемах, Фрасимах, Адимат, Кефал: кн. 1–10 / пер. А.Н. Егунов // Древнегреческая философия: От Платона до Аристотеля: [сочинения]: пер. с древнегреч. – М., 1999. – С. 91. – (Библиотека античной литературы).
6. Платон. Государство: Сократ, Главкон, Полемах, Фрасимах, Адимат, Кефал: кн. 1–10 / пер. А. Н. Егунов // Древнегреческая философия: От Платона до Аристотеля: [сочинения]: пер. с древнегреч. – М., 1999. – С. 91. – (Библиотека античной литературы).
7. Арган Дж.К. История итальянского искусства. Т.2. – М., 1990. – С.63.
8. Цицерон. Об обязанностях. – М.: «Наука», 1993 (Литературные памятники). – С. 159-174.
9. Личность и уважение к закону. Социологический аспект. – М., 1979. – С.54.

УДК 37.

МРНТИ 14.85.35

Кенжебаева З.С.¹, Калиева А.А.², Тойганбаева А.Е.³

¹профессор КазНПУ им. Абая

²к.соц.н., ст.преподаватель кафедры международных отношений и регионоведения
КазУМОиМЯ им. Абылай хана

³PhD, преподаватель кафедры международных отношений и регионоведения
КазУМОиМЯ им. Абылай хана
г. Алматы, Казахстан

ОТКРЫТОЕ ИНФОРМАЦИОННОЕ ОБЩЕСТВО И СОВРЕМЕННОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

Аннотация

На рубеже XX и XXI веков стало очевидным, что объективной закономерностью дальнейшего общественного развития является переход от индустриального к информационному (постиндустриальному) обществу как наиболее рациональному пути повышения качества жизни людей, перевода экономики на наукоемкие и ресурсосберегающие производства.

В течение последних лет во многих странах мира наблюдается последовательное и устойчивое движение к построению информационного общества, которое призвано создать наилучшие условия для максимальной самореализации каждого члена общества. Основаниями для такого процесса являются интенсивное развитие компьютерных и телекоммуникационных технологий и создание развитой информационно-образовательной среды.

Ключевые слова: информационное общество, образование, знания.

З.С. Кенжебаева¹, А.А. Калиева², А.Е. Тойғанбаева³

¹Абай атындағы ҚазҰПУ профессоры

²әлеуметтану ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы

Абылайхан атындағы ҚазХҚжӘТУ Халықаралық қатынастар және аймақтану кафедрасы

³PhD, оқытушы

Абылайхан атындағы ҚазХҚжӘТУ Халықаралық қатынастар және аймақтану кафедрасы

Алматы, Қазақстан

АШЫҚ АҚПАРАТ ҚОҒАМЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ БІЛІМ

Аңдатпа

XX және XXI ғасырларда одан әрі қоғамдық дамудың объективті заңдылығы адамдардың өмір сүру сапасын арттырудың, экономиканы ғылымды қажетсінетін және ресурс үнемдейтін өндірістерге көшірудің неғұрлым ұтымды жолы ретінде индустриялық-ақпараттық (индустриядан кейінгі) қоғамға көшу болып табылатыны айқын болды.

Соңғы жылдар ішінде әлемнің көптеген елдерінде ақпараттық қоғамды құруға дәйекті және тұрақты қозғалыс байқалады, ол қоғамның әрбір мүшесінің барынша өзін-өзі жүзеге асыруы үшін ең жақсы жағдай жасауға бағытталған. Мұндай үдерістің негізі компьютерлік және телекоммуникациялық технологияларды қарқынды дамыту және дамыған ақпараттық-білім беру ортасын құру болып табылады.

Түйін сөздер: ақпараттық қоғам, оқыту, білім.

Z.S. Kenzhebayeva¹, A.A. Kaliyeva², A.E. Toyganbayeva³,

¹professor Abay KazNPU

²K. Social Sciences, Senior Lecturer Department of International Relations and regional studies

Abylay Khan KazUIR&WL

³PhD, Lecturer

Department of International Relations and regional studies Abylay Khan KazUIR&WL

Almaty, Kazakhstan

OPEN INFORMATION SOCIETY AND MODERN EDUCATION

Abstract

At the turn of the 20th and 21st centuries, it became apparent that the objective regularity of further social development is the transition from industrial to informational (postindustrial) society as the most rational way of improving the quality of life of people, transferring the economy to knowledge-intensive and resource-saving industries.

Over the past years, in many countries of the world there has been a consistent and steady movement towards building an information society, which is designed to create the best conditions for the maximum self-realization of each member of society. The reasons for this process are the intensive development of computer and telecommunication technologies and the creation of a developed information and educational environment.

Keywords: information society, education, knowledge.

В настоящее время образование становится важным фактором социальных и экономическим перемен. Высокообразованные специалисты являются не просто носителями лучших образцов национальной культуры, но и особым общественным богатством, без которого общество становится неконкурентноспособным. Модернизация образования признана одним из важнейших приоритетов в Послании Президента РК Н.Назарбаева народу Казахстана “Рост благосостояния казахстанцев: повышение доходов и качества жизни”: Акценты в образовании смещаются в сторону модели 4К: развития креативности, критического мышления, коммуникабельности и умения работать в команде.

В современном мире существует необходимость в постоянном и быстром обновлении знаний, поэтому система образования должна предоставлять возможность непрерывного образования. Особую актуальность биологическому образованию придает не только то, что в открытом информационном обществе изменяется содержание и формы преподавания биологии, но и происходит формирование новой биосоциальной среды [1].

Традиционное образование не может обеспечить развитие будущего поколения в соответствии с новыми требованиями общества, так как традиционная система обучения предполагает пассивное усвоение имеющихся знаний, Современные требования к будущему поколению подразумевают кардинально противоположный подход к ученику. В настоящее время существуют множество различных педагогических технологий, одни из которых эффективно применяются в образовательной практике, другие испытываются в экспериментальных учебных учреждениях [2].

Совсем недавно появились такие новые понятия, как: «образовательная платформа» (Learning Platform), «виртуальная образовательная среда» (virtual learning environment - VLE), «управляемая образовательная среда» (managed learning environment - MLE), которые все активней используются специалистами в области информатизации образования [3].

Современное понятие «образовательная платформа» интегрирует в себе широкий диапазон самых разных возможностей. Своим названием это понятие обязано тем, что на образовательную платформу «устанавливаются» самые разнообразные программные продукты, системы и комплексы и образовательная платформа является интегрированным понятием, так называют многофункциональные системы для автоматизации управления учебным заведением, виртуальные и управляемые образовательные среды.

Основными задачами образовательной платформы являются: организация образовательного процесса на базе средств ИКТ; реализация интерактивного информационного взаимодействия между учеником, учителем и системой на локальном и глобальном уровне; автоматизация документооборота и образовательной деятельности учебного учреждения [4].

Практическая реализация образовательных платформ в учебном заведении позволит разработать новые педагогические подходы к организации учебного процесса; использовать в учебном процессе банк вопросов, заданий и упражнений по всем предметам школьного цикла; отслеживать динамику развития способностей ребенка и профессионализма учителей с помощью электронного портфолио;

Успешность использования средств обучения нового поколения во многом определяется их возможностями, назначением, содержанием и наличием методической документации. В содержание электронных средств входит:

1. Изучение и анализ состава и технических возможностей средств ИКТ;

2. Анализ содержания дисциплины, выявление наиболее сложных разделов и тем;

- определение видов занятий, на которых целесообразно использовать средства ИКТ для выполнения следующих задач:

- предъявления нового учебного материала, хранящегося в базах данных, в системах гипермедиа, мультимедиа;

- компьютерной визуализации учебной информации, моделирования протекания различных процессов и явлений;

3. Изучение и анализ передового опыта, созданных и используемых в других школах электронных средств учебного назначения, гипертекстовых систем, электронных учебников, распределенных ресурсов сети Интернет, выбор нужного типа электронного средства учебного назначения, адаптация существующих программных продуктов (если есть такая возможность) или разработка авторских педагогических приложений с использованием перечисленных выше подходов.

4. Формирование структуры, состава и содержания электронных средств учебного назначения.

Исходными данными для формирования структуры, состава и содержания электронных средств учебного назначения служат: цели, задачи и содержание обучения учебной дисциплине, форма итогового контроля, состав имеющихся в школе средств ИКТ. При прочих равных условиях выбор следует остановить на тех разделах, при изучении которых использование богатых возможностей средств современных технологий будет способствовать существенному повышению эффективности обучения. Прежде всего, это изучение технологии мультимедиа, графических редакторов, электронных таблиц с использованием интеллектуальных систем управляющих ходом учебного процесса, генерирующих задания различной степени сложности, отслеживающих ход работы на занятии каждого обучаемого [5].

Электронные образовательные платформы – это лучшие ресурсы широкого профиля, где можно встретить курсы по различным дисциплинам: биология, химия, физика и другие. При этом одни площадки работают для определённой целевой аудитории, например, групповые, другие же подходят для индивидуального применения. Одни проводят обучение только онлайн, другие работают и в офлайне. Общее одно: все они выкладывают курсы и видео-лекции на русском, английском, а некоторые на казахском языке.

Проект «Фоксфорд» – это онлайн - школа для учеников 5–11 классов. На курсах школьники могут подтянуть или углубить знания, подготовиться к ЕНТ, ЕГЭ и олимпиадам по основным школьным предметам. Занятия ведут преподаватели Московского государственного университета (МГУ) и других ведущих вузов страны.

Лекториум – академический образовательный проект, собравший видео-лекции лучших лекторов России и СНГ публикующий массовые открытые онлайн-курсы. Отличие первых от вторых, в первую очередь, в хронометраже. У «Лекториума» более 20 партнёров, они создают онлайн-курсы для ведущих вузов.

На сайте доступно более 4 000 часов видеоматериалов. Есть курсы для школьников и абитуриентов, для студентов, а также для специалистов, желающих повысить квалификацию. В конце каждой недели обучения, а также по завершении всего курса обычно предполагается сдача тестов [6].

Bilimland – эта трехязычная образовательная платформа, содержащая более 50 тыс. медиа-материалов по дошкольной (от 3 лет) и школьной программам. На базе платформы работает инклюзивный курс - мультимедийный цифровой комплекс, который предназначен для терапевтических занятий с детьми с ограниченными возможностями, а также курсы по изучению английского, французского и немецкого языков.

Каждый предмет содержит короткие видеоролики (от 15 секунд до 8 минут), анимированные фильмы, текстовые материалы для работы на уроке, которые можно скачать и распечатать, интерактивные задания, упражнения и игры для закрепления изученного материала и выполнения домашнего задания.

Образовательная платформа BilimLand – эта разработка компании BilimMedialGroup (BMG). В которой есть различные курсы: английского языка, математики, физики, химии, биологии, информатики, географии, естествознания, а также виртуальные лаборатории, видео-коллекции, подготовка к ЕНТ и т.д. [7].

Курс «Биология» делится на такие направления как ботаника, мир растений, царство животные, человек как биологический вид, клетка – единица живого, размножение и развитие организмов, основы генетики и селекции и эволюция.

С помощью платформы BilimLand и интерактивной доски, можно использовать любой фильм из обширной видео-коллекции, которая есть на сайте. Благодаря этой платформе ученики быстро усваивают новый материал. Программа рассчитана на работу с учениками с первого по одиннадцатый класс.

Наполнение этой программы – это контент, приобретенный у иностранных партнеров: корпорации «SANONA» из Финляндии, британская TWIGWORLD или американская University of Colorado Boulder.

Платформа BilimLand появилась в 2013 году прошла экспертизу, сертификацию, апробацию всех образовательных программ, использующихся в казахстанских школах. Не вызывает сомнений, что платформа BilimLand используется как вспомогательный элемент и развивает у детей способность самостоятельного поиска информации, закрепляет знания. BilimLand это готовый контент предназначенный для работы с интерактивными досками и дает возможность проводить эксперименты в виртуальной лаборатории.

Дистанционное обучение в определенной мере может способствовать решению актуальных проблем высшего образования (доступ широких слоев населения к высшему образованию, возможность реализации принципа непрерывности образования), повышению качества подготовки специалистов

Существует большое количество различных систем дистанционного обучения, как коммерческих, так и свободно распространяемых. Среди последних, несомненно, стоит отметить системы: Uniweb, Универсариум, Открытое образование и Moodle.

Uniweb – это платформа онлайн – обучения, которая разрабатывает образовательные онлайн – продукты с целью распространения качественного образования и для повышения конкурентоспособность образования в динамично развивающемся и меняющемся мире,

Акцент делается не на отдельные видео-лекции, а на программы. По их завершении можно получить либо диплом вуза - организатора (удостоверение о переквалификации, если программа была направлена на повышение профессиональных знаний), либо электронный документ «Рейтинг Uniweb», или и то и другое. В настоящее время на ресурсе заявлено 73 программы обучения. Программы отличаются в зависимости от престижности вуза, продолжительности обучения и других факторов [8].

Принципы реализации концепции Uniweb:

- Сотрудничество с ведущими российскими вузами, высококвалифицированными преподавателями-практиками и успешными бизнес-консультантами.

- Разработка и внедрение новейших методик и элементов обучения для повышения качества образования на английском языке.

Универсариум – открытая система электронного образования, обучение строится на последовательном прохождении модулей курсов длительностью 7–10 недель в зависимости от сложности программы.

Например, курс «Физиология растений» ориентирован на бакалавров и магистров, специализирующихся по биологическим дисциплинам, а также на учителей биологии средних школ. Будет также полезен для школьников, углубленно занимающихся биологией, а также для тех, кто увлеченно выращивает растения и стремится пополнить свои знания о них.

Построение курса традиционно. Будут представлены разделы «Фотосинтез», «Дыхание», «Минеральное питание», «Рост и развитие», «Световая регуляция». Речь пойдет о биохимической и молекулярной основе процессов, происходящих в растениях, об истории некоторых открытий, примерах использования физиологических знаний в технологиях сельского хозяйства и пищевой промышленности.

В результате освоения курса слушатель получает представление о базовых понятиях физиологии растений, достижениях в этой области знаний и практическом применении этих знаний человеком.

Одной из самых популярных открытых систем является Moodle – система управления обучением, ориентированная прежде всего на организацию взаимодействия между преподавателем и студентами.

Moodle (расшифровывается как английский акроним Module Object-Oriented Dynamic Learning Environment – Модульная объектно – ориентированная динамическая учебная среда) – свободная система управления обучением (Learning Management System, или виртуальное учебное пространство – Virtual Learning Environment), распространяющаяся по условно-бесплатной лицензии GNU General Public License [9].

Moodle была создана Мартином Дуджиамасом в Технологическом университете г. Перта (Австралия). С самого начала Moodle замыслилась как открытый продукт программного обеспечения, доступный всем, бесплатный, простой в установке и открытый максимальному количеству пользователей.

Moodle используется почти в 50 тысячах организаций из более 200 стран мира. Общение между участниками проекта организовано несколькими способами: традиционными (через e-mail и форум) и при помощи вебинаров. Вебинар (webinar) – разновидность онлайн-тренинга, при котором ведущий и аудитория общаются в текстовых, аудио- или видеочатах. Тема разговора иллюстрируется слайдами или надписями на электронной доске. Как правило, вебинары архивируются и становятся доступны по требованию, что является их несомненным плюсом как средства обучения, применимого в образовании, в общем и в дистанционном образовании, в частности [10].

Многим пользователям нравятся модули элементов курса (такие как форумы, базы данных и вики) из-за возможности создания удобной среды для обмена информацией по изучаемым темам (в традициях социального конструктивизма), в то время как другие предпочитают использовать Moodle как способ предоставления информации для студентов (например, стандарт пакетов SCORM) и оценки обучения с использованием заданий или тестов. Таким образом можно отметить эффективность использования современных компьютерных технологий как средств интенсификации учебного процесса.

Список использованной литературы:

1. Зайцева Ж.Н., Рубин Ю.Б., Титарев Л.Г., Тихомиров В.П. и др. *Открытое образование объективная парадигма XXI века / под общ. ред. Тихомирова В.П.* – М.: МЭСИ, 2000. – 288 с.
2. Андреев А.А., Солдаткин В.И. *Прикладная философия открытого образования: педагогический аспект.* – М.: РИЦ «Альфа» МГОГГУ им. М.А. Шолохова, 2002. – 168 с.
3. Гершунский Б.С. *Образование как религия третьего тысячелетия: гармония знания и веры.* – М.: Педагогическое общество России, 2001. – 128 с.
4. *Открытое образование в России XXI века // Материалы 8 международной конференции по дистанционному образованию.* – М.: МЭСИ, 2000. – 286 с.
5. Беспалько В.П. *Образование и обучение с участием компьютеров (педагогика третьего тысячелетия).* – М.: Издательство Московского психолого-социального института. – Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2002. – 254 с.
6. *Новые педагогические и информационные технологии в системе образования.* – М.: «ACADEMIA», 2001. – 272 с.
7. Алюшина Ю.Е., Дмитриевская Н.А. *Наше видение модели специалиста // Научное обеспечение открытого образования: научно-методический и информационный сборник.* – М.: МЭСИ, 2000. – С.27-34.

8. Демкин В.П., Можяева Г.В. *Технологии дистанционного обучения*. – Томск: Изд-во ТГУ, 2003. – 106 с.
9. Можяева Г.В. *Учебный процесс в системе дистанционного образования // Открытое и дистанционное образование*. – 2000. – № 1-2. – С.34-69.
10. Шенников С.А. *Открытое дистанционное образование*. – М.: Наука, 2002. – 527 с.

ӘӨЖ 930(001)
ГРНТИ 03.01.09

Э.Ө. Зұлтыхарова¹, А.Н. Джумадуллаева²

¹Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралы қазақ-түрік университеті, т.ғ.к., доцент

²Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралы қазақ-түрік университеті, т.ғ.к., доцент

ТҮРІК ЖӘНЕ ИСЛАМДЫҚ БІЛІМ БЕРУ ТАРИХЫНДАҒЫ НИЗАМИЕ МЕДРЕСЕЛЕРІНІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Андатпа

Низамие медреселерінің барлық жағдай жасалған және жатын орны келісілген. Бұның алдында айтқан медреселер оларда жоқ ерекшеліктер болса, сабақтар, мұғалімдер және тәлімгерлердің ғылыми жұмыстары үшін қона жататын, тәлімгерлер жатақханасы, жүйелі табыс көзін табу үшін қор, мұғалімдердің және тәлімгерлердің ғылыми жұмыстары үшін кітапханалар бір жерде болған. Низамие медреселері білім беру мақсатында жаңа әрекеті көрінген. Бұрынғы медреселерде білім беру жүйесіндегі мақсаттар шектеулі кезінде Низамие медреселерінде жүйелі білім беру оқу орындарына үміттері артты және білім беру мақсаттары артқандығын автор баяндаған. Білім беру жүйесінің мақсаттары кеңейуі Низамие медреселеріне белгілі бір болашақ аясында ғылым адамы, судья, прокурор, имам, вайз, мұғалім және басқа мемлекет оқу орындары үшін мамандар дайындауды мақсат еткендігі сараланған. Әсіресе әлеуметтік білім беру үшін мемлекетке жауапкершілік жүктеген екендігі баяндалады.

Кіліт сөзі: интеллектуал, медресе, жүйе, ғылым, жүйе, табыс, құрал, қор, болашақ, мақсат.

Зұлтыхарова Э.У.¹, Джумадуллаева А.Н.²

¹к.и.н., доцент, *Международный казахско-турецкий университет имени Ясауи*

²к.и.н., доцент, *Международный казахско-турецкий университет имени Ясауи*

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ МЕДРЕСЕ НИЗАМИЕ В ИСТОРИИ ТУРЕЦКОГО И ИСЛАМСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

Медресе Низамие созданы все условия и согласованы места проживания. Если у них нет никаких особенностей, то для занятий, научной работы учителей и наставников, общежития наставников, фонда для получения систематического дохода, библиотеки были в одном месте для научных работ учителей и наставников. В целях образования новых Низамие рассказал, действия, казалось. В связи с тем, что в прошлом медресе были ограничены цели в системе образования, в медресе Низамие возросли ожидания в системных образовательных учебных заведениях и возросли образовательные цели. В этой связи, в целях повышения качества образования, а также повышения качества образования, в том числе и повышения качества образования, в сфере образования и науки. Особенно подчеркивается, что ответственность за социальное образование возложена на государство.

Ключевое слово: интеллектуальная, медресе, система, наука, система, успех, инструмент, фонд, будущее, цель.

Zulpykharova E.¹, Dzhumadullaeva A.¹

¹dr. docent, International Kazakh-Turkish university of the name Ясауи

¹dr. docent, International Kazakh-Turkish university of the name Ясауи

THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF NIZAMIYA MEDRESE IN THE HISTORY OF TURKISH AND ISLAMIC EDUCATION

Annotation

Nizamiyamedresecreated all the conditions and agreed place of residence. If they do not have any features, then for classes, scientific work of teachers and mentors, a hostel for mentors, a foundation for systematic income, libraries were in one place for scientific works of teachers and mentors. In this regard, in order to improve the quality of education, as well as improve the quality of education, including improving the quality of education, in the field of education and science, in the field of education and science, as well as in the field of education and science, in the field of education and science, in the field of education and science. It is especially emphasized that the responsibility for social education lies with the state.

Keyword: intellectual, medrese, system, science, system, success, tool, foundation, future, goal.

Низамие медреселері білімнің корпоративтік оқыту, интеллектуалдық және әкімшілік тақырыбына алып келген жаңалық Низамие медреселерінің барлық жағдай жасалған және жатын орны келісілген. Бұның алдында айтқан медреселер оларда жоқ ерекшеліктер болса, сабақтар, мұғалімдер және тәлімгерлердің ғылыми жұмыстары үшін қона жататын, тәлімгерлер жатақханасы, жүйелі табыс көзін табу үшін қор, мұғалімдердің және тәлімгерлердің ғылыми жұмыстары үшін кітапханалар бір жерде болған. Низамие медреселерінің барлық жағдайы жасалған құрал жабдықпен қамтамасыз еткен, білім уйретуде оңай жағын қарастырған, сол дәуірдің ең ыңғайлы медреселері болған және оқу орынның қалашығын негізін қалаушы. Низамие медреселері білім беру жүйесін алғашқы болып іске асырған.

Интеллектуалдық тұрғыда, Низамие медреселері білім беру мақсатында жаңа әрекеті көрінген. Бұрынғы медреселерде білім беру жүйесіндегі мақсаттар шектеулі кезінде Низамие медреселерінде жүйелі білім беру оқу орындарына үміттері артты және білім беру мақсаттары артқан. Білім беру жүйесінің мақсаттары кеңейуі Низамие медреселеріне белгілі бір болашақ аясында ғылым адамы, судья, прокурор, имам, вайз, мұғалім және басқа мемлекет оқу орындары үшін мамандар дайындауды мақсат еткен. Әсіресе әлеуметтік білім беру үшін мемлекетке жауапкершілік жүктеген. Мемлекет білім беру жүйесінде халыққа қызмет еткен.

Низамие медреселерінің әсері екі жүйеде мақсатына жеткен. Бірінші, медреселердің білім беру жүйесіне жаңалықтар алып келген, өзінен кейінгі медреселерге үлгі болды. Шығыс және батыс құрылықтарында жоғары оқу орындарында білім беру жүйесін қалыптастырған. Низамие медреселеріне атақты ғалымдармен және осы медреселерде жасалған ғылыми жұмыстар және мыңдаған тәлімгерлерге білім берген, қоғамдық жүйеде жүйелі түрде іске асқан. Ислам ғылымы және философия тарихында жаңа бір дәуірде алдыңғы қатарда Газали, Низамие медресесінде білім алған және ұстаздық еткен ең атақты ислам ғалымыдары. Газалидің діни философиясылық қарым-қатынасымен пікірлері кең тараған. Ислам ғылымы және философия тарихында жаңа бір дәуірде алдыңғы қатарда Газали, Низамие медресесінде білім алған және ұстаздық еткен ең атақты ислам ғалымы. Газалидің діни философиясылық қарым-қатынасымен пікірлері кең тараған. Низамие медресесінде Шафиилік/Ешарилік оқу орынында білім алған Газали, философияға қатысты Мекасидүл философиясы, Теһафүт ел философиясы шығармаларымен философияға сын алып келген соң сопылық кезеңінде және тасаввуф жайлы Ихяу Улумид-Дин шығармасымен Ислам ахлақы пікіріне жаңадан жорамалдар жасаған. Жазған шығармаларымен Шығыста және батыста ең көп ғылыми зерттеулер тақырыптарында зерттеу жүргізген.

Низамие медреселері саяси, ғылыми және діни өмірде үлкен әсері болған. Низамиенің аты барлық ислам әлемінде жайылған және осы себептен ғалымдардың, факихтердің және вайздердің құбыласы болды. Низамие медресесінің арқасында алған атақтан кейін бірнеше сұлтан, халифе және мемлекет адамы болған Низамиемүлктен үлгі алып өз аттарынан медреселер салған. Низамие медреселері діни ғылымдар және әсіресе Шафии ғылымының дамуына жетекшілік етті. Хиляф, усул және келам ғылымдары үлкен жетістіктерге жетті. Осы тақырыптарға қатысты көптеген кітаптар жарық көрген. «Еһл-и сүннет» сенімі тарап жатқанда Шии-Исмайли ақидасының жайылуына кедергі болған.

Низамие медреселері, тарихта «білім беру жүйесінде мүмкіндік теңдігі» ұғымын ұстанған. Ол кезеңдерде жоғарғы оқу орындарында қаражат жағынан қиындық көрген, кітап сатып алуға жағдайы бар және басқа жерлерде еркін зерттеу жүргізуге мүмкіндігі барлар ғана жоғары оқу орындарында оқыған. Мемлекет, медреселерге «жатын орындары және шәкірт ақы» білім беру жүйесінің мүмкіндіктерін және бәріне ортақ тең мүмкіндік ретінде қамтамасыз етіп отырған. Низамие медреселерінің ұйымдастыру жоспары және оқу жоспарлары медреселер тарихында сол кезеңде өзгерістерге әкелді. Низамиеден бұрын құрылған медреселер жекеменшік болған. Алайда Низамие медреселері мемлекет тарапынан қолдау тауып отырған. Низамиеден бұрын құрылған медреселердің жеке бір мақсаты болмаған. Бірақ Низамие медреселерінің діни және саяси мақсаттары болған. Низамиеден кейін құрылған медреселер бір мақсатпен құрыла бастаған және Иракта, Иранда Сирияда және Мысырда құрылған бірнеше медресенің, саяси және діни мақсаттарына қарай белгілі бір жоспарлары болды. Осы медреселерде білім алған шәкірттер Сунни Ислам әлеміне қауіп төндіретін Шии-Батыни пікірлерінің таралуына кедергі болды. Солтүстік Африка және Ендүлүсте рухани және діни әр түрлі ағымдарға қарсы болған ұйымдарға, Низамие медреселерінің ықпалы болған.

Низамие медреселері басқа медреселерге қарағанда өз ерекшеліктері бар. Ерекшеліктерін мына түрде анықтай аламыз:

1. Медреселер мен мешіттер: Медреселер архитектура жағынан мешіттердің пландарымен бірдей жасалған. Осындай медреселердің құрылысы, мектеп архитектурасының немесе университет жатақханаларының алғашқы өрнегін құрайды.

2. Медреселер алғашқы Түркістанда Қараханлылар тарапынан құрылып Газнелілер және Саманоғлылар тарапынан кеңейтілген медреселердің мемлекет және халық тарапынан үлкен бір қызығушылық және қолдау көруінен кейін кеңеюіне және бір университет паспортына ие болуымен Низамие медреселері қалыптасқан.

3. Низамие медреселерінде көбінесе дін, құқық және тіл үйретілетін еді. Философияға алғаш болып жауап берген Бағдат Низамие медреселерінде мүдәррислик болып истейтін Газалиден келген, Низамие медреселерінде философия және логикалық сабақтарды оқытқан.

4. Низамие медреселерінде білім беру әдістері, Ислам әлеміндегі медреселерде қолданылған білім беру методикасы барлығында бірдей жүргізілген. Әсіресе шерһ және һашие әдістерінің Ислам әлемінде кең қолданысқа ие болған, дәстүрге айналған білім беру әдісі келуіне Низамие медреселері әсерлі рөл ойнаған.

5. Ислам әлемінде Араб тілін үйрету кең тараған және Низамие медреселерінде үйретілген. Түрік тілінің шерһ және һашие тілі болып қолданылуы және Парсы тілінің Түрік медреселерінде оқытылуын алғаш болып Низамие медреселері қолға алған.

6. Низамие медреселері Түрік және Иран халқы, мәдениетінің жанасуы және араласуында белсенді рөл ойнағаны сияқты ортақ Ислам мәдениетінің және мұсылмандардың бауыр болулары әсер еткен.

7. Қазіргі күнімізде орта және жоғары оқу орындарында «сабақ беру және кредиттік жүйе» құрайды, медреселердегі «сабақ өту кредиттік жүйе», Низамие медреселерінде кең қолданыс тапқан.

8. Қазіргі заманымызда жоғары оқу орындарында шәкірт ақы, кредиттік және жатақхана жүйесі, Низамие медреселерінде кең қолданыста болған.

9. Медреселер үнемі білім беру жүйесінде шәкіртін дайындауда және атақ беру жүйесін іске асыруда Низамие медреселерінде қолданған.

10) Медреселерден бітіргендер «ижазетме» (диплом алу) беру алғашқы болып Низамие медреселерінде жүргізілген.

Қысқаша Низамие медреселерінің маңыздылығын былайша айтамыз:

1) медреселердің, мектеп ғимаратының және университет қалашығының алғашқы өрнегін қалыптастырғанын көреміз;

2) Низамие медреселерінде көп жағдай да дін, құқық және тіл үйрету сабақтары жүргізілетін еді. Низамие медреселерінде философия және логикалық сабақтары оқытылған;

3) Низамие медреселерінде Түрік және Иран халқының және мәдениетінің жақындай түсуі және араласа түсуі әрі арта түсуі сияқты, ортақ бір Ислам мәдениеті және мұсылман бауырларының көбеюіне де ықпал еткен;

4) қазіргі күнімізде орта және жоғарғы оқу орындарында «сабақ беру және кредиттік жүйе» құрайды, Низамие медреселерінде кең қолданыс тапқан;

5) қазіргі заманымызда жоғарғы оқу орындарында шәкірт ақы, кредит және жатақхана жүйесі, Низамие медреселерінде кең қолданыста болған;

6) медреселер үнемі білім беру жүйесінде шәкіртін дайындауда және атақ беру жүйесін іске асыруда Низамие медреселерінде қолданған;

7) медреселерді бітіргендер «ижазетме» (диплом алу) беру алғашқы болып Низамие медреселерінде жүргізілген.

Қортындылай келсек, Низамие медреселері ғасырлар бойы өз істерін жалғастырған. Мысалыға Бағдат Низамие медреселері шамамен төрт ғасыр бойы өзінің қызметін жалғастырған. Осы мекемелерде білім алған адамдар Ислам әлемінде мемлекет басқармасында, ғылымда және әлеуметтік құрылымында ұзақ уақыт бойы ықпал етіп отырған. Низамие медреселерінде білім алған ғалымдардың пікірлері Ислам әлеміне тарай бастады. Низамие медреселерін бітіргендер солтүстік Африкаға дейін тарады және ол аймақтарда сунни көзқарасының қалыптасуын қалады. Шиит, батыни көзқарасының әсері әлсіз халге келді. Осы аймақтарда тек қана басшылары Низамиелердің бақылауында болды. Дәулеттілер және Ейубилер де Низамие дәстүрін жалғастырды. Имам Сүбхи, Имам Ширазиге былай деген: «Хорасанға барған барлық қалаларда қазы, муфти немесе хатип, шәкірттерім немесе достарым еді». Низамие медреселері Ислам бірлігіне қызмет еткен. Медреселері Ислам әлеміне кең тараған сайын, стандартты түрге айнала бастады сунни дәстүрінің және улемаланың, ауыл шарттарына қарамастан Халифаның сенімінен шығып отырған. Низамие медреселері Сунни Исламның жаңадан өркендеуінің бастауы болған. Низамие медреселерімен бастаған үлкен кіріспеді жақсы қадамның, гүлденген жемісінен ұзын уақыт бойы пайдаланған; ұлы ғалымдар, сенімді кадрларды дайындауда, бағалы шығармаларын оқырмандарға ұсынған.

Низамие медреселері, сәулет тұрғысынан мешіттен бөлек жерде орналасуын жоспарларған және білім беру мекеме ретінде салынған. Сонымен бірге медреселер, мектеп архитектурасыннан немесе университет қалашығының алғашқы өрнегін құраған. Низамие медреселерінде қолданылған басты тіл Араб тілі, өзге ұлтты мұсылмандардың Араб тілін үйренуін жылдамдатқан және Араб тілі барлық мұсылмандар үшін оқыту және білім саласы болған. Низамие медреселерінде қолданылған білім беру және оқыту методикасын кейінгі жылдарда Ислам әлеміндегі басқа медреселерде қолданылған. Медреселерде білім алған адамдардың сенімдері және кең жайылған түсініктерін ғасырлар бойы Ислам әлемінің ықпалы болған. Табири жайз мұсылмандардың соңғы тарихын және мәдениетін Низамие дәстүрі көркейткен. Медреселерде кейде философиялық және тасавуфи шығармалардың болуы және оқытылуы сунни ғалымдардың интеллектуальдық өмірін байытқан.

Осындай әрекеттері үшін Низамие медреселері сынға ұшырады. Сын тақырыптары: Низамие медреселерінде жаңа дін түсінігі пайда болуы, Имам Харемейндің жазған «ел-Ақыдету'-Низамие» атты шығарманың Низам-аль Мульке жаздырылғаны және медреселерде мәжбүрлі сабақ ретінде оқытылып жатқаны және жаңа бір дін түсінігінің құруға тырысқанын айтты. Білім беруде тек қана Шафиғи мәзһабына негізделуі және басқа діни мәзһабтарға қысым жасауы, саясаттың ғылымға араласуы, білім беру әрекеттері мемлекеттің бақылауында болуы және мемлекеттің дін саясатында үстем болуы көп сынға алынған. Саясатшылар тарапынан құрылған қорлар оқытушы мен ғалымдардың паналайтын жері болған еді. Мұның соңында ғалымдардың саяси күшке қарсы шығу мүмкіндігі азайды. Яғни ғалымдар бұрыннан жартылай тәуелсіз болған кезде Низамие медреселерімен бірге үлкен пайызда тәуелсіздігін жоғалтты. Медреселерде көбінесе Шафиғи Сунни мәзһабтарына тиесілі мұсылман құқықтарының оқытылуымен бірге ғалымдар бұрынғылардың білімдерін қайтадан бастады. Низамие медреселері түсіндірмелі шерһ және һашие ретінде танылған дәстүрлі білім беру әдісін қолданған. Медреселерде оң көзқараспен танылған ғалымдардың және философия дәрістерінің сағаты аз болуына байланысты немесе тіпті оқытылмауы, кейде философияның діннен тыс деп саналуы Ислам әлемінде ерікті ойдың дамуына кедергі болды. Бұлардың барлығының қорытындысы ретінде Орта ғасыр Ислам әлемінде ой саласының кідіруінің яғни дамымай қалғандығы жайлы сенім пайда болды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Özaydın Abdülkerim, "[Bir Ramazan Şehidi: Nizâmü'l-mülk Hasan B. alî B. ishak](#)", Nesil, 1979. Sayı 35 s.36
2. İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devri Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Ankara 1953. S.239
3. Ali Sevim, Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür, Türk Tarih Kurumu Yayınları*, 2014. S.599
4. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye, Çağrı Yayınları*, 2000. S.279-281

5. Ali Sevim, *el-Muntazam fi Tarihi'l-Ümem'de Selçuklular Abdurrahman İbnü'l-Cevzi Seçme, Tercüme ve Değerlendirme, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014. S.179*

6. Sadruddin Ebu'l Hasan İbn Nasir İbn el-Hüseyni, *Ahbarü'd Devleti's-Selçukiyye, Çev. Nevati Lügal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1991. S.150*

7. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2003. S.542*

УДК 327

ГРНТИ 03.01.11

Уразаева А.Т.¹

¹докторант Академии государственного управления при Президенте Республики Казахстан,
г. Нур-Султан, Казахстан

ПУБЛИЧНАЯ ДИПЛОМАТИЯ – СОВРЕМЕННЫЙ ИНСТРУМЕНТ ПРОДВИЖЕНИЯ ИМИДЖА СТРАНЫ

Аннотация

В данной статье рассматриваются значение и роль публичной дипломатии в формировании имиджа страны. В эпоху глобализации и различных вызовов, возникающих перед мировым сообществом, создание положительного имиджа Казахстана на международной арене является одной из наиболее актуальных и важных задач на современном этапе развития.

В решении данного вопроса одним из эффективных инструментов является публичная дипломатия, позволяющая продвигать национальные интересы страны, формировать долгосрочные отношения, обеспечивающие благоприятную платформу для дальнейшего сотрудничества. Также в работе изучен опыт стран с развитой системой публичной дипломатии. Опыт зарубежных стран позволяет определить наиболее эффективные направления публичной дипломатии, способствующие формированию и продвижению положительного имиджа страны. В статье предлагается рассмотреть те сферы деятельности, которые позволят успешно реализовать публичную дипломатию в Казахстане.

Ключевые слова: публичная дипломатия, имидж, национальные интересы, внешняя политика, общественное мнение, продвижение.

Ә.Т. Оразаева¹

¹Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы
Мемлекеттік басқару академиясының докторанты,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

ЖАРИЯ ДИПЛОМАТИЯ-МЕМЛЕКЕТ ИМИДЖІНІҢ АЛҒА ЖЫЛЖЫТУЫНЫҢ ЗАМАНАУИ ҚҰРАЛЫ

Аннотация

Бұл мақалада жария дипломатияның мемлекеттік имиджінің құрылуындағы маңызы және орны қарастырылады. Мемлекеттік қауымдастық алдында пайда болатын глобализация мен түрлі жекпе-жектер дәуірінде өзекті де маңызды мәселелердің бірі болып Қазақстанның халықаралық аренада жағымды имиджін құру болып табылады.

Бұл мәселені шешудегі ең тиімлі құралдардың бірі ретінде жария дипломатия қарастырылады, соның ішінде жария дипломатия ұлттық мүддені ілгерілетуде, ұзақ мерзімді арақатынастарды құруда, сонымен қатар алдағы ынтымақтастық үшін қолайлы платформаны қамтамасыз етуде жүзеге асырылады. Сонымен қатар мақалада жария дипломатия дамыған елдердің тәжірибіесі зерттелді. Шет елдердің тәжірибесі бізге жария дипломатияның елдің жағымды имиджін қалыптастыру мен ілгерілетуге ықпал ететін тиімді бағыттарын анықтауға мүмкіндік береді. Мақала Қазақстанда қоғамдық дипломатияны сәтті жүзеге асыруға мүмкіндік беретін қызмет салаларын қарастыруды ұсынады.

Тірек сөздер: жария дипломатия, имидж, ұлттық мүдде, сыртқы саясат, қоғамдық пікір, ілгерілету.

A.Urazayeva¹

¹Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, doctoral candidate, Nur-Sultan, Kazakhstan

PUBLIC DIPLOMACY AS A MODERN TOOL FOR PROMOTING THE COUNTRY'S IMAGE

Annotation

This article discusses the significance and role of public diplomacy in shaping the country's image. One of the most up-to-date and important tasks at present in the era of globalization and various challenges facing the world community is to create a positive image of Kazakhstan in the international arena.

One of the most effective tools which address this issue is public diplomacy, which allows promoting the country's national interests and forming long-term relations that provide a favorable platform for further cooperation. The research also examined the experience of countries with a developed system of public diplomacy. The experience of foreign countries allows us to determine the most effective areas of public diplomacy that contribute to the formation and promotion of country's positive image. The article proposes to consider those areas of activity that have allowed the successful implementation of public diplomacy in Kazakhstan.

Keywords: public diplomacy, image, national interests, foreign policy, public opinion, diplomacy, promotion.

Ведение

В условиях меняющейся геополитической картины мира все большую актуальность приобретает вопрос формирования положительного имиджа государства влияющего на эффективность продвижения внешнеполитических интересов страны.

В настоящее время, положительный имидж является дополнительным активом государства, позволяющий иметь конкурентное преимущество перед другими странами. Быть конкурентоспособным государством – значит обладать не только богатыми природными ресурсами, развитой экономикой, политической стабильностью, но и быть привлекательным в различных сферах деятельности. Более того, одной из важных задач Казахстана является повышение инвестиционной и туристической привлекательности страны. На решение данной задачи влияют многие факторы, в числе которых положительный имидж страны. Положительный имидж страны подразумевает качественное развитие внутренней и внешней политики, а также обеспечение достоверной информацией зарубежную аудиторию для формирования общественного мнения.

В свою очередь, в достижении положительного восприятия страны, лояльности со стороны общественности, налаживании диалога важную роль играет публичная дипломатия. Инструменты публичной дипломатии позволяют эффективно и достоверно донести информацию о достижениях страны до зарубежной аудитории. В связи с этим для Казахстана, как и для многих стран публичная дипломатия является дополнительной возможностью формирования восприятия государства за рубежом. Более того, реализация публичной дипломатии предусматривает активное участие гражданского общества в развитии страны. Акторами публичной дипломатии являются не только профессиональные дипломаты, но и деятели культуры, науки и образования, СМИ, пользователи социальных сетей, НПО. То есть, с каждым днем расширяются направления и круг людей, принимающих все более активное участие в международной деятельности страны. Данные изменения связаны с возрастанием роли общественного мнения других стран на политику государства.

Разными авторами представлены несколько определений понятия «публичная дипломатия». Впервые данное понятие было предложено в 1965 г. Эдмундом Галлионом (декан Школы права и дипломатии им. Флетчера при Университете Тафтса), для обозначения процесса, посредством которого субъекты международных отношений достигают внешнеполитических целей, оказывая воздействие на иностранную общественность. [1]

По мнению американского ученого Н. Кулла публичная дипломатия – проекты в области культуры, программы обменов, краткосрочные информационные кампании, международное вещание и мониторинг зарубежного общественного мнения. Н.Кулл считает, что эффективность публичной дипломатии заключается в наличии диалога между правительством одной страны и зарубежным обществом. Важным условием является установления диалога, который позволит изучить все сигналы, оценки, мнения,

идущие со стороны зарубежного общества. Отмечается также, что организация информационных кампаний, нацеленных на поддержание положительного имиджа в зарубежном обществе является обратной связью во взаимодействии с целевой аудиторией. Особенность работы Н.Кулла состоит в том, что он внедрил идею о необходимости диалога в публичной дипломатии как новом способе повышения ее эффективности [2].

Таким образом, публичная дипломатия непосредственно направлена на формирование у зарубежной аудитории положительных взглядов на проводимую государством внешнюю и внутреннюю политику через диалог с иностранной общественностью в основе, которой лежит правильное преподнесение выгодных для государств событий.

Методы исследования

Методологическая основа исследования базируется на обзоре сборе, обработке и анализе информации о понятии, развитии и роли публичной дипломатии, а также использован метод сравнительного ситуационного исследования (comparative case study). Методы сравнительного подхода позволяют пересмотреть уже сложившиеся взгляды на те или иные явления и факты. Сравнительный метод исследования позволяет узнать о новых особенностях, которые специфичны для конкретного объекта или явления, однако ранее не были известны исследователям. Сравнение способствует более глубокому изучению и познанию объектов и явлений, а также поиску их отличительных особенностей и различий на разных уровнях изучения. [3] В статье проведен анализ эффективности применения публичной дипломатии на практике, используя сравнительный метод исследования опыта зарубежных стран. Данный метод позволяет определить практические возможности реализации публичной дипломатии, а также какие ее направления являются наиболее востребованными. Сравнительный анализ позволяет понять специфику использования инструментов публичной дипломатии в зарубежных странах, так как в каждой стране есть свои особенности, которые следует учитывать для достижения необходимого результата.

Зарубежный опыт

Для определения эффективности публичной дипломатии необходимо изучить зарубежный опыт. К примеру, можно рассмотреть опыт США как страну с развитой публичной дипломатией.

В свете происходящих конфликтов, публичная дипломатия в США рассматривается как эффективный способ продвижения и распространения американской внешней политики и американских государственных интересов во всем мире. Американские политологи прибегают к программам образовательного и культурного обмена, к открытию публичных библиотек, образовательных центров во всех странах мира. В особенности для работы с молодежью и отдельными категориями граждан, их мнением и убеждениями США прибегают к образовательным программам, которые представляют собой совокупность правительственных программ обучения с целью формирования выгодной для Соединенных Штатов картины мира. Это приводит к созданию элит в зарубежных странах, на которые США могут опираться в распространении своих ценностей и взглядов. К примеру, такие университеты как Гарвард, Стэнфорд, Принстон и др. являются лидерами среди лучших мировых вузов. Данные университеты у многих ассоциируются с высоким качеством, престижем, что привлекает большое количество людей со всего мира, тем самым продвигая положительный имидж Америки.

Эксперты в сфере публичной дипломатии реализуют много проектов в области гражданского права и организуют вещание радио- и телепрограмм на разных языках и т. д. К ним можно отнести такие известные каналы как CNN, CNBC и др. Одним из важных задач является информационное противодействие, т.е. пресечение попыток искажения политики и целей США на международной арене. Также американская публичная дипломатия направлена на отстаивание прав меньшинств и продвижение феминизма, активно используя такие понятия как свобода, прозрачность, демократия и права человека.

Реализацию публичной дипломатии осуществляют Отдел глобального вещания при Белом Доме, Агентство международного развития, Госдепартамент, Корпус мира США.

Нельзя не отметить, значимую роль кинематографа, с помощью которого страна посылает миру серьезные политические, социальные и глобальные меседжи.

Как известно, Рональд Рейган - 40-й президент США, по профессии был актером. После избрания его главой государства, начал на системной основе внедрять в практику «дипломатию Голливуда», и сектор киноиндустрии получил еще большее развитие. Рейган как актер прекрасно понимал, что кино обладает невероятной силой, способной влиять на людей. Таким образом, политика Голливуда, как средство продвижения и дипломатической силы, стала успешно формироваться и развиваться.

Среди стран СНГ примером начала использования публичной дипломатии может послужить Россия. До недавнего времени, Россия для продвижения национальных интересов использовала инструменты традиционной дипломатии, не предусматривающая активное взаимодействие с гражданским обществом: неправительственными организациями, лидерами мнений, людьми, участвующими в процессе принятия решений, учеными-международниками.

В условиях происходящих конфликтов на Украине, сложных отношений с США появляется острая потребность донесения правильной информации до зарубежных СМИ, что обуславливает необходимость использования публичной дипломатии, направленной на продвижение положительного имиджа страны. В своей Концепции внешней политики Россия поставила задачу «добиваться объективного восприятия России в мире, развивая собственные эффективные средства информационного влияния на общественное мнение за рубежом, обеспечивать усиление позиций российских СМИ в мировом информационном пространстве» [4]. Также в данном документе отмечено, что достижение объективного восприятия в мире Россия будет добиваться, используя механизмы публичной дипломатии, то есть возможности новых информационно-коммуникационных технологий [5]. За небольшой период времени Россия предприняла значительные усилия в данном направлении, одним из результатов которых стало создание Фонда поддержки публичной дипломатии им. А.М. Горчакова. Данный Фонд предоставляет гранты НПО, поддерживая в реализации разработанных ими проектов, более того, Фонд проводит мероприятия, конференции и лекции по вопросам внешнеполитической проблематики, а также привлекает зарубежных экспертов. Данная деятельность направлена на развитие российской публичной дипломатии и продвижению международного имиджа России.

Не менее значимую роль играет Россотрудничество - Федеральное агентство по делам Содружества независимых государств, соотечественников, проживающих за рубежом, и по международному гуманитарному сотрудничеству. Деятельность данной организации направлено на разработку комплексных подходов по ключевым направлениям международной деятельности, к ним относятся повышение качества взаимоотношений с партнерами по СНГ, осуществление программ по работе с соотечественниками, наращивание гуманитарно-культурного компонента международных связей.

Можно сказать, что Россотрудничество является важным элементом «мягкой силы» России, так как способно оказывать влияние на партнеров через общественное мнение, формировать культурно-образовательную, гуманитарную, внешнеполитическую привлекательность страны.

Для реализации публичной дипломатии Россия активно использует различные НПО, представителей бизнес и научных кругов, деятелей культуры и искусства. Это объясняется тем, что общество доверяет НПО и частным лицам, так как воспринимает их как нейтральную сторону, независимую от межгосударственных отношений. Эффективность использования данных акторов зависит от уровня их активности в целом. В настоящее время в России наблюдается тенденция вовлеченности неправительственных организаций в развитие страны, что обуславливает активное формирование гражданского общества.

Также запущены успешные медиапродукты, такие как "Россия сегодня", новостное агентство "Спутник", приложение "Российской газеты" Russia Beyond the Headlines; основан Международный дискуссионный клуб "Валдай"; расширена деятельность Совета по внешней и оборонной политике; созданы региональные экономические форумы, направленные на работу с бизнес-сообществом, ключевыми инвесторами [6]. Следует отметить, что Россия обладает всеми необходимыми ресурсами для реализации публичной дипломатии. Мы можем увидеть на многих мировых площадках выступления Валерия Гергиева, Дениса Мацуева, Николая Луганского, Анны Нетребко, более того, Россия находится на седьмом месте в мире по количеству нобелевских лауреатов; выступления российских спортсменов, проведенная зимняя Олимпиада вызывают восхищение во всем мире – по словам президента Международного олимпийского комитета Томаса Баха, в Сочи гости приехали с глубоким почтением к богатой и разнообразной истории России, а уехали как ее друзья [7].

Осознавая, эффективность публичной дипломатии Россия использует все каналы взаимодействия с зарубежной аудиторией для поддержания положительного имиджа страны.

Как показывает опыт зарубежных стран, несмотря на обладание богатыми природными ресурсами, развитой экономикой и благоприятной политической ситуацией, необходима активная работа над созданием и продвижением положительного имиджа страны с помощью публичной дипломатии.

Казахстан

Как известно, Казахстан проводит многовекторную политику, балансируя отношения, как с европейскими, так и с азиатскими странами. Как показало время, Казахстан выбрал правильный курс внешнеполитической деятельности и смог стать полноправным членом международного сообщества.

Благодаря инициативам Первого Президента Республики Казахстан – Елбасы Н.А. Назарбаева, Казахстану удалось успешно интегрироваться в мировое сообщество, что обеспечило узнаваемость нашей страны на международной арене. В первую очередь необходимо сказать об инициативе Елбасы Н.А. Назарбаева о ядерном разоружении, которая нашла поддержку на уровне ООН и сделала нашу страну лидером глобального движения за безъядерный мир.

Свидетельством высокого доверия мирового сообщества политике Елбасы Н.А. Назарбаева стало председательство Казахстана в крупнейших международных организациях Европы и мусульманского мира. Казахстан является членом многих международных организаций: ООН, ОБСЕ, ШОС, ОИС, СВМДА, ОДКБ, СНГ и других. Организация глобальной диалоговой площадки и проведение на регулярной основе в Нур-Султане Съезда лидеров мировых и традиционных религий стали очередной визитной карточкой молодой суверенной республики.

Более того, избрание нашей страны в непостоянные члены Совета Безопасности ООН на 2017-2018 годы является историческим событием, признанием заслуженного уважения и международного авторитета Республики Казахстан.

Сегодня, являясь активным участником международных организаций и межгосударственных объединений, Казахстан по достоинству завоевал себе авторитет страны, имеющей большой потенциал для своего внутреннего развития и способной придать импульс для дальнейшего развития многих структур глобального и регионального масштаба.

Безусловно, вышеперечисленные факты обеспечивают необходимую платформу для создания и продвижения положительного имиджа страны на мировой арене.

Но в эпоху глобализации и различных вызовов, возникающих перед мировым сообществом, актуален постоянный поиск путей поддержания международного имиджа Казахстана в современных условиях. Возникает необходимость использования инструментов публичной дипломатии с учетом национальной специфики.

Более того, важный фактор в публичной дипломатии заключается «в расширении диалога между гражданами своей страны и зарубежными партнерами, что предполагает международный обмен, создание информационных программ и популяризацию своей культуры за рубежом». [8]

О необходимости налаживания эффективного диалога с общественностью свидетельствует выступление Президента Республики Казахстан К.К. Токаева: «...Только путем **постоянного диалога** власти и общества можно построить гармоничное государство, встроенное в контекст современной геополитики. Поэтому необходимо поддерживать и укреплять **гражданское общество**, вовлекать его в обсуждение наиболее актуальных **общегосударственных** задач с целью их решения». [9]

Важно отметить, что задача публичной дипломатии заключается не только в распространении информации и тиражировании позитивного имиджа страны, но и в построении долгосрочных отношений, обеспечивающих благоприятную платформу для дальнейшего сотрудничества.

Выводы

Как было отмечено выше, на сегодняшний день Казахстан имеет необходимый потенциал для использования инструментов публичной дипломатии.

К стратегическим ресурсам и преимуществам нашей страны можно отнести многонациональность и религиозную политику. Данный фактор является мягкой силой страны. Приведенные цифры на Республиканском форуме Ассамблеи Народа Казахстана (АНК) говорят о многом – в нашей стране созданы благоприятные условия для жизни представителей более чем 100 этносов и 17 конфессий. Особое внимание уделяется вопросам этнокультурных взаимоотношений в Казахстане. Более 35 этнических газет и журналов функционируют на информационном поле нашей страны, из них 6 этнических республиканских газет обеспечиваются государственной поддержкой. Газеты и журналы выпускаются на 11-ти языках, радиопередачи на 8-ми, а телепередачи на 7-ми языках. [10]

Сегодня, в каждом регионе страны работают малые Ассамблеи. Можно сказать, что АНК является уникальным институтом, призванный обеспечить

толерантность, межконфессиональное и межкультурное согласие в стране.

За все годы независимости. Казахстану удалось опровергнуть утверждение, что многонациональность страны является возможным источником возможных конфликтов внутри страны. Напротив, является преимуществом страны и служит примером для многих стран. Следует отметить, что данный факт является ресурсом Казахстана, который необходимо использовать в реализации публичной дипломатии.

Важным событием для страны стало создание Международного финансового центра Астана (МФЦА) на базе инфраструктуры ЕХРО-2017, основным направлением которого является развитие рынка капитала, управление активами, управление благосостоянием состоятельных частных лиц, исламские финансы, новые финансовые технологии. [11]. Открытие данного центра носит не только политический, но и имиджевый характер так как позволяет позиционировать страну как основную базу финансовой инфраструктуры Казахстана, дальнейшим финансовым хабом для всего Центрально-Азиатского региона. Безусловно, это положительно отразится на имидже страны и способствует повышению инвестиционной привлекательности.

Как видно из зарубежного опыта, во многих странах публичная дипломатия реализуется в образовательной сфере. В Казахстане активно поддерживается данная сфера, государство уделяет большое внимание развитию качественного образования и создает для этого все необходимые условия. В стране успешно действуют ряд государственных ВУЗов, в которых созданы различные программы обмена студентов, а также существуют грантовые учебные программы, стажировки для иностранных студентов. Данные факты являются базой для дальнейшего продвижения системы казахстанского образования. Во все времена высокий уровень образования в стране будет являться одним из критериев восприятия государства зарубежной аудиторией. Поэтому, важно поддерживать данную сферу на качественном уровне, что в дальнейшем предоставит дополнительную возможность позиционирования страны на международной арене.

Другим инструментом публичной дипломатии является вовлечение талантливых артистов, актеров, а также сильнейших спортсменов в продвижение интересов страны за рубежом. Во все времена, людей разных национальностей, политических мировоззрений, взглядов объединяла любовь к искусству, спорту. Данные направления стирают барьеры для общения, способствуют созданию атмосферы мира, добра и уважения друг другу. Многие страны при реализации публичной дипломатии фокусируют внимание на известных артистах, спортсменах, которые через свое творчество и достижения оказывают положительное влияние на аудиторию, создавая лояльное отношение к своей стране. В свою очередь, Казахстан обладает богатым культурным наследием, традициями, а также в стране появляются новые имена талантливых молодых людей, которые благодаря своему творчеству прославляют страну за рубежом. Следует отметить, что культурная часть развития страны является важным потенциалом, который способствует повышению привлекательности государства. Как известно, во многих странах сейчас активно используется культурная дипломатия, открывающая возможности популяризации положительного образа страны в глазах мировой общественности.

В современное время, Казахстан обладает колоссальными ресурсами, инициирует и реализует множество взаимовыгодных проектов, о которых необходимо непрерывно информировать зарубежную целевую аудиторию, позиционируя Казахстан с устойчивой политической и экономической ситуацией, тем самым, повышая инвестиционную привлекательность страны.

Следует отметить, что необходимость использования публичной дипломатии продиктовано временем, которая позволяет расширить возможности связей с общественностью как внутри страны, так и за рубежом.

Список использованной литературы:

1. *The Edward R. Murrow Center of Public Diplomacy. The Fletcher School. Tufts University, What is Public Diplomacy? [Электрон.ресурс]. – URL: <http://fletcher.tufts.edu/murrow/diplomacy> (дата обращения: 1.10.2019)*
2. *Cull N. J. Lessons from the History of US Public Diplomacy//Conference Papers - International Studies Association. USA, 2007, 1–88 p.*
3. *Абишева М.А., Лекции. – Астана: АГУ РК, 2018.*
4. *Концепция внешней политики Российской Федерации [Электрон.ресурс]. – <http://kremlin.ru/acts/news/785> (дата обращения: 10.10.2019)*
5. *Концепция внешней политики Российской Федерации [Электрон.ресурс]. – URL: http://archive.mid.ru/brp_4.nsf/0/6D84DDEDEDBF7DA644257B160051BF7F (дата обращения: 10.10.2019)*
6. *Шамугия И.Ш., Понятие «Публичная дипломатия» в теории международных отношений. – М., 2017 – 6 с.*
7. *Мухаметов Р.С., Специфика общественной дипломатии как инструмента внешней политики государства. – У., 2014 г. – 87 с.*

8. Зонова Т.В., *Дипломатия. Модели, формы, методы.* – М.: Издательский дом Аспект Пресс, 2018. – 176 с.

9. Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана. Послание Президента РК К.Токаева от 2 сентября 2019 г. [Электрон.ресурс].-2019.- URL:kisi.kz/index.php/ru/poslaniya-narodu-kazakhstanana/3820-2-sentyabrya-2019-g-poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazakhstanana (дата обращения: 25.10.2019)

10. Официальный сайт АНК. [Электрон.ресурс]. - 2019.- URL:<http://assembly.kz/ru/deyatelnost-assamblei-naroda-kazahastana> (дата обращения: 15.10.2019)

11. Официальный сайт АЭФ. [Электрон.ресурс]. - 2019.- https://www.aifc.kz/index_ru.html (дата обращения: 17.10.2019)

УДК 327

МРНТИ 11.25.91

Amirbek A.A.¹, Anuarbekuly A.², Duisebay M.³

*¹PhD, Dean of the Faculty of Humanities and Economics,
Silkway International University.*

*²PhD Student, Division of Public Administration,
Ankara Hacı Bayram Veli University.*

*³Master's Student of the Department of International Relations,
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University.*

DIŞ POLİTİKA ANALİZİ: NEOKLASİK REALİZM ÖRNEĞİ

Annotation

Günümüzde Türkiye ile Rusya gibi güçlü aktörlerin dış politikalarının analizinde birçok teorilerin kullanıldığını gözlemlemek mümkündür. Fakat bu makalede her iki ülkenin dış politikalarının Neoklasik Realizm teorisiyle anlamlandırmak mümkün olduğu savunulmuştur. Bu bağlamda makalede Neoklasik Realizm teorisi incelenmiştir ve dış politika analizinde teorinin önemi araştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dış Politika, Neoklasik Realizm, Analiz, Türkiye, Rusya.

A.A. Амирбек¹, А.Ануарбекұлы², М.Дүйсебай³

¹PhD, доцент м.а., Silkway халықаралық университеті, Әлеуметтік-құқықтық пәндер кафедрасы.

²PhD докторанты, Мемлекеттік басқару мамандығы, Анкара Хаджы Байрам Вели университеті.

*³Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Халықаралық қатынастар кафедрасының магистранты*

НЕОКЛАССИКАЛЫҚ РЕАЛИЗМ ТЕОРИЯСЫ ТҮРҒЫСЫНАН СЫРТҚЫ САЯСАТТЫ ТАЛДАУ

Аңдатпа

Түркия мен Ресейдің сыртқы саясаттарын талдауда түрлі теориялық тұжырымдамалар қолданылуда. Алайда бұл мақалада екі алып елдің қазіргі таңдағы сыртқы саясаттарының түсініп білу үшін Неоклассикалық реализм теориясының талдауға негізделген теориялық тұжырымдамасын негізге алу қажеттілігіне баса назар аударылған. Осыған орай мақалада Неоклассикалық реализм теориясы терең зерттеліп, Түркия мен Ресейдің сыртқы саясаттарының мысалдары аясында теорияның ғылыми ұстанымдары талданған.

Түйін сөздер: сыртқы саясат, неоклассикалық реализм, талдау, Түркия, Ресей.

Амирбек А.А.¹, Ануарбекулы А.², Дүйсебай М.³

¹PhD, декан гуманитарно-экономического факультета, Silkway международный университет.

² докторант PhD, Специальность «Государственное управление»,
Университет имени Анкара Хаджы Байрам Вели.

³ Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави,
магистрант кафедры Международные отношения

АНАЛИЗ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ: НА ПРИМЕРЕ НЕОКЛАССИЧЕСКОГО РЕАЛИЗМА

Аннотация

Множество теории используются при анализе внешней политики таких государств как Турция и Россия. Но в этой статье утверждается, что внешнюю политику обеих стран можно понять с помощью теории неоклассического реализма. В связи с этим в статье рассматривается теория неоклассического реализма и изучается важность теории в анализе внешней политики Турции и России.

Ключевые слова: Внешняя политика, неоклассический реализм, анализ, Турция, Россия.

Amirbek A.A.¹, Anuarbekuly A.², Duisebay M.³

PhD, Dean of the Faculty of Humanities and Economics, Silkway International University.

²PhD Student, Division of Public Administration, Ankara Haci Bayram Veli University.

Master's Student of the Department of International Relations,
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University.

FOREIGN POLICY ANALYSIS: THE CASE OF NEOCLASSICAL REALISM

Annotation

Many theories are used in the analysis of foreign policy of such states as Turkey and Russia. But this article argues that the foreign policy of both countries can be understood through the theory of Neoclassical Realism. In this regard, the article considers the theory of neoclassical realism and examines the importance of the theory in the analysis of foreign policy of Turkey and Russia.

Keywords: Foreign Policy, Neoclassical Realism, Analysis, Turkey, Russia.

Teoriyi ilk kez, yani 1998 yılında uluslararası ilişkiler alanında Gideon Rose kullanarak, bir devletin dış politikasını ülke içindeki siyasi aktörlerin dinamiği (Rejim) ve Neorealizm'in (Yapısalcılık) savunduğu tezleri birbirlerine bağlayarak açıklamaya çalışmıştır. Böylece Neoklâsik realizme göre bir devletin dış politikasının yönü iki temel etkiye bağımlı olarak gelişir:

(i) Bir devletin içindeki elit gruplar arasındaki rekabetten hangisinin yenerek iktidara ulaşacağıdır, ve buna bağlı oluşacak olan siyasi rejim hususiyetinin etkisidir.

(ii) Uluslararası sistemin özelliklerinden kaynaklanan etkidir [1].

Böylece Neoklâsik realizm teorisi bir devletin dış politikasına rejimin hususiyeti ile uluslararası sistem özelliğinin doğrudan etki ettiğini savunur ki, bu teorinin hem günümüz Türkiye ve Rusya'nın yakın çevreye yönelik izledikleri dış politikalarını, hem de her ikisinin uluslararası arenadaki davranışları açıklanabilir.

Örnek üzerinden hareket edersek, meselâ herhangi bir ülkede iktidara gelen elit grup hangi kimliğe bağlı ya da inanıyor ise ona göre siyasi rejimi şekillendirmeye çalışacaktır ve ülkenin dış politika yönünü buna göre belirleyecektir. Bu durum doğal olarak devletin dış politika algısını da etkileyerek, rejimin yapısına bağlı olarak ya bu algı büyük alanları içeren stratejik derinlik zihniyetine göre gelişebilir, ya da küçük alanların ötesini göremeyen dar stratejik anlayışına göre şekillenebilir.

Teoriye bağlı kalarak konuyu daha somut bir örnekle açıklamaya çalışalım. Meselâ, Türkiye'de Atatürkçülük kimliği taşıyan bir elit grup iktidara gelirse, ülke hudutlarını Misâk-ı Milli anlayışıyla sınırlı tutmaya çalışacaktır. Böyle bir dış politika anlayışı yakın çevreye nüfuzunu yayma düşüncesinden ziyade, Yurtta Sulh ve Cihanda Sulh ilkesine uygun olarak, yakın çevre ülkeleriyle ulusal çıkar ve güvenliği ön plana alan barışa dayalı milli dış politikayı beraberinde getirecektir. Aynı zamanda bu kimlik anlayışı Avrupa standartlarına ulaşmak için dış politika yüzünü Batı'ya çeviren bir politik yapıyı da beraberinde getirecektir. Buna karşın ülke içi iktidar İslâmi ve Osmanlıcılık kimliği savunan elit grubun elinde olursa, Türk dış politikasının Müslüman toplum coğrafyasına ve özellikle Osmanlı'nın hakimiyeti altındaki topraklara doğru kayacaktır ki, böyle bir durum siyasi rejim

bağlamında daha otoriter bir yapının hegemonluğunu gündeme getirecektir [2]. Nitekim günümüzde Türkiye'nin dış politikası daha çok Orta Doğu ve Kuzey Afrika ile Balkan bölgelerinde aktifleştiğini gözlemleyebiliriz. Bunlara ek olarak, örneğin Türk Avrasyacılığı kimliğine yatkın elit grubun iktidara gelmesi demek, dış politika yönünün ve yakın çevre algısının Hazar'ın ötesine ve Türki cumhuriyetlerin tamamını kapsayacak şekilde genişlemesi anlamına gelecektir [3].

Yukarıdaki örneğe benzer akıl yürütmeyi Rusya açısından da uygulanabilir. Örneğin, Rusya'da Batıcı kimliği savunan bir siyasi ya da elit grup iktidara gelmesi durumunda, ülke dış politikası yönünün ABD ve Batı'ya kayacaktır ki, böyle bir durumda ülkenin yakın çevre algısı ve politikası pasifleşecektir. Aynı şekilde iktidara Avrasyacılar gelirse, eski sovyet alanında Rusya'nın yeniden egemenlik kurma gibi hedeflerle ortaya çıkacağı öngörülebilir. Slavcılık kimliği savunanlar ise Rusya'nın dış politikasının Slavlar'ın yoğun olarak yaşadıkları bölgelere kaymasını isteyeceklerdir ve ülkenin yakın çevre algısını buna göre yeniden revize edilmesinden yana tavır takınacaklardır. Fakat günümüzde Rusya'nın daha çok Avrasyacılık kimliği savunduğunu ve bu kimliğe bağlı olarak Avrasya Birliği projesini hayata geçirmeyi hedeflediğini, ülke dış politikasının önceliklerinin BDT alanına kaydığını okumak mümkündür. Buna bağlı olarak, önümüzdeki süreçte Rusya'nın bu alanda daha fazla söz sahibi olmaya ve nüfuzunu sağlamlaştırmaya dayalı politikalarını tavizsiz uygulayabilir [4].

Bununla birlikte Türkiye ve Rusya'nın dış politikalarına uluslararası sistemin etkisi de gözardı edilemez. Günümüz uluslararası sistemi soğuk savaş sonrası ABD önderliğinde kurulan ve Washington merkezli tek kutuplu bir dünya yapısını öngören özelliği taşımaktadır. Elbette ABD iki kutuplu dünya düzeni sonrası bir dönemde umduğu tek kutuplu bir sistemi kurabilmiş değildir, ancak ABD'nin dünya politikasındaki etkisi hâlâ tartışmasız olarak devam etmektedir ve Türkiye ile Rusya gibi güçlenmeye başlayan aktörlerin dış politika hedeflerini etkileyebilme gücünü kaybetmemiştir. Çünkü, ABD uluslararası hiyerarşideki konumu itibarıyla yeryüzü ölçüsünde çıkarları olan ve yeryüzü ölçüsünde dış politika izleyebilen devlettir ki, bu bir bakıma ABD'nin tüm devletlerle sınır komşusu olduğu anlamına gelmektedir [5].

Örneğin, ABD Arap Baharı süreciyle Türkiye'nin Orta Doğu'da daha etkin bir konuma yükselmesini ve ülkenin bu bölge üzerinden daha büyük alanlara etkisini yayabilmesini engelleyebilmektedir. Aynı şekilde ABD, Rusya'nın Avrasya Birliği projesini başarılı bir şekilde uygulayamaması için Ukrayna'yı Batı'nın bir parçası kılmaya dayalı dış politikasıyla Rusya'nın politikalarını etkileyebilmektedir. Benzer bir örnek Çin'le bağlantılı olarak verilebilir. Meselâ ABD son zamanlarda Çin'in uluslararası hiyerarşideki konumunun sağlamlaşmasından ve önümüzdeki süreçte gücünün daha fazla artabileceğinden tedirginlik duyarak, dış politikasını Asya-Pasifik alanına doğru kaydırmaktadır ve bölgedeki müttefiklerini Çin'e karşı tahrik ederek, onlara gerekli desteği sağlayacağına dair taahhütleri vermektedir. Böylece ABD bölgeye yönelik izlediği politikasıyla Çin'in bölgedeki etkisinin gelişimine doğrudan olumsuz yönde etkileyebilmektedir [6].

Genel olarak, günümüz uluslararası sistemin özelliği Batı değerlerine dayanan ve dünya ölçeğine yayılan ABD hegemonyasına dayalı bir yapıdır ki, bugünün şartlarında dünyanın herhangi bir bölgesinde olup biten istikrarsızlık ya da çatışmanın arka planında tek kutuplu sistemi savunanlar ile bu sisteme boyun eğmek istemeyen ve çok kutuplu bir yapıdan yana olan devletler arasındaki anlaşmazlıklar yatmaktadır. Nitekim günümüzde Orta Doğu'da olup biten olayların temelinde savunduğumuz tez yatmaktadır. Aynı şekilde önümüzdeki süreçte Avrasya'nın merkezinde Büyük Oyun'un yeniden canlanışa geçebileceğini öngörmekteyiz.

Batı değerlerine dayalı ve ABD'nin tartışmasız gücünün korunduğu uluslararası sistem Türkiye ve Rusya'ya sınırlı roller biçmeye çalıştığını da belirtmemiz gerekmektedir. Nitekim Brzezinski'nin kaleme aldığı son çalışmasında, ABD'nin dünya ölçeğindeki hakimiyetini Türkiye ve Rusya'ya yönelik izleyeceği politikaya bağlamaktadır ve her iki ülkeyi Batı kimliğinin bir parçası olmaya zorlanması gerektiğinin altını çizmektedir. Brzezinski'nin uluslararası sistem içerisinde Türkiye ve Rusya'ya yönelik biçtiği roller ABD'nin çıkarıdır, fakat her iki ülkenin büyük alanlara yayılmayı öngören fikirlerine ters düşmektedir ki, Brzezinski'nin görüşleri bir anlamda Türkiye ve Rusya'nın yakın çevre algısını sınırlandıran bir jeopolitik görüş olduğunu vurgulamalıyız. Eğer Türkiye ve Rusya Avrasya coğrafyasında el ele vererek hareket etmek istiyorlarsa ve özellikle Türkiye uluslararası sistem içerisindeki konumunu bölgesel güçten büyük devlet statüsüne yükseltmek istiyorsa, Brzezinski'nin fikirlerine karşıt olan dış politikayı izlemelidir ve Avrasya ülkeleriyle ilişkileri geliştirmeyi öngören aktif dış politika stratejisini uygulamaya koymalıdır. Ancak böyle davranmakla Türkiye uluslararası hiyerarşideki konumunu güçlendire-bilir ve lâıyk olduğu saygınlığı kazanabilir.

Bununla birlikte, uluslararası sistem çeşitli güçlü merkezlerden oluşacak olan çok kutuplu bir yapıya doğru evrilmektedir ki, bu yapıda lâıyk olduğu yeri kazanmak isteyen güçlü aktörler arasındaki rekabet ve mücadelenin daha fazla arttığına ve gelecekte artmaya devam edeceğini öngörebiliriz. Bundan dolayı günümüz bölgesel güçlerin yakın çevre algısını bir taraftan kendi içindeki siyasi rejimleri, diğer taraftan uluslararası sistem ile güçler dengesinin özellikleri belirleyeceğini savunmaktayız.

Кайнактар

1. Rose, G. (1998). *Neoclassical realism and theories of foreign policy*, *World Politics*, 51 (1), p. 144-172
2. Özdağ, Ü. (2011). *İkinci tek parti dönemi: yumuşak hegemon parti projesi (İkinci baskı)*. Ankara: Kripto Yayınları, s. 99-191
3. Brzezinski, Z. (2005). *Büyük satranç tahtası: Amerika'nın küresel üstünlüğü ve bunun jeostratejik gereklilikleri*, (çev. Y. Türedi), İstanbul: İnkilâp Yayınları. (Eserin orijinali 1999 yılında yayımlandı), s. 43
4. Romanova, T. (30 Haziran 2012). *O Neoklassiçeskom realizme i sovremennoi Rossii (Neoklasik realizm ve günümüz Rusya hakkında)*, <http://www.globalaffairs.ru/> number/O-neoklassiçeskom-realizme-i-sovremennoi-Rossii-15590
5. Sander, O. (1998). *Türkiye'nin dış politikası (Birinci baskı)*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, s. 119
6. Skosirev, V. (28 Nisan 2014). *Obama prizivayet Kitay ne sblijatsiya s Rossiey (Obama Çin'i Rusya ile birleşmemesi konusunda uyardı)*, <http://www.ng.ru/> world/2014-04-28/6_obama.html

УДК 327

МРПТИ 11.25.91

Amirbek A.A.¹, Anuarbekuly A.², Kulmyrza M.³

¹PhD, Dean of the Faculty of Humanities and Economics, Silkway International University.

²PhD Student, Division of Public Administration, Ankara Hacı Bayram Veli University.

³Master's Student of the Department of International Relations, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

СІЯСІ YÖNETİM VE СІЯСІ REJİM: TEORİK AÇIDAN ANALİZ

Devlet iktidarının en temel görevlerinden biri toplumda belli bir zümreyi temsilen bir araya gelen siyasi gruplar arasında hassas dengeyi sağlamak ve bu siyasi grupların güçler ayrılığı ilkesine bağlı olan yasama, yürütme ve yargı organlarında temsil edilme hakkına saygı duymaktır. Bu bağlamda toplumda belli bir zümreyi temsilen oluşan siyasi grupların yöneticileri siyasal elitleri oluşturmaktadır. Siyasi grupların (siyasal elitlerin) temel fonksiyonu temsil eden toplum zümresinin isteklerini (çıkarlarını) iktidardaki en üst düzey yöneticilerine kadar iletmek ve iktidarda temsil edilmeyi sağlamaktır. Makalede siyasi yönetim ile siyasi rejim teorik açıdan incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Siyasi Yönetim, Siyasi Rejim, Teori, İngiltere, Batı Avrupa.

A.A. Амирбек¹, А.Ануарбекұлы², М.Құлмырза³

¹PhD, доцент м.а., Silkway халықаралық университеті, Әлеуметтік-құқықтық пәндер кафедрасы.

²PhD докторанты, Мемлекеттік басқару мамандығы, Анкара Хаджы Байрам Вели университеті.

³Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Халықаралық қатынастар кафедрасының магистранты.

СЯСІ БАСҚАРУ ЖӘНЕ СЯСІ РЕЖІМ: ТЕОРИЯЛЫҚ ТҮРҒЫДАН ТАЛДАУ

Аңдатпа

Мемлекеттік биліктің ең басты мақсаты қоғамның дамуына қызмет жасау болып табылады. Биліктің бекем болуы қоғамдағы түрлі топтар мен таптардың мүдделерін ескеріп үйлестіре білуге және бұл топтар мен таптардың қызметтерін халықтың сұраныстарына сәйкес бағыттауға тікелей тәуелді. Мақалада саяси басқару және саяси режим батыс теоре-тиктерінің тұжырымдары негізінде теориялық тұрғыдан зерттелді. Саяси шешім – бұл саяси іс-әрекеттің мүмкін деп саналатын кем дегенде екі вариантының бірін саналы түрде таңдау деген сөз. Әдетте саяси ғылымдарда саяси шешімдер қабылдау технологияларының процесін әр түрлі көзқарас тұрғысынан дифференциялауға ұмтылыс жасалуда. Бірақ олардан неғұрлым қарапайым біреуі үш негізгі кезеңді бөліп көрсету жолымен іріктелінеді: олар – дайындық (алдын ала), шешімдерді қабылдау және шешімдерді жүзеге асыру. Әрбір кезең технологиялардағы өзіндік ерекшелігімен белгілі және ол бірқатар факторлар арқылы анықталады.

Түйін сөздер: Саяси басқару, саяси режим, теория, Ұлыбритания, Батыс Еуропа.

Амирбек А.А.¹, Ануарбекулы А.², Кулмырза М.³
¹PhD, Декан гуманитарно-экономического факультета,
Silkway международный университет.
²Докторант PhD, Специальность «Государственное управление»,
Университет имени Анкара Хаджы Байрам Вели.
³Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи
Ахмеда Ясави, Магистрант кафедры Международные отношения.

ПОЛИТИЧЕСКОЕ УПРАВЛЕНИЕ И ПОЛИТИЧЕСКИЙ РЕЖИМ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация

Главной целью государственной власти является служение народу. Развитие общества напрямую зависит от политического управления и политического режима. В статье анализируется политическое управление и политический режим в контексте западных теоретических научных подходов. Развитие как общих, так и специализированных представлений политической теории неразрывно связано с эволюцией естественнонаучных и гуманитарных знаний, с развитием общенаучных представлений о природе и обществе, а также общих критериев научной корректности и валидности, признанных в науке принципов, методов и процедур познания.

Ключевые слова: Политическое управление, политический режим, теория, Великобритания, Западная Европа.

Amirbek A.A.¹, Anuarbekuly A.², Kulmyrza M.³
¹PhD, Dean of the Faculty of Humanities and Economics, Silkway International University.
²PhD Student, Division of Public Administration, Ankara Haci Bayram Veli University.
³Master's Student of the Department of International Relations,
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University.

POLITICAL GOVERNANCE AND POLITICAL REGIME: THEORETICAL ANALYSIS

Annotation

The main purpose of state power is to serve the people. In this regard, political governance and the political regime play an important role. The article analyzes political governance and regime in the context of western theoretical scientific approaches. The development of both General and specialized ideas of political theory is inextricably linked with the evolution of natural science and Humanities, with the development of General scientific ideas about nature and society, as well as General criteria of scientific correctness and validity, recognized in science principles, methods and procedures of knowledge.

Keywords: Political Governance, Political Regime, Theory, Great Britain, Western Europe.

Siyaset biliminde genel kabul görmüş olan siyasi rejim tanımı Fransız siyaset bilimcisi J.L. Kermonn tarafından yapılmıştır. Ona göre siyasi rejim belli bir dönemde siyasi iktidarı korumaya yarayan ideolojilerin, siyasi enstitülerin ve sosyal düzenin elementlerini barındıran bütündür. J.L. Kermonn siyasi rejimlerin elementlerini şu şekilde ifade etmiştir: a) yönetenlerin yönetilenler tarafından kabulü ve onayı; b) siyasi enstitülerin yapısı; c) parti sistemi; d) devletin rolü ve devletin yönetim sistemidir [1]. Araştırmamızda J.L. Kermonn'un tezi dayanak olarak alınarak Orta Asya'daki siyasi rejimler analiz edilmeye çalışılacaktır.

Diğer taraftan "Rejimi" siyasi iktidar anlamına bağlı olarak da incelememizde yarar vardır. Çünkü siyaset ile ilgili hangi araştırmayı yaparsak yapalım kökü genellikle iktidarı (etkiyi) daha fazla genişletmek veya var olan iktidarı elde tutmak için yapılan kıyasıya rekabeti inceleriz ve kimin kime üstünlüğü şeklinde tahminlerde bulunmaya çalışırız. Bu bağlamda iç politikada daha çok siyasal elitler (bireyler) bazında incelenirken, dış politikada ise devletler analiz edilir. Genel anlamıyla uluslararası ilişkilerde bireyler arasındaki ilişkilerin doğası hâkim olduğunu varsayarsak, savunduğumuz fikir daha da kolay anlaşılacaktır.

Konumuz açısından iktidar nedir ve nasıl anlaşılması gerekir? İktidarı çeşitli şekilde tanımlayabiliriz ama tüm iktidar insanlar arasındaki ilişkileri içerdiğini ve iki temel kriteri barındırdığını vurgulamamız gerekir. Bu iki kriterin biri emir verme, diğeri ise boyun eğmedir. Polonya siyaset bilimcisi Jerzy Wiatr iktidarı şu şekilde tanımlamıştır: "İktidar - emir verme olanağı ile bu emre boyun eğme zorunluluğudur" [2]. Aynı şekilde yazar iktidarın iki şekilde

uygulandığını, birincisi uygulayan tarafın diğerine (uygulanan tarafa) göre üstünlük arz etmesi, ikincisi ise nüfuz (etki) sahibi olmasıdır diye belirtir. Üstünlük her şeyden önce iktidarını uygulamak isteyen tarafın emrine uyulmadığı zaman, bunu zorla yaptırmak için somut bir güce (organa, siyasi enstitüye) sahip olmayı ifade eder. İktidar sahibi bu gücü kullanarak karşı taraf istesin veya istemesin dediğini yaptırır anlamındadır. Nüfuz veya etki etme ise üstünlüğe göre biraz daha yumuşak görünümü ifade eder, yani birincisinde olduğu gibi direkt emrini yaptırmaya dayalı somut bir güce (organa, siyasi enstitüye) sahip olmamasını, dolayısıyla dolaylı yollarla emrini yaptırmaya çalıştığı anlamına geldiğini vurgular. Bu bağlamda nüfuz (etki) dolaylı yollarla da olsa istediğini yaptırdığı için iktidar kapsamında değerlendirilmesi gerekir. Dolayısıyla araştırmamızda iktidar, siyasi yönetim ve rejimi birbirlerinden ayrılmayan bir bütün olarak inceleyeceğiz.

İkinci dünya savaşından sonra siyaset bilimi o ana kadar hiç umulmayan bir tempoyla gelişmeye başlamış ve özellikle araştırma ve analizde yeni metotlar (yöntemler) kullanılmıştır. O ana kadar siyaset felsefesi daha çok "İdeal toplum nasıl inşa edilir sorusuna" cevap ararken, ikinci dünya savaşından sonra siyaset bilimi ise daha çok devletin günlük siyasi hayatıyla ilgilenmiştir. Özellikle günlük siyasi hayatı incelemeye sosyoloji bilim adamları ile elit teorisini savunanlar önem vermişlerdir. Dolayısıyla ikinci dünya savaşından sonra birbirlerinin teorisini eleştirmekle evrimleşen Behaviorism (Davranışsal yaklaşım), Yapısal-fonksiyonel analiz, Plüralizm ve Developmentalism teorileri ortaya çıkmıştır. Tüm bu teorilerin birbirlerini eleştirerek evrimleşmesi siyasi rejimler teorisinin ortaya çıkmasına ön ayak olmuştur (Bkz. Şekil 1).

Davranışsal ekolün temsilcisi olan David Easton kendi çalışmalarında siyaset bilimi analizcinin her şeyden önce subjektif faktörlerden arınması gerektiğini ve sadece gözleme dayalı verilerin bilimsel gerçeğe yakın olduğunu dile getirmiştir. Davranışsal ekolün siyasi rejimleri anlamak için yaptığı en büyük katkısı araştırmada psikolojik metotların kullanılması gerektiği fikrini yaygınlaştırmasıdır. Bu bağlamda davranışsal ekol "Siyasi katılım" terminolojisini dayanak olarak almıştır. Ekol temsilcileri "Siyasi katılım" çerçevesinde toplumun siyasi davranışını analiz etmeye çalışırlar. Onlara göre iktidarın toplumla olan ilişkileri belli bir kurala bağlı değildir, bundan dolayı iktidardakiler (yönetici siyasal elitler) sürekli olarak toplumun iktidar kesimine yönelik psikolojik görüşlerini bilmek/kontrol etmek için nabızlarının yoklanması gerektiğini savunurlar. Bu bağlamda ekol temsilcileri siyasi rejimlerin daha uzun vadeli olarak devam etmeleri için toplumsal-psikolojik özelliklerin dikkate alınarak kurulması gerektiğini savunurlar. Bu bağlamda davranışsal ekol siyasi rejimleri araştırırken daha çok kamuoyu nabzını yoklama, toplumun siyasi motivasyonu ve isteklerine, siyasi baskının temel nedenleri ve absenteizm konuları üzerinde araştırma yaparak sonuca ulaşmaya çalışırlar [3].

Şekil 1 – D.Apter'e göre siyaset biliminin evrimleşmesi

Temel siyasi metotlar	Metodolojik dayanaklar	Araştırılan konular
1. Siyaset felsefesi	Mantığa dayalı analiz, "İdeal toplum inşa etmede" temel prensiplerin belirlenmesi, iktidarın moral temelleri nedir	Felsefe tarihi
2. Enstitüleşme	Hukuksal ve tarihsel analiz, tasvir ve karşılaştırmalı metotlar	Karşılaştırmalı ve uluslar -arası politika, anayasa ve siyasi partilerin analizi
3. Behaviorism (Davranışsal yaklaşım)	Deney metotları, psikolojik analiz, siyasi kararlar almayı araştırma	Kamu oyu, seçime katılma, koalisyon, siyasi protesto, ideoloji
4. Plüralizm	Ampirik metotlar, koalisyon teorisi, siyasi katılım	Siyasi partiler, halkın siyasete katılım sistemi, yasal davranış, ulusal yönetim
5. Yapısal-fonksiyonel analiz	Değişim ve başrol teorisi, sınıflandırma analizi, fonksiyonel, linguistik (dilsel) analiz	Sınıf ve elit, değişim ve devrimler, ideoloji ve sosyal pozisyon, istikrarlık ve entegrasyon
6. Developmentalism	Değişim, kalkınma, inovasyon (yenilik) teorileri, istikrarsızlık ve siyasi rejimler teorileri	Gelişmekte olan toplum, devrimler, emperyalizm ve kolonyalizm(sömürgecilik), yeni uluslar, milliyetçilik

Kaynak: Sıgankov Pavel Afanasyeviç, "Sovremennyye političeskiye rejimi: struktura, tipologiya, dinamika" (Çağdaş siyasi rejimler: yapısı, tipolojisi, dinamiği), Moskova, İnterpraks yayınları, 1995, s.70

Her siyasi rejimin uygulandığı bir ortam vardır – sosyal, psikolojik, coğrafi vs. Siyasi rejimin oluşmasında bir kere sosyo-kültürel faktörlerin etkileri fazladır. Özellikle çağdaş demokrasi ilkelerine dayanan devletlerde bunu gözlemlemek mümkündür. Örneğin global demokrasi enstitüleri (iktidarın yasama, yürütme ve yargı olarak ayrılması, herkese seçilme hakkının tanınması, çok partili düzen vs.) Batı Avrupa ile Güney-Doğu Asya'da birbirinden farklıdır. Aynı zamanda İskandinav ülkelerinde ve ABD ile Japonya'da hukuksal olarak demokrasi kavramının aynı şekilde tanımlanmasına rağmen uygulamada tamamen farklılıkların arz ettiğini gözlemlemek mümkündür.

Siyaset biliminde ortamın (çevrenin) siyasete etkilerini daha çok sistem yaklaşımını benimseyen ekol, özellikle David Easton'ın kaleme aldığı "Siyasi hayatın sistem analizi" ile "Siyasi sistem" adlı çalışmalarıyla açıklamaya çalışırlar. Her ne kadar David Easton kendi çalışmalarında siyasi rejim terminolojisini değil daha çok siyasi sistem kavramını benimsemiş olsa da, sistemin belli bir ölçüde rejimi de ifade ettiğini söyleyebiliriz. Dolayısıyla David Easton'ın çalışmalarının analizi siyasi rejimin ortamla bağlantılarını anlamada yardımcı olacağını söyleyebiliriz.

David Easton'a göre siyasi sistem – iç ve dış ortamın (çevrenin) birbirleriyle sıkı etkileşim sonucu ortaya çıkan bir yapıdır. Yani D.Easton siyasi sisteme toplum tarafından ihtiyaçlarını ifade eden belli bir talepler şeklinde girdi söz konusu, sistem ise bu girdileri değerlendirerek, süzgeçten geçirerek belli bir kararlara dönüştürerek çıktı haline getirmektedir tezini ileri sürmektedir. Dolayısıyla D.Easton her sistemde bir girdi ile çıktıdan söz etmektedir. Yazara göre sistemden çıktı daha çok ya sistemi koruma ya da sistemi geliştirme şeklinde olacağını teyit eder. Aynı zamanda D.Easton eğer sistem toplum tarafından ihtiyaçlarını ifade eden belli bir taleplere kapanır ve geri bildirim olan kararlar mekanizmasını durdurursa o zaman zamanla sistemin yıkılması söz konusu olacağını beyan eder. Yani sistem kendi varlığını ve istikrarlığını korumak istiyorsa mutlaka çevreden gelebilecek taleplere kapısını açık tutmalıdır fikrini beyan eder. Bundan dolayı David Easton'ın tezini siyasi rejime de uygulayarak, ancak girdiyi biraz daha geniş tutarak, rejimi etkileyen her olayı bir girdi hükmünde kabul etmemiz daha mantıklı olacaktır. Diğer taraftan araştırmamızda rejime etki eden faktörleri sosyal ve sosyal olmayan olarak ikiye ayırarak inceleyeceğiz. Mesela rejimleri anlamada bazı yazarlar ülkeyi yöneten liderlerin psikolojik yapılarının da etkili olduğunu, Hitler'in siyasi rejimini anlamak için her şeyden önce Hitler'in liderlik şahsiyetinin incelenmesi gerektiğini vurgularlar. Dolayısıyla yazarlar liderlerin psikolojik yapısını rejimi etkileyen sosyal olmayan faktörlere dâhil ederler.

Siyasi rejime etki eden sosyal ortam (çevre): Sosyal ortam daha çok ekonomik ve kültürel faktörler olarak belirmektedir. Her toplum daha küçük gruplara bölünmüş soysa-ekonomik alt-toplumlardan oluşmaktadır. Her birey belli bir çıkarları olan alt-toplumun üyesidir. Dolayısıyla zamanla birey bu alt-toplumun çıkarlarıyla birlikte hareket ettiğinin farkına varır. Alt-toplumlar kendi çıkarlarını korumak için her türlü araçları mubah görürler, özellikle siyasi araçları ustaca kullanmaya çalışırlar. Çeşitli alt-grupların çıkarlarını (isteklerini) göz önünde bulunduran siyasi rejimi daha liberal ve demokratik rejim olarak algılayabiliriz. Çünkü çıkar grupları tarafından siyasi rejime talep niteliğinde bürünen girdiler, taleplerine cevap verecek şeklindeki kararlar/taviz vermeler rejimden çıktı olarak ayrılır ve zamanla çıkar gruplarına verilen tavizler (çıkart gruplarının isteklerinin yerine getirilmesi) rejimi daha açık ve liberal yapıya doğru sürükler [4].

Siyasi rejime etki eden sosyal ve ekonomik faktörleri değindiğimiz zaman dünya kapitalist sistemin tüm devletleri yutacak şekilde gelişmesini de değinmemiz gerekir. Çağdaş dünyada devletlerin büyük çoğunluğu rekabete dayalı kapitalist sisteme dayalı ekonomiyi benimsemişlerdir. Bu sistemi benimseyen devletler ister istemez topluma daha açık ve daha fazla özerklik vermek zorundalar. Bunun doğal sonucu olarak rejimlerin de yumuşayacağını farz edebiliriz. Bu bağlamda sosyal bilimci P.Berger pazarın ihtiyacına dayalı ve ekonomik çıkar güden çevrelerin isteklerine cevap veren siyasi kararların oluşturduğu rejimlerin uzun vadeli hayat yaşayacağı hipotezini değinmeden geçemeyiz. P.Berger'in hipotezini dayanak olarak alırsak ekonomide planlama ve katı bürokratik merkeze bağlı olarak oluşan siyasi rejimlerin (totaliter/otoriter) uzun yaşamasının olanaksız olduğunu, aksine daha açık, liberal ve demokrasi kuralları ile sistemin bir parçası olan çıkar gruplarının taleplerini nazara alarak oluşturulan siyasi rejimin daha uzun vadeli hayat sürdürebileceğini söyleyebiliriz [5].

Diğer taraftan siyasi rejime etki eden faktörlerin biri toplumda var olan örf ve adetlerdir (korunan değerlerdir/kültürel değerler). Her toplum zamanla daha çok gelişmek için ileriye doğru yürüyerek, önündeki engelleri yenerek evrimleşmeye başlar. Ancak toplumda değişmesi hemen-hemen mümkün olmayan bazı örf ve âdete/kültüre dayalı değerler vardır. Toplum bu değerlerin değişmeden korunması için tüm gücünü sarf eder. Örneğin SSCB dönemindeki komünist düzen. SSCB siyasal elitleri kendilerine bağımlı olan devletlerde katı, ateist ve toplumsal örf ile adetleri dışlayan totaliter rejimi uygulamaya koymuşlar, bu rejimi de topluma baskı uygulayarak gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Ancak 70 sene uygulamaya çalıştığı rejim içten çökmüştür [6].

Örneğin eski Sovyet devletleri olan Orta Asya ülkelerinde bağımsızlık sonrası eski örf ve adetler tekrar canlanmış, dedelerinden kalan kabileyeye dayalı yönetim şekli üstü örtülü de olsa devam etmiş ve insanların dini inançları tekrar aktüel konu haline gelmiştir. Siyasi rejime etki eden toplumun örf ve adetlerini (korunan değerleri/kültürel değerleri) G.Almond, S.Verba vs. yazarlar "Siyasi kültür" olarak ifade etmişlerdir. Kısacası toplumdaki ekonomik ve kültürel değerleri anlamadan siyasi rejimin doğasını anlamak zor olacaktır.

Кайнактар

1. Sıgankov Pavel Afanasyevič, "Sovremennıye političeskiye rejimi: struktura, tipologiya, dinamika" (Çağdaş siyasi rejimler: yapısı, tipolojisi, dinamiği), Moskova, İnterpraks yayınları, 1995, s. 9-10
2. Wiatr Jerzy, "Sosiologiya političeskih otnoşenii" (Siyasi ilişkilerin sosyolojisi), Moskova, Progress yayınları, 1979, s. 159
3. Baranov Nikolay, Pikalov Gennadi, "Teoriya politiki: učeбноe posobiye" (Siyaset teorisi: ders kitabı), Sankt Peterburg, BGTU yayınları, 2003, s. 33
4. Freud Sigmund, "Vvedeniye v psihoanaliz" (Psikanalize giriş), çev. Barışnikova G.V., Sankt Peterburg, Aleteiya yayınları, 1999, s. 106-112
5. Konstatinov Fedor, "Filosofskaya ensiklopediya" (Felsefe ansiklopedisi), Moskova, Filosofiya yayınları, 2000, s. 651
6. Huntington P.Samuel, "The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century", University of Oklahoma Press, 1992, s. 316.

ӘӨЖ974.13

ГНРТИ03.20.09

С.К. Тулбасиева¹

¹Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті,
Академик Т.С. Садықов атындағы Қазақстан тарихы кафедрасының аға оқыт., т.ғ.к.

ЛАТЫН ӘЛІПБИІНЕ КӨШУ – РУХАНИ ТӘУЕЛСІЗДІККЕ ЖАСАЛҒАН ЖАРҚЫН ҚАДАМЫМЫЗ

Аңдатпа

Мақалада жазу графикасын жаңа әліпбиге көшірудің мәдени-әлеуметтік, лингвистикалық, экономикалық, саяси, ақпараттық, педагогикалық себептері анықталып, осы орайда, қазақ жазуын латын графикасына көшіру де мезгілі жеткен мәселе екенін айқындалып көрсетледі.

Барлық озық технологияның тіліне айналған латын әліпбиіне көшу – еліміз үшін, өнеріміз бен мәдениетіміз үшін үлкен рухани құбылыс екендігіне тоқталынады.

Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында бұл мәселені таяу жылдардағы негізгі міндеттер екендігі қозғалып, әлемдік өркениет көшінен қалмай, қазақ тілінің халықаралық дәрежеге көтерілуін қаласақ, латын әрпін қолданысқа енгізудің мәні орасан зор екендігі айтылады..

Латын әліпбиін қабылдау бізге ұлттық құндылықтарды, рухани байлығымызды, рухани мәдениетімізді, салт-дәстүрімізді сақтап ары қарай дамытуға себепші болады. Біз өз тарапымыздан латын әліпбиінің артықшылықтарын халыққа кеңінен таныстыра отырып, бүгінде ішкі саясатымыздағы басты жетістігіміз азаматтық қағидаларға негізделген қазақстандық бірегейлікті нығайтудың және дамытудың жолдарын көрсете аламыз. Ұлттық мұрат негізінде қоғамды ұйыстырып, әлеуметтік бірлікті нығайту кез келген көп ұлттық мемлекеттің қоғамдық өмірінің күрделі жақтарының бірі болып табылатындығына анықтама беріледі.

Кілт сөздер: Елбасы, Н.Ә. Назарбаев, латын графикасы, болашаққа бағдар, әліпби.

Тулбасиева С.К.¹

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Старший преподаватель кафедры истории Казахстана имени академика Т.С. Садыкова, к.и.н.

ПЕРЕХОД НА ЛАТИНСКУЮ ГРАФИКУ – СДЕЛАННЫЙ ШАГ К ДУХОВНОЙ НЕЗАВИСИМОСТИ

Аннотация

Статье анализируется необходимость перехода на латинскую графику, что самое главное для каждого народа – это язык, его история, традиции.

А так же разъясняется 19 февраля 2018 года вышел Указ Президента Республики Казахстан «О переводе алфавита казахского языка с кириллицы на латинскую графику», составлен план мероприятий по поэтапному переходу до 2025 года. В настоящее время эксперты, вошедшие в состав рабочей группы, выезжают в регионы страны с целью повышения уровня информированности граждан об основных аспектах процесса.

А так же статье анализируется важность перехода с кириллицы на латинскую графику. Современные тенденции мирового развития предъявляют особые требования к языкам: неспособность приспосабливаться к меняющимся условиям приводит к их исчезновению. Взрывное технологическое и научное развитие нашей планеты порождает расширение терминологии, оказывающей давление на речевое и цифровое взаимодействие людей. Настало время для модернизации казахского языка, перевод на латинскую графику, используемую в более 75% стран мира. Это даст толчок для совершенствования казахской грамматики и лексики с одной стороны, а с другой - ускорит интеграцию нашей страны в мировое информационное, цифровое, научное, культурное пространство.

Ключевые слова: Н.А.Назарбаев, Елбасы, латинская графика, Казахстан, алфавит.

Tulbasieva S.K.¹

¹Kazakh National Pedagogical University named after Abay,
Senior Lecturer, Department of History of Kazakhstan named after Ac. T.S. Sadykova, Ph.D.

TRANSITION TO LATIN GRAPHICS – MADE STEP TO SPIRITUAL INDEPENDENCE

Annotation

The article analyzes the need to switch to the Latin script, which is the most important thing for every nation - is the language, its history, traditions.

And also on February 19, 2018, the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan “On the translation of the Kazakh language alphabet from Cyrillic to Latin script” was issued, an action plan for a phased transition until 2025 was drawn up. Currently, experts included in the working group travel to the regions of the country in order to increase the level of awareness of citizens about the main aspects of the process.

And also the article analyzes the importance of switching from Cyrillic to Latin script. Current trends in world development make special demands on languages: the inability to adapt to changing conditions leads to their disappearance. The explosive technological and scientific development of our planet gives rise to an expansion of terminology that puts pressure on the speech and digital interaction of people. It is time for the modernization of the Kazakh language, translation into Latin script, used in more than 75% of the countries of the world. This will give an impetus to the improvement of Kazakh grammar and vocabulary on the one hand, and on the other, it will accelerate the integration of our country into the global information, digital, scientific, cultural space.

Keywords: N.A. Nazarbayev, Elbasy, Latin graphics, Kazakhstan, alphabet.

Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы қазақ халқының мәдениеті мен тарихын, әсіресе рухани мәдениетінің тарихымен толық қанды таныс, кемелденген азаматтың ойлары екендігіне көз жеткізесіз. Себебі, Елбасы жаңа тұрпатты жаңғырудың басты шарты – ұлттық кодты сақтау екенін баса айтып, онсыз жаңғыру дегеніңіздің – бос айту дегені орынды айтылу сөзсіз.

Мақалада айтылған ойлардың тереңдігінен Елбасының тарихты терең білетіндігі, сонау түркі халқының көне жазуынан бастап барлығын ой елегінен өткізгендігі айқын көрінді [1].

Әсіресе, көптен күтіп жүрген латын әріпіне көшу, жазуымызды қалыптастыруға байланысты айтылған мәселесі орынды көтерілді.

Өйткені, Елбасы 2012 жылы желтоқсан айында жария еткен «Қазақстан – 2050» стратегиясында «2025 жылдан бастап латын әліпбиіне көшуге кірісуіміз керектігін» мәлімдеген еді [2]. Сондықтан Елбасы өз мақаласында Үкіметке нақты тапсырма бере отырып, үш кезеңге бөлінген жоспар арқылы латын әріпіне өтетініміз айқындалды.

Яғни, 2025 жылға қарай іс қағаздар, мерзімдік баспасөздер, оқу-құралдары латын графикасымен басылатындығы анықталды. Яғни үлкен қыруар еңбек болары анық. Әсіресе, Тіл мамандарына үлкен жауапкершілік артылып отыр.

Жалпы тарих беттерінде еліміздің араб жазуынан латынға, латыннан кириллицаға көшкен кездеріміз баршамызға аян.

Елбасы латын әліпбиіне көшуді тек бүгін ғана емес, ол мәселенің 2012 жылы алғаш рет көтерілгені белгілі. Ал, 2017 жылдың 11-қыркүйегіндегі Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінде «Мемлекеттік тілдің латын графикасындағы әліпбиінің бірыңғай стандартын енгізу мәселелері туралы» тақырыбында парламенттік тыңдау өткізіліп, қазақ әліпбиінің жаңа нұсқасы ұсынылады.

Қазақстанның дамуында латын әліпбиі арқылы дамудың он жылдан астам тарихи тәжірибесі қалыптасқандығы (1929-1940 жж.) тарих беттерінен белгілі [3]. Бұл тұрғыда қарасаңыз халқымыздың білімге ұмтылысының арқасында ешбір халықтан қалыс қалмай, жоғары мәдениеттілікке ие екендігі анық.

Елбасы Қазақстанның үшінші жаңғыруы кезеңінің басталғандығын жариялауымен еліміз жаңа тарихи кезеңге өтуде. Еліміз қайта түлеудің айрықша маңызды екі үрдісін – саяси реформа мен экономикалық жаңғыруды қолға алған кезеңде алар бағытымыз белгілі, ол – әлемдегі ең дамыған 30 елдің қатарына қосылу екені баршамызға аян.

Қазіргі таңда рухани жаңғыруға бағытында бірнеше ауқымды іс атқарылып келе жатыр. Оның бірі 2004 жылы бастау алған «Мәдени мұра» бағдарламасы қабылданды. Бұл бағдарлама барысында Қазақстан территориясындағы тарихи-мәдени ескерткіштер мен нысандарды тізімі жасалып, жаңғыртылса, екіншісі, 2013 жылы «Халық – тарих толқынында» бағдарламасы арқылы дүниежүзінің белгілі мұрағаттарынан төл тарихымызға қатысты құжаттарды жүйелі түрде жиналды.

Сонымен қатар, «XX ғасырдағы батыстық жаңғыру үлгісінің бүгінгі заманның болмысына сай келмеуінің сыры неде?», – деген сауалды қоя отырып, Елбасы: – «басты кемшілігі – олардың өздеріне ғана тән қалыбы мен тәжірибесін басқа халықтар мен өркениеттердің ерекшеліктерін ескермей, бәріне жаппай еріксіз таңуында» – деп жауап беріп, әжептәуір жаңғырған қоғамның өзінің тамыры тарихының тереңінен бастау алатын рухани коды болатындығын атап көрсетеді. Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодынды сақтай білу керектігіне тоқталып өтеді.

Жаңғыру – бұрынғыдай тарихи тәжірибе мен ұлттық дәстүрлерге қарамауы тиіс. Керісінше, замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғырудың маңызды алғышарттарына айналдыра білу қажет. Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды. Сонымен бірге, рухани жаңғыру ұлттық сананың түрлі полюстерін қиыннан қиыстырып, жарастыра алатын күдіретімен маңызды.

Бұл – тарихтың, жасампаз бүгінгі күн мен жарқын болашақтың көкжиектерін үйлесімді сабақтастыратын ұлт жадының тұғырнамасы болып табылатындығы Елбасы мақаласында айқын аталып көрсетіледі.

«Халқымның тағылымы мол тарихы мен ерте заманнан арқауы үзілмеген ұлттық салт-дәстүрлерін алдағы өркендеудің берік діні ете отырып, әрбір қадамын нық басуын, болашаққа сеніммен бет алуын қалаймын» – деп көрсеткен Н.Ә. Назарбаев, бұл ретте, тұтас қоғамның және әрбір қазақстандықтың санасын жаңғыртудың бірнеше бағытын атап көрсетеді. Оның біріншісі, бәсекелік қабілетілік, қазіргі таңда жеке адам ғана емес, тұтас халықтың өзі бәсекелік қабілетін арттырса ғана табысқа жетуге мүмкіндік алатындығы тұрғысында айтылған.

Болашақта ұлттың табысты болуы оның табиғи байлығымен емес, адамдарының бәсекелік қабілетімен айқындалатыны белгілі. Сондықтан, әрбір қазақстандық, сол арқылы тұтас ұлт ХХІ ғасырға лайықты қасиеттерге ие болуы тиіс. Атап айтсақ, компьютерлік сауатты болуымыз, шет тілдерін меңгеруіміздің қажеттігі, мәдениеті жоғарлығы сияқты факторлар әркімнің алға басуына сөзсіз қажетті алғышарттардың қатарында болады. Сол себепті, «Цифрлы Қазақстан», «Үш тілде білім беру», «Мәдени және конфессияаралық келісім» сияқты бағдарламалар – ұлтымызды, яғни барша қазақстандықтарды ХХІ ғасырдың талаптарына даярлаудың бастамасы болып табылатындығын басым айтқан.

Прагматизм, қанымызға сіңген көптеген дағдылар мен таптаурын болған қасаң қағидаларды өзгертпейінше, біздің толыққанды жаңғыруымыз мүмкін емес деп атап көрсеткен Елбасы, төл тарихымызға,

бабаларымыздың өмір салтына бір сәт үніліп көрсек, шынайы прагматизмнің талай жарқын үлгілерін табуға болатындығын атап өтті.

Халқымыз ғасырлар бойы туған жердің табиғатын көздің қарашығындай сақтап, оның байлығын үнемді, әрі орынды жұмсайтын теңдесі жоқ экологиялық өмір салтын ұстанып келді. Тек өткен ғасырдың ортасында, небәрі бірнеше жыл ішінде миллиондаған гектар даламыз аяусыз жыртылды. Бағзы замандардан бері ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келген ұлттық прагматизм санаулы жылда адам танымастай өзгеріп, ас та төк ысырапшылдыққа ұласты. Соның кесірінен, Жер-Ана жаратылғаннан бері шөбінің басы тұлпарлардың тұяғымен ғана тапталған даланың барлық құнары құрдымға кетті. Түгін тартсаң майы шығатын мыңдаған гектар миялы жерлеріміз экологиялық апат аймақтарына, Арал теңізі экологиялық апат аймағына айналғандығы белгілі. Осының бәрі – жерге аса немқұрайлы қараудың ащы мысалы.

Біз жаңғыру жолында бабалардан мирас болып, қанымызға сіңген, бүгінде тамырымызда бүлкілдеп жатқан ізгі қасиеттерді қайта түлетуіміз керек.

Прагматизм – өзіңнің ұлттық және жеке байлығыңды нақты білу, оны үнемді пайдаланып, соған сәйкес болашағыңды жоспарлай алу, ысырапшылдық пен астамшылыққа, даңғойлық пен кердеңдікке жол бермеу деген сөз. Қазіргі қоғамда шынайы мәдениеттің белгісі – орынсыз сән-салтанат емес. Керісінше, ұстамдылық, қанағатшылдық пен қарапайымдылық, үнемшілдік пен орынды пайдалану көргенділікті көрсетеді.

Нақты мақсатқа жетуге, білім алуға, салауатты өмір салтын ұстануға, кәсіби тұрғыдан жетілуге басымдық бере отырып, осы жолда әр нәрсені ұтымды пайдалану – мінез-құлықтың прагматизмі деген осы.

Бұл – заманауи әлемдегі бірден-бір табысты үлгі. Ұлт немесе жеке адам нақты бір межеге бет түзеп, соған мақсатты түрде ұмтылмаса, ертең іске аспақ түгілі, елді құрдымға бастайтын популистік идеологиялар пайда болады.

Өкінішке қарай, тарихта тұтас ұлттардың ешқашан орындалмайтын елес идеологияларға шырмалып, ақыры су түбіне кеткені туралы мысалдар аз емес. Өткен ғасырдың басты үш идеологиясы – коммунизм, фашизм және либерализм біздің көз алдымызда күйреді.

Бүгінде радикалды идеологиялар ғасыры келмесе кетті. Енді айқын, түсінікті және болашаққа жіті көз тіккен бағдарлар керек. Адамның да, тұтас ұлттың да нақты мақсатқа жетуін көздейтін осындай бағдарлар ғана дамудың көгіне темірқазық бола алады. Ең бастысы, олар елдің мүмкіндіктері мен шама-шарқын мұқият ескеруге тиіс.

Үшіншісі, Ұлттық бірегейлікті сақтау, ұлттық жаңғыру деген ұғымның өзі ұлттық сананың кемелденуін білдіреді. Оның екі қыры бар, біріншіден, ұлттық сана-сезімнің көкжиегін кеңейту, екіншіден, ұлттық болмыстың өзегін сақтай отырып, оның бірқатар сипаттарын өзгерту.

Ұлттық салт-дәстүрлеріміз, тіліміз бен музыкамыз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз, бір сөзбен айтқанда ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі болып қалуға тиіс.

Абайдың даналығы, М.Әуезовтің ғұламалығы, Ж.Жабаевтыңтың жырлары мен Құрманғазының күйлері, ғасырлар қойнауынан жеткен бабалар үні – бұлар біздің рухани мәдениетіміздің бір парасы ғана.

Сонымен бірге, жаңғыру ұғымының өзі мейлінше көнерген, жаһандық әлеммен қабыспайтын кейбір дағдылар мен әдеттерден арылу дегенді білдіреді.

Елбасы қазіргі таңда Қазақстан өз даму бағытымен әркім жеке басының қандай да бір іске қосқан үлесі мен кәсіби біліктілігіне қарап бағаланатын меритократиялық қоғам құрып жатқандығымызды атап өте отырып, Елбасы қазақстандықтардың ешқашан бұлжымайтын екі ережені түсініп, байыбына барғанын қалайды, біріншісі – ұлттық код, ұлттық мәдениет, екіншісі – алға басу үшін ұлттың дамуына кедергі болатын өткеннің кертартпа тұстарынан бас тарту, осы екеуі сақталмаса, ешқандай жаңғыру болмайтындығын ашып көрсетеді.

Қазақстан тәуелсіздік алған алғашқы жылдардың өзінде-ақ он мыңдаған жастарды әлемнің маңдай алды университеттерінде оқытып, дайындауға мүмкүндік жасаған «Болашақ» бағдарламасын қабылдады. Елімізде өте жоғары деңгейдегі бірқатар университеттер ашылды, зияткерлік мектептер жүйесі қалыптастырылды.

Елбасы өз мақаласында табысты болудың ең іргелі, басты факторы білім екенін әркім терең түсінуі керек екендігін атап өтеді. «Жастарымыз басымдық беретін межелердің қатарында білім әрдайым бірінші орында тұруы шарт. Себебі, құндылықтар жүйесінде білімді бәрінен биік қоятын ұлт қана табысқа жетеді».

Елбасы «XX ғасырдағы батыстық жаңғыру үлгісінің бүгінгі заманның болмысына сай келмеуінің сыры неде?» деген сауалды жалпы бұқараға қоя отырып, «Мен еліміз мықты әрі жауапкершілігі жоғары біртұтас ұлт болу үшін болашаққа қалай қадам басатынымыз және бұқаралық сананы қалай өзгертетініміз туралы көзқарастарымды ортаға салуды жөн көрдім. Халқымның тағылымы мол тарихы мен ықылым

заманнан арқауы үзілмеген ұлттық салт-дәстүрлерін алдағы өркендеудің берік діні ете отырып, әрбір қадамын нық басуын, болашаққа сеніммен бет алуын қалаймын!» деп кесіп айтты. Екі тарау мен алты тармаққа, алты тапсырмаға құрылған Елбасы бағдарламасы – рухани кеңістігіміздің жаңа жаңғыруының жарқын нышаны!

«XXI ғасырдағы ұлттық сана туралы» атты бірінші бөлімнің «Бәсекелік қабілет», «Прагматизм», «Ұлттық бірегейлікті сақтау», «Білімнің салтанат құруы», «Қазақстанның революциялық емес, эволюциялық дамуы», «Сананың ашықтығы» атты алты тармақ және «Таяу жылдардағы міндеттер» атты екінші бөлімдегі ойлар мен идеялар ұлттық мемлекеттілікті нығайту мен сақтаудың айқын да нақты көрінісі [1].

Қазақстан Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында жаңа тарихи кезеңге тән қатерлер мен тәуекелдерге жан-жақты баға бере отырып, рухани жаңғыру арқылы болашаққа деген өзінің терең көзқарасын білдірді.

Сондықтанда, Елбасы атап өткендей, еліміздің әрбір азаматы бүкіл қоғам, саяси партиялар мен қозғалыстар, барша мемлекеттік органдар ағымдағы жағдайға талдау жасап, біздің қай жерде тұрғанымызды анықтап, әрбіріміздің не істеу керектігімізді жете ұғынуы тиіс. Қазақ тілінің әліпби тарихы тереңнен тамыр алатыны белгілі. VI-VII ғасырлар кезеңінде Еуразия құрлығында ғылымға «Орхон-Енисей жазулары» деген атаумен танылған көне түркілердің руникалық жазуы пайда болып, қолданылды. Бұл адамзат тарихындағы ең көне әліпбилердің бірі ретінде белгілі. V-XV ғасырларда түркі тілі Еуразия құрлығының аса ауқымды бөлігінде ұлттаралық қатынас тілі болды.

Мәселен, Алтын Орданың бүкіл ресми құжаттары мен халықаралық хат-хабарлары негізінен ортағасырлық түркі тілінде жазылып келді. Халқымыз Ислам дінін қабылдаған соң руникалық жазулар біртіндеп ысырылып, араб тілі мен араб әліпбиі тарала бастады. X ғасырдан XX ғасырға дейін, 900 жыл бойы Қазақстан аумағында араб әліпбиі қолданылды. 1929 жылғы 7 тамызда КСРО Орталық Атқару Комитеті мен КСРО Халық Комиссарлары Кеңесінің Президиумы латындандырылған жаңа әліпби – «Біртұтас түркі алфавитін» енгізу туралы қаулы қабылдады [3].

Латын әліпбиінің негізінде жасалған жазу үлгісі 1929 жылдан 1940 жылға дейін қолданылып, кейін кириллицаға ауыстырылды. 1940 жылғы 13 қарашада «Қазақ жазуын латындандырылған әліпбиден орыс графикасы негізіндегі жаңа әліпбиге көшіру туралы» заң қабылданды [4]. Осылайша, қазақ тілінің әліпбиін өзгерту тарихы негізінен нақты саяси себептермен айқындалып келді.

Ел басы Н.Ә.Назарбаев 2012 жылғы желтоқсан айында жария еткен «Қазақстан–2050» Стратегиясында «2025 жылдан бастап латын әліпбиіне көшуге кірісуіміз керектігін» мәлімдеді [2]. Бұл – сол кезден барлық салаларда біз латын қарпіне көшуді бастаймыз деген сөз еді. Нақты айтқанда, 2025 жылға қарай іс қағаздарын, мерзімді баспасөзді, оқулықтарды, бәрін де латын әліпбиімен басып шығара бастауға тиіс болды. Үкімет Елбасы тапсырмасы бойынша қазақ тілін латын әліпбиіне көшірудің нақты кезеңдік жоспарын жасады.

Елбасы тапсырмасы бойынша 2017 жылдың аяғына дейін тіл білімі ғалымдарының көмегімен, барша қоғам өкілдерімен ақылдаса отырып, қазақ әліпбиінің жаңа графикадағы бірыңғай стандартты нұсқасын қабылданды. 2018 жылдан бастап жаңа әліпбиді үйрететін мамандарды және орта мектептерге арналған оқулықтарды дайындауға кірісті. Сонымен қатар, қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар бойынша «Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық» жобасы қолға алынған болатын.

Оның мәнін Елбасы: Біз тарих, саясаттану, әлеуметтану, философия, психология, мәдениеттану және филология ғылымдары бойынша білім алушытерге толыққанды білім беруге қажетті барлық жағдайды жасауға тиіспіз. Гуманитарлық зиялы қауым өкілдері еліміздің жоғары оқу орындарындағы гуманитарлық кафедраларды қайта қалпына келтіру арқылы мемлекеттің қолдауына ие болады. Бізге инженерлер мен дәрігерлер ғана емес, қазіргі заманды және болашақты терең түсіне алатын білімді адамдар да ауадай қажет деп түсіндірді. Біз алдағы бірнеше жылда гуманитарлық білімнің барлық бағыттары бойынша әлемдегі ең жақсы 100 оқулықты әртүрлі тілдерден қазақ тіліне аударып, жастарға дүние жүзіндегі таңдаулы үлгілердің негізінде білім алуға мүмкіндік жасаймыз. 2018-2019 оқу жылының өзінде білім алушытерді осы оқулықтармен оқыта бастауға тиіспіз. Ол үшін қазіргі аудармамен айналысатын құрылымдар негізінде мемлекеттік емес Ұлттық аударма бюросын құру керек. Ол Үкіметтің тапсырысы бойынша 2017 жылдың жазынан тиісті жұмыстарға кірісе бергені жөн – деп, нақты атап көрсеткен болатын.

Бұл бағдарлама бойынша алдымен, жүз мыңдаған білім алушыға жаңа сапалық деңгейде білім беріле бастайды. Бұл – білім саласындағы жаһандық бәсекеге неғұрлым бейімделген мамандарды даярлау

деген сөз. Оған қоса, жаңа мамандар ашықтық, прагматизм мен бәсекелік қабілет сияқты сананы жаңғыртудың негізгі қағидаларын қоғамда орнықтыратын басты күшке айналатын болады. Сондықтанда, болашақтың негізі білім ордаларының аудиторияларында қаланатындығы анық.

Біздің әлеуметтік және гуманитарлық біліміміз ұзақ жылдар бойы бір ғана ілімнің аясында шектеліп, дүниеге бір ғана көзқараспен қарауға мәжбүр болғанбыз. Ендігі кезде әлемнің үздік 100 оқулығының қазақ тілінде шығуы 5-6 жылдан кейін-ақ өз жемісін берері анық. Сол себепті, Елбасы өз мақаласында уақыт ұттырмай, ең заманауи, таңдаулы үлгілерді алып, олардың қазақ тіліндегі аудармасын жасауымыз керектігін айқындап көрсеткен болатын.

Рухани жаңғыруымыздың Темірқазығына айналған Латын әліпбиіне өту мәселесі ақыры шешімін тапты. 2017 жылдың 26-қазан күні Қазақстан Республикасының Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев қазақ тілі әліпбиін кириллицадан латын графикасына көшіру туралы Жарлыққа қол қойды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә.Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. 2017 ж.12 сәуір. // <https://www.akorda.kz>.
2. «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. <http://adilet.zan.kz>.
3. Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінгі күнге дейін 3-4 т. – Алматы: Атамұра, 2010.
4. Төлеубаева К.М. Тарих сабағы бойынша оқушылардың өзіндік жұмысын ұйымдастыру. – Алматы: Абай атын. ҚазҰПУ, 2001 ж. – 112 б.

УДК767

ГРНТИ 03.20.01

Емин Атасой¹, Есенгабылова А.², Касымова А.³, Сапарова А.⁴

¹PhD, профессор, geograf1969@gmail.com

Университет Улудаг, Бурса, Турция

²PhD, старший преподаватель, aiman_13_90@mail.ru

Жетысуский государственный университет им. И.Жансугурова, Талдықорған

³Старший преподаватель, aiko_1990kz@mail.ru

Жетысуский государственный университет им. И.Жансугурова, Талдықорған

⁴Преподаватель, azhar.saparova@mail.ru

Жетысуский государственный университет им. И.Жансугурова, Талдықорған

ИССЛЕДОВАНИЕ НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИХ ОСНОВ ТРАНСПОРТНОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ В СФЕРЕ ТУРИЗМА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация

Статья посвящена определению роли транспортной инфраструктуры туризма на современном этапе и представлению рекомендаций по эффективному управлению ею с использованием существующих и новых научных подходов. В ходе исследования авторами была проанализирована роль и сущность транспортная инфраструктура туризма в туристской системе; рассмотрены существующие научно-методические подходы к управлению транспортной инфраструктурой туризма; предложен механизм управления развитием транспортной инфраструктурой туризма, который позволит предприятиям туристической сферы повысить свою экономическую эффективность, а регионам рационально использовать свои ресурсы. Значимость исследования заключается в том, что отдельные положения и рекомендации исследования могут быть использованы для совершенствования экономической политики государства и отдельно взятых регионов и предприятий в направлении развития туризма путем раскрытия потенциалов транспортной инфраструктуры, внедрения инновационных технологий в управлении.

Ключевые слова: Транспорт, туризм, транспортная инфраструктура туризма, индустрия туризма, туристская и транспортная отрасли, туристская поездка, транспортные средства.

Емин Атасой¹, А.Есенғабылова², А.Қасымова³, А.Сапарова⁴

¹PhD, профессор, geograf1969@gmail.com

Улудаг университеті, Бурса, Түркия

²PhD, аға оқытушы, aiman_13_90@mail.ru

І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған

³аға оқытушы, aiko_1990kz@mail.ru

І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған

⁴Оқытушы, azhar.saparova@mail.ru

І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ТУРИЗМ САЛАСЫНДАҒЫ КӨЛІК ИНФРАҚҰРЫЛЫМЫНЫҢ ҒЫЛЫМИ-ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІН ЗЕРТТЕУ

Аңдатпа

Мақала қазіргі кезеңдегі туризмнің көліктік инфрақұрылымының рөлін анықтауға және қазіргі және жаңа ғылыми тәсілдерді пайдалана отырып, оны тиімді басқару бойынша ұсыныстар беруге арналған. Зерттеу барысында авторлармен туристік жүйедегі туризмнің көліктік инфрақұрылымының рөлі мен мәні талданды; туризмнің көліктік инфрақұрылымын басқарудың қазіргі ғылыми-әдістемелік тәсілдері қарастырылды; туризмнің көліктік инфрақұрылымын дамытуды басқару тетігі ұсынылды, ол туристік сала кәсіпорындарына өзінің экономикалық тиімділігін арттыруға, ал өңірлерге өз ресурстарын ұтымды пайдалануға мүмкіндік береді. Зерттеудің маңыздылығы зерттеудің жекелеген ережелері мен ұсынымдары көлік инфрақұрылымының әлеуетін ашу, басқаруда инновациялық технологияларды енгізу жолымен туризмді дамыту бағытында мемлекеттің және жеке алынған өңірлер мен кәсіпорындардың экономикалық саясатын жетілдіру үшін пайдаланылуы мүмкін.

Түйінді сөздер: көлік, туризм, туризмнің көліктік инфрақұрылымы, Туризм индустриясы, туристік және көлік салалары, туристік сапар, көлік құралдары.

¹Emin Atasoy, ²A.Yessengabylova, ³A.Kassymova, ⁴A.Saparova

¹PhD, Professor, geograf1969@gmail.com

Uludag University, Bursa, Turkey

²PhD, senior lecturer, aiman_13_90@mail.ru

Zhetysu state university named after I.Zhansugurov, Taldykorgan

³Senior lecturer, aiko_1990kz@mail.ru

Zhetysu state university named after I.Zhansugurov, Taldykorgan

⁴Lecturer, azhar.saparova@mail.ru

Zhetysu state university named after I.Zhansugurov, Taldykorgan

RESEARCH OF SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL BASES OF TRANSPORT INFRASTRUCTURE IN THE SPHERE OF TOURISM OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Annotation

The article is devoted to the definition of the role of the transport infrastructure of tourism at the present stage and the presentation of recommendations for its effective management using existing and new scientific approaches. In the course of the study, the authors analyzed the role and essence of the transport infrastructure of tourism in the tourist system; considered the existing scientific and methodological approaches to the management of transport infrastructure of tourism; the mechanism of management of development of transport infrastructure of tourism which will allow the enterprises of tourist sphere to increase the economic efficiency, and regions rationally to use the resources is offered. The significance of the study lies in the fact that certain provisions and recommendations of the study can be used to improve the economic policy of the state and individual regions and enterprises in the direction of tourism development by revealing the potential of transport infrastructure, the introduction of innovative technologies in management.

Keywords: Transport, tourism, transport infrastructure of tourism, tourism industry, tourist and transport industries, tourist trip, vehicles.

Введение

Осуществляемое в республике Казахстан реформирование социально-экономической жизни еще не затронуло в полной мере туризм и его инфраструктуру. Из-за слабой материальной базы туризма Казахстан теряет ежегодно миллионы долларов, что вызывает необходимость привлечения капитальных вложений в туристскую сферу, а также средства отечественных и иностранных инвесторов [1].

Одной из причин неразвитости инфраструктуры индустрии туризма в Казахстане является то, что на государственном уровне ею не занимались целенаправленно как отраслью экономики. Не уделялось внимание комплексному прогнозированию, долгосрочному планированию, территориальной организации туризма и негосударственным туристским структурам [2].

Туризм, являясь межотраслевой индустрией, зависит от развития многих других секторов экономики. Но особое влияние на развитие туризма оказывает транспорт, и оно продолжает расти. Транспорт как крупный межотраслевой комплекс, имеет схожие черты с туризмом и способен развиваться успешно только при эффективном управлении смежными отраслями. Транспортная инфраструктура туризма охватывает туристскую и транспортную отрасли и испытывает колоссальное перекрестное влияние обеих, в то же время, оказывая влияние и на них [3].

Методы исследования

В процессе исследования применялись абстрактно-логический, монографический, системно-структурный, сравнительный, экспертных оценок, экономико-математический, экономико-статистический и другие методы экономических исследований.

Результаты исследования

В Республике Казахстан, как и в других развитых странах, транспорт является одной из крупнейших базовых отраслей хозяйства, важнейшей составной частью производственной и социальной инфраструктуры. Транспортные коммуникации объединяют все районы страны, что является необходимым условием ее территориальной целостности, единства ее экономического пространства. Они связывают страну с мировым сообществом, являясь материальной основой обеспечения внешнеэкономических связей Казахстана и ее интеграции в глобальную экономическую систему.

Транспорт играет важную роль в социально-экономическом развитии страны. Транспортная система обеспечивает условия экономического роста, повышения конкурентоспособности национальной экономики и качества жизни населения. Географические особенности Казахстана определяют приоритетную роль транспорта в развитии конкурентных преимуществ страны с точки зрения реализации ее транзитного потенциала. Доступ к безопасным и качественным транспортным услугам определяет эффективность работы и развития производства, бизнеса и социальной сферы [4].

Туристская поездка определяется перемещением во времени и пространстве при наличии соответствующих целей и продолжительности пребывания. Без изменения места пребывания нет смысла говорить о туризме. Туристские ресурсы привязаны к определенным территориям, и степень их популярности и использования определяется транспортной доступностью таких регионов. Значит, туризм не может рассматриваться вне его связи с транспортной системой. Несмотря на то, что, в основном, транспорт решает задачу удовлетворения потребностей посредством изменения географического положения товаров и людей, а уровень развития транспортной инфраструктуры туристского региона определяет степень удовлетворенности туристов от его посещения, значение транспорта и транспортной инфраструктуры туризма в туристской системе постоянно растет [5].

Особенность транспортной инфраструктурой туризма состоит в том, что в большинстве случаев она используется не только туристами, но и рядовыми гражданами для решения ежедневных социально-экономических задач: частных поездок, транспортировки грузов и иных целей. Хотя нельзя не сказать о специальном туристском транспорте и туристских маршрутах. Для более детального изучения данной сферы необходимо сформулировать ее определение и разработать систему классификаций.

Транспортная инфраструктура туризма представляет собой комплекс, охватывающий транспортные средства, транспортные объекты, транспортные пути, маршруты и услуги, объекты сервиса и туризма на объектах и в средствах транспорта, средства информации [6].

В целях более ясного понимания транспортной инфраструктуры необходимо разработать ее классификацию по нескольким основаниям:

По принадлежности:

- международная (расположенная на территории нескольких государств);
- национальная (расположенная в пределах границ одного государства);

- региональная (расположенная в пределах одного региона).

По виду собственности:

- государственная (единственным собственником является государство);

- частная (собственником являются частные структуры);

- частно-государственная (собственниками являются государство и частные структуры).

По типу использования:

- для массового туризма (чартерные рейсы самолетов, автобусов, поездов, круизные суда, туристские автобусы и др.);

- для индивидуального туризма (частные самолеты, индивидуальные причалы, яхты, замки и др.);

- для общественного использования и туризма (общественный транспорт, поезда, регулярные рейсы, аэропорты, вокзалы и др.).

По степени развития:

- развитая (имеются в достаточном для развития туризма количестве международные, региональные, местные аэропорты, железнодорожные узлы и станции, автовокзалы, развита маршрутная сеть качественных автомобильных дорог и придорожное хозяйство);

- развивающаяся (имеются, но в недостаточном для развития туризма количестве международные, региональные, местные аэропорты, железнодорожные узлы и станции, автовокзалы, развивается маршрутная сеть автомобильных дорог и придорожное хозяйство);

- неразвитая (отсутствуют в достаточном для развития туризма количестве аэропорты, железнодорожные узлы и станции, автовокзалы, не развита маршрутная сеть автомобильных дорог и придорожное хозяйство).

По функциональному назначению:

- средства транспорта (автобусы, автомобили, поезда, речные и морские суда, другие средства передвижения);

- объекты транспорта (автовокзалы, аэропорты, вокзалы, порты, пристани, остановочные пункты);

- транспортные пути (воздушные, речные, морские, железнодорожные, автомобильные);

- транспортные маршруты (речные, морские, железнодорожные, автомобильные, велосипедные, пешеходные);

- транспортные услуги;

- средства информации;

- объекты сервиса и туризма на объектах транспорта и в средствах транспорта и вблизи транспортных путей [7].

Туризм и транспорт имеют много схожих черт. Это крупные межотраслевые комплексы с разветвленной многозвеневой структурой, имеющие большую значимость для мирового хозяйства, зависимые от внешней среды (политических, экономических, социальных и природных явлений) и фактора сезонности, оказывающие значительное влияние на внешнюю среду (экологию, географическое развитие, экономику регионов), зависящие от инфраструктуры и испытывающие сильное влияние человеческого фактора. Особого внимания заслуживают факторы, влияющие на развитие туризма и туристских услуг. Самым значительным из них можно назвать транспорт [8].

Специалисты выделяют виды туризма, различающиеся по способу передвижения: пешеходный, велосипедный, лыжный, мототуризм и альпинизм.

В некоторых городах и странах транспортные средства превратились в объекты туристского интереса, они дополняют образ города и региона, являются их символами.

Казахстан имеет определенные перспективы в сегменте бизнес-туризма. Это, прежде всего города Алматы, Астана, Атырау. Инфраструктура вышеуказанных центров в основном соответствует международным стандартам. Город Алматы является стратегическими (воздушными, автомобильными, железнодорожными) воротами для республики и основная миграция происходит именно через этот город. Помимо удобных для проведения различных форумов зданий и гостиниц город имеет все необходимое для отдыха и развлечений, кроме того на территории близлежащей городу в радиусе 500 км расположены замечательные рекреационные зоны. Город Астана становится такой же стратегической зоной. Все возрастающий интерес к городу, как к молодой столице нашего государства, имеющей современный облик и инфраструктуру, послужит стремительному развитию в городе международного и внутреннего туризма.

Внутренний туристский рынок в большинстве развитых в туристском плане странах приносит от 30 до 50 процентов общего дохода от туризма. В этом отношении Казахстан имеет хорошие перспективы. В

то же время следует отметить, что сегодня внутренний туризм в основном является стихийным, неорганизованным. Исключение составляет деятельность немногих курортов, санаториев и туристских баз. Из-за отсутствия должного внимания развитию этого вида туризма, бюджет государства недополучает огромную сумму, продолжает разрушаться инфраструктура, наносится серьезный ущерб экологическому состоянию природных, культурных и исторических памятников [9].

Немаловажную роль играют туристские фирмы, которые на данном этапе развития нашего государства в основном занимаются выездным туризмом, а это, в первую очередь, приводит к оттоку капитала из Казахстана. Наиболее развитой является сеть туристских фирм в Алматинском, Восточно-Казахстанской, Карагандинской, Павлодарской, Южно-Казахстанской областях, а также в городах Алматы и Астане. Туристскими организациями этих областей и городов обслуживается до 88 процентов туристов и экскурсантов ежегодно.

Обсуждение результатов

На современном этапе своего развития транспортный комплекс республики характеризуется неудовлетворительным состоянием основных средств, устаревшими и недостаточно развитыми инфраструктурой и технологиями. В качестве средства доставки туристов в Казахстан главную роль играет авиасообщение. Поэтому чрезвычайно важным вопросом является развитие и усиление позиций на рынке национального авиаперевозчика. Необходима нейтрализация эффекта падения конкурентоспособности национальных авиалиний путем открытия рейсов по аналогичным маршрутам. Большинство туристов предпочитает в плане сервиса и надежности услуги иностранных перевозчиков, что влечет за собой снижение пассажиропотока на авиарейсах, совершаемых отечественными перевозчиками. К тому же, высокая стоимость авиабилетов увеличивает стоимость турпродукта Казахстана и, соответственно, снижает его конкурентоспособность на международном рынке.

Автомобильный транспорт используется для организации шоп-туризма в приграничные государства и в экскурсионных маршрутах. Однако, его развитие целиком зависит от состояния дорог и наличия надлежащего технического обслуживания туристских транспортных средств [10]. Автобусный парк республики находится в запущенном состоянии, к тому же практически не имеет современных комфортабельных автобусов, что не позволяет поддерживать высокий уровень обслуживания туристов.

Основной железнодорожный перевозчик – Республиканское государственное предприятие «Казахстан темир жолы» совершает пассажироперевозки по 14 маршрутам. По железным дорогам Казахстана транзитом курсируют пассажирские поезда Кыргызстана, Узбекистана, России, Таджикистана и Туркменистана. В будущем необходимо обратить внимание на развитие общественного экологически чистого туристского транспорта. Основная доля сети наземных путей сообщений приходится на автомобильные порядка 88,4 тыс. км и железные дороги 14,0 тыс. км соответственно, а если сравнивать с Канадой площадь которой схожа с Казахстаном, то железные дороги у них составляют 46,6 тыс. км, это говорит о нехватки дорожных путей, т.е. слабый уровень развития транспортной инфраструктуры.

Заключение

В условиях перехода к рыночным отношениям подходы к планированию развития автодорожной сети должны претерпеть существенные изменения. Прежде всего, это относится к постановке конечных целей этого развития. Наряду с задачей сокращения транспортных издержек как главной, все большее значение приобретает решение задачи создания таких транспортно-коммуникационных условий в виде надежной (и технически, и по начертанию) единой транспортной сети, которые обеспечат потребителям транспортных услуг некоторый нормативный (минимально гарантированный) уровень удобства и рентабельности при осуществлении любых возможных связей.

При этом первостепенным становится адресность выгод от функционирования такой нормативной сети. Только в этом случае рынок потенциальных выгод, созданных нормативной сетью, превратится в реальные эффекты конкретных потребителей.

Одним из главных недостатков существующей системы планирования развития транспорта является отсутствие приемлемой и работоспособной методики оценки региональной транспортной (дорожной) обеспеченности.

Таким образом, для развития инфраструктуры туризма страны, способной обеспечить устойчивый приток туристов с учетом специфики национального туристского продукта, необходимо развитие транспортно-дорожной инфраструктуры для общего пользования и для удовлетворения туристских потребностей.

Эффективная инфраструктура - необходимое условие развития экономики Казахстана, в котором широкая география размещения экспортно-ориентированных производств сочетается с недостаточной плотностью транспортной сети. Реализация инвестиционных проектов в сфере автотранспортной инфраструктуры окажет также стимулирующее воздействие на экономику регионов, способствуя:

- привлечению частных, в том числе прямых иностранных инвестиций и росту инвестиционной привлекательности регионов;
- проявлению комплексных мультипликативных эффектов за счет реализации инвестиционных проектов в смежных отраслях и создания добавленной стоимости за счет снижения себестоимости транспортных услуг;
- усилению деловой активности, повышению мобильности трудовых ресурсов и хозяйствующих субъектов;
- формированию новых рынков и отраслей, связанных с внедрением инноваций в автотранспортом секторе экономики.

Проведенное исследование указывает на то, что даже в условиях жестких бюджетных ограничений инвестиции в автотранспортную инфраструктуру являются обязательной составляющей государственной политики, поскольку способствуют ускоренному социально-экономическому развитию регионов.

Сегодня мы обязаны построить всю необходимую инфраструктуру современной туристской индустрии. Если мы хотим, чтобы к нам приезжали туристы, мы должны срочно пересмотреть многие подходы в этом направлении. В развитии туризма должны быть заинтересованы многие государственные ведомства и областные исполнительные органы, так как туризм охватывает огромный спектр сферы услуг и производства в различных отраслях. Очень многое зависит от инициативы местных властей, от их понимания того, что туризм может стать источником процветания края. Кроме того, для создания мощных туристских центров необходимы капитальные вложения, как со стороны государства, так и отечественных и зарубежных инвесторов. Поэтому мы должны создать необходимые условия для скорейшего появления развитого туристского комплекса, отвечающего всем мировым стандартам и требованиям.

References

1. Coles N., Hall M. C., 2008. *International business and tourism: global issues, contemporary interactions*. Routledge Taylor & Frances Group, London, - 283 p.
2. Котельникова В.Е., 2011. Особенности управления транспортной инфраструктурой туризма в России. *Международная научно-практическая конференция «Туризм и транспорт: сотрудничество, проблемы, перспективы»*. – М.: МИИТ.
3. *Transport strategy of RK to 2015 y. Approved by the President of the Republic of Kazakhstan from April 11, 2006, №86.*
4. Cotler F., 2001. *Marketing in the third millennium: Marketing. How to Create, Win and Dominate Markets*. Translation from English. – М., 2001. – 272 p.
5. Sorupia E., 2005. *Proceedings of the Eastern Asia Society for Transportation Studies, Vol. 5, pp.1767-1777.*
6. Stephen J. Page. *Transport and tourism. Global perspectives. 3rd edition, London: Pearson education Ltd. - 447 p.*
7. Van Pelt Michel, 2005. *Space tourism: adventures in Earth orbit and beyond, - 285 p.*
8. Weaver David B., 2000. *Tourism management, John Wiley & Sons. Australia, Ltd., - 468 p.*
9. Котельникова В.Е., 2012. *Транспортная инфраструктура туризма. Мир транспорта*. – М.: МИИТ, выпуск 4, с.-118-123.
10. Житенев С.Ю., 2012. *Наука о туризме: предмет, задачи, проблемы, перспективы. Труды Международной туристской Академии. Сборник научных статей. Вып.7. – М.: МТА. – С. 5-12.*

УДК 378:338(574)

МРНТИ: 06.81.23

А.С. Сағатова¹, З.Н. Нурлигенова²

¹фс.ғ.к., аға оқытушы, Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан

²п.ғ.м., аға оқытушы, Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті
Қарағанды қ., Қазақстан

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУДІ ДАМУҒА ИНТЕРНАЦИОНАЛДАНДЫРУДЫҢ ӘСЕРІ

Аңдатпа

Білім беру қызметтерінің халықаралық нарығында бәсекелестіктің өсуі жағдайында қазақстандық білім беру жүйесін интернационалдандыру және шетелдік студенттердің көптеп тарту маңызды стратегиялық міндет болып қала береді. Мақалада Қазақстан Республикасындағы жоғары білім беру жүйесін интернационалдандырудың негізгі аспектілері ашылған. Демек, білім берудің әлеуметтік рөлі артты: оның бағыттылығы мен тиімділігіне бүгінгі таңда адамзаттың даму болашағы байланысты. Соңғы онжылдықта әлем білім берудің барлық түрлері мен элементтеріне өз көзқарасын өзгертуде. Білім, әсіресе жоғары, әлеуметтік, саяси және экономикалық прогрестің басты факторы ретінде қарастырылады. Ұлттық басымдықтарды ескере отырып, алдыңғы қатарлы халықаралық тәжірибеге негізделген отандық білім беру жүйесін интернационалдандырудың сапалы стратегиясы қазақстандық жоғары оқу орындары түлектерінің әлемдік еңбек нарығындағы бәсекеге қабілеттілігін арттыруға да, әрі тұтастай алғанда қазақстандық экономиканың бәсекеге қабілеттілігіне де ықпалы аталынып өтілген.

Кілт сөздері: жоғары білім, интернационалдандыру, университет, академиялық ұтқырлық, бәсекеге қабілеттілік

Сағатова А.С.¹, Нурлигенова З.Н.²

¹к.ф.с.н., старший преподаватель старший преподаватель,
Карагандинский государственный технический университет, г. Караганда, Казахстан

²м.п.н., старший преподаватель старший преподаватель,
Карагандинский государственный технический университет,
г. Караганда, Казахстан

ВЛИЯНИЕ ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗАЦИИ НА РАЗВИТИЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация

В условиях роста конкуренции на международном рынке образовательных услуг интернационализация системы казахстанского образования и привлечение большего числа иностранных студентов продолжает оставаться важной стратегической задачей. В статье раскрыты основные аспекты интернационализации системы высшего образования в Республике Казахстан. Следовательно, повысилась социальная роль образования: от его направленности и эффективности сегодня во многом зависят перспективы развития человечества. В последнее десятилетие мир изменяет свое отношение ко всем видам и элементам образования. Образование, особенно высшее, рассматривается как главный, ведущий фактор социального, политического и экономического прогресса. Отмечено, что качественная стратегия интернационализации отечественной системы образования, основанная на передовом международном опыте с учетом национальных приоритетов, несомненно, влияет как на повышение конкурентоспособности выпускников казахстанских ВУЗов на мировом рынке труда, так и на конкурентоспособность казахстанской экономики в целом.

Ключевые слова: высшее образование, интернационализация, университет, академическая мобильность, конкурентоспособность

A.S. Sagatova¹, Z.N. Nurligenova²

¹ Candidate of Philosophical Sciences, Senior Lecturer, Karaganda State Technical University, Karaganda, Kazakhstan

² Master of Pedagogic sciences, Senior Lecturer, Karaganda State Technical University, Karaganda, Kazakhstan

INFLUENCE OF INTERNATIONALIZATION ON THE DEVELOPMENT OF HIGHER EDUCATION IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Annotation

In the context of increasing competition in the international market of educational services, the internationalization of Kazakhstan's education system and attracting more foreign students continues to be an important strategic task. The article reveals the main aspects of the internationalization of higher education in the Republic of Kazakhstan. Consequently, the social role of education has increased: the prospects for the development of mankind today largely depend on its focus and effectiveness. In the last decade, the world is changing its attitude towards all types and elements of education. Education, especially higher education, is considered as the main, leading factor in social, political and economic progress. It is noted that the qualitative strategy of internationalization of the domestic education system, based on the best international experience, taking into account national priorities, undoubtedly affects both the competitiveness of graduates of Kazakh Universities in the world labor market and the competitiveness of the Kazakh economy as a whole.

Key words: higher education, internationalisation, university, academic mobility, competitiveness

Уақыт өзгереді, біз онымен бірге өзгереміз.

Гораций.

Қазіргі жағдайда елдің дамуын бағалауда қарастырылып отырған мемлекет халқының ұзақ өмір сүру және өмір деңгейінен басқа оның сауаттылығы мен білім деңгейіне ерекше назар аудару арқылы негізгі көрсеткіштерінің бірі ретінде – адам дамуының индексі саналады. Бұл көрсеткіштерге, сөзсіз, жоғары деңгейі қоғамның одан әрі дамуын анықтайтын жоғары білім беру жүйесі әсер етеді. Жакында ғана білім - оқу орындарында оқу нәтижесінде алған білім, дағды мен іскерліктің жиынтығы ретінде және сирек өз алдына жеке қарастырылған болатын. Бүгінгі күні білім беру – бұл оқытуды, білім беруді, оқу әдебиетін шығаруды қамтамасыз ететін ұйымдарды, мекемелерді, кәсіпорындарды қамтитын экономика, ел шаруашылығы саласы. Демек, жоғары білім тұтастай алғанда ел экономикасының оңтайлы жұмыс істеуінің басты факторларының бірі бола отырып, білікті мамандарды даярлау, сондай-ақ тұтас, шығармашылық тұлғаны дамыту арқылы ел экономикасының бәсекеге қабілеттілігіне тікелей әсерін тигізеді. Қазіргі уақытта елдің даму деңгейін бағалау оның азаматтарының білімділігімен де айқындалады. Жоғары білім беру жүйесін жетілдіру – қоғамдағы оң өзгерістерге, сондай-ақ оның одан әрі үдемелі жұмыс істеуіне тікелей жол.

Қазіргі уақытта адам өмірінің саяси, экономикалық, мәдени салаларында орын алып жатқан өзгерістермен байланысты реформалау мерзімді түрде жаңартуды талап етумен жоғары білімді де қозғап қояды. «Жаңа» уақытта ескі қалыптармен «кіру» мүмкін еместігі бүгінгі күні бәріне түсінікті. Жаппай тәжірибе көрсеткендей, жаңа тұлғаны қалыптастыру міндеті білім берудің дәстүрлі тәсілдерімен жүзеге асырылмайды, сондықтан жаңа білім беру қалыптарын енгізу – бұл уақыт талабы. Жаңа стандарт білім алушы енжар тыңдаушы емес, бастамашы және шығарушы рөлінде болатын ұстанымы белсенді оқытудағы жүйелік-іс-әрекет тәсілін іске асырумен ерекшеленеді. Жаңа буын үлгілерінде білім, білік, дағды емес, әмбебап оқу іс-әрекеттері – өз бетінше білім алу шеберлігі басты назарда болады. Оқу уақытында жиналған білімнің «қоры» емес, оны пайдалана білу маңызды болып табылады.

Жоғары білім берудің сапалы өзгеруі біздің мемлекетіміздің егемендігі, оның нақты саяси және экономикалық тәуелсіздігінің қалыптасуының негізгі элементтерінің бірі болып табылады. Жоғары кәсіптік білім беруді дамыту қоғамның даму мәселелерімен тығыз байланысты және келесі әлеуметтік-экономикалық заңдылықтарға негізделген:

- қоғамның нарықтық экономикаға көшуі, соның салдарынан өндірістік күштер мен өндірістік қатынастардың сипаты өзгерді, өндіріс субъектілерінің әлеуметтік мәртебесі өзгерді;
- тиімді ұйымдастыру үшін негізінен жоғары кәсіптік білімі бар қызметкер қажет болған ғылымды қажетсінетін өндірістердің өсуі;

- соңғы бес жылда ғылыми және техникалық ақпарат көлемін екі есе дерлік ұлғайту және әрбір үш жылда ақпараттың жаңартылуының болжануы;
- өндірістік қуаттардың моральдық тозуын тудырған және мамандардың біліктілігінің жеткіліксіз деңгейін көрсеткен технологиялардың жылдам ауысуы;
- түрлі ғылымдар тоғысында және білімнің пәндік салаларын синтездеуде жүргізілетін ғылыми зерттеулердің интегративті сипаты;
- физикалық және ақыл-ой еңбегінің автоматтандырылуын негіздейтін зияткерлік қызмет құралдары ретінде заманауи ақпараттық-коммуникациялық технологияларды белсенді пайдалану.

Қазіргі қоғамда білім беру адам қызметінің ең ауқымды салаларының бірі болды. 2018/2019 оқу жылының басында Қазақстан Республикасында филиалдарды есепке алғанда 128 жоғары оқу орны (ЖОО) жұмыс істейді. Меншік нысаны бойынша 45 жоғары оқу орны – мемлекеттік, 79 жоғары оқу орны – жеке меншік және шетелдік меншік нысаны – 4 жоғары оқу орны болып табылады. Студенттердің жалпы саны 542458 адамды құрайды, ағымдағы оқу жылында студенттер саны өткен оқу жылымен салыстырғанда 9,3%-ға өсті.

Штаттық профессорлық-оқытушылар құрамының саны 38275 адамды құрайды, оның ішінде қосымша 5630 оқытушы жұмыс істейді. Жалпы профессорлық-оқытушылық құрамның 8,4%-ы ғылым докторы дәрежесін, 33,7%-ы ғылым кандидаты, 6%-ы профессор атағын және 14,8%-ы доцент атағын иеленген. Магистр академиялық дәрежесі бар оқытушылар саны 12337 адам немесе 32,2%, философия докторы (PhD) және бейіні бойынша доктор – 2379 адам немесе 6,2% құрайды [1].

«Қазақстан Республикасының Білім беру жүйесінің жағдай және дамуы туралы ұлттық баяндамада (тәуелсіздік жылдарында)» ұсынылған статистикалық деректер бойынша Қазақстан халқының білім деңгейі салыстырмалы түрде жоғары және ЭЫДҰ-ға мүше елдердің (Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы) орташа деңгейіне жақындап келеді. 25 және одан жоғары жастағы ересек тұрғындар арасында шамамен 40%-ы алған білімінің ең жоғары деңгейі ретінде орта білімі, 30%-ы колледжді бітіргені туралы диплом және 25%-ы – жоғары білімі бар. ҚР Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитетінің деректері бойынша 2017/2018 оқу жылында Қазақстанның жоғары оқу орындарының құрамы (контингенті) 534 421 білім алушыны құрады, оның ішінде бакалавриат бағдарламалары бойынша – 496 209, магистратура бағдарламалары бойынша – 34 609 (ғылыми-педагогикалық бағыт – 19 431 адам, бейіндік бағыт – 15 178 адам), PhD докторантурасы бойынша – 3 603 адам (1 кесте.)

1 кесте. – Қазақстан: ЖОО-ы құрамы (контингенті), адам [2, 15 б.]

Білім деңгейі	Оқу жылы				
	2014-2015	2015-2016	2016-2017	2017-2018* 122 ЖОО-ы бойынша	2018-2019* 115 азаматтық ЖОО-ы бойынша ЖБББЖ деректер
Бакалавриат	477 387	459 369	477 074	496 209	479 914
Магистратура	32 527	29 882	32 893	34 609	36 720
Докторантура	2 063	2 288	2 710	3 603	4 937
Барлығы	511 977	491 539	512 677	534 421	521 571

Бес жыл динамикасында жоғары оқу орындарының профессор-оқытушылар құрамы (ПОҚ) көрсеткішінің өсуі тіркелді. Жоғары білімді басқарудың бірыңғай жүйесі (ЖБББЖ) деректері бойынша 2018/2019 оқу жылында оқытушылық қызметті 50 735 адам, оның ішінде 40 594 штатта жүзеге асырған. ЖОО-ы ПОҚ-ның 2018/2019 оқу жылына арналған сапалық құрамы ЖБББЖ (дәреже көрсеткіші) деректері бойынша 44,7% (115 азаматтық ЖОО-ы бойынша) құрайды. Қазақстан Республикасы Жоғары оқу орындарының профессор-оқытушылар құрамының 3 жылдағы сапалық құрамы 2-кестеде көрсетілген.

2 кесте. – Қазақстан: ЖОО ПОҚ дәрежелік көрсеткіштері, адам/% [3, 16 б.]

	2015-2016 оқу ж.		2016-2017 оқу ж.		2017-2018 оқу ж.	
	Саны, адам	үлес, %	Саны, адам	үлес, %	Саны, адам	үлес, %
ПОҚ барлығы	38 087	100	38 241	100	38 212	100
Оның ішінде:						
Ғылым докторлары	3 568	9,4	3 499	9,2	3 251	8,5
Ғылым кандидаттары	14 239	37,4	14 023	36,7	13 276	34,7
Философия докторлары (PhD)	1 133	3	1 562	4	1 854	5
Бейіні бойынша докторлар	139	0,4	175	0,5	208	0,5
магистрлар	10 082	26,5	11 135	29,1	12 098	31,7
Дәрежеленудің жалпы көрсеткіші (б.1-4)	19 079	50,1	19 259	50,4	18 589	48,7
Басқалары	8 926	23,4	7 847	20,5	7 847	19,6

Демек, білім берудің әлеуметтік рөлі артты: оның бағыттылығы мен тиімділігіне бүгінгі таңда адамзаттың даму болашағы байланысты. Соңғы онжылдықта әлем білім берудің барлық түрлері мен элементтеріне өз көзқарасын өзгертуде. Білім, әсіресе жоғары, әлеуметтік, саяси және экономикалық прогрестің басты факторы ретінде қарастырылады. Мұндай назардың себебі қазіргі қоғамның аса құнды және негізгі капиталы жаңа білімді іздеу мен игеруге және стандартты емес шешімдер қабылдауға қабілетті адам екенін түсіну болып табылады. Осыған байланысты өз тиімділігін дәлелдеген отандық білім беру дәстүрлерін атап өту қажет:

- білім беру үшін мемлекет жауапкершілігінің жоғары дәрежесі;
- білім берудің әлеуметтік бағыты (білім беру қызметінің әлеуметтік маңызды нәтижелеріне);
- білім мазмұнындағы білім дәстүрі;
- оқытудың репродуктивті, иллюстрациялық-түсіндірмелік түріндегі тәжірибесі;
- дамытушы білім берудің идеялары мен тәжірибесі;
- проблемалық оқытуды ұйымдастыру арқылы оқушылардың шығармашылық танымдық қабілеттерін дамыту тәжірибесі;
- жаратылыстану-ғылыми білім беру тәжірибесі;
- адамгершілік тәрбие тәжірибесі.

Қазіргі уақытта Қазақстанның жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім беруді дамытудың негізгі тренді жоғары оқу орындарын интернационалдандыру болып табылады. Ғылыми-педагогикалық және студенттік қоғамдастықтың халықаралық жобаларға қатысуы, студенттер мен оқытушылардың академиялық ұтқырлығы, сондай-ақ басқа да факторлар қазақстандық жоғары мектептің әлемдік білім беру кеңістігіне кірігуіне ықпал етеді. XX ғасырдың соңында пайда болған жоғары білім беруді интернационалдандыру феномені қазіргі уақытта бүкіл әлемдегі білім беру ұйымдары мен ұлттық білім беру жүйесін дамытудың маңызды бағыттарының бірі болып отыр. Ұлттық деңгейде бірқатар маңызды саяси, экономикалық және мәдени міндеттерді шешуге, сондай-ақ академиялық дамуды, білім беру үдерісі мен университеттік ортаның оң өзгерістерін қамтамасыз етуге бағытталған интернационалдандыру стратегиялары белсенді әзірленуде. Қазақстанның білім беру саласындағы халықаралық ынтымақтастығы елдің заңнамасына және халықаралық шарттарға сәйкес жүзеге асырылады. Халықаралық ынтымақтастық тиісті заңнамалық негізбен (база) ұсынылған. Бұл БҰҰ-ның құқықтық негізі (базасы): Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы (1948 ж.), Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық пакт (1966 ж.), Білім беру саласындағы кемсітушілікпен күрес туралы конвенция (1960 ж.), Мұғалімдердің жағдайы туралы ХЕҰ/ЮНЕСКО ұсыныстары (1966 ж.), XXI ғасыр үшін жоғары білім

туралы Дүниежүзілік Декларация: тәсілдер мен тәжірбиелік шаралар (1998 ж.). Болон процесіне қатысушы елдердің университеттерін интернационалдандыру мәселелері Еуропа Кеңесінің құжаттарымен реттеледі. Бұл Университеттерге кіруге апаратын дипломдардың баламалылығы туралы Еуропалық Конвенция (ETS № 15) (1953 ж.), Университеттік оқу кезеңдерінің баламалылығы туралы Еуропалық Конвенция (1956 ж.); Университеттік біліктілікті академиялық тану туралы Еуропалық Конвенция (1959 ж.), Шетелде оқитын оқушыларға стипендия төлеуді жалғастыру туралы Еуропалық Келісім (1969 ж.), Еуропалық аймақтағы жоғары білімге қатысты біліктілікті тану туралы Ковенция (1997 ж.) және т. б. Ғылыми-білім беру процесі аясында өзара әрекеттестіктің негізін ТМД-ның келесі нормативтік базасы құрайды – Білім беру саласындағы ынтымақтастық туралы Келісім (1992 ж.), Ғылыми және ғылыми-педагогикалық мамандарды даярлау және ТМД аясындағы олардың біліктілігі туралы құжаттарды нострификациялау саласындағы ынтымақтастық туралы келісім (1992 ж.), ТМД-ның бірыңғай (жалпы) білім беру кеңістігін қалыптастыру жөніндегі ынтымақтастық туралы келісім (1997 ж.), Білім беру туралы модельдік заң (ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің Парламентаралық Ассамблеясының 13-ші пленарлық мәжілісінде қабылданған (1999 ж.)

Аймақтық деңгейде білім беруді интернационалдандырудың жетістікті жобаларының бірі Шанхай Ынтымақтастық Ұйымына (ШЫҰ) мүше мемлекеттердің ынтымақтастығы болды. ШЫҰ Университеттерінің жобасы үздік ұлттық дәстүрлерді ескере отырып, білім берудегі, ғылым мен технологиялардағы интеграциялық процестерді дамытуға бағытталған. 2007 жылы қабылданған Тараз декларациясы жоғары білімнің Орта Азиялық аймағын құруға бастама берді. Өзара әрекеттестіктің жарқын мысалдарының бірі Орталық Азия үшін Еуропалық Білім беру бастамасы аясында іске асырылатын «Орта Азиялық Білім беру Платформасы» жобасы болып табылады. Жобаның мақсаты – Еуропалық Одақ және Орталық Азия арасындағы ынтымақтастықты кеңейту. Жоба аясында 2017 жылдың маусым айында Астана қаласында Еуропалық Одақ және Орталық Азия елдерінің Білім министрлерінің екінші кеңесі өтті. Кездесудің басты қорытындысы Орталық Азия аймағы мен Еуропалық Одақ елдері арасындағы байланыстарды нығайту үдерісіне жаңа кезеңді салған Астана Декларациясының қабылдануы болды.

Жоғары білім беру жүйесін одан әрі дамыту мақсатында интернационалдандыру жоғары білім беру провайдерлерін дамытудың негізгі бағыттарының тізімінде қалып отыр. Интернационалдандыру ұлттық деңгейде жоғары білім берудің тұрақты дамуына, демек, бәсекеге қабілетті адами капиталды қалыптастыруға ықпал етеді. Интернационалдандыру жоғары оқу орындарының орталық стратегиялық бағыты болып қалатынына қарамастан, жоғары білім беру саласындағы көптеген стейкхолдерлер әлі де осы феномен туралы бұлыңғыр түсінікке ие. Олардың әрқайсысы осы ұғымды өзінше түсіндіреді, сонымен бірге адамдардың көпшілігі интернационалдандыруды шетелдік студенттерді тарту ретінде ғана түсінеді. Алайда, интернационалдандыруды жоғары білім беру жүйесіне халықаралық, мәдениетаралық және жаһандық болашақты интеграциялау және осылайша білім беру мен зерттеудің сапасын жақсарту процесі ретінде түсіну керек. Бұл процесс студенттер мен профессорлық-оқытушылар құрамының ұтқырлығын, бірлескен білім беру бағдарламаларын, дипломдарды әзірлеуді, жаппай ашық онлайн-курстарды (MOOCs), бірлескен зерттеу жобаларын қамтиды. Осылайша, интернационалдандыру жоғары білімнің қолжетімділігін, инновациялығын арттырады, халықаралық стандарттардың пайда болуын қамтамасыз етеді, халықаралық ынтымақтастықты кеңейтеді және нығайтады. QS WUR университеттерінің әлемдік рейтингінің көшбасшы жоғары оқу орындарында ЖОО-ны интернационалдандыру бойынша қызмет көптеген даму бағыттарын қамтиды – ЖОО дамуының стратегиялық жоспарын әзірлеуден бастап қашықтықтан оқытуды ұсынғанға дейін [4, 298 б.]. Әлемнің үздік университеттерінің рейтингі (QS World University Rankings) – бұл жаһандық зерттеу және білім және ғылым саласындағы жетістіктерінің көрсеткіші бойынша әлемдік маңызы бар үздік жоғары оқу орындарының рейтингін алып жүруші екендігі белгілі. Quacquarelli Symonds (QS) британдық консалтингтік компаниясының әдістемесі бойынша есептелген. Рейтинг университеттерді келесі көрсеткіштер бойынша бағалайды: ғылыми-зерттеу қызметінің белсенділігі мен сапасы, жұмыс берушілердің пікірі мен мансаптық әлеуеті, оқыту мен интернационалдандыру. Бұл көрсеткіштер процеске қатысушыларға жауап беруші әлемдік маңызы бар университеттердің негізгі стратегиялық миссияларын қамтиды: академиялық қоғамдастыққа, жұмыс берушілерге, оқушылар және олардың ата-аналары алдында жауап береді. Жыл сайын зерттеуде әлем бойынша 2,5 мыңнан астам жоғары оқу орны бағаланады. Оның қорытындысы бойынша әлемнің 500 үздік университеттерінің рейтингі, сондай-ақ жекелеген пәндер бойынша университеттердің рейтингі жасалады.

Жоғары білім беруді интернационалдандыру жергілікті (ЖОО), сондай-ақ ұлттық деңгейлерде (ел) оң әсер етеді. Жоғары білімді интернационалдандыру арқасында шетел студенттерінің саны артып келеді, олар өз кезегінде елдің жалпы ішкі өнімін (ІЖӨ) арттыруда және жаңа жұмыс орындарын ашуға ықпал етуде. Шетелдік студенттерді тарту елдің әлемдік аренада қызығушылықтарын арттыру тетігі болып табылады, нәтижесінде туристердің көптеп келуі жүріп жатыр.

Мемлекеттік интернационалдандыру саясатының негізгі бағыты студенттердің академиялық ұтқырлығын дамыту болып табылады. 2017 жылы жоғары оқу орындары шетелге оқуға 2 495 студент жіберілді, бұл 2016 жылғы көрсеткіштен 2,6 есе артық. Бұл көрсеткіш 2012-2020 жылдарға арналған ҚР-дағы академиялық ұтқырлық Стратегиясының «Сыртқы ұтқырлықтың сапасын қамтамасыз ету» міндетін іске асыруды қамтамасыз етеді: ЖБЕК (Жоғары білімнің Еуропалық кеңістігі) елдеріне баратын студенттер контингентінің жыл сайын бір оқу кезеңіне 50% – өсуі байқалады [5]. Дегенмен, бұл 2017 жылғы студенттердің жалпы санынан айтарлықтай аз үлес – тек 0,5%-ы ғана.

Бұл бағытта Қарағанды мемлекеттік техникалық университетінің (ҚарМТУ) халықаралық ынтымақтастық және академиялық ұтқырлық орталығы үлкен жұмыс атқаруда. Білім алушылардың академиялық ұтқырлығы бойынша бағдарламаны үйлестіруші білім алушылар арасында байқау өткізу жөніндегі комиссияның жұмысын ұйымдастырады. Байқау қорытындысы бойынша серіктес-ЖОО аккредитациялануын және оның білім беру бағдарламаларын ескере отырып шарт жасалады. Басқа жоғары оқу орындарынан білім алушыларды қабылдау, академиялық ұтқырлық барысында игерілген кредиттерді тану және есепке алу рәсімі Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2011 жылғы 20 сәуірдегі №152 бұйрығымен бекітілген «Кредиттік оқыту технологиясы бойынша оқу үдерісін ұйымдастыру Ережелеріне», ҚР жоғары оқу орындарында оқытқындардың академиялық ұтқырлық концепциясына (ҚР БҒМ, 19.01.11 ж.), 05.09.2011 ж. ECTS үлгісі бойынша кредиттерді қайта есептеу тәртібі туралы ережеге сәйкес жүзеге асырылады.

2015 жылы Қарағанды мемлекеттік техникалық университетіне «Құрылыс» мамандығы бойынша Иорданияның Хашимит Корольдігінен 6 студент, «Мұнай-газ ісі» мамандығы бойынша 1 студент тартылды. ҚарМТУ-ға шетелдік студенттерді одан әрі тартуды қамтамасыз ету үшін 2016 жылы Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Ауғанстан Ислам Республикасының арасындағы білім беру саласындағы ынтымақтастық туралы келісімге сәйкес студенттерді қабылдау бойынша әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетімен бірлескен жұмыс жүргізілді (2009 жылдың 22 қарашасы). 2016/2017 оқу жылында білім алуы үшін әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-де алдын ала foundation курстарынан (дайындық тілдік курстардан) өткен 15 студент қабылданды [6, 27 б.].

Осы студенттерді оқытудың оң тәжірибесі нәтижесінде 2017/2018 оқу жылына Ауғанстан Ислам Республикасынан 30 студент қосымша тартылды. Факультеттер бойынша осы елден келген шетел студенттерінің саны 2018 жылдың 1 қарашасында 43 студентті құрады. Мамандықтар бойынша: «Құрылыс» – 26 адам, «Көлік, көлік техникасы және технологиялары» – 2 адам, «Информатика» – 9 адам, «Ақпараттық жүйелер» – 5 адам, «Есептеу техникасы және бағдарламалық қамтамасыз ету» – 1 адам.

Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті студенттердің трансфертін қамтамасыз ету бойынша қолдау көрсетеді (жол жүру билеттерін сатып алу, Қарағанды облысының ІД көші-қон қызметімен, ҚР БҒМ, ҚР СІМ және Қазақстандағы Ауғанстан Ислам Республикасының елшілігімен бірге визалық қолдау). Сонымен қатар, 2017 жылы Тәжікстаннан 5 студент «Электр энергетикасы», «Ақпараттық қауіпсіздік жүйелері», «Сәулет», «Ақпараттық жүйелер» мамандықтары бойынша білім және ғылым саласындағы үкіметаралық келісімге сәйкес оқуға қабылданды.

2018/2019 жылы екі елдің Білім және ғылым министрліктері арасындағы 2010 жылғы Білім және ғылым саласындағы ынтымақтастық туралы келісімге сәйкес «Металлургия» мамандығы бойынша мақсатты магистратурада оқу үшін Украинаның 2 азаматы қабылданды [7, 28 б.].

Осыдан қоғамдық көзқарас тұрғысынан білімді адам дегеніміз өзінің шығармашылық қабілеттерін дамытуға бағытталған өздігінен білім алатын тұлға. Жоғары білім берудің мақсаты ретінде қазіргі заманғы мәдениетке және оны жаңарту жөніндегі әлеуметтік құнды қызметке қосылуға қабілетті белсенді мәдени-тарихи жасампаз субъекті қойылады. Жеке тұлға тұрғысынан білім берудің мақсаты ретінде - өзінің бірегейлігін, дербестігін және тәуелсіздігін сезінетін, дербес білім беру сұраныстары мен оқу

мүдделері бар, өзінің білім беру әлеуеті үшін жауапкершілік алуға қабілетті, субъективтілік танытуға құқығы бар, таңдалған оқу мазмұнын игерудің жеке траекториясына даралық өз көрінісін береді.

Осылайша, бәсекеге қабілетті университетті дамытудың, мамандарды даярлау сапасын арттырудың шешуші факторлары: білім беруді интернационализациялауды дамыту және халықаралық стандарттарға сәйкес келетін білім сапасы менеджменті жүйесін енгізу болып табылады. Жоғары білім беруді интернационалдандыру жаңа мүмкіндіктер туғызады, қолжетімді білім алуға, жоғары білім беру жүйесінде инновациялық жұмыс әдістерін енгізуге ықпал етеді, түрлі халықтар мен мәдениеттер арасындағы өзара түсіністікті жақсартады, халықаралық ақпараттық қоғамдастықта өмір сүруге және жұмысқа дайын жаңа буынды тәрбиелеуге ықпал етеді.

Жоғары білім беру жүйесіндегі реформалар Қазақстанды әлемдегі алдыңғы қатарлы позицияға шығаруға, қазақстандық ұлттың болашағын, әрбір азаматтың лайықты өмірін қамтамасыз етуге бағытталған.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1 2018/2019 оқу жылының басындағы Қазақстан Республикасының жоғары оқу орындары [Электронды ресурс]. – 2019. – URL: <https://www.zakon.kz/4956570-vysshie-uchebnye-zavedeniya-respubliki.html> (өтініш берген күні: 26.09.2019).

2 Аналитический отчет по реализации принципов Болонского процесса в Республике Казахстан, 2018 год. – Астана: Центр Болонского процесса и академической мобильности МОН РК, 2018. – 64 с.

3 Сонда.

4 Национальный доклад о состоянии и развитии системы образования Республики Казахстан (по итогам 2017 года) / Сост. Е.Нурланов, М.Амангазы, Г.Ногайбаева, А.Ахметжанова, Г.Карбаева, М.Даулиев, Е.Коротких, Д.Абдрашева, М.Шакенова, А.Дуйсенгали, Н.Касымбекова. – Астана: АО «ИАЦ», 2018. – 434 с.

5 ҚР академиялық ұтқырлықтың даму стратегиясы, 2012 [Электронды ресурс]. 2012. – URL: http://enickazakhstan.kz/images/doc/akadem_mobilnost/strategia-acad-mob-2020.pdf (өтініш берген күні: 12.09.2019).

6 Анализ со стороны руководства. – Караганда: Изд-во КарГТУ, 2018. – 63 с.

7 Сонда.

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ SOURCE AND HISTORIOGRAPHY

ӘОЖ 94 (547.1)
БТАХР 03.81.35

М.Ф. Абдуразаков¹

¹ PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Нұрсұлтан қ., Қазақстан

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚАЛАЛАРДЫҢ ДАМУ ДИНАМИКАСЫ (XX ғ асырдың екінші жартысы – 90 жылдардың басы)

Аңдатпа

Мақала XX ғасырдың екінші жартысы – 90-жылдардың басындағы Қазақстан қалаларын зерттеуге арналған. Аталған кезеңде Қазақстан аумағында көптеген қалалар пайда болып, саны көбейіп, көптеген жаңа өнеркәсіп пен өндіріс орындары ашылды. Мемлекет тарихында алғаш рет қала халқы мен ауыл халқы саны теңесіп, кейінгі жылдарда қалалықтар саны көбейіп, урбанизация деңгейінің өсуіне алып келді. Мақалада Қазақстанның әкімшілік-аумақтық құрылымындағы орын алған өзгерістер қарастырылып, мемлекет аумағындағы пайда болған қалалар жайлы мәліметтер келтіріледі. Қазақстан қалаларының аймақтарға әсер ету деңгейі талданады. Қазақстан аумағындағы Кеңес Одағының қала тұрғызудың себеп-салдары қарастырылады. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдары Қазақстан Республикасындағы қала мәселесінің урбанизация үрдісіне тигізген ықпалы зерделенеді.

Түйін сөздер: қала, урбанизация, жаһандану, социализм, капитализм, халық, көші-қон

Абдуразаков М.Ф.¹

¹ PhD докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
г. Нур-Султан, Казахстан

ДИНАМИКА РАЗВИТИЯ ГОРОДОВ В КАЗАХСТАНЕ (Вторая половина XX века – 90-е годы XX века)

Аннотация

Статья посвящена изучению городов Казахстана со второй половины XX века по 90-е годы XX века. В этот период в Казахстане возникли новые города, их число приумножилось, открылись новые промышленные и производственные объекты. В первый раз в истории государства численность городского и сельского населения сравнялось, и в последующих годах численность горожан увеличивалось, что в свою очередь повлияло процесс урбанизации. В статье рассматриваются изменения в административно-территориальном устройстве Казахстана, приводятся сведения о новых городах. Анализируется степень влияния городов Казахстана на развитие регионов. Рассматриваются причины политики градостроительства Советского Союза на территории Казахстана. Изучаются влияния проблемы города на процесс урбанизации после обретения независимости Республики Казахстан.

Ключевые слова: город, урбанизация, глобализация, социализм, капитализм, население, миграция

M.F. Abdurazakov¹
PhD student, L. N. Gumilyov Eurasian National University
Nur-Sultan city, Kazakhstan

DYNAMICS OF URBAN DEVELOPMENT IN KAZAKHSTAN
(the second half of the twentieth century - 90s of XX century)

Abstract

The article is devoted to the study of cities of Kazakhstan from the second half of the twentieth century to the 90s of the twentieth century. There are new cities appeared in Kazakhstan during this period, their number increased, new industrial and production facilities were opened. For the first time in the history of the state, the number of urban and rural population equalized, and in subsequent years the number of citizens increased, which in turn influenced the process of urbanization. The changes in the administrative-territorial structure of Kazakhstan are discussed in the article, the data about new cities are provided. The degree of influence of cities of Kazakhstan on the development of regions is analyzed. The reasons for the policy of urban development of the Soviet Union on the territory of Kazakhstan are considered. The influence of the problem of the city on the process of urbanization after the independence of the Republic of Kazakhstan is studied.

Key words: city, urbanization, globalization, socialism, capitalism, population, migration

XXI ғасырда жаһандану үдерісі әлемнің барлық елдеріне ықпал жасауда және оның өзегі ретінде урбанизация үрдісін атауға болады. Дамыған мемлекеттер тарихына зер салсақ урбанизацияның әсері арқылы өзінің қазіргі деңгейлеріне жеткеніне назар аударамыз. Урбанизация өзінің күрделілігімен, белгілі бір тарихи уақыттағы мемлекеттің, аймақ пен қоғамның әлеуметтік-экономикалық, саяси, мәдени бағыттарынан мағлұмат беретін тарихи үрдіс болып табылады. Урбанизация ұғымы ғылымның көптеген салаларымен тығыз байланысты және мағынасы мен мәні бойынша өте ауқымды.

У.М. Исаков пікірінше урбанизация қоғамның белгілі бір тарихи кезеңіндегі даму нәтижесі болып табылады [1, 84-б.]. Ғалымның пайымдауынша қандай да бір мемлекеттегі экономикадағы жетістіктерін урбанизация ерекшеліктерімен тығыз байланыстығын алға тартады. Урбанизация – қалалардың аумақтық және сандық тұрғыда өсуі ғана емес, ол ең алдымен қалалық қызмет түрлерінің бір аймақта шоғырланғандығы мен қарқынды байланыстығымен, белгілі бір қоғамдық қатынастардың жүйесіндегі еңбектің қоғамдық бөліну нәтижесімен, қалалық тұрмыс дәстүрінің енуімен түсіндірілуі қажет [1, 84-85-бб.]. Ғалым урбанизацияны әлеуметтік-экономикалық құбылыс ретінде қарастырады.

Белгілі ғалым Н.В. Алексеенко урбанизацияны сипаттай келе «қоғам дамуындағы қала рөлінің ұлғаюының тарихи үрдісі ретінде зерттей келе, бұл ұғым халықтың орналасуы, демографиялық құрылымы, тұрмысы, мәдениеті және тағы басқа көптеген тұстарын қамтитынын» [2] атап өтіп, тарих ғылымы саласында маңызды екеніне назар аударады.

Урбанизация ұғымының негізін қала, оның мемлекеттегі маңызы, қала халқының өсуі секілді мәселелер құрайды және аталған термин қалаға қатысты басқа да көптеген факторлармен байланысты. Тәуелсіз Қазақстандағы урбанизацияның қарқынды дамуына кеңестік замандағы қалалардың салынуы мен дамуына ықпал етті. Осы тұрғыда кеңестік дәуірдегі қалалардың салынуы мен дамуының себептері, кезеңдері, одақ және аймақ үшін қандай мәнге ие деген мәселелері мен XX ғасырдың 90-жылдарындағы Қазақстан Республикасындағы қалалардың жаңа мемлекет тарихындағы орнын зерттеу өте маңызды болып табылады.

Қазақстан қалалары жайлы кеңінен мағлұмат беретін КСРО тұсындағы жарыққа шыққан еңбектер болып табылады. Қазақстанның әкімшілік-аумақтық құрылым бойынша 1959 [3], 1978 [4], 1986 [5], 1989 [6] жылдардағы анықтамалықтарында қалалардың құрылуы, саны, атаулары мен қала деңгейлерінің өзгерістері жайлы кеңінен мағлұмат келтірілген.

Кеңестік типтегі қалалар бүкіл одақ аумағында қарқынды салынып, архитектуралары мен қала келбетіне айтарлықтай мән берілмеді. XX ғасырдың 70-жылдарындағы Қазақстан қалаларының құрылысына арналып шығарылған еңбекте еліміздің қалаларының мақсаты мен міндеті біржақты, яғни өңір мен аймаққа қосар үлесі ғана жайында айтылды [7]. Аталған бағыттағы жұмыстар Кеңес Одағы тұсында шыққандықтан мәселенің мән-жайын толық аша алмайды.

Қазақстан Республикасының Тәуелсіздігін жариялаған тұстағы әкімшілік-аумақтық құрылым мәселесі 1992 жылы жарыққа шыққан Статистика және сараптама бойынша Қазақстан Республикасы Мемлекеттік комитеті 1991 жылдағы Қазақстан Республикасының демографиялық статистикалық жинағындағы келтірілген мәліметтерден мемлекетіміздегі елді-мекендер саны, облыс пен қала тізімдемесі жіктеліп берілген [8].

Урбанизация үрдісі қалалардың дамуымен тығыз байланысты. Дегенмен, әлемдік тәжірибе тұрсынан әр мемлекеттегі урбанизация үрдісі түрлі саяси процестер ықпалымен дамиды, яғни өз ерекшеліктеріне ие болады. Сондықтан аталған үрдістің Қазақстан территориясындағы барысын, оның тарихи маңызын түсіндіруде урбанизацияға түсініктеме берген отандық ғалымдардың пікірлері өте маңызды болып табылады.

Ғалым Ф.Н. Базанова Қазақстан халқының әлеуметтік құрылымының қалыптасуын зерттеу барысында кеңестік Қазақстандағы табиғи байлықтарды игеруге бағытталған өндіріс орындарының ашылуы мен тың және тыңайған жерлерді игеру барысында мемлекетке келген жұмысшылардың Қазақстан қалаларының санының артуына алып келгенін алға тартады [9, 118-122-бб.]. Ғалымның жұмысында ХХ ғасырдың 50-70 жылдары Қазақстанның әр аймағында іске қосылған өндіріс орындары мен кәсіпорындары туралы көптеген мағлұмат беріледі.

Кеңестік дәуірдегі Қазақстандағы қала халқының өзгеруі мәселелерінде М.Х. Асылбеков пен А.Б. Галиев [10] еңбегі маңызды болып табылады. Ғалымдар тарапынан мемлекеттегі әлеуметтік-демографиялық үдерістерді зерттей келе қала мен ауыл халқы санының өзгеруіне талдау жасайды.

ХХ ғасырдың 70-80-жылдардағы Қазақстан қалаларының экономикалық-демографиялық аспектілеріне тоқталған У.М. Исаков кіші және орта қалалардың даму, өндіргіш күштер мен қаланың дамуы арасындағы байланыс, қаладағы демографиялық үдерістер, қалалардың функционалдық типологиясы мен басқа да мәселелерді талдайды [1, 84-б.].

Қазақстандағы кеңестік Қазақстан қалаларына сипаттама берген А.К. Сұлтанғалиева қаланың әлеуметтік-мәдени трансформациясын урбанизация үдерісімен бірге қарастырады. Автор қаланы ерекше әлеуметтік-мәдени кеңестік ретінде зерттеп, Қазақстан қалаларының даму ерекшеліктерін жан-жақты талдайды [11].

«Қазақстанда отандық және әлемдік тәжірибеде белгілі қалалардың барлық функционалдық және иерархиялық типтері бар. Бұл өндіргіш күштердің орналасуы, материалдық өндірістің дамуы, экономикалық-демографиялық үдерістер ықпалы, сонымен бірге табиғи климаттық жағдайлармен тығыз байланысты болды» [1, 4-б.]. Мемлекетіміздегі қала типтері оның әр түрлі категориялары Кеңес Одағы тұсында қалыптасып, урбанизация үдерісі бұрынғы алып империяның барлық аумағында жүрді. «КСРО-ның экономикалық дамуы халықтың урбанизация үдерісін күшейтті. Тарихи уақыт шеңберімен алып қарағанда өте қысқа мерзімде өнеркәсіптік бағыттағы ауылдық мекендер кіші қалаларға, экономикалық перспективті кіші және орта қалалар – үлкен қалалар мен агломерацияларға айналды. Бұл үдеріс өз кезегінде ауыл халқының азайып, қала халқының көбеюіне алып келді» [10, 103-б.]. Урбанизация үдерісі тез және қарқынды жүргізілгенде қала дамуының көптеген аспектілері ескерілмейді. Кеңес өкіметінің Қазақстандағы қалаларды салудағы мақсатын ескере отырып, биліктің мемлекет аумағындағы қалалардың сапасына емес, оның санына назар аударғанына көз жеткіземіз.

Дегенмен қазақ жеріндегі қалалардың тұрғызылуы мен қазақ халқының қалаларға шоғырлануы мәселесінде кеңестік саясат жергілікті ұлттың қаналуына жол берілді және қазақ халқы отырықшылық пен қала ұғымдары үлкен зардап алып келді. «Қазақ халқы капитализмге мән бермей, жылдамдатылған және қысқартылған әлеуметтік-экономикалық дамудың феодализмнен социализмге өткен жолы жайында тұжырым бар. Қысқа тарихи уақыт ішінде индустриализация, ауыл шаруашылығындағы ұжымдастыру мен көшпенділіктен отырықшылыққа көшу үрдістері нәтижесінде жергілікті халық қалаға көше бастады» [10, 31-б.].

1920-1928 жылдар аралығында Қазақстанның 22 қаласында 500 мың адам тұрды [7, 4-б.]. Халықтың негізгі бөлігі ауылда шоғырланған болатын. Кеңес Одағының бүкіл аумағындағы саяси процестер қалалар санының өсуіне алып келді.

Қаланы ғылыми-техникалық революцияның өзегі санаған В.И. Ленин «қалалық мекендердің дамуы өз кезегінде сонда өмір сүретін халықтың экономикалық, саяси және рухани өмірінің орталығы деп есептеді, қаланы прогресс бастаушысы» [12, 10-б.] деп санады. Бірақ та бұл «прогрестің» астарында тек

өлкені дамыту ғана емес, еліміздің шикізат базасы ретінде қарастырылуымен оның табиғи байлықтарын игеру секілді кері жағынан сипаттауға болады.

Бірінші бесжылдық жылдарынан Қарағанды, Лениногорска (Риддер), Балхаш, Степняк, Арал, Аягөз, Жетіқара, Форт-Шевченко, Щучинск, Ақтөбе мен Шымкент секілді Қазақстан қалаларының тез өсімі байқалды. Металлургия, кеншілер, шахтерлер, темір жол қызметкерлері орталықтарымен қоса Петропавловск, Орал, Гурьев (Атырау), Алматы, Меркі, Жамбыл, Талдықорған жеңіл және азық-түлік өнеркәсібі қалалары қарқынды дамыды. Дегенмен олар республиканың экономикалық-географиялық келбетінің өзгеруіне ықпал жасамады [10, 124-б.]. Ғалымдар М.Х. Асылбеков және А.Б. Галиев қалалардың дамуында темір жолдардың салынуы маңызды орынға ие екенін айтады. Мәселен, Түркістан облысымен Лениногорск, Аягөз, Зыряновск, Талдықорған, Алматы, Семей және басқа да қалалар дамыды. Қазақстанның солтүстік, батыс және орталық аймақтарындағы темір жол бойындағы Павлодар, Орал, Гурьев (Атырау), Доссор, Мақат, Ақмола, Теміртау, Атбасар, Көкшетау және Щучинск секілді өнеркәсіп елді-мекендері [10, 124-б.]

Қазақстанда Ұлы Отан соғысы жылдарында өнеркәсіп құрылыстарының өріс алуы барысында қалалар тез бой көтеріп, жұмысшы кенттері салынды [13, 651-б.]

1945 жылдың соңына қарай пайда болған, құрылған немесе қала деңгейіне өзгертілген қалалардың қосылуымен Қазақстандағы қалалардың саны 36-ға жетті. XX ғасырдың 30-40 жылдары Қазақстан – Қарағанды (1934 ж.), Лениногорск (1934 ж.), Балхаш (1937 ж.) Щучинск (1939 ж.), Зыряновск (1941), Талдықорған (1944 ж.), Теміртау (1945 ж.), Степняк (1937 ж.), Арал (1938 ж.), Жетіқара (1939 ж.), Аягөз (1939 ж.), Зайсан (1941 ж.), Макинск (1945 ж.), Ленгір (1945 ж.) секілді облыс және аудандық бағыныштағы қалаларымен толықты [3, 8-90-бб.]

«Барлық облыстарда дерлік ірі өнеркәсіп нысандары салына бастады. Мәселен, 1954-1958 жылдардың ішінде ғана 730 жаңа өнеркәсіп кәсіпорындары салынды және пайдалануға берілді. Халық шаруашылығы дамуының жоғары қарқындылығы, жұмыс күшінің аса тапшылығы кезінде табиғи қорларды барынша пайдалану елдің басқа аудандарынан адам күшін құрылып жатқан өнеркәсіптік-аумақтық кешендерге жаппай тартуды талап етті. Республикалық өнеркәсіп, құрылыс және көлік саласына жұмыс күшін ұйымдасқан түрде тарту бойынша 0,5 млн-ға жуық адам келді» [13, 652-б.]

1959 жылдағы Қазақ КСР әкімшілік-аумақтық бөлінісі бойынша 15 облыстан тұрды. Осы жылғы мәліметтер негізінде Қазақстанда жалпы 43 қала, оның ішінде республикалық бағыныштағы 1, облыстық бағыныштағы 27 және аудандық бағыныштағы 15 қала болғандығын көре аламыз. 1945 жылмен салыстырғанда 1959 жылы қалалардың саны 7-ге артқан. Олардың ішінде Алматы облысында Текелі (1952 ж.), Қарағанды облысында Жезқазған (1954 ж.) және Сарань (1954 ж.), Қостанай облысындағы Рудный (1957 ж.), Павлодар облысындағы Екібастұз (1957 ж.), Оңтүстік Қазақстан облысындағы Кентау қаласы (1955 ж.) және Арыс (1956 ж.) секілді қалалар бар [3, 8-90-бб.]

1978 жылғы 1-маусымдағы Қазақстандағы әкімшілік-аумақтық құрылымы 19 облыстан, 1 республикалық бағыныштағы, 48 облыстық бағыныштағы және 33 аудандық бағыныштағы қалалардан құралды. 1978 жылы Қазақстанда жалпы саны 82 қала болды. 1959 жылы мәліметтермен салыстыратын болсақ Қазақстандағы қалалардың саны шамамен екі есеге артқан, 1978 жылғы мәліметтер негізінде Қазақстанда әкімшілік-аумақтық құрылымында орын алған өзгерістер негізінде республикада жаңа Жезқазған, Манғышлақ, Талдықорған және Торғай облыстары құрылып, Батыс Қазақстан облысы, Ақмола облысы мен Оңтүстік Қазақстан облыстары сәйкесінше Орал, Целиноград және Шымкент облыстары деп атаулары өзгертілді. Облыстық бағыныштағы қалалар саны 21-ге артып, Алматы облысында Қапшағай (1970 ж.) мен Талғар (1959 ж.), Шығыс Қазақстан облысында Серебрянск (1962 ж.), Жамбыл облысында Шу (1960 ж.), Қаратау (1963 ж.), Жаңатас (1969 ж.), Жезқазған облысында Қаражал (1963 ж.) мен Никольский (1973 ж.), Қарағанды облысында Абай (1961 ж.) мен Шахтинск (1961 ж.), Қостанай облысында Рудный (1957 ж.) мен Лисаковск (1971 ж.), Манғышлақ облысында Шевченко (1963 ж.) мен Новый Узень (1968 ж.), Павлодар облысында Ермак (1961 ж.), Торғай облысында Арқалық (1965 ж.) қалаларымен толықты. Аталған уақыт аралығында аудандық бағыныштағы қала санатынан облыстық бағыныштағы қала санатына ауыстырылған қалалар қатарынан Форт-Шевченко, Жетіқара, Атбасар, Аягөз, Арыс пен Түркістанды атауға болады. Қазақстандағы аудандық бағыныштағы қалалар саны 18-ге артқан. Олардың ішінде Алматы облысындағы Қаскелен (1963) мен Есік (1968 ж.), Ақтөбе облысында Алға (1961 ж.), Октябрьск (1967 ж.), Хромтау (1967 ж.), Ембі (1967 ж.), Шығыс Қазақстан облысында

Шемонаиха (1961 ж.), Көкшетау облысында Красноармейск (1962 ж.), Павлодар облысында Иртыш (1973 ж.), Солтүстік Қазақстан облысында Булаево (1969 ж.), Мамлютка (1969 ж.), Сергеевка (1969 ж.), Семей облысында Шар (1963 ж.), Талдықорған облысында Үштөбе (1961 ж.), Сарканд (1968 ж.), Торғай облысында Есіл (1963 ж.), Державинск (1966 ж.), Орал облысында Ақсай (1967 ж.), Чапаев (1971 ж.), Целиноград облысында Ерментау (1964 ж.), Алексеевка (1965 ж.), Шымкент облысында Шардара (1968 ж.), Сарыағаш (1968 ж.), Жетісай (1969 ж.) қалалары бар [4, 3-103-бб.].

1959-1970 жылдарда урбанизация үдерісінің жедел өсуіне қалаларға ауыл тұрғындарының үдере көшулері өз әсерін тигізді, оның себебі қалалар мен ауылдық жерлердегі тұрмыс сапасында елеулі айырмашылықтар бар еді, сонымен бірге 60-жылдарда көпшілігі бұрынғысынша ауылдық елді мекендер болып қалса да, қалалар мен қала тектес кенттердің санатына 70-тен аса (соның ішінде 20-ға жуық ауылдық аудан орталықтары) ірі ірі ауылдар (селолар) қарадүрсін жолмен ауыстырылды [13, 656-б.].

1986 жылғы 1-қаңтардағы мәліметтер бойынша Қазақстандағы аумақтық-әкімшілік құрылым 1978 жылғы көрсеткіштерден көп айырмашылығы жоқ. Облыстардың саны өзгеріссіз 19. Қалалар саны 83, оның ішінде 1 республикалық қала, 49 облыстық бағыныштағы және 33 аудандық бағыныштағы қалалар санатына жатады. Облыстық бағыныштағы қала санатына Сарыағаш, ал аудандық бағыныштағы қала санатына Талдықорған облысындағы Үшарал енгізілді [5, 4-230-бб.].

1989 жылғы 1-қаңтардағы мәліметтер бойынша Қазақстандағы Манғышлақ және Торғай облыстары таратылып, көрші облыстар аумағына қосылды. Осылайша Манғышлақ облысындағы Шевченко, Новый Узень және Форт-Шевченко қалалары Гурьев облысына қосылды. Торғай облысы орталығы болған Арқалық қаласы Қостанай облысына енгізілді. Семей облысындағы облыстық бағыныштағы қала санатында болған Аягөз қаласы аудандық бағыныштағы қала санатына ауыстырылды. Торғай облысына тиесілі аудандық бағыныштағы Державинск және Есіл қалалары Целиноград облысына қосылды. Шымкент облысындағы облыстық бағыныштағы Сарыағаш қаласы аудандық бағыныштағы қала санатына ауыстырылды [6, 4 б.]. Осылайша 1989 жылғы мәліметтер бойынша елімізде 2 республикалық маңызы, 47 облыстық бағыныштағы қала мен 35 аудандық бағыныштағы қалалар болды.

1989 жылғы мәліметтер негізінен Қазақстандағы қалалар санының біреуге артқанын көре аламыз. Ол Ленинск қаласы. 1966 жылы 21 маусымда жұмыс поселкісі облыстық бағыныштағы қала санатына ауыстырылып Ленинск атауына ие болды. 1987 жылы 22 маусымда Ленинск қаласы республикалық бағыныштағы қала санатына ауыстырылды [6, 111 б.]. КСРО-ның үлкен аумағында көптеген жабық қалалар болды. Солардың Ленинск қаласының Қазақстан қалаларының тізімінде ХХ ғасырдың 80-жылдары ғана көрсетіле бастады.

ХХ ғасырдың екінші жартысынан бастап Қазақстандағы қалалардың қарқынды дамуы мен саны жағынан 90-жылдардың басына қарай 2 есеге көбеюінің себеп-салдары көп болды.

Ғалымдар М.Х. Асылбеков және А.Б. Галиев ХХ ғасырдың 50-60-жылдарындағы урбанизация үдерісін сараптай келе бірнеше қорытындылар жасайды. Біріншіден, 1939-1969 жылдар аралығында қала халқы өсу қарқынымен бірге, қала халқын қалыптастырудың негізгі қайнар көздері бойынша абсолюттік шама да өсті. Екіншіден, 1939-1959 жылдарда қала халқы санының өсуі ауылдық тұрғындардың қалаға көшуі мен қала халқының табиғи өсімі, ескі ауылдардың қала үлгі ауыл және қала деңгейлеріне өзгерту болды. 1959-1964 жылдарда ауылдан қалаға көшу мен ауылдық елді-мекендерді қала деңгейіне өзгерту қарқыны азайды [10, 104-б.]. Осылайша біз Қазақстандағы урбанизация үдерісі ауылдан қалаға көші-қон, қала халқының табиғи өсімі мен ауылдық елді-мекендердің қалаға айналуы нәтижесінде қалалықтардың санының көбеюімен жүзеге асты.

ХХ ғасырдың 60-жылдардың екінші жартысынан 80-жылдар аралығында урбанизация үдерісіне айтарлықтай өзгерістер алып келді. Қазақстандағы қалалар мен қала халқының өсуін ғалым Ф.Н. Базанова КСРО-дағы одақтас республикалар арасындағы көші-қон үдерісі ықпал жасағанын айтып өтеді. Басқа өңірлерден жұмысқа келетін өзге ұлттың өкілдері әдетте Қазақстанның қалаларында қоныстанды. Кеңестік қалалардың өндіріс орындарымен тығыз байланыстығын ескерсек, түрлі деңгейдегі табиғи байлықтарды игеруге бағытталған аумақтық-өндіріс кешендерін тұрғызған интернационалды жұмыс класстары еді [11, 118-122-бб.]. ХХ ғасырдың екінші жартысында Қазақстан қалаларының дамуы мен санының артуы жүзеге асты. 1959 жылы қазақ жерінде 43 қала болса, арадан 30 жылдан кейін оның саны шамамен екі есеге өсіп 84-ті құрады, онымен қоса Қазақстандағы қала халқының ұлғаюы үлкен қарқынмен жүріп отырды.

Тәуелсіздік жариялаған Қазақстанның қала саны 1989 жылдағы көрсеткіштермен салыстырғанда өзгермегенін көрсетеді [8, 4-б.]. XX ғасырдың 90-жылдары Қазақстанда қалалар дамуында айтарлықтай өзгерістер болмады. 90-жылдардың бірінші жартысындағы болған экономикадағы қиыншылықтарды Қазақстанның қалалары қатты сезінді. Көптеген қалалар экономикасының дінгегін құраған өндіріс орындарының жабылып қалуы немесе уақытша жұмысын тоқтата тұруы мен өзге ұлт өкілдерінің тарихи отанына кетуі, қалаларда жұмыстың тапшылығы секілді себептер бойынша урбанизация деңгейіне біршама әсер етеді. Экономикалық дағдарысты қатты сезінген Қазақстанның кейбір облыстық бағыныштағы қалалар аудандық маңызы бар қала санатына ауыстырылды. Ұлттық жер-су аттарын жаңғырту, әкімшілік-аумақтық мекендердің байырғы тарихи-географиялық атауларын қалпына келтіру мақсатында еліміздің кейбір қала атауларының аттары мен орысша жазылуы ретке келтірілді. XX ғасырдың 90-жылдардағы Қазақстандағы урбанизация үрдісі қалалар санының өзгеруіне еш ықпал жасамады.

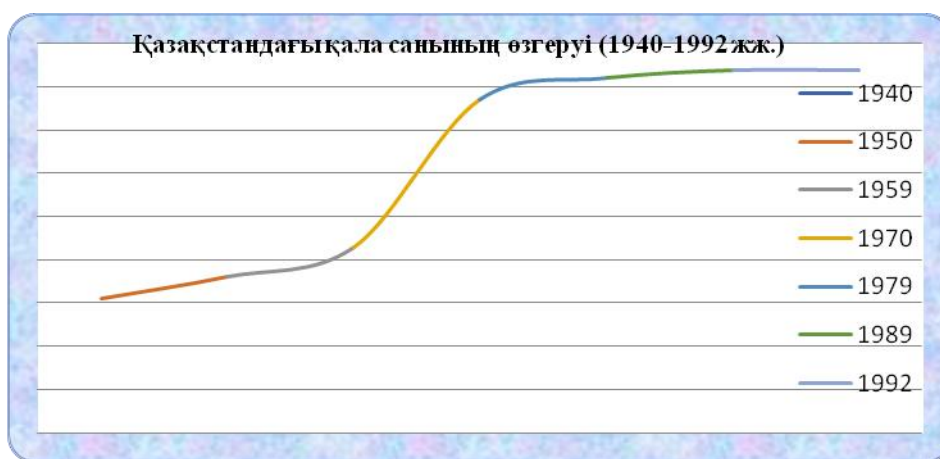

Диаграмма 1. Қазақстандағы қала санының өзгеруі (1940-1992 жж.) [8, 3-б.].

Қазақстандағы урбанизация үдерісі XX ғасырда қарқынды дамыды. Кеңес өкіметі қазақ өлкесінің табиғи байлықтарын игеру, шикізат орындарын ашу және басқа да себептермен қалаларды салу мен тұрғызуға үлкен мән берді. Ғалым А.Сұлтанғалиева кеңестік урбанизация жобасының мұрасы посткеңестік қазақстандық қалаларға қазіргі күнге дейін әсер етуде деп санайды. Ғалым пікірінше көптеген посткеңестік қалалар мен Қазақстанның қалаларында кеңестік дәуірге дейінгі мұра мүлдем көрінбейді және салыстырмалы түрде балтық және шығыс еуропалық қалалардың кеңестік дәуірге дейінгі қалалары үлгі тұтарлықтай бола алады [11, 7-б.] деп тұжырымдайды.

1990 жылғы мәліметтер бойынша КСРО-дағы 15 одақтас республикалар арасында қала саны мен бойынша Қазақстан жалпы саны 84 қаламен 6-шы орынға ие болды. Дегенмен осы тұста қала саны мен урбанизация деңгейін қарастыру қажет. Қала халқының пайыздық көрсеткіштері бойынша Қазақстан КСРО-да 8-ші орын еді. Дегенмен осы тұста Орталық Азия мемлекеттері ішінен урбанизацияның ең жоғары көрсеткіштері Қазақстанға тиесілі еді. Мәселен, Тәжік КСР-да 19 қала, урбанизация деңгейі 32%, Қырғыз КСР-да 21 қала, 38%, Түркмен КСР-да 16 қала, 45%, ал 124 қаласы бар Өзбекстан урбанизацияның пайыздық көрсеткіштері бойынша тек 41 пайызды құрап, Одақ мемлекеттері арасында 13 орында ғана еді [14, 6-13-бб.]. XX ғасырдың екінші жартысындағы қалалар санының өсуі өз кезегінде урбанизация үдерісі айтарлықтай әсер етті.

Дамыған мемлекеттерде қала халқы санының өсуі біртіндеп жүзеге асты. Қалалардың өсуіне экономикалық және әлеуметтік-мәдени жағдайлар жасалды, қалада өмір сүру стандарттары, нормалары мен ережелері қалыптастырылды [11, 29-б.]. Кеңестік урбанизация үрдісі өзіндік қырлары мен біржақтылығымен ерекшеленеді. Зерттеліп отырған уақыт аралығындағы

Қазақстандағы урбанизация үдерісін сараптай келе XX ғасырдың екінші жартысындағы мемлекетіміздегі көптеген қалалардың құрылып, қала санының артуы орын алғанымен, қаланың ішкі өмірі мен даму перспективалары қарастырылмады. Кеңестік саясат Қазақстан территориясында қалалар тұрғызу арқылы өңірді дамыту емес, оның табиғи байлықтарын игеруді ғана көздеді.

Кеңестік кезеңнің қалалары экономикалық тұрғыда тұрақсыздығымен сипатталады. Тәуелсіздік алғаннан кейін урбанизация үдерісінің құлдырауы басталды. Қазақстанның әр түрлі деңгейлеріндегі қалаларында басталған экономикалық, әлеуметтік бағыттағы қиыншылықтар әсерінен көптеген өндіріс, өнеркәсіп орындарының жұмыс істеуіне кедергі келтірілді. Қала тұрғындарының негізгі бөлігін құраған өзге ұлт өкілдерін тарихи отанына қайтуы мен сыртқы көші-қонның ықпалы Қазақстанның қалаларына теріс әсер етіп, кейбір қалалардың құлдырауына алып келді. XX ғасырдың 90-жылдары мемлекеттегі көптеген облыстық деңгейдегі қалалар аудандық деңгейдегі қала санатына ауыстырылды.

Қазақстандағы урбанизация үдерісі мен қала дамуы мәселесінде Қазақстан Республикасының астанасының көшірілуі үлкен мәнге ие. 1994 жылдағы 6-шілдедегі «Қазақстан Республикасының астанасын көшіру туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің Қаулысына сәйкес Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың мемлекет астанасын Ақмола қаласына көшіру туралы ұсынысы мақұлданады [15]. Бұл шешімнің республика астанасын солтүстікке көшіру ғана емес, көрші аймақтардың экономикалық әлеуеті мен қалалар дамуына, урбанизация деңгейіне зор ықпал жасады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Исаков У.М. *Города в системе расселения Казахстана: (экономико-демографический аспект)*. – Алма-Ата: Ғылым, 1992. – 216 с.
2. Алексеенко Н.В. *Статистические источники по демографии Казахстана*. – Усть-Каменогорск: ОАО «Шығыс Баспа», 1999. – 114 с.
3. *Казахская ССР. Административно-территориальное деление. На 1 января 1959 г.* – Алма-Ата, Казахское Государственное издательство, 1959. – 100 с.
4. *Казахская ССР. Административно-территориальное деление. На 1 июня 1978 г. Сост. Подосенов Ю.Я.* – 7-е изд. – Алма-Ата: «Казахстан», 1978. – 180 с.
5. *Казахская ССР. Административно-территориальное деление на 1 января 1986 г. Сост. Подосенов Ю.Я.* – 8-е изд. – Алма-Ата: «Казахстан», 1986. – 512 с.
6. *Казахская ССР. Административно-территориальное деление на 1 января 1989 г. Сост. Подосенов Ю.Я.* – 9-е изд. – Алма-Ата: «Казахстан», 1989. – 456 с.
7. Басенов Т.К., Гершберг В.М., Гребень В.Б., Меликов Э.Г., Мендикулов М.М., Смоленский А.Н., Татыгулов А.Ш. *Градостроительство Казахстана*. – Алма-Ата, «Казахстан», 1973. – 180 с.
8. *Демографический ежегодник Республики Казахстан. 1991. Статистический сборник*. – Алма-Ата, Казинформцентр, 1992. – 197 б.
9. Базанова Ф.Н. *Формирование и развитие структуры населения Казахской ССР (национальный аспект)*. – Алма-Ата: Казахстан, 1987. – 156 с.
10. Асылбеков М.Х., Галиев А.Б. *Социально-демографические процессы в Казахстане (1917-1980.)*. – Алма-Ата: Ғылым, 1991. – 192 с.
11. Султангалиева А.К. *Город и люди: социокультурная трансформация в Казахстане*. – Алматы, 2010. – 244 с.
12. Әділов Ж.М. *Қала және қоршаған орта*. – Алматы: «Ана тілі», 1991. – 80 б.
13. *Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 4-том*. – Алматы: «Атамұра», 2010. – 752 б.
14. *Демографический ежегодник. 1990: Госкомстат СССР*. – Москва: Финансы и статистика, 1990. – 639 с.
15. ҚР ҰМ. 2-қ., 1-т., 384-іс. 185-б.

ӘОЖ 391.745/749
ГРНТИ 03.01.11

М.Қ. Егізбаева¹

¹т.ғ.к., доцент м.а. әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ., Қазақстан

АЛТАЙ-ТАРБАҒАТАЙ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІНЕ БАЙЛАНЫСТЫ МӘСЕЛЕЛЕР

Аңдатпа

Мақалада Алтай-Тарбағатай қазақтарының зерттелуіне байланысты мәселелер туралы қарастырылған. Мақаланың басты мақсаты – Шығыс Қазақстан қазақтарының мәдениетін зерттеген ғалымдардың еңбектерін саралау болып табылады. Қазақ даласы туралы жазба деректер патшалық Ресейдің отарлау саясатына байланысты көбейе түсті. Патша шенеуніктерінің жазба деректері толық зерттеулерге, таза ғылыми еңбектерге жатпаса да зерттелініп отырған тақырыпқа қажетті мағлұматтар береді және де бұл еңбектердегі қазақ өмірі жайындағы деректердің библиографиялық мәні қазірге дейін жойылған жоқ.

Түйін сөздер: Этнос, ұлт, этнография, салт-дәстүр, киім, қолөнер.

Егізбаева М.Қ. ¹

¹к.и.н., и.о. доцента КазНУ им. аль-Фараби, Қазақстан, г. Алматы

ПРОБЛЕМЫ, СВЯЗАННЫЕ С ИССЛЕДОВАНИЯМИ КАЗАХОВ АЛТАЯ-ТАРБАГАТАЯ

Аннотация

В статье рассматриваются проблемы исследования казахов Алтай-Тарбагатая. Главная цель статьи – проанализировать труды ученых, исследовавших культуру и быт казахов Восточного Казахстана. Письменные данные о казахской степи увеличились в объеме в связи с колониальной политикой царской России. Письменные материалы царских чиновников не относятся к полноценным исследованиям, научным трудам, но дают нам необходимые сведения об исследуемой теме, и библиографическое значение материалов о казахской жизни в этих трудах до сих пор не утратило свою научную значимость.

Ключевые слова: этнос, нация, этнография, обычаи и обряды, одежда, ремесло.

М.К. Egyzbaeva¹

¹Associate Professor of KazNU al-Farabi, RK, Almaty

PROBLEMS RELATED TO RESEARCHES OF KAZAKH ALTAI-TARBAGATAYA

Annotation

The article discusses the problems of research of Kazakhs Altai-Tarbagatai. The main goal of the article is to analyze the works of scientists who have studied the culture and life of Kazakhs in East Kazakhstan. The written data on the Kazakh steppe increased in volume in connection with the colonial policy of Tsarist Russia. The written materials of the tsarist officials do not belong to full-fledged research, scientific works, but they give us the necessary information about the topic under study, and the bibliographic value of materials about Kazakh life in these works has still not lost its scientific significance.

Key words: ethnos, nation, ethnography, customs and rituals, clothes, create.

XVIII ғ. аяғында Семей, Өскемен төңірегінде қызмет бабымен ондаған жылдар бойы тұрған әскери инженер И.Г. Андреев сол мандағы қазақ жұртшылығымен тығыз байланыста болуының нәтижесінде қазақ этнографиясы туралы өте құнды ғылыми еңбек қалдырды. И.Г. Андреев еңбегі негізінен Тарбағатай өңірі толығымен кіретін Қазақстанның солтүстік-шығысын мекендейтін Орта жүз қазақтарының өміріне байланысты жазылған. Оның «Описание Средней орды киргиз-кайсаков» [1] еңбегінің басты құндылығы - Сібір шебіне Ертіс бойынша және Горькая шебіне іргелес жатқан қазақ руларының орналасуын көрсетуі.

XIX ғасырдың бас кезіне жататын И.Сиверс пен И.П. Фальктың «Письмо из Сибири» деген еңбегінде де Шығыс Қазақстан қазақтарының өмір салты, тұрмыс-тіршілігіне байланысты деректер бар. И.Сиверс

өзінің саяхатының барысында жол бойындағы әсіресе, Тарбағатай таулары, Боғас өзені бойында жайлап отырған қазақтарға байланысты көрген-білгендерін күнделік бетіне түсіріп отырған [2].

Қазақ халқын этнографиялық тұрғыдан зерттеуде Дербес Сібір корпусының бастығы, генерал-майор С.Б. Броневский де айтарлықтай із қалдырды. С.Б. Броневский Москва ауыл шаруашылығы қоғамы мен Ішкі істер министрлігі Азиялық департаментінің тапсырмасы бойынша өзінің қол астындағы офицерлердің көмегімен Қазақстан, оның ішінде Орта жүз қазақтарының ауыл-шаруашылығының жай-күйі мен дамуы туралы орасан зор материал жинады. Олардың бірқатары «Земледельческий журнал» бетінде жарияланды.

1829-1830 жж. С.Б. Броневский өзінің жұмысын аяқтап, оны Петербургте шығатын «Отечественные записки» журналында жариялайды. Онда зерттеуші Орта жүз қазақтарының өмір салты, әдет-ғұрыптары мен рухани мәдениеті туралы пікірлері мен тұжырымдары, көрген-білгендері, көкейге түйгендерін баяндайды [3].

1832 жылы С.Б. Броневскийдің осы журналда жарияланған «О первой оседлости и хлебопашестве киргизов во вновь образуемом Кокбектинском округе в Киргизской степи» атты мақаласы Көкпекті округі қазақтарының отырықшылыққа көшудегі алғашқы тәжірибелері қазақ диқандарының жер жыртуы туралы болды, сондай-ақ, этнографиялық мәліметтерге де толы. Бұл мақалада көптеген диқандардың есімдері аталған [4].

Аталмыш өңірде іссапармен болған Н.Д. Абрамовтың 1865 жылы жарық көрген «Киреевские киргизы Сибирского ведомства» атты мақаласы тікелей осы аймақтың қазақтарына байланысты еді. Бұл еңбекте автор олардың рулық құрамы, орналасуы, кәсібі жайлы нақты мәліметтер береді [5].

Орыстың белгілі саяхатшысы Г.Н. Потанин өзінің еңбектері мен мақалаларында өңір қазақтарына байланысты құнды деректер қалдырған. Оның саяхаттарының нәтижесінде жазылған «Очерки Северо-Западной Монголии» атты еңбегінде келтірілген қазір мүлде беймәлім ғұрып ерекше көңіл аударарлықтай: ғалым алғаш күн күркірегенде қазақтар үй сыртынан шөмішпен айнала ұрып, оны босағаға есік жанына қойып, «саумалық-саумалық, құрдық па, құрмадық па, жақсылықты, ескі жыл шықты, жаңа жыл келді» – деп айтып, ырым жасайтынын, сондай-ақ күрішті төгуге, ысыраптауға болмайды, ол пайғамбардың тісінен қалған» – деген түсінік барын жазады [6, 98 б.]. Сондай-ақ Орыс Географиялық қоғамы жазбаларында жарияланған «Поездка по Восточному Тарбагатаю» [7], «Путешествие по озеру Зайсан в южную область Черного Иртыша» [8] атты мақалалары да Тарбағатай қазақтарының рулық құрамы және орналасуы, мал шаруашылығымен айналысуы, үй кәсібі, қолөнер және аңшылық өнері, әдет-ғұрып, салт-дәстүрі жайлы мәліметтерге толы.

Сондай-ақ қарастырылып отырған өңір қазақтарының заттай және рухани мәдениеті туралы мәліметтер белгілі түрколог ғалым, түркі халықтарының этнографиясының білгірі В.В. Радловтың «Из Сибири» атты кітабында баяндалған [9].

Сонымен қатар белгілі ғалым Ш.Ш. Уәлихановтың еңбектерінде өңір қазақтарына байланысты мәліметтерді кездестіруге болады. Ғалым өзінің сапарында Тарбағатай өңірлерінде болып, сол жерлерді қоныстанып отырған қазақтардың ауылдарында болғанын жазып кеткен. Әсіресе, Ш.Ш. Уәлихановтың шығармалар жинағының 2 [10] және 4 [11] томдарындағы мәліметтердің маңызы зор.

Жоғарыда аталған еңбектерден басқа орыстың мерзімді басылымдарында әдеби және әскери журналдарда қазақ халқының өмір-тіршілігіне байланысты мақалалар басылып тұрды. Солардың бірі П. деген атпен автордың «Обычай киргизов Семипалатинской области» [12] деген мақаласы Тарбағатай өңірі қазақтарының құда түсіп, қыз ұзату және үйленуге, бала тууға, өлік жөнелтуге байланысты әдет-ғұрыптарына тікелей байланысты жазылған. 1855 жылы «Северная пчела» журналында жарияланған К.Дужанның «Свадебные обряды у киргизов Кокбектинского округа» деген мақаласындағы құда түсіп, қыз ұзату және үйленуге байланысты әдет-ғұрыптар жөнінде көптеген қызықты деректер келтірілген [13]. Бұл еңбектердің құндылығы сол – олар еңбектерін тікелей ел арасынан өздері жинаған мағлұматтар негізінде жазған.

Н.А. Аристов [14] қазақ жүздері мен рулары, олардың таңбалары, шығуына, санына байланысты мәліметтерді халық арасынан жинай отырып, құнды мағлұматтар тастады.

Сондай-ақ қазақ халқының мәдениеті мен тұрмысын терең зерттеген Орыс Географиялық Қоғамының Батыс Сібір бөлімі және осы бөлімнің Семей бөлімшесінің жазбаларында жарияланған мақалалар ішінде де Тарбағатай өңірі қазақтарына байланысты мақалалар біршама. Солардың бірі Г.Катанаевтың «Прииртышские казаки и киргизы Семипалатинского уезда в их домашней и хозяйственной обстановке» деген мақаласы [15]. Бұл мақалада өңір қазақтарының заттай мәдениетіне, яғни баспанасына, киіміне,

тағамына қатысты мағлұматтар келтірілген. Еңбек осы аймақты мекендеп отырған қазақтардың заттай мәдениетін көршілес қазақ және орыс қоныстанушыларымен салыстырмалы түрде жазылған.

XIX ғасырдың аяғынан бастап шыға бастаған «Обзор Семипалатинской области» жинағының 1886 [16], 1887 [17], 1890 [18] жылдардағы басылымдарында және «Памятная книжка Семипалатинской области» жинақтарында да [19] облыстың мал шаруашылығы, егін шаруашылығы, көші-қон жолдары, этникалық құрамы, қазақтардың мінез-құлқы жөніндегі мағлұматтарды көптеп кездестіруге болады.

XIX ғасырдың аяғы XX ғасырдың басында Семей өңірінде өмір сүріп қазақтардың өмір-тіршілігімен етене танысқан Н.Я. Коншин болды. Ол сол өңірдегі қазақтардың ауылдарын аралап, зерттеу жұмысын жазу барысында үлкен септігін тигізген деректерді жазып қалдырып кетті. Оның «Очерки экономического быта киргиз Семипалатинской области» деген еңбегі Тарбағатай өңірін жайлаған қазақтардың тұрғын-жайлары, шаруашылығына қатысты мағлұматтарға толы [20]. «По Усть-Каменогорскому уезду» [21], «Краткий исторический очерк Семипалатинского края» [22], «К вопросу о переходе киргиз Семипалатинской области, в оседлое состояние» [23] және т.б. мақалалары өлкенің этнографиясы мәселелерін қамтыған. Ал Коншиннің «Записки о торговле с Западным Китаем и Западной Монголией и о мерах к ее развитию» [24] деген еңбегі Семей өңірінен өтетін сауда жолдары, тауарлардың құны, сауданың маңызы, қазақтардың саудаға араласуы жайында айтылған. Тарбағатай қазақтарының этнографиясын зерттеуде Н.Я. Коншиннің өзіндік орны ерекше. Бұл еңбектерде жергілікті қазақтардың әдет-ғұрпына, егін егу, шөп шабу тәсілдеріне, отырықшылыққа бет бұру үдерісіне айрықша мән береді.

Аталмыш өңір қазақтарының тұрмыс-салты мен мінез-құлқы және орналасуы туралы құнды мәлімет қалдырған 1903 жылы Қазақстан мен Қытай шекарасындағы Зайсаннан өтіп Қара Ертісті өрлей, одан әрі Өрмегейтіні асып, Батыс Моңғолияны аралап, қайтарында Қосағаш арқылы қайтқан Г.Е. Грумм-Гржимайло «Западная Монголия и Урянхайский край» атты үш томдық еңбек жазды. Осы кітаптың 2-ші кітабының III-томында абақ-керей, наймандардың тұрмыс-салт, әлеуметтік мәселелері жөнінде баяндайды [25]. Г.Е. Грумм-Гржимайло мәліметтерін Н.Б. Борнеман толықтырады [26].

Шәкәрім Құдайбердіұлы [27] мен М.Тынышпаев [28], М.Ж. Көпеев [29] еңбектерінен де өңір руларының орналасуы, санына байланысты мәліметтер алуға болады. Алайда бұл мәліметтер мұқият қаруды қажет етеді.

Сондай-ақ аталмыш өңір қазақтарының тұрмысына байланысты «Казаки» деген атпен шыққан КСРО Ғылым Академиясының С.И. Руденко басшылығымен жүргізілген арнайы экспедициялық зерттеу комиссиясының материалдары жинағының бірнеше басылымдарында жарияланған мақалалардың орны ерекше.

Осы аталған жинақтағы 1927 жылы Семипалатинск губерниясы қазақтарының тұрмыс күйіне атап айтқанда, сумен, азық-түлікпен қамтамасыз ету жөнінде және тағамы мен киімдері санитарлық зерттеу жүргізген Н.А. Трофимуктың мақаласы ерекше. Еңбектің құндылығы сол, қазақтардың тамақтануындағы әлеуметтік айырмашылықты зерттей отырып, ғалым бай мен кедейдің күніне тұтынатын тағам мөлшерінің процентін есептеп шығарды [30].

Бұдан кейінгі уақытта Шығыс Қазақстан қазақтарына байланысты аталған экспедициялық зерттеу комиссиясының материалдарында жарияланған С.И. Руденконың «Очерк быта северо-восточных казахов» еңбегі өлке қазақтарына (өмір-тіршілігі, үй-жайы, киімі) қатысты ғылыми деректерінің құндылығымен және зерттелініп отырған өлке этнографиясын қамтығандығымен де назар аудартады. Аталмыш еңбекте Шығыс Қазақстан қазақтарының материалдық мәдениетіне, әсіресе баспанасы, киім-кешегі, тағамына айрықша мән берген [31].

Осы экспедиция зерттеулерінің мақалалар жинағында жарияланған Шығыс Қазақстан наймандарына байланысты Ә.Х. Марғұланның мақаласы да қызықты [32].

Дәстүрлі тағамдар жүйесін зерттеуде ерекше атап өтетін еңбек – Ф.А. Фиельструптың сүт тағамдары жайлы мақаласы. Ол түркі-моңғол халқының сүттен дайындалатын тағам түрлерін әзірлеу, өңдеу тәсілдерін салыстыра отырып зерттеген алғашқы еңбек [33].

Ұлы Отан соғысынан кейінгі жылдарда қазақ этнографиясын зерттеу ісі едәуір қолға алына бастады. Қазақ ССР Ғылым Академиясының тарих, археология және этнография институтының этнография бөлімі қызметкерлерінің қазақтардың дәстүрлі және осы заманғы тұрмысын зерттеген еңбектерінде осы өңірдің қазақтары туралы деректер ұшыраса бастады.

Осындай мақсатпен құрамында ғылыми қызметкерлер Д.Рахметов және М.Уралов бар этнографиялық экспедиция 1946-1948 жж. аралығында Семей және Шығыс Қазақстан облыстарына зерттеулер жүргізді. Бұл экспедицияның жұмысы Қазақстандағы этнографиялық зерттеулердің бастамасы болды. М.Уралов пен Д.Рахметов Шығыс Қазақстанның Зайсан, Тарбағатай және Ақсуат аудандарында болды

және экспедиция есебіне қарағанда қазақтардың мүлдем жоғалып кеткен киім түрлеріне байланысты құнды да қызықты этнографиялық материалдар жинаған. Өкінішке орай экспедиция нәтижелері жарияланбаған, архив сақталмаған [34].

Зерттеліп отырған өңір қазақтарына байланысты Х.А. Арғынбаевтың мақаласында шығыстағы қазақтардың дәстүрлі материалдық мәдениетінде орыстармен қатынас нәтижесінде пайда болған өзгерістер туралы баяндалған. Онда қазақтар арасындағы баспанасы, киімі, тағамындағы өзгерістер, керісінше орыс баспанасы, киімі, тағамына қазақтардың әсері айтылады. Мәселен, әсіресе қымыздың орыстар арасында көп тарағаны айтылады [35].

М.С. Мұқанов пен В.В. Востровтың қазақ халқының және туыстас түркі халықтарының ру-тайпалық құрамы мен орналасуына қатысты монографиясы этникалық процесті зерттеуге қосатын елеулі үлес [36] және осы еңбекте олар ең алғаш рет қазақ халқының XIX-XX ғғ. басындағы ру-тайпалық құрылымдарының нақты орналасу аумағын картаға түсірді. Кейіннен М.С. Мұқанов тек Орта жүз қазақтарын қамтып жеке монография шығарды [37]. Осы зерттеуінде Орта жүз құрамына кірген тайпалардың тегі, әр кезеңдегі тағдыры мен этникалық тарихы, аймақтағы қазақтардың рулық құрамы, олардың әр кезеңдегі орын ауыстыруы сияқты мәселелерге егжей-тегжейлі тоқталған.

Х.А. Арғынбаев, М.С. Мұқанов, В.В. Востров сияқты ғалымдардың бірігіп жазған «Қазақ шежіресі хақында» деген еңбегі Орта жүз, оның ішінде қарастырылып отырған аймақ қазақтарының әр кезеңдегі орналасуы, этникалық құрамына байланысты құнды мәліметтерге толы [38].

Г.С. Нұрғалымованың «Шығыс Қазақстанның көне тарихы мен мәдениеті» деген еңбегінде осы өңірді мекен еткен тайпалар туралы мәліметтер келтіріліп, шығыс өңіріне түрлі мақсатпен келген елшіліктер мен экспедициялар деректері сараланады. Елді-мекен, жер-су атауларының тарихы баяндалады [39].

Зардыхан Қинаятұлы [40], Ислам Қабышұлы [41] сияқты ғалымдардың еңбектерінде де зерттеліп отырған аймақты мекендеген қазақ тайпаларына байланысты мәліметтер кездеседі.

Шығыс Қазақстан қазақтарының отбасылық әдет-ғұрыптарына байланысты жазылғын Д.Б. Ескекбаевтың мақаласы өңір қазақтарының отбасылық әдет-ғұрыптары мен наным-сенімдеріне тікелей қатысты. Автор мақаланы өзі ел арасынан жинаған мәліметтер негізінде жазғандықтан бұл мақаланың біз үшін маңызы зор [42].

Қорыта айтқанда, Тарбағатай өңірінің қазақтарының зерттелуін қарастыру мәселесі «XIX-XX ғ. басындағы Тарбағатай өңірінің қазақтары (тарихи-этнографиялық зерттеу)» атты ғылыми жобаны орындауда, сондай-ақ, қазақ халқының локальдық топтарын зерделеуде маңызды орын алады. Сондықтан, аталмыш тақырып болашақта толық зерттеуді қажет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Андреев И.Г. Описание Средней орды киргиз-кайсаков. – Алматы: Ғылым, 1998. – 278 с.
2. Сиверс И., Фальк И.П. Письма из Сибири. – Алматы: Ғылым, 1999. – 136 с.
3. Броневский С.П. Записки генерал-майора Броневского о киргиз-кайсаках Средней Орды // Отечественные записки. - 1830. - Ч.2, кн. 2. – С. 193-194.
4. Броневский С.П. О первой оседлости и хлебопашестве киргизов во вновь образуемом Кокбектинском округе в Киргизской степи // Земледельческий журнал. – 1832. – № 8. – С. 89-91.
5. Абрамов Н.Д. Киреевские киргизы Сибирского ведомства // Известия РГО. – СПб., 1865. - Т.1. – С.112-123.
6. Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии. – СПб., 1881. -Вып.2. –181 с.
7. Струве К., Потанин Г. Поездка по восточному Тарбагатаю // Записки ИРГО. – СПб., 1867. – Т.1. – С.65-73.
8. Струве К., Потанин Н. Путешествие на озеро Зайсан и речную область Черного Иртыша // Записки РГО по общей географии. – СПб., 1867. – Т.1. – С. 55-61.
9. Радлов В.В. Из Сибири: страницы дневника. – М.: Наука, 1989. – 749 с.
10. Валиханов Ч.Ч. Собр. соч.: в 5-ти томах. – Т. 2. – 416 с.
11. Левшин В.И. Описание киргиз-кайсацких орд и степей. – Алматы: Санат, 1996. – 655 с.
12. П. Обычай казахов Семипалатинской области // Русский вестник. - 1878. - № 9. - С.23-46.
13. Дужин К. Свадебные обряды у киргизов Кокбектинского округа // Северная пчела. – 1855. – № 92. – С.16-18.

14. Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. – СПб., 1897. – 486 с.
15. Катанаев Г. Прииртышские казаки и киргизы Семипалатинского уезда в их домашней и хозяйственной обстановке // Записки Зап.Сибирского отдела ИРГО. – 1893. – Кн. XV. – С. 79-85.
16. Обзор Семипалатинской области на 1886 год. – Семипалатинск, 1887. – 87 с.
17. Обзор Семипалатинской области на 1887 год. – Семипалатинск, 1888. – 87 с.
18. Обзор Семипалатинской области на 1890 год. – Семипалатинск, 1891. – 87 с.
19. Сборник статей по Семипалатинской области (Из памятных книжек на 1897-99). – Семипалатинск, 1899. – 112 с.
20. Конишин Н.Я. Очерки экономического быта киргиз Семипалатинской области // Памятная книжка Семипалатинской области на 1901 г. – Семипалатинск, 1901. – С. 9-19.
21. Конишин Н.Я. По Усть-Каменогорскому уезду. Путевые заметки. – Семипалатинск, 1899. – 51 с.
22. Конишин Н.Я. Краткий исторический очерк Семипалатинского края // Наше хозяйство. – 1923. – № 9. – С. 34-40.
23. Конишин Н.Я. К вопросу о переходе киргиз Семипалатинской области в оседлое состояние // Наше хозяйство. – 1923. – № 10. – С. 41- 47.
24. Конишин А. Записки о торговле с Западным Китаем и Западной Монголией о мерах к ее развитию // Наше хозяйство. – 1926. – № 2. – С. 57-64.
25. Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край. – Л., 1926. – Т. 3. – 895 с.
26. Борнеман Н. Очерки Тарбагатайского края // Сборник консульских донесений. – 1900. – Вып. III. – С. 29-35.
27. Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қазақ, Һәм хандар шежіресі. – Алматы: Дастан, 1992. – 120 б.
28. Тынышпаев М. Материалы к истории киргиз-казакского народа. – Ташкент, 1925. – 75 с.;
29. Көбейұлы М.Ж. Қазақ шежіресі. – Алматы, 1993. – 76 б.
30. Трофимук Н.А. Санитарный очерк обследования, питания, жилища и одежды жителей Казахстана // Казаки: Сборник статей. – Л., 1930. – Вып. XV. – С. 163-202.
31. Руденко С.И. Очерк быта северо-восточных казаков // Казаки: Сборник статей. – Л., 1930. – Вып. XV. – С. 1-62.
32. Маргулан А.Х. Найманы // Казаки: Сборник статей. – Л., 1930. – Вып. XV. – С. 63-70.
33. Фиельструп Ф.А. Молочные продукты питания турков-кочевников // Казаки: Сборник статей. – Л., 1930. – Вып. XV. – С. 71-85.
34. Қазақстандағы тарих ғылымы. – Алматы, 2004. – 321 б.
35. Арғынбаев Х.А. Историко-культурные связи русского и казахского народов и их влияние на материальную культуру казахов в середине XIX и нач. XX веков (По материалам Восточного Казахстана) // Труды ИИАЭ. – Алматы, 1959. – Т. 6. – С. 19-90.
36. Востров В.В., Муканов М.С. Родоплеменной состав и расселение казахов. – Алма-Ата, 1968. – 255 с.
37. Муканов М.С. Этнический состав и расселение казахов Среднего жуза. – Алма-Ата: Наука, 1974. – 200 с.
38. Арғынбаев Х.А., Мұқанов М.С., Востров В.В. Қазақ шежіресі хақында. – Алматы: Атамұра, 2000. – 464 б.
39. Нұрғалымова Г.С. Шығыс Қазақстанның көне тарихы мен мәдениеті. – Алматы: “Арыс” баспасы, 2002. – 116 б.
40. Қинаятұлы З. Моңғол үстіртін мекен еткен соңғы түркі тайпалары. IX-XII ғасыр. – Астана: Елорда, 2001. – 208 б.
41. Қабышұлы И. Керейлер керуені: тарихи монографиялық қысқаша шолу. – Өлгий, 1978. – 116 б.
42. Ескекбаев Д.Б. Шығыс Қазақстан облысы қазақтарының отбасылық әдет-ғұрыптары // Қазақтың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері: өткендегісі мен бүгіні. Мақалалар жинағы. – Алматы, 2001. – 51-58 бб.

УДК 94 (476)
ГРНТИ 03.23.07

Иманбекова А.А.¹

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
кафедра археологии, этнологии и музеологии, PhD, старший преподаватель

ПРОБЛЕМА ТИПОЛОГИИ СКОТОВОДСТВА В СОВЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ В 50-70-е гг. XX в.

Аннотация

В статье рассмотрены вопросы типологии скотоводства, поднятые советскими исследователями в 1950-1970-е гг. В результате планомерного изучения теоретико-методологических и общих проблем социально-экономической истории скотоводов Евразии ученые осознали важность рассмотрения классификации скотоводческого хозяйства, что приводило к неточностям в терминологии и к путанице в типологии скотоводческого хозяйства. Раскрывая терминологию скотоводства номадов, исследователи пришли к проблеме типологии классификации хозяйства. До настоящего времени нет единой терминологической классификации типологии скотоводческого хозяйства в кочевниковедческой литературе.

Ключевые слова: типология скотоводства, форма скотоводства, классификация, тип, кочевое, полукочевое, полуседлое, историография, теоретические проблемы.

А.А. Иманбекова¹

¹ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Археология, этнология және музеология кафедрасы,
PhD, аға оқытушы

XX ҒАСЫРДЫҢ 50-70 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ КЕҢЕС ӘДЕБИЕТТЕРІНДЕГІ МАЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ ТИПОЛОГИЯСЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Жұмыста 1950-70 жылдардағы кеңес ғалымдары зерттеген мал шаруашылығы типологиясы мәселелері қарастырылған. Евразия және көрші мемлекеттердің малшыларының теориялық-әдістемелік және жалпы әлеуметтік-экономикалық зерттеулері нәтижесінде терминологиядағы және мал шаруашылығы типологиясындағы сәйкессіздіктер негізінде, ғалымдар мал шаруашылығы классификациясын қарастырудың маңызын түсіндіреді. Көшпелілердің мал шаруашылығының терминологиясын аша келіп, зерттеушілер шаруашылық классификациясының типологиясы мәселелерін ашты. Бүгінгі күнге дейін мал шаруашылығына көшпелілікке қатысты әдебиеттерде олардың типологиясының ортақ терминологиялық классификациясы қалыптаспаған.

Кілтті сөздер: мал шаруашылығы типологиясы, мал шаруашылығы формалары, классификация, түр, көшпелі, жартылай көшпелі, жартылай отырықшы, тарихнама, теориялық мәселелер.

Imanbekova A.A.¹

¹Kazakh National University al-Farabi Department of Archeology, Ethnology and Museology, PhD, Senior Lecturer

THE PROBLEM OF TYPOLOGY OF CATTLE BREEDING IN SOVIET LITERATURE IN THE 50-70s OF THE 20th CENTURY

Annotation

The article considers the issues of typology of cattle breeding raised by Soviet researchers in the 1950-1970s. As a result of a systematic study of theoretical, methodological and general problems of socio-economic history of Eurasian pastoralists, scientists realized the importance of considering the cattle breeding classification, that led to inaccuracies in terminology and to confusion in the typology. Revealing the terminology of nomad's cattle

breeding, researchers came to the problem of typology. Until now, there is no single terminological classification of the typology of cattle breeding in nomadic literature.

Key words: typology of cattle breeding, stock breeding form, classification, nomadic, semi-nomadic, semi-saddle, historiography, theoretical problems.

С середины XX в. советские ученые на основе накопленного материала и в результате его теоретического осмысления занялись созданием типологии скотоводства и кочевого хозяйства. Особенную актуальность эта проблема приобрела в связи подготовкой историко-этнографических атласов СССР. В 50-70-е гг. появился основной массив специальных исследований, которыми были охвачены все регионы кочевого скотоводства. В этот же период в СССР также началось активное изучение теоретико-методологических проблем скотоводства в зарубежных странах.

Конечно, скотоводство в каждой стране или регионе имеет свои локальные особенности, поэтому географический фактор обусловил большое количество классификационных вариантов и признаков в зависимости от страны и региона кочевания Евразии и сопредельных стран.

Но коль скоро речь идет о типологии и систематике скотоводческих хозяйств, то они должны иметь силу и значимость для кочевничества вообще, независимо от региона. В настоящее время существует множество типологических классификаций скотоводческих хозяйств кочевых народов мира, равно как и множество классификационных признаков, но до сих пор отсутствует общепринятая типологическая классификация скотоводческих хозяйств.

На протяжении определенного времени исследователи активно разрабатывали классификацию форм скотоводства, при этом не могли достичь согласия ни об определении самого понятия «форма скотоводства», ни об основных критериях выделения этих форм, ни о терминах, обозначающих конкретные формы скотоводства. Вопрос же о создании единой типологической классификации скотоводства, а не ее форм, возник позже. И поскольку он не решен до настоящего времени, необходимо изучить процесс становления историографии этой проблемы, проанализировать концептуальные подходы каждого исследователя, чтобы выявить сходство и различие их позиций, увидеть узловые проблемы, решение которых позволит прийти к общепринятой классификации и типологии скотоводства. Как известно, научные понятия не открывают, о них договариваются.

Один из недостатков в изучении скотоводства связан с небрежным отношением к его терминологическому аппарату. На протяжении десятилетий слова «тип», «система», «форма» по отношению к скотоводству употреблялись как понятия одного значения. Каждый автор по своему выбору пользовался одним из этих терминов, а Б.Х. Кармышева в своей работе перечислила их одновременно как синонимы: «тип (система, форма)» [1, с. 44].

В этом отношении особо интересна работа С.П. Швецова, изданная еще в 1926г., кстати, на наш взгляд, одна из самых вдумчивых и объективных. Например, он возражает против оценки казахского кочевого хозяйства как крайне отсталого и примитивного. По мнению К.А. Вернера, приведенного в этой статье, «казакское хозяйство до такой степени приспособлено к окружающей природе, так полно отвечает ей, что должно быть признано наиболее продуктивным, при данных условиях» [2, с. 101]. С.П. Швецов выступил против несостоятельной, по его мнению, точки зрения, что тип казахского хозяйства определяется кочевым бытом, который устанавливает уровень умственного и культурного развития казахов. По его утверждению, «Как раз наоборот: типом казахского хозяйства определяется быт казаков, - в одном случае он будет кочевым в его чистом виде, в другом – полукочевым, в третьем оседлым и т.д.» [2, с. 100]. Таким образом, С.П. Швецов одним из первых в советской литературе, задолго до 80-х гг., заговорил не о формах, не о системе, а именно о типологии казахского скотоводческого хозяйства. Он полагает, что тип хозяйства в определенном регионе не может быть случайным: тип хозяйства «всцело зависит от окружающих естественно-исторических условий страны. Рельеф страны, ее климат, почва, орошение, растительный покров и т.п. – вот что создает тип хозяйства» [2, с. 100].

М.-З.О. Османов считает, что одна из наиболее четких формулировок форм скотоводства принадлежит экономисту-аграрнику Л.М. Зальцману [3, с. 20].

Но Л.М. Зальцман писал не о форме скотоводства, такого термина у него нет в лексиконе. У Л.М. Зальцмана читаем: «Под системой ведения животноводства следует понимать весь комплекс взаимосвязанных приемов и методов ведения животноводческого хозяйства», который включает систему кормления и содержания скота зимой и летом, систему производства зимних и летних кормов, систему воспроизводства стада и выращивания молодняка, систему организации труда и т.д. Он пишет о

существовании двух крайних систем методов ведения животноводческого хозяйства – пастбищной и стойловой, а также ряда промежуточных систем [4, с. 17].

В научной литературе считается, что определение, данное Л.М. Зальцманом системе скотоводства, так и его критерии выделения этих систем (по виду скота, сезона, зональности, способа кормления и кормозаготовки, воспроизводства стада, организации труда) положило начало в советской историографии формированию понятийного аппарата скотоводства. В 1962 г. Л.М. Зальцман называет уже три системы скотоводства: пастбищную, стойлово-пастбищную и стойловую, расширив их количество за счет промежуточной – стойлово-пастбищной [5, с. 77].

Как видно, его терминология отличалась от категориального аппарата западных авторов.

В.М. Шамиладзе, считавший необходимым введение единой терминологии, пытался найти западным понятиям их аналоги на русском языке. Он показывает, что кельто-романское слово «Аір» - гора соответствует турецко-арабскому «Yaula» – пастбище в горах. Таким образом, альпийское и яйлажное скотоводство, будучи горным скотоводством, имеют одинаковое значение, правда, большинство советских и нынешних авторов термин «альпийское хозяйство» не употребляют, хотя такое хозяйство имеет место быть в разных регионах.

Также обстоит дело с трансгумансом, которому В.М. Шамиладзе находит синоним – перегонное скотоводство. Правда, В.М. Шамиладзе здесь входит в противоречие с Г. Бёшем, у которого трансгуманс – вид перегонного скотоводства. Таких логически противоречивых ситуаций у него немало. Но об этом позже.

Еще в 1947 г. А.З. Тамамшев предложил другую классификацию скотоводства, выделив три основные формы скотоводства:

- кочевую, когда скот перегонялся с зимних пастбищ на летние без перевода на стойловое содержание,

- полукочевую, когда скот также перегонялся с зимних пастбищ на летние, но по возвращении зимой содержался в селении,

- оседлую, когда скот в течение года находится при селении, когда холодно – в стойле, когда тепло – на выгонах [6, с. 117; 7, с. 53; 3, с. 16]. В отличие от Л.М. Зальцмана он связывал форму скотоводства с образом жизни населения: кочевое и полукочевое население вело кочевое и полукочевое скотоводство, а оседлое население – как оседлое скотоводство, так и отгонное. Впоследствии последнее обстоятельство, противоречащее избранному автором принципу классификации, дало Ю.И. Мкртумяну основание добавить к трем формам скотоводства, выделенным А.З. Тамамшевым четвертую форму – отгонную [6, с. 117].

Классификация кочевого скотоводства Северной Аравии, сделанная в 1952 г. А.И. Першицем и подтвержденная им в 1961 г. в монографии, аналогична классификации Р.Капо-Рейя, так и А.З. Тамамшева.

В Северной Аравии А.И. Першиц выделяет бедуинов, которые занимались кочевым скотоводством, т.е. были «чистыми кочевниками», что соответствует «типичным кочевникам» Р. Капо-Рейя. Единицы оба автора в необходимости различения кочевников и полукочевников. Но если А.И. Першиц пишет о двух группах полукочевников: швайя, у которых основу хозяйства составляло овцеводство, а земледелие носило подсобный, второстепенный характер и райа, у которых земледелие преобладало над скотоводством [8; 9, с. 39]. Р.Капо-Рейя последнюю группу относит к оседлым скотоводам.

В 1957 г. два ученых Е.И. Крупнов, изучавший Кабарду, и Т.А. Бунятов, специалист по Азербайджану, касаются форм скотоводства в соответствующих странах. Е.И. Крупнов пишет о простом пастушеском скотоводстве, его превращении в «отгонное», «кошевое» или «яйлажное» (обратите внимание: отгонное, кошевое и яйлажное даны как синонимы). [10, с. 104]

Т.А. Бунятов выделил оседлую и полукочевую форму скотоводства, назвав определяющие их признаки: у полукочевой ФС – это «использование двух различных районов – яйлага и кишлага», а у оседлой ФС - «присельский выпас с возвращением вечером (пастушеская форма)» [3, с. 14].

В литературе получила большое признание классификация скотоводческих хозяйств, созданная в 1961 г. С.И. Руденко на примере казахов и киргизов. Согласно автору, вопрос о формах скотоводческого хозяйства, в том числе кочевого, хотя и привлек внимание исследователей различных специальностей, но все еще не может считаться решенным. Поэтому он счел возможным «высказать соображения о формах скотоводческого хозяйства и формах кочевания применительно к населению зоны евразийских степей, полупустынь и предгорий» [11, с. 2]. Поскольку все ученые, занимающиеся проблемой типологии

скотоводческого хозяйства, не оспаривают его приоритет в этой области, имеет смысл подробно изложить его концепцию.

Прежде всего, следует подчеркнуть, что С.И. Руденко выделил первичную форму скотоводческого хозяйства, а именно «скотоводство оседлых племен, при котором скот содержался в загонах, непосредственно примыкающих к жилищам» [11, с. 3]. Это так называемое пастушеское или отгонное (в горных районах яйлажное) скотоводство, которое возникает и развивается при прочной оседлости.

Следующей формой скотоводческого хозяйства автор называет кочевое или полукочевое скотоводство (обратите внимание: в данном контексте кочевое и полукочевое скотоводство являются понятиями синонимичными). По его мнению, отличие между пастушескими и полукочевыми племенами, «несмотря на наличие постоянной оседлости у тех и других, заключалось в том, что у пастушеских племен со стадами кочевали только пастухи (отгонное скотоводство), а у полукочевых племен со стадами кочевали целые семьи со всем движимым имуществом» [11, с. 4].

Далее С.И. Руденко выделяет в кочевом или полукочевом скотоводстве три варианта.

«Первый вариант: племя, род или более мелкое его подразделение, группа семей имеет постоянную оседлость, но часть семей более или менее продолжительное время года со своими стадами переходят с места на место для их прокорма.

Второй вариант: все племя или род с весны до поздней осени, оставляя свои зимние жилища, кочует со стадами. В обоих вариантах мы имеем дело по существу с полукочевым хозяйством, с циклическим кочеванием, при котором кочевник, имея постоянное зимнее жилище, возвращается к нему ежегодно, пройдя через весеннее пастбище к летнему, и через осеннее к зимнему» [11, с. 3].

«Третий вариант: все племена или род в течение круглого года переходит с места на место для прокорма стад, нигде не имел постоянных жилищ». Это так называемая форма «таборного кочевания» [11, с. 4].

Таким образом, С.И. Руденко выделил две формы скотоводческого хозяйства: пастушеское и полукочевое или кочевое. Внутри последнего (подчеркнем еще раз, по С.И. Руденко, кочевого или полукочевого) он видит три варианта: два из которых он причисляет к полукочевым, а третий вариант он называет «таборным кочеванием». Основным критерием отделения полукочевого скотоводства от кочевого является наличие или отсутствие постоянной оседлости и связанной с ней наличия или отсутствия постоянных жилищ. При кочевой форме за стадом кочует все население, не имея постоянных жилищ. К полукочевой форме хозяйства автор относит такие, где население кочует с весны до поздней осени, возвращаясь к своим зимним жилищам. Наконец, автор относит к полукочевой форме такие хозяйства, где кочевники имеют постоянные жилища, а со стадом кочуют только пастухи.

Но С.А. Плетнева отметила, что еще раньше С.И. Руденко, в 1959 г., один ученый «четко выделил три формы кочевого хозяйства: кочевое или «таборное» с отсутствием земледелия и оседлости, полукочевое с постоянными зимниками и частичным заготовлением кормов ... полукочевое с параллельным развитием земледелия и оседлости» [13, с. 9]. Этим ученым был С.Е. Толыбеков: «В предреволюционном Казахстане существовало три типа экстенсивно-пастбищного скотоводства: кочевое, полукочевое и оседлое. Они резко отличались друг от друга по уровню своего развития и по форме землевладения и землепользования. Незнание этих трех типов скотоводства многих дореволюционных исследователей Казахстана и Средней Азии, да и других стран приводило к тому, что они всякое экстенсивно-пастбищное скотоводство определяли, как кочевое скотоводство [14, с. 343].

В отличие от Л.М. Зальцмана С.Е. Толыбеков связывал форму скотоводства с образом жизни населения: кочевое и полукочевое население вело кочевое и полукочевое скотоводство, а оседлое население – как оседлое скотоводство, так и отгонное. Впоследствии последнее обстоятельство, противоречащее избранному автором принципу классификации, дало Ю.И. Мкртумяну основание добавить к трем формам скотоводства, выделенным А.З. Тамамшевым четвертую форму – отгонную [6, с. 117].

С.Е. Толыбеков перечислил признаки, которые не учитывались в качестве критериев для различения этих трех форм скотоводства. Это почвенно-климатические условия и размер территории, где происходило кочевание, «виды разводимых животных, количество и дальность передвижений в течение года, существование постоянных зимовок, отграничение своей территории от ближайших соседей, регламентация использования пастбищ данной группы населения по временам года соседями, регламентация использования пастбищ по временам года, и, наконец, существование сенокосения и хлебопашества». Поэтому многих оседлых или полукочевых скотоводов дореволюционной России, по его мнению, неправильно называли кочевниками [14, с. 343].

Но классификационные критерии скотоводства у С.Е. Толыбекова не ограничиваются вышеописанными признаками. Кочевое, полукочевое и оседлое типы, пишет он, «резко отличались друг от друга по уровню своего развития и по форме землевладения и землепользования», поскольку существовали «параллельно разные формы земельных отношений». Хотя сам автор не вводит формы землевладения и землепользования в вышеназванный список классификационных критериев скотоводства, но на деле они у него таковыми являются.

Против устаревшего схематического деления населения лишь на чистых кочевников и земледельцев, выступил Т.А. Жданко, ссылаясь на С.П. Толстова, который утверждал еще в 1934 г.: «Элементы оседлости и земледелия всегда сопровождают кочевое скотоводческое хозяйство» [15, с.276]. Еще раньше, в 1961 г., он уже помимо кочевого и оседлого населения третьим этнографическим компонентом населения Средней Азии и Казахстана, выдвигал полуоседлое население, сочетавшее земледелие с горно-пастбищным или отгонным скотоводством [16, с.56].

Теперь Т.А. Жданко протестует против представления о терминах «полуоседлое» и «полукочевое» как тождественных, подчеркивая, что полуоседлое население не представляет переходную ступень между оседлым населением и кочевым, а «было на одинаковом уровне развития с кочевыми скотоводами» [16, с. 277].

Т.А. Жданко различает в Средней Азии три вида скотоводства. Прежде всего, 1) меридиональное кочевание с юга на север в полупустынных и пустынных зонах, 2) вертикальное кочевание в горных областях юга и юго-востока - на лето с равнин в горы, 3) сочетание отгонного скотоводства с оседлым земледелием, отличавшее полукочевников с комплексным скотоводческо-земледельческим хозяйством, которые жили на севере и на окраинах оазисов [16, с. 277].

Так, с одной стороны, появилась традиция отделения кочевой формы скотоводства от полукочевой, и, с другой стороны, не различения, и, как правило, смешения полукочевой формы с полуоседлой.

В отличие от С.Е. Толыбекова В.Ф. Шахматов выделил «пять основных наиболее четко очерченных в своих особенностях типов хозяйства».

1. Чисто кочевое хозяйство, не связанное с земледелием и сенокошением.
2. Кочевое хозяйство, имеющее посевоы и занимающееся сенокошением.
3. Полуоседлое скотоводческое хозяйство, не имеющее посевов, но производящее запасы сена на зиму.
4. Оседлое земледельческо-скотоводческое хозяйство, для которого в равной степени характерны разведение скота и земледелие, но в условиях оседлости при содержании скота летом на выгонах или на близких пастбищах.
5. Оседлое земледельческое хозяйство, для которого земледелие служило основным источником дохода» [17, с.163].

Далее автор пользуется термином «форма хозяйства». Второй и третий типы хозяйства автор относит к полукочевой или смешанной форме хозяйства, Таким образом, у него два чистых типа хозяйства: чисто кочевое хозяйство и оседлое земледельческое хозяйство (1 и 5 типы). Между ними располагаются полукочевая (смешанная) форма и оседлое земледельческо-скотоводческое хозяйство, представляющее 4 тип [17, с.165 -167].

У С.М. Абрамзона количество систем скотоводства выросло до пяти. Он добавил к стойловой, стойлово-пастбищной и пастбищной системам, имевшимся в классификации Л.М. Зальцмана, отгонную и яйлажную. Поскольку при классификации он исходит из характера содержания скота и его выпаса, естественно, что в его классификации не может быть места кочевому скотоводству [18, с. 43-44]. Интересно, что позже он напишет, что «главным занятием киргизов в течение многих веков было кочевое и полукочевое скотоводство, имевшее экстенсивный характер» [19, с.71]. «Но скотоводство у киргизов уже давно сочеталось с земледелием, которое, как правило, существовало не обособленно, а входило неразрывной частью в хозяйство кочевого аила» [19, с.72]. «Полный цикл кочевания сохранялся только в богатых и зажиточных хозяйствах... Бедняцкие же хозяйства ... самостоятельно совсем не кочевали» [19, с.73].

Б.А. Калоев довел количество систем скотоводства до шести. В отличие от Л.М. Зальцмана и С.М. Абрамзона, во-первых, этот список он начал с кочевой, во-вторых, отказался от пастбищной и, в-третьих, добавил пастбищно-выгонную систему. В результате появилась такая группировка систем скотоводства: кочевая, отгонная, стойловая, стойлово-пастбищная и яйлажная, пастбищно-выгонная [20, с. 18, 35].

В отличие от Б.А. Калоева, составившего классификацию скотоводческих хозяйств, характерную для Кавказа, Б.Х. Кармышева на примере узбеков-локайцев и других групп южных регионов Узбекистана и

Таджикистана выделила четыре основных типа скотоводства: отгонно-пастбищный, кочевой, выгонный и стойлово-выгонно-яйлажный [21, с.44].

Прежде всего, надо отметить, что, Б.Х. Кармышева пишет уже о типах скотоводства. Впоследствии она будет отстаивать идею создания типологии скотоводческих хозяйств, пока автор в скобках рядом с термином «тип» ставит как однозначные понятия слова «система», «форма».

Что положила Б.Х. Кармышева в основу своей классификации, можно увидеть из описания каждого типа.

При отгонно-пастбищном типе скотоводства «основное поголовье скота круглый год содержалось на сезонных пастбищах, находясь большую часть времени года под присмотром пастухов; население же совершало две или три перекочевки» [21, с.45-46].

Кочевой тип Б.Х. Кармышева характеризует так: «... скотоводы вместе с семьями передвигались вслед за скотом по сезонным пастбищам, меняя место стоянки по мере стравливания пастбищ ... Кочевали по определенным маршрутам в пределах территории своей родо-племенной группы; только летовки могли находиться за пределами этой территории» [21, с. 47-48].

При выгонном типе скотоводства, который был характерен для оседлого населения, «во все сезоны пасли скот на пастбищах недалеко от селения» [21, с. 48].

Стойлово-выгонно-яйлажный тип был также характерен для оседлого населения горной зоны. «Скотоводство у этой группы населения играло большую роль, чем у оседлых жителей равнин и предгорий, занимая второе место после хлебопашества». Весной скот выгоняли пастбище около селения, а при появлении на полях всходов отгоняли его на удаленные от селений летние пастбища, туда переселялись и часть жителей, а осенью скот снова пасли около селения [21, с.49].

К продекларированным четырем типам скотоводства Б.Х. Кармышева добавляет еще стойловый тип скотоводства, бытовавший в некоторых крупных городах, тем самым доводя количество типов скотоводства до пяти [21, с. 49].

Следовательно, Б.Х. Кармышева, как ранее, Л.М. Зальцман, позже С.М. Абрамзон и Б.А. Калоев, положила в основу своей классификации характер содержания скота и способ выпаса, причем она не была в этом всегда последовательна. Примечательна у нее следующая фраза: «Таким образом, скотоводство полукочевых узбеков южных районов Узбекистана и Таджикистана в конце XIX – начале XX в. было отгонно-пастбищным, так как само население не совершало вместе со скотом полного цикла кочевания» [21, с. 46]. Для Б.Х. Кармышевой термин «полукочевой» здесь связан не с характеристикой типа хозяйства, а образом жизни. Но в таком случае термин «кочевой» неоднозначен: он обозначает как образ жизни, так и тип скотоводческого хозяйства.

Итак, к началу 70-х гг. в советской историографии сложилось два основных концептуальных подхода к классификации скотоводства. Как уже отмечалось, начало первому подходу положил Л.М. Зальцман, в основе его классификации лежал характер содержания скота и способ выпаса, причем его последователи внесли свои вариативные особенности.

Второй подход к классификации скотоводства заключался в разделении скотоводческих хозяйств на кочевые, полукочевые / полуседлые и оседлые, здесь также не имелось абсолютного единства взглядов.

70-е гг. XX в. примечательны тем, что в этот период появились монографии и крупные статьи советских ведущих этнографов: С.Е. Толыбекова, В.Ф. Шахматова (Казахстан), Ю.И. Мкртумяна (Армения), С.И. Вайнштейна (Тува), Г.Е. Маркова (Азия), Г.Н. Симакова (Киргизия), Б.В. Андрианова (Мир) и других, посвященные развитию скотоводства в различных регионах, а впоследствии принявших участие в дискуссии первой половины 80-х гг.

В 1971 г. С.Е. Толыбеков издал в переработанном и расширенном виде свою прежнюю монографию под новым названием «Кочевое общество казахов в XVII – начале XX вв.» [22]. С.Е. Толыбеков сохранил свой концептуальный подход о трех типах пастбищно-экстенсивного скотоводства: кочевого, полукочевого и оседлого, и критериев их выделения. Согласно С.Е. Толыбекову, с точки зрения формы землевладения между кочевым и полукочевым скотоводством имеется большое отличие: «Всякое кочевое скотоводство есть пастбищно-экстенсивное скотоводство, но не всякое пастбищно-экстенсивное скотоводство есть кочевничество» [22, с. 461]. Так, у чистого кочевого скотоводства не было закрепленных зимовок и летовок, определенных весенних, осенних, зимних и летних кочевий [22, с. 467]. Основным признаком полукочевого хозяйства – пребывание на одном месте не менее 6 месяцев в году, общинно-аульная форма землевладения, сокращение кочевания, расширение поголовья крупного рогатого скота, расширение посевной площади, наличие сенокосения и постоянных жилищ [22, с. 474-477]. Оседлый тип пастбищно-экстенсивного

скотоводства отличали постоянные зимовки, постройки для скота и жилье, занятия сенокосением и хлебопашеством, [22, с. 482] общинно-аульная форма землевладения с элементами частной собственности на землю [22, с. 483].

Игнорирование различий в хозяйственной жизни казахов С.Е. Толыбеков считал методологическим недостатком, характерным для многих исследований о дореволюционном Казахстане. Он выступал против отрицания «различий между существовавшими типами хозяйств - скотоводческим, кочевым, полукочевым и оседлым» [22, с. 495]. Также он выступал против представления экономики казахского общества только в виде чисто кочевого хозяйства, как это делал С. Зиманов. По его мнению, в конце XIX - начала XX вв. Казахстан не был краем сплошного «кочевого скотоводства». «Чисто кочевое хозяйство» на территории Казахстана существовало в XV-XVIII вв., а в пустынной и сухостепной продолжало сохраняться еще в конце XIX - начала XX вв. [22, с. 463].

Активно занимался проблемой типологии скотоводства на примере армянской деревни Ю.И. Мкртумян. В конце 60-х гг. он, подчеркивая, что ведущей формой хозяйства армян было земледелие, просто отметил наличие у них двух форм скотоводства: отгонно-пастбищной, когда скот находится на летовках и зимовниках и оседло - пастбищной форма, когда животные содержались при селении [23, с. 16].

Но уже в следующей работе (1971 г.) Ю. И. Мкртумян отмечает не изученность форм скотоводства у народов Закавказья, которая «проявляется в том, что нередко разные авторы (иногда одни и те же), описывая одну и ту же или весьма сходные формы скотоводства», используют такие определения, как «полукочевая», «яйлажная», «альпийская», «двухзональная», «полукочево-отгонная» и др., которые в результате становятся синонимами [6, с. 118]. Он подчеркивает необходимость четкости и определенности в терминологии, которая имеет большое значение, поскольку, во-первых, «определение является научным обобщением», во-вторых, «она создает необходимую основу для сравнительно-исторического и типологического изучения скотоводства» [6, с. 118].

Классификационная схема скотоводства у Ю. И. Мкртумяна строится на основе изучения «форм скотоводства», поэтому, прежде всего, по его мнению, нужно установить, что является содержанием «форма скотоводства». Для него «определить форму скотоводства – это значит выделить те специфические признаки, которые являются более или менее устоявшимися и, во-вторых, будучи взятыми в совокупности, дают основу для различения одной формы от другой» [6, с. 118].

Под влиянием определения, данного в свое время Л.М. Зальцманом, в содержание формы скотоводства он включает такие приемы и методы ведения хозяйства, как особенности содержания скота в различные периоды года, система заготовки кормов и кормлений, система воспроизводства стада и система организации труда [6, с. 119]. Одновременно подчеркивает, что нельзя ограничиваться Зальцмановскими приемами и методами ведения хозяйства и полагает, что для правильного определения формы скотоводства нужен учет таких факторов, «как уровень социально-экономического развития, особенности политической истории страны, соотношение различных отраслей скотоводства, особенности кормовой базы и уровень развития других отраслей хозяйства» [6, с. 119].

Теперь, выделяя формы скотоводства, Ю.К. Мкртумян следует не за Л.М. Зальцманом, когда ранее говорил о двух формах скотоводства: отгонно-пастбищной и оседло - пастбищной форме. Теперь он позиционирует себя как сторонник классификации А.З. Тамамшева. У А.З. Тамамшева были, как отмечалось выше, три основные формы скотоводства: кочевая, полукочевая и оседлая [6, с. 117]. Ю.К. Мкртумян добавляет к формам скотоводства А.З. Тамамшева отгонную форму и утверждает, что существуют четыре основные формы скотоводства: оседлая (подтипы: долинная и горная) [6, с. 121], отгонная, [6, с. 123], полукочевая и кочевая формы [6, с. 125]. В итоге к его трем формам скотоводства, выделенным по образу жизни – кочевой, полукочевой и стационарной (оседлой), он добавляет отгонную форму, представляющую форму выпаса скота

Отгонная форма у Ю.И. Мкртумяна представлена различными подтипами, в том числе альпийским, трансюмансом и др. «Характерной чертой всех этих подтипов был отгон различных видов скота на удаленные от основных поселений пастбищные участки в различные периоды года ... с переселением также части населения на временное жительство для ухода за скотом и для ведения молочного хозяйства» [6, с. 123].

Что касается полукочевого хозяйства, автор подчеркивает, что в нем в незначительной мере присутствует земледелие и есть существенные элементы оседлости. Но основным занятием населения остается скотоводство и поэтому по образу жизни полукочевое население ближе к кочевому, нежели к

оседлому. Полукочевое хозяйство выступает у него как переходная форма от экстенсивной формы ведения хозяйства к интенсивной.

Автор не приемлет встречающееся в литературе определение отгонного скотоводства как полукочевого (например, у Б.Х. Кармышевой), так как считает, что отгонное и полукочевое скотоводство «это фактически качественно различные способы ведения хозяйства», с различной степенью интенсивности хозяйства и определенными элементами культуры и быта [6, с. 128].

В следующей статье Ю. И. Мкртумян вновь поднимает вопрос о классификации форм скотоводства [24]. Он вновь повторяет, что нужно установить, что те специфические признаки, которые дают основу для различения одной формы от другой. По его твердому убеждению, именно отсутствие единых принципов классификации форм скотоводства привело к тому, что исследователи используют понятия, различающиеся словесной формой, но обозначающие одну и ту же форму скотоводства («полукочевой», «яйлажный», «альпийский», «двузонный», «отгонный», «полукочево-отгонный»).

Самое главное, что Ю.И. Мкртумян впервые отмечает в литературе некоторую «нечеткость при использовании таких дефиниций как форма скотоводства, тип скотоводства, система скотоводства», [24, с. 62] которые также не имеют однозначного содержания. Он не только подмечает этот недостаток, но и сам пытается четко разграничить содержание этих понятий. Так, он считает, что под формой скотоводства «понимаются не только особенности содержания скота в различное время года, система заготовки кормов и кормления, система организации труда, но и определенные элементы материальной культуры и быта народа, обусловленные действием перечисленных факторов» [24, С.61-67].

С.И. Вайнштейн, так же, как и С.И. Руденко, свой нарратив о формах кочевания начинает с описания характерного для тувинцев цикла кочевания, когда зимники располагались в горах, весенние и осенние стоянки – в предгорных долинах рек, а летние - в верховьях горных рек.

Такой тип кочевания обычно в литературе называется вертикальным или горным. Но автор считает, что «термин «вертикальный», или «горный», тип кочевания недостаточно полно отражает специфику различных режимов кочевания скотоводов в горностепных и горно-таежных условиях», потому что для них были характерны несколько типов кочевания [25, с. 66].

Первый тип кочевания он называет равнинно-горным, когда зимние пастбища находятся на равнинах, а летние - в горах, т.е. кочевание идет по схеме «равнина - горы – равнина». К этому типу кочевания близка яйлажная форма скотоводческого хозяйства [25, с. 66].

Второй тип кочевания - горно-равнинный, происходящий по схеме горы - равнина – горы, здесь зимники расположены в горах, а летники на равнине [25, с.67].

Третий тип кочевания - горно-предгорный тип, в этом типе летники и зимники в горах, его схема – горы – предгорья – горы [25, с.68].

Четвертый тип кочевания - горный тип, при нем весь цикл кочевания происходит в горах [25, с. 69].

Далее С.И. Вайнштейн переходит к анализу классификации скотоводческих хозяйств, сделанную И.С. Руденко, «применительно к населению степей, полупустынь и предгорий».

Как уже отмечалось, в типологии форм скотоводческих хозяйств, сделанной С.И. Руденко, первые свои два варианта относит к полукочевому скотоводству, а третий - к кочевому. Первый вариант полукочевого общества предполагает постоянную оседлость части семей, рода, племени; второй вариант характеризуется существованием на зимниках постоянных жилищ, третий вариант, так называемое «таборное кочевание» – это незамкнутое кочевание без постоянных жилищ.

С.И. Вайнштейн приходит к выводу, что «материалы по тувинскому скотоводству XIX – начала XX в. не позволяют охарактеризовать его форму по какому – либо их этих трех вариантов» [25, с. 70].

С.И. Вайнштейн согласен с С.И. Руденко, что полукочевую форму скотоводства характеризует появление постоянных жилищ на зимниках - кышлагах, но у тувинцев в XIX – начале XX в. не было кочевых хозяйств, в которых часть населения вела бы оседлый образ жизни, а постоянные жилища стали появляться только к концу XIX в. Но тувинское скотоводство нельзя было отнести и к третьему варианту, потому что они тувинцы кочевали по замкнутому циклу с более или менее постоянными зимниками, а классификация С.И. Руденко включала скотоводческие хозяйства с незамкнутым циклом кочевания, т.е. таборное кочевание. Именно в этом месте и возникла претензия С.И. Вайнштейна к С.И. Руденко, потому что его классификация не учитывала замкнутый цикл кочевания. Тем не менее, Вайнштейн считает полезным опыт, предпринятый С.И. Руденко, так как «несмотря на важность выработки критериев для различения кочевых, полукочевых и полуоседлых форм скотоводческого хозяйства, до сих пор

общепринятой точки зрения нет», - констатирует С.И. Вайнштейн, полагая, что указанные недостатки классификация С.И. Руденко побудили его обратиться к данному вопросу [25, с. 71].

В результате С.И. Вайнштейн разделил скотоводческие хозяйства на кочевые, полукочевые, полуоседлые и оседлые хозяйства [25, с. 74]. В литературе считают, что он ввел первым в советскую литературу термин «полуоседлое» хозяйство, хотя, на наш взгляд, первенство принадлежит Т.А. Жданко.

К кочевым формам скотоводческого хозяйства он относит все его варианты, начиная «чистого кочевания» или «таборного кочевания» с незамкнутым циклом (которое встречается редко) «до замкнутых циклических кочеваний по определенным маршрутам и с более или менее постоянными зимниками, но без постоянных жилищ на них» [25, с. 71]. С.И. Вайнштейн видит здесь «две основные формы кочевания: непрерывное и с более и менее продолжительными сезонными стоянками», [25, с.72] при этом отмечает, что «непрерывное кочевание без каких-либо сезонных стоянок – явление в истории кочевничества весьма редкое, вызываемое не столько географической средой», а скорее угрозой военных нападений [25, с. 72].

К полукочевым он относит хозяйства, «которые, совершая сезонные перекочевки, каждую зиму возвращаются на одно и то же место», где у них есть постоянное жилище [25, с.73]. К полуоседлым хозяйствам относятся те, которые совершают сезонные перекочевки (обычно две), имея на каждом месте переселения постоянные жилища [25, с.73]. Это форма скотоводства, которую называют также яйлажной, которую С.И. Вайнштейн считает переходной формой от пастушеского к кочевому скотоводству [25, с. 74]. Наконец, есть оседлые хозяйства, живущие круглый год на одном месте, содержащие скот, заготавливая корм для скота на зиму. Понятно, что речь идет здесь о 30-гг. XX в. [25, с. 74]. Как видно, С.И. Вайнштейн для различения кочевых, полукочевых и полуоседлых форм хозяйства использует одновременно с характером и сезонностью перегонов скота, также и особенности селений и жилищ (временных, переносных и ли постоянных). Именно они становятся критериями, при разработке С.И. Вайнштейном типов скотоводства.

Кроме того, С.И. Вайнштейн различает тип кочевания и тип кочевого хозяйства. Тип кочевания у него «зависел от ряда причин, в числе которых определяющими были рельеф и характер пастбищ, состав стада и традиция», [25, с. 69] а в определении типа кочевого хозяйства играли большую роль такие факторы, как оседлость и наличие постоянных жилищ.

В отличие от большинства его предшественников А.М. Хазанов в основу выделения форм скотоводства положил географический фактор, который определяет видовой состав скота: «Номадизм на земном шаре представлен пятью главными формами: североафриканско-переднеазиатской (овцы, козы, верблюды), африканской к югу от Сахары (коровы), евразийской (овцы, лошадь, имеется крупный рогатый скот), тибетской высокогорной (як) и североазиатской (олень)» [26, с.6].

Евразийская форма кочевания, по А.М. Хазанову, это кочевое скотоводство, представленное «различными типами и вариантами», которые, в свою очередь, определяются характером кочевания [26, с. 10.]. Таких только самых основных типов кочевания он насчитал пять:

1. Все население кочует, не имея стабильных маршрутов перекочетов, так называемое таборное кочевание, которое представляет экстраординарный случай и вызван переселениями и захватами.

2. Кочует все население круглогодично по относительно неустойчивым меридиональным или радиально круговым маршрутам, не имея стабильных зимников.

3. Все население кочует по стабильным маршрутам, имея постоянные зимники и не занимаясь земледелием.

4. Кочует все население весной, летом и осенью в меридиональном или вертикальном направлениях, возвращаясь к постоянным жилищам, есть земледелие, но как подсобный вид.

5. Часть населения кочует большую часть года в меридиональном или вертикальном направлениях, другая часть живет оседло, занимаясь земледелием [26, с. 11].

Автор относит два последних типа кочевания не к кочевому хозяйству, а полагает, что это разновидности полукочевого хозяйства. Примечателен следующий вывод автора. Во-первых, он считает, что именно эти два последних типа кочевания были характерны для степной зоны Евразии, и «поэтому многие из тех, кого традиционно называют кочевниками, в строго научном смысле являлись полукочевниками [26, с. 11]. Но еще более замечателен его следующий вывод, «о преобладании в евразийских степях полукочевников распространяется на кочевников не только нового времени, но и средневековья и древности, в том числе и таких, за которыми прочно установилась репутация чистых номадов» [26, с.11].

Г.Е. Марков начинает свою монографию с постановки ряда теоретических проблем кочевничества, которые еще не получили необходимого разрешения. Прежде всего, нет единства в понимании самих терминов «кочевничество», «кочевое» «полукочевое», «полуоседлое» скотоводство. Отсутствует единое понимание того, кого можно относить к кочевникам: пеших и конных охотников? только «чистых», очень подвижных скотоводов? или полукочевников и полуоседлое население? От чего зависит определение типа скотоводческого хозяйства? [27, с. 9].

Г.Е. Марков, также, как и С.И. Вайнштейн, считает, что непрерывное кочевание было специфическим явлением, связанным с эпохой войн и переселений, [27, с. 282] и отмечает существование различных способов кочевания, зависящих от природной среды. В хозяйстве кочевников то большую, то меньшую роль играли земледелие, торговля, ремесло и т.п. Но основу комплексного хозяйства кочевников «всегда составляло экстенсивное скотоводство в условиях сезонных перекочевок» [27, с. 9].

Хозяйство кочевников имеет две разновидности: кочевое и полукочевое. Причем различия между ними, по Г.Е. Маркову, довольно условны: кочевники более подвижны, полукочевники несколько больше заняты земледелием, вместе с тем социально-экономические отношения у них качественно не различаются, а формы общественной организации и социальной структуры весьма схожи [27, с. 9-10]. Предлагаемая некоторыми дальность перекочевок не может служить критерием для определения типа скотоводства, таким образом нельзя найти универсальный критерий различения кочевого и полукочевого хозяйства [27, с. 209].

Более важен для автора вопрос о полуоседлости. Он выступает против отнесения скотоводства в полуоседлом и тем более оседлом хозяйстве к кочевничеству, так как в этих хозяйствах земледелие становится ведущим занятием, а скотоводство играет подчиненную или вспомогательную роль [27, с. 10, с. 210, с.283]. По мнению автора, исследователи зачастую смешивают способы ведения скотоводческого хозяйства у полукочевого и полуоседлого населения. У полуоседлого населения скотоводство выступает как пастушество, оно имеет отгонную форму, только пастухи перегоняли стада на отдаленные пастбища, а основная часть населения занималась земледелием и другими работами. У полукочевников большая часть населения, для которого скотоводство - главное занятие, кочует с одного сезонного пастбища на другое [27, с. 283].

Наконец, Г.Е. Марков в этой работе высказал идею, которая позднее будет концептуально развита и согласно которой подвижное скотоводство отличается от кочевничества как по сущностным хозяйственным, так и социальным компонентам [27, с.29].

Как считает Г.Н. Симаков, он первым попытался дать типологию скотоводческого хозяйства у киргизов. По его мнению, избранные им принципы выделения типов скотоводческого хозяйства, и терминология несколько отличаются от общепринятых в этнографической литературе по Средней Азии [28, с. 14].

Главным критерием, - считает он, - является «наличие или отсутствие зависимости скотоводческого хозяйства от земледелия (а при наличии такой зависимости – ее степень)». Далее идет длинный список остальных критериев, к которым он относит, состав стада, наличие или отсутствие сенокосения (степень его развития), продолжительность и протяженность маршрута кочевания, сезонную или постоянную оседлость (длительность пребывания скотоводческих хозяйств на одном месте), наличие или отсутствие стационарных помещений для скота и регулярного кормления с помощью заранее заготовленных кормов; степень развития отгона стада, характер использования различных видов скота в хозяйстве, формы организации выпаса скота; количество постоянно кочующих членов семьи, а также продолжительность их пребывания на кочевье и на призимовочной территории, соотношение культурных угодий (посевов и сенокосов) и пастбищных угодий (выгонов) на призимовочной территории [28, с. 14-15]. Но главным критерием у Г.Н. Симакова является образ жизни, от которого зависят все остальные многочисленные критерии, которые автор считает необходимыми при классификации форм скотоводства.

Автор отмечает, что «в киргизоведческой литературе по скотоводству часто в одном и том же значении употребляются термины «тип», «форма» и «система скотоводческого хозяйства», хотя «каждый из них имеет свое специфическое значение» [28, с. 15]. Замечание сделано в весьма скромной форме, если учесть, что оно справедливо по отношению ко всей советской этнографической литературе. Поэтому можно только высоко оценить его попытку дать свой однозначный смысл каждому из этих терминов.

Под формой скотоводческого хозяйства, - Г.Н. Симаков понимает способ выпаса и содержания скота. В качестве форм скотоводческого хозяйства перечисляет пастбищную, отгонную, выгонную и

стойловую. Считая форму скотоводческого хозяйства отправным элементом классификации, автор дает конкретное описание каждой из четырех форм скотоводства.

По его мнению, существуют две системы скотоводства: система кочевого скотоводства и система оседлого скотоводства. Каждая из них имеет характерные только для нее формы хозяйства. Основной системы кочевого скотоводства является пастбищная форма, а отгонная, выгонная и стойловая формы скотоводства составляют систему оседлого скотоводства.

Тип (или подтип) скотоводства определяется тем или иным сочетанием форм скотоводства и их хозяйственным значением [28, с. 15].

В соответствии со своими принципами классификации Г.Н. Симаков выделил три основных типа скотоводческого хозяйства: кочевой, переходный или смешанный и оседлый и дал описание каждому типу [28, с. 16].

Вот пример описания кочевого скотоводства в его «чистом» варианте: он совсем не связан с земледелием, скот круглогодично находится на подножном корме и кочует с одного сезонного пастбища на другое, почти отсутствует сенокосение, кочевник вместе с семьей постоянно находится со скотом, нет помещений для скота, отсутствует место зимнего стойбища, кочевание связано с перемещением на большие расстояния, в стаде отсутствует крупный рогатый скот и состоит оно из овец, лошадей и верблюдов, особо важное значение имеют транспортные виды скота. Г.Н. Симаков, как и многие этнографы, считал, что кочевое хозяйство к концу XIX в. уже исчезало [28, с. 17].

Автор подчеркнул, что в киргизоведческой литературе по скотоводству отсутствует четкая терминология для обозначения типов скотоводческого хозяйства. Термин «кочевое скотоводство» неоправданно употребляли для обозначения хозяйства, где применялись формы скотоводства, характерные для оседлого скотоводства и наоборот термин «оседлое скотоводство» используют для описания хозяйств, где кочевание со скотом сохраняет большое значение.

Термины же «полукочевое» и «полуоседлое», используемые для обозначения различных ступеней переходного характера от кочевого к оседлому, дублируют друг друга. Поэтому Г.Н. Симаков вводит в типологию скотоводства переходный или смешанный тип, который имеет полукочевой, промежуточный и полуоседлый подтипы, «которые отличаются друг от друга разной степенью сохранения традиционных кочевых форм, с одной стороны, и развитием форм, присущих оседлому скотоводству, - с другой» [28, с. 20].

Что касается оседлого скотоводческого хозяйства, то «скотоводство окончательно утратило самостоятельность и совсем не было связано с кочеванием» [28, с. 25].

Нестандартно подошел к классификации скотоводческих хозяйств Б.В. Андрианов [29, с. 213]. Сделав обзор классификаций и терминологии форм неоседлого образа жизни, опираясь на классификацию В. Мюллера-Вилле и Ю.И. Семенова, он разделил население мира на две группы. В качестве критериев классификации были взяты показатели пребывания населения на зимниках и временных стоянках.

Первую группу, ведущую самый подвижный образ жизни, он назвал «подвижно-бродячей», выделив бродяче-оседлый, оседло-бродячий, переменено-оседлый и годовую оседлость с сезонной миграцией части населения. Это – образ жизни собирателей, охотников и примитивных рыболовов с характерным для них присваивающим хозяйством.

Вторую группу неоседлого подвижного населения составили многообразные формы кочевого и полукочевого скотоводческого населения, знакомые не только с разведением домашнего скота, но и земледелием. В зависимости от степени подвижности образа жизни здесь были выделены 5 следующих групп: подвижно-кочевой, кочевно-оседлый, оседло-кочевой, переменено-оседлый и годовая оседлость с сезонной миграцией части населения [29, с. 123].

В.М. Шамиладзе в качестве теоретической основы своей монографии применил концептуальные конструкты европейских ученых. Классификация форм скотоводства, составленная европейскими учеными, в частности Г.Бёшем и С.Березовским, в изложении В.М. Шамиладзе выглядит следующим образом: существуют две главные формы скотоводства - оседлая и перегонная. Сама перегонная форма объединяет альпийское хозяйство, трансюманс и номадизм, каждый из которых имеет свои подвиды. Основным принципом европейской классификации он полагает территориальное расположение поселений и сезонных хозяйственных баз и их хозяйственно-экономические и организационные отношения [7, с. 48].

По мнению В.М. Шамиладзе, на схеме Г.Бёша дана лишь общая формула номадизма и в ней не показаны его подвиды. Автор перечисляет три подвида: меридиональное (кочевание с севера на юг и обратно), вертикальное (кочевание от равнинных летних пастбищ к горным зимним и обратно) и циклическое (перемещение вокруг колодцев и оазисов) [7, с. 47-48]. Также он называет такой его переходный подвид как полукочевое скотоводство или полуномадизм. Основан он на частично кочевом образе жизни, другим его признаком является «возникновение в зоне зимних пастбищ поселений и земледельческих баз», что должно привести от постоянного кочевания к трансюмансу или альпийскому скотоводству.

Что касается равнинного оседлого скотоводства, В.М. Шамиладзе с сожалением констатирует его не изученность: «мы не нашли исследования по общетеоретическим и методологическим вопросам данной формы скотоводства» [7].

По мнению В.М. Шамиладзе, этнографический и литературный материал по Грузии и Кавказу подтверждает эти четыре основные формы скотоводства со всеми их подвидами. Итак, это горное скотоводство (такой синоним дает автор альпийскому хозяйству). Остальные три формы скотоводства звучат в вышеприведенных терминах: трансюманс, кочевое и равнинное.

По В.М. Шамиладзе, главным критерием, определяющим форму хозяйства, является «резко выраженная зональность как хозяйственно-географический фактор, который оказывал определенное влияние на социальную организацию общества». Только затем он придает особое значение уже выше приведенным признакам: «территориальному расположению поселений и сезонных пастбищ и сенокосов, их хозяйственным взаимоотношениям и вытекающим отсюда характерным особенностям семейного быта, связанным с организацией ведения той или иной формы скотоводства. Таким образом, основные признаки типологической классификации, наряду с хозяйственно-культурными аспектами этой отрасли, включают в себя компоненты социальной организации и приобретают определенное значение с точки зрения изучения и определения уровня социально-экономического развития общества. Все остальные стороны хозяйственно-организационного ведения скотоводства, в частности, годичный цикл ухода за скотом, заготовка корма и режим кормления, формы эксплуатации пастбищ и параллельных хозяйственных баз и т.д. определены основными признаками типологической классификации и отражают характерные особенности отдельных форм и подвигов скотоводства» [7, с. 59]. Но В.М. Шамиладзе не последователен в своей классификации скотоводства, так как горный и равнинный типы выделены по географическому, зонному принципу, трансюманс - по способу содержания скота, а номадизм по образу жизни населения.

В.П. Курылев в скотоводческом хозяйстве казахов второй половины XIX – начала XX в. традиционно выделяет три типа: кочевое, полукочевое и оседлое [30, с.166]. Характерной формой кочевания считает меридиональную форму кочевания, но автор ничего не говорит о вертикальном кочевании, хотя высокогорные области Алтая, Джунгарского Алатау и Тянь-Шаня, не говоря уже о Казахском мелкосопочнике в Сарыарке, логически требуют ответа на этот вопрос.

Кочевое скотоводство В.П. Курылев определяет, как пастбищную систему выпаса, основанную на круглогодичном содержании скота на подножном корму [30, с. 166]. Он определяет кочевничество как производственный процесс, «при котором сезоны года отличались друг от друга количеством перекочевков в течение года, длиной перекочевков за один день, а также различием основных хозяйственных задач, стоящих перед кочевниками в каждый период» [30, с. 167]. Характерными признаками кочевого хозяйства казахов была большая протяженность маршрутов перекочевков, доходивших иногда до тысячи и более километров. Необходимость совершения перекочевков в течение всего года приводило к отсутствию постоянных жилищ [30, с. 168].

Отличительными признаками полукочевого типа скотоводства, по заключению В.П. Курылева, были пастбищно-полустойловое содержание скота (кочевали лишь три сезона, а зимой оставались на зимней стоянке), состав стада, [30, с. 169], использование, как переносного жилища, так и зимнего стационарного жилища, [30, с.170] сенокосение, занятие в той или иной степени земледелием, что означало его комплексный характер [30, с. 168]. Качественное различие этих двух типов: кочевого и полукочевого привело В.П. Курылева к мысли считать необоснованным предложение Г.Маркова об их объединении в рамках одного хозяйственно-культурного типа [30, с. 168 -169].

Полукочевое скотоводство было наиболее распространенным типом скотоводства на территории Казахстана, например, в 20-е гг. XX в. кочевые хозяйства составляли 25% от общего количества [30, с. 168].

Оседлое скотоводство характеризуется автором отгонно-стойловым содержанием скота, отсутствием перекочетов и второстепенным хозяйственным значением скотоводства [30, с.170].

М.К. Кадырбаев, характеризуя скотоводство кочевников-казахов, ссылаясь на С.Е. Толыбекова, придерживается традиционной для казахстанских историков точки зрения о трёх типах скотоводства: кочевом, полукочевом и оседлом. Вслед за С.И. Руденко, он представил кочевое скотоводство в трех вариантах: как непрерывное кочевание, как подвижное скотоводство с относительно стабильным характером зимних стоянок и, наконец, кочевание с замкнутым циклом и с устойчивым возвращением на зимние стоянки [31, с. 37].

В 70-е гг. возникшие ранее два основных концептуальных подхода к классификации скотоводства пополнились новыми вариативными особенностями, заключавшимися в количестве форм (систем, видов, типов) скотоводства и их обоснования.

К тому же появилась смешанная классификация, которая характеризовалась набором типов скотоводства их двух основных подходов.

Совершенно новый подход к классификации предложил А.М. Хазанов, вложив новое содержание в термин «форма скотоводства», понимая под ним не образ жизни, не характер содержания скота и способ выпаса, а географический фактор, создав тем самым новый вид классификации, обоснованный географическим фактором и соответственно видовым составом скота. При этом каждая форма скотоводства была представлена различными типами, которые, в свою очередь, определялись характером кочевания, например, евразийская пятью типами.

Естественно, возникла проблема, связанная с отсутствием единства в понимании самих терминов кочевничества и сформулировал ее Г.Е. Марков, который, например, показал, что подвижное скотоводство отличается от кочевничества как по сущностным хозяйственным, так и социальным компонентам. Но некоторые этнографы недооценивали роль Г.Н. Симакова, который дал свое специфическое значение терминам «тип», «форма» и «система скотоводческого хозяйства», до него употреблявшимся как синонимичные понятия, и главное, он первым попытался дать не классификацию скотоводческих хозяйств по их форме, а поставил и решил задачу создания типологии скотоводческого хозяйства

Но Б.В. Андрианов и В.М. Шамиладзе еще более усложнили ситуацию, первый предложением новой классификации в зависимости от степени подвижности образа жизни скотоводов, а второй использованием новых терминов, заимствованных от западноевропейских авторов, в частности, трансюмансом и т.д.

Список использованной литературы:

1. Кармышева Б.Х. Рецензия В.М. Шамиладзе. *Хозяйственно – культурные и социально-экономические проблемы скотоводства Грузии. Историко-этнографическое исследование. // Советская этнография. – №3. – 1982. – С. 166-170.*
2. Швецов, С.П. *Природа и быт Казахстана // Казахское хозяйство в его естественноисторических и бытовых условиях / под ред. С.П. Швецова. – Л.: Народный Комиссариат земледелия Казахской АССР, 1926. – С.93-105.*
3. Османов М.-З.О. *Формы традиционного скотоводства народов Дагестана в XIX – начале XX в. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1990. – 297 с.*
4. Зальцман Л.М. *Системы ведения животноводства и их особенности в разных зонах СССР // Советская зоотехния. – 1952. - №12. – С.17-30*
5. Зальцман Л.М. *Вопросы размещения и специализации сельского хозяйства СССР / Л.М. Зальцман, К.П. Оболенский, С.Г. Колеснева и др. / под ред. Л.М. Зальцмана. – М.: Экономиздат, 1962. – 638 с.*
6. Мкртумян Ю.И. *К изучению форм скотоводства у народов Закавказья // Хозяйство и материальная культура народов Кавказа в XIX – XX вв. (Материалы к Кавказскому историко-этнографическому атласу). – М., 1971. - Вып.1. – С.116-135.*
7. Шамиладзе В.М. *Хозяйственно-культурные и социально-экономические проблемы скотоводства Грузии. Историко-этнографическое исследование. – Тбили: Мецниереба, 1979. – 348 с.*
8. Першиц А.И. *Хозяйственный быт кочевников саудовской Аравии // Советская этнография. – 1952. – №1 – С. 104-112.*
9. Першиц А.И. *Хозяйство и общественно-политический строй Северной Аравии в XIX первой трети XX в.: (Историко-этнографические очерки). – М.: АН СССР, 1961. - 224 с.*
10. Крупнов Е.И. *Древняя история и культура Кабарды. – М.: АН СССР, 1957. – 176 с.*

11. Плетнева С. А. *Кочевники средневековья. Поиски исторических закономерностей.* – М.: Наука, 1982. – 188 с.
12. Тольбеков С.Е. *Общественно-экономический строй казахов в XVII-XIX вв.* – Алма-Ата: Казгосиздат, 1959. – 448 с.
13. Жданко Т. А. *Номадизм в Средней Азии и Казахстане // История, археология и этнография Средней Азии. К 60-летию С.П. Толстова.* – М., 1968. – С. 274-281.
14. Жданко Т.А. *Проблема полуседлого населения истории в Средней Азии и Казахстана // Советская этнография.* – 1961. – №2. – С.53-61.
15. Шахматов В.Ф. *Казахская пастбищно-кочевая община.* – Алма-Ата, 1964. – 207 с.
16. Абрамзон С.М. *Программа для сбора материалов по теме «Животноводство» к Историко-этнографическому атласу Средней Азии и Казахстана // Региональное совещание по вопросам подготовки Историко-этнографического атласа Средней Азии и Казахстан. Методические материалы.* – М., 1967. – С. 43-65.
17. Абрамзон С.М. *Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи.* – Л.: Наука, 1971. – 402 с.
18. Калоев Б.А. *Программа сбора материалов по земледелию и скотоводству для Кавказского историко-этнографического атласа.* – М., 1968. – 36 с.
19. Кармышева Б.Х. *Типы скотоводства в южных районах Узбекистана и Таджикистана (конец XIX – начало XX в.) // Советская этнография.* – 1969. - №3. – С. 44-49
20. Тольбеков С.Е. *Кочевое общество казахов в XVII-начале XX века. Политико-экономический анализ.* – Алма-Ата: АН КазССР, 1971. – 636 с.
21. Мкртумян Ю.И. *Формы скотоводства у армян (вторая половина XIX – начало XX в.) // Советская этнография.* – 1968. – №4. – С.14-29.
22. Мкртумян Ю.И. *Картографирование элементов скотоводческой культуры народов Кавказа // Советская этнография.* – 1972. – №2. – С.61-67.
23. Вайништейн С.И. *Историческая этнография тувинцев. Проблемы кочевого хозяйства.* – М.: Наука, 1972. – 313 с.
24. Хазанов А.М. *Социальная история скифов: основные проблемы развития древних кочевников Евразийских степей.* – М., 1975. – 343 с.
25. Руденко С.И. *К вопросу о формах скотоводческого хозяйства и о кочевниках. Географическое общество СССР. Материалы по этнографии.* – Л., 1961. – Вып. I. – С.2-15.
26. Марков Г.Е. *Кочевники Азии.* – М.: Изд. Московского университета, 1976. – 319 с.
27. Симаков Г.Н. *Опыт типологизации скотоводческого хозяйства у киргизов (конец XIX – начало XX в.) // Советская этнография.* – 1978. – №6. – С. 14-27.
28. Андрианов Б.В. *Неоседлое население мира и опыт его картографирования // Проблемы этнической географии и картографии.* – М., 1978. – С.119-140.
29. Курьлев В.П. *Опыт типологии скотоводческого хозяйства казахов // Проблемы типологии в этнографии.* – М., 1979. – С.166-173.
30. Кадырбаев М.К. *Скотоводство: историко-археологический очерк // Хозяйство казахов на рубеже XIX-XX вв.* – Алма-Ата, 1980. – С. 31-93.

ӨӘЖ: 323.329 (574) (045)
ГРНТИ 03.23.07

Ә.М. Қоскеева¹

¹PhD, аға оқытушы, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

XX ҒАСЫРДЫҢ ІІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯНЫҢ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ ӘЛ-ФАРАБИ

Аңдатпа

Мақалада XX ғасырдың екінші жартысындағы шығармашылық интеллигенцияның, оның ішінде Фарабитанудың негізін қалаған, бүкіл әлемге әл-Фарабидің қазақ (қыпшақ) екендігін дәлелдеген ғұлама ғалым А.Ж. әл-Машани және оның еңбектері қарастырған. А.Ж. әл-Машанидің ғылыми ойлары сараланып, талданған. Батыс ғылымының, әсіресе мәдениетінің бастауы орта ғасырдағы араб елдерінде жатқандығын, ал Шығыстың даму ерекшелігін қарастырғанда араб елдерін айналып өтуге болмайтындығын зерттеп, көз жеткізген әл-Машани араб мәдениетін екі данаға да ортақтастыра отырып, Абай дүниетанымындағы араб ғылымының ықпалына үңіледі. Сол көне ғасыр ғұламаларының көшін бастаушылардың бірі де, бірегейі де Әбу Насыр әл-Фараби болғандығын білетін әл-Машани, екі дана арасын жалғастырар желіні де тауып дәлелдейді. Әл-Фарабидің ұлылығын тек ғалымдығымен ғана емес, көп қырлы ғұлама, ерен өнершіл, әрі ақындығымен ұштастыра зерттегендігі мақалада ашып көрсетілген.

Тірек сөздер: әл-Фараби, ғалым, ойшыл, ғылым, қазақ, әл-Машани, батыс ғылымы, араб елдері, мәдениет.

*Коскеева А.М.*¹

¹PhD, старший преподаватель,
Казахский агротехнический университет имени С.Сейфуллина
г. Нур-Султан, Казахстан

АЛЬ-ФАРАБИ В ИССЛЕДОВАНИЯХ КАЗАХСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА

Аннотация

В статье рассматриваются труды величайшего ученого Фарабиоведа – Акжана Жаксыбекулы аль-Машани, доказавшему всему миру, что аль-Фараби выходец из казахской степи (кипчак). А также анализируются научные мысли Акжана Жаксыбекулы аль-Машани. Аль-Машани на основе трудов аль-Фараби доказал, что западная наука, в том числе культура берет свое начало от средневековых арабских стран. Изучая историю развития восточных стран нельзя обойти арабскую культуру, в том числе влияние арабской науки на мировоззрение Абая. Акжан Жаксыбекулы Аль-Машани знал, что Абу Насыр аль-Фараби являлся одним из величайших ученых средневековья, сумел найти и доказать связующее звено между двумя мыслителями. В статье раскрывается величие Аль-Фараби не только как ученого, но и многогранного энциклопедиста.

Ключевые слова: аль-Фараби, ученый, мыслитель, наука, казах, аль-Машани, западная наука, арабские страны, культура.

*Koskeyeva A.M.*¹

¹PhD, Senior Lecturer, S.Seifullin Kazakh Agro Technical University
Nur-Sultan, Kazakhstan

AL-FARABI IN THE STUDIES OF THE QAZAQ INTELLIGENSIA OF THE SECOND HALF OF THE TWENTIETH CENTURY

Abstract

In article works of the most great scientist Farabiyeved Akzhan Zhaksybekuly Al-Mashani, to the proved whole world are considered that al-Farabi the native of the Qazaq steppe. And also scientific thoughts of A.Zh. Al-Mashani are analyzed. Al-Mashani based on the works of Al-Farabi proved that Western science,

including culture, comes from medieval Arab countries. Studying the history of the development of eastern countries, one cannot ignore Arab culture, including the influence of Arab science on the worldview of Abay. Akzhan Zhaksybekuly Al-Mashani knew that Abu Nasyr al-Farabi was one of the greatest scholars of the Middle Ages, was able to find and prove the connection between the two thinkers. The article reveals the greatness of Al-Farabi, not only as a scientist, but also a multifaceted encyclopedist.

Keywords: al-Farabi, scientist, thinker, science, Qazaq, al-Mashani, Western science, Arab countries, culture.

Кәрі тарихтың еншісіне айналған өткен XX ғасыр, дәлірек айтсақ, XX ғасырдың бас кезінен 90-жылдарға дейінгі бөлігі Қазақ елінің тарихында қайғылы да, қиыншылығы мол, әлеуметтік-рухани салада елеулі жетістіктерге қол жеткізген кезең болды. Дәл сол қоғамда өмір сүріп, қызмет еткен, оның жағымды және келеңсіз тұстарын көрген, сезінген және жүрек сүзгісінен өткізген, оның адамгершілікке жат, алаш ұлтына қауіпті тұстарына терең ойлы ұлылығымен танылған тұлғалары болды. Кемел оймен түбегейлі ұлы істің пайдасы, жегізер жемісі, ұрпақ парасаты тек ғана ұлы ұстаз тағылымына байланысты. Мақтаньш сезіммен айтылатын, ұлан-ғайыр еңбегі көрсетілген, Орта Азия мен Қазақстандағы Фарабитанудың көшбастаушысы, бас ұйтқысы, мәшһүр ғалым, есімі әлемге әйгілі, Ғылым Академиясының негізін қалаушылардың бірі емес, бірегейі, ғұлама ғалым Ақжан Жақсыбекұлы әл-Машанидың есімі, сөз жоқ, ерекше.

1971 жылы Мәскеуде өткен халықаралық конгрестің мәжілісінде әл-Фарабидің ЮНЕСКО ауқымында 1100 жылдық мерейтойын өткізу мәселесі қозғалған кезде бүкіл әлем ғалымдарын таңдандырған оқиға болды. Батыс пен Шығыс ғалымдарының бәрі араб ғалымы деп білетін әйгілі Әбу Насыр әл-Фараби арабтың да, түріктің де ғалымы емес, қазақтың тікелей бабасы болғаны бұлтартпастай дәлелденген еді. Бұл оқиға тек ұлы ғұламаның өмірі мен еңбегін тереңдеп білумен қатар, дүниежүзі зерттеушілері әлемде қазақ деген ұлт бар екенін, тіпті бүкіл адамзат өркениетінің бір бастауы көне қазақ жерінен таралғанын мойындап, таңғалысты. Сонда әл-Фарабидің қазақ бабасы екенін әлем ғалымдарына мойындатқан кім болды? Қазақ жұрты ғана емес, сол кезеңдегі Кеңес Одағы ғалымдары мұндай ірі зерттеуді жүргізген тарихшы да, рухани саланың ғалымдары емес, құжат бойынша геолог ғалым Ақжан Машани екеніне қанығып таңырқасумен болды. Ал осы айтулы тұлға Ақжан Машани деген кім? Бұл жөніндегі сауалға қазіргі кезде қазақтың көптеген жастары тұрмақ ғылыми ортаның өзі де сараңшылдық танытатындығы байқалады.

А. әл-Машани өзінің «Әл-Фараби және бүгінгі ғылым» атты еңбегінде әл-Фарабиді зерттеуге қалай келгендігі туралы айтады: «... «Су түбінен асыл тас су толқыса шығады, ой түбінен асыл сөз ой толқыса шығады», - дейді халықтың даналық мақалы. Сол шындық әл-Фарабидің ізіне түсуге себеп болды. Ел басына күн туған кезде өткен заманның ерлері еріксіз еске түседі екен. Ұлы Отан соғысының қызған кезі болатын. Соғыс жабдығын жасайтын Алтайдағы өндіріс орындарының бірінде болып қайтқан кезім еді... Батыс елдерінен соғыстан ығысып келген ғалымдар Алматыда ол жылдары көп болатын. Әсіресе олар Ғылым академиясының қазақстандық филиалы маңында шоғырланды. Сол кезде филиалдың бастығы болып Қаныш Имантайұлы Сәтбаев келген-ді. Батыс жақтан келуші ғалымдардың бәрі де сол Қанышпен байланысты жұмыстар атқаратын. Чехословакиядан келген Э.Я. Кольман деген математика ғылымының тарихын жақсы білетін ірі ғалым, профессор филиалда біздерге баяндама жасады. Сол баяндама маған зор әсер етті. Ол 1943 жылдың басы болатын. Баяндаманың негізгі мазмұны Орта Азия мен Қазақстан ғалымдарының орта ғасырлардығы ғылымға қосқан үлесі туралы еді» [1,30-б.].

Әл-Машани 1970 жылы «Жазушы» баспасынан шыққан «әл-Фараби» тарихи романында сол өмір өткізген мәжілістегі оқиғаны нанымды түрде көркем тілмен жазып қалдырған. Әл-Фарабидің қыпшақ перзенті екендігін замандастар арасында алғаш әйгілеген құжат А.Машанидың Қазақ ҚСР ҒА президенті Қаныш Сәтбаевқа жазған хаты, бұл күндері мәшһүр ғалымның жеке отбасылық мұрағат қорында сақталынған. Әл-Машани сөзімен айтсақ, бұл ҒА-да әл-Фараби еңбегін кеңінен баяндаған құжат. Сонан соң Ақаңның 1961 жылы Академияның №5 хабаршысында жарияланған «әл-Фараби еңбектері туралы» мақаласы болды. Мақалада әл-Фарабидің 1100 жылдығын атап өту жөнінде мәселе қозғағанда, оның қолында сол кезде-ақ көптеген деректер жинақталғанын көрсетеді. Сол мәліметтерге қарағанда әл-Фараби еңбектерінің жалпы саны жүзден асқан. Зерттеушілердің айтуынша әл-Машани өзінің әл-Фараби еңбектерін бөлек-бөлек қағаздарға жазып, көрінген шәкірттеріне бере салады екен. Соның салдарынан оның еңбектерінің арабша көп нұсқасы жоғалып кеткен. Бірақ арабша нұсқасы жоғалып кеткен еңбектерінің біразы латынша, еврейше аудармаларда сақталған. Оның бұл еңбектерін Еуропа ғалымдары кең түрде пайдаланған. Ал араб ғалымдары әл-Фараби тірі кезінде де, өлгеннен кейін де оны өздерінің ұстазы деп

білген. Әсіресе, оның еңбектерін Орта Азия ғалымдары жоғары бағалаған. Әл-Фараби еңбектерінің кейбіреулері неміс, ағылшын, француз тілдеріне аударылған. Шығыс елдерінде әл-Фараби туралы жазылған еңбектер көп. Солармен бірге «Айқап», «Шора» журналдарында әл-Фараби жөнінде аздаған мәліметтерге дейін әл-Машани жинастырып зерттеу нысаны ретінде пайдаланған. Әл-Фараби мұрасын іздестіру әл-Машани ұстанған ұлы жол болды. Ізденістің бастауы – кітапхана аралық абоненттік байланыс арқылы әлемнің ірі-ірі қалаларындағы кітапханаларға хат жолдау. Екіншісі – шетелге шығу. Үшіншісі – өз елінен табылар-ау деген қалаларға бару. Лондон, Каир, Париж, Берлин, Лиссабон, Бейрут тәрізді, қалалардағы ірі деген кітапханаларға жолданған хаттар сол 1958 жылдары басталып, үзіліссіз жалғасып жатты. Осындай қажырлылықтың арқасында, хаттар жазудың нәтижесінде әл-Машанидың қолына әл-Фарабидің «Музыканың үлкен кітабы» («Китаб әл-мусихи аль-Кабир») тиеді. Кітап 1930 жылы үлкен том болып, француз тіліне аударылып Парижде басылған. Шет жұрттарға баруға қаражат та, уақыт та көтермейтіндігі белгілі. Мұның алдында Мәскеу, Ленинград кітапханаларынан табылған баба жайлы аздаған деректердің ішінде неміс тіліндегі екі, ағылшын және түрік тілдеріндегі бір-бірден табылған әл-Фараби еңбектерінің библиографиялық тізімі шетел кітапханаларынан баба мұрасының көшірмесін сұратып алуға түрткі болады. Сөйтіп, әл-Машанидың қолында 1958-1960 жылдары әл-Фарабидің оншақты шығармасы және оның еңбегін зерттеушілердің дүниелері жинақталады. Осы жинақталған құжаттарды мына деректерден көруге болады: «СССР – Қазақстан, Алматы. Профессор Машанов А.Ж. 14 ноябрь, 1962 ж.» Мырза (Мсье)!

Сіздің хат жазып сұраған музыка кітабының микрофильмін жібердім, сол үшін өзімді бақытты санаймын. Ол еңбек біздің Шығыс қолжазбалар жинағының ішінен 1423 нөмірден табылды. Сіз хатыңызда ол еңбек 1427 нөмірде деген екенсіз. (П/Х-62 жазылған хат). Онда басқа шығарма жатыр.

Өзі тарапымынан сіздің назарыңызды біздің Лейден университет кітапханасындағы «Араб қол жазбаларына» және барлық Нидерландтағы сол сияқты қол жазбаларға да аударсам деген ниетім бар, өйткені солардың ішінен де сізге жарарлық нәрселер табылуы мүмкін.

Қазақ халқының әдебиеті мен өнеріне арналған бізге сыйлыққа жіберген үш кітап бәлкі, кейін келетін шығар. Біз жіберіп отырған микрофильм сізге пайдалы болар деп сенемін, және сіздің әл-Фараби жөніндегі табыстарыңыздың тез жарық көруін күтемін.

Менің сізге ең жақсы таза сезіммен тілектес екеніме сеніңіз, Мырза (Мсье).

Лейден университетінің директоры

Шығыс қорының сақтаушысы Т.Г. Пигеауд.

Голландия, г. Лейден, Рапенбург, 70-74 14. XI. 1972. (01710) 21465 немесе 20741 [2,35-36-б.].

Осы сияқты олжалы хаттармен қатар, «Сіздің сұраған кітабыңыз бізде жоқ болды, немесе бұрын болған еді қазір жоқ», деп келген хаттар да баршалық болатын. Мысалы, Миланнан, Бейруттан сондай хаттар алынған. Сол жылдары әл-Фарабиді өзбек ғалымдары өздерінің бабасы етуге тырысып, әл-Машанимен айтысып-тартысқандығы сол кезеңдер тарихында айғақталынады. Оны мәшһүр ғалымның зерттеу еңбектерінен білуге болады. Түркі тарихын өзіне меншіктеп алуда алдына жан салмайтын өзбек ағайындарының әдегі әл-Машаниге өте таныс болған. Абыз ғалым әл-Фарабиді қазақ етер қазықты қағып алғаннан кейін де ташкенттік әріптестерінің әрекетінен қорғану да оңайға түскен жоқ. Әл-Машани Ташкентте Бируни атындағы Шығыстану институтына әдейі барып, әл-Фараби туралы ешқандай деректің жоқ екендігіне көзін жеткізеді. Өзбек ағайындары әл-Фараби есімін мүлде естімеген болып шықты. Институт директорының орынбасары Мұзафар Хайруллаевтың әл-Машани жинаған әл-Фараби тұрғысындағы азды-көпті мәліметтеріне таңырқауында шек болмаған. Оның болашақ докторлық диссертация тақырыбының тағдырын да сол жолы анықтауға әл-Машани себепкер болады. Баба хақындағы қолындағы материалмен бөлісе отыра, «әл-Фарабиге көз алартпандар» дегендей өзінің мақаласы жарияланған «Академия хабаршысы» мен «Білім және еңбек» журналдарын сыйға тартады. Әйтсе де, әл-Машанидың бұлтартпас дәлелді құжаттарын көре тұрса да, өткен ғасырдың алпысыншы жыдарының басында: «Мына сәлде киген молда кім өзі, қазақ болса руы кім екен, еңбегін неге арабша жазған?» деп қазақ ғалымдары жаппай қарсы шығып мойындамай жүргенде ит-тартыспен 3-4 жылы өтеді. Әл-Фарабидің өзбек тілінде бірнеше мұрасы жарық көріп, бұл кезде Хайруллаев әл-Машани ақыл берген тақырыпты игеріп, әл-Фараби философиясынан докторлық диссертация қорғап алып, енді ұлы бабаны өздеріне еншілей бастағандығын әл-Машани әл-Бирунидің 1000 жылдық мерейтойына барған жолы естиді: «Ақжан-ақа, әл-Фараби заманында қазақ-өзбек еншісі бөлінбеген ел еді ғой, оны қазақ тумасы деп бөле тартпай, өзбек халқына да ортақтастыра бермейміз бе?» – дегенде, әл-Машани: «Түрік тумаларын бөліп-жару қазақтан басталған жоқ еді ғой, ағайын. Науаи, әл-Бируни, әл-Хорезми туған кездерде де қазақ пен өзбек еншісі

ортақ емес пе еді? Қазақ жері Отырарда туған әл-Фарабиді ортақ еткілеріңіз келсе, онда өздеріңіз жеріне қарай еншілеп алған өзге даналарды да ортақтастырайық» деген-ді... Сол кезде Қазақстандағы фарабитану жөнінде Машани бастамасынан хабардар Мұзафар: «Хуп, әл-Фараби қазақ болсын, Ақжан-ака. Бірақ сіз Ташкентке келіңіз, бабанды тануға сізге барлық мүмкіншілік тудырылады» деп қазақ ғалымдарының арасындағы баба мұрасына қарсы көзқарастан хабардар Мұзафар әл-Фарабиді өзбек етудің енді басқа бір айналасын ұсынған болатын. М.Хайруллаевтың әл-Фарабиді ташкенттік еткісі келген пиғылы 1971 жылы Мәскеуде өткен халықаралық конгрестің 13-ші мәжілісінде, ұлы бабаның ЮНЕСКО тарапынан 1100 жылдық мерейтойын өткізу мәселесі сөз болғанда айқындалған болатын. Осының кесірінен ұлы бабаның мерейтойын өткізу мәселесі қыл үстінде қалып тұрғанын да шешкен патриот ғалым әл-Машани еді. Оқиға былай болды: М.Хайруллаев сөз алып: «әл-Фарабидің мерейтойына арналған халықаралық ғылыми конференция тек Ташкентте өткізілуге тиісті, әрі баба мұрасы марксизм тұрғысынан әділ бағаланды» дегенде, мәжілісті басқарушы Египет ғалымы үстелді қойып қалып, орнынан атып тұрғанды: «Ислам ғылымының алыбы әл-Фарабиді марксизмге жүндетуге бере алмаймыз. Ғұламаның мерейтойы өзі ғұмыр кешкен араб елінде өтеді» дейді. Осындай сәтте Алланың күдіретін мойындатар сөзді араб тілінде айтып, әл-Машани төрағадан сөз сұрайды. Өз тілінде тілек еткендігінен бе, төраға сабасына түскендей болып, ғұлама ғалымға сөз береді. Әл-Фарабидің туған қаласы Фараб-Отырар, елі Қазақстан екенін терең ғылыми дәлелдермен дәлелдеп, қазақ ғалымдарының баба мұрасын игерудегі жұмыстарын баян етеді. Сөйтіп, ұлы ғұламаның отаны Қазақстан екені нақты айқындалады. Көне заманда әйгілі ғұлама Птоломей мұны нақты жазып, карта жасап, Отырарды әл-Фарабидің туған жері деп бұлтартпай кеңінен дәлелдегені мәлім болады [3,3-4-б.].

«Әл-Фараби ұлы ғалымдар қатарында халықаралық тізімге кіргізілсін, оның 1100 жылдық мерейтойы КСРО-да, отаны Қазақстанда тойлансын» деген қаулы қабылданады. Сөйтіп, әл-Фарабиге арналған халықаралық форум 1975 жылы 8-13 қыркүйекте Мәскеуде басталып, Алматыда аяқталды. Бұл қазақ ғылымындағы ұлы жеңіс, бүкіл әлем жұрты қазақ өркениеті, ғылымы мың жылдан ары басталғанын мойындады. Әл-Машани әл-Фараби еңбектерімен таныса отыра Абаймен екі ұлының ортасындағы дүниетанымдық байланысты аңғарады. Кезінде қазақ зиялылары білім алған Ғалия медресесінің кітапханасы Уфа мешітінің қарамағында сақталған, әл-Машани сол медреседен әл-Фарабидің үш кітабын бірден тапқан. Оның бірі неміс аудармасы болған. Ал, 1907 жылы Каирде шыққан екі кітапта ұлы бабаның он екі еңбегі және өмірбаяны жинақталынған. Мешіттің имамы Камал Башари қазі әл-Фарабидің қазақ-қыпшақ тумасы екендігін естіп қуанып, сол кітаптың бірін әл-Машаниға сыйға тартып, Қазандағы Маржани медресесінде, кезінде әл-Фараби логикасы (мантих) жеке дәріс ретінде оқытылғандығы туралы айтады. Шынында да Шоқанның замандасы әрі досы Шағабутдин әл-Маржани әл-Фараби еңбегін жоғары бағалап, медреседе оның мұрасынан арнаулы дәріс оқытқан-ды. Соның арқасында әл-Фараби есімі Қазан-Уфа ғалымдарына мәлім болған. Ендеше Ш.Маржани арқылы Абай мен Шәкәрім әл-Фарабиді білгені анық. Сол жолы Қазаннан іздегенін тауып, ең бастысы кезінде Құнанбай салдырған Қарқаралы мен Семейдегі мешіттерде Қазан-Уфа медресесін бітірген имамдар ұстаздық еткендігін білетін әл-Машани сол молдалардан тәлім алған Абайдың әл-Фараби есіміне де, еңбегіне де қанық болғанына көзі жетеді. Бұған Шәкәрім қажының ұлы Ахаттың әл-Машаниға арнаған мынандай хаты да нақты дәлел. «Ақжан! әл-Фарабиді еңбек етіп, ол діншіл еді деп, оның ғалымдығы күшті деп ақтап түріктің, оның ішінде қазақтың әл-Фарабиін тірілттің. Әл-Фарабиді оқыған, тағлым алған Абай мен Шәкәрім туралы үн қатпай кеттің. Бұл қалай? 8/УІ-1976» [4,160-165-б.].

Ахат Шәкәрімұлы Құдайбердиев ақсақал бұл тілдей хатты Ақжан ағаға Алматыда өткен «Мәдени мұраларды қорғау» мәжілісі кезінде берген. Бұл кезде ол кісі Абай музейінің директоры болатын. Әл-Фараби есімін ол кісі шамасы әкесінен естіген болу керек. Әл-Фараби есімін ұлы ақын Мағжан Жұмабайұлы «Түркістан» поэмасында былай келтірген: «Тұранның кім кеміткен музыкасын, Фараби тоғыз шекті домбырасын, Күнәретіп тоқсан тоғыз күй тартқанда, Тебіреніп кім төкпеген көздің жасын». Мағжанның Уфадағы медресе Ғалияда оқығаны мәлім. Онда әл-Фараби еңбектері және баба туралы Ш.Маржани еңбектері де болған. Әл-Машанидың пайымдауынша, Абайдың даналық бастауы – қазақ халқының және Шығыстың көне мәдениеті мен өнерінде. Бұған әл-Машани күмән келтірмейді. Себебі, Абайдың даналық дариясы Еуропа мәдениетінен бастау алады деген пікірге әл-Машани үзілді-кесілді қарсы болып келген. Абайды орыс мәдениетіне қарыздар ететін пікірді қалыптастырған Мұхтар Әуезов деген пікірін әл-Машани М.Әуезовқа жасырмай айтқандығына көз жүгіртейік. Мұхтар Әуезов: «Ақжан, сен осы менің «Абай жолымды» оқыдың ба?» деп сұраған бірде. «Мұқа, «Абайдың» бірінші томын оқып шықтың, ал екінші кітапты бастадым да, жауып тастадым» дейді әл-Машани. «Неге?» деген жазушы сауалына: «Мұқа, сіз Абайға қазақ даласына айдалып келген орыстарды ұстаз етіпсіз, сондықтан әрі қарай

оқуға зауқым соқпады» дегенде, – «Абайды мен бір тұстан қарастырдым, кейінгі ұрпақ басқа қырынан келер», — деп Мұқаң ойланып қалып еді» деп әңгімелеген абыз ғалым [5,2-3-б.].

2006 жылы «Қазақ әдебиеті» газетінде «Ғұлама А.Машанидің 100 жылдық мерейтойын қалай өткіземіз?» деген тақырыпта дөңгелек үстелді ұйымдастыруға мұрындық болдым. Сөйтіп Х.Алтай, Р.Бердібай, М.Мағауин, С.Қирабаев, С.Зиманов, К.Смайлов, Қ.Қайсенов тәрізді ғалымдар мен қоғам қайраткерлері дөңгелек үстелге қатысып, қорытындысында сол кездегі Үкімет басшысы И.Тасмағамбетовке А.Машани мерейтойы ЮНЕСКО деңгейіне лайық деген ұсыныс жасады. Ғалым А.Машанидің 100 жылдық тойы ЮНЕСКО-ның айтулы күнтізбесіне енгені туралы және сол мерейтойдың 2007 жылға белгіленген тұрғысындағы алғашқы ақпарат маған жолданды. Алайда бұл жөнінен Қазақстанда ауқымды шаралар жасала қоймады. Соның салдарынан Ақжан Машаниді жұртшылық жете танымайтындай болып ұғылатынын байқадым. Ақжан Машанидің еңбектері тек әл-Фараби емес, тек рухани тақырып емес, ғылыми-техникалық салада да ашқан жаңалықтары, зерттеулері қаншама десеңіші! Тіпті бүкіл Қазақстанда Ақжан әл-Машани тұлғасына теңесерліктей ұлы ғалымдар кем де кем» деуінің өзі ащы шындықты топшылағандай болады [6,32-б.].

Әл-Машани еңбектері бүгінгі заманда дінтанудың, ғылымтанудың өзегі деп білуге болады. Солай болса да, абайтану, фарабитану, секілді машанитану пәндері оқу орындарына енгізілсе нұр үстіне нұр болары даусыз. Кез келген өркениетті елде тарих ғылымы сол елдік жолындағы халықтың жүріп өткен жолын, әсіресе күрделі тарихи сүрендер кезеңінде еліне тағылымы мен танымдығы мол парасат иелерінің қоғамдық-ғылыми қызметімен қатар тарихта терең із қалдырған жеке тарихи тұлғалардың өмір жолын зерттеу арқылы өзінің гуманистік міндетін орындап отырған. Оның үстіне әр кезеңде тарихи тағдырлары бұрмаланып келген жеке тұлғалар туралы тарихи шындықты қалпына келтіру бүгінгі ұлттық тарихымыздың қалпына келуі үшін де аса қажет. Өйткені, тарихи тұлғаларға ұлттық көзқарас ұстану жас ұрпақтың бойында отаншылдық сезімді қалыптастыратыны белгілі. Айтылған ойымыздың дәлелдігіне Қазақстан ҰҒА-ның академигі, философия ғылымдарының докторы, профессор Досмұхамед Кішібеков ағамыздың: «Патриот – ғалым» деген еңбегінде: «Ақжан Жақсыбекұлы әл-Машани (Машанов) Қазақ ұлттық техникалық университетінің көрнекті ұстаздарының бірегейі еді. Және ол осы оқу орнын бітірген алғашқы студенттерінің бірі. Кейін қалған өмірін осы университетте жұмыс істеуге арнады. Мен 1964 жылдан бастап, ол кісінің өмірінің соңғы күндеріне дейін бір ғимаратта – Қазақ ҰТУ-де (бұрынғы Қазақ политехникалық институтында) бірге жұмыс істедім. Ол кісі де, мен де кафедра меңгердік, ғылыми кеңестерде, түрлі жиындарда, студенттермен кездесулерде бірге болып жүрдік. Сонымен қатар 17 жылдай бір үйде көрші болып тұрдық. Ақжан ағамыз атқарған ісіне риза болса: «Бабамыз әл-Фараби аруағы қолдасын» деп бата беруші еді. Ақаң нағыз ғалым еді. Әлі есімде, институт ұжымы қызметкерлері ішінен 4-5 қызметкерлерді орденмен марапаттайтын болыпты. Ішінде бір Ленин ордені болған. Институт сол орденді А.Ж. Машановқа беру керек деп ұйғарды. Бірақ жоғары орындағылар, ол кісіге «Еңбек Қызыл ту» ордені лайықты деген болар, шешім солай болып шықты. Марапатталғандардың омырауына орден тағылып жатты. Рәсімді Қазақстан Жоғарғы кеңесінің төрағасы С.Н. Имашев атқарып тұрды. Ақаңның аты аталғанда, ол кісі де орнынан тұрып төрағаға жақындады. Орденді тағып жатқанда, төраға мен Ақаң арасында жылы әңгіме болғанын байқадым. Кейін Ақаң не жайында сөйлестіндер дегенімізде Ақаңның айтқаны: С.Н. Имашев орденді омырауыма тағып жатып, «Құдайдың үйіне барып тұрасыз ба?» деп сұрады, сонда мен «Барып тұрамын, бармағанда ше! Міндет қылып тұрғаның мынауың ба, алмаймын темірінді» дедім. Сонда С.Н. Имашев өздерің естіген «Қалжың ғой» деген сөзді айтты деген бартын. Солай бола тұрса да, 1953 жылдың сәуірі ме, әлде мамыр айының бір жұлдызында шыққан «Правда» газетінде Қазақстан Ғылым академиясында Сәтбаев қолдайтын Машанов деген «шарлатан» жүр деп жазды. Бірақ, артынша елдегі саяси жағдай күрт өзгеріп, Қаныш президенттік өз орнына қайта барып, Машанов мәселесі де ұмытылғандай болды. Әйтпесе «Правда» газеті сынынан Сәтбаев үшін де, Машанов үшін де немен бітерін кім білсін?! Сонда, А.Ж. Машановтың «шарлатандығы» неде еді? Айыбы елінің руханияттығын өрбіту, дүниетанымдығын кеңейту емес пе еді? Оның үстіне сын ұлы ғұламаның мамандығына қатысты емес, әз ағаның сол кездегі үстемдік алған ұлтсыздану идеологиясына томпақтау келетін әрекетіне тиым салса керек. Аристотельден кейінгі әлемдегі екінші ұстаз аталған әл-Фарабиді өз Отанына қайтару үшін радиодан сөйлеген сөздері мен көпшілікке арналған ғылыми еңбектері үшін екен-ау! Ол кезде әл-Фарабиді арабтар - араб деп, ирандықтар - иран деп, түркімендер - түркімен деп, өзбектер - өзбек деп таласып жатқан кезде А.Ж. Машанов әл-Фараби қыпшақ милатының перзенті, дүниеге келген, өскен жері - Сыр бойындағы, кейін Фараб аталған – Отырар қаласы екендігін дәлелдеуге жан-тәнін салды. Сөйтіп, А.Ж. Машановтың патриоттық еңбегі жанды, қанша қиындықтардан соң бабамыз рухы өз еліне, туған топырағына оралды. Әл-Фараби дана бабамыз болғаны белгілі, оны танып, тауып, рухын елге жеткізген әл-Машанидың қандай зиялы адам екендігін айтпасақ та түсінікті. Егер бәрімізде Ақжан атадай ұлтжанды болсақ, қазақ халқының жұлдызы әлдеқашан жарқырап кетер ме еді?! [7,18-б.].

Қазіргі кезде елімізде әр кезеңде тарихта орын алған оқиғалар мен құбылыстарға жан-жақты, объективті баға беретін жаңа зерттеулер жазуына мол мүмкіншіліктер жасалуда. Бұрын ақтандақтар болып келген тақырыптардың беті ашылып, құпия мұрағат қорларының материалдарын қолдануға қойылған шектеулердің алынып тасталуы тың тұрпаттағы, соңғы ғылыми еңбектердің жариялануына жол ашты. Сол себептен соңғы зерттеулерде: «Тарих жеке тұлғада, жеке тұлға тарихта» деген тұжырым басымдығы байқалады [8,7-б.].

Қазіргі таңда тәуелсіз Қазақстан бәсекеге қабілетті мемлекет ретінде жарқын болашаққа бет алған уақытта өзінің төл тарихын қастерлеп те ардақтап, еліміздің болашақ ұрпағын тәрбиелеуде басты құрал ретінде сақтап қалуы қажет. Оған барар жол халық даналығының негізінде жатыр. Нақыл сөздің ұстасы халқымыз «Жеті атасын білмейтін ер жетесіз, жеті ғасыр тарихын білмейтін ел жетесіз» демекші әрбір саналы азамат, ең алдымен өзінің туған жерінің төл тарихын, оны жасауда белгілі із қалдырған кемеңгер тұлғалардың өмірбаянын, атқарған қызметін жақсы білуі қажет. Өйткені тек тарихи білім ғана қарапайым адамның санасын шыңдап, оның бойында азаматтық қасиеттерді тәрбиелеп қалыптастырады. Өткенді жеке тұлғалардың, кемеңгер қайраткерлердің өмірбаяны арқылы қарастыра отырып, тарихты жасаушы халық екенін ұмытпаған жөн. Өйткені, жеке тұлғаны елі-жұрты, халқы қолдамаса, оның аты аталып, тарих сахнасына шығар-шықпасы екі талай. Атақты философ Гегельдің айтуынша ұлы істі атқару үшін ұлы тұлға қажет [9,44-б.].

Қазақ тарихында дәл осындай талаптарға сай кемеңгер ғұлама ғалымдарының бірі де, бірегейі де әл-Машани десек артық айтқандық болмас. Әл-Машанидың халқына жасаған ұлы еңбегінің нәтижесінде әл-Фарабидің көшбастаушысы мәшһүр ғалым әл-Машани деп танылуының өзі кейінгі ұрпақтарына патриоттық сезім ұялатары даусыз. Заманымыздың заңғар жазушысы М.О. Әуезовтың: «Тұлғаны ақ алмастай заманда шындайды, ақ алмас, қаттыны жарады, жұмсақты тіледі, замана талабы туған кезде оттан шығып, жалын құшқан ақ алмас қынабынан жарқ етіп қадір-қасиетімен халқына танылады, «тарих» деген дарияны еркін малтып өгіп, өз тұғырына, ұлылық тұғырына қонады» деген сөзінің жандылығын, барлығын айта отырып, тұлғалар тарихта күнде тумайтындығын, табиғат адам баласына тұлғаны анда-санда сыйлайтындығын айтады [10,51-б.]. Бұл түсінікті де. Ғалымдар әр заманда болған, ал ғұламалар қатарына кіру – қоғамда сирек кездесетін құбылыстың бірі. Ғұламаның жарқ ете қалуы – замана сұранысынан. Айтылған ойымызды ұтымды тарқату үшін белгілі тарихшы ғалым Х.М. Әбжанов пен Г.Назарбаеваның: «Қазақстан: Тарих. Тұлға. Теория» деген бірлескен ғылыми еңбектерінде Қазақстан тарихы мен мәдениетінің өзекті мәселелері, ұлт зиялыларының қалыптасу үрдісін ашатын теориялық пайымдауларында: «Көзінің тірісінде аты аңызға айналған тұлғалар тарихта өте көп кездесе бермейді. Олар ғылым саласында мейлінше аз. Қоғамның тұрмыс-тіршілігі күрделенген сайын еңбектің жаңа сала-лары пайда болып, оның әрқайсысына басие боларлық тұлғаларға қажеттілік туындайды... деген ғылыми ойларын алға тартады [11,32-б.]. Тарихшы әріптестерімнің пікірлерін құптай отыра, рухани саладағы білім мен ғылымның табыстары қандай қиыншылықпен келетіндігін әл-Машани ғұламаның: «...Бұл кісіден бұрын да, кейін де даналар болған. Бірақ, олардың ішінде дәл Фарабидей геометрия, музыка, астрономия сияқты үш салаға бірдей ұлы үлес қосқан... аса ірі жаңалық ашқан ғалымдарды табу қиын... Платон, Аристотель, Птоломей... музыканы жөнді меңгере алмағандықтарын өздері жазып кеткен» [12,52-б.]. Ал, «әр халықтың музыкасы сол ұлттың болмысын аңғартады» деген баба қағидасына қанық ұлы ғалым әл-Машани қазақ топырағында ұлы бабаға жақын, рухани сабақтас адамды іздестіргенде ұлы Абайды айналып өте алмады. Ұлы адамды ұлы ғана таниды деген қағиданың қаншалықты терең екендігін зердемізге тоқиды. Осы қағиданың түп тамырына терең бойласақ, қазақ менталитетінде оқу-білімнің қаншалықты жоғары бағаланғанын Абай, Шоқан, Ыбырай, Ахмет, Әлихан, Мыржақып, Шәкәрім, Ақжан мұраларынан айқын көруге болатындығын «Білекті бірді жығады, білімді мыңды жеңеді», «Оқу инемен құдық қазғандай» деген ұлағатты сөздері бүгінгі күнге дейін жетер ме еді?. Қазақ қоғамының тағдыры, болашағы, өркендеуі немесе өшуі ендігі жерде тек білімге, ғылымға, өнерге тіреліп тұрғанын айтудан еш жалықпаған ойшылдар екені анық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Машанов А. *Әл-Фараби және бүгінгі ғылым.* – А., 2007. – 340 б.
2. *Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Архиві (әрі қарай ҚР ОМА) 2285-қ. 1-т. 13-іс. 35-36 п.*
3. *ҚР ОМА 2285-қ. 1-т. 11-іс. 3-4 п.*
4. *ҚР ОМА 2285-қ. 1-т. 2-іс. 160-165 п.*
5. *ҚР ОМА 2285-қ. 1-т. 149-іс. 2-3 п.*
6. *Әбдіраман Ш. Тарих тұңғызынан сыр толғаған атақты ғалым А.Ж. Машанов туралы бір үзік сыр // Егемен Қазақстан. – 1996. – 20 маусым.*
7. *Кішібеков Д. Патриот ғалым. – Алматы:2006. – 348-350 бб.*

8. Плутарх. *Избранные жизнеописания. В двух томах.* – Москва, 1990. Т. 1. – С. 7.
9. Гегель Г.В. *Философские истории // Сочинения.* – М.-Л., 1935. – 235 с.
10. *Ғұмырнама жанрын зерттеу мәселелері // Ахмет Яссауи университетінің хабаршысы.* – 1997. – №1. (5 б.)
11. Назарбаева Г., Әбжанов Х. *Қазақстан: Тарих. Тұлға. Теория.* – Алматы, 2004. – 340 б.
12. Маианов А.Ж. *Әл-Фараби және Абай.* – Алматы: «Қазақстан» 1994. – 192 б., Дербісәлі Ә. *Ғұламаның шарапаты: ғалым А.Ж. Маианов туралы естелік // Қазақ әдебиеті.* – 2003. – 13 маусым.

УДК 791228574
ГРНТИ 03.01.21

Ғ.И. Кушенова¹, Н.А. Мухаметжанова²

¹ Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан тарих кафедрасының т.ғ.к., доцент
Нұр-Сұлтан қаласы

² Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан тарих кафедрасының т.ғ.к., доцент
Нұр-Сұлтан қаласы

ТАРИХИ АНТРОПОЛОГИЯНЫҢ ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУ БАҒЫТЫ РЕТІНДЕ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫ

Аңдатпа

Мақалада өткен ғасырларда тарих ғылымының методологиясында жаңа құрылымның пайда болғанын танысуға болды. ХІХ ғасырдың соңына қарай тарихнамада ауқымды оқиғалар мен ұлы тұлғаларды әңгімелеу басымдылық танытып, саяси тарихқа аса көп мән берілгені айтылған. Ал ХХ ғасырдың алғашқы онжылдығында Германияда Карл Лампрехт, Францияда Люсьен Февр мен Марк Блок, Ұлыбританияда Эдвард Эван Эванс-Причард, Кит Томас тарих ғылымының зерттеу мәселесіне жаңа көзқарас ұсынғаны көрсетілген. ХХ ғасырдың 50-жылдарына келгенде «Жаңа тарих ғылымы», яғни оқиғалардың емес, «тарих құрылымының өзгерген тарихы» пайда болады. Сандық, яғни математикалық әдісті қолдану кең тарай бастайды. Жалпы антропология ғылыми зерттеу саласы ретінде адамның шығу тегін, эволюциясын, табиғи және мәдени ортада өмір сүруін зерделейтін ғылыми пәндердің жиынтығы болып табылады. Оның мағынасы ежелгі грек тіліндегі «адам» және «ғылым» деген сөздердің қосындысынан құралады.

Тірек сөздер: антропология, тарихи антропология, методология, физиология, биологиялық антропология.

Кушенова Н.И.¹, Мухаметжанова Н.А.²

¹к.и.н., доцент Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, город Нур-Султан

²к.и.н., доцент Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, город Нур-Султан

СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ НАПРАВЛЕНИЕ ИССЛЕДОВАНИЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ АНТРОПОЛОГИИ

Аннотация

О появлении новой структуры в статье методологии исторической науки в веках, стал знакомиться. К концу ХІХ века в историографии приоритет масштабные события и рассказать проявили лиц, большое внимание политической истории, высказанных выдаче. Карл Лампрехт в Германии, а в первом десятилетии ХХ века, Марк Блок и Люсьен Февр во Франции, Великобритании Эдвард Эван Эванс-Причард, Кит Томас предоставление указанных новых подходов к проблеме изучения исторической науки. ХХ века, в 50-годы, когда «Новая историческая наука», то есть не событий, «истории изменения структуры истории появиться». Количественные, т. е. применение метода математического начинают широкого распространения. Происхождение человека антропология как область научного исследования в целом, эволюцию, является совокупность научных дисциплин, изучающих среде, природной и культурной жизни. В древности его значение на греческом языке «человек» и «наука» состоит из суммы слов. То есть антропологии проблема изучения человека, начинается с признания.

Ключевые слова: антропология, историческая антропология, методология, биологическая антропология,

G.I. Kushenova¹, N.A. Mukhametzhanova²

¹candidate of historical sciences, department of history of Kazakhstan,
ENU named after L.N. Gumileva, Nur-Sultan.

²candidate of historical sciences, department of history of Kazakhstan,
ENU named after L.N. Gumileva, Nur-Sultan

FORMATION AND DEVELOPMENT OF RESEARCH IN HISTORICAL ANTHROPOLOGY

Annotation

The emergence of new structures in the article methodology of historical science in the centuries, became acquainted. By the end of the XIX century in historiography the priority of large-scale events and tell showed individuals great attention to political history, made the results. Karl Lamprecht in Germany, and in the first decade of the twentieth century, Marc Bloch and Lucien Febvre in France, UK, Edward Evan Evans-Pritchard, Keith Thomas the provision of these new approaches to the study of historical science. Twentieth century, 50 years, when the "New historical science", that is, not events, "the history of the change of history will appear." Quantitative, i.e. using the method of mathematical begin wide distribution. The descent of man, anthropology as a field of research in General, evolution is a collection of scientific disciplines that study the environment, natural and cultural life. In ancient times, its meaning in Greek "man" and "science" consists of the sum of the words. That is, the problem of anthropology study of man, begins with recognition.

Keywords: anthropology, historical anthropology, methodology, biological anthropology,

Отан тарихы өзінің дамуы барысында теориялық-методологиялық тұрғыда бірқатар жаңашылдықтарды қабылдап келеді. Пәнаралық сипаттағы бағыттар бұрынғы тарих ғылымының құрылымына үлкен өзгерістер енгізді. Соның бірі тарихи антропология мәселесі болып табылады.

Тарихи антропологияның қалыптасуы мен даму тарихына тоқталып өтетін болсақ, әрине шетел тарихнамасынан бастауға тура келеді.

Өткен ғасырларда тарих ғылымының методологиясында жаңа құрылымның пайда болғанын көруге болды. XIX ғасырдың соңына қарай тарихнамада ауқымды оқиғалар мен ұлы тұлғаларды әңгімелеу басымдылық танытып, саяси тарихқа аса көп мән беріледі. Ал XX ғасырдың алғашқы онжылдығында Германияда Карл Лампрехт, Францияда Люсьен Февр мен Марк Блок, Ұлыбританияда Эдвард Эванс-Пritchard, Кит Томас тарих ғылымының зерттеу мәселесіне жаңа көзқарас ұсынады. XX ғасырдың 50-жылдарына келгенде «Жаңа тарих ғылымы», яғни оқиғалардың емес, «тарих құрылымының өзгерген тарихы» пайда болады. Сандық, яғни математикалық әдісті қолдану кең тарай бастайды. Сол ғасырдың 60-жылдарында француз тарихшылары экономикалық детерминизмнен бас тартып, ментальды тарихқа көңіл аудара бастайды [1, 26].

Жалпы антропология ғылыми зерттеу саласы ретінде адамның шығу тегін, эволюциясын, табиғи және мәдени ортада өмір сүруін зерделейтін ғылыми пәндердің жиынтығы болып табылады [2]. Оның мағынасы ежелгі грек тіліндегі «адам» және «ғылым» деген сөздердің қосындысынан құралады. Яғни антропологияның мәселесі – адамды зерделеуден, танудан басталады.

Ғалымдар антропология терминін алғаш қолданысқа енгізген Аристотель болды [3, 3], – дегенді айтады. Ал 1884 жылдан бастап Оксфорд университетінде дәріс ретінде оқытыла бастайды.

Зерттеушілердің пікірінше XIX ғасырдың екінші жартысында антропология адам биологиясы мен қоғамдық ғылымдардың арасынан орын алып, пәнаралық байланыстың әсерінен еуропалық және америкалық ғылымда түрлі терминдермен түсіндіріле бастайды.

Батыс Еуропада антропология, археология және этнография салаларының қосындысынан пайда болып, «әлеуметтік антропология» деген атауға ие болса, ал америкалық ғалымдар археология және этнографияны біріктіріп «мәдени антропология», – деп атайды [4]. Зерттеуші Алан Барнард «Антропология тарихы мен теориясы» атты еңбегінде: «Еуропа құрлығында «антропология» сөзі қазірге дейін көбіне «физикалық антропология» мағынасында қолданылады. Дегенмен соңғы уақытта «әлеуметтік антропология» термині мен «этнология» терминін синоним ретінде жиі пайдаланылатын болды», – дей келе Америка Құрама Штаттары мен Канадада орын алған (биологиялық антропология; археология; антропологиялық лингвистика; мәдени антропология) антропология туралы «төрт тармақты көзқарасты» атап өтеді [5, 12]. Ғалымның аталмыш еңбегінде қарастырылған Солтүстік Америкадағы антропологияның тармақтарын қысқаша былай жинақтап айтуға болады:

1) биологиялық антропология адамның биологиясын зерттейді. Ол көбіне антропологияның алғашқы кездегі адамды зерттейтін ғылым мағынасында пайдаланылады... Кейде бұл өзінің ескі «физикалық антропология» терминіне балама ретінде аталады;

2) археология (немесе Еуропадағы атауы бойынша «алғашқы қауымдық археология») антропологиямен тығыз байланысты сала. Қазба жұмыстары кезінде табылған олжалардың анатомиялық сипаттарын салыстыру биологиялық антропологияның еншісінде болса, сондай қазбалардың мекендеген ортасына байланысы мен алғашқы қауымдық қоғамдардың құрылымын түсіндіретін белгілерін табу археологияға тиесілі... Көптеген америкалық антропологтар бұл тараушаны уақыт өте кеңейген мәдени антропологияның түрі ретінде қарастырады;

3) антропологиялық лингвистика – тілді зерттейтін ғылым. Әсіресе ол тілдердің айырмашылықтарына аса мән береді. Бұл тармақтың аумағы жалпы лингвистикадан тар... Қарапайым тілмен айтқанда, қазіргі лингвистика тілді зерттейді, ал консервативті антропологиялық лингвистика тілдерді зерттейді деп айтуға болады;

4) мәдени антропология – басқаларына қарағанда ең үлкен тармақ. Кең мағынада бұл тармақ мәдени айырмашылықтарды, мәдени әмбебаптықты, қоғамдық құрылымды түсінуді, символизмнің түсіндірмесін және басқа да көптеген осыларға байланысты мәселелерді зерттейді. Ол барлық басқа тармақтармен тығыз байланысты [5, 13], – дей келе, америкалық ғалымдардың аталған төрт тармақтың ішінде тек осы мәдени антропология саласында жұмыс істейтінін ескертеді.

Сонымен антропология ғылым саласы ретінде ежелгі дәуірден бастап орта ғасырдың соңына дейінгі адамның физиологиялық құрылысын зерттейтін, ішінара адам психологиясы мен этнологиялық ерекшеліктерін сипаттайтын бағыт болып дамыды. Ол өзінің болмысы жағынан салт-дәстүр, әдебиет, лингвистика, археология, әскери өнер секілді түрлі салалармен тығыз байланыста дамығандықтан қазіргі ғылымда оны жүйелеудің түрлі нұсқалары кездеседі; антропологиялық білімді философиялық, діни, мәдени, биологиялық, әлеуметтік, когнитивтік деп жүйелеуге болады.

Мұнда әрине жаңа көзқарастардың туындауына Еуропа елдеріндегі саяси жағдайдың, соның ішінде отарлау саясатының тоқтауы ықпал еткенін жоққа шығаруға болмайды. Осы орайда М.М. Кромның «Историческая антропология» атты еңбегінен мынадай үзінді беруге болады: «деколонизация привела к тому, что французские этнологи, вернувшись из Африки на родину, перенесли свои методы на изучение традиционной крестьянской культуры: возникла этнология Франции, немало повлиявшая на тематику и подходы нового поколения французских историков», – деп отарлаудың аяқталуына байланысты француз тарихнамасындағы ғылыми зерделеудің жаңа қайнар көзіне тоқталады [1, 27]. Сонымен қатар ғалым бұл «ғылыми төңкерістің» АҚШ, Ұлыбритания елдерін де қамтығанын айтады.

Осы орайда А.Я.Гурьевичтің «Историческая антропология: проблемы социальной и культурной истории» атты мақаласына тоқталсақ, тарихтың жеке салаларға бөлінуіндегі зардаптарды былайша айқындауға тырысқанын көреміз [6, 71]. Оның пікірінше әлеуметтік-экономикалық тарихтың қоғамдық ойдан, рухани өмірден және саяси тарихтан, сыныптық формация тарихының этнологиядан оқшауланып дамуының зиянды тұстары болды. Осы оқшаулану арқылы тарихи білімнің әрбір бағыты тұйықталған пәнге айнала отырып, ғылыми зерттеу ұйымдарының академиялық құрылымдарына ықпал етті. Мақалада бұл оқшаулану тарихшы, философ, психолог, филолог секілді жеке мамандарды дайындау мәселесі арқылы көрсетіледі. А.Я. Гурьевич «олар тек жеке маман дайындамайды, мамандарды бір-бірінен бөлек тәрбиелейді», – деп өзінің келіспеушілігін білдіреді.

Бұған қоса аталмыш ғалым тарих ғылымындағы межелеуге байланысты тарихи үдерістерде мәдениеттің, рухани өмірдің «перде артында» қалып қоятынын, ал нақты өмірде қоғамдық материалдық өндірістегі сол адамдардың «мәдениетті жасаушылар және оны тұтынушылар» екенін және тарихты толықтырушы мәселелерден арылта қарастырудың тарихи білімнің құндылығын жоғалтуына әкелетінін баяндайды. Мұны А.Я.Гурьевичтің өз сөзімен айтқанда: «Материальное и духовное производства нельзя разрывать, ибо они замыкаются на человеке, труженике, творце культуры. Следовательно, человек как деятельное социальное существо, со своими идеями и представлениями, чувствами и субъективным миром, и должен занять центральное место в историческом исследовании.

Обезличив историю, потеряв в ней человека, мы, вполне естественно, стали терять и своего читателя. Ведь он хочет узнать о том, как жили люди в далеком и недавнем прошлом, каковы были их мысли, эмоции, верования, обычаи, поступки, их быт, короче, конкретика их жизни. Лишенные исторической плоти, тощие социально-экономические абстракции, навязшие в зубах еще со школы, мало занимают

читателя. Это означает, что историческая наука как существенная форма социального самосознания общества не выполняет своей мировоззренческой функции» [6, 72].

Біз бұдан ғылыми зерттеу жұмыстарында «адамды» басты нысан ретінде алып, оның тарихтағы рөліне, қызметіне жан-жақты тоқталып, оны тарихи контексте қарастыруға назар аударған жөн екенін ұғынамыз. Осы тұста А.Я.Гурьевичтің өзі аталмыш еңбегінде жоғарыда атап өткен мәселелерге тарих ғылымында пайда болған жаңа бағыттың, яғни тарихи антропологияның жауап беретінін айтады.

Кеңестік кезеңдегі антропология ғылымының дамуына тоқталсақ, ол тарих ғылымы аясында қалыптасты. Ал ХХ ғасырдың 90-жылдарынан кейін ғана жеке ғылыми бағыт ретінде қарқынды дами бастады. Жалпы кеңестік әдебиеттерде антропология ғылымы үш бөлімге бөлініп қарастырылды: антропогенез, нәсілтану, морфология. Сонымен антропология саласының зерттеу тақырыбы кең екенін, ал тарихи антропологияның да осы шеңберде ауқымды орын алатынын айтуға болады. Мәселен, тарихи антропологияның зерттеу тақырыптары қатарына қоғамдағы адамдардың еңбегі, жекеменшік мәселесі, түрлі таптар мен топтардың арасындағы әлеуметтік деңгейі, құқықтары мен салт дәстүрлері, дүниетанымы, өмір сүру салты, рухани әлемі секілді адамның жаратылыстағы рөліне қатысты көптеген тақырыптарды жатқызуға болады.

ХХ ғасырдың 70-жылдарынан басынан кең таралған тарихи антропология француздық, ағылшындық әлеуметтік антропологияның және американдық мәдени антропологияның үлгісі негізінде қалыптасты.

Бұл тарихи антропологияның тарих пен әлеуметтік ғылымдардың бірігуінен туындады деген ой бермеуі тиіс. Ол сол кезеңдегі тарих ғылымының ішкі дағдарысынан, яғни зерттеу әдістері мен мәселелеріндегі жаңартылудың қажеттігінен пайда болды.

Анналар мектебінің көрнекті өкілі М.Блоктың 1924 жылы жарияланған «Короли-чудотворцы» еңбегінде орта ғасырдан бастап ХVIII ғасырға дейін өмір сүрген Англия мен Франциядағы корольдік биліктің таңғажайып сипаты, соның ішінде әсіресе корольдің қол тигізу арқылы өкпе ауруын (золотуха) емдей алатын қабілетіне деген сенім зерделенеді. Еңбек жан-жақты талданып, түрлі пікірлер айтылғанымен, өз кезінде қолдау таппайды. Тек ХХ ғасырдың 70-80-жылдарына келгенде ғана оның маңыздылығы арта түседі. 1983 жылы баспадан қайта шыққан еңбектің алғы сөзінде Ж.Ле Гофф «нақ осы еңбегі арқылы М.Блокты тарихи антропологияның негізін қалады» деп айтуға болатынын жазады [1, 34].

М.Блоктың әріптесі Л.Феврдің ХХ ғасырдың алғашқы жартысындағы еңбектерін ой елегінен өткізетін болсақ, ғалымның бірте-бірте тарихи экология, тарихи әлеуметтану тақырыптарынан тарихи идея, мәдени тарих, психология тарихын зерделеуге көшкенін аңғару қиын емес. Л.Февр «ментальдылық» (ментальность) терминін алғаш ғылыми айналымға енгізген тарихшы ретінде аталады. Зерттеуші М.М. Кром осы мәселеге қатысты М.Блоктың аталмыш еңбегінде ментальдылыққа қызығушылық көрініп, антропологиялық бағыт байқалатыны, ал Л.Феврдің ментальды тарихты антропологиямен емес, психологиямен бірге қарастырғанын айтады [1, 36].

Ұлыбританиядағы тарихи антропология бағытының дамуы француздық тарихқа қарағанда біршама кеш басталды. ХХ ғасырдың алғашқы жартысында әлеуметтік антропология Бронислав Малиновский, Альфред Радклифф-Браун, Эдвард Эван Эванс-Причардтың бастамасымен үлкен жетістікке жетті. Оксфорд университетінің профессоры әлеуметтік антропология кафедрасының меңгерушісі А.Радклифф-Браун тарих пен антропология екі түрлі әдіс екенін мәлімдесе, оның ізбасары Э.Э. Эванс-Причард керісінше А.Радклифф-Браунның көзқарасына қарсы шығып екі пәннің бірігуіне көп күш жұмсады. Әсіресе оның 1961 жылы жариялаған «History and Antropology» атты Манчестер университетінде оқыған дәрісі үлкен серпіліс тудырды. Осы дәрістен кейін көп өтпей-ақ 1963 жылы Кит Томас «Past and Present» атты журналға «History and Antropology» атты мақаласын жариялап, Э.Э. Эванс-Причардтың дәрісінен кейін антропологияға қызығушылығы артқанын және тарихшыларға антропологиялық әдебиеттердің көп пайда беретінін жазды [1, 42].

К.Томастың бастамасынан кейін 1970-жылдары ағылшын тарихнамасында тарихи антропологияға қызығушылық арта түседі. Соның бірі британдық тарихшы, антрополог Алан Макфарлейн «The Family Life of Ralph Josselin. A Seventeenth-Century Clergyman» атты Р.Джосселиннің күнделігі бойынша құрастырылған еңбегін жариялайды [1, 43-44]. Автор мұнда діни қызметкердің күнделікті өміріне, тұрмыс-тіршілігіне, туысқандық байланыстарына, Құдай және күнә туралы ойларына назар аударады. Бұған қоса айтар болсақ, жалпы ағылшындық тарихи антропологияның зерттеу нысандарын адамның нақты өмірдегі тіршілігінен тыс «сиқыршылық», «магия», «рухқа сену», «астрология» секілді тақырыптар да толықтырып отырды. Дегенмен антропологиялық тәсіл арқылы тарихи тақырыптарды зерделеуге британдық ғалымдардың барлығы оң пікір танытқан жоқ.

Сонымен тарихи антропологияның қалыптасуына саяси, әлеуметтік-экономикалық, әлеуметтік-психологиялық факторлардың ықпал еткенін атап өткен жөн. Ол пәнаралық қатынас аясында тарих ғылымының күрделі жүйесінде дамыды.

Ал Германияда тарихи антропология мәселесі ХХ ғасырдың 60-70-жылдары көтерілді. 1967-жылы Фрайбургте өткен тарихшылар конгрессінде Томас Ниппердей әлеуметтік антропологияны тарихи антропология ретінде қайта құруды ұсынды. Т.Ниппердей өзінің ойын дамыта отырып, кейінгі еңбектерінде тарихи антропологияны «тұлғалар мен қоғамның өзарақатынасын өз дамуында», яғни нақты мекенде және нақты дәуірде зерделеуге шақырды. Сөйтіп ғалымның ұсынған жобасы мінез-құлық, отбасы, тәрбиелеу үрдісін т.б. қамтыды. Осы мәселеге ұқсас тақырыптарды көтерген ғалымдардың қатарында Ю.Мартин 1975 жылы Фрайбургте құрылған Тарихи антропология ғылыми зерттеу институтын басқарды. Аталмыш институттың негізгі мақсаты «адам тарихын тұтастықта» зерделеуге арналды.

Тарихи антропология саласының Ресей тарихында қалыптасып дамуы еуропалық және америкалық кезеңнен кейінгі мерзімге сәйкес келетінін айтуға болады. Зерттеушілердің пікірінше бұл бағыттың ресейлік ғылыми айналымға енуіне тарихшы А.Я. Гурьевичтің еңбегі себепші болғанымен, нақты айтқанда тарихи антропологияның дұрыс бағытта зерттелуіне Ресейде америкалық тарихшы Ричард Уортманның екі томдық «Билік сценарийі» атты еңбегінің пайда болуы үлкен септігін тигізеді.

Зерттеуші С.Б. Ульянова және Е.А. Беседина «Историческая антропология» атты еңбекте тарихи антропологиялық зерттеулерде нәтижелі жетістіктерге жеткен мәселелі тақырыптарды [12, 5-6] атап өтеді. Оны төмендегідей бес топта:

1) физикалық антропология (антропометрикалық көрсеткіштердегі өзгерістер, дене тәжірибесі, әртүрлі мәдениеттердегі адамның денесін қабылдау мен қолдану; жыныстық мінез-құлық; тамақтану тарихы; ауру тарихы, медициналық тәжірибе; әртүрлі дәуірлердегі адамдардың өмірге, жасқа, өлімге көзқарасы);

2) әлеуметтік антропология (адам әлемі, күнделікті өмір, өмір сүру салты, тұлғааралық ортам, күнделікті білім, менталитет; әлеуметтік-мәдени бейімделу салалары мен факторлар; туыстық институты; микроқауымдастық, адамның өмірінде «жеке» және «қоғамдық» түсінік; жеке тұлғаның қалыптасып дамуы; отбасы оның эволюциясы, гендерлік зерттеулер, түрлі мәдениеттердегі балаларға көзқарас);

3) экономикалық (материалдық мәдениет және шаруашылық, олардың өзара байланысы; материалдық мәдениеттің аймақтық, этникалық және жергілікті кешендері; тұрғын үйлердің негізгі түрлері, киімдер, көлік, тағам, әртүрлі халықтарда шаруашылықты жүргізу және оның даму тарихы; адамдардың экономикалық мінез-құлықтарының себептері, шаруашылық қызметтегі тарихи рационалдылық түрлері; еңбек қатынастары мен еңбек этикасының тарихы, меншік қатынастарын қабылдау, байлық туралы түсінік);

4) мәдени (мәдени контекстегі адамның мінез-құлқы, интеллектуалдардың және «қарапайымдардың» мәдениеті; ритуалдар мен мерекелер, халықтық сенім, дін және діншілдік, магия және сиқыршылық; уақыт және кеңістік туралы түсінік және оның эволюциясы; сезім тарихы, адамгершілік тарихы, «бөтен» және «менікі» түсінігі);

5) саяси (билік пен теңсіздіктің табиғи және мәдени негіздері; түрлі қоғамдардағы билік пен үстемдік, биліктің рәміздік сипаты; билік туралы түсінік, билік туралы түсініктегі киелілік, репрессиялық-қорғаныстық және «келісімшарттық», мемлекеттің пайда болуына антропологиялық көзқарас; мәдени, әлеуметтік, географиялық және тарихи контекстегі заң; парыз және адамзат тарихына қызмет ету; әлеуметтік саяси қозғалыстардың антропологиялық факторлары, жаппай қимылдың моральдық себептері; антропологиялық зорлықтар), - бөліп көрсетеді.

Бұған қоса ғалымдар аталмыш еңбегінде Мишель Фуко, Пьер Бурдьё, Норберт Элиас секілді зерттеушілердің еңбектеріндегі тарихи антропологияның методологиялық негіздеріне, білімнің пәнаралық аймағы ретінде қалыптасқан және тарихи антропологиялық зерттеулерге, өткен дәуірдің өзгешелігі туралы тезистерге, күнделікті өмірге, әдеттерге, салт-жоралар мен рәсімдердің таңбаларына назар аудару аса қажет екенін айтады.

Қорыта айтқанда зерттеу мәселелері бойынша тарихи антропологияның тек өзіне тән нақты зерттеу нысаны бар деп айта алмаймыз. Яғни ол қарастыратын тақырыптар тарих ғылымының өзге салаларынан да орын алады. Тек бір мәселедегі ерекшелігін атап өту қажет, ол тарихи эволюциядағы адамның қызметі болып табылады.

Отан тарихында тарихи антропология бағытындағы маңызды мәселелер көтерілгенімен, әлі жинақталып методологиялық тұрғыда жүйе ретінде орнықты деп айту қиын. Заманауи талаптар іргелі зерттеулерді талап етеді. Тақырып аясында жеке аздаған жұмыстарды кездестіруге болады.

Қазақстан территориясында ғасырлар бойы көшпелі өмір сүрген халық өз территориясын сақтап қалу үшін, өз үстемдігін орнату үшін көптеген жаугершілік соғыстарды басынан өткізді. Мұны тарихи дереккөздердің өзі дәлелдейді. Әсіресе тәуелсіздікке дейін барынша мемлекет тарихы зерделеніп, тарихтың басты кейіпкерлері – халықтың тұрмыс тіршілігі, салт-дәстүрі, наным-сенімдері т.б. мәселелер үстіртін қарастырылды. Ал өткеннің тұтас бейнесін анық құрастыруда ондағы адамдардың іс-әрекеттері толыққанды зерттелуді талап етеді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Кром М.М. *Историческая антропология: учебное пособие*. – М.: Издательство Европейского университета в Санкт Петербурге; Квадрига. – 2010. – 214 с.
2. *Антропология* // <https://ru.wikipedia.org/wiki>
3. Масалимова Ә., Құлсариева А. *Мәдени антропология: оқу құралы. Толықтырылған 2-басылым*. - Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 190 б.
4. *Тарихи антропологияның мәні және оның методологиясы мен әдістемелері* // <https://stud.kz/referat/show/55992>
5. Барнард А. *Антропология тарихы мен теориясы*. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018. – 240 б.
6. Гурьевич А.Я. *Историческая антропология: проблемы социальной и культурной истории* // *Вестник АН СССР*, 1989. - № 7. – С. 71-78.

ӘӨЖ 930.11
ГРНТИ 03.23.07

Р.К. Нурбекова¹, А.К. Бұлғынбаева²

¹*С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университетінің доценті, т.ғ.к.*

²*С.Аманжолов атындағы ШҚМУ, Қазақстан тарихы кафедрасынаң аға оқытушысы, тарих магистрі*

ҰОС ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ТЫЛДАҒЫ ШЫҒЫСҚАЗАҚСТАНДЫҚТАРДЫҢ МАЙДАНҒА КӨМЕГІ ТУРАЛЫ МАТЕРИАЛДАРДЫ ЗЕРТТЕУДЕГІ МҰРАҒАТТЫҢ РӨЛІ

Аңдатпа

Мақалада Ұлы Отан соғысы жылдарындағы тылдағы шығысқазақстандықтардың майданға көмегі туралы материалдарды зерттеудегі мұрағаттың рөлі баяндалған. Отандық тарих ғылымында Ұлы Отан соғысының тарихы мен республиканың жеңіске қосқан үлесіне қатысты мәселелер әлі де өзекті және соғыстың тарихнамасы тарих ғылымының барынша жасалған және басым бағыттарының бірі болып отыр. Көптеген еңбектер Ұлы Отан соғысы тарихына арналған, оларда халықтың еңбектегі ерліктері, халық шаруашылығының соғыс жылдарындағы дамуы және оның Жеңіске қосқан үлесі, майдан қажеті үшін өнім шығару мен өндірістік ұжымдарда жарыстарды ұйымдастырудағы қоғамдық ұйымдар мен партиялық комитеттердің рөлі мәселесі де бар. Қазақстандағы зерттеу жұмыстары өнімді жүргізілген. Бұл салада соғыс кезінің тарихын арнайы зерттейтін маман тарихшылардың еңбектерін қоспағанда, тыл ардагерлері мен соғыс куәгерлерінің, мемлекет қайраткерлерінің және басқа тұлғалардың да жазған еңбектері көптеп кездеседі.

Түйін сөздер: Ұлы Отан соғысы, шығысқазақстандықтар, мұрағат, дерек, майдан, қорғаныс, қор, тыл, облигация, заем.

Нурбекова Р.К.¹, Бұлғынбаева А.К.²

¹к.и.н., доцент, Восточно-Казахстанский государственный университет им. С.Аманжолова

²магистр, Восточно-Казахстанский государственный университет им. С.Аманжолова

РОЛЬ АРХИВА В ИЗУЧЕНИИ МАТЕРИАЛОВ О ПОМОЩИ ФРОНТУ ВОСТОЧНОКАЗАХСТАНЦЕВ В ТЫЛУ В ГОДЫ ВОВ

Аннотация

В статье описана роль архива в изучении материалов о помощи фронту восточноказахстанцев в тылу в годы Великой Отечественной войны. Вопросы истории Великой Отечественной войны и вклад республики в отечественную историю по-прежнему актуальны, и историография войны является одним из самых передовых и приоритетных направлений исторической науки. Многие из них посвящены истории Великой Отечественной войны, которая включает в себя роль общественных организаций и партийных комитетов в работе народа, развитие народного хозяйства во время войны и ее вклад в Победу, производство товаров для нужд фронта, организацию соревнований в производственных бригадах. Исследования в Казахстане были продуктивными. Есть много работ, написанных ветеранами войны, ветеранами войны, государственными деятелями и другими людьми, за исключением работ историков, специализирующихся на истории войны.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, восточноказахстанцы, архив, данные, фронт, оборона, запас, фон, облигация, кредит.

R.K. Nurbekova¹, A.K. Bulgunbaeva²

¹k.h.s., associate professor of the S. Amanzholov East Kazakhstan State University

²maste rof the S. Amanzholov East Kazakhstan State University

THE ROLE OF THE ARCHIVE IN THE STUDY OF MATERIALS ON ASSISTANCE TO THE FRONT OF THE EAST KAZAKHSTAN PEOPLE IN THE REAR DURING THE GREAT PATRIOTIC WAR

Annotation

The article describes the role of the archive in the study of materials on assistance to the front of the East Kazakhstan people in the rear during the Great Patriotic War. The issues of the history of the Great Patriotic War and the contribution of the republic to domestic history are still relevant, and the historiography of the war is one of the most advanced and priority areas of historical science. Many of them are devoted to the history of the Great Patriotic War, which includes the role of public organizations and party committees in the work of the people, the development of the national economy during the war and its contribution to the Victory, the production of goods for the needs of the front, the organization of competitions in production teams. Research in Kazakhstan has been productive. There are many works written by war veterans, war veterans, statesmen and other people, with the exception of the works of historians specializing in war history.

Keywords: World War II, East Kazakhstan people, archive, data, front, defense, stock, background, bond, credit.

Әрбір қоғамдағы тарихи уақыттың міндеттерін анықтау, еліміздің тарихының елеулі оқиғалары жайында нақты дерек қалдыру, сондай-ақ өткен жайларды тарихи деректермен салыстыра отырып зерделеу, назар аудару бүгінгі ұрпақтың басты міндеті болмақ.

Сол сияқты, Ұлы Отан соғысы жылдарындағы тылдағы шығысқазақстандықтардың майданға көмегімен еңбек тарихын, бұрын мүлде айналымда болмаған тарихи мәліметтер тұрғысынан зерттеу, оның әр қырлы жақтарын ашу, сол кездегі жағдайларды, қазіргі кезеңнің талабына сай, анық, ақиқаттық тұрғыдан зерттеудің өзектілігіне орай, осы бағытта туған өлкенің тарихында шығысқазақстандықтардың отанымыздың қиын-қыстау кезеңінде қосқан үлестері жайлы мәліметтермен Шығыс Қазақстан облыстық мемлекеттік мұрағатының қорларында сақталған материалдар арқылы танысуға болады.

Ұлы Отан соғысы жылдарындағы шығысқазақстандықтардың тылдағы еңбектерінің тарихы жайлы жазылған еңбектерді бүгінде кездестіре алмайсыз. Көбінесе тарихи зерттеулерде, баспасөз материалдарында бұл мәселенің кейбір аспектілері ғана қаралады. Сондықтан жергілікті мұрағат арқылы, еліміздің

қазіргі кезеңіндегі бұрын қамтылған жақтарынан өлкеміздің Ұлы Отан соғысы жылдарындағы майдандағы жауынгерлерге көмек көрсету мақсатында жасаған іс-шараларының, ерен еңбектерінің орны ерекше. Өңірдің Ұлы Отан соғысы жылдарындағы тарихын зерттеу, деректерді қарап ғылыми айналымға енгізу бүгінгі тарих ғылымының алдында тұрған міндеттердің бірі.

Шығыс Қазақстан облыстық мемлекеттік мұрағатының деректеріндегі бай құжаттардың 12 қоры, атап айтқанда, №3, 13, 270, 279, 321, 370, 454, 787, 176, 746, 745, 753 және осы мұрағаттың Риддер бөлімшесінің 3 қоры: №1, 137, 191; Зайсан бөлімшесінің 6 қоры: №5, 6, 29, 63, 105, 260; Зырян бөлімшесінің 7 қоры: №3, 4, 5, 6, 7, 187, 191 қорларының құжаттары арқылы Шығыс Қазақстан өңірінің Зайсан, Ұлан, Тарбағатай, Күршім, Марқакөл, Өскемен, Зырян, Киров, Самар, Катон-Қарағай, Шемонайха, Бұқтырма, Глубокое, Ақсуат, Большенарым, Лениногор, Риддер, Таврия, Предгорный аудандарының еңбекші халқының Ұлы Отан соғысы жылдарындағы майдандағы жауынгерлерге көрсеткен көмегі мен қолдауы жайлы мол мағлұматтарды кездестіруге болады.

Осы кезеңдегі қарастырылып отырған кезеңдегі мұрағат материалдарының келесі тобын, осы мұрағатта сақталған, келесі облыстық «Большевик Алтая», Киров ауданының «Прииртышский коммунары», Риддер ауданының «Риддерский рабочий», Таврия ауданының «Путь Ильича», Катон-Қарағай ауданының «Сталинское знамя», Тарбағатай ауданының «Большевиктік колхоз», Зайсан ауданының «За большевистские хлоязы», Самар ауданының «Сталинец», Предгорный ауданының «Алтайский колхозник» атты мерзімдік басылымдарының әр жылдарындағы сандарының беттерінде берілген материалдардың орны ерекше.

Шығыс Қазақстан облыстық мемлекеттік мұрағатында «1941-1945 жылдардағы Ұлы Отан соғыс жылдарындағы шығысқазақстандықтар» атты қор құрылған. Онда жауынгерлер естеліктері, анкета, әскери хаттар, фотосуреттер, жеке істер жинақталған. Нәтижесінде майдангерлер мұрағатқа майдан кезіндегі жеке полкпен түскен фотосуреттерін, естелік хаттарын жібере бастады. Осыған сәйкес, мұрағат қорында бұрын белгілі болмаған мағлұматтар айналысқа енді. Яғни, облыс шеңберіндегі 1941-1945 жылдардағы шығысқазақстандықтардың Ұлы Отан соғыс кезіндегі майдангерлер, тыл еңбеккерлерінің ерен еңбегі, ескерілмей қалған азаматтардың, өнеркәсіп, ауыл шаруашылық ұжымдарының қызметі жайлы мұрағат деректерін пайдалана отырып, айналымға енген еңбектер арқылы, тарихта еленбей қалған тұстарын жаңа қырынан көрсетуге болады.

Соғыстың басталуымен-ақ майдандағы тікелей соғыс қимылдарына қатысқан шығысқазақстандықтар өшпес ерліктің, батырлық пен қаһармандықтың үлгісін көрсетті.

Ұлы Отан соғысындағы жеңістің маңызды факторларының бірі халықтың майданға көрсеткен көмегі болды. Сол бір қиын жылдарда кез-келген азаматтың ой-ниеті майданға қолдан келгенше көмектесіп, қайткенде де жауды жеңуге бағытталды. Соғыстың алғашқы күндерінен бастап-ақ, елдің ішкі өмірі мен экономикасын майдан талабына сай қайта құруға және қызыл армияның қорғаныс қуатын арттыруға байланысты көптеген шаралар іске асырыла бастады. Елдің қорғаныс қабілетін нығайтып, әскери экономикаға зор үлес қосқан Шығыс Қазақстан еңбекшілері соғыс жылдарында жүргізілген төрт мемлекеттік заем бойынша көп қаражат берді. Соғыс заемдарын тарату жөнінде Қазақстанның Шығыс өңірі тыл аймақтарының ішіндегі алдыңғы орындардың бірінде болды. Шығысқазақстандықтардың соғыс жылдарындағы майданға берген көмегі өте зор болды. Майдандағы армияны қамқорлыққа алу, оларға материалдық және рухани көмек беру жерлестеріміздің қасиетті борышына айналды. Қызыл Армияға жылы киім, жүздеген эшalon сыйлықтар жиналып жөнелтілді.

Шығыс Қазақстан облыстық мемлекеттік мұрағатының мағлұматтарын саралай отыра, Отан қорғау қорына арнайы есеп ашылғаннан кейін мемлекеттік банк бөлімшелері еңбекшілердің жеке өз қаражатынан берген ақшалай көмегін қабылдап ала бастады. Есеп шоты ашылысымен 1941 жылдың қарашасына дейін ШҚО қорғаныс қорына 1438000 сом, оның ішінде жеке-жеке Өскемен еңбекшілері 352000 сом, Лениногор кеншілері 322000 сом, Шемонайха еңбекшілері 139000 сом, Бұқтырма ауданы 138000 сом аударды. Өскемен қаласының халқы мемлекеттік банкіге 112,9 кг. алтынмен, 5,9 кг күміс тапсырды. Облыс бойынша 1 қазанға дейін 6987000 облигация заемдері өткізілді. Лениногордан 149000 сом, Өскеменнен 908000, Зырян ауданынан 589000, Зайсан ауданынан 508000 облигация түскен [1, 2].

Облыс бойынша 1941 жылдың 26 қазанына дейін 2166000 облигация заемдері өткізілді. Онда Лениногордан 581000 сом, Өскеменнен 553000, Зырян ауданынан 208000, Зырян қаласы бойынша 208000, Предгорныйдан 154000, Шемонайхадан 113000, Самардан 111000 сом және 9 млн облигация мемлекеттік заемдар бойынша тапсырылды [2, 2]. Ал қарашада облыс бойынша 8520000, Лениногордан 1812000, Өскеменнен 161200, Зайсаннан 771000, Зыряннан 679000 сом облигация тапсырылған [3, 2].

1941 жылдың қараша айында тек Лениногор қорғаныс зауытының ұжымы қорғаныс қорына 33685, ал желтоқсанда 224260 сом облигация тапсырған [4, 2].

1941 жылдың күзінде Риддерге Люберец электр-техникалық зауыты, Мәскеу энергетикалық институты, артиллериялық мектеп, 23 госпиталь; Өскеменге Симферополь мотожөндеу зауыты; 1942 жылы Орджоникидзе қаласынан «Электормыс» зауыты эвакуацияланды. Мұнда 2000 жұмысшы, инженер-техниктер олардың отбасыларымен келді [5, 39]. Көптеген елді мекендер мен үлкен қалаларда, ұжымжар-кеңшар орталықтарында үгіт пункттері қорғаныс қорына қаржы қабылдайтын қоғамдық орындарға айналды.

Зайсан ауданынан 1941 жылы 1145, 1942 жылы 4098 адам соғысқа, 276 адам еңбек армиясы қатарына жіберілді. Жалпы төрт жарым жылда соғысқа 6569 және еңбек армиясына 1099 зайсандықтар аттанды. Бұлардың ұлттық құрамы: 2673-і орыс, 4889-ы қазақ, 69-ы татар, 15-і украин, 13-і басқа ұлттардан болған. Олар Мәскеу, Ленинград, Белоруссия, Сталинград, Қырым, Украина, Балтық жағалауындағы елдерді қорғауға қатысқан. Біразы батыстағы соғыс аяқталысымен, 1945 жылы шілде-тамыз айларында Жапониямен соғысқа қатысып, өздерінің жауынгерлік жолдарын Тынық мұхит жағасында аяқтайды. Ауданнан 2595 адам қаза болса, оның 238 госпитальда жарадан көз жұмған, 1339-ы хабар-ошарсыз, 175 адам әртүрлі аурудан, 3 адам неміс тұтқынынан қаза болған [6, 4].

Зайсан өңірінен тек 1942 жылы Отанға 716 ірі қара, 4141 қой, 166 бас шошқа тапсырылып, қорғаныс қорына 455 ірі қара, 1844 қой, 114 жылқы және 38 шошқа, ет қосымша жіберілген. Отан қорғау қорына және Қазақстан комсомолы танк колоннасына 2,5 млн сом көмек берілген [7, 102].

Ал, Тарбағатайдан соғысқа аттанған 2693 жауынгердің 2125 соғыста көз жұмды. 1942 жылы аудандағы Отан қорғау қорына 35 ірі-қара, 184 қой-ешкі, 264 пұт май, 1254 ц. ет, 981 шалақ тон, 450 пима, 700 қалпақ, 2 тұлып, 26012 сом ақшалай, 705000 заем, 677 тері, 524 кг жүн және оқушылардың күшімен 23798 кг. қара металл дайындалып, 146557 сом ақша, 6 кг алтын танк колоннасының құрылысына жіберілген. 1943 жылға дейін Қызыл Армияға 79 пұт астық, 7600 пұт ет, 3000 жуық жылы киім жөнелтілген [8, 26].

Ұлы Отан соғысы жылдары Ұлан ауданының халқы да 1941 жылы 13 кг. таза күміс жинап, мемлекетке тапсырды. Қызыл Армияның Сталинград, Орел-Курск иініндегі жеңісіне орай, ұжымшар мүшелері жеке-жеке меншік қоймаларындағы астықтан 5 мың пұт жинаған. «Таулы Алтай» танк колоннасына, «Калбаолово» кен басқармасының ұжымы 460 мың сом қаржы қосқан. Обухов кеңшарынан Х.Ақжолов А.Маресьев атанды, ол 19 жасында майданға аттанып, екі аяғынан айрылып, ауылға қайтқысы келмей, бірақ протезбен жүруді үйреніп, шөп машинасында істеп, кейін шопан болған. «Қызыл Ту» орденімен марапатталған [9, 3].

Халықтың майданмен тікелей қарым-қатынасын, олардың жауынгерлерге арнап жіберген сәлемдемелерінен көруге болады. Еңбекшілердің майданға жолдаған сәлемдемсін қабылдап алу, жөнелту жұмысын жолға қоюда арнаулы шаралар іске асырылды.

1942 жылы Ұлы Отан соғысының бас кезінде облыс көлемінде қызыл армия отбасыларына 14 млн сом, ҰОС мүгедектеріне 600000 сом және 10000 сом бір рет берілетін жәрдем ақы, эвакуацияланған халыққа 160000 сом көмек беріліп, 118000 сом тамақтарына, 400000 сом баспаналарына жұмсалды [10, 31].

1942 жылы облыс бойынша әскери бюджет 67669300 сомға бекітілді, 1941 жылға қарағанда 26,7 пайызға қысқарды. 1942 жылы Катон-Қарағай ауданы «Шығыс Қазақстан колхознигі» танкі қорына 1000030 сом жинады [11, 1].

1942 жылы қиын жағдайларға қарамастан, Кенді Алтайда Өскемен СЭС, өнеркәсіптік кәсіпорындар, тұрғын үйлер салынып, эвакуациялық пункттер қалыпқа келтірілді.

1943 жылы Қызыл Армия үшін құрылған ет қорына ШҚО аудандары бойынша 11215 кг ет өткізілген [12, 1].

1943 жылы облыс еңбекшілері танк колоннасы мен әскери эскадрилия құрылысына 28 млннан аса сом бөлді. Ауыл шаруашылық азық-түліктерін жіберді. Әскери заем 57 млн болды, ал 1942 жылы 37 млн болған еді [13, 35].

Қызыл Армияның Бас Қолбасшылығының есебіне жоспардан тыс өнім шығаруда өндіріс орындары ерекше қарқынмен жүргізілді. Қорғасынды бұрынғыдан да көп өндіру қажет болды. Лениногор аудандық атқару комитетінің төрағасы Вдовин, 1943 жылы 3 сәуірде Мәскеуге жіберген жолдау хатында үкіметтің қорғанысына Жоғарғы Басқолбасшының ерекше қорына аудан еңбекшілерінің 3556799 сом, 16 вагон азық-түлік, қорғаныс қорына 3777602 сом, 74000 тонна қорғасын, танк колоннасы құрылысына еңбекшілер өз жинақ қассаларындағы ақшаларынан 214824 сом жібергені жайлы баяндаған [14, 2].

Бұл армия мен флотты қаруландыруда, майданға қажетті өнім шығаруға қосымша себін тигізген ерекше көмек болды. Облыстың халық шаруашылығы өндірістік жоспарды артығымен орындады. Облыс жауға қарс ыон октың төртеуін берді. МҚК-нің арнаулы тапсырмаларын орындап, түсті және сирек кездесетін металдар шығаруда, КСРО Жоғарғы Кеңесінің Президиумының Жарлықтарымен 163 жұмысшы, инженер және техниктер және ұжымшар мүшелері орден және медалдармен марапатталды [5, 40].

Соғыс кезінде шығысқазақстандықтар қорғаныс қорына 500000 пұт астық берді. Облыс еңбеккерлері 200000 аса жылы киім, Ленинградқа 380 т. азық-түлік жөнелтіп, майдан қорына 53 млн сом қаржы, 65 кг күміс, 500000 пұт астық, 150000 дана жыл киім, қорғасын қорына 10387000 ақша, 19718000 сом мемлекеттік заем тапсырды [12, 5].

Майдан мен тылды азық-түлікпен, өнеркәсіпті шикізатпен қамтамасыз етуде шығысқазақстандықтардың рөлі ерекше. Жұмысшы күші және ауыл шаруашылығының тапшылығына қарамастан, Шығыс Қазақстан өңірі соғыс жылдарында мемлекетке ауыл шаруашылық өнімдерінің барлық түрін, соғысқа дейінгі кездегіден анағұрлым артық тапсырды. Соғыстың алғашқы күндерінен-ақ халық арасында басталған қорғаныс қорын жасау қозғалысы бірден жаппай бұқаралық сипат алып, елдің экономикасын, барлық ресурстарын майдан талабына сай жұмсады. Қорғаныс қорын нығайтудың әртүрлі жолдарын қарастырған Шығыс Қазақстан еңбекшілері соғыс жылдары Қызыл Армияның астық қорына, Жоғарғы Бас Қолбасшылық пен жеңіс қорына зор үлес қосты.

Ұлы Отан соғысы кезіндегі қиын сәттерде адамдардың бойында майданға барынша көмектесіп, Жеңіс күнін жақындатуға үлес қосқан ерлік-дәстүрлері еліміздің ерлік шежіресінен өзінің лайықты орнын алары сөзсіз.

Ұлы Отан соғысы жылдарындағы майдандағы жауынгерлердің ерен ерлігімен қатар, тыл еңбеккерлерінің майданға қосқан үлесі жөніндегі материалдарды тарихи зерттеу негізіне ала отырып, жаңа тарихи көзқарастар тұрғысында, жаңа мұрағаттық деректерді саралап, таңдау барысында тұтас белгілі бір сабақтастыққа негізделген өлкеміздің тарихының жаңа беттерін ашуға болады. Өлкеміздің кешегі тарихының материалдарын беріп, таныстырып отырған Шығыс Қазақстан облыстық мемлекеттік мұрағатының қызметі, мұрағаттың кешегі және бүгінгі тарихымен тағдырлары сабақтасып жатқан қызметкерлерінің ерен еңбегі.

Бүгінгі күні туған өлкенің тарихын жаңғыртып отырған мұрағат, тарихи материал, өткен өмірдің деректі ескерткіші екені даусыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Помощь к фронту. // «Большевик Алтая». 1941. 10 мамыр. б.2*
2. *Помощь к фронту. // «Большевик Алтая». 1941. 9 қазан. б.2*
3. *Помощь к фронту. // «Большевик Алтая». 1941. 4 қараша. б.2*
4. *Помощь к фронту. // «Большевик Алтая». 1941. 27 қараша. б.2*
5. *Шмурыгин Г.М. Восточный Казахстан в годы Великой Отечественной войны. //Материалы научно-теоретич. конференций. Посв. 50-летию Победы. – Усть-Каменогорск,1993. – С.39-40.*
6. *Құдабаев Б. Бұрынғы Зайсан-бүгінгі Зайсанның болашағы //Достық, 1974. – 19 қазан. –4 б.*
7. *Зайсан асулары: тарихи-публицистикалық очерктер. Б.Жапаров, Р.Тұлыкин, Б.Құдабаев, М.Байкөбекова. – Алматы, 1998. – 102 б.*
8. *ШҚОММ. - 29- қор. - 1- тізбек. -159-іс. 26-парақ.*
9. *Мұқанов с. Елу жылда ел жаңа. // Өркен, 1978. 12 қаңтар. –б.3*
10. *ШҚОММ. - 176- қор. - 3- тізбек. -84-іс. 5-б, 23, 31-парақ.*
11. *ШҚОММ. - 745- қор. - 1- тізбек. -452-іс. 1-парақ.*
12. *ШҚОММ. - 745- қор. - 1- тізбек. -341-іс. 1,7-парақ.*
13. *ШҚОММ. - 176- қор. - 3- тізбек. -103-іс. 35, 40-парақ.*
14. *ШҚОММ. – 1- қор. - 1- тізбек. -80-іс. 2-парақ*
15. *Лениногорға 200 жыл. //Коммунизм туы.-1986. 18 маусым. б.2*

МРНТИ: 03.81.99
УДК 930.1

Калиева К.С.¹, Ильясова З.С.²

¹Восточно-Казахстанский государственный технический университет им. Д.Серикбаева,
доцент кафедры история Казахстана и социально-политические дисциплины, к.и.н. РФ и РК,
г. Усть-Каменогорск., Казахстан

²ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, ассоц. профессор кафедры востоковедения, к.и.н.
г. Нур-Султан, Казахстан

ИСТОРИЯ ПЕРЕПИСЕЙ НАСЕЛЕНИЯ КАЗАХСТАНА 1897-1926 гг.: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЗОР

Аннотация

Самым крупномасштабным и многоцелевым источником информации о населении является его перепись. На современном этапе развития исторической науки разработка историографических и источниковедческих аспектов истории переписей населения Казахстана является одной из важных и малоизученных проблем.

В статье представлен анализ литературы, предметом которых выступали вопросы динамики численности и состава населения, особенности социально-демографических процессов в конце XIX – первой четверти XX вв. (дореволюционный период). Особое внимание уделено исследованиям, проведенных в период 1917-1991 гг. (советский период), где накоплен определенный опыт обработки разных видов источников о населении рассматриваемого периода. Статья завершается представлением современной литературы, с данными по общей истории переписей населения и народонаселения Казахстана.

Ключевые слова: историческая демография, население, перепись населения, источник, исследование.

К.С. Калиева¹, З.С. Ильясова²

¹Д.Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік техникалық университеті,
Қазақстан тарихы және әлеуметтік-саяси пәндер кафедрасының доценті, РФ және ҚР т.ғ.к.,
Өскемен қ., Қазақстан

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, шығыстану кафедрасының профессор м.а.
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

1897-1926 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ХАЛЫҚ САНАҚТАРЫНЫҢ ТАРИХЫ: ТАРИХНАМАЛЫҚ ШОЛУ

Аңдатпа

Халық туралы ең үлкен және жан-жақты ақпарат көзі – оның санағы. Тарих ғылымының дамуының қазіргі кезеңінде халық санақтары тарихының тарихнамалық және дерекнамалық аспектілерін зерттеуі маңызды және аз зерттелген мәселелердің бірі болып табылады.

Мақалада XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың бірінші ширегіндегі халықтың саны мен құрамының динамикасы, әлеуметтік-демографиялық процестер тақырыбы болған әдебиеттерге талдау жасалды (революцияға дейінгі кезең). Қарастырылып отырған кезеңнің тұрғындары туралы әртүрлі дерек көздерін зерттеудің тәжірибесі жинақталған 1917-1991 жж. жүргізілген зерттеулерге ерекше назар аударылды (кеңестік кезеңі). Мақала халық санақтарының жалпы тарихы мен Қазақстан халқы туралы мәліметтері бар қазіргі әдебиеттерге талдаумен аяқталады.

Кілтті сөздер: тарихи демография, халық, халық санағы, дереккөз, зерттеу.

Kaliyeva K.S.¹, Ilyassova Z.S.²

¹D. Serikbayev East Kazakhstan State Technical University, Department of Kazakhstan and socio-political disciplines, assistant professor, RU and RK-s doctor of Historical Sciences, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

²L.N.Gumilyov Eurasian National University, Department of Oriental Studies, associate professor, doctor of Historical Sciences
Nur-Sultan, Kazakhstan

HISTORIOGRAPHY OF THE HISTORY OF THE POPULATION CENSUSES OF KAZAKHSTAN IN 1897-1926

Abstract

The largest and most versatile source of information about the population is its census. At the present stage of the development of historical science, the development of historiographic and source study aspects of the history of the censuses of Kazakhstan is one of the important and little-studied problems.

The article presents an analysis of the literature, the subject of which was the dynamics of the size and composition of the population, especially the socio-demographic processes in the late XIX - first quarter of the twentieth centuries. (pre-revolutionary period). Particular attention is paid to studies conducted in the period 1917-1991. (Soviet period), where certain experience has been accumulated in processing various types of sources about the population of the period in question. The article concludes with a presentation of modern literature, with data on the general history of censuses of the population and population of Kazakhstan.

Key words: historical demography, population, population census, source, research

Исследователи многих отраслей знаний обращались к анализу социально-демографических процессов, к изучению истории, методологии, методов проведения, технологии обработки, обобщения результатов и другим вопросам переписи населения. Однако, до 1897 г., до времени проведения Первой Всеобщей переписи населения Российской империи, проблема изучения народонаселения Казахстана поднималась не ранее XVIII в., со времени организации Российской Академии Наук, проявившей живейший интерес к изучению окраин империи [1].

В исследованиях этих, имевших в большей степени описательный характер, предпринимались попытки оценить этнические и демографические процессы, проходившие в Казахстане. Основными направлениями в исследованиях авторов дореволюционного периода можно назвать: этнографическую характеристику населения, социальные процессы и экономическую деятельность жителей Казахстана, проблемы переселения и последствия миграционного движения населения.

Хотя эти работы хронологически выходят за рамки нашей темы, они весьма интересны с точки зрения формирования накопления знаний и информации о местном населении края. Результаты научного изучения казахов в XVIII в. стали основой для дальнейших исследований в этом направлении.

При подготовке и после проведения Первой Всеобщей переписи, в печати стали появляться не только статистические сборники, ей посвященные, но и специальные исследования с данными по истории учета населения, ограниченного рамками какой-либо конкретной территории страны. Это касается и истории собственно Казахстана. Так, в 1893 г. газета «Оренбургский край», выходящая с 1892 по 1896 г. в г. Оренбурге два раза в неделю, публикует «Заметки о народонаселении Тургайской области» А.Добромыслова. В 1902 г. тем же автором в Твери издана отдельная работа по более широкой теме (исторический очерк), но в границах той же области – Тургайской. Автором по материалам административной статистики затронуты вопросы населения [2].

Пять лет спустя, в 1898 г. в «Семипалатинских областных ведомостях» печатается работа представителя Русского географического общества – Н.Я. Коншина, проанализировавшего материалы переписи населения, проведенной в Семипалатинской области [3]. Работа стала серьезной вехой в разработке вопросов проведения переписи в регионах империи. В ней были собраны сведения о количестве и составе домовладельцев, о численности населения, половозрастном, национальном, сословном составе, вероисповедании и семейном положении, естественном и механическом движении, грамотности и образовательном уровне, распределении населения по занятиям. Выработанный статистическим комитетом порядок переписи как наиболее практичный был рекомендован для всех городов Сибири.

К сожалению, число подобных работ, вышедших в досоветское время и посвященных народонаселению Казахстана, рассматриваемому в контексте переписи 1897 г., очень невелико.

В то же время введенный исследователями XVIII-XIX вв. в научный оборот большой фактический материал, требует осмысления и критической переработки, что даст возможность подойти к решению многих вопросов по теме истории народонаселения Казахстана. В то же время полномасштабные специальные исторические исследования для данного периода не характерны.

В советский период (1917-1991 гг.) проблемы народонаселения Казахстана как части населения Российской империи, позже – Советского Союза, изучаются весьма активно, в том числе и с исторической точки зрения.

Литература 20-х гг. практически не принимается во внимание казахстанскими исследователями [4]. Исследователи, большей частью представленные не историками, а экономистами и статистиками, обрабатывали имевшийся у них огромный материал, но изучали не проблемы в целом, а отдельные вопросы.

В литературе первых двух десятилетий XX в. авторы пытались решить наиболее актуальные вопросы того времени, к которым, несомненно, относятся не только демографические характеристики (численность, воспроизводство, состав, размещение, миграции населения), материалы о голоде 1921-1922 гг., но и анализ материалов переписей населения и различного рода обследований [5].

30-50-е гг. XX в. были временем формирования предпосылок для появления будущих исследований в области истории населения, поэтому вопросы народонаселения еще не были отдельным направлением в исторической науке, они лишь в той или иной мере затрагивались в трудах историков, посвященных общим проблемам истории Казахстана [6].

Так, Е.З. Волковым при попытке определения численности населения Казахстана в качестве исходного материала были использованы данные Всероссийских сельскохозяйственных переписей 1916 и 1917 гг. и применен метод интерполяции для исчисления численности населения Тургайской области, не учтенной в названных переписях [7].

60-70-е гг. XX в. – начало появления исследований по проблемам исторической демографии [8]. В Казахстане историко-демографическая проблематика начинает разрабатываться в конце 70-х – начале 80-х гг. прошлого столетия. По мнению профессора Н.В. Алексеенко, трудами, где впервые в советской историографии на основе материалов «Обзоров областей», переписей населения и других статистических источников дан анализ численности и национального состава населения всего Казахстана второй половины XIX – начала XX вв., были труды П.Г. Галузо [9].

Среди всего многообразия работ можно, прежде всего, выделить труды, разносторонне рассматривающие теоретические проблемы переписи как одного из способов учета населения, а также проблемы общей теории народонаселения и закономерности демографического развития [10].

Так, А.Я. Боярский в ряде своих работ представляет методологические вопросы статистического изучения населения. Различные вопросы демографического состояния населения в разные периоды советской истории рассматривались в трудах С.И. Брука, В.И. Козлова, В.П. Данилова, В.З. Дробижера.

Работы А.И. Гозулова, рассматриваемые ныне как один из первых опытов разработки историко-методологической характеристики производства переписей населения в европейских странах, США, России, СССР. Автор на большой источниковой базе рассмотрел наиболее актуальные вопросы переписей населения в разных государствах, выделил особенности их подготовки, проведения, подведения итогов [11].

В.М. Кабузан в своем труде представил предшественниц классических переписей в России, проводившихся в XVIII–XIX вв. - материалы ревизий [12].

Большая группа работ посвящена проблемам изучения народонаселения собственно Казахстана [13]. Первым опытом источниковедческого анализа в историографии Казахстана и Средней Азии считается работы Н.Е. Бекмахановой, где на основе значительной базы источников исследуется динамика численности населения Казахстана, количественные соотношения различных этнических компонентов, социальная структура, прослеживаются мероприятия по размежеванию и политико-административному делению края [14].

Кроме переписи 1897 г., обстоятельно представляются многие местные переписи, проведенные в различных частях Казахстана в 1869-1870, в 1876-1877, в 1882, 1885, 1896, в 1913 гг. в монографии (1981) Н.В. Алексеенко, посвященной вопросам численности, размещения и состава населения дореволюционного Казахстана. При этом хронологические рамки автор объясняет следующим образом: «... с одной стороны, к 1870 г. определилось административно-территориальное деление Казахстана, а с другой – начало первой мировой войны внесло существенные изменения в динамику и структуру населения.

Промежуточный хронологической засечкой является 1897 г. – год первой всеобщей переписи населения Российской империи» [15].

Особое место занимает советская литература с данными переписей 1897-1926 гг. Исследования, посвященные различным аспектам демографического развития населения СССР и Казахстана, проведены на основе материалов переписей населения 1897, 1920, 1923 (городской), 1926, 1959, 1970, 1979 гг., архивных статистических материалов и других источников.

Материалы Первой Всеобщей переписи населения (1897 г.), были представлены в статье И.П. Орлянского [16], при рассмотрении городского населения Степного Казахстана. В монографии М.Х. Асылбекова и А.Б. Галиева [17], изданной в Алма-Ате в 1991 году, определены основные тенденции роста численности населения Казахстана, его динамика, прослеживаются изменения в национальном, социальном, половозрастном составе, а также процессы естественного и механического движения населения в увязке с историческими изменениями, проходившими в социально-экономическом развитии республики.

В 1969 году, в Новосибирске, под редакцией Л.М. Горюшкина, были опубликованы «Материалы переписи 1916 г. по Томской губернии» (куда, как известно, до лета 1917 г. входила и часть Казахстанского Прииртышья). Оригинальность этой работы была обозначена в ее подзаголовке: «из опыта обработки на ЭВМ» [18].

И.Д. Никифоров рассмотрел в своей кандидатской диссертации вопросы демографического развития городского населения Казахстана. На основе архивных материалов (в первую очередь, материалов городской переписи 1923 г., всесоюзных переписей 1926 и 1939 гг.), текущей статистики о рождаемости, смертности и миграции населения в работе прослежена динамика численности городского населения Казахстана, проанализированы основные пути и методы его формирования, половозрастная структура, социальная структура, грамотность, образовательный уровень и занятость населения городов.

И.Н. Киселевым на материалах переписи рассмотрены методические проблемы определения численности и национального состава населения СССР в 1920-1926 гг [19]. Исследователь А.Б. Галиев, используя материалы всесоюзной переписи населения 1926 г., архивные и литературные источники, особое внимание уделил изучению половозрастной структуры казахского и русского населения, семейной и социальной структуры казахов, географии расселения, а также организации проведения на территории Казахстана переписи населения 1926 г. [20].

Проблемам этнического состава населения Казахстана посвящены труды Ф.Н. Базановой. Автор, используя материалы переписей (в том числе), дает полную характеристику формирования полиэтнического населения дореволюционного и советского Казахстана [21].

Отдельными изданиями выходили результаты переписей советского времени как в целом по стране, так и по губерниям, областям, а также работы, посвященные анализу их подготовки, организации и проведения.

Среди таких работ – монография Н.Я. Воробьева: «Всесоюзная перепись населения 1926 г.», переизданная в Москве в 1957 г. История организации и проведения первых советских переписей населения в период с 1920 по 1959 гг. изучена Г.А. Павловым. Специальной работой по проблемам народонаселения Казахстана в можно считать статью А.Н. Донича «Народонаселение Казахстана», в которой автор представил итоги переписи 1926 г. по региону [22].

Подводя итог анализу советской литературы, отметим следующие важные, на наш взгляд, моменты:

1. Данные переписи 1897 г. присутствуют практически во всех публикациях, затрагивающих проблемы, прямо или косвенно связанные с народонаселением всей страны или какой-либо ее части в конце XIX – начале XX вв.

2. Аналогичным образом обстоит дело с переписью 1926 г. в научной литературе советского времени, связанной с рассмотрением проблем народонаселения в первой половине XX в. При этом следует подчеркнуть, что анализ материалов переписи 1926 г. важен не только сам по себе. Данные Всесоюзной переписи населения 1926 г. (как и 1939 г.) являются единственным документальным источником при определении потерь во время голода начала 30-х годов, сыгравшего огромную негативную роль в демографической истории Казахстана и являющейся одной из актуальных и требующей различных подходов в ее освещении.

3. Критическая характеристика переписей населения и других форм учета населения Казахстана присутствует в работах, предметом которых выступали вопросы динамики численности и состава населения, особенности социально-демографических процессов в республике в конце XIX – первой четверти XX вв.

Современная литература России и Казахстана представлена исследованиями, посвященными общей истории переписей населения [23], источниковедческому анализу широкого круга источников (в том числе и данных переписей населения) по проблемам миграций [24].

В 1999 году, в Усть-Каменогорске, была опубликована монография Н.В. и А.Н. Алексеенко «Население Казахстана за 100 лет (1897-1997 гг.)», в значительной степени основанная на материалах переписей населения 1897, 1926, 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг. [25].

На основе оценки исторических источников, исследователи А.М. Жаркенова, А.М. Мамырханова, Н.Л. Краснобаева показали причины и специфику формирования населения Казахстана в конце XIX - первой четверти XX века по материалам I Всероссийской переписи населения 1897 года, I Всесоюзной переписи 1926 года, переписей 1916, 1917, 1920, 1923 гг. и данных текущей статистики.

На основе широкого круга источников, в первую очередь материалов переписей населения, исследователь М.Н. Сдыков в своей монографии проанализировал этнодемографические процессы XVIII-XX вв., в результате которых сформировалось современное население Западного Казахстана.

В статье С.К. Уалиевой проблема семейно-брачных отношений в Казахстане в 20-е гг. XX века рассматривается на основе данных переписи населения 1926 г. [26].

В монографии А.Н. Алексеенко на основе материалов переписей населения 1920, 1923, 1926, 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг. определена динамика численности, расселение и национальный состав населения регионов Казахстана в советское время [27].

Первая Национальная перепись населения Республики Казахстан (1999 г.) и Всеобщая перепись населения Российской Федерации (2002 г.) [28] также представляются в современных изданиях.

Особенно актуальными для классификации и специальной классификации всех источников по переписям рассматриваемого времени являются проблемы отбора, установления достоверности, точности и информационного потенциала исторических источников. В историографии переписей населения накоплен определенный опыт обработки разных видов источников, хотя специальной обобщенной работы по источниковедению переписей населения Казахстана в конце XIX – первой четверти XX вв. практически нет. Исключением можно назвать две работы профессора Н.В. Алексеенко: «Статистические источники по демографии Казахстана» и «Изучение истории населения Казахстана в XVIII-XX вв.». В первой из них рассмотрены опубликованные источники статистического характера дореволюционного (результаты деятельности первых статистических комитетов), советского и суверенного Казахстана. Во второй работе представлен историографический обзор изучения проблем населения Казахстана [29].

Завершая представление современной литературы, с данными по общей истории переписей населения и народонаселения Казахстана, хотелось бы подчеркнуть следующее:

– в рукописях и изданиях 90-х гг. XX в. и начала XXI в., подобно советской литературе, из переписей, ставших главными объектами нашего исследования, чаще других (и полнее) представляются две всеобщие переписи: 1897 и 1926 гг., за ними, по степени внимания, следуют переписи 1920 и 1923 гг., значительно реже (и с очень лаконичной информацией) в современной литературе, как и прежде, представляются переписи 1916, 1917, 1924 гг.;

– по-прежнему отсутствуют специальные работы, полностью посвященные истории всех состоявшихся переписей (но по истории отдельных из них работы создавались и создаются);

– значительных публикаций историографического плана обнаружить в современной литературе не удалось (хотя отдельные факты и суждения на этот счет, безусловно, встречаются в историографических обзорах таких тем, где невозможно обойти вниманием ту или иную перепись, или несколько одновременно);

– переписи населения 1897-1926 гг. как единый источник по народонаселению Казахстана в настоящем исследовании самостоятельно представляется впервые (и это при том, что их данные по разным вопросам многие годы активно использовались и продолжают по-прежнему применяться).

В сумме, вся рассмотренная литература позволяет исследователям определиться с тем, что такое перепись населения, как давно, в мире, в России, в Казахстане, ведется особый учет населения, какие именно были в стране переписи, начиная от первой Всероссийской (состоявшейся в 1897 году) и включая первую Всесоюзную перепись (состоявшуюся в 1926 году).

Литература, учтенная в исследовании, дополненная информацией, извлеченной из энциклопедических, справочных и учебных [30] изданий, помогла ее автору более четко определиться с самой темой исследования, с его основной целью, с задачами, предметом и объектом исследования; с обзором архивных и других источников.

Список использованной литературы:

1. Рычков П.И. Топография Оренбургской губернии. Оренбург, 1762; Андреев И.Г. Описание Средней Орды киргиз-кайсаков. Алматы, 1998; Левиин А. Описание киргиз-казацких или киргиз-кайсацких орд и степей. Спб, 1832; Кеппен П.И. Несколько слов по поводу Ведомости о народонаселении России, составленной при статистическом отделении Совета МВД. – СПб, 1850.
2. Добромыслов, А. Заметки о народонаселении Тургайской области // Оренбургский край. - 1893. - № 17-18. – С. 18-26; он же. Тургайская область : ист. очерк. – Тверь, 1902.
3. Конишин Н. К истории переписи в Семипалатинской области // Семипалатинские областные ведомости. 1898. - №25.
4. Базанова, Ф.Н. Формирование и развитие структуры населения Казахской ССР (национальный аспект). – Алма-Ата: Казахстан, 1987. – С.5; Козина, В.В. Население Центрального Казахстана (конец XIX в.-30-е гг. XX в.). Кн.1. – Алматы, 2000. – С.6-7.
5. Городецкий И. Население Семипалатинской губернии по данным Всероссийской демографической переписи 28 августа 1920 г. // Некоторые статистические итоги. – Семипалатинск, 1923; Иванов Ю.М. К итогам сельскохозяйственной переписи 1923 г. // Статистический сборник. Оренбург, 1923. - №3; Крутилин И.П. Переписи 1925 г. // Статистический вестник, 1924. - №3; Первые итоги переписи населения: казахское население // Наше хозяйство. 1927. - №3; Вахромеев С.А. Всесоюзные переписи в 1926-1927 гг. // Народное хозяйство Казахстана. 1926. - №1; Герасимов В. Статистико-экономический обзор Кирреспублики и колонизационные задачи // О земле. Сборник. – М., 1922. - Вып.3.
6. Асфендияров С.Д. История Казахстана (с древнейших времен). – Алма-Ата, 1935; Вяткин М.П. Очерки по истории Казахской ССР. С древнейших времен до наших дней. Л., 1941.
7. Волков Е.З. Динамика народонаселения СССР за 80 лет. – М., 1930.
8. Ярунский К. Историческая демография в СССР // Вопросы географии. Сб. 83. М., 1970; Дробижев В.З. Организация учета естественного движения населения СССР в 1917-1926 гг. // Вестник МГУ, сер. историческая. - 1978. - №3. – С.10-17.
9. Галузо, П.Г. Аграрные отношения на юге Казахстана в 1867-1914 гг. - Алма-Ата: Наука, 1965; он же. Социальные отношения в казахском ауле и переселенческой деревне Казахстана в начале XX в. // Казахстан в канун Октября. Сб. статей. Алма-Ата, 1968.
10. Боярский А.Я. Статистика населения. М., 1938); он же. Демографическая статистика. М., 1951; он же. Население и методы его изучения. М., 1975; Брук С.И., Козлов В.И. К истории учета этнического состава в переписях населения // Проблемы исторической демографии СССР. Таллинн, 1977; Водарский Я.Е. Население России за 400 лет: (XVI-начало XX в.). М., 1973; Данилов В.П. Сельское население Союза ССР накануне коллективизации: по данным общенародной переписи 17 декабря 1926 г. // Исторические записки. 1963. - Т.74. – С.64-108; Дробижев В.З. Организация учета естественного движения населения СССР в 1917-1926 гг. // Вестник МГУ. Серия историческая. 1978. - №3; Ковальченко И.Д. О применении математических методов при анализе историко-статистических данных // История СССР. - 1964. - № 1; Козлов В.И. Динамика численности народов. Методология исследования и основные факторы. – М., 1969; Киселева Г.П., Кваша А.Я. О чем рассказывают переписи населения. – М.: Финансы и статистика, 1983.
11. Гозулов А.И. Переписи населения СССР и капиталистических стран. – М., 1936; он же. Переписи населения земного шара. (Хронологические таблицы). – М., 1970.
12. Кабузан В.М. Народонаселение России XVIII– первой половины XIX в. (по материалам ревизий). – М., 1963.
13. Муканов М.С. Этнический состав и расселение казахов Среднего жуза. – Алма-Ата, 1974; Кимасов А.М. Деятельность статистических комитетов Казахстана и их роль в изучении края (1877-1917 гг.). Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Усть-Каменогорск, 1978; Волкова Т.П. Некоторые проблемы источниковедческого изучения материалов экспедиции Ф.А. Щербины // Вопросы историографии Казахстана. Алма-Ата, 1983. - С. 224-237; она же. Материалы по киргизскому (казахскому) землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Источниковедческое исследование. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – М.: МГУ, 1982.
14. Бекмаханова Н.Е. Формирование многонационального населения Казахстана и Северной Киргизии. Посл. четверть XVIII - 60-е годы XIX в. М.: Наука, 1980. Она же. Многонациональное население Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма (60-е годы XIX в. - 1917 г.). – М.: Наука, 1986.
15. Алексеенко Н.В. Население дореволюционного Казахстана (численность, размещение состав. 1870-1914 гг.). – Алма-Ата: Наука, 1981.
16. Орлянский И.П. Динамика численности и состава городского населения степного Казахстана (1897-1914 гг.) // Исторические науки. Вып. 1. – Алма-Ата, 1974. – С. 13-19.

17. Асылбеков М.Х., Галиев А.Б. Социально-демографические процессы в Казахстане (1917-1980). Алма-Ата: Ғылым, 1991.
18. Материалы переписи 1916 г. по Томской губернии (из опыта обработки на ЭВМ). Под ред. Л.М. Горюшкина. – Новосибирск, 1969.
19. Никифоров И.Д. Городское население Казахстана (1917-1939 гг.) // Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Алма-Ата, 1988. Киселев И.Н. Население СССР в 1920-1926 гг.: методические проблемы определения численности и национального состава. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – М., 1988.
20. Галиев А.Б. Из истории организации переписи населения 1926 года в Казахстане. // Вопросы социалистического строительства в Казахстане. Алма-Ата, 1977. С.100-101. Он же. К этнодемографической характеристике Казахской АССР: (по материалам переписи 1926 г.)// Известия АН КазССР. Серия обществ, наук. - 1978. - № 4. - С. 42-48. Он же. К истории миграции населения Казахстана // Вестник АН КазССР. - 1979. - № 5. - С. 54-56.
21. Базанова Ф.Н. Формирование и развитие структуры населения Казахской ССР. (Национальный аспект). – Алма-Ата: Казахстан, 1987.
22. Воробьев Н.Я. Всесоюзная перепись населения 1926 года. М., 1957. Павлов Г.А., Советские переписи населения (1920-1959) // Советская статистика за полвека (1917-1967 гг.). М., 1972. Донич А.Н. Народонаселение Казахстана // Народное хозяйство Казахстана». 1928.- №11-12. - С. 27-53.
23. Исупов В.А. Живая цифра: к истории переписей населения // ЭКО. Новосибирск, 2001. - № 11. - С.149-165; Савельева О.О. Изоточия всю Землю Русскую...: (О переписи населения) // Преподавание истории и обществознания в школе. 2002.- № 1. - С.3-12; № 2.- С.2-6; Терехина Т.А., Агинко А.А. «Согласно Высочайшему соизволению...» (из истории Первой Всеобщей переписи населения Российской Империи) // Вопросы статистики. 2002. - № 5. - С.63-64; Пашикина Т.А. Перепись населения в России: историческая преемственность и новации (социологический анализ). Автореф. дис. ... докт. социол. наук. Саратов, 2003; История переписей населения и этнодемографические процессы в Казахстане. – Алматы: Агентство РК по статистике, 1998.
24. Силина И.Г. Внешние миграции в Алтайский округ в 1865-1905 гг. (источники и методы исследования): автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Барнаул, 2002; Тарасова Е.В. Миграционный обмен с Россией как фактор формирования этнического состава населения Казахстана (XVIII - начало XXI века) : автореф. дис. ... канд. ист. наук. – М., 2004.
25. Алексеенко Н.В., Алексеенко А.Н. Население Казахстана за 100 лет (1897-1997 гг.). – Усть-Каменогорск, 1999.
26. Жаркенова, А.М. Население Казахстана по первой всеобщей переписи населения 1897 г. (демографический анализ): дис. ... канд. ист. наук. – Алматы, 2002; Мамырханова, А.М. Казахское население между переписями 1897-1926 гг.: дис. ... канд. ист. наук. – Алматы, 2002; Краснобаева Н.Л. Население Казахстана в конце XIX– первой половине XX века. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Барнаул, 2004. Сдыков М.Н. История населения Западного Казахстана. – Алма-Ата, 2004. Уалиева С.К. Структура городской и сельской семьи Казахстана (по материалам Всесоюзной переписи населения 1926 года). Этнодемографический аспект // Сборник научных трудов преподавателей и сотрудников Высшего Российско-Казахстанского свободного колледжа. – Алматы, 1995. – С.3–13.
27. Алексеенко А.Н. Сельское население Казахстана 1920-1990 гг. – Алма-Ата: Ғылым, 1993.
28. Этноссы Казахстана: историко-демографический справ. / А.Н. Алексеенко, Н.В. Алексеенко, М.К. Козыбаев, Ю.И. Романов. – Астана, 2001. Пряжина Е.В., Обухов А.В. Исследования возможностей обработки материалов Всероссийской переписи населения 2002 года на платформе Intel/Microsoft // Вопросы статистики. 2002. - № 1. - С.60-63; Моденов В.А., Носов А.Г. Россия и миграция. История, реальность, перспективы. – М.: Прометей, 2002; Дибирдеев В.И. Использование опыта переписей населения для организации и проведения Всероссийской сельскохозяйственной переписи // Вопросы статистики. 2003. – № 3. – С.15-16.
29. Алексеенко Н.В. Статистические источники по демографии Казахстана. – Усть-Каменогорск. Шығыс баспа, 1999. Алексеенко Н.В. Изучение истории населения Казахстана в XVIII-XX вв. – Усть-Каменогорск, 2003.
30. Демографический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия. 1985. Лопатин В.В., Лопатина Л.Е. Малый толковый словарь. – М., 1990. Борисов В.А. Демография. – М., 1999; Источниковедение. Проблемные лекции / Отв.ред. О.М.Медушевская. М., 2005; Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учеб. пособие / И.Н. Данилевский и др. – М.: Росс. гос. гуманитар. ун-т, 2000.

АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY

ӘОЖ 94(574):9-05
МРНТИ:03.20

Н.А. Абдурахманов¹, Р.А. Омарова², Қ.М. Шекербекөв³
¹т.ғ.к., АӘИУ, Шымкент қ., Қазақстан
²т.ғ.к., АӘИУ, Шымкент қ., Қазақстан
³аға оқытушы, АӘИУ, Шымкент қ., Қазақстан

МОНҒОЛИЯДАҒЫ ҚАЗАҚ ДИАСПОРАСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ МЕН ДАМУ ҮДЕРІСІ

Аңдатпа

Мақалада Монғолиядағы қазақ диаспорасының қалыптасуы мен даму үдерісі, шетелдегі қазақ ұлты өкілдерінің талайлы тағдыры мен өзекті мәселелері зерделенді. Қазіргі таңда шетелдегі қандастарды мейлінше мемлекеттік тұрғыда қолдау, олардың тарихи Отанына оралуына қолайлы жағдай қолға алынып жатыр. Осыған орай, шетелдегі отандастардың өз Отанында оқып, білім алуына да мол мүмкіндік бар. Өйткені қиырда жүрсе тілің, ділін жоғалтпаған, ұлттық құндылықтарына, бабалар аманатына деген адалдығын сақтап қалған олардың жаңа заман талабына сай өсіп-өркендеу үстіндегі еліміздің болашақта жан-жақты дамуына да сүбелі үлес қосатындығы даусыз. Сонымен қатар, мақалада Монғолия қазақтарының сол елдегі өсу динамикасын әр жылдары жүргізілген халық санақтарындағы статистикалық деректерге сүйене отырып талданған. Тәуелсіздік жылдарында Қазақстан мен Монғолия арасында орнатылған өзара байланыстардың, мәдени ынтымақтастықтың негізінде қазақ диаспорасы өкілдерінің де кейбір түйткілді мәселелерінің де оң шешімін тауып келе жатқаны автор тарапынан орынды жеткізілген. Сондай-ақ екі мемлекет арасындағы түрлі саладағы байланыстардың астары, саяси және мәдени жоспарлары мен мүдделері талдауға түседі.

Кілт сөздер: Қазақстан, Монғолия, диаспора, халық санағы, Шығыс Түркістан, Баян-Өлгей, Уланбатор, Монғолиядағы қазақтар.

Абдурахманов Н.А.¹, Омарова Р.А.², Шекербекөв Қ.М.³
¹к.и.н., РСИУ, г. Шымкент, Қазақстан
²к.и.н., РСИУ, г. Шымкент, Қазақстан
³ст. преподаватель, РСИУ, г. Шымкент, Қазақстан

ПРОЦЕСС РАЗВИТИЯ И ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ КАЗАХСКОЙ ДИАСПОРЫ В МОНГОЛИИ

Аннотация

В статье изучается и рассматривается процессы становления и развития казахской диаспоры в Монголии, актуальные проблемы и критические судьбы представителей казахской национальности за рубежом. В настоящее время идет активная государственная политика поддержки соотечественников за рубежом и создаются благоприятные условия для их возвращения на историческую родину. В связи с этим у них есть возможность обучаться и учиться на Родине своих предков. Кроме того, в статье проанализирована динамика роста казахов в этой стране, опираясь на статистические данные переписи населения, проведенные в разные годы. Также показаны положительные решения некоторых проблем представителей казахской диаспоры за годы независимости, на основе установленных взаимоотношений между Казахстаном и Монголией культурного сотрудничества. Также анализируются планы, интересы и мнения между двумя государствами в различных социально-культурных сферах.

Ключевые слова: Казахстан, Монголия, диаспора, перепись населения, Восточный Туркестан, Баян-Өлгей, Уланбатор, казахи в Монголии.

N.A. Abdurakhmanov¹, R.A. Omarova², K.M. Shekerbekov³

¹Ph. D., RSIU, Shymkent, Kazakhstan

²Ph. D., RSIU, Shymkent, Kazakhstan

³Senior lecturer, RSIU, Shymkent, Kazakhstan

THE DEVELOPMENT PROCESS AND THE HISTORY OF THE KAZAKH DIASPORA IN MONGOLIA

Annotation

The article studies and considers the processes of formation and development of Kazakh diaspora in Mongolia, current issues and critical fate of representatives of Kazakh nationality abroad. At present time goes on active state policy to support compatriots abroad and favorable conditions are created for their return to historical homeland. In this regard, they have the opportunity to learn and study in the homeland of their ancestors. In addition, the article analyzed growth dynamics of Kazakhs in this country, based on statistical data censuses conducted in different years. This article also includes positive solutions to some problems of representatives of the Kazakh diasporas over the years of independence, based on established Relations between Kazakhstan and Mongolia Cultural cooperation. It also analyzes plans, interests and opinions between two states in various socio-cultural spheres.

Keywords: Kazakhstan, Mongolia, diaspora, census Population, East Turkestan, Bayan-Olgay, Ulanbator, Kazakhs in Mongolia.

Қай ұлттың болмасын өзіндік тарихы болады. Қазіргі Моңғолияда өмір сүріп жатқан түркі тілдес халықтардың зерттелу тарихы ХІХ ғасырдың орта тұсынан басталады. Бұл туралы кезінде Г.Потанин, А.Самойлович, А.Бурдуков, А.Позднеев, Ц.Жамсрано т.б. ғалымдар ауқымды зерттеулер жүргізді. Ал тәуелсіздік дәуірінде Моңғолиядағы қазақ диаспорасының мәселесімен З.Қинаятұлы, И.Қабышұлы, Б.Кәмәләшұлы, Р.Шынай сияқты бірқанша зерттеушілердің айналысқанын білеміз.

Осынау ғалымдар Моңғолияға қазақтардың ауа көшуінің тағдырлы тарихы мен оның басты себептерін ашып көрсетуге тырысып бағып, оның басты себептерінің бірі ретінде ХІХ ғасырда орын алған Қытайдың Шыңжаң өлкесіндегі саяси-әлеуметтік жағдайлардың әсерінен және жайылымдық жердің жетіспеушілігіне байланысты болғанын айтады.

Анығы сол, ХІХ ғасырдың соңында, нақтырақ айтқанда, 1860-1870 жылдары Абақ-Керей қазақтары шынында да бұл елге жер, жайылым себебімен көшіп барған [1]. Ал олардың жалпы саны жөнінде жоғарыда біз тілге тиек еткен зерттеуші Цэвээн Жамсрано 60 мың Абақ, Керейдің тұрақтап қалғандығын атап көрсетеді. Бұл дерек 1924 жылғы халық санағының нәтижесінен алынды. Алтай ауып келген Абақ Керей ұрпағы Моңғолиядағы қазақтардың негізгі бөлігін құрайды десек, 1914-1917 жылдары Марқакөл, Зайсаннан асып келген наймандар да бар.

Десе де бұл миграциялық үдеріс ХХ ғасырдың орта тұсынан тоқтап қалған. Яғни, 1932 жылы Жырғалаңұлы Бөкенің (Молқы) ұлы Рәбәй бастаған 700 отбасы көшіп келсе, 1942 жылы олардың саны тағы 69 отбасымен толықты [2].

Тек 1911 жылы Моңғолия өз тәуелсіздігін алысымен қазақтарға тұңғыш рет жайылымдық жер беріліп, олардың жат жерде тұрақтап қалуына негіз қаланды. Дегенмен бұл елдегі қандастарымыздың өмірі қуаныш пен бақытқа толы болды, мамыражай тірлік кешті десек қателесеміз. Өйткені 1912-1914 жылдары орын алған «Жалама айдаған оқиғасы» атты нәубетті жылдарда қазақтардың уақытша Алтайдың басқа бетіне, енді бірі Ресейдің таулы Алтай аумағына үдере көшуден басқа амалы қалмады.

Ал 1924 жылға дейін Моңғолияның өз билік институты қалыптасқанға дейін қазақтар бұрынғы өздерінің дәстүрлі басқару жүйесін сақтап қалды. Оны Абақ-Керейді қазақтың ежелгі салты бойынша Абылай хан әулетінен шыққан Әбілпейіз ұлы Көгедай ұрпағы басқарып келгендігінен көруге болады. Ал хан сайлау үрдісі 1883 жылға дейін жалғасып, кейіннен бір гүн, төрт би үкірдай, екі амбы деп аталатын жеті адамнан құралған жаңа билік жүйесіне ауыстырылды.

Моңғолия қазақтарының ішінде Уандық» аталған билік лауазымы тек Пекиннен белгіленетін. Осынау лауазымға Көгедай ұрпағынан шыққандар ие болып, 1868-1890 жылдарда Әжіұлы Қасымхан, 1889-1911 жылдары Қасымханұлы Жеңісхан ел басқару құқығына ие болды.

Сондай-ақ ел арасында уандық билікпен қатар «Тәйж» лауазымы да қатар қолданылды. Лауазымның осы түріне Сүкірбай әулетінің ұрпақтары иелік етті. Одан бөлек үкірдайлық, зәңгілік делінген лауазымдар

қазақ арасында кең тарады. Кейбір деректерге қарасақ, қазақтар залан, зайсан, хунду лауазымдарын алғанға ұқсайды.

Ал Моңғолия қазақтары арасында билер соты, мұсылмандық қағидалар 1930 жылдарға дейін ғана кең қолданылып, жаппа кәмпеске, тап жауларын әшкерелеу, саяси қуғын-сүргін белең алған тұста қазақтар арасынан тұтқындалатын адамдардың жасырын тізімі жасалып, бұл нәубетте әсіресе наймандар көбірек жазықсыз жалаға ұшырады әрі бұл зобалаң 1922-1923 жылдары басталғанымен, 1960 жылдарға дейін созылды. Архив материалдарына сүйенсек, 1927-1938 жылдары 3270 қазақ ату жазасына кесілді, яғни әрбір 7 қазақтың бірі қуғындалды, 600 мыңдай халқы бар Моңғолияда репрессия салдарынан 37 мыңдай адам құрбан болып, 700-дей діни орындар жемен-жексен болды. Тіпті Баян-Өлгей аймағында бірде-бір мешіт қалмауының өзі большевиктік биліктің атейстік саясатының қаншалықты қарқынды жүргізілгендігінен хабар береді.

Ал 1939 жылы жапон басқыншылары Моңғолияның шығысындағы Халқа өзені бойына басып кірген тұста қазақтар да ел қорғауда ерен ерлік көрсетіп, взвод командирі болған Ікей Мәзімұлы Моңғолияның батыры атағына ие болса, әуе күштерінің генералы Мүдіріс Зайсанов та қаһармандығымен танылды.

Одан бөлек қандастарымыз Шығыс Түркістанда тұтанған Оспан батыр Исламұлы бастаған ұлт-азаттық көтеріліске (1940-1943) де дем бере қолдау көрсетіп, азаттық күрескерлерін қару-жарақ, азық-түлікпен қамтамасыз етіп отырды. Шығыс Түркістанды азат ету жолындағы әскери іс-қимылдарға Б.Қаби, Ш.Ноғай, О.Халхабай бастаған Моңғолия қазақтарынан құралған сарбаздар отряды да қатысып, Оспан батырдың әскерлерімен бірге Сарытоғай, Бурылтоғай және Алтай аймағының орталығы Сарысүмбені азат етуде ерекше ерлік көрсетті.

Осы соғыс қимылына қатысқан майдангер Лүдәрін, Ақмерұлы өзінің естелігінде: «Моңғолиялық қазақ сарбаздары Шұбарайғыр руынан шыққан атақты батыр, қолбасшы Қожаберген батырдың киелі ақ туын ырымдап майданға өздерімен бірге алып жүрді. Сол тудың шапағаты әлде құдыреті болар, Моңғолиялық қазақ сарбаздары отан үшін аса маңызды да, қиын тапсырмаларды ерлікпен орындады» [3], - дейді.

Жалпы Моңғолиядағы қазақтар көп қоныстанған өлке саналатын Баян-Өлгейдің алғашқы аймақ басшысы Қаби Бежеұлы болғанын білеміз. Мұрағат деректерінде бұл аймақтағы қазақтардың 22700 (91%), дәрбеттің 1382 (1,5%), урянхайдың 5127 (5,6%), тываның 737 (0,2%), халқаның 393 (0,1%), басқа ұлт өкілдерінің 230 адамды құрағаны анық жазылған.

1931-1940 жылдары Моңғолия қазақтары Қобда аймағының құрамына кіргенімен, сол кезеңде елде моңғол тілінің үстемділігі басым болғанын жасыруға болмайды.

Дегенмен көпке ұзамай қазақ автономиялық аймағын құру туралы шешім қабылданып, қазақтар саны да едәуір артты, былайша айтқанда, моңғолдардан кейінгі екінші орында тұрды.

Яғни бұл елдегі қандастар ұлттық болмысын, тілі мен мәдениетін т.б. қасиеттерін сақтап қалуға тырысқанымен, моңғолдық әсерлердің де ықпалы айтарлықтай болғаны анық.

Ал олардың этнодемографиялық ахуалына тоқталар болсақ, Моңғолияда 10 рет халық санағы жүргізіліп, оның алғашқысы 1918 жылы жүзеге асады. Сол кездегі халықтың саны 648,1 мың адамға жеткен болса, одан кейінгі санақтар 1935, 1944, 1956, 1963, 1969, 1979, 1989, 2000, 2010 жылдары өткізіліп, сондай-ақ 1947-1950 жж. бір мәртелік халық санағы жүрген. 1934 жылы Қобда аймағындағы қазақтардың саны 18 699 (7690-ерлер, 9733-әйелдер) болса, 1940 жылғы санақ бойынша Баян-Өлгей аймағының 78% (23,544) қазақтар, Қобда аймағында -1986, Завхан аймағында -60, Увста-17, Хувскөлде-3, Уланбаторда-7 жалпы қазақтардың саны-25617 болған.

1944 жылы қазақтардың саны -35995, 1947 жылы -37326-ға жеткен [4].

Жоғарыдағы санаққа байланысты тарихшы З.Қинаятұлының өз мәліметтері бар, ол 1940 жылы ғана Баян-Өлгейде - 32301 адам, 7063 жанұя болған деп көрсетеді [5].

1950-1960 жылдары халық санағына орай кейбір әдіснамалық және бағдарламалық іс-шаралар айтарлықтай жақсарды. Осының нәтижесінде 1969, 1979, 1989 жылдары халық және тұрғынжай санағы жүргізілді.

1956 жылғы санақ бойынша қазақтардың саны -38765 (4,3%), 1963 жылы 47838 (4,7%), 1969 жылы 58131 (5,3%), 1979 жылы -84300 (5,3%), 1989 жылы -120506-ға жетіп, осы жылы қазақтар Моңғолия халқының (2043959)-5,9% құрады [6].

2000 және 2010 жылғы халық санақтары бұрынғыларға қарағанда толық әрі дәлме-дәл болуымен ерекшеленді. Мәселен, 2000 жылғы санақта жалпы Моңғолияда 2 млн.373 мың 479 халық өмір сүрсе, оның ішінде қазақтардың саны -102 983-ті құрады. Бұл бүкіл халықтың 4,3 пайызы деген сөз. Осы

санақтан көретініміз қазақтар көбіне-көп Баян-Өлгейде 80,776 (78,4%), Хобдыда 10 005 (11,5%), Дарханда – 2103 (2,5%), Сэлэнгэде – 1100 (1,1%), Төв аймағында -1065 (1,1%) мекендеген. Сондай-ақ Уланбаторда – 6439 қазақ тұрған [7].

2010 жылғы халық санағы бірер ерекшелігімен көрінді. Яғни, тұрғындардың әлеуметтік жағдайлары діни сенімділігі техника құралдарын пайдалануы секілді 25 сұрақ енгізілді. Санақтың нәтижесі 2 647 554 адам болғандығын көрсетті. Оның ішінде 101,526 адамды құрады, ал үлес салмағы 3,9%-ке төмендеді.

Жүргізіліп отырған халық санақтарынан басқаларға қарағанда қазақтардың ұдайы өскенін көреміз. Сонымен бірге, тәуелсіздігімізді алуымызға байланысты қазақтардың өз атамекеніне біршама болса да оралуы ондағы халық санының азайып отырғандығын байқатады.

Ал моңғол қазақтарының дәстүрлі шаруашылығындағы төрт түлік малдың рөлі бөлек болғаны белгілі. Ата кәсібіміздің қазақтардың тұрмысын жақсартып, әл-ауқатының көтерілуіне жол ашқаны да рас. Алайда, соңғы жылдары қазақ малының тұқымы едәуір ұсақталып, тұлғалық кескін-келбеті де өзгерген. Бұрынғыдай маусымдық көшіп-қонудың қалыбы сақталмаған.

Шындығына келсек, коммунистік идеологияның қысымы Моңғолия қазақтарының рухани болмысынан ажырауына көп ықпал жасады. Атадан қалыптасқан рухани-мәдени құндылықтардың ұмыттырылуына, қажет болса олардан ат-тонын алып қашатындай жерінуге дейін алып барды.

Халық арасында күнбе-күн қолданыстағы салт-дәстүр, әдет-ғұрып, жөн-жоралғыға байланысты түрлі ырым-тыйымдар, заңдылықтар, ұстанымдар да толық сақталды деп айта алмаймыз. Себебі Наурыз мерекесінің өзі Моңғолия қазақтарының арасына бертінге дейін кең тараған жоқ. 1960 жылдардан бермен қарай бірең-саран болмаса аналарды ақ жаулық жабынуы мүлде тоқтатылды. Тарқата айтқанда, моңғол қазақтарының көптеген игі сенімі, салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы біршама өзгерістерге түсті.

Былайша айтқанда біз тағдырдың теперімшімен тарихи отынынан ауа көшкен қандастарымыздың сол елдердің тілін, оның қайсыбір белгілерін өзіне сіңіріп алуын да заңдылық деп түсінуіміз керек. Расында Моңғолия қазақтарының тіл ерекшелігін зерттеу 1980 жылдардан бастау алды. Осынау қордалы зерттеулерді Ж.Болатов пен Б. Базылхан жүргізді.

Моңғолия қазақтары жергілікті елдің тіліне құрметпен қарап, қостілділік саясатын қолдағанымен, уақыт өте келе қазақтар уранхай, тува, торғауыттармен тығыз араласа бастады. Халықтардың өзара тілдік қатынасы ауызша түрде жүрді. Тілдердің қолданылу аясы күнделікті тұрмыс, кәсіп, шаруашылық саудасаттық саласын қамтыды. Соның өзінде және кейінгі кезге дейін, қазақтар моңғол халқымен жақын араласып сіңісіп кетпегенін шығыстанушы Лев Гумилевтың: «Моңғол халық Республикасында түрік этностары: қазақтар мен басқалар өмір сүреді, бірақ олардың материалдық – рухани дамуында ұқсастықтар болғанымен, моңғолдармен сіңісіп кетпеген жекелеген бір этнос болып қалған...» [8], - деген мына бір пікірінен анық аңғаруға болады.

Моңғолия қазақтарының соңғы 130-150 жылдағы ірі өзгерістері тілге байланысты орын алды. 1927 жылдан бастап ашылған мектепте қазақтарды моңғол тілінде оқыта бастады. Басқаша айтқанда, қазақтар моңғол тілінде білім алып, сол тілде іс-қағаздар жүргізді, оның үстіне қазақтың жазу-сызуы қатарынан 3 рет өзгеріске түсті: яғни 1940 жылға дейін мектептерде ескі араб немесе ескі моңғол жазуықолданылды. Ал 1940-1941 жылдары Моңғолияға Қазақстаннан білікті мамандар, оқытушылар келіп, солардың көмегімен 1940 жылдан бастап, барлық мектептерде латын әліпбиі енгізілді. Көп ұзамай 1942 жылдың қаңтарынан бастап қазірге дейін орыс емлесі негізінде жаңа әліпбиге көшті. Осындай тілдік реформалық өзгерістер моңғолдарға да қатысты болатын.

1970 жылдарға дейін Моңғолиядағы қазақ мектептері Қазақстан оқулығының негізінде өзінің оқу ісін жүргізіп келді. Ал, 1958 жылға дейін Баян-Өлгей қазақ мектептерінде Қазақстаннан шақырылған оқытушылар қызмет атқарды. Бірақ, кейінгі жылдары бұл үдеріс тоқтады. Оның түрлі себептері бар болатын.

1976 жылы Баян-Өлгей аймағында қазақтарды моңғолдандыру саясаты қолға алынды. Яғни, аймақтық-әкімшілік тарапынан қазақ тілін, мәдениетін, шектеуге бағытталған іс-шаралар қауырт жүзеге асты. Қазақтар тұратын барлық жерлердегі қызмет орындарында іс-қағаздар түгелге дерлік моңғол тілінде жүргізілді, тіпті моңғол тілін білмегендерге оны арнайы үйрететін курстар ашылды. Осылай моңғолдандыру саясаты қазақтарды жеке ұлт ретінде қадірлеуден қалдыра бастады.

1956 жылдан бастап Моңғолияда қазақ тілінде радиохабарлар жүргізу қолға алынды. Ол 1960 жылдан Уланбатордан тікелей қазақ тыңдаушыларына арнап хабар таратты. Бірақ та соңғы 10-15 жылдың көлемінде қазақ тіліндегі хабарлардың таралу жиілігі әрі уақыты жағынан өте-мөте шектелді [9]. Ал қазақ тілінде шығатын газет-журналдарға келсек, алғаш 1957 жылдан бастап жылына 4 рет шығатын әдеби «Жаңа талап» журналы жарық көрді. 1970 жылдан «Шұғыла» журналы шығып тұрды. 1941 жылы ол «Өркендеу» газеті деген атпен тынысын өзгертті. 1980 жылдардың соңғы кезінде «Алау», «Балдәурен», «Темірқазық», «Әділет», «Шамшырақ», «Шарапат», «Қазақ», «Жарнама», «Заман-ай», «Жаршы»,

«Дәстүр», «Білім», «Ғылым», «Халық үні» т.с.с. бұқаралық ақпарат құралдары тарай бастады. Заман талабына сай Моңғолияда бұқаралық ақпарат құралдарымен қатар қазақ сайттары жұмыс істеп келеді. Сөзімізді сабақтай келе Моңғолия қазақтары қанша жерден қысым не шектеу көрсе де, өзінің тілдік ерекшелігін, ұлттық болмысын сақтап қалуға мейлінше көңіл бөлгенін ерекше айтуымыз қажет.

Ал бұл елдегі ислам дінінің қалыптасып дамуына соңғы екі ғасырда Шығыс Түркістаннан қазақтардың көптеп көшіп келуінің ықпалы зор болды. Алайда жоғарыда айтқанымыздай, 1930 жылдардың бедерінде коммунистік саясаттың дінге деген теріс көзқарасының нәтижесінде шіркеулер, діни-тарихи ескерткіштер құлатылып, 700-ден астам мешіттер жабылды. Дін қайраткерлері қуғындауға ұшырап, дінді насихаттауға заң жүзінде тыйым салынды. Анығы сол, 1950 жылы Уланбатордағы дін ұстаушыларға қызмет көрсететін жалғыз мешіт қалып, діннің қоғамдағы рөлі барынша әлсіреді, діни маңызды іс-шаралар жерлеу рәсіміне байланысты ғұрыптарда ғана көрініс тауып, қазақтың ас беру, аза тұту, ораза айту секілді сан ғасырлардан бері сақталып келе жатқан игі дәстүрлері, салттары үзілді.

Қазіргі таңда ислам дінін ұстаушылар Моңғолия мұсылмандар қоғамының тікелей қолдауына ие болып, қажылық сапарлар ұйымдастырып жатыр. Бұл үдеріс Моңғолия қазақтарының арасында ислам дінін ұстануға деген ықыласының артуына бұрынғыға қарағанда едәуір ықпал етті. Қазақстан мұсылмандары секілді моңғолия қазақтары да негізінен Әбу Ханафи мазһабын ұстанушылар болып табылады. Сондықтан да мұндағы діни тұрақтылық қалыпты десе болады.

Ал кеңестік кезеңдегі түрлі саяси қысымдарға, ұжымдастыру, тәркілеу, тап жауларын қудалау секілді түрлі ел басына түскен нәубеттерге байланысты қазақтар бас сауғалап Қытайға, Иран мен Ауғанстанға, Түркияға дейін ауды. Мұны кезінде Халифа Алтайдың «Атажұрттан Анадолыға дейін» кітабында тәптіштеп жазғаны да көпке мәлім. Яғни Түркиядағы қазақ диаспорасының негізін 1950-ші жылдары Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданынан, 1980-ші жылдары Ауғанстан мен Ираннан келген қазақтар қалады. Олардың дені Стамбул қаласы маңында орналасып, «Қазақкент» аталып кетті. Одан бөлек қандастарымыз Зейтинбурну, Кучук Чекмеджи, Сафра-кой, Орнектепеді тұрақтап қалды. Ал олардың саны әр деректе әртүрлі. Мәселен, 2003 жылы 19 мың адам болса, 2005 жылғы мәліметтерде 25 000 адамды құрайтындығы айтылған. Жалпы бұл елдегі қазақ диаспорасының тыныс-тіршілігінен хабардар ететін басылым ретінде 1986 жылы құрылған Токтоубай Топлудың басшылығындағы «Вакиф» мәдени-ағарту қоғамының мұрындық болуымен 1988 жылғы наурыздан бастап жарық көре бастаған «Вакиф» түрік қазақтары қоғамының бюллетенін» айтуға болады. шыға бастады. «Бюллетеннің» екі нөмірі ғана жарыққа шықты. Онда елдегі қазақтардың өмірі туралы мақалалар, қазақ диаспорасынан шыққан танымал тұлғалармен, белді азаматтармен сыр-сұхбаттар басылып отырды. Ал еліміз егемендігін алғалы бері түрік қазақтарымен рухани байланыстар одан әрі жанданып келеді.

Қорытынды

Түйіндей айтқанда, Моңғолиядағы қазақ диаспорасының әлеуметтік мәртебесінің біршама көтеріліп, материалдық жағдайының түзеліп, рухани байланыстардың желісі үзілмей отырғаны қуантады. Солай бола тұра таяу болашақта сол елдердегі қандастарымыздың елге қайтуына бар мүмкіндік туғызу, түрлі әлеуметтік мәселелерін шешуге септесу үдерісі тоқтамауы тиіс. Әрине біз бір ғана шағын мақалада бұл елдердегі қазақ диаспорасы өкілдерінің табыстары мен қажеттіліктерін толық қамтып шықтық деп айта алмаймыз. Сол себепті келешекте біз олардың сан ғасырлық тарихи-мәдени ерекшелігін, этникалық салт-дәстүр тұтастығын зерттеудің маңыздылығын түсінуіміз керек. Өйткені ондағы қазақ диаспораларының талайлы тағдыры мен тарихын зерделеу – кезек күттірмейтін мәселе.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Абақ Керей (ғылыми жинақ) *Еле халық баспасы. 1994.*
2. Қинаятұлы З. *Моңғолия қазақтары // Қазақ диаспорасы: бүгінгі мен ертеңі. – Астана, 2005. – 97-б.*
3. Соңғыбайұлы Б. *Шоқтығы биік нар тұлғалар. – Астана, 2010. – 88-б.*
4. Мұхамедиұлы Х. *Моңғолиядағы қазақ субэтностының қалыптасуы мен дамуы (Тарихи – этнологиялық зерттеу). – Алматы-Уланбатор, 1997.*
5. Қинаятұлы З. *Моңғолия қазақтары. I кітап. – А., 2001.*
6. Қобыландин Қ.И. *Моңғолия қазақтарының демографиялық ахуалы // Орталық Азияның қазақ диаспорасы: тарих-мәдениет-ескерткіштер. Халықаралық ғылыми конференция материалдары. – А., 2014. – 108-б.*
7. *Бұл да сонда. 109-б.*
8. Гумилев Л. *Этногенез и биосфера земли. – М., 1990. – 61-б.*
9. Кәпқызы Е. *Баян-Өлгей аймағы // Түркістан. 2011. – 2 тамыз.*

УДК 314
МРНТИ 03.61

Алексеев А.Н.¹, Аубакирова Ж.С.², Столярова Э.О.³

¹д.и.н., профессор, Восточно-Казахстанский государственный университет им. С.Аманжолова

²к.и.н., доцент, Восточно-Казахстанский государственный университет им. С.Аманжолова

³к.соц.н., доцент, Восточно-Казахстанский государственный университет им. С.Аманжолова
г. Усть-Каменогорск, Казахстан

ИСТОКИ СОЦИАЛЬНОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ КАЗАХСТАНА: ОСОБЕННОСТИ ДЕМОГРАФИЧЕСКОГО И ЭТНОКУЛЬТУРНОГО РАЗВИТИЯ В 60-80 гг. XX ВЕКА

Аннотация

В статье выявляется влияние демографического взрыва и его последствий на этносоциальные процессы в Казахстане 1960-1980-е гг. Вступление «поколения взрыва» в возраст социальной активности приводит к тому, что у казахов все более четко проявляются урбанизационные процессы, повлекшие за собой значительные социокультурные изменения. Вследствие удачной возрастной конъюнктуры и социальной политики (колхозно-совхозная система, охват высшим и средним профессиональным образованием т.д.) происходят социально-демографические изменения в структуре казахского этноса. В результате, к концу советского периода у казахов можно наблюдать высокий уровень высшего образования в республике. В тоже время, урбанизация и рост числа населения с высшим образованием привели к потере частью казахского населения родного языка, к отрыву от национальной культуры.

Таким образом, демографический взрыв стал основой социальной модернизации значительной части казахов. Впервые в истории сформировался статистически значимый слой образованной казахской молодежи, способной развивать городское пространство Казахстана на эндогенной основе.

Ключевые слова: демографический взрыв, этносоциальная эволюция, модернизация, студенчество, образование, население, этнический состав.

А.Н. Алексеев¹, Ж.С. Аубакирова², Э.О. Столярова³

¹ т.ғ.д., профессор, С.Аманжолов ат. Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті

² т.ғ.к., доцент, С.Аманжолов ат. Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті

³ әлеум.ғ.к., доценті, С.Аманжолов ат. Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті
Өскемен қ., Қазақстан

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК МОДЕРНИЗАЦИЯЛАУ КӨЗДЕРІ: XX ҒАСЫРДЫҢ 60-80 ЖЖ. ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ЭТНОМӘДЕНИ ДАМУЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Мақалада 1960-1980 жж. Қазақстанның этноәлеуметтік процестеріне демографиялық жарылыс салдарының әсері анықталады.

«Жарылыс ұрпағының» әлеуметтік белсенділік дәуіріне енуі, қазақтар айтарлықтай әлеуметтік-мәдени өзгерістерге алып келген урбанизация процестерінің айқын көрінуіне әкеледі. Жас ерекшеліктеріне және әлеуметтік саясатқа (ұжымдық-совхоздық жүйе, жоғары және орта кәсіптік білім алу және т.б.) байланысты, қазақ этникалық тобының құрылымында әлеуметтік-демографиялық өзгерістер орын алуда. Нәтижесінде, Кеңес кезеңінің соңына қарай қазақтарда республикадағы жоғары білім деңгейі жоғары болды. Сонымен қатар, урбанизациялау және жоғары білім деңгейінің өсуі қазақ халқының бір бөлігінің ана тілін, ұлттық мәдениетті жоғалтуына алып келді.

Осылайша, демографиялық жарылыс қазақтардың едәуір бөлігін әлеуметтік жаңғыртудың негізі болды. Тарихымызда алғаш рет Қазақстанның қалалық кеңістігін эндогенді негізде дамытуға қабілетті, білімді қазақ жастарының статистикалық мәні бар қабаты қалыптасты.

Түйін сөздер: демографиялық жарылыс, этноәлеуметтік эволюциялар, жаңғырту, студенттік қоғам, білім беру, халық, этникалық құрам.

A.N. Alekseenko¹, Zh.S. Aubakirova², E.O. Stolyarova³
¹d.h.s., professor of the S. Amanzholov East Kazakhstan State University
²k.h.s., associate professor of the S. Amanzholov East Kazakhstan State University
³k.soc.s., associate professor of the S. Amanzholov East Kazakhstan State University
 Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

THE SOURCES OF SOCIAL MODERNIZATION OF KAZAKHSTAN: PECULIARITIES OF DEMOGRAPHIC AND ETHNOCULTURAL DEVELOPMENT IN 60-80 XX CENTURY

Annotation

The article reveals the impact of the population explosion and its consequences on the ethno-social processes in Kazakhstan in the 1960-1980s. The entry of the "explosion generation" into the age of social activity leads to the fact that the Kazakhs are more clearly manifested urbanization processes, which entailed significant sociocultural changes. Due to successful age conditions and social policies (collective-state farm system, enrollment in higher and secondary vocational education, etc.), socio-demographic changes in the structure of the Kazakh ethnic group take place. As a result, by the end of the Soviet period, Kazakhs can observe a high level of higher education in the republic. At the same time, urbanization and an increase in the number of people with higher education led to the loss of their native language by part of the Kazakh population, to a separation from the national culture.

Thus, the population explosion has become the basis of social modernization of a significant part of the Kazakhs. For the first time in history, a statistically significant layer of educated Kazakh youth has formed, capable of developing the urban space of Kazakhstan on an endogenous basis.

Keywords: demographic explosion, ethno-social evolutions, demographic modernization, birth rate, mortality, reproduction of the population.

Определяющим фактором эффективного развития государства в Казахстане на современном этапе является политическая, экономическая, социальная и духовная модернизация. Социальная модернизация как макропроцесс представляет собой прогрессивные социальные изменения, объективно нацеленные на более рациональное и эффективное функционирование общества.

Первый Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев в статье "Социальная модернизация Казахстана: двадцать шагов к Обществу всеобщего труда" наметил пути, принципы и обозначил механизмы реализации данного процесса [1]. В связи с этим, важным представляется изучение истоков социальной модернизации, особенностей социальной, культурной, этнодемографической эволюции, имевшей место в советский период, в частности, в 50-80-е гг. XX в. Этот период является интересным с точки зрения изучения социально-эволюционных процессов, переживаемых представителями «поколения демографического взрыва» в 1960-1980-е гг. Именно в это историческое время обозначились основные тенденции социальной модернизации казахского этноса.

Демографический взрыв, переживаемый казахами в 1950-е годы – первой половине 60-х годов, существенно изменил соотношение в этническом составе населения республики, в первую очередь, вследствие быстрого роста численности казахов (см. таблицу 1).

Таблица 1

Численность и состав населения Казахстана по данным Всесоюзных переписей населения 1959, 1970, 1979 и 1989 гг. (тыс. чел.)

население	1959		1970		1979		1989	
	числ-ть	%	числ-ть	%	числ-ть	%	числ-ть	%
все население	9 294,7	100	13 008,7	100	14 684,3	100	16 464,5	100
казахи	2 787,3	30,0	4 234,2	32,5	5 289,3	36,0	6 534,6	39,7
русские	3 972,0	42,7	5 521,9	42,4	5 991,2	40,8	6 227,5	37,8
узбеки	135,9	1,5	216,3	1,7	263,3	1,8	332,0	2,0
украинцы	761,4	8,2	933,5	7,2	898,0	6,1	896,2	5,4
уйгуры	59,8	0,6	120,9	0,9	147,9	1,0	185,3	1,2
татары	191,7	2,1	285,7	2,2	312,6	2,2	328,0	2,0
немцы	659,8	7,1	858,1	6,6	900,2	6,1	957,5	5,8
др. этносы	726,8	7,8	838,1	6,5	881,8	6,0	1 003,4	6,1

Таблица составлена по: [История Казахстана, 2001. – С. 591, 597].

Взросление «поколения взрыва», постепенное вступление его представителей в возраст социальной активности приводит к становлению новой тенденции в истории казахского этноса – все более четко обозначаются урбанизационные процессы, повлекшие за собой значительные социокультурные последствия.

Уже в 1960-е гг. темпы роста городского казахского населения превышали темпы роста сельского в 1,3 раза, в 1970-е – в 2,7 раза, в 1980-е – в 5,2 раза, и были самыми высокими среди крупных этносов Казахстана [2, с. 96-97]. В период между переписями населения 1959 и 1970 гг. численность городских казахов выросла на 64,9 % (русских – на 62,9%), в 1970-1979 гг. – на 46,6% (русских – на 15,9%), в 1979-1989 гг. – на 53,3 % (русских – на 9,0%). В 1980-е гг. темпы роста численности городского казахского населения были почти в шесть раз выше, чем темпы роста городских русских [2]. Динамика во многом объяснялась так называемым «эффектом малых цифр». К концу 1980-х гг. в городах проживало лишь 38,3% казахов, 61,7% по-прежнему являлись сельскими жителями [2]. Тем не менее, с каждым десятилетием тенденция урбанизации выглядит все более убедительной, все в большей мере казахи определяют суть городского пространства республики. Если в 1960-е гг. доля казахов в общем приросте городского населения составляла 17,8 % (русских – 59,7%), то в 1970-1979 гг. – 39,5% (русских – 46,2%), а в 1980-е гг. – 56,3% (русских – 25,6%) [Там же]. В конце 1970-х и в 1980-х гг. «миграционная подвижность казахов внутри республики была наивысшей среди национальностей союзных республик, что связано с ускоренными темпами урбанизации, усиленной миграцией казахов из села в город. Причем, казахи активно мигрировали в города и за пределами своей республики» [3, с. 18-19].

Многочисленное молодое поколение стремится получить образование, добиться новых социальных статусов. Но, особенностью советского казахстанского города являлось то, что его бытовое и социальное пространство было максимально русифицировано. Прибывающие в города молодые люди были вынуждены встраиваться в сложившиеся социальные конструкции, функционировавшие на русском языке. Процесс вхождения в русифицированное городское пространство был непросто. Важным негативным следствием «встречи» двух наиболее многочисленных этносов республики в «городском поле» были проявления бытового национализма со стороны горожан. Такие обиды помнятся долго. А, так как урбанизационный поток казахов впервые в истории носил столь массовый характер, печальный опыт оскорблений на этнической почве имели очень многие. Вольно или невольно складывалось впечатление об этнических притеснениях со стороны государства, советской системы. Одним из результатов урбанизации казахов становится рост числа студентов высших учебных заведений.

Как свидетельствуют данные таблицы 2, за 1960-1980-е гг. число студентов в Казахстане выросло в 3,7 раза. Наиболее высокие темпы роста были характерны для студентов казахской национальности: в 1990-м г., в сравнении с 1960-м г., общая численность увеличилась в 4,9 раза, русских студентов – в 2,6 раза, украинцев и татар – в 2,9 раза. Однако, если рассмотреть относительные, а не абсолютные показатели, то удельный вес казахских студентов за эти тридцать лет увеличился на 13,5 пунктов, русских студентов – уменьшился на 12,9 пунктов.

Таблица 2

Национальный состав студентов ВУЗов Казахской ССР в 1960–1980-е гг.
(на начало учебного года, тыс. чел.)

Студенты	1960/61		1970/71		1980/81		1989/90	
	числ-ть	%	числ-ть	%	числ-ть	%	числ-ть	%
всего	77,1	100	198,9	100	260,0	100	285,6	100
казахи	31,4	40,7	79,6	40,0	129,5	49,8	154,8	54,2
русские	34,0	44,1	85,2	42,8	90,4	34,8	89,1	31,2
украинцы	3,9	5,1	11,4	5,9	11,5	4,4	11,4	4,0
татары	1,7	2,2	3,7	1,9	4,9	1,9	5,0	1,7
др. нац-ти	6,1	7,9	19,0	9,6	23,7	9,1	25,3	8,9

Таблица составлена по: [Народное хозяйство, 1977. С. 218; Народное хозяйство Казахстана за 70 лет, 1990. С. 100].

В значительной мере различные показатели в сфере образования наиболее многочисленных этнических групп являются следствием демографических процессов середины XX в. – увеличения или уменьшения общей численности населения данных этносов. В 1970-1980-е гг. поколение демографического взрыва, более всего представленное казахами, начинает вступать в студенческий возраст. В возрастной же структуре русских гораздо больше людей взрослых, уже вышедших из студенческого

возраста. Таким образом, налицо объективное социальное отражение различных вариантов эволюции возрастной структуры.

Материалы таблицы 2 дают неполное представление об охвате высшим образованием в этническом разрезе в силу разной представленности этносов в структуре населения Казахстана. Обозначенную проблему снимают данные таблицы 3.

Таблица 3

Численность студентов ВУЗов в 1960-1980-е гг.
(на 10 000 чел. своего этноса)

Этносы	1960/61	1970/71	1980/81	1989/90
казахи	113	188	245	241
русские	86	154	151	143
украинцы	51	122	128	127
татары	89	130	157	153

Таблица составлена по: ЦГАРК. Ф. 1568. Оп. 21. Д. 4. Л. 1–42; [Народное хозяйство, 1990. – С. 11, 100].

Из таблицы видно, что наибольшее представительство студенческой молодежи наблюдается у казахов, что также объясняется особенностью возрастной структуры этносов Казахстана. Если для казахов во все эти годы была характерна молодая возрастная структура, то у русских все более явно проявлялись тенденции старения. Во всяком случае, значительная часть населения, начиная с 70-х гг. XX в., выходит за пределы обычного студенческого возраста. И хотя общая численность русских превышала общую численность казахов, в молодых возрастных группах перевес последних был очевиден.

С течением времени начальные этапы процесса «взросления» начинают переживать и казахи. В конце 1980-х – начале 1990-х гг. численность студентов на 10 000 чел. этноса уменьшается (таблица 3). Это означает, что поколение демографического взрыва постепенно выходит за пределы студенческого возраста и занимает новые социальные ниши.

Тем не менее, в результате удачной возрастной конъюнктуры, вызванной демографическим взрывом и социально поддержанной государством, к концу советского периода у казахов был наиболее высокий уровень высшего образования в республике (таблица 4).

Таблица 4

Распределение населения отдельных национальностей, проживающих
в Казахской ССР по уровню образования, по данным переписи
населения 1989 г. (на 1 000 лиц (%) в возрасте 15 лет и старше)

национальности	с высшим образованием		с незаконченным высшим образованием	
	городское	сельское	городское	сельское
казахи	150	70	42	10
русские	126	47	18	8
украинцы	117	40	16	7
белорусы	107	27	15	5
узбеки	75	54	13	8
немцы	66	30	12	5
азербайджанцы	81	31	19	7
татары (включая крымских)	113	47	20	8
уйгуры	79	40	23	8

Таблица составлена по: [Итоги Всесоюзной переписи, 1992. – С. 176-185].

Столь широкий слой образованного населения ведет к росту тиражей книг, журналов, газет. Наиболее высокая динамика была у изданий, выходящих на казахском языке (особенно в 1940-50-е гг.), так как у казахов наблюдался быстрый рост возрастной группы, активно проходящей стадии социального становления (табл. 5). Тираж книг, журналов и газет на казахском языке увеличивается, однако их удельный вес в общем тираже снижается: книг в 1940 г. с 73,2% до 41,8% в 1989 г., газет в 1940 г. с 43% до 30%, журналов в 1940 г. с 73,9% до 45,4% в 1970 г., затем их количество в общем тираже увеличивается 81,3%.

Таблица 5

Выпуск книг, брошюр, журналов и газет в Казахстане в 1940-1980-е гг. (тыс. экз.)

Годы	Книги				Журналы				Газеты			
	всего		в том числе на казахском языке		всего		в том числе на казахском языке		всего		в том числе на казахском языке	
	числ-ть	%	числ-ть	%	числ-ть	%	числ-ть	%	числ-ть	%	числ-ть	%
1940	5 775	100	4 227	73,2	1 149	100	849	73,9	1 019	100	438	43,0
1950	11 489	100	8 498	74,0	1 763	100	1 033	58,6	787	100	362	46,0
1960	15 859	100	7 813	49,3	9 166	100	6 158	67,2	2 138	100	727	34,0
1970	22 309	100	12 742	57,1	40 800	100	18 531	45,4	4 166	100	1 557	37,4
1980	27 106	100	13 827	51,0	52 254	100	26 969	51,6	5 335	100	1 757	32,9
1989	33 500	100	14 000	41,8	47 000	100	38 200	81,3	6 700	100	2 030	30,3

Таблица составлена по: [Казахстан за 50 лет, 1971. С. 180; Народное хозяйство Казахстана, 1988. – С. 289–290; Народное хозяйство, 1990. – С. 112].

Сведения, представленные в табл. 5, свидетельствуют также, что в 1980-е гг. тираж изданий на казахском языке книг, газет начинает снижаться. Данный факт является подтверждением глобальной проблемы, с которой сталкивалось все большее число городских казахов. Заключается она в том, что перспективы социального роста люди связывали с городским пространством, продолжающим функционировать на русском языке. Сфера применения казахского языка была достаточно узкой, поэтому родители отдавали детей в русские школы. Школ с казахским языком обучения становилось меньше, и располагались они в основном в сельской местности.

Все большее число казахов овладевает русским языком. Так, в 1970 г. свободно владели русским языком 41,6 % казахов [Народное хозяйство Казахстана, 1977. с. 6], в 1979 г. – 50,6 % [4, с. 117], в 1989 г. – 62,8 % [5, с. 149]. Тенденция имеет продолжение и в суверенный период. Данные переписи населения 1999 г. свидетельствуют, что русским языком владели 75,0 % казахов Республики Казахстан [6, с. 10]. В 2009 г. русским языком владеет уже 92,0 % казахов, при этом 83,5 % свободно читают, 79,1 % – свободно пишут на русском [7, с. 329]. Налицо определенная русификация казахского этноса.

Таким образом, поколение демографического взрыва, в основном представленное казахами, оказало большое влияние на социокультурные процессы Казахстана в 1960-80-е годы. Особенностью данного периода является массовая урбанизация казахской молодежи, сопровождающаяся, с одной стороны, значительным ростом качества населения благодаря образованию, с другой, частичной утратой родного языка, основ национальной культуры. Основной причиной неоднозначных последствий такой эволюции стал набирающий силу процесс модернизации поколения демографического взрыва.

Список использованной литературы:

- 1 Назарбаев Н.А. Социальная модернизация Казахстана: двадцать шагов к Обществу всеобщего труда [Электрон.ресурс]. – 2012. – URL: – URL:http://bnews.kz/ru/news/obshchestvo/religiya/v_kazahstane_vedut_borbu_s_internetpropagandoi_ekstremizma-2015_10_31-1180077 (дата обращения: 29.09.2019)
- 2 Алексеев А. Н. Население Казахстана. 1920-1990 гг. – Алматы: Гылым, 1993. – 126 с.
- 3 Социально-культурный облик советских наций: по результатам этносоциологического исследования / Ответ. ред.: проф. Ю.В. Арутюнян, академик Ю.М., В.Бромлей. – М.: Наука, 1986. – 454 с.
- 4 Народное хозяйство Казахстана в 1976 г. Стат. Ежегодник. – Алма-Ата: Казахстан, 1977. – 264 с.
- 5 Численность и состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1979 г. – М.: Финансы и статистика, 1984. – 366 с.
- 6 Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 г. – Алма-Ата: Республ. информ.-изд. центр, 1992. Т. 2. – 371 с.
- 7 Национальный состав, вероисповедание и владение языками в Республике Казахстан. Итоги национальной переписи населения 2009 г. в Республике Казахстан. Стат. сб. / Под ред. А.А. Смаилова. – Астана: Агентство РК по статистике, 2010. – 378 с.

ӘОЖ 94 (574)
ГРНТИ 03.61.91

Ж.Б. Аширбекова¹, А.Т. Қаипбаева²

¹Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университетінің доценті, т.ғ.к.

Алматы қ., E-mail: zhamal.ashirbekova@mail.ru

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері,

т.ғ.к., қауымдастырылған профессор

Алматы қ., E-mail: Aina_78@mail.ru

САҚ-ҒҰН ДӘУІРІНДЕГІ РУХАНИ-МОРАЛЬДІК ЕРЕЖЕЛЕРГЕ НЕГІЗДЕЛГЕН ДАЛА ЗАҢЫ

Аңдатпа

Мақалада ерте темір дәуірінен басталған ереже мен тәртіп жиынтықтары саяси үдерістер нәтижесінде құрылған сақ қоғамы мен ғұн мемлекеттерінің қалыптасуы және дамуымен тығыз байланыстылығы туралы баяндалады. Яғни, көшпелі қазақ қоғамында үстемдік етіп келген рухани-моральдық ережелер көне дәуірден бері жалғасқан дала заңдарынан бастау алатындығы айшықталады. Сақ-ғұн дәуіріндегі рухани-моральдік ережелерге негізделген дала заңы сипатталады. Дала заңы қазақ арасында бұрыннан қалыптасқан әдеп-ғұрып ережелері негізінде жасалды. Ғұндар өмірінде аң аулау маңызды рөл атқарған. Қазақстанның ерте темір дәуірінде сақтармен қатар ғұндардың да аты таныла бастағандығы Әрине сақтардың құрған мемлекеті ғұн мемлекетімен салыстырмалы түрде алғанда халықаралық маңыздылығы біршама төмен болған деп жорамалдаймыз. Бұл алдымен ғұндардың халықаралық саяси аренадағы рөлі және атқарған қызметімен тығыз байланысты. «Ұлы қоныс аудару» үдерісі соның айқын дәлелі болып табылады.

Кілт сөздер: сақ, ғұн, дәуір, дала заңы, рухани-моральдық ереже.

Аширбекова Ж.Б.¹, Қаипбаева Айнагуль Толғанбаевна²

¹к.и.н., доцент, Казахского Национального женского педагогического университета

г. Алматы, E-mail: zhamal.ashirbekova@mail.ru

²к.и.н., ассоциированный профессор, ведущий научный сотрудник

Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова.

г. Алматы, E-mail: Aina_78@mail.ru

ДУХОВНО-МОРАЛЬНЫЕ ПРИНЦИПЫ ЗАКОНОВ СТЕПЕЙ САКСКО-ГУНСКОЙ ЭПОХИ

Аннотация

В статье рассматриваются становление и изменение правил и норм поведения общества, начало которых уходит далеко вглубь, почти с образования сакского общества и гуннского государства. Духовные и моральные правила, преобладающие в кочевом казахском обществе, основаны на степных законах, которые продолжились с древних времен. Степной закон основывался на ранее существовавших этических нормах. В системе образования целенаправленный процесс взаимодействия педагогов и воспитанников, направленный на формирование гармоничной личности, на развитие её ценностно-смысловой сферы, посредством сообщения ей духовно-нравственных и базовых национальных ценностей. Под «духовно-нравственными ценностями» понимаются основополагающие в отношениях людей друг к другу, к семье и обществу принципы и нормы, основанные на критериях добра и зла, лжи и истин

Ключевые слова: сак, гун, эра, степной закон, духовно-нравственное правило.

Ashirbekova Zh.B.¹, A.T. Kaipbaeva²

¹candidate of historical sciences, associate professor leading of the Kazakh national women's teacher training university, Almaty. E-mail: zhamal.ashirbekova@mail.ru

²candidate of historical sciences, associate professor leading of the Institute of History and Ethnology Ch.Ch. Valikhanov Kazakhstan, Almaty. E-mail: Aina_78@mail.ru

SPIRITUAL AND MORAL PRINCIPLES OF THE LAWS OF THE STEPPES OF THE SAXON-HUN ERA

Annotation

The article discusses the formation and change of the rules and norms of society. The beginning, which go far inland, almost from the formation of the Saka, Hunnic states. The spiritual and moral rules prevailing in the nomadic Kazakh society are based on cultural and democratic traditions, also on the Kazakh law steppe law. In the education system, a purposeful process of interaction between teachers and pupils, aimed at the formation of a harmonious personality, the development of its value-semantic sphere, through the communication of spiritual and moral and basic national values. "Spiritual and moral values" are understood as fundamental principles and norms in the relations of people to each other, to the family and society, based on the criteria of good and evil, lies and truths.

Keywords: sak, Hun, era, steppe law, spiritual and moral rule.

Көшпелі қазақ қоғамында үстемдік етіп келген рухани-моральдық ережелер көне қоғамнан келе жатқан «дала заңдарынан» бастау алады. Қазақстан территориясындағы алғашқы мемлекеттердің құрылуы сөз жоқ белгілі бір тәртіп пен нормалардың пайда болуына жағдай жасады. Ерте темір дәуірінен басталған ереже мен тәртіп жиынтықтары саяси үдерістер нәтижесінде құрылған сақ қоғамы мен ғұн мемлекеттерінің қалыптасу және даму жолымен тығыз байланысты болды.

Бүгінгі Қазақстан жері ежелден адам тұрағы болды. Ал ерте темір дәуірі – Қазақстан жеріндегі алғашқы мемлекеттердің пайда болуымен сипатталады. Бұл дәуірде Қазақстан жерінде ежелгі кезде ірі сақ тайпаларының одағы пайда болды. Олардың қоныстары өзендер (Сырдария, Шу, Жетісу) мен Тянь-Шань, Алтай, Тарбағатай таулары мен жазық дала және жартылай шөлді аймақтардан жиі кездеседі. Сөзсіз мұндай көшпенділік өмір сақ тайпаларының географиялық танымын кеңейте түскен болатын. Алайда осындай ірі тарихи оқиғаларына қарамастан, яғни олардың көршілес аймақтармен тығыз әрі жоғары дәрежедегі байланыстар орната алғандықтарына қарамастан өздері туралы жазба деректер қалдыра қоймаған. Мысалы б.з.д. V ғ. 40 жылдарының аяғы мен 30 жылдарының басында жазылған Геродоттың «Тарих» атты еңбегі деректердің ішіндегі аса құндысы болып саналады. Өйткені Геродот сақтардың мемлекеті мен олардың қоғамдық құрылысы және шаруашылығы туралы құнды мәліметтерді қалдырушы болып табылады. Оның еңбегінде Каспий, Арал туралы мәліметтер де жиі ұшырасады және ең бастысы Геродот сақтардың Кир II мен Дарий жорықтарының қарсы тұрып, соғысқандығы туралы мәліметтерді сақтаған. Нақтырақ атап айтқанда Дарий патшаның сақтармен Амударияның арғы жағындағы Арал теңізі маңындағы қақтығысы, Кир патшаның массагеттермен Узбойдағы шайқасы толығымен суреттеледі [1, 597 с.]. Сол кездегі тарихи деректерде сақтар батыл, әрі жауынгер және досқа адал, дұшпанға қатал халық ретінде суреттеледі. Олардың күнделікті өмірі ат үстінде өткендігі туралы Геродоттың еңбегінде айтылады. Демек сақтардың өмірі әскери іс және соғыс жүргізумен тығыз байланысты болған деп топшылауға болады. «Тарихтың атасы» саналатын Геродот сақтар жайында мынандай мәліметтер қалдырған: «Бұл халық өзінің көптігімен және жауынгерлігімен көзге түседі. Массагеттер киім киюі мен тұрмыс-салты жөнінен скифтерге ұқсайды. Садақ тартып, найзамен шайқасады. Олардың барлық заттары алтын мен мыстан жасалған. Темірді мүлдем қолданбайды. Аракс өзенінен балық аулайды, ет жеп, сүт ішеді. Құдайлар мен күнге ғана сыйынып, құрбандық ретінде жылқы сояды». Осындай мағынадағы мәліметтер Үлкен Гай Плинийдің, Птоломейдің, Эфордың т.б. грек-латын авторларының еңбектерінде кездеседі.

Сақтардың нақты түрлері мен олардың Скунха сынды көшбасшыларының тағдыры, олардың белгілі бір ережелерге бағынып өмір сүргендігі «Бехустиндік жазбаның» құнды мәліметтері болып табылады. Мысалы жазбаның V бағанасының 20-30 жолдарында сақтардың парсылармен арадағы байланыстары турасында Дарий патшаның Арал теңізі арқылы барған сақтарға қарсы жорығы түгелдей оқиғалар тізбегімен суреттелген [2, 110-133 сс.]. Сонымен қатар жағрапияның негізін салушылардың бірі –

Страбонның «География» еңбегі де сақтар туралы негізгі әдебиеттердің бірі болып қала бермек. Ол еңбекте б.з.д. I мыңжылдықтың ортасында Орта Азия мен Қазақстанды мекендеген ірі сақ тайпалық одағы туралы алғаш мәліметтер пайда бола бастайды деген тарихи жолдар кездеседі [3, 336-339 сс.].

Қазақстанның ерте темір дәуірінде сақтармен қатар ғұндардың да аты таныла бастады. Әрине сақтардың құрған мемлекеті ғұн мемлекетімен салыстырмалы түрде алғанда халықаралық маңыздылығы біршама төмен болған деп жорамалдаймыз. Бұл алдымен ғұндардың халықаралық саяси аренадағы ролі және атқарған қызметімен тығыз байланысты. «Ұлы қоныс аудару» үдерісі соның айқын дәлелі болып табылады. Жалпы ғұндардың саяси әрі шаруашылық жүргізу сынды тарихына деген қызығушылық б.з.б. II ғасырда өмір сүрген Сыма Цянның «Тарихи жазбалар» атты еңбегінен бастау алды. Сондықтан оны «ғұнтанудың» негізін салушылардың бірі деп санайды. Сыма Цянь жеңісті тарихы көп қытайлар қалайша көшпелілерге төтеп бере алмаған деген шешімін таппаған мәселені зерттеушілердің алдына қойған болатын. Міне осы тарихшының мәселесі күні бүгінге дейін ғалымдардың қызығушылығын тудырып келеді. Қазақстан территориясындағы мемлекеттіліктің пайда болуының алғашқы кезеңдерінде тұрған ғұндар Солтүстік Қытай, Моңғолия, Байкал өңірлерін қоныстанған болатын. Н.В. Кюннердің еңбегінде ғұндардың мекен еткен жері ретінде оңтүстік және солтүстік Моңғолия, Шыңжаң, Оңтүстік Сібір аймағы көрсетіледі [4, 17 с.].

Ғұн мемлекетілігінің ерте дәуірдегі ықпалы мен беделі туралы Л.Н. Гумилев: «б.з.д. I мыңжылдық шеңберінде ғұндардың өмір салты мен шаруашылығы отырықшы көршілеріне қарағанда әлдеқайда жоғары дәрежеде болған. Әдетте көшпелі мемлекеттер тайпалар одағы немесе әскери құрылымдарға бағынып өмір сүрген. Ал ғұндар болса осындай көшпелі елдерге тән қасиетпен қатар, руларға бөлінетін еді» деген баға берген [5, 83-85 сс.].

Е.Кычановтың «Кочевые госдарство от гуннов до маньчжуров» атты еңбегінде ғұндардың Қытай сынды алпауыт империямен көрші бола отырып, олармен терезесі тең әрі өзіндік ішкі дамуы арқылы басқару механизмі мен алғашқы мемлекеттілік белгілерді дамыта алғандығы турасында пікір білдірген болатын [6, 3 с.]. Ғұндар ерте темір дәуірінде Азия мен Шығыс Еуропаны мекен еткен ежелгі халық әрі өз мемлекеттілігіне қол жеткізе алған еді.

Әрине ғұндар туралы алғашқы деректер қытай жылнамаларында кездеседі. Жалпы бір байқалатыны, ғұндар туралы кез-келген мәліметтер олардың жаужүрек әрі батылдығымен ерекшеленгендіктеріне барынша назар аударады. Қытай дерегінде ғұндардың күш қуаты туралы былай дейді: «Ғұндардың құдыреттілігі сондай, олардың елшісі қолындағы шаньюйдің сенім таңбаларымен көрші елдерге барып, ол елдер бір мемлекеттен екінші мемлекетке шығарып салып, азық-түлікпен қамтамасыз етіп тұрды...» деп жазады [7, 36-42 сс.]. Ал ғұн басшысы Мөденің жасаған әскери реформалары ғұндарды қуатты мемлекетке айландырды. Ол турасында Я.Бичурин: «Мөденің тұсында ғұндар ерекше және күтпеген жерден күшейді. Солтүстік пен оңтүстіктегі барлық тайпаларды бағындырды. Қытаймен терезесі тең саясат ұстанды» деген пікір білдіреді [8, 24-47 сс.].

Қазақстан территориясын мекен еткен сақ, ғұн тайпаларына қатысты мәліметтер келтірген авторлардың пікірлері бір мәселеде ұштасады. Ол – осы тайпалардың мемлекет құрып, жауынгерлігімен танылуында деп айта аламыз. Сонымен қатар жоғарыда келтірген мәліметтерден байқағанымыз олардың қоғамы белгілі бір нормаларға бағынып өмір сүруімен сипатталады. Ол рухани-моральдық ережелерге негізделген «Дала заңы» деп айтуға негіз бар.

Дала заңдары жүздеген жылдар бойы қалыптасып, жетілдіріліп, өзінің даму жолынан өтіп отырды. Демек бұл заңдар ұрпақтан-ұрпаққа жетіп отырған деп айтуға толық негіз бар. Сақ-ғұн қоғамының дала заңдары дәстүрлі әдет-ғұрыпқа негізделді. Ал әдет-ғұрып белгілі дәрежеде тек ырым ғана емес, тыйымдардан да тұрды. Демек қоғамдық қарым-қатынастар далалық көшпелілерде кең таралған әдет-ғұрыптар негізінде реттелген. Демек әдет-ғұрып құқықтық жүйенің тарихи бастауы деп айта аламыз. Ол сол қоғамдағы құқықты, өзінің ішкі мәні мен мазмұнын, сыртқы түр сипаты мен іс-қимылды реттеуді мақсат етті.

Сақ, ғұн қоғамындағы «дала заңдарында» рулық, патриархалдық әдет-ғұрыптар сақталды. Өйткені ру сақ, ғұн қоғамының негізі болды. Ал рудың негізі патриархалдық отбасы екендігі белгілі. Сақ, ғұн қоғамында отбасы маңызды саналса, отбасыда отағасы шешуші адамға айналды. Бұл ерекшелік сол жылдардағы замана ағымы мен көршілес елдермен ара-қатынастардағы ерлердің-жауынгерлердің қажеттілігімен тығыз байланысты.

Дала заңдарында бүгінгі таңдағы заң саласының белгілері кездескенімен олардың ара-жігі толықтай ашыла бермеді.

Сақ, ғұн қоғамындағы дала заңдарына сай ақсүйектер мен билеуші тап өкілдерінің артықшылығы ресми заңдастырылды. Ел билеу ісі тек басшылардың үлесі ретінде рәсімделді. Мұндай тәртіпті қоғамдық пікір де мойындады. Сонымен қатар сақ, ғұн қоғамындағы дала заңдарына сай қоғамдық қарым-қатынастар әскери демократия негізінде құрылды. Бір ерекшелігі нақты жазбаға түспесе де бұл заңдардың орындалуы еш күмән келтірмеді. Сақ, ғұн қоғамындағы дала заңдары әділдік, жариялылық сынды принциптерге негізделген.

Сақ, ғұн қоғамындағы дала заңдарына тән белгі оның парасаттылық деңгейі, кешірімді болу принципі, сөзге тоқтау, сөйлеу мәдениеті мен шешендік өнердің бағалануы, бітімгершілік, жариялылық болып табылады.

Рим тарихшысы Квинт Курций Руф сақтарда жаратушы-тәңір егіншілерге – соқа мен қамыт, жауынгерге – сүңгі мен оқ, абызға табақ сияқты сиқырлы сыйлықтар берген деген аңызды атап көрсеткен. Бұл әрине сақтардың дүниетанымында болып жатқан оқиғалардың тек жаратушының қалауымен жүзеге асады деген сенімнің жоғары болғандығын дәлелдей түспек. Демек сақ, ғұн қоғамындағы дала заңдарына тән ерекшелік олардың Жаратушының қалауына сай болуы деген түсінік.

Сақ, ғұн қоғамындағы дала заңдарына тоқталғанда көсемдер мен патшалардың тұлғаларына айрықша тоқталып кету керек. Ең бастысы сақ және ғұн тайпаларының көсемдері әскерилер болған. Жауынгерлер мен патшалардың белгісі жебелі садақ болған. Патша садағын баласына әрі мұрагеріне тапсырып отырған, сол іспеттес жауынгерлер мен патшалар зиратына садақ пен жебелерді қойған. Садақты мейлінше шебер ату патшаларға тән құдырет болған. Мереке-мейрам атаулының бәрінде де садақ атып, нысанаға дәл тигізе білуде сынап көру тегіннен тегін өткізілмеген. Дәстүр бойынша садақшылардың ең мергені ел-жұртты билеу құқына ие болған. Сонымен қатар, патша көктемгі жер жырту басталарда бірінші борозданы тартқан. Дәстүр бойынша ол әрі қойшының тәрбиеші ұстазы саналған, бұл оның халықпен тығыз байланысын керсетіп отырған. Патша жауынгерлер жігіне енуімен бірге, ол құдайлардың қалаулысы, кек пен жер арасының дәнекері, дүниенің кіндігі, жердегі бақ-дәулет көзі болған. Халық дәулеті оның дене күші мен рухани қуат-жігеріне байланысты болған. Ол халықтың барша жіктерінің бейнесі деп танылған [1, 567 с].

Оларды ақсақалдар кеңесі және халық жиналысы сияқты институттар, дала заңдары арқылы рубасылары басқарып отырды. Ол турасында: «ғұндарда жылына үш рет Лунциге жиналатын әдет болды, олар бірінші, бесінші және тоғызыншы айларда өткізіледі, «сүй» деп аталатын күні көк рухына құрбан шалынады және және сол жиналыстар барысында рубасылары мемлекеттік маңызы бар істерді талқылап, ат және түйе сынды жануарлардың жарысын тамашалайды» деген мәліметтер сақталған [7, 136 с].

Ғұндар өмірінде аң аулау маңызды роль атқарған. Өйткені бұл туралы мынандай мәліметтер бар: «балалар қойға мініп, садақ тарта алады және құстар мен тышқандарды ата алады. Біраз өскен олар түлкілерді және тамақ етіп жейтін қояндарды ата білген. Олардың арасында орнаған ғұрып бойынша, тыныштық кезде мал бағып, оған қоса құс пен аң аулайды, сөйтіп тіршілік етеді» деген мәлімет келтіріледі. Әрине балаларды жастайынан болашақ әскери іске, жауынгерлік машыққа, мергендік өнерге баулыған. Ғұн мемлекетінің сарбаздарының жау жүректілігі мен шыдамдылығы дәл осы жастайынан берілген тәрбиенің нәтижесі деп түсінген дұрыс [4, 221-222 сс]. Мысалы үш мың жылдық жазбаша тарихымен ерекшеленетін Қытай елінің «Таңнама», «Ханнама» деген тарихи құжаттар жинағында сақ, ғұндар қоғамында үстемдік еткен дала заңы туралы құнды пікірлер айтылған. Атап айтқанда «Ғұндарда ағасы өлсе оның әйеліне інісі, інісі өлсе, жесіріне ағасы әмеңгерлік етеді» деп көрсетілген. Бұл жазылмаған дала заңының көздегені ұрпақ сабақтастығы мен ұрпақтың жат қолда кетпеуі екендігінде. Мұндай жазылмаған өміршең заң қазақ қоғамында әлі де сақталуда. Сонымен қатар, осы жазба деректе сол кездегі әдеп-ғұрып өлшемінде қылмыс түріне қарай «өлімге кесу, айыбы үшін мал-мүлкін алу, тәнін кесу» сияқты жазалар қарастырылған. Деректе ғұндардың жоғары билеушілері және ақсақалдары жаңа жылдың алғашқы айында шаныудің ордасына маңызды мәселелерді шешу үшін жиналады. Бесінші айында көк тәңіріне, жерге, аруақтарға құрбандық шалу үшін жиналады. Күзде халық және мал санағын өткізеді. Қылмыстық құқығында суық қаруды себепсіз қолданғандары үшін өлім жазасына кесілді. Демек дала заңы да адамгершілік принциптеріне негізделген деп нақты айтуға негіз бар.

Ұзақ жылдар әрі ғасырлар бойына қалыптасқан әдет-ғұрыптар мен өмір сүру тәртіптері, жазылмаған Дала заңдары Қазақ хандығы құрылып, оның нығайған Қасым хан, Есім хан, Тәуке хан тұстарында қабылданған заң жинақтарына да арқау болды. Мысалы «Қасым ханның қасқа жолы» деп аталып кеткен заң жинағы қазақ халқының әдет-ғұрпы негізінде жасалған болатын. Шарифаттың ықпалымен қатар, заң әсіресе көшпелі қазақ қоғамына лайықталды. Негізгі бес тарауды қамтыған заң:

1. Мүлік заңы.
2. Қылмыс заңы.
3. Әскери заң.

4. Елшілік жоралғылары.

5. Жұртшылық заңы деп аталды [9].

Сөзсіз Қасым ханның заңы Қазақ хандығының ішкі саяси ахуалын тұрақтандырып, осы арқылы күшейтілген сыртқы саясатты қалыптастыруға ықпал етуге бағытталған.

Ал Есім хан тұсында қабылданған «ескі жол» өзіне дейінгі Қасым ханның заң жинақтары мен қалыптасқан жағдайға байланысты нормалар, ислам шарттары мен ең бастысы бірнеше ғасыр үстемдік етіп келген «дала заңдарына» негізделді. Аталмыш заң:

1. Жерге қатысты заңдар.

2. Малға байланысты ережелер.

3. Мүліктік қатынастар.

4. Қылмыстық іс туралы.

5. Әйелдердің қоғамдағы жағдайы туралы.

6. Әскери міндеткерлік туралы.

7. Дәстүрлі шаралар мен кедейлерге көмектесу мәселелерін қарастырды [10].

XVIII ғасырдағы алмағайып заманда, патшалық Ресей мен Қытай арасында дербес саясат жүргізе алған Тәуке хан тұсында жоңғарлар тарапынан да қысым болған. Міне осындай сын сағатта Тәуке ханның өзінің атақты «Жеті Жарғысын» шығарып, қазақ қоғамын топтастырды.

1. Жер дауы заңы.

2. Отбасы-неке заңы.

3. Әскери заң.

4. Сот заңы.

5. Қылмыстық істер заңы.

6. Құн заңы.

7. Жесір дауы заңы .

Демек осы аталған заңдық нормаларды күнделікті өмірдің басты талаптарына айналдыра алды. Тәуке хан алдымен ру арасындағы дауларды шешіп, мемлекеттің тұтастығын қамтамасыз етуге басты назар аударған. Тәуке хан қоғамды топтастыру үшін алдымен ру адамдарын топтастырған. Мысалы ол тұра-сында айып төлеуге жағдайы болмаса, онда міндеттер ол адамның туыстарына жүктеледі. «Если ответчик суду не явится или присужденный пени заплатит не может; то оно взыскивается с его родственников или с его аула» [11, 79 с] деген үзінділер Тәуке ханның кез-келген іске жауапкершілікпен қарап, қоғамдық жауапкершілікті күшейткен. Сонымен қатар болмай қоймайтын жоңғар соғыстарында адам күшін көбейту және адам өмірін сақтау мақсатында «қанға қан» принципінің орнына «құн» түсінігін енгізді.

Сөзсіз дала заңы әділеттілік пен теңдіктің, адамгершілік пен асылдықтың, парасаттылық пен данышпандықтың жарқын үлгісі бола білді. Ұзақ жылдар көлемінде қалыптасқан көшпелі қоғамның өмір сүру ерекшеліктеріне терең бағынған заңдар адамдар арасындағы қарым-қатынастарды жүйелі, әрі өзара сыйласымдылыққа тәрбиеледі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Геродот. История. – Москва: Эксмо, 2008. – 704 стр.
2. Бехистунская надпись Дария I, столбец V (перевод с древнеперсидского В.И. Абаева) // Литература Древнего Востока. Иран, Индия, Китай (тексты). – Москва: издательство МГУ, 1984. – 147 с.
3. Страбон. География (в 17 книгах). Пер., ст. и коммент. Г.А. Стратановского. – Москва-Ленинград: Наука, 1964. – 957 стр.
4. Кюннер Н.В. Китайские известия о народах южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. – М., 1961. – 391 стр.
5. Гумилев Л.Н. История народа хунну. – Москва: Астерль, 2010. – 700 стр.
6. Кычанов Е.И. Кочевые госдарство от гуннов до маньчжуров. – Москва: Восточная литература, 1997. – 319 стр.
7. Таскин В.С. Материалы по истории сюнну (по китайским источникам). – Москва: Наука, 1968. – 177 с.
8. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т.1. – М., 1950. – 382 стр.
9. Кенжегалиев З.Ж. Көшпелі қазақ қоғамындағы дәстүрлі құқықтық мәдениет. – Алматы: Жеті жарғы, 1997. – 191-б.
10. Ахметова Н.С. Көшпелі қазақ қоғамының құқығы. – Қарағанды: Болашақ-Баспа, 2007. – 187-б.
11. Узбекулы С. Хан Тауке и правовой памятник «Жеті жарғы». – Алматы: Ғылым, 1999. – 179-б.

УДК 930:908 (574.25)
ГТАХР: 03.20

М.И. Рахимов¹, М.А. Алпысбес², Қ.Қ. Батталов³

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Тарих факультетінің 3 курс докторанты
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан
²т.ғ.д., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ профессоры
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан
³т.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ доценті
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

ЕРТІС ӨңІРІНІҢ КИЕЛІ ГЕОГРАФИЯСЫ: ҚАЛМАҚҚЫРЫЛҒАН

Аңдатпа

Осы мақалада Май ауданы Ақшимаң елді мекенінің маңында орналасқан Ертіс өңірінің киелі нысаны «Қалмаққырылған» қарастырылған. Бұл тарихи-мәдени орын қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы тәуелсіздік үшін күрестің куәгері. Сондықтан аталмыш мақалада XVIII ғасырдың I жартысында орын алған тарихи оқиғалар желісі ауызша және жазба деректермен қайта қалпына келтіріліп, қазақ халқының жоңғар басқыншыларымен күресі баяндалады.

Мақаланың басты мақсаты Қалмаққырылған бойынша барлық мәліметтерді бір арнаға жүйелеп, киелі орынға қатысты ғалымдардың пікірлерін ескере отырып, ғылыми-теориялық ой елегінен өткізу. Сонымен қатар зерттеушілер мен саяхатшылардың естеліктері мен еңбектерінде дүниетанымдық, этнографиялық, топонимикалық, картографиялық және ауызша мәліметтерге сүйене отырып, «Қалмаққырылған» киелі орнының отандық тарихымыздағы тарихи-мәдени маңыздылығын көрсету.

Түйін сөздер: Ертіс өңірі. Киелі нысан. Қалмаққырылған. Олжабай батыр. Әулие үңгір.

Рахимов М.И.¹, Алпысбес М.А.², Батталов Қ.Қ.³

¹докторант 3 курса факультета истории ЕНУ имени Л.Н. Гумилёва
г. Нур-Султан, Казахстан
²д.и.н., профессор ЕНУ имени Л.Н. Гумилёва
г. Нур-Султан, Казахстан
³к.и.н., доцент ЕНУ имени Л.Н. Гумилёва
г. Нур-Султан, Казахстан

САКРАЛЬНАЯ ГЕОГРАФИЯ ПРИИРТЫШЬЯ: КАЛМАКҚЫРЫЛҒАН

Аннотация

В этой статье рассматривается сакральный объект Прииртышского региона «Калмакқырылған» - «Место гибели калмыков». Это историко-культурное место является немим свидетелем борьбы казахского народа за свою независимость против джунгарских захватчиков. Поэтому в названной статье на основе устных и письменных источников восстанавливаются исторические события, имевшее место в первой половине XVIII века, излагается борьба казахского народа против джунгарских захватчиков.

Основная задача статьи – систематизировать все сведения о сакральном месте и учитывая мнения ученых, провести научно-теоретический анализ. А также опираясь на собранные мировоззренческие, этнографические, топографические, картографические, устные сведения в воспоминаниях и трудах исследователей и путешественников, определить историко-культурную значимость Калмакқырылғана в отечественной истории.

Ключевые слова: Прииртышский регион. Сакральный объект. Калмакқырылған, батыр Олжабай. Священная пещера.

Rakhimov M.I.¹, Alpysbes M.A.², Battalov K.K.³

¹PhD student 3 course of the ENU named after Gumilyov L.N.
Nur-Sultan, Kazakhstan

²Doctor of Historical Sciences, Professor of ENU named after Gumilyov L.N.
Nur-Sultan, Kazakhstan

³Candidate of Historical Sciences, docent of ENU named after Gumilyov L.N.
Nur-Sultan, Kazakhstan

SACRED GEOGRAPHY OF IRTYSH: KALMAKKYRYLGAN

Annotation

This article discusses the sacred object of the Irtysh region «Kalmakkyrylgan» - «The place of death of Kalmyks». This historical and cultural place is a mute witness of the struggle of the Kazakh people for their independence against the Dzungarian invaders. Therefore, in this article, based on oral and written sources, historical events that took place in the first half of the eighteenth century are restored, the struggle of the Kazakh people against the Dzungarian invaders is described.

The main objective of the article is to systematize all the information about the sacred place and, taking into account the opinions of scientists, conduct a scientific and theoretical analysis. As well as relying on the collected worldview, ethnographic, topographic, cartographic, oral information in the memoirs and works of researchers and travelers, to determine the historical and cultural significance of Kalmakkyrylgan in domestic history.

Key words: Irtysh region. Sacred object. Kalmakkyrylgan, Batyr Olzhabay. Holy cave.

Қалмаққырған – XVIII ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ халқының тәуелсіздік жолындағы күрестің өзге нышандары секілді, отандық тарихта орыны ерекше жер. Бұл тарихи аңыз-әңгімелерге бай тарихи-мәдени ескерткіш. Қалмаққырғанның киелі нысан ретіндегі мәні – халықтың жадында бүкіл Сарыарқаның тағдыры шешілген соңғы шайқас алаңы ретінде сақталғанында.

Қазақстанның тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында: «Әрбір өлкенің халқына суықта пана, ыстықта сая болған, есімдері ел есінде сақталған біртуар перзенттері бар. Осының бәрін жас ұрпақ біліп өсуге тиіс» - деген жолдары Қалмаққырылғанды жан-жақты зерттеуге негіз болды. Сондықтан халық жадында сақталылып атауы аңыз болған тарихи орынмен сол жерде шайқасқан батыр бабалармыздың есімдерін жас ұрпақ білу бүгінгі күннің басты талабы [1].

Біздің кең байтақ аумағымызда «Қалмаққырылған» деп аталатын бірнеше жер бар. Мысалы Қарағанды облысы Ұлытауда Бұланты мен Білеуті өзендерінің аңғарында «Қалмаққырылған» деп аталатын төбе бар. Сонымен қатар, Ақтөбе облысы Темір ауданына қарасты бір ауыл осылай аталады. Біздің зерттеп отырған тақырыбымыз Ертіс өңіріне қарасты, қазіргі Май ауданы, Ақшимаң елді мекенінде орналасқан «Қалмаққырылған».

Аталмыш нысанды зерттеуді қолға алу мақсатында 2018 жылдың маусым айының 20-сы С.Торайғыров атындағы ПМУ ректоры, ф.ғ.к., профессор Ахметова Гауһар Ғалымқызы және Павлодар облысы «Ауыл» партиясы филиалының төрағасы Ермат Байғұрмановтың бастамаларымен құрамында с.ғ.д., профессор А.А. Ақышев, белгілі археолог В.К. Мерц, т.ғ.к., доцент Қ.Қ. Батталов және өзге білікті мамандармен барлау экспедициясы жасақталынып, көзімізбен көріп, танысып қайтқан едік.

Бұл киелі орын XVIII ғасырда қазақ жерінің бостандығы жолында бабалар күресінің куәгері болған орын. Халық арасында сақталған аңыздарға сүйенсек, XVIII ғасырдың 40-шы жылдары қалмақ қолы Баянаулаға шабуылдап жаулап алу мақсатын көздейді. Келген жауға Жасыбай батыр бастаған жасақ қарсы тұрады. Бұл дұшпанға бірнеше рет соққы жасаған танымал батыр. Сол кезде қазақтардың қолбасшы батыры Олжабайдың тапсыруымен Жасыбай батыр шағын жасақпен келе жатқан қалмақ қолын тауда бөктерінде тоқтатуға аттанады. Сабындыкөл жағасында Жасыбай асқан ерлік көрсетеді, бірақ батырдың қапыда қалған сәтін пайдаланған қалмақ қонтайшысы Жасыбай батырды жазмыш қылады. Дегенмен қатары азайып қалған жау жазық далаға шегініп, қазіргі Қалмаққырылған даласына келіп бекінеді. Жасыбай батырдың кегін қайтару үшін Олжабай батыр қалың қолмен қуып келеді. Шатқалдар арасында қоршауда қалған жоңғарлар жансауғалап тығылады. Сол кезде олардың басшысына Олжабай: «Сендердің бәрің өлген Жасыбайдың бір шынтағына татымайсындар», - деп, жауынгерлеріне жауды аямаңдар деп

белгі береді. Қалмақтар жан-жаққа қашып, өліктері далада шашылып қалса керек. Осылай халық жадында бұл жойқын шайқас алаңы «Қалмаққырылған» деп аталып қалған екен [2, 188 б.].

Қалмаққырғандағы шайқастың уақытына байланысты тарихта бірнеше пікір бар. Ф.А. Щербина экспедициясы негізінде жарық көрген «Далалық аймақтарды зерттеу бойынша жинақталып әзірлеген Қырғыздардың жер пайдаланауы бойынша материалдар» еңбегінде Ә. Бөкейханов келесідей мәліметтер қалдырған: «Айдаболдың кіші баласының немересі, 160 жыл бұрын Абылай ханға қызмет еткен Олжабай батыр, 1730 жылдары Баянауыл тауларына келеді. Бұл жерде Олжабай батыр қалмақтарға тап болады, ұзақ жылдарға созылған күрестен соң олар қазақтармен оңтүстікке шегіндіріледі. Қалмақтармен болған шиеленістерді қазақтардың суырып салма «ақындары» ерекше бейнелеп, қалмақтардың қуылуын «жаужүрек Олжабай батыр мен оның атақты ханы Абылайға» тиесілі екенің айтады. Уездің оңтүстік-шығыс бөлігінде Шідерті өзенінің жоғарғы ағынында Шүршітқырған төбесі мен уездің оңтүстік-шығысындағы Қалмаққырған тауы Павлодар уезі аумағындағы қазақ пен қалмақтардың арасындағы ұзақ күрестің мәңгілік ескерткіштері ретінде сақталған. Шүршіт деп қазақтар қытайларды атаған, ал «Қырған» «қырмақ» етістігі, «жою» деген мағынаны білдіреді. «Қалмаққырған» еркін аудармада қалмақтардың жеңілген жері немесе қалмақтардың жаппай қырылған жері дегенді білдіреді [3, 4-5 бб.].

Осылайша, Ә.Бөкейхановтың пікірінше, Қалмаққырған шайқасы 1730-шы жылдардың басында болған десе, ал Әлкей Марғұланның пікірінше, Жасыбай батыр қайтыс болған Баянауыл тауларындағы ұрыс пен Қалмаққырғандағы Олжабай батырдың қалмақтарды жаппай қыруы XVIII ғасырдың 40-шы жылдары болған деген қорытынды жасаған.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының «Сарыарқа тарихы» шығармасында келесідей жазба кездеседі: «Баянауыл тауында «Жасыбай асуы» – сол Жасыбай, қазақтың батыры, қалмақпен атысып, оққа ұшып, сол жерге қойғаннан, «Жасыбай» атанған. Қызылтаудың бауырында «Қалмаққырған» деген жер – қалмақтың қазақтан ақырғы қырылған қырылысы. Жасыбай оққа ұшқан жолы ер Олжабай бас болып аттанып, қалмақты сол жерде қойдай қамап, иіріп қойып қырып, сонан: «Қалмақ қырған» атанған. Сонан соң қайтып қалмақ бұл Арқаны көре алған жоқ» -деген мәлімет қалдырады [4, 266 б.]. Әулие Мәшһүр Жүсіптің қалдырған мәліметтері, киелі «Қалмаққырылған» жерінің қазақтардың жаудың сағын сындырған алапат ұрыс алаңы ретінде ел жадында мәңгі өшпей қалғанының бір дәлелі.

Жалпы бұл шайқастың шынайы болғаны туралы Ресей мемлекеттік тарих мұрағатынан бертің табылған картографиялық дерегіміз дәлел бола алады. Бұл XVIII ғасырдың ортасы мен XIX ғасырда қазақ жерін отаршылдық мақсатта жан-жақты зерттеу үшін жіберілген әскери экспедициялар, жер атауларын картаға түсіріп, тарихи оқиғаларды жазып алуға тырысқан. Соның бірі Ресей мемлекеттік тарих мұрағатында сақталынған 1800 жылдың картасы:

1 сурет – Ертіс өзені су жолдарынан Ташкент билеушілерінің жеріне дейінге карта. 1800 ж.

Аталмыш картадан қазіргі Түндік өзені, Қызылтау мен Қалмаққырылғанды нақты көре аламыз [5].

Қалмаққырылған туралы тағы бір мәліметті саяхатшы Михаил Пришвиннің 1905-1913 жж. күнделіктерінде жазылады: «Бос қыстаудың маңына тоқтадық. Осы жерден белгісіз тау көрінді. Бұл таудың шыңдары алыстан Қызылтаудың маңынан көрінген еді. Біз бұл тауды Қалмаққырылған (Қалмақтарға өлім) деп ойладық» [6, 550 б.].

Жалпы Қалмаққырылған тауының төбелерінде 10 тіпті 20 тонна болатын алып тастарды байқауға болады. Бұл тастарды көне көз қариялардың әңгімелеріне сенсек, сол заманда қазақтар жоңғар қолына таудан құлатып пайдаланған деген сөз бар. Сонымен қатар бірнеше тау шыңдарының халық жадында сақталған атаулары қызығушылықты туғызады. Мысалы «Қалмаққырылған» тауларының бір шыңы «Гауһар биігі» деп аталады. Аңыздарға назар аударсақ, Малайсары батырдың қарындасы, Қаракерей Қабанбай жары Гауһар қызға арналған екен. Жаугершілік заманда батыр қыз сол шыңның төбесіне шығып, маңатты бақылап отырған екен. Егер жауды көрсе, дереу ағасы Малайсары батырға хабарлаған. Тарихшы Ж. О. Артықбаевтың мәліметтеріне сүйенсек, Гауһардың шын есімі Майсара болыпты. Сол себепті қазіргі Май ауданы халық жадында батыр қыздың есімімен байланысты сақталса керек.

Одан өзге «Қыз құлаған» деп аталатын бір биік бар. Бұл атау Әсия есімді қызды ата-анасы қалың малға, жасы келген бір байға бермекші болады. Қыз сүйген адамымен тұрмыс құрып, өз бақытымен бірге өмір сүргісі келгенімен оның пікіріне ешкім құлақ аспаса керек. Теңдік іздеген сұлу бұл қиянатқа шыдай алмай, биіктен құлап, ғайып болған екен [7, 7 б.].

Таудың күн жағында жергілікті халық киелі деп бағалайтын Әулие үңгір кездеседі. Үңгір кіребересінің биіктігі шамамен 3 м., ені 1,5 м. Үңгір ішіне 5, 6 метр еркін жүріп, кейін жас бала ғана сиятын тар қуысқа айналады. Бұл жерге алғашқылардың бірі болып 1920 жылы академик Қ.И. Сәтбаев келген екен, оған дәлел үңгірдің кіреберіс сол жақ төбесіне «Қаныш» деп есімін жартасқа ойып жазып қалдырған. Өкінішке орай, біреулер үстінен ақ бояу жағыпты. Қазіргі кезде жергілікті тұрғындар соған байланысты «Қаныш Сәтбаев» үңгірі деп атап жүр. (2 сурет)

2 сурет – «Әулие үңгір» немесе Қ.И. Сәтбаев үңгірі

Кейіннен осы жерде 1930 жылы академик Қ.И. Сәтбаевтың бастауымен М. Әуезовтың «Еңлік-Кебек» пьесасы қойылыпты. Спектакльде Кебектің ролінде Қаныш Сәтбаевтың өзі ойнаған деген ақпараттар айтылады [8, 3 б.].

Дегенмен бұл жерге келуші адамдардың тәрбиесіз қылықтар танытып, мәдени нысандарға жан-жағынан өз есімдерін шимайлап, жабайы жазулар жазып кетуі қынжылтады. Сол себепті қазақ халқының тарихынан сыр шертетін мәдени нысандарға келушілер тарапынан қамқорлықты талап ету қажет.

Қазіргі кезде Қалмаққырылғанға этно-археологиялық зерттеулер жүргізілуде. Сондықтан бұл киелі нысан болашақта халық назарын өзіне тарта алатын киелі туристік орынға айналатынына сеніміміз мол.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1.Н.Ә. Назарбаев Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру [электрон. ресурс]. – 2017. – URL: http://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news / press_conferences / memleket -basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy. – қаралған күні: 09.09.2019 ж.

2. Еңсебаев Т.А. Павлодар өңірінің тарихы туралы очерктер / бас ред. А. Нухұлы. – Павлодар: Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты, 2017. – Т. 1 – 408 б.
3. Материалы по киргизскому(казахскому) землепользованию собранные и разработанные по исследованию степных областей. Т.4. Павлодарский уезд. – Воронеж: Тип. В.И. Исаева, 1908. – 505 с.
4. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Сарыарқа тарихы (1, 2, 3 нұсқа) // Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2006. – 8 т. – 264–290-бб.
5. Ресей мемлекеттік тарих мұрағаты. – Санкт-Петербург. Қ.1399. Т.1. Іс 223
6. Приивин М. Ранний дневник 1905-1913 гг. Поездка от Павлодара до Каркаралинска. – Санкт-Петербург: Росток, 2007. -800 с.
7. Сахаба Т. Қалмаққырылған құпиясы немесе Сарыарқаның тағдыры шешілген жер // Сарыарқа самалы. 21 желтоқсан, бейсенбі. 2017. 7 б.
8. Бықай Фарида Қалмаққырылған неге елеусіз қалды? // Егемен Қазақстан. №235(29216) 6 желтоқсан. Сәрсенбі. 2017 ж. 1-3 бб.

ӘӨЖ902.911
ГРНТИ03.81.21

М.Д. Дүйсенбай¹

¹Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі, ғылыми қызметкер

КЕМЕР ЖӘНЕ ДЕНҒМЕНТ БЕЛДІКТЕР ТУРАЛЫ

Аңдатпа

Белдік, ең алдымен, көшпелілер киімінің, тікелей сырт киімінің шаруашылық және тұрмыстық тиімділігін қамтамасыз ететін функция атқарды. Еуразияның табиғаты ең қатал аймағы саналатын қазақ өлкесінде көшпелі тіршілік кешкен бабаларымыздың арнайы сырт киімдерінің кез келген түрін белбеусіз немесе белдіксіз елестетудің өзі мүмкін емес. Ғылымда белдіктер дәстүрлі сырт киімнің құрамдас бөлігі ретінде қарастырылатындығы сондықтан.

Жасалу материалына қарай белдіктерді шартты түрде деңмент белдік, кемер белдік, кісе белдік деп бөліп қарастыруға болады. Белдіктердің аталмыш түрлерінің ең көбі Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі қорында сақталып отыр. Аталмыш бұйымдарды зерттеудің негізгі материалы ретінде осы музейіміздің қорындағы коллекциялар қарастырылады.

Түйін сөздер: белдік, кемер, деңмент, зергерлік өнер, кәсіп.

Duisenbay M.¹

¹Researcher of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan
Almaty, Kazakhstan

KAZAKH TRADITIONAL BELT TYPES (KEMER AND DENMENT)

Annotation

This article considers some problems about the belts (including Kemer and Denment) which is main element of Kazakh traditional outerwear.

Firstly, the belt has a function to providing economic and household efficiency of nomads overgarments. It is impossible to imagine to wear any outer garments without belt in the Kazakh steppe, which is the coldest region of Eurasia. That is why belts are regarded as part of traditional outerwear in ethnography science.

Depending on the material of the belts, it can be divided into several groups like kemer belt, kise belt, dengment belt, etc. The most of these belts have survived in the CSM of the RK. The main materials for this article is from the collection of our museum.

Key words: belt, kemer, dengment, jewelry, craft.

Дүйсенбай М.Д.¹

¹Центральный государственный музей Республики Казахстан, научный сотрудник,
г. Алматы, Казахстан

О ПОЯСАХ КЕМЕР И ДЕНМЕНТ

Аннотация

В этой статье будут рассмотрены некоторые аспекты традиционной одежды кочевников, такие как ремни, в числе которых будут затрагиваться вопросы о поясах «кемер» и «деңмент». Пояс прежде всего, выполнял функции обеспечивающие хозяйственную и бытовую эффективности кочевой одежды, конкретно верхней одежды. Невозможно представить без тряпичного пояса или кожаного ремня какую-либо верхнюю одежду наших предков, проживавших в казахских степях, в особенности регионов с суровыми природными условиями Евразии.

В зависимости от материала изготовления ремней, в обязательном порядке нужно рассматривать, разделяя их на «деңмент белдік», «кемер белдік», «кісе белдік». Большая часть вышеназванных поясов хранится в фондах ЦГМ РК. Основным материалом для изучения и исследования данных предметов, являются коллекции фондов этого музея.

Ключевые слова: пояс, кемер, деңмент, ювелирное искусство, ремесло.

Деңмент белдік. Деңмент Оңтүстік және Батыс Қазақстан өңірлерінде кең таралған. Белдіктің осы түрі күміс шытыра, қапсырма орнатылып, масаты, шибарқыт сияқты матадан жасалады. Сондай-ақ, фольклорлық шығармаларда қаракөл елтірісінен тігілген, ал тоғасы, «қажырмасы», шытыралары күміс пен алтыннан ерекше әшекейленіп жасалатын түрі жөнінде де мәліметтер кездеседі. Кейбір өңірлерде (Ақтөбе) ою-өрнек түсіріп тоқылған белдікті деңмент деп атау қалыптасқан. Мысал ретінде әйгілі қазақ ақын-жыршысы Нұрпейіс Байғаниннің көзі тірі кезінде тұтынған арнайы тоқылған жасалған белдігін айтуға болады (1 сурет).

Сурет 1 – Нұрпейіс Байғаниннің белдігі

Атырау, Маңғыстау казактарында деңмент – әрі белдік, әрі қылыш ұғымын да білдіреді. Осы белдіктің кісе (қалта), окшантай, дәндәку, пышақ қыны, қылыш ілетін арнайы орындары бар ерекше түрі де кездеседі. Оны бұрама деңмент немесе бұрама дегмент деп те атайды [1, 59]. Өкінішке орай, деңмент белдік ғылыми әдебиетте зерттеу нысаны ретінде арнайы зерттелген емес.

Кемер белдік. Қазақ әдеби тілінің сөздігінде кемер ұғымы «өзен, көл, су арнасының жағалауы, жиегі» деген мағынаны білдіретіндігі айтылады және «Кемер белбеу. Қып-қызыл киімдері, кілең алтын, гауһарлы кемерменен бұған белді» деген белгілі фольклорлық әсіре теңеу арқылы аталмыш сөздің этимологиясы берілген [2, 589]. Демек, біздің ойымызша, кемер белдік адамның белінің аяқталар бөлігі мен құймашақтың шендескен тұсын, яғни, «шекарасын» буынатын бұйым дегенді білдіретін болса керек. Кейін, сан ғасырлық қолданыс барысында кемер сөзі белдіктің адамның беліне тағылатын бұйым екендігін айқындайтын детерминативтік функция атқаратын болды. Кемер сөзі Анадолы түріктерінің қолданысында белдік (kemer) деген мағынаны білдіреді. Мұндай құбылысты, яғни, белгілі бір сөз-терминнің уақыт өте келе басқа мағынаға ауысуын лингвистикалық ғылымда семантикалық контоминация немесе әлгі сөз-терминнің семантикалық эволюциясы деп түсіндіреді.

Сонымен, кемер белдік – бетіне алтын, күміс шытыра, жапсырмалар бекітілген жалпақ, сәнді, бағалы былғары бұйым. Кейбір өңірлерде «кәмәр» белдік немесе «қамар» белдік деп те аталады [3, 169]. Осы ретте ерекше айта кетер жайт – қыпшақ тілдерінің сөздігінде камага – ай, күміс деген мағынаны да береді екен. Бұл ұғым аталмыш бұйым әшекейлерінің эстетикалық тартымдылығына байланысты қалыптасқан сыңайлы.

Зерттеуші Р. Шойбековтың мәліметіне қарағанда халық тілінде деңмент белдіктің де, кемер белдіктің де синонимдері ретінде бота белдік атауы да қолданылатын болған. Бірақ, бұл атау белдіктің ең сапалы, асыл түрі, неше түрлі көзі, бағдары (бедері), күмістелген түріне қатысты қолданылады [4, 16].

Осы тұрғыда дәстүрлі қазақ ортасында пайдаланылатын бұйымдардың негізгі атауынан басқа, жасалған материалына, әшекейленуіне, түр-түсіне байланысты «қосымша» атаудың кеңінен таралғанын ескеру керек (мысалы, қолданған материалына қарай – берен белбеу, күміс белбеу, зер белбеу, гауһар кемер белбеу, күдері белбеу, былғары белбеу, белдіктің қапсырмаларына, шытыраларына қондырылған қастары мен күмістеген бағдарының пішіндеріне қарай – бота белбеу, қапсырмалы, қаптырмалы белдік, капказ белдік, шоқ белдік деген сияқты).

И.В. Захарова мен Р.Д. Ходжаева XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басында қазақ халқының тұрмыс-тіршілігінің өзгеруінің әсерінен былғарыдан жасалған белдіктердің біртіндеп қолданыстан қала бастағанын, сөйтіп, орнына негізі түрлі матадан жасалып, алтын, күміспен көркемделген белдіктер қолданыла басталғанын айтады [5, 59]. Бірақ жоғарыдағы атаулардың әрқайсысы белдіктің жеке-жеке түрлері емес, әр түрлі тарихи өзгерістердің, өңірлік ерекшеліктердің әсерінен пайда болған атау – синонимдер десек қате болмас.

Қарақалпақтар мен қырғыздарда да ер азаматтар тағынған белдіктер қамар белдік, дегмен белдік деп аталады. Жасалу технологиясы да қазақ шеберлерінің технологияларына ұқсас келеді. Түрікмен халқы көп жағдайда матадан жасалған белбеулерді қолданған. Негізі былғарыдан жасалған, алтын, күміспен әшекейленген белдіктерді биліктің белгісі ретінде беделді адамдар пайдаланған. Түрікмендер тағынған кемер белдіктің ұзын болып жасалатыны оның ерекшелігі болып табылады. Кемер белдіктердің ұзындығы 1,5-2 метр [6, 259]. Қыздар мен жас келіншектер өңделген былғарыдан дайындалған гаууш кемер тағынған. Сонымен қатар, жалпақтығы 8 см болатын күмістелген былғары белдіктерді (деңмент) қыз жасауына қосатын болған [6, 246]. Сондай-ақ, қазақ, қырғыз, якут, тува, қалмақ халықтарының былғарыдан жасалған бұйымдарын ою-өрнектермен әшекейлеуде ортақ ұқсастықтар мен мотивтер көп кездеседі [7; 8; 9].

Тақырыптың зерттелуі. Кемер белдіктер деңмент белдікке қарағанда қазақ қолөнеріне байланысты ғалымдар мен зерттеушілердің еңбектерінде біршама қарастырылды. Біраз зерттеушілер ертеде белдіктің бетіндегі шытыраларының саны мен жасалған материалы иесінің әлеуметтік мәртебесімен тікелей байланысты болғандығын айтады [10, 145; 11, 9]. Сондай-ақ, зерттеушілер деңмент пен кемер белдіктерді ер азаматтардың және әйел адамдардың қолданғандығы жөнінде әртүрлі пікірлер де айтылып қалады. Мысалы, И.В. Захарова, Д. Шоқпарұлы, Ә. Тәжімұратов сынды зерттеушілер кемер белдіктерді әйел адамдар ғана пайдаланған деп көрсетеді. Ә. Тәжімұратов «ерлердің белбеуін «деңмент», ал әйелдердің белбеуін «кемер» деп айтады» [12, 12].

И.В. Захарова мен Р.Д. Ходжаева кемер белдіктер XIX ғасырдың ортасына қарай пайда бола бастады дейді [5, 58]. Сонымен қатар, кемер белдіктерді әйел адамдар тағатын белдік деп көрнекілік ретінде бірнеше белдіктердің фотосын келтіреді. Белдіктің бетіндегі шытыралар тек қана сәндік үшін емес, сонымен қатар былғарыны тоздан сақтау үшін қолданылады деп те көрсетілген.

В.П. Курьлев Антропология және этнография музейінің (Кунсткамера) қорындағы қазақтың былғары белдіктері туралы жазылған мақаласындағы қарастырған белдіктердің басым бөлігі кісе белдіктер, ал ерекшеленіп тұрғаны – ілгекті қапсырмалы кемер белдік. Ғалым зерттеу барысында И.В. Захарова мен Р.Д. Ходжаеваның мәліметтеріне сүйене келе, қазақ белдіктері туралы біраз ақпарат береді. Дегенмен, зерттеуші жоғарыда аталған ерекшеленіп тұрған белдіктің атрибуциясын көрсетпеген [13].

Д.Шоқпарұлы мен Д.Дәркембайұлы «... халық арасындағы кең тарағандары ерлер буынатын кісе белбеу және қыздар мен әйел адамдар буынатын кемер белбеу» деп көрсетеді [14, 127]. Ә.Марғұлан «Пояса из бархата и шелка, расшитые жемчугом, с пряжками назывались камар бельбеу» деп көрсетеді [15, 122]. Сонымен қатар, жоғарыда айтылғандай, кемер белдікті тек ер азаматтар қолданған деген пікірді ұстанушылар де аз емес. Мысалы, Х.Арғынбаев «... ерлерге арналған – кемер белбеу, кісе, ер-тұрмандарының күмістелген, алтынданған әшекейлердің неше түрлісі өте әдемі жасалады» деп көрсетеді [16, 60]. Дегенмен, бұл мәселелер әлі де болса тереңірек зерттеуді талап етеді. Қалай болғанда да, әйел адамдар да ер азаматтар да аталмыш белдіктің екі түрін де пайдаланған сыңайлы. Өзгешелігі – тек қыздар мен әйел адамдардың белдіктерінің әшекейлену ерекшелігінде және белдік материалының ерлердікіне қарағанда жіңішкелеу жасалғандығында болса керек. Сөзіміздің дәлелі ретінде ҚР МОМ қорындағы келесі фотоқұжаттарды келтіре кетуді жөн санадық (2, 3 суреттер). Суреттер, ерлер де, әйелдер де аталмыш белдіктердің екі түрін қолданғандығын айқын дәлелдейді.

Сурет 2, 3 – Белдік тағынған қазақтар. XX ғ. басы. ҚР MOM қорынан, ОМЭЭ материалдарынан

Деңмент пен кемер белдіктердің құрылымы. Қарастырылып отырған белдіктердің эстетикалық және материалдық ерекшеліктері болмаса, құрылымы жағынан еш айырмашылығы жоқ. Сондықтан екі белдіктің құрылымын бірге қарастыруды жөн санадық. ҚР MOM қорындағы деңмент белдіктердің жалпы ұзындығы 78-107 см, жалпақтығы 3,5-9 см аралығында. Белдіктердің негізі мауытыдан (шұға, драп), пүліш, барқыт маталардан жасалып, қапсырма арқылы бекітіледі. Ал, кемер белдіктің жалпы ұзындығы 75-120 см, жалпақтығы 4-10 см аралығында. Бұл белдік негізі былғарыдан жасалып, қапсырма арқылы бекітіледі. Былғары бетіне түсті металдан әшекейленген шытыралар және қас қондырылған. Қапсырмалар өзара тоға және ілгек арқылы бекітіледі. Осыған байланысты қапсырмалар да тоғалы және ілгекті деп жіктеледі.

Деңмент белдіктерді жасауға қолданылған маталар, көбінесе, саудагерлерден сатып алынып отырған. Ал, кемер белдіктің қайысын көшпелі ортада шеберлер өздері илеп, дайындаған. Мысалы, С. Қасиманов осыған байланысты төмендегідей ақпарат береді: «Мал терілерін илеп, бояп, оң беру ертеден келе жатқан ең жақсы дамыған және жетілген өнер. Иленуі қанып, бояуы сіңген былғары су тартып езілмейді. Одан жасалған мүлік шегені берік ұстайды, тігісі де ыдырамайды және өзі тұтынуға төзімді әрі әдемі...» [17, 85].

Ірі қараның терісі суға тисе былжырап кетеді. Дегенмен, жылқының терісіне қарағанда қалың, берік болып келеді. Сондықтан, жоғарыда айтылғандай, белдікке арналған теріні ылғалдан бүлінбейтіндей етіп иін қандырып илеген. Сөйтіп, әбден өңделген сапалы былғарыдан ғана белдік дайындалатын. Ең сапалы былғары жас, ұрғашы малдың терісінен өндіріледі. Өйткені, кәрі малдың терісі қалыңдап, сапасы төмендеп кетеді [14, 39]. Қырғыздар жылқы, ірі қаралардың терілерімен қоса, түйенің терісінде көбірек қолданған. Себебі, ол ылғалға төзімді, берік келеді. Ал, белдіктің әшекейлену деңгейіне келетін болсақ, оның алтын, күміс, асыл тастармен безендірілуі белдік иесінің әлеуметтік дәрежесіне тікелей байланысты болды. Ерте заманда, яғни, орыстың отаршылдық тәртібінің орнығуына дейін белдік бетіндегі күміс шытыралардың саны иесінің әлеуметтік дәрежесін көрсететін, кейінірек бұл ерекшелік өзінің осындай «институционалдық» функциясынан айрыла бастады.

Сурет 4 – Кемер белдік. КП 16064. ҚР MOM қорынан

ҚР MOM қорында КП 16064 кемер белдік өзінің сапалы жасалғандығымен назар аударады (4 сурет).

ҚР MOM қорында сақтаулы тұрған кемер белдіктерді былғарыны қолдануына қарай үш топқа бөліп қарастыруға болады:

- екі шеті кері қайырылып, қабаттарстырылып бекітілген, арнайы өңделген бірбүтін былғарыдан жасалған белдіктер (5 а сурет).

- екі бөлек былғарыдан қабатталып жасалған түрлері. Олар көбінесе беткі қабаты арнайы өңделген тері, ішкі қабаты шикі теріден жасалған. Сондықтан да олардың беткі қабаты боялған түсті былғары, ал,

астыңғы қабаты сары түсті (яғни, шикі теріден жасалған). Олардың беткі қабаты астындағы сары түсті қабатын бастыра екі жағынан қайырылып бекітілген (5 б сурет).

- арнайы өңделген жалаң қабат былғарыдан жасалған түрлері (5 в сурет). Суретте берілген белдіктің шытыра, қапсырмаларына қарала жүргізілгендіктен, ел арасында «капказ» белдік деп те аталады.

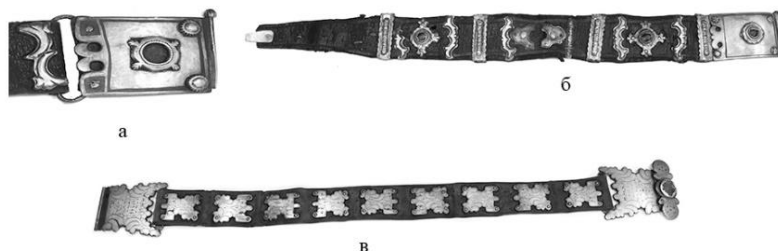

Сурет 5 – ҚР MOM қорында сақтаулы тұрған кемер белдіктер

Былғарыны қапсырмаға бекітудің негізгі екі түрі кездеседі:

– былғары белдіктің бір ұшын қапсырмаға тойгарма шегелер арқылы бекітсе, екінші ұшын қапсырманың астыңғы жағынан дәнекерленген екі (кей белдіктерде біреу) темір құлақ (скоба) арқылы кері қайырылып бекітілген. Сүйірленіп келген кері қайырылған ұшына темір ілгек бекітіледі. Осы ілгектің көмегімен кемер белдіктің жалпы ұзындығын белге шақтап ұзартып немесе қысқартып отыруға болады (6 а, б суреттер).

– сонымен қатар, қапсырманың топсасына қарсы шетінен тік төртбұрыштап ойылған ойық арқылы былғарыны өткізіп барып кері қайырып бекіту әдісі (6 в сурет).

Сурет 6 – Былғарыны қапсырмаға бекіту түрлері. ҚР MOM қорынан

Енді деңмент пен кемер белдіктің жалпы әшекейленуіне байланысты мәселе жөнінде. ҚР MOM қорындағы деңмент белдіктер негізінен қара, қызыл, жасыл түсті маталардан жасалған. Кемер белдіктердің былғарысы көп жағдайда қоңыр немесе қызыл-қоңыр түсті болып келеді. Жалпы, қазақ шеберлері тері мен былғары өңдеу барысында оны көзге жағымды түстерге бояу әдісін жақсы меңгерген. С.Қасиманов мал терілері мен аң терілерін өңдеу тақырыбына біршама құнды мәліметтер береді. Зерттеуші «тері бояудың екі түрлі мақсаты: теріге өң беру мен неғұрлым су өтпестей етіп ширықтыру. Бояу әдістері: қабыққа салып бояу, жер қынасын, томар бояуды, шөп түбірін, шеңгелдің, көк тікеннің бүрлерін қолдану арқылы бояу» – деп таратып айтып өтеді [17, 78].

Сондай ақ, халықтық ортада жергілікті ерекшеліктерге байланысты белдіктерді тігіс жүргізу арқылы да сәндеу үрдісі қалыптасқан. Мысалы, Жетісу өңіріне тән кемер белдіктер былғарының екі шетінен қызыл және сары түсті есілген мақта жіппен «өбістіру» және «түйіп жөрмеу» арқылы «су» деп аталатын өрнек жүргізілгендігімен ерекшеленеді. Ол үшін былғарының екі ұшына 1-2 елі жеткізбей екі шетінен тіліп шығады. Тілінген шеттерінен былғарының екі жағын болар болмас кері қайырғанда арасы 5-10 мм ашылады. Енді қайырылған шеттерін жіппен (кейбір деректерде жіңішке таспа) шамамен әр 5 мм сайын «өбістіріп» және «түйіп жөрмеу» әдістерін қолдана отырып тігіп шығады. Сонда әр жіп бағана тәрізді болып, кемер белдіктің көркемдігін арттыра түседі (7 сурет).

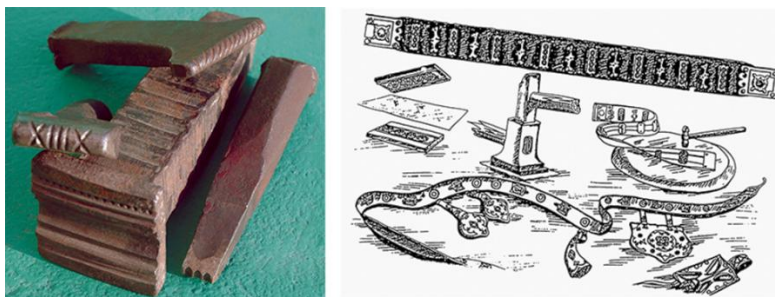
Сурет 7 – Жетісу өңіріне тән кемер белдік. ҚР MOM қорынан

«Өбістіріп» тігу барысында негізгі жіптің түсі әр түрлі болуы мүмкін, ал «түйіп жөрмелген» жерінде қызыл және сары түсті жіптер ши тоқу әдісіндегідей кезек-кезек оралып қызыл және сары түсті үшбұрыштар түзіледі. Басқа өңірлерде бұндай тігіс кездесе бермейді. Көп жағдайда былғарының екі шетін ала бір түсті жіппен қайып тігу арқылы «су» жүргізіп шықса, кей белдіктерде бұндай тігістер мүлдем жоқ. Өбістіріп тігу әдісін С. Қасиманов: «Өбістіру – әсіресе киізді, түйе терісін, кейде қалың былғарыны жалғастырып тігуде қолданылатын әдіс. Мұнда екі шет бірімен-бірі айқаспай, тек өбісіп түйістіру арқылы жалғанады. Мұндайда «бұзау тіс», «жара тігу», «жөрмеу» тігістерінің бірі қолданады» – деген еді [17, 149]. Осы ретте, киім-кешек, былғары, кілем тоқуда қолданылатын тігіс түрлері туралы С.Қасиманов, З.Мұхамеджанұлы, Ә.Ысқаққызының еңбектерінде құнды мәліметтер кездесетіндігін ерекше екішеп айтуға болады [17, 149; 18, 216; 19, 50-57].

«Алтын кемер – белге сән, ақылды жігіт – елге сән» немесе «Кемер белбеу – бел сәні, кемелді жігіт – ел сәні» деген сөз орамдарында айтылатындай, кемер белдік негізінен сән үшін де тағылған. Әлбетте, белдіктердің сәніне сән қосып, көркін ашып тұратыны – олардың шытыралары. Шытыраларды әшекейлеу барысында зергерлер көптеген техниканы қолданады. Солардың ішінде, нағыз қаралау (5 в сурет), жалған қаралау (6 а, б, в суреттері), күміс қақтау, күміс шабу, алтынмен аптау, лажылау, түртпелеу, шеку сынды әдістер жиі кездеседі.

Былғары бетіне қондырылған шытыраларының да дайындалу әдісі әр түрлі. Көбінесе, шытыраларды қақталған күмістен соғып қалыптау арқылы дайындайтын болған. Яғни, құрғақ тәсілмен – күмісті отқа қыздырмай ақ қалыптау. Дайын қалыптың көмегімен күміс шытыраны қалыптап соғу арқылы дәстүрлі ою-өрнектермен нақыштап алғаннан кейін астыңғы жақ қуысына тойтарма шегелерді қойып отырып қорғасынды ерітіп құйып, суығаннан кейін артық күмісті қиып алып тастайды. Кейін былғарыны өлшеп тесіп алып, тойтарма шегелерді сол тесіктерден өткізіп барып, астыңғы жағынан төсеме темірлер салып тойтарып бекітеді (мыс.: 5 а сурет). Жоғарыда айтылып кеткендей, осы төсеме темірлерге белдіктің сүйірленген бір ұшына бекітілген ілгекті ілу арқылы белге шақтап ұзартып, қысқартып отырған (6 б сурет) [15, 164].

Сонымен қатар, құйма қалып арқылы металлдан (мыс, жез, қара темір) әр-түрлі пішінді шытыраларды дайындап алып, алтынмен булап немесе бетіне қақталған күмісті шабатын болған (Мыс.: 6 в сурет). Бұл жолы шытыралардың бұрыштарынан арнайы тесіктер жасап, солар арқылы бүркеншікті тойтарма шегелермен былғарыға бекітіледі. Тойтарма шегелердің «бүркеншіктері» көп жағдайда күпекше, көпжапырақ пішінді болып, ою-өрнектермен нақышталған күмістен жасалып белдікке қосымша әсемдік беріп отырады (Мыс.: 5 а; 6 а, б суреттер). Осы ретте, жоғарыда айтылған қалыптардың «кемер белдік қалып» деп аталатындығын айтып өткен жөн (8 сурет).

Сурет 8 – Кемер белдік қалып. ҚР MOM қорынан

«Кемер белдік қалып» арқылы дайындалған шытыралар күрделі пішінді болып келеді. Көп жағдайда бір белдіктің бетіне бірнеше пішінді шытыралар кезектесіп бекітілген. Шытыралар қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан салт-дәстүр, наным-сенімдеріне орай жан-жануар, аспан әлемі, көгеріс және гео-

метриялық ою-өрнектерімен безендірілетін. (Мыс.: 9 сурет). Бұл ою-өрнектер барлық салада, киім-кешек, қыштан жасалған ыдыстар мен архитектура саласында, көлөнерде де қолданыла береді [15, 83; 20, 24].

Сурет 9 – Кемер белдіктің шытыралары. ҚР MOM қорынан

Қалыпты болаттан соғып, егеп, белгілі кейіпке келтіре нақыштай бедерлеп алған соң, отқа не суға, майға салып, суырып алу керек, ол еркек қалып деп аталады [14, 129].

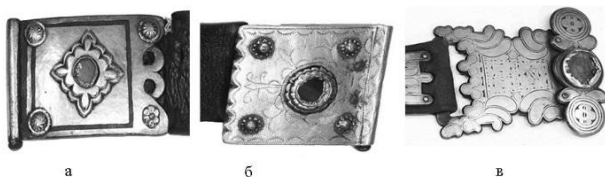
Сондай-ақ, «... «еркек» қалыптан әлдеқайда үлкендеу темірді отқа салып әбден қыздырады. Оны төстің үстіне төсеп, еркек қалыптың бедерлі жағын оған төңкеріп қойып, сыртына қалың темір төсеп, шой балғамен еркек қалып қызған темірге түгел батып кеткенше соғу керек. Сонда еркек қалыптың бетіндегі бедерлі өрнек қызған темірге батып, ол да оймыштала береді. Оны «тыс қалып» немесе «ұрғашы қалып» деп те атайды» [14, 210-211].

Енді, кемер белдіктің бірден көзге ұрып, мен мұндалап тұратын бөлігі – қапсырмасы жайлы. Зергерлер белдіктердің қапсырмасын қара темірден, мыстан, жезден соғып та, немесе қалыпқа құю арқылы да жасайтын болған. ҚР MOM қорындағы кемер белдіктердің басым бөлігінің қапсырмалары қара темірден соғылған. Қара темірден дайындалған қапсырманың бетіне қақталған күмісті шабу, алтынмен аптау арқылы әшекейлеген. Алақанына сіркелеу, шекіме, түрпелеу, қаралау, ширату, лажылау арқылы ою-өрнек түсіріліп, безендірілген. Сонымен қатар, асыл тастар, алтын, күміс, түрлі-түсті шыныдан қас қондырылады. Қыз балалар мен әйел адамдарға арнап дайындалған кейбір қапсырмаларды әшекейлену жағынан жоғары сапалы өнер туындысына жатқызуға болады. Сым кәптеу (филигрань) техникасын қолдана отырып алтын, күміс сымдарды ширата ою-өрнек салып, асыл тастан қас қондырылған бұндай қапсырмалар шеберлік жағынан өте сапалы болып келеді.

Жоғарыда айтылғандай, қазақ зергерлері әшекейлеудің көптеген техникасын білген. Соның ішінде көп кездесетіндері – күміспен шабу, жалған қара ала жүргізу техникалары. Темірден соғылған әшекейлердің бетіне күміс шабу тәсілін Х.Арғынбаев төмендегідей сипаттайды: «... темір әшекейлердің беттері өткір шапқымен өте жиі шекіліп, оның бетіне бөлек қақталған жұқа күмісті жеңіл балғамен жайлап кіріктіре соғу арқылы орындалады» [16, 61].

Жетісу өңіріне тән белдіктердің қапсырмаларының бетіне жалған қаралау түсіру арқылы безендіру жиі кездеседі. Зергерлер қара темірден соғылған немесе қалыптап құйылған қапсырманың бетін әбден тазалап, шапқымен жиілетіп шекіп әзірлеп алады. Соңынан қапсырманың бетіне шабатын күмісті дайындайды. Ол үшін күмісті төске салып соғады. Соққан сайын күміс жұқарып, қағаз қалыңдығына дейін жетеді. Осылай дайындалған күміс – қақталған күміс (техникасы – күміс қақтау) деп аталады. Қақталған күмісті дайындалған қапсырманың үстіне салып балғамен кіріктіре соғу арқылы жабыстырады. Енді қапсырманың бетіне ою-өрнек түсіріп алып, ойылып, бетіндегі күміс қабық сыпырылып алып тастаса, астындағы қара темір көрініп тұрады. Осыны жалған қаралау дейді [16, 61].

Дайын болған қапсырманы құрым киізбен ысқылап немесе басқа да әдістермен жылтыратып қояды. Сонымен қатар, қапсырмалар шетіне иректеп (сурет 10 б, алақаны шекіме, түртпелеу арқылы әшекейленген), «қошқармүйіз» (сурет 10 а, алақанына жалған қарала жүргізген) ою-өрнегін салып немесе күрделі пішінде (сурет 10 в, жалған қаралау) ойып алу арқылы әшекейлеген.

Сурет 10 – қапсырмалар. ҚР MOM қорынан

Қапсырманың алақанына қақталған күмістен шытыра орнатып, асыл тастардан қас қондырған, күміс бүркеншікті тойтарма шегелермен былғарыға бекітетін болған. Бүркеншікті тойтарма шегелердің өзі бекіту, ұстатудан бөлек декоративтік функция атқарады. Күмістен күмбезделіп, жан-жағы тісті немесе жапырақ пішінді болып келіп, белдіктің жалпы сәніне сән қосып, безендіре түседі. Сонымен, кемер мен денмент белдіктер иесінің әлеуметтік статусын айқындайтын символдық функция атқарды. Белдіктің осы түрлерінің әсіресе, нәрестенің дүниеге келуі, келін түсіру, қыз ұзату, ас беру сияқты этностық тіршілік циклінде атқарылатын ғұрыптық мәні ауқымды да, салтанатты шаралар кезінде пайдалануына көшпенділердің ерекше мән берілгендігі сондықтан болса керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 2-том. – Алматы: Алем Даму Интеграция, 2017.
2. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. VII том. Ж-К. – Алматы: Дәуір, 2011.
3. Шойбеков Р. Кемер белбеу // Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 3 том. – Алматы: ЖШС «Алем Даму Интеграция», 2017. – 169 бет, (иллюстрацияланған).
4. Шойбеков Р. Қазақ зергерлік өнерінің лексикасы. – Алматы: Қазақстан, 1993.
5. Захарова И.В., Ходжаева Р.Д. Казахская национальная одежда. – Алма-Ата, Наука, 1964.
6. Байриева А. Национальный костюм туркмен (конец XIX – начало XXI века) // Туркмены. Отв.ред. Н.А. Дубова. Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая РАН; Институт истории АН Туркменистана. – Москва: Наука, 2016 (серия «Народы и культуры»).
7. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Ленинград: Наука, 1971.
8. Лобачева Н.П., Сазонова М.В. Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана. – Москва: Наука, 1989.
9. Кармышева Б.Х. «Каратегинские киргизы». – Москва: Наука, 2009.
10. Тохтабаева Ш. Қазақтың зергерлік өнері. – Алматы: Алматыкітап, 2011.
11. Добжанский В.Н. Наборные пояса кочевников Азии. – Новосибирск: Изд-во. Новосиб. ун-та., 1990.
12. Тәжімұратов Ә. Шебердің қолы ортақ. – Алматы: Қазақстан, 1977.
13. Курьлев В.П. Казахские кожаные мужские пояса в собраниях МАЭ // Памятники традиционной бытовой культуры народов Средней Азии, Казахстана и Кавказа. Сборник Музея антропологии и этнографии, выпуск 43. – Л. 1989.
14. Шоқпарұлы Д., Дәркембайұлы Д. Қазақтың қолданбалы өнері. – Алматы: Алматыкітап, 2007.
15. Маргулан. А. Казахское народное прикладное искусство. – Алма-Ата: Өнер, 1986, 1 том.
16. Арғынбаев Х. Қазақ халқының қолөнері. – Алматы: Өнер, 1987.
17. Қасиманов С. Қазақ халқының қолөнері. – Алматы: Қазақстан, 1995.
18. Ысқаққызы Ә. Сырмақ өнері. – Алматы: Алматыкітап, 2007.
19. Мұхамеджанұлы З. Қазақтың кесте өнері. – Алматы: Алматыкітап, 2008.
20. Джанибеков У. Культура казахского ремесла. – Алма-Ата: Өнер, 1982.
21. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музей қорының белдіктер коллекциясынан.

УДК 11.25.61:
ГРНТИ 03.20.11

Ж.Қ. Идрьшева ¹

¹әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті,
Алматы, Қазақстан idrysheva7@gmail.com

БҰҰ ҚҰЖАТТАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ АЗШЫЛЫҚТАР МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа

Мақалада Біріккен Ұлттар Ұйымы қызметіндегі ұлттық азшылықтар мәселесі, оның даму тарихы қарастырылған. Ұлттық азшылықтар мәселесі жаһандық сипатқа ие және барлық мемлекеттерде белгілі бір дәрежеде көрінеді, өйткені халықтың құрамы бойынша мүлде біртектес мемлекеттер жоқ, себебі «саяси шекара этникалық шекараға сәйкес келе бермейді. Ұлттық азшылықтардың проблемаларына халықаралық-құқықтық практикада да жеткілікті көңіл аударылған. БҰҰ-ның ұлттық азшылықтардың құқықтарына толығымен берілген әмбебап сипаттағы құжаттары ұлттық немесе этникалық, лингвистикалық және діни азшылықтарға жататын адамдардың құқықтары туралы Декларация болып табылады. Декларацияның маңыздылығы, мемлекеттердің қатаң заңдық міндеттемелері жоқ ұсынымдық сипаттағы құжат, дегенмен, оның негізінде заңды негізделген құжатты қабылдау үшін негіз болып табылады.

Түйін сөздер: ұлттық азшылық, этникалық азшылық, БҰҰ, декларация

Идрьшева Ж.Қ. ¹

¹Казахский Национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан idrysheva7@gmail.com

ПРОБЛЕМА НАЦИОНАЛЬНЫХ МЕНЬШИНСТВ В ДОКУМЕНТАХ ООН

Аннотация

В данной статье рассмотрена проблема национальных меньшинств в деятельности ООН. Проблема национальных меньшинств носит глобальный характер и в определенной степени проявляется во всех государствах, так как абсолютно однородных по составу населения государств нет, так как политическая граница не соответствует этническим границам. Проблемам национальных меньшинств уделяют достаточное внимание и в международно-правовой практике. Документы универсального характера ООН, полностью переданные правам национальных меньшинств, являются декларация о правах лиц, относящихся к национальным или этническим, лингвистическим и религиозным меньшинствам. Важность декларации является основанием для принятия юридически обоснованного документа, не смотря на то, что это документ рекомендательного характера, не имеющий строгих юридических обязательств государств.

Ключевые слова: национальные меньшинства, этнические меньшинства, ООН, декларация

Idrysheva Zh.K. ¹

¹Al-Farabi Kazakh national University, Almaty, Kazakhstan
idrysheva7@gmail.com

THE PROBLEM OF NATIONAL MINORITIES IN UN DOCUMENTS

Annotation

This article discusses the problem of national minorities in the UN activities. The problem of national minorities is global in nature and to some extent manifests itself in all States, since there are no States that are absolutely homogeneous in terms of population composition, since the political border does not correspond to ethnic borders. The problems of national minorities are given sufficient attention in international legal practice. UN documents of a universal nature, fully transferred to the rights of national minorities, are a declaration on the rights of persons belonging to national or ethnic, linguistic and religious minorities. The importance of the declaration is

the basis for the adoption of a legally valid document, despite the fact that it is a document of a recommendatory nature, which does not have strict legal obligations of states.

Keywords: national minorities, ethnic minorities, UN, Declaration

Кез келген елде әр түрлі ұлттық, этникалық, тілдік немесе діни топтардың бейбіт қатар өмір сүруі әлеуметтік және мәдени байытудың көзі ретінде қызмет ететін оң фактор болып табылады. Көптеген мемлекеттер өздерінің азаматтарының әртүрлі топтарының жеке басын құрметтеу және қорғау арқылы жоғары құндылықтарды – теңдікті, ұлттық қауіпсіздікті, аумақтық тұтастықты және саяси тәуелсіздікті үйлестіре алады.

Дегенмен, әр түрлі топтардың өмір сүруі әрдайым бейбіт емес. Этникалық қақтығыстар зорлық-зомбылық пен қираумен бірге жүруі мүмкін, олар аумағында орын алған мемлекеттердің бірлігіне қауіп төндіреді және көрші елдердің оларға қатысы бар қауіп тудырады. Азшылыққа құқықтардан бас тартылған жерлерде жалпы танылған адам құқықтары бұзылады.

Өлемнің барлық елдерінде ұлттық және этникалық, діни және тілдік азшылықтарға жататын адамдар бар, олар өз қоғамдарының алуан түрлілігіне ықпал етеді. Көптеген азшылықтар болса да, олар жиі маргинализация мен әлеуметтік алшақтыққа алып келетін кемсітушіліктің әртүрлі түрлерімен кездеседі. Азшылықтың қоғамға тиімді қатысуын қамтамасыз ету және олардың окшаулануын тоқтату үшін адам құқықтары саласындағы халықаралық стандарттарға қол жеткізу жолымен әртүрлілік жолына түсу қажет.

Бұрынғы Кеңес Одағының аумағында бірқатар тәуелсіз мемлекеттердің қалыптасуы олардың барлығының алдына гуманитарлық сипаттағы көптеген мәселелерді алға тартты, олардың арасында бірінші кезекте ұлттық азшылықтардың мәселесі де бар. Он миллиондаған адамдар «өздерінің» ұлттық-мемлекеттік құрылымдарынан тысқары жерде қалып, жаңа тәуелсіз мемлекеттер аумағында іс жүзінде ұлттық азшылық өкілдеріне айналды.

Табиғи деп саналатын ұлттық азшылықтардың мәртебесін алу процесі өздерінің ана тілін пайдалануға, өз мектептерін басқаруға, олар ұйымдастыратын басқа қызметтерден пайда алу мүмкіндігіне ие болған кезде ғана басталуы мүмкін, сондай-ақ мемлекеттердің саяси және экономикалық өміріне қатыса алады.

XIX ғ. басында американдық және француздық революциялар жариялаған азаматтық құқықтар мен бостандықтар туралы идеялардың ықпалымен азшылық құқықтарын қорғау мәселесі пәндік кеңейе бастады. Енді ол этникалық мәселені де қамтитын болды. XIX ғ. бірінші жартысында Еуропаны қамтыған ұлт-азаттық қозғалыстар ұлттық (этникалық) азшылықтардың проблемасын күшейтті. Сондықтан, бірқатар халықаралық шарттар оларды қорғауға бағытталды.

Тарих ұлттық азшылықтың мәселелерінің көтерілуі мен тереңдеуі кезеңдерінің бір заңдылығын ескеруге негіз береді. Бұл кезеңдер империялардың ыдырауымен сипатталады. Бұл Наполеон империясының құлдырауы, Осман және Австро-Венгрия империяларының құлауы, Кеңес Одағының ыдырауынан кейін орын алды. Азшылықтар мәселесінің шиеленісуі – империялардың зорлық-зомбылық пен мемлекеттің негізі болып табылатын халықтар құқықтарын елемей болып табылады.

Ұлттық азшылықтарды халықаралық қорғаудың құқықтық негізі Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін қалыптасты. Ұлттар Лигасының жұмыс істеген кезеңінде ұлттық азшылықтар туралы арнайы ережелер бар жиырмадан астам халықаралық шарттар жасалды. Олар сол кездегі жағдайдың әмбебап болуы мүмкін болмағандықтан, мемлекеттердің салыстырмалы түрде аз мөлшерін қамтыды.

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін БҰҰ құрылған кезде егер жеке адам құқықтары тиісті қорғауға ие болса, онда азшылық құқықтарын қорғау үшін арнайы ережелерді жасаудың қажеті жоқ деген көзқарас басым болды. БҰҰ Жарғысында ұлттық азшылықтар туралы ештеңе айтылмайды. Лондон бейбітшілік конференциясында Венгрия ұсынған 1946 жылғы азшылықтарды қорғау туралы шарт жобасы қолдау тапқан жоқ. Адам құқықтарының Жалпыға ортақ декларациясында азшылық туралы ережені қосу туралы ұсыныстар да болмады.

Алайда, азшылыққа қатысты құқықтар туралы мәселе елеусіз қалды деп айтуға болмайды. Халықаралық құқықта (әмбебап және өңірлік деңгейлерде) ұлттық ерекшеліктерді сақтауға және дамытуға қабілетті адамдар тобына жататын адамдардың құқықтарын қорғауға және сол уақытта тиісті қоғамға еркін араласуға қатысты нормалар пайда болды. Бұл топтардың жағдайы әртүрлі мемлекеттерде әркелкі. Кейбір елдерде олардың саны аз болса да олар қоғамдық өмірді басқарады; ал басқалары тіпті адамдардың құқықтарын толықтай жүзеге асыра алмайды; үшіншілерінде - қуғын-сүргін, кемсітушілік жағдайындағылары да бар (Еуропадағы синти, Түркияда күрдтер және т.б.).

1947 жылы БҰҰ Адам құқықтары жөніндегі комиссияның қосалқы органы ретінде тәуелсіз сарапшылардан тұратын азаптауды болдырмау және азшылықтарды қорғау жөніндегі Шағын комиссия, ал 1948 жылы Бас Ассамблея қабылданған қарарлардың бірінде ұлттық азшылықтар тағдырына бей-жай қарай алмайтындығын атап өтті.

1947 жылы Шағын комиссияда «азшылық» терминінің анықтамасы жасалды және осы қауымдастықтарға тиесілі тұлғалардың арнайы құқықтары тағайындалды. Шағын комиссияның арнайы баяндамасында: «Халықтың қалған бөлігінен айырмашылығы бар және олармен ерекше қарым-қатынас орнатуға ұмтылатын этникалық, діни немесе лингвистикалық сипаттамалары бар топтарда тұратын мемлекеттерде осындай топтардың мүшелері қоғамдық тәртіп пен қауіпсіздікті қамтамасыз етіп, өз мектептерін, мәдени және діни мекемелерін құруға және ұстап тұруға, егер олар қаласа, қоғамдық жиналыстарда және сот және басқа да мемлекеттік органдар алдында өздерінің тілін және баспасөзде жазуына құқығы бар» деп көрсетілген [1].

Шағын комитет «азшылықты қорғау» - халықтың қалған бөліктерімен теңдікке ұмтылатын басым емес топтарды қорғау, оның ерекшеліктерін (нәсіліне, дініне, тіліне) немесе салт-дәстүріне қол жеткізу үшін мемлекетке өзге тәсіл жасауды талап етеді. Мұндай қорғау азшылыққа жататын тұлғаларға да, тиісті қауымдастыққа да кеңейтілуі керек.

1960 жылдан бері азшылықты қорғау БҰҰ тапсырған бірнеше зерттеулердің тақырыбы болды. Біріншіден, «этникалық, діни және тілдік азшылықтарға жататын тұлғаларды» құқықтарын зерттеуді Азшылықты қорғау және кемсітушіліктің алдын алу жөніндегі Шағын комиссияның мүшесі Франческо Капоторти жүргізді. 1977 жылы өзінің соңғы баяндамасында. Ф.Капоторти Азаптаулар туралы ережені толық орындау үшін (27-бап) Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіде (1966 жылғы 16 желтоқсандағы Бас Ассамблеяның 2200 А (XXI) қарарымен бекітілген рәсімдерді қолдануды ұсынды) және ұлттық деңгейде осы бапта бекітілген азшылық өкілдерінің құқықтарын бұзуды болдырмауды білдіреді. Ол сондай-ақ азшылық өкілдерінің құқықтары туралы халықаралық декларация жобасын дайындауды ұсынды.

1977 жылы Біріккен Ұлттар Ұйымының Азшылықты азайту және азаптауды болдырмау жөніндегі Шағын комиссиясының арнайы баяндамашысы Франческо Капотортидің анықтамасына сәйкес, азшылық төменгі топ халықтың басым бөлігі болып табылатын, басым емес, мемлекеттің қалған мүшелерімен салыстырғанда, этникалық, діни немесе лингвистикалық ерекшеліктеріне назар аударады және тек қана сезімсіз болса олардың мәдениеті, салт-дәстүрі, діни және тілдік сақтау мақсатында ынтымақтастық [2].

Жоғарыда аталған анықтамаға кіретін азаматтық критерий жиі даулы болып саналса да, басым емес позицияның критерийі өзекті болып қала береді. Көптеген жағдайларда азшылық деп саналатын топ аз мөлшерде болады, бірақ басқа жағдайларда халықтың сандық көпшілігі Оңтүстік Африкадағы апартеид шарттарында қаратүсті халықтың жағдайы сияқты азшылықтың ұқсастықтарына ие емес. Кейбір жағдайларда, тұтастай мемлекетте басым көпшілікті құрайтын топ мұндай мемлекеттің белгілі бір аймағында үстем жағдайға ие болмауы мүмкін. Сонымен қатар, бұл топтың мүшелері қарастырылуы сияқты жеке тұлғалардың, олардың сипаттамалары мен қалауларын сақтау үшін осындай топтардың мүшелерінің тілегін сияқты Капоторти анықтау өлшемдердің аталған сияқты кейбір нақты объективті өлшемдерге, қосымша, ол назарға субъективті критерийлерді пайдалану қабылдау қажет екенін бекітеді. Заманауи жағдайында, азшылық тобы мәртебесін тану ғана мемлекет айрықша құзыретіне қатысты емес деп жалпы келісім бар, және объективті және субъективті өлшемдерін екі негізделуі тиіс.

1989 жылы азшылықтарға қатысты мәселелерді бейбіт және конструктивті түрде шешуде ұлттық тәжірибе туралы баяндама дайындау үшін Шағын комиссияның басқа мүшесі Асбьерн Эйдеге жүктелді. 1990 жылы ол осы тақырып бойынша алдын ала баяндаманы, ал 1991 жылы прогресс туралы баяндама жасады [3]. 1989 жылы Шағын комиссияның сарапшысы Клэр Пэлли нәсілдік, ұлттық, діни және тілдік азшылықтарға қатысты жағдайларды бейбіт және конструктивті түрде шешуге жәрдемдесу жолдары мен құралдарын ұсынды [4].

Ұлттық, этникалық, діни және тілдік азшылықтарға жататын адамдардың құқықтары туралы халықаралық шартты дайындау идеясы Югославия ұсынған жоба бойынша барлық мүшелер үшін ашық бейресми жұмыс тобын құрған Адам құқықтары жөніндегі комиссия тарапынан қолдау тапты. 1985 жылы Азшылықты қорғау және кемсітушіліктің алдын алу жөніндегі Шағын комиссияның мүшесі Жюль Дешен «Азшылық» ұғымының анықтамасына қатысты декларацияны, ұсыныстарды әзірлеуге жәрдемдесу мақсатында шықты [5].

1991 жылы Комиссия жыл сайын ұзартатын жұмыс тобы ұлттық немесе этникалық, діни және тілдік азшылықтарға жататын адамдардың құқықтары туралы декларация жобасын екінші оқылымда қарады және ол 1992 жылғы 18 желтоқсанда қабылданды.

1992 жылы қабылданған Біріккен Ұлттар Ұйымының азшылықтардың құқықтары туралы декларациясының 1-бабы консенсус негізінде қабылданған ұлттық азшылықтарға ұлттық немесе этникалық, мәдени, діни және тілдік топтар ретінде қатысты және мемлекеттердің өздерінің өмірін қорғау міндетін жүктейді. Қандай топтардың азшылық екендігі туралы халықаралық деңгейде келісілген анықтама жоқ. Азшылықтың болуы фактісі болып табылады және кез-келген анықтама объективті факторларды (этникалық, лингвистикалық немесе діни қауымдастықтың болуы) және субъективті факторларды (соның ішінде азшылықтың мүшелері ретінде жеке тұлғаларды анықтауды қоса) қамтуы керек [6].

Ұлттық немесе этникалық, діни және тілдік азшылықтарға жататын адамдардың құқықтары туралы БҰҰ Декларациясы негізгі нормаларды белгілейді және мемлекеттерге тиісті заңнаманы және азшылықтарға жататын адамдардың құқықтарын қамтамасыз етудің басқа да шараларын қабылдау туралы басшылық береді. Тұтастай алғанда, шарттық құқықтар бойынша мемлекет пен азшылықтардың өздері немесе олардың өкілдері өздерінің міндеттемелері есебінен адам құқықтарының мониторингі мен жүзеге асырылуына және олардың тиімді қатысуын және әлеуметтік интеграциялануын қамтамасыз ету жөніндегі жұмысына әсер етуі мүмкін.

Адамның және азшылықтың құқықтарын құқықтық қорғаудың негізгі тіректері адам құқықтары туралы барлық негізгі шарттарға негізделген кемсітпеушілік пен теңдік принциптері болып табылады. Олар адамның барлық құқықтары мен бостандықтары үшін қолданылады және нәсіліне, түсіне, дініне, тіліне, ұлтына және этникалық шығу тегі сияқты санаттардың толық емес тізіміне сәйкес кемсітуге тыйым салады.

Жалпыға бірдей түсінікті анықтаудың қиындықтары азшылықтардың өмір сүретін жағдайларының әр алуан түріне жатады. Олардың кейбіреулері халықтың басым бөлігінен бөлек айқын анықталған аумақтарда тығыз тұрады. Басқалары бүкіл ел бойынша шашыраңқы. Кейбір азшылықтар өздерінің ұжымдық идентификациясы мен жазбаша тарихын жақсы біледі; басқалары ортақ тамырлар туралы фрагменттік идеяны ғана сақтайды. Біріккен Ұлттар Ұйымының жүйесінде пайдаланылған «азшылық» термині Біріккен Ұлттар Ұйымының Азшылық туралы декларациясына сәйкес, ұлттық немесе этникалық, діни және тілдік азшылықтарға жатады. Барлық мемлекеттерде өздерінің ұлттық аумағында ұлттық, этникалық, лингвистикалық немесе діни ерекшеліктерімен ерекшеленетін бір немесе бірнеше азшылық топтар бар, олар халықтың көпшілігінен ерекшеленеді.

Осы саладағы тұтас құжатты әзірлеу идеясы халықаралық қоғамдастық адам құқықтарын жалпы қорғау шеңберінде ұлттық азшылықтардың құқықтары толықтай қорғалмайтындығына көз жеткізгенге дейін ұзақ уақыт бойы пісіп жетілді, яғни адам құқықтарын жалпы қорғау шеңберінде ұлттық азшылықтар құқықтарын халықаралық қорғаудың төмен тиімділігі көрсетілді.

1960 жылы Комиссия азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактінің жобасы үшін азшылықтарға арналған мақаланы дайындаған кезде «азшылықтардың» қатарынан «ұлттық азшылықтарды» белгілеуге әрекет жасады. Соңғысы адам мінез-құлықтың бірыңғай психологиялық мінез-құлқына, ортақ тіліне, мәдениетіне және айқын бірегейлігіне ие тұрақты, тарихи тұрғыдан қалыптасқан жеке тұлғалар қоғамы ретінде сипатталды. Белгілердің арасында белгілі бір аумақты пайдалану және бірлескен шаруашылық қызметті жүргізу сияқты аталды.

Ұлттық азшылықтардың барлық түрлері белгілі бір жерде тығыз тұрмайды. Олардың көбісі ел халқының басым бөлігінің арасында «араласқан» болуы мүмкін. Алайда, «ұлттық азшылық» термині 1966 жылғы Пактінің түпкілікті мәтініне («этникалық, діни және тілдік азшылықтар» формуласы бекітілген) енгізілген жоқ [7].

Адам құқықтары жөніндегі комиссия (1978 ж.) осындай қауымдастықтардың келесі белгілерін атау арқылы «азшылық» ұғымын анықтады: 1) сандық (ел халқының негізгі санынан аз адамдар); 2) басым емес жағдай; 3) этникалық немесе ұлттық тегіне, мәдениетіне, тіліне елдегі негізгі (титулдық) халықтың тиісті сипаттамаларынан айырмашылық; 4) ерекше азшылықтарға жататын адамдардың жеке басының сақталуына және дамуына жеке көзқарасы. Нәтижесінде ұлттық азшылықтар ұлттық немесе этникалық, діни және тілдік азшылықтарға жататын адамдардың құқықтары туралы 1992 жылғы Декларацияда айтылғандай, арнайы топта бөлінді. Көріп отырғанымыздай, құжаттың атауында «ұлттық» және «этникалық» азшылық ұғымдарының арасындағы айырмашылық бар.

Ұлттық азшылық - этникалық біртектес немесе аралас тұрғылықты жердегі доминант емес жағдайды иеленетін және өзінің ұлттық тектегі негізгі (титулдық) тұрғындарынан мәдени, тілдік, діни және экономикалық ерекшеліктерге қарсы тұруынан ерекшеленетін индивидтер. «Ұлттық азшылық» – бұл этникалық азшылыққа қарағанда кеңірек түсінік.

Біріккен Ұлттар Ұйымы «Ұлттық немесе этникалық, діни және лингвистикалық азшылықтарға жататын адамдардың құқықтары туралы декларацияны» 1992 жылы қабылдап алғанға дейін, олар ұлттық азшылықтарды қорғануға мұқтаж адамдарға арналған арнайы қоғамдастыққа жатқызады. ЭКОСОС Адам құқықтары жөніндегі комиссия өз жұмысының бастапқы кезеңінде, мысалы, егер ұлттық азшылықтар халықаралық құқық бойынша арнайы қорғауды сатып алған болса, кейбір елдердің аумағында белгілі бір адамдардың өкілдерінің нақты тұрғылықты мекен-жайын ескере отырып, жекелеген елдер арасындағы қайшылықтар туындауы мүмкін [8]. Осы кезеңнің жалпыға ортақ сипатындағы нормативтік актілер (соның ішінде 1966 жылғы Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт) ұлттық азшылықтар туралы айтпайды және «этникалық, діни және тілдік азшылықтарға» жатады (Пактінің 27-бабы). Кішігірім байырғы халықтардың құқықтық мәртебесі ұлттық азшылықтардың ұстанымына өте ұқсас.

Бас Ассамблея Төрағасы ретінде Асбьерн Эйдениң дайындаған алғашқы жобасы 1998 жылы талқылау үшін Азшылық мәселелері жөніндегі жұмыс тобына жіберілді, содан кейін үкіметтерге, үкіметаралық және үкіметтік емес ұйымдарға және түсініктеме беру үшін тәуелсіз сарапшыларға таратылды. Осы түсініктемелерді жасау 1999 жылы өзінің бірінші сессиясында Жұмыс тобының жұмысына жіберілді. Осы отырыста, сондай-ақ 2000 жылы өткен алтыншы сессияда қосымша ескертулер ұсынылды. Жұмыс тобы А.Эйде мырзадан түсініктемелерді ескере отырып, түсініктемедегі жұмыстарды аяқтауды және азшылыққа қатысты Біріккен Ұлттар Ұйымының нұсқаулығының жариялануын қамтамасыз етуді сұрады. Бұл соңғы мәтін көптеген сарапшылардан, үкіметтерден, халықаралық және үкіметтік емес ұйымдардан жазбаша материалдар мен ауызша мәлімдемелерге негізделген, яғни пікірдің кең ауқымы ескерілген. Оныншы сессиясында түсініктемесінде бұрынғы төрағасы Асбьерн Эйде мырза дайындаған және оның құрамындағы құжатты, тұтастай Жұмыс тобының түсініктеме ретінде қабылдады [9].

БҰҰ-ның Адам құқықтары жөніндегі Жоғарғы комиссарының «Ұлттық немесе этникалық, діни және тілдік азшылықтарға жататын адамдардың құқықтары» атты баяндамасы алғаш рет 2004 жылғы 24 ақпанда жарияланды. Баяндама Адам құқықтары жөніндегі БҰҰ Комиссиясының нұсқаулығымен жасалды [10].

Баяндамада ұлттық азшылықтар құқықтарын қорғауға бағытталған халықаралық құқық нормалары көрсетілген, Адам құқықтары жөніндегі комитеттің тиісті жалпы ескертулеріне сілтеме жасайды, қазіргі уақытта қолданыстағы ұлттық азшылықтар құқықтарын қорғаудың халықаралық механизмдері сипатталады (Азаматтардың адам құқықтарын көтермелеу және қорғау жөніндегі кіші комиссияның жұмыс тобы, механизмдер, арнайы рәсімдер және т.б.)

Баяндаманың үшінші бөлімі азаптық құқықтарды жаппай бұзуға, соның ішінде геноцид және апартеид қылмыстарына әкеліп соқтыратын заңдағы кемшіліктерге арналған. Қорғау механизмдерінде әлсіз жақтары бар. Баяндаманың соңғы бөлімінде ұлттық азшылықтар жататын адамдарды халықаралық қорғауды күшейту жөніндегі ұсыныстар бар. Негізінен ұсыныстар арнайы қорғау тетіктерін жетілдіруге бағытталған; Сонымен қатар, азшылықтарға арналған ерікті жарналар үшін арнайы қор құру ұсынылады.

Қазіргі уақытта БҰҰ-ның ұлттық азшылықтардың құқықтарына толығымен берілген әмбебап сипаттағы құжаттары ұлттық немесе этникалық, лингвистикалық және діни азшылықтарға жататын адамдардың құқықтары туралы Декларация болып табылады. Декларацияның маңыздылығы, әдетте, мемлекеттердің қатаң заңдық міндеттемелері жоқ ұсынымдық сипатта болатын құжат болып табылады, дегенмен, оның негізінде заңды негізделген құжатты қабылдау үшін негіз болып табылады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. *Report of the First Session of the Prevention of Discrimination and the Protection of Minorities //UN Doc. E/CN.4/Sub.2/52.6 Dec. 1947. P. 9.)*
2. */E/CN.4/Sub.2/384/Rev.1, para. 568.*
3. */E/CN.4/Sib.2/1992/37*
4. *United Nations Treaty Series, vol. 999, p. 225–240. un.org/ru/documents/decl_conv/*
5. *Соколовский С.В. Права меньшинств: антропологические, социологические и международно-правовые аспекты. 1995.*

6. Декларация о правах лиц, принадлежащих национальным или этническим, религиозным и языковым меньшинствам/E/CN.4/Sib.2/1992/37

7. Международный пакт о гражданских и политических правах (Принятый резолюцией 2200 А (XXI) Генеральной Ассамблеи от 16 декабря 1966 года <http://www.ohchr.org/Documents/Issues/Minorities/UNDPMarginalisedMinorities>).

8. Thornberry P. *International Law and the Rights of Minorities*. Oxford, 1991. P. 160.]

9. E/CN.4/AC.5/2001/2

10. E/CN.4/2004/75

УДК 94 (574).

МРНТИ 03.19.00

У.К. Жанғалиев¹, Г.Т. Мусабалина²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, тарих факультетінің докторанты,
Нұр-сұлтан қаласы.

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті. т.ғ.д., профессор.
Нұр-сұлтан қаласы.

ҚАЗАҚТЫҢ ДӘСТҮРЛІ ҚҰРЫЛЫМЫНДА ӘЛЕУМЕТТІК ТОПТАРДЫҢ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДА АЛАТЫН ОРНЫ. 18-19 ҒАСЫР

Аңдатпа

Қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымын ғасырлар бойы қалыптасқан рулық-тайпалық бірлестіктер арасындағы өзара қатынастық, бірнеше сатылы құқықтық артықшылықтарына сүйенген жеке индивидтердің билігіне сәйкес, тайпалық, әулеттік тегіне қарай анықталатын жиынтық құрады. Хандық дәуірде қазақ қоғамы өзара тығыз байланыста болған, ұйымдастырылған иерархиялық әлеуметтік құрылымнан тұрды. Қазақ қоғамын құрайтын индивидтердің экономикалық артықшылығынан басқа, қоғамдағы атқаратын саяси қызметі мен міндеттері, құқықтық белгілері бойынша мәртебесіне сәйкес әлеуметтік құрылымды біріктірді.

Жалпы қазақ қоғамының қалыптасуының өзіндік ерекшеліктерімен байланысты болды. Қазақ қоғамы дамуының мәселелері жалпы көшпелі халықтардың қоғамдық құрылымы мен мемлекеттілігі мәселелерімен тікелей байланысты. Батырлардың пайда болуы мен жауынгерлер тобының жетекшілері ретінде ерекшеленуі қоғам дамуының «әскери демократия» кезеңімен тығыз байланысты.

Түйін сөздер: индивид, әскер, хан, ру-тайпа, батыр, дәстүр, қоғам, әлеумет.

Жанғалиев У.К.¹, Мусабалина Г.Т.²

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева. Докторант исторического факультета.
г. Нур-султан.

²Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева. д.и.н., профессор. г. Нур-султан

РОЛЬ СОЦИАЛЬНЫХ ГРУПП В КАЗАХСКОМ ОБЩЕСТВЕ В ТРАДИЦИОННОЙ СТРУКТУРЕ КАЗАХОВ. 18-19 ВЕК

Аннотация

Социально-сословные отношения в казахском обществе, в рассматриваемое время были весьма своеобразными. Так, например, в казахском обществе существовали две сословные группы. Определяющим фактором служило не имущественное положение, а социальный статус. В целом, выраженной классовой дифференциации не было, отсутствовала классовая борьба, что являлось причиной стабильности социального устройства казахского общества. Казахское общество представляло собой строго иерархически организованную социальную структуру социальных групп и прослоек, находившихся между собой в тесных и неоднозначных связях.

В данной статье рассмотрены некоторые основные содержание политических отношений кочевых и полукочевых обществ, и казахов в том числе, заключается в поддержании разумного равновесия между институтами племенной структуры и государственной организации. Однако такое равновесие было нарушено в период присоединения Казахстана к России, когда раскол в политической элите казахского общества привел к острой борьбе между племенными верхушками, и, в конечном счете, между жузами, что не могло не привести к кризису традиционной потестарно-политической организации казахского общества.

Ключевые слова: индивид, войн, ру - племя, батыр, традиции, общество, социаль.

Zhangaliev U.K.¹, Musabalina G.T.²

¹*Eurasian National University named after L.N. Gumilyov. Doctoral student of the Faculty of History.
the city of Nur Sultan.*

²*Eurasian National University named after L.N. Gumilyov. Doctor of History professor.
the city of Nur Sultan.*

THE ROLE OF SOCIAL GROUPS IN THE KAZAKH SOCIETY IN THE TRADITIONAL STRUCTURE OF THE KAZAKHS. 18th-19th CENTURY

Annotation

Social-class relations in the Kazakh society, in the time being considered, were very peculiar. So, for example, in Kazakh society there were two estate groups. The determining factor was not social status, but social status. In general, there was no pronounced class differentiation, there was no class struggle, which was the reason for the stability of the social structure of the Kazakh society. The Kazakh society was a strictly hierarchically organized social structure of social groups and strata that were closely and ambiguous between themselves.

This article discusses some of the main content of the political relations of nomadic and semi-nomadic societies, including Kazakhs, including the maintenance of a reasonable balance between the institutions of the tribal structure and state organization. However, such a balance was upset during the period of Kazakhstan's accession to Russia, when a split in the political elite of the Kazakh society led to an acute struggle between the tribal elites, and, ultimately, between the zhuzes, which could not but lead to the crisis of the traditional political and political organization of the Kazakh society.

Key words: individual, wars, tribe, batyr, traditions, society, social.

XIX ғасырға дейін сақталынып келген Қазақ қоғамындағы дәстүрлі құрылымның өзгеруіне бірнеше себептер әсер еткен. Ол қазақ қоғамына патша үкіметінің жүргізген саясатымен реформаларының нәтижесі екенін айтамыз.

Қазақ хандығының мемлекеттік құрылымы, саяси билік формасы, құқықтық мәдениетінің даму үдерісі ертеден бастау алады.

Қазақстан территориясында көне дәуірде өмір сүрген тайпалардың және табиғи-дәстүрлі кезеңдегі қоғамдық қатынастар мен құқықтық жүйесінің сипаты қазақ қоғамының өзіне тән құқықтық негіздерінің қалыптасуына ықпалын тигізді.

Қазақ мемлекеттілігінің тарихына терең үнілуге мүмкіндік беретін, дәстүрлі қазақ қоғамындағы әлеуметтік топтардың орны ерекше екені сөзсіз.

Қазақ топырағында түрлі тарихи кезеңдерде өмір сүрген ру, тайпалардың тарих парактарының қойнауына енгенімен, артынан өшпес мұра қалдырып отырғандығының түйінді тұстарын нақты тарихи деректер арқылы түсіндіру, болашақта іргелі ізденістердің жолға қойылуына әкеледі.

Өзекті мәселенің төркінін ғылыми зерделеу арқылы ұлттық тарихқа қызмет жасауға қызығушылық тудырамыз. Сондықтан қарастырылып отырған мәселеге қатысты деректерді жүйелі түрде көрсетудеміз.

Дәстүрлі қазақ қоғамындағы хандық билік бір атаның ұрпағында болғанымен, Хан титулын мұралану механизмінің негізінде меритократия заңдылықтары жатты. Кез келген адам хан сайлана алмайтын. Хан титулы ол ханның баласы болмаса да, сол әулеттегі қабілетті, әскери істе беделді адамға берілген [1,55]. Хан тағына отыратын мұрагер түркі кезеңінде ашина руынан шыққандардан сайланса, Шыңғыс заманынан кейінгі кезеңде Шыңғыс ұрпақтарынан сайланған. Дегенмен меритократиялық заңдылыққа байланысты ол жеке басының қасиеттерімен халық назарына іліккен, беделді тұлға болуы шарт болған. Ол үшін қол бастар батыр, сөз бастар шешен болуы тиіс. Сөзімізге дәлел ретінде Үгедейден кейінхан тағына

мұрагерді сайлау тұсындағы тарихи оқиғаны мысал ретінде ұсына аламыз. Мұнда хан тағына сайлар тұста шынғыс ұрпақтарынан кімді сайлаймыз деген күрделі мәселе туындаған. Себебі, Шынғыс ұрпақтары болғанымен халықты артынан ерте білетін, таққа лайық тұлғаны табу қиынға соққан екен [2, 353]. Егер шарт бұзылып таққа хан баласы бірден отырса, артында қаншама елі бар сұлтандардың наразылығына, алауыздыққа апарып соқтырып, ел бірлігіне қауіп төнетін. Бұл шарт сақталып тұрса билік үшін талас болмай, ел ішінде бірлік орнаған. Қатарынан озып, ерлігімен, қабілетімен дараланған тұлға, хан тағына неғұрлым жақындай түсетінін білетін.

XIX ғасырда да қазақ даласында осы атқарушы қызмет түбегейлі өзгеріске ұшырамай жалғасын тапты. Қазақтың құқықтық тарихының қайнар көзі болып есептелетін әдет-ғұрып нормаларын, шарифат нормаларын және жеке билеушілердің құқықтық заң ережелерін, «хан жарлықтарын» терең қарастыру дала заң жүйесінің іс-әрекетін толығымен ашып бере алмайды. Қазақтың әдеттік-құқықтық жүйесі тарих бойы қалыптасқанын ескерсек, оның консервативтік сипаты және көшпелі өркениет аясында үнемі дамып, қозғалыста болғандығы байқалады. Осындай өзгерісті, қозғалысты ғасырлар бойы жадында сақтап, оның қолданыста жүруіне тұтқа болған «билер институты».

Би – қазақтың құқықтық дәстүрлерінің сақтаушысы және оның қоғамының талаптарына сай өзгеруін қадағалаушы, әрі қолданушы. Сондықтан болар қазақтың заңдық негізінің қайнар көзін толықтырып, жан-жақты зерттеуге жол ашатын осы билердің қызметі. Қазақ қоғамындағы билер институтының қалыптасуының алғышарттары мен мәніне және билердің саяси-әлеуметтік негізіне тарихи талдау жасалған арнайы зерттеулер бар. Қазақ тарихында билер институты өз бастауын XIII ғасырда өмір сүрген Майқы биден алатындығы белгілі.

Қоғамның бір бөлігін түрік тайпаларынан шыққандар құрайды. Мақаланың ойын қорытындылай келе **дәстүрлі қазақ қоғамы** өзіне дейінгі тарихта болған қоғамдардың әлеуметтік құрылымының трансформациясы деп атауға болады. Қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымы міндетті түрде саяси-құқықтық қатынастарға тәуелділікте жүзеге асты. Қазақ қоғамының дамуы оның әлеуметтік-экономикалық қатынастарынан емес, қоғамның саяси құрылымы, билік тетіктерінің ұйымдастырылуы және мәдени қажеттіліктердің құрылымы тұрғысынан ерекшеленді. Қазақ қоғамындағы нақты таптық жіктелістің болмауы, өз кезегінде қоғамдық іс-әрекет атаулының барлығы әлеуметтік-экономикалық немесе саяси ғана емес, әлеуметтік және мәдени қажеттіліктерден келіп туындауын қамтамасыз ететіндігін көрсетеді.

Әлеуметтік жіктеу теориясы бойынша экономикалық және әлеуметтік құрылым өзара байланысты. Бірақ экономикалық қатынас әлеуметтік құрылымды өзгертуінде іске асырылмайды. Әлеуметтік құрылым біздің өміріміздегі шындықтың негізі болып есептеледі. Тұжырымдағанда құрылым бірлестіктердің өзара қарым қатынасын сипаттайды: әлеуметтік топтық, әлеуметтік топтар және жіктер, әлеуметтік - демографиялық (жастар, әйелдер, ерлер, қарттар), әлеуметтік - этникалық (ұлттар, халықтар), әлеуметтік – кәсіби (қызметі), әлеуметтік - мәдени және әлеуметтік - территориялық. Біздің негізгі мақаламыздың нысанамыз – қазақ қоғамындағы әлеуметтік топтардың әлеуметтік-этникалық, әлеуметтік – кәсіби (қызметі), әлеуметтік - мәдени және әлеуметтік - территориялық құрылымның негіздері болып табылады.

Қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымын ғасырлар бойы қалыптасқан рулық-тайпалық бірлестіктер арасындағы өзара қатынастық, бірнеше сатылы құқықтық артықшылықтарына сүйенген жеке индивидтердің билігіне сәйкес, тайпалық, әулеттік тегіне қарай анықталатын жиынтық құрады. Хандық дәуірде қазақ қоғамы өзара тығыз байланыста болған, ұйымдастырылған иерархиялық әлеуметтік құрылымнан тұрды. Қазақ қоғамын құрайтын индивидтердің экономикалық артықшылығынан басқа, қоғамдағы атқаратын саяси қызметі мен міндеттері, құқықтық белгілері бойынша мәртебесіне сәйкес әлеуметтік құрылымды біріктірді.

Қазақ мемлекетінің бастапқы дәуірінде (XV-XVIII ғасырлар) хандық биліктің ел ішіндегі беделі мен қажеттілігіне тоқтала келіп, Уәлиханов халық жиналыстарының көптеген құқықтарын қысқартып, жеке билеуші болуға ұмтылғанын көрсетті. Қазақ еліндегі хан өкіметіне қатысты Абылайдың ішкі және сыртқы саясатына баға беру арқылы талдады. Ол сыртқы саясатында Цин империясын қолдап, екінші жағынан Ресеймен арадағы келісімді сақтауға ұмтылды. Ішкі саясатында «бұрын халық өкілдерінің жиналысының (билер кеңесі) ережесі бойынша ғана кесілетін өлім жазасын бірінші болып өз еркімен шығаратын болды» деп, оның саясатын «темірландық» саясат деп атайды.

Абылайдың ішкі саясаты орталықтанған билікті енгізумен қатар хан билігін күшейту бағытындағы шараларды жүзеге асырды. Тәуке хан тұсында хандықтағы билік дала билеушілерімен (би, батыр) бөліске түссе және оны Тәукенің өзі қолдап отырғандығы белгілі. Ш.Уәлихановтың көрсетуі бойынша Абылай негізінен сұлтандарға сүйеніп, ел билеуге соларды тағайындап отырған. Сұлтандар хан билігінің

нығаюына үлкен үлес қосты дейді. Осы жерде біз үшін маңызды мәселе қатарына жататын үш жүзді билеу құқы дала билеушілерінен сұлтандарға өту мәселесі де биліктің бір орталыққа шоғырлануы үшін жасалынған шаралар ретінде қарастыруға болады. Бұл жөнінде Ш.Уәлиханов хандықтың бытыраңқылығы кезінде сұлтандардың саяси өктемдігі бұрынғы еркін қазақтарды бағындырудың құралы деп көрсетеді.

XVIII ғасырдағы жағдайды байқайтын болсақ, мұнда сұлтандар ұлыстың билеушісі емес, жүздердің билеушісі ретінде мәлім. Тәуке ханның тұсында жүздің билігі билердің қолында болған. Оның қандай жағдайда сұлтандарға өткендігі әлі де зерттеуді қажет етеді. Саяси биліктегі заңдылықтың бұзылуының басты себебін қазақ жерінің Ресей боданына толық енуімен байланыстыруға болады. Ресей өкіметінің қазақ даласындағы ішкі саясаты олардың билеуші топтарының, яғни сұлтандар мен би, батырлар арасындағы араздықты туғызу арқылы өздерінің отарлау саясатын жүргізді.

Алтын Орданың ханы Азиздің іс-әрекетін сынап, оны дұрыс жолға салған Махмұд сайид туралы «Мунтахаб ат-таварих-и Муини» атты деректен белгілі. И.В. Ерофееваның «Родословные казахских ханов и кожа XVIII-XIX вв.» [3] зерттеуінде үш жүздің арасында беделі жоғары болған Мұхаммед қожа және оның ұрпақтары туралы айтқан.

XVII ғасыр соңы XVIII ғасырдың басындағы хандықтағы ішкі жағдай Тәуке ханның сұлтандар үстемдігінің хандықтағы оппозициялық күш ретінде ішкі ыдырату үдерісін тоқтату барысында билер мен батырлар билігін күшейте түседі. Билер әдетте, халық кеңесінің құрамына еніп, көбіне хан саясатына әсер етіп те отырған. XVII ғасыр соңы XVIII ғасыр басындағы «билер» ру басшыларынан хандық биліктің негізгі тірегі сот қызметін атқарушы, қажеттілік туғанда елшіліктерді басқарып барған. Мәселен, Қаз дауысты Қазыбек, Шақшақұлы Жәнібек қалмақтарға елші болып барған болса, орыс жеріне Қабай би бастаған елшіліктерді атап кетуге болады.

Патша үкіметі Қазақстанды басқару үшін қазақтарды өз ішінен қажетті кадрлар даярлауға талпынған болатын. Кейбір билеуші сұлтандар жанынан оқу мерзім 3 жылдық мектеп ашылған болатын. Олар ру билеушілері, дистанциялық және жергілікті бастықтары жанынан песірлер даярлап шығарды. Сабак өткізу орыс, татар тілдерінде оқып – жазуға, құранның сүрелерін талдауға және арифметиканы бастап үйренуге негізделді. Балалардың бір бөлігі мектепті бітірген соң Орынбор Шекара Комиссиясы жанынадағы курсқа жолдама алатын.

Патша үкіметі отарлау саясаты қазақ қоғамының феодалдануы процесінің одан әрі күшеюін тоқтата алмады, бірақ бұл саясат қазақ қоғамы басшы тобының отарлау аппаратымен сіңісуіне, қанаудың отарлау –феодалдық жүйесінің дәрекі түрінің тереңдей түсуіне әкеп соқтырды. [4,142]

Көрнекті тарихшы М.П.Вяткин: «Старшиналардың келісімінсіз хан бірде-бір шешуші қарарлар шығара алмаған. Тәуке хан тұсы қарсаңында орныққан әдет-ғұрыптар XVIII ғасырда да берік қолданылып келген старшиналардың осы кеңес правосын көрсететін мәліметтер XVIII ғасырда кездесе береді», - деген үзінді билердің қазақ қоғамындағы шешуші рөл алатындығын дәлелдейді. XVIII ғасырда билердің әлеуметтік тобының мүддесінің өзгеріске ұшырауы Ресей тарапынан жүргізілген саясаттың нәтижесі болған, олардың жеке бас қасиеттерінің демократияшылдық істерінің жоғалуы. Бұл жөнінде Л.Баллюзек [5,229] еңбегінде былай көрсетіледі: «Өкінішке орай, қазіргі ұрпақ арасында ертедегі сияқты билер жоқ, сондықтан халық арасында аз да болса құрметке иеленгендер - билер», - деп атайды.

XVIII-XIX ғасырдың алғашқы жартысындағы қазақ қоғамында саяси-экономикалық рөлі ерекше әлеуметтік топтың бірі – батырлар болды.

Батырлар дәстүрлі қазақ қоғамында жауынгерлік дәстүрді жалғастырушылар ретінде өзіндік ерекшелігі айқын әлеуметтік топ ретінде өзіндік ұғымдық бет-бейнесі мен ерекшелігі қазақ қоғамының ұлттық құндылықтарымен бірге ұштасып кеткен, ажырағысыз әлеуметтік өлшемнің жиынтығын құрайды. Батырлар институтының тек дәстүрлі қазақ қоғамына ғана тән әлеуметтік институтқа айналуының негізгі заңдылығын көрсетеді.

Жалпы қазақ қоғамының қалыптасуының өзіндік ерекшеліктерімен байланысты болды. Қазақ қоғамы дамуының мәселелері жалпы көшпелі халықтардың қоғамдық құрылымы мен мемлекеттілігі мәселелерімен тікелей байланысты. Батырлардың пайда болуы мен жауынгерлер тобының жетекшілері ретінде ерекшеленуі қоғам дамуының «әскери демократия» кезеңімен тығыз байланысты.

XVII-XVIII ғасырлардағы ішкі және сыртқы факторлар қазақ қоғамындағы батырлардың саяси, әлеуметтік статуска ие болуына қолайлы жағдай туғызды. XVIII ғасырда батырлар институты қазақ қоғамының ішкі саяси кеңістігінде барлық белгілері бойынша жетекші орынға ие болған. [6,63]

Қазақ хандығының сыртқы және ішкі саяси жағдайында «батырлар» тобынан шыққан билеушілердің рөлі ерекше болды. Хандықтың сыртқы қорғаныс қызметі батырлардың ел ішіндегі негізгі функциясы болды. «Батыр» би түсінігімен салыстырғанда сұлтандар да, хандар да ие бола алатын атақ болып саналады. «Батыр» түсінігі қазақтың ауызша тарихында және тұрмыс салтында жиі қолданылып, кеңінен тараған.

Қазақстанның Ресейдің бодандығына енуі, хан өкіметінің жойылуы кейін батырлар қызметі ішкі алауыздықтарға, атап айтқанда, барымталауға қатысумен шектеліп қалды. Ш.Уәлиханов барымталардың мәні мен формаларын ажыратып көрсетуге тырысты. «Көрінеу көзге, яғни күндіз, қажетіне қарай күштеп, немесе жасырын жасалған...» бірақ міндетті түрде «үш күннен кешіктірмей, қарсы жорыққа барымта мынандай әрекет үшін жасалады деп хабарланатын» барымтаны ру арасындағы дауды шешетін дағдылы құқық құралы деп санап, барымтаның бұл формасын тонау деп көрсетуге қарсы шықты. Осыған қарамастан барымтаны Ресей үкіметі қылмысты іс деп санап, айыптыларды өлім жасына кескен. Барымта билер кеңесінің шешемімен жүзеге асатын, Ресей империясының бодандығы тұсында билер кеңесі өзінің функциясын тоқтатты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ерофеева И.В. Хан абулхаир: полководец, правитель, политик. – Алматы: Дайк – Пресс. 2007. – 334 с.
2. Бартольд В.В. Сочинения. Т.1. – Москва: Наука 1963.
3. Ерофеева И.В. Родословные казахских ханов и кожа XVIII- XIX вв. – А., 2003.
4. Бекмаханов Е. Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында. – Алматы: Санат, 1994.- 416 бет.
5. Баллюзек Л., И. А. Козлов и др. Материалы по обычному праву казахов. Сборник 1. – Алма-Ата, 1948. – 351 с.
6. Дауытбекова М.Қ. Қазақ қоғамындағы саяси – потестарлық институттар тарихынан // Қаз ҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы. №1 (84). 2017. 57-66 бб.

УДК 94/314
МРНТИ 03.20

Есимова А.Б.¹, Сугирбаева Г.Д.²

¹ к.и.н., доцент, Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
г. Шымкент, Казахстан

²к.и.н., доцент, Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
г. Шымкент, Казахстан

ГОРОДСКОЕ НАСЕЛЕНИЕ ЮЖНОГО КАЗАХСТАНА (ПО ПЕРЕПИСИ 1920 ГОДА)

Аннотация

В начале 20-х годов XX века молодому советскому государству были необходимы статистические данные для составления планов экономического развития страны. Первая перепись населения состоялась в 1920 году. Условия проведения переписи были сложными: нехватка квалифицированных статистиков, недостаточная разъяснительная работа среди населения, настороженное отношение населения к происходящему. Несмотря на то, что полученные в итоге данные не представляются абсолютно корректными, следует отметить, что перепись 1920-го года дала полезный статистический материал для последующих переписей населения. В статье анализируются распределение городских жителей по типам населенных пунктов (город, поселения городского типа, полоса отчуждения железной дороги), наличие жилых квартир, их плотность, национальный состав городского населения, соотношение по полу, плотность расселения, уровень грамотности горожан.

Ключевые слова: перепись населения, городское население, город, поселение городского типа, полоса отчуждения железной дороги, южный Казахстан

А.Б. Есимова¹, Сүгірбаева Г.Д.²

¹ т.ғ.к., доцент, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Шымкент қ., Қазақстан

² т.ғ.к., доцент, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Шымкент қ., Қазақстан

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚАЛА ХАЛҚЫ (1920 ЖЫЛҒЫ САНАҚ БОЙЫНША)

Аңдатпа

XX ғасырдың 20-шы жылдарының басында жас кеңес мемлекетіне елдің экономикалық даму жоспарын жасау үшін статистикалық мәліметтер қажет болды. Алғашқы халық санағы 1920 жылы өтті. Санақ жүргізу шарттары күрделі болды: білікті статистиктердің жетіспеуі, халық арасында түсіндіру жұмысының жеткіліксіздігі, халықтың жүріп жатқан жағдайларға деген үңілушілік қатынасы. Нәтижесінде алынған деректер мүлдем дұрыс еместігіне қарамастан, 1920 жылғы санақ халықтың кейінгі санағы үшін пайдалы статистикалық материал бергенін атап өткен жөн. Мақалада қала тұрғындарының Елді мекендер типтері бойынша бөлінуі (қала, қала үлгісіндегі қоныстар, темір жолды иеліктен шығару жолағы), тұрғын пәтерлердің болуы, олардың тығыздығы, қала халқының ұлттық құрамы, жынысы бойынша арақатынасы, қоныстандыру тығыздығы, қала тұрғындарының сауаттылық деңгейі талданады.

Түйін сөздері: халық санағы, қала халқы, қала, қала үлгісіндегі қоныстар, темір жолды иеліктен айыру жолағы, Оңтүстік Қазақстан

A.B. Yessimova¹, G.D. Sugirbaeva²

¹ Candidate of Historical Sciences, associate professor, South Kazakhstan State Pedagogical University,
Shymkent, Kazakhstan

² Candidate of Historical Sciences, associate professor, South Kazakhstan State Pedagogical University,
Shymkent, Kazakhstan

URBAN POPULATION OF SOUTH KAZAKHSTAN (ACCORDING TO THE 1920 CENSUS)

Annotation

In the early 20s of the twentieth century, the young Soviet state needed statistical data to draw up plans for the economic development of the country. The first census was held in 1920. The conditions for conducting the census were difficult: the lack of qualified statisticians, insufficient explanatory work among the population, the cautious attitude of the population to what is happening. Although the resulting data do not appear to be absolutely correct, it should be noted that the 1920 census provided useful statistical material for subsequent censuses. The article analyzes the distribution of urban residents by types of settlements (city, urban-type settlements, railway exclusion zone), the presence of residential apartments, their density, the national composition of the urban population, the sex ratio, the density of settlement, the level of literacy of citizens.

Key words: census of population, urban population, city, urban settlement, railway exclusion zone, South of Kazakhstan

В начале XX в. в Российской империи проводилось несколько переписей населения. Первая из них состоялась в 1916 г. Она проходила в разгар империалистической войны, и царское правительство ставило перед собой цель выявить продовольственные запасы страны. Правительство Керенского также провело перепись населения, но и она не носила углубленного характера.

Следующая очередная перепись состоялась в 1920 году. Это была первая советская перепись. Молодому государству нужны были статистические данные для развития экономики страны. В апреле 1920 года был издан Декрет Совета Комиссаров Туркеспублики «О городской, сельско-хозяйственной и промышленной переписи». В нем говорилось: «В виду настоятельной нужды государства в исчерпывающих статистических данных, на которые могли бы опираться в своей практической работе и политике органы Советской власти, Совет Комиссаров Туркестанской республики постановляет провести в 1920 году на всей территории Туркестанской республики городскую, сельско-хозяйственную и промышленную перепись (учет населения, профессий, рабочего состава и технического оборудования промышленных предприятий, посевных площадей, скота, перевозочных средств)» [1]. В соответствии с Декретом

Центральному Статистическому управлению поручалось провести в августе 1920 г. на всей территории республики в двухнедельный срок перепись, но она была проведена лишь в октябре 1920 г.

Перепись населения 1920 года проходила в тяжелейших условиях. В докладе в президиум Губисполкома Завстатбюро А.Т. Попов писал: «Перепись 1920 г. нельзя назвать удачной, так как гражданская война не была вполне закончена и на окраинах бродили банды, разрушая все на своем пути. Население относилось к переписи недоверчиво, а временами определенно враждебно. Были случаи избиения и даже убийства статистиков. За время переписи было убито до 30 статистиков» [2].

Некоторые подсчеты переписи населения, проведенной в столь сложных условиях, не представлялись корректными. Тем не менее, она все же аккумулировала определенный ориентировочный материал для последующих переписей населения, а также предоставила материал, по которым можно увидеть основные тенденции в развитии населения.

В Сыр-Дарьинскую область входили семь уездов: Аулие-атинский, Голодно-Степский (в 1922 г. переименован в Мирза-чульский), Казалинский, Перовский (переименован в Ак-мечетский), Ташкентский, Туркестанский и Чимкентский (Черняевский). Как видно, большая часть Сыр-Дарьинской области состояла из территории южного Казахстана. Как отмечает Центральное Статистическое управление Туркестанской республики, исчисление территорий уездов основаны на данных областного статистического обзора за 1910 год, так как «границы между указанными уездами никогда не были определены вполне точно, не измерены, не обозначены в натуре и не нанесены в подробные планы. Некоторые из них проходят по совершенным пустынным и бесплодным пескам» [3]. Такая неопределенность в уездных границах, безусловно, сказалась на полученных результатах переписи населения.

По данным переписи 1920 года городское население проживало в населенных пунктах трех типов: в городах, в поселениях городского типа, в полосе отчуждения железной дороги. К полосе отчуждения железной дороги относятся мелкие станции с поселками, разъезды, железнодорожные казармы, бараки, будки. В материалах Всероссийской переписи 1920 года отмечалось, что «поселки полосы отчуждения железной дороги описывались то, как городские, то, как сельские населенные пункты» [4]. Также в переписи населения отдельно были указаны: сельская местность, кочевые аулы, оседлые туземные селения, европейские поселки.

Поскольку в переписи 1920 г. ставилась также задача учета городского населения, то по ее результатам было определено, что в пяти городах (без полосы отчуждения) проживало 79.321 чел., а в уездных городах – 61.555 чел. По сравнению с данными переписи 1897 г. произошло увеличение численности населения уездных городов (47.020 чел.) на 14.535 чел. [5].

Статистические данные переписи 1920 года (таблица 1) показывают, что самым многочисленным городом был г. Аулие-ата, а самым малочисленным – г.Казалинск. Количество жителей в поселениях городского типа и в полосе отчуждения железной дороги больше в Казалинском уезде. В разрезе уездов наиболее сельскими являлись Аулие-атинский, Чимкентский уезды. А городского населения больше проживало в Туркестанском и Казалинском уездах.

Таблица 1. Распределение жителей по типам населенных пунктов [6].

Уезды	Число душ обоего пола				в % ко всему населению уездов			
	города	поселения городского типа	полоса отчуждения жд.	сельская местность	города	поселения городского типа	полоса отчуждения жд.	сельская местность
Аулие-атинский	16.268	-	727	197.595	7,6	-	0,3	92,1
Казалинский	7.039	10.981	1.754	67.449	8,1	12,1	2,0	77,8
Перовский	9.100	894	1.358	91.420	3,8	0,9	1,3	89,0
Туркестанский	14.433	3.537	753	63.241	17,6	4,3	0,9	77,2
Чимкентский	14.715	2.868	1.296	177.378	7,5	1,5	0,7	90,3

В подавляющем большинстве населенных пунктов полосы отчуждения численность населения было незначительным. Так, отмечается, что в Бурном проживало 246 чел., в Тулькубасе – 433 чел. [7].

При проведении переписи населения фиксировался фонд жилых квартир и вычислялось среднее количество жильцов. Это связано с тем, что за единицу учета в городской местности принималась жилая квартира. Жилых квартир было значительно больше в городах (таблица 2), нежели чем в поселках городского типа. Это, прежде всего, объясняется тем, что в городах проживло больше людей, чем в поселках городского типа. Наибольшее количество жилого фонда было зафиксировано в г.Аулие-ата. А плотность жильцов в квартирах наиболее высокой была в г.Перовске (для сравнения: в г.Перовске – 7,5 жильцов на одну квартиру, а в г.Ташкенте – 4,6 [8]. Скорее всего, высокая плотность городского населения связано с интенсивными миграционными процессами.

Среди поселений городского типа большее жилых квартир находилось в Ново-Казалинске.

Таблица 2. Число жилых квартир и среднее количество жильцов [9].

Название городских поселений	Число жилых квартир	На 1 квартиру приходится в среднем жильцов
Города:		
Перовск	1208	7,5
Туркестан	2597	5,5
Чимкент	2773	5,4
Аулие-ата	3254	5,0
Казалинск	1459	4,8
Поселения городского типа:		
Камышлы-баш	85	5,8
Аральское море	556	4,8
Борисовка	751	4,7
Чиили	191	4,7
Джусалы	113	4,6
Ново-Казалинск	1060	4,6
Кармакчи	373	4,3
Черняево	177	4,2
Арысь	697	4,1

Статистический обзор переписи 1920 года показал, что города были поделены на «туземную» и «русскую» части. «В туземных части Аулие-ата и Ташкент жители размещены более свободно, чем в русских; в г.Чимкенте, напротив в русской части наблюдается меньшая теснота, чем в туземной». Статистические данные показывают, что в среднем жильцов в «туземной» части города Аулие-Ата было 4,7, в русской – 5,7, а в Чимкенте – 5,6 и 4,6 соответственно [10].

Что касается распределения населения по полу, то отмечалось, что «в 1897 году мужчины во всех городах имели огромный численный перевес над женщинами. В 1920 году разница в их численности почти сгладилась» [11]. Известно, что в 1897 году в городской местности на тысячу мужчин приходилось 844 женщин. По данным 1920 года наиболее благоприятная ситуация сложилась в г.Чимкент, где на 1000 мужчин приходилась 991 женщина. В большинстве городов соотношение по полу практически одинаково (в г.Аулие-ата, г.Перовск – 981 женщин на тысячу мужчин, в г. Казалинск – 980 женщин) [12]. Состояние соотношения мужчин и женщин сильно зависит от национального состава населения, так как в городской местности только у русских и татар наблюдалось преобладание женщин, а у остальных национальностей наоборот – мужчин больше, чем женщин.

Анализ национального состава городской местности показал, что в городах численно преобладало коренное население. Так, в г.Казалинск 45,5% от общего числа населения составляли казахи, а в г.Перовске – 41,7%. А в поселениях городского типа проживало преимущественно русское население – в Перовском – 75,8%, Туркестанском – 59,2%, Казалинском уезде – 55,9%, Чимкентском – 49,4%. А в полосе отчуждения также преимущественно проживало русское население, кроме Туркестанского уезда, где численно преобладали казахи (57,9%) [13].

Также при проведении переписи населения 1920 г. выяснялось количество грамотного населения. В городах 39,7% мужчин и 23,5% женщин умели читать и писать, в поселках городского типа таких 49,6% и

32,9% соответственно, в полосе отчуждения – 38,8% и 28,5%. В сельской местности 7,6% мужчин и 2,8% женщин являлись грамотными. В сельской местности отдельно выделялись европейские поселки, где уровень грамотности довольно высокий – 39,7% мужчин и 24,6% женщин умели читать и писать [14]. Таким образом, существует корреляция между типом населенного пункта и уровнем грамотности жителей.

Уровень грамотности в разрезе пола и национальности показал, что в городах и поселениях городского типа 79,9% мужчин и 67,65% женщин немецкой национальности были грамотными. Практически такой же уровень у русских – 78,4% и 67,5% соответственно. У городских казахов уровень грамотности очень низкий – 19,7% и 2,2% соответственно. [15]. Данные переписи показали, что уровень грамотности различен в разрезе национальности и пола. Сложная ситуация сложилась среди сельских женщин–казашек – среди них только единицы были грамотными.

История развития городов южного Казахстана различна: одни быстро росли, другие приходили в упадок. Так, постепенно снижалось число жителей г. Казалинска, который был основан в 1854 г. под именем форта №1. По данным переписи в 1897 г. проживало 7.600 чел., в 1920 г. – 7.000 чел., в 1923 г. – 6.600 чел. [16] Таким образом, город Казалинск постепенно численно сокращался. К быстрорастущим следует отнести г.Кзыл-Орду, где по переписи 1897 г. население составляло 5.100 чел., в 1920 г. – 9.100 чел., в 1926 г. – 22.600 чел. Также стремительно рос г.Чимкент. Если по переписи 1897 г. в г.Чимкенте проживало 10.756 чел., то в 1923 г. – 18.200 чел., а в 1926 г. – 21.100 чел. [17].

В целом, изучение данных переписи населения 1920 года позволяет сделать следующие выводы. Во-первых, перепись 1920 года дала ориентировочный материал для последующих переписей населения. Во-вторых, перепись 1920 года позволяет проследить основные тенденции в развитии городского населения южного Казахстана.

Таким образом, можно отметить, что по результатам переписи 1920 года можно проследить историю развития городского населения и восстановить демографическую историю страны.

Список использованной литературы:

1. Государственный архив Туркестанской области. ф. 1078, оп.1, д.11, св.2, с.7
2. ГАТО, ф. 393, оп.2, д.31, св.1, с.1
3. Материалы Всероссийских переписей 1920 года. Перепись населения в Туркестанской республике. Ч.1, Поселенные итоги. Выпуск III. Поселенные итоги Сыр-Дарьинской области. ЦСУ Туркестанской республики. Отдел демографической статистики. – Ташкент, 1923. – С.3
4. Там же, с.24
5. ШОГА, ф. 393, оп.1, д.25, св.3, с.53
6. Материалы Всероссийских переписей 1920 года. Перепись населения в Туркестанской республике. Ч.1, Поселенные итоги. Выпуск III. Поселенные итоги Сыр-Дарьинской области. ЦСУ Туркестанской республики. Отдел демографической статистики. – Ташкент, 1923. – С.33
7. Там же, с.12
8. Там же, с.25
9. Там же, с.25
10. Там же, с.25
11. Там же, с.37
12. Там же, с.59
13. Там же, с.44-45
14. Там же, с.61
15. Там же, с.66
16. Гейер И.И. Путеводитель по Туркестану. – Ташкент, 1901. – С. 219
17. Гейер И.И. Путеводитель по Туркестану. – Ташкент, 1901. – С. 215

УДК 908(574.42)
МРНТИ 03.20

L.P. Turova¹, V.V. Gersonskaya²

¹*Candidate of Historical Sciences, associate professor, Kazakh American Free University,
Ust-Kamenogorsk, The Republic of Kazakhstan*

²*MEd., associate professor, Kazakh American Free University, Ust-Kamenogorsk, The Republic of Kazakhstan*

ARCHIVES OF EAST KAZAKHSTAN AND THEIR CONTRIBUTION INTO LOCAL LORE ACTIVITIES IN THE XX CENTURY

Annotation

In the present-day independent Kazakhstan, research in local history and lore is of considerable theoretical and practical significance. The work about the contribution of the East Kazakhstan archives to the local history research movement is quite relevant at this stage. The study of the local history movement in the regions is urged by the need to bring up in the younger generation patriotism, internationalism, love and respect for their homeland.

This article is an overview of the history, stages of formation and development of the archives of East Kazakhstan. The funds with documents of particular historical value has been specified. The contribution of fund-makers, famous local historians, archivists, scholars, writers, teachers and journalists to the local history movement of the East Kazakhstan region is described.

The article notes that S. Chernykh, a writer and a local historian, has contributed greatly to the compilation of documents of the State Archive.

Key words: Archives, archivists, local historians, local history movement, funds, inventory, fund-makers, sources, feature article, museum.

Л.П. Турова¹, В.В. Герсонская²

¹*т. ғ. к., доцент, Қазақстан-Американдық Еркін Университеті,
Өскемен қаласы, Қазақстан Республикасы*

²*білім магистрі, доцент Қазақстан-Американдық Еркін Университеті,
Өскемен қаласы, Қазақстан Республикасы*

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ МҰРАҒАТТАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ XX ҒАСЫРДАҒЫ ӨЛКЕТАНУ ҚОЗҒАЛЫСЫНА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Аңдатпа

Тәуелсіз Қазақстанның қазіргі жағдайында өлкетанулық зерттеу теориялық және практикалық тұрғыда маңызды қызығушылық тудырады. Шығыс Қазақстан облысы мұрағаттарының өлкетану қозғалысына қосқан үлесі туралы ұсынылған жұмыс осы кезеңд өте өзекті болып табылады. Аймақтардағы өлкетану қозғалысын зерттеу өскелең ұрпақты отансүйгіштікке, интернационализмге, кіші отанға деген сүйіспеншілік пен құрметке тәрбиелеу қажеттілігінен туындады. Бұл мақалада Шығыс Қазақстан мұрағаттарының тарихы, қалыптасу кезеңдері және дамуы көрсетілген. Құжаттар ерекше тарихи құндылығы бар қорлар анықталды. Шығыс өңірінің өлкетану қозғалысына қор құрушылардың, белгілі өлкетанушылардың, мұрағатшылардың, ғалымдардың, жазушылардың, мұғалімдер мен журналистердің қосқан үлесі көрсетілді. Жұмыста мұрағаттардың құжаттарын жинақтауда жазушы және өлкетанушы С.Черных ерекше еңбегі бар.

Кілт сөздер: мұрағаттар, мұрағатшылар, өлкетанушылар, өлкетану қозғалысы, қорлар, тізім, қорқушылар, жинақтау көзі, очерк, мұражай.

Турова Л.П.¹, Герсонская В.В.²

¹к.и.н., доцент, Казахстанско-Американский свободный университет,
г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан

²магистр образования, доцент, Казахстанско-Американский свободный университет,
г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан

АРХИВЫ ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА И ИХ ВКЛАД В КРАЕВЕДЧЕСКОЕ ДВИЖЕНИЕ В XX ВЕКЕ

Аннотация

В современных условиях независимого Казахстана краеведческое исследование представляет значительный интерес в теоретическом и практическом плане. Представленная работа о вкладе в краеведческое движение архивов Восточно-Казахстанской области является весьма актуальной на данном этапе. Исследование краеведческого движения в регионах продиктовано необходимостью воспитания у подрастающего поколения чувства патриотизма, интернационализма, любви и уважения к малой родине.

В данной статье показана история, этапы становления и развития архивов Восточного Казахстана. Выявлены фонды, в которых документы представляют особую историческую ценность. Показан вклад фондообразователей, известных краеведов, архивистов, ученых, писателей, учителей и журналистов в краеведческое движение восточного региона. В работе отмечается, что особая заслуга в комплектовании документов Государственного архива принадлежит писателю и краеведу С. Черных.

Ключевые слова: архивы, архивисты, краеведы, краеведческое движение, фонды, опись, фондообразователи, источник комплектования, очерк, музей.

The second part of the “*Agenda for the coming years*” program article of the “*Rýhanı Jań gýry*” Presidential program, the “*Tuzan zher*” project is proposed. It states that in order to develop the spiritual and educational spheres, the reconstruction and scientific study of significant historical, cultural and architectural monuments is of particular importance for the homeland. Thus, the study of local lore acquires special significance, since it allows one to thoroughly study and understand, and, therefore, fully recreate the historical past of the native land. Studying the history of the local history movement of the East Kazakhstan region is not only of great scientific and practical interest, since East Kazakhstan is of great importance for the socio-economic development of the whole Republic.

A special archive institution aimed at collecting, recording and storing all written sources produced in East Kazakhstan appeared in 1920. Then the Semipalatinsk Guberniya Revolutionary Committee made a decision “to establish a guberniya archive fund for collecting and storing most valuable documents in local history”. The decision was made on March 29, 1920. N. Ya. Konshin, an East Kazakhstan well-known public figure and an expert in its history, was appointed Head of the Archive. To the establishment of the Semipalatinsk Guberniya Archive, another famous researcher of the region, B.G. Gerasimov, was attracted [1, 3].

In 1924, the organizational period was over and an archive center and a network of its local bodies were established, reporting first to the People's Commissariat of Education, and then to the secretariat of the Executive Committee. By this time interval, 255 funds were compiled: “146 pre-revolutionary funds and 109 funds of the Soviet time”.

In 1927, a representative of the Central Archive of the Russian Soviet Federative Socialist Republic, who inspected the Semipalatinsk Guberniya Archive, noted: “This archive is of great historical value, it gives the full comprehensive history of Semipalatinsk from its foundation until 1920. A rare Siberian city has kept its archive in this order and in such fullness” [2].

The East Kazakhstan State Archive was renamed several times: 1) In 1928 it changed its status from the Semipalatinsk Guberniya Archive to the Semipalatinsk District State Archive; 2) since February 1932, still located in Semipalatinsk, it was renamed into the East Kazakhstan Region Archive; 3) in October 1939, as the Semipalatinsk Region was separated from the East Kazakhstan Region, its main archive got its fourth name – the Semipalatinsk Region State Archive; 4) in May 1997 the former Semipalatinsk Region was included into the larger East Kazakhstan Region. The Semipalatinsk Region State Archive got a new name – the Center of Documents in the New History of East Kazakhstan [2].

Since 1947, the Archive has had documents on the history of the region since the Bolsheviks' fight for the Soviet power and the Soviet time. With *perestroika* in the Soviet Union and the time of independent development of the Republic of Kazakhstan, the Semipalatinsk State Archive got new materials and documents on the last two decades of the XX century and the early XXI century. In 2002, when the Semipalatinsk State Archive celebrated its eightieth anniversary, it had "522 513 storage units". They compiled "over 2363 archive funds with information in the history of the region in 1917-2000". Here, the greatest influx of the documents was in 1992, when the Archive funds got "191130 storage units" from the liquidated the Semipalatinsk Region Communist Party Archive.

All the sources emphasize that invaluable 'treasures' of the Semipalatinsk State Archive have always been utilized in education and research, and are still the focus of Kazakhstan and East Kazakhstan historians. The Archive experts do much consulting, at the same time give interviews to television, radio and local newspapers, give lectures and classes, participate in international conferences and anniversary events [2].

Besides guide-books and essay-stories, dedicated to the history of the Semipalatinsk State Archive, the archivists participated in prepress of other local history publications, e.g. in 1961 the collective search of the Archive experts resulted in the publication of "Selection of Articles and Memories on the Fight for the Establishment and Enforcement of Soviet Power in the Semipalatinsk Region" (*Sbornik statei I vospominanii o bor'be za ustanovlenie I uprochenie Sovetskoi vlasti v Semipalatinskoi oblasti*) with the laconic main title "For Soviet Power" (*Za vlast Sovetov*) [3]. Later, Semipalatinsk archivists took part in such publications "Semipalatinsk – 250" (*Semipalatinsku – 250 let*), "History of Semipalatinsk" (*Istoriya Semipalatinska*), "Chronicle of Semipalatinsk Streets" (*Letopis' Semipalatinskikh Ulits*), "History of Semipalatinsk Tatars" (*Istoriya Semipalatinskikh Tatar*), "Testing Area" (*Poligon*), "Documents Tell us..." (*Dokumenty rasskazyvayut*) [401], and "From History of Semipalatinsk City" (to Commemorate the 285-anniversary of the City) (*Iz istorii goroda Semipalatinska (250-letiyu goroda)*) [4].

The East Kazakhstan region, with its center in Ust-Kamenogorsk, has existed since October 1939, however, the targeted work with archives here only began in the middle of 1940. On April 17, 1940, by order of the deputy chief of the Archive Department of the People's Commissariat of Internal Affairs (NKVD) of the Kazakh SSR, N.I. Chichevsky was appointed head of its East Kazakhstan Regional Archive Branch; he was also entrusted with the leadership of the state archive of the region.

Resolution of the Kazakhstan Regional Council of Workers' Deputies № 773, as of September 30, 1940, obliged the heads of institutions and organizations to submit all the archives with the expiration date over to the regional archive of the People's Commissariat of Internal Affairs of East Kazakhstan Region and, in the East Kazakhstan districts, to the local branches of People's Commissariat of Internal Affairs. In October 1941, the Archive Department of the People's Commissariat of Internal Affairs was renamed as the Department of State Archives, and in 1946 it became known as the Archive Department of People's Commissariat of Internal Affairs (UNKVD) [5].

In the 1960s-1970s, the Regional Archive Department and the State Archive changed over half of their employees. There appeared professionals with the historical-archive and the Arts educational background: Stanislav Evgenievich Chernykh, Faina Aleksandrovna Saykina, Galina Petrovna Andrussenko, Maya Grigorievna Shuster, Lyudmila Anatolyevna Pekatoros, Kira Yurievna Van, Sergey Yakovlevich Semibratov. It did not take them long to get qualified in the main types of archive work and to develop skills in solving complex problems, related to the preservation of documents, state accounting, compiling lists of sources for state archives, evaluating documents, and responding to social and legal inquiries. Under the leadership of Stanislav Evgenievich Chernykh (Head of the Regional Archive Department in 1965-1988) and Faina Aleksandrovna Saykina (director of East Kazakhstan Regional State Archive in 1965-1973, 1976-1988), the state archive of the region pioneered many innovations, including, e.g. the establishment of a self-supporting archive, development of file cabinets and introduction of new forms of utilizing documents - in radio and television programs, articles, collections of documents, reviews when compiling a scientific and reference apparatus for funds. Archivists of the 1960s managed to give rise to a galaxy of archivists of the 1970s-1980s - O.Polyakov, T.Pavlov, B.Bykov, G.Nikolaev, N.Sokolova, Z.Romanovich, A.Balakin, T.Chernykh, N.Vlassov, L.Baga, N.Korotkov, V.Assenov, O.Zhandabekov [5, p.4].

In November 1991, the activities of the Communist Party of Kazakhstan were terminated and the State Archive of the Region obtained the building of the former Party Archive of the East Kazakhstan Regional Party Committee and its 202,428 archive units significantly enlarged the archive fund of the region [5, 4-5].

Of particular historical value are the funds of the East Kazakhstan State Archive which documents reflect the industrial development history, as East Kazakhstan is a region with the developed mining, metallurgy and engineering industries. Another feature of the Rudny Altai is its rich energy resources. There are also the Altayenergo company funds and documents on the construction of the Ust-Kamenogorsk and Bukhtarma hydropower plants. Among the fund-makers of the Region's State Archive are Honored Power Engineer of the Kazakh SSR, Director of the Leninogorsk Hydroelectric Power Plant Cascade I. Berdus; the famous writer A.Volkov; the local historians Boris Georgievich and Semen Nikolaevich Gerassimov, well known for their studies of the local lore; the political exile, Narodovolets and local historian N. Konshin; Lenin Prize laureate, mechanic and inventor I. Kotov; writer, journalist, and translator P. Kuznetsov; the Pankratiev brothers, famous gardeners and local historians; Doctor of Medicine N. Pakhotina; writer E. Permitin; Head of the Regional Department of Culture, participant of the Second World War U. Maldybaev; Honored Teacher of the Kazakh SSR K.Zhamanbaev; the outstanding scholar and author of the Dictionary of Russian Personal Names N. Petrovsky; Candidates of Geography, famous climatologists the Popovs; member of the Union of Writers of the Republic of Kazakhstan K. Sakabaev. The documents of the former head of the Archive Department of the Regional Executive Committee, Honored Archive Worker of the USSR, Honored Worker of Culture of the Kazakh SSR, member of the Union of Writers of the USSR S. Chernykh [5, p.4].

The archive documents of the East Kazakhstan State Archive are often implemented in research. Dissertations of the Doctors of History G. Zhidkov, N. Alexeyenko, S. Igibaev and Candidate of History dissertations of V. Petrov and V. Fedorov are based on the archive materials. Mengali Shaiardanovich Mussin, a famous local journalist, author of the books *"Gone into Oblivion" (Unessennyye v nebytie)*, *"Report from the XX Century" (Reportazh iz XX veka)*, *"The Volga Flows into the Irtysh" (Volga vpadaet v Irtysh)*, *"Mailbox 15" (Pochtovy yashchik № 15)* which has become destiny of the strong gone into oblivion [6; 7].

"The Rudny Altai" (Rudny Altai), *"Top Secret" (Pod grifom sekretnosti)*, *"Sketches of the City" (Shtrichi k portretu goroda)*, *"Selected Works" (Izbrannyye trudy) of B.G. Gerassimov*, a set of brochures *"East Kazakhstan Heroes of the USSR" (Geroi Sovetskogo Soyuz - vostochnokazakhstanstsy)* are publications of the East Kazakhstan State Archive staff – S.E. Chernykh, F.A. Saikina, O.V. Zhandarbekova, G.P. Andrussenko [8; 9; 10; 11].

Stanislav Evgenievich Chernykh is most accomplished of the archivers, with many discoveries and publications (including books) on regional studies:

- In 1964 the book *"Fearless" (Besstrashnye)* with data about East Kazakhstan residents-Heroes of the USSR was published in a small circulation. In this work many essays are based on S.E. Chernov's research [12];

- In 1970, the foreword to the *"Essays on History of the Rudny Altai" (Ocherki istorii Rudnogo Altaya)* acknowledged participation of three Ust-Kamenogorsk archivers - S.E. Chernykh and his two coauthors G.P. Borissova (later, G.P. Andrussenko) and F.A. Saikina in writing this book [13, c.4-5].

- In 1977, the foreword to two numbers of *"References to History of East Kazakhstan" (Bibliografiya po istorii Vostochnogo Kazakhstana)* acknowledged S.E. Chernykh, Head of the Archive Department of East Kazakhstan Region Executive Committee, as a compiler of references [14, c.8; 15, c.5];

- In 1981, S.E. Chernykh's *"From the Banks of the Irtysh River" (S beregov Irtysha)* was published in Almaty. On the back of its loose leaf the abstract noted: "Based on the valuable archive materials and literary works the author tells us about the founder of Ust-Kamenogorsk I.M. Likharev, about the outstanding scientists, writers and local historians of East Kazakhstan – a revolutionary democrat E.P. Mikhaelis, a friend of N.G. Chernyshevsky and Abay; researchers of the region A.N. Sedelnikov, the Beloslyudov brothers; P.P. Bazhov, an active participant in the struggle for Soviet power; unique writers E.N. Permitin and A.M. Volkov and a wonderful gardener D.G. Pankratiev. In the notes, the author indicates "numerous literary and archival sources" [16]. For the book *"From the Banks of the Irtysh River"* S.E. Chernykh was awarded the bronze medal of the Exhibition of Economic Achievements (VDNKh) of the USSR [17, c. 9];

- In 1986 another S.E. Chernykh's book – *"One, but Fiery Passion" (Ogna, no plamennaya strast')* – was published in Almaty. Maxim Zverev, a well-known Kazakhstan writer, natural scientist and zoo expert, wrote its foreword, where he noted: "A new book by a keen local historian is dedicated to researchers, naturalists, gardeners and beekeepers of East Kazakhstan.

In it, the images and deeds of my wonderful contemporaries, I have happened to meet in person, come to life ...” With the characters of the book, the reader is able to travel in the Altai mountains and the vast territory of West Siberia, get into the world of their aspirations and plans for the future, get acquainted with their main works, plunge into the mysterious world of nature [18; 19; 20];

- In 1986, a book, dedicated to the 200th anniversary of Ridder (at that time named after Lenin) was published in Almaty. S.E. Chernykh participated in writing four essays (articles) of this book. He was the author of the two of them, and coauthored another two: 1) *"The Wind of Revolutions"* (*Veter revol'yutsii*) [21, p. 52-70]; 2) *"Pioneers"* (*Pervoprokhodtsy*) [16, p.96-125]; 3) *"Years of Test"* (*Gody ispytanii*) [21, 126-161]; 4) *"The Botanical Altai"* (*Altai botanicheskii*) [21, p. 259-278];

- In 1988 an Almaty publishing house published a *"Guidebook"* on East Kazakhstan State Archive and its branches. F.A. Saikina and S.E. Chernykh were its compilers [22];

- S.E. Chernykh's third book – *"Under the Altai Sky"* (*Pod nebom Altaya*) - was published in Almaty in 1988. In its subtitle it was mentioned that the publication of 1988 is *"Book 1"* (in accordance with its theme) and consists of 'articles'. There are six of them in Book 1: 1) *"The Altai Link"* (*Zveno Altaya*) – is research-essay with data on with data on a literary association created in Ust-Kamenogorsk in 1921 [23, p.6-16]; 2) *"Takeoff Time"* (*Vremya Vzlyota*) - a story about a meeting with Mikhail Arsenyevich Velichko, the editor of the Komsomol youth newspaper *the Krasnaya Nov*, published in Semipalatinsk on March 21, 1923; biography of Mikhail Fedorovich Ivanusev-Altaysky, who worked in the 1920s as a social science teacher in the Ust-Kamenogorsk Teacher's Training College"[23, p.17-55];

3) *"Steppe brand. Childhood, adolescence and youth of Pavel Vassiliev"* (*Stepnoye tавro*). The article was written in collaboration with G.A. Tyurin, with the focus on the following periods in the poet's life: *"In Zaysan"* (*Vverkhoviakh Zaissane*), *"In Pavlodar"* (*V Pavlodare*); *"In Petropalovsk and Omsk"* (*V Pertopv avlovske I Omske*), *"Again in Pavlodar"* (*Snova v Pavlodare*), *"In the Upper Irtysh"* (*V verkhoviakh Irtysha*) and *"The Way to the Word"* (*Put' k slovu*) [23, pp. 56-136]; 4) *"Dzhambul's Friend"* (*Drug Dzambula*) - Pavel Nikolayevich Kuznetsov, a native of Soldatovo village of the Mikhailo-Arkhangelsk volost of Ust-Kamenogorsk district 5) *"Understanding"* (*Postizhenie*) - a story about a writer born in Shemonaiha, the author of *"Eternal Call"* (*Vechny Zov*) and other famous works - Anatoly Stepanovich Ivanov 6) *"On the Rapids"* (*Na sremnine*) - about the childhood of the writer Vladimir Nikolaevich Petrov, *"on the Malaya Ulba"* (*Na Maloi Ulbe*), and the biographical data of the writer Nikolai Andreyevich Gorbachev from Bolshenarymskoye village [23, c.261-283];

- In 1989, *"Memories of Pavel Vasiliev"* (*Vospominaniya o Pavle Vassilieve*) were published. They were collected and compiled by S.E. Chernykh [24];

- In 1991, Chernykh participated in compilation of the book, dedicated to the 200th anniversary of Zyryanovsk, which was published in Almaty [25].

The year this book about Zyryanovsk was published, S.E. Chernykh passed away. Since then, there have been special publications devoted to his work. They usually note that he was a tireless researcher of his native land, one of the best archival specialists in the country. And he was a member of the Union of Writers of the former USSR, Honored Worker of Culture of the Kazakh SSR and a member of the Scientific Council of the Kazakhstan Central Archive (*Kazglavarkhiv*).

Reviews often emphasize: "All these high ranks, including the rank of the Excellent Worker of the Archive Service of the USSR, Stanislav Evgenievich Chernykh was awarded for his colossal work aiming at restoring the history of East Kazakhstan for his contemporaries and future generations" [26]

- Chernykh presented a part of his personal archive to the Central State Archive of Kazakhstan (located in Almaty) and the East Kazakhstan Regional Museum of History and Local Lore. The largest number of his legacy is now in East Kazakhstan State Archive, in special fund "No. 50". Its 959 files have been listed in the two inventories of East Kazakhstan State Archive. They include documents and materials from 1898 till 1991, divided into eight parts:

1) S.E. Chernykh's works; 2) reviews on S.E. Chernykh's works; 3) his correspondence; 4) autographed books; 5) materials for the biography, with data on S.E. Chernykh's work and social activities; 6) sources on topics compiled by S.E. Chernykh in the course of his research; 7) documents, materials of "various persons deposited in the fund"; 8) photographs [26, p. 44-47];

- In December 2001, a commemoration evening in memory of Stanislav Evgenievich Chernykh was held in the East Kazakhstan Regional Museum of Arts. Then a decade had passed since his death. In October 2004, a commemorative conference, dedicated to the 70th birthday of S.E. Chernykh, was held in East Kazakhstan State Arkhiv, and, in 2005, a collection of materials of this conference was published [12].

Today, in the local newspapers, the East Kazakhstan State Archive increasingly often publishes articles about the contents of their individual funds, with information about the founders. The authors of such publications, in some cases, are the archivists themselves, in others - researchers on the history of the local history movement or journalists who have interviewed the staff of the Archive, or have even worked with its collections.

References

- 1 Доронин Г. Хранители древностей (архивы) // Казахстанская правда – 2002 – 3 октября.
- 2 Центр документации новейшей истории ВКО / Буклет. – Семипалатинск: «Семей полиграфия», 2000. – 4 с.
- 3 За власть советов. Сборник статей и воспоминаний о борьбе за установление и упрочнение Советской власти в Семипалатинской области. – Семипалатинск, 1961. – 250 с.
- 4 Из истории г. Семипалатинска (к 285-летию города). – Семипалатинск, 2003. – 61 с.
- 5 Областному архиву – 60 лет. Прошедшего черты // Рудный Алтай. – 2000. – 2 декабря.
- 6 Мусин М.Ш. Волга впадает в Иртыш // Рудный Алтай. – 2001. – 1 января. – С.8.
- 7 Мусин М.Ш. «Почтовый ящик», 15-й номер.... Он стал судьбой сильных духом и ушедших в забвенье. – Усть-Каменогорск: «Медиа-Альянс», 2003. – 56 с.
- 8 Рудный Алтай (Индустриальное развитие Восточного Казахстана. 1920-1945 гг.): Сборник документов и материалов. В двух томах / В числе составителей из ГАВКО: Ф.А. Сайкина, С.Е. Черных. – Алма-Ата: «Казахстан», 1985. – Выпуск первый. – 240 с.
- 9 Под грифом секретности. Откочевки казахов в Китай в период коллективизации. Реэмиграция. 1928-1957 гг. Сборник документов. / Составитель: О.В. Жандабекова. – Усть-Каменогорск: Издательство ВГИ, 1998. – 100 с.
- 10 Штрихи к портрету города. Усть-Каменогорску 270 лет (1720-1990) / Составители: Г.П. Андрусенко, О.В. Жандабекова, С.Е. Черных. – Усть-Каменогорск: Облтипография, 1990. – 77 с.
- 11 Жандабекова О.В. Предисловие // Б.Г. Герасимов. Избранные труды. Факсимильное издание – Усть-Каменогорск, 2000 – 335 с.
- 12 Станислав Евгеньевич Черных – архивист, краевед, писатель: материалы научно-практической конференции. – Усть-Каменогорск, 2005. – 206 стр.
- 13 Очерки истории Рудного Алтая. – Усть-Каменогорск: Облтипография, 1970. – 200 с.
- 14 Бесстрашные. Очерк о Героях Советского союза из Восточного Казахстана. – Алма-Ата, 1964. – 158 с.
- 15 Библиография по истории Восточного Казахстана. Выпуск первый. Дореволюционный период. – Усть-Каменогорск, 1977. – 114 с.
- 16 Библиография по истории Восточного Казахстана. Выпуск второй. Эпоха социализма. – Усть-Каменогорск, 1977. – 110 с.
- 17 Черных С.Е. С берегов Иртыша. – Алма-Ата: Казахстан, 1981. – 288 с.
- 18 Заявления работников на прием в Семипалатинский Государственный отдел РГО, 1927-1929 гг. // ЦДНИ ВКО, Ф.374, оп.1, д.4, 87 л.
- 19 Черных С.Е. Одна, но пламенная страсть. // С.Е. Черных. – Алма-Ата: Казахстан, 1986. – 328 с. + 16 с. вкл. (иллюстрации)
- 20 ЦГА РК Ф.693, оп.1, д.77, 8 л.
- 21 Город рабочей доблести. Сборник статей и очерков. – Алма-Ата: Казахстан, 1986 -328 с. +16 с. вкл. (иллюстрации).
- 22 Государственный архив Восточно-Казахстанской области и его филиалы. Путеводитель, - Алма-Ата: «Казахстан», 1988. – 321 с.
- 23 Черных С.Е. Под небом Алтая. Книга первая. Статьи. – Алма-Ата: Жазушы, 1988. – 284 с.
- 24 Горбунов В.А., Черных С.Е. Зыряновск. – Алма-Ата, 1991. – 221 с.
- 25 Молдонова Т.С. Государственный архив Восточно-Казахстанской области, как один из центров распространения краеведческих знаний: Выпускная работа / Научный руководитель: Л.П. Турова. - Усть-Каменогорск: ВКГУ, 2002. – Рукопись (компьютерный набор). – 54 с.
- 26 Наши славные земляки (Черных С.Е.): Шапку перед историей сними // Рудный Алтай. – 2002. – 1 января. – С.5.

УДК 328
МРНТИ 11.01.61

Шеръязданова Г.Р.¹, Абдильдина Х.С.², Кульжанова Ж.Т.³

¹к.полит. наук, и.о. профессора кафедры философии
Казахского агротехнического университета им. С.Сейфуллина, г. Нур-Султан, Казахстан
²к.философских наук, и.о. доцента кафедры философии
Казахского агротехнического университета им. С.Сейфуллина, г. Нур-Султан, Казахстан
³к.философских наук, и.о. доцента кафедры философии
Казахского агротехнического университета им. С.Сейфуллина, г. Нур-Султан, Казахстан

РОЛЬ АВТОРИТЕТА В ТРАДИЦИОННОЙ КУЛЬТУРЕ КАЗАХОВ

Аннотация

Целью нашей статьи является рассмотрение особенностей культурного кода казахского народа через моральный ресурс власти, такой как авторитет. В современной кротологии как науке о власти выделяют восходящий к Аристотелю моральный ресурс, согласно которому основным качеством властвующего должны быть просвещение, мораль, благородство. Данный подход характерен всем традиционным сообществам, в том числе и казахскому традиционному обществу. Моральный подход к власти особенно ярко представлен судом биев, который основывался на авторитете народных избранников, имеющих влияние на народ и власть исключительно на основе моральных качеств, таких как честность, ум, мудрость, ораторское искусство, умение отличать правду от лжи и т.д. В статье рассматривается уникальный суд биев как пример морального подхода к власти и роль авторитета в традиционной культуре и культурном коде казахов в целом.

Ключевые слова: авторитет, мораль, демократия, самоуправление, геронтократия, суд биев, выборность, национальный код, состязательность, либерализм.

Г.Р. Шеръязданова¹, Х.С. Абдильдина², Ж.Т. Кульжанова³
¹саясаттану ғылымдарының кандидаты, профессор м.а. философия кафедрасы,
Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті.
²философия ғылымдарының кандидаты, Философия кафедрасының доценті,
Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті.
³философия ғылымдарының кандидаты, Философия кафедрасының доцент м.а.,
Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті.

ҚАЗАҚТАРДЫҢ ДӘСТҮРЛІ МӘДЕНИЕТІНДЕ БЕДЕЛДІҢ РӨЛІ

Аңдатпа

Біздің мақаланың мақсаты биліктің моральды ресурс арқылы қазақ халқының мәдени кодының ерекшеліктерін қарастыру болып табылады. Қазіргі кротологияда Аристотельге негізделетін моральдык ресурс анықталады, оған сәйкес билік етушінің негізгі қасиеттер ағартушылық, мораль, асылдық, адалдық, әділдік болуы тиіс. Бұл тәсіл барлық дәстүрлі қоғамдастықтарға, оның ішінде қазақ дәстүрлі қоғамына тән. Қазақ қоғамына биліктің моральдык ресурс билердің соты арқылы қарастыруға болады. Билер соты дауға әділ билік айту принципі бойынша жүргізілетін. Би болатын адамның бойынан бірнеше қасиет табылуы тиіс еді. Яғни бұл адалдық, ақыл, даналық, шешендік өнер.

Түйін сөздер: бедел, мораль, өзін-өзі басқару, геронтократия, билер соты, таңдау, ұлттық код, адалдық, әділдік.

Sheryazdanova G.R.¹, Abdildina H.S.², Kulzhanova J.T.³

¹k. watered sciences, acting Professor, Department of Philosophy,

Kazakh Agro Technical University. S.Seifullina, g. Nur-Sultan, Kazakhstan

².philosophical sciences, acting Associate Professor, Department of Philosophy,

Kazakh Agro Technical University. S.Seifullina, city, Nur-Sultan, Kazakhstan

³ to. Philosophical sciences, acting Associate Professor, Department of Philosophy,

Kazakh Agro Technical University. S.Seifullina, city, Nur-Sultan, Kazakhstan

THE ROLE OF AUTHORITY IN THE TRADITIONAL CULTURE OF THE KAZAKHS.

Annotation

The purpose of our article is to consider the characteristics of the cultural code of the Kazakh people through a moral resource of power, such as authority. In modern cratology a moral resource ascending to Aristotle. According to the moral approach, the main quality of the ruling should be enlightenment, morality and nobility. This approach is characterized by all traditional communities, including the Kazakh traditional society. The moral approach to power represented by the court of biys, which was based on authority. Biys influenced the people on the basis of their moral qualities, such as honesty, intelligence, wisdom, justice, oratory, the ability to distinguish truth from lies, etc. The article considers the unique court of biys as an example of a moral approach to power in the context of Kazakh traditional culture.

Keywords: authority, morality, gerontocracy, court of biys, cultural code, competition, liberalism.

Моральный ресурс власти в кочевнической демократии. Долгое время вопрос политического устройства казахов предопределялся марксистским подходом деления на общественно-экономические формации, в основе которых лежал принцип собственности. Согласно данной методологии в Казахстане существовал феодальный строй. Однако, со времени обретения независимости, появился другой взгляд на отечественную историю, согласно которому у казахов существовала уникальная степная демократия. Данная точка зрения, начиная с историка М.Магауина получила широкое распространение. Это широко известные тезисы философа А.Нысанбаева о степной демократии, тезис о демократичности судебной системы юриста К.Мами, о демократичности власти казахов политолога К.Назыханова.

Автор данной статьи также строит свой тезис о наличии у казахов кочевнической, степной демократии, основываясь на нескольких доводах:

1. Вольнолюбивый, кочевнический образ жизни кочевников, как основа кочевнической свободы.
2. Авторитет как ресурс власти в рамках Аристотелевского понимания политики как ветви морали.
3. Геронтократия как власть старших, основанная на авторитете аксакалов, старейшин, родоначальников.
4. Суд биев - показатель авторитета как источника власти в уникальной судебной системе казахов.
5. Суверенность власти народа как зранителя морально-нравственных ценностей и традиций народа.
6. Выборный характер власти ханов.
7. Слабость централизованной власти ханов и сила органов самоуправления

Первый тезис о кочевническом образе жизни номадов как основе кочевнической свободы является доминантой в понимании сути кочевнической демократии. Образ жизни кочевников, вынужденных не быть привязанными к одному месту, способных свободно передвигаться, меняя места кочевок, предполагает укорененность свободного существования, что сказывается в образе свободолюбивого сознания, пронизывающую всю организацию общественного бытия кочевников. Данная свобода была понята известным этнографом Левшиным А.И. как анархия. Так, он пишет, что «непрочность власти у казахов, ее неопределенность, слабость и возможность переходить из одних рук в другие, отсутствие законов, отсутствие наказания за преступления, очень близки к такому понятию как анархия».[1,47] На наш взгляд, у кочевников существовала своя, оригинальная структура власти, которая коренным образом отличалась от централизованной власти оседлых народов. Если традиционная оседлая, городская культура основывалась на писанных, легальных нормах закона, которые, на востоке, зачастую, носили деспотический характер, то у кочевников, в силу того, что ими трудно было управлять централизованно, существовала система самоорганизации власти, основанная на неписанных законах морали, где ресурсом власти являлся, единственно, авторитет.

Исходя из первого тезиса, происходит следующий очень важный тезис о моральном ресурсе власти у кочевников. Здесь стоит вспомнить «Политику» Аристотеля, согласно которой он выделял правильные и неправильные формы правления, где к правильным формам он относил монархию, аристократию и политику, а к неправильным - тиранию, олигархию и охлократию (власть толпы). Критерием разделения, в данном случае, служит мораль, т.к. власть тирана и монарха, богатых плутов и аристократов духа, толпы и народа разделяет принцип морали. Как известно, Аристотель определял политику как ветвь морали, абсолютизируя принцип просвещения и благородства в политике. Совершенно другой взгляд предлагал Н.Макиавелли, рассматривая политику вне морали, представляя ее как прагматичное и циничное искусство достижения власти любыми способами. В рамках Аристотелевского подхода кочевническая демократия представляется как специфический культурный, социо-политический феномен, где основу общественно-политических отношений составлял авторитет народных судей (биев), батыров, родоначальников, старейшин родов, аксакалов. Критерием неписаных отношений являлся авторитет, который, как известно, невозможно назначить административным путем, а можно лишь «заработать». Таким образом, казахи самоуправлялись неписанными законами этики на основе понятий «(Ұят)» (стыд), «Намыс»(честь), «Ар» (совесть), «Адалдық» (честность). Подобно понятиям «Жэнь» (человеколюбие), «Сяо» (уважение старших) и «Ли»(этикет, благопристойность) в философско-этическом учении конфуцианства, казахские понятия этики определяли общественные устои традиционного общества. До сих пор выражение «Ұят болады», которые можно сформулировать как нравственный императив «не поступай плохо, стыдно будет»,крепко укоренен в традиционной этике и речи народа. Это говорит о том, что этот негласный, но, тем не менее, очень прочный, нравственный императив имеет глубокую генетическую память и составляет то, что мы называем сейчас культурным кодом народа.

Моральный, неписанный, ресурс власти и влияния в кочевническом обществе являлся основой управления. Тонкий, но в тоже время очень устойчивый «моральный закон внутри меня» явился тем инструментом управления, которым руководствовались кочевники. Негласный и прочный стержень моральных отношений проецировался в политике властью наиболее уважаемых людей, которые завоевали свой авторитет на личных моральных качествах. Если речь идет о батырах, то здесь ресурсом власти выступал авторитет на основе признаний их доблести и отваги. Власть биев строилась на основе признания их мудрости, рассудительности, чувстве справедливости, ораторском искусстве. Влияние аксакалов, родоначальников строилось на признании их жизненного опыта, уважения к старшим, которое занимает одно из центральных мест в традиционной морали казахов.

Геронтократия – власть старших тесно связана с моральным источником власти в традиционном обществе. Во многих философско-этических учениях, например, в конфуцианстве, присутствует культ уважения старших, который они связывают с патриархальными устоями общества. Понятие «Сяо» как сыновья почтительность проецируется на патриархальном отношении к императору как сыну неба и отцу- благодетелю. В казахском обществе, даже Левшин А.И., настроенный весьма скептически к политическому устройству казахов, сравнивая его с анархией, отмечал, что уважение к старшим является единственно положительной чертой казахов. Руководитель статистической экспедиции в Казахстане 1896 года Ф.Щербинина пишет, что «почет и уважение к старшим – это наиболее крепкий и устойчивый институт в области существующих обычно-правовых отношений у казахов». [2, 21] Именно в силу того, что «старшие обладали авторитетом, основанным на непоколебимом нравственном статусе, они обладали определенным влиянием и властью решать местные вопросы в рамках родовых отношений» - указывает С.Акатай. [3, 25] С. Акатай также видит корни степной геронтокрратии в древних патриархальных отношениях, когда власть отца - патриарха была предопределяющей. Таким образом, родоначальники играли функцию управленцев, мнение которых было определяющим в ведении родовых и межродовых отношений. Особая роль старших также прослеживается в обрядовой-культурной жизни казахов. Например, именно старшим принадлежат права благословения по самым различным поводам (свадьбы, рождение ребенка,начинание нового дела). Как известно, наиболее устойчивыми сферами традиционной культуры является национальная кухня и традиции. Геронтокрратия является очень устойчивым социо-культурным институтом, который сохраняется и в 21 веке. Очень отраднo, что уважение к старшим в казахском народе продолжает быть и активно воспитываться среди молодежи посредством этнопедагогики. Уважение к старшим составляет важный элемент культурного кода народа, который передается из поколения к поколению в виде духовного опыта и трансляции духовных знаний.

Авторитет как источник власти. Помимо геронтокрратии, важным аргументом того, что авторитет являлся ресурсом власти и влияния, является такой социо-культурный феномен как суд биев. В «Записках

о судебной реформе» Ш. Ш. Уалиханова мы находим ключевое для нас слово –авторитет, для описания традиционного суда биев. «Главное достоинство суда биев, по нашему мнению, заключается в отсутствии формальностей и всякой официальной рутины. Значение бия основано на авторитете, и звание это есть как бы патент на судебную практику. Бии у нас теперь занимаются своей профессией по призванию и имеют причины дорожить своей репутацией». [4.125]. В данной цитате Ш.Уалиханова очень важным является замечание о роли авторитета как основы влияния среди народа. Ведь люди прислушивались к мнению только авторитетных людей, которые доказали свою пригодность быть судьями благодаря своим природным талантам, моральности, чувству справедливости, мудрости, рассудительности, ораторскому искусству. Очень важным является замечание о легитимности власти биев, которая основывалась на авторитете. В противном случае, «неблагонамеренный судья, при настоящем положении дел, без всяких скандалов может быть обойден: к нему никто не будет обращаться - и дело кончено». [5.193] Известно, что Ч.Валиханов решительно выступал против царской реформы 1854 года, когда российское правительство постановило реформировать традиционную форму проведения правовых споров среди кочевников, основанных на сложившейся вековой традиции обычного права – суд биев. Вместо этого предлагалось предоставлять звания судей только султанам и богатым старшинам с шестилетним стажем. Тем самым царская власть хотела контролировать судебный процесс в степи, превратив народных судей в царских чиновников-бюрократов. Согласно русской судебной реформе, судьи, по мнению Ш.Ш. Уалиханова «сделавшиеся выборными чиновниками, будут походить на наших управителей, которые тянут со всех и всем сами платят» [6.195]. При этом, Ш.Уалиханов делает также очень важное замечание: «Если 40-летнее русское владычество, внесшее много совершенно новых элементов в общественную жизнь киргизского народа, не имело никакого влияния на древний киргизский суд биев, если суд этот мог устоять против неблагоприятных условий русского законодательства ..., ясно, что он вполне удовлетворяет настоящему развитию киргизского народа» [7.199].

Таким образом, царская реформа грубо вмешивалась в традиционный уклад и нарушала уникальный социо-культурный феномен кочевнического общества, каким являлся суд биев. Назначая судей из людей – ставленников царской власти, формализовав судебный процесс, они грубо нарушали традиционный уклад судебной власти, скальвающийся из самой практики кочевнической жизни. «Возведение в звание биев не обуславливалось у киргиз каким-либо формальным выбором со стороны народа и утверждением со стороны правящей народом власти; только глубокие познания в судебных обычаях, соединенные с ораторским искусством, давали киргизам это почетное звание. Чтобы приобрести имя бия, нужно было киргизу не раз показать перед народом свои юридические знания и свою ораторскую способность. Молва о таких людях быстро распространялась по всей степи, и имя их делалось известным всем и каждому. Дети лиц, носивших звание биев, имея большую юридическую практику, обыкновенно наследовали знания и вместе с тем и звания своих отцов. Впрочем, из этого вовсе не следует думать, что звание биев было у киргиз когда-либо наследственным. Бий Чорман, сын богатого и знатного киргиза карджасского рода, но не бия. Чорман, у которого предки никогда не были биями, тринадцати лет приобрел это звание, выиграв важный родовой процесс на одном народном сейме, и до смерти своей назывался Чорман - мальчик. Мы знаем много киргиз, которых отцы были известными биями, но которые сами не носят этого звания». [8. 198] Данное замечание Ш. Уалиханова является очень важным подтверждением тому, что звание бия определялось исключительно личностными качествами авторитета, индивидуальными моральными качествами человека, а не правом наследования. Известный исследователь наследия Ш.Ш. Уалиханова С.З. Зиманов пишет: «Поставив во главу угла интересы общества, бии не просто пропагандировали честность, но и в своей деятельности придерживались ее как основы образа жизни. Мораль в жизни степняков, не оторвавшихся от природы, издревле выполняла регулирующую функцию в виде системы правил, понятий» [9.19] Здесь Зиманов С.З. подчеркивает роль морали как регулирующей функции жизни кочевников. Таким образом, уникальностью суда биев являлся их моральный, а не формальный, бюрократический ресурс власти.

Феномен морального источника власти является настолько же уникальным, насколько и хрупким явлением. Мораль как неписанный императив человеческих отношений в роли их регулятора, не поддается формализации. В связи с этим, суд биев как тонкий и в тоже время очень устойчивый социальный институт, имел очень глубокие корни в традиционном быте казахов. Ш.Уалиханов также пишет: «Если 40-летнее русское владычество не имело никакого влияния на древний киргизский суд биев, если суд этот мог устоять против неблагоприятных условий русского законодательства ..., ясно, что он вполне удовлетворяет настоящему развитию киргизского народа» [9.199].

«Суд биев пользовался безусловным авторитетом среди жителей степи. Нередко и русское население Казахстана во многих случаях предпочитало имперскому суду суд казахских биев. К примеру, весьма примечателен такой факт: в период с 1859 по 1865 годы в Кокчетавском внешнем округе было зафиксировано 117 обращений русских к суду биев. О преимуществе суда биев хорошо заметил А.Гейнс, исследовавший быт и обычное право казахов: «Суд биев скор и производится на словах, он довольно справедлив и всегда бескорыстен, и потому пользуется уважением не только казахов, но и разночинцев и казаков, из которых многие идут в суд биев». [10] **Например экс** – глава Верховного Совета Казахстана Кайрат Маами привел высказывание известного русского исследователя XIX века В. Григорьева: "у них (казахов) возникли такое превосходное судопроизводство и такие порядки следственного и судебного процесса, каким могут позавидовать многие издавна цивилизовавшиеся народы" [11].

Таким образом, исходя из многочисленных источников, мы видим, что суд биев представлял собой уникальный феномен самоуправления в традиционном патриархальном обществе, основанный на тонко организованном ресурсе власти – каким является авторитет. Таким образом, моральный ресурс власти, проявляющийся в уважении авторитетов, как в культурной сфере, так и в политико-правовой, представляет собой важную часть культурного кода казахского этноса.

Список использованной литературы:

1. Левшин А.Н. Описание киргиз-казачьих и киргиз-кайсацких орд и степей. – Алматы: Гылым, 1996. – С.47
2. Щербинина Ф. Киргизская народность в местах крестьянских переселений. – СПб., 1905. – С. 21.
3. Акатай С. Древние культы и традиционная культура казахского народа. – Алматы. 2001. – С. 25.
4. Валиханов Ч.Ч. Записка о судебной реформе. Суд биев в древней народной форме. Собрание сочинений в пяти томах. Т. 4. – Алма-Ата, 1985. – С.125.
5. Там же. – С. 195
6. Там же. – С. 197.
7. Там же. – С. 199.
8. Там же. – С. 198.
9. Зиманов С.З. Политический строй Казахстана конца XVIII и первой половины XIX века. – Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1960. – С 19.
9. Валиханов Ч.Ч. «Записка о судебной реформе. Суд биев в древней народной форме» Собрание сочинений в пяти томах. Т. 4. – Алма-Ата, 1985. – С. 199.
10. Кабульдинов А.Т., Кайыпбаева А.Т. «История Казахстана. Ограничение царизмом полномочий суда биев» [электронный ресурс]. – 2012. – URL: <http://bibliotekar.kz/istorija-kazahstana-za-8-klass-hviii-v-1/6-ogranichenie-carizmom-polnomochii-suda.html> (дата обращения: 30.10 2019)
11. «Суд биев – мудрецы в судебском статусе» – 2017. – URL: <https://informburo.kz/special/sud-biev-mudrecy-v-sudeyskom-statuse.html> (дата обращения: 30.10 2019).

UDK 069.44
MRNTI 13.61.25

M.Mussakhanova¹, Zh.Mussakhanova²

*¹candidate of Historical Sciences, Associate professor, museologist, ICOM member,
professor at Kazakh National Academy of Arts named after T.K. Zhurgenov
Almaty, Kazakhstan*

*²master of Science, lecturer of Almaty Technological University
Almaty, Kazakhstan*

RESTORATION OF PRINTED HERITAGE (ON THE EXAMPLE OF THE QURAN OF THE XX CENTURY)

Annotation

This article analyzes the problems of restoration of printed heritage on the example of the Quran from the twentieth century. The restoration was made by an artist-restorer of the highest category of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan in 2012, Aigerim Sadvakassova. The goal, objectives and features of each stage of the restoration of the sacred book are presented in detail (Parsing the block. Cleaning paper. Sewing. Bookends. Making the cover). It is encouraging that the restorer coped with the task and the Quran will provide information for their researchers for many years.

Keywords: restoration, manuscript, Quran, cultural heritage, foundation, museum

Мусаханова М.З.¹, Мусаханова Ж.М.²

¹к.и.н., доцент, музеевед, член ИКОМ,

*профессор Казахской национальной академии искусств им. Т.К. Жургенова,
г. Алматы, Казахстан*

²магистр науки, преподаватель Алматинского Технологического Университета, г. Алматы, Казахстан

РЕСТАВРАЦИЯ ПЕЧАТНОГО НАСЛЕДИЯ (НА ПРИМЕРЕ КОРАНА XX ВЕКА)

Аннотация

В данной статье проанализированы проблемы реставрации печатного наследия на примере Корана XX века. Реставрация проведена художником-реставратором высшей категории Центрального Государственного музея Республики Казахстан Садвакасовой Айгерим в 2012 году. Подробно представлены цель, задачи и особенности каждого этапа реставрации священной книги (Разбор блока. Очистка бумаги. Шитье. Форзацы. Изготовление обложки). Отраднo, что реставратор справился с поставленной задачей и Коран еще многие годы послужит источником информации для своих исследователей.

Ключевые слова: реставрация, рукопись, Коран, культурное наследие, фонд, музей

М.З. Мусаханова¹, Ж.М. Мусаханова²

¹т.ғ.к., доцент, музейтанушы, ICOM мүшесі,

*Т.Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының профессоры,
Алматы қ., Қазақстан*

²ғылым магистрі, Алматы Технология Университетінің оқытушысы, Алматы қ., Қазақстан

БАСПА МҰРАСЫНЫҢ ҚАЙТА ЖАҢҒЫРУЫ (XX ҒАСЫРДЫҢ ҚҰРАНЫ МЫСАЛЫНДА)

Аңдатпа

Бұл мақалада XX ғасырдың Құраны мысалында баспа мұрасының қалпына келтіру проблемалары талданған. Қалпына келтіру жұмысын 2012 жылы Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік музейінің жоғары дәрежелі суретші-реставратор Сәдуақасова Айгерім жүргізді. Қасиетті кітапты қалпына келтірудің әр кезеңінің мақсаты, міндеттері мен ерекшеліктері егжей-тегжейлі сипатталған (Блокты бөлу. Қағазды тазарту. Тігу. Форзацтар. Сыртқы бетін дайындау). Реставратордың тапсырманы орындағаны және Құран дерек көзі ретінде зерттеушілерге көптеген жылдар бойы қызмет ететіні мәлім.

Түйін сөздер: қалпына келтіру, қолжазба, Құран, мәдени мұра, қор, мұражай

The leading research centers in the field of the study of book monuments and manuscripts are the largest museums in Kazakhstan. The collections of rare books and manuscripts of museums were created on the basis of the funds inherited by them, which previously existed in the region of public or private libraries as a result of donations and gifts [1, c. 34].

The collection of rare books and manuscripts stored in the collections of museums reflect the economic, social and cultural development of the country during a certain historical period. Therefore, interest in rare books as historical monuments depicting the history of the fatherland is quite natural. In addition, the issues of preserving and studying rare books and manuscripts as unique historical sources and historical monuments are relevant [2].

For all museums, the large issue is the safety of the fund. Necessary conditions for preserving paper-based documents and books are controlling the mode of their storage, giving proper care for them and a careful use that will help slow down the process of chemical destruction and protect against mechanical damage [3]. Quality of the paper plays a great role that is determined by a type of raw material, method of grinding, presence of chemical additives, sizing, fillers and surface treatment [4, p.17]

Rare books and manuscripts need to be scanned, it is necessary to switch to new technologies, to make an electronic catalog following the example of leading museums in the world. At the moment, a national program for the preservation of museum funds is needed [1, c. 36].

Nowadays, museum restorers make a great contribution to the preservation of rare books and manuscripts, as well as the entire cultural heritage of the country. In the restoration workshops of major museums in the country, a lot of work is being done to preserve the cultural heritage based on a deep scientific approach to the conservation and restoration of museum values. Before actual restoration of each monument, the process is preceded by a period of experimental and research work, goal of which is determining the optimal measures to ensure its preservation. Therefore, a restorer of the highest category at the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan, Aigerim Sadvakasova has been handed over a book for a restoration, the Quran. The book was stored there for about 100 years before the restoration.

A visual inspection of the book showed that it was in a poor condition. A homemade cloth cover was tainted and torn, the book block was broken, threads were torn. Sheets were polluted with water and fat drips. Fields near the spine were damaged, there were a lot of dirt in the book spreads. Numerous gusts and losses of the base were around the edges of the sheets on the first pages of the book, indicating frequent use. Traces of early "restoration" - paper patches in places of loss of the base on some sheets. The above problems became a basis for a restoration of the book (photo 1, 2).

The purpose and task of the restoration was to make a new cover and, most importantly, manually, restore the book block and keep the book for a long time.

The process of restoration.

Before dismantling the book block, the sheets were prepared, numbered with a soft pencil.

The analysis of the block was as follows: all cords and threads were cut with a knife and separated. Almost all notebooks were put aside for a repair, as they were damaged (dilapidated, torn) (photo 3) .

Paper cleaning.

Paper stickers were gently scraped off with a scalpel (photo 4). Dust and other stains, neatly, without affecting the text, were cleaned with a soft eraser, and pages of the book were cleaned with a flute (photo 5). After the block was completely disassembled and cleaned of dirt, process of restoring the damaged sheets began.

Mica-coated paper was used for strengthening and restoring fields in radicular part of the sheet (photo 6). Glue (wheat) was applied with a thin layer. Sheets were pressed between sheets of filter paper, while waxed paper was laid to prevent sticking. After drying under press, the sheets to be restored were folded and laid out along the fold. A complete book block for crimping was placed under the load, after which it was ready for sewing (photo 7).

Sewing.

The book block was sewn by hand without a stitcher in three rows without cords. Sewing unit was conducted from the last notebook to the first (photo 8). After all notebooks were sewn up book block got smeared with glue and put under a press. Next to the book block was glued printing gauze, and then filter paper in two layers. Following this an endband was glued on both sides of the spine so that hem protruded beyond the edges of the book block. Following a soufflé of filter paper was prepared and glued, 1 cm longer in length at both edges and 2.5 mm in height less on both edges. In order to avoid gluing the soufflé waxed paper got threaded to the center.

Bookends.

For manufacture of bookends, was used high-quality flyleaf paper, folded in two notebooks. The bookend on both sides was glued to the cover and 1.5 cm to the first page.

Making a cover.

For this book, it was decided to make a solid cover, which has two cardboard sides, glued together with a lag on a solid strip of binding material (photo 9). Red leatherette was used as a binding material. On the plotter of a self-adhesive film of gold color, an ornament was cut for the front side of the cover with inscription: "Al-Qur'an al-Karim" in Arabic (photo 10).

Conclusion.

The restoration work was carried out taking into account all the damage to this book and was aimed at restoring the book block and replacing the cover.

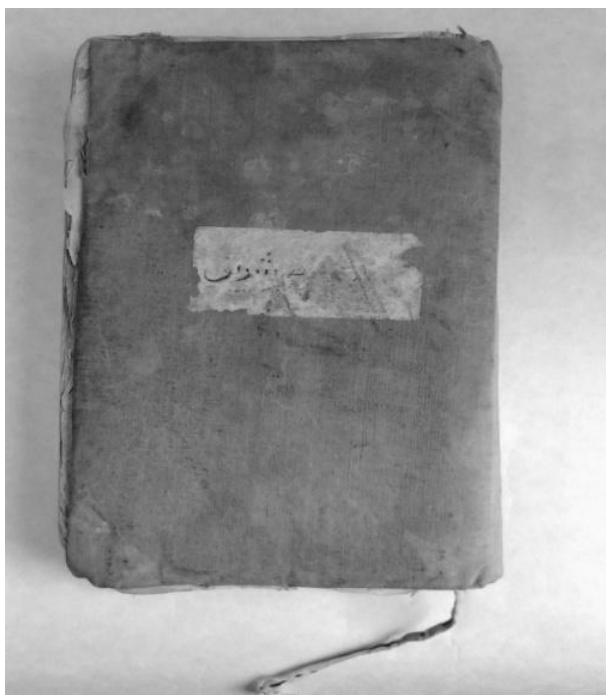
Thanks to the restoration, the Quran will serve as a source of information for its researchers for many years.

Thus, having a rich scientific heritage, the task of museums is to carefully preserve the origins for a deep scientific studies and popularization of the history, culture and achievements of science through scientific, educational and cultural enlightenment activities.

The preservation and restoration of historical and cultural heritage creates necessary conditions for an intellectual and spiritual development of Kazakhstani society, striving to adequately represent our country in the global community.

References

1. Musakhanova M.Z. *Muzei Respubliki Kazakhstan kak Tsentry izucheniya pechatnogo i rukopisnogo naslediya // INFOLIB. Informatsionno-bibliotechnyy vestnik. Khalkaro Amaliyot. Tashkent: Tsentral'naya biblioteka Uzbekistana, 2017. №4 (12). – S.34-37*
2. Alekseyev V.N. *O fonde redkikh knig i rukopisey GPGTB SO RAN // Sistema fondov. Novosibirsk, 1990.*
3. Melikhova I.A. *Montazh i khraneniye dokumentov na bumazhnoy osnove i knig. // Montazh i sokhrannost' muzeynykh predmetov v ekspozitsii. Metodicheskoye posobiye. Trudy GIM Vypusk 168. – M.: GIM, 2007.*
4. Dzhonson A. *Prakticheskoye rukovodstvo po perepletnomu delu. – M.: Kniga, 1989. – 104 s.*

Photo 1. General view before restoration

Photo 2. General view before restoration

Photo 3. General view before restoration

Photo 4. Restoration process

Photo 5. Restoration process

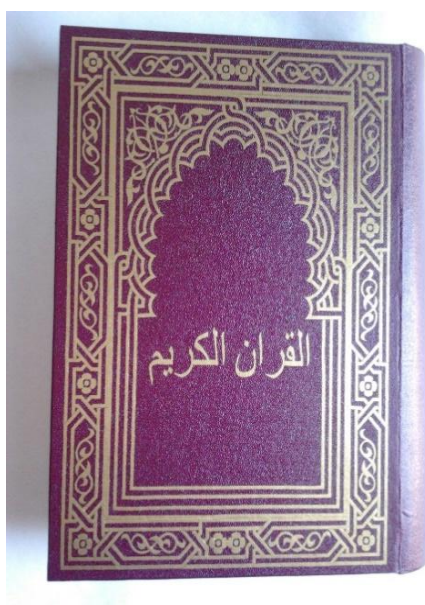
Photo 6. Restoration process

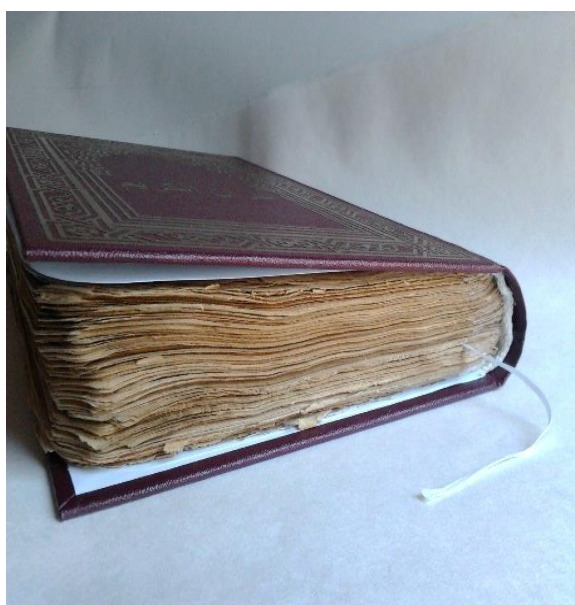
Photo 7. Restoration process

Photo 8. Restoration process

Photo 9. General view after restoration

Photo 10. General view after restoration

ӘОЖ 3.39.392
FTAMP 03.61.91

Г.М. Сыздықова¹, Б.Қ., Исабек², М.К. Алдабергенова³

¹Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің доценті, ф.ғ.к.
Шымкент, Қазақстан

²Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің проф. м.а., т.ғ.к.,
Шымкент, Қазақстан

³Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің доцент м.а., PhD
Шымкент, Қазақстан

ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ОТБАСЫЛЫҚ-НЕКЕЛІК ҚАТЫНАСТАР

Аңдатпа

Мақалада қазақ халқының дәстүрлі қоғамындағы некелесу дәстүрі мен оның түрлері қарастырылады. Ежелден қалыптасқан дәстүр бойынша қазақ халқындағы отау тігудің ең негізгі түрі – құда түсіп, қалың-мал төлеп үйлену болған. Автор қазақ халқында кездесетін құдаласу түрлеріне талдау жасайды және «бел құда», «бесік құда», «қарсы құда» сияқты дәстүрлердің мәні ашылып көрсетіледі. Халық арасында, әсіресе оңтүстік өңірінде қазіргі кезге дейін сақталып отырған некелесудің бір түрі – қызды алып қашу арқылы үйлену дәстүрі сөз болып, бұл дәстүрдің түрлері мен шығу себептері зерттеледі. Мақалада жат жерлік қыздарға үйлену дәстүрі мен «күш күйеу» туралы айтылады. Қазақ дәстүрінде неке құрудың ең бір көне деп есептелетін түрі – әменгерлік және балдызға үйлену болып саналады. Неке құрудың бұл түрінің себептері ашылып, автор бұл дәстүрге қатысты өз пікірін білдіреді.

Түйін сөздер: дәстүрлі неке, отбасы, құдалық, құдаласу, некелесу, кірме күйеу, әменгерлік.

Сыздықова Г.М.¹, Исабек Б.Қ.², Алдабергенова М.К.³

¹ к.ф.н., доцент, Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
Шымкент, Казахстан

² к.и.н., Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
Шымкент, Казахстан

³ PhD, Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
Шымкент, Казахстан

СЕМЕЙНО-БРАЧНЫЕ ОТНОШЕНИЯ В ТРАДИЦИОННОМ КАЗАХСКОМ ОБЩЕСТВЕ

Аннотация

В статье изучаются виды бракосочетания, принятые у казахского народа, и связанные с этим обряды. Прежде всего рассматривается традиционный вариант бракосочетания, сопряжённый со сватовством. Автором освещаются варианты сватовства и анализируется смысл обрядов, таких как «бел құда», «бесік құда», «қарсы құда». Рассказывается также про традиции, связанные с «похищением невесты». Изучаются варианты похищения, причины появления этого явления, до сих пор встречающегося в казахской среде, особенно в южных регионах. В статье говорится также о традициях «күш күйеу» и женитьбе казахов на чужеземке. Отмечается, что самым древним видом женитьбы был обычай левирата, или «аменгерлик». Раскрываются причины такой женитьбы. Автором высказывается собственное мнение, касающееся этой традиции.

G.M. Syzdykova¹, B.K. Issabek², M.K. Aldabergenova³

¹ Associate Professor of the South Kazakhstan state pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan

² Associate Professor of the South Kazakhstan state pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan

³ PhD, South Kazakhstan state pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan

FAMILY AND MARITAL RELATIONS IN TRADITIONAL KAZAKH SOCIETY

Annotation

The article examines the types of marriage, adopted by the Kazakh people and related rituals. First of all, the traditional variant of marriage, conjugated with matchmaking, is considered. The author highlights the options for matchmaking and analyzes the meaning of rituals, such as "bel kuda", "besik kuda", "karsy kuda". It is also told about the traditions associated with "kidnapping the bride." The variants of abduction, the reasons for the

appearance of this phenomenon, which has been encountered in the Kazakh environment, especially in the southern regions, are being studied. The article also talks about the traditions of "kosh kueyu" and the marriage of Kazakhs to foreign women. It is noted that the oldest type of marriage was the custom of the levirate, or "amengerlik". The reasons for this marriage are disclosed. The author expresses his own opinion concerning this tradition.

Әрбір халықтың мәдениетінің құрамдас бөлігі ұрпақтан ұрпаққа беріліп келе жатқан әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлерін сақтау болып табылады. Соның ішінде қазақ халқының отбасылық әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері де бірнеше ғасырлар бойына қалыптасты. Қазақ халқының отбасылық әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлеріне көшпелі өмір салты мен мұсылман діні өз ықпалын тигізді. Қазіргі кезде жас ұрпақтың бойында өткенді білуге деген қызығушылық күшеюде. Бұл табиғи нәрсе, өйткені адамдар өздері тұрып жатқан жердің тарихын білуге тиісті, әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлерін еске сақтап қана қоймай, болашақ ұрпаққа жеткізуі керек. Уақыт жылдам ағып, әрбір күн тарихтың бір бөлшегі болып отыр. Уақыт ұзаған сайын біздің ата-бабаларымыздың өткені туралы білу мүмкіндігіміз аз болып отыр. Сондықтан қазақ халқының дәстүрлі мәдени мұраларын, әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлерін сақтау мен зерттеу бүгінгі таңда өзекті мәселелердің біріне айналып отыр.

Екінші жағынан адам баласы жаратылысынан отбасын қалыптастырып қана қоймай, оның рухани тазалығына, отбасын заңдастыратын әдет-ғұрып пен салт-дәстүрлерінің сақталуына ерекше мән берген. Қазіргі таңда өкінішке орай, қазақ халқының көптеген дәстүрлі отбасылық әдет-ғұрыптары мен отбасын құрудағы құндылықтары, этникалық ерекшеліктері әлсіреуде немесе жойылу үстінде. Осы себептен халықтың ұлттық дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарына назар аударып, оларды ұлттық менталитеттің, ұлттық мәдениеттің бір бөлігі ретінде қайта жаңғырту мен сақтау қоғамдағы ең өзекті мәселелердің біріне айналып отыр. Өйткені, салт-санасы мен әдет-ғұрпы өзгеріске ұшыраған ұлттың ішкі қасиеттері де өзгеріске түседі, нәтижесінде ұлттық рухы әлсірейді, келе-келе өзіне жат этникалық қасиеттерді қабылдап, өзгеріске ұшырайды. Қазіргі қоғамдағы белен алған азаматтық неке, ажырасудың қауіпті деңгейге көтерілуі, туу көрсеткіштерінің төмендеуі, аборт санының өсуі, отбасында бала санының аздығы, отбасының нуклеаризациялануы осының айғағы.

Кез келген халықтың өсіп-өнетін жан ұясы – жас жұбайлар шаңырағы саналады. Қыз бен жігіттің бас қосып үйленуі олардың жеке істері ғана емес, бұл – оның астарына үңілсек, қоғамдық қажеттілік. Өйткені, отбасы мемлекеттің іргетасы. Сондықтан да қазақ халқының отбасын құру тарихына шолу жасап, оның бүгінде ұмытылып бара жатқан үлгі-өнегесін көрсету басты мақсатымыз.

Қазақ халқының ұлын үйлендіріп, қызын ұзатуда ғасырлар бойы желісін үзбей жалғасып келе жатқан өзіндік салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары бар. Бұл әдет-ғұрыптардың барлығы ұрпақ келешегі мен нәсіл болашағын ойлаудан келіп шыққан.

Ежелден қалыптасқан дәстүр бойынша қазақ халқында отау тігудің ең негізгі түрі – құда түсіп, қалыңмал төлеп үйлену болған. «Тең-теңімен, тезек қабымен» дегендей әр отбасы өзімен әлеуметтік жағдайы шамалас, бай, немесе текті саналатын отбасымен құданалы болуға тырысады. Бұл туралы қазақтың белгілі ағартушысы Ы.Алтынсарин «Даңқты қазақтар әрқашан өзінің баласына басқа бір рудан, тайпадан барып, өзіндей даңқты адамдардың қызын айттыруға тырысады, қазір де солай» десе [1,176 б.], қазақ әдет-ғұрпын зерттеген орыс губернаторы Л.Ф. Баллюзек « Ұлын үйлендіргісі келген қазақтар әлауқаты өзімен тең келетін, олай болмаған жағдайда туысы жағынан тектілермен немесе ұшқыр ат, жайқалған жорға сияқты өте сирек кездесетін асыл тұқымды мал иелерімен құдаласуға тырысады» [2, 35 б.] деп жазып кеткен.

Қазақ салтында құдаласудың түрлері көп. Соның бірі әкелердің көңілі табысқан достығынан туған құдаласу. Бұл екі жан достың әйелдерінің аяғы бір мезгілде ауырлаған жағдайда, олардың «егер сенің әйелің қыз туып, менің әйелім ұл туса, екеуіміз құда болайық» деп балалары дүниеге келмей жатып-ақ, өзара келісуі. Айтылғандай болып шықса, уақыты келгенде екі жастың басын қосатын. Ал, егер өмірге келген сәбилердің екеуі де ұл немесе қыз болып туылса, онда олар өскенде әкелерінің достығын жалғастыруы тиіс болды. Қазақ тарихында бұндай салт-дәстүрдің көрінісі «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырында жақсы сақталған. Қазақта бұндай құдаласу түрі «бел құда» деп аталған, кейде оны ел ішінде «қызылдай құда», «қарын құда», «құрсақ құда» деп те атаған [3, 11б.]. Бұндай құдаласудың атап өтер ерекшелігі, егер құдаласатындай жағдай туса жастарды қалыңсыз үйлендіру болып табылады. Оны қазақ жырларындағы кездесетін мынандай тіркестер дәлелдейді:

Алланың әміріне көніселік,
Рахым ғып, бала берсе көріселік.
Ұл туарда, қыз туар заман болса,
Уағдамен қалыңсыз беріселік [4, 156 б.].

Соған қарамастан, іштегі балаларды алдын-ала атастырып, ертеден құда болу қазақ арасында көп кездесе бермейтін. Егер де, И.Д. Старынкевичтің деректеріне сүйенсек, құдалықтың бұл түрі жалғыз қазақ емес, сонымен бірге, қырғыз және түркімен халқының арасында да көптеп кездеседі екен. Ол құдалықтың бұл түрі ұзаққа уақытқа созылып, талай жағдайға душар болатындығын ескертумен бірге, ұл әкесі баласы туысымен уәдеге беріктігін дәлелдеу үшін қыз әкесіне бір жылқы беріп, асықпай қалыңмалын да төлей беретіндігін көрсетіп өткен [5, 228 б.].

Қазақ арасында ежелден келе жатқан құдалық түрінің бірі – бесікте жатқан нәрестені атастырып қою. Мұндай құдалық халық арасында «бесік құда» деп немесе кей жерлерде «бесік кертпе құда», «бесік кертті құда» деп те атала береді. Зерттеушілердің пікірінше, балаларды өмірге келіспен айттырып қою белгілі бір мақсатты көздеген ата-аналардың іс-әрекеті. Қыз беретін жақ та, келін түсіретін жақ та болашақ қамымен осындай әрекеттерге барған.

Белгілі этнограф Х.Арғынбаевтың көрсетуінше «Кейбіреулер келешекте ісі түсетін адаммен жақын-дасуды көздесе, енді біреулері бесіктегі балалары ержеткенше қысылып-қымтырылмай қалыңмалды біртіндеп төлеуді көксейді. Қыз әкесінің де өз есебі өзінде болады. Біреулері қызы үшін ерте алынатын қалыңмалдың өсімін пайдалану мен ол малды өз тарапынан керегіне ұстауды, тіпті ер баласына айттырған қыз үшін қалыңға беруді ойласа, енді біреулер шағын дәулетін төгіп шашпай, асықпай жасау жинап, уақыты келгенде баласын дұрыстап ұзату қамын ойлайтын» [6, 135 б.]. Сондықтан да жастай атастыру орта қолды отбасыларға көбірек тән болды, өйткені қалыңмал көлемі мұндай жағдайда аздау болды. Ал, ауқатты байлар ерекше жағдайларда болмаса бұндай құдалық түрін қалай бермеді. Мысалыға, В.В. Востров бесік құдалықтың аналық рудан қалған мұра екендігін, кейін патриархалды отбасы тұсында мәнін өзгертіп, қалың төлеп некелесуге ықпал ететін ғұрыпқа айналғандығы туралы айтып кеткен [7].

Қазақтардың үйлену салттары туралы жазған бір зерттеуші қазақтардың осы дәстүрін тіпті, үнді елінің әдет-ғұрыптарына ұқсатып, былай деп жазып кеткен: «Қазақтардың үйлену салттары Үндістандағы салттарға толық дерлік ұқсас, мүмкін бұл салттар өте ерте замандарда сол жақтан ауысқан шығар. Статистикалық мәліметтер бойынша, 1889 жылы Үндістанда 8 миллионнан аса жесірлер болғандығын және олардың көпшілігінің жасы беске толмағандығын айту артық болмас еді деп есептеймін. «неліктен Үндістанда жесірлер көп және неге көпшілігі сонша жас? деген сұрақ еріксіз туындайды. Жауабы өте қарапайым: Үндістанда өзі сияқты бір айлық баламен атастырылған бір айлық сәби қыздың жесір аталуы жиі кездеседі, себебі атастырылған баланың туылған соң соң бір-екі аптада өліп кетуі мүмкін. Бала, яғни күйеу бала қайтыс болса, онда оның қалыңдығы (ол да сәби) жесір деп аталады, оны енді қайтып атастыруға болмайды және оған күйеуге тиюге болмайды. Сол сияқты, қазақтарда да ұл мен қызды бесіктен жатқанда-ақ атастырады және сол кезден бастап, олар күйеу мен қалыңдық болып есептеледі. Айырмашылығы сонда, егер қазақтарда күйеу жігіт қайтыс болса, қалыңдық күйеуге шыға алады, ал Үндістанда бұлай болмайды» [8, 196 б.].

Құда түсу арқылы некелесудің тағы бір түрі, ол – қарсы құда болу әдеті, ол дегеніміз «бір-бірімен қыз алысып, қыз беріскен, қат-қабат құдалар» [9, 61б.]. Қазақстанның қай түпкірінде болмасын, қарсы құдалық дәстүрінің негізінен тым шағын дәулеттілер мен кедейлер арасында болатындығы және апа-қарындастарымен қалыңсыз айырбас жасалатындықтары шындық болып табылады. Бұл туралы Сырдария облысының әскери губернаторы Н.И. Гродеков былай деп жазып кеткен: «Құдалық қарама-қарсы болуы да мүмкін, мұндай жағдайда қалың мал төленбейді» [10, 24 б.]. Атап өту керек, бүгінгі күнге дейін осы есеппен бұл құдалық түрі ел арасында сақталып отыр.

Халық арасында некелесудің ежелден келе жатқан түрінің бірі – қызды алып қашып үйлену. Қызды алып қашуды белгілі бір себептерден, мәжбүрліктен туындаған жағдай деп түсіну керек.

Ел арасында қыз алып қашудың ең көп кездесетін түрі өзінің айттырылған заңды қалыңдығын алып қашу. Күйеу бала жағын мұндай іске мәжбүр ететін әртүрлі себептер болды. Соның бірі ғашық күйеу жігіттің кейде әртүрлі себептермен қалыңмал төленіп қойылса да, ұзаққа созылып кететін үйлену күнін күткісі келмей, сүйген жарын ертерек алып қашуы. Бұл жағдай, әсіресе күйеу жігіт ауқатты болып, билер сотының жазасынан оңай құтылатын жағдайларда кездесіп отырды. Қыз еркімен болашақ күйеуімен бірге оның аулына қашады, ол жақта бүкіл әдет-ғұрып сақталына отырып, той өткізіледі.

Ал, кей жағдайларда қыз әкесі құдасына не күйеу баласына көңілі толмай, өзіне пайдалы басқа адаммен құдандалы болып, оны өз мүддесіне сай пайдаланғысы келеді. Мұндай жағдайда әртүрлі сылтаулармен алғашқы құдасына қыз ұзату ісін ұзарта береді. Тіпті қалыңмалы түгелдей төленіп, немесе оның негізгі бөлімінің беріліп қойғанына да қарамастан, қыздарын «әлі жас» деген желеулермен дәйекті жауап бермей, кешеуілдете береді. Қыз әкесінің бата бұзуға дейін баратын мұндай жат ойын сезген жігіт жағы, енді ол жаққа бірнеше рет кісі салып, алдарынан өтеді, егер дұрыс жауап болмаса қалыңдықты алып қашу шарасын қарастырады. Егер қыз әкесі алғашқы құдасының кедейлігін менсінбей қызын байлығына, мансабына қызығып жасы үлкен шалға немесе «аузы қисық болса да, бай баласы сөйлесін» дегендей бай кемтарға, кейде тіпті тоқалдыққа бергісі келген жағдайларда оң-солын танып қалған қыз бұған көңісі келмейді, шамасынша қарсылығын білдіреді. Мұндай жағдайда қызды алғашқы атастырған қайын жұртының алып қашуына оңайырақ болады.

Ел арасында, кейде, жасы келген, көпті көрген әккі күйеу жігіттер қайын атасына барып қайта-қайта шығындала бергеннен гөрі осындай жолмен құдаласуды жөн көрген жағдайлар да кездесіп отырады.

Құда түсу салты бойынша құйрық-бауыр жесіп, ақ бата жасалып, қалыңмал түгелдей немесе жартылай төленіп қойған жағдайда өз қалыңдығын алып қашудың қандайы болсын кешірілмес күнә саналмайды. Соған қарамастан, мұндай жағдайда қалыңдықты алып қашқан күйеуге әртүрлі мөлшерде айып кесіледі. Себебі қыздың әке-шешесі қыздарының қашып кетуін абыройсыздық деп есептейді.

Алып қашу қалыңдықтың келісуімен болса және де әкету алдында құда алдынан күйеу жақ бірнеше рет өтіп, қалыңдықты беру туралы өтініш болса, айып мөлшері мықтағанда ат-тоннан аспайды. Ал, мұндай ескерту болмаса, оған қосымша қыз төркіні әлді жер болса, айып мөлшері бір тоғыздан үш тоғызға дейін барады. Кейде намысқой қыз әкесі қызын қайтарып алып, тез арада тойын жасап, жасауымен қолынан да береді. Көбінесе қалыңдығын алып қашқан күйеу жағы өз айыбын мойындап, қыз әкесінің алдына кешірім сұрап келсе болды, әдет-ғұрып бойынша заңдылыққа сай келетін. Осылайша, күйеудің өз қалыңдығын алып қашуы, әсіресе, қалыңмалы төленген соң бата бұзғандық болып саналмайды.

Қыз алып қашудың ел арасында басқа да түрлері бар. Мысалыға, біреудің айттырып қойған, керек десеңіз қалыңмалы да төленіп қойған қалыңдығын алып қашу да қазақ арасында кездесіп тұратын. Мұндай оқиғалар төмендегідей жағдаяттарда орын алды: біріншіден, ержеткен сұлу қыздар әрқашан ел ішіндегі сері де өнерпаз жастардың назарын аударатындығы заңды. Қазақ дәстүрі бойынша балаларды жастайынан атастырып қоятындықтан, көркімен де, өнерімен де талай жанды тамсандыратын сұлу қыздардың бой жетіп қалған кезінде басы босы некен-саяқ кездесетіндігіне күмәндануға болмайды. Мұндайда ержеткен қыздар өз бойына тең санаған болашақ күйеуіне бар үмітін артып, сонымен бақыт табуды армандайтын. Екіншіден, көркіне ақылы сай қыздар тек қалың малын бұлдап, сұлуды құшпақ болып жүрген жасы келген сасық байға, не өнерсіз ез, не кемтарға кездесе не істемек? Міне, осындай жағдайлар етек алғанда қыздар ақ батаны аттап, сүйгенімен қашып кететін. Ондай жағдайға айыпкер күйеу жігіттің қалауынша ат-шапан айып төлеуге тиіс. Ол күйеу жігітке қыз орнына қыз қайтарады немесе оның қалың малын толығымен төлейді, егер қыздың ұрлануына қыз жағының еш қатысы жоғы анықталып, қыздың әке-шешесі екі адамды айғаққа тартып, ант-су ішсе, онда айыпкер екі қалың мал есебінде айып төлеп, қызды өз үйінде қалдыруға құқылы. Сонда алып қашушы жақ екі қалың беретін боп шығады. Бұрынырақта екі қалың орнына екі қыз беріп құтылатын. Егер, айыпты жақ қалыңдықты қайтарғысы келсе, бір қыз не оның төлеуі ретінде қалың беретін. Қыз әкесі айыпты болмаған жағдайда, қыз алып қашушы оған да айыбын беретін. Қыз әкесі алып қашушымен қатысы жоғын екі адамды айғаққа тартып дәлелдей алмаса, онда күйеу жігітке қыз әкесі де, қыз ұрлаушы айыпкер де бір-бір қалыңмал мөлшерінде айып төлейді.

Егер қыз ұрлаушы айыпкер қолға түспей қашып кетсе, онда күйеу жігіт қыздың әке-шешесінен айып талап етуге құқылы, егер олар өз руының екі адамын айғаққа тартып, қызының қашып кетуіне қатысы жоғын дәлелдей алмаса, онда өз қызын қашырған айыпкер ретінде алған қалыңмалын екі есе етіп қайырады немесе қыз орнына екі қыз тауып береді, оған жағдайы келмесе бір қалыңмал мөлшерінде айып төлейді иә қыз орнына қыз береді [11, 20 б.].

Қыз алып қашқан жігітке жоғарыда айтылғандай ауыр айып төлету ертеректе болатын, ал XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ арасында Ресей ықпалының күшейуі нәтижесінде қызды қайтарса, 1-3 тоғызға айып берумен бітетін, ал қызды қайтармаса, айыпқа қоса бір қалың беріп құтылатын. Жесір үшін кезек шабысуға тыйым салынды.

Ресей заңы қаншалықты ықпал еткенімен, мысалыға XIX ғасырдың жетпісінші жылдарында Жетісу өңірінде әлі де болса заңға бойұсынбай жесір дауына байланысты кезек шабысу, барымталасу болып тұрғаны тарихтан айғақ.

Көбіне ел ішінде байлығына масаттанып, өзінен әлсізге зорлық қылуды мақтан ететін есер жуандар жоқ нәрсені сылтау етіп біреудің айттырып қойған оң жақтағы қалыңдығын күшпен тартып әкетуден тартынбайтын. Мұндай зорлыққа қалыңдық қарсы болған жағдайда қыз төркіні мен күйеу жағы бірігіп қалыңдықты айыбымен қайтаруды талап ететін. Келіске көнбеген жағдайда шауып алуға дейін баратын. Шапқыншылық қаупінен сескеніп, қалыңдықты қайтаруға мәжбүр болған жағдайда әдет-ғұрыпты бұзғаны үшін міндетті түрде қалыңдық иесіне айып төлейді. Қалыңдықтың зорлық жасаушы тарапынан зәбір көргендігі анықталса, айып мөлшері анағұрлым артық болады. Кейде тіпті қалыңмал құнына теңеледі. Әрине мұның бәрі қыз төркіні мен қайын жұртының тегеуріндігіне байланысты. Кейде қалыңдықты еріксіз әкеткен зорлықшыл елдің мерейі үстем болып, қыздың қалың малына қосып, азын-аулақ айыппен шектелетін жағдай да болады. Мұндай жуан атаның зорлығына тап болған қыздар, оларға еріксіз пенде болып, тағдыр азабына көндігетін.

Егер алып қашқан жігіт те, қашқан қыз да атастырылып қойылған болса олар бұрынғының әдеті бойынша өлім жазасына кесілетін еді. Бірақ, Орынбор ведомствосында қазақтар арасында көп уақыт өмір сүріп, қазақ әдет-ғұрыптарымен өте жақсы таныс болған бір зерттеушінің айтуы бойынша «қазір көбіне өлім жазасының орнына, өзара келісе отырып, екі жақтың ата-аналары ақы төлеп некені бекітеді. Егер қашқындар некесіз бірге тұрған болса, ата-аналары оларды не некеге отырғызады, не қашқынды би сотына береді. Бірінші жағдайда ол қыздың атастырғын жігітінің шығынын өтеп, қыз әкесіне қалыңмал мен сыйлықтар беруі керек; екінші жағдайда – ол қыздан бас тартып, абыройын таптағаны үшін қыздың әкесі мен билерге ақы төлеуі керек. Осы жағдайлардың барлығында да жігіт сотқа тартылып, қоғамның жазасына ұшырайды, ал, қыз үйінде жазаланады. Билердің алып алып қашушыға төлетер айыбының көп болатыны соншалық, дәулетті адамның өзі ақыр соңында кедейленеді» [12, 166 б.].

Осылайша, біреудің айттырып қойған қалыңдығын оның келісімімен бе, жоқ әлде, еріксіз бе әйтеуір алып қашудың қайсысы болсын үш ел арасында араздықты үдетіп, өзара барымталасуды күшейтетін. Осыған байланысты ел арасында дау-шар көпке дейін тоқтатылмайтын.

Бұлардан басқа ешкімге айттырылмаған басы бос бойжеткен қызды алып қашу да болып тұратын жағдай болды. Басы бос қызды алып қашудың себептері әртүрлі жағдайларға байланысты болатын. Мұндай жағдай, көбінесе, бірін-бірі ұнатқан жастар арасында кездесетін. Өйткені, қалыңмалды ойдағыдай етіп төлеуге шамасы келмейтін жігіттерге өз қолынан қызын беруге қыз әкесі әрдайым қарсы болатын да, құдалықтан ат-тонын ала қашатын. Мұндайда бір-бірін ұнатқан жастар өз беттерімен қосылуға сертгесіп, жігіт сенімді жолдастарымен келіп алып қашатын. Қайткен күнде мұндай жағдайдың көпшілігі жастардың ықыласын бұзбай, екі жақтың келісуімен аяқталатын. Мұндайда қыз түскен жерінде қалып, ол үшін қалың мал, түйе бастатқан тоғыз, не қалың мөлшеріне тең айып беріп, қыз әкесінің оң батасын алатын. Ал қалың мен айыбын алған соң жасауын беріп қолынан ресми түрде ұзататын. Бұдан кейін жігіт әкесі келін түсіру тойын жасап, құдаларын шақырып, әртүрлі әдет, ырымдарын жасайтын, құдалар арасындағы алыс-беріс, қарым-қатынас әдеттегідей қалпына түсіп, өмір көші әрі қарай жылжи беретін.

Екі жастың ата-аналарының құда түсіп, қыз беріп, келін түсіруге шамалары келмейтіндей жағдайда екі құда жақ астыртын келісіп, жігіт жағы жасырын алып қашқан болады да, қыз төркіні білмей қалған болып қолдарынан аттандырып жібереді. Мұндай жағдайда құдалар арасында ешбір келіспеушілік қаупі болмайды. Келін түсірген ауыл өз шамасынша той жасайды. Кешікпей қыз әкесіне кісілер жіберіліп, кешірім сұралып, айып төленеді. Әртүрлі жол-жоба екі жағынан да әдеттегісінше орындала береді.

Қазақ арасында кездесетін неке құрудың тағы бір түрі ертеректе көрші халықтармен жиі болып тұрған соғыстар мен шабыстарда қолға түскен тұтқын қыз, келіншектерге үйлену болып табылады. Қолға түскен тұтқын қыз, келіншектерді ең алдымен соғысқа қатысқан батырлар бөлісетін де, одан қалғандарын ел шетіне кірер-кірместе алдымен сауғалап шыққан туыстар алатын. Тұтқынға түсіп батырлар үлесіне сауғаға тиген жас қыздармен неке құрылатын болса, мосқал тартқан әйелдер күні күндікте өтетін. Діні, тілі, әдет-ғұрпы, салт-санасы бөлек қалмақ қыздарының қазаққа сіңісіп кеткендері туралы қазақ арасында ауыз-әңгімелер өте жиі кездеседі. Орта Азия және Қазақстан жеріндегі халықтар арасындағы өзара қырқыс шапқыншылықтардың келе-келе сиреуіне байланысты қолға түскен тұтқын қыз-келіншектермен неке құру түрі де біртіндеп сиреді, келе – келе мүлдем жойылды. Әсіресе, XVIII ғасырдың ортасында Жоңғар мемлекетінің күйреуі мен Қазақстан жерінде Ресей үстемдігінің орнауына байланысты қырқыс соғыстардың тыйылуы тұтқын қыз-келіншектерге үйлену мүмкіндігін мүлде жойды.

Құда түсіп, айттырып, қалыңмал төлеп үйленуге ата-анасынан ерте жетім қалып, жоқшылықтың зардабын басынан өткізген жарлы жігіттердің мүмкіндігі бола бермейтін. Олар өз бетімен үй болуға шамалары келмегендіктен, көп жылдар бойы жалға жүріп, үйлену үшін мал табуға кірісетін. Кейде олар

қызы бар, ұлы жоқ адамдарға бірнеше жыл қалыңмал үшін қызмет істеп, қызын алатын. Мұндай жігіттер көбінесе болашақ қайын атасының қолына кіріп, жұмысын істеп жүріп қызына үйленетін, ондай күйеулерді «күш күйеу» деп атаған. Өз елінде жанашыр жақыны жоқ жарлы жігіттер бөтен елде кәсіп қуып жүріп үйленіп, қайын жұртында қалып қойса, оны «кірме күйеу» деп атайтын. Осы себептерден қазақ арасында кездесетін «күш күйеу» де, «кірме күйеу» де негізінен жарлылық пен жетімдік, жалғыздықтың нәтижесінде пайда болған құбылыс болатын.

Қазақ дәстүрінде неке құрудың ең бір көне деп есептелетін түрі – әменгерлік және балдызға үйлену болып саналады. Бұл туралы арнайы тапсырмамен уезд бастықтарының қазақтардың салт-дәстүрлері туралы жинақтаған материалдары негізінде Ресей статистикалық комитетінің құрметті мүшесі П.Маковецкий былай деп жазып кеткен: «Қазақтар құдалықты қыз бен жігіттің қосылуы емес, екі отбасының туыстасуы деп санайды, демек күйеу мен қалыңдықтың біреуі өлген жағдайда да құдалық бұзылмайды. Күйеу өлсе қалыңдық оның бойдақ бауырына тиеді, ал, егер бірге туған бауыры жоқ болса, жақын аталасына тиеді, яки «аға өлсе – жеңге мұра, ат өлсе сауыры мұра» деген қағидаға бағынады. Егер күйеу көзі тірісінде қалыңдығына келіп-кетіп жүрсе, она қалыңдықты қара жамылдырып жігіт аулына әкеледі, ол бір жыл жігіттің орнында аза тұтып отырады, сосын жігіттің інісіне немесе жекжатына тұрмысқа шығады. егер, қалыңдық өлсе, күйеуге оның сіңлісін ұзатады, алда-жалда өлген қалыңдықтың сіңлісі тым жас болса, ол кейін күйеудің өзі тұрғылас інісіне шығуға міндетті болады, онда төленген қалың мал қайтарылмайды, ал, күйеу жігіт басқа біреумен некелесуге ерікті болады» [13, 5 б.]. Көріп отырғанымыздай, қазақ қоғамында күйеуі қайтыс болған қалыңдық айттырған елдің заңды жесірі саналған және күйеуінің туған-туысқанының біріне шығуға міндетті болған. Яғни, қалыңмал беріп атастырып қойған, бірақ ұзатылмаған қыз сол қалыңмал төлеген елдің жесірі болып есептеледі, сонымен қатар ері қайтыс болған әйелде барған ауылдың жесірі болып саналады. Осылайша, қазақ халқының дәстүрінде әменгерлік салт тек жесір қалған әйелдерге ғана емес, сонымен бірге оң жақта отырған қалыңдыққа да тән болған. Айта өту керек, қазақ халқы әменгерлік институтының арқасында «жесірлік», «жетімдік» тауқыметін аз тартқан ел. Ұлт саясаты өрескел бұрмаланған сонау жылдары ата салтымызға көлеңкелі жағынан ғана зер салдық. Сондықтан, әменгерлік ғұрпының күнгей жағы да бар екендігіне тереңірек көңіл қойып, күрделенген әлеуметтік проблемалардың алдын алу мен түйінін тарқату үшін «әменгерлік» мәселесінің шешімін табу жөніндегі жауапкершілікті әлеуметтің өзіне жүктеу керек.

Қазақ халқының үйлену тойына қатысты ежелден желісі үзілмей келе жатқан мындаған жылдық дәстүрі, әдет-ғұрпы, тарихы бар. Халықтың отбасын құру дәстүріндегі жол-жоралғы, алыс-беріс, ырымдардың бәріне ескіліктің қалдығы, феодалдық-патриархалық салт деп қаралып, біраз уақыт, кеңестік жылдарда халық әдет-ғұрып жоралғысынан мүлде қол үзіліп, ұрпаққа тәрбие беру жаттандылыққа бой ұрғызып, саны көп, сапасы жоқ жиын түрінде өткізілетін тәрбие істері өзін-өзі өмірде ақтай алмады. Оған қазір жахандану үрдісі қосылып, қондырмалы мәдениет күшейіп отырғанда, ұлттық тәрбие мәйегін сақтап, жастар бойына сіңіру қиынға түсіп тұр. Ұлттық мәдениет пен салт-дәстүрден нәр ала алмаған жастарда қайырым, мейірім азайып, қатігездікке бой ұрады. Сондықтан, мінез-құлық, адамгершілік танымдағы өзгерістерді қалыпқа келтіріп, отбасын нығайтып, халық көксеген мұраттың орындалуы үшін халықтың ғасырлар бойы дамытқан әдет-ғұрып дәстүрін пайдалануды өмірдің өзі-ақ міндеттеп отыр.

Халқымыздың қыз айттырудан бастау алып, ұзатылған қыздың төркіндеп келуіне дейінгі толып жатқан әдет-ғұрыптар мен дәстүрлер ішінде көнесі де, дінге қатысты пайда болғандары да, басқа халықтың ықпалымен қалыптасқандары да бар. Қазақ халқының отбасын құрудағы салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары ұрпақтың келешегін ойлаудан туындаған. Ұрпақтарының үлгілі отбасын құруы ата-ана ғана емес, қоғамның талабы. Әрбір мемлекет неке мен отбасының сақталуына мүдделі, бірақ, өкінішке орай, біздің елімізде соңғы онжылдықта ажырасудың тұрақты өсіп отырғандығы байқалады. Өткен салт-дәстүрді ұмытып, болашақты қалыптастырудың қиын екендігіне назар аудартқымыз келеді, сондықтан дәстүрлі әдет-ғұрыптарды ой елегінен өткізіп, соған қарай бұрылуымыз қажет.

Халқымыздың тәрбиелік мәні бар дәстүрлеріне ізгі ниетпен қарап, оның пайдалыларын дәріптеуден ұтпасақ, ұтылмайтынымыз анық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Алтынсарин Б. Орынбор ведомствосы қазақтарының құда түсу, қыз ұзату және той жасау дәстүрлерінің очеркі / Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 2-том: Дүниеге келгеннен өмірден озғанға дейін (отбасылық әдет-ғұрыптар ертеректегі авторлардың еңбектері бойынша) / Құраст. С.Әжіғали. – Алматы, «Арыс», 2006. – 416 б.

2 Баллюзек Л.Ф. Кіші Орда қазақтарында заң ретінде жүрген, тіпті қазір де кездесетін халықтық дәстүрлер // Күйеу келтір, қыз ұзат (Құрастырған Ш.Керімов). – Алматы, Ана тілі, 1992. – 112б.

3 Күйеу келтір, қыз ұзат, тойыңды қыл: Әдеби этнографиялық таным (Құрастырған Б.Әлімқұлов, Е.Әбдіраманов). – Алматы: Санат, 1994. – 240 б.

4 « Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырларының нұсқалары /Жалпы редакциясын басқарған проф. С.Садырбаев. – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 384 б.

5 Старынкевич И.Д. Форма заключения брака у турских племен Сибири и Кожевников Средней Азии. – Л., 1930. – С.228.

6 Арғынбаев Х. Қазақ отбасы: (қазақ отбасының кешегісі мен бүгінгісі жайындағы ғылыми зерттеу еңбек). – Алматы, Қайнар, 1996. – 288 б.

7 Востров В.В. К вопросу о пережитках древних верований у казахов // Изв. АН Каз. ССР. Сер. ист., арх. и эт-ногр. – Алма-Ата: АН Каз. ССР, 1959. -Вып. 2. – С.51-60.

8 Дж – Баев Н. Қазақтардың үйлену салттары / Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 2-том: Дүниеге келгеннен өмірден озғанға дейін (отбасылық әдет - ғұрыптар ертеректегі авторлардың еңбектері бойынша) /Құраст. С.Әжіғали. – Алматы: «Арыс», 2006. – 416 б.-196 б.

9 Наурыз: жаңғырған салт –дәстүрлер (Құрастырған М.Қазбеков). – Алматы, Қазақстан, 1991. – 256 б.

10 Гродеков Н.И. Сырдария облысының қырғыздары мен қара қырғыздары. – Т.1. // Күйеу келтір, қыз ұзат (Құрастырған Ш.Керімов). – Алматы: Ана тілі, 1992. – 112 б.

11 Баллюзек Л.Ф. Қазақ некесінің ерекшеліктері // Қазақы неке: (Салт -дәстүр жөнінде жазбалар) /Орыс тілінен ауд. Б.Қожабекова. – Алматы: Жалын, 1994. – 64 б.

12 Л-ий Ф. Орынбор ведомствосы қазақтарының үйлену салттары / Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 2-том: Дүниеге келгеннен өмірден озғанға дейін (отбасылық әдет-ғұрыптар ертеректегі авторлардың еңбектері бойынша) /Құраст. С.Әжіғали. – Алматы: «Арыс», 2006. – 416 б.

13 Маковецкий П. Қазақтардың заң орнына жүретін дәстүрлері жөніндегі жазбалар (1886 – жылы жазылған). // Қазақы неке: (Салт-дәстүр жөнінде жазбалар) /Орыс тілінен ауд. Б.Қожабекова. – Алматы: Жалын, 1994. – 64 б.

УДК 903.2

ГРНТИ 03.41.91

Подзюбан Е.В.¹

¹к.и.н., методист по мониторингу историко-культурного наследия,
КТУ «Костанайский областной историко-краеведческий музей»
г. Костанай, Казахстан

ТЕХНИКО-ТИПОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА КАМЕННОГО ИНВЕНТАРЯ СТОЯНКИ ДУЗБАЙ-9

Аннотация

Публикация посвящена рассмотрению коллекции каменных изделий, полученной на стоянке Дузбай-9 (территория Тургайского прогиба) в соответствии с технико-типологическим методом. Такие устойчивые технико-типологические показатели как продукты первичного расщепления, морфологические параметры пластин, размеры пластин и орудий из пластин, процентное соотношение заготовок и орудий из пластин и отщепов, приёмы вторичной обработки, типологический состав орудийного набора позволили отнести каменную индустрию со стоянки Дузбай-9 во вторую группу памятников Тургайского прогиба первой половины голоцена. Основываясь на технико-типологическом анализе каменного инвентаря рассматриваемой стоянки, можно уточнить, что человек неоднократно приходил на это место, предположительно с раннего неолита до позднего энеолита. Однако основной комплекс каменной индустрии оставлен человеком в эпоху неолита.

Ключевые слова: технико-типологический анализ, первичное расщепление, технические отходы, каменная индустрия, нуклеус, пластина, отщеп, планиграфия, стратиграфия, сырьё

Е.В. Подзюбан¹

¹т.ғ.к., тарихи-мәдени мұраның мониторингі жөніндегі әдіскер,
«Қостанай облыстық тарихи-өлкетану музейі» КММ
Қостанай қ., Қазақстан

ДУЗБАЙ-9 ТҰРАҒЫ ТАС ҚҰРАЛЫНЫҢ ТЕХНИКАЛЫҚ-ТИПОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ

Аңдатпа

Жарияланым Дүзбай-9 тұрағынан (Торғай ойпатының аумағы) алынған тас бұйымдар жиынтығын техникалық-типологиялық әдіске сәйкес қарастыруға арналған. Бастапқы бөлшектеу өнімдері, тілімшелердің морфологиялық параметрлері, тілімшелер мен тілімшелерден жасалған құралдардың өлшемдері, тілімшелер мен жаңқатастан жасалған дайындамалар мен құралдардың пайыздық арасалмағы, екінші қайтара өңдеудің тәсілдері, құралдар жиынтығының типологиялық құрамы сияқты тұрақты техникалық-типологиялық көрсеткіштер Дүзбай-9 тұрағынан тас индустриясын Торғай ойпаты голоценінің бірінші жартысындағы ескерткіштердің екінші тобына жатқызуға мүмкіндік берді. Қарастырылып отырған тұрақтың тас бұйымдарының техникалық-типологиялық талдауын негізге ала отырып, адам бұл орынға болжам бойынша ерте неолиттен кейінгі энеолитке дейін бірнеше рет келгенін нақтылауға болады. Дегенмен, тас индустриясының негізгі кешенін адам неолит дәуірінде қалдырған.

Түйін сөздер: техникалық-типологиялық талдау, бастапқы бөлшектену, техникалық қалдықтар, тас индустриясы, нуклеус, тілімше, жаңқатас, планиграфия, стратиграфия, шикізат.

Podzuban E. V.

*Candidate of historical sciences, methodologist for monitoring historical and cultural legacy,
Municipal Public Institution “Kostanay Regional Museum of Local History”
Kostanay, Kazakhstan*

TECHNICAL AND TYPOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE STONE INVENTORU OF THE DUZBAY-9 SITE

Annotation

The publication is devoted to review the collection of stone products extracted at the Duzbay-9 site (the territory of the Turgai trough), in accordance with the technical and typological methods. Such technical and typological indicators are to be considered as primary cleavage products and morphological parameters of plates consisting of sizes of plates and tools made of plates. Beside, there is a percentage of blanks and tools made of plates and flakes. Secondary processing techniques as well as the typological composition of the tool set made it possible to classify the stone industry from the Duzbay-9 site as the second group of monuments of the first half of the Holocene of the Turgai trough. Based on the technical and typological analysis of the stone inventory of this site, it can be clarified that human beings repeatedly came to this place, presumably from the Early Neolithic to the Late Eneolithic. However, the main complex of the stone industry was left by human beings in the Neolithic age.

Key words: technical and typological analysis, primary splitting, technical waste, stone industry, nucleus, plate, flake, planigraphy, stratigraphy, raw materials.

В Кустанайском Притоболье располагается Дузбайский археологический комплекс (Аулиекольский район, Костанайская область), в который входит 15 памятников. В результате сооружения дамбы через реку Атагай (правый приток реки Убаган) в 80-е годы XX в. на части комплекса сотрудниками Тургайской археологической экспедицией были заложены раскопы (Дузбай-1; Дузбай-2; Дузбай-3; Дузбай-6; Дузбай-9), где проводились аварийные стационарные работы. На остальной части Дузбайского микрорайона был произведен сбор с поверхности (Дузбай-4; Дузбай-5; Дузбай-7; Дузбай-8; Дузбай-10–15).

В данной статье речь пойдет о памятнике Дузбай-9, который расположен в 3 км к югу от села Дузбай, на левом берегу реки Атагай (Атгаш), у водохранилища Шурагали (Солдатское). В результате неоднократного укрепления дамбы через реку Атагай (Атгаш) значительная часть памятника была уничтожена. На сохранившейся части археологического объекта был заложен раскоп площадью 500 м². Северо-западная часть раскопа прилегала к обрыву карьера (рис. 1). Памятник был исследован по

причине аварийного состояния под руководством С.С. Калиевой и А.П. Мазниченко. Полевые работы на этом археологическом объекте проводились в 1984 г. с привлечением средств Кустанайского областного историко-краеведческого музея. Автор публикации выражает признательность руководству и сотрудникам Кустанайского областного историко-краеведческого музея за предоставленную возможность работы с коллекцией. Рисунки к публикации были подготовлены Еленой и Алиной Николенко.

Прослеженная стратиграфия на стоянке предельно проста. Верхний слой представлен тёмно-серым гумусированным песком с корнями травяной растительности, мощностью 0,2-0,3 м. В пониженных участках раскопа над верхним слоем залежали линзы серого переветренного песка, толщиной до 0,05 м. Ниже верхнего слоя располагался светло-серый гумусированный песок, мощностью 0,15-0,2 м. Подстилал его жёлтый песок, который являлся материком. Границы между слоями размыты. Выявленные артефакты были приурочены преимущественно к верхнему слою. Вниз по склону мощность слоёв пропорционально увеличивалась, однако находки ниже 0,6 м от поверхности не были выявлены.

Планиграфические данные указывают, что максимальная концентрация находок приходилась на северо-западную часть раскопа. Преимущественно в этой части раскопа были обнаружены: очажная яма (диаметр 1 м, глубина 0,6 м, в заполнении песок углистого цвета), один клад из 28 костяных проколов, второй клад (4 костяные проколки и обломок трубчатой кости). Кроме того, в этой части раскопа на глубине 0,5 м от поверхности были найдены на пространстве 0,5 м × 0,5 м трубчатая кость, фрагмент черепной косточки, а рядом наконечник [7, с. 25].

На стоянке в ходе раскопок было выявлено 1304 экз. артефактов, которые представлены фрагментами керамики (203 экз.), бронзовой бусиной (1 экз.), фрагментами охры (2 экз.), орудиями из кости (32 экз.), обломком предмета из глины (1 экз.) и изделиями из камня (1065 экз.). Судя по фрагментам керамики, материал на памятнике разновременный – от неолита до раннего железного века. Описание коллекции в отчёте проводилось без учёта залегания находок по глубинам.

Предметом исследования данной статьи стала коллекция каменных изделий, полученная на стоянке Дузбай-9, которая рассматривалась в соответствии с технико-типологическим методом. Исследование каменной индустрии производилось с целью проследить технику первичного расщепления, технику вторичной обработки и типологический состав орудий, чтобы с помощью устойчивых технико-типологических признаков определить место каменного инвентаря стоянки Дузбай-9 среди памятников каменного века Тургайского прогиба, а также уточнить её временной диапазон. Под каменной индустрией понимается «совокупность устойчиво повторяющихся типов заготовок (техника расщепления), типов вторичной обработки продуктов расщепления (техника ретуширования) и типов изделий (набор типов форм)» [9, с. 9].

Как и на большинстве памятников Тургайского прогиба на стоянке Дузбай-9 для изготовления каменного инвентаря служили типичные виды сырья. Основная доля каменных изделий приходится на кварциты и кварцитопесчаники (54%), фтаниты (20%) и халцедонолиты (5,2%). Незначительное количество каменных предметов изготовлено из мелкозернистого песчаника (4%), кахолонга (3,1%), яшмы (2,4%), кремнистого сланца (2,5%), микрокварцита (2,4%), кремнистого алевролита (1,9%), кварца (0,1%), крупнозернистого песчаника (0,8%). Единичные изделия из камня патинизированы (3%). Ближайшие выходы упомянутого сырья находятся на территории Тургайского прогиба в пределах следующих координат: 51–52° с.ш., 66–68° в.д. Это Тас-Обинское проявление яшм, фтанитов и кварцитов; Пятигорское проявление кварцитов и кремнистых сланцев; Красивинское проявление яшм и фтанитов. Проявление Кустарник, где встречаются яшмы, кварциты и опалы [22, с. 218]. В Джетыгаринском районе Кустанайской области – Шевченковское и Тарасовское проявления халцедонолитов, опалов, аметистов [22, с. 248-254]. Не исключено, что древнейшие обитатели Тургайского прогиба для получения изделий из камня использовали сырьё и с Южного Урала.

Под *первичным расщеплением* понимается процесс подготовки нуклеуса (ядрище) из сырья с целью его дальнейшего раскалывания для получения сколов-заготовок (вторичных заготовок) – отщепов и пластин. Известно, что процедура изготовления нуклеуса проходит четыре стадии [24, с. 6]. В рассмотренной коллекции нуклеусов и их обломков насчитывается 18 экз. (1,7% каменных изделий). Эта группа изделий представлена преформой как пример первой стадии, нуклеусом – образец третьей стадии, тремя истощенными нуклеусами как пример четвёртой стадии и обломками нуклеусов (13 экз.).

Преформа нуклеуса изготовлена из яшмы. Её размеры, 43×23 мм. Одна прямая ударная площадка подработана многими сколами. Основание заострённое. На одной плоскости потенциального нуклеуса

присутствует желвачная корка. На противоположной плоскости расположено ребро, образованное поперечными сколами. Фронт скалывания и контрфронт отсутствуют (рис. 2, 8).

Клиновидный микронуклеус из фтанита подчетырёхугольной формы, размерами 20×10 мм. Его боковые стороны бифасиально обработаны, ударная площадка в виде узкой полосы из сохранившейся желвачной корки. Основание подработано сколами и несёт следы изнашивания. С торцевой части снята лишь одна укороченная пластина. Её ширина 7 мм. При отсутствии бифасиальной обработки этот нуклеус можно рассматривать как торцовый. Однако наличие обработки позволила нам атрибутировать его как атипичный клиновидный микронуклеус (рис. 2, 11).

Первый истощённый нуклеус карандашевидный, изготовлен из фтанита. Его размеры, 38×11 мм. Ударная площадка, подработанная многими сколами, слегка скошена, основание нуклеуса заострённое. Негативы от скалывания микропластин расположены по всему периметру, их ширина от 3 до 5 мм (рис. 2, 1).

Второй истощённый нуклеус конусовидный, изготовлен из фтанита. Его размеры, 25×15 мм. Ударная площадка прямая, подработана многими сколами, основание нуклеуса заострённое. Фронт скалывания занимает $\frac{2}{3}$ периметра, на контрфронте сохранилась желвачная корка. Ширина негативов от 3 до 6 мм (рис. 4, 4).

Третий истощённый нуклеус призматический, из кварцитопесчаника. Его размеры, 32×20 мм. Ударная площадка у призматического нуклеуса одна, прямая, подработанная двумя крупными сколами. Основание скошено и подработано поперечными сколами. Фронт скалывания занимает $\frac{1}{2}$ периметра. Контрфронт образован продольными и поперечными сколами. Ширина негативов от 3 до 6 мм (рис. 4, 13).

В ходе первичного расщепления появляются *отходы производства*, к которым относятся отщепы, сохранившие полностью или частично желвачную корку; краевые пластины; неправильные пластины с аморфным сечением; обломки сырья. В данной коллекции отходы производства составляют 152 экз. (14 % от общего количества каменного инвентаря). Среди них выявлены краевые пластины (12 экз.), неправильные пластины с полной и частичной желвачной коркой (7 экз.) (рис. 2, 12), отщепы с полной и частичной желвачной коркой (96 экз.), обломки сырья (37 экз.). Среди отщепов-отходов преобладают экземпляры, у которых наибольший диаметр от 11 до 40 мм – 89 экз. (92,7%). Из них 45% приходится на отщепы с диаметром от 21 до 30 мм. Отщепы-отходы с наибольшим диаметром от 51 до 90 мм представлены (3 экз.). Отщепы с диаметром до 10 мм отсутствуют, а от 41 до 50 мм всего (5 экз.). У (25 экз.) отщепов-отходов отмечена полная желвачная корка, у (71 экз.) она частичная (рис. 3, 6, 23).

Среди обломков сырья доминируют экземпляры диаметром от 21 до 40 мм – 73%. На обломки сырья от 11 до 20 мм и 41 до 50 мм приходится равное количество по 13,5%. Полная желвачная корка присутствует у (6 экз.) обломков сырья, а частичная у (14 экз.). 70% обломков сырья составляют кварцитопесчаники. К обломкам сырья была отнесена расколотая кварцевая галька диаметром от 21 до 30 мм со следами затёртости на торце.

Среди краевых пластин присутствуют – целые (2 экз.), дистальные части (5 экз.), медиальные части (4 экз.) (рис. 2, 7), проксимальные части (1 экз.) (рис. 2, 6). Длина целых краевых пластин 27 мм и 39 мм. По ширине они равномерно распределяются от 9 до 18 мм. Полная желвачная корка отмечена у (6 экз.), такое же количество с частичной коркой.

Под неправильными пластинами следует понимать экземпляры с непараллельными сторонами (конвергентные или дивергентные) или значительными вариациями толщины на всём протяжении. У конвергентных пластин стороны сходятся, а у дивергентных – расходятся от ударного бугорка более чем на 10° [8, с. 25]. Из (7 экз.) неправильных пластин (6 экз.) – конвергентные. Среди неправильных пластин выявлено целых (4 экз.). Одна из целых пластин дивергентная с полной желвачной коркой (рис. 2, 12). Их длина 17 мм, 37 мм, 38 мм и 39 мм. Ширина неправильных пластин равномерно распределяется от 7 до 13 мм. Частичная желвачная корка отмечена у (3 экз.).

В процессе расщепления нуклеус нуждался в «подживлении» с целью получения правильных пластин с параллельными краями. В ходе «подживления» появлялись *технические сколы или продукты «омоложения» нуклеуса*, к которым принадлежат вертикальные сколы, ребристые пластины, сколы с основанием, сколы с ударной площадкой. В рассмотренной коллекции выявленные технические сколы насчитывают 27 экз. (2,5 % каменных изделий). Это ребристые пластины (6 экз.), сколы с основанием (2 экз.), ударные площадки или «таблетки» (8 экз.), вертикальные или продольные сколы (7 экз.), горизонтальные или поперечные сколы (4 экз.).

Ребристые пластины представлены дистальными частями (5 экз.) (рис. 2, 2, 3) и проксимальными (1 экз.). Длина ребристых пластин распределяется от 19 до 45 мм, а ширина от 6 до 14 мм. Частичная желвачная корка отмечена у 2 экз.

Сколы с основанием предположительно от конусовидных нуклеусов. У одного размеры 16×10×4 мм, у второго 18×14×9 мм.

Сколотые ударные площадки подовальной формы, размерами от 16×14×3 до 44×28×7 мм. Эти ударные площадки, полученные в результате «оживления» нуклеусов, несут «захваченные» небольшие участки фронта, которые занимали примерно ½ периметра нуклеусов. Сохранившиеся на поверхности фронта негативы от снятия пластин шириной от 3 до 12 мм (рис. 2, 15, 16). Два скола представлены обломками ударных площадок.

Размеры вертикальных сколов колеблются от 16×12×4 до 38×24×11 мм. На поверхности вертикальных сколов фиксируются негативы от снятия как пластин, так и микропластин. Судя по негативам от снятий 2 экз. вертикальных сколов были получены на границе фронта и контрфронта нуклеуса, 4 экз. сколоты с фронта (рис. 2, 14). Среди последних у одного вертикального скола при удалении было «захвачено» частично основание нуклеуса, у второго скола по краю фиксируется участок ретуши, у третьего отмечен угловой резцовый скол, у последнего скола отмечена частичная желвачная корка, а на торце наблюдается сработанность и несколько фасеток ретуши.

Горизонтальные или поперечные сколы не содержат на поверхности ударной площадки. Они были получены в ходе «оживления» нуклеуса, когда удар наносился от боковой стороны нуклеуса поперёк основного направления негативов сколов. У выявленных в рассматриваемой коллекции каменного инвентаря горизонтальных сколов наблюдается на дорсальной поверхности часть фронта с негативами от снятия пластин, шириной от 3 до 10 мм. На одном сколе фиксируется участок желвачной корки.

Целью изготовления и расщепления нуклеуса являются *вторичные заготовки*, к которым отнесены пластины без вторичной обработки (337 экз.) и отщепы без вторичной обработки (351 экз.). В коллекции каменных изделий были выявлены единичные пластинчатые отщепы, которые не выделялись в самостоятельную группу, а рассматривались среди отщепов без вторичной обработки.

Пластины без вторичной обработки составляют 32 % от общего количества каменного инвентаря. Среди них преобладают сломанные пластины – 326 экз., что составляет 96,7% от общего числа предметов этой группы. Целых пластин всего 11 экз. (3,3%) (рис. 3, 18-22). Среди сломанных пластин доминируют медиальные части – 135 экз. (40%) (рис. 3, 13 – 17), чуть меньше проксимальных частей – 126 экз. (37,4%) (рис. 3. 7-12) и дистальных – 65 экз. (19,3%) (рис. 3, 1-5).

Длина целых пластин колеблется от 18 до 61 мм. Из них у 9 экз. длина укладывается в диапазон от 20 до 40 мм. Ширина всех пластин без вторичной обработки распределяется от 4 до 24 мм. Опираясь на методику Г.Ф. Коробковой, пластины без вторичной обработки были разделены на группы: до 6,9 мм; от 7,0 до 10 мм; от 11 до 15 мм; от 16 до 25 мм [11, с. 9]. В первую группу вошло 53 экз. (16%); вторая самая многочисленная группа включила 151 экз. (45%); третья группа – 108 экз. (32%); четвёртая – 25 экз. (7 %). Если брать во внимание сырьё, то среди пластин без вторичной обработки шириной до 6,9 мм приходится на фтаниты (42%), халцедонолиты (21%), яшмы (6%), кахолонг (4%), алевролиты (6%). Среди пластин-заготовок шириной от 7 до 10 мм прослеживается аналогичная ситуация: фтаниты (21%); халцедонолиты (13,8%); яшма (7,7%); кремнистый сланец (7,7%); кахолонг (4%); микрокварцит (4%); алевролит (3%). Толщина пластин без вторичной обработки колеблется от 1 до 8 мм. При этом преобладающая толщина у пластин-заготовок от 2 до 4 мм, что составляет 88,7% от общего количества предметов этой группы.

Среди пластин без вторичной обработки преобладают экземпляры с треугольным сечением – 163 экз. (48,4%). Доля пластин-заготовок с трапециевидным сечением чуть меньше – 156 экз. (46,3%), с многогранным сечением – 18 экз. (5,3%). Доминируют пластины без вторичной обработки с прямым профилем – 274 экз. (81,3%), с изогнутым – 63 экз. (18,7%). Среди медиальных частей пластин существенно преобладают прямоугольные (50%) и трапециевидные (31%) формы.

У проксимальных частей пластин-заготовок среди широкого спектра типов площадок доминируют точечные (50%) и линейные (25,4%). Единично представлены пластины с фасетированными (7,6 %) и гладкими (10%) площадками. Аналогичная ситуация с типами площадок прослеживается у целых пластин, соответственно (45%) и (27%). У дистальных частей преобладающий тип окончания ступенчатый (55 %) и перообразный (34%). Пластины-заготовки с ныряющим окончанием у дистальных частей отсутствуют, а с петлеобразным составляют (11%). У целых пластин ступенчатый тип дистальной части прослеживается у (36%), перообразный у (45%). По мнению, специалиста в области

экспериментальной археологии, «причиной возникновения ступенчатого и петлеобразного окончаний принято считать слишком сильную нагрузку «на отрыв» в момент скалывания. Она приводит к сильному изгибу уже отделившейся части скола, превышающему его пластические возможности, в результате чего скол ломается, образуя либо ступеньку, либо излом. Условием формирования перообразного окончания признаются оптимальные пропорции нагрузки «на сжатие» и «на отрыв» при регулярной поверхности скалывания» [3, с. 44-45].

Частичная желвачная корка среди пластин без вторичной обработки отмечена у 38 экз. (11,3%), у остальных пластин-заготовок она отсутствует. Визуально следы утилизации прослеживаются преимущественно по краям с дорсала и в единичных случаях с вентрала у 53 экз. (15,7%) пластин без вторичной обработки. Большинство пластин-заготовок с параллельными краями (96,7%), с дивергентными краями – (0,6%), с конвергентными – (2,6%).

Отщепы без вторичной обработки составляют 33 % от общего количества каменных изделий. Среди них преобладают экземпляры, у которых наибольший диаметр от 11 до 30 мм – 286 экз. (81,4%) (рис. 3, 25). Отщепов-заготовок диаметром до 10 мм – 19 экз. (5,4%), с диаметром от 31 до 50 мм – 46 экз. (13 %) (рис. 3, 24). У 22 экз. отщепов без вторичной обработки прослеживается утилизация по краям, преимущественно с дорсала. Поскольку пластинчатых отщепов всего 3 экз., то они были включены в группу отщепов без вторичной обработки.

Орудийный набор. Среди орудий были выделены группы изделий, выполненных из пластин, отщепов, а также прочие орудия (изделия для обработки камня и шлифованные орудия). Группы орудий делятся на категории, а они на типы и варианты.

Рассматриваемая коллекция орудий на памятнике насчитывает 180 экз. (16,7% каменных изделий). Орудия из пластин включают 112 экз. и преобладают над орудиями из отщепов 52 экз. (63% и 29% соответственно). Прочих орудий 16 экз. (8,8%).

В рассматриваемой коллекции при изготовлении орудий использовались такие техники вторичной обработки как ретуширование (87%), резцовый скол (5%), шлифование (3,3%), оббивка (0,6%). Наиболее распространённым приёмом вторичной обработки является ретуширование. Данным способом изготовлена большая часть типов орудий как на пластинах, так и на отщепах. Классификация ретуши производилась по следующим признакам: расположение на плоскостях орудия (дорсальная, вентральная, бифасиальная, чередующаяся); степень покрытия ретушью поверхностей орудия (покрывающая – распространяющаяся на всю плоскость изделия, распространённая – занимает более трети ширины орудия, захватывающая – занимает менее трети ширины орудия и краевая ретушь) [4, с. 107-108]; наклон ретуши (стелющаяся – нанесена под углом до 10°, плоская – под углом от 10° до 30°, полукруглая – от 30° до 60°, крутая – от 60° до 90°, вертикальная – нанесена под углом 90°); соотношение размеров фасеток – равнофасеточная и разнофасеточная; протяжённая и прерывистая [1, с. 150-153].

Большая часть орудий из пластин оформлена краевой ретушью – 104 экз. (99 %). Ретушь с дорсала отмечена у 79 экз., с вентрала у 15 экз, попеременная у 11 экз. Ретушь у орудий из пластин прослеживается преимущественно равнофасеточная – 59 экз. (56%) и протяжённая – 89 экз. (85%). Преобладающие виды ретуши у орудий из пластин – это крутая у 40 экз. (36%) и плоская у 25 экз. (22%).

Среди орудий из отщепов также доминирует краевая ретушь у 44 экз. (85%) преимущественно с дорсала – 39 экз. (75 %), протяжённая – 44 экз. (85%) и равнофасеточная – 41 экз. (79%). Из всех видов ретуши у орудий из отщепов превалирует крутая ретушь – 18 экз. (35%) и плоская – 14 экз. (27%).

Для изготовления орудий из пластин преимущественно использовались медиальные части – 74 экз. (66%) и проксимальные – 29 экз. (26%). Единичные изделия выполнены из целых пластин – 3 экз. (2, 7%) и дистальных частей – 6 экз. (5,4%). Подавляющее число орудий изготовлено из пластин с прямым профилем – 101 экз. (90%), соответственно с изогнутым – 11 экз. (9,8%). По ширине орудия из пластин распределяются следующим образом: шириной до 6,9 мм – 13 экз. (12%); шириной 7,0-10 мм – 29 экз. (26%), 11–15 мм – 54 экз. (48%); 16-25 мм – 16 экз. (14%).

Геометрические орудия – 2 экз. Представлены симметричной и асимметричной трапециями. Симметричная трапеция изготовлена из кварцитопесчаника, низкая, отношение длины нижнего основания к высоте 1,2. Оба торца с вентрала оформлены вертикальной ретушью (рис. 4, 8). Асимметричная трапеция выполнена из фтанита, отношение длины нижнего основания к высоте 1,5. Оба торца слегка вогнуты и с дорсала оформлены вертикальной ретушью (рис. 2, 9).

Пластины с ретушью на торце – 7 экз. Из них со скошенным торцом – 4 экз., с прямообработанным – 3 экз. Три пластины со скошенным торцом изготовлены из медиальных частей, а одна из

проксимальной части. Торец скошен под углом 45° у двух пластин, их ширина 15 мм. У одного из них скошенный торец слегка вогнут. Это орудие изготовлено из кварцитопесчаника, у него отмечены следы утилизации по боковому краю с дорсала. У второго изделия торец ровный и выполнен из халцедонолита (рис. 4, 6). Скошенный торец под углом 60° у двух других пластин, их ширина 6 и 8 мм. У одного из этих орудий отмечена плоская ретушь с вентрала по двум боковым краям (рис. 4, 20).

С прямообработанным торцом две пластины изготовлены из медиальных частей, одна из дистальной. Ширина двух пластин с прямообработанным торцом 10 мм, у одной из них визуальнo фиксируются следы утилизации по боковым краям с дорсала (рис. 4, 27, 28). У одного орудия, выполненного на пластине шириной 5 мм, отмечен притупленный край с дорсала (рис. 4, 29). Торцы у всех пластин оформлены вертикальной ретушью.

Пластины с притупленным краем – 4 экз. Из медиальных частей пластин изготовлено 3 экз., из проксимальных – 1 экз. Ширина пластин с притупленным краем от 4 до 7 мм. У всех пластин боковой край с дорсала оформлен вертикальной ретушью.

Пластина с ретушью на естественном конце – 1 экз. Орудие изготовлено из дистальной части пластины. Участок вертикальной ретуши прослеживается на дистале пластины, а по боковому краю с вентрала отмечены следы утилизации (рис. 4, 14).

Пластины с выемками – 6 экз. Из медиальных частей пластин изготовлено 3 экз., из проксимальных – 2 экз., из дистальных – 1 экз. У трёх пластин выемки расположены по одному боковому краю и оформлены крутой ретушью с дорсала. Из этих пластин у одной отмечены две выемки по одному боковому краю, но у противоположных изломов пластины (рис. 4, 22).

Выемка у четвёртой пластины фиксируется по одному боковому краю, но характер ретуши, которой была обработана выемка из-за сработанности, установить невозможно. Следы утилизации прослеживаются по двум боковым краям с дорсала.

У пятого орудия выемки располагаются по боковым краям друг против друга и оформлены крутой противоположающей ретушью, а по всей длине боковых краёв с дорсала визуальнo наблюдаются следы утилизации (рис. 4, 4). Такое орудие в археологической литературе именуется как пластина с выделенной головкой [25, с. 46].

На последней пластине отмечена широкая выемка по одному боковому краю, которая оформлена крутой ретушью с вентрала, а второй боковой край ретуширован с дорсала по всей длине (рис. 4, 21).

Категория резцов представлена группой орудий *из пластин* – 12 экз. и *отщепов* – 1 экз. Среди резцов из пластин выявлены боковые – 2 экз. и угловые – 10 экз. (рис. 4, 7, 23) Из угловых резцов один с двумя сколами, которые нанесены по боковым краям у одного излома пластины (рис. 4, 24). Дополнительная ретушь отмечена по боковым краям с дорсала у четырёх орудий. Резец из отщепа угловой, с участком дополнительной ретуши по краю (рис. 5, 4).

Категория *перфораторы* включает группу орудий *из пластин* – 2 экз. и *отщепов* – 3 экз. Одно орудие из пластины – это *микроостриё* (рис. 4, 30), которое выполнено из целой пластины с изогнутым профилем. На дистальной части пластины плоской встречной ретушью оформлено микроостриё, а один край пластины ретуширован по всей длине. Второе – это *сверло-развёртка* (рис. 2, 10). Орудие, вероятно, изготовлено из целой пластины. Дистальная часть, модифицированная под остриё, оформлена покрывающей ретушью с вентрала. С дорсала один край оформлен крутой ретушью по всей длине, а второй край частично.

На одном отщепе крутой ретушью с дорсала оформлено асимметричное микроостриё и плечико (рис. 5, 15). Заострённый край второго отщепа обработан встречной ретушью, а также крутая ретушь отмечена по одному краю с дорсала (рис. 5, 12). Третье орудие выполнено на подтреугольном отщепе, у которого сходящиеся под углом края оформлены крутой ретушью с дорсала (рис. 5, 11).

Наконечник из пластины – 1 экз. Орудие выполнено из фтанита и медиальной части пластины. Перьевая часть наконечника обработана стелющейся ретушью с вентрала, а основание оформлено подтёской с двух сторон по краю (рис. 2, 5).

Пластины с ретушью по боковым краям – 55 экз. Большая их часть изготовлена из медиальных частей (33 экз.) и проксимальных (18 экз.) Единичные орудия выполнены из дистальных частей (3 экз.) и одной целой пластины. Для обработки края использовалась чаще всего плоская (40%) и крутая (36%) ретушь. Реже полукрутая (11%) и комбинированная (12,7%).

Преобладают пластины, ретушированные с дорсала по одному краю – 23 экз. (рис. 1-3). Из них ретушь прослеживается по всей длине у 14 экз.

Пластины с ретушью по двум краям с дорсала – 16 экз. Два края ретушированы по всей длине у 7 экз. (рис. 4, 31) У такого же количества пластин один край обработан ретушью по всей длине, а второй частично (рис. 4, 33). Боковые края ретушированы фрагментарно у двух пластин (рис. 4, 32).

Пластины, ретушированные с вентрала по одному краю – 10 экз. У 8 экз. боковой край оформлен ретушью по всей длине (рис. 4, 9, 10), у 2 экз. частично (рис. 4, 18).

Пластины, ретушированные с вентрала по двум краям – 2 экз. Два края ретушированы по всей длине у одной пластины (рис. 4, 19). У второй пластины один край обработан по всей длине, а второй частично (рис. 4, 17).

Пластины с противоположащей ретушью – 1 экз. (рис. 4, 25), с чередующейся – 3 экз. (рис. 4, 26).

Категория скребков включает группу орудий *из пластин* – 22 экз. и *из отщепов* – 28 экз. Орудия первой группы изготовлены из медиальных – 17 экз. и проксимальных частей – 5 экз. Среди скребков из пластин с выпуклым лезвием – 17 экз. (рис. 4, 11-13), с прямым – 4 экз. (рис. 4, 5) и один обломок скребка. Преимущественно скребковое лезвие оформлялось крутой ретушью (86%), единично вертикальной (13,6%). Боковые края орудий подрабатывались дополнительной ретушью: с дорсала – 10 экз., с вентрала – 1 экз.; противоположащей ретушью – 1 экз.

Среди скребков из отщепов с одним лезвием – 18 экз. (рис. 5, 1-3), с двумя – 3 экз. (рис. 5, 8, 9, 16), с тремя – 1 экз. (рис. 5, 13) Овальный – 1 экз. (рис. 5, 7), биполярный скребок – 1 экз. (рис. 5, 10), с участком скребковой ретуши – 3 экз. и один обломок скребкового лезвия. Отмечены следы утилизации по одному боковому краю у 10 экз. скребков из отщепов. Среди скребков с одним лезвием у одного отмечен резцовый скол по одному краю, а по второму – участок дополнительной ретуши (рис. 5, 5). Преимущественно скребковое лезвие оформлялось крутой ретушью (68%) и вертикальной (32%).

Нож – 1 экз. изготовлен из отщепа. Один боковой край отщепа оформлен пологой ретушью с дорсала, а на втором крае отмечен небольшой участок крутой ретуши (рис. 5, 17).

Категория двусторонне обработанных орудий насчитывает (8 экз.). Среди них *наконечники стрел* – 6 экз. и *двусторонне обработанные орудия* – 2 экз. (рис. 5, 6). Одно из двусторонне обработанных орудий предположительно нож (рис. 5, 14).

Среди двусторонне обработанных наконечников стрел один целый листовидной формы небольших размеров с заострённым основанием (рис. 5, 18). Два других наконечника почти целые. Один из них листовидной формы с прямым основанием (рис. 5, 20), второй треугольной формы с коротким черешком (рис. 5, 21). Остальные орудия представлены обломками. Это срединные части – 2 экз. и обломок тыльной части с прямым основанием (рис. 5, 19).

Отщепы с небольшим участком ретуши – 10 экз.

В группу прочих орудий вошли шлифованные изделия и сколы с них (6 экз.) (рис. 1, 3), абразивы и их обломки (8 экз.) (рис. 2, 4), обломок ударного орудия из кремнистого сланца и отбойник-ретушёр (рис. 6, 5). Последнее орудие изготовлено из каменного желвака округлой формы. На двух торцах отмечены характерные следы сработанности.

Подведём итоги технико-типологического анализа каменной индустрии, полученной на стоянке Дузбай-9, опираясь на следующие показатели (продукты первичного расщепления; морфологические параметры пластин; размеры пластин и орудий на пластинах; процентное соотношение заготовок и орудий из пластин и отщепов; приёмы вторичной обработки; типологический состав орудийного набора).

Каменный инвентарь на стоянке изготавливался из кварцитопесчаников, фтанитов, халцедонолитов, яшмы. При этом доминирующее положение занимают кварцитопесчаники (54%), на втором месте находятся фтаниты (20%). На так называемых эталонных памятниках маханджарской культуры (Солёное Озеро-2, Екидин-24) каменные изделия из кварцитопесчаника составляют более 90%. Доля каменных изделий из кварцитопесчаника на стоянке Дузбай-9 чуть меньше в сравнении с другими памятниками второй группы первой половины голоцена Тургайского прогиба, но вполне согласуется с ними [23, с. 22]. Поскольку на рубеже мезолита и неолита в этом регионе произошла смена источников сырья, то на примере рассматриваемой стоянки мы можем наблюдать, что мезолитическое сырьё (фтаниты, халцедонолиты, яшмы, алевролиты) уже вытеснено неолитическим (кварциты и кварцитопесчаники), но не в полной мере как на эталонных памятниках маханджарской культуры.

Выявленные отходы первичного расщепления и технические сколы в коллекции каменного инвентаря рассматриваемой стоянки, а также наличие истощённых нуклеусов, преформа и целые пластины позволяют утверждать, что первичное расщепление человеком осуществлялось на самой стоянке. Основными продуктами расщепления нуклеусов на этой стоянке были пластины-заготовки

(32%) и отщепы-заготовки (33%). Найденные на памятнике нуклеусы использовались для получения пластин, о чём свидетельствуют как негативы сколов на ядрищах, так и тот факт, что большинство орудий изготовлено из пластин. Среди орудийного набора изделия из пластин преобладают над изделиями из отщепов (63% и 29% соответственно). Анализ пластин без вторичной обработки и орудий из них показал, что подавляющее их большинство с параллельными краями. Судя по наибольшему диаметру, устойчивой заготовкой являлись отщепы от 11 до 30 мм, которые составляют (81,4%) среди отщепов без вторичной обработки.

Можно уверенно говорить, что регулярное снятие пластин с нуклеусов производилась с помощью отжима. Преобладающая доля пластин-заготовок до 10 мм (61%) и целые пластины, у которых длина в три-четыре раза больше ширины являются аргументами в пользу этого утверждения. «Только отжимом возможно снятие регулярных узких и длинных сколов ... . Только использование давления позволяет снимать узкие и длинные пластинки ..., длина тела которых превосходит ширину в три и более раз» [3, с. 69].

Преобладают пластины-заготовки с площадками точечного и линейного типов, но единично присутствуют пластины с фасетированными и гладкими площадками. У дистальных частей преобладающий тип окончания ступенчатый и перообразный, а доля пластин с петлеобразным окончанием незначительна. Среди медиальных частей пластин существенно преобладают прямоугольные (50 %) и трапециевидные (31%) формы.

Преобладающее большинство сломанных пластин без вторичной обработки, которые составляют 96,7 %, а среди них доминирование медиальных (40%) и проксимальных частей (37,4%) свидетельствуют в пользу того, что человек на стоянке использовал вкладышевую технику. Кроме того, у 16 % пластин без вторичной обработки визуально прослеживаются следы утилизации преимущественно по краям с дорсала и в единичных случаях с вентрала, что является дополнительным аргументом в пользу использования пластин-заготовок без обработки в качестве орудий.

Как уже было выше сказано, ширина пластин без вторичной обработки распределяется от 4 до 24 мм. Пластины-заготовки шириной до 10 мм составляют 61%. Из них 45 % приходится на ширину 7,0-10 мм, а 16% шириной до 6,9 мм. Если учитывать ширину пластин без вторичной обработки в соотношении с сырьём, то 79% приходится на пластины шириной до 6,9 мм, которые изготовлены из таких пород как фтаниты, халцедонолиты, кахолонг, яшма, алевролит. Среди пластин-заготовок шириной от 7,0 до 10 мм 62% приходится на аналогичные виды сырья. Преобладающая толщина прослеживается у пластин-заготовок от 2 до 4 мм, а длина целых пластин колеблется от 18 до 61 мм. Среди орудий из пластин 48 % приходится на ширину от 11 до 15 мм. Размеры пластин и орудий из них на стоянке Дузбай-9 укладываются в аналогичные показатели, характерные как для Солёного Озера-2 [15, с. 151], так и для второй группы памятников первой половины голоцена на территории Тургайского прогиба [23, с. 19]. Рассмотренные приёмы первичного расщепления и сопровождающие отходы свидетельствуют об устоявшейся и высокоразвитой пластинчатой индустрии, оставленной человеком в древности на данном памятнике.

Среди приёмов вторичной обработки, которые использовал человек в древности на стоянке Дузбай-9, применялось ретуширование, техника резцового скола или их комбинация, техника шлифования и оббивки. Край пластины или отщеп намеренно отделялся, чаще всего, краевой ретушью с дорсала. По характеру ретушь преимущественно прослеживается равнофасеточная, протяжённая, крутая или плоская. Сложно сказать, где наносилась ретушь на заготовки, поскольку чешуйки в коллекции каменных изделий стоянки отсутствуют.

В перечне орудийного набора стоянки присутствуют изделия, которые выступают маркерами для уточнения времени обитания человека на памятнике. К ним относятся: наконечник из пластины, симметричная и асимметричная трапеции, сверло-развёртка из пластины, двусторонне обработанные наконечники стрел, двусторонне обработанные орудия и шлифованные изделия.

Наконечник из медиальной части пластины подтреугольной вытянутой формы, у которого перьевая часть оформлена ретушью с вентрала, а основание оформлено подтёской с двух сторон по краю находит аналогии на раннеолитических однослойных памятниках Башкирского Зауралья (Карабалыкты VІІа) и в раннеолитических материалах атбасарской культуры (Тельмана I) [17, 96–103; 5, с. 97–99, 175]. На эталонных памятниках маханджарской культуры – Солёное Озеро-2, Екидин-24 [11, с. 17] такие наконечники из пластин отсутствуют, они встречаются только в смешанных комплексах памятников Тургайского прогиба (Кара-Мурза-6, Дузбай-3, Бестамак) [23, с. 22]. Сопоставляя этот вариант наконечников из пластин с раннеолитическими комплексами атбасарской культуры и Южного Зауралья, по моему мнению, допустимо отнести их к раннему неолиту.

С ранним неолитом можно связать сосуществование асимметричных и симметричных трапеций в орудийном наборе смешанных комплексов памятников Тургайского прогиба (Кара-Мурза-6, Дузбай-3, Бестамак-1, Бестамак-4), но среди орудий эталонных памятников маханджарской культуры асимметрич-

ные трапеции отсутствуют. Возможность одновременного бытования асимметричных и симметричных трапеций не исключал В.Н. Логвин [11, с. 16]. Действительно, если выводить маханджарскую культуру из мезолита Тургайского прогиба [11, с. 18], то следует признать неизбежным сосуществование этих трапеций на памятниках раннего этапа неолита региона; подтверждением этого служат находки из слоя Va пещеры Джебел [21, с. 143–144], из памятников дарьясайского этапа Кызылкумов (Учащи-131) [2, с. 120]. Прослеживается сосуществование асимметричных и симметричных трапеций на памятниках раннего и позднего неолита лесостепной зоны Южного Зауралья (Путиловская Заимка, Краснокаменка) и стоянке позднего неолита степного Зауралья (Большой Бугодак IV) [19, с. 100, 107; 20, с. 58-60]. Возможно также, что асимметричные трапеции являются показателем присутствия мезолитического материала на памятниках Тургайского прогиба со смешанным комплексом.

Выразительное сверло-развёртка из пластины со стоянки Дузбай-9 находит ближайшие аналогии в смешанных комплексах памятников Тургайского прогиба (Светлый Джаркуль; Бестамак-1; Бестамак-3) [12, с. 50; 13, с. 22; 14, с. 40]. На эталонных памятниках маханджарской культуры эти орудия отсутствуют. Аналогичные свёрла-развёртки, у которых покрывающей ретушью с вентрала оформлена рабочая часть, мы встречаем на стоянках Среднеазиатского междуречья (Толстова, Джингельды-11) [2, с. 83, 87]. Материалы этих стоянок А.В. Виноградов отнёс к джанбасской группе (развитой неолит) стоянок Кызылкумов [2, с. 89, 131]. В V слое пещеры Джебел встречаются такие же орудия, но с частично сломанной рабочей частью, хотя А.П. Окладниковым они определены как проколки [21, с. 116-118]. Таким образом, за пределы неолита такие орудия из пластин не выходят.

Для второй группы памятников Тургайского прогиба характерны скребки на отщепках, двусторонне обработанные орудия (наконечники, ножи), шлифованные (топоры, тёсла, долотца) и прочие (абразивы, рубящие орудия, песты, отбойники, «утюжки») изделия из камня. В орудийном наборе эталонных неолитических памятников Тургайского прогиба доля этих орудий невелика, и представлена обломками. Наиболее широко эти орудия известны в коллекциях памятников Кара-Мурза-6, Бестамак. Двусторонне обработанные орудия, скребки на отщепках и прочие изделия из камня встречаются в ранне-неолитических комплексах Южного Зауралья (Карабалыкты V, Карабалыкты VIIIa, Ташбулатово I) и на ранне-неолитическом этапе атбасарской культуры (Тельмана I, X, XIV; Виноградовка II, XIV). Эти орудия существуют на протяжении всего неолита [18, с. 47-56; 17, с. 96-103; 16, с. 5-39; 5, с. 97-102]. В Кызылкумах двусторонне обработанные орудия единично представлены на памятнике развитого неолита Джанбас-4, а на поздне-неолитических стоянках они встречаются сериями [2, с. 131]. В пещере Джебел двусторонне обработанные орудия встречаются единично, начиная со слоя VI, а с уровня слоя IV они представлены устойчивыми сериями [21, с. 81-178]. Шлифованные орудия в небольшом количестве обнаружены в неолитических комплексах лесной зоны Южного Зауралья – Чебаркуль II, Ха, Хб; Берёзки VIII [10, с. 148; 19, с. 112], в неолитических комплексах лесной зоны Тоболо-Ишимья – полуденковская и кокуйская культуры [6, с. 24-27], в материалах развитого неолита Среднеазиатского междуречья – Толстова, Джингельды-11 [2, с. 85, 89]. В этих регионах единично представлены «утюжки» [10, с. 150; 6, с. 22; 2, с. 85], которые также в ограниченном количестве характерны для памятников второй группы Тургайского прогиба – Солёное Озеро-2, Амангельды, Дузбай-3 [23, с. 25]. Поскольку в коллекции стоянки Дузбай-9 присутствует терсекская керамика, то следует допустить и тот факт, что какая-то часть орудий (скребки из отщепов, двусторонне обработанные орудия) на памятнике отложилась в период позднего энеолита и сопоставима с терсекской культурой.

Итак, по всем технико-типологическим показателям каменная индустрия со стоянки Дузбай-9 соответствует второй группе памятников Тургайского прогиба первой половины голоцена [23, 17-19]. Основной комплекс каменного инвентаря этой стоянки, по моему мнению, однороден и оставлен человеком с раннего по поздний неолит. В пользу этого свидетельствует высокоразвитая пластинчатая индустрия, доминирующая доля орудий из пластин над орудиями из отщепов, типологический набор орудий. Кроме того, присутствие в коллекции находок незначительного количества верхних частей (6 фр.) маханджарских сосудов косвенно подтверждает правильность этого вывода, поскольку эта культура является частью неолитического времени на территории Тургайского прогиба [23, 24-25]. Присутствие в коллекции находок рассматриваемой стоянки верхних частей (5 фр.) терсекских сосудов не исключает того факта, что какая-то часть орудий из отщепов оставлены человеком в период позднего энеолита. По ряду признаков (46% каменного инвентаря изготовлено из фтанитов, халцедонолитов, яшмы, алевролитов; присутствие карандашевидного нуклеуса и атипичного клиновидного микронуклеуса; наличие асимметричной трапеции; высокая доля пластин без вторичной обработки шириной до 6,9 мм и от 7,0 до 10 мм из фтанитов, халцедонолитов, яшмы, алевролитов) возможно допустить присутствие в коллекции каменных изделий мезолитического комплекса. Однако все технико-

типологические показатели в комплексе, на мой взгляд, указывают на раннеолитическое происхождение этой стоянки.

Список использованной литературы:

1. Васильев С.А. К методике изучения элементов вторичной обработки каменных изделий / АН СССР СО Ин-т истории, филологии и философии. – Новосибирск, 1986. – С. 147–161.
2. Виноградов А.В. Древние охотники и рыболовы Среднеазиатского междуречья. – М.: Наука, 1981. – 172 с.
3. Гиря Е.Ю. Технологический анализ каменных индустрий // Методика микро-макроанализа древних орудий труда. – СПб., 1997. – Ч. 2. – 198 с.
4. Деревянко А.П., Маркин С.В., Васильев С.А. Палеолитоведение: Введение и основы. – Новосибирск: ВО «Наука». Сибирская издательская фирма, 1994. – 288 с.
5. Зайберт В.Ф. Атбасарская культура. – Екатеринбург: УрО РАН, 1992. – 221 с.
6. Зах В.А. Хроностратиграфия неолита и раннего металла лесного Тоболо-Ишимья: Автореф. дис. ... докт. ист. наук. – Новосибирск, 2006. – 55 с.
7. Калиева С.С., Мазниченко А.П. Раскопки стоянки Дузбай 9 // Отчёт о полевых исследованиях ТАЭ летом 1984 г. – Кустанай: Архив Костанайского историко-краеведческого музея, 1985. – С. 24–34.
8. Кирюшин Ю.Ф., Нохрина Т.И., Петрин В.Т. Методика обработки коллекций каменного инвентаря неолитического времени: учебное пособие. – Барнаул, 1993. – 65 с.
9. Коробкова Г.Ф. Культурные и локальные варианты мезолита и неолита Средней Азии (по материалам каменной индустрии) // СА. – 1975. – № 3. – С. 8–26.
10. Крижевская Л.Я. Неолит Южного Урала. – Л.: Наука, 1968. – 183 с. – (МИА; № 141).
11. Логвин В.Н. Тургайский прогиб в эпоху мезолита–энеолита: автореф. дис. ... докт. ист. наук. – Новосибирск, 2002. – 40 с.
12. Логвин В.Н. Раскопки стоянки Светлый Джаркуль // Отчёт о полевых исследованиях КАЭ летом 1978 г. – Кустанай: Архив Костанайского историко-краеведческого музея, 1979. – 75 с.
13. Логвин В.Н., Калиева С.С., Гребенюков В.И. Раскопки поселения Бестамак // Отчёт о полевых исследованиях ТАЭ на территории Кустанайской области летом 1982 г. – Кустанай: Архив Костанайского историко-краеведческого музея, 1983. – 87 с.
14. Логвин В.Н., Гребенюков В.И. Раскопки поселения Бестамак // Отчёт о полевых исследованиях ТАЭ на территории Кустанайской области летом 1983 г. – Кустанай: Архив Костанайского историко-краеведческого музея, 1984. – 93 с.
15. Логвин В.Н. Стоянка маханджарской культуры Солёное Озеро 2 // Волго-Уральская степь и лесостепь в эпоху раннего металла. – Куйбышев: Изд-во Куйб. Гос. Педагогического ин-та, 1982. – С. 148–159.
16. Матюшин Г.Н. Неолитические стоянки Таибулатово I и Сабакты III в Башкирском Зауралье // Древности Башкирии. – М.: Наука, 1970. – С. 5–39.
17. Матюшин Г.Н. Раннеолитическая стоянка Карабалыкты 8а (Урта-Тюбе) на Урале // КСИА. – 1973. – Вып. 137. – С. 96–103.
18. Матюшин Г.Н. Поселение с мастерской Карабалыкты V на Южном Урале // Восточная Европа в эпоху камня и бронзы. – М.: Наука, 1976. – С. 37–56.
19. Мосин В.С., Григорьев С.А. Древняя история Южного Урала. – Челябинск: Изд-во ЮУрГУ, 2000. – Т. I. – 532 с.
20. Мосин В.С., Куприянов В.А. Стоянки эпохи неолита // Археология Южного Урала. Степь (проблемы культурогенеза). – Челябинск: ООО ЦИКР «Рефей» 2006. – 528 с.
21. Окладников А.П. Пещера Джебел – памятник древней культуры прикаспийских племён Туркмении // ПГОТАКЭ. – Ашхабад, 1956. – Т. VII. – С. 11–219.
22. Палант Л.И., Тимеева Л.В. Отчёт по теме: «Обобщение геологических материалов по Тургайской области и составление карты перспектив на камнесамоцветное сырьё в м-бе 1:500000 по территории деятельности СКПГО. – Кустанай, 1983. – Т.1–2. – 254 с.
23. Подзюбан Е.В. Каменные индустрии мезолитических и неолитических комплексов Кустанайского Притоболья: автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Новосибирск, 2010. – 30 с.
24. Таймагамбетов Ж.К., Нохрина Т.И. Археологические комплексы пещеры Караунгур (Южный Казахстан). – Туркестан: «Мирас», 1998. – 186 с.
25. Телегин Д.Я. К методике составления типологическо-статистической таблицы кремневых изделий мезо-неолитической эпохи // Орудия каменного века. – Киев: «Наукова Думка», 1978. – С. 35–57.

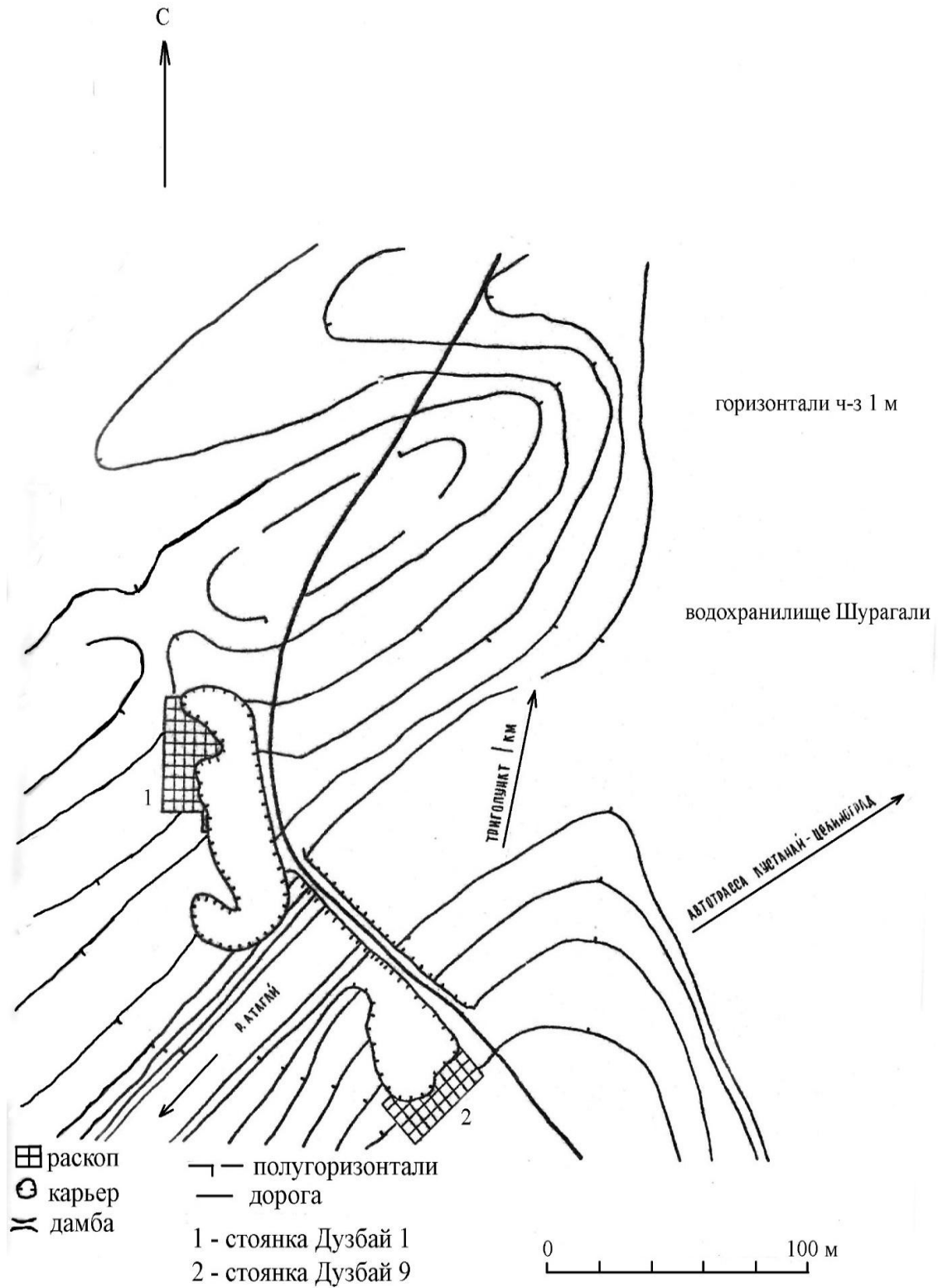

Рис. 1. Стоянка Дузбай-9.

Ситуационный план (по: [Калиева С.С., Мазниченко А.П., 1984]).

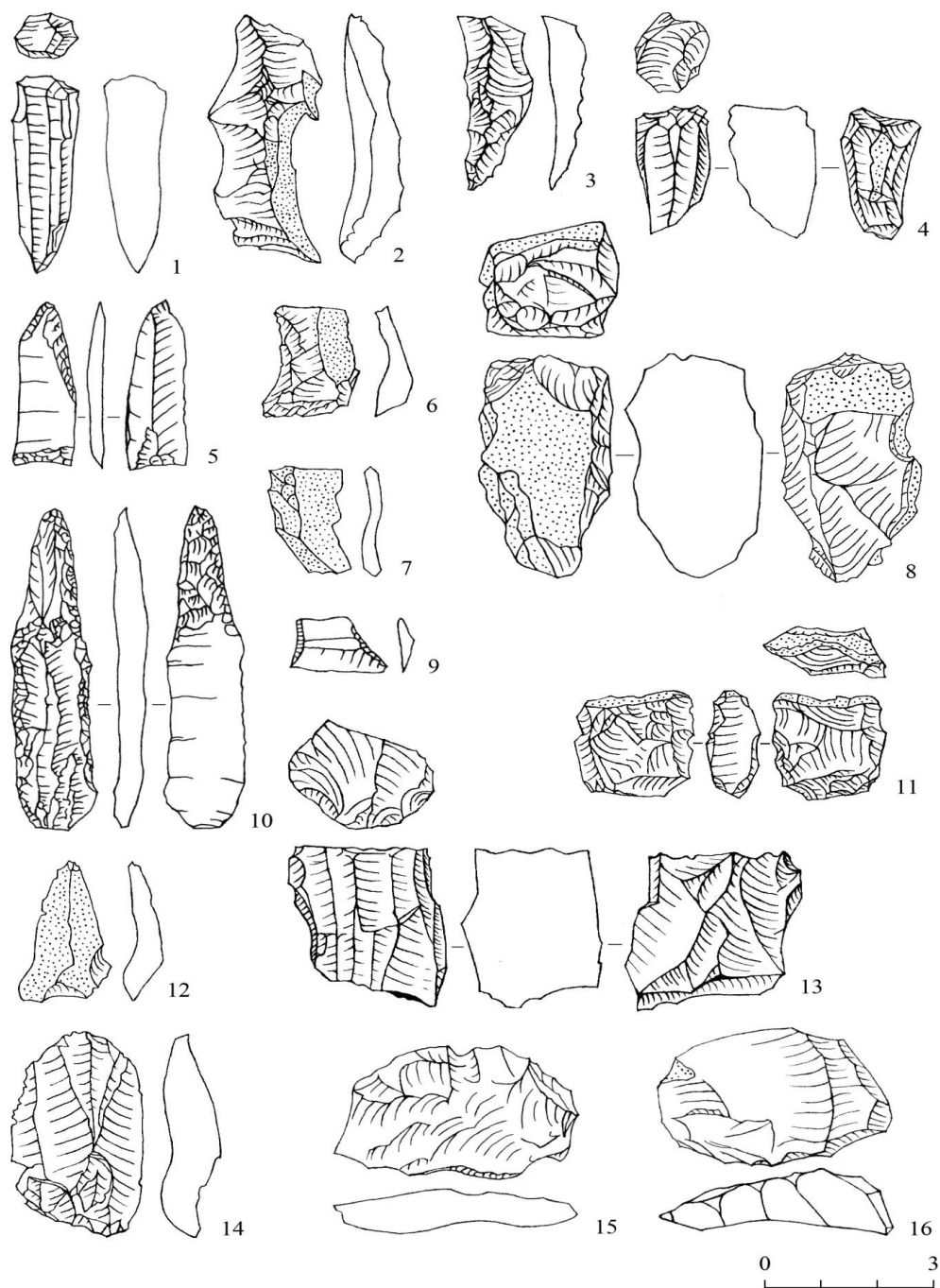

Рис. 2. Каменные изделия со стоянки Дузбай-9.

Нуклеусы – 1, 4, 11, 13; преформа нуклеуса – 8; отходы производства: краевые пластины – 6, 7, 12; технические сколы: ребристые пластины – 2, 3, вертикальный скол – 14, сколы с ударной площадкой – 15, 16; орудия из пластин: наконечник – 5, асимметричная трапеция – 9, сверло-развёртка – 10.

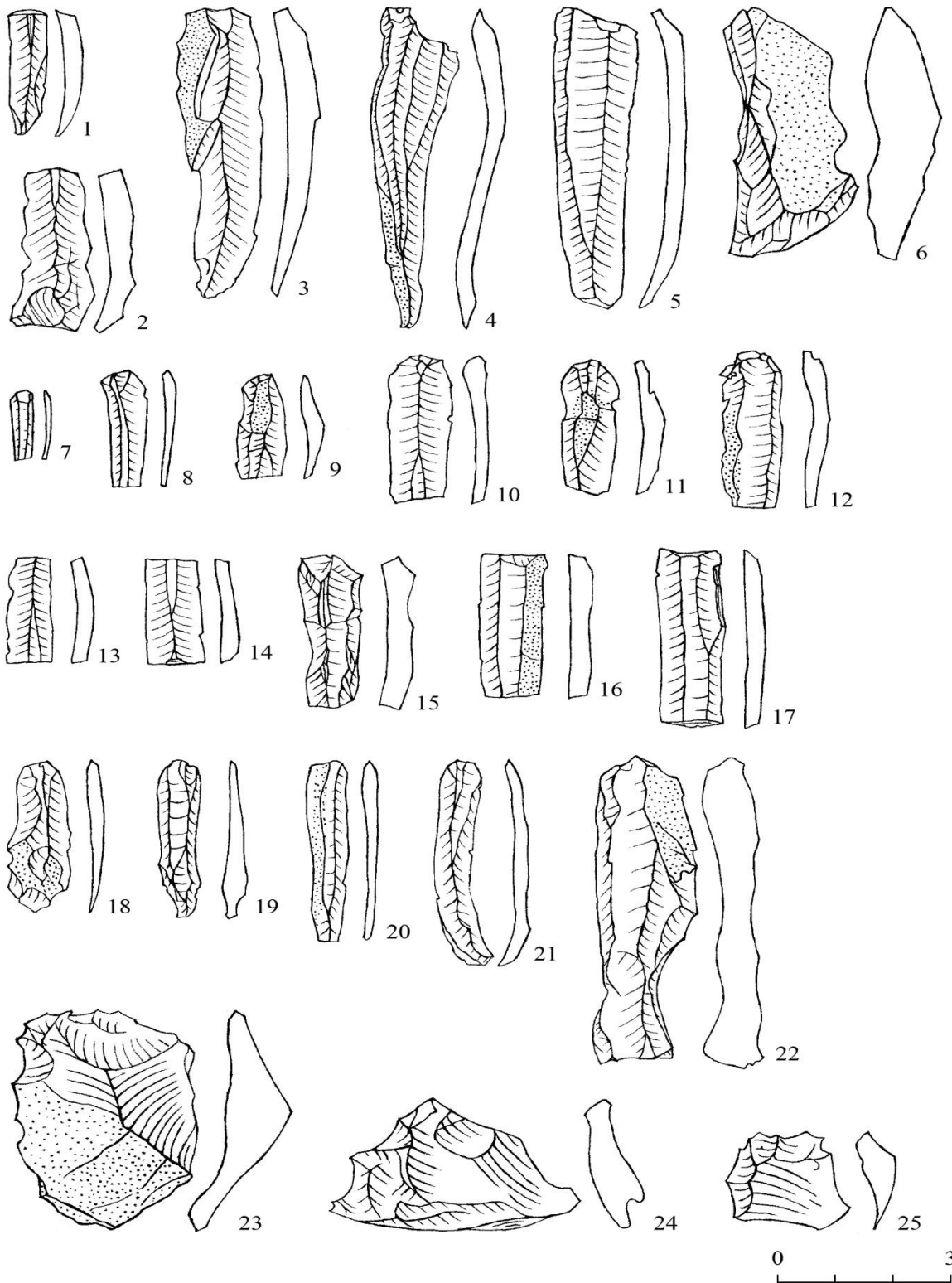

Рис. 3. Каменные изделия со стоянки Дузбай-9.

Пластины без вторичной обработки: дистальные части – 1 – 5, проксимальные части – 7 – 12, медиальные части – 13 – 17, целые пластины – 18 – 22, отщепы-отходы – 6, 23; отщепы без вторичной обработки – 24, 25.

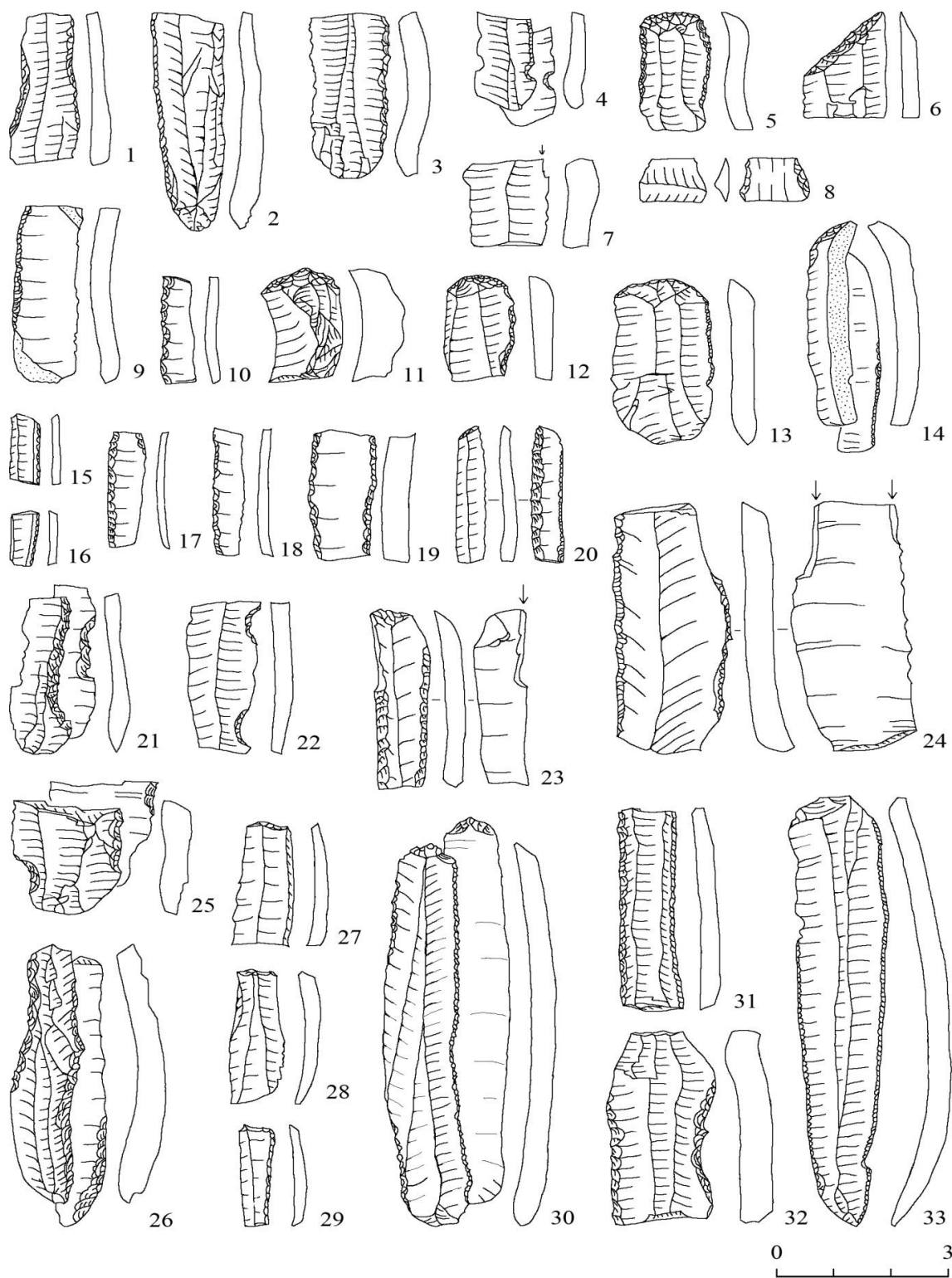

Рис. 4. Каменные изделия со стоянки Дузбай-9.

Пластины с ретушью по боковым краям – 1 – 3, 9, 10, 17 – 19, 25, 26, 31 – 33; пластины с выемками – 4, 21, 22; скребки – 5, 11 – 13; пластины с ретушью на торце – 6, 20, 27, 28, 29; резцы – 7, 23, 24; симметричная трапеция – 8; пластина с ретушью на естественном конце – 14; пластины с притупленным краем – 15, 16; микроострий – 30.

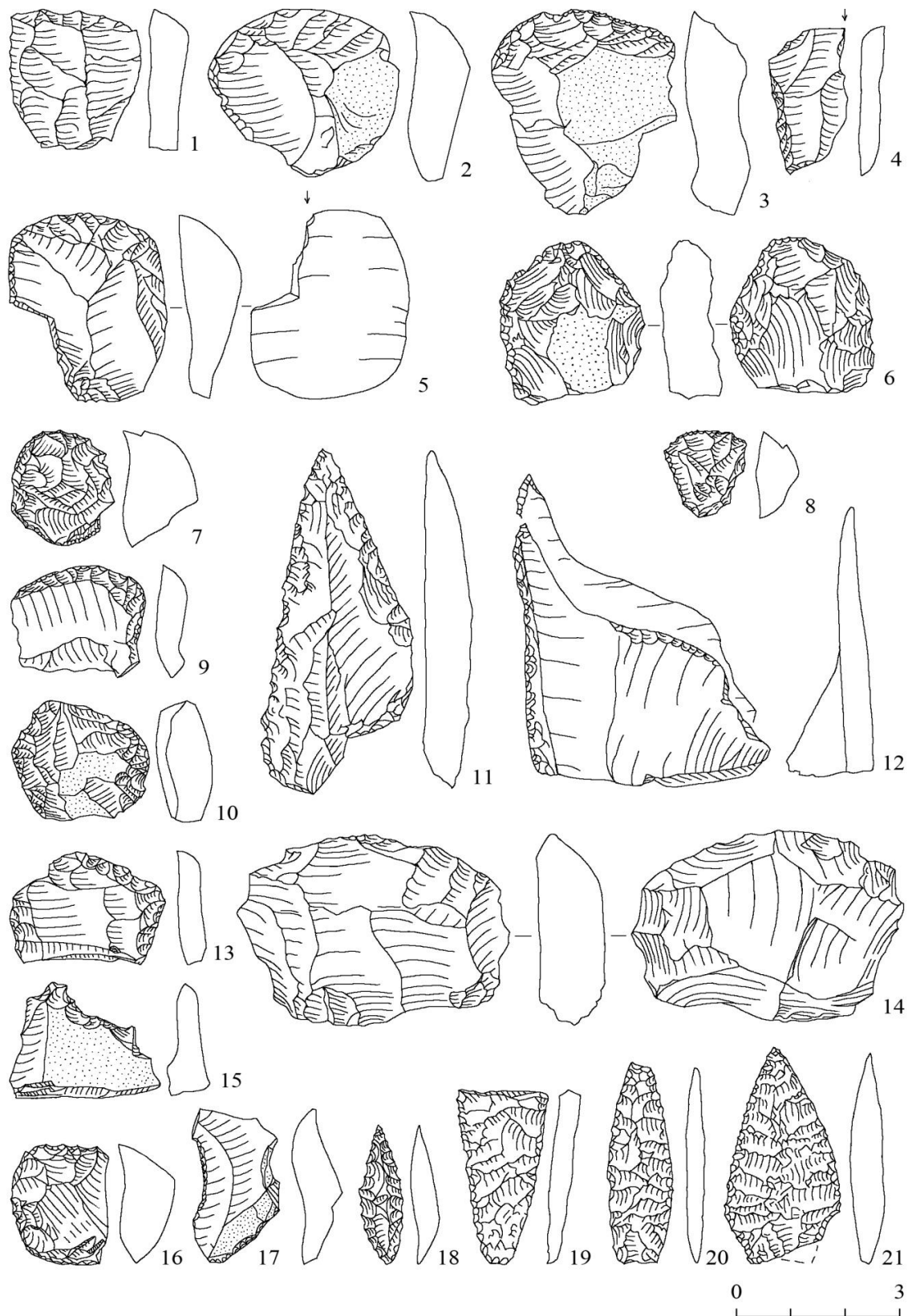

Рис. 5. Каменные изделия со стоянки Дузбай-9.

Скрепки – 1-3, 7-10, 13, 16; резец – 4; скребок-резец – 5; двусторонне обработанные орудия – 6, 14; перфораторы – 11, 12, 15; нож – 17; наконечники – 18-21.

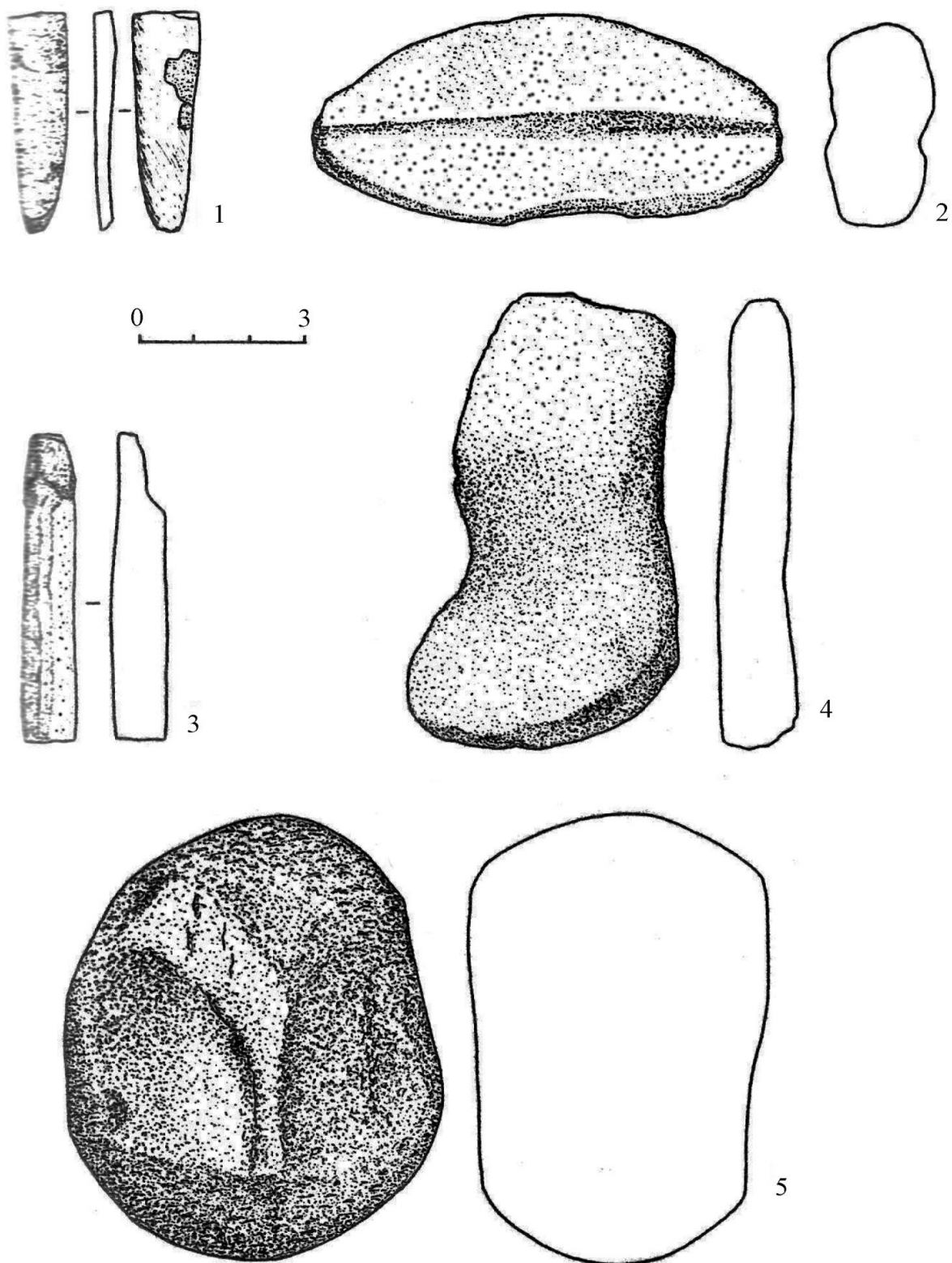

Рис. 6. Каменные изделия со стоянки Дузбай-9.
(по: [Калиева С.С., Мазниченко А.П. 1984]).

Шлифованные изделия – 1, 3; абразивы – 2, 4; отбойник-ретушёр – 5.

УДК 94(574.42)
МРНТИ 03.20

Тарина Г.К.¹

¹докторант специальности История ВКГУ им. С. Аманжолова
г. Усть-Каменогорск, Казахстан

ТОПОНИМЫ, ОСНОВАННЫЕ НА МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЕ КАЗАХСКОГО НАРОДА (НА ПРИМЕРЕ УЛАНСКОГО РАЙОНА, ВОСТОЧНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ)

Аннотация

В данной статье, на примере топонимов Уланского района Восточно-Казахстанской области, автор представляет топонимы, основанные на материальной культуре номадов. Вся жизнь кочевого народа связана с природой. Поэтому для казахов окружающая среда, горы и камни, реки и озера, степи и леса, явления природы, и даже небесные тела, воспринимаются как «живые». Всему миру известно, что основным видом хозяйственной деятельности казахского народа на протяжении многих веков было скотоводство. Кроме этого местные жители занимались рыболовством, охотой и охотой с использованием птиц. Немного позднее казахский народ начал осваивать земледелие. Занятие названными выше промыслами сформировало материальный мир народа и стало основанием для создания топонимической системы. В статье показано, как промыслово-хозяйственная культура казахов отразилась и на названии местностей Уланского района ВКО.

Ключевые слова: топонимы, материальная культура, промыслово-хозяйственная культура, Уланский район, ВКО, ономастика, онимы, скотоводство.

Г.К. Тарина ¹

¹С. Аманжолов ат. ШҚМУ тарих мамандығының докторанты,
Өскемен қ., Қазақстан

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ МАТЕРИАЛДЫҚ МӘДЕНИЕТІНЕ НЕГІЗДЕЛГЕН ТОПОНИМДЕР (ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ, ҰЛАН АУДАНЫ МЫСАЛЫНДА)

Аңдатпа

Бұл мақалада Шығыс Қазақстан облысы Ұлан ауданының топонимдері мысалында автор Қазақ халқының материалдық мәдениетіне негізделген топонимдерді ұсынады. Көшпелі халықтың бүкіл өмірі табиғатпен байланысты. Сондықтан қазақтар үшін қоршаған орта, таулар мен тастар, өзендер мен көлдер, Дала мен ормандар, табиғат құбылыстары, тіпті аспан денелері де "тірі" деп қабылдайды. Бүкіл әлемге қазақ халқының шаруашылық қызметінің негізгі түрі көптеген ғасырлар бойы мал шаруашылығы болғаны белгілі. Сонымен қатар, жергілікті тұрғындар балық аулау, аң аулау және құстарды пайдалану арқылы аң аулаумен айналысты. Кейінірек қазақ халқы егін шаруашылығын игере бастады. Жоғарыда аталған кәсіпшіліктермен айналысу халықтың материалдық әлемін қалыптастырып, топонимдерді құруға негіз болды. Бұл жерде қазақтың кәсіптік-шаруашылық мәдениеті ШҚО Ұлан ауданының жергілікті атауларына да әсер еткен.

Түйін сөздер: топонимдер, материалдық мәдениет, кәсіптік-шаруашылық мәдениет, Ұлан ауданы, ШҚО, ономастика, онимдер, мал шаруашылығы.

Tarina G.K.¹

¹doctoral student of the specialty History of EKSU. S. Amanzholova,
Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

RELEVANCE AGAINST CYBERCRIME

Annotation

In this article, on the example of toponyms of Ulan district of East Kazakhstan region, the author presents toponyms based on the material culture of nomads. The whole life of the nomadic people is connected with nature. Therefore, for Kazakhs, the environment, mountains and stones, rivers and lakes, steppes and forests, natural phenomena, and even celestial bodies, are perceived as "alive". The whole world knows that the main

economic activity of the Kazakh people for many centuries was cattle breeding. In addition, the locals were engaged in fishing, hunting and hunting with the use of birds. A little later, the Kazakh people began to develop agriculture. The occupation of the above-mentioned crafts formed the material world of the people and became the basis for the creation of the toposystem. The article shows how the trade and economic culture of the Kazakhs was reflected in the name of the localities of the Ulan district of East Kazakhstan region.

Key words: toponyms, material culture, trade and economic culture, Ulan district, East Kazakhstan region, onomastics, onyms, cattle breeding.

В настоящее время ономастика, как одно из ведущих направлений национально-языковой политики в республике, приобретает не только научно-практическое, культурно-историческое, но и общественно-политическое значение.

На любом этапе развития общества ономастические наименования имели важное историческое значение. Ни одно государство в процессе своего развития не обходилось без собственного набора антропонимов и топонимов. Также и казахстанское сообщество имеет свою ономастическую систему, сформировавшуюся в далеком историческом прошлом.

Но начиная со второй половины XIX века, национальная ономастическая система Казахстана, складывавшаяся на протяжении многих столетий, подверглась кардинальным изменениям и отражала интересы сначала Российской империи, а позже СССР [1]. В результате был нанесен огромный ущерб самобытности, национальной специфике казахской ономастики, особенно его топонимической и антропонимической системам.

С приобретением независимости и становлением Республики Казахстан как субъекта международных отношений, национальная ономастика начала активно вовлекаться в мировое пространство. Ономастические единицы в настоящее время активно задействованы в международных официальных документах.

Такие названия Восточного Казахстана, как Алтай, Зайсан, Ертис и др., включенные в ономастическое пространство Казахстана, будучи тесно взаимосвязанными с экономикой, историей, культурой Казахстана, несут не только адресную функцию, но и являются высокоассоциативными семиотическими знаками, включающими в себя мощный национальный потенциал [2].

В данной статье, на примере топонимов Уланского района Восточно-Казахстанской области, автор представляет топонимы, основанные на материальной культуре кочевников.

К материальной (вещевой) культуре человека относятся его пища, одежда, жилье, транспорт, продукты рукоделия, инструменты сельского хозяйства и скотоводства, сырье для производства продукта, оружия и снаряжения, охотнические и рыболовные принадлежности, музыкальные инструменты, посуда, мебель и другие вещи [3]. Другими словами, материальная культура относится к миру вещей. Ученые считают, что все сделанное руками человека, отдаленное от природы, можно считать доказательством культуры.

Промыслово-хозяйственной культура казахов отразилась и на названии местностей Уланского района ВКО. Всему миру известно, что основным видом хозяйственной деятельности казахского народа на протяжении многих веков было скотоводство. Кроме этого местные жители занимались рыболовством, охотой и охотой с использованием птиц. Немного позднее казахский народ начал осваивать земледелие. Занятие названными выше промыслами сформировало материальный мир народа и стало основанием для создания топосистемы. Например, Егінсу (егін-посев, су-вода), Бәйгетөбе (бәйге-скачки, төбе-возвышенность), Бүркітсай (бүркіт-беркут, сай - овраг), Ақшоқы (ақ-белый, шоқы-бугор), Қамысбастау (қамыс-камыш, бастау-исток), Суырсай (суыр-сурок, сай-овраг), Жыланды (жылан-змея), Аюда, Шыбындыкөл (шыбын-муха, көл-озеро), Борсық (борсық-барсуқ), Таутеке (таутеке-горный козел), Түлкітас (түлкі-лиса, тас-камень), Суырлы, Бозайғыр (боз-сивый, айғыр-жеребец), Қойтас (қой-баран, тас-камень), Темірсай (темір-железо, сай-овраг), Алмасай (алма-яблоко, сай-овраг), Асубұлақ (асу-перевал, бұлақ-ручей), Айыртау (айыр-разветвленный, тау-гора), Аршалы (аршалы-можжевелниковый), Бестерек (бес-пять, терек-тополь), Бетқұдық (бет-лицо, құдық-колодець), Тасөткел (тас-каменный, өткел-переход), Шымқора (шым-дерн, қора-сарай), Айыркөзек (айыр-разветвленный, көзек-период), Ақбауыр (ақ-белый, бауыр-печень), Ботақара (бота-верблюжонок, кара-черный), Жалғыз тоғай (жалғыз-одинокая, тоғай-дерево), Желдікөзек (желді-ветренный, көзек-период), Екітөбе (екі-два, төбе-возвышенность), Ешкіөлмес (ешкі-козел, өлмес-не умрет), Көршікөш (көрші-соседний, көш-караван), Көшубай (көшу-переезд), Қараөткел (кара-черный, өткел-переход), Қарақуыс (кара-черный, қуыс-полость), Қасқабиеөлген (қасқа-

белая отметина на лбу, бие-кобыла, өлген-умерла), Қойбасқан (қой-баран, басқан-наступил), Майтас (май-жир, масло; тас-камень), Малтыбай (малта-галька, бай-богач), Талдыбұлақ (тал-куст, бұлақ-ручей), Теректі (терек-тополь), Сасыққарағай (сасық-вонючий, қарағай-сосна), Айыртас (айыр-раздвоенный, тас-камень), Бесшоқы (бес-пять, шоқы-бугор), Жалғызтас (жалғыз-одинокий, тас-камень), Қойсары (қой-баран, сары-желтый), Қия, Қырықтас (қырық-сорок, тас-камень), Мұздыбұлақ (мұзды-ледяной, бұлақ-ручей), Жалдыөзек (жалды-грива, өзек-лощина), Жалдыарық (жалды-грива, арық-ручеек), Жартас (жартас-скала), Қоржынкөл (қоржын-сумка, көл-өзеро), Құрық (укрюк), Құржыра (құр-пустая, жыра-выбоина), Маймекен (май-масло, жир, мекен-место), Сағыркөл (сағыр-остатки соломы, көл-өзеро), Талдыкуыс (тал-куст, куыс-полость), Шалқар (широкий), Шилі (шилі-поросший чиём), Шыбынды (шыбын-муха), Мойылды (мойыл-черемуха), Жайлау (жайлау-летнее пастбище), Майқұдық (май-жир, масло, құдық-колодец), Шабакты (шабакты-щебачье), Тайшық (тайшық-стрегунок), Құлынды (құлын-жеребенек), Бәйтеке (бай-богатый, теке-козел), Байсерке (бай-богатый, серке-козел), Қазқайынды (қаз-гусь, қайың-береза), Қарамойыл (қара-черный мойыл-черемуха), Қияқты (қияқ-острец), Мойылсай (мойыл-черемуха, сай-овраг), Төсқайың (төс-грудь, қайың-береза), Жалқарағай (жал-грива, қарағай-береза), Сарыайғыр (сары-желтый, айғыр-жеребег), Сарышоқы (сары-желтый, шоқы-бугор), Қарабалапан (қара-черный, балапан-цыпленок), Қазаншұңқыр (қазан-казан, шұңқыр-яма), Кеңқияқ (кең-широкий, қияқ-острец), Жембұлақ (жем-корм, бұлақ-ручей), Көрпебай (көрпе-одеало), Аманжота (аман-невредимый, жота-сопка) [4;5]

Вся жизнь кочевого народа связана с природой. Поэтому для казахов окружающая среда, горы и камни, реки и озера, степи и леса, явления природы, и даже небесные тела, воспринимаются как «живые».

Дневное время было четко связано с ритмом хозяйственной деятельности. Например, *қозы көгендеп жатқанда (время привязки овец); бие ағытарда (перед тем как развязать кобылу), мал өргенде (скот пасется), биенің бас сауымында (в начале дойки кобыл); мал өрістен қайта (когда скот вернется с пастбища)* определяют время от рассвета до заката. После заката солнца начинается ночь. Но и она делилась на несколько частей. Например, *күн бата (после заката), күннің қызылы сөне (как погаснет краснота солнца), екі кеіттің арасы (между двумя вечерами); ел орынга отыра (как народ расположится), қас қарая (сразу как потемнеет), ымырт жабыла (в сумерках), апақ – сапақта (в полумраке); қызыл іңірде (пока краснота солнца не прошла), жеті қараңғы түнде (темной ночью), жылыңқы жусар кезде (перед выгоном лошадей), тауық шақырғанда (когда прокричит петух).*

Хоть в древности казахи и не измеряли точного времени, они могли примерно определять такие понятия, как минута, секунда, час. Например, *қас қағым сәтте – моргнуть не успеешь; кірпік қаққанша – в том же значении; көзді ашып – жұмғанша – в том же значении; демің арасында – между вдохами; қас пен көздің арасында – между веками и глазом* [6].

К категории метрология также относятся и числа. В работах ономаст-топонимиков с точки зрения лексико-семантики в достаточной мере рассмотрены имена числительные в топонимике.

Онимы, связанные с числами в Восточном Казахстане, в том числе Уланском районе, следующие: қос (пара, два), жалғыз (один, одинокий), егіз (двойня), үш (три), төрт (четыре), бес (пять), жеті (семь), қырық (сорок), тоқсан (девяносто). Например, Бестерек (Пять тополей), Егізқызыл (Красные близнецы), Жалғызсу (одинокая вода), Жалғызтау (Одинокая гора), Көптас (много камней), Баршатас (все камни), Қосбастау (два истока), Қосуақ (двое мелких), Қырыққұдық (сорок колодцев), Төртбастау (четыре источника), Үшбиік (три возвышенности), Бесата (пять дедов (мужей)), Жалғызтоғай (одинокое древо), Екітөбе (две возвышенности), Бесшоқы (пять бугров), Жалғызтас (Одинокий камень), Қырықтас (сорок камней), Көпбала (много детей), Төртқара (четыре черных) [7].

На карте Казахстана можно заметить земли и воды с лексемами "ақ" (белый), "қара" (черный), "көк" (синий), "қоңыр" (коричневый), "боз" (серый, сивый), "сары" (желтый), "қызыл" (красный) обозначающими цвет и вид. Например, Аққу, реки Көксу, Қарасу, Сарысу, ручьи Ақбұлақ, Қарабұлақ, Сарыбұлақ, горы Ақтау, Ақшатау, Көкшетау, Көктау, Қаратау, Қызылтау, Қызылтас, овраги Ақсай, Бозсай, Көксай, Қызылсай, возвышенности Ақтөбе, Бозтөбе, Көктөбе, Қаратөбе, Қоңыртөбе встречается во всех регионах Великой Казахской степи.

В тоже время, необходимо помнить, что топонимические названия в которых фиксируется какой-либо цвет (белый, черный, красный, синий, серый, полосатый и другие), отделились от своего первоначального значения и возвысились до уровня геосимволики, космогонии. Например, в казахском языке часто встречаются топонимы с частицей «ақ»: Ақбауыр, Ақбиік, Ақбұлақ, Ақжайлау, Аққайың, Аққу, Ақөзек, Ақсай, Ақсу, Ақтас, Ақтау, Ақши, Ақшоқы. По мнению ученых, ручьи, питающиеся от гор, на

которых вечно лежит снег и лед, во многих регионах называются «аксу», в данном случае слово «ак» не означает цвет воды, оно указывает на то, что это ручей с сильным потоком. Конечно же, относительно к гидронимам слово «ак» используется и в других значениях, например, оно указывает на чистоту, талую воду. А в названиях земель и местностей, флоры и фауны слово «ак» может использоваться в совсем иных значениях. Например, Ақадыр – «горный склон богатый кормом и травой», Ақбике – «склон горы, богатый травой», Аққұм – «песчаная гора перемещающаяся с ветром» [8].

В множестве значений употребляется и слово «кара»: Қараауыл (черный поселок), Қарабастұз (черная головка соли), Қарабауыр (черная печень), Қарабел (черный перевал), Қаработа (черный верблюжонок), Қарабұта (черный куст), Қарадоңғал (черный увал), Қаражиде (черный лох), Қаражол (черная дорога), Қаражота (черная сопка), Қаражыра (черная балка), Қарақол (черная рука), Қаракөлтас (черный озерный камень), Қарақарға (черная ворона), Қарақашық (черная даль), Қарақойын (черное объятие земли), Қарақорың (черная гряда камней), Қарамойыл (черная черемуха), Қарасеңгір (черная вершина), Қарасуыр (черный сурок), Қарасырт (черная наружность), Қаратал (черная ветвь), Қаратастау (черная каменистая гора), Қаратентек (черный шалун), Қарабас (черная голова), Қарақуыс (черная полость), Қарасыыр (черная корова), Қаратау (черная гора), Қаратас (черный камень), Қарамойын (черный перешеек). По исследованиям Е. Койшыбаева названия земель, в которых использовано слово «кара», под видом цвета могут скрываться следующие смыслы:

Қара – 1) «вода поступающая из под земли, равнины»; 2) «черная земля без растительности»; 3) «земля, земляной», «густой»; 4) «густой, темный, частый»; 5) «низменность с возвышенностями»; 6) «древний, старый».

Такая же лексико-семантическая ситуация наблюдается и в использовании других названий цветов: Көкадыр (синий бугор), Көкайғыр (синий жеребец), Көкайдын (синяя гладь), Көкарал (синий остров), Көкарық (синий ручей), Көкбайтал (синяя кобылица), Көкбастау (синий источник), Көкбұлақ (синий ручей), Көкжазық (синяя равнина), Көкжайлау, Көкжайық (синяя река), Көкжал (синяя грива), Көкжартас (синяя скала), Көкжота (синий хребет), Көкжыра (синяя балка), Көккемер (синий уступ), Көкқайнар (синий источник), Көкқамыс (синий камыш), Көккөріс (синее пастбище), Көксай (синий овраг), Көксеңгір (синяя вершине), Көксу (синяя вода), Көктал (синяя ива), Көктас (синий камень), Көктеке (синий козел), Көктерек (синий тополь), Көктөбе (синяя сопка), Көктұма (синий родник).

Қызылағаш (красное дерево), Қызылайрық (красная развилка), Қызыладыр (красный бугор), Қызыларай (красный луч), Қызыларасан (красный целебный источник), Қызыласу (красный перевал), Қызылауыл (красное село), Қызылашы (красное соленое), Қызыләскер (красная армия), Қызылбайрақ (красное знамя), Қызылберік (красная прочность), Қызылбиік (красная возвышенность), Қызылбұлақ (красный ручей), Қызылдіқан (красный хлебороб), Қызылегіс (красный посев), Қызыленбек (красный труд), Қызылжар (красный обрыв), Қызылжарсай (красный обрыв-овраг), Қызылжетек (красный повод), Қызылқайың (красная береза), Қызылқара (красно-черный), Қызылқарағай (красная сосна), Қызылқия (красный косогор), Қызылқоғам (красное общество), Қызылқорған (красная крепость), Қызылқұдық (красный колодец), Қызылоба (красный курган), Қызылойық (красная яма), Қызылоктябрь (красный октябрь), Қызылотау (красная юрта), Қызылпартизан (красный партизан), Қызыл төбе (красная вершина), Қызылту (красный флаг), Қызылсу (красная вода), Қызылтұма (красный родник).

Как на древнетюркском, так и на казахском языке множество наименований цветов широко используются в разных сферах национальной культуры казахов. В национальной топонимике наряду с именами цветов также широко используется имена числительные, указывающие на объем и меру, определены их этнопсихические особенности.

Занимающийся с древних времен кочевым скотоводством казахский народ имел традицию называть пастбища, зимовки, колодцы именами причастных к этому людей (иногда племен). Таким образом именами людей начали называться местности.

Все географические названия на планете были даны по каким-либо причинам. Среди них, наравне с историческими, используются и новые, соответствующие велению эпохи, количество наименований пополняется с каждым годом. Все эти изменения тесно связаны с бытом и хозяйством, культурой обитающего на этих землях народа. Огромное влияние на появление наименований местностей Уланского района Восточного Казахстана оказала материальная культура казахского этноса, связанная, прежде всего, с природой и скотоводством.

Список использованной литературы:

1. Қазақстан тарихы көне заманнан бүгінге дейін. 3 т. – Алматы: Атамұра, 1996. т.1. – 544 б.
2. Шығыс Қазақстан топонимиясы. – Өскемен: Рекламный Дайджест, 2007. – 376 б.
3. Мәдиева Г.Б., Иманбердиева С.Қ. Ономастика. – Алматы, 2005. – 61 б.

4. Қайсенов З. Ұлан ауданы туралы тарихи - әдеби очерктер. – Өскемен. С. Аманжолов атындағы ШҚМУ баспасы, 2005. – 246 б.

5. Ахметжанова Ф.Р., Әлімхан А.Ә. Қазақ Шығысының жер-су атаулары. – Өскемен: ШҚМУ баспасы, 2000. – 104.

6. Мурзаев Э. Тюркские географические названия. – М.: Восточная литература, 1996. – 230 с.

7. Ұлан есімі – ұлағат бесігі. Анықтамалық. – Барнауыл: Азбука. 2008. – 312 б.

8. Ахметжанова Ф.Р., Қайырбаева Қ. Түр - түске байланысты тұрақты сөз тіркестері. – Өскемен: ШҚМУ баспасы, 2000. – 136 б.

УДК 11-898
ГРНТИ 03.09.11

Калдыбаева Г.А.¹

¹докторант КазНУ им. аль-Фараби, 6D020500 – Археология и этнология

ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЗОР ИЗУЧЕНИЯ ОРНАМЕНТАЛЬНЫХ МОТИВОВ СРЕДНЕВЕКОВЫХ ГОРОДОВ ЖЕТЫСУ

Аннотация

Статья посвящена историографическому обзору трудов исследователей орнаментальных мотивов средневековых городов Жетысу. В ходе работы были определены общие стилистические элементы и сюжеты орнамента, характерные для художественной культуры Семиречья и Южного Казахстана в целом, приведена семантика орнаментальных элементов и композиций. Распространенными видами орнамента на исследуемых предметах являются растительный и геометрический, космогонический, а также антропо- и зооморфный стиль.

Ключевые слова: орнамент, историография, средневековые города, Жетысу, семантика орнаментальных мотивов.

Kaldybaeva G. A.¹

¹ Doctoral student of KazNU.al-Farabi, 6D020500-Archaeology and Ethnology

HISTORIOGRAPHIC REVIEW OF ORNAMENTAL MOTIVES RESEARCHES ON THE TERRITORY OF ZHETYSU MEDIEVAL CITIES

Annotation

The article is devoted to a historiographical review of the works of researchers of ornamental motifs of Zhetysu medieval cities. In the course of the work, the general stylistic elements and subjects of the ornament, characteristic of the artistic culture of Semirechye and Southern Kazakhstan as a whole, were determined. The semantics of ornamental elements and compositions are given. Common types of ornaments on the studied subjects are floral and geometric, cosmogonic, as well as anthropogenic and zoomorphic styles.

Keywords: ornament, historiography, medieval cities, Zhetysu, semantics of ornamental motifs.

Калдыбаева Г.А.¹

¹ал-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің докторанты
6D020500 – Археология и этнология

ЖЕТЫСУ ОРТА-АЗИЯЛЫҚ ҚАЛАЛАРЫН ЗЕРТТЕУГЕ АРНАЛҒАН ОРИЕНТАЛДЫ ҚОЗҒАЛЫСТАРДЫҢ ТАРИХНАМАЛЫҚ ШОЛУЫ

Аңдатпа

Мақала ортағасырлық Жетісу қалаларының ою-өрнектерін зерттеушілердің еңбектеріне тарихнамалық шолу жасауға арналған. Жұмыс барысында Жетісудың және жалпы Қазақстанның көркем мәдениетіне тән ою-өрнектің жалпы стилистикалық элементтері мен заттары анықталды, сәндік элементтер мен композициялардың семантикасы келтірілді. Зерттелетін тақырыптардағы ою-өрнектің жиі кездесетін түрлері – гүлді және геометриялық, космогониялық, сонымен қатар антропогендік және зооморфтық стильдер.

Түйін сөздер: ою-өрнек, тарихнама, ортағасырлық қалалар, Жетісу, ою-өрнектердің семантикасы.

История орнаментальных мотивов насчитывает значительно число работ по средневековой культуре средневекового Востока, в том числе прослеживающих развитие изобразительных сюжетов во времени. Каждой эпохе присущ свой набор стилей, развитие и формирование которых зависят от ряда факторов (этнических, культурных, географических и т.д.).

Регион Средней Азии и Казахстана внесли огромный вклад в изучение мировой культуры. Находясь на пересечение дихотомичных культур, территория Средней Азии и Казахстана впитала различные культурные наслоения, сохранив своеобразную локальную самобытность.

Исследователи условно разделяют орнаментальные мотивы на несколько видов: зооморфные, антропоморфные, геометрические, растительные и космогонические.

Особое место в изучении средневековых археологических памятников Казахстана занимают керамические изделия с антропо- и зооморфными мотивами.

Некоторые сюжеты духовной жизни средневекового общества нашли отражение в работах Б.А. Железнякова, В.Д. Горячевой, Ф.П. Григорьева, А.А.Нуржанова, Т.Н.Сениговой, К.М. Байпакова и Г.А. Терновой [1, 2]. А.Н. Бернштаму принадлежит обоснование феномена тюрко-согдийского синкретического искусства на территории Казахстана и Кыргызстана [3]. Исследованием материальной культуры семиреченских городов домонгольской эпохи занимались такие видные представители научной сферы, как Б.Э. Аманбаева, К. Бурханов [4].

Сосуды, керамические изделия антропоморфного типа были отмечены еще у древних земледельцев. Г.А. Терновая представила описание антропоморфных сосудов из Таласской долины (Юго-Западное Семиречье) как предметов, изображающих авестийских богов [1, с. 81]. Благодаря перекочевавшим древнеегипетским, древнееврейским, авраамистическим религиозным представлениям о сотворении человека из глины, а гончара как бога, большое количество сосудов с антропоморфными признаками представляют собой образы людей, как мужчин, так и женщин, с помощью орнаментальной резьбы, налепов, штампов и т.д. К примеру, Пещерева Е.М. указывает на то, что антропоморфные сосуды делятся на «мужские» и «женские», различаясь по ряду признаков. Один из признаков – это то, что «мужские» сосуды более крупные. «Женские» сосуды имеют по три шишечки на тулове, а «мужские» – по одной под или над ручкой, волосяной покров (усы), выполненный либо в виде налепов, либо способом прочерчивания. На верхних изгибах ручек из Семиречья и Южного Казахстана встречаются пирамидальные налепы – шишечки, отмеченные только у «мужских» и «андрогинных», т.е. совмещающих мужские и женские признаки сосудов [5, с. 93].

Свешникова Т.Н., Цивьян Т.А. в статье «К функциям посуды в восточно-романском фольклоре» указывают на то, что в традициях разных народов элементы посуды отождествляются, прежде всего, с частями тела человека или животного, а тело – с элементами космического пространства [6, с. 148, 149].

Нуржанов А.А. и Терновая указывают на антропоморфность сосуда с «носиком» и наглухо прикрепленной крышкой, найденного на городище Кастек-1, связывая его с оплодотворяющей способностью и фаллическим культом [7, с. 308-311].

Гюль Э.Ф. отмечает, что со второй половины X в. в оформлении посуды встречается ряд мотивов, не использовавшихся ранее; их появление связывают с оседанием тюрков и привнесением в керамику мотивов «степного» искусства. К таким элементам, в частности, относятся вихревая розетка, соляренный мотив, популярный в искусстве степи еще с сако-скифской эпохи. Ареал распространения посуды с этим узором – Хорезм, Ферганская долина, Южный Казахстан, Таласская долина, Тараз [8].

Кондротенко А.П. отмечает, что в растительном спиралевидном мотиве спираль, или вечный круг, являлись воплощением «вечного времени», циклического, повторяющегося, каким представлялось и обычное хронологическое время [9, с. 72].

Геометрические орнаментальные мотивы представлены такими элементами, как ромбы, треугольники, линии, меандры, квадраты, линзы. Каждый элемент имеет свое уникальное значение. К примеру, небо на керамических сосудах изображалось при помощи дугообразных линий, напоминающих облака. Земля у большинства народов была символизирована при использовании ромбовидных и квадратных символов. Судя по более поздним письменным текстам, круг – это символ и земли и солнца; квадрат и круг, вписанные друг в друга – вселенная; концентрические круги – солнце. Символом солнца и огня была также свастика, часто изображаемая на андроновских сосудах, посвященных богу солнца Митре, писал Байпаков К. М. [2, с. 311]. Вопрос, поднимаемый Уилсоном об интерпретации свастики в качестве креста, солярного знака или других ее значений, все еще остается открытым [10]. Байпаков К.М. также указывал на то, что меандр – распространенный элемент андроновского орнамента, встречающийся на керамике и облицовке

зданий Семиречья и Южного Казахстана на протяжении всей средневековой эпохи, может указывать как на символ воды, движения, так и перемещения солнца по небосклону [2, с. 311].

Крест, являясь одним из весьма распространенных символов, по мнению Нуржанова А.А., олицетворяет высшие сакральные ценности. Являясь инструментом добывания огня (трение двух деревянных брусков, расположенных крест на крест), крест впоследствии становится самым символом Огня в книгах Веды [11, с.221].

Согласно Марковой К.Ю., несмотря на появление и распространение ислама в IX-X вв. на данной территории, по-прежнему сохранились зороастризм, христианство несторианского толка, буддизм, а также культы огня и животных, что свидетельствует о синкретическом характере культуры народов Жетысу и Южного Казахстана [12].

Одним из наиболее распространенных мотивов, встречающихся на территории Южного Казахстана, являются зооморфные мотивы.

На некоторых сосудах в зоне «среднего мира» встречается изображение животных: петуха – на сосудах с мужскими половыми признаками и змейки – на сосудах чаще всего с женскими признаками [12]. Петух является символом бога молитвы и послушания Сраоши [13]. Змея же, как отмечает Гаджиев Г.А., символизирующая идею плодородия в ее хтоническом аспекте, по мнению В.И. Сарияниди [14], связана с идеей непрерывности жизни, постоянного ее «оживления» после «смерти» (сбрасывания кожи), идею бессмертия и неиссякаемого плодородия [15, с. 106,107]. Нуржанов А.А. отмечает также, что змея может символически изображать солнечные лучи, путь солнца на небе, молнию и силу воды [11, с.221].

Сенигова Т.Н. указывает на ручки, имеющих зооморфный характер (когда сама ручка выполнена в форме туловища животного или изображения отдельных его частей) [16, с.35].

Изображение барана относится к наиболее распространенным зооморфным сюжетам, встречающиеся на территории Казахстана. В течение многих лет археологических исследований были собраны коллекции керамических изделий с изображением одного или его характерного признака – рогов [17].

Топоров В.Н. считает, что шаманские представления о баране связаны с воплощением души умершего человека, которые перекликаются с понятием о баране, помогающим душе умершего человека перейти через мост, ведущий в рай [18, с. 557].

Образ сатира – демона плодородия, входящего в свиту Диониса, изображающего «демона-хранителя» или же «духа-защитника» широко распространены на территории Жетысу.

Байпаков К.М., и Терновая Г. отмечают, что керамическая посуда и статуэтки в виде демонов использовались в празднествах дионисийского вакхического культа [2, с. 171].

Сосуды, изображающие быков, Г. А. Терновая связывает с зороастрийским обрядовым календарем с празднованием Ноуруза, в день, когда был создан Гайомарт – быкочеловек [19].

Смирнова И. в своей работе «Рождество Христово» указывает на то, что распространенный в первые века н.э.к западу от Ирана сюжет «Митра, убивающий быка», служащий как продолжение традиционных сцен победы Льва над Быком в древневосточном искусстве, который со времени Ахеменидов трактовался «как изображение дня весеннего равноденствия, циклической смены явлений природы, космического акта творения и возрождения через уничтожение» [20, с. 34].

Снесарев Г.П. же в археологических и этнографических материалах образ быка связывает с водной стихией, растительностью и плодородием. У узбеков Хорезма бытовали понятия о том, что жертвоприношение быка водной стихии должно было обеспечить в текущем году обилие воды в каналах и хороший урожай [21, с. 310-311].

Сосуды, изображающие утку, считались символами единства неба, земли и воды и имели отношение к мифам о создании земли и земного мира. Многие из них использовались в обрядовой практике празднования Наурыза – Нового года. Представления об утке или гусе как о космической птице распространены довольно широко. Объясняя космогонический сюжет, изображенный на культовых хорезмийских сосудах, Ю.А. Рапопорт предположил, что в хорезмийской традиции происхождения вселенной изначальное божество представлялось в образе водоплавающей птицы. Рапопорт не исключал также, что образ водоплавающей птицы соответствует представлениям об изначальной водной стихии [22, с. 67-68].

Таким образом, территория Жетысу представлена богатейшим запасом археологических материалов, дискуссии, на тему знаковой интерпретации которой, представляющие собой саму суть отношений между знаком и внешним миром, имеют важное значение.

Список использованной литературы:

1. Байпаков К.М., Терновая Г.А. Религии и культуры средневекового Казахстана (по материалам городища Куйрыктобе). – Алматы, 2005.
2. Байпаков К.М., Шарденова З.Ж., Перегудова С.Я. Раннесредневековая архитектура Семиречья и Южного Казахстана на Великом Шёлковом пути. – Алматы, 2001. – 238 с.
3. Бернштам А.Н. Проблемы древней истории и этногенезиса Южного Казахстана // ИАН КазССР: Серия археология. 1949. № 67. Вып. 2.
4. Аманбаева Б.Э. Материальная культура городов Чуйской долины домонгольской эпохи (VI – нач. XIII вв.) и проблемы культуругенеза. – СПб., 1993.
5. Пещерева Е.М. Гончарное производство Средней Азии. – М.-Л., 1959.
6. Свешникова Т.Н., Цивьян Т.А. К функциям посуды в восточно-романском фольклоре // Этническая история восточных романцев. Древность и Средние века. – М., 1979.
7. Нуржанов А.А., Терновая Г.А. К вопросу об обрядовой практике жителей Жетысу (Семиречья) в VIII–IX веках // Труды IV (XX) Всероссийского археологического съезда в Казани 2014 г. Т. III. – Казань, 2014а. – С. 308-311.
8. Гюль Э.Ф. Диалог культур в искусстве Узбекистана. Античность и Средневековье. – Ташкент, 2005.
9. Кондротенко А.П. К вопросу о функциональном назначении верхнепалеолитической пластины стоянки Мальта // Пластика и рисунки древних культур. – Новосибирск, 1983.
10. Уилсон Т., Москвин А. История свастики с древнейших времен до наших дней. – Нижний Новгород: «Книги». – 2008.
11. Нуржанов А.А. Влияние несторианцев на мировоззрение горожан Жетысу // Религии Казахстана и Центральной Азии на Великом Шелковом пути / Материалы научно-практической конференции. – Алматы, 2017.
12. Маркова К.Ю. Синкретизм духовной культуры городских жителей Казахстана (на примере антропоморфных сосудов VIII–XII вв.) // Проблемы этнографии и археологии / Вестник Томского государственного университета. История. 2014. № 2 (28).
13. Мифологический словарь / гл. ред. Е.М. Мелетинский. – М., 1991.
14. Сегигова Т.Н. Средневековый Тараз. – Алма-Ата: «Наука», 1972. – 216 с.
15. Кожин П.М., Сариниди В.И. Змея в культовой символике анауских племён // История, археология и этнография Средней Азии. – М.: 1968. – С. 35-40.
16. Гаджиев Г.А. Доисламские верования и обряды народов Нагорного Дагестана. – М., 1991.
17. Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Керамика средневекового Отрара. – Алма-Ата, 1991. – 212 с.
18. Топоров В. Н. Фарн // МНМ. – М., 1982. Т. 2.
19. Терновая Г.А. Функциональное использование ритуальной керамики с зоо- и антропоморфными признаками // Известия МН–АН РК. Сер. общест. наук. – Алматы, 1997, 1(209). – С. 60–69.
20. Смирнова И. Рождество Христово // Наука и религия. 1991. № 12.
21. Снесарев Г. П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М., 1969.
22. Рапопорт Ю. А. Космогонический сюжет на хорезмийских сосудах // Средняя Азия в древности и средневековье. – М., 1977.

ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ TEACHING HISTORY

МРНТИ 14.09.03

Бәйнеу Ш.Б.¹, Акрамова А.С.²

¹ д.п.н. Университет Алматы, email: too_limara@mail.ru

² к.п.н., доцент Университета Алматы

г. Алматы, Казахстан, email: Akramova@mail.ru

ЦЕЛИ И СОДЕРЖАНИЕ МЕТОДИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ СТУДЕНТОВ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ

Аннотация

В статье рассмотрены цели и содержания методической подготовки будущих специалистов. Анализированы социальные, научно-теоретические и профессионально-практические уровни методической (технологической) подготовки и их взаимосвязь, взаимообусловленность в конечном счете. Поэтапно указаны пути и этапы формирования творческой работы преподавателя при реализациях целей образования в единстве образовательного, развивающего и воспитательного аспектов. Определены конечные цели подготовки и формирование профессиональной деятельности, будущих специалистов и возможные уровни учебного материала.

Ключевые слова: «социальный уровень», «обобщение способов», «методические знания», «методическая подготовка», «педагогическая направленность», «коррекция результатов».

А.С. Акрамова¹, Ш.Б. Бәйнеу²

¹ педагогика ғылымдарының докторы, too_limara@mail.ru

² педагогика ғылымдарының кандидаты, Алматы университетінің доценті,

Алматы қ., email: Akramova@mail.ru

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МАМАНДАНДЫРЫЛҒАН СТУДЕНТТЕРДІҢ ӘДІСНАМАЛЫҚ ОҚЫТУЫНЫҢ МАҚСАТТАРЫ МЕН МАЗМҰНЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада болашақ мамандарды әдістемелік тұрғыда дайындаудың мақсаты мен мазмұны қарастырылған. Түпкі нәтижедегі әлеуметтік, ғылыми-теориялық және кәсіби-практикалық әдістемелік, тәсілдік деңгейлер дайындығы және олардың өзара байланысы, өзара қатынасына талдау берілген.

Тәрбиелік және дамытушылық, білімдендіру барысындағы білім берудің мақсаттарын жүзеге асырудағы оқытушының бағыттары мен қалыптастыру кезеңдері деңгейленіп көрсетілген. Болашақ мамандардың кәсіби іс-әрекеттерін қалыптастыру, оқу материалдарының мүмкін деңгейлерінің түпкі мақсаты анықталған.

Түйін сөздер: «әлеуметтік деңгей», «әдістерді жалпылау», «әдістемелік білім», «әдістемелік дайындық», «педагогикалық бағдар», «нәтижелерді түзету».

A.Akramova¹, Sh.Bainesh²

¹ doctor pedagogical sciences of the University of Almaty
Almaty, Kazakhstan, email: too_limara@mail.ru

² Ph.D., associate professor of the University of Almaty
Almaty, Kazakhstan, email: [Akramova@mail.ru](mailto: Akramova@mail.ru)

GOALS AND CONTENT OF METHODOLOGICAL TRAINING OF STUDENTS OF PEDAGOGICAL SPECIALTIES

Annotation

The article is concerned with the aims and contents of methodical preparation of future specialists. The analyses is made of social, scientific-theoretical and professional-practical levels of methodical (technological) preparation and their interrelation and conditionality in the last stage.

The ways and stages of the formation of the creative work of the teacher are noted under the realization of educational aims in the unity of educational development and bringing up aspects. Defining of the final aims of the preparation and formation of professional activity of the future specialists and possible levels of educational material.

This article is considered effective teaching methods for students of foreign languages European and eastern countries in all higher educational institutions in result put the new requirements in the sector of science and education in the country for learning foreign languages. Consider takes such as product development technology training transformation methods research and modernization.

При рассмотрении целей профессионально-методической подготовки будущих специалистов мы исходим из принятого в философии понимания цели как мысленного образа, играющего в определенном отношении роль модели. Основными характеристиками целей являются их отражающая природа, осознанность, творческий характер, практическая направленность целеполагания и иерархическая организация.

В связи с тем, что на формирование целей оказывают влияние различные факторы, начиная с социальных и кончая условиями осуществления методической подготовки в вузе, необходимо выработать четкие уровни анализа. В процессе анализа ученые различают три уровня: социальный, научно-теоретический и профессионально-практический. Эти уровни взаимосвязаны, взаимообусловлены и определяются социальным заказом общества. Социальный заказ общества на подготовку будущих специалистов определяет цели образования по педагогике – формирование творческой личности, вооруженного системой теоретических знаний и способного применять их к решению сложных педагогических задач для реализации целей образования в единстве образовательного, развивающего и воспитательного аспектов. Цели образования по педагогике, сформированы в государственных документах (Закон об образовании РК, стратегия «Казахстан – 2050» и т.д.) представляют собой социальный уровень формирования целей педагогического образования.

Научно-теоретический уровень анализа целей обучения предполагает прежде всего разработку адекватной модели процесса формирования профессиональных знаний и умений. Данная модель содержит характеристику основных стадии этого процесса и позволяет принимать все рекомендации относительно целей профессиональной подготовки как научно обоснованные. Помимо побудительной, направляющей и регулирующей функций целям присуща конструктивная функция, способная выстраивать деятельность, направленную на достижение цели.

Рассмотрение целей профессионально- методической подготовки на профессионально-практическом уровне предполагает прежде всего формулирование общей конечной цели, выделение ее основных компонентов, определение номенклатуры типовых профессионально-методических задач и на этой основе оформление целей содержания образования в виде перечня знаний, методических умений и навыков, профессиональных качеств личности будущего специалиста.

Модель профессионально-методической подготовки специалиста, исходя из сформулированной общей конечной цели, включает следующие три основных компонента: теоретическое обучение, практическое обучение и учебно-исследовательскую работу, в процессе которых решаются в единстве практические, образовательные, развивающие и воспитательные цели. Учебная исследовательская работа выступает в качестве «сквозного» компонента профессиональной подготовки студента, так как и теоретическое и практическое обучение пронизаны заданиями исследовательского характера, целью

которых является развитие теоретического типа мышления у будущего специалиста. Вместе с тем учебная исследовательская работа выступает и как самостоятельная часть учебного процесса — написание курсовых и дипломных работ.

Ученые Н.В. Языкова и И.А. Володарская отмечают, что недостаточно констатировать общую конечную цель и ее компоненты, необходимо описать их, с тем чтобы можно было измерять и производить оценку эффективности обучения. Процесс формирования профессионально-методической деятельности имеет стадийный характер, и на каждом этапе ей присущи определенные особенности выполнения деятельности, что дает возможность выделить уровни ее формирования.

Н.В. Кузьмина и Ж.Т. Даулетбекова выделяют четыре уровня профессионально-методической деятельности: репродуктивный, репродуктивно-творческий (адаптивный), творческо-репродуктивный (локально-моделирующий) и творческий (системно-моделирующий).

Репродуктивный уровень профессионально-методической деятельности специалиста предполагает умение решать методические задачи путем воспроизведения ранее усвоенных способов решения на основе материализованных опор в виде методических рекомендаций и планов уроков, образцов решения методических задач, методических предписаний, т.е. основой деятельности является теоретический эталон, который преподаватель пытается воспроизвести, не учитывая при этом в полном объеме условий решения задачи.

Репродуктивно-творческий уровень профессионально-методической деятельности предполагает не только репродукцию усвоенных способов деятельности, но и их комбинирование, трансформацию, выбор применительно к новой ситуации обучения. Данный уровень профессионально-методической деятельности характеризуется тем, что учитель решает методические задачи не только в соответствии с теоретическим эталоном, но и в связи с конкретными условиями обучения — факторами учебной ситуации (лингвистическим, лингвометодическим, педагогическим, психологическим), которые он самостоятельно выявляет в ходе анализа учебной ситуации. В этом и заключается творческий элемент профессионально-методической деятельности на данном уровне. Как отмечает Л.Я. Зорина на этом уровне в ходе урока преподаватели, пытаясь реализовать план, не принимают во внимание те изменения, которые возникают в результате рассогласования между затеанированным и реальным ходом урока, испытывает трудности в анализе динамичной ситуации на уроке и формулировке и решении новых оперативных методических задач.

Для данного уровня профессионально-методической деятельности характерно также то, что преподаватель успешно справляется главным образом с практическими задачами урока, оставляя при этом без внимания вопросы развития и воспитания студентов в учебном процессе.

Творческо-репродуктивный уровень профессионально-методической деятельности характеризуется умением преподавателя эффективно решать методические и технологические задачи для достижения целей обучения в единстве практического, образовательного, развивающего и воспитательного аспектов, максимально учитывать при этом условия реальной учебной ситуации и уровень развития современной инновационной технологии, науки. Однако преподаватель на этом уровне не выходит за рамки общеизвестных технологии обучения, принимаемые им решения не отличаются оригинальностью. Ставится поисковая задача. Для творческого уровня профессионально-методической деятельности характерны всестороннее исследование возможностей повышения эффективности учебно-воспитательного процесса, методический поиск и эксперимент и на этой основе создание некоторого технологического новообразования (оригинальных форм, приемов и средств обучения).

Овладение творческим уровнем как в области практической, так и в сфере технологической и исследовательской деятельности, их дальнейшее становление, развитие происходит в процессе профессиональной работы при условии систематического самообразования, научно-исследовательской работы в области технологии преподавания. По мнению Ж.Т. Даулетбековой основное содержание вузовской подготовки должно составлять формирование профессионально-технологической деятельности по решению практических методических задач и создание основ и готовности к проективно-методической и научно-исследовательской деятельности. Не исключается и широкое внедрение учебно-исследовательской и проективной работы в качестве «сквозных» элементов в систему теоретического и практического обучения. В качестве основного детерминанта содержания подготовки на теоретическом уровне выступает профессионально-методическая деятельность преподавателя. В связи с этим основные компоненты процесса обучения и составляют структуру содержания образования в системе методической подготовки.

Важным и первым компонентом содержания методической подготовки являются знания. Они включают прежде всего предметные методические знания, т. е. Знание основных методических категорий и закономерностей их функционирования в учебно-воспитательном процессе, знание совершенных технологических направлений в своей стране и за рубежом, знание концептуальных систем обучения, воплощенных в действующих УМК, возможностей использования современных средств обучения, включая видеотехнику и информационные технологии, знание особенностей обучения в различных типах образовательных учреждений.

Знание обобщенных способов решения методических задач о целесообразной последовательности учебных действий студентов и обучающего действий преподавателя, направленных на достижение поставленной на уроке задачи. Процедурные знания в большей мере, чем предметные технологические знания, являются результатом интеграции лингвистических, педагогических и психологических знаний, так как рациональная последовательность действий в процессе решения методической задачи определяется лингвистическими сложностями и соответствующими трудностями языкового и речевого материала, психологическими и педагогическими особенностями условий обучения и характеристик обучающихся.

Динамизм учебной ситуации в процессе решения методических задач, наличие большого количества переменных, особенно касающихся общего развития и подготовки обучающихся. Предметные методические знания, усваиваемые студентами в период вузовской подготовки нужно регулярно совершенствовать. Успешная профессиональная деятельность невозможно без систематического самообразования и постоянного методического поиска. Такая деятельность становится возможной, если в процессе вузовской подготовки обучающиеся овладевают наряду с предметными и методологическими знаниями. Методологические знания выполняют разнообразные функции: являются условием системного усвоения знаний, реализации принципов научности и сознательности, осуществленная целей методической подготовки и самообразовательной деятельности будущих специалистов.

Методологические знания складываются когда обучающиеся правильно используют способов извлечения информации из научной литературы и изложения содержания прочитанного в виде реферата, тезисов, аннотации и знают технологию проведения педагогического наблюдения, лабораторного эксперимента, пробного и опытного обучения экспериментального обучения, владеют технологией измерения и математической обработки полученных результатов.

Следующим компонентом содержания методической подготовки являются профессионально-методические умения и навыки. В связи с этим в обучении выделяют особое внимание практическим и исследовательским умениям и навыкам. Надо отметить, что немаловажным компонентом содержания методической подготовки является профессионально-педагогическая направленность личности преподавателя, включая позитивное отношение к студенту как партнеру в межличностном и педагогическом общении, профессиональные мотивы и интересы и т.д.

Исследование содержания методической подготовки на квалификационном уровне предполагает разработку таксономии типовых профессионально-методических задач и соответствующих им методических умений. Разработка номенклатуры типовых профессионально-методических задач произведена учеными на основе выделения действий-инвариантов и эмпирико-теоретического метода исследования. Практические методические задачи состоят из опознания теории задачи, т.е. определение формируемого вида речевой деятельности, технологии обучения, этапа формирования речевого умения, выбора единиц учебного-материала, приемов и средств обучения, режимов работы. Технологические методические задачи включают в себя выбор, отбор и методическую организацию материала, текстов для аудирования и чтения, образцов монологической и диалогической речи, адаптацию текстов, моделирование и создание речевых ситуаций и формулирование к ним коммуникативно-познавательных задач, разработку и изготовления методических материалов для стимулирования активности студентов. К исследовательским методическим задачам относятся прежде всего подбор научно-педагогической литературы, осмысление текстов научных публикаций и вычленение методически значимой информации, формулирование исследовательских задач, планирование и проведение эксперимента, пробного или опытного обучения, обобщение результатов исследования в виде научного отчета, курсовой и дипломной работ.

Исследование содержания методической подготовки на уровне учебного материала предполагает разработку системы познавательных-методических задач, решение которых студентами на различных этапах формирования профессионально-методической деятельности приведет к реализации конечной цели методической подготовки. Таким образом, анализ иерархии целей профессионально-методической

подготовки на социальном, научно-теоретическом и профессионально-практическом уровнях позволил определить: конечную цель методической подготовки-формирование профессионально-методической (технологической) деятельности, а также и возможные уровни ее формирования, составляющие компоненты цели – теоретическое и практическое обучение и учебно-исследовательскую работу, выразить цели обучения языком содержания образования на теоретическом, квалификационном уровнях и на уровне учебного материала.

Изменение соотношения между методами обучения связана с изменением роли и места, целей и задач образования в высших учебных заведениях республики. Сегодня особую роль играет и необходимость усиления воспитательной функции обучения в целом и изменение направленности обучения, в частности.

Так, все большее место в процессе обучения стали занимать различные методы, новые технологии, особенно, самостоятельная работа студентов и магистрантов. В данное время изменился и характер проводимых работ, с необходимостью стали использоваться элементы эвристики при использовании разных видов технологии. Самостоятельная работа стала связываться с самостоятельным решением обучающихся таких познавательных задач, которые способствовали бы приобретению новых знаний, развитию логического и образного мышления, формируют собственное отношение к прочитанному (умения самостоятельно выполнять анализ, синтез, сравнение, обобщение, абстрагирование, конкретизация, планирование, самоконтроль) и т.д. На уроках всё больше используются задания и упражнения развивающего характера. Это – задания, выполняя которые, обучающиеся должны провести те или иные наблюдения, сопоставить факты, сделать самостоятельные выводы, наметить различные возможные пути решения выдвинутой проблемы, обосновать свои действия, проверить правильность выдвинутых предположений, подметить ту или иную закономерность и др. Упражнения такого рода вызывает у обучающихся большой интерес и способствует не только лучшему, более сознательному усвоению учебного материала, но и развитию обучающихся в процессе обучения.

Широкое развитие в современных условиях получили новые технологии. Они имеют большое значение для активизации деятельности студентов в процессе обучения, так как, по сравнению с восприятием изложения преподавателя, разные новые технологии предъявляют большие требования к обучающимся. Они каждый момент должны быть готовы мобилизовать приобретенные знания, отбирая из них те, которые необходимы. Для них создаются условия для выполнения самостоятельного поиска пути решения, рассмотрения различных возможных вариантов выполнения задания, отбора наиболее целесообразных из них и т.п. Такие подходы более всего отвечают одной из важнейших задач современного обучения-формирование творческой личности, обладающей умением самостоятельно и творчески применять, добывать знания. Решение любого вопроса на уроке требует выполнения всех тех элементов продуктивного мышления: это-и наблюдения, и изучение фактов, анализ условия, осознание вопроса, составление и осуществление плана решения, с использованием имеющихся данных и с использованием приобретенных раньше знаний, умений и навыков, формулировка правильного ответа и проверка выполненного решения. Расширение технических возможностей тоже содействует возникновению принципиально новых видов уроков. Опыт показал, что развитие методов обучения тесно связано и с развитием организационных форм обучения.

Вывод из исследований педагогов и психологов, (С.С. Кунанбаева, Н.Д. Гальскова и др.) что сообщение новых знаний-только первый шаг в овладении этими знаниями и, что полноценное их усвоение может быть достигнуто только в процессе самостоятельного применения этих знаний обучающимся, обусловил целесообразность и нового построения процесса обучения. Каждый урок несёт в себе элемент новизны и, вместе с тем, содержит материал, направленный на углубление и совершенствование приобретенных ранее знаний в процессе их применения. В связи с этим почти каждый урок связывается с решением не одной, а нескольких частных дидактических задач, что приводит к иному отбору и соотношению технологии, применяемых на уроках. Современный урок характеризуется использованием разнообразных методов в различных сочетаниях друг с другом. Да и характер (содержание) нового материала предопределяет выбор метода его введения. Стремясь к тому, чтобы сообщённое новое знание сразу находило себе применение на практике, в современных учебниках предусмотрены соответствующие различные задания.

Изменение характера использования ранее известных методов обучения связано и с решаемой в настоящее время задачей индивидуализации обучения. Эта задача требует не только соответствующего совершенствования организационных форм и средств обучения, но и решения проблемы

дифференцированного использования технологии обучения с учётом индивидуальных особенностей обучающихся. Реализация дифференцированного подхода в обучении на уроке происходит на основе объединения обучающихся в группы. Они объединяются в группы по признаку подготовленности к самостоятельному выполнению того или иного задания, или к изучению того или иного вопроса программы. Для дифференциации заданий для каждой группы обучающихся имеются разработанные дидактические материалы, применение которых даёт возможность организовать одновременную работу обучающихся над заданиями различного уровня трудности, но посвященных одному и тому же вопросу программы. Такой подход создаёт значительно лучшие условия для организации эффективной самостоятельной работы всех в группе, так как делает эту работу посильной для каждого из них.

Развитие новых технологии в этом направлении связано с совершенствованием средств обучения: созданием новых учебников и учебных пособий по новой программе, контрольно-обучающих устройств индивидуального и группового пользования, различные учебные программы и т.д. Активное и сознательное усвоение новых понятий, становятся возможным в тех случаях, когда удается отобрать различные технологии и так организовать с ними работу, чтобы обучающиеся сами смогли проводить необходимые наблюдения, сопоставления, делать выводы и проверять их правильность. В этой связи большое значение приобретает применение метода практической работы студентов с разного рода специально подготовленным дидактическим материалом. Говоря о роли разных методов, мы, по существу, затронули и проблему воспитательного аспекта методов обучения. При этом имели в виду формирование таких черт личности, как активность, инициативность, самостоятельность, элементы самокритичности, творческих способностей, т.е. сейчас система обучения строилась с учётом необходимости создать наилучшее условия для всестороннего развития личности. Она предполагает целенаправленное и систематическое влияние и на эмоциональную, и волевою сферу личности обучающихся. Студент с необходимостью должен осмысливать и переоценивать в ходе работы намеченный им самим план, так и каждый шаг его выполнения.

Придание различным технологиям обучения направленности на более полное использование способности обучающихся к поисковой деятельности оказывает большое влияние на эмоциональную сферу личности студента. Например, умело организованная эвристическая беседа, создающая для студентов субъективное впечатление самостоятельности открытия новых фактов, закономерностей, всегда связана с высокой эмоциональностью. В этом случае эмоциональность с одной стороны способствует более осознанному и глубокому усвоению знаний, а с другой создает условия для воспитания интереса, любви и привычки к трудовому усилию, напряжению мысли.

Воспитательную направленность методов обучения, можно рассматривать и с точки зрения усиления их роли в формировании гармонически развитой личности, человека, вооруженного современным мировоззрением. В этой связи возникает чрезвычайно важный вопрос о взаимосвязи и соотношении между методами обучения и методами воспитания. Особенно важную роль играет методы обучения. Это объясняет прежде всего тем, что именно методы обучения определяют взаимодействие преподавателя и обучающихся в процессе обучения. От выбора новых технологии, инновационных методов во многом зависит, как именно, в каком направлении, в какой мере проявится воспитывающее влияние личности преподавателя на каждого студента или магистранта. В частности, изменение соотношения между методами объяснения преподавателя, упражнений, беседы, рассказы и самостоятельной работы обучающихся в сторону увеличения удельного веса последних, создаёт лучшие условия для установления непосредственного контакта между преподавателем и студентом. При этом преподаватель получает больше возможности не только непосредственно направлять умственную и практическую деятельность студентов, но и оказывать целесообразное воздействие на эмоциональную сферу личности студента. Благодаря этому повышается эффективность не только в области усвоения знаний, умений и навыков, но в отношении формирования элементов мировоззрения в тесной связи со всесторонним воспитанием. Всё это создаёт благоприятные условия для того, чтобы знания и формируемые на их основе взгляды, отношения перешли в убеждение и стали базой для воспитания нравственного поведения. Совершенствование новых технологий и инновационных методов происходит прежде всего под влиянием целей обучения и воспитания, выдвигаемых обществом на разных этапах его развития. Непосредственное воздействие целей на методы обучения проявилось прежде всего в изменении направленности методов: от направленности новых методов обучения преимущественно на усвоение знания, овладение определённым кругом умений, формирование практических навыков – к направленности на реализацию

воспитывающей и развивающей репродуктивной деятельности студентов, особенное значение приобретает направленность новых методов обучения на развитие продуктивной, творческой деятельности обучающихся.

При рассмотрении вопроса о развитии инновационных методов и, особенно, появлении новых технологии, существенным представляется то обстоятельство, что приведенные сложившиеся методы возникли не одновременно. Отдельные элементы новых методов зарождались в недрах известных и получали своё развитие под влиянием изменяющихся целей обучения и других социально-педагогических причин. В настоящее время в ходе перестройки системы образования наряду с указанными выше изменениями в сложившейся системе методов (в их соотношении и направленности) полным ходом идёт процесс дальнейшего развития, приводящего к появлению элементов нового, которые как можно предположить, могут привести к возникновению новых технологии и инновационных методов. Проблема дальнейшего развития методов обучения и возникновения инновационных методов, требует дальнейшей теоретической разработки. Эффективность соответствующих исследований может быть достигнута при условии комплексного, системного подхода к методам обучения как к компоненту методической системы. В республике ведется исследования проблем развития инновационных методов не только в замкнутых условиях этого компонента системы самого по себе, но и в направлении анализа содержательных связей между методами обучения и другими компонентами системы, изучения взаимодействия их друг с другом. Говоря о важности учёта специфики отдельных вопросов и тем внутри каждого учебного предмета, мы имеем в виду необходимость исследовании того, какие возможности заложены в них, например, для использования проблемного изложения, для организации творческой самостоятельности обучающихся и т.д.

Список использованной литературы:

1. Митина А.М. Проблема целей обучения в современной педагогике. – Бишкек, Университет 2014 г.
2. Зорина Л.Я. Дидактические основы формирования системности знаний. – М., 2008 г.
3. Языкова Н.В., Володарская И.А. Самостоятельная работа студентов по курсу методики преподавания иностранных языков. – Улан-Удэ, 2011 г.
4. Антонова Е.Б. Рекомендации по работе с новым УМК. – М., 2014 г.
5. Есеналиева М.Д. Инновационные технологии в обучении иностранного языка. – А., МОИЯ, 2016 г.
6. Зинельева М.С., Кузьмина Н.В.. Формирование и развития инновационных методов обучения. – А., ИЯШК, 2016 г.
7. Даулетбекова Ж.Т. К вопросу об организации инклюзивного образовательного процесса в вузе. – А., Вестник, 2014 г.
8. Щукина Г.И. Активизация познавательной деятельности учащихся в учебном процессе. – М.: Просвещение, 2003 г. – С. 12-16.
9. Рогова Г.В. О повышении действенности урока иностранного языка. //ИЯШ – 2014. – №4.
10. Пассов Е.И. Цели обучения иностранному языку. – Воронеж, НОУ, 2012, №2.
11. Образование и XXI век: информационные и коммуникативные технологии. – М.:Наука,2009. – с.191.
12. Кунанбаева С.С. Теория и практика современного иноязычного образования. – Алматы:Эдельвейс, 2010 г.
13. Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам. – М.:«Аркти ГЛОССА», 2012 г.
14. www.edu.gov.kz

УДК 95(574) (075)
МРНТИ 63373

Ж.Е. Сманқұлова¹, Р.Сейтказиев²

¹тарих ғылымдарының докторы, Абай атындағы ҚазҰПУ,
Алматы қ., Қазақстан

²PhD докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы

ҚАЗІРГІ ЗАМАН БІЛІМ БЕРУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ТАРИХИ БІЛІМ БЕРУДЕ ПАЙДАЛАНУ

Аңдатпа

Мақалада қазіргі таңдағы Қазақстанның білім беру жүйесінің заманауи технологиялар арқылы оқытудың әдіс тәсілдеріне сипаттама беріледі. Педагог ғалымдардың еңбектерінен мысалдар келтіріп, оқытудың жаңаша әдіс-тәсілдеріне нақтылай талдаулар берілді. Бүгінгі білім берудің мақсаты мен міндеттеріне тоқталып, даму тенденциясына қысқаша мысалдар келтірілді.

Білім берудің жаңартылған жүйесі білім алушының функционалды сауаттылығын арттырып, жаһандық білім кеңістігіне жалғау. Білімді бағалаудың критериалды жүйесінің кезең-кезеңдер бойынша бағалауға машықтану арқылы, оқу процесі кезінде ұстаздардың қалыптастырушы бағалау мен жиынтық бағалауды іске асыру жолдары баяндалады. Бұл оқыту жүйесі тұлғаны дамытып, сыни тұрғыдан ойлай алатын, метатанымдық көзқарасы дамыған, бәсекеге қабілетті етіп шығару көзделеді.

Түйін сөздер: Қазақстан Республикасы, мектеп, оқушы, тарих пәні, критериалды, фармативті бағалау, білім беруді дамыту.

Сманкулова Ж.Е.¹, Сейтказиев Р.²

¹доктор исторических наук, КазНПУ им. Абая, г. Алматы, Казахстан

²PhD докторант, КазНПУ им. Абая, г. Алматы, Казахстан

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ИСТОРИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация

В статье дается краткая характеристика современной методике обучения через образовательные технологии в период обновления содержания образования в Казахстане. Приведены примеры из опыта работы учителя и дан подробный анализ новых методов обучения. Рассмотрены цели и задачи современного образования обобщены и приведены краткие примеры тенденций развития образовательного процесса.

Современная модернизированная система образования повышает функциональную грамотность учащихся и связывает их с мировым образовательным пространством. На протяжении всего процесса обучения учителя учатся тому, как проводить формативную и кумулятивную оценку посредством критериального оценивания в системе образования. Эта система обучения предназначена для развития конкурентно-способной личности с развитым критическим мышлением и метапредметным взглядом.

Ключевые слова: Республика Казахстан, школа, ученик, история, критериалный, фармативная оценка, развитие образования.

Zh.E. Smankulova¹, R.Seitkazyev²

¹doctor of Historical Sciences, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

²PhD doctoral student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

THE USE OF MODERN EDUCATIONAL TECHNOLOGIES IN HISTORICAL EDUCATION.

Annotation

Modern technologies of modern teaching technologies in the teaching methodology in Kazakhstan. Here are some examples of how to work with a teacher and learn more about the latest teaching methods. CEL and the problem of modern education are embodied and identified by development trends.

The modernized education system increases the functional literacy of students and connects them with the global educational space. Throughout the learning process, teachers learn how to conduct formal assessment and

cumulative assessment through assessment of the education system. This training system is designed to develop, develop and critical approach to the development of a personality-oriented, metaphorical, competitive approach.

Key words: Republic of Kazakhstan, school, students, subject of history, criteria, formative assessment, development of education.

Жас ұрпақтың ұлттық дүниетанымын әлемдік мәдени құндылықтармен жетілдіріп отыруға, ұлттық құндылықтарды сақтай білуге, өркениетті дүниеде болып жатқан өзгерістерді ескере отырып, тарихи экономикалық ахуалын терең танытуға жете назар аударуымыз қажет. Қашанда ел тұтқасын жан-жақты білімді ұрпақ ұстаған шақта ғана өркениет алға қарай дамымақ. Ол үшін қазіргі таңдағы жеке тұлға өзіндік дәлел нанымды жеткізе білетін, ынталы, сенімді, көңілді, белсенді, сыни пікір-көзқарастары жүйелі дамыған, сандық технологияларда құзырлылық танытатын оқушы ретінде қалыптасуын қамтиды. ХХІ ғасырдың қарқынды ілгерілеу ырғағына қатар ілесу үшін, өзара тығыз оқушылардың өз бетінше оқу дағдыларын дамыту аса маңызды болып табылады. Бастауыш сынып пәндеріне арналған оқу бағдарламаларындағы оқу мақсаттары оқушылардан шынайы проблемаларды анықтап зерттей білуді талап етеді.

«Өз эрудициясын кеңейту, сабақта қолдану үшін үнемі жетілдіру, заман талабына сай көштен қалмай өзгеріп отыру – мұғалімнің басты қасиеті болуы тиіс» деп А.Б. Перкезе жазғандай. Мектеп әкімшілігі мен білім беру жүйесін басқару органдарының мұғалімдерді тиісті ресурстармен қамтамасыз ету қызметінен гөрі, оқушыларды тәрбиелеу, дамытуға бағытталған мұғалімнің сыныптағы күнделікті жұмысы оқыту үдерісі мен оқушылардың оқу нәтижелеріне көбірек ықпал етеді. Соның ішінде белсенді оқыту оқушылардың белсенді қызметпен айналысуы арқылы мұғалім берген ақпараттың мәнін ұғынып, алған білімдерін есте сақтап, оны қолдана алуын қамтамасыз етуді көздейді. Мысалы: Хэттидің мидың қызметін талдай отырып жүргізген шолуында меңгерту шеберлігі тек белсенді қызмет арқылы жүзеге асатынын, оқушы тек тыңдаумен айналыспай, білім алуда белсенді әрекет етуі керек екендігін көрсеткен. Сондықтан, мұғалімнің сыныптағы іс-әрекеттеріне әдістемелік құралдар немесе оқулықтардан гөрі, пәннің қалай оқылуы керектігі жөнінде ойлағаны шарт. Осыған байланысты егер де дайын білім беретін «дәстүрлі» стильмен оқытатын мұғалімдер сын тұрғысынан ойлау қабілеттері дамыған оқушыларды қалыптастырғысы келсе, өздерінің де сын тұрғысынан ойлау қабілеттерін дамыта отырып, жаңашыл идеяларға көңіл ашулары керек.

Оған дәлел: Маған айт-мен ұмытып кетемін

Үйрет маған- менің есімде қалады

Өзіме істет-мен үйренемін (Қытай мақалы)

Сабақ барысында әлеуметтік өзара әрекеттестік оқуда маңызды рөл атқарады. Тақырыпты мұғалім меңгертіп түсіндіргеннен гөрі, бірігіп топпен оқу тиімді деген, яғни Мерсер құрдастар тобындағы өзара қарым-қатынас оқуда ерекше маңызды рөл атқаратынын атап көрсетті. Оқушылар жұпта немесе топта жұмыс істегенде, олар «мұғалім-оқушы» және «оқушы-оқушы» өзара іс-қимылға қарағанда мейлінше «симметриялы» болып келеді. Баланы оқытудың мақсаты – оны әрі қарай мұғалімнің көмегінсіз-ақ дамытуға қабілетті ету деп атап көрсетті Эльберт Хаббарт.

Чехтың ұлы педагогы Я.А. Коменский «оқымай, тоқымай, білікті, өнерпаз, шешен, ақын болған адамдар жоқ» деген. Олай болса, баланың дұрыс білім алуы ең алдымен, ұстазға байланысты. Әрбір мұғалім өз ісіне жетік, теориялық білімімен жақсы қаруланған болса ғана балаларға жақсы өнеге, терең білім бере алады. Бұл әрине, мұғалімнің қолайлы әдісті таңдай білуіне байланысты.

А.Байтұрсынов «әдіс – ерекшеліктен шығатын нәрсе, әдістің жақсы, жаман болмағы жұмсалатын орнының керек қылуына қарай» – деген.

Үстіміздегі ғасыр – жеке тұлғаны қалыптастыру, ізгілендіру, дамыту ғасыры. Олай болса, мұғалімдердің алдында тұрған бірден – бір мақсат – оқушылардың алған білімдерін пайдаға асырып, өздігінен әрекет ете алатын, оларды түрлі өмірлік жағдайда қолдана білетін, өзіндік көзқарасы бар азамат болып жетілуіне көмектесу.

Білім беру бағдарламасының негізгі мақсаты – білім мазмұнының жаңаруымен қатар, критериалды бағалау жүйесін енгізу және оқытудың әдіс-тәсілдері мен әртүрлі құралдарын қолданудың тиімділігін арттыруды талап етеді. Негізінен жаңартылған білім жүйесі құзыреттілікке және сапаға бағытталған бағдарлама. Жаңартылған білім берудің маңыздылығы – оқушы тұлғасының үйлесімді қолайлы білім беру ортасын құра отырып, сын тұрғысынан ойлау, зерттеу жұмыстарын жүргізу, тәжірибе жасау, АҚТ-ны қолдану, коммуникативті қарым-қатынасқа түсу, жеке, жұппен, топта жұмыс жасай білу, функционалды сауаттылықты, шығармашылықты қолдана білуді және оны тиімді жүзеге асыру үшін қажетті тиімді оқыту әдіс-тәсілдерді (бірлескен оқу, модельдеу, бағалау жүйесі, бағалаудың тиімді стратегиялары) қолдану болып табылады.

Оқыту мен оқудың бұл тәсілі оқытудың сындарлы тәсілімен тығыз байланысты, себебі оқушылар бірлесіп жұмыс істей отырып, пәндердің аралығындағы мәселелерді талқылайды, зерттейді. Оған дәлел: Ми неғұрлым белсенді жұмыс істеген сайын, оқу үдерісі соғұрлым қарқынды жүзеге асады деген Хэтти (2014)

Оқушылар тек тындаумен айналыспай, білім алуда белсенді әрекет етуі керек екенін көрсетеді. Белсенді оқу аясында көңілді білім алады. Жаңарту және критериялды бағалау жүйесін енгізу тұрғысынан мұғалімдер өз шеберлігін көрсетеді. Мұғалімдер әр сабақ соңында оқушыдан күтілетін нәтижелерін анықтайды, яғни бүгінгі тақырыпқа деген жаңаша түсінік пайда болды ма, немесе жоспар іске асты ма деген сияқты.

Бұл жаңартылған білім бағдарламасы оқушы үшін де, мұғалім үшін де тиімді бағдарлама. Мысалы: Брунер оқытудағы маңызды тәжірибені дамыту бойынша бірнеше өте маңызды кеңестер ұсынды. Брунер теориясының ажырамас бөлігі «Жаңалық ашу» және «Егер оқушыға бөліктерді бір жерге жинауға және өзін ашушы болуға рұқсат етілсе, алынатын нәтижелер шынайы» деген ұғымдар болды. (1962) Оқытудың мұндай типінің артықшылығына төрт аспектінің арасында; біріншіден, зияткерлік мүмкіндіктердің өсуі арқылы; екіншіден, сыртқы марапаттаудан ішкі марапаттауға өту арқылы; үшіншіден, жаңалық ашу арқылы және соңғысы, жадыны дамыту үшін осындай оқытудың тиімділігі арқылы қол жеткізіледі.

1960-шы жылдардан бастап формативтік (қалыптастырушы) және суммативті (жиынтық) бағалау терминдерінің арасындағы айырмашылық енгізіле бастады. Нақтырақ айтқанда, жіктеу үшін өткізілетін оқуды бағалау және оқытудың бөлігі ретінде бағалауды қолдану болатын, оқыту үшін бағалау арасында. Оқытуды, әдістерді жақсарту мүмкіндіктерін анықтауға бағытталған оқыту үшін бағалау (ОҰБ) дербес тұжырымдама ретінде 1999 жылдан кейін қолданысқа енді. Бағалау оқытудың алға жылжуын белгілейді және өзінің функциясы бойынша бағалау жиынтық (оқуды бағалау) болып саналады. Оқушыны қандай мақсатта, не үшін, қалай бағалаймыз? Бағалау кезінде мынадай мақсаттар болуы мүмкін: оқытудың қиындықтарын анықтау, жетістікке жеткендегі кері байланыс, уәж, болжау, стандарттарды бақылау, бағдарламаның мазмұны мен стилін бақылау. Бұл келтірілген барлық бағалаудың түрлерінде бақылау, интерпретациялау, қорытындылауды қамтиды. «Оқыту үшін бағалау және оқуды бағалау» модулі білім беру, оқыту үдерісіндегі әдіс-тәсілдердің барлық түрлерімен байланыста болады. Бұны меңгеру үшін қалған модульдердің мазмұнын игеру қажет, болжау, сұрыптау, бақылау, жоспарлау әдістерін меңгеру керек. Оқушылардың алға қарай даму мақсатында жұмыс нәтижелерін, өз-өздерін бағалай білуі керек. Оқуды бағалаудың мақсаты – оқушылардың оқып білгенін жинақтау. Бірақ, маңызды мәні бар тест жүйесі арқылы оқушылардың білімін бағалау оқыту үдерісіне кері әсерін тигізуі мүмкін. Мұғалімнің оқушыларды бағалауы – ол оның білімін топтау, белгілі бір шаблонмен салыстыру. Мұғалімнің іс-әрекеттеріне қарай, шеберлігіне қарай оқушыларды бағалауда бірнеше әдістерін қолдана алады: жеке, жұптық, топтық, жиынтық, қателерді талдауын, салыстырмалы түрде, өздерін-өздері, кері байланыс, т.б. Нәтижесінде оқушының мұғалімге деген сенімі артады, көзқарасы өзгереді. Оқыту үшін бағалау мен оқуды бағалау модулі бағдарламаның басқа модульдерімен тығыз байланысқан. Бұл модульді пайдаланғанда барлық жаңа тәсілдердің мазмұнын дұрыс игеру керек, орынды пайдалану керек. Оқыту үшін бағалау мен оқуды бағалау модулі оқушылардың білім деңгейін анықтауға, алдағы жұмыстарды қалай жоспарлау керектігі, алға қойған мақсатқа жету алгоритмін құру керек. Барлық модульдер бір-бірімен өте тығыз байланысқан. Сабақ беру кезінде бір модульді пайдаланғанда басқа модульдің міндетті түрде кірістірілетінін сеземіз. Екінші жағынан, кез келген модульді пайдаланғанда оның нәтижесін білуіміз керек, яғни, сабақ беру кезінде таңдап алынған модульді қаншалықты пайдаланғанымызды бағалауымыз тиіс. Қазіргі кезде оқытудың көптеген жаңа технологиялары жайлы айтылып, бұқаралық ақпараттық құралдар арқылы да жарияланып келеді. Бұған көптеген материалдар бар. Оқуды бағалау тақырыбы өте күрделі және мұғалімнің оқушыға қоятын бағасы өте тиянақты, әділ, маңыздылық пен дәлелділік, жариялылық пен қарапайымдылықпен сипатталатын болса, оқушылардың да оқуға деген ынтасы артуына, қандай да бір мақсатқа жетуіне ықпал етеді деп есептейміз. Егер оқушылар тапсырманы шығармашылықпен, ізденіспен орындаса, тақырып мазмұнын суреттеп берсе, онда ол жұмыс жоғары бағаланатынын біледі. Кез келген іс-әрекетте өзінің қиындықтары болады. Жаңа бағдарламамен жұмыс істеген мұғалімдердің де өздеріне лайықты жетістіктері мен кедергілерге кездесетіні болады. Мұғалімдер мектеп іс-тәжірибесінде оқушыларды формативті бағалаудың бір ғана түрін қолданады. Оқушыларды білім алуға ынталандыруда формативті бағалаудың 12 түрін толық қолдануы оң нәтижелерін берері сөзсіз. Мұғалімдер оқушыларының іс-әрекеттерін сипаттап жазған рефлексивті есептерінде қиналады. Себебі, мұғалімдердің өздерін бүкіл курс барысында тренерлердің бағалайтынын сезбейді. Оларды курс барысында басынан соңына дейін тренерлер формативті бағалайды. Курстың соңғы айында толығымен рефлексия жүргізіледі. Олар мектептегі іс-тәжірибе кезінде орындаған жұмыстарын екінші бетпе-бетте осында келіп, толығымен бағалану үдерісіне түседі. Тындаушылардың өздері алдымен формативті бағаланып, соңынан портфолио

жинақтап, таныстырылымдарды қорғап, емтихан тапсырып жиынтық бағалау үдерісіне түсетінін бірі білсе, бірі білмей жатады. Бағалаудың бұл екі түрінің арасындағы байланысты түсінбей жатады. Ең үлкен қиындық, міне, осында жатыр. Әрине, бұл екі бағалауда да өздеріне қатысты өз критерийлері болады. Оны әр топтың тыңдаушыларын бағалайтын тәуелсіз бағалаушылардың құзырына береді [1].

Осы кезде оқушы оқу үдерісіне белсенді қатысқанда ғана материалды терең меңгереді. Басқаша айтсақ, оқушыға бағдарланған оқыту ортасында мұғалім оқушылардың сыныпқа келген кездегі бастапқы сенімдерін, білімін және өзіндік ойын негізге ала отырып, өз пайымдарын жасауға қабілетті екенін түсінеді. Егер оқу үдерісі оқушы мен оқу материалын жалғастыратын «көпір салуға» негізделсе, онда осы үдерісті үйлестіретін мұғалімдер көпірдің екі жағын да қадағалай білуі тиіс. Мұғалімдер оқушылардың не білетінін және нені жасай алатынын, сондай-ақ олардың қызығушылықтарын, әр оқушының нені жақсы көретінін және не істегісі келетінін түсінуге тырысады. Зерттеу нәтижесінде соңғы жылдарда оқу адамның білім алуға нақты мүмкіндіктерін пайдалану, бастан кешкен тәжірибе, әлеуметтік қарым-қатынастар, құндылықтар, амал-тәсілдер мен ұстанымдарының кешенді үйлесімі ретінде анықталып отырған.

Орта мектептің қоғамдық-гуманитарлық пәндердің ішінде тарихи білім беруді ұстаздар біршама жолға қойған. Оған дәлел ретінде тарихи кезеңдер тізбегін хронологиялық тұрғыда сыныптарға дұрыс бөлген. Мысалы: бесінші сыныпта ежелгі Қазақстан тарихы оқытылады. Бұрындары алтыншы сыныпта оқытылып келген. Қазіргі уақыттарда алтыншы сыныпта Ортағасырлар кезеңі, жетінші сыныпта Жаңа заман кезеңі, сегізінші сыныпта Қазіргі заман кезеңі (XX ғ. басы – XX ғ. ортасына дейін) оқытылуда. Бұдан ұтатын жері баланың жас ерекшелігіндегі психологиялық феноменнің ескерілуі. Тарихи білімнің берілуінде тесттік жаттау арқылы сұралу және бағалау әдісі қазіргі оқу жүйесінде алдыға шығып отыр. Күнделікті сабақты бағалаудың әдісі жиынтық бағалауларда көбіне жазбаша тестік балама әдісінен аспай отыр. Баланың тарихи оқиғаны баяндау, ой түю, есте сақтау, тарихи тізбекті түсіну, кие ұғымына терең бойлау сынды – тарихтың ішіндегі құндылықтарын оқушылар түсіне алмауда. Бұның салдары өзінің ойын айталмайтын, кемел шешім шығара алмайтын, жастарды тәрбиелеу ұстаз бен ата-аналарға қиындық тудыруда. Тарихтың мәні не? – деген сауалға, философ Карл Ясперс «Смысл и назначение истории» кітабында айтады. «Тарихты біз өткеннен сабақ алу үшін оқимыз. Тарихта мейірім махаббатпен шешім қабылданғанда, адамзат баласының өмір сүрген уақыты – қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман болған. Зұлымдық билеп, өткенге ой жүгірлеген дәуірлер – адамзатқа кесепаты көп болған» деген ойларды меңзейді.

1. Жаңартылған білім беру мазмұнының ерекшелігі қандай?

Бұл бағдарламаның дәстүрлі бағдарламадан ерекшелігі:

1. Пән мазмұнының спиралді қағидатпен берілуі. Яғни пән мазмұны қарапайымнан күрделенуі.
2. Блум таксономиясы бойынша оқу мақсаттарының иерархиясы.
3. Бір білім беру аясындағы және пәнаралық байланыстарды жүзеге асыру мақсатында «ортақ тақырыптардың» берілуі.
4. Оқу үдерісін ұзақ мерзімді, орта мерзімді және қысқа мерзімді жоспарлар арқылы ұйымдастыру.
5. Оқытудың тәрбиелік әлеуетін арттыру, оқушының адамгершілік-рухани қасиеттерін қалыптастыру.
6. Білім беру деңгейлері аралығында пән бойынша сабақтастықты ескеруге мүмкіндік беретін толық оқу курсы бойынша педагогикалық мақсат қою.
7. Бөлімдердің мазмұны мен ұсынылған тақырыптардың уақыт талабына сәйкес келуі, әлеуметтік дағдыларды қалыптастыруға назар аударылуы.
8. Оқытудағы жүйелі-әрекеттік ұстаным (оқушының білім алу үдерісіне белсенді қатысу)

Қорыта айтқанда, жаңа бағдарламаның мәні, баланың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру. Оқушы өзінің мектеп қабырғасында алған білімін өмірінде пайдалана білуі керек. Сол үшін де бұл бағдарламаның негізі «Өмірмен байланыс» ұғымына құрылған. Ұстаздарға үлкен жауапкершілік міндеттелді. Оқушылардың бойына XXI ғасырда өмірдің барлық салаларында табысты болу үшін, қажетті дағдыларды дарыту үшін, мұғалімдер тынымсыз еңбектену керек. Жаңартылған оқу бағдарламасы аясында тек өз пәнін, өз мамандығын шексіз сүйетін, бала үшін ұстаз ғұмырын күдіретті деп санайтын білімді мұғалімдер ғана жұмыс істей алады. Үйренгеніміз де, үйренеріміз де көп Үнді халқының тарихи тұлғасы Махатма Гандидің «Егер сен болашақтағы өзгерісті байқағың келсе, сол өзгерісті уақытында жаса» деген ілімін негізге ала отырып, оқушы бойындағы қабілетті жетілдіріп, оқушыларды болашаққа жетелейік. Жаңартылған білім – болашақтың кепілі.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. *Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы.* – Астана, 2010.
2. *Кретериалды бағалау технологиясы. Урмашев Б.А. «ССК» баспасы.* – Алматы, 2016. – 97 б.

УДК 95(574) (075)
МРНТИ 63373

Р.А. Айткалиева¹, Ж.Е. Сманқұлова²

¹Абай атындағы Қаз ҰПУ, Тарих және құқық институтының PhD докторанты
Алматы қ., Қазақстан

²Тарих ғылымдарының докторы, Абай атындағы Қаз ҰПУ
Алматы қ., Қазақстан

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ЗАМАНАУИ БІЛІМ БЕРУ ЖАҒ ДАЙЫНДАҒЫ АРХИВТАНУ МАМАНДАРЫН ДАЯРЛАУ ІСІ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстан Республикасындағы білім беру жүйесіне реформалар жүргізу бүгінгі заманғы қоғамға сай кәсіби мамандарды даярлау ісін жетілдіруді қажет ететіндігі дәйектеле отырып, архивтану саласындағы заманауи білім беру саласы сараланған. Сонымен қатар заман талабына орай ақпараттық технологиялар кеңістігіне енген мемлекетіміз үшін жоғарғы білікті, мұрағаттарда жұмыс істей алатын, түрлі бірлестіктердегі іс қағаздарын жүргізуге қабілетті мамандарға деген сұраныс жылма-жыл арта берері де анық екендігіне автор көз жеткізеді.

Автор сонымен қатар студенттер мен оқытушыларды мұрағат ісіне оқытып, дайындаған кезде пәндер кешені арасынан «Мұрағаттану негіздері» курсы маңызды орын алатындығын және алғашқы кезеңде мамандар даярлауда аталған еңбектің негізгі оқулық болғандығын қарастырған. Ол болашақ қызметкерлерді мұрағаттану ісі бойынша теориялық, әдістемелік біліммен сусындатып, мұрағаттануда жұмыс жасаудың жай-жапсарын айқындап беретін оқулықтар барысына тоқталған.

Қоғам өміріндегі құжаттардың мәні, Қазақстан мұрағат ісін ұйымдастырудан мәлімет беру; құжаттарды ұйымдастыруда мемлекеттік, ведомстволық, жеке мұрағаттар рөлін корсету; студенттерді құжаттармен жұмыс жасауға, құжаттар таңдауға, құжаттық информациялық технологияны пайдалануға үйрету; тарихи деректермен жұмыс істеуге жаттығу сияқты негізгі оқыту барысындағы ЖОО білім беру мазмұнын талдаған.

Тірек сөздер: архивтану негіздері, Қазақстан мұрағат ісі, құжаттар, мұрағат мамандары, іс-қағаздары.

Айткалиева Р.А.¹, Сманқұлова Ж.Е.²

¹PhD докторант, Института истории и права КазНПУ им. Абая,
г. Алматы, Казахстан

²доктор исторических наук, КазНПУ им. Абая,
г. Алматы, Казахстан

РАБОТА ПО ПОДГОТОВКЕ СПЕЦИАЛИСТОВ ПО АРХИВНОМУ ДЕЛУ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН В УСЛОВИЯХ СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

В статье обосновывается необходимость совершенствования работы по подготовке профессиональных специалистов, отвечающих требованиям современного общества в условиях проведения реформ системы образования, с анализом сферы современного образования в архивной отрасли. Также, автором убедительно доказано, что востребованность в высококвалифицированных, умеющих работать в архивах, способных к ведению делопроизводства в различных областях специалистов для нашего государства, вступившего в пространство информационных технологий, будет расти из года в год.

Автором также предусматривается, что при обучении и подготовке студентов и преподавателей архивному делу в комплексе дисциплин важное место займет курс «Основы архивного дела» и на первоначальном этапе подготовки специалистов указанный труд будет основным учебником на казахском языке. Он подробно останавливается на содержании учебников, которые должны будут знакомить будущих служащих теоретическими, методическими знаниями, раскрывать особенности работы в архиве.

Выполнен подробный анализ содержания образования в ВУЗе в ходе основного обучения как значение документации в жизни общества, ознакомление с организацией архивной деятельности, указание роли государственных, ведомственных, частных архивов в организации документов, обучение студентов с документами, отбору документов, использованию информационных технологий в документировании, работе с историческими данными.

Ключевые слова: основы архивного дела, архивное дело Казахстана, документы, специалисты архивного дела, делопроизводство.

R.A. Aitkaliyeva¹, Zh.E. Smankulova²

¹PhD student of the Institute of History and Law at Abai KazNPU,
Almaty, Kazakhstan

²Doctor of historical sciences, Abai KazNPU,
Almaty, Kazakhstan

ARCHIVE EXPERT TRAINING IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN IN CONDITIONS OF THE MODERN EDUCATION

Annotation

The author of the article substantiates need to improve the training of professional specialists who meet the requirements of modern society in the context of reforms in the education system, analyzing the sphere of modern education in the archival industry. As well, the author convincingly has proved that from year to year the demand will grow for highly qualified experts, able to work in the archives, capable to do records management in various fields of specialists for our state, which has entered the information technology space.

The author has performed a detailed analysis of the educational content in the University in the course of basic training such as the importance of documentation in society, familiarization with the organization of archival activities, indicating the role of state, departmental, private archives in the organization of documents, training students to of documents, sampling of documents, use of information technology in filing documents, working with historical data.

Key words: fundamentals of archival business, archival business of Kazakhstan, documents, specialists of archival business, office work.

Білім жүйесін ақпараттандырудың мемлекеттік бағдарламасын қамтамасыз ететін Республикалық білім жүйесін ақпараттандыру ғылыми-тәжірибелік орталығының құрылуы ғылым-білім жүйесін нығайтып, оны жаңа ақпараттық технологиялармен толықтыру ісінде берері мол болды.

Білім берудің бүкіл жүйесін одан әрі ақпараттандыру мақсатында ҚР Үкіметі «Қазақстан Республикасының бастауыш және орта кәсіптік білім беретін оқу орындарын ақпараттандыру бағдарламасын» бекітіп, «2002-2004 жылдарға арналған Қазақстан Республикасының білім беру жүйесін ақпараттандыру тұжырымдамасын» мақұлдады. ХХІ ғасыр – телекоммуникациялық жүйелер мен қоғамды ақпараттандыру ғасыры. Еліміздегі уақытша қиыншылықтың желеуімен осындай ауқымды процестен жастарды шет қалдыруға болмайтын еді. Ақпараттық технологиялар заман талабына сай мамандар дайындаудағы мемлекеттік маңызы бар саланың бірі архивтанушы мамандарды дайындау ісі. Қазіргі кезеңде Қазақстан Республикасында мұрағат құрылысы ерекше маңызға ие болып келеді. Егемендіктің алғашқы жылдарындағы қиындықтарға, бұрынғы Одақтың мұрағат ісімен үзілген байланысқа және экономикалық проблемаларға қарамастан, мұрағатшылар республикадағы мұрағат ісін одан әрі дамытуда.

1998 жылы 22-ші желтоқсандағы ҚР тұңғыш президенті Н.Ә.Назарбаевтың қол қоюымен қабылданған «Ұлттық мұрағат қорлары мен мұрағаты туралы» заңы болып табылады.

Алғаш рет біздің еліміздің тарихында заңдық негізде республика мұрағат мекемелерінің құқықтық негіздері құрылды. Заң республика мұрағат қызметінің басты бағыттарын көрсете тұрып, «ҚР Ұлттық мұрағат қорының құжаттарын сақтау мен пайдалану, қоғамдық қатынастарды реттеуді» қамтамасыз ететін мәселелер қарастырылады. Мысалы:

Қабылданған Заңға сәйкес Ұлттық мұрағат қорының құрамына :

- заңдық актілер және т.б. ресми құжаттар;
- басқару;
- ғылыми-зерттеу;

- лицензиялық;
- картографиялық;
- геодезиялық;
- геологиялық құжаттар;
- телеметриялық және басқа арнайы құжаттамалар;
- машинаға негіделген және аудиовизуалдық құжаттамалар;
- тарих және мәдени құжаттық ескерткіштер;
- ұлттық құндылықтарды айғақтайтын жеке тұлғалар қорлары және басқа да құжаттамалар;
- ҚР-ның иелігіне түскен басқа да құжаттар сақтандыру құжаттарының көшірмелері кіреді.

Ұлттық мұрағат қоры туралы Заңның әр бөлімі негізгі ержелерді анықтап берді. Мысалы, 5-ші бапта Ұлттық мұрағат қорының негізгі құрылымы мыналар болып танылады делінген:

- ҚР жобалық-конструкторлық;
- технологиялық.

1. Патенттік ОММ құжаттары.
2. ҚР Президентінің мұрағаты.
3. Республикалық маңызға ие қалалардың және ҚР астанасының мемлекеттік мұрағаттар (Астана және Алматы қалалары).
4. Облыстық, қалалық және аудандық мемлекеттік мұрағаттар және олардың филиалдары.
5. Басқа да толықтыру көздері.

Сонымен бірге маңыздылығы біршама мәселелердің мәні ашылды; 1) Ұлттық мұрағат қоры құрылымына мұрағат қоры мен жинағының қатынасының тәртібі; 2) Ұлттық мұрағат қорындағы құжаттар құқықтарының қорғалуы және кепілдігі; 3) мұрағат құжаттарын қайта құрғанда немесе заңды тұлғаларды жойғанда мұрағат құжаттарына иелік құқығы; 4) мемлекеттік есеп, сақтау, сақтауды ұйымдастыру және тұрақты сақтауға құжаттарды өткізу; 5) ғылыми-анықтамалық аппаратта көрсетілген Ұлттық мұрағат қоры құжаттары құрамы мен мазмұны жөнінде мәліметтер; 6) сақтау және сақтауды ұйымдастыру тәртібі; 7) құжаттарды пайдалану және оларға байланысты басқа да мәселелер; 8) мемлекеттік реттеу және мұрағат ісін басқару; 9) халықаралық әріптестік.

Аталған, Заңда Республикадағы мұрағат ісі ұйымдастырылуының негізгі мәселелерін ашып берді.

«Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейінгі Стратегиялық даму бағдарламасында» ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың қарқынды дамуы және бейімделуі экономикалық көрсеткіштерге ғана емес, адамдардың өмір сүру салтына да әсер етіп, қоғамды жаңғыртудың маңызды факторы болатыны айқындалған [1]. Осы негізде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды дамытудың қазіргі Қазақстанның мұрағат ісі үшін маңыздылығын көрсетеді.

Бүгінгі таңда ақпараттық-коммуникациялық технологиялар әлемдік экономиканы дамытудың қозғаушы күші бола отырып, қоғамның барлық саласына ендіруді қажет етеді. Ақпарат дәуірінде ақпараттық-коммуникациялық технологиялар және ақпараттық инфрақұрылым, жаңа ашылулар мен өнертабыстарды дайындауға ықпал жасайды, жалпы мемлекетіміздің бәсекеге қабілеттілігін арттыра отыра мемлекеттің дамуын қайта құрудың ғылыми-технологиялық кілті болып табылады. Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды мұрағат саласында кеңінен қолдану, ең алдымен, жыл санап артып келе жатқан аталған саладағы инновацияларды дамытудың трендімен байланысты. Бүгінде интернет, бұлыңғыр есептеулер, мобильді және мультимедиялық технологиялар, RFID, NFC, роботтар, виртуалды шындық және басқалары «ақылды» экономикасы бар елдердің міндетті атрибутына айналып отыр.

Қазақстан Республикасындағы ақпараттық технологиялар секторы – ұлттық-экономиканың барынша серпінді дамып келе жатқан сегменттерінің бірі. Қалыптасқан макроэкономикалық жағдайға, сонымен қатар, ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың заманауи қоғамға әсер етуі экономикалық шеңберде ғана емес, көптеген дамыған және дамушы елдер мемлекеттік құрылымдар мен азаматтық қоғам институттарының жұмысын ғана емес, әлеуметтік саладағы ғылым мен білім беруде, мәдениетте және адамдардың өмір салтындағы қатынастарды өзгертетін ақпараттық-коммуникациялық технологияларды дамытуды және таратуды өзімен ілестіретін зор артықшылықтарды толық көлемде ұғынды. Аталған мәселе ақпараттық-коммуникациялық технологиялар еліміздің дағдарыстан кейінгі әлемдегі тұрақты бәсекеге қабілеттілігін құру құралдарының бірінің қызметін атқарады.

Соңғы жылдары ақпараттық-коммуникациялық технологиялар секторында Қазақстанның маңызды жетістіктері байқалады. Атап айтсақ, 2012 жылғы наурыз айының басында жарияланған БҰҰ E-Government Survey-2012 «Электрондық үкімет адамдар үшін» рейтингінде, Қазақстан 2010 жылмен

салыстырғанда 8 позицияға көтеріліп, 38-орынды иеленді. Е-қатысу индексі бойынша Қазақстан 2-орынды Сингапурмен бөлісті. Дүниежүзілік экономикалық форумның 2012-2013 жылдарға арналған ғаламдық бәсекелестік қабілеті бойынша есебінде Қазақстанның бәсекелестікке қабілеттік рейтингі 21 позицияға көтеріліп, 51-орынға жетті. Халықаралық электробайланыс одағының рейтингінде Қазақстан соңғы жылы АКТ-ны дамыту индексі бойынша 72-орыннан 68-орынға көтерілді. Елімізде қызмет көрсету барлық аумақты қамтып, 3000-нан астам өндірістік нысандармен жүзеге асырылады. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының ірі бәсекеге қабілетті мемлекеттердің қатарына кіруге қатысты мақсаттары елде білімге негізделген жаңа экономиканы қалыптастыру бойынша үлкен күш жұмсауды талап етеді. Осындай талаптың жүзеге асуы тек ақпараттық-коммуникациялық технологияларды дамыту және енгізу арқылы мүмкін болатындығы сөзсіз.

Осыған байланысты еліміздің алдында ақпараттық-коммуникациялық технологияларды тұтынудың және қолданудың өсу қарқынын елеулі арттыру және елдің бәсекеге қабілеттілігін ұзақ мерзімді қамтамасыз ету мақсатында ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың білім беру жүйесіне әсіресе архив ісі саласына енгізуді жеделдету міндеті тұр. Қазіргі таңда аралас, яғни дәстүрлі және электрондық оқыту тәжірибеден өткізілуде. Халықаралық зерттеулерге сәйкес (Watson, John, 2008) болашақта аралас оқу түрі орта білім беру саласында басымдыққа ие болады деп күтілуде.

Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды архивтану мамандарын қолдану негізінде студенттердің өзін-өзі шығармашылықпен дамыту мәселесін зерттеу жалпы дидактикалық ұстанымдар негізінде іске асады. Мысалы осы ақпараттық-коммуникациялық технологияларды зерттеуші И.В. Роберттің жұмысында білім беруде ақпараттық технологияларды қолданудың төмендегідей педагогикалық мақсаттары аталып өтіледі: – студентті тұлғалық дамыту; – ақпараттық қоғам жағдайындағы өмір сүруге дайындау; – қазіргі қоғамның ақпараттануынан туындайтын элеуметтік тапсырысты орындау; – оқу-тәрбиелеу үдерісінің барлық деңгейін жеделдету. Ал зерттеуші В.Б. Поповтың айтуынша, білім беруді ақпараттандырудың міндеттерін жүзеге асыру үшін студенттен бастап, білім беруді ұйымдастырушыға дейін компьютерлік технологияны пайдалануға дайындығы болулары тиіс. Олардың әртүрлі ақпаратты дербес компьютерде өңдеуге, қазіргі заманғы бағдарламалық мүмкіндіктерді пайдалану іскерлігі мен дайындығын қалыптастыру міндеті өзекті бола түседі, яғни дербес компьютерді «пайдаланушыны» дайындау міндеті туындайды. Сондықтан архивтанушы мамандарды дайындайтын оқу орындарында білім беру саласында бұл критерилер сақталаса маман сапасына өз ықпалын тигізер еді.

Архивтану мамандығы бойынша білім сапасының төмендігін зерттеуші Г.В. Лаврентьев оқытушылардың кәсіби тәжірибесінде ақпараттық технологиялардың қолданылмауын ең басты себеп ретінде көрсетеді [2].

Сондай-ақ білім сапасының төмендігіне Г.Н. Бояркин [3], В.К. Белошарпа [4], А.С. Лесневский [5] және т.б. ғалымдар оқытушылардың ақпараттық дайындығында коммуникативті мүмкіндіктерінің сәйкес болмауы, ақпараттық техникалармен жұмыс дағдыларының болмауы және үйлерінде компьютерлері бар интернетке қосылған едәуір бөлігі жаңа технологияларды меңгеруге кедергі келтіретін оқытушылардың ерекше ойлау стилі, психологиялық кедергілер кездесетінін жазады.

Тағы бір қатардағы авторлар В.Г. Маралов, А.В. Мудрик [6], Л.Н. Куликовалардың [7] жұмыстары студенттің ақпараттық білім беру ортасындағы танымдық үрдісінде өз бетінше немесе басқалармен бірігіп әрекет ете отырып, серіктестік ахуалын орнатып, өзінің барлық ішкі әлеуетін көрсетіп, субъект ретінде танытуға мүмкіндігі бар екендігіне арналады.

Жоғарыда аталған еңбектердегі негізгі ойларды жинақтайтын болсақ, білім беруді ақпараттандыру негізінде архивтану саласының теориясы мен практикасына жаңа ақпараттық технологияны жан-жақты пайдалану және оқыту мен тәрбиелеудің психологиялық-педагогикалық мақсаттарын жүзеге асыратындай жағдайда оның мүмкіндіктерін қолдану үрдісі болып табылады деген қорытынды жасауға болады. Архивтану мамандарын оқыту жүйесінде ақпараттық технологияларды қолдану білім алушылардың бойында аса қажетті ақпараттық мәдениетті қалыптастырады.

Ақпараттық мәдениет – тек компьютермен дұрыс жұмыс істей білумен шектелмейді, қандай да болмасын ақпарат көзін – анықтамаларды, сөздіктерді, энциклопедияларды, теледидар бағдарламаларын және т.б. дұрыс пайдалана білу, ақпараттық мәдениет – сөйлесе білу, теледидар, хабарды (интернетті) өз талғамы бойынша қарау, алынған ақпараттарды ой елегінен өткізіп, талдай білу және өзгелердің еркіндігіне әсер ететін жағдайларда өз еркіндігінді шектей білу деген ой қорытуға мүмкіндік береді.

Бір сөзбен айтқанда білімді ақпараттандырудың негізгі бағыты ХХІ ғасырдың талаптарына сәйкес қоғамды дамытудың жоғары, тиімді технологияларына сүйенген жаңа білім мазмұнына көшу болып

табылса, оқыту үрдісінде ақпараттық-коммуникациялық технологияны пайдалану білім беруші және білім алушы субъектілердің қарым-қатынасының бұрынғы қалыптасқан жүйесін, олардың іс-әрекеттерінің мазмұнын, құрылымын елеулі өзгерістерге ұшыратады. Қалыпты білім беру жүйесінде «білім беруші - білім алушы – оқулық» түрінде құрылған үш жақты байланыс бұзылып, «білім беруші – білім алушы – компьютер» жүйесі пайда болды. Мұндай жүйеде білім беру оқу-тәрбие үрдісінде компьютерді қолдану оқытушының білімі мен біліктілігіне, ақпараттық құзыреттілігіне қойылатын талаптарды қайта қарап, жүйелеуді және жетілдіруді алдыңғы қатарға қояды.

Бүгінгі қоғамда «Интербелсенділік» (ағыл. interaction – «өзара әрекеттестік») оқытуды компьютерлендіруде өз орнын тауып, ашық білім беру тиімділігін айқындаудың басты қағидасына айналды. Іс жүзінде жаңа оқыту жүйелеріне сапалы баға бергеннен кейін, оларда интербелсенділік қағидасы қаншалықты жүзеге асқаны талданады. Осы айтылғандарға ғаламтор желісінде жасалған оқу-ақпараттық орта (ОАО) немесе оқу-білім беру ортасы мысал бола алады. Мысалы, Paulsen бойынша компьютерлік-жанама байланысқа негізделген «педагогикалық техника» тұрпаттамасы мынандай топтамалардан тұрады: «Біркісілік», «Бірге-бір», «Бір адам – көпшілік», «Көпшілік – көпшілік». Осы байланыс әдістерінің аттарынан дүниежүзілік желідегі интербелсенділік негізіндегі байланыстардың алуан түрлілігін көрсетеді.

Кез келген электронды оқыту құралының (ЭОҚ) білім беру ортасында да интербелсенділік көріністері бар. Онлайн тестер мен жаттығулардың болуы электронды оқулыққа интербелсенділік сипат береді.

Көптеген ресейлік және шетелдік зерттеушілердің пікірінше, интербелсенділік оқыту бағдарламаларының сапасының белгісі болып табылады.

Тәжірибелі зерттеушілер Н.В. Апатова [8], В. Волков [9], О.Б. Тыщенко [10], Г.А. Титоренко [11] және басқалардың зерттеулерінде «оқушы – компьютер» сұхбаты ақпаратты ұсыну мен дәріс алушылардың жауаптарының түрін көрсетеді. Мұнда архивтану пәні бойынша модальдықты ақпаратты қандай талдаушы арқылы, мысалы көзбен көріп, құлақпен естіп деген сияқты, қабылдағанына қарай анықтайды. Сан алуан модальдыққа тест, дыбыс, сурет және графика сияқты ақпарат түрлерін жатқызады. Осы сияқты модальдықтың түрлеріне әдетте іріктемелі, құрастырмалы және шартты белгімен таңбаланған жауаптар да жатқызылады, дәріс алушы оларды пернетақтаның көмегімен енгізген болса да.

Архивтану оқыту бағдарламаларын жасау тәжірибесі жоғарыда айтылған «оқушы – компьютер» сұхбатының ақпаратты ұсыну мен оқушылардың жауаптарының түрін көрсететіні туралы тезистің дұрыстығын дәлелдеді.

Оқу бағдарламаларын жасау үшін құралдық оқыту жүйелерінде адамның компьютермен қарым-қатынасын іс жүзінде іске асырудың мысалы ретінде «Сценарий-W» атты көзбен көру құрылымдамасы адам мен компьютердің өзара әрекеттестігіне дәлел бола алады.

Бұл жүйенің негізінде бағдарламаларды жасау технологиясы жатыр, ол объектіге бағдарланған сценарийлеу деп аталады, аталмыш технология объектіге бағдарланған бағдарламалау мен мәліметтердің дерексіз түрлерін пайдалану арқылы бағдарламалаудың заманауи тұжырымдамасына негізделген.

Ақпараттық – коммуникациялық технологияларды жоғары білім жүйесінде тиімді қолдану үшін ең алдымен олардың дидактикалық қызметтерін айқындап алу қажет. АКТ-ның көмегімен оқытылатын сабақтар білім алушыларға шығармашылық серпін бере отырып, жылдам кеңес беруді және өзара ақпаратпен, ойлармен, жоспарлармен алмасуды ұйымдастыруға жағдай жасайтындығын оқыту барысындағы тәжірибелер дәлелдеуде.

Телекоммуникациялық желілермен жұмыс барысында адамның ой-өрісі кеңейіп, ақпараттық мәдениеті арта түседі, серіктестердің қарым-қатынас дағдылары, мәдениеті қалыптасады, бұл серіктестер тарапынан өз ойларын қысқа әрі нұсқа жеткізу, серіктесінің ойына түсіністікпен қарау, пікірталас жүргізе алу, өз көзқарасын дәйектеп, дәлелдеу, серіктесінің ойын тындап, құрметтеу дегенді білдіреді.

Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану негізінде тұлғаның өзін-өзі шығармашылықпен дамытудың құрылымдық, мазмұндық моделін даярлауда И.С. Якиманскаяның еңбегін алуға болады.

Ол білім берудің үш түрлі моделін белгілейді: әлеуметтік-педагогикалық; пәндік-дидактикалық; психологиялық. Осы айтылғандар мазмұндық компоненттер үш түрлі бағытта қарастырылды: теориялық компонент; технологиялық компонент; нәтижелік компонент.

Теориялық компонент зерттеу барысында әзірленген 3 бөлімнен тұратын арнайы курс мазмұны арқылы жүзеге асырылды. Олар:

1-бөлім – «Тұлға теориясына кіріспе»;

2-бөлім – «Тұлға және оның өзін-өзі дамытуы»;

3-бөлім – «АКТ – өзін-өзі дамыту құралы».

Технологиялық компонентте тұлға және оның өзін-өзі дамытуы мәселесінің психологиялық астарлары, ақпараттық-коммуникациялық технологияның мүмкіндіктері қарастырылды.

Ал, нәтижелік компонентте студенттің өзін-өзі шығармашылықпен дамытуының мониторингі жүзеге асырылды.

Жоғарыда көрсетілген компоненттерді жүзеге асырудың құралы ретінде ақпараттық-коммуникациялық технологиялар белгіленді [12].

Ұсынылып отырған, жоғары оқу орындарында педагогикалық мамандықтарына арналған «Архивтану» атты курстың әдістемелік жүйесін құрастыру барысында біз төменде көрсетілген белгілі дидактикалық ұстанымдарды басшылыққа алдық:

1) оқытудың әдістемелік жүйесінің мақсатқа бағытталғандық ұстанымы (мақсат тиянақты ойластырылады және қойылады, оның орындалуы оқытушы мен студенттердің қызметінде байқалады); түсініктілік саласы (дайындалған бағдарламаның студенттердің жас ерекшеліктеріне сай болып, әдістемелік жүйесінің болашақ мамандарды кәсіби әрекетке дайындауға ықпалы болуымен ерекшеленуі тиіс); жүйелілік және бірізділік ұстанымы (курсты жоспарлау кезінде оқу материалдарының тараулары арасындағы логикалық байланыс ескерілуі және теориялық жұмыс пен практикалық жұмыстың қайталау мен оқу материалын меңгеру деңгейін бақылаудың кезектесіп келуі қарастырылуы тиіс); Архив саласы пәндерінде көрнекілік ұстанымы (оқу материалын студенттерге ұсынуда ақпараттық-коммуникациялық технологияның әдістері: интерактивті тақтаны, Интернет желісі арқылы білім алу, электрондық оқулық пайдаланылды); оқытудың тиімді әдістер мен формаларын, тәсілдерін таңдау ұстанымы (ұсынылған бағдарламамен жұмыс жасау кезінде әр тақырыптың мазмұнына сай студентке өзіне тиімді әдістерді пайдалануға мол мүмкіндік берілді); оқыту нәтижесінің беріктілігі, түсінушілігі және әрекеттілік ұстанымы (бағдарламамен жұмыс барысында студенттердің белсенді әрекетте болулары, өз бетінше білім алулары басты назарда ұсталып, оқу-тану қызметінің беріктігін қамтамасыз етті).

Студенттердің ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану негізінде өзін-өзі шығармашылықпен дамытудың құрылымдық – мазмұндық моделін жүзеге асыруға бағытталған бұл бағдарлама жоғары оқу орындарында студенттерді даярлау кезінде, оқу үдерісінде жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы әртүрлі қызметтерді орындауға қажетті:

- білім алушылар жаңа ақпараттық технологиялар туралы, оның мақсаты білім беруді ақпараттандыру жағдайында оқытудың заңдылықтары туралы, жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану принциптері, формалары, оқыту әдістері туралы теориялық білімді меңгереді;

- оқытуда жаңа ақпараттық технологияларды қолдану саласындағы педагогикалық білім мен біліктілікті қалыптастырады;

- дамытушылық (студенттердің шығармашылық мүмкіндіктерін, олардың зерттеу іскерлігі мен дағдысын дамыту) тәрізді кәсіби және шығармашылық іс-әрекеттерінің қалыптасуына жағдай жасайды.

Қазір Қазақстан мұрағат қызметі көптеген қиындықтарға, әсіресе, тәжірибелі мамандардың жетіспеушілігін шешуге тырысуда.

«Архивтану» мамандарын дайындаудың жалпы мақсаты студенттерді тарихпен, Қазақстан мұрағаттарының қазіргі жаңалығымен, ұлттық мұрағат қорының мазмұны мен мұрағаттардағы құжаттарды ұйымдастыру мен таныстыру болып табылады.

Қазіргі таңда практикалық жағдайда оқыту негізін қолға алу мәселесінде негізінен тәжірибелік және зерттеу жұмыстары әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің оқытушылары, студенттері, магистранттары келіп еліміздегі мұрағаттарда жұмыс жасайды. Оқыту барысында ақпараттық технологияларды қолдану ізімен сабақтарды өткізген кезде нағыз архив саласының жұмысын жақсы білетін мамандар даярлау қажеттігі заман мен қоғам талабы. Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің студенттері білім ордаларында алған білімдерін тәжірибемен шыңдау үшін мұрағаттардағы өткізілетін іс-шараларға да қатысады. Сонымен қатар Президент архивінде заманауи ақпараттық-технологиялар базасында алған теориялық білімдерін студенттер тәжірибемен ұштастыру барысында практикалық сабақтарды осы мекемеде өткізеді [14]. Себебі қазір архив мәселесінде жиі өзгерістер болып жатыр, елбасының бірнеше жолдаулары, мемлекеттің бағдарламаларында айтылып жатыр, цифрлау мәселелері арине айтылған мәселелердің екі жағында ұтымды, ұтымсыз жақтарын қарастыру керек. Сонымен қатар сақтау мәселесінде лабораториялық жақтарында яғни бүлінген істерді қалпына келтіру, жариялау мәселесінде және ұлттық архив қорын толықтыру әр кезеңде әртүрлі бағытта жұмыстар жасалынып отырады. Әсіресе лабораториялық реставрация жасау мамандары тапшы, архив құжаттарымен жұмыс жасайтын

реставраторлар қажет [15]. IT архивистер мамандығы бізге қажет себебі қазір технологияның заманы бұл салада технологиямен бірге құжаттарды байланыстыра отырып жаңа әртүрлі бағдарламалар жасау мәселесінде жаңа мамандық иелерін дайындау қажет.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейінгі Стратегиялық даму бағдарламасы.
2. Лаврентьев Г.В. Психолого-педагогические условия подготовки преподавателей для применения образовательных инновации в вузе // <http://enit.ulsu.ru/d/011>.
3. Бояркин Г.Н. Информационные технологии: учеб. пособие. М-во образования Рос. Федерации. – Ом. гос. техн. ун-т, 2001. – С. 290.
4. Белошапка В.К. Информационно моделирование в примерах и задачах: учебное пособие. – Омск: ОГПИ, 1992. – С. 163
5. Лесневский А.С. Объектно-ориентированное программирование для начинающих: учебное издание. – М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2005. – С. 232.
6. Мудрик А.В. Социализация человека. – М., 2006. – С. 304.
7. Куликова Л.Н. Изучение личности подростков в учебной деятельности // Психологическая наука и образование. – 2003. - №1. – С. 8.
8. Апатова Н.В., Гончарова О.М. Информатика для економістів. – К.: Центр учебної літератури, 2011. - С. 456.
9. Волков В. Информатика в психологии скачат. – СПб.: Питер, 2011. – С. 576.
10. Тыщенко О.Б., Уткес М.В. Границы возможностей компьютера в обучении // Образование. - 2002. - №4. – С.85-91.
11. Титоренко Г.А. Информационные технологии управления. – М., 2003. – С. 439.
12. Краевский В.В., Полонский В.М. Методология для педагога: теория и практика. - Волгоград: Перемена, 2001. – С. 325.
13. Лернер И.Я. Дидактические основы методов обучения. – М.: Педагогика, 1981. – С. 186.
14. Алимгазинов К.Ш. Социальное партнерство Архива Президента РК с Казахским национальным университетом им. аль-Фараби. // Ақпаратты әдістемелік бюллетень 1(23) 2017 ж.
15. Жылысбаева М.Г. ҚРОММ Сұхбат 06.09. 2019 жыл.

ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛАР ПЕРСОНАЛИИ PERSONALITY

УДК 930:001.92
МРНТИ 03.01.09

Абдулина А.Т.¹

¹кандидат исторических наук,
г. Алматы, Казахстан

ВЕЛИКИЕ ИМЕНА ВЕЛИКОЙ СТЕПИ: ОЗБЕКАЛИ ЖАНИБЕКОВ

Аннотация

В связи с исполнением в 2019 г. Институтом истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова государственного задания по аналитическому исследованию и теоретическому обоснованию предстоящего создания в г. Нур-Султан парка-энциклопедии «Великие имена Великой степи», в статье освещается вклад известного государственного и общественного деятеля, ученого-этнографа О. Жанибекова в сохранение культурного наследия Казахстана. Он, будучи министром культуры в годы перестройки, способствовал реставрации исторических памятников архитектуры, расширению сети государственных исторических и этнографических музеев, созданию новых этнографических творческих коллективов, общественных объединений по сохранению историко-культурного наследия. Труды О. Жанибекова по культуре и быту казахского народа знаменовали начало нового этапа историко-этнографических исследований, свободных от идеологических штампов советского периода.

Ключевые слова: историко-культурное наследие, историческое сознание, памятник истории и культуры, парк-энциклопедия, реставрация.

А.Т. Абдулина¹

¹тарих ғылымдарының кандидаты
Алматы қ., Қазақстан

ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ ҰЛЫ ЕСІМДЕРІ: ӨЗБЕКӘЛІ ЖӘНІБЕКОВ

Аңдатпа

2019 жылы Ш.Ш. Уәлиханов ат. Тарих және этнология институтының алдағы уақытта Нұр-Сұлтан қаласында «Ұлы даланың ұлы есімдері» энциклопедия саябағы құрылуын аналитикалық зерттеу және теориялық негіздеу бойынша мемлекеттік тапсырманы орындауымен байланысты мақалада белгілі мемлекет және қоғам қайраткері, этнограф-ғалым Ө.Жәнібековтің Қазақстанның мәдени мұрасын сақтауға қосқан үлесі баяндалады. Ол қайта құру жылдарында Мәдениет министрі бола отырып, тарихи сәулет ескерткіштерін қалпына келтіруге, мемлекеттік тарихи және этнографиялық мұражайлар желісін кеңейтуге, жана этнографиялық шығармашылық ұжымдарды, тарихи-мәдени мұраны сақтау жөніндегі қоғамдық бірлестіктерді құруға ықпал етті. Ө.Жәнібековтың қазақ халқының мәдениеті мен тұрмысы бойынша еңбектері кеңес дәуірі кезеңнің идеологиялық штамптарынан бос тарихи-этнографиялық зерттеулердің жаңа кезеңінің басталуын білдірді.

Түйін сөздер: тарихи-мәдени мұра, тарихи сана, тарих пен мәдениет ескерткіші, энциклопедия саябағы, қалпына келтіру.

A.T. Abdulina¹

¹Candidate of historical sciences
Almaty, Kazakhstan

GREAT NAMES OF THE GREAT STEP: OZBEKALI ZHANIBEKOV

Annotation

In connection with the execution in 2019 of the Institute of History and Ethnology. C.Ch. Valikhanov's state assignment for analytical research and theoretical justification of the forthcoming creation of the Great Names of the Great Steppe encyclopedia park in Nur Sultan, the article highlights the contribution of the famous statesman

and public figure, ethnographer O. Zhanibekov to the preservation of the cultural heritage of Kazakhstan. He, being the Minister of Culture during the years of perestroika, contributed to the restoration of historical architectural monuments, the expansion of the network of state historical and ethnographic museums, the creation of new ethnographic creative groups, public associations for the preservation of historical and cultural heritage. The works of O. Zhanibekov on the culture and life of the Kazakh people marked the beginning of a new stage in historical and ethnographic research, free from the ideological clichés of the Soviet period.

Key words: historical and cultural heritage, historical consciousness, a monument of history and culture, park-encyclopedia, restoration.

В настоящее время Институт истории и этнологии им. Ч.Валиханова проводит работу по реализации проекта «Аналитическое исследование по актуализации, выработке научно-обоснованных критериев отбора и информационному сопровождению проекта «Великие имена Великой степи». Данный проект разработан в свете поручений Лидера нации Н.А. Назарбаева в его программной статье «Семь граней Великой степи» (21.11.2018 г.) [1], где было актуализировано изучение вклада выдающихся деятелей в становление государственности, науки и культуры страны с целью объективного изучения отечественной истории, которая в «массовом сознании носит преимущественно персонифицированный характер».

Основную часть контента веб-портала составит энциклопедия, включающая биографические статьи (около 100 статей) со ссылками на научную литературу (10-15 источников). Данный портал будет размещен на сайте Института истории и открыт для всех интересующихся историей нашего народа и тюркской цивилизацией в целом. Между тем информационное сопровождение на трех языках сделает портал востребованным для читателей ближнего и дальнего зарубежья. В галерее Великих имен достойное место займут аль-Фараби, Яссауи, Кюль-Тегин, Бейбарс, Тауке, Абылай, Кенесары, Абай и другие. В связи с тысячелетней историей, пройденной нашим народом из глубины веков до современности, тысячи ярких личностей оставили в ней яркий след и внесли свой вклад в созидательный путь к независимому развитию. К сожалению, парк-энциклопедия и аналогичный веб-портал будет включать лишь сто Великих имен, но современное поколение казахстанцев не должны забывать и других деятелей казахской истории, чья жизненная энергия была отдана на благо служения своему народу. Народ Казахстана благодарен Озбекали Жанибековичу Жанибекову, государственному и общественному деятелю, стоявшему у истоков нашей независимости, который за внешней лояльностью советскому режиму с его курсом на создание общности новой формации – «советского народа», нейтральной к этническим индикаторам, сделали реальные шаги по реконструкции и развитию национальной культуры казахов. Несмотря на принадлежность к партийно-государственной номенклатуре, он сделал всевозможное, чтобы казахи сумели сохранить этническую идентификацию за 70 лет пребывания в «плавильном котле» наций Советского Союза.

Озбекали Жанибеков принадлежал к очень важному, социально мобилизирующему слою советского общества – интеллигенции, которая подразделялась на две категории: первая – образованная категория – учителя, врачи, ученые, представители культуры и искусства; вторая – это чиновники всех рангов, представители властных структур, правящая политическая элита государства [2, с. 84]. По мнению доктора исторических наук, профессора М.С. Бесбаева, «эти две категории граждан умственного труда формируют интеллектуальный слой общества, роль которого трудно переоценить. Они несут опыт человечества и светоч знаний в массы, являются двигательной силой общественного и социального прогресса, обеспечивают гармонию цивилизации. Из этой среды формировались и ныне «рождаются» отважные борцы за интересы народа и прогресс общества. Они несут в себе внушительный прогресс истории» [2, с. 84].

В памяти современников он остался не только благодаря своей должности министра культуры Казахской ССР, а благодаря своей активной деятельности в рамках этой и других должностей. Ведь ни для кого не секрет, что имена многих чиновников канули в лету, не вписав в анналы истории ни одной интересной страницы. Озбекали Жанибеков был ученым, историком, этнографом, настоящим патриотом своего народа, вложившим много сил в дело возрождения национальной культуры, языка, обычаев и традиций казахов.

Родился Озбекали 28 августа 1931 года в ауле Сарыкамыс Отрарского района Южно-Казахстанской области (ныне Туркестанская область) в семье казахских земледельцев. Его отец Жанибек Кудиярулы ушел из жизни вскоре после рождения сына, а мать Каныша Томашкызы вышла замуж за Серима Сейтбекулы, который не принял как сына, а относился как к пасынку. Мать Озбекали была красивой и музыкально одаренной женщиной, с детства хорошо пела и танцевала. Тяжелые условия жизни того времени подорвали ее здоровье, в девятилетнем возрасте Озбекали лишился и матери, хлебнув все горести сиротского военного

детства [3, с. 56]. Однако в отличие от многих своих сверстников он не бросил учебу, а окончив семилетку, продолжил образование в школе-десятилетке им. Жамбыла в районном центре Шауелдер.

Уже в 1948 г. не по годам самостоятельный, настойчивый и целеустремленный юноша оказался среди абитуриентов исторического факультета Казахского педагогического института им. Абая. В стенах высшего учебного заведения Озбекали не только успевал «грызть гранит науки», но и занимался активной комсомольской работой, а также разносторонним самообразованием. Затем по направлению три года проработал сначала учителем истории в средней школе «Путь Ленина» Келесского района, а потом завучем. Благородный, но тяжелый труд учителем и педагогом, не только дающим детям исторические знания, но и сеющим зерна доброты и человечности, импонировал Озбекали Жанибековичу. Однако его неумный характер и широкие способности вожака, организатора сделали для него рамки сельской школы слишком узкими, поэтому он принял приглашение перейти на комсомольскую работу, что стала путевкой к государственной деятельности.

В середине 50-х годов Озбекали Джанибеков работал инструктором Келесского райкома комсомола родной Южно-Казахстанской области. Уже в 1961 г. стал I секретарем ЦК ЛКСМ Казахстана, занимая данную должность в течение 10 лет. Затем последовала партийная деятельность: в 1970-1975 гг. был секретарем Тургайского обкома Компартии Казахстана, а в 1975-1977 гг. заведующим отделом зарубежных связей ЦК Компартии Казахстана.

Дальнейший трудовой путь: 1977-1984 гг. – заместитель министра культуры Казахской ССР, 1984-1987 гг. – заместитель председателя Алма-Атинского горисполкома, 1987-1988 гг. – министр культуры Казахской ССР, 1988-1991 гг. – секретарь ЦК Компартии Казахстана вплоть до ее самороспуска [4].

Даже краткий обзор его биографии показывает, что Озбекали Жанибекович обладал большим опытом государственно-административной работы. И где бы он ни работал, везде на местах остались кадры, прошедшие через его школу высокой требовательности, ответственности, компетентности и инициативности.

Детство в ауле Сарыкамыс Шымкентской области, первое знакомство с миром через философию древней Отрарской земли с ее вековыми историческими традициями – все это оставило неизгладимый след в душе впечатлительного и пытливого мальчика и привило на всю оставшуюся жизнь любовь к истории своего народа, земле предков. Уже будучи взрослым человеком, государственным чиновником, он в системе жизненных приоритетов первое место отдавал культуре, как основе жизнедеятельности человека и любого этноса. Уже в конце 70-х годов он поставил вопрос о реставрации мавзолея Ходжи Ахмета Ясауи, историко-архитектурных памятников г. Отрара, Жаркентской мечети, мавзолея Таджике в некрополе Ак-Уюк на Мангышлаке, мавзолеев Карахана, Айша-биби, Бабаджа-хатун в Жамбылской области, Дома Юзефовичей в городе Петропавловске.

Неустанное ходатайство Озбекали Жанибекова перед тогдашним руководством республики в лице Первого секретаря ЦК Компартии Казахстана Д.А. Конаева, Председателя Президиума Верховного Совета Казахской ССР С. Б. Ниязбекова о выделении необходимых финансовых средств с доскональным инженерно-техническим обоснованием способствовало восстановлению первоначального исторического облика названных памятников культуры.

Благодаря его поддержке и неустанному вниманию во многих областях Казахстана были открыты этнографические музеи, в которых были представлены предметы кочевого быта, национальная одежда, музыкальные инструменты казахов; под музеи были приспособлены все отреставрированные памятники архитектуры и истории. Несомненно, музеи являются ценными хранилищами артефактов истории древних насельников Казахстана, наших предков, без приобщения к которым невозможно сформировать этническую идентификацию подрастающего поколения, мировоззренческие установки, определяющие личную гражданскую позицию. Заинтересованное, бережное отношение государства к музеям и архивам, достаточный уровень финансирования их деятельности, является ярким индикатором цивилизованности любого общества.

Кроме того, О.Жанибеков способствовал организации фольклорно-этнографических ансамблей как хранителей устной музыкально-поэтической традиции. Так, в Тургайской области стали функционировать областной музыкально-драматический театр и музей, педагогический институт, фольклорный ансамбль «Жетыген», а в Алматинской области – мавзолей Жамбыла и Суюнбая, музей акына Умбетали, фольклорно-этнографический ансамбль «Адырна» и ансамбль народного танца «Алтынай». Не лишним будет напомнить, что при нем в 1989 г. был возрожден народный праздник Наурыз, искоренявшийся государственной национально-культурной политикой в годы Советской власти, а в настоящее время ставший государственным праздником.

В начале 90-х годов под руководством Озбекали Жанибековича было создано общество по сохранению историко-культурного наследия «Аркас», главной задачей которого было продолжение дела

по обеспечению сохранения и восстановления памятников истории и культуры Казахстана. Общество подготовило к изданию серию историко-познавательных сборников «Жолайрықта», «Эхо», «Казахская одежда», «Культура казахского ремесла», «По следам легенды о золотой домбре», «Караван времени», автором трех последних он был сам, а первых – составителем и главным редактором. В данных работах богато представлен иллюстративный материал, качественное полиграфическое оформление, научные аннотации написаны образным языком, доступным для широкой читательской аудитории, – все эти преимущества сделали привлекательными названные издания для отечественного и зарубежного пользователя.

При непосредственном участии О.Жанибекова были опубликованы произведения ярких представителей казахской интеллигенции, активных деятелей национального движения «Алаш», А.Байтурсынова, М.Жумабаева, Ш.Кудайбердыева, тем самым они были возвращены в золотой фонд казахской культуры. Процесс реабилитации политической элиты Казахстана был открыт постановлением ЦК Компартии Казахской ССР 1988 г., в последующем был отменен целый ряд партийных тенденциозных документов, принятых во второй половине 1940-х – начале 1950-х гг., среди которых можно выделить постановление «О грубых политических ошибках Института языка и литературы Академии наук Казахской ССР» от 21 января 1947 г. [5, с. 313].

Озбекали Жанибекович остро воспринимал проблему поиска «потерянного» прошлого, об этом он написал: «Қазақтың бүгінгі қалпы, ақын сөзімен айтқанда, басқалар жоғын тапқанда, біздер қайтіп қаламыз деп, «Умітпенен жоқ қуған, талабы алда – баланың кебі» [6, Л. 12]. Вся его сознательная жизнь может служить примером заинтересованного отношения к истории своего народа.

Как ученый-историк О.Жанибеков внес определенный вклад в исследование традиционной культуры казахов. В 1990 г. он с успехом защитил кандидатскую диссертацию на тему «Проблемы традиционного искусства казахов в историко-этнографическом аспекте», в которой были рассмотрены традиции и инновации в области народных промыслов, музыкально-песенного творчества, ювелирных украшений, народного костюма, народных танцев казахов. Актуальность темы исследования была вызвана взрывом в самосознании этносов в конце 1980-х – начале 1990-х гг., произошедшим на фоне развала Советского Союза и возросших притязаний советских республик на государственный суверенитет. По существу, корни роста национального самосознания этносов СССР, в том числе и казахов, кроются в политическом и экономическом насилии в обществе, царившем при тоталитарном и посттоталитарном режимах, сочетавшимся длительное время с национальным, которое выражалось в подавлении и принижении интересов народов в сферах государственной политической жизни, религии, языка, экономического развития. О глубине его этнографических познаний свидетельствуют такие факты: по эскизу, подготовленному О.Жанибековым, был сшит чапан, подаренный впоследствии Президенту США Дж. Бушу, он был консультантом в вопросах постановки некоторых старинных танцев для исполнителей в ансамбле «Алтынай».

Такая разносторонняя деятельность на благо народа не могла остаться незамеченной. О. Жанибеков неоднократно избирался депутатом Верховного Совета Казахской ССР, а в начале 90-х годов был выдвинут депутатом Парламента (тогда Верховного Совета РК – *авт.*) независимого Казахстана. Становление гражданского общества и парламентаризма в нашей стране, выработка ее законодательной базы, определение государственной стратегии и тактики происходило при участии О. Жанибекова. Особенной его парламентской заслугой является восстановление государственного статуса казахского языка, участие в разработке концепции и государственной программы развития языков.

Яркая жизнь Озбекали Жанибекова является примером построения фундамента нашей независимости еще в годы «застоя» советской эпохи, без чего невозможно было бы строительство самоопределившегося государства.

Список использованной литературы:

- 1 Назарбаев Н.А. Семь граней Великой степи [Электронный ресурс]. - 21.11. 2018. – URL: http://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-sem-granei-velikoi-stepi (дата обращения: 12.10.2019).
- 2 Бесбаев М.С. Размышления о казахской интеллигенции: истоки и современность // Вестник КазАТиСО. 2009. № 1 (19). – С. 84-88.
- 3 Алдабергел М.Н. Рухани жаңғырудағы Өзбекәлі Жәнібековтің өмірі мен шығармашылық мұрасының маңызы // ОҚМПУ хабаршысы. – 2018. - № 3-4. – 55-71 бб.
- 4 Данные сведения содержатся в личном фонде О.Жанибекова // ЦГА РК. Ф. 2238.
- 5 Кусаинова М.А. История Казахстана: учеб. пособие. – Алматы: ШЫҢ-КІТАП, 2006. – 346 с.
- 6 ЦГА РК. Ф. 2238. ОП. 1. Д. 118.

УДК 119
ГРНТИ 03.09.20

Бегалиева А.К.¹, Косанбаев С.К.²

¹старший преподаватель, КАЗНУ им. аль-Фараби
²к.и.н., доцент ЮКТУ им. М.О. Ауэзова

ЛИЧНОСТИ РОЖДЕННЫЕ ВРЕМЕНЕМ (по материалам Туркестанского сборника)

Аннотация

В данной статье авторы опираясь на богатейшие материалы многотомного сочинения «Туркестанского сборника» хранящегося в единственном экземпляре в Национальной библиотеке им. А.Навои г. Ташкента, смогли показать роль и вклад выдающегося борца за независимость и свободу своего народа Исатая Тайманова и Махамбета Утемисова. Безусловно, обе личности являются фигурой крупного масштаба, их героические подвиги не раз передавались из уст в уста из одного поколения другому поколению. Долгое время имена выдающихся личностей Великой Степи находилось по идеологическим соображениям под запретом. С обретением Казахстаном государственной независимости историческая справедливость восторжествовала, их заслуги были по достоинству оценены потомками.

Ключевые слова: национально-освободительное движение, независимость, Исатай Тайманов, Махамбет Утемисов, Каип, Хива.

А.К. Бегалиева¹, С.К. Қосанбаев²
¹Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің аға оқытушысы
²т.ғ.к., М.О. Әуезов атындағы ОҚУ-дің доценті

УАҚЫТЫНДА ТУҒАН ТҰЛҒАЛАР (Түркістан жинағы негізінде)

Аңдатпа

Мақалада авторлар Ташкент қаласындағы А.Навои атындағы Ұлттық кітапханада бір ғана данасы сақталған көп томдық «Түркістан жинағының» негізінде Исатай Тайманов пен Махамбет Өтемісовтың өз халқының тәуелсіздігі мен бостандығына қосқан үлестерін көрсетуге тырысқан. Бұл екі тұлғаның ерлігі ұрпақтан ұрпаққа беріліп, халықтың зердесінде сақталды. Ұлы Даланың әйгілі тұлғаларын зерттеуге заманында идеологиялық тұрғыдан тиым салынды. Қазақстан мемлекеттік тәуелсіздігін алғаннан кейін тарихи шындық салтанат құрып, олардың елге қосқан үлестерін ұрпақтары лайықты түрде баға берді.

Кілт сөздер: ұлт-азаттық қозғалыс, тәуелсіз, Исатай Тайманов, Махамбет Өтемісов, Қайып, Хиуа.

Begaliev A.K.¹, Kosanbaev S.K.²
¹senior lecturer KAZNU named after al-Farabi
²c.h.s., associate professor of the M.O. Auezov SKSU

PERSONALITIES BORN TIME (based on Turkestan collection)

Annotation

In this article, the authors relying on the richest materials of the multi-volume composition of the Turkestan Collection, stored in a single copy in the National Library named after A. Navoi, Tashkent, were able to show the role and contribution of the outstanding fighter for the independence and freedom of his people Isatay Taimanov and Makhambet Utemisov. Of course, both personalities are large-scale figures, their heroic deeds have been passed on from mouth to mouth from generation to generation. For a long time, the names of prominent personalities of the Great Steppe were banned for ideological reasons. With Kazakhstan gaining state independence, historical justice triumphed, their merits were appreciated by descendants.

Key words: national liberation movement, independence, Isatay Taimanov, Makhambet Utemisov, Kaip, Khiva.

Введение

Сегодняшний во многом сложный и противоречивый этап общественно-политического развития Казахстана как суверенного государства ставит вопрос правдивого и объективного исследования прошлого, предстающего перед нами в большинстве случаях в недостаточно полном, порой весьма искаженном и фальсифицированном виде. На нынешнем этапе современного времени пристальный интерес с научной точки зрения представляет оценки роли и места ряда выдающихся исторических личностей в истории своего народа.

На наш взгляд, весьма правдивую оценку прошлому казахского народа дал академик НАН РК Асылбеков М.Х., который в своей работе «Алихан Букейхан – общественно-политический деятель и ученый» отмечает, что: «Если в не столь отдаленном прошлом главным творцом истории признавался только народ, а роль личности играла второстепенную роль, то сегодня представляется необходимой более взвешенная и объективная оценка их соотношения в историческом контексте. Безусловно, это возможно лишь на основе применения новых концептуально-методологических подходов, расширения источниковедческой базы и рассмотрения насущных проблем в историческом аспекте» (Асылбеков М.Х., Сеитов Э.Т., 2003: 6). Мы полностью разделяем точку зрения академика НАН РК Асылбекова М.Х.

С обретением государственной независимости Казахстан оказался перед сложным процессом социальной и политической самоидентификации. При этом главным инструментом исторического процесса стало познание исторических корней, прошлого, национальной истории, возрождение в народной памяти забытых имен своих национальных героев.

Методология

Хотелось бы подчеркнуть, что ученый имеет право на любую интерпретацию исторических событий. Отказ от единой методологии означает, что в нашем современном обществе историческая наука освободилась от марксистско-ленинских догм, мешавших ее развитию. Это залог того, что история больше никогда не станет прикладной наукой какой-либо партии и будет служить одной цели - познанию исторической истины.

В статье авторами использовали сравнительно-сопоставительный метод.

Основная часть

Каждая эпоха, отражая реальные исторические события прошлого, выдвигала на историческую арену ярких выдающихся личностей С.Датова, И.Тайманова и М.Утемисова, Е.Котибарова, Ж.Нурмухамедова, К.Касымова и многих других, преданно служившим идеалам и национальным ценностям своего народа.

Одной из актуальных проблем исторической науки Казахстана является всестороннее и системное исследование основных этапов жизненного пути и деятельности выдающихся национальных героев, истинных патриотов своей Родины, защитников интересов своего народа, отважных батыров Исатая Тайманова и Махамбета Утемисова, оставивших неизгладимый и яркий след в истории своего народа.

Как отмечает известный дореволюционный российский исследователь Е.П.Ковалевский: «Махамбет Утемисов родом из Внутренней Орды, был старшим советником при хане Джангире, безотчетным распорядителем в его доме и Орде и другом его сердца. Вмешавшись в мятеж, произведенный в Орде племянником Джангира, Каип-Галием, домогавшимся ханского достоинства, он вскоре сделался главой и двигателем мятежа, но мятеж, после некоторых усилий, был усмирен русским отрядом, Каип-Галий был схвачен, а Мугамет (Махамбет – авторы) умел спастись. Долго спустя, когда Каип-Галий бежал, при его содействии из темницы Оренбурга и присоединился с приверженцами своими знаменитого в то время батыра Исатая (Исатай – авторы) явился и Мугамет (Махамбет – авторы), душой и путеводителем Исатая (Исатай – авторы), имя которого гремело везде, неразлучное самой отчаянной отвагой. Его поступки на границах русских истожили терпение нашего правительства. Послан был отряд в степь. Он настиг, или лучше сказать наткнулся нечаянно, неожиданно, на отряд Исатая. Дружный залп артиллерии отбросил киргизов назад» (Е.П.Ковалевский/Туркестанский сборник, 1871: 59).

Как писал Е.П.Ковалевский: «Исатай долго прикрывал бегство своих, носясь от одной толпы к другой метая беспрестанно стрелы в русских, он слишком надеялся на своего коня, но сытый конь загорелся, тогда Мугамет (Махамбет – авторы) схватил под узды его коня и повлек за собой, между тем казаки приметили и узнали Исатая, пули градом посыпались на него, он он остался невредим, тут только смекнули наши, что он в панцире, стали метить в лошадь и вскоре подстрелили ее. Вместе с нею упал и Исатай, Махамбет употребил последнее усилие, чтобы поднять его и посадить на свою лошадь, но было поздно, налетевшие казаки изрубили Исатая» (Е.П.Ковалевский/Туркестанский сборник, 1871: 60).

Так заканчивает свой рассказ о трагической гибели Исатая Тайманова известный дореволюционный российский исследователь Е.П. Ковалевский.

Не менее интересные сведения о руководителе национально-освободительного движения казахов в Букеевской Орде Исатая Тайманова дает известный дореволюционный российский исследователь Н.А. Терентьев в своей статье «История завоевания Средней Азии» опубликованной в Туркестанском сборнике. В ней он пишет: « В 1838 году была снаряжена большая экспедиция в степь для уничтожения партии Исатая и Джуламана, сильной и численностью (разбойников было до 3000) и сочувствующих народа. Исатай был прежде старшиной во Внутренней Орде. Бежал за Урал в 1837 году и соединился тут с беглецом Каип-Галием. В 1838 году Каип-Галий выдал за Хивинского хана свою дочь, получил звание хана западных киргизов и явился собирать с них подати. Джуламан ушел от нас в 1829 году, после занятия нами Илецкой линии и с тех пор враждовал с нами. Войска были двинуты тремя колоннами: из Орска вышло в начале августа 450 казаков и 50 конных стрелков с двумя орудиями под начальством подполковника Геке, вслед за ним двинулся из Орска полковник Мансуров с 180 казаками, 500 башкирами и 150 человек пехоты при 4 орудиях. Оба отряда имели провианты на 2 месяца. Геке соединился с султаном – правителем западной части Орды Айчуваковым напал врасплох на Исатая и разбил его наголову, причем сам Исатай был убит» (Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии, 1939: 61-62.).

Аналогично описываются события тех далеких лет и в работе не менее известного дореволюционного российского исследователя В.Потто «О степных походах», опубликованной в Туркестанском сборнике. Автор пишет: «Главнейшими предводителями мятежных шаек в степи являются, в это время, Каип и Исатай беглецы Букеевской орды, нашедшие приют и покровительство Хивинского хана. Тогда решено было прибегнуть к более решительным мерам для наказания восставших киргизов силой оружия. Действительно, казачьи партии проникли в 1836 году на Мангышлак, сделали поиск в песках Барсуки, Тайсуган и вверх по течению Хобды, разбили несколько шаек и водворили спокойствие, продолжавшееся в течение всего последующего года. Вскоре однако Каип и Исатай явились с новыми партиями для сбора податей с наших киргизов и двинулись по рекам Илеку, Хобда, к верховьям Тобола, приближаясь к нашим границам. Опять были высланы в степь казачьи отряды, из которых одному удалось напасть в верховьях Иргиза на главное скопище, причем Исатай был убит, а Каип бежал в Хиву и пропал там без вести» (Потто В. // Туркестанский сборник, 1873: 254-255).

Как отмечает Заки Ахмедов: «Махамбет был верным сподвижником Исатая, он стал душой народного движения. Страстный борец за свободу народа, пламенный поэт, человек огромной жизненной силы и негибаемого духа, волю которого не могли сломить жестокие схватки с врагами, их упорные преследования, Махамбет был истинным патриотом, одним из самых передовых людей своего времени» (З.Ахметов, 2008: 177).

На наш взгляд, оценки Заки Ахмедов безусловно правдивы и справедливы с точки зрения современных данных.

Вот как характеризовал Махамбета один из его современников, лично знавших его, писатель Е.П. Ковалевский: «Я понял его как человека, чрезвычайно замечательного в кругу своего народа, самозабвенно ему преданного, весьма образованного, политически проницательного, хорошо владеющего русским языком, как натуру героического склада, подлинного патриота как человека острого ума, страстно ищущей души и большого обаяния, как на редкость увлекательного собеседника» (Ковалевский Е.П., 1871: 66).

Как отмечает известный казахстанский исследователь А.Исмаилов:

«После жестокого подавления восстания Махамбет бежал в Хиву. В октябре 1839 года Махамбет опять появился в Букеевской орде. Узнав о том, что русский отряд Е.П.Ковалевского попал в тяжелое положение, Махамбет предложил ему свою помощь, надеясь за услуги эти царское правительство перестанет его преследовать, и он сможет вернуться на родину. На вас была вся моя надежда говорил он Ковалевскому. 20 ноября Ковалевский организовал побег отряда из плена. В этом побеге участвовал и Махамбет. И когда в пути неожиданно исчез переводчик Григорьев, Ковалевский послал на его розыски Махамбета. Вскоре Григорьев нагнал отряд. А Утемисова Ковалевский не стал ждать, так как отряд настигала погоня. Так разошлись пути Махамбета и отряда Ковалевского» (Исмаилов А., 2004: 102).

Известный казахстанский исследователь А.Исмаилов ссылаясь в своей работе на труд не менее известного казахстанского писателя А.Алимжанова «Стрела Махамбета» приводит трагическую гибель легендарного казахского батыра, верного соратника Исатая Тайманова Махамбета Утемисова. «Итак в феврале 1845 года Махамбет появился в Букеевской орде. Поэт звал народ к восстанию. Генерал

Перовский отдал приказ – изловить и казнить непокорного поэта. 11 августа внезапно умер хан Джангир. Боясь новых смут в аулах, генерал послал в степь хорунжего Ихлиса Тулеева. Приказ был краток: покончить с Махамбетом. Вместе с Ихлисом из аула султана Байторежан магамбета выехали бий бершего рода Жанберген Боздаков, тобыктинец Торежан Турумов, бершцы Муса Нуралин и Жусуп Утеулин. Всего 20 человек. Махамбет принял их в одинокой юрте в степи. В дом вошли четверо – Жанберген, Ихлис, Муса, Торежан. Макбал расстелила дастархан. Когда начались беседы, маленький Нурсултан вышел из юрты. Заметив, что дом окружен, малыш решил предупредить отца. Но его схватили, зажали рот. Почти в то же мгновение Ихлис с ножом бросился на Махамбета. Поэту удалось выбить нож, отбросить Ихлиса. Но на нем повисли еще трое. В юрту с кинжалом в руке ворвался Жусуп Утеулин, нанес удар со спины. Махамбет упал, обливаясь кровью. Ихлис встал и двумя ударами сабли отсек поэту голову. 4 ноября 1846 года Хорунжий Ихлис, в сопровождении трех туленгутов вошел в шатер Баймагамбета, держал в руках широкий красный поднос. На подносе лежала голова Махамбета» (Исмаилов А., 2004: 99-100).

Так, трагически оборвалась жизнь замечательного патриота своей Родины Махамбета Утемисова, оказавшийся жертвой заговора подлых наемных убийц.

Как отмечает известный казахстанский исследователь О.Сегизбаев: «Велика была скорбь народа по случаю такого трагического события. Но Махамбет Утемисов остался жить в памяти поколений не только как один из вождей народного восстания, но и как выдающийся поэт, в полной мере отразивший в своем творчестве подлинно народную печаль и мечты трудящихся масс о свободе и счастье. Махамбет не был сторонником монархизма, не призывал к отрыву Казахстана от России. Наоборот, своими действиями и творчеством он стремился содействовать сближению казахского народа с русским, укреплению связей между Россией и Казахстаном» (Сегизбаев О., 2001: 178-179).

Х.Досмухамедов был первым казахским ученым, исследовавшим историю восстания под предводительством И.Тайманова и М.Утемисова 1836-1838 гг., захватившего Букеевское ханство и западную часть территории Младшего жуза. Объемный труд, написанный ученым на эту тему, носит название «Исатай – Махамбет»; он был издан в 1925 г. в городе Ташкенте. До выхода книги в 1924 г. Х.Досмухамедов опубликовал в номере журнала «Сауле» небольшую статью «Казахские батыры: Исатай, Махамбет». В этой статье он делает обзор народных восстаний против царского правительства, например, под предводительством Сырыма Датова. В статье говорится о двойном иге, переживаемом простым народом в Междуречье Волги и Урала, в Букеевском ханстве в начале XIX века – в годы правления Джангир хана. Онакомившись с трудами Добросмыслова, Сербаринова и других о руководителе народного восстания 1836-1838 гг., всколыхнувшего весь Западный Казахстан, а также воспользовавшись воспоминаниями старожилов его родины – Тайсойгана, Х.Досмухамедов пишет предисловие к своей напечатанной в 1925 г. в ташкентской типографии книге «Исатай – Махамбет» под названием «Краткие сведения о восстании Исатай Тайманулы». Эта статья не утратила своего значения до сих пор, напротив, для исследователей восстания это ценный библиографический источник.

По мнению ученого, анализировавшего восстание Исатай, «для руководства народом и организации нужен вождь. Если не появляется вовремя такой вождь-организатор, народ расходится, рассыпается, и великие дела остаются незавершенными. Вождь движения должен отказаться от личной выгоды во имя счастья многих. Таким человеком был Исатай, именно поэтому народ последовал за ним». Возглавляемые И.Таймановым и М. Утемисовым повстанцы включали представителей всех родов Младшего жуза, следовательно, это не было родоплеменным восстанием. Историк пишет о восстании, закончившемся поражением, но, тем не менее, оказавшем значительное воздействие на антиколониальное движение 40-60 гг. XIX в. (Досмухамедов Х., 1998: 185).

Не менее интересные и содержательные сведения о легендарном казахском батыре Исатае Тайманове содержится в публикации известного дореволюционного российского исследователя Н.Савичева, который был опубликован в 1876 году на страницах газеты «Уральские войсковые ведомости» под названием «Исатай Тайманов старшина Внутренней Орды». Известный казахстанский исследователь Жайсан Акпаев ссылаясь на работу Н.Савичева в своей статье «Должны сдружиться навсегда. Никита Савичев и казахи, опубликованной в газете «Уральская летопись» пишет: «Исатай пал жертвой своей отважности. Он погиб 12 июля 1838 года, а зло, против которого он ратовал, еще жило во Внутренней орде. Но оно скоро должно было переполниться и прекратиться, иссушив источник, из которого оно протекало. Никита Савичев – представитель казачества, являвшийся государственным чиновником, призванным защищать интересы империи, смело и реально охарактеризовал борца за интересы трудового народа Исатай Тайманова, как подлинного национального героя. Зато позднее, во времена тоталитарной идеологии господствовала трактовка, что Исатай Тайманов как представитель имущих, был виновником

поражения восстания, что он не верил в силы народа, не был последовательным борцом. В силу этого историки, говоря о восстании, старались или очернить Исатая, или держать его тени» (Акпаев Ж./ Уральская летопись. 22-28 мая. 1994).

К сожалению, по идеологическим соображениям в условиях господства жесткой советской тоталитарной системы, многие имена героических защитников нашего Отечества были намеренно вычеркнуты из памяти народа. Их многогранная и насыщенная бурными событиями жизнь и деятельность освещалась односторонне и поверхностно.

Вышеупомянутый нами исследователь Жайсан Акпаев в своей статье ссылаясь на известного Оренбургского исследователя А.Ф. Рязанова отмечает: « Трагическая судьба самого батыра, огромные жертвы, которые он принес во имя этой героической борьбы, тюремное заключение, раны, гибель семьи и близких друзей, потери всего своего имущества и наконец, его героическая смерть на поле брани, создают ему ореол. Исатай был не только большой организатор, он обладал исключительной отвагой, которую не мог не признать в нем русский полковник Геке. Нужно было иметь исключительное мужество в силу влияния на массы, чтобы суметь повести почти безоружных людей против хорошо вооруженных русских войск, находящихся под командой офицеров, располагающих артиллерией, которая внушала мистический страх ордынцам. Мы знаем подвиги Сырыма, Каратая, Кенесары, но никогда не встречали такого сильного проявления воли, такой страстной жажды победы и такой жертвы ради нее какие проявлял Исатай Тайманов» (Акпаев Ж./ Уральская летопись. 22-28 мая. 1994).

На наш взгляд, оценки Оренбургского исследователя А.Ф. Рязанова вполне идентичны с точкой зрения известного дореволюционного российского исследователя Н.Савичева.

Об аналогичном факте отмечает в своей работе «Образование Букеевской орды и ее ликвидация» известный казахстанский исследователь Билял Аспандияров, который отмечает: «По разному это движение было довольно широким, а по характеру – стихийным крестьянским движением, но, тем не менее, оно отличалось некоторой организованностью. Во главе этого движения встал Исатай Тайманов. Он был одним из самых влиятельных народных биев. Умный, деловитый Исатай Тайманов любил свободу и независимость. Исатаю Тайманову помогал его друг народный поэт Махамбет Утемисов, который пользовался большим авторитетом среди народа Букеевской орды» (Аспандияров Б., 2007: 124).

На наш взгляд, известный казахстанский исследователь Билял Аспандияров абсолютно прав в данной взвешенной научно-аргументированной оценке.

Заключение

Таким образом, имя легендарного батыра Махамбета Утемисова навеки останется в памяти нынешнего поколения. Его многочисленные подвиги во благо народа и Родины послужат неподражаемым примером для подрастающего молодого поколения не равнодушного к своей истории.

Иными словами, особое место в национально-освободительном движении казахов Букеевской орды занимали две ключевые и важные фигуры в истории казахского народа легендарные батыры Исатай Тайманов и Махамбет Утемисов, чьи заслуги и патриотические подвиги во благо народа с глубоким восхищением вспоминают и чтут их потомки.

Список использованной литературы:

1 Асылбеков М.Х., Сеитов Э.Т., 2003. Алихан Букейхан – общественно-политический деятель и ученый. – Алматы.

2 Акпаев Ж., 1994. Должны сдружиться навсегда. Никита Савичев и казахи // Уральская летопись. 22-28 мая.

3 Аспандияров Б., 2007. Образование Букеевской орды и ее ликвидация. – Алматы.

4 Ахметов З. Избранное, 2008. – Алматы.

5 Исмаилов А., 2004. Страницы русских исследований в Казахстане (XIX – начало XX вв.). – Алматы.

6 Ковалевский Е.П., 1871. Странствователь по суши и морям (1845 – 1849 гг) // Туркестанский сборник. – Т.32. СПб.

7 Ковалевский Е.П., 1871. Странствователь по суши и морям (1845-1849 гг.) // Туркестанский сборник. – Т.32. – СПб.

8 Потто В. О степных походах, 1873. // Туркестанский сборник. – Т. 82. – СПб.

9 Сегизбаев О., 2001. История казахской философии. – Алматы.

10 Досмухамедов Х., 1998. Избранные произведения. – Алматы.

11 Терентьев М.А., 1939. История завоевания Средней Азии // Туркестанский сборник. - Т.592. – Ташкент.

УДК94 (574)
ГРНТИ 03.20.01

Давлетьярова Б.¹, Исibaева Е.²

¹к.и.н. доцент, Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова
г. Актөбе, Казахстан

²к.и.н. доцент, Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова
г. Актөбе, Казахстан

СУДЬБА С. МЕНДЕШЕВА КАК ОТРАЖЕНИЕ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ 20-х – 30-х ГОДОВ 20 ВЕКА

Аннотация

Изучение жизни и деятельности Сейткали Мендешева, внесшего в конце XIX – начале XX века большой вклад в общественно-политическое, социально-экономическое развитие народа в Букеевском крае, активно участвовавшего в создании казахской государственности и в работе советского правительства, является одной из актуальных проблем, вытекающих из необходимости достоверного познания истории нашего народа. В предлагаемой статье рассказывается о судьбе С.Мендешева, одного из основателей советской власти в Казахстане, общественного и государственного деятеля, патриота, преданного своей родине. В его трудах проявляется четкое внимание к общественной науке, в том числе к истории страны. Он являлся одним из первых революционеров казахского происхождения, известным государственным деятелем, первым президентом Казахской АССР, внесшим значительный вклад в развитие экономики и культуры казахского народа.

Ключевые слова: местные власти, царская администрация, политические репрессии, казахское общество.

Б.Давлетьярова¹, Е.Исibaева²

¹т.ғ.к. доцент Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қ.Қазақстан

²т.ғ.к. доцент Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қ.Қазақстан

С.МЕНДЕШЕВТІҢ ТАҒДЫРЫ 20 ҒАСЫРДЫҢ 20-30 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ САЯСИ ҮДЕРІСТЕРДІҢ КӨРІНІСІ РЕТІНДЕ

Аңдатпа

XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басында Бөкей өлкесінде елдің саяси қоғамдық, әлеуметтік-экономикалық дамуына зор үлес қосып, Кеңес үкіметін құруға белсене қатысып, қазақ мемлекеттілігінің құруда негізгі қызмет атқарған Сейіткали Мендешевтің өмірі мен қызметін зерделеу халқымыздың төл тарихын шынайы тұрғыдан таныту қажеттілігінен туындап отырған өзекті мәселелердің бірі болып саналады.

Ұсынылып отырған мақалада Қазақстанда кеңес өкіметін орнатушылардың бірі, қоғам және мемлекет қайраткері, Отанға шын берілген патриот С.Мендешев өз заманының көкірегі ояу алдыңғы қатарлы зиялы азаматы туралы баяндалған. Оның еңбектерінен қоғамдық ғылымдарды, оның ішінде елінің тарихына көп көңіл бөлгендегі айқын аңғарылады. Қазақтан шыққан алғашқы революционерлердің бірі, қазақ елінің экономикасын көтеріп, мәдениетін өркендетуде елеулі еңбек сіңірген белгілі мемлекет қайраткері, Қазақ АКСР-інің тұңғыш президенті болған еді.

Түйін сөздер: жергілікті, патша әкімшілігі, саяси репрессия, қазақ қоғамы, қазақ өлкесі, республика, қазақ халқы, саяси репрессия.

Davletyrova B.¹, Isibaeva E.I.²

¹associate professor, *Актюбинский regional university the name of К.Жубанова, Kazakhstan, Aktobe*

²associate professor, *Актюбинский regional university the name of К. Жубанова, Kazakhstan, Aktobe*

Annotation

In the late XIX – early XX century, the study of the life and work Of Seitkali Mendeshv, who made a great contribution to the socio-political, socio-economic development of the country in the Buke region, actively participated in the creation of the Soviet government and worked in the creation of the Kazakh statehood, is one of the urgent problems arising from the need for reliable knowledge of the history of our people.

The article reveals One of the founders of the Soviet power in Kazakhstan, public and statesman, Patriot, given to the Motherland S. Mendeshv. In his writings there is a clear attention to the social Sciences, including the history of the country. One of the first revolutionaries of Kazakh origin was a famous statesman, the first President of the Kazakh ASSR, who made a significant contribution to the development of the economy and culture of the Kazakh people.

Keywords: local authorities, tsar's administration, political repressions, Kazakh society.

Известно, что историческая наука не может полнокровно развиваться без должного уровня исторической памяти. Избежать в будущем повторения ошибок прошлого можно только изучая историю и содержащийся в ней опыт. Изучение личностного, биографического материала является необходимым источником для анализа и оценок исторических событий, т.к. фактор личности имеет огромное влияние на исторический процесс. Современные проблемы укрепления государственной независимости и суверенитета требуют обращения к опыту создания казахской советской государственности, т.к. нравственная и политическая актуальность уроков того периода не потеряла своей остроты и злободневности.

В ряду исторических деятелей этого периода в развитии нашей страны значительное место занимает С.М. Мендешев, первый председатель правительства Казахстана в пору формирования национальной государственности казахов в современном смысле этого понятия. Конечно, С.Мендешев несет свою долю ответственности за те трагические перекосы в проведении в жизнь основных идей социалистического строительства. Никогда не стоит забывать о тех жертвах, о той высокой цене, которую казахский народ заплатил за модернизацию своего цивилизационного развития в советский период. Вместе с тем, велика роль С.Мендешева в преодолении трудностей на пути строительства новой жизни в условиях нарождающейся и крепнущей командно-административной, тоталитарной политической системы.

Общественно-политическая и государственная деятельность Сеиткали Мендешева рассматривалась в той или иной степени в работах как монографического характера, так и в отдельных статьях по истории борьбы за установление Советской власти в Казахстане, в трудах о работе партийных организаций, по истории социалистического строительства, а также в работах по отдельным проблемам истории Казахстана. [1] В коллективной монографии «К социализму, минуя капитализм» затрагивается деятельность С.Мендешева в одном ряду с такими политическими деятелями того времени, как Н.Айтаков, К.Атабаев, Ю.Ахунбабаев, А.Икрамов и др. [2, 41] Среди работ монографического характера следует выделить работы С.Зиманова, С.Даулетовой, М.Исмагулова «Казахский отдел народного комиссариата по делам национальностей РСФСР», в котором рассмотрена деятельность С.Мендешева в этом отделе. Наиболее полно биография и жизненный путь С.Мендешева содержатся в материалах торжественного собрания, посвященного 100-летию со дня рождения, прошедшего в июне 1982 г., а также в работах П.Тибекина, В.Григорьева, С.Даулетовой, в которых содержатся ценные сведения о личности С.Мендешева. Опубликован о нем целый ряд статей в газетах, журналах, коллективном труде «Первые лица государства: политические портреты». [3] Следует отметить, что к личности С.Мендешева обращались и казахские писатели. Например, в книге К.Жумалиева «Жайсан жандар» рассказывается о работе С.Мендешева в КазЦИКе, о его неутомимой деятельности по спасению голодающих детей, о работе по ликвидации беспризорности в казахском крае. Роль С.Мендешева в истории страны была предметом специального исследования и получила обстоятельное освещение в кандидатской диссертации Давлетьяровой Б.Х. «Общественно-политическая деятельность С.Мендешева». [4]

Целью написания данной статьи является анализ деятельности С.Мендешева на фоне сложных исторических процессов 20-х – 30-х годов, сопряженных с голодом, разрухой, репрессиями, с одной стороны, и ликвидацией неграмотности, индустриализацией, культурным строительством, с другой стороны. Выпускник Казанской учительской семинарии, С.Мендешев был для своего времени очень

образованным, грамотным, а, самое главное, граждански активным представителем молодого поколения казахского народа. Идея национального освобождения передовой казахской интеллигенции того периода была тесно связана с идеей глубоких социальных перемен, прежде всего в самой России, где постепенно поднималась волна народного протеста против существующей власти. Побывав в 1911 г. в Петербурге на педагогических курсах, Мендешев, вдохновленный революционными идеями, организовал в Букеевской степи подпольный союз интеллигенции, стал выпускать журнал «Казахстан», в котором поднимались острые социальные проблемы, такие, как разрешение земельного вопроса, агитация к оседлому образу жизни, вопросы народного просвещения. К лету 1916 г. Сеиткали Мендешев был одним из немногих вполне сложившихся представителей казахской интеллигенции, ясно осознавшим для себя необходимость защиты интересов казахского народа. Общественно-политическая, педагогическая деятельность С.Мендешева в 1911-1913 гг., его участие во Всероссийском съезде по народному образованию в г.Петербурге, участие в выпуске демократической газеты наложили свой отпечаток на политические взгляды и сформировали его гражданскую позицию. В Казахстане указ о мобилизации рабочих коренных национальностей был объявлен в июле 1916 г. Царский указ о реквизиции в армию на тыловые работы казахов, киргизов, таджиков, туркмен, узбеков вызвал недовольство масс, что стало причиной массового народно-освободительного движения. В ряды его участников встал и Сеиткали Мендешев. В этом восстании он получил серьезный урок политической борьбы, определивший его дальнейший жизненный путь, путь служения трудовому народу.

Мендешев видел, как люди труда страдают от нищеты и унижений, притеснений баев и богатых чиновников, среди которых царят взяточничество, воровство, произвол и незаконность. Он был свидетелем того, как подкупом некоторые богатые казахи освобождали своих сыновей от мобилизации, фабриковали списки подлежащих мобилизации людей, в которые попадали преимущественно дети бедных казахов. Мендешев открыто сочувствовал беднякам, по возможности помогал им, за что попал в число «неблагонадежных» элементов. Мендешев и его ученики и сторонники проводили агитацию среди населения против царской власти, против империалистической войны, призывали вооружаться и оказывать сопротивление властям, поднимать восстание. В статье «Мои личные воспоминания о мобилизации казахов на тыловые работы в империалистическую войну в 1916 году» он писал: «В 1916 г. я жил на своей родине в Камыш - Самарской части Букеевской орды и служил учителем в двухклассном училище в селе Казанка. В то время в нашем районе проводились занятия по укреплению сыпучих песков, причем хозяйственные нужды и интересы местного населения совершенно игнорировались, проектировалось, например, вместе с сыпучими песками изъять из использования местного населения громадное пространство пригодных для пастбищ и сенокоса угодий, расположенных обособленно между участками песков; кроме того, предполагалось все население, не исключая даже самых бедных, принудительно выселить из пределов изымаемых земель, а как их выселить и где устраивать, об этом не говорилось. Тогдашний Астраханский губернатор, небезызвестный генерал Соколовский, издал постановление о проведении этих проектов в жизнь. На заявление представителей местного населения, что такое ведение песко-укрепительных мероприятий может сильно повредить местному хозяйству, он ответил, что его постановление подлежит исполнению даже в том случае, если оно принесет очень большой ущерб хозяйству местного населения». [5, 4]

Как видно, для казахов складывалось безвыходное положение. На местном сходе было решено обжаловать постановление астраханского губернатора перед центром. Для подачи составленной жалобы были выдвинуты двое по-мусульмански образованных людей – И.Ибрагимов и Г.Ахметов, а С.Мендешев был их переводчиком и проводником. В 1916 г. они отправились в Петербург, где обратились за помощью в мусульманскую фракцию Государственной Думы, которая ввиду перерыва в заседаниях, работала вне Думы. Во внедумской работе российского парламента принимал участие А.Букейханов, который вместе с депутатом из Кавказа А.Цаликовым с пониманием и сочувствием отнеслись к их жалобе, помогли составить большую докладную записку, но никакого реального содействия она оказать не могла. Путем долгих проволочек, ожиданий и волокиты казахским ходокам удалось подать докладную записку через председателя мусульманской фракции Тевкелева в Земский отдел Министерства внутренних дел и получить ответ, что жалобу рассмотрят и дадут ответ через местную власть. Как видим, царские чиновники и депутаты не особо интересовались проблемами национальных окраин, закрывали глаза на решение насущных проблем коренных народов империи. Как вспоминал позднее С.Мендешев, «...от той поездки для меня лично получился значительный результат, который, собственно говоря, определил в дальнейшем мое участие в движении 1916 года и внес очень большое изменение в мое положение. Дело

обстояло так: я самым внимательным образом прислушивался в Петербурге ко всему тому, что говорилось кругом, а также беседовал с разными людьми по вопросам переживаемого момента. Эти наблюдения и беседы, а, в особенности, носившийся тогда лозунг «поражение царской монархии и ее армии есть зло наименьшее» дали мне повод думать, что уже идет подготовка к очень большим событиям» [6, 5] Под влиянием этих впечатлений, возвратившись домой, Мендешев начал более решительно вести агитационную деятельность против царского указа. Мобилизация казахов на тыловые работы вызвала среди населения глубокие волнения, прежде всего, оно испугалось мобилизации, к тому же уход из хозяйств такого количества работоспособных людей угрожал неисчислимыми бедствиями. Местная власть в лице участкового правителя и уполномоченного губернатора, некоего Аракчеева сразу приняла воинственное направление и объявила, что попытка малейшего сопротивления вызовет самую жестокую репрессию, вплоть до расстрела на месте [7]. Находясь еще под свежими петербургскими впечатлениями и под влиянием общих настроений, С.Мендешев решил принять участие в организации сопротивления населения этому акту и самым решительнейшим образом приступил к делу. Хотя настроения масс были благоприятными для выражения протеста против царского указа, но никакой подготовки к организованным выступлениям не было. Мендешев понимал, что надо выиграть время. Для того, чтобы выиграть время для подготовки к восстанию Мендешев предложил не сразу заявлять об отказе от мобилизации, а изъявить согласие, дав людей за три года, причем потребовать ряд льгот и ведение таких переговоров тянуть всяким образом, а тем временем посадить всех джигитов мобилизуемых возрастов на коней, вооружить чем только можно и отправить в глубь степи, чтобы в дальнейшем идти оттуда на соединение с казаками других регионов. Ввиду разбросанности населения очень трудно было согласовать все выступления с этим общим планом. Местный участковый правитель Нурум Карабаев вызвал волостных старшин к приезду уполномоченного Аракчеева для выработки плана проведения мобилизации. На собрание этих старшин приехали также и некоторые представители местного населения. Вот как вспоминает С.Мендешев об одном из участников этого собрания, 86-летнем Тастенбеке Джелдыбаеве: «...верный выразитель всех казахских традиций, сохранивший былой воинственный дух казахов, раздраженный слишком грубыми выражениями местного правителя и Аракчеева, он в конце своей речи сказал Аракчееву: «Ты передай своему царю, что мы людей не дадим, пусть у нас возьмет он деньги, если нужно» Собравшиеся казахи довольно демонстративно выразили свое одобрение выступлением Тастенбека, так как его выступление соответствовало общему настроению. Выступление старика сильно потревожило меня. Я понял, что такое его выступление будет учтено органами власти и они могут нам не дать возможности и времени подготовиться, поэтому я начал думать о едином руководстве этим движением, так и для более организованного ведения дела подготовки к революции, создать ячейку» Чуть позднее Сеиткали создает такую организацию, объединив в ее составе своих товарищей, земляков, недовольных проводившейся политикой. Встревоженная этим фактом, Ханская Ставка направила 22 июля в Новую Казанку особого чиновника для следственных действий Я.Крицкого., который, вызвав к себе Мендешева, объявляет его арестованным по распоряжению астраханских властей. В это же время были арестованы аксакал Тастенбек Джелдыбаев и еще один известный, уважаемый среди местного населения казах Сундет - Галий Нурсарин, который активного участия в деле не принимал, но был настроен против местного правителя. 23 июля их под конвоем двух прибывших из Астрахани городских отправили в Ханскую Ставку. Население, узнав об аресте Мендешева, пришло в сильное возмущение, хотели отбить его из рук сопровождавших конвоиров. Мендешев отговорил своих земляков от такого дела, указав на нецелесообразность и серьезные последствия таких мер. Так, за подстрекательство казахов к неповиновению власти С.М. Мендешев был заключен на три месяца в Астраханскую тюрьму. Отрицательное отношение населения к мобилизации проявилось повсюду, и открытые выступления, кроме Камыш - Самарского района, имели еще место в Первом Приморском округе Букеевской орды. Там передовые казахи во главе с потомком знаменитого батыра Исатая Тайманова – Утебкалием Дюмбиановым начали организовывать массовые акции протеста против мобилизации, дело дошло до кровопролития и применения силы против представителей власти. Но для серьезной, длительной борьбы они тоже не успели подготовиться. Их в числе десяти человек во главе с У.Дюмбиановым вскоре арестовали и тоже посадили в Астраханскую тюрьму вместе с Мендешевым. Вести о репрессиях против участников протеста быстро распространились по степи и сильно запугали население. Но несмотря на все карательные меры, многие казахи призывного возраста садились на коней и скрывались в глубь степи или в русские пределы. Эти попытки организованного открытого массового сопротивления, хотя быстро пресеченные властью, значительно повлияли на

дальнейшее ее действия. Во-первых, проведение мобилизации было отложено с июля на сентябрь, во-вторых, были предоставлены значительные льготы по семейному положению, для учащихся, по служебному положению и т.д. Все это привело к тому, что сопротивление мобилизации приобрело в дальнейшем другое направление. Массы населения стали скрывать свой возраст, путать годы рождения, т.к. среди казахов не велось практически точной метрической записи. Отсидев три месяца в астраханской тюрьме, Сеиткали вернулся и поступил на службу счетоводом в мсетное потребительское общество, которое было впервые организовано в Новой Казанке летом 1916 г. по инициативе Мендешева [8, 5]. Работая в кооперативе, С.Мендешев продолжал отстаивать интересы простых людей, политически образовывая и собирая вокруг себя передовых, активных представителей казахского народа. Для С.Мендешева, как и для многих прогрессивных деятелей того времени, сложившаяся после победы Февральской революции ситуация стала предметным уроком классовой борьбы. Активно участвуя в ликвидации местной царской администрации и полиции, Мендешев вместе с передовыми представителями казахской молодежи создает революционный комитет, названный по количеству его участников «Комитетом 13», основной задачей которого была борьба с комитетом Временного правительства, сплочение казахской молодежи.

В напряженные дни октябрьского вооруженного восстания Мендешев находился в гуще событий. Он принимает деятельное участие в осуществлении первых мероприятий Советской власти, ведет огромную разъяснительную работу среди казахского населения. Одна из интересных, ярких страниц в биографии Мендешева связана с его работой в революционном Комитете по управлению Степным краем, где он возглавлял отдел народного образования. Именно здесь проявились его профессиональные и нравственные качества как педагога, воспитателя подрастающего поколения. В своей организационной работе по школьному строительству, ликвидации безграмотности населения он руководствовался демократическими педагогическими принципами И.Алтынсарина, А.Байтурсунова, уделял большое значение изучению и развитию родного казахского языка, родной истории и культуры. Организаторские способности, ответственный подход, решительность способствовали тому, что он стал одним из первых лиц создаваемой казахской советской государственности. При непосредственном участии С.Мендешева была проведена большая организаторская работа по созыву Учредительного съезда Советов. Для этого была организована особая Комиссия при Ревкоме в составе Каралдина, Мендешева, Лукашева, которой было поручено составление положений, инструкций по созыву и повестке съезда для казахского и русского населения. Учредительный съезд Советов Казахстана, состоявшийся 4-12 октября 1920 г., объявил об образовании казахской советской автономии, избрал центральный Исполнительный Комитет и образовал первое правительство Казахской АССР. На первом заседании КазЦИК, состоявшемся 13 октября 1920 г., С.Мендешев был избран его председателем и с этого момента руководил всей сложной организационно-политической работой в первые годы молодого казахского государства. Именно в этот период С.Мендешев много сил и энергии отдавал борьбе с последствиями массового голода, охватившего в 1921-1922 гг. почти весь Казахстан. На своем заседании в августе 1921 г. Президиум КазЦИКа рассматривал вопрос о положении детей и молодежи в губерниях КазАССР. В докладе С.Мендешева говорилось, что в голодающих губерниях страны (кроме Букеевской) имеются на учете 132 детдома, в которых находятся до 44698 детей [9, 21] далее Мендешев говорит, что в связи с холодом и недостатком питания смертность растет; в уездах дело обстоит еще хуже: так, например, в Орском уезде Оренбургской губернии имеется 15 детдомов, число беспризорных детей растет с каждым днем, т.к. переселенческая волна движется через Орск. Имеется острый недостаток питания, одежды, обуви, посуды. Велико заболевание детей инфекционными болезнями – тифом, дизентерией. Тяжелое положение было и в Актюбинской губернии ввиду того, что через Актюбинск проходили беженцы из голодающих губерний в Туркестан. Губернская комиссия при станции Актюбинск организовала особый питательный пункт с общежитием на 500 человек беспризорных детей. [10, 55] В телеграмме, подписанной Мендешевым, КазЦИК просит Чрезвычайную комиссию помощи голодающим отпустить Казхскому комиссариату здравоохранения 50 миллионов рублей для организации диетического питания в детских медицинских учреждениях республики. В заявлении – протесте С.Мендешева, обращенном в центральный аппарат партии говорилось: «В настоящее время четыре губернии КАСРР: Оренбургская, Кустанайская, Актюбинская и Уральская находится в тяжелом продовольственном положении. Между тем, мне известно, что в этих губерниях все же производится разными методами заготовка продуктов заготовительными конторами Москоммуны, Петрокоммуны, Наркомпроса РСФСР и другими с целью вывоза их из пределов республики. Считаю это недопустимым. Считаю, что вывоз этих продуктов необходимо запретить в целях создания из них запасного фонда для

снабжения голодающего населения этих губерний» [11, 55] Так С.Мендешев выступал против политики центра, отстаивал интересы республики, пресекал необоснованные действия центральных органов, стремившихся с самого начала диктовать свою волю, свои интересы считать первостепенными, резко критиковал деятельность Помгола, который игнорировал бедственное положение казахов из отдаленных степных районов, куда помощь практически не доходила. По настойчивому указанию Мендешева КазЦИКом были приняты меры по изысканию дополнительных мер для обеспечения этих районов, оставшихся без должного внимания и помощи.

Как первый руководитель республики, Мендешев приложил немало сил для создания и функционирования государственных органов страны, таких как наркоматы земледелия, юстиции, просвещения, Казпромбюро, Госплан, налоговые органы. Конечно, при этом неминуемо разрушались традиционные институты казахского общества. Так, была перестроена работа судебных органов, отменен суд биев и казиев, запрещено многоженство, уплата куна и калыма. Сделав многое на посту председателя, Мендешев, как один из ярких, незаурядных «национальных вождей», в результате т.н. борьбы с национализмом был отстранен от должности. Вскоре после его отставки руководить республикой приехал ставленник Сталина Ф.Голощекин, чья политика ознаменовалась геноцидом казахского народа.

Политические репрессии являются наиболее трагическими событиями в истории Казахстана, когда на протяжении долгого периода проводилась политика государственного террора по уничтожению в огромных масштабах казахского народа. Современная историография проблемы выделяет несколько основных этапов репрессий в Казахстане, наиболее кровавым из которых является период, охватывающий середину 1920-х гг. до начала 1930-х гг. Репрессии в этот период проводились в отношении партийно-советской элиты «как старых» большевиков, которые устанавливали Советскую власть в Казахстане, так и коммунистов нового поколения, выступавших против политики «Малого Октября» и Ф.Голощекина, наиболее яркими представителями которых были Т.Рыскулов, С.Садвокасов, С.Сейфуллин, С.Мендешев и др. Основными пунктами обвинения были принадлежность или сочувствие троцкизму, правым и национал — уклонистам, которые выступали излюбленным объектом сталинских репрессий. Усиливалась общественно-политическая ситуация по созданию идеологической базы для проведения «Малого Октября» в республике, приведшего к немыслимым бедствиям и трагедии казахского народа в период насильственной коллективизации и массовых репрессий. В конце 20-х начале 30-х гг. по мере обострения кризиса в социально-экономическом развитии СССР, широкие масштабы приобрели поиски подрывных антисоветских элементов и подпольных организаций. В системе советского законодательстве 1928-1934 гг. были введены изменения, приведшие к созданию репрессивного механизма массового террора. Были созданы карательные законы, актуализировались такие виды преступлений как «саботаж», «вредительство», ужесточилась система карательных органов. За 5 лет в период с 1929 -1933 годы в Казахстане, было рассмотрено 9085 дел и приняты решения в отношении 22933 лиц, из них к высшей мере наказания - расстрелу было приговорено 3386 человек, заключено в исправительные лагеря на срок от 3 до 10 лет 13151 человек. Жертвами репрессий становились не только активные политические противники большевиков, но и те, кто просто был не согласен с их политикой. Большое влияние на обстановку в стране, развертывание политических репрессий оказывала также острая политическая борьба внутри коммунистической партии и в ее руководстве по вопросам выбора путей и методов строительства нового общества и за лидирующие позиции в партии и государстве. Особенно беспощадную борьбу советский режим вел с местным, казахским национализмом. Борьба большевиков с национализмом была связана с выдвинутой на июньском 1923 года Пленуме ЦК РКП(б) концепцией усиления классово-борьбы по мере приближения к социализму. Попытки противостояния генеральной линии партии получили названия по фамилиям партийных, советских, культурных деятелей, вставших на пути сталинской группы - «ходжановщина», «садвокасовщина», «рыскуловщина», «мендешевщина». В создании партийной группировки С.Мендешев был обвинен из-за своей позиции в период национально-территориального размежевания Средней Азии и Казахстана. При подходе к оценке личности С.Мендешева надо исходить из учета обстановки, в которой он жил и работал, не забывая, что сложнейший процесс формирования культуры межнациональных отношений, механизм управления национальными процессами только налаживался, не все в нем срабатывало, вызывая разного рода отклонения и недоработки. Не последнюю роль здесь играли недостаточная политическая закалка, нехватка опыта у национальных кадров. Как известно, среднеазиатские народы в начале 20-х гг. объединялись в составе Тургайского и Киргизского краев, в

Туркестанской и Киргизской АССР, а также в Хорезмской и Бухарской советских народных республиках. Практика государственного строительства показывала необходимость национального размежевания и создания на этой основе национально-однородных политических структур. По решению ЦК ВКП(б) в июне 1924 г. была образована специальная территориальная комиссия из представителей наиболее крупных национальностей Средней Азии, в состав которого входил председатель КазЦИК С.Мендешев. Практическое осуществление размежевания встретило немало трудностей. Помимо трудностей объективного характера, сложности в выполнении этой непростой работы, существовали также вопросы вообще о путях проведения национально-территориального размежевания. В выступлениях С.М. Мендешева в августе 1924 г. на Пленуме Территориальной комиссии по размежеванию, где острого накала достигли дискуссии о территориальных притязаниях работников, представляющих интересы создаваемых национальных республик, внимание привлекалось к нерешенности вопроса о казахах Средней Азии, о присоединении казахских районов к казахской республике. Руководствуясь целью собирания воедино казахских земель и казахского народа, С.Мендешев призывал к тому, чтобы проводившиеся мероприятия были приспособлены к быту, жизненному укладу, требованиям и нуждам каждой отдельной национальности края. Вот один момент из той кропотливой работы, которую проделал первый глава исполнительной власти Казахстана С.Мендешев. Постоянно держа в курсе проводившихся им дел по присоединению казахских районов к Казахской Республике областное бюро партии, Мендешев часто выступал на его заседаниях с докладами о ходе событий, говоря о спорных вопросах, связанных с определением границ, а это был наиболее сложный и важный вопрос размежевания. Он исходил из справедливых, обоснованных позиций: «Теперь буду останавливаться на границах, прежде всего на границах, которые не вызывают споров в нашей Комиссии, с Туркменской республикой границы остались прежние, а также бесспорно решен вопрос о границах с Кара-Киргизской областью – здесь от Сыр-Дарьинской области к Кара-Киргизской области отошли некоторые волости Аулие-Атинского уезда, два уезда из Джуткурской области большая часть Пишпекского уезда. Теперь перейду к спорным границам, которые числятся за Ташкентским и Мирзачульским уездами. Здесь, в Ташкентском уезде смешанное население и киргизское (казахское) и узбекское. Большинство – киргизы (казахи), узбеки – 25%. Есть предрешение ЦК РКП(б) о присоединении Ташкента к Узбекской республике, хотя в его окрестностях живут киргизы (казахи). В начале мы представили проект, по которому весь Ташкентский уезд должен перейти к КССР, в то время когда это противоречило решению ЦК в отношении к г.Ташкенту, ибо он должен быть как остров, и мы вынуждены были делать уступки, чтобы г.Ташкенту дать проход к Узбекской республике... Но в комиссии наш проект был отвергнут» [12, Л.23] В результате жарких споров 5 областей с абсолютным преобладание казахского населения по реке Чирчик были отнесены к Узбекской республике, что не могло не вызвать резких высказываний о несогласии со стороны казахских членов комиссии, возглавляемой С.Мендешевым. После долгой кропотливой работы Территориальной комиссии, при защите в ней интересов КССР Казпредставительством во главе с С.Мендешевым, были определены настоящие границы казахской республики, включая Кара-Калпакскую автономную республику, образованную из Аму-Дарьинской и Хожейлинской областей. Всего была присоединена площадь в 758000 кв. км. [13, л. 7]. Как писал С.Мендешев: «Киргизия (Казахстан) в нынешнем составе занимает площадь в 1941127 кв. верст с населением в 3903000 душ обоего пола. Таким образом, объединенная КССР будет иметь площадь территории в 2699127 кв. верст и населения 6536000. Из них казахов – 4008310 (т.е. – 61,3%)» [14, с. 6]. Провозглашением национальных республик, определением границ не заканчивалась работа по государственному устройству республик. «При огромной территории, разбросанности населения и разнообразии естественно-географических условий, - писал С.Мендешев, - проблема экономического районирования, основанного на полном учете экономических признаков развития КССР, приобретает чрезвычайное значение. С правильным районированием связаны вопросы организации управления такой громадной страной, какую будет представлять объединенная Киргизия (Казахстан)» [15, с. 5]. Твердая, принципиальная позиция С.Мендешева в этот период во многом обусловили его дальнейшую политическую судьбу, т.к. именно в это время началась кампания по обвинению председателя КЦИК в групповщине, карьериизме, национал-уклонизме, недопонимании основных проблем руководства краем. Прибывший во второй половине 1925 г. в Казахстан Ф.Голощекин начал пропагандировать идеи т.н. «Малого Октября», что явилось обоснованием травли и отстранения от работы и без того малочисленной казахской национальной интеллигенции. На собрании Кызыл-Ординского партактива в октябре 1928 г. Голощекин заявил, что «вообще, когда я

говоря о группировках, я имею в виду национализм... Когда я упоминаю садвакасовщину, я имею в виду и и ходжановщину, и рыскуловщину, и мендешевщину, и всех тех, кто был с ними» [16, л. 221]. В числе первых, кто был подвергнут репрессиям за свои политические убеждения и позицию, был С.М. Мендешев, чья трагическая и противоречивая судьба была неразрывно связана с судьбами его соратников, которые, воспитанные суровым временем в духе строжайшей дисциплины, способствовали формированию сверхцентрализованной командно-административной системы управления страной, и затем стали жертвами этой самой системы.

В судьбе Сеиткали Мендешева ярко прослеживаются закономерные черты, характерные для политиков, выдвинувшихся после октябрьской революции, с энтузиазмом взявшихся за строительство новой жизни, которые своими делами меняли облик эпохи. Они на ходу постигали теорию, совершали преобразования, выполняли работу доселе неизвестную им. Охваченные идеей строительства новой жизни, они не заметили, что государство, у истоков которого они стояли, превратилось в жестокую тоталитарную систему, жертвами которой оказались большинство руководителей того периода.

Список использованной литературы:

1. Бейсембаев С. Ленин и Казахстан. – Алматы, 1967; Зиманов С, Даулетова С., Исмагулов М. Казахский революционный комитет. – Алматы, 1980; Тастанов Ш. Казахская советская интеллигенция. – Алматы, 1982.
2. К социализму, минуя капитализм. – М., 1974.
3. Первые лица государства: политические портреты. – Алматы, 1998
4. Давлетьярова Б. Общественно-политическая деятельность Сеиткали Мендешева. Автореферат на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Алматы, 1992 г.
5. Мендешев С. Мои личные воспоминания о мобилизации казахов на тыловые работы в империалистическую войну в 1916 году. – Кзыл-Орда, 1931. – С.4
6. там же, С.5
7. О восстании 1916 г. казахов Букеевской Орды // Екпінді құрылыс, 1936, 12 июня
8. ПА Казфилиала ИМЛ. Личный архив С.Мендешева, Л.5
9. ЦГА КазССР.Ф.15.Оп.2.Д.17, Л.21
10. Там же. Ф.509.Оп.1.Д.15.Л.55
11. Там же. Л.7
12. ЦА Казфилиала ИМЛ. Ф.141. Оп.1. Д.12811. Л.23
13. ГА КазССР.Ф.30.Оп.6. Д.6. Л. 7
14. Мендешев С. Национально-территориальное размежевание Средней Азии и Киргизская Советская Социалистическая Республика // Советская Киргизия, 1924, №8-9, с.6
15. Мендешев С. К предстоящей сессии КЦИК//Советская Киргизия. 1924, №5-6, с.5
16. ЦПА ИМЛ. Ф.17. Оп.67. Д.328. Л. 221

ӘӨЖ 574.14
ГРНТИ 03.20.11

Г.Б. Қозғамбаева¹, М.Қалиасқарова²

¹ал-Фараби атындағы ҚазҰУ. Қазақстан. Алматы қ. gulnar.kozgambaeva@mail.ru

²ал-Фараби атындағы ҚазҰУ. Тарих, археология және этнология факультетінің 2-курс магистранты.
Алматы қ. mkaliaskarova@list.ru

ТҰРАР РЫСҚҰЛОВТЫҢ МОҢҒОЛИЯДАҒЫ ҚОҒАМДЫҚ ҚЫЗМЕТІНІҢ БІР ҚЫРЫ

Аңдатпа

Мақалада көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері, публицист, тарихшы және дипломат Т.Рысқұловтың Коминтерннің Моңғолиядағы өкілі ретінде сол елде атқарған қоғамдық жұмысына талдау жасалады.

Т. Рысқұловтың бүкіл өмірі мен қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметі ұлтының жарқын болашағы жолына бағытталды. Оның Отан тарихында өзіндік орны бар тарихи тұлға. Т.Рысқұловтың жеке тұлға ретінде қалыптасуының бастапқы кезеңі туралы қысқаша мәлімет беріледі. Мақалада Коминтерн өкілі Тұрар Рысқұловтың Моңғолияда ең ірі және маңызды мәселелерді шешуде атқарған жұмыстарына талдау жасалады. Атап айтсақ: Моңғол Халық партиясын ұйымдық және идеологиялық тұрғыдан нығайтуға ат салысуы; Моңғолияның тұңғыш Конституциясын жасауға қатысуы; Моңғол елінің астанасының атын өзгерту; 1925 жылы Қытайға барған моңғол үкіметінің уәкілдерінің құрамына қатысуы.

Тұрар Рысқұловтың Моңғолиядағы 9 айға созылған қызметінде, ол өзін жан-жақты саясаткер, дипломат екендігін көрсете білді, сол елдің тарихында өшпес қолтаңбасын қалдырды. Т.Рысқұловтың есімі уақыт өткен сайын жас ұрпақтың жадында жаңа кырларынан көріне бермек.

Түйін сөздер: Коминтерн, қоғам қайраткері, дипломант, моңғол елі, партия.

Козгамбаева Г.Б.¹ Қалиасқарова М.²

¹ҚазНУ имени Аль-Фараби,

²магистрант 2 курса ҚазНУ имени Аль-Фараби

ОДИН ИЗ АСПЕКТОВ ОБЩЕСТВЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ТУРАРА РЫСКУЛОВА В МОНГОЛИИ

Аннотация

В статье анализируются общественные работы в Монголии как видного общественного и государственного деятеля, публициста, историка и дипломата, представителя Коминтерна в Монголии.

Вся жизнь и общественно-политическая и Государственная служба Т.Рыскулова направлены на путь светлого будущего нации. В статье дается краткая информация о начальном этапе становления Рыскулова как личности. С 1924 года начинается новый этап жизни и деятельности Т.Рыскулова, который был направлен на работу в Монголию в качестве представителя Коминтерна.

В статье анализируется работа представителя Коминтерна Рыскулова в решении самых крупных и важных проблем в Монголии. В частности: участие в организационном и идеологическом укреплении Монгольской Народной партии, участие в разработке первой Конституции Монголии; Анализируются такие вопросы, как переименование столицы Монголии, участие в составе представителей монгольского правительства в 1925 году в Китай. За 9 месяцев работы Т.Рыскулова в Монгольской службе он зарекомендовал себя всесторонне политиком, дипломатом в истории Монголии, оставив неизгладимый след в истории этой страны. Имя Т.Рыскулова со временем останется в памяти молодого поколения новыми краями.

Ключевые слова: Коминтерн, общественный деятель, дипломат, партия

Kozgambayeva G.B.¹, Kaliaskarova M.²

¹Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty. gulnar.kozgambaeva@mail.ru

²2nd year of Al-Farabi Kazakh National University

ONE SIDE OF TURAR RYSKULOV'S PUBLIC ACTIVITY IN MONGOLIA.

Annotation

The article analyzes the social affairs of a prominent public and statesman, publicist, historian and diplomat, as a representative of the Comintern in Mongolia.

Life and social, political and social activities of T. Ryskulov were aimed at the bright future of the nation. This is a historical person having a unique place in the history of the country. The article gives a brief overview of the initial stage of the formation of Ryskulov as a person. T. Ryskulov is a prominent figure who has gained extensive experience in organizing state and party organizations before serving in Mongolia.

Since 1924, T.Ryskulov began his new life and career as a representative of the Comintern in Mongolia. The article analyzes the work of the member of the Comintern, Turar Ryskulov, on solving the most important and huge issues in Mongolia. In particular: the organizational and ideological strengthening of the Mongolian People's Party; Participation in the creation of the first Mongolian constitution; renaming the capital of Mongolia; issues of the participation of Mongolian government officials in China in 1925. As a representative of the Comintern in Mongolia, along with important problems in the development of the Mongolian country, he worked on the way of economic development of the country and was a senior diplomat on the way of becoming Mongolia as an independent country. During the first 9 months of T.Ryskulov's work in the Mongolian service, he established himself as a comprehensive politician, diplomat in the history of Mongolia, leaving an indelible mark on the history of this country. T.Ryskulov's name will gradually reveal new aspects to the younger generation.

Keywords: Comintern, public figure, diplomat, Mongolian country.

Әлемдегі тарихты жасауға ат салысқан тұлғалардың бірі адамзат тарихына өзіндік үлес қосса, ал бірі жаңа өзгерістар енгізіп, тарихтың жаңа бетін ашуға мүмкіндік туғызады, енді бірі өзінің жағымды іс әрекеттерімен тарихта қалады. Қазақ тарихындағы осындай тұлғалардың бірегейі көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері – Тұрар Рысқұлов.

Рысқұловтың бүкіл өмірі мен қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметі ұлтының жарқын болашағы жолына бағытталды. Оның Отан тарихындағы өзіндік орны бар тарихи тұлға ретіндегі орны ерекше. Т.Рысқұловтың әр алуан қызметі мен ұлттың болашағы жолында атқарған жұмысы туралы көптеген ғалымдардың еңбектері бар. Атап айтатын болсақ оның қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметіне байланысты зерттеулердің ішінде О.М. Қоңыратбаевтың, М.Қ. Қозыбаевтың, Қ.С. Алдажұмановтың, В.М. Устиновтың, О.Сәбден мен О.М. Қоңыратбаев және т.б. [1]. Ал Тұрар Рысқұловтың Моңғолиядағы қызметіне байланысты М. Әбілтайұлының «Тұрар Рысқұлов: архив құжаттары» [2], М.Әбілтайұлы мен Н.Әбілдаевтың «Тұрар Рысқұлов Моңғолияда» [3] және 2016 жылы Уланбатор қаласында моңғол ғалымдары И.Саруул, Ч.Дашдаваа, Н.Болдтың бірлескен авторлығымен «Коминтерн мүшесі Тұрар Рысқұловтың Моңғолиядағы қызметтері» (Коминтерний төлөөлөгч Турар Рыскуловын Монгол дах үй ажиллагаа) және «Тұрар Рысқұловтың Моңғолиядағы қызметтеріне қатысты құжаттамалар» (Турар Рыскуловын Монгол дахь үйл ажиллагаанд холбогдох баримтууд) деген еңбектер жарық көрді [4]. Т.Рысқұлов Моңғолиядағы қызметіне дейін мемлекет және партия саласында ұйымдастыру қызметінен үлкен тәжірибе жинақтап, көрнекті қайраткер дәрежесіне көтерілген тұлға. Оның жеке тұлға ретінде қалыптасуының бастапқы кезеңі туралы О.Қоңыратбаевтың еңбегінде: «Тұрар Рысқұлов қазан төңкерісінен кейін саяси белсенділігі мен іс-әрекетімен таныла бастаған, оны депутаттардың ұсынуымен 1918 жылы сәуірде Әулиеата уездік кеңесінің атқару комитетінің төрағасының орынбасары сайланады. 1920 жылдың шілде айының ортасында Әулиеата уездік кеңесінің атқару комитетінің төрағасы болады» деп, көрсетеді. [5, 27 б.] Тұрар Рысқұлов 1920 жылы қаңтарда 25-ке жаңа толған шағында сол кезде құрамында қазіргі күнгі Өзбекстан, Тәжікстан, Қырғызстан, Түркіменстан және Қазақстанның оңтүстік облыстары кірген Түркістан Орталық Атқару Комитетінің төрағасы болып сайланды. 1920 жылы күзде Т.Рысқұлов Түркатком төрағасы қызметінен босатылып, Мәскеуге ауыстырылды да, РСФСР Ұлт жөніндегі халық комиссарының, яғни И.Сталиннің екінші орынбасары болып тағайындалды [6, 151 б.]. Бұл жұмыста да Т.Рысқұловты көп тұрақтатпай, ол 1920 жылдың соңында Әзірбайжандағы осы комиссариаттың өкілі болып ауыстырылды. Түркістандағы саяси жағдайдың күрделенуі, басмашылар қозғалысының

кең етек жаюы, өлкедегі экономикалық дағдарыстың өрши түсуі РКП (б) Орталық Комитетін Т.Рысқұлов сияқты өлкені жақсы білетін және оны тығырықтан шығара алатын қайраткерді Түркістан АКСР-гі басшылық жұмысқа қайтадан әкелуге мәжбүр болды. Т.Рысқұловтың қоғамдық-саяси қызметіне жоғары баға беріп, ұйымдастырушылық қабілеті жоғары, дарынды тұлға болғанын, Мысалы, Сталин 1922 жылы 14 мамырда Г.К. Орджоникидзеге жолдаған хатында: «...Түркістандық коммунистерді еркелете берудің қажеті жоқ, олар ондай құрметке лайық емес, соңғы екі жыл олардың барлығы жиылып жалғыз Рысқұловқа татымайтындығын айқын көрсетті, мен оның (Түркістанға) қайта оралуына қарсы емеспін», - деп, Т.Рысқұловтың қайраткерлік тұлғасын ерекше бағалаған [7, 252 б.]. 1922 жылдың күзінде Т.Рысқұлов Түркістан АКСР-і Халық комиссарлар кеңесінің төрағасы болып тағайындалды. Кеңестік биліктің бірсыпыра салаларында жұмыс істеу Т.Рысқұловты мемлекет және партия саласында ұйымдастыру қызметінің бай тәжірибесін жинақтаған көрнекті қайраткер дәрежесіне көтеріп, тұлға ретінде қалыптастырды. 1924 жылы Рысқұловтың өмірі мен қызметінің жаңа кезеңі басталады, ол Коминтерннің өкілі ретінде Моңғолияға жұмысқа жіберілді.

... Моңғолия ХХ ғасырдың басында Цин империясының қарамағындағы экономикалық даму деңгейі төмен, дүниежүзілік өркениеттен тысқары, томаға-тұйық ел болды. Цин империясы моңғол елін ХVIII ғасырдың аяғында жаулап алып, ХХ ғ. басына дейін 2 ғасырдан астам уақыт отаршылдық езгіде ұстады. Маньчжур-қытай басқыншыларының үстемдігіне қарсы бағытталған 1911-1912 жылдары болған ұлт-азаттық көтеріліс нәтижесінде моңғол елі тәуелсіздікке қол жеткізді [8,71-72 бб.]. Моңғол еліне өз ықпалын күшейтуді Ресей де, Қытай да, Жапония да көкседі. 1918 жылы Қытай елі Моңғолияны: «Ресей революциясынан қорғаймыз» деген сылтауымен жаулап алып, оның жартылай тәуелсіздігін біржола жойып жіберді [9, с.206-210б.]. Моңғолияны шетел басқыншыларынан Кеңес Одағының қызыл әскери бөлімшелері 1921 жылы азат еткеннен кейін, кеңестердің ықпалы артып, МХРП марксистік-лениндік теорияны дұрыс ілім деп танып, басшылыққа алды. 1921 жылы шілдеде болған революциядан кейін, Моңғолияда бағыт беруші басшы күші МХРП елді социализмге жетелеу бағытын ұстанды. Коминтерннің шешімдері мен нұсқауларына бағынып отырды. Моңғол елінің партиялық, мемлекеттік және қоғамдық ұйымдарында Кеңес Одағының кеңесші мамандары жұмыс істеді. Партия, әскер басшылығы Коминтерннен тағайындалған өкілдің қолында болды. Коминтерннің шығыс бөлігінің өкілі ретінде 1921 жылы Моңғолияға келген Э.Ринчино МХРП Орталық Комитетінің басқарма мүшесі, Әскери Кеңестің төрағасы қызметін атқарып, партия және әскери басшылықты өзінің қол астына топтастырды [8,98-99 бб.].

Моңғол зерттеушілері И.Саруул, Ч.Дашдаваа: «Осы жылдары,1924 ж. 20 мамырда ұлыстың билігін ұстап отырған діни-әкімшілік басқарушы Богда хан өліп, халық алмағайып күйге ұшырап, ес жыя алмай тұрған тұста, большевиктер Моңғолияны социализм жолына салуды ойластырып, социалистік бағыт-бағдарға беретін елдің Конституциясын қабылдату керек болды. Коминтерн жоғарыдағы мақсатқа сай келетін тұлға ретінде қазақ Тұрар Рысқұловты таңдап, оны Коминтерннің өкілі ретінде Моңғолияға жіберуді ұйғарады» деп көрсетеді [4]. Т.Рысқұловтың Моңғолияда атқарған қызметінің ішінен елдің саяси өмірін демократияландыру мақсатын шешуге қосқан үлесі ерекше болды [10, с.326]. Т.Рысқұлов Моңғолияда ең ірі және маңызды үш мәселеге көңіл бөлген,олар: 1-ші Моңғол Халық партиясын ұйымдық және идеологиялық тұрғыдан нығайтуға ат салысуы; 2-ші Моңғолияның тұңғыш Ұлы Хұралын өткізу, онда қабылданған елдің тұңғыш Конституциясын жасауға қатысуы; 3-ші 1925 жылы Қытайға барған моңғол үкіметінің уәкілдерінің құрамына қатысуы [2,40 б.]. Комитетінің 1924 жылы 16 қыркүйекте Т.Рысқұловқа берген куәлігінде халық партиясы мен жастар одағының арақатынастарын реттеу тапсырылады. Ол Моңғолияға келісімен, өз қызметінде осы мәселеге байланысты барлық құжаттармен танысады. Коминтернге (1924 ж. 02.11.) жолдаған алғашқы хатында партия мен Жастар одағының арасындағы қайшылықтың себептерін ашып көрсетеді. Оның ойынша, бұл түсінісбеушіліктің негізгі себептерінің бірі Коминтерннің жүргізген қате саясатына байланысты болған.«Біз, - деп жазады Т.Рысқұлов, - үш жылдан астам уақыт Жастар одағына шектен тыс көңіл бөлдік, біз одан шын мәніндегі революциялық партия жасап халық партиясының орнын бастырмақшы болдық,- дей келе, бұл жоспарлар өзін ақтамады», деп түйіндейді. Екі саяси күштің арасындағы қайшылықтардың келесі бір себепін Т.Рысқұлов Жастар одағы басшыларының солшыл іс-әрекеттерімен түсіндіреді. Сөйтіп, Моңғол Халық партиясына байланысты Коминтернді алаңдатқан бұл мәселеге Т.Рысқұлов нүкте қояды [11, с.326].

Экономикасы төмен жағдайдағы құрылған, ел басқару және партия құрылысында теориялық және практикалық білімдері таяз қайраткерлер басқарған МХП-ын ұйымдық және идеологиялық тұрғыдан нығайту ісіне белсене араласып, партия қайраткерлеріне нақты көмек көрсетуге байланысты Т.Рысқұлов біршама қызмет атқарды. Моңғол Халық партиясының тұңғыш бағдарламасы 1921 жылы наурызда

қабылданған. Т.Рысқұловтың айтуынша: «1921 жылы жасалған партияның алғашқы бағдарламасы қазірге дейін партия съезінде бекітілмеген, онда халықаралық жағдайға қорытынды жасалмаған, Моңғолияның өткен тарихына шолу жасалмаған, көтерілген мәселелердің таптық сипаты жоқ, партияның идеологиясы ашық айтылмаған, ондағы мәселелер панмонголизм, ұлтшылдық идеология тұрғысынан қойылған, партия мен мемлекеттің болашағы толық айқындалмаған, Қытай елімен ара қатынас мәселесі толық қамтылмаған» деп атап көрсеткен [3, с.26-27 бб.]. Партияны идеологиялық және ұйымдық тұрғыдан нығайтуда оның бағдарламасы мен жарғысының маңызы ерекше. Сондықтан күн тәртібінде партияның жаңа бағдарламасын жасау мәселесі тұрды. Т.Рысқұлов белсене қатысқан партиясының II-ші бағдарлама жобасын 1925 жылы наурызда шақырылған пленум мақұлдап, кезекті съездің қарауына ұсынады. Онда Моңғолияның саяси әлеуметтік-экономикалық және рухани өміріне демократиялық өзгерістер жасау міндеттері мен жолдары айқындалған. Партияның жаңа жарғысы 1925 жылы қыркүйек айында шақырылған партияның IV съезінде бекітілді.

Т.Рысқұловтың Комендтерн өкілі ретінде Моңғолияда атқарған қызметінің маңызды 2-ші қыры елдің тұңғыш Конституциясын жасау және қабылдау болды. Конституция мемлекеттіліктің маңызды белгісі, саяси және құқықтық құжаты. Әр елдің Конституциясы қоғамдық және мемлекеттік құрылыс негіздерін, мемлекеттік органдар жүйесін, олардың түзілу реттілігі мен қызметін, азаматтардың құқықтары мен міндеттерін айқындайтын мемлекеттік заң болып табылады.

Т.Рысқұлов: «Конституцияның жобасын мен жолдас Всесвятскиймен бірігіп жасадым. СССР мен Қиыр Шығыс Республикасы және басқандай елдердің конституцияларын пайдаландым. Жобаны үкіметтің төтенше комиссиясы талқылады. Талқылауға Ринчино қатысты. Комиссия ұсақ-түйек түзетулер еңгізіп, жобаны мақұлдады», - деп Коминтерн басшылары Маниульский мен Войтинскийге жолдаған алғашқы баяндамасында көрсеткен [2, 37 б.]. МХР-дың тұңғыш Конституциясын жасауға Т.Рысқұлов белсенді және іскерлікпен қатысқаны туралы ғалым М.Әбілтайын архив құжаттары негізінде жазылған еңбегінде атап көрсеткен. Моңғолияның тұңғыш Конституциясында көрсетілген бірнеше баптарға тоқтала кетсек, олар: 1-ші бабында Моңғолияны тәуелсіз халық республикасы деп жариялап, ондағы үкімет билігін Ұлы Хұрал мен сайланған үкімет орны арқылы бұқара халық іске асыратындығы айтылған; 2-ші бабында елдің келешек даму жолы, яғни МХР-ның мақсаты реакцияшыл идеологияның қалдықтарын жойып, елдің саяси хал-ахуалын халық жағдайына сәйкестендіріп, жаңа республикалық мемлекеттің тірегін нығайтады деп көрсетілген. ... Конституцияның тағы бір бабында жер, орман, су, оның байлығы ерте кезден бастап халық меншігі болғандығы қазіргі республика принциптеріне сәйкесіндіктен бүкіл халықтың меншігі болып есептеледі, оларды жеке меншікке беруге болмайды делінген. (Жер халық меншігі болып келді деген пікір көп уақыт ғалымдар арасында пікір талас туғызып келді) [3,40-41 бб.].

Конституцияда көтерілген тағы бір мәселе Дін басқармасы туралы еді. Моңғолияда 1911-1924 жылдары теократиялық монархиялық мемлекет өмір сүрді (мемлекет басында дін басы Боғдахан болды). Теократиялық монархияның ерекшелігі дін басы ел басының міндетін атқарды. 1924 жыл Боғдахан қайтыс болғаннан кейін Діни басқарманы жою мүмкіндігі туды.

29-шы бапта экономикалық саланы басқаратын үкіметтік органның құрылып үлгірмеуіне байланысты экономикалық кеңес құрып, оны Министрлер кеңесінің жанынан ашу болды. Экономикалық кеңестің құқығын көтеріп, бұл саладағы былықтарды жою мүмкіндігін қамтамасыз ету үшін оны Министрлер кеңесінің жанында ашқан дұрыс деген Т.Рысқұловтың пікірін көпшілік қолдады. Конституцияда шаруашылық және экономикалық шараларды үйлестіру мақсатымен Министрлер кеңесінің жанынан МХР-дың экономикалық кеңесі құрылады, деп жазылған.

50-ші бапта Ұлы Хұралды елдің астанасына шақыру мәселесін талқылағанда, астананың атын өзгерту керектігі айтылды. МХР-ның тұңғыш Ұлы Хұралы Конституцияның әр бабын талқылай келіп 26 қарашада болған мәжілісінде оны толығымен қабылдаған [3,38-45 бб.].

Моңғолияның тұңғыш Конституциясында жоғарыда көрсетілген баптарына қысқаша талдау жасайтын болсақ, онда: елді республика деп жариялау, кеңес үкіметіне жақын саяси құрылым орнату; жаңа республикалық мемлекеттің тірегін нығайту; ел байлығын республика принциптеріне сай бүкіл халықтың меншігі деп есептеу; экономиканы реттеуде экономикалық кеңес құру; астананың атын өзгерту және т.б. мәселелер қамтылғанын аңғаруға болады.

Қабылданған Конституция бойынша Моңғолияда парламенттік жүйе орнап, ол жүйе моңғол елін демократиялық, құқықтық мемлекет ретінде дамуы барысында тиісті рөл атқарды. 1960 жылы әкімшіл – әміршілдіктің өріс алуына байланысты бұл жүйе жойылып, тек 1990 жылдары моңғол еліндегі демократиялық үрдіс нәтижесінде парламенттік жүйе қайтадан дүниеге келді.

Т.Рысқұлов 1924 жылы желтоқсанның 15-де Коминтернге жазған баяндамасында: «Конституция моңғол халқының табыстары мен жетістіктерін заңды түрде бекітіп қана қойған жоқ. Моңғол мемлекетінің бет-бейнесін, болашағын айқындап берді. Конституцияның жобасын жасаған менің рөлімді азайтпақшы болған әрекет өз мақсатына жете алмады. Конституцияда көтерілген мәселелердің маңызын дұрыс түсінген моңғол қайраткерлері мені түгел мойындады. Мемлекеттік кіші хұрал (парламент), дінді мемлекеттен бөлу, кедей бұқараларды серіктестікке тарту тәрізді мәселелер бойынша Ербанов, Жамсрано, Ринчино және біздің арамызда пікір таласы болғанымен Конституцияда жоғарыда айтылған тұжырым негізінде қабылданды» деп жазған [2,10]. Коминтерн өкілі ретінде Т.Рысқұловтың қайраткерлігінің арқасында Азия құрлығында орналасқан моңғол елінің Тұңғыш Конституциясы жасап, заман талабына сай, елдің саяси-экономикалық дамуын социалистік бағытқа бұрып берді. Т.Рысқұловтың қызметіне жоғары баға беріп, дарынды тұлға болғанын ол туралы зерттеу жүргізген ғалымдар бірауыздан мақұлдайды. Мысалы М.Қ. Қозыбаев: «...оның тек советтік шығыс емес, әлемдік ұлт қозғалысының көсемдерінің бірі екендігі сөзсіз. Т.Рысқұловтың әлем тарихындағы тұғыры биік, жұлдызы жарық, ол Сун-Ят-Сен, Д.Неру, Мұстафа Кемал-паша (Ататүрік) қатарындағы қайраткер екені күмән тудырмайды» [12, 239 б.], - деп баға берген болатын. Моңғолияның тұңғыш құрылтайында көтерілген өзекті мәселелердің бірі моңғол елінің бас қаласына ат беру болды. Бұл мәселе бойынша құрылтайда жарыс сөзге шыққандардың пікірлерін тыңдай келе, Т.Рысқұлов: «Моңғол халқының барлық іс әрекеті астанаға байланысты болғандықтан оның атын өзгерту бірден-бір дұрыс пікір. Астанаға ат бергенде қазіргі заманға сәйкестендіру қажет. Осы тұрғыдан «Улаанбаатар» деп атасақ қалай болар екен», деген пікір айтады. Бұл пікірді бір ауыздан қабылдайды.

Т.Рысқұлов Коминтерн өкілі ретінде атқарған қызметінің тағы бір қыры МХП мен моңғол мемлекетінің сырт саясатында Қытай мен Моңғолия мемлекетінің қарым-қатынасын жолға қоюдағы дипломат ретіндегі рөлі болып табылады. Моңғол үкіметі Қытай генералымен келіссөз жүргізу мәселесі бойынша келісімге келеді. Келіссөзге баратындар құрамына Т.Рысқұлов та болды. Коминтерннің мүшесі екендігін жасыру мақсатында Т.Рысқұловтың тегі мен аты өзгертіліп, «Қазақбай» деген жалған ат, қазақ князы деген дәреже береді. Келіссөздің нәтижесінде Моңғолияның тәуелсіздігіне байланысты құжат қабылданғанымен қытай әскерілерінің тұрғысынан Моңғолияға баса көктеп кіру қаупін тоқтатуда маңызды рөл атқарды. 1925 ж. Т.Рысқұловтың белсенділігінің арқасында Моңғолияның Қытаймен арадағы келіссөзге барғандар қатарында болып, екі ел арасындағы дипломатиялық қатынастың жолға қойылуында да септігі болғандығын аңғарамыз. Т.Рысқұловтың Қытайға баруы, қытай генералымен жүргізген келіссөзге белсене қатысуы оның дипломатия саласында да шебер қайраткер екендігінің айғағы болып табылады [11, 12 б.].

Моңғолиядағы ақша айналымы жағдайын талдай келіп, ұлттық валютаның енгізілуін қолдайды. Моңғолия экономикасын зерттей келіп, тап сол уақыттары бұл ел үшін мал шаруашылығының үлкен маңызы бар екендігіне көз жеткізеді, және де мал басын 100 млн. басқа дейін ұлғайтуға және Ресеймен ойдағыдай сауда-саттық жасасып, Сібірді ет өнімдерімен қамтамасыз етуіне болады деген тұжырым жасайды. Одан әрі сауданы, транспортты дамытуды атап көрсетеді. Транссібір магистралі идеясы да осыдан шығады. Ол 1925 жылы шілде айының басында Коминтерннің Моңғолиядағы өкілі қызметінен босайды. Тұрар Рысқұловтың Моңғол елінің даму бағыты мен қабылданған тұңғыш Конституциясындағы баптар бойынша бір келісімге келе алмаған топтың басында солшыл эсер партиясының мүшесі Ринчино тұрды. Т.Рысқұлов пен Э.Ринчиноның арасындағы пікірталас қарама-қайшы екі саяси бағыт, екі идеология, екі көз-қарастың арасындағы принципті күрес болды. Олардың арасында жоғарда көрсетілгендермен қатар партия мен үкімет органдарының жұмыс әдісіне байланысты қайшылықтар да туып отырған. Коминтерннің Атқару Комитеті Т.Рысқұловтың талабы бойынша пікір таласқа талдау жасау міндетін жүктелген А.Амгаевқа Т.Рысқұлов дұрыс бағыт ұстанып, аз уақыт ішінде партия мен үкіметтің саясатын анықтауға, оны жүзеге асыруға үлкен үлес қосқанын анықтап береді. Дегенмен, Амгаевтың бұл қорытындысы МХП-сы партиясы Орталық Комитетінің Т.Рысқұловқа байланысты қабылдаған шешімін өзгертуге эсер ете алмады.

Қорытындылай келе, Т.Рысқұловтың Моңғолиядағы қызметі небәрі 9 айға ғана созылды. Осы қысқа ғана уақыттың ішінде Т.Рысқұлов Моңғолия тарихына өзін жан-жақты саясаткер, дипломат екендігін көрсете білді, сол елдің тарихында өшпес қолтаңбасын қалдырды. Оның есімі уақыт өткен сайын жас ұрпақтың жадында жаңа қырларынан көріне бермек. Т.Рысқұлов көрнекті қоғам қайраткері, дипломат ретіндегі тарихта орны ерекше тұлға.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Алдажұманов Қ. Тұрар Рысқұлов: өмірі мен қызметі // Рысқұлов Т.Р. Шығармаларының толық жинағы. Полное собрание сочинений. Т.1. – Алматы: «Қазығұрт» баспасы», 2007. – 392 б.; Устинов В.М. Турар Рыскулов: (Очерки политической биографии). – Алматы: Казахстан, 1996.–464б. Қоңыратбаев О. Тұрар Рысқұлов: Қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметі. Түркістан кезеңі. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 448 б.; Қоңыратбаев О.М., Жүнісбаев А.Ә. Мұсылман Бюросы – егемендік идеясының жаршысы (1919-1920 жылдар). – Алматы: ИП «Уатханов» баспасы, 2011.– 246 б. ; Сәбден О., Жәпек М.С. Тұрар Рысқұлов публицистикасындағы экономикалық көзқарастары.– Алматы: Экономика институты ФКБҒМ, 2014. – 356 б.
2. Әбілтайұлының М.Тұрар Рысқұлов: архив құжаттары. –Түркістан: ХҚТУ баспаханасы, 2004. – 208 б.
3. Әбілтайұлының М., Әбілдаев Н. Тұрар Рысқұлов. – Моңғолияда. Түркістан ХҚТУ баспаханасы, 2004. – 84 б.
4. Қайратұлы Б., Тұрардың күредегі күндері. // Алты алаш. <http://www.alashgazeti.kz/?p=4172> Саруул И., Ч.Даидаваа, Н.Болд, Коминтерн мүшесі Тұрар Рысқұловтың Моңғолиядағы қызметтері.
5. Қоңыратбаев О. Тұрар Рысқұлов: қоғамдық - саяси және мемлекеттік қызметі. Түркістан кезеңі. Қазақстан, 1994. – 448 бет. (27-35 бб.).
6. Тілепберген Б. Мәңгі жас – Алаш идеясы. – Алматы: «Алматы баспа үйі», 2008. – 304б. (-151б.)
7. Большевикское руководство. Переписка. 1912-1927. Сборник документов / Составители: А.В. Квашонкин, О.В. Хлевнюк, Л.П. Кошелева, Л.А. Роговая. – М.: РОССПЭН, 1996. – 423 с.
8. Қозғамбаева Г. Моңғолиядағы қазақ диаспорасының тарихы: өткені мен бүгіні. – Алматы: Қазақ университеті, 2017. – 204 б.
9. История Монгольской Народной Республики. 3-е, перераб. И доп. Изд. – М.: Наука, 1983. – С.298-299; Майский И.М. Монголия накануне революции. 2-е, перераб. Изд. – М.: Изд-во вост. Лит., 1959. – С.206-210.
10. Устинов В.М. Турар Рыскулов: (Очерки политической биографии). – Алматы: Казахстан, 1996. – 326 б.
11. Әбілтайұлы М, Коминтерннің Моңғолиядағы өкілі. // Егемен Қазақстан. – 2002. – 29 мамыр (№118-121). – 12 б.
12. Қозыбаев М.Қ. Ғасыр тауқыметін арқалаған арыстар // Тұлғалар тұғыры / Құраст. І. Қозыбаев. – Алматы: ҚазАқпарат, 2009. – 540 б.

УДК 929
МРНТИ 03.01.09.

А.П. Алияқбарова¹, З.О. Дүкенбаева¹

¹ Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ PhD докторанты,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

² Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ профессоры, тарих ғылымдарының докторы
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

ХАЛИФА ҒАҚЫПҰЛЫ АЛТАЙДЫҢ ӨМІРІ МЕН ТҰЛҒАЛЫҚ БЕЙНЕСІ

Аңдатпа

Тарих – адамзаттың тұтас бір ұрпағының құжаттандырып, жүйеленген өмірі. Қазақ елі – терең тарихқа толы. Ел тарихын жасайтын – халық. Халық есінде елі үшін адал еңбек еткен, Отан үшін ерлік көрсеткен тұлғалар мәңгілікке сақталынады. Олардың есімдері – алтын әріппен тарихта жазылады. Тұлғатану ғылымы тарихтың еңбір көне жанрларының бірі. Антика заманының ғұлама ғалымы Плутарх «біз тарих емес, өмірбаян жазамыз» - деп жазды. Сондай тұлғалардың бірі – Халифа Алтай Ғақыпұлы. Ол – дінтанушы, тарихшы, жазушы, аудармашы, этнограф, қоғам қайраткері.

Халифа Алтай – елге үлгі болар істерімен, ғылыми, шығармашылық қызметімен есте қалатын тұлғалардың бірі деп білеміз. Мақалада ғалымның өмірбаяны баяндалып, тұлғалық бейнесі сипатталады.

Түйін сөздер: тұлғатану, тарих, өмірбаян, диаспора.

Алиакбарова А.П.¹, Дукенбаева З.О.²
¹ PhD докторант, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева
г. Нур-Султан., Қазақстан
² профессор, д.и.н., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева
г. Нур-Султан., Қазақстан

ЖИЗНЬ И ЛИЧНОСТЬ ХАЛИФЫ АЛТАЙ ГАКЫПУЛЫ

Аннотация

История – это документированная и систематическая жизнь всех поколений человечества. Казахская земля полна глубокой историей. Историю страны создает – народ. Люди, которые честно работали для своей страны, те, кто проявил героизм к Родине, сохранились навсегда. Их имена написаны золотой буквой в истории. Персонализм – один из древнейших жанров истории. Древнегреческий ученый Плутарх писал: «Мы пишем не историю, а биографию». Одним из них является Халифа Алтай Гакипулы. Он выдающийся теолог, историк, писатель, этнограф, общественный деятель.

Халифа Алтай – своими славными делами, научной и творческой деятельностью, запомнится в истории страны. В статье описывается биография ученого и описывается его личность.

Ключевые слова: персонализм, история, биография, диаспора.

A.P. Aliakbarova¹, Z.O. Dukenbaeva²
¹ PhD doctoral candidate, ENU named after L.N. Gumileva
city, Nur-Sultan., Kazakhstan
² Professor, Doctor of History, ENU named after L.N. Gumileva
city, Nur-Sultan., Kazakhstan

KHALIFA ALTAY'S LIFE AND THE IMAGE OF HIS IDENTITY

Annotation

History is the documented and systematic life of all generations of humanity. Kazakh land is full of deep history. The history of the country is created by the people. People who have honestly worked for the sake of their country and who showed heroism for their homeland, will be remembered forever. Their names are written in golden letters in history. Personalism is one of the oldest genres of history. The ancient Greek scientist Plutarch wrote: "We are not writing a story, but a biography". One of them is Khalifa Altai Gakipuly. He is an outstanding theologian, historian, writer, ethnographer, and public figure.

Khalifa Altai – with its glorious deeds, scientific and creative activities, will be remembered in the history of the country. The article describes the biography of the scientist and describes his personality.

Key words: personalism, history, biography, diaspora.

Ел тарихын әйгілі тұлғалар арқылы зерделеу – халқымыздың дәстүрлі таным-түсінігінде ертеден қалыптасқан үрдіс. Тарих-адамзаттың тұтас бір ұрпағының құжаттандырып, жүйеленген өмірі. Қазақ елі-терең тарихқа толы. Тарихты үш нәрсе жасайды, ол: халық, тұлғалар, билік. Халқымыздың сан жылғы тарихында тар жол, тайғақ кешулерден елін аман-сау алып шығуға, тағдырдың тізінен, тозақтың көзінен сақтап қалуға ұмтылған дара тарихи тұлғалар болғаны белгілі. Аталмыш ғылыми мақаламыздың да негізі халқымыздың дәстүрлі шежірелік зердесінде қалыптасқан тарихи жеке тұлғаларымыздың өмір деректері айтылады. Әсіресе, халық есінде елі үшін адал еңбек еткен, Отан үшін ерлік көрсеткен тұлғалар мәңгілікке сақталынады. Олардың есімдері – алтын әріппен тарихта жазылады. Сондай тұлғалардың бірі – Халифа Алтай Гақыпұлы. Ол – діни ағартушы ұстаз, тарихшы, жазушы, ақын, этнограф, қоғам қайраткері. Олай дейтініміз, қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде қайраткер – қоғамдық қызметке, қоғамның қандай да бір саласына белсене қатысып, үлкен беделге ие болған тұлға [1,51 б.]. Қайраткерлік ең алдымен ұлы істе танылады. Ұлы іс – халық мүддесінен туындайды. Ендеше қайраткер болу үшін ол парасат, ақыл иесі болуы керек. Қайраткер болар адам ұлт мүддесін жоғары қояды, ұлттық және жеке бастың мүдделері бір жерден танылады. Ендеше, қайраткер болар жанға көрегендік аз, ұлтжандылық керек. Қайраткерлік күш-қуатын, шешендік пен көсемдікті, тапқырлықты, өжеттікті, батылдықты қарымды іске бағыттаудан көрінеді. Басқаша айтқанда, қайраткерлік жасампаздықтан танылады. Халық басына күн

түсіп, қиын-қыстау заманда ғана қайраткер жан ерен ісімен, пәрменді күшімен, күдіретті көріпкелдігімен көрінеді [2, 24 б.].

Халифа Ғақыпұлы Алтай ұлт болашағын ойлап, елімізде ұмытылып бара жатқан ислам дінінің таралуына, діни сауатымызды арттыруға зор еңбек сіңірді. Алтай – елі ішінде аты аңызға айналып, өнегелі істерімен және өрісті ғылыми, шығармашылық қызметімен даңққа бөленген жарқын тұлғалардың бірі емес бірегейі атанған тұлғаның өмір дерегінде былай делінген: «Мен, қазақ түркілерінің Халифа Алтай Ғақыпұлы 1917 жылы, Шығыс Түркістанның Алтай өлкесінің Шыңғыл ауданында орта отбасында дүниеге келіппін» [3, 1 б.]. Осы кезде Шығыс Түркістан алып елдердің басты назарында болған орталықтардың бірі болатын. «Ресей ежелден бір жерге көз тіксе, сол жерді алдымен зерттеп, зерделеуге кірісетін, ХХ-ғасырдың басында орыс геологы Обравчев қатарлы адамдар Алтайдың Бұлғын өзені өңіріне геологиялық барлау жүргізіп, Бұлғын, Шіңгіл өзенінің жағасынан алтын кенін байқаған. 1910 жылы Алтай қаласына Ресей консулы орналасты. Бұл кезде Алтай аймағы төте орталық қытайға бағынышты еді, 1911 жылы Қытайда 300 жыл билік жүргізген Манжур патшалығы құлаған кезде және артынша Монғолияның Манжур отарынан құтылып тәуелсіздікке ұмтылуын пайдаланған Ресей Монғолияны өзіне тарта бастады. Осы жағдайда оқшауланып қалған Алтай жерін қосып алуға тырысқан еді. 1913 жылы сыртқы Монғолия кегені Жыпсынданба патшалық Ресейдің қолдауымен Қобдаға шабуыл жасап Алтайдың Қобда аймағын жаулап алады, онан Алтайға шабуыл жасап, Алтайдың Қобда шекаралас аудандарына ішкерлей кіреді. 1913 жылы желтоқсанда Сарсүмбеде тұрған Ресей консулы «Қытай әскері өмірімізге қауіп төндіруі мүмкін» деген сылтаумен Ресейден 1300 әскер әкеліп Буыршын ауданы мен Алтай қаласына орналастырады. 1917 жылы Ресейде 300 жыл билік құрған, ақпатша қазан төңкерісінен кейін құлайды. Бірақ, шынын қуғанда Ресейде патшалық режим жойылғанмен, империялық пиғыл жойылмаған еді. [4]. Осындай аласапыран уақытта Халифа Алтай өмірге келді. «Алғашқы сабақты әкемнен алғаннан кейін ауыл молдаларынан және 1931 жылы Қазақстаннан қашып келген Ахмет Али және Мағауия деген молдалардан араб тілінде діни білім алдым. 1931 жылы Моңғолиямен арамызда болған қақтығыста моңғол әскерлері көктен, жерден шабуыл жасап, адамдарымызды аяусыз өлтіріп, малдарымызды талан-таражға етті. Бұдан кейін атажұртымыз Алтайдан Баркөл маңайына қарай көштік. Осылай 1933 жылы Алтайдан басталған көшіміз 1953 Стамбулға келіп тоқтады».

1933 жылы Шығыс Түркістанның үкімет басында болған «Шинг Шисай» атындағы қытайлық коммунист лидер, жаппай тазалау ісін бастағаннан кейін, 1934-1938 жылдарда 18000 кісілік топ болып, көтеріліс жасап Баркөлден Кансу, Шинхай аймағына өттік. 1940 жылы Елісхан және Зайып батырлардың бастауымен 5000 кісілік бір топ Тибет жолымен Үндістанға қарай тура жолға шыққанымызда Шинхай үкіметінің қарулы әскерлері алғашқыда Елісхан тобын, екіншісінде Зайып тобын Тибет өлкесінде аяусыз түрде өлтірумен қатар жүздеген қатын, қыз және балаларымыздың талан-тараж етіп, тонады. 1941 жылы қыркүйек айында Кашмир шекарасына жеттік. Ағылшын басқармасындағы Үндістанға жеткенімізде 3039 кісі қалғанымыз белгілі болды. Демек, бұл жолда 2000 кісіден айырылды. Үндістан мен Пакистанда ауыр шарттармен, қашқындар есебінде 12 жыл қалдық. Осы орайда, осыдан бұрын Шығыс Түркістанда алған тәрбиеме байланысты, медреселерде арабша және пакистанша діни білім алдым. 1951 жылы Пакистанда Пешавер қаласында құрылған «Шығыс Түркістандық қазақ көшіп келушілері қоғамын» құрушылардың бірі болып, қоғамның жауапты хатшысы болдым. Одан кейін Пакистаннан Түркияға көшерде болған жиналыста Түркия Республикасының Қараши елшілігімен байланыс жасадым. Бұдан кейін Пакистаннан Түркияға көшерде халқымызға өкіл болып Түркия Республикасының Карачи бас елшілігімен жұмыс жасап көшімізді жүргізу ісін басқарды [3, 1 б.].

Халифа Алтайдың Түркияның Пәкістандағы дипломаттарымен кездесуі нәтижесінде, 1952 жылы Түркия үкіметі босқын қазақтарды қабылдау туралын арнайы қаулы шығарады. Осылайша талай жыл азапты күндерді бастан өткерген Алтай қазақтары Түркияға көшіп келіп, туысқан елде естерін жиып, еркіндікте өмір сүре бастайды. Азаматтық алып, еңсе көтереді. Мұның бәрі көш бастаушыларының бірі, елі үшін туған ержүрек қайраткер Халифа Алтайдың да ерен еңбегінің арқасы еді.

Жас шағынан білім, ғылым жолына түскен талапты да талантты Халифа түрік жерінде діни ағартушылық пен ғылыми ізденістеріне мүмкіндік алды. Туа біткен қабілет-дарынын атажұрттан басталған көштің қилы тағдырын баяндап, көпшілікке кеңінен таныстыратын естелік кітаптар жазуға, діни сипаттағы мағыналы еңбектерді қазақ тіліне аудару ісіне арнайды. Күнкөріс үшін сауда және аудармамен айналысып жүріп, ол өзінің білімін үнемі жетілдіруден талмады. Алаш абызының бүкіл өмірі шымшытырық оқиғалар мен арпалысты күрес жолдарына толы болды [5, 46 б.].

1991 жылдың 16 желтоқсанында Қазақстан тәуелсіздігін алғандығын естіп, ерекше қуанады. 1992 жылы ақпанда Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың шақыруымен Атажұртқа қоныс аударады. Тәуелсіз Қазақстанға шет елдердегі қандастарымыз арасынан бірінші болып елге көш түзеген абыз қария Халифа Алтай болатын [5,49 б.].

1993 жылы 17 желтоқсанда Халифа Алтай Қазақстан Республикасының азаматы атанып, Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының тұсаукесер рәсімінде Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың қолынан шетелдік қазақ қауымы алдында Қазақстан азаматының төлқұжатын алу бақытына ие болды. Мемлекет басшысы оны екі рет ресми қабылдады. Шын мәнінде, Халифа Алтайдың Қазақстанға көшіп келуі жаңа кезеңде ислам дінін ағартушылығының тарихи сабақтастығын қалпына келтірді [5, 50 б.].

Халифа Алтайдың тілдік, мәдениеттік болмысы-оның барлық түркі тілдерін меңгеріп алуына септігін тигізді. Оның қазақ тіліндегі аудармаларына жасаған кіріспелерінде татар, өзбек, азербайжан, түрік тілдеріндегі кітаптардың, аудармалардың, тәпсірлердің аттары көрсетілген, әрі оған қоса урду, парсы тілдерін меңгерген. Ал, оның Құран Кәрімге, тәпсірге деген қызығушылығы араб тілін де тиісті деңгейде білуге ықпал етті. Оның ислами ағартушылық мәдениеті барлық ислами ілімдерді қамтыды. Мұны оның көптеген шығармалары айғақтайды [6,11 б.].

«Халифа Алтайдың білімдарлығы мен зиялылығы мені әрдайым таң қалдыратын. Қазақтардың Алтай бөктерінен Тибет және Үндістан арқылы босып қашуы туралы зарлы, тарихи оқиғаларды сезімге толы да мәнді баяндай алатын Халифе Алтай Түркия қазақтарының жалғыз бір жарық жұлдызы еді. Ғұлама ғалымның Түркия қазақтарының ішінен бірінші болып Қытайға жасаған сапары жайындағы баяндамасы мен үшін аса қымбат еді. Бұл баяндамалар менің қазақ тілі қазақ тілі фонологиясына арналған зерттеуім үшін ғана маңызды емес еді; ғалым осы туындысы арқылы қазақ халқының мәдениеті мен тағдыры жайлы деректердің бетін ашып көрсетті. Ол түрік тіліндегі алғаш оқыған кітаптарымның біреуіне айналды. Халифе Алтайдың «Анаюрттан Анадольға» атты ауқымды естеліктер жинағы қазақ халқы мәдениетінің энциклопедиясы» десем артық емес»-дейді профессор Марк Кирхнер [7,16 б.].

«..Халекеңнің Түркиядан тарихи отанына оралуымен бірге, Қазақстанда дінтану мен имани ұстаздығының жаңа кезеңі басталды. Бұл кісі-Алаш топырағындағы Науан хазірет Таласбай-ұлы, Шаймерден Қосшығұл, Ғұмар Қараш, Ғабдолғазиз Мұсағалиұлы, Ахмет Әділбайұлы, Садуақас Ғылмани т.б. тұлғалардың жалғасы. Біз Х.Алтайдың діни-ағартушылық еңбегін айтқанда, тақуа ізденісінің Алаш тағылымымен сабақтасып жатқанын және жаңа дәуірге көп нәрсе аманаттағанын аңғарамыз. Біз мұны діндардың «Ғылымхал», «Ғибадатул Ислам», «Таңдамалы хадистер аудармасы», «Иманның шарттары» т.б. жинақ кітаптарынан байыптаймыз. Осылардың бірінде ол «еліміздің діни мұқтажын өтеуге септігі тиер деген оймен» жазғанын ескертеді. «Алтайдан ауған ел», «Атажұрттан Анадольға дейін», «Естеліктерім» еңбектерінің де берері көп. Дәл бүгін елдігімізге қауіпті дерт – дәстүрсіздік, жалпы дінсіздік һәм ағармағандарды адастыру» – деп ғалым Дихан Қамзабекұлы еліміздің салт-дәстүрін, діни сауатын ашудағы Халифа Алтайдың еңбегіне үлкен баға беріп отыр [8,26 б.].

Халифа Алтай ақсақалдың Түркия қазақтарының, тіпті әлем қазақтарының рухани тарихында алар орны ерекше екені белгілі жәйт. Сонымен қатар, оның көпшілік біле бермейтін бір қыры Түркия қазақтарының мәдени өміріндегі ерекше орны. Өйткені ол тек дін ғалымы емес, сонымен қатар тарихшы, этнограф, фольклорист, ақын, тіпті ағартушы да еді [9, 56 б.]. Олай дейтініміз Халифа Алтай Түркияде шығармашылықпен айналысып, «Естеліктерім», «Атажұрттан Анадольға дейін», «Алтайдан ауған ел» атты өмірбаяндық кітаптар жазды. 1977 жылы Ыстамбұлда «Қазақ түріктерінің шежіресі» атты зерттеу еңбегін шығарды.

Халифа Алтай Түркия қазақтары ішінде көптеген тұңғыштықтардың иесі. Мәселен оның 1980 жылы жарық көрген «Естеліктерім» атты еңбегі-қазақ тілінде баспадан жарық көрген тұңғыш еңбек; Құранның қазақ тіліндегі мағыналық аудармасын беріп баспадан шығарған алғашқы ғұлама; Түркиялық қазақтар ішінде өмірі мен шығармашылығы ғылыми зерттеуге тақырып болған алғашқы тұлға; «Атажұрттан Анатолияға» деген еңбегімен, Түркия Мәдениет Министрлігінде еңбегі шыққан алғашқы Түркиялық қазақ жазушы; 1994 жылы Қазақстан жазушылар одағының «Алаш» сыйлығын алып, Қазақстаннан алғашқы жүлдені иемденген Түркиялық қазақ; Түркиядан Қазақстанға көшіп барып сонда орналасқан алғашқы қазақ атанды. Халифа Алтай қазақ халқының мәдени және рухани өмірінде өшпес із қалдырды [9,59 б.].

Қ.Еңсеновтың «Нұртас Оңдасынов» атты еңбегінде тұлға феноменіне бір бөлімді арнаған. Онда зерттеуші тұлға феноменіне – ерекше, дара, қайталанбайтын қасиеттерге ие қайраткерге тән болмыс деп анықтама береді. Автор тұлға феноменінің бірнеше белгілерін көрсетеді. Атап айтсақ: біріншіден, еңбек,

тәлім-тәрбие алған ортасы, ұстаздары; екіншіден, көшбасшылық; үшіншіден, тектілік; Төртіншіден, адамтану қасиеті, сезімталдық түйсік; бесіншіден, туа біткен өткірлік; алтыншыдан, ұлт жанашыры; жетіншіден, ұқыптылығы; сегізіншіден таза дидарлығы; тоғызыншыдан, мәдениеттілігі, ұлағаттылығы [10, 345-349 б.].

Жоғарыда ғалым атап өткендей «Тұлға» феноменіне тән белгілер: еңбек, тәлім-тәрбие, көшбасшылық, тектілік, адамтану қасиеті, туа біткен өткірлік, ұлт жанашыры, ұқыптылық, таза дидарлығы, мәдениеттілігі біз зерттеп отырған Халифа Алтайдың бойынан табыла білген қасиеттер.

Халифа Алтай өмірінің ең бақытты сәттерін тәуелсіз Қазақстанда өткізді. Шын мәнінде, ол осы жерде өзінің зияткерлік еңбегінің жемісі-рухани тазаруды және қоғамның жаңаруын көрді. Туған халқы оны рухани ұстазы ретінде қабылдады. Ол өзінің тарихи Отанына, өз халқына исламға сенім атты баға жетпес рухани байлық ала келді. [5,55 б.].

Елбасы Н.Назарбаев: «Сондықтан да халқы мен елінің алдындағы өздерінің перзенттік парызын айқын да анық түсінген, қандай қиын-қыстау жағдайда да оны адал орындаудан жалтармаған адамдар қай дәуірде өмір сүрсе де, дәйім өз жұртының нағыз азаматы болып қала берген. Тарихтың қай кезеңінде болсын, олар өз ұлтының бетке ұстар мақтанышы болып келген. Ол, ол ма, белгілі мағынасында олардың өздері де халық тарихының тұтас бір дәуіріне татыған, халқының бағытынан жаңылмай тәуелсіздікке бастайтын жолын нұрландырған ел тарихының шам-шырақтары болған»-деп тұлғалардың тарихтан алар орнын көрсетеді [11].

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Ыбырайым Ә., Жаңабекова А., Рысбергенова Қ. және т.б. Қазақ әдеби тілінің сөздігі: 15 т. – Алматы, 2011. – Т. 9. – 744
2. Қозыбаев І. Тұлғалар тұғыры. – Алматы: ҚазАқпарат, 2009. – 540 б.
3. Алматы қаласының орталық мемлекеттік мұрағаты. Халифа Алтай Ғақыпұлының жеке қоры. 284 қор. 82 іс. – 9 бет.
4. Шыңқазы Барлық. Қазақстан Шығыс Түркістан тағдыры (XX ғ. алғашқы жартысы) Шығыс Түркістан тағдыры (XX ғ. алғашқы жартысы). источник: <https://e-history.kz/kz/contents/view/2669>
5. Алтай Халифа Ғақыпұлы: Библиографиялық көрсеткіш. – Алматы, 2017. – 249 б.
6. Хижази Махмұд Фаһми. Халифа Алтай және қазақ халқының ислам мәдениеті туралы жарияланымдары // Көрнекті дін және қоғам қайраткері Халифа Алтай: елдік пен имани құндылықтар: халықаралық ғыл.-практ. конф. (Астана, 2007 жыл, 6 желтоқсан) материалдары. – Алматы, 2008. – 168 б.
7. Кирхнер Марк. Қазақтың тілі мен мәдениетін зерттеуге құлшындырған Халифе Алтай туралы/немісшеден ауд.доктор Райхан Мұхамедова // Көрнекті дін және қоғам қайраткері Халифа Алтай: елдік пен имани құндылықтар: халықаралық ғыл.-практ. конф. (Астана, 2007 жыл, 6 желтоқсан) материалдары. – Алматы, 2008. – 168 б.
8. Қамзабекұлы Дихан. Алаш қайраткерлері мен Халифа Алтай арасындағы рухани сабақтастық. // Көрнекті дін және қоғам қайраткері Халифа Алтай: елдік пен имани құндылықтар: халықаралық ғыл.-практ. конф. (Астана, 2007 жыл, 6 желтоқсан) материалдары. – Алматы, 2008. – 168 б.
9. Қара Әбдіуақап. Қазақ халқының рухани өмірінде өшіпес із қалдырған Халифа Алтай. // Көрнекті дін және қоғам қайраткері Халифа Алтай: елдік пен имани құндылықтар: халықаралық ғыл.-практ. конф. (Астана, 2007 жыл, 6 желтоқсан) материалдары. – Алматы, 2008. – 168 б.
10. Еңсенов Қ.А. Нұртас Оңдасынов. – Шымкент: Азиат, 2017. – 408 б.
11. Назарбаев Н.Ә. Жасай бер, тәуелсіз Қазақстан! Тәуелсіздік күніне арналған салтанатты мәжілісте сөйлеген сөзі//Егемен Қазақстан. – 1998, 16 желтоқсан

УДК 0320

Р.С. Чекетаева¹, Б.Шуришитбай²

¹т.ғ.к., С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Өскемен қ., Қазақстан

²т.ғ.к., С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Өскемен қ., Қазақстан

ҚҰМАШ НҰРҒАЛИЕВТІҢ КӘСІБИ МҰРАСЫ

Аңдатпа

Мақалада КСРО Халық мұғалімі Құмаш Нұрғалиевтің қалдырған кәсіби мұрасына тарихи талдау жасалып, Қазақстанның білім беру саласына қосқан үлесі зерделенген.

Қ.Нұрғалиевтің қоғамдық-ағартушылық, педагогикалық қызметін зерттеу оның XX ғасырдағы Қазақстанның қоғамдық өміріндегі рөлі мен орнын анықтауға мүмкіндік береді. Оның дүниетанымы мен кәсіби мұрасының толық бейнесі әлі ашылмаған және бұл тарихи зерттеудің өзектілігі болып табылады. Н. Нұрғалиевтың негізгі идеялары мен педагогикалық тәжірибесі Идеясы: Боран мектебін білімдар әрі бала жүрегіне сезімтал ұстаздар ордасына айналдыру, жаңалыққа ұмтылуды мақсат ету, жаңалық үшін ғана емес, жалпының игілігі үшін жұмыс істеу. Жаңашыл ұстаздың басына тән басты қасиеттер: ерен ерлігі, жауапкершілігі, еңбекқорлығы, турашылдығы, біліктілігі, талап қойғыштығы, ұйымдастырушылық қабілеті, адамгершілігі, педагогтың ізденімпаздығы, шығармашылығы. Еліміздің тандаулы мектептерінің бірі Боран мектебі мыңға жуық оқушы оқыған ауылдық жердегі аралас мектеп болған.

Тірек сөздер: мұғалім, мектеп, жаңашыл, оқушы, өзін-өзі реттеу.

Чекетаева Р.С.¹, Шуришитбай Б.²

¹к.и.н., Восточно-Казахстанский государственный университет им. С.Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан

²к.и.н., Восточно-Казахстанский государственный университет им. С.Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан

ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ НАСЛЕДИЕ КУМАША НУРГАЛИЕВА

Аннотация

В данной статье сделан исторический анализ профессиональное наследие Народного учителя СССР Кумаша Нурғалиева, его вклад в структуру образования Казахстана.

Изучение общественно-просветительской, педагогической деятельности К.Нурғалиева позволяет определить его роль и место в общественной жизни Казахстана в XX веке. Полная картина его мировоззрения и профессиональное наследие остается пока не раскрытой и в этом заключается актуальность предпринятого исторического исследования. Кумаш Нурғалиевич был образцом глубокой порядочности и внутренней мобилизованности, он требовал и от коллег дисциплины, быть предельно собранными, чувствовать ответственность за дело, которое доверил народ, осознавать важность профессии учителя. «Этот напряженный труд продолжался всю жизнь, без перерыва, но, как вспоминают его коллеги, не показывал при этом усталости, продолжая все также работать – интересно, плодотворно, с подлинно творческим подъемом. Он был образцом для подражания, укором – нытикам, маловерам, ленивцам.

Ключевые слова: учитель, школа, новатор, ученик, саморегуляция.

Cheketayeva R.S.¹, B.Churchitbay²

¹candidate of history, S.Amanzholov East Kazakhstan state university,
c. Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

²candidate of history, S.Amanzholov East Kazakhstan state university,
c. Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

PROFESSIONAL HERITAGE OF KUMASH NURGALIYEV

Annotation

In this article consideration focuses on the prominent Public teacher of the USSR K.Nurgaliev and his contribution in the structure of Kazakhstan education.

The scientific study of Kurmash Nurgaliev social and pedagogical creative activity gives us the possibility to define his role and place in the social life of Kazakhstan in the XX-th century. Historical viewpoints of

K.Nurgaliev and his world outlook are not explored fully and that is why this subject of search is topical. Kumash Nurgalievich was a model of deep decency and internal mobilization, he also demanded that his colleagues discipline, be extremely collected, feel responsibility for the work that the people entrusted, to realize the importance of the teaching profession. "This hard work lasted a lifetime, without a break, but, as his colleagues recall, he did not show fatigue, continuing to work all the same - interesting, fruitful, with a truly creative upsurge. He was a role model, reproach to whiners, little believers, sloths.

Key words: teacher, school, innovator, student, self-regulation.

Тарих кемшіліктер мен қателіктерден ғана тұрмайды, әр кезеңнің өзіне лайықты ілгерілеуі де болады, онсыз даму тежеліп, кері кету басталар еді. Қазақстанның кеңестік білім беру жүйесі негізгі білім беруде кемшіліктер мен қатар өзіндік жетістіктерге де жетті. Біраз болсын мектептердің материалдық-техникалық базасы нығайып, білікті мұғалімдер қатары өскені ақиқат. Осының бір айғағы Қ.Нұрғалиев басқарған Шығыс Қазақстандағы Боран орта мектебі болды. Қарама-қарсы пікірлер арасында шындық жатады, ендеше өткеннің әділ бағасы мен объективті суреттемесін беру, оны бүгінгі ғылым талаптары тұрғысынан шынайы саралау танымдық пен тәжірибелік маңызы биік мәселелердің бірі.

«Үйретуді жөн көрдім,

Түзетпек едім адамды», – деп Шәкәрім айтқандай орта білім беру мазмұнын жаңарту жағдайында мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамытудағы педагогтің рөлі тақырыбын зерделегенде міндетті түрде Қ.Нұрғалиев есіміне тоқталғанымыз жөн болар. Оның қалдырған кәсіби мұрасы бүгінгі күнде өзектілігін жойған жоқ. Ол бастау салған мектепті ақпараттандыру технологиясы, ғылыми техникалық жаңалықтардан қалдырмау мақсаты бүгінгі күн талабы.

Қазақстанға белгілі ғалым С.С. Қалиев «Өскеменнің әрі Мересьеві, әрі Сухомлинскийі» атты мақаласында «Қ.Нұрғалиев басқарған мектеп ұжымы үнемі жаңалықтың жаршысы бола білді, мектеп Республикада бірінші болып компьютерлік, кабинеттік жүйеге осыдан 31 жылдай бұрын көшті. Ол басқарған мектеп озат тәжірибенің лабораториясы» деп атап көрсетті.

«Біздің мектеп – үлкен мектеп. Мыңға жуық оқушысы бар. Мектеп өзінің территориясы жағынан Ватикан мемлекетінің территориясынан қомақтырақ», – деп мектебін мақтан тұтатын Қ.Нұрғалиев. «Менің ауылдық балаларымның қалалықтар сияқты техникалық негізде оқуға құқы бар», - деген оның әрбір пән кабинетінде телефон және дыбыстық аппараттар орнатылды. 1983 жылы 1-қыркүйекте теледидарлық орталық пайдалануға берілді, 1988 жылы мамыр айында Құмаш Нұрғалиұлы біздің өлкеде тұңғыш рет мектепке «Ямаха» компьютер сыныптарын жеткізу мәселесімен шұғылданды.

Халық мұғалімі Қ.Нұрғалиевтің қоғамдағы рөлі мен Қазақстанның оқу-ағарту саласына қосқан үлесін былай зерделеп беруімізге болады: Қ.Нұрғалиев жайлы қалам тартқандардың көбісі оны осы күнге дейін тек мұғалім немесе педагог санатында танып келеді. Шын мәнінде оған қайраткерлік тән. Ол ұстаздық жолына жан-тәнімен берілген ұлттық сананы тәрбиелеуге өз үлесін қосқан зиялы азамат.

Біріншіден, 1925 жылдан 1946 жылға дейінгі аралықтағы ол тұлға болып қалыптасты және Ұлы Отан соғысына қатысып, екі аяқ, бір қолынан айрылған бірінші топтағы мүгедектікпен туған жеріне оралды. Өйткені, Құмаш Нұрғалиев – ХХ ғасырдың ең аласапыран кезінде, қазақ халқының тағдыры тығырыққа тіреліп, болашаққа даңғыл жол таба алмай күйзелген дәуірінде, қызыл тоталитаризмнің отына күйіп, халқының жартысынан көбі қырылып, ұлттық рухы тапталып, зиялылары жойылып, мейірімсіз отаршылдықтың жан азабын тартқан кезде өмір сүрді. Қай заман, қай жерде де халықтың тағдыры қыспақта, бақылауда болғаны белгілі жай. Дүние халықтың өз күйініші мен мұңын айта алмауынан өткен қасірет жоқ. Ал халықтың тағдыры, болашағы үшін айқасқан, шайқасқан, халқы үшін шаршаған, жәбір көрген өмірлері опат болған ерлеріміз көп болды.

Бұндағы түпкі мақсатымыз халқымыздың Ұлы Отан соғысына жаппай қатысуын көрсету, қол бастаған Б.Момышұлы, И.Панфилов, М.Ғабдуллин, Ғ.Сафиуллин сияқты зиялы азаматтарымыз болғанымен, олар санаулы еді. Ал Құмаш Нұрғалиев тәрізділер есепсіз көп болатын. Бірақ, жалғыз сынар қолмен үлкен биіктерге ұмтылғандар санаулы ғана [1].

Екіншіден, ол өзінің атақ даңқы үшін еңбек қылған емес, ол бейбітшілік түрдегі Отаны үшін еңбек етті, қаншама қуғын мен жаза төніп тұрған кезде ол ерліктің, өрліктің теңдесі жоқ үлгісін көрсеткен азамат. Қандай қиындықтарға мойымастан өз еліне адал қызмет еткеннің нәтижесінде туған халқына деген шексіз сүйіспеншілік пен мейірбандық туындайды. Ол ұлт намысын, оның мүддесін бәрінен де жоғары қойды. Әлеуметтік саясаттың ең маңызды буыны – білім беру мәселесі десек артық айтқандық емес. Сол білім беру кез-келген дербес мемлекеттің аясында мақсат-мүддесіз болмайды. Өйткені ол

белгілі елдегі халықтардың, ұлттардың мүддесі. Сонымен бірге ол кез-келген елдің болашағын тәрбиелейтін мектептен бастап мемлекеттік құрылымдардың да мүддесі. Мәдени өмірдің сүбелі саласы болып есептелетін халыққа білім беру жүйесі қоғамдық өмірдің де жанды нүктесі ретінде тарихта өзінің орынын ешқашан жоғалтпайтының білген ол ұрпағын төрге сүйреп, ұлт болашағын ойлады.

Үшіншіден, әкімшіл-әміршіл жүйе үстемдік құрған кезде ұлттық мектептердің дамуына толыққанды жағдай жасалмады. Сол жылдардағы тіл саясатына сай қазақ тіліндегі мектептер қысқартылып, қазақ тілі өзінің қоғамда атқаратын функцияларынан айрылып қалды. Соған қарамастан ұстаздың ең басты мақсаты мектептің өмір ағымынан, сол кезде көп айтылатын «ғылыми-техникалық прогресс» талаптарынан артта қалмауын қамтамасыз ету болды.

Сөйтсе де, Құмаш Нұрғалиев ең алдымен мұғалім еді, сондықтан да ол оқу-тәрбие үрдісін де қадағалап басшылық жасады. Оның ойынша мектептегі басты тұлға – оқушы мен мұғалім еді. Әрине, оның оқушылардың білім сапасы, мектеп ісіне қалың қауымды тарту, политехникалық оқу, оқу құралдарының сапасы, мектеп кітапханасы, материалдық базасы туралы айтқан ойлары бүгінгі таңда да өз өзектілігін жоғалтқан жоқ.

Төртіншіден, Қ.Нұрғалиев 1957-1988 жылдар аралығында авторлық мектеп қалыптастырып, Қазақстанның білім беру жүйесінің өрлеуіне өзіндік үлес қосты. Қ.Нұрғалиевтің мектепті сол заманның озық техникасымен жабдықтауы оқу-ағарту және мектеп тарихындағы тарихи қызметі болып табылады (тұңғыш рет орта білімді ақпараттандыру технологиясын енгізді, оқу үдерісін ақпараттандыру мәселесімен айналысты). Республикамыздың мектеп тарихында алғашқылардың бірі болып МТТО (мектептік-теледидарлық техникалық орталық), компьютерлік сыныпты, оқушылардың өзін-өзі басқаруды енгізді, бірінші рет ауыл мектебінің базасында жалпы және жоғары мектеп қарым-қатынасының ерекше формасы болып табылатын Абай атындағы педагогикалық институттың педагогика кафедрасының ғылыми-оқу әдістемелік кешенінің ашуға жағдай туғызды [2].

Бесіншіден, оның таза мұғалімдік еңбегінен өзге – мехнат-машахаты мол, күллі күш-қайратынды беруді талап ететін басшылық-ұйымдастырушылық қызметі де болды. Көптеген кәсіби және қоғамдық ұйымдардың мүшесі ретінде белсенді жұмыс атқарды. Бірінші топтағы мүгедек, денсаулығы керемет мықты бола қоймаған бұл адамның осыншама қыруар жүкті қалай көтергеніне, бәріне үлгергендігіне, әрі бәрін өзіне тән ыждақаттылықпен, тамаша талантпен атқарғанына еріксіз қайран қаласыз. Осындай озық еңбегінің арқасында Халық мұғалімі, көрнекті ұстаз, ірі тәрбиеші Құмаш Нұрғалиев біртуар тұлға ретінде халықтың қадір-құрметіне бөленді, ұстаздардың ұстасы атанды.

Алтыншыдан, Қ.Нұрғалиевтің жазған мақалаларын, қолжазбаларын терең зерттеп, ол туралы айтылған, жазылған мақалаларды талдауда аңғарғанымыз ұлттың болашағы мектептен басталатынына терең мән берген. Ол үшін ең бастысы – ұлтына білім беруең жоғары құндылық, өмірінің мән-мағынасы, халыққа қызмет ету жолындағы шығар биігі болып қалды. Бірі ұлт бостандығы үшін «Аттан, қазақ» деп жар салып атқа мінді, қолына қару алып күресті, екіншілер қалам алып «Оян қазақ!», – деді, үшіншілер саясатпен андасып түйін түйді. Ал, Қ.Нұрғалиев тәуелсіздік тұтқасын ұстар болашақ жас ұрпақты тәрбиеледі.

Ол туралы Д.А. Қонаевтың 1980 жылы шыққан «Советский Казахстан» еңбегінде «Бұл ғажап адамның өзінің өмірі – ерлік, шәкірттерді рухани адамгершілікке тәрбиелеуге, олардың азаматтық сапасын, саяси санасын қалыптастыруда ғибаратты өнеге болып табылады» [3] – деп оның бала тәрбиесіндегі орының жоғары бағалаған еді.

Сонымен қатар Құмаш Нұрғалиев қазіргі ағарту ісінің проблемасы мектептің өмірден алшақтығы, оқушылардың әлеуметтілігін қамтамасыз ете алмайтын, оқудың ағартушылық сипатының жетімсіздігі деп есептеді. Сондықтан да Құмаш Нұрғалиев мектепті кең әлеуметтік қатынастар жүйесі ретінде қарап, жеке тұлғаның дамуы оның байланыстарының дамуы, ал тәрбие – осы қатынастарды мақсатты басқару, оның негізі патриотизм деп білді. Ұлттың болашағы мектептен басталатынына терең мән берген. Алғаш оқушылардың өзін-өзі басқарулары енгізілді [4, 5 б.].

1988 жылы 30 сәуірде Алматыдағы республикалық пионерлер сарайында әріптестер КСРО Халық мұғалімдерінің кездесуі болады. Олар Шығыс Қазақстан облысындағы Боран орта мектебінің директоры Қ.Нұрғалиев және Солтүстік Қазақстан облысындағы Мамлют санаторий мектеп-интернатының директоры Г.М.Кубраков еді. Олардың арасында болған әңгіме-диалогта белгілі ұстаз Құмаш Нұрғалиев былай дейді: Өзін-өзі басқаруды енгізгенімізге жиырма жылдан асты. Біздегі оқу сыныптары тура мағынасында оқытумен айналысады. Білім берумен байланыссыз нәрсенің бәрін сынып өзгелерге берген, сабақтан басқа ешқандай жұмыс жүргізілмейді. Жиырма жылдан бері бізде сынып жетекші деген жоқ дейді [5, 4 б.]. Оқушылар тобына тәрбиешілер бекітілмеген, балалар өзін-өзі басқарды. Бұл басты

ерекшелік болды. Оқу, саяси, дене шынықтыру, техникалық, тұрмыстық мәселелер бойынша 13 комиссия мүшесі жұмыс істеді. Соған сай 13 тараудан тұратын мектепшілік жоспар жасалған. Әр комиссияға балалар өкілдері қоса болды. Мектеп комсомол ұйымының хатшылығына бірде мұғалім, бірде оқушы сайланды. Әр жастағы балаларға педагог бекітілмесе, оларды кім тәрбиелейді деген сұрақ туындайды. Бізде ешкім еш адамды күштеп тәрбиелемейді. Біз жай ғана еңбек етеміз. Оқушылар өздерін-өздері тәрбиелейді деген [5, 2 б.]. Педагог-тәрбиешілер немен шұғылданады? Әркім өзінің сүйікті ісімен айналысады. Мектептегі оқу үрдісін, педагогикалық кадрларды дайындауды ұйымдастыруға іскерлік көзқарас керек, өйткені бүгінгі күнгі біліктілікті арттыру үрдісінде ассоциативтік-рефлекторлық көзқарас оның тиімділігін арттыруға ықпал етеді деді [5, 3 б.]. Құмаш Нұрғалиевтің авторлық мектебінің тұжырымдамасы біртіндеп жасалды және тәжірибедегі шынайы қарама-қайшылыққа талдау жасаудың нәтижесі болып табылады.

«Ұстаз борышы», «Сұңқар бол сен де жас ұрпақ», «Оқу мен еңбекті ұштастырып, «Растим детей для счастья», «Наш семидесятый учебный год», «Мы тверды за мир!» деген мақалалары тек оқу-ағарту ісіне ғана арналған жоқ, онда сол кездегі қоғамдық өмір, саясат, көкейкесті мәселелер де қаралған.

Біздің санамызға сініп қалған ескі тұжырымдамалар бойынша «тарихи тұлға» болу үшін тек мемлекет қайраткері немесе саясаткер, әлде мемлекеттік қызметкер болуы шарт. Бұндай қағидалардан бас тартар кез келді.

Қ.Нұрғалиевтің тұлғалылығы мойындалғаның ол кісі туралы көзі тірісінде «Өлімді жеңген өмір», «Құмаштың мектебі» атты кітаптар жазылып, бірнеше деректі фильмдер түсірілгендігі дәлел.

Біз қашанда жақсылығымызды әйгілеуге саранбыз. Өткенге ой жіберсек, жақсы істер мен жаңалық ашқандарын өз замандастары күндеп өтеді, одан кейінгілер білмей өтеді, одан кейінгі ұрпақтар мұндай мағұматтарды іздеп өтеді екен. Берлинге ту тіккен Рақымжан Қошқарбаевтың қайталанбас ерлігін қазақ басылымдары (1945-1958 жылдары) 13 жыл бойы жазбапты [6].

Біздің талай ақын жазушылармыз бен сазгерлеріміздің, тағы басқа қайталанбас шығармашылығымен елді тәнті еткендердің еңбегі кезінде іс басындағыларға еленбей, ол аз десеніз олардың істеріне кедергі жасап, қорлық көрсеткендері аз болған жоқ. Тіпті кезінде мақтауға ілігіп жүргендері де өзіне лайықты марапатталмады да.

Осындай жанның бірі – Құмаш Нұрғалиев соғыстан екі аяқ, бір қолы жоқ болып оралды. Ол мүгедек күйіне қарамастан қайсарлықпен «қайтсем қазақ жастарына сапалы білім, саналы тәрбие беріп, басқа елдің азаматтарынан кем болмас үшін күрессем, еңбек етсем» деген арманы жанына тыныштық бермей, оны бір істен кейін екінші іспен шұғылдануға, ізденуге әрекеттендіреді.

КСРО мемлекеті кезінде орденмен де марапатталды. Бірақ осының бәрі Құмаш Нұрғалиевтің екі балдақпен талай есікті қаққанына, ондағы отырған шенеуніктердің интеллектуалдық деңгейіне, «тар жол, тайғақ кешудегі» көрген қиыншылықтарына, қазақ балаларының келешегі үшін жұмсаған ауыр мехнатты еңбегіне жетпейді. Біз бүгінгі ұрпаққа Құмаш Нұрғалиевтей тұлғаның еңбегін күшпен таңғымыз келіп отырған жоқпыз, тек әрбір жас өскелең ел мен жер, халық деген еш нәрсеге сатылмайтын қастерлі ұғымның бар екенін естерінен шығармаса екен дейміз.

Оның өмір жолы жастарға сөзсіз патриоттық тәрбие алуға үлгі болары анық. Олай болса, бұл патриоттық тәрбиені бірер облыста ғана емес, жаппай қазақ жастарына жеткізіп, үлгі егуді көздедік. Құмаш Нұрғалиевтің өнегелі ісі тек біздің республикамызда ғана емес, қазақтың әлемге айтар батырлықтың бірі болары анық. Отансүйгіштік рух – қазақ елінің әлемдік өркениетті елдер көшіне қосылып, дүниежүзілік қауымдастықтан лайықты орын алуына мүмкіндік беретін бірден- бір күш.

Қ.Нұрғалиевтің оқу-ағарту, ұлттық мәдениетке қосқан еңбектерін тарих ғылымы тұрғысынан зерттеп келер ұрпаққа қалдырсак, бұл олардың өзіндік ұлттық қасиеттерін сақтап қалуына әсерін тигізетіні сөзсіз. Осы мақсатпен бірнеше шаралар іске асырылды. Айталық ұстаздың 1995 жылы 70 жылдық және 2005 жылы 80 жылдық мерейтойын республикалық көлемде өткізіп, «Халық мұғалімі Қ.Нұрғалиевтің жаңашыл шығармашылығының педагогикалық ойға әсері» атты ғылыми-практикалық конференция өткізілді. 2015 жылы ШҚО-да «Нұрғалиев оқулары» өткізілді.

1988 жылы 27-28 мамырда Алматыда өткен Республикалық шығармашылықпен жұмыс істеуші мұғалімдердің слетының делегаттары Қ.Нұрғалиев есімін республика мектептерінің біріне беруге ұсыныс жасады [7]. Үкіметтің шешімімен Өскемен қаласында КСРО Халық мұғалімі Құмаш Нұрғалиевтің есімі Шығыс гуманитарлық колледжді және № 43 мектеп-лицейіне берілген. Өзі негізін қалаған Шығыс Қазақстанда Халық мұғалімі Құмаш Нұрғалиұлының көпсалалы орта мектебіндегі оның атымен аталатын 1997 жылы ашылған мұражай ұстаздың өміріне, шығармашылығына байланысты мұрағат

материалдары, әртүрлі құжаттармен толықтырылды. Ал, оның көзі тірі кезінде Латыш мемлекетінде Слямпе селосындағы мектеп фашистермен күресте көрсеткен ерлігі үшін қазақ жауынгері Қ.Нұрғалиевтің есімімен тығыз байланыста.

Оның бақыты ұстаздығында. Бір адам жаққан отқа мың адам жылыну ол да ұлылық. Біздің көзіміздің анық жеткені Қ.Нұрғалиев туралы зерттелгеннен гөрі әлі де болса зерттелмеген тұстарының көптігі. Бұл әсіресе тарихшыларға қатысты мәселе. Қ.Нұрғалиевтің өмірін, қызметін, кәсіби мұрасын, оның патриотизмін жан-жақты саралауға құлшына кіріскен педагогтар мен тілшілердің тарихшылардан көш ілгері кеткендігі дәлелсіз көрініп тұр. Тарихшы ғалымдар болашақта мақсатты түрде түпсіз қазына іспетті Қ.Нұрғалиевтің күрделі өмірі мен білім беру саласындағы қайраткерлік, қоғамдық қызметтерін зерттей түсуі қажет.

«Қазақтың тәлімдік ойлар антологиясы 6-томында ұлттық тәлім-тәрбиелік ғылымдардың дамып, қалыптасу тарихы берілген. 1920-2000 жылдар аралығында туған халқына мектеп, оқу-ағарту саласында аянбай еңбек еткен, жүрегі халқым деп соққан, тіпті сол үшін шыбын жанын да құрбан еткен, бүгінде арамызда жоқ зиялыларымыздың ұрпақ тәрбиесіне, ұлттық мәдениетті насихаттауға арналған еңбектерінің іріктелген үзінділері енгізілді [8, 17 б.]. Бұл кітапта А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, М.Шоқай, Е.Бекмаханов, Ә.Сембаев сияқты тұғырлы тұлғалармен Қ.Нұрғалиевтің қатар тұруы оның тарихи орнын көрсетеді. Оның білім беруге қатысты ойлары өте сүбелі деп айтсақ артық емес, мысалы Қ.Нұрғалиев әуелі, мектептегі мұғалімдердің басым көпшілігінің ер адамдар болуын жақтады. «Бұл әйел мұғалімдердің намысына тиетін талап демес дер едім, - дей отыра, отбасында әке тәлімін көрмеген ұл қандай болмақ? Әкесі қасында өскен ұлдың айырмасына ой жүгіртіңізші. Айырма көп. Бұны ескергісі келмейтін, елегісі келмейтін ағайындар әлеумет мүддесі тұрғысынан мәселе шешпейтіндігін ғана дәлелдейді» деген пікірде болды. Осындай ұлағаты мол сөздерді 30 жыл бұрын айтса да қазіргі таңда өзектілігі еш кемімеген [9, 367 б.].

«Әскери-патриоттық тәрбиенің, жалпы патриоттық тәрбиенің еркек мұғалімдерсіз көздеген мақсаты-на толық жеткенің көргеніміз жоқ. Жігерлі, тұлғалы, шыныққан шымыр азамат, Отанды жан-тәнімен сүйе білетін ойлы азамат, халқымыздың ертедегі, бүгінгі қаһармандар, өмір жолынан қызғылықты хикаялар шертетін азамат мұғалімдер, мейлі қай пәннен сабақ берсе де, жас ұландарды еліктіре біледі, бұл сезімді ояту үлкен жеңіс. Шын еркекке тән мәрттік, айбын, бағландық, нарлық, керек десеңіз арыстандық, ол аз болса көкжалдық «нәзік жыныстан» табыла қоймайтынын неге тура айтпасқа» дейді Қ.Нұрғалиев [9, 368 б.]. Оның ойларының тереңдігі, айшықталып айтылуы қазіргі біздерді ойландырмай қоймайды. Әйел теңдігін алға тартқан кеңестік тоталитарлық жүйеде оның бұл мақаласы сынға ұшырамай қоймады. Ол қазақ халқының рухани өміріне қатысты оқиғалардың бәріне өз көзқарасын білдіруге тырысты. Құмаш Нұрғалиевтің саналы ғұмырындағы кәсіби шығармашылық жолында өзінің ұлттық ұстанымы берік болды.

Еліне паналы қорған болғандардың өнегелі өмірлерін еске алу, оларды болашақ ұрпаққа жарқырата үлгі ету біздің парызымыз. Сондықтан КСРО Халық мұғалімі Қ.Нұрғалиевтің есімі мәңгі жадымызда.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 Жұмаханұлы Ж. Құмаш Нұрғалиев-қазақтың гажап қаһарман азаматтарының бірі // Республика ұстаздары. – 2007. – 22 қаңтар. – № 1. – 7 б.
- 2 Халық мұғалімі Құмаш Нұрғалиұлы. Педагогикалық әулеті. – Алматы: «МерСал», 2005. – 336 б.
- 3 Кунаев Д.А. Советский Казахстан. – Алма-Ата: Казахстан, 1980. – 239 с.
- 4 Районный отдел народного образования Маркакольского района // ШҚОММ Зайсан бөлімі 64-қ., 2-т., 4-іс, 4-п.
- 5 Боранғалиев Т. Ұстаздық дастан жалғасы // Социалистік Қазақстан. – 1988. – 30 сәуір.
- 6 Алдажаров С. Құмаш Нұрғалиев-қазақтың гажап қаһарман азаматтарының бірі // Республика ұстаздары. – 2007. – шілде. – № 9/10. – 6-7 бб.
- 7 Журавлев В. Слет завершился, слет продолжается // Учитель Казахстана. – 1988. – 2 июня.
- 8 Қазақтың тәлімдік ойлар антологиясы. – Алматы: Сөздік-словарь баспасы, 2009. – 6 т. – 400 б.
- 9 Қазақтың тәлімдік ой-пікір антологиясы. – Алматы: Рауан, 1998. – 2 т.

ӘОЖ 94: 314.15] (574. 42)
ГРНТИ 03.61.00

Р.К. Нурбекова¹, А.К. Булгынбаева²

¹С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университетінің доценті, т.ғ.к.

²С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университетінің аға оқытушы

XX ҒАСЫРДЫҢ 30-40 ЖЫЛДАРЫ ҚЫТАЙДАН ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН Өңіріне Халықтың қайта оралу жағдайлары

Аңдатпа

Мақалада көршілес Қытай еліне 20-30 жылдардағы өкіметтің жүргізген саясатының салдарынан қоныс ауған халықтың, шаруашылықтардың 30-40 жылдары қайта оралу жағдайлары, олардың арасында қоғамдық бұқаралық кең түсіндіру жұмыстарын жүргізу, сол аумақта қалдыру, олардың өз еркімен жаңа ұжымшарлар ұйымдастыруына байланысты шаралардың жүргізілуі жайлы баяндалады. Өркениетті мемлекеттердің бәрі ежелден сырт жерлердегі өз диаспорасына айрықша көңіл бөледі, оларға ұлттық-мәдени, саяси-әлеуметтік жағынан қолдау көрсетеді. Қазақстан Республикасы да тәуелсіз ел болғаннан кейін шетелдердегі қазақтармен тұрақты байланыс орнатуды жүзеге асыра бастады. Мұның ең алғашқы жарқын көрінісі – 1992 жылы өткен әлем қазақтарының тұңғыш Құрылтайы еді. Бұл Құрылтайда жер жүзінің түпкір-түпкірінде шашырап жүрген қазақтардың өкілдері тұңғыш рет бас қосты. Алқалы жиында қазақ халқының ұлттық өсіп-өркендеуі жан-жақты сөз болды.

Түйін сөздер: кудалау, жаппай қуғын – сүргін, ұжымдастыру, қоныс аудару, шекаралық аудандар, жаппай босу, қайта оралу.

Нурбекова Р.К.¹, Булгынбаева А.К.²

¹доцент Восточно-Казахстанского государственного университета им. С.Аманжолова, к.и.н.

²старший преподаватель

Восточно-Казахстанского государственного университета им. С.Аманжолова.

УСЛОВИЯ ВОЗВРАЩЕНИЯ НАСЕЛЕНИЯ ИЗ КИТАЯ В ВОСТОЧНО-КАЗАХСТАНСКОМ РЕГИОНЕ В 30-40-х ГОДАХ XX ВЕКА

Аннотация

В статье рассказывается о состоянии хозяйства и о возвращении населения которые были переселены в Китай в результате проводимой властью политики 20-30-х годах, а также о проведенной широкомасштабной публичной разъяснительной работе среди них, о проведении мероприятий связанных с добровольной организацией новых колхозов. В современной политической науке понятие “диаспора” относится к одной из шести категорий этнической политики и характеризует этническую группу, проживающую в новых условиях, часто в нетрадиционной среде обитания. Диаспора создается миграциями, которые, в свою очередь, зависят от исторических событий, породивших, сформировавших и развивших ее.

Рассматривая понятие “диаспора”, прежде всего, следует ее определять как вид отношений из трех составляющих: а) собственно этнических групп в их различных

Ключевые слова: экономика, изгнание, массовая репрессия, приграничные районы, массовое бродяжничество, возвращение.

Nurbekova R.K.¹, Bulgynbaeva A.K.²

¹Associate Professor of East Kazakhstan state University S. Amanzholova, Ph. D.

²Senior Lecturer, East Kazakhstan State University named after S. Amanzholova

CONDITIONS OF THE POPULATION RETURNING FROM CHINA IN THE EAST KAZAKHSTAN REGION IN THE 30-40s OF THE XXTH CENTURY

Annotation

The article tells about the state of the agriculture and the returning of the population who was resettled to China as a result of power politics 20-30 years, and also about the large-scale public explanatory work among them, about carrying out the actions connected with the voluntary organization of new collective farms. In modern

political science the concept of "diaspore" behaves to one of six categories of ethnic politics and characterizes an ethnic group resident in new terms, often in an unconventional habitat. A diaspore is created by migrations, that, in turn, depend on historical events, begetters forming and developing her.

Examining the concept of "diaspore", foremost, it is necessary to determine her as a type of relations from three constituents: a) actually ethnic groups in their different one

Keywords: economy, exile, mass repression, border areas, mass vagrancy, returning.

Қазақстанның егемендік алуы, тарихта да көптеген ақтандақтардың шынайы түрде зерттелуіне жол ашып отыр. 1992 жылы өткен Дүние жүзі қазақтары құрылтайының салтанатты мәжілісінде сөйлеген сөзінде Елбасы Н.Ә. Назарбаев: «Біз 1917 жылы да аңсаған азаттықты ала алмадық. Болшевиктік саясат уәдесінде толық тұрмады. Отаршыл Ресейдің кесір саясатын мирас етті. Бұрын Ресей болса, енді Қазақстан «халықтар түрмесі атанды, тоталитарлық жүйенің тұтас халықтарды жер аударатын аймағына айналды. Сөйтіп, өзге халықтар біздің өлкемізге өзге аймақтардан көшіп келіп, өгейлік көрсе, біз өз жерімізде отырып-ақ өзгелерден кем өгейлік, өзгелерден кем озбырлық көрмедік. Өз жерімізде өзіміз қырғанға ұшырап, өз жерімізде өзіміз қуғынға түстік. Мындаған жандар қырылып, мындаған жандар ата - жұртын тастап көшуге мәжбүр болды» - деп көрсетті [1, 7].

Жер-су реформалары, шаруаларды ұжымдастыру, отырықшылыққа көшу, ірі байларды тәркілеу сияқты маңызды саяси-экономикалық шаралар өз алапатын ала келді. Жүргізілген солақай саясаттың салдары біріншіден, жаппай халықтың ашаршылыққа ұшырауы; екіншіден, Ресей, Орта Азия және Қытай жерлеріне қоныс аударуды немесе босқыншылыққа ұшырады. Қытай мен Монғолияда қысымшылық пен қудалаудың салдарынан, 1 млн 615 мың отандастар ата-жұртын тастап, қоныс аударға мәжбүр болған. Оның ішінде, Қытай Халық Республикасының Шыңжаң-Ұйғыр автономиялы ауданында тұратын қазақтар негізінен Ертіс, Тобыл, Нұра жағалауында туып өскендер [2, 25].

Жалпы қудалау, жаппай қуғын-сүргін науқандары кеңестік жүйенің ажырамас бөлігі болып табылды. Ұжымдастыру, қоныс аудару, шекаралық аудандарда күшті болғандықтан, жергілікті жердегі қиыншылықтардан, қазақтардың жаппай босу үрдісін көруге болады. Еріксіз ұжымдастыру кезінде, халықтың мал-мүліктері тәркіленіп, өздері тап жауы ретінде жер аударылып, орны толмас ауыр қиыншылықтарға кездесуі, бұл саясатқа наразы болған халық көршілес Қытай еліне ауып, сол елден пана іздей бастады.

Жергілікті мұрағат құжаттарының негізінде көршілес Қытай еліне 20-30 жылдардағы өкіметтің жүргізген саясатының салдарынан қоныс ауған халықтың, 30-40 жылдары қайта оралу жағдайлары да аңғарылады. Халықтың кері қайту үрдісін үш кезеңге бөліп қарауға болады:

Бірінші кезең, 1920-1927 жылдар – жаңа қалыптасып, жаңа экономикалық саясатының негізінде дамуға бағыт алған Кеңес үкіметі, 1916-1917 жылдары патша өкіметінің құғындауынан және 1918 жылы қолчакшылардан қорқып, шетел Қытайға мемлекеттік шекарадан заңсыз өткен қазақтарды шетелден қайтару мақсатында, 1925 жылғы 14 мамырдағы Зайсан уездік атқару комитетінің төрағасына жіберілген №620 С/С нұсқауында ҚКСР-і бойынша ПП ОГПУ-дың нұсқауының негізінде, олар қайта келсе, ешқандай жауапқа тартылмайтыны, отряд арқылы уездік атқару комитетіне жіберіліп, мемлекеттік шекара белдеуіне 100 версталық жерге орналастырылатыны жайлы айтылған. Мұны, №5 шекаралық отрядтың бастығы Бадейнов, СОЧ бастығы Вилькицкий және өкіл Спеллелер растап, қол қойған. Зайсан Уездік Атқару комитетінің 1926 жылғы қаулысында, шетелден келген қазақ эмигранттарды тіркеу жүргізілген. №1 тіркеу қағазы 1920 жылы өмір сүру қамымен шетелге кеткен, бұрын Зайсан уезінің Шілікті болысында тұрған, қайта оралған Құмызбаев Саси, әйелі Аякөз, ұлы Әминғазыға берілген. Шетелге кеткенге дейін 2 жылқы, 3 ірі қара, 20 қойы болған; ал №2 тіркеу қағазы 1919 жылы Қытайға кеткен, бұрын Шілікті болысында тұрған, 1 жылқысы, 5 ірі қара, 10 қойы болған және Итжанов Құсман әйелі Орынжан, ұлы Аезам мен Мейірге, барлығы 7 адамға берілген.

Келесі екінші кезең, 1934-1936 жылдар – Қазақстанға Л.Мирзоянның келуінен үлкен үміт күткен халық, 1934 жылы туыс адамдарынан, мал-мүліктерінен айырылған аянышты халіндегі, аштықтан ісініп, өлмей тірі қалған адамдар, шоқыттарын арқалап шекарадан қайта өтіп, ата қоныстарына ағылды. Қытайдан келгендерден 3 артель құрылып, 31 ұжым болды.

Ал, үшінші кезең, 1940-1949 жылдар, Қытайдың ішкі саяси жағдайындағы қайшылықтардың күшеюі. 1943 жылдардың өзінде, Синьцзяндағы саяси жағдайдың қиындауына және реакциялық Синьцзян үкіметінің қысымына байланысты, Қазақ КСР-і территориясына адамдардың өтуіне орай, Қазақстан КП(б) ОК-нің 1943 жылғы 29 қыркүйектегі №207-18- қаулысына сәйкес, КП(б)-ның Шығыс Қазақстан Облыстық бюросының қаулысында, Синьцзяннан қоныс аударғандарды Предгорный, Шемонайха,

Киров және Ұлан аудандарына жеткізу, аудандардың атқару кеңестерінің төрағаларына оларды баспамен, азық-түлікпен және медициналық қажеттіліктермен қамтамасыз ету, қыс кезінде келетіндер үшін қоныстанатын жеріне дейінгі тасымалдау жағдайларын Кумашкино селосына дейін ұйымдастыру Марқакөл, Зайсан және Тарбағатай аудандық атқару кеңестеріне, ал Катон-Қарағай аудандық атқару комитетіне Большенарымға дейін жеткізу, Күршім аудандық атқару комитетіне Самарға дейін, Самар аудандық атқару комитетіне Большенарым ауданының Мало-Красноярка селосына дейін, Бұқтырма аудандық атқару комитеті келгендерді Киров ауданының орталығына дейін МХК-нің олардың тұратын орындарын анықтап, аудандарға бөлуі, бөлінгеннен кейін оларды Киров аудандық атқару комитеті аудан орталықтары Предгорный және Шемонайхаға темір жол арқылы, Ұлан ауданының Аблакетка селолық кеңесі және аудан орталығы Никитинкаға дейін жеткізуді қамтамасыз етуі тиіс болды. Тасымалдауға арнайы республикалық қордан қаржы бөлінген.

Зайсан ауданына Синьцзяннан келгендер 1944 жылғы 10 тамызда ОГПУ мәліметтерінде 12012 адам, 4696 шаруашылық, 220722 мал басы болса, 1944 жылдың 8 қазанында мал басының саны: 10000 ірі қара, 99662 қой, 9500 жылқы, 1600 түйе, барлығы 120722 болды. Ал, 1944 жылы қарашада монғолдардың 1038 шаруашылығы, 1000000 бас малмен қайта кетті [3, 3].

Қытайдан оралған шаруашылық мал басымен қатар, жекелеген Қытайдан келген азаматтардың өтініштеріне тоқталуға болады, олар өз жағдайларынан жергілікті кеңестерді хабардар ете отырып, кеңес өкіметінің азаматтығын қабылдауды сұрайды. Төмендегі құжаттарда, Зайсан Атқару Кеңесінің Президиумына, Қытайдан келген азамат У.Әубектің 1945 жылы 10 қыркүйекте, Ақарал кеңесіне берген өтінішінде, туған жері қазіргі Ақарал екенін, 1930 жылы кішкене күнінде, әке-шешесінің кеткен елмен бірге, Қытайға барғанын, содан 1945 жылға дейін, сол жерде тіршілік еткенін айтады. Қытайдағы жағдайдың қиындығын, өзінен басқа, үй-іштерінің бәрін Қытай әскерлерінің қырып кеткендігін, бұл қырғыннан кейін, өзінің Кеңес жағына өткенін, енді Ақаралдағы «Жаңа тірлік» кеңшарында күнелтіп, еңбек етуге, кеңестердің рұқсат беруін өтініген [3, 219]. Келесі азамат, Л.Чидеринова, екінші рет Кеңес Одағының азаматы етіп тіркеуді сұрап, туған әкесі Қ.Қошанов Ақарал селосында тұратындығы, күйеуі шетелде Қытай үкіметімен ұсталып қалғандығын айтқан [3, 244]. 1944 жылы 29, наурыздағы Е.Бақтыбаев, 1916 жылы Қытайға өткенін, ұйғыр қолынан шыға алмай қалып қойғанын, қайтадан Қытай жеріне барғысы келмейтінін, өз ел-жұртын тауып алғысы келетінін, 1921 жылы шешесі мен бауырының қайтып келгенін, қалуға рұқсат беруді қалайды [3, 576]. Осы жылы 1 қазанда, Аудандық Атқару комитетінің төрағасына жазған өтініштерінде, азаматтар К.Қасымхожиев мен Х.Мұхаметғалиев Қаратал селосына [3, 565]. Ал осы жылы 20 қарашада, Синьцзяннан келген Ж.Сүлейменова «Қуаныш» кеңшарындағы Ішекпей деген туысына баруға рұқсат беруді, асыраушысының жоқтығын көрсетеді. Х.Мөңкетов, Х.Егінбаев, З.Коекенов, Ү.Рахимжанов, С.Тұрдәулетов сынды азаматтар «Скотовод» ұжымшарына алуды сұрайды [3, 574]. 1932 жылы «Сталин» ұжымшарынан кеткен М.Тумабаев, туыс ағасы А.Тумабаев 1944 жылы 19 желтоқсандағы өтінішінде қайта ұжымшарға көшуге рұқсат етуді [3, 344]; 1945 жылы 3 ақпанда азамат Т.Тұрдыбаев 1944 жылы соғыс болған соң, Сауыр деген жерден келгенін; 17 ақпанда Ж.Отыбаевтан, осы жылы 31 маусымда Қоғадайдан Өтебайқызы сынды азаматтар, Кеңес өкіметінен өздері келген аудандарда қалдырылып, азаматтық беруді сұраған [3, 234]. Ал М.Жанбатыров Қытайдан 1945 жылы 15 сәуірде «Қазақстан» ұжымшарындағы МТФ-ға ағайынына келген. Ауаткомның рұқсатынсыз, бұл жерге тұруға болмайды деп ескерткендіктен, туысқанымен бірге, «Қазақстан» ұжымшарында тұруды сұраған [3, 309]. 1945 жылы 5 мамырда азамат Қ.Әшімов туған жеріне барып тіршілік еткісі келетінін, Ақаралға келгендегі мақсаты, туыстары болғандықтан, «Жаңа тірлік» ұжымшарына кіргісі келетінін, кеңесте тіркеліп, кеңес жерінен әйел алып, егер рұқсат алса, түбегейлі қалғысы келетінін көрсетеді [3, 243]. Осы жылы 25 мамырда Қытай елінен келген азамат М.Жөндібайұлы отбасында әйелі, 4 баласы барын, Қытай еліне, қайта баруға көңілі соқпайтынын айтқан.

1944-1945 жылдары Зайсан қаласындағы мемлекеттік қауіпсіздік істерінің капитаны Ковальчуктың және ауданның қауіпсіздік істер бөлімінің өкілі Мұхтаровтың, Ауаткомның төрағасы Қасымбаевқа жазған тыл жұмыстарына жіберу жөніндегі Батыс Қытайдан қайтып оралған 39 отбасының, 1946 жылғы мәліметте тағы да Өскеменге жіберілген Қытайдан келген 61 адамның тізімі берілген [3, 89].

1947 жылы 24 маусымда Шығыс Қазақстан облысының территориясына Синьцзяннан келген 68 отбасы 178 адам, оның ішінде 54 отбасы кәсіпорындар мен мекемелерге, 14-і ұжымшарларға орналас-тырылған. Келгендердің көпшілігі Киров, Ұлан аудандарына және Өскемен қаласына, 2 отбасынан Таврия, Марқакөл, Тарбағатай және Зайсан аудандарына қоныстандырылды. 1948 жылғы 1 қаңтарда

Күршім ауданының Құйған селолық кеңесіне Қытайдан Қ.Төктінов Синыцзянның Дзимин қаласынан келген [4, 10].

Кейбір, Қытайға кеткен шаруашылықтар қайта оралған, сондықтан олардың арасында қоғамдық бұқаралық кең түсіндіру жұмыстарын жүргізу, солау мақта қалдыру, олардың өз еркімен жаңа ұжым-шарлар ұйымдастыруына байланысты шаралары жүргізілді. Сонымен, жалпы бұл кезеңдердегі Шығыс өңіріне Қытайдан 12258 адам, 4737 шаруашылық қайта оралған.

Бұл кезеңде шекаралық аймақта бірқатар сауда қатынастарына байланысты шаралардың іске асқаны байқалады. Атап айтқанда, 1929 жылғы 8 маусымдағы Зайсан атқару Кеңесіне берілген құпия мәліметте, 1928 жылғы 18 тамыздағы НКВД-ның №280 шетелге баруға рұқсат беру нұсқауында және 1928 жылғы РКФСР НКВД-сының № 35 жарияланған бюллетенінде шетелге барып және қайтуға 6 ай мерзімге, ал үнемі қызмет бабымен шетелге; барып, қайта келіп жүруге Зайсандағы Қытай консулдарына ұлттық төл құжатта қажетті мөр белгі соғылу жолымен рұқсат берілді [5, 4].

Зайсан ААК төрағасы Мұхамедчин, 1929 жылы 22 мамырда Қытай консулына, КСРО Үкіметінің нұсқауымен, Қытаймен сауда шекарасын ашуға байланысты, Ауатком Зайсан Қазмемсауданың Басқарушысы Кембаевтың Қытайға баратынын ескеріп, сауда қатынастарына байланысты мәселелерді, КСРО-да сауда пункттерін көрсетуді тапсырады [6, 14].

Зайсан, Марқакөл, Катон-Қарағай, Тарбағатай аудандарына 1940 жылы 4 тамызда Қазақ КСР-інің Жоғарғы Кеңесінің Президиумының бұйрығымен Қазақ округінің НКВД шекаралық әскерінің бөлімі үшін және ең күшті шекаралық аудан үшін Қазақ КСР-інің Жоғарғы Кеңесінің екі ауыспалы Қызыл Туына, біріншісіне саяси және әскери дайындықтағы жақсы көрсеткіштері болғандықтан және мемлекеттік шекараның үлгілі күзеті үшін, екіншісіне ең күшті шекаралық аудан, мемлекеттік шекараны күзетінің XX жылдығына байланысты ие болды. Бұл бұйрыққа Қазақ КСР-і Жоғарғы Кеңесінің Президиумының төрағасы А.Қазақбаев және хатшысы Ә.Тәжібаевтар қол қойып, Шығыс Қазақстан Облыстық Атқару кеңесінің құпия бөлім меңгерушісі Омсницкая куәландырған [7, 19].

Қазақстандағы сталиндік билік дәстүрлі, патриархалдық укладты бұзуда, нені көздеді.

Біріншіден, ұжымдастыру кезеңіндегі селодағы дәстүрлі экономиканы бұзу және «отырықшылыққа ауыстыру» тек аштықпен ғана емес, көлемді демографиялық өзгерістерді туғызды. Көптеген зерттеушілер бұл сталиннің мақсатты түрде жүргізген билігіндегі республика халқының демографиялық құрылымында, қазақ этносының үлесін сандық азайту деп» көрсетеді. Аштық пен жазалау әрекеттерінің саны әлі де ашық қалды. Тек аштық пен ауруға байланысты, қазақ этносы жартысынан айрылды.

Екіншіден, Қазақстанда ауыл шаруашылығы толығымен жойылды. Күні кешеге дейін, Қазақстаннан тысқары тұратындарды шет жерде жүргендей көру, қиын жылдары көшіп кеткендердің бәрін, Отанын тастап қашқан опасыздар деп санау әдеті қалыптасты. Бірақ шындық басқаша еді. Кешегі жаппай ұжымдастыру кезінде аша тұяқ қалдырмаған сорақылыққа төзбегендер, шетелдерде өзінше тіршілік кешіп жатқан өз байырларына балап паналады.

Қазіргі Қазақстанның жан-жағында ежелден қазақтар мекендеген өңірлер көп екені белгілі. Қазақ диаспорасы тек, эмиграция негізінде жасалған емес, оның өзгелерден түбірлі айырмашылығы да осында. Бүгінде Қазақстанға отандастардың қайта оралуы кең өріс алып отыр. Осыған орай, мемлекет қайта оралғандарға әлеуметтік-экономикалық жағынан қолдау көрсетіп, материалдық жағдай жасауды күшейтсе, қайту мәселесінен гөрі, оралу мәселесі көбірек орын алмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. Қалың елім қазағым, қайран жұртым. / Құрастырған Қ. Әлімқұлов, С. Балғабаяев, М.Қасымбеков, Қ.Найманбаев. – Алматы, 1992. – 88б.
2. Сағатов С. Бесжылдық белестері. // Коммунизм туы, 1979. – 6 сәуір. 3 б.
3. ШҚОММ. - 788-қор. - 1-тізбек. - 168-іс. - 3-парақ.
4. ШҚОММ. - 105-қор. - 1-тізбек. - 86-іс. - 10-парақ.
5. ШҚОММ. - 788-қор. - 1-тізбек. - 27-іс. - 4-парақ.
6. ШҚОММ. - 3-қор. - 1-тізбек. - 32-іс. - 14-парақ.
7. ШҚОММ. - 788-қор. - 1-тізбек. - 132-іс. - 19-парақ.

УДК 94(574)|17|(092)
МРНТИ 03.20

Балтабаева К.Н.¹

¹кандидат исторических наук, Исполнительный директор Ассоциации выпускников
КазНУ им. аль-Фараби
г. Алматы, Казахстан

АБУЛХАИР БАХАДУР-ХАН – ВЫДАЮЩАЯСЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИЧНОСТЬ XVIII века

Аннотация

Абулхаир Мухаммед Гази Бахадур-хан (около 1680 – 17 августа 1748) – выдающийся военачальник, политический и государственный деятель, хан Меньшей орды (1710 – 17 августа 1748), старший хан казахов Старшей, Средней и Меньшей орд (ок. 1719 – 17 августа 1748), основатель новой казахской династии чингизидов. Относительно быстрое возвышение Абулхаира было связано в первую очередь с социальным значением ханов как военных предводителей. Настойчиво стремился проводить многовекторную внешнюю политику, добивался развития транзитной торговли, расширения кочевий на севере, северо-западе и признания права казахов Меньшей и Средней орд на вновь занятые территории. Личностный фактор сыграл свою решающую роль в обращении хана Абулхаира о принятии Младшей орды в подданство России.

Ключевые слова: Казахское ханство, Старшая орда, Средняя орда, Меньшая орда, Россия, Джунгария, подданство

К.Н. Балтабаева¹

¹тарих ғылымдарының кандидаты, ал-Фараби атындағы ҚазҰУ
Тулктер ассоциациясының атқарушы директоры
Алматы қ., Қазақстан

ӘБІЛҚАЙЫР БАҒАДУР-ХАН – XVIII ҒАСЫРДЫҢ КӨРНЕКТІ ТАРИХИ ТҮЛҒА

Аңдатпа

Әбілқайыр Мұхаммед Гази Бахадур-хан (шамамен 1680 – 17 тамыз 1748) – көрнекті қолбасшы, саяси және мемлекет қайраткері, Кіші орда ханы (1710 – 17 тамыз 1748), Ұлы, Орта және Кіші орда қазақтарының аға ханы (шамамен 1719 – 17 тамыз 1748), шыңғыс нәсілінен шыққан жаңа қазақ әулетінің негізін салушы. Оның тез арада биікке көтерілуі, ең алдымен хандардың әскери қолбасшы ретіндегі әлеуметтік мәнімен байланысты деп саналады. Жан-жақты көпсалалы сыртқы саясатты жүргізуге, транзитті сауданың дамуына қол жеткізді, солтүстік пен солтүстік-батыста қазақтардың көштік жерлерінің кенеюіне және Кіші және Орта орда қазақтарының ажырамас жекеменшік және жаңадан жайлаған жерлерінің көпшілік-құқықтық негізін құруға барынша тырысты. Әбілқайыр ханның Кіші орданы Ресей қол астына қабылдау жөніндегі үндеуінде жеке бас факторы шешуші рөл атқарды.

Кілтті сөздер: Қазақ хандығы, Ұлы орда, Орта орда, Кіші орда, Ресей, Жоңғария, бодандық

Baltabayeva K.N.¹

¹Candidate of Historical Sciences, Executive Director of Alumni Association of al-Farabi KazNU
Almaty, Kazakhstan

ABULKHAIR BAKHADUR-KHAN – AN OUTSTANDING HISTORICAL PERSONALITY OF THE XVIIIth CENTURY

Annotation

Abulkhair Mukhamet Gazi Bakhadur-Khan (about 1680 – 17 August 1748) is an Outstanding Military Leader, Political and Statesman, Khan of the Small Horde (1710 – 17 August 1748), senior Khan of the Kazakhs of the Senior, Middle and Small Hordes (about 1719 – August 17, 1748), founder of the new Kazakh dynasty of

Genghisids. The relatively rapid rise of the Khan was primarily due to the social importance of the khans as military leaders. He persistently tried to conduct a multi-vector foreign policy, strived for the development of transit trade, the expansion of nomad territories in the north and northwest and the recognition of the right of the Kazakhs of the Small and Middle Hordes to newly occupied territories. The personal factor played the decisive role in the address of Abulhair Khan about acceptance of the Small Horde in allegiance of Russia.

Keywords: the Kazakh Khanate, the Senior Horde, the Middle Horde, the Small Horde, Russia, Dzungaria, allegiance

В программной статье Первого Президента РК – Елбасы Н.А. Назарбаева «Семь граней Великой степи» актуализируется изучение вклада выдающихся деятелей в становление государственности с целью объективного изучения отечественной истории, которая в «массовом сознании носит преимущественно персонифицированный характер». Сказанное имеет прямое отношение к Абулхаиру Мухаммед Гази Бахадур-хану. Без его колоритной, противоречивой фигуры и во многом трагической судьбы степного правителя, опередившего свое время и испытавшего при жизни неблагодарность соплеменников, история Казахстана всего XVIII в. будет не полной и предвзятой.

При исследовании данной темы автор опирается на исторические свидетельства, в которых также отражены исторические предания казахского народа. Поэтому в статье используется термин «орда», ибо в источниках XVIII в. термин «жуз» не встречается, хотя знак равенства между этими понятиями здесь к месту.

Более 300 лет назад отложились в архивах России первые сообщения о казахском чингизиде. В литературе указывается, что Абулхаир родился на юго-западе Казахской степи, приблизительно в 1680 г., или во второй половине 80-х годов XVII в., либо в 1693 г. Последняя предполагаемая дата рождения – 1693 год, по мнению известного исследователя генеалогии чингизидов И.В. Ерофеевой, «выглядит маловероятным, исходя из некоторого несоответствия данной хронологической информации более поздним, достоверно установленным историческим вехам личной и семейной биографии хана» [1, с. 123-124]. Благодаря Джону Кэстлю – художнику Оренбургской экспедиции – есть единственный прижизненный портрет Абулхаир хана от 24- июня 1736 г. Дневник добровольного путешественника иностранца из Оренбурга к «Абул-Гейру, хану Киргиз-Кайсак Татарской орды» переведен с немецкого языка на казахский язык в 1996 г. [2] и на русский язык в 1998 г. [3], т.е. через 212 лет после первого его издания в Риге. Возможно, гостю было непривычно изобразить азиатские черты лица и хан на портрете, по нашему мнению, похож на европейца.

Со слов Абулхаир хана летом 1748 г. Кутлумбет (Мамет мырза, по-русски Алексей Иванович) Тевкелев записал, что фамильная ветвь чингизида восходила к Осеку через 4 династических поколения султанов: Кажы (Хаджи) (отец) – Ирыс (дед) – Айшуак (прадед), Болекей-Коян (прапрадед) – Осек. Династия Абулхаира происходила от казахского султана Осека (Усяк, Уснук) – восьмого сына султана Жанибека, основавшего в середине XV в. вместе с султаном Кереем Казахское ханство в северо-западном Семиречье.

Хотя имя Абулхаира тысячекратно встречается практически во всех трудах касательно присоединения Казахстана к России, внутренней и внешней политики, дипломатии XVIII в., однако ему не были посвящены монографии до независимости Казахстана. Первыми в 1999 г. расширили круг исторических личностей из числа государственных деятелей Казахского ханства XVIII в. Ж.К. Касымбаев и И.В. Ерофеева. «Прежнее воззрение на Абулхаира как на, якобы, убежденного поборника Российской ориентации... желательно подвергнуть тщательной коррекции», – справедливо замечал Жанузак Касымбаев [4, с. 211]. В монографии И.В. Ерофеевой «Хан Абулхаир: полководец, правитель и политик» историческая фигура Абулхаира предстает «в глубоко исследованном социально-экономическом, социокультурном и военно-политическом контексте его эпохи, что делает ее особенно колоритной и выразительной в восприятии современной читательской аудитории», – подчеркивает академик К.М. Байпаков в предисловии к третьему изданию [См.: 1, с. 4]. Благодаря И.В. Ерофеевой определено точное место пространственно-географической локализации Аныракайской битвы.

По мнению Ж.К. Касымбаева, Абулхаир хан погиб 1 августа 1748 г. [4, с. 85]. Этой же точки зрения придерживаются авторы учебника для вузов «Қазақстан (Қазақ елі) тарихы», изданного в КазНУ им. аль-Фараби в 2016 г. [5, с. 21]. В первом томе энциклопедии «Қазақстан тарихы» 2019 года издания дата трагической смерти хана – 12 августа. И.В. Ерофеева в вышеназванной монографии 2007 года издания, в комментарии к родословной династии Абулхаир хана, указывает «1710 – 15 августа 1748 г.» как дату его правления в качестве хана Младшей орды [1, цветн. илл.].

Внимательное изучение «Журнала происходящим по комиссии брегандира Тевкелева киргискайсацким делам 1748 года», доступного с 2005 года исследователям, демонстрирует активную переписку Абулхаир хана и полковника Тевкелева, в том числе после 1 августа, когда хан «со всеми своими детьми и старшинами поехал в свою орду» от Орской крепости.

Так, 6 августа от Абулхаир хана было получено первое письмо касательно выдачи пленных калмыков и отобранных лошадей, а также касательно красноярского купца Федора Ганюшкино. В тот же день старшина Байбек забрал ответ-запрос Тевкелева о русских пленных [6, с. 260-262]. На следующий день Тевкелев отправляет хану письмо с орским атаманом Исмаилом Абдразяковым, а также запечатанное письмо хану от губернатора Неплюева [6, с. 263]. Через два дня, 9 августа, хан уведомил Тевкелева о получении «дражайших двух писем» и о пропуске купеческих людей через свои владения. Указанный обратный адрес хана был «От кочевья по Орь реке» [6, с. 266]. В этот же день, приехавший от Нуралы султана старшина Юлумбет, информировал дипломата, что 8-го августа султан «от отца своего Абулгаир-хана в свои улусы поехал» и будет теперь ближе к Оренбургу, нежели к Орской крепости.

10 августа вновь обменялись письмами хан и Тевкелев. Так, прибывшие в Орскую крепость кашкарцы, ехавшие в Оренбург по купеческим делам, внесли жалобу о насильственном разграблении в степи. Тевкелев, напоминая хану его обязательства охранять купечество, «никому никаких обид и грабительства не чинить», прислал список отобранного товара и просил «вашего высокостепенства по вашему являемому усердию и верности все это приказать сыскать и с оставшим их [кашкарцев К.Б.] товарищем прислать ко мне в Орск неумедля», и о том меня уведомить» [6, с. 269]. Посланный от Тевкелева атаман Исмаил Абдразяков докладывал, что нашел хана «по ту сторону реки Иригиз, и близ реки Улкайяк, откуда он, Абулгаир-хан, ево и возвратил, а сам он, Абулгаир-хан, поехал к тем каракалпакам, а с ним, атаманом, от себя отправил к тем киргисцам, которые ограбили кашкарцев, достальное отобрать и отослать в Орскую крепость, а ежели из тех товаров, что истратили и не сыщется, велел за каждый халл заплатить по одному барану; и как он, атаман, возвратясь назад, приехал к ханше Попай; також-де и она от себя с теми же посланными от Абулгаир-хана послала двух человек, чтоб тех кашкарцев достальной товар отобрать поскорая» [6, с. 270].

В последнем, подробном письме хан докладывал об неоднозначном отношении народа к требованиям «о возвращении находящихся в нашей орде всех российских пленников со всем скотом». «Ныне вас прошу за то не погневаться, что я далеко от вас отбыл», – подчеркнул хан, заверив «благодетеля своего, господина брегандира мурзу» об исполнении договоренности и о планируемой поездке хана к губернатору Неплюеву. В отличие от других посланий это письмо хана имеет подробную дату: «1748 году месяца рамазана четвертого дня в среду, то есть августа 17 числа» с приложением чернильной печати [6, с. 270-272].

Дипломат, как следует из документов, не затягивал с ответом и 22 августа сообщал хану: «Вашего высокостепенства сего августа от 17 числа писанное мне многоприятнейшее письмо я здесь чрез посланного от меня орской крепости атамана Исмаила Абдразякова с приятностию моею получил» [6, с. 276]. Через два дня, 24 августа, Тевкелев, который находился еще в Орской крепости, узнает о трагической смерти хана из устного сообщения наскоро прибежавшего «собственного человека» Абулхаира, заставшего дипломата у речки Елангуберля. Он передал два письма, в том числе на имя губернатора Неплюева, «которое писано якобы Абулгаир-хан пред смертию завещательные слова говорил». «И брегандир Тевкелев оное письмо бес переводу отослал к тайному советнику и ковалеру господину Неплюеву, а того ханского человека... того же дни отправил к тем же старшинам с тем приказом, чтоб они немедленно объявили о смерти Абулгаир-хана ханше Попай, понеже она человек умной, с разсуждением будет печалиться, а потом станет иметь свое попечение о детях своих и о ардинских делах, ибо в такой сумятице, чтоб худаго чего не произошло, она еще поправить может. И чтоб те старшины ей были послушны, и ее б до приезде ее детей не оставляли, с тем и отправил» [6, с. 280].

Таким образом, приведенные документы свидетельствуют о том, что 1, 12, 15 августа 1748 г. не могут быть датами смерти хана, а 17 августа можно поставить с вопросительным знаком. Учитывая, что письма доставлялись нарочно в течение 3-5 дней (не могло быть исключением известие о смерти хана), можно выдвинуть версию, что гибель Абулхаир хана могла наступить в промежутке времени от 17-го до 20 августа.

Благодаря усилиям ученых Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова под научным руководством С.Е. Ажигали была решена «проблема поиска могилы Абулхаир хана» [7], что имеет

первостепенное общественное, государственное значение в увековечении не только памяти выдающегося военачальника, но и поучительного опыта народа в единении и борьбе за независимость.

Известный российский ученый Т.И. Султанов отмечает, что в тяжелые для народа первые месяцы «Ақтабан шубырынды» («Великого бедствия») Абулхаир оказался «по существу, единственным из казахских правителей, Чингизидов, кто сумел не только быстро вывести народ из состояния растерянности и отчаяния, вызванного внезапным вторжением в южные кочевья многочисленных вооруженных отрядов врага, но и в короткий срок мобилизовать подвластные племена на решительное отражение джунгарской агрессии» [8, с. 96].

Фамильные кочевья семейства отца Абулхаира, султана Кажы (Хаджи), и детей его братьев располагались летом в верховьях рек Тургай и Ирғиз и недалеко от Жема (Эмбы), а зимой – в низовьях Сырдарья, Каракумах и на территории Северного Приаралья. В исторических преданиях отмечается, что Абулхаир рано остался без родителей и близких старших родственников. Немногочисленность клана и происхождение от младшей линии чингизидов на протяжении всей его жизни давали повод другим влиятельным потомкам Чингис хана высокомерно подчеркивать свое династийное превосходство и их право быть не только ханом Большой, Средней или Меньшей (Малой) орды, но и старшим ханом для казахов трех орд.

Суровая действительность кочевого социума с молодости закаляла характер чингизида, стимулировала его физическое, интеллектуальное и моральное возмужание, стойкое преодоление им трудностей и одиночества на пути к вершине пирамиды власти, несгибаемую силу воли, обостренное чувство собственного достоинства, веру в себя и собственные силы. Эти черты характера ярко проявились в последующей политической деятельности Абулхаира, когда он вопреки традициям кочевого общества и мнению оппонентов, оставаясь нередко в меньшинстве, добивался собственных целей и исполнения своей воли как правитель.

Судьба уготовила Абулхаиру тяжелые испытания. Казахи Меньшей орды подвергались военным набегам подданных России, и в первую очередь со стороны волжских калмыков-буддистов. Аюка – первый хан Калмыцкой орды – произвел огромное впечатление на молодого Абулхаира во время его вынужденного пребывания в калмыцких улусах, а именно – жесткой системой военно-политической организации, мобильной сильной конницей, статусом самостоятельного хана, с которым считается русская власть. Султан видел привилегированное положение хана, сумевшего на тот момент еще сохранить относительную автономию как в делах внутреннего самоуправления, так и во внешней политике. При неизвестных пока нам обстоятельствах Абулхаир смог вернуться в родные степи. Главным достоинством султана являлось то, что он был открыт к восприятию нового, полезного, и, как показывают последующие события его кипучей военной деятельности, он оказался способным «стажером» калмыцкого правителя. Об этом свидетельствуют ответные военные походы Абулхаир хана в калмыцкие улусы в 1719, 1723-1726 гг.

История дала шанс Абулхаиру участвовать в борьбе башкир против колониальной политики России. Одним из руководителей восстаний 1704-1711 гг. стал старшина, тархан Алдар Исянгельдин, который предпринимал шаги по привлечению на ханский престол для управления башкирами султана Абулхаира, а затем через 20 лет подтолкнул его к обращению о подданстве России, преследуя свои корыстные расчеты. В степях мятежной Башкирии султан отличился мужеством, храбростью в ратных делах, его имя прописалось в русских дипломатических донесениях. Так пришла к Абулхаиру известность и за пределами Казахской степи, что также способствовало тому, чтобы в 1710 г. «себя в Меньшей орде особым ханом утвердил».

Быстрое отбытие Абулхаира от башкирских повстанцев было связано с тем обстоятельством, что зимой 1710 г. в Каракумах состоялся курултай казахской знати. Приаральские Каракумы в геополитическом отношении представляли собой юго-западный приграничный район Казахского ханства, где кочевья Меньшей орды стали тесно смыкаться с земельными владениями ойратских племен.

Собрались на курултай Алшины Меньшей орды «для совету, дабы употребить все усилия к единодушной защите друг друга до последней капли крови. Слабые души даже среди сего собрания, обнаружив страх свой, и предлагали искать безопасности от милосердия контайши; другие хотели оставить жилища свои и спасаться бегством за реку Волгу, а некоторые подобно робким зайцам желали рассеяться в разные стороны и поколебали было постоянство многих. Но известный в то время по храбрости старшина *Буканбай* уничтожил сие предприятие их. Киргизцы рассказывают, что он среди жаркого спора, разорвав на себе одежду и повергнув в круг совета меч свой, говорил в исступлении: «Отмстим врагам

нашим! Умрем с оружием! Не будем слабыми зрителями разграбленных кочевков и плененных детей наших! Робели ли когда воины равнин кипчакских! Сия брада еще не украшалась сединою, как я багрил руки свои в крови неприятелей. Теперь могу ль равнодушно снести тиранство от варваров? Еще нет у нас недостатка в добрых конях! Еще не опустел колчан со стрелами острыми!» После сего все торжественно клялись следовать совету Буканбая. ... Орды избрали в сие время султана Абулхаира, как старшего сына из фамилии ханской, а Буканбая благодарный народ провозгласил своим предводителем», – так передает предание Я.П. Гавердовский в труде «Обозрение Киргиз-кайсацкой степи» [9, с. 393-394].

Как известно, после гибели в 1580 г. Хакназар хана к власти в Казахском ханстве пришла династия девятого по счету сына Жанибека Жадик султана, потомки которого правили до начала XVIII в. Через 130 лет, в 1710 г., впервые ханом в Северо-Восточном Приаралье был избран представитель династии другого, восьмого, сына Жанибека Осек султана Абулхаир султан.

Меньшая орда, окруженная с трех сторон чужими кочевыми, полукочевыми и оседлыми народами вынуждена была часто вступать в военное противоборство, захватывая или теряя скот, пастбища, водные источники, пленных. Абулхаир целенаправленно укреплял свой авторитет среди торе и казахов в результате боевых действий против волжских калмыков, яицких казаков, башкир, джунгар, утвердивших за ним репутацию талантливой полководца, бахадура, пользовавшегося большой поддержкой самых авторитетных батыров своего времени.

После смерти хана Тауке полномочия старшего хана Казахского ханства перешли к Каипу, но в 1718 г. он был убит своими противниками из Средней орды. Место старшего хана вновь стало вакантным. На него «теоретически» не мог претендовать Абулхаир – самый старший по возрасту среди ханов на тот момент, набравшийся в многочисленных военных походах силы и авторитета. Поскольку он представлял младшую ветвь чингизидской линии казахских правителей Осека, не мог соперничать с потомками ханов Тауке и Каипа. Автор данной статьи разделяет мнение И.В. Ерофеевой, что Абулхаир вопреки традиции чингизидов был признанным старшим ханом [1, с. 23].

Исчезновение с политической сцены китайского императора Сюань в связи со смертью, предложение нового императора Иньчжэн мира джунгарам и отвод китайской армии с границы, позволило джунгарам обрушиться на южные кочевья казахов с февраля-марта 1723 г. Сильный враг обрек казахов на бегство вплоть до Памира.

Своевременно оценив обстановку на северных и южных рубежах Казахской степи, Абулхаир в августе 1723 г. совершил во главе объединенного отряда казахов и каракалпаков марш-бросок из Приаралья на северо-запад казахских кочевий, чтобы нанести превентивный удар хану Аюке, не допустив его военного союза с родственной Джунгарией. Новость о приближении Абулхаира к Яику заставила тайшей откочевать с левого берега реки, а Аюка инициировал переговоры о мире, которые были отвергнуты казахским ханом. Смерть Аюки, запоздалая военная помощь калмыкам, продолжение наступательных операций казахов, каракалпаков и башкир, батыров Абулхаира в конечном итоге подорвали военный потенциал калмыков, хотя и в отрядах тюркских народов были большие потери. Потенциальная угроза нападения на Меньшую орду с тыла была снята.

Абулхаир смог направить свои отряды на юг, освободив от джунгар осенью 1724 г. Туркестан, затем Ташкент и его окрестности. Лишь численное превосходство врага заставило хана весной 1725 г. откочевать в Бухару. Осенью 1726 г. казахские отряды, возглавляемые Абулхаиром, ханом Средней орды Семеке и султанами Бараком и Есимом, вновь сражались в калмыцких улусах. Примирение же сторон произошло только осенью 1728 г.

Принимая во внимание заслуги неутомимого в сражениях Абулхаира, на курултае трех орд предположительно в конце 1726 – начале 1727 г. Абулхаир хан был избран верховным главнокомандующим военного ополчения. В горах Улытау, в местности Карасиыр, в междуречье рек Буланты-Беляуты, к западу от реки Сарысу казахи почувствовали свою мощную силу в единстве. И место сражения вошло в историю под названием «Қалмақ кырылған» («Место гибели калмыков»). Предположительно весной 1730 г. в 125 км к югу от озера Балхаш, в местности Аныракай («Место стонов и рыданий калмыков»), произошла крупная битва казахского ополчения и джунгар. В столетней войне против джунгар наступил коренной перелом: народ стал более организован, проявляя стойкость, особый энтузиазм и патриотизм при освобождении родной земли.

Руководствуясь стратегическими интересами сохранения казахской государственности в сложной международной обстановке, стремясь положить конец раздорам степняков и их правителей, Абулхаир, поддерживая решение знати о заключении договора о мире России для урегулирования отношений с ее с

подданными, пошел дальше в своих стратегических планах, взяв на себя инициативу просить высочайшую протекцию, т.е. подданства России.

Посольство Абулхаира было принято в Петербурге с почетом. Ведь только силой оружия в подданство России в середине XVI в. было приведено Казанское ханство, затем эта участь коснулась и Астраханское ханство в дельте Волги. В конце XVI в. был решен и вопрос о завоевании Сибирского ханства. Но вне зоны российского влияния оставались тюркские государства – Крымское на юге и Казахское на востоке. Если за Крымское ханство России пришлось воевать с Турцией в конце XVIII в., то полвека ранее, в 1730 г., добровольно, по собственной инициативе проблему вассалитета казахских правителей впервые на удивление петербургского двора поставил сам Абулхаир хан.

19 февраля 1731 г. императрица Анна подписала грамоту (не указ) о принятии казахов Меньшей орды в подданство России [10, № 3, 12-13]. Казахское посольство вернулось в степь в сопровождении особой миссии во главе с дипломатом-переводчиком А.И. Тевкелевым, военной охраны и двух офицеров-геодезистов. На месте же выяснилось, что значительная часть знати Меньшей орды категорически отказалась переходить в подданство России. Степная знать в большей степени руководствовалась поиском надежного союзника, ни в коей мере не посягающего на ее свободу и о потере независимости не могло быть и речи. Щедрый подарки, уговоры, подкупы, запугивания, привлечение авторитетных батыров и торе – все доступные способы были использованы Тевкелевым, хорошо знавшим менталитет степняков.

10 октября 1731 г. первыми на Коране присягали на подданство России Абулхаир хан и 29 лиц старшинского звания, в том числе авторитетный в обществе Бокенбай (Буканбай) Карабатырулы из рода Табын поколения Жетыру, побудивший других старшин следовать его примеру. Абулхаир обязывался отправлять в Россию сыновей в качестве аманатов. Он не стал оправдываться перед элитой, прямо и жестко заявив, что должен обладать реальной политической властью, а не просто званием хана. 21 ноября еще 30 старшин склонил к принятию присяги двоюродный брат Бокенбай батыра Худайменды мурза. При посредничестве батыра присягу затем дал султан Батыр, сын умершего старшего хана Каипа. 19 декабря хан Средней орды Семеке заявил посланникам Тевкелева, что «желает быть в подданстве... не по совету Абулхаир хана, но сам своим желанием» [1, с. 136].

Из доношения Тевкелева от 5 января 1732 г. мы узнаем об истинных причинах, толкавших Абулхаира в подданство России: «наперед сего предки его и он, Абулхаир хан, владел городами Ташкентом, Туркестаном и Сайрамом с принадлежащими к ним деревнями и киргиз кайсаками, которые зенгорский (джунгарский) владелец у них, киргиз касак, отнял, а их отбил в степь, а как вольские калмыки и башкирцы будучи здешними подданными и когда не могут управиться с неприятелями, то со здешней стороны охранены бывають, то и он, Абулхаир хан уповаёт, что когда их, киргис касак, калмыки и башкиры, яко здешних подданных оставят в покое, он и над зенгорцами реванш получить возможет».

Официальную присягу сына Абулхаир хана, 13-летнего султана Ералы, императрица приняла 10 февраля 1734 г. В Орской крепости в 1740 г. принимают российское подданство хан Средней орды Абулмамбет и султан Абылай, на которого Абулхаир хан возлагал большие надежды. Абулхаир хан трижды (1731, 1738 и 1742 гг.) подтверждал свое подданство, ибо нужна была казахам поддержка России на востоке и юге, в частности, в противостоянии с Джунгарией и с правителем Ирана, покорившим Хиву.

Какие же нормативные положения нашли отражение в присяге? Обязательства Абулхаир хана были сведены к следующим моментам: 1. Охранять безопасность границ российских, смежных с землями его орды. 2. Защищать купеческие караваны наши и провожать их чрез степи киргизские. 3. Давать из подвластных своих, подобно башкирам и калмыкам, подкрепления войску русскому в случае нужды. 4. Платить дань или ясак звериными кожами [11, с. 185]. По содержанию текст присяги близок к известным шертным грамотам, которые заключались московскими государями с тюрко-монгольскими правителями [12, с. 7]. Более поздние события показали, что почти ни одно из вышеперечисленных обязательств с обеих сторон не было выполнено. Каждая сторона хотела получить политические дивиденды и по-своему понимала сущность института «подданства», нюансы которого не были переданы точно в русском и тюркском вариантах документа. Вассальные права и обязанности на начальном этапе имели номинальный характер, но с формальной точки зрения объявленное подданство стало отправной точкой для постепенного присоединения Казахского ханства к Российской империи.

В награду за свою инициативу дальновидный Абулхаир просил утвердить в его роде ханское престолонаследие, которое впервые и началось-то с него, на вечные времена, то есть по наследству.

Желание хана построить на реке Орь город с крепостью совпадало со стратегией царизма, который уже имел опыт возведения крепостей как опорных пунктов своего владычества. Следует иметь в виду, что в XVIII в. взаимоотношения и дела правителей орд еще рассматривались в Коллегии иностранных дел, что означало признание Россией статуса орды как чужестранной территории с собственным правителем, который «по умолчанию» придерживался независимой политики. Но со временем возникло и с каждым днем укреплялось новое обстоятельство – вмешательство оренбургского генерал-губернатора и пограничной комиссии в деятельность хана Меньшей орды. Взаимоотношения Абулхаира с первым губернатором И.И. Неплюевым складывались недоверительные и враждебные. Как профессиональный военный, адмирал Неплюев опасался усиления Абулхаира, понимая, что его политика как сильного правителя и видного полководца сыграла решающее значение в сохранении казахского государства.

Жесткое противоборство между ханом и губернатором объяснялось стремлением Абулхаира защитить и укрепить устои собственной власти. Как опытный и проницательный правитель хан понимал истинный смысл хитроумных тактических действий губернатора, преследующих цель расшатать устои легитимной власти в степи, вытеснить ее традиционную роль российскими административными структурами, дискредитировать хана перед подданными и другими чингизидами, дать ускорение развитию центробежных тенденций во взаимоотношениях правителей Казахской степи, подогревая их чувства соперничества и враждебности по отношению друг к другу, а также разжигая относительно казахов межэтническую вражду соседних народов.

Неплюев как опытный дипломат прилагал все усилия, чтобы отношения России с казахами перешли из области внешней политики в политику внутреннюю. Только трагическая смерть сильного и искушенного в государственных делах правителя номадов поставила жирную точку в противостоянии хана с губернатором.

Впечатляющие выдающиеся заслуги Абулхаир хана перед народом становятся понятными, если исходить из специфики социально-экономической природы и политической организации кочевого общества и принять во внимание крайне тяжелое международное положение раздробленного Казахского ханства.

Абулхаир хан сыграл исключительно приоритетную роль в организации всенародной борьбы трех казахских орд с джунгарскими завоевателями за свободу и независимость Отечества. Именно он, первым из чингизидов, облаченных ханской властью, возродил идею старших ханов Тауке и Каипа, из старшей ветви чингизидской линии, о сближении с Россией. Вплоть до середины XIX в. растянулся сложный процесс присоединения Меньшей орды к России, чтобы через 260 лет после первой присяги Абулхаир хана, 16 декабря 1991 года, Казахстан стал действительно независимым государством.

Список использованной литературы:

1 Ерофеева И.В. Хан Абулхаир: полководец, правитель, политик. Изд. 3-е, испр. и доп. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 456 с. + 28 с. вклейка.

2 Кэстль Джон. 1736-жылы Кіші жүз ханы Абілхайырға барып қайтқан сапары туралы / неміс тілінен аударған Әлмағамбет Төреханов; алғы сөз Көшім Есмағанбетұлы. – Алматы: Атамұра, 1996. – 96 б.

3 Кэстль Джон. Дневник путешествия в году 1736-м из Оренбурга к Абулхаиру, хану Киргиз-Кайсацкой Орды / пер. с нем. Вольфганга Штаркенберга. – Алматы: Изд. дом «Жибек жолы», 1998. – 152 с., 13 ил.

4 Касымбаев Ж. Государственные деятели казахских ханств (XVIII в.). – Алматы: Білім, 1999. – 288 с.

5 Қазақстан (Қазақ елі) тарихы: 4 кітаптан тұратын оқулық. Қазақстан отаршылдық және тоталитарлық жүйелер қыспағында. 3 кітап / Т.О. Омарбеков, Г.С. Султанғалиева [және т.б.]. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 454 б.

6 История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков: в 10 томах. III том. Журналы и служебные записки дипломата А.И. Тевкелева по истории и этнографии Казахстана (1731–1759 гг.) / сост.: И.В. Ерофеева. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 483 с.

7 Ажигали С. Хан моласы – место захоронения Абулхаир-хана // Отан тарихы. – 1999. – № 2. – С. 11-17.

8 Султанов Т.И. Рождение казахской государственности. История Казахского ханства. – Алматы: Мектеп, 2011. – 160 с.: ил.

9 История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков: в 10 томах. V том. Первые историко-этнографические описания казахских земель. Первая половина XIX века / сост.: И.В. Ерофеева, Б.Т. Жанаев, науч. ред. С.А. Жакишева. – Алматы: Дайк-пресс, 2007. – 620 с.

10 Материалы по истории политического строя Казахстана. – Т. 1. – Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1960. – 441 с.

11 Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей. Переизд. – Алматы: Санат, 2009. – 656 с.

12 Почакаев Р.Ю. Указ императрицы Анны и присяга хана Абулхаира 1731 г.: между старинными традициями и новым имперским законодательством // Отан тарихы. – 2014. – № 3 (67). – С. 5-16.

Портрет хана Абулхаира.

Рис. Дж. Кэстля с натуры. 1736 г. Литография. 1784 г.

УДК 841.03
МРНТИ 03.01.20

Ф.К. Кенжебаев¹

¹ *тарих ғылымдарының докторы,
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің профессоры*

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУ: ТӘЖІРИБЕСІ МЕН ДАМУ ҮРДІСТЕРІ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстан Республикасындағы жоғары білім саласындағы мемлекеттік саясатты жүзеге асырудың тәжірибесі мен даму үрдістері жан – жақты талданған. Білім беру сапасы мәселесі реформалар жүргізу кезеңінде Қазақстан білім беру жүйесі үшін күрделі түйіндердің біріне айналды. Мемлекет Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі арқылы бұл кезеңде білім беру әмбебап және бұқаралық болуы тиіс деген түсінікке сүйенетін, оның бір ізге салынуы мен басқарылуы қатаң орталықтандырылған мемлекеттік бақылауды талап ететін білім берудің орталықтандырылған доктриналы реформалау стратегиясын тандады.

Біліктілігі жоғары мамандар шығару жоғары мектептің аса маңызды міндеттерінің бірі. Бүгінгі таңда Қазақстанның жоғары оқу орындарында халық шаруашылығын қажетті еңбек ресурстарымен қамтамасыз ету үшін педагогикалық, оқу-әдістемелік, ғылыми және мамандар құрамы жеткілікті. Алайда жоғары білім беру жай-күйін бағалауда сандық көрсеткіштерден гөрі сапалық нәтижелер маңызды. Қазіргі түйінді мәселелердің қатарында белгілі бір саланың ғана емес, сондай-ақ мамандар даярлаудағы тепе-теңдіктің бұзылуына байланысты еліміздің бүкіл экономикасының мамандарға деген қажетін анықтау міндеті тұр.

Тірек сөздер: Жоғары білім, мамандар даярлау, оқу- әдістемелік.

Кенжебаев Г.К.¹

¹ *доктор исторических наук, профессор
Казахского национального педагогического университета им. Абая*

ВЫСШЕЕ ОБРАЗОВАНИЕ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН: ОПЫТ И ПРОЦЕССЫ РАЗВИТИЯ

Аңдатпа

В статье анализируются опыт и направления реализации государственной политики в сфере высшего образования в Республике Казахстан. Вопрос качества образования стал одним из самых сложных вопросов образования в Казахстане в период реформ. В то время Правительство через Министерство образования и науки Республики Казахстан, выбрало стратегию реформирования централизованной доктрины образования, которая основана на идее того, что образование должно быть универсальным и массовым, что требует строго централизованного государственного контроля.

Высококвалифицированные специалисты являются одной из важнейших задач высшей школы. На сегодняшний день в вузах Казахстана имеется достаточный педагогический, образовательный, научный и профессиональный персонал для обеспечения народного потребностей необходимыми трудовыми ресурсами. Однако при оценке статуса высшего образования качественные результаты важнее количественных показателей. В числе актуальных вопросов стоит выделить потребность в специалистах во всей экономике страны, не только в промышленности, но и в области обучения равновесию.

Ключевые слова: высшее образование, подготовка специалистов, учебно-методические

Kenzhebaev G.K. ¹

¹ doctor of Historical Sciences, professor of Kazakh National Pedagogical University named after Abaya

HIGHER EDUCATION IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN: EXPERIENCE AND DEVELOPMENT PROCESSES

Annotation

The article analyzes the experience and directions of the implementation of state policy in the field of higher education in the Republic of Kazakhstan. The issue of education quality has become one of the most difficult education issues in Kazakhstan during the reform period. At that time, the Government, through the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, chose a strategy for reforming the centralized doctrine of education, which is based on the idea that education should be universal and mass, which requires strictly centralized state control. Highly qualified specialists are one of the most important tasks of higher education. Today, Kazakhstani universities have sufficient pedagogical, educational, scientific and professional personnel to provide the people's needs with the necessary labor resources. However, in assessing the status of higher education, qualitative results are more important than quantitative indicators. Among urgent issues, it is worth highlighting the need for specialists in the entire economy of the country, not only in industry, but also in the field of equilibrium training.

Key words: higher education, specialist training, educational-methodical.

Дамыған елдер қатарына еруге ұмтылып отырған Қазақстанның жоғары білімінің даму болашағы әлемдік үрдістермен үндеседі. Ғаламдық ықпалдар едәуір дәрежеде жоғары білім беруге де қозғау салуда. Білім беру жүйесі – бұл ұлттық мәдениеттің, ұлттық сана-сезімнің даму көрсеткіші. Ол экономика, саясат, мәдениет саласындағы өзгерістерді бейнелеп қана қоймайды, сонымен қатар осы түбегейлі өзгерістерге белсенді ықпал етеді. Оқу-білім беру – жеке адамның әлеуметтік-экономикалық процестерге пәрменді қосылуын қамтамасыз ететін басты жағдайлардың бірі.

XX ғасырдың 90-жылдарындағы жағдайға тұтастай талдау жасағанда Қазақстан Республикасы білім беру саласында айтарлықтай табыстарға жетті деген пайымдау жасауға болады. Халық санағының мәліметтері бойынша 1999 жылы Қазақстанда халықтың 12,4%-ның – жоғары білімі, 22,3%-ының – арнаулы орта, 36,8%-інің – жалпы орта, 18,1%-ының – негізгі жалпы, 7,5%-ының – бастауыш білімдері болған [1]. 1000 адамға шаққанда осы жастағы тұрғындар арасында жоғары білімі барлар 124 адамды (1989 ж. санақ бойынша – 184), арнаулы орта – 223 (1989 ж. – 184), жалпы орта – 386 (1989 ж. – 339), негізгі жалпы – 181 (1989 ж. – 200), бастауыш – 75 (1989 ж. – 200), бастауыш – 75 (1989 ж. – 104) адамды құрады [2].

Екінші жағынан, 90-жылдары Қазақстан Республикасында тәуелсіз мемлекеттің одан әрі қалыптасу процесіне, оның экономикасының нарықты қатынастарға көшуіне, әлемдік білім беру кеңістігіне кірігу үшін қажетті жағдайлардың пайда болуына байланысты республиканың білім беру жүйесі өзгерістерге ұшырады. Білім беру саласында инновациялық белсенділік артты, жаңа типтегі, соның ішінде мемлекеттік емес оқу орындары жедел қарқынмен дами бастады, халықаралық байланыстар мен ынтымақтастық жолға қойылды. Халықаралық білім беру кеңістігіне кірігу бағытында қарышты қадамдар жасалды.

Айталық, егер 1995 жылы республиканың жоғары оқу орындарында 100 орынға 212 талапкер болса, ал 1997 жылы ол жоғары мектептің барлық түрлері бойынша 163 адамды құрады [3]. Сонымен қатар министрлік құжаттарында: «жоғары оқу орындарындағы, әсіресе, жеке меншік жоғары мектептерде мамандықтардың көпшілігі тым шағын және бөлшектенген, Көптеген жоғары оқу орындары экономистер, заңгерлер мен халықаралық мамандарды даярлап, ол барлық студенттердің ширек бөлігін, соның ішінде экономистер 20%-ке жуығын құрайтын болды. Сонымен бір мезгілде техникалық және жаратылыстану ғылымы мамандықтары бойынша орындар үздіксіз қысқарып келеді. Ал таяу жылдары еліміздің жоғары білімді экономистерді қажетсінуі әр жылға шаққанда 2500-2700 адамнан аспайды» - деп атап көрсетілді [4].

Сол себепті республиканың білім және ғылым министрлігі 1999 жылдан бастап жоғары оқу орындарында, соның ішінде жеке меншік жоғары мектептерде қажетті мамандар даярлауға мемлекеттік тапсырысты конкурсты негізде орналастыру тәртібін енгізді.

Сонымен қатар нарықты қатынастарды қалыптастыру процесі, экономикадағы теріс құбылыстар ЖОО-ның материалдық-техникалық базасының құлдырауына да әкеп тіреді. ЖОО-дағы жаалақының төмендігінен оқытушылардың, әсіресе, болашағынан үміт күттіретін жастардың басқа жұмыстарға ауысуына, сөйтіп профессор-оқытушылар құрамының қартаюына және жалпы ғылыми-педагогикалық әлеуеттің әлсіреуіне апарып соқты. Соған байланысты республиканың білім және ғылым министрлігі оқыту жүйесін жана сапалық жағдайға көшіру жөнінде түбегейлі шаралар қабылдауда. Аймақтық негізде жоғары мектептер жүйесін жетілдіру тұжырымдамасы мен оңтайландыру схемалары негізінде жоғары оқу орындарын құру, қайта құру немесе тарату шаралары жүргізіліп, еліміздің бірқатар беделді ЖОО-да тәжірибе ретінде олардың көп деңгейлі құрылымы енгізілуде. ЖОО-лардың құрылымын ірілендіру, білім беру мазмұнын жаңарту жөніндегі шаралары жүзеге асырылды. Білім беру мазмұнының міндетті төменгі деңгейін, студенттердің жауапкершілігін арттырып, түлектерді даярлау деңгейіне қойылатын талаптарды айқындайтын негізгі ережелер мен мемлекеттік стандарттар бекітілді.

Жылдан жылға білім беруге қаржы бөлу көлемі мен оның құрылымы жөнінен дамыған елдерден артта қалушылық күшейе түсті. Мәселен, білім беруге жұмсалатын шығынның азаюы оқушылар мен студенттер санының қысқаруына әкелді. Осының салдарынан ЖОО-лардағы студенттер саны 1993-94 оқу жылында 1990-91 жылмен салыстырғанда 5%-ға азайды [5].

1995 жылдың басында Білім беру Министрлігінде 24 мемлекеттік емес ЖОО-да аттестация өткізіліп, соның нәтижесі бойынша 6 ЖОО лицензиясынан айрылды, 10-ы қайтадан аттестациядан өтетін болды, 5 ЖОО-ға 1995-96 оқу жылына студенттер қабылдауға тыйым салынды [5]. Аттестациялаудың қорытындылары сондай-ақ олардың материалдық-техникалық жаракталуының әлсіздігін, жеткілікті деңгейде оқу-әдістемелік жағынан қамтамасыз етілмегенін, білікті профессор-оқытушылар құрамының жетіспейтінін және де бұл мекемелердің құрылтайшылары мен басшыларының біліктілігі жоғары мамандар даярлау міндеттерін шешуден гөрі көбінесе жеке мүдделерін көздейтінін көрсетті.

Мемлекеттік емес ЖОО-ның саны көбейіп, 1999 жылдың соңында білім беру қызметімен айналысу құқығын беретін мемлекеттік лицензияға ие болған жоғары мектептердің саны 100-ден асты. Бұдан басқа республикада Қазақстан ЖОО-ларының 50-ден астам филиалы және шетелдік жоғары мектептердің 40-тан астам филиалы лицензиясыз жұмыс істеді. Олардың көбі жергілікті жерлерде жеке кәсіпорындар (ЖШС, ЖАҚ және т.б.) ретінде тіркелгендіктен тиісті оқу базасы мен білім беру лицензиялары болмады. 1999 жылдың аяғында өткізілген мемлекеттік емес оқу орындары қызметінің кәсіби талаптарға сәйкестігін жоспарлы тексеру олардың көбінің қойылатын талаптарға жауап бермейтіндігін анықтады. Оларға тән жалпы кемшілік ғылыми дәрежелері мен атақтары бар штаттағы профессор-оқытушылар құрамының болмауы еді. Осы себепті сабақтарды кәсіби білімі жоқ оқытушылар, ал кейде тіпті жоғары курстардың студенттері өткізіп келген. Мұндай ЖОО-да оқу-әдістемелік құралдармен, қазіргі оқулықтармен және ғылыми әдебиетпен қамтамасыз ету деңгейі де төмен болды. Оқу процесі көптеген пәндер бойынша жоғары білім жөніндегі мемлекеттік стандарттардан ауытқып келген. Нәтижесінде, 4 жоғары оқу орнынан білім беру құқығын беретін лицензиясы қайтарылып, 3 жоғары мектепке лицензия беруге рұқсат етілмеді [6].

Әртүрлі техникалық, ауыл шаруашылық және орта арнаулы оқу орындарын (колледждер) облыстардағы педагогикалық институттар құрамына қосу да жоғары білім сапасына аз нұқсан келтірген жоқ. Мұндай саясат материалдық-техникалық базасының әлсіздігі мен оқытушы мамандардың жетіспеуіне байланысты аймақтық ЖОО-ның облыс үшін қажетті мамандарды толықтай даярлай алмайтындығымен түсіндірілді. Республикадағы ірі ЖОО-лардың жұмыс істеп тұрған филиалдарын мақсатсыз жою және оларды облыстық университеттердің (бұрынғы пединституттардың) құрылымдық бөлімшелеріне айналдыру техникалық мамандар даярлау мен еңбек нарығындағы бәсекеге қабілеттілік деңгейіне кері әсер етті. Мысалы, техникалық ЖОО-ға студенттер қабылдау жоспары 1995 жылмен салыстырғанда 1998 жылы 12,7 мың адамға немесе 55,6%-ға қысқарды. Ал осының бәрі инженерлік еңбек нарығындағы ахуалдың ғылыми негіздегі болжауы болмағандықтан орын алды.

2000 жылдың басында қаражат тапшылығы және республика Үкіметінің «Қазақстан Республикасында білім беру мен ғылымды интеграциялау жөніндегі кейбір шаралар туралы» қаулысымен бекітілген ЖОО жүйесін одан әрі оңтайландыру шаралары нәтижесінде тағы да 9 ЖОО ірі аймақтық университеттер мен академияларға қосылды. Бұл шешімнің мақсаты Астана, Алматы қалалары мен республиканың 10-12 аймақтарында мемлекет қаржыландыратын ЖОО-лардың ірі орталықтарын құру болды. 32 ЖОО жекешелендіруге жатқызылмайтын болып белгіленді. Қалған 40-қа жуық жоғары мектеп бірте-бірте жекешелендірілуі және жеке меншік ЖОО-ға айналуы тиіс болды [7].

Жалпы әлеуметтік-экономикалық сілкіністерді білім беру жүйесінің басқа буындарына қарағанда жоғары мектептер аз шығынмен бастап өткерді. Тіпті бірқалыпты сипатта дамыған жоғары мектептер жүйесінің жедел кеңеюі жүріп, нәтижесінде 2005 жылға қарай Қазақстанда 181 ЖОО жұмыс істеді (академиялар, университеттер, консерваториялар).

Дегенмен, көптеген мемлекеттік емес жоғары оқу орындарының білім беру мекемелерінің қызметіне қойылатын талаптарға жауап бермейтінін және оқу процесін тек табыс көзіне айналдыруға әрекет жасайтынын атап көрсеткен жөн. Соған байланысты елімізде мамандар сапасын арттыру және жоғары білім мәртебесін көтеру үшін ЖОО-ны лицензиялау мен аттестациялауға қойылатын талаптарды күшейту қажет [8].

Бұл тұста жоғары білім беру саласындағы қатынастарды реттейтін соңғы нормативтік актілердің бірі ретінде білім беру ұйымдарын мемлекеттік аккредиттеу жүйесінің енгізілгендігін атап өтуге болады. Оның басты міндеті оқу орындарының тұрпаты (жоғары оқу орны) мен түрі (институт, академия, университет) бойынша бекітілген оқу бағдарламаларының тізімі негізінде жоғары мектептердің түлектеріне мемлекеттік үлгідегі білім алғаны туралы құжаттар беру құқығына ие болған жоғары мектептердің статусын мемлекеттің тануы болды.

Қазақстан Республикасы білім беру және ғылым министрлігінің деректері бойынша 2001 жылы 24 қарашаға дейін еліміздегі аккредиттелген жоғары оқу орындарының қатарына ұйымдастыру-құқықты формалары мен ведомствалық бағыныштылығына (39 мемлекеттік және 20 мемлекеттік емес) тәуелсіз 59 университет, академиялар мен институттар кірді. Мамандар даярлаудың тиісті бағыттары бойынша жетекші болып саналатын олардың біліктілігі жоғары профессор-оқытушылар құрамы, мол кітапхана қоры, жақсы оқу-дәрісхана базасы, бүкіл дүниежүзілік Интернет жүйесіне қосылған қазіргі заманғы компьютерлермен жабдықталған сыныптары бар, жоғары білім алуға талпынатын жастарды да өздеріне тарта алады [9].

Қазақстанның жоғары оқу орындарының ұсыныстары мен тілектерін ескерген ҚР БҒМ білім беру ұйымдарының қызметін кешенді бағалау үшін ақпараттар берудің арнайы формасын (қалпын) әзірлеп, бекітті. Жұмыс тобы жинап, есептеп, талдаған 19 интеграцияланған көрсеткіштің 5-уі аккредиттеу үшін міндетті, ал қалған 14-не 8 көрсеткіштің сәйкес келуі аккредиттеу үшін жеткілікті деген шарт қойылды.

Қазақстан Республикасы білім және ғылым Министрлігінің мониторинг және бақылау Департаменті ұсынған деректерді талдау бағалау өлшемдеріне неғұрлым жиі сәйкес келмейтін көрсеткіштерді анықтады. Олар:

1. ПОҚ бірлігіне ҒЗЖ-ның қаржыландырылуының жалпы көлемі (мың теңге) – 18 жоғары оқу орны сәйкес келмеді.

2. Келтірілген контингенттің әр студентіне келетін негізгі қорлардың (мың теңге) жалпы құны – 14 жоғары оқу орны сәйкес келмеді.

3. Келтірілген контингенттің 100 студентіне шаққандағы докторанттар мен доктор ғылыми дәрежесін ізденушілер санының қатынасы – 24 жоо сәйкес келмеді.

4. Ғылыми дәрежелері және атақтары бар ПОҚ құрамындағы ғылыми дәрежелері және немесе ғылыми атағы бар жас оқытушылар (35 жасқа дейін) пайызы – 39 ЖОО сәйкес келмеді.

5. ПОҚ-ның 100 адамына келетін шетелдік басылымдардағы жарияланымдар саны – 23 ЖОО сәйкес келмеді.

6. Келтірілген контингенттің 100 студентіне келетін Pentium санатындағы дербес компьютерлер саны – 18 ЖОО сәйкес келмеді.

7. Келтірілген контингенттің 100 студентіне келетін Интернет жүйесіне қосылған компьютерлер саны – 28 ЖОО сәйкес келмеді [10].

Келтірілген деректер аспирантура мен докторантура арқылы жас ғылыми-педагогикалық мамандарды даярлау мен олардың мамандығын көтеру, материалдық-техникалық және ақпараттық-әдістемелік базаны халықаралық стандарттарға сәйкес келтіру, ғылыми-зерттеу жұмыстарын қаржыландыру көлемін көбейтуде жоғары оқу орындарының қызметін жандандыру қажеттігін дәлелдейді.

2004 жылы сапасы жағынан әлдеқайда жаңа Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2005-2010 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы әзірленіп, бекітілді. Оны әзірлеуге ең үздік отандық және шетелдік мамандар қатысты.

Мемлекеттік бағдарлама білім беруді жалпы ұлттық басымдық ретінде айқындайды және ұзақ мерзімге арналған Қазақстан Республикасының білім беру саясатын іске асырудың ұйымдық негізін

құрайды. Мемлекеттік бағдарламаның мақсаты – адам ресурстарын даярлау сапасын арттыру, жеке тұлға мен қоғамның қажеттіктерін қанағаттандыру үшін Қазақстан Республикасының 2010 жылдарға дейінгі Стратегиялық даму жоспарының басымдықтары негізінде көп деңгейлі білім берудің ұлттық жүйесін жаңғырту болды.

Мемлекеттік бағдарламаны институционалдық қолдау үшін «Мектепке дейінгі балалық шақ» республикалық орталығы, «Оқулық» республикалық ғылыми-практикалық орталығы, Республикалық біліктілікті растау және беру орталығы, Ұлттық аккредиттеу орталығы, Ұлттық білім беру сапасын бағалау орталығы құрылды.

2005 жылы педагогикалық мамандықтарға деген мемлекеттік тапсырыс бес мың грантқа көбейтіліп, 9250 бірлікті құрады. Педагогикалық қызметкерлердің барлық санаттарының жалақысы 32 пайызға өсті.

Педагогикалық кадрларды даярлауға мемлекеттік тапсырысты көбейту, қайта даярлау және біліктілігін арттыруға бюджеттен қаражат бөлу, жалақыны көтеру, педагогикалық қызметкерлер мәртебесін айқындау жөніндегі барлық шаралар мұғалім мамандығының беделі мен тартымдылығын арттыруға, жастарды мектептерде тұрақтандыруға және тәжірибелі мұғалімдердің мектептерден кетуін қысқартуға ықпал етеді.

Кәсіптік білім берудің жай-күйі және процестер динамикасы қоғамның қарқынды дамуындағы шешуші факторға айналды. Атап айтқанда, кәсіптік мектептер мен колледждерде кәсіптік білім беруді жетілдіру мен дамыту үшін кластерлік бастамаларды ескере отырып, білікті техникалық және қызмет көрсету еңбегі кадрларын даярлау жүргізілуде. 2006-2009 жылдар бойы кластерлік бастамаларды ескере отырып, экономиканың жекелеген салалары бойынша: мұнай газ саласы – Атырау облысында (2006 ж.), отын-энергетикасы – Павлодар облысында (2007 ж.), өңдеу – Оңтүстік Қазақстан облысында (2008 ж.), машина жасау – Шығыс Қазақстан облысында (2009 ж.) техникалық және қызмет көрсету еңбегі кадрларын даярлау және қайта даярлау жөніндегі өңіраралық кәсіптік орталықтарды кезең-кезеңмен құру бойынша шешім қабылданды. Аталған орталықтар республикалық бюджеттен қаржыландырылатын болды.

Осы кластерлік бастамалардың басымдылығын ескере отырып, жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білімі бар мамандар даярлауға 2005-2006 оқу жылдарына арналған мемлекеттік тапсырыс құрылымы нақтыланды. Мемлекеттік кредиттер есебінен мемлекеттік білім беру гранттарының саны көбейді. Жалпы мемлекеттік білім беру гранттары бойынша жана қабылдау 2005 жылы 31 210 бірлікті құрады.

Мемлекеттік білім беру кредиттері бойынша білім алушы студенттер 2005 жылдың 1 қыркүйегінен бастап мемлекеттік білім беру гранты бойынша оқуға ауысып, бұл мемлекеттік бюджеттің есебінен оқитын студенттерді бірыңғай қаржыландыру жүйесін құруды қамтамасыз етті. Осы ретте 2005-2006 оқу жылының басталуына дейін берілген кредит сомасы шегінде студенттердің мемлекет алдындағы міндеттемелері сақталынып қалды.

Осы шараларды іске асыруда талантты жастарға жоғары білім алуда мемлекеттің қолдау көрсеткені айқын көрініс тапты және республиканың 40 мыңнан астам азаматының әлеуметтік жағдайын жақсартуға мүмкіндік берді:

– біріншіден, олар кәсіптік жоғары білімді тегін алу мүмкіндігіне ие болды;

– екіншіден, білім алушы студенттерге білім беру кредиті бойынша бұрын төленбеген мемлекеттік стипендия осы санаттағы студенттерге берілетін болды.

Республикада 1994 жылдан бері “Болашақ” бағдарламасы іске асырылып келеді. Осы уақытта көптеген жастар шетелдің ең үздік жоғары оқу орындарында беделді білім алды. Жастардың әлеуетін одан әрі ашу мақсатында “Болашақ” бағдарламасының қызметі жандандырыла түсті. 2005 жылдан бастап, “Болашақ” стипендиаттарының саны 3 мыңға көбейтілді. Қазақстан Республикасы Президентінің “Болашақ” стипендиясын тағайындау үшін үміткерлерді іріктеудің жаңа ережесі бекітілді. Мектеп бітірушілер мен ЖОО-ның студенттеріне бакалавр бағдарламалары бойынша шетелдің жоғары оқу орындарында оқу мүмкіндігін беру жаңашылдық бетбұрыс болып отыр. ҰБТ-ны (90 балдан кем емес) тапсырғаны туралы сертификаттың және конкурстық комиссия шешімінің болуы бакалавриат деңгейінде оқудың міндетті шарты болып табылады. Қойылған міндеттерді іске асыру үшін «Халықаралық бағдарламалар орталығы» акционерлік қоғамы құрылды. «Болашақ» стипендиясының конкурсына 6,5 мыңға жуық үміткер қатысты [11].

Сөйтіп, жоғарыда келтірілген талдау жоғары білім беру жүйесінде әлі де шешімі тікелей жергілікті жерлердегі жоғары оқу орындары тарапынан оқу жүйесін ұйымдастыруға көзқарасты қайта қарауға тәуелді бірқатар түйінді мәселелердің бар екенін еске салуға мүмкіндік береді.

Ғылым мен инжиниринг саласындағы қазіргі жағдайға баға бергенде қоғам дамуының мына сатыларында оның өміршеңдігін қалыптастыратын алты саланы: генетика, энергетика, материалтану, адамның миын тану, ақпараттану мен экологияны бөліп көрсетуге болады. XX ғасыр қоғамды технологиялық, экономикалық және әлеуметтік тұрғыдан сапалық деңгейде өзгертті.

Бүгінгі таңда ХХІ ғасырда ғылым мен технологияны дамытудың қазіргі басты үрдістерінің бірі экономиканың жаһандануымен қатар жүріп жатқан өскелең жаһандану үрдісі болып саналады. Біршама тұрақтанған аумақтық шекараларда қалыптасқан мәдениет пен өркениеттің өзара ықпалы мен өзара сіңісуінің күшейіп келе жатқан үрдісін бейнелейтін жаһандану сондай-ақ әлемнің әр түрлі аймақтары үшін ортақ өзекті мәселелердің (мәселен, экологиялық, азық-түлік, демографиялық, көші-қон, денсаулық сақтау және т.б.) пайда болғанын да көрсетеді. Жаһандану сонымен қатар әлем мемлекеттерінің өзара әлеуметтік-саяси тәуелділігінің тұрақты кеңейіп келе жатқанын және ұлан-байтақ ортақ мүдделер аймақтарының пайда болғанын білдіреді. Әлеуметтік-тарихи өзгерістердің, соның ішінде жаһандану процесінің іргелі факторларына ақпараттық және технологиялық қайта құруларды жатқызуға болады [12].

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. ҚР ОММ 2265-қ.,1-т.,27 -іс.,17 п.
2. ҚР ОММ 2265-қ.,1-т.,56 -іс.,8 п.
3. ҚР ОММ 2265-қ.,1-т.,56 -іс.,11 п.
4. ҚР ОММ 2265-қ.,1-т.,27 -іс.,24 п.
5. ҚР ОММ 2265-қ.,1-т.,85 -іс.,5 п.
6. ҚР ОММ 2265-қ.,1-т.,97 -іс.,16 п.
7. ҚР ОММ 2265-қ.,1-т.,99 -іс.,38 п.
8. Ахметов А.С. *Приоритеты становления и развития высшего образования в Казахстане // Бюллетень Совета по взаимному признанию и эквивалентности документов об образовании, ученых степенях и званиях. – Алматы, 2001, №1-2. – С. 38.*
9. ҚР ОММ 2265-қ.,1-т.,109 -іс.,23 п.
10. ҚР ОММ 2265-қ.,1-т.,110 -іс.,2 п.
11. Гамарник Г. *Білім беру жүйесіне – жаңа сапалы негіз // Егемен Қазақстан. – 2005. – 23 тамыз.*
12. Ракитов А.И. *Наука в эпоху глобальных трансформаций (российская перспектива). Наука в России: состояние и перспективы. – М., 1997. – С. 13.*

ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS

ӘӨЖ798
ГРНТИ03.31.21

А.О. Омарбекова¹

¹ *Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Тарих және құқық институтының 2 курс магистранты
Алматы қ., Қазақстан*

ҚАЗАҚТЫҢ ДӘСТҮРЛІ ҚЫЗ БАЛА ТӘРБИЕСІ

Аңдатпа

Тәуелсіз мемлекетіміздің тәрбие саласындағы басты мақсаты – тәрбиенің жаңа ұлттық үлгісін енгізу және оны қалыптастыруға толық негіз қалау. Тарихтың даму белестерінде әрбір халық, саяси-әлеуметтік, мәдени және идеологиялық жағдайына сай рухани-дәстүрлік, адамгершілік қасиеттерін қалыптастырып, оны ұрпақтар игіліне қалдырып отырған.

Қазақ халқы қыз бала тәрбиесіне аса үлкен жауапкершілікпен қараған. Себебі, қыз баласы – болашақ ана, әулеттің абыройы. Сондықтан халқымыз «қызды сақта, тұзды сақта» дейді.

Мақалада қазақ қоғамындағы қыз бала тәрбиесінің тарихи-педагогикалық алғышарттары жасалып, Қазақ даласында V ғасыр аралығында өмір сүрген сақтар мен ғұндардан бастап, XX ғасырға дейінгі кезеңге дейінгі дәстүрлі қыз бала тәрбиесінің ерекшеліктері зерттелген.

Түйін сөздер: қазақ отбасы, салт-дәстүр, мақал, тәрбие.

Омарбекова А.О.¹

¹ *магистрант по специальности 6M011400– История, Института
Истории и права при КазНПУ им. Абая,*

КАЗАХСКОЕ ТРАДИЦИОННОЕ ВОСПИТАНИЕ ДЕВОЧЕК

Аннотация

Главная цель независимого государства в сфере воспитания – внедрение новой национальной модели воспитания и заложение полной основы ее формирования. На вершине развития истории каждый народ, в соответствии с политико-социальным, культурным и идеологическим положением формирует духовно-традиции, нравственные качества оставляя его на благо поколений. Казахский народ с большой ответственностью относился к воспитанию девочек, потому что, девочка-будущая мать, честь семьи. Поэтому наш народ говорит "сохрани девушку, сохрани соль". В статье раскрыты историко-педагогические предпосылки воспитания девочек в казахском обществе, изучены особенности воспитания девочек в казахской степи от саков и гуннов до XX века.

Ключевые слова: казахская семья, традиции, пословицы, воспитание.

Omarbekova A.O.¹

¹ *master of 6M011400-History, Institute of History and Law, Kazakhstan at Abai KazNPU, Almaty, Kazakhstan*

KAZAKH TRADITIONAL UPBRINGING OF GIRLS

Annotation

The main goal of the independent state in the field of education is the introduction of a new national model of education and laying the full Foundation for its formation. At the top of the development of history, each nation, in accordance with the political, social, cultural and ideological position, forms spiritual traditions, moral qualities, leaving it for the benefit of generations.

The Kazakh people treat the education of girls with great responsibility. Because the girl is a future mother and the honor of the family. So our people say, "keep the girl, save the salt."

The article reveals the historical and pedagogical background of education of girls in the Kazakh society, studied the features of education of girls in the Kazakh steppe from the Saks and Huns to the XX century.

Key words: kazakh family, traditions, proverbs, education.

Қазіргі жаһандану заманындағы әлеуметтік-экономикалық өзгерістер тәрбиеге де елеулі әсер етуде. Сондықтан да ата-бабаларымыздың ғасырлар бойы жинақтап, өнегелі ұрпақ тәрбиелеуде қолданған тәлімдік өсиеттерін зерделеп, оны отбасы тәрбиесінде жетілдіру бүгінгі қоғамның қажеттілігіне айналып отыр.

Алдымен «қыз» сөзінің шығу тарихына үңілсек, қазақ тілінің жалпы түркі тілдерінің түп-тамырын VII-VIII ғасырларда жазылған таңбалардан іздейтініміз хақ. Орхон-енисей ескерткіштерінде «қыз» сөзі осы күнгі мағынасында, түркі тілінде «giz» - қыз болып кездеседі

XIV-XVI ғасырдың орта кезеңінде дейін бірнеше ғасырды қамтитын энциклопедиялық сипаттағы «Тарих-и Рашиди» еңбегінде «қыз», «ару», «ханым», «бегім» деген мағыналар берілгенін кездестіруге болады [1, 315 б.].

С.Қалиұлы қазақ тарихындағы қыз бала тәрбиесінің тарихи-педагогикалық алғышарттарын ескере отырып, төмендегідей тарихи кезеңдерге жүйеледі:

1. Алғашқы қауым, б.д.д VII-III ғ.
2. V ғасыр аралығындағы сақтар мен ғұндар империясы.
3. VI-IX ғғ. аралығындағы Ұлы Түркі Қағанаты.
4. X-XV ғғ. аралығындағы Ислам діні таралуынан Қазақ хандығы құрылғанға дейінгі кезең.
5. XV-XVII ғғ. аралығындағы Қазақ Хандығы [2, 222 б.].

Мақаланы жазу барысында С.Қалиұлының кезеңдеу жүйесін негізге ала отырып, ежелгі дәуір мен «сақтар мен ғұндар» дәуірінен бастап Қазақ хандығына дейінгі және қосымша XVIII-XX ғасырлар аралықтағы қыз бала тәрбиесіне қатысты зерттеулерді топтастырып, жүйелеуге тырыстық.

Алғашқы қауымдық құрылыстан бастап тәрбиеге жоғары мән берілгендігі белгілі. Тәрбиені ең тәжірибелі адамға жүктеу рулық қоғамда тәрбиенің қоғамдық еңбектің бөлінбес бір саласына айнала бастағанын көрсетеді. Жеке меншіктің, жеке жанұяның шығуымен бірге, қоғамдық тәрбиемен қатар жеке жанұя тәрбиесі шықты.

Ұлан-байтақ Орта Азия мен Қазақстан өңірін мекен еткен ертедегі ру-тайпалар ұзақ тарихи жолында ортақ территорияда бірге өмір сүріп, көшпенділер қауымының мәдениетін өркендетуге қажетті үлесін қосты.

Атап айтқанда, олар сақ, ғұн, үйсін, қаңлы, алан, қыпшақ, дулат, түркеш, оғыз т.б. Бұл тайпалардың әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі экономикалық және әлеуметтік жағдайы өз заманында белгілі дәрежеде дамып, тәлім-тәрбиелік идеялардың дамуына әсерін тигізді.

Сақ дәуірінде бастау алып батырлық, шешендік, отансүйгіштік, отбасының ұйытқысы, әдептілік сияқты қыз балаларына байланысты салаларының болғандығын байқауға болады. Демек, осы сақ дәуірінде қыздарға байланысты тәрбиелердің отбасындағы тәрбиенің дамығандығын тарихи, әлеуметтік алғышарттарын айқындауға мүмкіндік берді. Сақ дәуірінен бастап қыз балалардың бойында елін, жерін сүюге; отбасындағы әйелдің рөлі; қызды ардақтау және пәк күйінде сақтау; қыз балалар тәрбиесінің тікелей шешеге қатыстылығы; қыз балаларын қонағындай күтіп баптауы; үй берекесін сақтаушы ретінде тәрбиелеу. Осы алғышарттардан сақ дәуірінде дәстүрлі қыз тәрбиесінің қалыптасқанын байқауға болады [3,11 б.]. Отбасындағы қыз бала тәрбиесі сақтардың күнделікті тіршіліктерінде дамып отырған. Мал өнімдері мен ауыл шаруашылығы азық-түлігін өңдеумен айналысқан әйелдер тәжірибесімен бойжеткен қызбен бөліскен. Мал шаруашылығын жақсы игерген отбасы түрлі тағамдарды жасап, қыз балаларға үйретіп отырған [3, 4-8 бб.].

Қыз балаға киім және үйге қажетті бұйымдарды тігуге, тоқуға үйрету әже мен аналардың міндеті болған. Тоқыма өнері де көбіне-көп әйелдердің жерленген орындарынан шығып отырған. Тоқыма өнерінің негізгі құрылысы белгісіз. Тоқыма өнері әдетте қыздарды да арнайы осы өнерге баулитын ұстаздардың шыққанын білдіреді. Олар өз тәжірибесін жас қыздарға үйреткен, ал қыздар арнайы тоқыма шеберінен үйренген өнерін өзі жанұя құрғанда пайдаланған немесе өз балаларына үйреткен. Осындай ретпен тоқыма шеберлерінің бүтін бір тобы шыққан. Ал шеберлікті үнемі жетілдіру үшін, әрине тоқыма мектептері тәріздес орындары болғаны күмән келтірмейді. Тоқыма материалы болып қой жүндері пайдаланды. Киіз бен текеметті төсекке және үй қабырғаларына ілген.

Сан ғасырлар бойы қалыптасқан ұрпақтар үндестігі туралы белгілі ғалым А.Левшин өзінің «Қырғыз-қазақ болмаса қырғыз-қайсақ ордaları жөнінде жазба» атты кітабында былай айтқан: «Олар бейне ат үстінде туған адамдай. Баласын үш жаста атқа мінгізіп, үйрете бастайды, ұландарға арнайы шұңғыл ер жасатып, баланың аттан құлап қалмауын ойлайды, ал енді бес жасқа келген бала өзі атты тоқымдап, ер салып мініп, еркін жүруге тиіс. 15-16 жасар қазақ балаларын атқа үйреткен, қыры мен сырын білетін шабандоз екенін бірден аңғарасыз. Қазақ ұлдарымен қатар қыздары да шабандоздық өнерге ерте үйреніп, ат үстінде өздерін еркін сезінеді. Қазақ даласында еріксіз атқа мініп алып шауып бара жатқан қыздарды да жиі кездестіруге болады» деп жазады [4, 656 б.].

Тарихшы Климент Александрійский «Сақтардың әйелдері... кейін шегінгенде ерлер секілді ат үстінен артына қарап, ататын болған» деп олардың ержүректігіне таң қала жазған [5, 125 б.]. Сақтардың ерлермен бірдей әйелдері де атқа мініп, бірдей киініп, тіпті аң аулауға шығатындығы туралы Геродот та жазған.

Тарихи деректерде «төрт құбыланың тұтас билеушісі» деп аталған Тұмар (Томирис) патша, Зарина патша сынды елін, жерін қорғаған әйел патшалардың болғандығы да ақиқат. Бір деректерде олардың соғыс өнерін жете меңгергенін көрсетсе, келесі мәліметтер олардың ақыл-ой қабілеттерінің өте жоғары болғандығын байқалады.

Ғұндардың әлеуметтік өмірінде еңбек тәрбиесіне көп көңіл бөлінді. Олар жастарды түрлі өнер меңгеру арқылы еңбек пен әдемілікке бағыттап отырды. Бұған архивтік құжаттар дәлел. Б.з.д. III-II ғасырларда оларда «полихромдік стиль» деп аталған, түсті тастардан көз орнату, сірке салу әдістерімен және басқа тәсілдермен әшекейленген көркемдік техника қалыптасты. Ғұндар әйел адамдарға ерекше сыйластық, құрмет, сүйіспеншілікпен қараған. Оған дәлел Кеген ауданы, Тоғызбұлақ ауылынан, Қызылқайнар жерлерінен табылған тарихи жәдігерлер: әйел адамдарды әсемдейтін алтыннан, күмістен, түрлі жақұт тастардан жасалған алқалар, білезіктер, моншақтар, сырғалар, сақиналар, белбеулер, қоладан жасалған ілгектердің табылуы [6, 55 б.].

Сонымен, келтірілген деректерден шығатын қорытынды: сақ және басқа да ежелгі ру-тайпаларында отбасы тәрбиесіне аса көңіл бөлген. Қыз баланы тиісті үй шаруашылығына үйретіп, үлендң сыйлау, туған жерді бағалауды ең басты міндет деп білген.

Сақтар мен ғұндар дәуірінен кейінгі кезеңде, яғни Түркілер дәуіріндегі қыз бала тәрбиесіне қатысты бірқатар ерекшеліктер байқалады.

Түркі халықтарына ортақ ежелгі ескерткіштері мен мәдениетіндегі қыз бала тәрбиесі туралы тағылымдар туралы мағұлматтарды: тастағы жазба ескерткіштер; тас мүсіндер мен таңбалы тастар; археологиялық айғақтар; әйелдерге арналған кешендер, күмбездер, мұнаралар; петроглифтер; аңыздар мен тарихи деректерден табуға болады.

Еуразияның далалық жазықтарында, ең алдымен қазақстандық бөлігінде, ал кейіннен оңтүстік орыс далаларында өмір сүрген қыпшақтардың мүсіндік бейнелеу өнерінде тараған тасқа қашалып жасалған «қыз» немесе «әйел» бейнесі түркілердің орта ғасырлық көшпенділер мәдениетіндегі біртұтас орта-азиялық ареалдың батыс қанатының айрықша белгісі болып табылады. Түркілер әйелді күнделікті тұрмыста шаңырақтың бір уығын көтерісетін ер адамның қосағы деп ғана түсінген жоқ, әйел затын қасиетті «Ұмай ананың» сарқыты деп бағалады [7, 476 б.].

Ғалым Н.Келімбетов «Түркі халықтарының ежелгі әдеби жәдігерліктер» еңбегінде ежелгі дәуір адамдарының идеологиялық ұғым-наымдарында ру басшысы және ошақ иесі ретінде әйелге табынушылықтың орын алуы да кездейсоқ еместігін және де Ана мен Киелілік егіз ұғымдар, қазақ халқының ұлттық болмысында ананы отбасының қамқоршысы, елдің ұйытқысы, береке-бірліктің бастаушысы деп санаса, көне түркілерге Ұмай ананы шаңырақтың желеп-жебеп жүрер киелі, қасиетті қорғаушысы деп ұққандығы жайлды айтады [8, 327б.].

Ежелгі Түркі әйелдерінің хәл-ахуалы жайлы мағұлматтарын жинақтай келіп, Л.Гумилев «Көне түріктер» еңбегінде: «Түріктер әйелдерді сал-серілердей әдейі қатты құрметтейді. Баласы үйге кіргесін әуелі шешесіне иіліп, тәжім еткен, содан кейін барып әкесіне сәлем берген». Көне түркі халқы қыздарын тек үй берекесін сақтаушы ғана емес, ел қамын ойлар азаматтық сезімге тәрбиелей білгені туралы: пікіріміздің дәлелді болуы үшін ғалымның мына жолдарына назар аударалық: «Гәңірхан кезінде билік жүргізуді ханша-ана, Тонькөктің қызы По-бек басқарып, өткеру шартын алдын ала келіскен бойда Қытайға алып келді. Түріктер шекаралық әскери сотымен қосылды, ал По-бек патшазада әйел құрметті атағы мен кінәздік киім-кешек, қаражат алды» – делінген [9, 480 б.].

IX-XII ғасырлардағы қазақ халқының қыздар тәрбиесі жайлы даналық ой-пікірлердің және қыз тәрбиесінің мәнін ашуда (Қорқыт, Әбу-Насыр әл-Фараби, Жүсіп Баласағұни, Қожа Ахмет Йасауи, Кейкаус) ойшылдар мен ғұламалар елеулі үлес қосты.

Ұлы ғұламалардың еңбектерінде қыз баламының болмысын қалыптастыруда оған болашақ ана деп карап, ондағы тәрбие мақсаты бүкіл рудың, ұлттың болашағы байланыстырылатын қыз тәрбиесіне қатаң тәртіп пен талап қойылатындығы айтылады. Сонымен қатар, еңбектерінде ұл және қыз тәрбиесінде бөліп жармай адамзатқа қажет болатын барлық өнер атаулысын бала бойына сіңіру ортақ мақсат етіледі, дегенмен, жынысына қарай жүзеге асырылу тәртібі де мұқият ескеріледі.

Қазақ халқының қыздар тәрбиесі жайлы терең ойын, мейілінше танып білу Қорқыт атадан бастау алады. Қорқыт ата кітабының тағылымдық, тәрбиелік мәні күшті. Өшпейтін із қалдырған «Қорқыт ата» кітабында: отбасындағы ең әуелі ананы сыйлау, әкені құрметтеу, отбасындағы жарасымды қарым-қатынас, ұл мен қыз тәрбиесі, ел үшін ерлік жасауға, ана абыройы, отбасының татулығы қастерлене баяндалады [10, 128 б.].

Қыздарды тәрбиелеуде, адамзат тарихында Аристотельден кейін екінші ұстаз Әбу-Насыр әл-Фараби еңбектерінің орны ерекше. Әл-Фарабидің философиялық трактатында «Жақсы мінез-құлық пен ақыл біріккенде ғана олар адамшылық қасиеттер болып табылмақ», - деп жазды «Қыз-қылықты» болсын деген ел арасында кеңінен тарап кеткен сөз бар, яғни қыздың өзінің көркіне сай мінезі мен парасаты сай келу керек екенін айтады [11, 448 б.].

Қазақ отбасындағы қыз тәрбиесінің нәтижелігі қашан да оның қылығының сыпайы да сүйкімді болуы мен жарасымды әрекеті және жүріс-тұрысының үйлесімділігі арқылы айқындалып отырған. Ол жөнінде ақын Ж.Баласағұн «жібек мінез –қыз-келіншек шырыны, біле білсең, әйел көркі қылығы» (4500 бәйт), – деп қыз бала тәрбиесінің нәтижесі оның қылығы арқылы сезіліп тұратындығын айтады. Сонымен қатар қазақ халқында сұлулық ұғымының өзі адамның жан сұлулығымен астасып, келбетінің сол жан-дүниесімен үйлесім табуын мақсат тұтады. Қазақ халқы қашанда «...Елеусіз өскен қыз жаман», – деп қыз балаларының көзге тартымдылығын және сүйкімділігін алға тартып, жан-жақты сұлу қызды тәрбиелеуге талпынған. Сымбатты да әдепті қыз үйдің, елдің көркі деп саналған. Осы тұста, тәрбиелі үйдің қызының тағы бір ерекшелігі оның жібектей мінез-құлқының болуы екендігін; қол тимеген, еркек жүзін көрмеген, құлқы жақсы кісі – бақтың иесі, ісі гүлдер, тиіп құттың киесі (1705 бәйт) – деп, тәрбиелі келіннің отбасына келуі құт, берекенің келуімен тең екендігін суреттейді [12, 555 б.].

Қыз тәрбиесін ұйымдастырудың жолдары туралы Кейкаус та өзінің „Қабуснама“ еңбегінде ұсыныстар береді. Кейкаус ер бала тәрбиесіне қарағанда қыз бала тәрбиесіне деген көзқарастың әлдеқайда күрделі екендігін түсіндіреді. Кейкаус қыз бала табиғатының ерекшелігін ескере отырып, оларға жақсы тәрбие беруде жақсы ұстаздарды таңдаудың қажеттігін айтады. «Қыз деген – ата-ананың мұңдығы. Сондықтан қыз балаға мейірім, шапағат жасағын. Ұл атасыз болса да өзіне іс тауып алады. Ал, қыз бір ғаріп, мұңлық, бейшара деуге болады. Не нәрсе қолыңа түссе, алдымен қызыңа бер», – дейді [13, 272 б.].

XII-XIII ғасырларда қазақ даласында ислам дінінің келуімен отбасындағы тәлім тәрбие бірқатар өзгеріске ұшырады. Себебі ислам дінінде отбасындағы қарым-қатынас, әйел адамның ер адам алдындағы міндеттері, т.б. шарият заңдары арқылы реттеліп отырды.

Шарият заңдарында да қыз баланы болашақ ана ретінде тәрбиелеу, адамгершілік, ізгілік қасиеттерін бойына сіңіру арқылы, иманды етіп тәрбиелеу көзделді. Ислам дінінің талаптары әйел анаға үлкен құрмет құрмет білдіріп, оларға үйінде атқаратын ұлы жұмыс – бала тәрбиелеуді жүктейді. Мұсылман әйелдің ері алдындағы негізгі міндеттері: ерімен ынтымақтас және пікірлес болу; табысына қанағат білдіру; тамақ дайындау; тазалық сақтау: дене, киім, үй тазалығы, дүние – мүлікті сақтау, қайын-жұртты сыйлау, екеуара сырға беріктігі, жұрт алдындағы беделін сақтау, көркемдік талабына сай болуы: үй жағдайы, өзін күтіп әдемі жүруі; талабын орындау; ысырапшыл болмау; бала тәрбиесі: күтімі, қамқорлық, үйрету.

Демек, бұл кезеңдегі қазақ отбасында тәрбие мұсылмандық тұрғыда болғандығынан тарихи, әлеуметтік алғышарттарын айқындауға мүмкіндік берді. Мұсылман әйелдерінің құқының аяқ асты болуы; көп әйел алу; жесір дауы; әйелдердің шарият заңына бағынуы; әйел тәрбиесінің қаталдығы; некесіздіктен тыйылу және тексіз баланың туылмауы.

XV-XIX ғасырларда қазақ қыздарының, әйел тәрбиесі, тәрбие жолдары жайлы қазақ ойшылдары мен Ресейлік ғалымдар (А.И. Левшин, Н.Л. Зеланд), шетел ғалымдарының еңбектерінде жалғасын тапты.

Белгілі ағылшын суретшісі Джон Кестль өзінің «1736 жылы Кіші жүз ханы Әбілхайырға барып қайтқан сапары туралы» еңбегінде «... сол үйдің ең сұлу бойжеткені сұлу жорғаға мініп, көшті өзі бастап ең алдымен жүреді. Өзі сән-салтанатпен киінеді, басына күмістен оқа бастырып, ұшы сүйірленіп келген

әсем бас киім киеді, оған қызыл қаздың әдемі бір қауырсынын (үкі) және бір сылдырмақ тағып алады. Көш думандатылып жүреді, өлең айтылады, сыбызғы тартылады, жас жігіттер керуенге тұтқиылдан жау шаппасын деп, керуенді айналып ойқастап шауып жүреді» – деп қазақ қызының сұлулығы мен беделінің жоғарлығын суреттесе, енді бірде «...дала жігіттерінің денсаулықтары күшті, ал қыздарының барлығының дерлік көздері үлкен, шаштарын ұзын етіп өрген сұлулар», – деп дәріптейді [14, 158-178 бб.].

Демек, қазақ қызының еркіндігі мен тәрбиелілігі сол кездің өзінде шетел ғалымдарын тандандырып, тамсандырған.

Мұндай көзқарастарды қазақ қызының әйел баласының тәрбиелілігін профессор Ю.К. Малицкий былайша сипаттайды: «Қазақ халқының тұрмыс тіршілігінде әйел баласы ең алдымен шаруашылықтағы басты құндылық болып табылған. Қыз балалары анасының көмекшісі ретінде одан бір елі қалмаған. Анасының жанында жүріп әйел балаларына тән әрекет түрлерін, яғни су, отын әкелуге, киіз үйдің ішін жиып – теру, тамақ әзірлеу, іс тігу, қолөнермен айналысуға үйретіледі. Екіншіден, мұсылман дінін ұстаған түркі тілдес халықтардың басқа тайпаларынан тараған, олардан қарағанда қыз балалары анағұрлым еркін, әрі үлкен құрметке ие болған. Сонымен қатар, қазақ халқында әйел баласы өзінің шаруашылық жұмыстардағы жетістіктеріне қарай отбасында үлкен беделге ие болып отырған. Әйел мал шаруашылығын басқаруға, азықтандыруға, қолөнер бұйымдарын сатуға даярлау жұмыстарымен айналысуға құқылы болған. Оның көзқарасы мен пікірі отбасылық кеңесте шешуші дауысқа ие болған. Сондай-ақ, әйел ат үстінде еркін далада шабады, қонақтарды күтіп алуға және оларды қымыз, қымыранмен сусындандыруға қатысатын, тіпті олармен сұхбатқа да түсетін болған деп қазақ әйелдерінің басқа халықтардан ерекшелігін сипаттайды [15, 118 б.].

Қазақтар жөнінде ресейде алғаш монографиялық еңбек жазған А.И. Левшин қазақ әйелдерінің инабатты, шаруақорлық, іске шабар, еріне адал болатындығын сипаттай келе: «Қырғыз әйелдері – түйе жетектеп келе жатып та, жасы үлкен ерлерге ізеттілік көрсетуді ұмытпайды. Олар ерлерден гөрі еңбекқор, малға қарайды, киім тігеді, ері үшін бәрін жасап, оны кетерде атына мінгізіп, аттандырып салады» – деп жазады. Қазақта балаға әкеден гөрі ана көп қарайды, қыздарына үй ішіндегі өнердің бәріне үйретеді. Әсіресе, қазақтардың бала тәрбиесіне, қыз баланы тәрбиелеуге баса көңіл бөлуіне тоқталып, олар қыздарын оқытуға, түрлі қолөнерін үйретуге ою-өрнек, шілтер тоқуға, ас даярлауға жастайынан бейімдеді. Оны ауыз әдебиетінің асыл үлгісі «ата көрген оқ жанар, шеше көршен тон пішер» – деген мақалдары осыған дәлел дегенді айтады. «Қазақ қыздарына тәрбиені, отбасында жүріп, аналары өздерінің иманжүзділігімен, ақылдылығымен, қонақжайлылығымен үлгі-өнегесін, қасында жүріп, көрсетіп, үйрету арқылы тәрбиелейді» – деп тұжырымдайды [16, 656 б.].

Қыз идеясының алғашқы үлгісін, қыз сынына қатысты ең басты құндылықтарды, ұлы Абай жасаған қыз бейнесін айқын көруге болады. Ол қазақ қызы көзі ашық, сауатты, білімді болуы тиіс деп санайды, өйткені әйел ұрпақ тәрбиесімен тікелей байланысты. «Әке көрген ұл-оқ жонар, шеше көрген қыз-тон пішер» сөзін тағы бір дәлелдігін көрсетеді. Қыз бойындағы іскерлік, адамгершілік қасиеттерді қалыптастыруда ата-ана рөлі басымырақ болатынын жырлайды. Абай қыз балалардың жұбайлық өмірге ертерек баулынуы керектігіне ата-аналар назарын аударады Абай ата-аналарға қыз бала тәрбиесіндегі халық дәстүрін басшылыққа алуды ұсынған. Сонымен бірге адамгершілік қарым-қатынастың жай-жапсарын бойларына сіңіріп, өз қыздарын жақын жеңгелерімен сырлас болуға баулып, өнегелі жеңгелерінің іс-әрекетіне еліктету керек деп санаған [17, 270 б.].

Қыз баланы оқытуды, оларға тәлім-тәрби, үлгі-өнеге беруді, хат танытуды алғаш қолға алып, оны бір жүйеге келтірген Ыбырай Алтынсарин болатын. Қазақ халқының келешегі – қыз балаларды тәрбиелеуге байланысты қасында интернаты бар бірнеше қыздар училищесін ашып, ұлттық тәрбиеге ерекше көңіл бөлді. Ол Ырғызда, Торғайда қазақ қыздарына арнап интернаты бар мектеп аштырды. Мұның өзі қазақ халқы өміріндегі орасан маңызы бар тарихи уақиға еді.

Сонымен қазақ халқының орта ғасырлық тарихи дамуы отарлық дәуірде қыз тәрбиесінің саяси-экономикалық, мәдени өзіндік ерекшелігі қалыптасты. Аталған кезеңде қазақ халқының қыздарды тәрбиелеудегі тарихи әлеуметтік алғышарттары мыналар: қыздар тәрбиесіне байланысты дәстүрлерінің қалыптасу кезеңінің өркендеуі және қоғаммен бірге қанат жаюы; қыз тәрбиесіндегі көзқарастардың кеңеюі; қыздардың мал орнынан сатылуы; көп әйел алудың жалғасуы; әменгерлікті жою жайлы көзқарастар; қазақ әйелдерін білімге тарту және қазақ қыздарын қолөнер мен еңбекке баулу; қазақ әйелдерінің азаттық жолында күресуі.

1920-1990 жж. аралығында кеңестік дәуірдегі ғылыми педагогиканың қалыптасуы тәрбие теориясында сонымен бірге қазақ халқының белгілі зиялылары Ж.Аймауытов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов,

М.Жұмабаев, М.Ж.Көпеев, Ш.Құдайбердиев, т.б. тәлімдік ойлары ұлттық тәрбиенің мәнін тереңінен аша түседі. Қазақтың зиялы өкілдерінің қыздар мәселесі туралы идеяларын әр қырынан қарауға мүмкіндік жасады. Бұл кезеңде қыздар тәрбиесінің мәселесін шешу әлеуметтік мәселелерді, сонымен қатар білім беру іс-тәжірибесін белсендірудің мазмұнына байланысты болды.

Қазан төңкерісінен кейін жылдары В.И. Ленин тәрбиелеудің бұрын орын алып келген жүйесін түбірімен өзгертіп, коммунистік тәрбиенің мақсат-міндетін тұдырымдады. 1918 жылдың 31 мамыр айынан бастап ұлттық шектеушілік, әйелдердің оқуға теңсіздігі жойылып, Халық ағарту комиссириатының қаулысымен мектепке ұлдар мен қыздар бірге оқыту енгізілді. Кеңестік өкіметінің алғашқы кезеңінде, халық шаруашылығын жандандыру кезінде әйел баласының нәзіктігіне қарамастан қара жұмыстарға салына бастады. Тоталитарлық жүйе әйел мен еркекті тең құқылы деген аксиоманы пайдаланып, қыз-келіншектерді техника тілін білуге, алып зауыттар мен фабрикалардағы станок басына, жардай трактордың құлағына жарғанаттай әйелдерді отырғызды. Міне, еркек пен әйел еңбегін теңестіру – сол дәуірдің заңдастырылған қателігі еді.

М.Жұмабаев «Педагогика» атты әрі оқулық, әрі әдістемелік кітабында, тәрбие түрін төртке бөліп, дене тәрбиесі, сұлулық тәрбиесі, ақыл тәрбиесі һәм құлық тәрбиесі, - дей отырып, адам баласында осы төрт тәрбие түгел берілгенде ғана, оның тәрбиелі болғандығы, - деп тұжырым жасайды. Ал, балам адам болсын дейтін ата-ана осы төрт тәрбиені дұрыс, орындасын. Бала аурулы, бала тар ойлы ақымақ болса, бала кінәлі емес, тәрбиеші кінәлі; бала сұлулықтан ләззат ала алмайтын мылқау жанды болса, бала айыпты емес, тәрбиеші жазалы. «Бала істеген жауыздықтың жазасын тәрбиеші көтерсін» деген иран елінің мәтелі шын, дұрыс мәтел – дейді. Педагог бала тәрбиесіндегі, соның ішінде әрине, қыз баланы тәрбиелеуде ананың рөлінің жоғары екендігін баса айтқан. Өйткені бала анаға жақын тұрады, шешесі үйде қызының көзінше не істесе, оның қимыл-қозғалысына, сөйлеген сөзіне қарап, ертең ұядан ұшқанда қыз бала соны қайталайды. Әрине, қыз тәрбиесі анаға ғана байланысты. Сол себептен ананың, қыз баланың көзінше әдепті, мәдениетті болуын айтады. Сол сияқты, «баланың маңдайындағы, адамдардың жүріс-тұрысы да әдепті, сұлу болуға тиісті. Сұлу дене, сұлу қозғалысты көріп өскен баланың денесі де, қозғалысы да сұлу болады. Бала түрлі музыка құралдарының үндерін тындасын, сурет салып үйренсін, топас адам — тірі өлік», - дейді Мағжан [18, 155 б.].

Сонымен, кеңестік дәуірдегі қазақ қыздары тәрбиесінің тарихи, әлеуметтік алғышарттары төмендегідей болды: Қазақ әйелдерінің қоғамдық-саяси қызметке тартылуы; қазақ әйелдерінің еңбектегі рөлінің ерлермен тең құқықты болуы; қазақ әйелдерінің ел экономикасын көтеруге ат салысуы; қыздарға байланысты тәрбие салаларының кеңеюі; қыз баласы мен ер балаларға бірдей тәрбие берілуі; қазақ қызының бойындағы ұлтжандылықтың болуы; әйелдердің хал-ахуалының жоғарылауы.

С.Ғаббасовтың педагогикалық зерттеу еңбектерінде ана құрсағындағы тәрбиесі жайлы айтылған. Ал, «педагогика саласында тәрбие нәресте кезінен басталады деп қателесіп келдік» – дей отырып, тәрбие: Шаңырақ құрар кездегі еркек пен әйелдің имандылығы осы сәттегі әйел жатырына түсетін ұрық тазалығын айту керек. Ана құрсағындағы жан иесінің даму сипаттарын айта отырып, бүкіл адамзаттың негіздері, бала дүниеге келгенге дейін қалыптасып қоятындығын, оның құлпыра жетілуіне бірден-бір әсер ететін жүрек тәрбиесінің мәніне ерекше көңіл аударған жөн» деп көрсетті [19,320 б.].

С.Ғаббасовтың бұл теориялық негізімен келісе отырып, осы құрсақ иесінің өзінің тәрбиелілігіне баса көңіл аударуымыз керек екендігін айқындадық. Олай дейтініміз, ана құрсағына бала бітпей тұрып, оның иесін тәрбиелеу керек. Ал, жатыр иесі деп отырғанымыз – қыз баласы.

Осылайша, қорытындылай келе, мақалада қазақ қыздарын қазақ педагогикасында тәрбиелеудің тарихи-әлеуметтік алғышарттары жасалды. Қазіргі біз өмір сүріп жатқан қоғамға тоқталсақ, тәуелсіз, еркін еліміз осы заманның даму үрдісі жылдамдығымен зымырап келеді. Ұлттық сана-сезімге сіңіп, арғы тегімізден келе жатқан адами қасиеттерімізді жойып алмауды қажет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Халидов А.Б. Словари Исхака әл-Фараби и Махмуда әл-Кашгари (из истории лексикографии в Средней Азии X-XI вв.) – Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока. – Алматы, 1972. – 315 б.
2. Қалиев С.Қ. Қазақ халқының салт-дәстүрлері. – Алматы: Рауан, 1994. – 222 б.
3. Оразбай М. Сақтар мемлекеті. //Қазақ батырлары. – 2005. – №6. – 4-11 бб.
4. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей (под общей редакцией академика М.К. Козыбаева). – Алматы: Санат. – 1996. – 656 б.
5. Александрійский К. Древние авторы о Средней Азии. – Ташкент. – 1940. – 125 с.
6. Мыңжан Н. Қазақтың қысқаша тарихы. – Алматы: Қазақстан. – 1994. – 55 б.
7. Салғарұлы Қ. Түрік әлемі: Тарихты қайта пайымдау. – Астана: Елорда. – 2000. – 476 б.

8. Келімбетов Н.Ежелгі дәуір әдебиеті. – Алматы: Атамұра. – 2005. – 327 б.
9. Гумилев Л. Көне түріктер: көпшілік қауымға арналған. – Алматы: Білім, 1994. – 480 б.
10. Қорқыт ата кітабы. Оғыздың батырлық жырлары: Эпос / Орыс тілінен аударған Ә.Қоңыратбаев, М.Байділдаев. – Алматы: Жазушы. – 1986. – 128 б.
11. Әл-Фараби. Философиялық трактаттар. – Алматы: Ғылым, 1973. – 448 б.
12. Баласағұн Жүсіп. Құтағдү білік //Баспа дайындаған Ә.Құршижанұлы. – Түркістан: Тұран, 2004. – 555 б.
13. Қайқаус Кабуснама. /қаз. тіліне ауд. Т.Айнабеков. – Алматы: Ғылым. – 1984. – 272 б.
14. Кестль Джон. Дневник путешествия в году 1736-м из Оренбурга к Абулхаиру, хану Киргиз-Кайсақкой Орды /Пер. с нем. В.Штанкенберга, В.Скорого. – Алматы: Жибек жолы, 1998. – 158-178 с.
15. «Народы Средней Азии». Рукопись профессора Ю.К. Малницкого. ЮКОГА. Фонд № 1170. Название фонда «Документы о жизни и деятельности казахской национальной интеллигенции в Туркестане», ОП 10, Дело 4. – 118 с.
16. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей (под общей редакцией академика М.К. Козыбаева). – Алматы: Санат, 1996. – 656 с.
17. Абайдың өмірі мен творчествасы. – Алматы, 1954. – 270 б.
18. Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы, 1992. – 155 б.
19. Ғаббасов С. Халық педагогикасының теориялық және методологиялық негіздері. Пед. ғыл. док. ...дисс. – Алматы, 2002. – 320 б.

ӘӨЖ 674.11
ГРНТИ 789-11

Р.Р. Оспанова¹, М.М. Муратказин²

¹ т.ғ.к., Абай атындағы ҚазҰПУ-нің доценті

² т.ғ.к., Абай атындағы ҚазҰПУ-нің доценті

ЕР ТОҚПАНБЕТ БАТЫРДЫҢ ЕРЛІКТЕРІ ҰРПАҚҚА ӨНЕГЕ

Аңдатпа

Қазақ елінің мыңдаған жылдық тарихында басты орын алатын негізгі проблемалық мәселелердің бірі де, бірегейі де қазақ-жоңғар соғыстарында қолына найза алып күрескен батырлар ерлігі. Олай дейтініміз аса құнды ғылыми тақырып бола тұра, ол кезең жай ғана тарихи оқиғалардың қатарында бағаланып келгені ешкімге құпия емес. Тәуелсіздігіміздің таңы атқаннан кейін ғана мәселеге шындап бет бұрдық.

Тарихымыздың осы бір аумалы-төкпелі кезеңінде ақ найзасын қолға алып, арғымақ мінген батырлардың бірі, орта жүз Найман руының ішінде Матайдан тарайды елінен шыққан нақтылап айтсақ, Шығыс Қазақстан өңірінде дүниеге келген Ер Тоқпанбет есімі туралы кейінгі ұрпаққа ғылыми, әдеби материалдар тапшы. Барының өзі мардымсыз және мәселеге ынталы аз ғана қауымның арасынан ұзап шықпаған. Оның үстіне Ер Тоқпанбет есімін қасиетті бойтұмардай сақтап, айтудан жалықпайтын қарияларымыздың қатары да селдіреп қалғандықтан қазіргі жас қауым бабаларының есімін де білмейді десек артық айтқандық емес. Ер Тоқпанбеттің «Ақтабан шұбырындыдан» бастап, 1756 жылы жоңғар мемлекеті тарих сахнасынан біржола жойылғанға дейінгі соғыстарда қол бастап жасаған жанкешті ерліктерді ел есінде сақталған.

Тірек сөздер: батыр, Шығыс Қазақстан, қазақ елі, қазақ- жоңғар соғыстары, ерліктері

Оспанова Р.Р.¹, Муратказин М.М.²

¹ к.и.н., доцент КазНПУ имени Абая

² к.и.н., старший преподаватель КазНПУ имени Абая

ПОДВИГИ ГЕРОЯ ТОҚПАНБЕТ БАТЫРА КАК ПРИМЕР БУДУЩЕМУ ПОКОЛЕНИЮ

Аннотация

Одним из основных проблемных вопросов, которые занимают важное место в многотысячной истории казахского народа, является мужество батраков, которые боролись за копье в руках в казахско-джунгарских войн. Не секрет, что этот период был очень ценной научной темой, который был оценен в

числе просто исторических событий. Только после обретения независимости мы серьезно подошли к проблеме.

Истории в переходной период аргымак один из героев взял копье, а точнее из среднего жуза Найман, из рода Матай распространяется, в регионе Токпанбет Мужчина родился в Восточно-Казахстанской области имя в памяти последующих поколений о научных, литературных материалов не хватает. Всё что есть среди малочисленных общин стремящихся к проблеме. В связи с тем, что в настоящее время в Казахстане ни одной организации. В 1756 году Джунгарское государство сохранило память о героических подвигах, совершивших от «Ақтабан шубырынды» до окончательной ликвидации Джунгарского государства.

Ключевые слова: батыр, Восточный Казахстан, казак елі, казахско - джунгарские войны, подвиг.

Ospanova R.R.¹, Muratkazin M.M.²

¹*Ph. D., associate Professor of KazNPU named after Abay*

²*PhD in history, senior lecturer at KazNPU named after Abai*

THE EXPLOITS OF THE HERO TOPNET BATYR AS AN EXAMPLE TO FUTURE GENERATIONS

Annotation

One of the main problematic issues that occupy an important place in the history of many thousands of Kazakh people is the courage of the laborers who fought for the spear in their hands in the Kazakh-Dzungarian wars. It is no secret that this period was a very valuable scientific topic, which was rated among just historical events. It was only after independence that we took the problem seriously.

History in the transitional period argymak one of the heroes, or rather from the middle juz Naiman during Matai from the family spreads, in the region Tokpanbet Man was born in East Kazakhstan name in the memory of subsequent generations of scientific, literary materials are lacking. The bar itself has not lengthened among the small communities seeking the problem. Due to the fact that currently in Kazakhstan there is no organization. In 1756, the Dzungarian state preserved the memory of the heroic deeds committed from "Aktaban shubyryndy" to the final liquidation of the Dzungarian state.

Key words: Batur, East Kazakhstan, Kazakh Eli, Kazakh-Jungar wars, feat.

Қазақ батырларының ерлік жорықтары тарихымыздың баға жетпес қазынасы әрі құндылығы болып қалары ғасырдан – ғасырға ұласып келе жатқан асыл мұра. Қазақ тарихындағы батырлардың баға жетпес ел үшін, жер үшін ерліктері бізді бүгінгі ұлттық тәуелсіздігімізге, ұлттық мемлекетіміздің мәңгілік баянды болуы идеясына біріктіріп отыр десек артық айтпаймыз. Мемлекетіміз ғасырлар бойы аңсаған егемендігін алып, ұлттық тәуелсіздігімізге қол жеткізген тұста қазақ халқының азаттық соғыстарында қол бастаған және сол жолға өмірін арнаған батырлардың күреске толы тағдырының маңызын ашып көрсетуге қазіргі таңда мән беріле бастағаны ұрпақ парызы. Біз қазақ батырларының қоғамдағы рөлі жөнінде біз батырлар жырлары, тарихи жыр-дастандар, аңыздар арқылы деректерді біле отырып, мұрағат деректеріндегі ақпараттармен саралап білеміз. Халқымыздың рухани қазынасына айналған бұл жырлардың, аңыз-әңгімелердің, ел ішіне кең тараған шежірелердің құндылығы мен идеялық бағыт-бағдарын бағалағандың өзі – тарихи тағылым. Кең байтақ жерін білектің күшімен, найзаның ұшымен қорғап қалған батырлар – бүгінгі ұрпаққа үлгі әрі өнеге. Қазіргі кезде ұлттық тарихымыздағы есімдері биік тұғырға көтерілген, халық жадында мәңгілік сақталған, ел сүйіспеншілігі мен махаббатына бөленген батырлар – тарихи тұлға ретінде маңыздылығы бүгінде арта түсуде. Сондықтан, ұлтымыздың тарихи тұлғалары мен ұлы батырларының туған елі мен жері үшін жасаған баға жетпес ерліктерін бағалап, қадірлеу біздің басты борышымыз. Осы тұрғыда халық бірлігі үшін қызмет еткен, қазақ жері үшін қасық қаны тамғанша күрескен тұлғалардың бірі – XVIII ғасырда өмір сүрген ұлт батыры бабамыз Токпанбет Тұңғатұлының батырлығын зерттеу қоғамдық сұраныстан туындағын өзекті мәселенің бірі.

Токпанбеттің батырлық ерліктері елге танымал болған. Мысалы, Ер Токпанбеттің қазақтардың жоңғармен болған 1723 жылы «Ақтабан шұбырындыдан» бастап, 1756 жылы жоңғар мемлекеті тарих сахнасынан біржола жойылғанға дейінгі соғыстарда қол бастап жасаған жанкешті ерліктерді ел есінде сақталған.

1732 жылы жеті мың қолдан тұратын жоңғар әскері Орта жүзге шабуыл жасайды. «Қысқа күнде қырық шапқан» қалмаққа қазақтар тарапынан зор тойтарыс беріледі. Бөрібай батыр бел шешпей, Ер

Токпанбет екеуі бұл шайқастан сырттап қалмайды. Қасық қаны қалғанша жоңғарлармен аянбай осы шайқаста күрескен батыр бабалар [1].

Ер Токпанбет 1705 жылы туып, 1801 жылы 96 жасында қыста қайтыс болған. Мәйітін Шыңғыс тауынаң етегіне «аманат» ретінде уақытша қойып, немересі Құлтай батыр жорықтан оралған соң, мәйітті түйенің терісіне қаптап, 19 күн жол жүріп келіп, Түркістандағы Ахмет Яссауи мазарына апарып жерленген. Көне көз аталарымыздың айтысында, осы әулие орынға жерленген тектілер тізімінде Тұңғат ұлы Ер Токпанбет «Қолағаш баба» атауымен тіркелген. Ер Токпанбеттің «Қолағаш» аталу себебі, онша қиындық тұдырмайды. Оның қазіргі ұрпақтарының бірі – зейнеткер полковник Ақшамбек Барысбекұлы мырзаның айтуынша, Ер Токпанбеттің жеңгелері мен келіндері оның есімін тура айта алмай, балама сөз ретінде Қолағаш десе керек. Бұның солай болғанына таң қалуға болмайды. Өйткені, ондай дәстүр қазақ тұрмысында әлі күнге дейін кездеседі.

Ер Токпанбет жөнінде шежіре таратқанда, ол Найман руының ішінде Матайдан тарайды. Одан кенже Сақайға жалғасып, Сақайдың Тұңғат ұлынан(кенже ұлы) Токпанбет туады. Ол: Матай мен Кенже әулетінің ұранына айналған халық батыры болатын. Токпанбеттің 11 баласының алтауы (6) жаугершілік заманда шейіт болған. Тірі қалған Қоңырбай деген ұлынан тағы да 9 ұл туған. Бұлар Токпанбеттің «үш тоғыз» деп аталынған. Солардың ішіндегі Мырхағұлдан тағы да тоғыз ұл тарап, екінші тоғыздың бірі Белібайдан – Рысбек – Барысбек – Ақшамбек – (Серік, Берік, Бейбіт, Бейбітгүл) тараған.

Шежіреге жүгінсек, 1705 жылы туған Токпанбет батыр 1723 жылы басталатын жоңғар шапқыншылығы «Ақтабан шұбырынды...» кезеңінде 18 жастағы жас жігіт еді. Сондағы елдің қайғылы қасіретін көзімен көріп, жүрегімен сезінген Токпанбет өз бойындағы ерекше қасиетін бірден көрсеткен жоқ болатын. Жоңғар соғысының соңына қарай 1750 жылдары «Ақтабан шұбырындыда» жаудан ығып барған Сыр өңірі мен Арқа аралығынан үш ата матай (аталық, қаптағай, кенже) елін жинап алып келіп, осы Шыңғыстауға орнықтырған Токпанбет батыр болатын. Қазақ қолдарымен бірлесіп Ер Токпанбет 1724 жылы Түркістанды жау қолынан азат етуге қатысады. 1725 жылы Отырар, Сайрам, Түркістан аймағын жау қолынан азат етуде ерен ерліктерімен танылады. Қаратаудағы Теректі алқабында, Боралдайдың саласында, Садыр-Қамалбұлақ деген шағын өзенде қалмақтардың қалың қолын қазақтың біріккен қолымен талқандайды. Жаудың қашқандарын Үлкентүз тауына қуып тығып, жойыпты. Ер Токпанбет 1726 жылғы Ордабасыдағы алқалы жиынға қатысқан ел тірегі. Ер Токпанбет қалмақ-жоңғарлармен соғыста көрсеткен жеңісті ерліктері үшін есімі бүткіл Кенже елінің ұранына айналады [2]. Ер Токпанбет 1728 жылы Шұбаркөл, Бұланты өзені бойында қазақ қолының алғашқы жоңғарларға қарсы тойтарыс беру соғысы «Қалмақ қырғанға», одан 1730 жылғы тамыз айының аяғында өткен Алакөл маңындағы «Аңырақай» соғысына қатысқан жампоз. 1732 жылы жеті мың қолдан тұратын жоңғар әскері Орта жүзге шабуыл жасайды. Ер Токпанбет бел жазбай, бұл шайқастан сырттап қалмаған. Жоңғарлар 1739 жылы 10 мың қолмен және 1742 жылы 20 мың қолмен Орта жүз жерін ойрандайды. Зеңбіректен оқ атып қазақ қолын талқандайды. Соған қарамастан жоңғарға тойтарыс беріледі. Осы тойтарыс соғыстарда Бөрібай батыр мен Ер Токпанбет ерен ерлік, ұйымдастыру қабылетімен көзге түседі.

Токпанбет батырдың жаудан қайтарар кегі тарихта «Қалмақ қырылған» деп аталып кеткен Сарыарқаның Бұланты өзені бойындағы Қара сиыр деп аталатын елді-мекендегі шайқаста басталды. Оның кегі осыдан бастап Балқаш көлінің етегіне жауды ойсырата жеңген «Аңырақай» шайқасына жетіп, 1758 жылға дейін жалғасты. Демек, Ер Токпанбет қазақтардың жоңғарлармен болған 1723 жылғы «Ақтабан шұбырындыдан...» бастап, 1758 жылғы жоңғар мемлекеті тарих сахнасынан кеткенге дейінгі соғыстың басы-қасында болған ерекше тарихи тұлғаның бірі болып табылады. 1750 жылдардың орта шенінде қалмақтан босаған Шыңғыстау өңіріне Ер Токпанбет матай жұртын жинап қоныстандырады. Ш.Құдайбердіұлы мұны растап, Еңлік-Кебек поэмасында «Бос тұрған Шыңғысқа матай қонған. Біз әрі-бері деп жүргенде» деп жазған. Ал тобықтыларды 1780 жылдардан кейін Мамай бастап Шыңғыстауға әкелген. Жоғарыда айтылғандай, осы қорым ішінде батыр мәйітінің уақытша аманаттап қойылуы да мүмкін деген ойға келіп тұрмын», – деп, ықылас қойып, қайыра зиярат еттім.

Токпанбет батырдың тарихи ортаға кіріп, батыр ретінде ерекше даралануы Абылай хандығымен тұспа-тұс келеді. Кенже –Матай Ер Токпанбет жекпе-жек ұрысында майданға қатарынан үш мәрте шығып, қарсылас жоңғар батырларын жеңген. Ер Токпанбет жекпе-жек майданына матай елі атынан Бөрібай батырдан кейін екінші болып ұрысқа шыққандығы жөнінде ақпараттар бар.

Дәл осы кезеңдегі қанды қырғында қазақтың батырлары ішінен ханнан бата алған бірен-саран батырлар қатарында Токпанбет батыр да бар еді.

«Ханнан бата алған» демекші, Ер Тоқпанбеттің қазіргі ұрпағы Жемісбек Дулатбекұлының дерегінде айтылғандай, 1745 жылғы жоңғарлармен болған кезекті соғыста үш мәрте ұрысқа шыққан Тоқпанбет үшеуінде де жеңіске жеткен. Сонда Ер Тоқпанбет Абылай ханнан «Үш тоғыз өсімтал бол!» - деген бата алған екен. Қазақ қолының сол кездегі әскербасы қанжығалы Бөгенбай ханның ойын дереу түсінген бойда, осы оқиғадан кейін Ер Тоқпанбетке 10 мың қол беріп, бір түменді басқаруға тағайындаған. Жеткен деректер бойынша Тоқпанбет 1742 жылы Кіші жүз бен Башқұрт жасақтарын басқара жүріп, Жайықтың төменгі ағысындағы елді-мекендерді қалмақтардан тазартқан. Егер біз Ер Тоқпанбет сияқты батыр тұлғалардың есімін қайта жаңғырта алсақ, бұл тек қазақ халқының ғана емес, башқұрт сияқты түркі тілдес халықтардың бәрінің ортақ мақтанышы болатыны сөзсіз. Жоңғар билеушісі Лама Доржы 1754 жылы 10 мың қолмен қазақ еліне шабуыл жасайды. Абылай хан басқарған қазақ қолы қарсы шығып, жеңіліске ұшырап, 300-дей сарбаздарынан айырылады. Осы соғыста Ер Тоқпанбеттің өзі жауға жұмсаған туған інісі Тастемір батыр мерт болады. Абылай хан қарымта қайтару негізінде 1755 жылы жазда екі бағытта жоңғарларды шабады. Ер Тоқпанбет бес қаруын асынып, інісі үшін кек алуға шығады. Абылай хан басқарған қазақ қолы Лама Дабашының қыруар әскерін Талқы асуынан асырып, Қорғас пен Құлжаға дейін шегіндіреді.

Жоңғар басқыншылығы кезінде елі мен жерін Абылай ханмен бірге жүріп қорғаған жас батыр – Ер Тоқпанбет болатын. Ол Абылай ханнан 6 жас үлкен еді. 1754 жылғы Қапал-Арасан маңындағы қазақ-қалмақ соғысы қазақтар жеңісімен аяқталады. Жоңғар-қалмақтар қазақ жеңісін мойындайды. Бітім сұрайды. Аякөз өзенінің Балқашқа құяр тұсы Лайсуда көк қасқа айғыр, қара бас қошқар сойылып, қолдарын қанға малып, кешу сұрасып, екі жақ шартқа отырады. Мамыр – береке, көңілден қайғы-қасірет кетіп, шаттық келді дегенді білдіреді. Осы бітімнен кейін қазақ елі Зайсан мен Тарбағатайдан аса орнығады. Матай елінің Шыңғыс тауына орналасуы осы жылдан бастау алады. Ер Тоқпанбет Лай судағы «Қанды жап» келісімінің алдында, қолбасшы, сардарбек Бөгенбай батырдың басқаруымен жоңғарды Тарбағатай, Итарқадағы Қоймаңырақ, Қозымаңырақтан қуған батырлармен бірге болады. Бұқар жырау: «Асу салған тас бұзып,

1740 жылы Оралдың арғы жағындағы Әбілқайырдың қол астынан Башқұрттың бүлікшісі атанған Қарасақал қашып кетеді. Әбілқайыр ханнан ыққан Қарасақал Ер Тоқпанбетке барып паналайды. 1740 жылы 10 шілдеде сенатқа жазған хатында Орынбор комиссиясының басшысы князь В.А. Урусов: «Қарасақал өзінің досы Аққұзеумен және бір топ жақтастарымен Ұлқиян-Бастау деп аталатын өзеннің жанындағы тауға қамалған. Қарасақал жараланып, қазақ қолына тұтқынға түскен. Орта жүзге танымал адам старшина Бөгенбай батыр осы мәселенің хабарымен келді. Бөгенбай батырды марапаттап, қазақ билеушілерінен Қарасақалды Орынборға, полковник Л.Я. Останковқа әкеліп тапсырулары керек екендігі туралы грамотамен еліне қайтардық», – деп хабарлапты. «Қарасақал Ұлы жүз үйсін Төле биге жіберілді» деп, 1740 жылы 21 тамызда жауап беріліпті. Орыстар Қарасақал басына 500 рубль бәйге жариялапты. Қарасақалды қазақ басшылары қалмаққа қарсы пайдаланбаққа Сына (Шона) деп атапты. Қарасақал «Сынамын» деп алдап, орыс пен жоңғардың естерін алады. Қазақтар бас сауғалап келген бауырлас Қарасақалды ұстап бергісі келмейді. Башқұрт Азынабай Қарақозыұлы 1742 жылы, 16 қарашада тыңшы болып қазаққа келіп, Қарасақалды қазақтар қайтармайтынына орыстардың көзін жеткізіпті.

Қазақ жерінің соншалықты кең болу себебі, қазақтың бәрінің де батыр болу сияқты ділдік қасиетінен туындайды. Сондықтан, бүгінгі таңда елі мен жерін қорғаған батырларды мүмкіндігінше іздеп тауып, тарихи айналымға шығара беру керек. Сонда ғана, кейінгі ұрпақтарымызға біздер қазіргідей аймаққа қол жеткізген бабалар рухына деген парызымызды орындаймыз. Сондай-ақ болашақта қазіргі жерімізді ешкімге бермейтін нағыз патриот ұрпақ тәрбиелей аламыз. Біздер Ер Тоқпанбетке іздеу салу арқылы бөле-жарды рушылдықты қуып отырған жоқпыз. Керісінше, біздің мақсатымыз – кез-келген қазақ батырының ескерусіз қалмауы. Қазақ- зерделі халық. Ол ғасырлар бойғы тарихын өзінің жадында сақтап үйренген халық. Сондықтан, қазақтың ауызша тарих айту дәстүріне сүйеніп, батырларды халық ішіндегі ескі көне қария сөздеріне құлақ түре жүріп те іздеп табуға әбден болады деп ойлаймыз. Ер Тоқпанбет батырдың қазақ елінің азаттығы жолындағы ерліктерін тарихымызда қайта жаңғырып, жас ұрпаққа өнеге ұсыну мақсатында «Ер Тоқпанбет» Қоғамдық қоры құрылып, тарихи деректер жинау ісі қолға алынды. «Егемен Қазақстан», «Қазақ әдебиеті», «Қазақ елі», «Жұлдыз», «Қарыз бен Парыз», «Жетісу», «Ақсу өмірі», т.б. газет-журналдарында, «Абыз Ақсу, Аңыз Ақсу, Нағыз Ақсу» (2011 ж.), «Төлегетай Матайдың шежіресі Сақайдың», (Толымбеков.Ж.Д., 2012 ж.), «Өмір өткелдері», (Ақшамбек Барысбекұлы, 2018 ж.) т.б. кітаптарында Ер Тоқпанбет батырдың қазақ елінің азаттығы жолындағы ерліктері туралы мақалалар жарық көрді. 2013 жылы Қазақ Ұлттық техникалық университетінде өткен халықаралық ғылыми-

практикалық конференцияда тарих ғылымдарының докторы Т.Берлібаев «Батыр көбейді деп байбалам салудың қажеті жоқ немесе Ер Тоқпанбет мысалынан» деген тақырыпта ғылыми баяндама жасады.

Сондай-ақ, М.Әуезовтың «Абай жолы» романында суреттелген Шыңғыстаудағы «Ер Тоқпанбет қыстауының» тарихи дәйектілігін анықтау мақсатында.

«Ер Тоқпанбет» Қоғамдық Қоры атынан Семей өңіріне Абай ауданына Шыңғыстаудағы тарихи-өлкетану экспедициясын ұйымдастырды. Сондағы жергілікті тұрғындардың зор ықыласпен көмектесуінің арқасында Шыңғыстаудың Шыңғыстау қойнауындағы «Ер Тоқпанбет қыстауы» деген темірге басылып, шойын бағанаға бекітіліп тұрған жазудың тарихын анықтадық. Бұл ескерткіш жазу ұлы Мұқанның романының ізі бойынша жасалған Семейдегі Абай мұражайының ғылыми-зерттеу экспедициясы тарапынан орнатылған болып шықты.

1705-1801 жылдары өмір сүрген батыр Ер Тоқпанбет Тұңғатұлының 1724-1756 жылдардағы қалмақ басқыншыларынан елімізді азат етудегі ерен ерліктерін зерттеу қарқынды жалғасын тапты.

Зерттеулер барысында батырдың тікелей ұрпақтарының бірі, журналист Жемісбек Дулатбекұлы 2012 жылы «Төлегетай Матайдың шежіресі» атты танымдық кітап жазып шығарып, Ер Тоқпанбет Тұңғатұлының тарихи тұлғасын алғашқылардың бірі болып көрсетіп берді. Осы жылы «Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-мұражайы Ғылыми кеңесінің 2012 жылғы 28 ақпанында өткен №2 отырысының шешімімен Ер Тоқпанбет батыр Қожа Ахмет Ясауи кесенесінде жерленген тарихи тұлғалар тізіміне енгізілді. Одан соң Алматы облысы Ақсу ауданының 80 жылдығына орай шыққан «Абыз Ақсу, аңыз Ақсу, нағыз Ақсу» кітабында Тоқпанбет Тұңғатұлының өмірбаяны, ерлік жолдары ресми жүйеленіп түзілді. 2013 жылы тарих ғылымдарының докторы, профессор Б.Берлібаев республикалық «Қарыз бен парыз» газетіне «Абылай ханнан бата алып, түмен басқарған батыр» деген тақырыпта мақала жариялады.

Сондай-ақ профессор Б.Берлібаев Ақжан Машани білім беру институты мен Қазақ ұлттық техникалық университеті 2013 жылы бірігіп өткізген республикалық ғылыми-тәжірибелік конференцияда «Батыр көбейді деп байбалам салудың қажеті жоқ немесе Ер Тоқпанбет мысалынан» деген баяндама жасады. Ол баяндама ғылыми конференцияның материалдары жинағына енді. 2011 жылдан күні бүгінге дейін Ер Тоқпанбет туралы материалдар «Жұлдыз» журналында, «Қазақ әдебиеті», «Қазақ елі», «Қарыз бен парыз», «Жетісу», «Ақсу өмірі» газеттерінде жарияланып келеді. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» идеялары жүзеге асырыла бастауына байланысты Ер Тоқпанбет Тұңғатұлының тарихтан алар орнын туған өлке тарихында бедерлеу жұмысы жаңа серпін алды. Мұндағы мақсат – Ақсу ауданының орталығы Жансүгіров кентіндегі Мәдениет үйінің алдындағы гүлзар алаңында Ер Тоқпанбет Тұңғатұлына ескерткіш қоюға қол жеткізу. Осы мақсатты жүзеге асыру үшін құрылған «Ер Тоқпанбет» қоғамдық қоры біршама іс-шаралар белгіледі. Осынау негізгі іс-шаралар ішінде белгіленген экспедиция бір ғана мүддені көздейді, ол – «Туған жер» бағдарламасы бойынша Ер Тоқпанбет Тұңғатұлының қазіргі ұрпақтары тұратын Ақсу ауданының орталығында ескерткіш қою үшін тарихи негіздеме жасауға жаңа деректер жинау. Ұлы жазушымыз Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» романында (1-кітаптың 57-бетінде) «Тоқпанбеттің төсі, шыңы, қыстауы» деп суреттеген жерлермен танысып, олардың шын мәнінде бар екенін, атаулардың ел аузында сақталып келгенін тарихи негіздемеге қосуды ғана мақсат ететін экспедиция өз миссиясында классик қаламгердің осы романдағы «Тоқпанбеттің қыстауы – қалың шалғынды, мол тоғайлы, ең бір құйқалы қыстау» деген сөздеріне сүйенеді. Ұлы Абай өмір сүрген өлкеде Ер Тоқпанбет есімімен байланысты жерлердің болғанын анықтау қорытындысы болады [3].

Осы қыстаудан аса қашық емес жердегі бейітті де ел Тоқпанбет бейіті деп атайтынын айтып, бізді сонда алып барды. Дұға оқылып болғаннан соң біраз үнсіздіктен кейін тебірене ой қозғадым: «Әрине, елдің бұл бейітті Тоқпанбет бейіті деп есімін әлі күнге дейін еске сақтап келуі жанымызды толқытпай қоймайды. Дей-тұрғанмен, Тоқпанбет сүйегі Түркістандағы Ясауи әулие мазарында батырдың өсиетімен жерленген. Айтыскер ақын, Қазақстан Республикасы Білім беру ісінің үздігі Түлкібек Құрақбайдың туындысы Тоқпанбет батырға арналған туындысынан үзінді беріп отырмыз.

Тоқпанбет баба кім еді?
Кешегі Жоңғар соғысы,
Кезінде кезеп найзасын.
Үш мәрте шығып жекпе-жек,
Жауды жеңген ер еді.
Ердің ерен бірі еді,
Бір болғанда ірі еді.

Он мың қолға басшы боп,
Түмен басы атанған.
«Үш тоғыз өсімтал бол», - деп
Абылайдан бата алған.
Келіндер атын тура атамай,
«Қолағаш баба» аталған.
Қарсы келген жауының,
Бетін кері қайтарған.
Сөйткен батыр бабамыз,
Ұраны болған Сақайдың.
Төлектен туған Матайдың.
Сондай асыл бабаның,
Сұлтанда жатыр сүйегі.

Қазақ батырларының туған жерін қорғау жолындағы көрсеткен ерліктері ғылыми тұрғыдан талданып, бүгінгі жастарымызды отансүйгіштікке тәрбиелеудегі рөлі мен «Мәңгілік елге» жеткізудегі маңызы ұрпаққа парыз. Сондықтан да Токпанбет батыр қазақ халқының тарихындағы тарихи тұлға. Азаттық үшін жанын пида еткен.

Сонымен қорыта келе айтатыным Қазақ халқының сүйікті ұлдарының бір Ер Токпанбет тарихи тұлға ретінде, елі үшін еңіреген азамат ретінде, тек қазақ халқы ғана емес бүкіл қазақ халқы білсе деймін. Оның батырлығын, ерлігін жаһан елге дәріптеу әрбір қазақтың міндеті болуы керек деп ойлаймын.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. *Ер Токпанбет батырға ескерткіш қою – ұрпақ парызы // Ақсу өңірі, 2019 ж. – 14 маусым. – 8 б.*
2. *Абылай ханнан бата алып түмен басқарған батыр // Қарыз бен парыз №11-12 (156), маусым, 2013 ж. – 7 б.*
3. *Ел есіндегі Ер // Егемен Қазақстан – 6 Қазан, 2017 ж. – 1 б.*

УДК 35/355/359
ГРНТИ 03.20

Д.М. Серкебай¹, Т.Н. Мухажанова²

¹ *Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
тарих, археологи және этнология факультетінің 2 курс магистранты (6M011400-Тарих),
e-mail: serkebay96d@mail.ru*

² *Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
тарих, археологи және этнология факультетінің аға оқытушысы т.ғ.к., доцент
e-mail: tolknyim3010@qmai.com*

ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНДА НЕМІС БАСҚЫНШЫЛАРЫНА ҚАРСЫ КЕҢЕС ХАЛҚЫНЫҢ ПАТРИОТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСЫ

Аңдатпа

Мақала екінші дүниежүзілік соғыс уақытындағы Кеңес әскерлеріне қаржылай көмек көрсеткен патриоттық қозғалыстарға және оны зерттеуге арналған. Мақалада Ұлы Отан соғысы жылдарындағы халықтың қорғаныс қорына көрсеткен көмегі ғылыми зерттеулердің негізінде зерттелген.

Сонымен қатар, Кеңес әскерлерінің жабдықталуына жеке тұлғалардың рөлі жайында кеңінен көрсетілген. Сондай-ақ медициналық және рухани көмектер қарастырылған. Республика халықтарының қорғаныс қорына аударған қаржылары салыстыра талданған.

Түйін сөздер: соғыс, тыл, қорғаныс қоры, колхоз, майдан, патриотизм.

Серкебай Д.М.¹, Мухажанова Т.Н.²

¹магистрант 2 курса по специальности (История - 6М011400)
Казахского Национального Университета имени аль-Фараби,
факультет истории, археологии и этнологии

²к.и.н., ст. преподаватель Казахского Национального Университета имени аль-Фараби,
факультет истории, археологии и этнологии Т.Н. Мухажанова

ПАТРИОТИЧЕСКОЕ ДВИЖЕНИЕ СОВЕТСКОГО НАРОДА ПРОТИВ НЕМЕЦКИХ ЗАХВАТЧИКОВ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

Аннотация

Статья посвящена изучению и патриотическому движению, оказывающему финансовую помощь советским войскам во время Второй мировой войны. В статье изучена на основе научных исследований помощь населения в оборонном фонде в годы Великой Отечественной войны. Кроме того, широко освещена роль физических лиц в оснащении советских войск. Также предусмотрены медицинские и духовные помощи. Сравнительно проанализированы средства, перечисленные народами республики в Фонд обороны.

Ключевые слова: война, тыл, оборона, фонд, колхоз, патриотизм.

Serkebai D.¹, Mukazhanova T.N.²

¹al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan

²al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan

PATRIOTIC MOVEMENT OF THE SOVIET PEOPLE AGAINST THE GERMAN INVADERS DURING THE GREAT PATRIOTIC WAR

Annotation

The article is devoted to the study and Patriotic movement providing financial assistance to the Soviet troops during the Second world war. The article studies on the basis of scientific research the assistance of the population in the defense Fund during the great Patriotic war. In addition, the role of individuals in equipping the Soviet troops is widely covered. Medical and spiritual aid are also provided and the funds transferred by the peoples of the Republic to the defense Fund are analyzed.

Keywords: war, home front, defense, Fund, collective farm, patriotism.

Кіріспе

Соғыстың алғашқы күндерінен бастап еліміздің ішкі өмірі мен экономикасын майдан талабына сай қайта құруға және Қызыл Армияның қорғаныс қуатын арттыруға байланысты еңбекшілер тарапынан көптеген шаралар іске асырыла бастады. Солардың бірі - қорғаныс қорын жасауға байланысты өрістеген патриоттық бастамалар мен қозғалыс еді [1,19-б.].

Әскери адамдар мен еңбекшілер майданға өздерінің ерікті көмектерін көрсетіп жатты. Бірақ, кейбір деректерде еңбек ерлігі мен патриоттық көмек көрсету ұғымдары арасындағы шек жиі жойылады. Майданға бүкілхалықтық көмек көрсету ұғымына «Ұлы Отан соғысы жылдарында Кеңес әскерлері, неміс басқыншыларымен күресте жан-жақты қолдау көрсету бойынша, кеңестік адамдардың патриоттық қозғалысын» жатқызады [2,107-б.]. Іс жүзінде, бұл терминнің кең түсініктемесі берілген. Терминнің нақты дефинициясы – майданға «кеңес әскерлерін қолдаушы тыл еңбекшілерінің жапай ерікті қозғалысы» түріндегі бүкілхалықтық көмек болып табылады. Алайда, кейбір деректер дәлелдеуді қажет етеді. Өйткені, кеңес армиясының жауынгерлері өз ата-аналарының, аға-інілері мен әпке-қарындастарынан үлгі ала отырып, Отан қорғау қатарына өз еріктерімен қосылды. Демек, еліміздің қорғаныс күшін нығайту бойынша патриоттық ерікті қозғалысқа тыл еңбеккерлері ғана емес, майдангерлер де қатысты. Соғыс жылдарында тікелей халықтан Кеңес одағының мемлекеттік бюджетіне 270 млрд.рубль қаражат түсті. Бюджеттік табыстардың барлық сомасының ¼-нен астамы, оның ішінде еңбекшілердің ерікті жарналары 118 млрд. рубльді құрады. Жоғарыда келтірілген деректермен салыстырғанда, 1942 жылы әскери мұқтаждықтарға Кеңес одағына мемлекеттік бюджеттен жұмсалған қаражаттан 9,6 млрд.-қа артық

жиналған. Көрсетілген деректерден халықтың патриоттық көмек көрсету деңгейінің өте жоғары болғандығын байқауымызға болады [3,94 б.].

Соның ішінде, Қазақ КСР-і бүкілодақтық сенбілік пен жексенбіліктерге, 1941 жылдың 3 тамызда Қазақстан теміржолшылары шықты. 17 тамызда Кеңес авиациясының құрметіне 517 мың адам еңбек вахтасына тұрды. Жексенбілікке қатысушылар 2,5 млн.рубль жинап, 1179 т қара және түсті металл жинады. Қыркүйек айында 690 мыңға жуық Республика еңбеккерлері Халықаралық Жастар күніне арналған жексенбілікке шықты. Олар 2 млн.рубльдан астам қаражат тапқан және 1700 т металл сынықтарын жинады, олар қаражатты қорғаныс қорына жіберді [4,13-б.].

1942 жылдың ақпан айында Комсомольск-Ка-Амуре машина жасау зауытының және Қиыр Шығыс темір жолының комсомолдары Хабаровск өлкесінің барлық комсомолдарына 15-ақпан күні «Кеңес армиясының күніне» арналған комсомолдық- жастар жексенбілігін өткізуге шақырды. БЛКЖО ОК Қиыр Шығыс комсомолдарының бұл бастамасын мақұлдады. Жексенбі күні еліміздің барлық ұлдары мен қыздары аянбай еңбек етіп, жексенбілікте тапқан қаражаттарын танк колоннасын салу қорына енгізді. Жалпы, 1942 жылдың күзінен бастап, жексенбілікте тапқан қаражат танк колонналары мен авиаэскадрилиялар салу қорына, майдан жауынгерлеріне, жараланған жауынгерлер мен командирлерге сыйлықтар сатып алуға, ҰОС-ның мүгедектеріне, әскери қызметшілердің отбасыларына көмек көрсету қорына түсті [3,97-б.].

1-кесте

1941-1945 ж. қорғаныс қорына түскен қаржы

Күні	Ақшалай, руб.	Облигация, руб.	Астық	Ет
1.10.1941	8 985	31 395	854	100
10.10.1941	22 489	73 740	2 434	-
1.01.1942	6000 жуық	108 000	5 215	1 300
21.01.1942	64 670	111 158	5 317	1 340
11.11.1942	110 820	114 007	7 005	2 000
5.10.1943	185 500	193 600	-	-
10.01.1945	177 100	218 900	-	-

1943 жылдың басында Қазақ КСР әуе бірлестігінің құрылысы басталды. Адамдардың еңбек жинағына қуатты танк колонналары мен «Кеңестік Қазақстан» авиаэскадрилиялары ғана емес, сонымен қатар «Қазақстан Комсомолы», «Қазақстан пионері» торпедальк катерлері салынды. Кеңес Одағының батырлары С.Луганскийге, И.Павловқа арнайы тапсырылған Кеңес Одағының батырлары М.Мәметова, Ә.Молдағұлованың есімдері берілген ұшақ-истрибительдер салынды. Кеңес Одағының батыры Ж.Нұрсейітов, Қ.Сәтпаев есімдері берілген су асты қайықтары, А.Иманов және Қ.Мұңайтпасов есімдері берілген ұшақтар, Кеңес Одағының батыры В.Савва есімімен аталған танк және жүздеген басқа да атаулы жауынгерлік машиналар Қазақстан еңбекшілерінің жинаған қаражатына жасалды. Қазақстандықтар сондай-ақ «Советская Молдавия» т.б. танк колонналарын жасауға қатысты [3,100-б.].

Соғыс тарихында тыл еңбеккерлерінің, түрлі ұлт өкілдерінің жанқиярлық әрекеттері мәңгі бейнеленді. Олардың ішінде: орыс Ф.Головатый, башқұрт Н.Мирасов (200 мың руб.), қазақ О.Бөкенбаев (300 мың руб.), қырғыз Ю.Татабаев (150 мың руб.), армян Н.Акопян (106,5 мың руб.), грузин Г.Башурали (150 мың руб.), тәжік Ю.Сайб-Назаров (130 мың руб.), өзбек Т.Тасиматов (160 мың руб.), әзірбайжандық Сафаров Бели Габиб-ооглы (166 мың руб.) ақша қорғаныс қорына аударды [5,22-б.].

1943 жылдың басында жарияланған газет-журналдарда танк колонналары, ұшақтардың эскадрилияларын салуға арналған қаражат жинау орындарының қорытындыларын әлі де хабарлап жатқан болатын. Сол күндердің жарияланымдарында Алтай өлкесінің колхозшылары 50 млн. 483 мың рубль, Калинин облысы 95 млн., Тула облысы 43 млн., Хабаровск өлкесі 35 млн 743 мың, Читинск облысы 20 млн., Құйбышев облысы 80 млн. 640 мың, Мария АССР – 20 млн., Новосибирск облысы – 106 млн., Пенза облысы 60 млн-нан астам, Примор өлкесі – 25 млн., Татар АКСР – 100 млн, Түркмен КСР – 72 млн, Челябин облысы – 90 млн, Қазақ КСР-і– 270 млн 685 мың, Пермь облысы – 125 млн руб. қаражат жинағандығы туралы айтылады. 1943 жылдың 9 қаңтарынан бастап бұқаралық ақпарат құралдары күн сайын жұмысшылардың құрылысқа қосымша жарнасы туралы ақпарат бере бастады. Грузияның колхозшылары бұған дейін 72 млн. 500 мың рубль танк колоннасының қорына берген қаражаттан бөлек қосымша тағы 37 млн. 500 мың руб. ақша жіберді. Горьков облысы бұрын енгізілген 60 млн-нан басқа – 43 млн.рубль қорғаныс қорына аударған. Егер Саратовтықтар қозғалыстың бірінші фазасында 33 мн. 500 мың рубль енгізсе,қосымша үлес 100 млн. рубль құрады. Қосымша тағы 14 млн. рубль жинады [3,103-б.].

1943 жылы Кеңес халықтарының салымдарын салыстыра көруімізге болады (2-кесте).

1943 жылғы КСРО Республикаларының салымдары 2-кесте.

Республика	1942 ж қараша-желтоқсан	1943 ж қаңтар-ақпан
Башқұрт АКСР	87,25	5
Грузин КСР	110	168
Челябинск обл	90	91,649
Москва обл	75	315
Түркімен КСР	72	20,656
Камчат обл	32	14
Омск обл	87,692	47
Красноярск өлкесі	70	30
Алтай өлкесі	50,483	50
Свердловск обл	50	110,833
Иркутск обл	53	30
Свратовск обл	133,5	80
Оренбург обл	70	30
Тульен обл	43	41,9
Татар АКСР	100	100
Қазақ КСР	270,635	130

Қорғаныс қорын құруға бағытталған бүкілхалықтық қозғалысқа барлық майдандар мен әскери округтердің жауынгерлері, партизан отрядтарының жауынгерлері, астыртын және комсомолдық ұйымдардың мүшелері майдан маңындағы шеп халықтары мен оккупацияланған аудандардың тұрғындары қатысты. 1943 жылдың қаңтар айының соңына қарай әскерді қаруландыруға Батыс майданның жауынгерлері 110 млн. рубль, Ленинград – 46 млн., Дон – 25 млн., Закавказ – 24 млн., Оңтүстік-Батыс – 22 млн рубль қаражат жинап берді. 1943 жылдың ақпан айының бірінші жартысында Волхов, Калинин, Солтүстік Кавказ және Оңтүстік майданның жауынгерлері, командирлері мен саяси қызметкерлері 186 млн. рубль көлемінде қаражат жинады. Балтық теңізі, Солтүстік, Тынық мұхиттары және Қара теңіз маайдандарының теңізшілері 60 млн. рубльден астам қаражат жинады [5,19-б.].

1943 жылдың қаңтар айының басында қару-жарақ алуға Ленинград тұрғындары 21 млн. рубль, Тула облысының тұрғындары 13 млн. рубль ақша жинап берді. «Смоленский партизан», «Орловский партизан», «Оңтүстік қорғаушысы» атты танк колонналары жауды ойсыратып жатты. 1943 жылдың көктемінде Украинадан, Белоруссиядан қорға ірі сома түсті. Қаражат жинауға Ленинград епархиясының діни қызметкерлері де қатысты [3,105-б.].

Қортынды

Майдан маңдай алды ұрыс техникасын, оқ-дәрі мен азық-түлікті ғана емес, сонымен бірге киім-кешекті, жабдықты талап етті. Сан миллиондық совет армиясын киіндіру, оны киім-кешекпен, жабдықпен қамтамасыз ету соғыс жағдайында оңай шаруа болған жоқ.

Майданға жасалған бүкіл халықтың қамқорлық қару-жараққа қаржы жинаудан да көрінді. Елдің қорғаныс қорын жасау жолындағы кең өрістеген бүкіл халықтық қозғалыс советтік патриотизм көрінісінің тамаша формаларының бірі болды. Советтік патриотизм сезімінің күшімен КСРО еңбекшілері соғыстың алғашқы күндерінен-ақ қорғаныс қорына өздерінің қаражаттарын, мемлекеттік заемдер облигацияларын, алтын, күміс, қымбат бағалы заттарын өткізді. Жұмысшылар мен қызметшілер қосымша жұмыстарға шығып, жексенбіліктер өткізді, ол тапқан ақшаларын қорғаныс қорына аударды

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Балақаев Т., Алдажұманов Қ. Қазақстан еңбекшілері майдан қызметінде (1941-1945 жж.). – Алматы: Ғылым, 1985. – 320 б.
2. Великая Отечественная война: 1941-1945 гг.;
3. М.К.Козыбаев. История и современность. – Алматы: Ғылым, 1991. – 320 б.
4. Правда. 1941, 4 авг.
5. Правда. 1942, 29 дек.
6. Саницын А.М. Всенародная помощь фронту. – М. – 330 с.
7. Орталық мемлекеттік мұрағат. - 1507-қ. - 1-т. - 94-іс. – С.5.

8. Абишев Г. *Казахстан в Великой Отечественной войне (1941–1945 гг.)*. – Алма-Ата: КазГИС, 1958. – С.66.
9. Козыбаев М.К. *Компартия Казахстана в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.)*. – Алма-Ата: Казахстан, 1964. – 265 с
10. *Орталық мемлекеттік мұрағат. - 1488-ж. - 2-т. - 9-іс. - 4-б.*
11. Козыбаев М.К. *Казахстан – арсенал фронта*. – Алма-Ата: Казахстан, 1970. – 471 с.
12. Оразов К.Ю. *Рабочий класс Казахстана в Великой Отечественной войне*. – Алма-Ата: Наука, 1975. – С.45

ӘӨЖ 11-98
ГРНТИ 03.20.14

Б.Қ. Ағыбаев¹

¹Абай атындағы ҚазҰПУ-нің докторанты

ӨЛКЕТАНУДАҒЫ ЖАҢА ЦИФРЛЫҚ МҮМКІНДІКТЕР: БӘЙДІБЕК АУДАНЫ ТАРИХЫН ӨЛКЕТАНУ БАҒЫТЫНДА ЖАҢАША ЗЕРТТЕУ

Аннотация

Бұл мақалада Түркістан облысы Бәйдібек ауданының мысалында Өлкетану саласындағы жаңашыл зерттеулер жүргізу бағыты көрсетілген. Қазіргі кезде елімізде қазіргі күні белсенді түрде атқарылып жатқан «Цифрлық экономика», «Рухани жаңғыру», «Туған жер» бағдарламаларына сәйкес, жаңа ақпараттық технологиялар мен оңтайлы шешімдерді пайдалана отырып Өлкетану бағытында зерттеу жұмыстарын атқаруға, оқу құралдарын жазуға орасан зор мүмкіндіктер туып отыр.

Кілт сөздер: Өлкетану, Бәйдібек ауданы, жаңашыл зерттеулер

Ағыбаев Б.К.¹

¹Докторант КазНПУ имени Абая

ИННОВАЦИОННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЙ В ОБЛАСТИ КРАЕВЕДЕНИЯ НА ПРИМЕРЕ БАЙДИБЕКСКОГО РАЙОНА ТУРКЕСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация

В данной статье приведен пример инновационных исследований в области краеведения на примере Байдибекского района Туркестанской области. В настоящее время в нашей стране имеются огромные возможности для проведения исследований в области краеведения, написания учебников, использования новейших информационных технологий и оптимальных решений в соответствии с текущими государственными программами «Цифровая экономика», «Рухани жангыру» и «Туған жер».

Ключевые слова: Краеведение, Байдибекский район, инновационные исследования

Agibaev B.K.¹

¹Doctoral student of KazNPU named after Abay

INNOVATIVE STUDIES IN THE FIELD OF LOCAL HISTORY ON THE EXAMPLE OF THE BAIDIBEK DISTRICT OF TURKESTAN REGION

Annotation

This article provides an example of innovative research in the field of local history on the example of the Baidibek district of Turkestan region. At present, in our country there are enormous opportunities for conducting research in the field of local history, writing textbooks, using the latest information technologies and optimal solutions in accordance with the current state programs Digital Economy, Ruhani Zhangyru and Tugan Zher.

Keywords: Local history, Baidibek district, innovative research

Қазіргі кезде елімізде қазіргі күні белсенді түрде атқарылып жатқан «Цифрлық экономика», «Рухани жаңғыру», «Туған жер» бағдарламаларына сәйкес, [1] жаңа ақпараттық технологиялар мен оңтайлы шешімдерді пайдалана отырып Өлкетану бағытында зерттеу жұмыстарын атқаруға, оқу құралдарын жазуға орасан зор мүмкіндіктер туып отыр. Бұл мақалада Түркістан облысы Бәйдібек ауданының мысалында Өлкетану бағытында қандай жаңашыл зерттеулер жүргізу бағытын көрсетпекпіз.

"Цифрлық Қазақстан" мемлекеттік бағдарламасының мақсаттары орта мерзімді перспективада Қазақстан Республикасы экономикасының даму қарқынын жеделдету және цифрлық технологияларды пайдалану есебінен халықтың өмір сүру сапасын жақсарту, сондай-ақ ұзақ мерзімді перспективада Қазақстанның экономикасын болашақтың цифрлық экономикасын құруды қамтамасыз ететін түбегейлі жаңа даму траекториясына көшіруге жағдай жасау болып табылады. Бәйдібек ауданы тарихын өлкетану бағытында цифрландыру жүйесіне көшу уақыт талабы. Ол құнды құжаттар мен газет тігінділерін кітапхана сөрелерінде шаң басып қалған басқа да жазба өнімдерін көздің қарашығындай сақтауға бағытталған. 2019 жылдан бері Бәйдібек ауданының өлкетану материалдарын жинап, кез-келген оқырманға оның қолжетімділігін қамтамасыз ету мақсатында жүйелі жұмыстар жүргізген. Бұл өз кезегінде ауданның электронды құжатарын бірегей мәліметтерді цифрландыруға және оларға интернет жүйесі арқылы қол жеткізуге, сирек кездесетін өлкетанулық қорларды сақтауға және мәтін бойынша іздестіруге, оқырмандарға үйде отырып қашықтықтан мағұлмат алуына мол мүмкіндік береді.

Осы мақсатқа қол жеткізу дамудың екі бағыты бойынша жүруді білдіреді: "Қазіргі экономиканы цифрландыру" - нақты сектордағы нақты жобалардан тұратын прагматикалық бастауды қамтамасыз ету, экономиканың қазіргі салаларын, мемлекеттік құрылымдарды цифрландыру және оларды технологиялық қайта жабдықтау жобаларын іске қосу және цифрлық инфрақұрылымды дамыту.

"Болашақтың цифрлық индустриясын құру" – адами капиталды дамыту деңгейін көтеру, инновациялық даму институттарын құру және жалпы алғанда, цифрлық экожүйені қарқынды дамыту есебінен ұзақ мерзімді орнықтылықты қамтамасыз ету, елдің цифрлық трансформациялауды іске қосу.

Елбасымыздың Ұлы даланың жеті қыры «Рухани жаңғыру», «Туған жер», «Архив-2025» бағдарламаларында атап көрсетілгендей қазіргі кезде өлкетану туған жердің тарихына терең бойлап, археологиялық тарихи үйірмелер жұмысын жандандыру жұмыстары өзекті болып тұр. Осы бағытта мектептерге арналған оқулықтар жарық көріп оқыту басталып кетті [2]. Бұл салада мемлекетіміз бен өкіметіздің саясаты мен қолдауы да ерекше. Білім және ғылым министрлігінің 2018 жылы 1 қазандағы №525 бұйрығымен «Қазақстан Республикасындағы Өлкетанудың концептуалдық негіздері» бойынша Методикалық рекомендациялары жарық көрді [3]. Соңғы 2018-2019 екі жылда Қазақстанда өлкетанудың нормативтік құқықтық базасы жасалып Өлкетану білімін популяризациялау мен насихаттау бағытында қарқынды жұмыстар атқарылып жатыр. «Қазақстанның киелі географиясы» сияқты жобалар да осы концептуалдық негіздегі жұмыстардың бір бөлігі. Өлкетану саласында жүргізілетін зерттеулер осы аталған бағдарламаларда көрсетілген басымдықтарға жауап беріп, жас ұрпақты білім нәрімен қанағаттандырады. Жаңа замандағы Қазақстанның дамуына ұлттың этнопедагогикалық және тарихи тәжірибесіне сүйену, мәдениетте идеологиялық және рухани байланыстарды сабақтастыру басты приоритет болып табылады.

Яғни бұл ғылыми жұмыстың өзектілігі – цифрлы технологиялар мүмкіншіліктерін пайдаланып, өлкетану туралы білімді мультимедиа контент жасау арқылы халыққа ұсынылады. Өлкетану мен цифрлық білім беруді ұштастыру жақсы нәтиже беретіні ғалымдар тарапынан көптен бері айтылып келеді [4]. Идеялық-мазмұндық жағынан Қазақстанда бұрын соңды мұндай зерттеулер жасалынбаған. Өлкетанудың этнопедагогикалық негіздері Қасиетті Жер-су ұғымдарын зерттеу нәтижесі халыққа максималды түрде қол жетімді болады. Бұл жоспар қалай іске асырылатыны туралы біз төменде тарқатып баяндаймыз.

Бәйдібек ауданының тарихына тікелей қатысы бар архивтік құжаттармен жұмыс істеу зерттеудің басты міндеті. Бұл архивтік құжаттарды аудандық, облыстық, қалалық, ведомстволық және Алматы қаласындағы Орталық мемлекеттік архивтен, Президент архивінен тауып зерттеп, анықтап алу, материалдар жинау. Жиналған құжаттарды цифрлық форматқа түсіру, жүйелі каталог, карточкалар жасау. Бұл құжаттар Кеңес өкіметі кезеңіндегі және Кеңес өкіметінен бұрынғы кезеңдегі құжаттар деп бөлінеді.

Түрлеріне қарай әкімшілік құжаттар, ведомстволық құжаттар, жеке тектік құжаттар деп бөлінеді. Әкімшілік администрациялық құжаттар Бәйдібек ауданы әкіматты аппараты мен мәслихатының құжаттары мен түрлі жылдары қабылдаған маңызды шешімдері. Ведомстволық құжаттар – түрлі ведомстволық мекемелер – аудандық білім бөлімі, денсаулық сақтау бөлімі, сот, прокуратура сияқты мекемелердің архивтерінде сақталған аудан тарихына қатысы бар маңызды құжаттар. Жеке тектік құжаттар бұл жеке

тұлғаларға қатысты ол кісілердің отбасылық архивінен алынған құжаттар. Бұл құжаттар да аудан тарихына қатысты қызметі мен еңбегінен мәлімет беретін болғандықтан назар аударып, ұқыпты жиналуы керек. Әсіресе жеке кісілердің қолында сақталған ескі фотосуреттер өте құнды болып саналады.

Құжаттарды анықтап болған соң цифрлық форматқа көшіріледі. Цифрландырылған құжаттар индексацияланып, каталогизация жасалынып, карточкалар жазылып, әр құжаттың негізінде Ақпараттық анықтамалық фонд жасалады. Есімдер көрсеткіші, географиялық көрсеткіш жасалады.

Ақпарат бір жүйеге келтірілген соң ең соңындағы мақсат халыққа қолжетімді болуы. Ол үшін осы ақпарат Құжаттар жинағы болып кітап түрінде немесе электрондық ортада интернет сайт түрінде жарияланады. Ауызша әңгімелерді жинау, цифрлық форматқа түсіру мақсатына Бәйдібек ауданының тарихынан хабары бар, осы өңірден шыққан, түрлі тарихи тарихи оқиғалар, соғыстар мен нәубеттердің көзі тірі куәгерлерінен, қариялардан, соғыс және еңбек ардагерлерінен интервью алып, ол сұхбаттарды аудио, видео таспаларға жазып алу. Жазып алынған әңгімелер, сұхбаттар дыбыс және видео тұрғысынан өңделеді. Синхрон жасалады. Каталогизация жасалады. Неймтегтер мен геотегтер, якорлер қойылады. Бір жүйеге келтірілген материалдарды халыққа қолжетімді ету, ел игілігіне жарату біздің басты мақсатымыз. Бұл үшін «Бәйдібек ауданы тарихынан әңгімелер» айдарында подкаст ашылып интернетке жария етіледі. Подкасттың ерекшелігі және радио тәрізді дәстүрлі бұқаралық ақпарат құралдарына қарағанда анағұрлым мүмкіндігі артық, қалаған кісі Бәйдібек ауданының, елдің жердің тарихына қатысты сыр шерткен кісілердің естелік әңгімелері мен сұхбаттарын қалаған уақытында тыңдауға, көруге мүмкіндік алады. Яғни мультимедиа контент жасау арқылы халыққа өлкетанушылық білім ұсынылады.

Жоғарыда аталған жұмыстарды жүргізу мақсатын Библиографиялық көрсеткіштің міндеті осы уақытқа дейін БАҚ арқылы жарық көрген ғылыми-көпшілік әдебиеттер мен мақалалардың тізімін жасап, бір жерге жинақтау. Аудан тарихына қатысты еңбектері бар авторлардың есімдер көрсеткішін жасау. Библиографиялық материалдар мектептік, ауылдық, аудандық, қалалық, облыстық кітапханалардан, Республикалық Ғылыми кітапханадан, Ұлттық кітапханадан жинастырылады [5]. Мысалы осы тұрғыда <http://kazneb.kz/> жобасын үлгі алып, озық тәжірибесін пайдалануға болады [6]. Материалдар толық жиналып біткен кезде жүйеге бір ізге түсіріледі. Содан соң жеке жинақ түрінде жарияланып, мектептік, ауылдық, аудандық, облыстық, республикалық дәрежедегі кітапханаларға таратылып жалпы оқырманға, зерттеуші көпшілік қауымға қол жетімді болады. Сондай-ақ электрондық нұсқасын сайттарға жариялауға болады.

Ауданның ұмытылып бара жатқан ескі жер-су атауларын, аты өзгерген жер су атауларын білу үшін картографиялық деректердің маңызы зор. Осы мақсатта Бәйдібек ауданының тарихына тікелей қатысы бар картографиялық деректерді жинау осы бағыттағы жұмыстың басты міндеті. Картографиялық деректердің түрлері көп: тарихи карталар, схемалар, эскиздер, черновой схемалар, әскери, топографиялық және геологиялық карталар. Бұл құжаттардың қатарына аудан территориясында салынған маңызды құрылыс объектілері мен олардың сызбалары да жатады. Бұл жиналған картографиялық деректер цифрлық форматқа көшірілген соң, компьютерлік бағдарламалар арқылы өңделеді. Каталогизация жасалады. Географиялық мекендер көрсеткіші жасалады. Бұл карталар негізінде анықталған мекендер Қазақстанның киелі географиясы жобасына ұсынуға негіз болады. Сосын интерактивті карта түрінде, интернет сайт түрінде немесе картографиялық альбом жинақ түрінде жарияланып халыққа қол жетімді болады.

Ойымызды қорыта айтқанда Бәйдібек ауданының өткен тарихына қатысты өте үлкен ақпарат базасы жасалады. Бұл базаның ерекшелігі жүйелі энциклопедиялық-анықтамалық мәліметтер, мультимедиа контент және жаңа заманғы ақпараттық технологиялар талаптары мен Цифрлық экономика қажеттілігіне толық жауап береді. Қазіргі кезде еліміздің білім беру саласында басты критерий болып табылатын Интерактивті білім беру талаптарына сәйкес келетін зерттеу болып, оқытушылар мен мұғалімдерге, өлкетанумен қызығушыларға жолбасшы құрал болады.

Қазір білім жүйесіндегі кез келген мәселе арнайы зерттеу арқылы, әлемдік тәжірибемен салыстыру арқылы жүзеге асады. Заманауи ақпараттық жүйе заманында білім мен ақпаратты оқулықпен ғана емес, интернетпен де игеруге болады. Бір мезетте жан-жақтан келген ақпарат ағыны қарапайым оқушыға да әсер етуі мүмкін. Ақпараттың агрессивті түрінен қорқу керек. Сондықтан да оқушының виртуалды кеңістікте де білім алуына жағдай жасау үшін жұмыс істеп келеміз.

Бүгінде тәрбие жұмысы адамгершілік тұрғыда жүзеге асу керек. Бұрын жастар компьютер пайда болған кезде тек ойынмен отыратын еді. Қазір интернет арқылы білімін жетілдіріп, әлеуметтік желілерге еніп, арнайы пікірталастарға қатыса алады.

Пайдаланган әдебиеттер тізімі:

1. Мемлекет басшысының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы 12 сәуір 2017 жыл Астана. <http://www.akorda.kz/> сайтында жарияланды
2. https://www.inform.kz/ru/soderzhanie-uchebnikov-po-kraevedeniyu-raskryli-v-almaty_a3347597
3. Концептуальные основы развития краеведения в Республике Казахстан. Методические рекомендации Утверждены приказом Министра образования и науки Республики Казахстан от «01» октября, 2018 года, № 525
4. Инякин Ю.И. «Цифровые образовательные ресурсы краеведения» Вестник Академии детско-юношеского туризма и краеведения. – Москва, 2013
5. «Краеведческие ресурсы в цифровом пространстве областной библиотеки» Иргалиева С.С. <http://library.wksu.kz/dmdocuments/%D0%98%D1%80%D0%B3%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%B5%D0%B2%D0%B0%20%D0%A1.%D0%A1.pdf>
6. [Мәдениет министірілігінің және Ұлттық кітапхананың бірлескен жобасы kazneb.kz](http://kazneb.kz)

ӘӘЖ 987 (11)
ГРНТИ 03.20

Б.Қ. Ағыбаев¹

¹*Абай атындағы ҚазҰПУ-нің докторанты*

ШАЯН Өңірінің саяси қоғамдық өмірін айғақтайтын бір құжат табылды

Аңдатпа

Бұл мақалада Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік Архивінің қорында сақталған Бәйдібек ауданының тарихына қатысы бар құжат баяндалады. Құжат араб графикасынан аударылып, ғылыми айналымға енгізу мақсатында тұңғыш рет жарияланып отыр. Құжатта Шаян болысының 1928 жылғы саяси қоғамдық өмірі баяндалған. Шаян болысынан Қазақстан Орталық Атқару комитетіне Алматы қаласына жолданған. Құжатта Шаян болысының 1928 жылғы саяси қоғамдық өмірі баяндалған. Құжатты жіберуші Пиалай Күнтуқызы. Құжат ғылыми айналымға енгізу мақсатында тұңғыш рет жарияланып отыр.

Тірек сөздер: Шаян болысы, Орталық Мемлекеттік Архиві, Алматы, араб графикасы, саяси қоғамдық өмірі.

Ағыбаев Б.Қ.¹

¹*докторант КазНПУ имени Абая*

НАЙДЕНО НОВЫЙ ДОКУМЕНТ ХАРАКТЕРИЗУЮЩИЙ О ПОЛИТИЧЕСКОЙ ОБЩЕСТВЕННОЙ ЖИЗНИ РЕГИОНА ШАЯН

Аннотация

В этой статье найденный документ в фондах Центрального Государственного Архива Республики Казахстан. Архивный документ переведен с арабской графики и впервые публикуется, с целью введения в научный оборот. Из шаянской волости документ был направлен в Центральный Исполнительный комитет Казахстана в г. Алматы. В документе описана Общественно-политическая жизнь Шаянской волости 1928 года. Отправитель документа Пиалай Кунтуовна. Документ впервые публикуется с целью введения в научный оборот.

Ключевые слова: Шаянская волость, Центральный Государственный архив, Алматы, арабская графика, Общественно-политическая жизнь.

Agibaev B.K.¹

¹Doctoral student of KazNPU named after Abay

A NEW DOCUMENT DESCRIBING THE POLITICAL PUBLIC LIFE OF THE SHAYAN REGION HAS BEEN FOUND

Annotation

In this article, the document found in the funds of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. The archival document is translated from Arabic graphics and is published for the first time, with the aim of introducing into scientific circulation. From Shan municipality the document was sent to the Central Executive Committee of Kazakhstan in Almaty. The document describes the Social and political life of the Shan parish in 1928. The sender of the document in a Bowl Kuntoon. The document is published for the first time for the purpose of introduction into scientific circulation.

Key words: Shayana parish, Central state archive, Almaty, Arabic graphics, Social and political life.

Елбасымыздың Ұлы даланың жеті қыры «Рухани жаңғыру», «Туған жер», «Архив-2025» бағдарламаларында атап көрсетілгендей, қазіргі кезде өлкетану туған жердің тарихына терең бойлап, археологиялық-тарихи үйірмелер жұмысын жандандыру жұмыстары өзекті болып тұр. Осы орайда, Өлкетану материалдарын архивтік деректермен толықтыру маңызды. Алматы қаласындағы Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік Архивінің қорынан [1] қазіргі Түркістан облысы, Бәйдібек ауданының тарихына қатысы бар баға жетпес құжат табылды. Құжат мәлімдеме хат түрінде жазылған. Шаян болысынан Қазақстан Орталық Атқару комитетіне Алматы қаласына жолданған. Құжатта Шаян болысының 1928 жылғы саяси қоғамдық өмірі баяндалған. Құжатты жіберуші Пиалай Күнтуқызы. Құжат ғылыми айналымға енгізу мақсатында тұңғыш рет жарияланып отыр.

Хаттың мазмұны 6 бөліктен тұрады: 1-Болыстық кеңсе жайынан, 2-Болыстық жердің заң орындау жайы, 3-Болыстық жердегі Союз Қосшы ісі жайынан, 4-Болыстық жердегі ағарту бөлімінің ісі турасына, 5-Болыстық жердегі денсаулық жайы, 6-Болыстық жердегі қалықтың шаруа жағдайы. Құжат араб әріптерімен (Ахмет Байтұрсынұлының төте жазу емлесі) қазақ тілінде жазылған. Төменде осы хаттың мәтінін төте жазудан аударып, орфографиялық және стилистикалық ерекшеліктерін сақтай отырып сол күйінде береміз.

Бұл мақала Бәйдібек ауданының тарихын өлкетану бағытында зерттеу ғылыми ізденіс жұмысының бір бөлімі болып саналады. Архив материалдарымен танысып, жинақтау барысында анықталған архив құжаттарымен таныстыруды көздейді. Шаян болысының жағдайы туралы Пиалай Күнтуқызының түсінігінде жалпы Шымкент уезінің жағдайын баяндауға, болыстың шынайы келбетін ашуға негіздей отырып, келесі мәліметтерді келтіреді: «Ардақты Қазақстан Атқару Комитет Мүшелері: Мен сіздердің алдарыңызға келуге, бір қана өзім жүрген болысты емес, бүткіл Шымкент уезінің тұрмыс жағдайынан түсінік беріп оту мойындағы міндеттік бек үлкен еді.

Бұл мақсатты іс жүзінде асыра алмағаныма себепші: хат танымағандығым. Саяси білімімнің таяздығы. Бұны айталмаған күнде де өздеріңізге мәлім: хат танымаушылық пен саяси соқырлықтан кешегі кеңес бостаншылығына шейін қараңғылықта жатып, кеңес бостаншылығының арқасында ғана дүние жарықтығын танып, адам баласының бір жиыны әйел болып, дүниеге жаралғаннан бері адамдық құқығымызды алғандығымыз.

Бұлай болғандықтан күнде ісін істесіп, жатсамда тұрсамда өзім мен бірге жүрген кісідей болып қалған, Шаян атты болыстық жердегі елдің жәй түйінен төмендегіше түсінік беріп өтпекпін!» - дей келе болыстың қоғамдық өзекті мәселесін баяндаған. Аталған негіздегі Шаян болысының болыстық кеңсе ісін де құнды мәліметтермен саралаған дерегінен үзінді: «Бұл күнде болыстық кеңсе халықтың ортасынан салынып 28-жылдың басынан бері қарай болыстың кеңсе ісі жақсы жолға қойылды. Болыстық атқару камитеті мен болыстық партия камитетінің байланысы жақсы. Болыстық партия камитеті барлық болыстық іскергерге жолбасшылық қылып тұрады. Партияның нағыз саясатын қолдану мен өздерінің ауыз-біршілігі арқасында. Елдегі жікшілдер мен бұрынғы ескі салдарда келе жатқан, бай, атқамінер тиісті, қожа молда сияқты суаяқтардың аты өшіп, саны азайып, сапасы кетуде. Осылар құрыған сайын ел арасы тыншып, кедей, дихан, батырақтардың өкімет сасатын тану жөніндегі түсүнігі күннен, күнге ілгерлеп дүниежүзінің еңбекшілер үстемдігін орнату ісіне тайындалуда. Бұл іске жалпы халықтың әзірлігін күшейту ретінде болыстық партия камитетімен белсенді азаматтардың іске кірісуі жақсы.

Жақсылығы елдегі кедей, дихан, батырактардың жалпылық арасында іскерлік қызметін үйрету жөнінде үгіт насихат арқылы түсінік беріп жүр. Сонымен қатар осы жылдың май айынан бастап, сіздердің нұсқаларыңыз бойынша іскерлік қызметін үйренуге жиылған адамдардың жатын жәйін дайындау жөніндегі әзірлікті ескеріп болыстық кеңсе: ... ынтымаған белгіледі. Бұдан былайда соларға ауқат көлік дайындау жөнінде әзірлік етбек.

Болыстар мен бірге аудандастыру мәселесіде ескеріліп, бұрын Шаян болысын 27 – ауыл бөлетін болса 14 ауылын қысқартып қалған ауыл аткомдерге ықшамдап осы күні 13 – ауыл атком бөлінді» - деп сипаттайды. Қазақ даласында заң орындау, отарлау ісі қай кезде болмасын өзекті мәселе болған. Атап айтқанда Шаян болысының осы бағыттағы жай күйі былай сараланған: «Бұл жағы жақсы жолға қойылып жатыр. Жақсылығына дәлел болатын нәрсе губерналық жерден прокорордың орын басары бір тергеушімен шығып, елдегі үкімет заңынан тысқары кеткендерді ақтара тексеріп қианатшылардың жазасын беріп жатыр. Қианатшылар байлар, молдалар, жуан жұдырықтар, пәреқорлар, атқа мінерлер сияқтылардың жауыздығын бұрын алдында әшкерілеп бір жағынан қалықты үгіттеп қараңғылықтан оятып жатыр. Осы мен бірге әйел теңдігінің заңда үгіт насихат жөнімен қалыққа таралып жатыр.

Болыстық жердегі әйелдердің басын қосып сауатсызын сауаттандырып әйел теңдігін ұғындыру мен үкімет саясатын таныстыру жолы істеліп жатыр».

1921 жыл – «Қосшы одағы» құрылды (1930ж. - «Кедей одағы» атанды). Жетекшілері: А. Асылбеков, Ә. Жангельдин, С. Меңдешев, С. Сейфулин, А. Розыбакиев т.б. 1921 жылғы наурызда «Қосшы одағының» 17 мыңнан астам мүшесі болды. Міндеттері: - Еңбек артельдерін құру. - Кедейлерге жер беру. - Еңбекшілердің саяси сана-сезімі мен мәдени деңгейін көтеру. 1921-1922 жылғы дүргізілген жер реформасының маңызы: Еңбекшілерді социалистік құрылысқа тартуда үлкен рол атқарады. Отаршылдық аграрлық саясатқа соққы берді. Қазақ аулындағы патриархаттық феодалдық негізді әлсіретті. Ұлттық келісімінің орнығуына жағдай жасады. 20-шы жылдардың басындағы жер реформаларының ерекше маңызды рөлі болды. Мұның өзі жер мәселесіндегі патша өкіметінің отаршылдық саясатының зардаптарын жою бағытында іске асырылған шаралар еді. Патша өкіметі алған жерлер қазақ еңбекшілеріне қайтарылып берілді. Осы жөніндегі Шаян болысындағы ахуалды былай келтірген: «Болыстық жердегі Союз Қосшы ісі нашар. Болыстық, ауылдық жерлерден Союз Қосшы ісін жүргізу жөнін басқарушылар дайындалса да союз қосшы ісін басқара алмайды. Мәселен ауылдық жерден Союз Қосшы старшын сайланса оған қызмет ақы жоқ. Старшылыққа сайланған азамат «мен ауылдық жерде Союз Қосшы старшыны болдым. Маған қызмет ақыны үкімет бермеген мен халықтың өзі беруге тиісті. соны халық өздерің бір жағдайын қарастырып қызмет ақы бермесендер болмайды» деген сөздермен союз қосшыға мүше болып жүрген азаматтардың басын қатырады. Союз Қосшы ұйымын ұйымдастыру мен бірге жәбірленген кедейлерді ұйымға тартатын арқылы бұлардың жағдайына керекті нәрсені үкіметтен алып беріп байлардың құлдығынан ажыратайын деген пікір ойына кіріп те шықпайды. Құр Союз Қосшы – мүшеі болдым старшыны болдым, болыс болдым деген жоғарыдағы айтылған әсіретті істерді істегеннен басқа түк те бітірмейді. Бұларға болыстық с/қ бастығы яғни жоғарғы Союз Қосшы бастықтары жол басшылық қылуды білмейді. Осы күнге шейін кеудесі кердендесе Союз Қосшы мүшелерінің кей біреулерінің билетін екі жылдан, үш жылдан бері жаңалап берген емес. Союз Қосшы мүшелері кімдерден қай табынан құрылған, онда қайта тексеру жасап ажыратқан емес. Нақ осы күнде Союз Қосшы аты болмаса заты жоқ. Сондықтан сіздерден менің сұрайтыным осы Союз Қосшы ісін жолға қою шарасын ізденіп қастарыңыздан кіндік с/қ басқармасына нұсқау жібертсеңіздер екен» деп Шаян болысындағы одақты сынға алған.

Ағарту саласы бойынша Шаян болысын былай сипаттаған: «Болыстық жердегі ағарту бөлімінің ісі әлінше жақсы. Қаржы кемі болғанмен істеуі бұл мәселен болыстық жерге қарасты мектеп бар. Бәріде елдің жиы жерінен тұрғызылған. Әр уақытта уездің ағарту бөлімінен адам барып тексеріп тұрады. Сонда да болса жоғарыдағыдай айтылған қаржының кемдігінен мектептің оқу құралдары жетімсіз. Керек болғанда ғана мектептің оқу са...інде [3] балаларға жеткізе алмайды. Молдалардың баяғы оқу әдісі жөнінен кемсітігі бар. Оқу әдісінің құралдары жоқ. Балалар мектепке қатынап оқиды. Ілгергі ниетінен сіздерден күтеміз осы көрсетілген кемістіктерді толықтырар деп» келтірген [2]. Ал болыстық жердегі денсаулық жәйінде халықтың денсаулық жәйі нашар екендігін айта келе: «Әсіресе елде мерез ауруы көп. Онымен қатар өкпе құрт сияқты аурулар аз емес. Бұлар мен күресуге болыстық жердегі доқтыр әрекет қылса да дәрі дәрмен жетіспейді. Дәріні көбейтуге қаржы кемтар. Бұнымен бірге қалық малының аурулар есебін оны қарап дәрі, дәрмек беретін мал доқтыры жоқ. Бар болғанымен де малды қарамақ түгіл өзі ауыруға шалынып 3-4 айдан бері жатыр. Осы тақылетіне малдың да ауруы ұлғаюда» - деп келтірген. «Сонымен қатар болыстық жердегі қалықтың шаруа жағдайына келейік жылдағыдан қарағанда биылғы

жылы халықтың тұрмыс ақуалы нашар. Нашарлығына себепші: 27 жылдың қысқа маусымында қар жөнді жаумауы көктемінде жаңбыр сирек жауып ауа райы құрғақ болды. жұрттың дақылы өнбей еңбегі жерде қалды. Қысқы азығын ала алмады. Бұл кемшілік, жері болса ағын суы болмай құр аспаннан түсетін, дым-қылға қарап аузын ашып отырған көбі кедей екен егіннен ғана үміт ететін қалық. Қай жерде де болса бар шығар. Сондада болса көзге көрініп тұрғанға, осы ақуалдығының ең қысымда тұрғаны біздің Шаян халқы.

Сонымен бірге 28 жылға қараған қыстың түсуі қатты болып, құрғақшылықтан шөп жинай алмаған шаруалардан көбінің малы суыққа ұрынып күніне жүз деп, екі жүз деп малдары қырылуда. Бұл суық малды алуы мен тұрмай күн үшін түн жебелеп байлардың малын бағып жүрген жалшылар, тұрмысы нашар кедей, ауыл қыдырып нәзір тілеп жүрген молдаларды да үстіріп жатыр. Міні осы сияқты табиғаттың құбылысымен бірге құбылып жатқан оқиғаны істермен күресудеміз» деп қазақ халқының нәубегін білдірген.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. ҚР ОМА фонд №5 «Қазақстан Орталық Атқару Комитеті».
2. Түсініктеме: «Союз Қосшы» дегені Қосшы Одағы ұйымы. Қазақстанда 1921-1933 жылдар аралығында жұмыс істеді.
3. Түсініктеме Осы жерде .... қойылған бір сөз анық оқылмады

УДК 341.1
МРНТИ 11.25.47

Ә.Ж. Сәбетова¹, Л.Х. Тулешова¹

*Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ «6М020200 халықаралық қатынастар» мамандығының
2 курс магистранты,
Астана қ., Қазақстан*

*Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ халықаралық қатынастар кафедрасының доценті, т.ғ.к.,
Астана қ., Қазақстан*

БАӘ ҚАЗІРГІ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Мақалада БАӘ-нің қазіргі экономикасы мен сыртқы экономикалық қызметінің негізгі ерекшеліктері қарастырылған, оның экономикалық әлеуеті мен экономиканың негізгі даму тенденциялары бағаланған. Бұған дейін елдің экспортында мұнай және мұнай өнімдері басым болған. Қазіргі уақытта айтарлықтай үлес тауарлардың кең ассортиментінің экспорты мен реэкспортына тиесілі. БАӘ дамыған көліктік инфрақұрылымға ие, бұл өз алдына елді жаһандық масштабтағы маңызды көлік және экономикалық хабқа айналдырады.

Түйін сөздер: БАӘ, экономикалық саясат, еркін экономикалық аймақтар, мұнай және газ саласы, қызмет көрсету саласы.

*Сабетова А.Ж.¹, Тулешова Л.Х.²
магистрант 2 курса ЕНУ им. Л.Н. Гумилева,
г. Астана, Казахстан*

*доцент кафедры международных отношений ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, к.и.н.,
г. Астана, Казахстан*

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ОСОБЕННОСТИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ОАЭ

Аннотация

В статье рассмотрены главные особенности современной экономики и внешнеэкономической деятельности ОАЭ, дается оценка ее экономического потенциала и главных тенденций развития экономики. Ранее в экспорте страны преобладали нефть и нефтепродукты. В настоящее время

значительный удельный вес приходится на экспорт и реэкспорт широкого ассортимента товаров. ОАЭ обладают развитой транспортной инфраструктурой, что превращает эту страну в особенно важный транспортно-экономический узел мирового масштаба.

Ключевые слова: ОАЭ, экономическая политика, свободные экономические зоны, нефтегазовая отрасль, сфера услуг.

A.Zh.Sabetova¹, L.H.Tuleshova²
2nd year master student L.N.Gumilyov ENU,
Astana, Kazakhstan

C.h.s., Docent of the International Relations Department, L.N.Gumilyov ENU,
Astana, Kazakhstan

CURRENT STATE AND FEATURES OF ECONOMIC DEVELOPMENT IN THE UAE

Abstract

The article considers the main features of the modern economy and foreign economic activity of the UAE, gives an assessment of its economic potential and the main trends in its economic development. During past years oil and oil products dominated in the UAE's export. Nowadays, significant part of export and re-export is a wide range of goods. The UAE have developed transport infrastructure that makes country especially important as transport and economic hub.

Key words: UAE, economic policy, Free Economic Zones, oil and gas industry, services.

Қазіргі уақытта Біріккен Араб Әмірліктерін (БАӘ) ашық экономикаға бағытталған, жан басына шаққандағы кірісі жоғары және жыл сайынғы оң өсімі бар мемлекет ретінде сипаттауға болады. БАӘ Шығыс пен Батысты байланыстыратын жаһандық сауда-экономикалық орталық болып табылады. Әлемдегі жан басына шаққандағы табыс деңгейінің ең жоғары көрсеткіші БАӘ тіркелген. 2018 жылы бұл көрсеткіш (жан басына шаққандағы ЖІӨ) 40 698 долларды құрады. БАӘ осы көрсеткіш бойынша әлемдік рейтингте айтарлықтай жоғары орынды иеленді.

Мақаланың мақсаты – елдің экономикасындағы маңызды салаларындағы жағдайды талдай отырып, даму динамикасын сипаттау.

Таяу және Орта Шығыстың елдеріне Египет, Ливан, Ауғанстан, Бахрейн, Катар, Ирак, Иордания, Йемен, Кувейт, Оман, Иран, Сауд Арабиясы, Біріккен Араб Әмірліктері, Сирия, сондай-ақ Түркия мен Иран кіреді.

Осы аталмыш елдердің арасында Біріккен Араб Әмірліктері Араб түбегінің солтүстік-шығысында орналасқан. Елді солтүстігінде Парсы шығанағының сулары, ал солтүстік-шығыс жағалауы, ұзындығы 90 км, Үнді мұхитының Оман шығанағы суларымен шайылады. БАӘ-де 200-ге жуық аралдар шоғырланған. БАӘ оңтүстігінде Сауд Арабиясымен, батысында Катармен, шығыста Оманмен шектеседі, ал Оман анклавты теңіз жағалауының кіші бөлігін алып жатыр. БАӘ-нің көп бөлігі – сирек кездесетін оазисі бар жазық тасты шөл. Аумақтың 2/3 бөлігін шөлді жерлер алып жатыр. Мемлекеттің жалпы ауданы – 83,6 мың шаршы метрді құрайды.

БАӘ жер қойнауы мұнайға, табиғи газға, көмірге, темір кендеріне және сирек кездесетін металдарға бай. Кен орындарын (мұнай мен газдан басқа) игеру мүмкіндігі әлі күнге дейін зерттелуде. Сонымен қатар өнеркәсіптік маңызы бар асбесттің қоры 800-1000 мың тоннаға, гипс 500-600 млн тоннаға бағаланады. БАӘ-нің ғаламдық маңызы бар негізгі табиғи ресурстары - мұнай мен газ. Дәлелденген қорлардың көлемі шамамен 12,600 млн. тонна мұнай және 5,800 млрд. М3 газға бағаланады, олар сәйкесінше әлемдік қорлардың мұнай бойынша 9,4% және газ тарапынан 4,0%-дық деңгейін құрайды.

Біріккен Араб Әмірліктерінің халқы шамамен 9,3 миллион адамды құрайды, олардың төрттен бірі - азаматтыққа айрықша құқығы бар жергілікті тұрғындар болып табылады. Олардан басқа, елде Ираннан, Пәкістаннан, Үндістаннан келген көптеген жұмысшылар мен көпестер-иммигранттар тұрады, олар жалпы халықтың шамамен 2/3 бөлігін құрайды. 2015 жылы жергілікті тұрғындардың орташа жылдық өсу қарқыны шамамен 3% құрады, – халықтың өсу қарқыны иммиграция есебінен жоғарылауда.

Этникалық құрамы өте алуан түрлі, БАӘ-де араб азаматтарының үлесі аз және 20%-дан аспайды. Мұсылмандар дінге сенушілердің 95% құрайды (олардың 16%-ы шиит мұсылмандары), христиандар,

индустер және басқа қауымдастықтар шамамен 4% құрайды. Ресми тілі – араб тілі. Ағылшын тілі хинди және урду тілдері кеңінен қолданылады [1, 4 б.].

БАӘ-нің таяудағы жылдарға арналған стратегиялық жоспарлары БАӘ азаматтарының, сондай-ақ ел аумағында тұратын және жұмыс істейтін шетелдіктердің өмір сүруіне лайықты жағдай жасау мәселелерімен байланысты. Сонымен қатар, ел экономикасының даму ерекшелігі қазіргі уақытта БАӘ халқының 80%-дан астамын шетелдіктер құрайды. Елдегі іскерлік этикет пен корпоративтік мәдениет жоғары дамыған елдердің нормаларымен анықталады. Корпоративтік басқару, Бизнесі жүргізу ережелері, сауда-экономикалық қатынастар және Әкімшілік рәсімдер батыс стандарттарына негізделген [2].

2003 жылы ел халқының саны 5,6 млн адамды құрады. Тек 2000-2019 жылдар аралығында БАӘ-дегі шетел халқының саны екі еседен астам (3-тен 9 млн адамға дейін) өсті. Мұндай құбылыстың негізгі себебі осы өңірдің экономикалық тартымдылығын арттыру және дамуы болып табылады. Шетелдік азаматтардың БАӘ-де болуы уақытша сипатта болғанымен, олардың көпшілігі онжылдықтар бойы мемлекет аумағында тұрады. Шетелдік азаматтардың мәртебесін қарастыра отырып, иммигрант емес, "келісім-шарт бойынша қызметкер" терминін пайдаланатынын атап өту қажет.

Жалпы, 90-жылдардың аяғынан бастап өнеркәсіпте және ауыл шаруашылығында жұмыспен қамтылғандар санының азаю тенденциясы байқалды. Айта кету керек, жергілікті тұрғындардың аз бөлігі өнеркәсіп саласында жұмыс істейді, сондықтан 2002 жылдан бастап үкімет «кадрлар эмиссиясы» бойынша шаралар қабылдауда. Кадрлық реформалар аясында БАӘ азаматтарын мемлекеттік органдардың 90% дейін, 80% – экономикалық және қаржылық ұйымдармен, 60% – әділет органдарымен қамтамасыз ету қарастырылған.

Елдің аумағы біркелкі емес. Халықтың көп бөлігі жағалауда және оазистерде шоғырланған. Ішкі шөлді аймақтарда өте сирек кездесетін көшпелі, жартылай көшпелі және отырықшы байырғы араб халқы кездеседі, тайпалық бөлінуді сақтайды. Көшпелілер мен жартылай көшпелілердің ішіндегі ең үлкен тайпалар – Бени Кітап, отырықшы халықтар арасында – Авамир, Бени Хажир, Бени Мура, Бенияз, Давасир, Кавашим, Менасир, Ниме, Нами, Шамис. БАӘ-нің ең ірі қалаларына мыналар кіреді: Дубай (710 мың адам), Абу-Даби (928 мың адам), Шарджа (325 мың тұрғын), Аль Айн (240 мың тұрғын), Аджман (120 мың тұрғын), Рас аль-Хайма (80 мың тұрғын) [3].

Мемлекеттің айрықша белгісі көптеген жылдар бойы ерекше назарға ие елдің қолайлы экономикалық-географиялық жағдайы болып табылады. Тәуелсіздік жылдары жаңа жаулап алулармен алмастырылды, шығанақтың барлық оңтүстік жағалауы VII ғасырда аймақта ислам дінін жергілікті тұрғындар арасында таралған Араб халифатының құрамына енді.

18 ғасырда Британдық Шығыс Үндістан компаниясы алдымен Парсы шығанағындағы барлық саудасаттықты монополиялады, содан кейін әскери күш қолдана отырып, 1820 жылы осы аймақта орналасқан 7 араб князьдіктерінің билеушілерін БАӘ жерлерінде ағылшын үстемдігінің негізін қалаған келісімге қол қоюға мәжбүр етті (1853 жылдан бастап олар Оман келіссөздер деп аталады). 20 ғасырдың ортасында анти-британдық наразылықтардың көбеюі Ұлыбританияны протектораттан бас тартуға мәжбүр етті, ал 1971 ж. 6 әмірден тұратын БАӘ тәуелсіз мемлекет құрылды. БАӘ мемлекет ретінде қалыптасуы қиын экономикалық жағдайлармен орын алды. 1971 жылы 2 желтоқсанда тәуелсіздік жариялау уақытында, Расель-Хайма әмірлігі федерацияға кіруден бас тартты, ол кейінірек 1972 жылдың басында жаңа мемлекет құруға қосылды. Сонымен қатар, БАӘ тәуелсіздігін жариялағанға дейін екі күн бұрын Шах әскерлері Ормуз бұғазындағы стратегиялық маңызды үш аралды басып алды, олардың екеуі Рас аль-Хайма әмірлігіне, ал біреуі Шаржаға тиесілі болатын (Әбу Мұса, Үлкен және Кіші күмбез). Иран мен БАӘ арасындағы бұл аумақтық дау қазіргі күнге дейін шешілмеген күйінде қалып отыр.

Қазіргі уақытта БАӘ федералды мемлекет болып табылады, ол 7 абсолютті монархиялар – әмірліктерден тұрады: Абу-Даби, Дубай, Шарджа, Рас-эльХайма, Эль-Фуджайра, Умм-эль-Кайвайн, Аджман. Әмірліктер өз кезегінде муниципалитеттерге бөлінеді. Маңызды шешімдер кем дегенде 5 әмірліктің билеушілерінің мақұлдауын талап етеді. Қарулы күштерді Конституцияға сәйкес федералды билік құрады. 1994 жылы бірқатар қылмыстарды, атап айтсақ кісі өлтіру, ұрлау, есірткіні пайдалану және сатуды жою үшін шарият заңы енгізілді.

Әмірліктердің ерекшелігі – саяси партиялардың болмауында. БАӘ-дің жетекші бизнес-ұйымдарының құрамына жергілікті сауда палаталарының едәуір бөлігі (50-ден астам) және басқа да мамандандырылған органдар кіреді, мысалы, Абу-Дабидің экономикалық даму департаменті, Дубай сауда-өнеркәсіп палатасы, Джебель Али еркін экономикалық аймағының әкімшілігі және т.б.

Мұнай кен орындары табылғанға дейін бұл аумақ інжу таяздығымен, балық аулауымен және халықты жұмыспен қамтудың негізгі түрлері болып табылатын ұсақ кемелер салумен танымал болды. Абу-Даби Әмірлігінде інжу өндірісі мен оны өңдеу туралы алғашқы жазбалар 18 ғасырға жатады. Содан бері Екінші дүниежүзілік соғыс басталғанға дейін әмірлік «інжу жағажайы» деген атпен танымал болды.

Соғысқа дейінгі жылдарда Абу-Дабидегі елу бес мың адамның 85%-ы інжу бизнесімен тікелей немесе жанама түрде айналысқан, ал інжу сату бюджет кірісінің 95% қамтамасыз етті. Оазис халқы мал шаруашылығымен, құрма ағаштарын өсірумен, күміс зергерлік бұйымдар, қанжарлар, кілемдер мен түйе жүнінен, саздан жасалған бұйымдар жасаумен, інжу өндірісі және маусымдық егіншілікпен айналысты [4, 12 б.].

Әлемде жан басына шаққандағы ең жоғары ішкі өнімнің бірін беретін мұнай өндірісінің басталуы экономиканың дамуына күшті серпін берді. БАӘ-нің валюталардың сатып алу қабілеттілігі паритеті бойынша есептегенде 167,3 млрд. Жан басына шаққандағы ЖІӨ – 428,5мың АҚШ доллары. ЖІӨ нақты өсімі 8%. БАӘ-нің әлемдік экономикадағы үлесі көп болмағанымен, ел әлемдік мұнай өндірісінің 3,5% қамтамасыз етеді.

Мұнайгаз саласы елдің өнеркәсібінің негізгі бөлігін құрайды және ЖІӨ-нің 33%-дан астамын өндіруді қамтамасыз етеді. Бұл сала мемлекетпен жеке эмираттардың мемлекеттік мұнай компаниялары арқылы бақыланады.

Бұл салада жетекші орын 1971 жылы құрылған Абу-Даби Ұлттық Мұнай Компаниясына (ADNOC) тиесілі. Соңғы жылдары компанияның мақсаты жаңа кен орындарын барлауға, жаңадан ашылған кен орындарын игеруге, сондай-ақ мұнай-газ маркетингіне бағытталған.

Парсы шығанағының солтүстігіндегі ең ірі мұнай компаниясы – Құрлықтағы мұнай операциялары бойынша Абу-Даби (ADCO) компаниясы. Оның қызмет бағыттарына: Абу-Даби әмірінде мұнайды іздестіру, бұрғылау, өндіру және экспорттау жатады [5].

Мұнай-газ кешенінің маңызды құрамдас бөлігі сұйытылған газды өндіру болып табылады. 1973 жылы мұнай бағасының күрт көтерілуіне дейін, мұнай өндіру кезіндегі ілеспе газдар жай өртенетін, бірақ содан кейін газға деген қызығушылық күрт өсті. 1974 жылы БАӘ 500 миллион текше футқа жуық газ өндірді, оның 1,5% -ын мұнай компаниялары пайдаланды, 1,5%-ы Абу-Дабиде электр қуатын өндіруге және теңіз суын тұщыландыруға жұмсалған болса, тек 1983 ж., Абу-Даби әмірлігінде ілеспе мұнай газын тиімді пайдалану деңгейі 92% жетті. БАӘ-де әлемдегі газ қорының 4% (6 трлн текше метр) орналасқан: 92% Абу-Даби әмірлігінде, 5% Шаржада және 2% Дубайда. Қазіргі уақытта өндірілетін газдың шамамен 55%-ы елде пайдаланылады, ал қалғаны сұйытылған түрде экспортталады.

Басқа салалармен қатар энергетика да кең дамыған. Пайдаланылатын электр станциялардың негізгі түрі жылу болып табылады. БАӘ-де электр қуатын өндірудің белгіленген қуаты – 6 мың МВт. Ішкі нарыққа электр энергиясын негізгі жеткізушілер Абу-Даби, Дубай және Шарджа әмірліктері болып табылады.

Мұнай дағдарысына жауап ретінде дамыған тағы бір бизнес саласы – құрылыс материалдары саласы. Бұл саламен айналысатын компаниялар санының тұрақты өсуі 1960 жылдан басталды.

Алюминийден кейінгі екінші маңызды сала (мұнай секторынан тыс) бұл тоқыма өнеркәсібі - экспорттан түскен кірістің 15%-ын қамтамасыз етеді. 80-жылдардың ортасында енгізілген АҚШ пен Еуропаға дайын киім мен маталарды экспорттауға квоталар осы саланың дамуына серпін берді. Джебелъ Али еркін экономикалық аймағындағы тігін кәсіпорындары барлық жағынан дамыған болып табылады.

Елде целлюлоза-қағаз және полиграфия саласы дамыған. БАӘ баспалары мен баспаханаларының жартысынан көбі Дубай қаласында жұмыс істейді, олар жергілікті нарықтың баспа материалдары мен жарнамаға деген қажеттіліктерін қанағаттандырады.

Ауыл шаруашылығы негізінен құрма, көкөністер мен жемістер өндірісі, құс еті мен жұмыртқа өндірісі, мал шаруашылығы, балық аулау (жылына 100 мың тонна балық), інжу өндіруден құралады. БАӘ-де балықты тұтыну әлемдегі ең жоғары көрсеткіш – жан басына шаққанда 140 кг. БАӘ-де тек 0,48% жер өсіруге жарамды. Ауыл шаруашылығындағы қолайсыз жағдайлар үкіметтің көмегі арқылы өтеледі.

БАӘ-нің көлік секторы теңіз және автомобиль көлігінің басым болуымен және темір жолдардың болмауымен сипатталады. Жабындалған жолдардың ұзындығы шамамен 5 мың км құрайды. Сондай-ақ негізгі порттар — Абу-Дабидегі Мина Зайед қаласы, Шарджадағы Халид қаласы, Рас-Хайма қаласындағы Сақр қаласы және т.б [6].

Эмираттар экономикасының перспективалық бағыттарының бірі қызмет көрсету саласы болып табылады. Көптеген дүкендер мен сауда орталықтары бар, олардың арасында Дейра аймағы мен

Дубайдағы Алтын Сук алтын зергерлік базары, Шарджадағы әйгілі сауда орталықтары бар. Ең дамыған туристік инфрақұрылым Абу-Даби мен Дубай қалаларында шоғырланған.

БАӘ экономикалық дамуын жандандыру мақсатында 1985 ж. Джебел Алиде еркін экономикалық аймақ құрылды. Оның сәтті қызмет етуі БАӘ үкіметін жаңа еркін экономикалық аймақтар құруға ынталандырды, оларды атап өтетін болсақ: Фуджейра (1985), Аджман (1988), Умм аль Кувейн (1988), Шарджа, аэропорт (1995), Шарджа, Хамрия (1995), Дубай, аэропорт (1996), Рас Аль Хайма (1996), Абу-Даби, Садия (1996).

БАӘ-нің сыртқы саясаты түрлі мемлекеттермен қатынастарда теңгерімді көзқарас қағидаттарына негізделген, алайда Ұлыбританиямен қатынастар ерекше басымдыққа ие.

Экспорт құрылымында: мұнай (45%), табиғи газ, балық, құрма өнімдері. Негізгі экспорттық серіктестер: Жапония (30%), Үндістан (7%), Сингапур (6%), Оңтүстік Корея (4%), Оман, Иран. Импорт - 28,6 миллиард доллар. Өнеркәсіптік және тұтыну тауарлары импортталады. Негізгі серіктестер: Жапония (9%), Ұлыбритания (8%), Италия (6%), Германия, Оңтүстік Корея.

Импорт және экспортпен қатар, реэкспорттық операциялар ел экономикасының маңызды бөлігін құрайтындығын атап өту қажет. Жыл сайын, әуе және теңіз порттары арқылы көптеген елдерден үлкен көлемде жүк тасымалданады. Елдің қолайлы орланасуына байланысты, негізгі жүк ағындары Еуропалық одақ елдерінен, Үндістаннан, Қытайдан, Таяу Шығыс және Солтүстік Африка елдерінен келеді [5].

БАӘ Ұлттық статистикалық бюросының жыл сайынғы есебінде келтірілген деректерді талдау жалпы БАӘ-де сауда белсенді дамып келеді деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Әмірліктердегі халық санының өсуі сұраныстың артуына және импортты ұлғайту қажеттілігіне әкелді. Импорт анағұрлым әртараптандырылған – оның құнының үштен бір бөлігі машиналарға, жабдықтарға және көлік құралдарына, үштен бірі дайын өнеркәсіп өнімдеріне тиесілі. Азық-түлік секторы импорттың маңызды бөлігі болып табылады.

Біріккен Араб Әмірліктерін әлемдегі үшінші ірі экспорттық орталыққа айналдырған көптеген еркін аймақтардың құрылуы сыртқы сауданың дамуына айтарлықтай ықпал етті. Аз уақыт бұрын шикізаттық бағыттағы БАӘ-нің халықаралық саудасы соңғы жиырма жыл ішінде айтарлықтай өзгеріске ұшырады [7].

БАӘ ішкі саясатының негізгі мақсаты – мұнай және газ өнімдерінің экспорттық кірістерін жергілікті халықтың өмір сүру жағдайларын жақсартуға инвестициялау арқылы заманауи талаптарға жауап беретін экономика құру. Соңғы жылдары экономикада нарықтық қағидаларды енгізуге көп көңіл бөлінді. БАӘ-де халықаралық туризмнің дамуы мен елдің халықаралық маңызы бар коммерциялық орталық ретіндегі рөлінің өсуіне айрықша көңіл бөлінуде.

БАӘ-нің сыртқы саудасы көбіне елдің даму стратегиясын жүзеге асырумен анықталады. Экономика мұнай мен мұнай өнімдерінің экспортына тәуелді екендігінде күмән жоқ, бірақ соңғы онжылдықтарда БАӘ-нің экономикалық кешені жаңа сценарий бойынша дамуда. Біріккен Араб Әмірліктері экономикасының құрылымы әртараптандырылған сайын, сыртқы сауда елдің одан әрі дамуында маңызды рөл атқарады және оның әлемдік экономикадағы орнын нығайтуға көмектеседі. Экспорт құрылымында көп бөлігі жоғары технологиялық өнім болып табылады. БАӘ басқа нарық сегменттерін дамыту үшін жеткілікті қаржы активтерін жинай алса да, әлі күнге дейін ел мұнай және мұнай өнімдерінің экспортына тәуелді.

БАӘ экономикалық жағдайының сараптамасы мен нарықтың негізгі ерекшеліктерін зерделей келе, алдағы жылдарда елдің экономикасы белсенді дамуды көрсететіндігін және сондықтан аймаққа деген шетелдік инвестициялардың ағылуы өз жалғасын табады деп қорытынды жасауға болады. Бұл өз алдына елдің экономикалық даму стратегиясымен тікелей сәйкес келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Гукасян Г.Л. *Модернизация в арабских странах // Управление социальными инновациями: опыт, проблемы и перспективы: Материалы научно-практической конференции.* – М.: РУДН, 2011. – С. 4.
2. Гукасян Г.Л. *Модернизация и экономическая политика ОАЭ // Открытый дискуссионный электронный журнал «Новое восточное обозрение».* URL: <http://www.journal-neo.com/?q=ru/node/13641>.
3. *Информационно-статистический Интернет-портал «Nationmaster».* URL: <http://www.nationmaster.com>.
4. *United Arab Emirates Economic Brief and Outlook 2011 // KAMKO Research.* – April 2011. – P. 12.
5. *Национальное бюро статистики ОАЭ.* URL: <http://www.uaestatistics.gov.ae/>.
6. *The World Factbook (Всемирная книга фактов CIA).* URL: <http://www.cia.gov>.
7. *Аналитическое агентство Экономист.* URL: <http://www.eiu.com>.

FTAMP 11.25.91
ӘӘЖ 178

А.Д. Жуандыкова¹, Р.К. Садықова²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
e-mail: aikun.10@mail.ru

²ф.ғ. к., Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Алматы қаласы, Қазақстан, e-mail: roza.sadikova@mail.ru

ИРАН ИСЛАМ РЕСПУБЛИКАСЫНА ҚАРСЫ САНКЦИЯЛАР: ӨТКЕНІ МЕН БҮГІНІ

Аңдатпа

Мақалада Иран Ислам Республикасына АҚШ үкіметі тарапынан салынған санкциялар мәселесі жан-жақты қарастырылады. Автор соңғы отыз жылда Иранға қарсы АҚШ тарапынан біржақты экономикалық санкциялар тарихына тоқталып, олардың Иран мемлекетінің экономикасына тигізген әсерін саралайды.

Ирандағы 1979 жылғы революция мен Тегерандағы АҚШ елшілігін басып алғаннан бері Иран тарапына түрлі санкциялар салынып келеді. АҚШ санкциялары ең алдымен Иранның мұнай-газ секторына бағытталды. 1995 жылдан бастап, Иранға қарсы санкцияларды енгізуге ядролық бағдарлама себеп болды.

Сонымен қатар, мақалада Иран мен АҚШ, Франция, Ұлыбритания, Германия, Қытай және Ресей арасында жасалған ядролық қаруды таратпау туралы келісім және одан Д.Трамп бастаған АҚШ үкіметінің шығуы, санкциялардың Иран еліне тигізген әсері талданады.

Түйін сөздер: Иран, АҚШ, санкция, ядролық бағдарлама, БҰҰ, халықаралық қатынастар, экономикалық санкциялар, инвестиция.

A.D. Zhuandykova¹, R.K.Sadikova²

¹L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

²Candidate of Philology Science, Senior Lecturer, Kazakh National Women's Teacher Training University

SANCTIONS AGAINST THE ISLAMIC REPUBLIC OF IRAN: PAST AND PRESENT

Annotation

In the article the author has discussed the issues of imposition of sanctions by the government and the President of the United States on the Islamic Republic Iran. The history of unilateral sanctions against Iran by the United States over the past 30 years was reviewed. The economic damage from these sanctions for the economy of Iran was estimated. It also assessed the negative impact of sanctions on the ordinary population.

After the 1979 revolution and the seizure of the US Embassy in Tehran, various sanctions against Iran were imposed. The sanctions were primarily aimed at the oil and gas sector of the country's economy. It should be noted that Iran's nuclear programme has been the main reason for the imposition of sanctions since 1995.

In the article also analyzed the impact of sanctions on Iran, and the exit of the US government under the leadership of President D. Trump from the anti-nuclear agreement of Iran between six countries like the US, France, Britain, Germany, China and Russia.

Keywords: Iran, USA, sanction, nuclear program, UN, international relations, economic sanctions, investment.

А.Д. Жуандыкова¹, Р.К. Садықова²

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, РК

²кандидат филологических наук, Казахский национальный женский педагогический университет,
roza.sadikova@mail.ru

САНКЦИИ ПРОТИВ ИСЛАМСКОЙ РЕСПУБЛИКИ ИРАН: ПРОШЛОЕ И НАСТОЯЩЕЕ

Аннотация

В статье всесторонне рассматриваются проблемы наложения санкций правительством США на Иранскую Исламскую Республику. А втором была рассмотрена история односторонних антииранских

санкций со стороны Соединенных Штатов за последние 30 лет. Был оценен экономический ущерб от данных санкций для государственной экономики Ирана.

После революции 1979 года и захвата посольства США в Тегеране вводятся санкции разного характера против Ирана. Санкции, в первую очередь, были направлены на нефтегазовый сектор экономики страны. Следует отметить, что основной причиной наложения санкций, начиная с 1995 года, послужила ядерная программа Ирана.

В статье также анализируются влияние санкций на Иран, и выход правительства США под руководством президента Д.Трампа из антиядерного соглашения Ирана между шестью странами как, США, Франция, Великобритания, Германия, Китай и Россия).

Ключевые слова: Иран, США, санкция, ядерная программа, ООН, международные отношения, экономические санкции, инвестиция.

Экономикалық санкция – халықаралық саудаға қатысатын бір немесе бірнеше ел тарапынан басқа бір еларалық саудаға қатысушы елге саяси бағытты өзгертуге мәжбүрлейтін тыйымдық сипаттағы экономикалық шарасы.

Санкция – бұл қандай да бір елге Вашингтонның талаптарын соғыссыз қабылдату қажет болған жағдайда іске қосылатын құралға айналды. Алайда санкциялар көп жағдайда күтілетін нәтижені бере бермейтіндігі де аян. Санкцияны жақтаушылар нәтиже берген бірнеше жағдайды алға тартқанымен, ондай жағдайлар көп емес. Халықаралық қауіпсіздік саласындағы санкцияларды қолданудың 85 жағдайын талдау нәтижесінде соңғы онжылдықта төртеуі ғана оң нәтиже берген. Қалған санкциялар негізгі сыртқы саяси мақсаттарға қол жеткізбей, керісінше қолданылған елдің халқына залалын тигізгендігін көрсетті.

Соңғы онжылдықта әлемдік қауымдастықтың ең өзекті мәселелерінің бірі болып тұрған – Иран Ислам Республикасына қатысты экономикалық санкциялардың көпжылдық тарихы бар.

Иранға алғашқы санкция 1951 жылы мұнай өндірісін ұлттандыруға жауап ретінде Ұлыбритания үкіметі мен ағылшындық «Ағылшын-Иран» мұнай компаниясы тарапынан салынған. Кейін мұнайды ұлттандыру саясатын жүргізген Мосадкекке қарсы АҚШ-тың қаржыландыруымен әскери төңкеріс ұйымдастырылып, Мосадкектің үкіметі биліктен аластатылды.

1979 жылы ирандықтар шах Мохаммед Реза Пехлеви саясатына наразылық танытып, төңкеріс жасады. Шах Пехлеви Америкаға қашып, сонда саяси пана тапты. Американың Мохаммед Реза Пехлевиге саяси баспана беруі ирандық студенттердің ашуын тудырып, 1979 жылы 4 қарашада Тегеранда орналасқан АҚШ елшілігін басып алады. Осының нәтижесінде АҚШ үкіметі 1979-1980 жылдары Иран саясатына қарсы санкциялар сала бастады. Санкцияларға сәйкес АҚШ банктеріндегі Иран активтері бұғатталып, Иран тауарларына, ақпараттық материалдарды қолдануға, жеке тұтынуға азық-түлік өнімдерін, кілемдерді және т.б. импортына тыйым салынды.

Кейінгі жылдары АҚШ-тың санкциялар режимі бірнеше рет түзетіліп, тыйымдардың бір бөлігі жойылды, екіншісі күшейтілді, жаңа шектеулер енгізілді. Санкцияларды енгізуге Иранның адам құқықтарын бұзу, ядролық зымырандық бағдарламаны дамыту себеп болды. Мәселен, 1984 жылғы 28 қыркүйекте Рональд Рейган әкімшілігі терроризмді қолдайтын мемлекеттер тізіміне енуіне байланысты Иранға қосымша экспорттық бақылау шараларын енгізді.

1987 жылы экономикалық санкциялардың әрекеті кеңейтілді. АҚШ Иранның барлық тауарларын АҚШ-қа кіргізуге эмбарго енгізді. Сонымен қатар, Иранға әскери мақсатта пайдаланылуы мүмкін тауарлардың 14 түрін, оның ішінде байланыс жүйелерінің мобильді қозғалтқыштарын, электрлі генераторларды және т.б. құралдарды тасылмаудауға тыйым салынды [1, 73 б.].

1992 жылы тамыз айында Ресей мен Иран үкіметтері арасында АЭС салу туралы келісімге қол қойылды [2,10 б.]. Осы келісімнен кейін АҚШ 1992 жылы "Иран мен Иракқа қарсы қаруды таратпау туралы заң" енгізді. Бұл заң бойынша аталған екі елге қосарлы мақсаттағы өнімдер мен әдеттегі қару-жарақтарды жеткізуге тыйым салынды. Сонымен қатар, Ирак мен Иранға көмектескен үшінші елдерге қарсы санкциялар қолданылатындығы көрсетілді.

1995 жылдан бастап Иранға қарсы санкцияларды енгізуге ядролық бағдарлама себеп болды. АҚШ санкциялары ең алдымен Иранның мұнай-газ секторына бағытталды. Сол жылы Билл Клинтон өзінің жарлығымен АҚШ азаматтары мен компанияларына Ирандағы мұнай жобаларын қаржыландыруға және басқаруға тыйым салды.

1996 жылы АҚШ Конгресі Иран мен Ливияға қарсы санкциялар туралы заң қабылдады [3]. Бұл заң ұзақ уақыт бойы Иранның мұнай-газ секторының бұдан әрі дамуына шетел инвестицияларын шектеуге бағытталған біржақты санкцияларды қолданудың мақсаттары мен процедураларын анықтайтын негізгі нормативтік құжат болып қалды. Заңға сәйкес Иранның мұнай саласына 40 миллионнан артық инвестиция жасаған кез-келген компанияға (АҚШ компаниялары ғана емес) санкция қойылуы мүмкін болды. Заң бес жылға енгізілді. Дегенмен, 2001 жылы АҚШ Конгресі бұл заңның күшін тағы да ұзартты.

2006 жылдан бастап АҚШ Иран ядролық бағдарламасына қатысты мәселелерді шешуге халықаралық қауымдастықты тартты. АҚШ Иранға қарсы санкцияларды халықаралық деңгейде енгізудің бастамашысы ретінде алдында тұрды. Атап айтқанда, Америка 2006-2010 жылдар аралығында БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің №1696, №1737, №1747, №1803, №1835 қарарларын жариялануына мұрындық болды. Ең қатал қарар 2010 жылы 9 маусымда қабылданған №1929 қарар еді. Бұл қарарда ядролық қаруға, баллистикалық ракеталарға қатысы бар кез-келген инвестицияларға тыйым салынды [4].

Иранға қарсы санкциялық қысым тек АҚШ-пен ғана шектелмеді. 2011 жылы мамыр айында Еуропалық Кеңес Иранға қатысты санкциялық режимді күшейтетін толықтырулар қабылдады. 2012 жылдың 22 қаңтарында Еуропалық Кеңес Иран мұнайын сатып алуға эмбарго қабылдады. Санкциялық режимнің күшеюі нәтижесінде елден шетел инвестицияларын шығару процесі жеделдеді. Иранның шетелдік компаниялармен бұрын жасалған келісімдер тоқтатылды.

Бұдан басқа, Ислам революциясы корпусының билігі (ИРКБ, Иран қарулы күштерінің элиталық бөлімдері) және Басидж халық жасағына шектеулер қойылды. 2012 жылдың ақпанында АҚШ президенті Барак Обама Иран үкіметі мен қаржы институттарының активтерін, соның ішінде Орталық Банкке тыйым салу туралы жарлыққа қол қойды. 2013 жылдың ақпанында Иранның мұнайдан түсетін кірістерді одан әрі қиындатып отырған бірқатар шаралар қабылданды. Бұл Иранның шетелдік банктердің шоттарындағы мұнай кірістерін басқаруға қабілеттілігін шектеді. 2013 жылдың маусым айында американдық банктер, қаржы институттары мен компанияларына ирандық риалды пайдаланып, қаржылық операция жасайтын ұйымдармен әрекеттестікке тыйым салынды. Осының салдарынан, риал халықаралық қаржы жүйесінен алынып тасталды.

2013 жылғы 24 қарашада Иран тарапы уран өндіруді 5% арттырмау, қорда бар ядролық материалдарды 20% азайту, уран өндіретін жаңа орталықтардың құрылысын тоқтату туралы Иран мен АҚШ, Франция, Ұлыбритания, Германия, Қытай және Ресей (бұдан әрі – алтылық) мемлекеттері келісімі нәтижесінде, Иранның мұнай-химия өнімдерін, алтын мен бағалы металлдарды экспорттау, автомобиль секторына арналған тауарлар мен қызметтерді жеткізуге байланысты операцияларды жүзеге асыратын шетелдіктерге шектеулері, мемлекеттік телерадиохабар корпорациясына қарсы санкциялар, 2014 жылдың қарашасында Иранның мұнай мен мұнай өнімдерін сатып алуға шектеу қоюға бағытталған үшінші елдерге қарсы санкциялары тоқтатылды. «Boeing» және «General Electric» компанияларына Иранға бөлшектер жеткізу және әуе кемелерін жөндеуге рұқсат берілді.

2016 жылғы 16 қаңтарда Иран ядролық қызметі Атом энергиясы бойынша «Алтылықпен» жасасқан келісім міндеттемелерін орындайтынын растады. Сол күні Барак Обама шетел фирмаларына және американдық компаниялардың шетелдік филиалдарына қатысты санкцияларды жою туралы жарлыққа қол қойды.

2016 жылғы Президенттік сайлау алды науқаны кезінде-ақ Дональд Трамп Тегеранды терроризмге демеушілік жасады деп бірнеше рет айыптады және Иранның алты елмен жасаған ядролық келісімді сынға алды.

2016 жылы 8 қарашада Президент сайлауында жеңіске жеткен Дональд Трамп Иранға қарсы қатал саясат ұстанды. 2017 жылдың 13 қазанында Трамп Тегеранға қатысты Вашингтон үшін жаңа, қатан стратегия жариялап, Тегеранның алты мемлекетпен бірге қол қойған ядролық келісімнен шығатынын мәлімдеді. Д. Трамп бұрынғы шектеулерді қайтару ғана емес, сонымен қатар жаңа шектеулерді енгізу туралы уәде берді.

2018 жылдың 8 мамырында Д.Трамп Вашингтон Иран мен алты мемлекет қол қойған ядролық келісімнен бас тартқанын жариялады. Дегенмен келісімге келген басқа мемлекеттер Д.Трамп шешіміне қарсы болып, Иранмен уағдалыстықты жалғастыратынын ескертті.

Иран халқы бұрын да американдық санкциялардың зардабын тартқан. Жаңа санкциялар Иранның банк секторына бағытталған, бұл батыстан дәрі-дәрмектің кіргізілуіне жол бермейді, салдарынан елде бар қор азайып, халықты шығынға ұшыратуы мүмкін. Санкциялар салдарынан туындаған жағдай АҚШ

үкіметі әлсіреткісі келіп отырған Иран үкіметінің позициясын күшейте түсіп, елдегі ауру мен ашаршылық үшін АҚШ-ты айыптауына жақсы негіз болды.

Д.Трамп үкіметі АҚШ-тың экс-президенті Барак Обаманың санкциялық жүйесін пайдалануына болатын еді. Б. Обама үкіметі Иранмен шектелген келісім-шарт жасауға талпынды. Алайда Дональд Трамп Тегераннан түбегейлі өзгерісті талап етеді. Иран ядролық келісім шеңберінде көзделген өз міндеттемелерінің барлығын сақтағандығына қарамастан, Д.Трамп үкіметі алты жақты ядролық келісімінен шықты.

Қатаң санкциялар әскери қақтығыстың туындау қаупін күшейтуде. Иран президенті Хасан Рухани санкциялар әскери қақтығысқа алып келуі мүмкін екендігін және Иран ол қақтығыста жеңіске жететіндігін айтты. Алайда Иранмен қарулы қақтығыс болмағанның өзінде АҚШ қауіпсіздігі түрлі қатерлерге кездесуі мүмкін. Одақтастарымен қарым-қатынастың нашарлауынан бөлек, санкциялар АҚШ-тың өз мүмкіндіктерін шектейді. АҚШ Иранмен жасанды шиеленіс тудырып, Ирак пен Сирия жеріндегідей әскери жолмен күш көрсету қаупі де бар.

АҚШ-ның дипломатиялық мүмкіндіктері шектеулі, себебі Д.Трампың ядролық келісімнен шығуы Иранмен онсыз да әлсіз қарым-қатынасты бұзды. Дегенмен дипломатия қажет емес қақтығыстың алдын-алудың жалғыз жолы екенін естен шығармау қажет. АҚШ санкциялары Иран экономикасына өз әсерін тигізгені сөзсіз. Батыстық және Азия лидерлері Иранмен бизнес жүргізетін үшінші елдерге бағытталған экстерриториалдық санкцияларына наразылық білдіргеніне қарамастан, ядролық келісімге қол қойылғаннан кейін кейбір ірі компаниялар Иран нарығын тастап кетті. Иран экономикасы жаңа қиындықтарға тап болды. Санкциялар Иран валютасының құлдырауы мен бағаның өсуіне алып келді. Өмір сүру деңгейінің күрт төмендеуі қоғамдық толқуларға себеп болды. Тегеран осының барлығына АҚШ-ты кінәлап, ел ішінде болып жатқан наразылық акцияларын күшпен басып келеді.

Дегенмен Иран Ресей, Қытай және Үндістан сияқты негізгі серіктестерімен экономикалық және сауда байланыстарын күшейткеннен кейін, санкциялық қысымға шыдайтындығын естен шығармау қажет.

Еуроодақ Иранмен ядролық келісін қолдау туралы шешімінен кейін Иран мұнайын Еуроодаққа Ресей арқылы қайта сату және Ирак арқылы Иранның қаржылық қызметін жүзеге асыру есебінен Иран экономикасына қарсы салынған санкцияларды жеңілдетуге мүмкіндіктер бар.

Алайда бұл Иранның босаңсуына болады дегенді білдірмейді. Американың санкциялар салудағы негізгі мақсаты ирандағы билік жүйесін өзгерту. Мәселен, 1990-шы жылдары Иракқа қарсы АҚШ санкциялары оның бұрынғы президенті Саддам Хусейнді биліктен кетіре алмады, кейін террорлық әрекетке қолдау білдірді деген желеумен Иракқа соғыс ашып, С. Хусейнді биліктен тайдырды. Иранға қарсы қазіргі санкциялар да билік режимнің ауысуына алып келмеуі мүмкін. Иран халқы санкциялардан зардап шегетіні сөзсіз, бірақ Иран билігі өз режимін сақтап қалу жолында ұлттық құндылықтарға арқа сүйейтіні мәлім.

Иранда 15 қарашада жаппай наразылық басталған, оның басты себебі бензин бағасының қымбаттайтынынан туындаған. Иран полициясы басында акциялардың одан әрі ұшығып кетпеуін күштеп басып, билік интернетті бір апта бұғаттап, ұялы байланысты шектеп қойды. Наразылық барысында бірнеше адам мерт болған. Осыған орай, АҚШ Мемлекеттік хатшысы Майк Помпео наразылық білдірушілерге жасаған Иран билігі әрекетін айыптап, Иранға қарсы жаңа санкция салуды хабарлады.

Жалпы АҚШ пен Иранның арасындағы жағдай барған сайын шиеленіс тудырып отыр. Бұл жағдайға Ресей мен Қытай алаңдап, санкцияны тоқтатуды көздеп отыр. Оған қоса, Израиль Иранның ядролық қару жасауға қарсылығын білдіріп отыр. Осылай ядролық келісімінің аяғы немен бітері әлі күнге дейін белгісіз болып тұр. Осы орайда, сарапшылар 2020-шы жылы болатын АҚШ президенті сайлауына үміткерлердің сайлауалды мәлімдемелері Иран үшін маңызды екеніне баса назар аударады.

Тарихи фактілерден көргеніміздей, халықаралық санкциялар Иранды өзінің ядролық бағдарламасын іске асырудан бас тартқыза алмайды. Алайда, бұл саладағы жұмыстар ел экономикасын едәуір баяулатуы мүмкін. Дегенмен Иран үкіметі Таяу шығыстағы оқиғалардан сабақ ала отырып, АҚШ-тың саяси-экономикалық бәсекелестері Қытай мен Ресей және көрші мемлекеттермен өзара байланысты нығайтатыны сөзсіз.

Әдебиеттер тізімі

1. Федорова И.Е. Санкции против Ирана как инструмент политики США // Санкции и их влияние на Иран. – 2012. – С. 138.

2. Белобров Ю.Я. и др.; гл. ред. И.С. Иванов. *Современные российско-иранские отношения: вызовы и возможности: рабочая тетр. [Российский совет по междунар. делам]*. – М.: Спецкнига, 2014. – 72 с.

3. *Iran and Libya Sanctions Act (ILSA) of 1996 [электр. ресурс]* – 1996-URL: <https://www.iranwatch.org/library/government/unitedstates/congress/legislation-reports/iran-and-libya-sanctions-act-ilsa-1996>. (дата обращения: 27.12.18)

4. *Resolution 1929(2010) [электр. ресурс]*-2010.-URL: https://www.iaea.org/sites/default/files/unsc_res1929-2010.pdf (дата обращения: 28.12.18).

ӘӨЖ 857

ГРНТИ 03.20.20

S.S. Korganova¹, M.E. Taubayeva²

¹Ph.D., associate Professor of South Kazakhstan state University named after M.Auevov

²Ph.D., associate Professor of South Kazakhstan state University named after M.Auevov

CHALLENGES IN RUSSIAN-TURKISH BILATERAL RELATIONS IN THE MIDDLE EAST: THE EXAMPLE OF THE SYRIAN CONFLICT

Annotation

The paper aims to analyze and assess Russia's growing influence in the Middle East in the context of rapprochement between Ankara and Moscow. In fact, overall relations between the two Eurasian powers have had a substantial impact on the development of events in particular in the Middle East. Taking a closer look at the background and history of bilateral relations, however, one can see that relationships have been often complicated and contradictions frequently resulted from political clashes and military conflicts. As a result, geopolitical competition and the attempts to strengthen their influence in the region has become an integral part of the relationships between Moscow and Ankara. Actually, contradictions and at the same time an accommodation of their geopolitical interests in the region have occurred when both powers have strived to restore their traditional positions in the Middle East. While Turkey is seeking to regain its leadership in the region, having recovered significantly during the 2000s, Russia started to protect its regional and global interests actively. In this case, the Middle East is considered a pivotal source of challenges and threats to Russia by the Russian political establishment.

Keywords: The Middle East, the Syrian conflict, the leaders of the countries, political crisis, political influence.

C.C. Қорғанова¹, М.Е. Таубаева²

ф.ғ.к., М.Әуезов атындағы ОҚМУ доценті

ф.ғ.к., М. Әуезов атындағы ОҚМУ доценті

ТАЯУ ШЫҒЫСТАҒЫ РЕСЕЙ-ТҮРІК ЕКІЖАҚТЫ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫНДАҒЫ СЫН-ҚАТЕРЛЕР: СИРИЯ ҚАҚТЫҒЫСЫ МЫСАЛЫНДА

Аңдатпа

Мақалада Ресейдің Таяу Шығыста өсіп келе жатқан ықпалы тұрғысында Анкара мен Мәскеу арасындағы жақындасу үдерісіне талдау және бағалау қарастырылған. Іс жүзінде, жалпы алғанда, екі Еуразиялық державаның қарым-қатынасы оқиғалардың, атап айтқанда, Таяу Шығыстағы дамуына айтарлықтай ықпал етті. Алайда, екіжақты қарым-қатынастардың тарихы мен тарихын мұқият қараған кезде қарым-қатынастар көбінесе күрделі, ал қарама-қайшылық көбінесе саяси қақтығыстар мен әскери қақтығыстар нәтижесінде пайда болғанын байқауға болады. Нәтижесінде геосаяси Бәсекелестік және аймақта өз әсерін күшейту әрекеттері Мәскеу мен Анкара қарым-қатынасының ажырамас бөлігіне айналды. Шын мәнінде, қарама-қайшылықтар және сонымен бірге олардың аймақтағы геосаяси мүдделерінің келісімі екі державалар Таяу Шығыстағы өзінің дәстүрлі ұстанымдарын қалпына келтіруге

ұмтылған кезде болды. Түркия 2000-шы жылдары айтарлықтай қалпына келіп, өңірдегі көшбасшылықты қалпына келтіруге ұмтылып, Ресей өзінің аймақтық және жаһандық мүдделерін белсенді түрде қорғай бастады. Бұл жағдайда Таяу Шығысты Ресей үшін қауіп-қатерлердің негізгі көзі ретінде ресейлік саяси истеблишмент ретінде қарастырады.

Түйін сөздер: Таяу Шығыс, Сирия қақтығысы, елдер көшбасшылары, саяси дағдарыс, саяси ықпал.

Корганова С.С.¹, Таубаева М.Е.²
к.ф.н., доцент ЮКГУ им. М.Ауэзова
к.ф.н., доцент ЮКГУ им. М.Ауэзова

ВЫЗОВЫ В РОССИЙСКО-ТУРЕЦКИХ ДВУСТОРОННИХ ОТНОШЕНИЯХ НА БЛИЖНЕМ ВОСТОКЕ: НА ПРИМЕРЕ СИРИЙСКОГО КОНФЛИКТА

Аннотация

Статья посвящена анализу и оценке растущего влияния России на Ближнем Востоке в контексте сближения Анкары и Москвы. По сути, в целом отношения двух евразийских держав оказали существенное влияние на развитие событий, в частности, на Ближнем Востоке. Однако при более внимательном рассмотрении предыстории и истории двусторонних отношений можно заметить, что отношения зачастую были сложными, а противоречия зачастую возникали в результате политических столкновений и военных конфликтов. В результате геополитическая конкуренция и попытки усилить свое влияние в регионе стали неотъемлемой частью отношений Москвы и Анкары. Собственно, противоречия и в то же время согласование их геополитических интересов в регионе произошли тогда, когда обе державы стремились восстановить свои традиционные позиции на Ближнем Востоке. В то время как Турция стремится восстановить свое лидерство в регионе, значительно восстановившись в 2000-е годы, Россия начала активно защищать свои региональные и глобальные интересы. В данном случае Ближний Восток рассматривается российским политическим истеблишментом как ключевой источник вызовов и угроз для России.

Ключевые слова: The middle East, the Syrian conflict, the leaders of the countries, political crisis, political influence.

Introduction

Despite becoming weak and losing its traditional ground in the Middle East after the dissolution of the USSR, at present time Russia's influence in the region has considerably grown. Moreover, Moscow's dominant position in Syria and leading role in this war-torn country is recognized by many powers including the EU, Iran, Turkey and Israel, in spite of having some differences among them [1]. From this standpoint, Turkey is undoubtedly of great importance for Russia in this area, particularly in terms of advancing its interests. Currently, Turkey is acting as Russia's close partner in the Middle East. "Nezavisimaya Gazeta", a Russian daily newspaper, maintains that Ankara is now paving the way for the creation in this region of a politically and economically strong international structure that takes Russian-Turkish relations to a completely new level of development [2]. In addition to strengthening bilateral cooperation with Moscow, Ankara has sought to establish a new alliance of states that along with Russia would include Iran. Interested in such a union, both Ankara and Moscow are striving to restore order and stability in the region [2].

Along with a close bilateral cooperation, both Ankara and Moscow are interested in promoting multilateral collaboration and efforts to find common ground for a viable and collective solution to the Syrian crisis. Such efforts would be meaningless without the engagement of Iran, who in turn has strong influence and presence in Syria and the rest of the region. As a result, Iran, Russia and Turkey adopted a joint statement, in which they have expressed their readiness to contribute to the development and become guarantors of a future agreement between the Syrian government and the opposition [3]. Nursultan Nazarbayev, the President of the Republic of Kazakhstan, declared his readiness to provide Astana, the capital of the country, for negotiations on the cessation of hostilities between the warring parties in Syria, which complements Geneva peace talks. The Astana peace process is a joint effort made by Turkey, Russia and Iran aimed at ending the Syrian conflict.

The Roots of Confrontation between Moscow and Ankara in the region

Like Turkey, Russia's presence in the Middle East has deep historical roots. At different times Russia pursued different agenda and interests. For instance, during the imperial Russia one of the main tasks of its foreign

policy was the ousting of the Ottoman Empire from the Black Sea region and the Balkans. The discrepancy of regional interests and geopolitical competition between Russia and Turkey, historically and most clearly manifested in the region. Starting from the middle of the 20th century, the Soviet Union intensified its presence in the region, competing with the US and its main regional ally, Turkey. After the demise of the USSR, this region lost its significance in the foreign policy priorities of Russia.

During the 1990s the Kremlin's intentions in the Middle East were not entirely clear. Russia under the leadership of Boris Yeltsin was unable to implement any consistent policy in the region. Moreover, there was a serious decline in arms sales to the countries of the Middle East, and the financial assistance to the allies in the region was significantly reduced [1].

The Middle East began to occupy a prominent place in Russian foreign policy priorities from the mid-2000s, and as some experts such as S. Luzyanin noted, during the second presidential term of Vladimir Putin. Thus, it can be concluded that with Putin's rise to power, Moscow has gradually been returning to big politics, including tackling the most pressing international problems, such as the Syrian crisis. In the recently revised version of the Russian Foreign Policy Concept of November 30, 2016, the Middle East was defined as a region whose instability has a direct impact on Russia [1].

The goal of the Middle East policy is to raise the status of Russia and secure its role as a significant external force in one of the most unstable regions of the world. In this regard, Moscow pursues the following tasks [2]:

- restraining and weakening Islamic extremism and radicalism, the influence of which can spread to the territory of Russia and its neighbors;
- creation of a system of long-term political alliances;
- expansion of the Russian presence in the regional markets of armaments, nuclear fuel, oil and gas, food, etc.;
- attraction of investments to Russia, including from the rich countries of the Persian Gulf;
- maintaining energy prices by coordinating with key suppliers of oil and gas in the countries of the Persian Gulf.

Anna Borshchevskaya claims that by getting involved in the Syrian conflict Putin pursues several goals. On the one hand, she asserts that Putin seeks to expand Russia's great power status, which will enable him to challenge the West in the region and justify his regime's survival at home on the other [1]. Hence, a dramatic increase in Russia's presence in the Middle East has been expected by all key players. In fact, the Middle East region is becoming a geopolitical area for Russia's military-political maneuvers in the context of confrontation with the West, and at the same time the region is viewed as a potentially promising market for modern Russian weapons, machine-building and heavy motor vehicles.

It should be noted, however, the Russian advancement and interests in the region are confronted by both global and regional powers such as the US, the EU, Israel and the Arab States of the Gulf, including Turkey. Basically, geopolitical contradictions between Russia and Turkey, which have historical roots, started to escalate under the profound changes and shifts in the region caused mainly by the Arab Spring. Like Russia, Turkey has its own interests in the region, which are sometimes irreconcilable with the interests of other powers. Similarly, like Russia, Turkish leaders are deeply convinced that Turkey is not just a part of the Western bloc, but a state with unique regional opportunities, with great military-economic and demographic potential and destined to occupy a special place in the world.

The Arab Spring and armed conflicts in Syria led to contradictions and hostility between Ankara and Moscow in the Middle East. In this sense, Russia did not consider the changes taking place in the Arab countries democratic and perceived them as the rise of Islamism that could pose a grave threat to the region and to Russia itself. Accordingly, the Russian government perceived the downfall of some political leader in the Arab world, such as Egyptian President Hosni Mubarak and the leader of Libya Muammar Gaddafi, not only as a success of political Islam, but as a source of regional instability and chaos. Such perceptions eventually precipitated Moscow's military involvement in Syria in order to prevent Bashar al-Assad's ouster and Islamists takeover of the country.

Thus, from the start Russia opposed military intervention and provided support to the current Syrian authorities in the fight against radical groups. Unlike Russia, Turkey believed that the "Arab Spring" would lead to positive democratic changes, contribute to enhancing its regional influence. After the start of the protests in the Arab world, Turkish leaders began to call for the resignation of dictators like Hosni Mubarak and Bashar al-Assad. On the one hand, Ankara supported opposition movements in Syria, and considered the assistance provided by Russia to Syria a factor hindering the settlement of the conflict on the other. Besides, from Ankara's

standpoint, this lingering conflict goes beyond Syria posing direct security threats and generating a dangerous humanitarian crisis, which will be difficult to manage [1]. Consequently, Russia and Turkey had a fundamentally different vision of the events taking place in the Middle East.

In addition to above-mentioned threats emanating from Syria, Turkey has deeply been concerned about Kurdish-led forces not only in Syria, but in Iraq as well. The aspiration of Kurds to create their own independent state, if realized it would occupy part of Syria and Iraq, infuriated Turkey. Accordingly, Turkish president Recep Tayyip Erdoğan raised a strong objection to such a plan stating that Ankara would never let that happen, publicly threatening a military option. Indeed, the Kurdish issue has always played a special role in the geopolitical aspirations of Turkey, which is a key reason for Turkish military involvement in Syria [2]. According to S.A. Vasilyeva, beyond doubt one of the consequences of the resolution of the Syrian crisis could be the creation of Kurdish autonomy in Syria, which in combination with the already existing Kurdish autonomy in Iraq is a threat to national security and even the territorial integrity of Turkey [3].

The Crisis and Tensions in Turkish-Russian Relations

Considerable diverging interests and inconsistent goals in Syria and throughout the region triggered an open hostility and clash between Russia and Turkey. Bilateral relations between Moscow and Ankara became extremely tense and aggravated especially after a Russian jet fighter was shot down by Turkey. In this case, a Turkish scholar Hasan Selim Özertem argues that the downing of the Russian Su-24 jet was an outcome rather than a reason of the worsening of bilateral relations [3]. Overlooking discussions of regional issues, including the Syrian crisis, resulted in the deterioration of bilateral relations and erosion of trust between them.

Since the outbreak of the Syrian war, Moscow was against imposing some kind of external decision on Syria, believing that the final fate of the state should be determined by the Syrian people. Russia sees a threat in armed terrorist groups, and seeks to provide necessary assistance to the Syrian government led by Bashar al-Assad. By contrast, Ankara has been in favor of the regime change in Syria referring to the illegitimacy of the Bashar al-Assad's regime. Thus, the main goal of Russia has been a political solution to the conflict and the prevention of foreign military intervention. Therefore, Moscow used its veto power in the UN Security Council three times, preventing decision-making on Syria [4]. David Bdoyan assumes that in many countries Russia's stance on Syria was perceived solely as the desire of the Kremlin to maintain the existing friendly regime and its military presence in Syria, namely the base in Tartus [5].

The armed conflict in Syria, having a complex internal configuration, has been continuing since March 2011. The most serious opponents of the Syrian government forces are the Islamic State of Iraq and Syria (ISIS) and al-Nusra Front terrorist groups banned in a number of countries, including Russia. Another participant in the conflict is the so-called moderate opposition of Syria, whose main strike force was the Free Syrian Army at the beginning of hostilities. Another side of the Syrian conflict is the Kurds [8].

At the initial stage of the Syrian crisis the main goal of Russia was a political solution to the conflict and the prevention of foreign military intervention. Moscow has made great efforts to achieve these goals. In particular, Russia played a significant role in organizing and holding international conferences on the Syrian issue. Despite such efforts made by Russia at the global level, in September 2014, an international coalition led by the United States launched air strikes against ISIS positions in Syria, which was carried out without the approval of the Syrian government. Simultaneously, Syrian rebels made substantial progress advancing and pushing back Assad's forces. As a result, the balance on the ground rapidly began to change in favor of opposition, which made the Assad regime incapable of countering the advancement of insurgents. As the Bashar al-Assad regime was on the verge of collapse, its further survival depended on the direct Russian military engagement in the conflict. Eventually, Russia joined war in Syria becoming the most important ally of Bashar al-Assad.

Russia's military intervention and strong support has drastically changed balance on the ground, which has been greatly emphasized and appreciated by Bashar al-Assad [7]. Unlike other foreign powers such the US and its allies, Russia intervened and deployed its forces at the request of the Syrian government. On August 26, 2015, an agreement was concluded between Russia and Syria on the deployment of Russian air forces on the territory of Syria. Under the terms of the agreement, the Russian air forces, at the official request of the Syrian government, were located in the province of Latakia at Khmeimim Air Base [6]. Shortly, Russian president Vladimir Putin clarified the reasons for the military engagement stating that, "Our task is to stabilize the legitimate power and create conditions for the search for political compromise" [7].

Russian air strikes against the positions of the militants of the ISIS in Syria caused a sharp reaction in the West, including Turkey. They criticized the operation, stating that it was carried out without the consent of the international coalition, and it was believed that Russia's true intention was not so much fighting terrorists, but

supporting the Assad's regime. As a result, in the context of regional instability in the region, there has been a conflict of interests between Moscow and Ankara. The fundamental discrepancy of positions on key issues, as well as the further deterioration of the situation in Syria, which began to directly threaten the national security of both Russia and Turkey, led to the transformation of bilateral relations. As soon as Russian air forces began to launch air strikes at the positions of the ISIS in Syria, a threat of a direct military clash between Russia and Turkey occurred.

Turkey saw the beginning of the Russian counterterrorist operation in Syria as assistance to the Assad regime in fighting the armed opposition, which Turkey has actively supported. Consequently, before a Russian jet fighter was shot down, Turkish had actively criticized Russian actions, warning Moscow about casualties among civilians in the area adjacent to the proximity of the Turkish border. Specifically, Ankara was deeply concerned about Turkmen community in Syria with whom Turks share cultural, ethnic and historical ties. Hence, Ankara made several statements in connection with the violation of Turkish airspace by Russian bombers, even Andrei Karlov, the Ambassador of the Russian Federation to Turkey, was summoned to the Turkish Foreign Ministry to provide explanations in connection with the violation of the Turkish airspace by Russian aircrafts a couple of times in October 2015 [9].

Despite Turkish warnings about civilian casualties and frequent violation of Turkish airspace by Russian jets, which was denied by Moscow, the conflict was irreversible and inevitable. In the morning of 24 November 2015, a Russian jet was shot down by Turkish air forces. By doing so, Turkey sent a tough message to Russia that previous warnings should have been taken into account seriously by Russians, and further if any such violation occurs, Ankara would not hesitate to shoot down again. Commenting on this event, Recep Tayyip Erdoğan mentioned that Turks did everything to prevent this conflict, and everyone ought to respect Turkey's right to defend its borders. After the downing of a Russian Air Force plane, at the request of Turkey, an extraordinary meeting of the NATO Council was held at ambassadorial level. At the same time, NATO Secretary General Jens Stoltenberg said that the Turkey's assessment of the incident was confirmed by the sources of the countries of the North Atlantic Alliance. Jens Stoltenberg publicly and unequivocally showed the support and solidarity to Turkey saying that the territorial integrity of Turkey must be respected and calling for calm and de-escalation of the conflict between Ankara and Moscow [8].

A bold but risky step taken by Turkey on 24 November 24, deeply frustrated and infuriated Russia. Prior and after this event both sides became more belligerent expressing anger and accusing each other of misdeeds. On the same day the president of Russia Vladimir Putin reacted to the incident bitterly and could not hide his anger and disappointment. He insisted that the Russian jet had not violated Turkish airspace and shot down while it was exclusively over Syrian airspace (which was confirmed by Russia's defense ministry), referring to the fact that Russia's goal in Syria is to fight terrorists and that Russian plane did not constitute a threat to Turkey. Hence, he described the downing of the Russian warplane as "stab in the back by terrorist accomplices" and further warned of consequences and that Russia would not tolerate such horrific criminal attacks any longer. Then he stated that Turkey had been perceived as a friendly state, but henceforth there would inevitably consequence for Russian-Turkish relations [9].

As a result, mutual accusations and tensions in bilateral relations continued to escalate dramatically. Prime Minister of Turkey Ahmet Davutoğlu reiterated the previously made statement by the Turkish president stating that Ankara had any right defend itself [8]. Despite all efforts made by Turkish high-ranking government officials to de-escalate tensions and belligerent attitudes, the Russian side became more hostile desperately seeking revenge and threatening retaliation against Turkey. On 26 November 2015, Russian Prime Minister Dmitry Medvedev said that in addition to the diplomatic and military measures already taken in response to an act of aggression by Turkey, there would also be unlimited economic and humanitarian restrictions [10]. As a result, harsh sanction affected all segments of bilateral economic cooperation, including Russian-Turkish investment, joint energy projects and tourism.

Conclusion

In fact, the geopolitical influence and presence of Russia in the region has deep roots. Russia during the tsarist rule was vying with the western powers and the Ottoman Empire for control over the region. Then the Middle East was used by the Soviet Union as a geopolitical chessboard for a tough contest and confrontation with the West. The departure from the area during the presidency of Boris Yeltsin was temporary, and with the profound shifts caused by then Arab Spring, the complete return of Russia to the Middle East became unpreventable. Since then Moscow has been building its military and political might, serving as a security umbrella for the Assad regime and at the same time challenging the West, including Turkey. In this case, on the

one hand, the accommodation of conflicting interests regarding the Syrian crisis with the West has been almost unachievable, despite the mutual hostility and rivalry, Turkey and Russia managed to bury the hatchet making the coordination and cooperation attainable on the other.

Turkey as a leading regional power has the capability to project power to further its interests in the Middle East and beyond. Under the strong leadership of Recep Tayyip Erdoğan, Turkey has not only been able to mitigate extremely tense conflicts resulted from the clash of interests in Syria and the downing of a Russian jet fighter, but as well as skillfully achieved a peaceful settlement with Russia. Furthermore, due to its willingness to resume bilateral cooperation, Ankara managed to engage Moscow in a rapidly developing integration process and joint actions to accommodate their interests and bring stability to the region, especially to Syria. Likewise, it should be underlined, without a doubt that Turkey can be engaged in foreign policy efforts of Moscow to build a new system of regional and global security and stability.

Despite bilateral relations frequently went sour and became strained in the past, currently the mutual understanding and readiness for further close cooperation and take more joint actions are disproportionately large. The Russian-Turkish rapprochement and collaboration strengthens the military-political and economic influence of both countries in the region and beyond. In the context of the Russian-Turkish partnership, when trusting relations between states are directly proportional to the development of the collective security system, any successes of Turkey, including in Syria, inevitably lead to the success of Russia. Conversely, any strategic mistakes of Moscow in the Syrian conflict can cause a series of failures of Ankara and may lead to subsequent misunderstanding between them as well.

Yet accommodation of conflicting interests and mutual rapprochement is expected to generate a formal Russian-Turkish union. It should be noted, nonetheless, such an alliance between Ankara and Moscow does not yet exist. Notwithstanding, there are some serious joint diplomatic and international efforts such as the Astana process on Syria, which may give rise to a Russian-Turkish alliance that would include other regional powers, including Iran. Thus, the idea of some kind of union between Moscow and Ankara is still a general concept, rather than an institutionalized reality, but its establishment may perhaps be only a matter of time. At least, Recep Tayyip Erdoğan and Vladimir Putin, the leaders of the two countries, are making huge efforts to facilitate this process.

References

1. Anna Borshchevskaya, "Moscow's Middle East Resurgence: Russia's Goals Go beyond Damascus," *"Middle East Quarterly,"* Winter, 2018, p. 1, 8.
2. Pavel K. Baev., Kemal Kirişçi, "An ambiguous partnership. The serpentine trajectory of Turkish-Russian relations in the era of Erdoğan and Putin," *"Turkey project policy paper" Number 13, September 2017, p. 10.*
3. Grachev S.I., Kharlamov A.A. Syria as a determinant of geopolitical orientation and economic interests, *"Society: politics, economics, and law". 2017. No 3. p. 29.*
4. Vasilyeva S.A. The causes of the modern Russian-Turkish conflict, *"Socium and power," 2018. No. 1 (69). p. 42.*
5. Hasan Selim Özertem, "Turkey and Russia: a Fragile Friendship," *"Turkish Policy Quarterly," Vol. 15, No. 4 (2017), p. 124.*
6. Svistunova I.A. Russian-Turkish relations in the Middle East 2002-2012, *"Proceedings of the Round Table," April 4, 2013 Moscow, 2013. p. 120.*
7. Bdoyan D.G. "Problems of Russian-Turkish relations at the present stage," *"Power", 2017, No. 8, p. 191.*
8. Vakhshiteh Ahmad "Russia's policy in the Middle East in the context of the crisis in Syria: challenges and opportunities," *"RUDN Journal of Political Science," Vol. 20, No. 1, p. 37.*
9. Hasan Selim Özertem, "Turkey and Russia: a Fragile Friendship," *"Turkish Policy Quarterly," Vol. 15, No. 4 (2017), p. 123-124.*
10. Foreign Ministers of Russia and Turkey embark on a practical defrost of bilateral relations. 01.07.2016, <http://tass.ru/politika/3423725>.

УДК 341.1
МРНТИ 11.25.47

Оспанова А.Н.¹, Канатбекқызы А.², Болысбекова М.К.³, Дюсенова А.Т.⁴

¹профессор, доцент кафедры Регионоведение,
Евразийского Национального университета имени Л.Н. Гумилева,
г. Нур-Султан, Казахстан

²магистрант Кыргызско-китайского факультета
Бишкекского гуманитарного университета имени К.Карасаева,
г. Бишкек, Кыргызстан.

³старший преподаватель кафедры Регионоведение,
Евразийского Национального университета имени Л.Н. Гумилева,
г. Нур-Султан, Казахстан

⁴преподаватель кафедры Регионоведение,
Евразийского Национального университета имени Л.Н. Гумилева,
г. Нур-Султан, Казахстан

ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В КОНТЕКСТЕ РАЗВИТИЯ ЕВРАЗИЙСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОЮЗА (ЕАЭС)

Аннотация

Получив суверенитет в 1991 году, Казахстан оказался перед вопросом по необходимости формирования своей внешнеполитической стратегии и налаживания взаимоотношений с другими государствами мира.

Республика Казахстан действующую внешнеполитическую стратегию приходилось выстраивать и подправлять в условиях крупномасштабных явлений, как глобализационные процессы. После распада Советского союза начался преобразование перспективных экономических рынков, которые в последующем этапе начали притягивать множество стран.

Республика Казахстан, расположенный в центре Евразийского пространства, его влияние и внешнеполитическая стратегия сильно влияло на соседние республики. Данный Центрально-азиатский регион очень проблематичный. Это обуславливается тем, что здесь сталкиваются интересы крупнейших иностранных государств. Это обусловлено разными факторами. Среди них стратегическая важность республики с точки зрения ее геополитического расположения, то есть соседство с Китаем и Россией. Транспортно-коммуникационный потенциал Республики Казахстан, также особый интерес мирового сообщества к быстрому развитию и расширению экономической и политической сферы деятельности.

Ключевые слова: внешняя политика, Республика Казахстан, формирование единого рынка, стратегическая важность, Евразийский экономический союз (ЕАЭС), динамичный экономический рост, перспективы расширения.

А.Н. Оспанова⁴, А. Канатбекқызы², М.К. Болысбекова³, А.Т. Дюсенова⁴

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің аймақтану кафедрасының
профессоры, доценті, НурСултан, Қазақстан.

²К. Карасаев атындағы Бішкек гуманитарлық университетінің Қырғыз-Қытай факультетінің
магистранты, Бішкек қ., Қырғызстан.

³Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің аймақтану кафедрасының
аға оқытушысы, НурСултан, Қазақстан.

⁴Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің аймақтану кафедрасының оқытушысы,
НурСултан, Қазақстан

ЕУРАЗИЯЛЫҚ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ОДАҚТЫ ДАМУЫ КОНТЕКСІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ (ЕАЭО) СЫРТҚЫ САЯСАТЫ

Аннотация

1991 жылы әлемдік қоғамдастықтың тең құқылы мүшесі бола отырып, Қазақстан өзінің сыртқы саясатын қалыптастыру және басқа мемлекеттермен қарым-қатынас орнату қажеттігіне тап болды. Қазақстан Республикасы жаһандану процестері, ықпал ету салаларын бөлудің жаңа кезеңі (КСРО

ыдырауы нәтижесінде), қалыптасатын перспективалы экономикалық нарықтарды қайта бөлу сияқты ауқымды құбылыстар тұрғысынан өзінің сыртқы саяси стратегиясын құруы тиіс еді. Сонымен қатар, көптеген мемлекеттер опаскамен және опаскамен КСРО-дан Елеулі әлеуетке ие болған жас Қазақстанға қарады.

Қазақстан еуразия құрлығының ортасында орналасқан – өңірдегі тап мүддесін ірі шетелдік мемлекеттер. Бұл түрлі факторларға байланысты. Олардың ішінде-республиканың геосаяси жағдайы, яғни Қытай мен Ресейге жақындығы тұрғысынан стратегиялық маңызы бар. Қазақстанның көлік-коммуникациялық әлеуеті әлемдік қоғамдастықтың назарын да тартады. Мүдделер қақтығысының тағы бір факторы табиғи ресурстар мен көмірсутектердің Қазіргі қоры болып табылады, бұл да стратегиялық тұрғыдан маңызды болып табылады.

Түйінді сөздер: сыртқы саясат, Қазақстан Республикасы, бірыңғай нарықты қалыптастыру, стратегиялық маңыздылығы, Еуразиялық экономикалық одақ (ЕАЭО), серпінді экономикалық өсу, кеңейту перспективалары.

A.N. Ospanova¹, A. Kanatbek kyzy², M.K. Bolysbekova³, A.T. Dyusenova⁴

¹Professor, docent of the Department of Regional Studies,

Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Nur-Sultan, Kazakhstan.

²Graduate student of the Kyrgyz-Chinese Faculty

of the Bishkek Humanitarian University named after K. Karasayev, Bishkek, Kyrgyzstan.

³Senior Lecturer, Department of the Department of Regional Studies,

Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Nur-Sultan, Kazakhstan.

⁴Lecturer, Department of the Department of Regional Studies,

Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Nur-Sultan, Kazakhstan

FOREIGN POLICY OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN IN THE CONTEXT OF DEVELOPMENT OF THE EURASIAN ECONOMIC UNION (EAEU)

Annotation

Having become an equal member of the world community in 1991, Kazakhstan faced the need to formulate its foreign policy and establish relations with other states. The Republic of Kazakhstan had to build its foreign policy strategy in the light of such large-scale phenomena as globalization processes, a new stage in the division of spheres of influence (as a result of the collapse of the USSR), and a redistribution of emerging promising economic markets. In addition, many states cautiously and apprehensively looked at young Kazakhstan, which inherited significant nuclear potential from the USSR.

Kazakhstan is located in the center of the Eurasian continent - in a region where the interests of the largest foreign states clash. This is due to various factors. Among them are the strategic importance of the republic in terms of its geopolitical location, that is, the proximity to China and Russia. The transport and communication potential of Kazakhstan also attracts the attention of the world community. Another conflict of interest factor is existing reserves of natural resources and hydrocarbons, which is also significant from a strategic point of view.

Keywords: foreign policy, the Republic of Kazakhstan, the formation of a single market, strategic importance, the Eurasian Economic Union (EAEU), dynamic economic growth, prospects for expansion.

Внешняя политика Республики Казахстан, как и в других странах определяется Президентом страны и осуществляется Министерством иностранных дел. Министерство иностранных дел Республики Казахстан является центральным исполнительным органом, также данный орган власти возглавляет единую систему органов дипломатической службы Республики Казахстан. [1]

Республика Казахстан на данный момент стал крупным и значимым игроком в международной арене, что показывает его успешную внешнеполитическую стратегию в регионе Центральной Азии. Также его хорошее географическое расположение на границе двух крупных и ключевых участников международных отношений Российской Федерации и Китайской Народной Республики, позволило Республике Казахстан успешно проводить свою политику в регионе. До этого времени внешнеполитическая стратегия Казахстана претерпела значительные коррективы и изменения. [2]

Внешняя политика Казахстана имеет глубокую историческую основу. В истории внешней политики суверенного Казахстана четко прослеживается три этапа:

- Первый этап произошел во время становления суверенитета государства в первой половине 90-х годах 20-го века.
- Второй этап стал для страны более углубленным, и внешнеполитическая стратегия охватывала многие сферы деятельности во второй половине 90-х годов 20-го века и в начале 21-го века.
- Третий этап становления внешней политики Республики Казахстан произошел в условиях меняющейся структуры международных отношений в 2001 году после террористических актов на Соединенные Штаты Америки. [3]

Внешиполитическая деятельность Республики Казахстан формировалась в рамках становления государства. В этот период Казахстану приходилось быстро адаптироваться к новой среде через пересмотр подходов и разработкой новых ключевых направлений внутренней и внешней политики государства. В это время Казахстану нужно было стабильное развитие, и Республика Казахстан направило свои силы на разработку внешней политики, которое обеспечило бы государству многостороннее сотрудничество и динамичный рост.

Одной из приоритетных направлений внешней политики Республики Казахстан стало налаживание дружественных и партнерских отношений со странами СНГ. В период глобализации ни одна страна даже с успешной экономикой и политикой не сможет справиться с острейшими проблемами современности. Чтобы противостоять всем проблемам, государства объединяются в рамках тесного международного сотрудничества. И такой же значимой идеей поделился Президент Республики Казахстан Н. Назарбаев в 1994 году его инициативой стало предложение о создании Евразийского союза (ЕС). В последующем данный проект претерпел значительные изменения и его влияние на внешнюю политику Республики Казахстан возросло. [4]

Для того времени, молодого и только обретавшего независимость Республики Казахстан, ставший полноправным членом множество организаций, а также ставший актором международных отношений, очень важен был успешное продвижение своей внешней и внутренней политики. Республика Казахстан прошел довольно долгий путь к формированию своей внешней политики. Многовекторная внешнеполитическая стратегия стала для Республики Казахстан очень успешным в налаживании партнерских и дружественных отношений. [5]

За прошедшие годы государство и его правительственные органы показали себя, как серьезного и надежного партнера. По этой же причине статус успешного государства привлекает множество проектов из зарубежных стран.

Республика Казахстан в сфере внешней политики развивает довольно таки тесные связи с Российской Федерацией, Китайской Народной Республикой, Соединенными Штатами Америки, Европейским Союзом, странами Центральной Азии и мусульманским миром. На сегодняшний день Республика Казахстан как суверенное и противостоящее внешним угрозам страна уже состоялась. В мировом сообществе Казахстан играет большую роль и его мнение учитывается, а иногда принимаются его идеи для международного роста. Несмотря на сложные региональные и глобальные процессы, Республика Казахстан имеет теплые дружественные отношения со своими соседями и ведущими мировыми государствами. Также Республика Казахстан активно присоединяется к важным и ключевым международным договорам. И нередко Казахстан показывал свою позицию по той или иной ситуации в международном пространстве. Также нельзя не заметить Республика Казахстан демонстрирует поддержку в борьбе против международного терроризма, занимает взвешенную и ответственную позицию по вопросам нераспространения оружия массового поражения. [6]

Нельзя не отметить, что при стремительно меняющихся международных условиях, геополитических условий в целом Республика Казахстан должна стремиться выработать новые, эффективные внешнеполитические направления.

Таким направлением стало разработка организации Евразийского экономического союза (ЕАЭС).

Арман Бейсембаев руководитель департамента по аналитике FXPrimus считает, что созданный проект Евразийского экономического союза в целом успешен и оказался оправданным. В силу того, что страны участницы получили множество доступа в рынки друг друга. И это обеспечило снижение транзитных издержек, обеспечило свободу движения капитала в рамках ЕАЭС, также данный проект обеспечил свободное перемещение услуг и рабочей силы. [7]

За последние годы продвижение данного проекта для Казахстана и странам участниц стал очень сложным. Это было связано с понижением мировых цен на сырьевые ресурсы. Однако по словам ЧПП

России в Казахстане Алексея Бородавкина в интервью Sputnik Казахстан он отметил, что Евразийский экономический союз в целом уменьшил падение экономики в кризисный период и помог удержать экономическую стабильность. [8]

В 2015-2016 гг. с момента запуска проекта Евразийского экономического союза казахстанская экономика выросла на 1,2%, в 2016 году показатели экономики показывали стабильность на 1,1%. А 2017-й год стал для Казахстана и для стран участниц ЕАЭС самым успешным, динамика роста составило 4%, что на много больше, чем в первые годы проекта. Это связано с тем, что страны участницы активировались и нормализовали правовую базу, что обеспечило заметный рост и развитие рынка. [9]

Также нельзя не отметить, что Республика Казахстан в составе Евразийского экономического союза в рамках проекта разделяет со странами участницами все достижения, включая рост товарооборота между государствами. Внешняя торговля самого Казахстана заметно вырос и укрепился к 2017 году.

Председатель коллегии Евразийской экономической комиссии (ЕЭК) Тигран Саркисян утверждает, что в 2025 году проект ЕАЭС перейдет на новый уровень и станет для стран очень выгодным и перспективным путем развития. Таким образом у Евразийского экономического союза перспективные планы на расширение и планирование дальнейшего развития проекта Евразийского экономического союза ЕАЭС. [10]

На сегодняшний день Республика Казахстан не просто успешно продвигает экономику в регионе Центральной Азии в рамках Евразийского экономического союза, а укрепляет позиции в политике. Внешнеполитическая стратегия непосредственно связано с регионом ЦА. Особенно Казахстан последние годы нацелен на продвижение внешнеполитического курса развития в рамках ЕАЭС. Этот проект в целом принес для Республики Казахстан ощутимый рост в экономике и укрепление политической позиции в международной арене.

Последние данные по росту экономики за январь – сентябрь 2019 года показывает товарооборот между странами ЕАЭС составил 14,8 млрд. Этот показатель яркий пример того, что внешнеполитический и экономический курс хорошо продуман Республикой Казахстан. Ключевым документом по прогнозированию перспектив Республики Казахстан в Евразийском экономическом союзе ЕАЭС. Стал стратегический план развития, который был рассчитан до 2025 года. «Стратегия национальная технологическая инициатива Казахстана», данная программа сейчас находится на стадии разработки, однако уже есть первые шаги. 6-го мая 2017 года Республика Казахстан в рамках ЕАЭС запустил общий рынок лекарственных средств. Также Республика Казахстан планирует создать в рамках ЕАЭС общий электроэнергетический рынок, что позволит странам участницам стабилизировать поставку электроэнергии без перебоев в страны, где данная проблема в странах остро стоит на государственном уровне. [11]

В заключении хочу отметить, что все участники крупномасштабного проекта Евразийского экономического союза равны. Однако лидерами данной организации все-таки являются Российская Федерация и Республика Казахстан. Казахстан безусловно получает выгоду, как и Россия от Евразийского экономического союза (ЕАЭС). Эти плюсы формируют не только экономические направления Казахстана, но и формируют внешнеполитическую стратегию страны, в рамках развития ЕАЭС.

От ЕАЭС Казахстан получает положительный результат и в геополитическом направлении. Геополитические плюсы отражаются в том, что уравнивается позиция в экономике и влиянии в регионе со стороны Китайской Народной Республики, не говоря уже о формировании и развитии транзитной политики Республики Казахстан.

Однако не все проблемы, которые имеет Республика Казахстан можно решить с помощью Евразийского экономического союза. Многие причины становятся и проблемы в мировой экономике, политике. Поэтому руководство Республики Казахстан стремится решить совместными усилиями в рамках проектов и государственных объединений, проводя целенаправленную интеграционную политику в регионе Центральной Азии.

Также можно отметить, что внешняя политика Казахстана за прошедшие пять лет заметно укрепило свои позиции в регионе и имеет крепкую основу в международной арене. Внешняя политика в рамках ЕАЭС не только меняется, но и с каждым годом модернизируется и направляется с учетом изменений в мировой экономике. Ища новые возможности динамичного развития государства в политической, экономической и социальной сфере, что позволит стране стать лидером не только в регионе Центральной Азии.

В целом внешняя политика Казахстана построена в рамках многостороннего сотрудничества. Это отражается во всех сферах деятельности. Не смотря на кардинальные изменения с изначальным вариантом. Нынешний курс внешней политики в рамках Евразийского экономического союза считается успешным и перспективным для государства.

Список использованной литературы:

1. Министерство иностранных дел Республики Казахстан (Электронный ресурс) URL: <https://mfa.gov.kz/ru> (дата обращения: 20.10.2019)
2. Министерство иностранных дел Казахстана - Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan – (Электронный ресурс) URL: <https://readtiger.com/https/archive.is/20140318184833/http://mfa.gov.kz/ru/%23!/news/article/13800> (дата обращения: 21.10.2019)
3. Чуланова З. Развитие модернизации идеи Евразийского Союза. // заместитель директора Института мировой экономики и политики при Фонде Первого Президента РК. Опубликовано: 11 сентября 2013 г. (Электронный ресурс) URL: <https://e-history.kz/ru/contents/view/1411> (дата обращения: 22.10.2019)
4. Мансуров Т. Евразийский проект Нурсултана Назарбаева, воплощенный в жизнь. // Казахстанская правда. - 2011 - 6 декабря. (Электронный ресурс) URL: <https://www.kazpravda.kz/rubric/politika> (дата обращения: 25.10.2019)
5. Евразийские исследования – Участие Казахстана в ЕАЭС: плюсы и минусы. Москва, 13 марта 2017г. (Электронный ресурс) URL: <http://eurasian-studies.org/archives/2664>. (дата обращения: 26.10.2019)
6. Перспективы евразийской интеграции (экономические, политические, духовные предпосылки реинтеграции постсоветского пространства). – М., 9 (дата обращения: 27.10.2019)
7. Евразийское пространство: интеграционный потенциал и его реализация. – Алматы. (дата обращения: 28.10.2019)
8. Казахстан в системе региональных и геополитических трансформаций в Центральной Азии. Издательство «МИП», 2014. (дата обращения: 1.11.2019)
9. Доклад «О состоянии взаимной торговли между государствами - членами ЕАЭС в 2018 г.». Официальный сайт ЕЭК. (Электронный ресурс) URL: www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/tradestat/analytics/Documents/report/Report_2018.pdf#pagemode=bookmarks Кузьмина Е. (дата обращения: 5.11.2019)
10. Муминов А. Central Asia Monitor – Казахстан в ЕАЭС. 9 апреля 2018 г. (Электронный ресурс) URL: <https://camonitor.kz/30955-kazahstan-v-eaes-ono-nam-nado.html> (дата обращения: 14.11.2019)
11. Бирюков С. Роль Казахстана в Евразийском союзе – Геополитика.ру. (Электронный ресурс) URL: <https://www.geopolitica.ru/article/rol-kazahstana-v-evraziyskom-soyuze> (дата обращения: 15.11.2019)